

ASTANA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY

«Цифрландыру дәуіріндегі Ғылым мен білім»

**Халықаралық ғылыми-
практикалық конференция**

22 сәуір 2022 ж.

№3

УДК 001

ББК 72

Ц42

Бас редактор:

Ирсалиев С.А., Астана халықаралық университетінің президенті, а.-ш.ғ.к.

Редакция алқасы:

Мырзағалиева А.Б., бірінші вице-президент, б.ғ.д., профессор;

Есиркепова М.М., жас ғалымдар кеңесінің төрайымы, PhD

«Цифрландыру дәуіріндегі ғылым мен білім» атты Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдарының жинағы. Сборник международной научно-практической конференции **«Наука и образование в эпоху цифровизации»**. Нұр-Сұлтан: Астана халықаралық университеті, 2022. – 1106 б.
ISBN 978-601-08-2166-8

В сборник включены материалы Международной научно-практической конференции **«Наука и образование в эпоху цифровизации»**.

В сборнике освещены вопросы совершенствования правовой системы Республики Казахстан и дан анализ международного опыта в этом направлении, проблемы и перспективы развития естественных наук и информационных технологий, современные проблемы образования, роль экономических институтов в развитии предпринимательства, глобальные и региональные тенденции в современном мире.

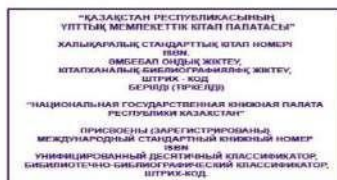
Материалы сборника могут быть использованы специалистами, докторантами, магистрантами и студентами в научно-исследовательской работе.

Жинаққа **«Цифрландыру дәуіріндегі ғылым мен білім»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енген.

Жинақта Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін жетілдіру мәселелері және осы бағыттағы халықаралық тәжірибе, жаратылыстану ғылымдары мен ақпараттық технологияларды дамытудың мәселелері мен болашағы, білім берудің заманауи мәселелері, экономикалық институттардың кәсіпкерлікті дамытудағы ролі, қазіргі замандағы жаһандық және аймақтық тенденциялар мәселелері қарастырылған.

Жинақ материалдарын мамандар, докторанттар, магистранттар және студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдана алады.

The collection includes materials of the International scientific and practical conference « Science and education in the era of digitalization» The collection addresses the issues of improving the legal system of the Republic of Kazakhstan and analyzes international experience in this regard, the problems and prospects for the development of natural Sciences and information technologies, current issues in education, the role of economic institutions in the development of entrepreneurship, global and regional trends in the modern world. The materials of the collection can be used in research work by specialists, doctoral candidates, graduates and undergraduate students.

ISBN 978-601-08-2166-8

ISBN 978-601-08-2166-8

Секция 1 ГРАЖДАНСКОЕ И СМЕЖНЫЕ ОТРАСЛИ ПРАВА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ашенова А.С., Маратова А.М., Алибеков А.Е.	
О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК.....	15
Рахимбекова Фариза Ниязбекқызы ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ САПАЛЫ МЕНЕДЖМЕНТТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	20
Ахметов Д.М. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	25
Ералы А.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	34
Есиркепова М.М. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В СФЕРЕ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	39
Абилкаиров А.Б., Төлегенов Ә. Р. МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АРАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	42
Усипбекова Ж.Ж. РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ИНСТИТУТА МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	46

Секция 2 ГОСУДАРСТВО И ПРАВО В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕФОРМЫ РК

Мурзахмет Сара Маратқызы, ЗАКОНОДАТЕЛЬНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	56
Жамалбеков Р.Ж. КОНСТИТУЦИОННОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ СТАТУСА ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ.....	60
Жекен Нұрбибі АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ – АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	66
Үсен Жанибек МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН НЫҒАЙТУ – ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	70

Секция 3 АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА, УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА, КРИМИНОЛОГИИ И КРИМИНАЛИСТИКИ	
КУРМАНБАЕВ Бауыржан Мухаметканович ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРИСВОЕНИЯ ИЛИ РАСТРАТЫ ВВЕРЕННОГО ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА.....	75

СЕИЛХАНОВ Жанат Дюйсенбаевич ЖАЗАЛАРДЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА, СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ.....	80
АБУГАЛИЕВА Фариза Махамбеткызы СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНЫХ И АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РК.....	85
НАГОРНОВ Кирилл Игоревич ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ПРИ УСЛОВНОМ ОСУЖДЕНИИ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	
АБЫЛЛАЕВ Асылбек Мусаевич ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЗАҢСЫЗ ҚАРУ АЙНАЛЫМЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ.....	99
НУРГАЛИЕВ Рахат Агыбаевич СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА.....	108
СЕРІК Нұрым Саматұлы ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	115
КАРИСОВ Берик Канатович КОНТРОЛЬ ЭКСПОРТА ТОВАРОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ДВОЙНОГО НАЗНАЧЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ.....	119

Секция 4 АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК И ВОПРОСЫ ИХ ПРЕПОДАВАНИЯ

Адилбекова С.С. БИОЛОГИЯ ПӘНІҢ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ.....	126
Айтқазынов Қ.С., Адамжанова Ж.А. ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ОБЩЕЙ БИОЛОГИИ С ПОМОЩЬЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО МЕТОДИКИ PBL (PROJECT BASED LEARNING) В РАМКАХ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ «БИЛ» (БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ ЛИЦЕЙ).....	134
Акимханова Ж.Қ., Онтагарова Д.Р. ХИМИЯ САБАҒЫНДА LIVEWORKSHEETS ИНТЕРАКТИВТІ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	137
Балатай А., Абилханова А., Ақберді А., Жумагалиева Д., Салык З., Талгатбек С., Карабалаева А.Б. ВЛИЯНИЕ АБИОТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ВЫРАЩИВАНИЕ ГОРЧИЦЫ БЕЛОЙ (<i>SINAPIS ALBA L.</i>) В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ.....	140
Әбдіғапар Ә.Ә., Сатаева Г.Е. ПОЛИАНИЛИН – ПОЛИМЕТАКРИЛАТ НАНОКОМПОЗИТТЕРІНІҢ ЖЫЛУӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	144
Әкім М., Казангапова Н.Б. ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУҒА АРНАЛҒАН, БАСҚАРЫЛАТЫН СҰРАНЫСЫ БАР ОҚЫТУ МОДЕЛІН ЕНГІЗУДЕ КҮТІЛЕТІН ЖАҒДАЯТТАР.....	148

Жамакышева А., Амитова А.А. СИНТЕЗ И ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО- ХИМИЧЕСКИХ СОПОЛИМЕРОВ НА ОСНОВЕ ГИДРОКСИЭТИЛАКРИЛАТА.....	152
Жумаканова А.Д., Мырзагалиева А.Б., Карабалаева А.Б. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА НУР-СУЛТАН.....	158
Кенжегалиева Д.Н., Мазбаев О.Б. МОНИТОРИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ.....	165
Қапбар Ж., Жамангара А.К. РОЛЬ ALNUS MILLER В УЛУЧШЕНИИ ЛЕСНОЙ СРЕДЫ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ ТУРГАЙСКОГО ПРОГИБА.....	170
Мауқанов Н.Ж., Каиров Н.М., Нургалиева Д.А. ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММЫ КУРСА «ОБУЧЕНИЕ РЕШЕНИЮ ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ ПО ХИМИИ».....	174
Махажанова Р.А. БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА PISA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ....	178
Мұхамеджан Н.С., Мырзагалиева А.Б., Жұмағұл М.Ж. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА «БИОЛОГИЯ» ПӘНІН ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	183
Мұхаметжанова М.А., ЕЩЖАНОВ Т.Е. БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ МАҢЫЗЫ...	
Нургалиева Д.А. МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ К ОЛИМПИАДАМ ПО ХИМИИ.....	186
Сабетова А.А., Калиева А.К. <i>RAEONIA</i> L. ТУЫСЫНЫҢ КЕЙБІР ТҮРЛЕРІН КӨГАЛДАНДЫРУҒА ЖӘНЕ ФИТОДИЗАЙНҒА ҚОЛДАНУ.....	195
Сағатбаев Е.Н., Сагынбаева А.Б., Әлім Ж.Ж. ЖЕР ПАЙДАЛАНУЛАР АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРАНЫҢ СЫНАЛАНУЫН ТҮЗЕУЛЕУДІҢ БАСТАПҚЫ ГЕОДЕЗИЯЛЫҚ МІНДЕТТЕРІ.....	204
Сейілханова Қ., Силыбаева Б.М., Кожаметова Б.Б. ЕРТІС ӨЗЕННІҢ ЖИЕКТЕРІНДЕГІ БАТПАҚТЫ - СУЛЫ ЖЕРЛЕРДЕГІ ЖӘНДІКТЕР ФАУНАСЫ.....	210
А. А. Сумбембаев, А. Н. Данилова, Н. Маратқызы КОНСПЕКТ РОДА RHEUM L. (POLYGONACEAE) КАЗАХСТАНСКОГО АЛТАЯ, САУРО-ТАРБАГАТАЯ И ЗАЙСАНСКОЙ КОТЛОВИНЫ.....	215
Сыздыкова Ж.Е., Сатаева Г.Е. НАНОКОМПОЗИТТИ ПОЛИМЕРЛІ ҮЛДІРЛЕРДІҢ СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ТАЛДАУ.....	229
Сырымбетов С.Т. ТІРІ МҮЙІСТІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.231 Турабекова Т., Букабаева Ж.Т. СЕМЕЙДІҢ ҚАРАҒАЙЛЫ ОРМАНЫНДА ӨСЕТІН ҚАЛПАҚТЫ САҢЫРАУҚҰЛАҚТАР ТҮРЛЕРІ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	235
Абдухит А.М., Самарханов Т.Н. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТУРИСТІК ӨЛКЕТАНУ ҚЫЗМЕТІ.....	240

Утесбай Г.У. ТАНЫМЖОРЫҚТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕГІ РӨЛІ.....	245
Романова М.У., Сабитова А.Н. ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ ФЛАВОНОИДТАРДЫ САПАЛЫҚ ЖӘНЕ САНДЫҚ АНЫҚТАУ.....	249

Секция 5. ИННОВАЦИОННЫЕ РЕШЕНИЯ И РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Акижанов С.С., Байбашева Г.К. РОЛЬ СМИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНА.....	253
Демеу А.П., Окутаева С.Т. РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА.....	259
Әбежанова А. Ғ., Смагулова З.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЦИРКУЛЯРЛЫҚ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	264
Жалғасова Г.А., Рахимова С.А. ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК: КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМЫТУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН МОДЕЛЬ.....	271
Жанасова А.Е., Окутаева С.Т. ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ	
Кабдыкешева Д.С., Окутаева С.Т. INNOVATIVE ASPECTS OF STRATEGIC MANAGEMENT.....	275
Құрманғали Ж.Е., Нуржанова Г.И. ҚАЗАҚСТАНДА ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ ҚАЛАЙ ДАМЫДЫ: ӨНЕРКӘСІПТІҢ ЖАҢҒЫРУЫ, ИНВЕСТИЦИЯЛАР АҒЫМЫ.....	286
Макышева А.Р., Окутаева С.Т. ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТЫХ СТРАН.....	291
Музарапша Н.И., Нуржанова Г.И. ИННОВАЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМЫТУ.....	295
Окутаева С.Т. ОПЫТ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	300
Абильмажинов М.А. АКЦИОНЕРНОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	307
Жаныспай З.А., Валитов Е.М., Накиспекова Н.Ж., Сапарғалиева К.А., Амирова М.А. ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ИНВЕСТИЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСТАНА.....	310
Бектасова А.К., Ибраева А.М., Амирова М.А. ПОСТРОЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ МОДЕЛИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА	316
Досмағамбетова С.С. ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ АРҚЫЛЫ КӘСІПКЕРЛІККЕ БАУЛУ.....	324
Дюсембекова С.Р. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИМИТАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКА.....	329
Әжімет Ә. Ғ., Қызыр Ж. Е. APPROACHES TO DETERMINING COMPETITIVENESS OF MEDICAL ORGANIZATIONS.....	332

Рахимбекова Ф.Н. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ САПАЛЫ МЕНЕДЖМЕНТТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	338
Сартай А.М., Кумалаков Б.А. БИЗНЕС-АНАЛИТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗРАБОТКИ КОНКУРЕНТНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА.....	342
Табулов Д.К. Смагулова З.К. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЕМ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ В СФЕРЕ АПК.....	347

Секция 6. ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Акпан А.М., Лесбаева Г.Т. ИНСТРУМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ ИМИДЖЕМ КОМПАНИИ.....	352
Жалгасова Г.А., Нуржанова Г.И. КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ.....	361
Кенжебекова А.А., Рахимова С.А. ЖЕКЕ БРЕНДИНГ.....	365
Кырыкбай Н.Б., Рахимова С.А. ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	367
Сарсенбаев С.К., Рахимова С.А. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ..	370
Төреғалиева Ж.Б., Нуржанова Г.И. АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ.....	376
Балтабаев Б.Ж. ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ОПТИМИЗАЦИЮ ЧИСЛЕННОСТИ ПЕРСОНАЛА В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	380
Валитов Н.М., Өмірбек І.С., Мағзумов М. М., Заимова Ф.М., Кайдарова С.Е. FEATURES OF STATE REGULATION OF THE LABOR MARKET IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	385
Жантенова Н.Б., Қайратова М.Қ., Амирова М.А. MANAGEMENT IN NURSING: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES.....	390

СЕКЦИЯ 7 СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В АРХИТЕКТУРЕ, ДИЗАЙНЕ И ИСКУССТВЕ

Ануфриева Арина Николаевна ВАН ГОГ В ЖИЗНИ, ВЕЧНОСТИ, СОВРЕМЕННОЙ МАССОВОЙ И ВИЗУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ	396
Бидәулет Шакизат Медетқызы 70 ЖЫЛДАРДАҒЫ ИНТЕРЬЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	400
Болатбек Мәди Гайдарұлы ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ	403

Гылимов Даурбек Тауржанович РЕДИЗАЙН СОВЕТСКИХ ЗДАНИЙ КАЗАХСТАНА	407
Гылимов Даурбек Тауржанович АРХИТЕКТУРНЫЕ СТИЛИ СОВЕТСКИХ КУЛЬТУРНО – ДОСУГОВЫХ ОБЪЕКТОВ И ПАМЯТНИКОВ	412
Дуйсенбеков Адлет Даулетович ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДАҒЫ 2022 ЖЫЛҒЫ ТРЕНДТЕР	416
Әмир Молдир ТРЕНДЫ В ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРА 2022 ГОДА	420
Жархимбек Саида Сағынғалиқызы 2022 ЖЫЛДЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСТЕРІ, ТҮС ПАЛИТРАЛАРЫ МЕН СТАНДАРТТАРЫ	425
Қырықбаева Риза Айдаровна КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА В ИЛЛЮСТРАЦИИ XXI ВЕКА: ЭТО ОЧЕНЬ ВАЖНО	429
Мұратов Адлер Дулатұлы ТҮСТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ИНТЕРЬЕРДЕГІ ҚАУІПСІЗ ТҮСТЕР	434
Наурзалина Сабина Сабырғалиевна КОМПОЗИЦИЯ ГРАФИКИ УЗОРНОЙ ЛИНИИ И ОРНАМЕНТА В КАЗАХСКИХ СВАДЕБНЫХ КОСТЮМАХ...	438
Нұрданбек Бекболат ӘШЕКЕЙЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ ӨРНЕКТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӨРНЕКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ	443
Нұрлан Алихан ЛАНДШАФТТЫ ДИЗАЙН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ	450
Оразалиева Аселя Акиленовна ЦИФРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО. ДИДЖИТАЛ АРТ В ДИЗАЙНЕ	454
Оспанова Дильназ Амангазықызы ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАЛАНТТЫ СУРЕТШІСІ СМАҒҰЛОВА АҚТОТЫ КОЛКЕНҚЫЗЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	457
Сәнтай Нұрсауле Бахтиярқызы ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУДА ОЙЫН-САУЫҚ КЕШЕНДЕРІНІҢ ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫН ДАМЫТУДЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	460
Смағұлова Шынар Арыстанқызы, Оңғар Мерей Бекенқызы БАННЕРЛІК ЖАРНАМА: СИПАТТАМАСЫ, ТҮРЛЕРІ, МЫСАЛДАРЫ	463
Султанова М. У. КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІМЕН САБАҚТАСТЫРА ӨТКІЗУ	466
Тайсюганова Малика Азатовна ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ОПТИЧЕСКИХ ИЛЛЮЗИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА	471
Тащанова Маруар Рустемқызы ЦИФРОВАЯ АНИМАЦИЯ В ДИЗАЙНЕ..	478
Толегенова Дина ТВОРЧЕСТВО ДИЗАЙНЕРА АЛЕКСАНДРА САДУАКАСОВА И КОНЦЕПЦИЯ БРЕНДА ИЗДЕЛИЙ, СОЗДАННЫХ В КАЗАХСТАНЕ.....	482
Түлкібай Еркебұлан Ержігітұлы КАЛЛИГРАФИЯ – САУАТТЫ ЖӘНЕ ӘДЕМІ ЖАЗУ ӨНЕРІ	486
Утенова Сайлаукул Шаяхметовна ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ ТАЛАПҚА САЙ ДИЗАЙНЫН ЖАСАУ	491
Фиценко Александра Сергеевна СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ГРАФИЧЕСКОМ ДИЗАЙНЕ	497

Хасенов Дамир Қанатұлы ФИРМАЛЫҚ СТИЛЬ: ОНЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ МЕН НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ	503
---	-----

СЕКЦИЯ 8. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Abdrakhmanova Zhanara IDIOSTYLE AS A PROBLEM OF LITERARY TRANSLATION.....	507
Абдулхакова Ирада ФРАЗЕОЛОГИЯ – ЭТО НАУКА О ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ.....	510
Абыллаев Асылбек Мусаевич ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЗАҢСЫЗ ҚАРУ АЙНАЛЫМЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ.....	515
Азимжан Акбота Талгатовна ПОВЫШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО КОНФЛИКТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19 (НА ПРИМЕРЕ АМЕРИКАНО-ИРАНСКОГО КОНФЛИКТА).....	524
Алдебаева Алина Аблаевна ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА.....	530
Аманғазы И. ТҮРКІСТАН (ҚОҚАН) АВТОНОМИЯСЫ: ЖАРИЯЛАНУЫ, ҚЫЗМЕТІ, ЖОЙЫЛУЫ.....	536
Асылбаева Мадина Асқарқызы У. ЧЕРЧИЛЛЬ – САЯСАТКЕР ЖӘНЕ ДИПЛОМАТ.....	545
Ахмедов Ержан Гаухарович ВОСПРИЯТИЕ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ: КАЗАХСТАН И РОССИЯ.....	551
Баяхметова Гүлжан Ануарбекқызы ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСНЫДАҒЫ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУДЫ ТАРАТПАУ РЕЖИМІ.....	
Бекбулдыұлы Жалғас ҚАЗАҚ ҰЛТШЫЛДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	556
Жакибеков Е.Т. ВОЙНА БУДУЩЕГО.....	565
Жаңабаев Азизбек Турдыбекулы СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВА «ЙИЛКИ» В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ.....	571
Tleu Aitol Baqytzhankyzy TRANSLATION AND CULTURAL EQUIVALENCE: A STUDY OF TRANSLATION LACUNA IN LITERARY TEXTS.....	574
Жүнісбеков Нұрлан Уалиханұлы ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ САЛАДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ.....	
Искаков Уалихан Досымханович ЕГИПЕТСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА.....	577
Сакишова Бакыт РЕФЛЕКСИЯ К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ПРАВДА И ОШИБКИ.....	527
Атабаева Н.Е. ҚАЗІРГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ.....	
Kopisheva Aigerim RELEVANCE OF THE ENVIRONMENTAL CHALLENGES ON THE GLOBAL AGENDA.....	590

Кусаинов Асхат Рефкатович СТРУКТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО ВЕДОМСТВА КАЗАХСТАНА НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ.....	596
Қазақбаев Акансери Галымжанович ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ШИЕЛЕНІСУІ.....	599
Нургалиев Рахат Агыбаевич СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА.....	606
Нұрпейісов Қ. Б. ХАЛЫҚ ЖАДЫНДАҒЫ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КУӘГЕРЛЕРДІҢ КӨЗІМЕН.....	613
Умиткалиева Қаламқас Уланқызы ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ЖАҢА ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	619
Fresha Nemmati NO NATIONS CAN REACH THE PINNACLE OF SUCCESS UNLESS ITS WOMEN STAND SIDE BY SIDE WITH THEM.....	625
Калкаманов А.Б. «ПРИОРИТЕТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА НА АФГАНСКОМ НАПРАВЛЕНИИ».....	631
Адылов Р., Умбетова Д. КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЮВА.....	636
Сиражет Мешіт КІШІГІРІМ БОЛСА ДА БАЙ, ДЕРБЕС ӘРІ АУҚАТТЫ ҚАТАР МЕМЛЕКЕТІ.....	645
Әкімжан Ж.Т. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ.....	648
Райымбекқызы А.Е. АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧАРЛЬЗА ДИКЕНСА, НАПИСАННЫХ В ЖАНРЕ РОЖДЕСТВЕНСКОГО РАССКАЗА.....	654
Хаджибаева М.М. LANGUAGE REALITIES AS A VERBAL MANIFESTATION OF DISTINCTIVE FEATURES OF THE NATIONAL CULTURE.....	661

Секция 9 АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ : ПРОБЛЕМЫ, ПОИСКИ, РЕШЕНИЯ

ПОДСЕКЦИЯ 9.1 ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ

Кожангулова Г.К. ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА С ОРИЕНТАЦИЕЙ НА ЦИФРОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ	669
Федорова М.А. РЕФЛЕКСИВНЫЙ ДИСКУРС КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	672

Изделеуова А.Б. СТУПЕНИ ОБУЧЕНИЯ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ ЛИЧНОСТИ.....	680
Адамбаева Медалхан STEM ЖОБАЛАРЫН ЖАСАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ.....	
Ерсаинова Надина Әділетқызы ВОСПРИЯТИЕ БУЛЛИНГА ПЕДАГОГАМИ.....	688
Ахметова Аяжан Ғазизқызы ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС САБАҚ ФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ.....	700
Валеева Лейла Константиновна К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СЕМЬИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	705
Габдуллина Камила Мырзағалиевна ЦИФРЛЫК БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	710
Досмағамбетова Салтанат Сейтжановна МЕКТЕПТЕ КӨШБАСШЫ МҰҒАЛІМДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР.....	716
Еркінбекова Меруерт АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЯ.....	725
Кәріпжанова Шұғыла Болатайқызы БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС –ӘРЕКЕТІНІҢ ІЛІМДІК МОДЕЛІ.....	732
Турманова Жанагул Егембердиевна, Кыдырбаева Назира Куралтаевна, Кайкибаева Гүлмира Базарбаевна ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	738
Абдрахманқызы Фазила ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ.....	746
Адгамова Карина Ирековна, Кокенова Диана Нурлановна СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ.....	750
Аманжол Бибінұр Махсұтқызы ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ЖАҒДАЙЫ (САУАЛНАМА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	754
Ауесбек Анель Рамазанқызы, Давлетова Айдана Маккамовна СТРЕСС ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КОПИНГ – СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	758
Ахметқали Аяулым Мақсатқызы, Айдарова Әйгерім Айдосқызы ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ СЕРИЙНОГО УБИЙЦЫ.....	763
Байзақ А. ЖЕТКІНШЕКТІК КЕЗЕҢДЕГІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	769
Еркін Айғаным Нұрдәулетқызы, Орынбек Арайлым Еркебекқызы БУЛЛИНГ – ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ.....	775
Зирекова Асель Ондасынқызы ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ ВСТУПЛЕНИЯ В БРАК У ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ..	783
Қабыл Айгерім Нұрланқызы ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙІП КЕТУ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫ АЛДЫН АЛУ.....	788

Қозыхан Жанеля Жетпісбайқызы, Джумабаева Жайнасын Осеньовна СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ Куразова Алия Муратбековна, Калижанова Альбина Арманқызы КОПИНГ - ПОВЕДЕНИЕ В СИТУАЦИИ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА СТУДЕНТОВ	792
Палагута Анна Сергеевна ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	803
Ратушняк Милана Петровна, Медиева Инкар Суханқызы ВЛИЯНИЕ ЭПИГЕНЕТИКИ НА ПСИХИКУ ЧЕЛОВЕКА.....	809
Сейсеке Ақберді БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ТЕЖЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	815
Станкулова Аружан Азаматқызы ГАДЖЕТТЕР МЕН ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНЕ ТӘУЕЛДІЛІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ.....	818
Талғатқызы Дана ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	822
Федина Вероника Алексеевна, Краузе Александра Викторовна ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО БРАКА В КАЗАХСТАНЕ.....	828

ПОДСЕКЦИЯ 9.2 ПРОБЛЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы ОҚУШЫНЫҢ СӨЙЛЕУ АППАРАТТАРЫН ДАМЫТУ - БАЙЛАНЫСТЫРА СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗІ.....	834
Асилхан Ақмарал Сәкенқызы БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМЫТУ.....	842
Ачанова Айдана Қайыржанқызы БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУШЫНЫҢ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ.....	845
Бактыбаева Джамиля Аскарровна ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ.....	852
Боранбаева Мөлдір Асқарқызы БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ ӘРЕКЕТІН БЕЛСЕНДІРУ.....	855
Даулетхан Айдана Сәкенқызы БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	861
Елтай Аяжан Бауржанқызы БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБА ТІЛІН ДАМЫТУ.....	869
Құралбаева Айсұлу Тұрғанбекқызы БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ МӘНЕРЛЕП ОҚУ НЕГІЗДЕРІ.....	875
Малгаздарова Жамал Естаевна, Сандыбаева Жұлдыз Бибатыровна БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	881
Менайдарова Айана Маратқызы БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ..	887

Өмірсерікова Аружан Өзілханқызы МӨТІНМЕН ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ.....	894
Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы, Иса Сымбат Талғатқызы «ЖОБАЛАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚОЛДАНУ.....	899
Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы ОҚУШЫНЫҢ СӨЙЛЕУ АППАРАТТАРЫН ДАМУЫ - БАЙЛАНЫСТЫРА СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗІ.....	905
Сайранбек Айдана БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ.....	912
Сенкибаева Алмагуль Толеугазиновна БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТАРДА ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ.....	917
Шуйнши Хуралай БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖҮЙЕЛІ СӨЙЛЕУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	921
Жакишева Салтанат Кенжегалиевна БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ..	928
Медерова Рабига Дуйсеновна, Торбекова Асель Канатбековна БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ФУНКЦИОНАЛДЫ БІЛІМ НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	933
Иса Сымбат Талғатқызы ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	937
Абденгина Алмагүл Жоломановна БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ СӨЗ БАЙЛЫҒЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУДЕГІ ОРНЫ.....	941
Салимова Айдана КУАНЫШЕВНА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЖЫЛДАМДЫҒЫН АРТТЫРУ.....	948
Ахмет Мақпал Кенжебекқызы БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗДЕРІ.....	954
Мелихова Марина Анатольевна ОҚУШЫЛАРДЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН МНЕМОТЕХНИКА ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ДАМУЫ.....	959
Есенбекова Аружан Бекболатқизи БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ.....	965

ПОДСЕКЦИЯ 9.3 МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ

Мамедәлі Аида Рахметханқызы МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА КӨРНЕКІЛІК ӘДІСІН ҚОЛДАНУ.....	971
Бекет Перизат Нұрланқызы ҚҰРАМЫНДА ПАРАМЕТР БАР ТЕҢДЕУЛЕР МЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	974
Егизбай Бахытжан ОҚУШЫЛАРДЫҢ САБАҚТАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ STEM БІЛІМ БЕРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ.....	977

Егизек Бахболат sl_2 ТҮРҒЫЗЫЛҒАН ПУАССОН АЛГЕБРАСЫНЫҢ АВТОМОРФИЗМДЕРІ.....	981
Бадамбекова Шынарай Шарханқызы PVL НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ.....	983
Балтабаев Айдар Муратович ҚАЙТАЛАНАТЫН ИНТЕГРАЛДЫҢ ТЕҢ БОЛМАЙ ҚАЛАТЫН МЫСАЛЫ ТУРАЛЫ.....	987
Бахытбек Айдана, Болат Мажит МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ТЕОРЕМАЛАРДЫ ДӘЛЕЛДЕУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ.....	988
Хавазматова Малика Адхамжанова БЕРНУЛЛИ ТЕҢСІЗДІГІ.....	994

ИБАДУЛЛИНА АНАРА АЙДАРОВНА НЕРАВЕНСТВО ЮНГА.....	996
--	-----

Шакирова Н.У., Алданов Е.С. РОЛЬ ЦИФРОВОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ЦВЕТА В РОБОТОТЕХНИКЕ И ПРОГРАММИРОВАНИИ РОБОТОВ...1000	
--	--

ПОДСЕКЦИЯ 9.4 АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ФИЗИКИ: ИТЕГРАЦИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Жақан Әміржан Қайыржанұлы ХАРАКТЕР РАСПРЕДЕЛЕНИЯ МОЛЕКУЛ ИДЕАЛЬНОГО ГАЗА ПО СКОРОСТЯМ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ ТЕМПЕРАТУРАХ	1004
Омаров Мәди Жумабекұлы БАС МИЫНДАҒЫ ОБЫРҒА КОРПУСКУЛЯРЛЫҚ ТЕРАПИЯ ӘСЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ	1007
Раскалиев Арлен Нурланұлы ПЕРВОПРИНЦИПНЫЕ РАСЧЕТЫ ПОГЛОЩЕНИЯ CO ₂ НА ПОВЕРХНОСТИ (10 $\bar{1}$ 0) ZnO.....	1011
Оразалиев Сағынтай Қыдырқожаұлы БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗ БЕТІМЕН ЖҰМЫСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ LESSON STUDY-ДІҢ РӨЛІ.....	1022
Әбдіғапар Әлен Әділұлы ПОЛИАНИЛИН – ПОЛИМЕТАКРИЛАТ НАНОКОМПОЗИТТЕРІНІҢ ЖЫЛУӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	1027
Сыздыкова Жанерке Ерболовна НАНОКОМПОЗИТТІ ПОЛИМЕРЛІ ҮЛДІРЛЕРДІҢ СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ТАЛДАУ.....	1032

ПОДСЕКЦИЯ 9.5 АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ В ОБРАЗОВАНИИ БУДУЩЕГО И ЭФФЕКТИВНЫЕ ПРАКТИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Begimova Aktoty FOREIGN LANGUAGE DISTANCE LEARNING: SOME PRINCIPLES AND FEATURES.....	1034
Zholdassova Symbat Nurlybekkyzy THE CASE STUDY AS A MODERN METHOD OF TEACHING ENGLISH.....	1038

Кажигалиева Айгерим Бекетовна ETHNOGRAPHY OF EMI POLICY AND PRACTICE IN THE MULTILINGUAL CONTEXT OF KAZAKHSTAN.....	1041
Nurmaganbet Aruzhan Talgattyzy EFFECTIVENESS OF THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN LEARNING OF THE ENGLISH LANGUAGE.....	1047
Sankubayeva Akerke Burikyzy CONTROL OF THE FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF UNIVERSITY STUDENTS.....	1053
Долгушина Лионелла Витальевна ЧТО ТАКОЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ? ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА	1058
Тулюпова Гаухарья Сериковна КИНЕЗИОЛОГИЯ-ПУТЬ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ УСВОЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ И ФОКУСА НА УРОКАХ.....	1062
Тлеужан Аяжан Сабыржанкызы, Винтоняк Арина Валерьевна IDIOMES DE FRANÇAIS.....	1067
Назарова Аксая Нурлановна АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КӨРКЕМ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖҮЙЕЛІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТУ.....	1072
Turmanova Assem Meiramovna DIGITAL PRODUCTIVITY TOOLS FOR ENGAGING STUDENTS IN ENGLISH LEARNING ACTIVITIES.....	1075

ПОДСЕКЦИЯ 9.6 СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ, РУССКОМУ ЯЗЫКАМ И ЛИТЕРАТУРЫ

Әкімжан Жанна Төлегенқызы АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ.....	1084
Кенжебекова Гүлім Болатқызы АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ.....	1090
Хожаева Гулмаржан Жетибаевна ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДА СӨЙЛЕУ ӨРЕКЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІН ДАМЫТУ (ТЫҢДАЛЫМ, АЙТЫЛЫМ).....	1095
Жолдыбаев Ислам Қойшыбайұлы ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫ АУДАРМАСЫНДАҒЫ «ҚАРА» КОНЦЕПТІСІ.....	1097
Балатаева Сания Мерфиқызы КОНЦЕПТ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ УАҚЫТТЫ ӨЛШЕУ ҚАҒИДАЛАРЫ.....	1102

Секция 1 ГРАЖДАНСКОЕ И СМЕЖНЫЕ ОТРАСЛИ ПРАВА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

УДК 347.3

О некоторых проблемах дебиторской задолженности в сфере государственных закупок

1) Ашенова А.С., 2) Маратова А.М., магистрант 2-го курса, специальность 7М04201, Университета «Туран-Астана» г.Нур-Султан, Казахстан, mad7.83@mail.ru, akia_mm@mail.ru

1) Научный руководитель: Смоилов С.Ж., доктор PhD
2) Научный руководитель: Енсебаева А.Р., кандидат юридических наук

Алибеков А.Е.

магистр юридических наук, Академия правоохранительных органов при
Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
г.Косшы, Республика Казахстан
*adil.alibekov.1983@mail.ru

Термин дебиторская задолженность относится больше к сфере экономики, чем к юриспруденции, если быть точнее используется при бухгалтерском учете. В правовых актах Республики Казахстан (далее - РК) понятие дебиторская задолженность не раскрывается.

Между тем, под дебиторской задолженностью понимается - сумма долгов, причитающихся предприятию, от юридических или физических лиц в итоге хозяйственных взаимоотношений с ними. Обычно долги образуются от продаж в кредит [1].

В другом случае, под дебиторской задолженностью раскрывается задолженность других организаций, работников и физических лиц данной организации (задолженность покупателей за купленную продукцию или оказанные услуги, задолженность подотчетных лиц за выданные им суммы и др.). Организации и лица, которые должны данной организации, называются дебиторами. В свою очередь, к образованию дебиторской задолженности ведет наличие договорных отношений с контрагентами, когда момент перехода права собственности на товары (работы, услуги) и их оплата не совпадают по времени [2].

Следовательно, дебиторская задолженность это термин, раскрывающий понятия долга перед юридическим лицом другими юридическими и физическими лицами в результате неисполнения обязательств перед ним по договору.

Предполагается, что ни один субъект хозяйственной деятельности не существует без дебиторской задолженности, так как ее образование и существование объясняется простыми объективными причинами:

- для компании - должника - это возможность использования дополнительных, причем, бесплатных, оборотных средств;

- для компании - кредитора - это расширение рынка сбыта товаров, работ, услуг бухгалтерском учете под дебиторской задолженностью, как правило, понимают имущественные права, представляющие собой один из объектов гражданских прав.

Однако, вышеуказанное предположение не может относиться к субъекту хозяйственной деятельности с государственной формой собственности. Даже может возникнуть вопрос: «какое отношение имеет дебиторская задолженность к сфере государственных закупок и/или к юридическим лицам с государственной формой или долей собственности?». Ведь законодательство РК принимает все меры, чтобы до поставки товара или услуг в государственные органы не производилась оплата.

Вместе с тем, во многих государственных органах существуют дебиторские задолженности и Главное Управление государственных закупок вооруженных сил РК (далее – Главное Управление) не исключение.

Дебиторская задолженность в Главном Управлении образовалась в связи с не исполнением, отдельными недобросовестными юридическими лицами обязательств по договорам о государственных закупках, по которым они получили авансовые платежи. Поскольку Правилами осуществления государственных закупок с применением особого порядка для приобретения товаров, работ, услуг для обеспечения нужд правопорядка и национальной безопасности предусматривают возможность по перечислению аванса по договорам о государственных закупках на счета потенциальных поставщиков. Интересно, что в этих правилах существует право потенциальных поставщиков отказаться от выплаты аванса [4].

В результате чего с 2010 по 2014 годы образовалась дебиторская задолженность, составляющая на сегодняшний день десятки миллионов тенге, по которым 16 юридических лиц являются должниками перед государством [5].

Главным Управлением принимались и принимаются все меры по возврату активов государства: в частности подаются иски в суд о расторжении договоров о государственных закупках и взыскании неустойки; по вступлению судебных актов принимаются меры по выписке судом исполнительных листов и направлению их в органы исполнительного производства; ведется переписка с государственными судебными исполнителями.

Проводимая работа очень трудоемкая, требует отвлечение больших человеческих ресурсов, при этом, возможно активы вовсе не будут возвращены государству, поскольку у большинства должников являются

товарищества с ограниченной формой ответственности и у них отсутствует имущество.

Кроме того, ограниченность формы ответственности не позволяет органам исполнительного производства на законодательном уровне искать имущества собственников данных товариществ из других источников дохода и т.д. По этой причине в государственных органах из года в год переходит дебиторская задолженность - долг, который трудно или невозможно вернуть и при этом нельзя списать либо аннулировать. Если затруднительность возврата понятна, то не возможность списания и отражения в отчетности существующей задолженности является необходимостью.

Поскольку в бухгалтерском учете этот актив предоставляет права получения выгоды в будущем. Более того, под дебиторской задолженностью, как правило, понимают имущественные права, представляющие собой один из объектов гражданских прав [6].

Согласно ч.2 ст.115 ГК РК: «К имущественным благам и правам (имуществу) относятся: вещи, деньги, в том числе иностранная валюта, финансовые инструменты, работы, услуги, объективированные результаты творческой интеллектуальной деятельности, фирменные наименования, товарные знаки и иные средства индивидуализации изделий, имущественные права, цифровые активы и другое имущество» [7].

Если дебиторскую задолженность считать активами, которая приносит выгоды в будущем, нужно внести отдельные корректировки в правовые акты РК на право реализации имущественных прав государствам третьим лицам.

Полагаем, существующие долговые активы не целесообразно держать и затрачивать человеческие ресурсы по их взысканию длительное время. Так как, своевременно реализовав долги, государство сможет использовать уже имеющиеся средства от реализации имущественных прав в других целях, не отвлекаясь на судебные споры, последующее взыскание и издержки по ним.

В соответствии со ст.36-1 Закон РК «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» предусмотрен порядок передачи задолженности на досудебные взыскания и урегулирование или уступки права (требования).

Вышеуказанная норма предполагает: производить уступку права (требования) по договору банковского займа определенным видам организации; только с согласия заемщика (должника); ограничение передачи займа в отношении одного заемщика нескольким лицам; до и после заключения договора уступки права требования уведомить (двойное уведомление) заемщика (или его представителя); передать лицу, которому перешло право (требование) по договору оригиналы и (или) копии документов послуживших основанием для выдачи займа.

Интересно, что норма предоставляет право уступки права (требования) как полностью, так и частично. При этом, лицу, которому уступлено право (требование) банка, по договору займа, заключенному с физическим лицом, запрещается переуступать такое право (требование) иным лицам, за

исключением обратной продажи (возврата) выкупленного права (требования) первоначальному кредитору, уступки (переуступки) права (требования) коллекторским агентствам, специальной финансовой компании, созданной в соответствии с законодательством РК о проектном финансировании и секьюритизации, при сделке секьюритизации, а также иным банкам, организациям, осуществляющим отдельные виды банковских операций [8].

Практически аналогичная норма по порядку передачи задолженности на досудебные взыскание и урегулирование или уступки права (требования) существуют в ст.9-1 Закона РК «О микрофинансовой деятельности». С ограничением, что микрофинансовым организациям не допускается заключение договора о взыскании задолженности с коллекторским агентством и уступки права (требования) в отношении физических лиц, задолженность которых обеспечена залогом в виде жилища [9].

Отметим, что вышеуказанная норма применима и по дебиторской задолженности юридических и физических лиц существующих в юридических лицах с полной или частичной долей собственности государства. При этом, изменения и дополнения полагаем можно внести в законы РК «О государственном имуществе» и «О государственных закупках», поскольку в них уже заложена основа.

Так, Закон РК «О государственном имуществе» предоставляет право: Правительству РК принимать решение о реализации имущества; Национальному Банку дачи согласия на реализацию имущества государственными предприятиями; уполномоченного органа по государственному имуществу осуществлять приватизации республиканского имущества; местные исполнительные органы областей, городов республиканского значения, столицы осуществлять приватизации областного коммунального имущества [10].

Пункт 23 статьи 1 Закона РК «О государственном имуществе» предусматривает, что имущественные права государства - права государства на имущество, включающие в себя, в том числе обязательственные права (права требования) государства. К обязательным правам (требования) можно отнести также и дебиторскую задолженность. В этих целях, достаточно лишь включить в статью 1 Закона РК «О государственном имуществе» новое понятие «дебиторская задолженность».

В других нормах этого закона включить норму по порядку передачи задолженности государства на досудебные взыскания и урегулирование или уступки права (требования).

В свою очередь, в пункте 24 Закона РК «О государственных закупках» [11] предусмотреть при участии на конкурсе государственных закупок потенциальными поставщиками предоставления согласия государству на уступку права (требования) третьим лицам в случае возникновения ими материальных обязательств перед заказчиком, которую отражать в заявке на участие в конкурсе.

Реализация дебиторской задолженности позволит сконцентрировать задействованные в настоящее время человеческие ресурсы свое внимание на другие цели по решению социальных проблем общества.

Между тем, реализация дебиторских задолженностей не должно послужить для увода активов государства по более низким ценам и способствовать коррупции в этой сфере. Поэтому, нужно предусмотреть способы реализации дебиторской задолженности в виде продажи на торгах или иными способами.

Список использованных источников

1. Серебров А. С., Бражник М. В. Понятие и классификация дебиторской задолженности. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <http://min.usaca.ru/uploads/article/attachment/3796/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2.pdf> – Дата доступа: 20.03.2022;
2. [Bagirova](#) К. Понятие, классификация дебиторской и кредиторской задолженностей и основные принципы их учета. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <https://pandia.ru/text/77/31/214.php> – Дата доступа: 20.03.2022;
3. [Кошаева](#) Г. Б. Причины образования дебиторской задолженности. Материалы XIX Международной научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 25-26 апреля 2019 г. С. 468-471. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <https://core.ac.uk/download/249346616.pdf> – Дата доступа: 20.03.2022;
4. Правила осуществления государственных закупок с применением особого порядка. Утверждено Постановлением Правительства РК от 31.12.2015 года № 1200. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001200> – Дата доступа: 20.03.2022;
5. Отчет Главного Управления;
6. Анфиногенов О.В. Дебиторская задолженность: Признание и оценка в отечественной и международной системах учета. [Вестник Саратовского Государственного социально-экономического Университета](#). 2008. №4(23) с.97-101;
7. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27.12.1994 года № 268-ХІІІ. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ - Дата доступа: 20.03.2022;
8. Закон РК «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31.08.1995 года № 2444 [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002444_ – Дата доступа: 20.03.2022;
9. Закона РК «О микрофинансовой деятельности» от 26.11.2012 года № 56-V. [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000056#z274> – Дата доступа: 20.03.2022

10. Закон РК «О государственном имуществе» от 1.03.2011 года № 413-IV [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000413> – Дата доступа: 20.03.2022;
11. Закон РК «О государственных закупках» от 4.12.2015 года № 434-V ЗРК [Электронный ресурс] – Режим доступа:– <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434> – Дата доступа: 20.03.2022.

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ САПАЛЫ МЕНЕДЖМЕНТТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Рахимбекова Фариза Ниязбекқызы,
7M04203-құқық мамандығы I курс магистранты,
«Астана» халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Fariza-1996@inbox.ru*

Менеджмент ғылым ретінде өзінің күш-жігерін басқарушылық еңбектің табиғатын түсіндіруге, себеп-салдар арасында байланыс орнатуға, адамдардың бірлескен жұмысы пайдалы және тиімді болатын факторлар мен жағдайларды анықтауға бағыттайды. Басқару туралы білім ағымдағы істерді уақтылы және сапалы жүргізуге, оқиғалардың дамуын болжауға, компаниялардың стратегиясы мен саясатын әзірлеуге, міндеттерді қоюға және практикалық менеджментті жүзеге асыруға қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Басқару ғылымы өзінің теориясын жасайды, оның мазмұны басқару процесінде адамдардың мақсатты жұмысының заңдары мен заңдылықтары, принциптері, функциялары, формалары мен әдістері болып табылады[10].

Қазақстанда денсаулық сақтау жүйесі өзгерістер сатысында, оның ішінде медициналық мекемелер қызметінің сипатына қатты өзгертетін нарықтық жағдайларға бейімделу процесінде тұр. Оның ішінде сыртқы ортамен неғұрлым белсенді өзара іс-қимыл болжанса, онда нарық менеджменттің тиімділігін айқындайтын тетікке айналады[1].

Қазақстанның денсаулық сақтау саласындағы менеджмент мәселелері қазіргі уақытта бұрынғыдан да өзекті. Қаралып отырған мәселенің өзектілігі Қазақстанда денсаулық сақтау саласында жүргізіліп жатқан өзгерістер аясында денсаулық сақтау менеджментін дамыту проблематикасын қарау қажеттілігімен негізделген. Жаңа шындықтарда денсаулық сақтауды басқару жүйесі ұйымдастырушылық икемділіктің атрибуттарымен қамтамасыз етілуге, өзін-өзі жеткілікті болуы, сыртқы ортаның өзгерістеріне уақтылы және белсенді ден қою мүмкіндігіне ие болуға тиіс, бұл оның медициналық қызметтердің жаһандық нарығында да бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді[2].

Қазақстан Республикасы халқының әл-ауқатының тұрақты өсуі үшін басты басымдықтардың бірі Денсаулық сақтау саласын дамыту болып табылады. Денсаулық сақтаудың жаңа тұжырымдамасына енгізілген қағидаттар – ұсынылатын медициналық қызметтердің қолжетімділігін, уақыттылығын және сапасын қамтамасыз етуге қабілетті, бірыңғай, дамыған, әлеуметтік бағдарланған, басқарылатын жүйе болуға тиіс. Бұл қазіргі заманғы басқару жүйесін – Денсаулық сақтау менеджментін дамыту мәселесін білдіреді. Осыған байланысты «Денсаулық сақтаудағы менеджмент» ұғымын түсіндіру мәселесі туындайды. Бұл тұжырымдаманы емдеу процедураларын алу процесі де, мақсатқа жету функциясы - денсаулықты жақсарту және оның сапасын жақсарту арқылы байланыстыруға болады. Сондай-ақ, медициналық қызмет көрсетуді басқару туралы айту әділетті болады. Бұл құбылыспен бірге жүретін тән белгілерді атап өткен жөн. Медициналық қызметтерді басқаруды ұйымдастырудағы рөлдердің өзгеруі сияқты. Медициналық қызметтерді ұйымдастыру сапасын жақсарту үшін қазіргі уақытта денсаулық сақтау объектілері жүйесіндегі басқарушыларға қарағанда анағұрлым жоғары кәсіби рангтың болуы қажет.

Менеджмент кәсіби қызмет саласы ретінде ортақ мақсаттарға қол жеткізу аясында жұмыс істейтін адамдар тобының жұмысын үйлестіруді және басқаруды қажет ететін ортада пайда болды. Ал менеджер - арнайы дайындықтан өткен кәсіби менеджер. Ол тиісті білімге ие және іс жүзінде жеке кәсіпке жатады және тек тар саладағы маман емес. Яғни, менеджмент ұзақ уақыттан бері кәсіби қызметтің тәуелсіз түрі болып келеді[1]. Алайда, денсаулық сақтаудың басқару саласы экономиканың басқа салаларынан айтарлықтай ерекшеленеді. А.Н. Чен және А. С. Шимболатова «Қазақстандағы денсаулық сақтау басшысы» зерттеуінде Денсаулық сақтау жүйесіндегі менеджменттің ғылыми және әдіснамалық негіздерінің проблематикасын сипаттайды. «Адами, материалдық және медициналық-технологиялық ресурстарды тиімді пайдалану арқылы денсаулық сақтау процестерін басқарудағы мақсаттарға қол жеткізу» - олар Денсаулық сақтау менеджменті ұғымына осындай анықтама береді. [2]

Денсаулық сақтау саласындағы менеджмент бүгінде экономика факторларының бірі болып табылады деп сеніммен айтуға болады. Мұны белгілі бір науқасты емдеу ретінде ғана емес. Бұл кең ұғым, бұл халық шаруашылығының бүкіл саласына медициналық қызмет көрсетуді басқару процесінде адаммен бірге жүретін қатынастар, құбылыстар мен қатынастардың жиынтығы ретінде қарастырған жөн.

Қымбат тұратын медициналық технологиялардың пайда болуы Денсаулық сақтау жүйесінің қаржылық құрамдас бөлігін тиімді басқаруды қамтамасыз ететін тетіктерді іздеуді қажет етеді. «Жүйе ретінде денсаулық сақтау тиімділігін арттыруға жол ең алдымен менеджмент сапасын жақсарту арқылы өтеді. Экономика білімімен нығайтылған сындарлы менеджмент – қызмет құнын арттырмай халық денсаулығын жақсарту үшін барлық қажеттіні

камтитын денсаулық сақтаудағы кез келген реформаның орталығы», - деп есептейді Health Systems Governance and Financing директоры Дэвид Эванс.

Басқару жүйесі бүгінгі таңда көптеген отандық медициналық мекемелер өте күрделі құрылымдар болып табылады, олардың элементтері көп, көбінесе бір-біріне қайшы келеді. ҚР Денсаулық сақтау менеджментінің қарқынды дамуын қиындататын ең өзекті мәселелер әлі де бар:

- Кадрларды даярлаудың тұрақсыз және біркелкі емес сапасы.
- Мамандардың, әсіресе ауылдық аудандарда және шеткері аймақтарда біліктілік деңгейінің төмендігі.
- Алғашқы медициналық көмек көрсететін қызметкерлердің жетіспеушілігі.
- Дәрігерлер мен орта медициналық қызметкерлердің пропорционалды емес саны.
- Медициналық мекемелер қызметкерлерінің әлсіз уәждемесі және әлсіз әлеуметтік қорғалуы.

Осыған байланысты, бүгінгі таңда медициналық мекеменің менеджментін дамытудың ең өзекті бағыттары мыналар болып табылады:

- Ауруханаішілік менеджментті дамыту. Бұл денсаулық сақтау жүйесіндегі ақпараттық даму және корпоративтік басқару сияқты сәттер.
- Тиімді менеджмент пен сапаны басқарудың халықаралық стандарттарын енгізу.
- Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесінде қазіргі заманғы стандарттар мен технологияларды қолдану ұлттық медицина ғылымы мен білімінің дамуына ықпал ететін болады. Жобаны басқару технологияларын қолдану дамудың тиімді құралдарының бірі болып табылады.
- Сондай-ақ, медициналық ұйымдардың қызметкерлерін ынталандырудың оңтайлы модельдерін таңдаудың маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес.

Қазіргі уақытта медициналық ұйым бұдан былай жеке дами алмайды, басқарудың жаңа әдістерінің енуі және алдыңғы қатарлы елдердің ең жақсы тәжірибесін қолдану инновациялардың енуіне ықпал етеді. Заманауи ауруханалық менеджментті емдеудің инновациялық әдістері мен технологияларын пайдалана отырып құру қажеттігі, сондай-ақ медициналық мекемелердегі оқшаулануға тосқауылдарды жою контекстінде бағдарланған интеграцияланған медициналық көмек көрсету моделі өзекті екендігі туралы түсінік пісіп-жетілді. ҚР-да денсаулық сақтауды реформалау және дамыту шеңберінде медицина басшыларының басқарушылық құзыреттері деңгейін күшейту процесі іске қосылды. Технологиялық жаңғыртумен қатар кәсіби менеджерлерді кешенді оқыту және қайта даярлау басталды, оларда Денсаулық сақтау жүйесін басқару сапасын арттыруға жауапкершілік жүктеледі[3]. Қазақстан Президенті бастамашылық еткен «Болашақ госпиталі» тұжырымдамасы мынадай бағыттарды қамтиды:

- Пациентке бағытталған тәсілдерді қолдану. Медициналық қызметтерді тұтынушы өзінің бірегей сұраныстарымен медициналық көмек

көрсету жүйесіндегі негізгі элементке айналуы тиіс. Яғни, күштерді қолдану нүктесі науқастың қажеттіліктері болуы керек. Соның ішінде науқастарды емдеу форматының өзі стационардан тыс шығуы тиіс.

➤ Клиникалық басқару немесе клиникалық бағыттарды әзірлеу - белгілі бір жағдайға немесе ауруға көмек көрсетуге арналған Денсаулық сақтау мекемесінің құрылымдық бөлімшелері бойынша пациенттің қозғалыс алгоритмі.

➤ Ауруханашілік процестерді оңтайландыру. Пациенттерге медициналық қызмет көрсету процестері.

➤ Персоналды басқару тиімдірек. Қызметкерлерді іріктеу, оқыту және ынталандыру.

➤ Емханалардың ауруханалармен екіжақты өзара іс-қимылын орнату. Бүгінгі таңда ауруханалар мен емханалар іс жүзінде өзара іс-қимыл жасамайды немесе олардың өзара қарым-қатынасы жеткілікті айқын емес және өнімді сипатқа ие.

Қазақстанда «жоғарғы деңгейде» денсаулық сақтау менеджерлерінің пайда болу жолдарының бірі бастапқыда облыстық және мемлекеттік деңгейдегі медициналық мекемелердің қызметін үйлестірумен байланысты болды. Мұндай басшылар басқарушылық мансабының басында медициналық мекемелерді басқарды, содан кейін жүйелі және әдіснамалық білім мен дағдыларды игере отырып, денсаулық сақтаудың өңірлік департаменттері мен министрліктерге көтерілді, бұл сол кезде жеткілікті болды. Бірақ қазіргі жағдайда ауруханалардың, клиникалардың, емдеу-сауықтыру мекемелерінің басшыларына қаржыны, адам ресурстарын, маркетинг пен PR, ақпараттық технологияларды басқару, инновацияларды, сапа мен ұйымдастырушылық өзгерістерді басқару саласында жалпы құзыреттер қажет. Медициналық оқу орындарында оқытылмайтын көшбасшылық және басқарушылық, басқа да арнайы дағдыларды тұрақты дамыту қажет болған кезде, толықтыруды талап ететін елеулі біліктілік алшақтығы анықталды[3]. Денсаулық сақтауды басқарудың жоғары органдарының саясаты мен оның жергілікті жерлерде іс жүзінде жүзеге асырылуы арасында алшақтық пайда болды.

Жаңа, заманауи экономикалық және әлеуметтік жағдайларда қазақстандық денсаулық сақтауды дамыту үшін арнайы дайындалған басшы - Денсаулық сақтау менеджері талап етіледі. Тиімді басқару мақсатында Денсаулық сақтау кәсіпорнының сыртқы (*макро орта: нарық, конъюнктура және сұраныс, қызмет тұтынушылар мен жеткізушілердің қысымы және т.б.*) және ішкі ортаның (*материалдық және материалдық емес ресурстар, құрылымы, персоналы, уәждемесі және т. б.*) өзгеруіне жедел ден қою дағдылары мен әдістерін меңгерген. Қазіргі уақытта денсаулық сақтау саласында жүргізіліп жатқан реформалар менеджмент жүйесін дамытпай қайта құру және одан әрі дамыту мүмкін емес деген түсінік артып келеді. Отандық денсаулық сақтаудағы негізгі басқарушылық позициялар жоғары уәжді және кәсіби топ-менеджерлердің болуын талап етеді, оларды дайындау үшін оқыту жүйесін қайта құру қажет.

Қорытындылай келе, жас және тәуелсіз Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасу жолында мемлекеттің қолда бар ресурстарына қарамастан, денсаулық сақтауды басқарудың орнықты жүйесін құру талап етілетінін атап өткен жөн. Қазіргі Қазақстанға дамыған, әлеуметтік бағдарланған денсаулық сақтау саласы қажет екені сөзсіз. Медициналық қызмет көрсетуді басқарудың уақтылылығын, қолжетімділігін және сапасын қамтамасыз ете алатын жаңа тұрпаттағы менеджмент жүйесі сеніп тапсырылатын басқару. Тек осындай қадамдар ғана отандық медицинаны бәсекеге қабілетті деңгейге шығаруға және жаһандық экономикалық процестер мен заманауи экономиканың сын-көтерлеріне барабар ден қоюға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Малькольм Уорнер. Классики менеджмента: Энциклопедия. – СПб.: Питер, 2001. – 467 с.
2. Лучкевич. В.С. Основы социальной медицины и управления здравоохранением, Санкт-Петербург, 2001 – 317 с.
3. Биртанов Е.А. «Организационно-методические и финансово-экономические основы инновационно-инвестиционной стратегии развития системы здравоохранения Республики Казахстан» //автореферат дис. . док. мед. наук. - Алматы, 2010 – с.55.

МРНТИ 06.73.21

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Д.М. Ахметов 0000-0002-4993-5689

Международный университет Астана, Кабанбай батыра 8, г. Нур-Султан,
Казахстан
e-mail: akhmetov.damir0125@gmail.com

В Республике Казахстан в настоящее время существует огромное количество нормативных документов, регулирующих деятельность иностранных инвесторов. Казалось бы, они охватывают весь процесс инвестирования, начиная с дефиниций и заканчивая регулированием инвестиционной деятельности. Существует также немало нормативных документов, которые только касаются инвестиционной сферы, и все же оказывают на нее собственное специфическое влияние. Однако в то же время юристы, эксперты и специалисты видят немало недостатков как собственно в

инвестиционном законодательстве, так и в налоговом, таможенном, внешнеэкономическом, бюджетном и других, в той части, которая оказывает прямое или опосредованное влияние на инвестиционную деятельность. А это в свою очередь составляет препятствия для привлечения иностранных инвестиций, требует детального рассмотрения и усовершенствования законодательной базы и обуславливает актуальность избранной темы статьи.

Проект компании China National Building Materials, можно назвать одним из передовых в Казахстане по внедрению передовых технологий по данным А. Зебешева (Зебешев, 2021), - розжиг печи нового завода по производству и обработке листового стекла в Кызылординской области, который позволит обеспечить внутренний национальный рынок стеклом и использовать потенциал в странах центральной Азии, в Российской Федерации и т.д., полноценный запуск проекта запланирован в первом квартале 2022 года (<https://aequitas.kz/>).

Долгосрочные отношения в сфере инвестиционного регулирования составляют 52 проекта по данным Комитета по инвестициям Министерства иностранных дел РК (<https://kapital.kz/economic>).

Объектом научной статьи является правоотношения, возникающие в процессе реализации иностранного инвестирования.

Предметом научной статьи является национальное и зарубежное законодательство, а также положения международных договоров и международная практика разрешения инвестиционных споров.

Методологическую основу научной статьи составляют:

1) исторический метод, позволяющий рассматривать совершенствование национального инвестиционного законодательства и международных соглашений в сфере гарантий, предоставляемых иностранным инвесторам;

2) метод компаративистики, который позволил указать сходства и различия правового регулирования иностранных инвестиций в различных странах;

3) системный метод, который позволил исследовать правовое регулирование иностранных инвесторов, содержащиеся в национальном законодательстве и в международных договорах как комплекс взаимосвязанных элементов;

4) анализ, выявил недостатки в национальной законодательной базе, и возможности имплементации международных норм по вопросам инвестиционной деятельности.

Обзор литературы

Исследованием проблем правового регулирования инвестиционной деятельности, активизации иностранных инвестиций в национальной экономике и причинами низкой эффективности процесса их привлечения занимались такие зарубежные ученые, как Stephan Kinsella, Sunil Kanti Ghosh, Kathryn Gordon, Shihata I., Yannaca-Small. K., Friedman S., Paul E. Comeaux,

Rat Y., N., Schreuer C., Schwarzenberger G., Sornarajah M., Yair Aharony, Wortley B. A., Wuraola Durosaro., Rudolf Dolzer, Christoph Schreuer и других авторов.

Rudolf Dolzer и Christoph Schreuer в своей авторской книге «Principles of International Investment Law» излагают принципы, лежащие в основе международного права иностранных инвестиций. Основное внимание уделяется международному праву, регулирующему двусторонние и многосторонние инвестиционные договоры, положившие основу для национального законодательства многих стран. Контекст и эволюция положений и положений, характерных для современных инвестиционных договоров, а также анализируется прецедентное право, интерпретирующее вопросы, поднятые стандартными положениями. В своей работе, авторы уделяют особое внимание договорным нормам, понимание которых на практике в основном определяется их толкованием и применением международными трибуналами. Кроме того, в представленные механизмы урегулирования споров для обеспечения соблюдения инвестиционного законодательства, в которых излагается принцип действия арбитража "Инвестор против государства" имеют основополагающее значение. Сочетая систематическое аналитическое изучение текстов и принципов, лежащих в основе инвестиционного права, с юридическим анализом прецедентного права, возникающего в международных судах. Указанный труд предлагает идеальное введение в принципы международного инвестиционного права и арбитража как для студентов, так и для практиков (Dolzer R., Schreuer C., 2012:417).

Jarrod Herburn в Американском журнале «Международное право» опубликовал положения о внутренних инвестициях в международном праве. Наряду с ныне противоречивыми инвестиционными договорами многие государства также поддерживают внутренние инвестиционные законы. Хотя эти законы обеспечивают защиту, аналогичную инвестиционным договорам, и все чаще применяются в арбитраже между инвесторами и государством, они - в отличие от договоров - привлекли ограниченное внимание ученых. В статье утверждается, что инвестиционные законы могут быть правомерно охарактеризованы либо как односторонние акты в международном праве, либо как внутреннее законодательство. Рассматриваются существенные последствия, вытекающие из этих характеристик, предоставляя первый всесторонний анализ этих гибридных законов (Herburn J. , 2018:658).

Статья предусматривает выполнение следующих задач:

- охарактеризовать нормативно-правовое поле функционирования иностранного инвестирования в Казахстане;
- проанализировать эффективность инвестиционного законодательства, определить его недостатки и ограничения;
- выделить сектора инвестиционного законодательства, требующие реформирования;
- предложить способы усовершенствования нормативно-правового регулирования иностранного инвестирования.

Проведенное исследование дает возможность обосновать и внести предложения по совершенствованию некоторых нормативных актов Республики Казахстан регулирующие инвестиционную сферу.

На основании Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2025 года выявлен SWOT – анализ, который определил факторы внутренней и внешней среды, оказывающие как отрицательное, так и положительное влияние на эффективность действующей системы и государственной политики в сфере привлечения инвестиций (<https://legalacts.egov.kz>).

Результаты и обсуждение.

Нормативное правовое поле функционирования иностранного инвестирования в Казахстане регулируется нормативной базой (законодательными актами международного и национального уровней, подзаконными актами регионального (местного) уровня, решениями и постановлениями исполнительных органов власти) и системой правосудия, обеспечивающей контроль за исполнением положений, задекларированных соответствующими актами, и гарантирует защиту интересов иностранного инвестора.

На сегодняшний день нормативно правовая база регулирования инвестиций в Казахстане насчитывает более 50 различных нормативных документов (Сулейменов М, 2017). Порядок осуществления капиталовложений нерезидентами в Казахстане определяется нормами публичного права, зафиксированными в двух основных блоках законодательства.

К первому блоку можно отнести специальное инвестиционное законодательство, базовыми нормативно-правовыми актами которого являются закон Казахстана «Об инвестиционной деятельности» (Романько Е.Б, 2019:174), а также «Программа по привлечению инвестиций «Национальная инвестиционная стратегия» (и внесении дополнения в постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2015 года № 1136 "Об утверждении перечня правительственных программ и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан") (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000498>).

На этом блоке нормативных документов определяются базовые понятия относительно инвестиций (иностранных инвестиций), инвестиционной деятельности, инвестиционного проекта, объектов и субъектов инвестиционной деятельности и их прав, и обязанностей, гарантий защиты иностранных инвестиций, взаимодействия инвесторов с органами государственной власти, форм и способов совместного инвестирования и т.д.

Значительное внимание уделено государственному регулированию инвестиционной деятельности, ведь инвесторы, прежде всего, нацелены на извлечение прибыли, то есть получение краткосрочного эффекта от вложения

инвестиций. В то время как о получении долгосрочных экономических, социальных и экологических эффектов для населения и национальной экономики (которые в законодательстве тоже выделены как результаты осуществления инвестиционной деятельности) в большинстве случаев должно беспокоиться государство.

Для этого в инвестиционном законодательстве определены инструменты государственного регулирования, применение которых позволяет направлять потоки иностранного инвестирования в приоритетные для отечественной экономики отрасли, стимулировать или сдерживать реализацию того или иного проекта, делая его более или менее прибыльным (или вообще не допуская его реализации).

В основном в Казахстане используются те же инструменты государственного регулирования иностранного инвестирования, что и в большинстве зарубежных стран. Главным образом это: предоставление инвесторам налоговых и таможенных льгот, дотаций, субсидий и субвенций, применение норм ускоренной амортизации, использование механизма государственно-частного партнерства, необходимость проведения экспертизы инвестиционных проектов, определение условий пользования природными ресурсами, предоставление государственных и местных гарантий с целью обеспечения выполнения долговых обязательств по займам субъекта хозяйствования, лицензирование некоторых видов хозяйственной деятельности, установление в некоторых случаях государственных фиксированных и регулируемых цен и тарифов, предоставление кредитов на льготных условиях и т.д.

Несмотря на то, что специальное инвестиционное законодательство регламентирует основные вопросы осуществления иностранного инвестирования в Казахстане, многие вопросы, особенно по использованию отдельных инструментов государственного регулирования инвестиционной деятельности, декларируется другими нормативными документами, имеющими опосредованное отношение к привлечению инвестиций (второй блок законодательства).

Второй блок нормативно-правовых актов гораздо шире и включает в себя документы, регулирующие взаимоотношения в сфере внешнеэкономической, инновационной, таможенной, налоговой, валютной, бюджетной, кредитной, предпринимательской и других видов деятельности.

Существенная роль при регулировании иностранного инвестирования принадлежит кодексам Казахстана.

Важным и проблемным вопросом на протяжении всего периода формирования нормативно - правовой базы иностранного инвестирования в Казахстане остается порядок и условия регистрации инвестиций. Этот аспект административного регулирования капиталовложений за время независимости приобретал многочисленные изменения, последнее из которых осуществлено в Постановлении Правительства Республики Казахстан «О некоторых вопросах реализации государственной поддержки инвестиций» от

14 января 2016 г. №13 (с изменениями и дополнениями на 01.01.2022г.), согласно которому определяют порядок и условия привлечения уполномоченным органом по инвестициям специалистов соответствующих государственных органов, консультантов и экспертов из числа физических и юридических лиц Республики Казахстан для проведения экспертизы при рассмотрении заявок на предоставление инвестиционных преференций, заключении инвестиционного контракта на реализацию инвестиционного проекта, предусматривающего осуществление инвестиций и предоставление инвестиционных преференций, а также осуществлении инвестиционной деятельности инвестором. Соответственно, льготы предприятиям предоставляются только после внесения должным образом зарегистрированных инвестиций.

Одним из средств достижения экономикой Казахстана повышение показателей является улучшение ее инвестиционного климата, который кроме политической, макроэкономической и финансовой стабильности также определяется прогнозируемостью изменений в законодательстве (<https://egov.kz/cms/ru/articles>). Однако, на практике политическая и внешнеэкономическая неопределенность в стране создают некоммерческие, неожиданные и непрогнозируемые риски для иностранного капитала, в результате частой смены законодательства, принятия кое-где непрогнозируемых, необоснованных и экономически неграмотных дополнений к нормативным актам, что дезориентирует иностранного инвестора и ухудшает инвестиционный климат Казахстана.

Практика частых изменений в законодательстве и отмена льгот с нарушением прав инвестора, имевших место за годы независимости Казахстана, заставляют инвестора с осторожностью относиться к Казахстану как к потенциальному реципиенту капиталовложений. Поэтому усовершенствование правовой базы иностранного инвестирования должно сопровождаться обеспечением прозрачности функционирования судебной системы, преодолением коррупции в исполнительной ветви власти и ответственным соблюдением международных обязательств.

Правовая регуляция инвестиционной деятельности в Казахстане осуществляется на основе нормативно-правовых актов Предпринимательского Кодекса и иных нормативных актах, регулирующие деятельность инвестиционных правоотношений. На наш взгляд, при усовершенствовании законодательства в инвестиционной сфере для улучшения инвестиционного климата в Казахстане особое внимание следует уделить созданию проекта по разработке Инвестиционного кодекса, предусматривающего создание четко структурированной и прозрачной системы законодательства в сфере инвестирования, а также обеспечите контроль за поведением инвесторов.

В современных условиях в Казахстане проект Инвестиционного Кодекса должен быть стимулирующим, направленным в первую очередь на поддержку государственной стратегии привлечения иностранных инвестиций в страну.

Принятие Инвестиционного Кодекса в Казахстане приведет к двум ключевым выгодам в сфере инвестирования: во-первых, с точки зрения правительства, подготовка, проработка и работа с единым текстом проще, что также приведет к экономии времени и ресурсов; с точки зрения иностранных инвесторов, которым проще будет найти все правила инвестирования и регулирования иностранных инвестиций в едином тексте, чем искать во многих документах.

Однако следует помнить, что Инвестиционный кодекс – это только один из документов, формирующих законодательное обеспечение благоприятного инвестиционного климата в Казахстане.

При подготовке проекта Инвестиционного кодекса следует уделять внимание двум ключевым моментам: процессу и содержанию. Относительно процесса в кодексе необходимо выработать отдельный подход к процессу привлечения иностранных инвестиций, по которому инвестор может консультироваться на определенных этапах подготовки и реализации инвестиционных программ и проектов. Этот подход должен быть прописан только после того, как сформулирована стратегия, согласованы разные моменты процесса подготовки и реализации инвестиционных проектов, рассмотрено определение возможных расхождений, дублирований и рисков возникновения конфликтов. Целесообразно для работы привлечь иностранных консультантов с целью изучения опыта других стран и соответствующего отражения его в кодексе.

Также можно выделить 3 основных направления усовершенствования законодательства в инвестиционной сфере с целью улучшения привлечения иностранных инвестиций.

(1) Законодательство и регулирующие акты, касающиеся установления нового бизнеса для иностранных инвесторов, таких как торговое право, акционерное право, законодательство о партнерстве, стандарты бухгалтерского учета и другие законодательные акты, регулирующие иностранную собственность, должны быть краеугольным камнем для усовершенствования инвестиционного законодательства.

Сюда же относится разработка внутриотраслевых требований в стратегических отраслях экономики. Для Казахстана следует разработать требования, влияющие на ведение бизнеса, включая такие сферы, как социально-трудовые отношения, привлечение иностранных специалистов и т.д. в таких отраслях, как металлургия, машиностроение, химическая промышленность, агропромышленный комплекс.

Также еще одним сдерживающим фактором для иностранных инвестиций в Казахстане является неопределенность с правами собственности. Необходимо их совершенствовать, изменяя Предпринимательский кодекс, Гражданский кодекс. С целью усовершенствования прав собственности иностранных инвесторов на земельные участки внесения изменений нуждаются в Земельном кодексе Казахстана.

Защита иностранных инвестиций. Обычно защита базируется на многосторонних или двусторонних соглашениях, однако иногда базируется на особых нормах защиты – конституционных гарантиях или общих гарантиях, направленных против дискриминации инвестиций, подкрепленных государственными гарантиями. Для Казахстана сегодня важно четко прописать возможность использования международного арбитража в случае возникновения споров и запрет на экспроприацию без компенсации.

К тому же важно для долгосрочных иностранных инвестиционных проектов в стратегические отрасли прописать отдельные положения в общем законодательстве, согласно которым профильные правительственные министры будут иметь право заключать особые инвестиционные соглашения с инвесторами.

Во избежание злоупотреблений при таком ручном режиме соответствующие инвестиционные соглашения должны содержать положения о стабильности (которые гарантируют стабильность всех основополагающих правовых и экономических условий соглашения), что будет защищать инвестора от односторонних изменений налогового законодательства или ограничивать право министра досрочно прекращать положения соглашения и т.д.

Налоговый режим. Следует отметить, что целесообразно осуществлять мероприятия, направленные на усовершенствование контроля за недопущением двойного налогообложения, контроля за обменом валют, допуском к банковским кредитам.

Все указанные аспекты усовершенствования нормативно-правового регулирования иностранного инвестирования в Казахстане следует учитывать при формировании инвестиционной политики Казахстана, что должно быть отражено в соответствующих законодательных актах.

Однако изменения в законодательство должны быть подкреплены экономическими и организационно-институциональными мерами, направленными на усовершенствование инвестиционной политики государства. Также целесообразным считаем оценить возможные объемы иностранных инвестиций при различных регулирующих действиях Правительства Казахстана.

Заключение

Нормативно-правовое обеспечение процесса регулирования иностранного инвестирования с момента обретения Казахстана независимости несколько раз претерпевало существенные изменения, касающиеся, главным образом, предоставления и последующего прекращения действия льгот и преференций для иностранных инвесторов, что негативно отражалось на эффективности реализации инвестиционных проектов с участием иностранного капитала и приводило к ухудшению инвестиционного климата в стране.

На современном этапе характерной особенностью законодательной базы регулирования иностранного инвестирования в Казахстане является наличие двух крупных неравнозначных блоков нормативно-правовых актов: специального инвестиционного и вспомогательного. В первом определены базовые понятия относительно иностранных инвестиций и инвестиционной деятельности, прав и обязанностей объектов и субъектов инвестиционной деятельности, гарантий защиты иностранных инвестиций в Казахстане; во втором – взаимоотношения в сфере внешнеэкономической, инновационной, таможенной, налоговой, валютной, бюджетной, кредитной, предпринимательской и других видов деятельности, также влияющих на процесс привлечения иностранных инвестиций и реализацию инвестиционных проектов.

Анализ показал, что отечественные инструменты государственного регулирования иностранного инвестирования, использование которых обеспечивает получение краткосрочных эффектов для инвесторов (получение прибыли, земельных участков, рабочей силы и т.п.) и долгосрочных эффектов для государства в целом (соблюдение социальных стандартов, улучшение экологической ситуации, поддержка культурных традиций), в большей степени закреплены именно во вспомогательном блоке законодательства.

В результате анализа определены законодательные акты, требующие изменений, направленных на усовершенствование нормативно-правового регулирования иностранного инвестирования в Казахстане.

Однако изменения в законодательство должны быть подкреплены оценкой возможных объемов иностранных инвестиций при различных регулирующих действиях правительства, а также экономическими и организационно-институциональными мерами, направленными на совершенствование инвестиционной политики государства.

Список использованных источников

Dolzer R., Schreuer C. (2012) Principles of International Investment Law DOI:10.1007/978-3-642-14432-5_21

<https://www.researchgate.net/publication/251132183>

Hepburn, J. (2018). Domestic Investment Statutes In International Law. American Journal of International Law, 112(4), pp. 658-706. doi:10.1017/ajil.2018.85

<https://findanexpert.unimelb.edu.au/scholarlywork/1355199-domestic-investment-statutes-in-international-law>

Зебешев А (2021) "Инвестиционное сотрудничество между Казахстаном и Китаем на современном этапе"

<https://kapital.kz/economic/101161/investitsionnoye-sotrudnichestvo-kazakhstan-i-kitaya-na-tekushchem-etape.html>

Комитет по инвестициям Министерства иностранных дел Республики Казахстан <https://kapital.kz/economic/>

Конвенция об урегулировании инвестиционных споров между государствами и физическими или юридическими лицами других государств Международный центр по урегулированию инвестиционных споров (МЦУИС) (Вашингтон, 18 марта 1965 г.) <https://www.international-arbitration-attorney.com/ru/the-international-centre-for-settlement-of-investment-disputes-icsid/>

Конвенция об урегулировании инвестиционных споров между государствами и физическими или юридическими лицами других государств International Centre for Settlement of Investment Disputes(ICSID) (Вашингтон, 18 марта 1965 г.) ратифицирована Республикой Казахстан Законом РК от 09.07.04 г. № 589-ІІ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010717&pos=2;-104#pos=2;-104&sel_link=1000013235

Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2025 года. <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13949815>

Правовые основы организации бизнеса в Казахстане (2020:63) // https://aequitas.kz/upload/files/2020/Doing_Business_2020_Rus.pdf

Романько Е.Б., Джазыкбаева Б.К., Казбек Т.Б. (2019:174) Современные направления развития инвестиционной деятельности в Республике Казахстан. Вестник КарГУ. Серия Экономическая №1 (93)стр.174-181 <http://rmebrk.kz/journals/5345/94717.pdf>

Сулейменов М.К. (2017) академик Национальной академии наук РК, доктор юридических наук, профессор "Законодательство об инвестициях Республики Казахстан: 25 лет развития" https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31870574

УДК: 342.98

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ералы Алуа Нұржанқызы
Астана Халықаралық Университеті, Құқық жоғары мектебінің
1 курс студенті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.м., аға оқытушы Ж.Д Сеилханов

Мемлекеттік қызмет мемлекетті басқарудағы аса маңызды, әрі ең негізгі функцияларды іске асыруға бағытталған қызмет болып табылады. Сонымен

қатар, мемлекеттік қызметті екінші қырынан қарасақ, бұл мемлекеттік қызметтің оған жүктелген өкілеттілікті іске асыру бойынша қызметкердің тәжірибелік іс-әрекеті деп қарастырамыз. Әрбір мемлекеттік қызметкер өз өкәлеттілігі шегінде тиісінше лайықты қызмет атқарады және құқықтары заң шеңберінде қорғала отырып, арнайы мүдделерге ие болады.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметтің айта кететін маңызды бөлігі – бұл қызметтің жүзеге асырылу барысындағы дұрыстылығы және әділ іске асырылу реті. Бұл мақалада қарастырылатын бірден-бір актуалды тақырып та осы жайында. Яғни, дәлірек айтсам, өкілеттілік иеленген жоғарғы органдардың өз құқықығын талап еткеніндей, мүддесін дұрыс пайдалана білу.

Бәрімізге мәлім, қызметкердің өз мүддеін, лауазымын, өкілеттілігін асыра пайдалануы – заңмен қудаланатын және құқықтық реттеуді талап ететін әрекет. Ал кез-келген мұндай құқықбұзушылық сыбайлас жемқорлық негізіне алып келеді. Яғни, мүдделер қақтығысын құқықтық реттеудің мақсаты - сыбайлас жемқорлықты төмендетудің алдын алу құралы ретінде мүдделер қақтығысын болдырмаудың жүйелік шараларын әзірлеу.

Мемлекеттік қызмет барысында қызметкерлердің этика мен құқық тұрғысынан мүдделер қақтығысы ерекше мәнге ие. Қызмет барысындағы мүдделер қақтығысының тиімді алдын-алу мен реттеудің негізгі алғышарттары мен шарттары тиімді қызметтің кепілі болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында белгіленген мемлекеттік қызмет саласындағы «мүдделер қақтығысы» ұғымы да қызмет саласындағы ең елеулі орындағы мәселе болып табылады.

ҚР «Мемлекеттік қызмет туралы» және «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ісқимыл туралы» заңдарының жекелеген баптарының мазмұны мүдделер қақтығысы жайындағы құқықбұзушылықтарды тікелей қарастырады. Мемлекеттік қызметкерлердің мүдделерінің асыра пайдаланылуы нәтижесі тікелей сыбайлас жемқорлыққа алып келетінін сөзге тиек етсек, қақтығыстардың реттелуі де осы заң аясына төңіректеледі.

Мүдделер қақтығысына дәлірек тоқталсам, ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңдарына сәйкес, жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, оларға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өзінің лауазымдық өкілеттіктерін орындамауына немесе тиісінше орындамауына әкеп соғуы мүмкін мемлекеттік қызметшінің жеке басының мүдделері мен оның лауазымдық өкілеттіктері арасындағы қайшылық мүдделер қақтығысы болып табылады.

Мүдделер қақтығысы туралы айтпас бұрын бұл терминнің анықтамаларын қарастырып қараған жөн. Айтып өткенімдей, қызметкерлердің мүдделер қақтығысы, біріншіден, тікелей сыбайлас жемқорлыққа алып келеді және , екіншіден, қызметкерлердің этикалық емес мінез-құлқымен араласу тенденцияларын қамтиды. Яғни, мемлекеттік қызметтегі мүдделер қақтығысын реттеу институты сыбайлас жемқорлыққа

қарсы іс-қимылдың басты тетіктерінің бірі және мемлекеттік қызмет институтын жетілдірудің аса маңызды аспектісі болып табылады.

ҚР заңнамасы қандай да бір дәрежеде халықаралық құқықтық құжаттарға сәйкес келетін мемлекеттік қызмет саласындағы мүдделер қақтығысын реттеу тетігінің негізгі элементтерін қамтиды. Дәлірек айтсам, ҚР-да мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы практика саласындағы қолданыстағы заңнаманы талдау мемлекеттік қызмет саласындағы мүдделер қақтығысын реттеу институтын қамтиды және қарастырады. Айтып өтетін бір жайт, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында белгіленген мемлекеттік қызмет саласындағы «мүдделер қақтығысы» ұғымының айқындамаларының айырмашылығына ерекше назар аударады.

ҚР «Мемлекеттік қызмет туралы және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңдарының 51 және 15-баптарында көрсетілген «мүдделер қақтығысын жою жөніндегі», «мүдделер қақтығысын шешу» деген сөз тіркестеріне ерекше назар аударған жөн. Толығырақ айтып өтсем, қазіргі таңдағы қолданыстағы заңнамаға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңға сәйкес, бүгінгі таңда мемлекеттік қақтығыс бойынша жайттардың алдын алуға, болдырмауға, реттеуге және толықтай шешуге, жоюға, алып тастауға болады[1].

Соңғы кездегі жайттарды мысалға алып келер болсам, қазіргі таңда мүдделердің қайшылығына қарамастан, өздерінің лауазымдық өкілеттіктерін орындамау ешбір теріс салдарсыз орын алып жатыр. Мәселен, қандай да бір мемлекеттік әкімшілік қызметке, нақтырақ мысал келтірсек, қабылдау комиссиясының мүшесі болып табылатын мемлекеттік қызметші осы мемлекеттік органда жұмыс істеуге кандидатпен туыстық қатынаста болуы мүмкін. Мұндай жағдаяттардың өзінің түрлі бөліктері бар, яғни, туыстық фактісі бар, алайда мемлекеттік қызметші онымен қарым-қатынас жасамайды және онымен туыстық қарым-қатынасты қолдамайды, одан әрқалай алыстайды, жасырын түрде туысы беделді жұмысқа мүлдем қабылданбайды деп үміттенеді.

Мүдделер қақтығысы жағдайында іс-әрекеттер немесе әрекетсіздік жасағаны үшін, мүдделер қақтығысын болғызбау және шешу жөнінде шаралар қабылдамағаны үшін, мүдделер қақтығысы туралы хабарламағаны үшін жауапкершілік туындаған мүдделер қақтығысы немесе оның туындау мүмкіндігі туралы ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне немесе қылмыстық кодексіне көзделмеген.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 680-бабында Мемлекеттік орган басшысының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды қабылдамағаны үшін жауапкершілік көзделген, бірақ ол сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға кінәлі бағынысты адамдарға қатысты шараларды қабылдамауға ғана қатысты болып келеді.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңындағы жағдай ұқсас, өйткені аталған Заңның 15-бабы және «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңының 51-бабы мүдделер қақтығысы субъектілері бойынша айырмашылықтарды қоспағанда, мазмұны бойынша бір-біріне ұқсас, бұл туралы бұдан әрі толығырақ жазылған.

Осылайша, «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңының 51-бабының және «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңының 15-бабының мазмұны мүдделер қақтығысы институтының барлық маңызды аспектілерін көрсетпейді, мүдделер қақтығысының алдын алу және реттеу шараларының аражігін ажырату бөлігінде біршама жаңылыстырады, негізсіз ұсынады.

2015 жылғы 18 қарашадағы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ісқимыл туралы» ҚР Заңы және 2015 жылғы 23 қарашадағы «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңы бір мезгілде дерлік қабылданды. Десекте, әр заңда мүдделер қақтығы туралы түсінік әр түрлі қарастырылған. Мәселен, «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңында бұл ұғым «мемлекеттік қызметшінің жеке мүдделері мен оның лауазымдық өкілеттіктері арасындағы қайшылық түсініледі және өзінің лауазымдық өкілеттіктерін орындамауына әкеп соғады деп түсіндіріледі. Және сол сияқты, «Мемлекеттік мүлік туралы» ҚР Заңында мүдделер қақтығысы деп байқау кеңесі мүшесінің жеке мүдделілігі арасында қайшылық туындайтын жағдай түсініледі және оның өз лауазымдық өкілеттіктерін тиісінше атқаруына немесе жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің осы заңды мүдделерге зиян келтіруге қабілетті заңды мүдделеріне байланысты пайдалануы мүмкін делінген. Осы түсініктерден шығаратын қорытынды мүдделер қақтығысының субъектісіне алып келеді. Субъектілерге қатысты мынаны атап өтеміз. ҚР «Мемлекеттік қызмет туралы» және «Мемлекеттік мүлік туралы» заңдарында мүдделер қақтығысының бір субъектісі – «мемлекеттік қызметші» және «Байқау кеңесінің мүшесі» белгіленген. ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңында субъектілер шеңбері айтарлықтай кең. Атап айтқанда, оларға жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдар, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдар, оларға теңестірілген адамдар, лауазымды адамдар жатады[2].

Мүдделер қақтығысы туралы барлық түсінікпен танысқан соң, бұл мәселерді шешу жолдары мен олардың негізгі қағидаларына тоқтаған жөн деп санаймын. Сондықтан, мүдделер қақтығысын анықтау жөніндегі шараларларды қарастырсақ, бұл шаралар тізімін мынала құрайды:

1) мемлекеттік қызметшінің, оның жақын туыстарының мемлекеттік қызметке кіру кезіндегі өз кірістерін, шығыстарын, мүлкін, активтері мен міндеттемелерін декларациялауы;

2) мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде жұмыс берушімен және бағыныстылармен туыстық және өзге де тығыз байланыстың болуын зерделеу;

3) мемлекеттік органдар басшылары мемлекеттік сатып алуды мемлекеттік сатып алу туралы заңнамаға сәйкес жүзеге асырған кезде олармен үлестес субъектілерді белгілеу жатады;

4) мүдделер қақтығысының туындағаны туралы жоғары тұрған басшыны не тиісті органның әдеп жөніндегі комиссиясын хабардар ету;

5) мемлекеттік органның және ұйымның атына келіп түскен өтініштер мен шағымдарды қарау және зерделеу;

6) бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар мен хабарларға мониторинг жүргізу және талдау жасау.

Мүдделер қақтығысы мемлекеттік қызметшілердің билік уәкілеттілігін өзінің жеке мүддесіне пайдалануларынан көрінеді. Бұл жағдаяттың қаншалықты «терең» екені өз пайдасы үшін сондай қадамға барған мемлекеттік қызметшінің жеке басы арқылы ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік қызметтегі құқықтық, ұйымдастырушылық және адамгершілік тұрғысындағы «олқылықтарға» қатысты пайдакүнөмдік факторлары арқылы айқындалады.

Мүдделер қақтығысындағы басты салдар – лауазымдық функцияларды орындау сапасының төмендеуі, түрлі мемлекеттік және қоғамдық салалардың девальвациясы, көпшіліктің мүдделерін тәрк ету. Бұл кереғар құбылыс мемлекеттік қызмет құндылығына ғана қауіп төндірмейді, сонымен бірге, тұтастай алғанда, мемлекеттің ұйымдастырушылық, құқықтық және адамгершілік негіздеріне елеулі нұқсан келтіреді. Ол көпшіліктің мүддесін жеке адам мүддесіне алмастырып, «заңмен жұмыс істеу» мен заң талаптарын орындауды, құпияларға ие және бұқаралық ресурстарға (материалдық, қаржылық, ақпараттық және т.б.) қолжетімділікке жеткізілген мемлекеттік қызметшілердің толеранттылық және теңдік принциптерін жекенің мүддесіне қарай бүлдіреді.

Мүдделер қақтығысы мемлекеттік қызметшінің ресми міндеттерін орындау кезінде өзінің жеке мүддесі үшін қызмет бабын пайдаланып, біреуге ықпал жасамақ әрекеті арқылы көрініс береді. Мемлекеттік қызметшінің өзі, оның отбасы, ата-аналары, достары немесе жақындары, іскерлік немесе саяси қарым-қатынасы бар жекелеген тұлғалар мен ұйымдар үшін артықшылықтар жасаған кез келген әрекеті – оның жеке мүддесін көздегені. Жеке мүддеге сондай-ақ осы мемлекеттік қызметші мойнына алған кез келген қаржы немесе азаматтық міндеттеме жатады[3].

«Мүдделер қақтығысы» ұғымын түсіну оншалықты қиын болмаса керек, себебі «мүдде» мен «қақтығыс» сөздерін түсінбейтін адам жоқтың қасы. Бірақ бұл тіркестің тұтастай алғанда қандай мағына беретінін ешкім дәл айтып бере алмайды. Шын мәнінде «мүдделер қақтығысы» мемлекеттік қызмет, жемқорлыққа қарсы күрес және нормативті құқықтық актілер туралы халықаралық, шетелдік және отандық заңнамада кездесетін барынша күрделі де көп мағыналы ұғымдардың бірі болып табылады.

Мүдделер қақтығысы мемлекеттік қызметшілердің билік уәкілеттілігін өзінің жеке мүддесіне пайдалануларынан көрінеді. Бұл жағдаяттың

қаншалықты «терең» екені өз пайдасы үшін сондай қадамға барған мемлекеттік қызметшінің жеке басы арқылы ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік қызметтегі құқықтық, ұйымдастырушылық және адамгершілік тұрғысындағы «олқылықтарға» қатысты пайдакүнәмдік факторлары арқылы айқындалады.

Мүдделер қақтығысындағы басты салдар – лауазымдық функцияларды орындау сапасының төмендеуі, түрлі мемлекеттік және қоғамдық салалардың девальвациясы, көпшіліктің мүдделерін тәрк ету. Бұл кереғар құбылыс мемлекеттік қызмет құндылығына ғана қауіп төндірмейді, сонымен бірге, тұтастай алғанда, мемлекеттің ұйымдастырушылық, құқықтық және адамгершілік негіздеріне елеулі нұқсан келтіреді. Ол көпшіліктің мүддесін жеке адам мүддесіне алмастырып, «заңмен жұмыс істеу» мен заң талаптарын орындауды, құпияларға ие және бұқаралық ресурстарға (материалдық, қаржылық, ақпараттық және т.б.) қолжетімділікке жеткізілген мемлекеттік қызметшілердің толеранттылық және теңдік принциптерін жекенің мүддесіне қарай бүлдіреді.

Мүдделер қақтығысы мемлекеттік қызметшінің ресми міндеттерін орындау кезінде өзінің жеке мүддесі үшін қызмет бабын пайдаланып, біреуге ықпал жасамақ әрекеті арқылы көрініс береді. Мемлекеттік қызметшінің өзі, оның отбасы, ата-аналары, достары немесе жақындары, іскерлік немесе саяси қарым-қатынасы бар жекелеген тұлғалар мен ұйымдар үшін артықшылықтар жасаған кез келген әрекеті – оның жеке мүддесін көздегені. Жеке мүддеге сондай-ақ осы мемлекеттік қызметші мойнына алған кез келген қаржы немесе азаматтық міндеттеме жатады[4].

Мемлекеттік қызмет – мемлекеттік басқарудың тірегі және негізгі басқару аппаратының мотиві. Қызметтің әділ атқарылуы ең негізгі принцип. Яғни, мүдделер қақтығысы объективті де, субъективті де факторларға байланысты, мүдделер қақтығысының ең сыбайлас жемқорлыққа жататын және сонымен бірге кең таралған типтік жағдайлары: кадр мәселелерін шешумен, сатып алумен, мемлекеттік жылжымайтын мүлікті басқарумен, тексеру шараларын жүргізу кезінде, сыйлықтар қабылдаумен байланысты мүдделер қақтығысы, ведомстволық мүдделер қақтығысы.

Жоғары сыбайлас жемқорлық тәуекелдері мүдделер қақтығысын басқарудың тиімді жүйесі жоқ барлық мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік орган субъектілерінде сақталады. Бұл ретте мемлекеттік сектор арасында бақылау функциялары, рұқсат беру функциялары, Мемлекеттік сатып алудың үлкен көлемі, бюджет қаражатын бөлетін мемлекеттік құпияларға жатқызылған ақпаратқа қолжетімділігі бар ұйымдар жоғары тәуекелдерге ұшырайды. Квазимемлекеттік секторда міндеттер мен функцияларды егжей-тегжейлі регламенттеу, бақылау, қызметтік міндеттер, шектеулер, жекелеген лауазымды адамдардың шешімдер қабылдау рәсімдері болмаған кезде тәуекел дәрежесі артады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ - (қазіргі жағдай бойынша өзгерістермен 08.04.2022 ж.) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> – кіру күні: 08.04.2022

2. Мүдделер қақтығысы және сыбайлас жемқорлық.) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://ortalyq.kz/m-ddeler-a-ty-ysy-zh-ne-sybajlas-zhem-orly/> Қаралған күні: 08.04.2022

3. Мүдделер қақтығысы. [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://kz.nesrakonk.ru/conflict-of-interest/> – кіру күні: 08.04.2022

4. Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ "Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы" [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> – кіру күні: 08.04.2022

УДК 342

АНТИДИСКРИМИНАЦИОННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Есиркепова М.М., доцент, доктор PhD

Во всех странах первой десятки рейтинга ГИК, кроме Сингапура, основой трудового законодательства является установление запрета дискриминации в трудовых отношениях и механизма по его предотвращению.

Например, в Германии принцип равного обращения предусмотрен статьей 33 Основного закона и Общим Законом о равном обращении от 18 августа 2006 года, имплементировавшем Директиву 2000/43/ЕС, 2000/78/ЕС, 2002/73/EG and 2004/113/ЕС. Согласно положениям закона, не могут быть дискриминируемы по мотиву расы, этнического происхождения, пола, религии или убеждений, инвалидности, возраста или сексуальной ориентации.

Даже в США, где господствует доктрина «найма по желанию», наличие в увольнении признаков запрещенной законом дискриминации требует рассмотрения в обязательном порядке и может привести к признанию увольнения «неправомерным» и «ненадлежащим». К первоначальному списку запрещенных оснований дискриминации, были добавлены также возраст и ограничение трудоспособности.

Необходимо принимать во внимание положения, действующие в ряде рассматриваемых стран, в вопросах защиты прав пожилых работников.

В Великобритании с 2010 года действует закон, согласно которому работодатели не могут ущемлять права работников или лиц, претендующих на вакансии, по возрасту. В 2011 году был принят закон, запрещающий увольнять

работающих пенсионеров. При этом возможны исключения, например, если пожилой человек не может выполнять свои обязанности по состоянию здоровья.

В Германии Закон о равном обращении от 2006 года запрещает дискриминацию граждан, в том числе по возрастному признаку, при найме на работу. Однако при массовых увольнениях на предприятиях для работников старшего возраста исключений не делается.

В Японии увольнение работника в связи с возрастом возможно только в том случае, если работодатель смог доказать, что его сокращение экономически целесообразно. В противном случае пострадавший может подать в суд.

В Гонконге, в связи с отсутствием законодательно закреплённого возраста выхода на пенсию, отсутствует основание для расторжения трудового договора в связи с достижением пенсионного возраста.

В Сингапуре установлена норма, согласно которой увольнение по достижению 62-летнего возраста или другого возраста, который может быть определен министром рабочей силы, составляет состав правонарушения со стороны работодателя. Работник, считающий, что он уволен по критерию возраста, может в течение 1 месяца после увольнения направить жалобу министру, который затем может принять решение о восстановлении и / или компенсации. Работодатель также обязан предложить повторное трудоустройство при определенных обстоятельствах после выхода на пенсию [1].

Исключением из стран, запрещающих возрастную дискриминацию, является Нидерланды, где работодатель может прекратить трудовые отношения на следующий день после достижения работником пенсионного возраста.

Большим пробелом трудового законодательства РК является отсутствие понятия дискриминации и механизма защиты работников от дискриминации в трудовых отношениях.

В этой связи предлагается в статье 6 Трудового кодекса РК установить более детальное определение и регулирование вопросов дискриминации с целью более полной защиты прав и законных интересов работников.

В трудовом законодательстве РК сложилась парадоксальная ситуация, связанная с наличием возрастной дискриминации в трудовых отношениях.

Согласно п.2 статьи 6 Трудового кодекса РК, никто не может подвергаться какой-либо дискриминации при реализации трудовых прав по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства, возраста или физических недостатков, а также принадлежности к общественным объединениям [2].

Представляется целесообразным создание в рамках Государственной инспекции труда специализированного подразделения по борьбе с

дискриминацией в сфере труда. Основными направлениями деятельности такого подразделения должны стать координация деятельности всех органов по предупреждению дискриминации, информирование граждан о фактах, являющихся дискриминационными, и возможностях их защиты от указанных действий; оказание консультативной и правовой поддержки пострадавшим от дискриминации; выработка предложений по совершенствованию трудового законодательства, а также оказание консультативной помощи при судебной защите трудовых прав граждан.

предложено ратифицировать Конвенцию МОТ №132 «О ежегодных оплачиваемых отпусках»;

- для внедрения позитивного зарубежного опыта предлагаем разработать правительственную программу по внедрению на ряде предприятий гибкого режима рабочего времени.

В целях либерализации трудовых отношений предлагается обеспечить гибкость в правовом регулировании труда.

Предлагаем разработать и включить в ТК РК новую главу: «О неполном рабочем времени и временной работе», тем самым заложив основу регулирования труда частично занятых.

Введение понятия трудовой дискриминации в Трудовой кодекс и его детализация.

Список использованных источников

1. https://vuzlit.com/159561/sravnitelno_pravovoy_analiz_trudovogo_dogovora_zakonodatelstvu_respubliki_kazahstan_zarubezhnymi_stranami

2. <https://pravosite.kz/articles/post/1379-diskriminaciya-v-sfere-truda-priznaki-i-sankcii-1>

УДК: 343.3

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АРАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абилкаиров Абадай Бауржанұлы

Төлегенов Әмір Рауанұлы

Астана Халықаралық Университеті, Құқық жоғары мектебінің

1-курс студенттері

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – з.ғ.м., аға оқытушы Ж.Д.Сеилханов

Бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлық сөзі кең таралған және біздің мемлекетіміздің жаһандық проблемасы ретінде қарастырылады. "Жемқорлық-" (лат. Рим құқығындағы "corruptio") анықтамасы, мысалы, судьяға қатысты

заңсыз әрекетті бұзу, зақымдау, бұрмалау, пара беру сияқты жалпы мағынада түсінілді. Бұл ұғым латын сөздерінің тіркесімінен пайда болды" - соғеі "- бір тақырыпқа қатысты міндеттеме қатынастарының бір жағындағы бірнеше қатысушы және - "gumpere" - бұзу, зақымдау, бұзу, жою. Нәтижесінде тәуелсіз термин пайда болды, ол бірнеше (кем дегенде екі) адамның іс-әрекетіне қатысуды көздейді, оның мақсаты қоғамның істерін басқарудың қалыпты процесін "бұзу", "зақымдау" болып табылады. Бұл жеке немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктерді қабылдау.

Қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлықпен көпдеген күрестер жүріп жатыр. Еліміздегі сыбайлас жемқорлық елдің экономикалық және саяси дамуы үшін елеулі проблема болып табылады. Қазақстан үшін сыбайлас жемқорлықты жеңу мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі болып табылады. Оның басымдылығы еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевпен нақты белгіленген.

Сонымен, дәләрек айтсақ, сыбайлас жемқорлық дегеніміз - басқа адамға пайда беру мақсатында қызмет бабын, саяси мандатын немесе өзінің лауазымдық міндеттерін теріс пайдалану, мұндай басқа адамның немесе шенеуніктердің өз бастамасы бойынша және өздері үшін немесе үшінші тұлғалар үшін пайда табу үшін жасалған, қоғамға зиян немесе өзге де залал келтіретін әлде әкелуі мүмкін қызмет бабын, саяси мандатын соынмен қатар лауазымдық міндеттерін теріс пайдалану (мемлекеттік немесе саяси функцияларды орындаған жағдайда) [1]. Жеке компания үшін (кәсіпкер функцияларын орындаған кезде) пара беру, сатып алу. Біздің мемлекетімізде 1998 жылы "сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы" және 1999 жылы "Мемлекеттік қызмет туралы" Қазақстан Республикасының заңдары қабылданды. Сондай-ақ "Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің Ар-намыс кодексі туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 3 мамырдағы № 1567 жарлығы бекітілген болатын. Статистикаға көз жүгіртсек, 2019 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан рейтингте 180 елдің ішінен 113-орынды иеленіп, 100-ден 34-орынды алды, ал 2020 жылы 180 елдің ішінен 94-орынды иеленді және 100-ден 38-орынды алды, ал бір жыл бұрын Transparency International Қазақстанға 124-орынды (ол бірнеше басқа елдермен бөлінген) берді, сыбайлас жемқорлық деңгейі бойынша. Ол кезде Қазақстанның жалпы балы 100 мүмкін балдың 31-іне тең болған (30-дан төмен балл "өктем жемқорлық" дегенді білдіреді). Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сыбайлас жемқорлыққа "қасиетті соғыс" жариялады және мемлекет пен қоғамның барлық деңгейлеріндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресу үшін "сыбайлас жемқорлыққа қарсы 10 шара" қабылдауға бұйрық берді. 2014 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Transparency International нұсқасы бойынша сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейі бойынша әлемнің 175 елінің ішінде 126-шы орынға ие болды [2].

Елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, Әкімшілік құқық

бұзушылық туралы кодесі, Еңбек кодексі, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің Ар-намыс кодексі негізгі нормативтік құқықтық актілері болып табылады.

Осы аталған саладағы қабылданған Заңнамалардың басты мақсаты – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп қатерден республиканың ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, осыған байланысты құқық бұзушылықтың, қылмыстың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді тиісті жауапқа тартумен қатар, демократиялық негіздерді, мемлекеттік басқарудағы жариялылық пен бақылауды кеңейтуге халықтың мемлекет пен оның құрылымдарына деген сенімдерін нығайтуға, білікті мамандарды мемлекеттік қызметке кіруге ынталандыруға, мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың риясыз адалдығы үшін жағдайлар жасауға бағытталғаны жөнінде атап өту қажет.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңында сыбайлас жемқорлыққа келесідей ұғым берілген: Мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттілігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады.

Қандай мемлекеттік органдар сыбайлас-жемқорлыққа қарсы қызметті жүзеге асыра алады деген сұраққа жауап берер болсақ. Сыбайлас-жемқорлық құқық бұзушылықты анықтау, болдырмау, алдын алу және өз құзыреті шеңберінде оларды жасаған адамдарды жауапқа тарту прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, салық, кеден және шекара қызметі, қаржы және әскери полиция органдарымен жүзеге асырылады. Аталмыш органдардың лауазымды адамдары заңнама белгілеген мерзімде іс, материал, хаттама жіберген адамға немесе органға жазбаша сыбайлас-жемқорлық қылмыс, әкімшілік құқық бұзушылық туралы көрсетіп-білдіру жіберуге, оларды қарағанның нәтижелеру туралы хабарлауға тиіс.

Заңға сәйкес бұл органдар олардың құзырынан шығатын шаралар қабылдауға және жауапты мемлекеттік лауазымда отырған адамдардың жасаған сыбайлас-жемқорлық қылмысын анықтаған әр оқиға туралы құқық статистикасы және ақпарат органдарына дереу мәліметтер жіберуге міндетті.

Бүкіл әлемдік сыбайлас жемқорлықпен күреске байланысты 2003 жылы 31 қазан, Нью-Йорк қаласында Біріккен Ұлтар Ұйымының сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы қабылданған. Онда жемқорлықпен күрестің көптеген тәсілдері көрсетілген.

Сыбайлас жемқорлықпен күресу Қазақстанның бүгінгі күнгі күрделі мәселесі болып отыр. Үлкен әлеуметтік қасірет болып табылатын ол саяси даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын әлемдегі барлық елдердің қай-қайсысын да қатты алаңдататыны анық. Сыбайлас жемқорлық бұл мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алу.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселелері кез-келген мемлекет үшін өзекті проблемалардың бірі. Барлық елдерде оның трансұлттық сипаты танылып, оған қарсы экономикалық, құқықтық және басқада шаралар қолданылуда.

Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алған мезеттен бастап бұл аса ауыр қылмыстарға қатысты қатаң мемлекеттік саясат қалыптасты. Еліміз ТМД мемлекеттерінің арасында бірінші болып 1998 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» арнайы заңын қабылдады. Кейіннен бұл саладағы ұлттық заңнаманы жетілдіру барысында Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы, Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенцияларын және басқада жалпы жұртта ныған халықаралық актілерді ратификациялап, сыбайлас жемқорлыққа қарсы бүкіләлемдік қоғамдастықтың тең мүшесіне айналды.

Сыбайлас жемқорлық-жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы өзіне немесе үшінші тұлғаларға, сондай-ақ артықшылықтар мен артықшылықтар беру арқылы осы адамдарға пара беру. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық - бұл үшін заңда әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік); Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Заң сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруға бағытталған. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат-құқықтық, әкімшілік және ұйымдастырушылық шаралар [3]. Алайда мемлекетте мемлекеттік қызметкерлердің арасында сыбайлас жемқорлық көп деген құзертке ие. Сондықтан менің ойымша мемлекеттік қызметкерлердің арасындағы пара алу мәселесі шешілсе мемлекетіміздің саяси және экономикалық дамуына жақсы әсер алып келеді.

Негізінде сыбайлас жемқорлықтың ұзақ тарихы бар және адамзат қоғамының дамуымен тығыз байланысты. Сыбайлас жемқорлықтың тарихи тамыры, орналасқан жеріне жету үшін сыйлықтар жасау дәстүріне оралады. Құрметті сыйлық адамды басқа өтініш берушілерден ерекшелеп, оның өтініші тыңдалып, орындалуына ықпал етті. 2010 - да Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына төрағалық еткеніне қарамастан, елдегі және одан тыс жерлердегі кейбір белсенділер "адам құқықтарын бұзу" және "кең таралған сыбайлас жемқорлық" мәселелерін шешуде аз күш жұмсады деп мәлімдейді[4].

Сыбайлас жемқорлық – мемлекеттік құрылымдардың экономика аясында қылмысты құрылымдармен біте қайнасуы, сондай-ақ мемлекеттегі лауазымды адамдардың, қоғамдық және саяси қайраткерлердің парақорлығы. Өзінің қызметтік мәртебесі мен өкілеттіктерін жеке, топтық және өзге де бейқызметтік мүдделер үшін пайдалану жолымен жеке игіліктерді алуға әрекет жасайды. Яғни мемлекетімізде лауазымды тұлғалар, уәкілетті органдарда қызмет атқаратын шенеуліктер жемқорлық жасауының кесірінен еліміздің дамуына кері әсер туғызады.

Қорытындылай келе, айта келсек, біз сыбайлас жемқорлықты бақылау идеалына қол жеткізе алмадық, бірақ жоғарыда келтірілген әдістер біз әлі де алтын ортаға жетуге тырысқанымызды көрсетеді. Біз сыбайлас жемқорлықты толығымен жеңе алмаймыз, біз оны бақылауда ұстай аламыз, ол шектен шықпауы үшін, қалай болғанда да, әзірге сыбайлас жемқорлықты толық жою туралы емес, оны бақылау туралы ғана айтуға тура келеді, өйткені, менің ойымша, мұндай платформа Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Қазақстанда да жоқ сыбайлас жемқорлықты толығымен жеңуге көмектесе алатын бүкіл әлемде, бірінші кезекте: құқықтық сауаттылық, білім беру және үгіт-насихат іс-әрекеттері арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру менталитетін қалыптастыру және жоғарыда айтылғандардан туындайтын заңнаманы жетілдіру, жоғарыда аталған міндеттерді орындау арқылы ғана сыбайлас жемқорлықты жеңу жолы туралы айтуға мүмкіндік береді, бұл байланысты бізді әлі де үлкен және Қазақстан аясында ғана емес, әлем ауқымында да кең ауқымды жұмыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы – [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000273>- - қаралған күні - кіру күні : 09.04.2022
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қалыптастыру жолдары - [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://strategy2050.kz/news/sybaylas-zhem-orly-a-arsy-sana-alyptastyru-zholdary-anday/> - кіру күні : 09.04.2022

3. Негізгі мақсат – жемқорлықты түбегейлі жою - [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/245939-qasym-zhomart-toqayev-negizgi-maqsat---dgemqorlyqty-tubegeyli-dgoyu> - кіру күні - 09.04.2022
4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ - (қазіргі жағдай бойынша өзгерістермен 08.04.2022 ж.) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> – кіру күні: 08.04.2022

Развитие законодательства института медиации в Республике Казахстан

Усипбекова Жанара Жолдасбаевна,
магистрант Высшей школы права Международного университета Астана,
основатель-директор ЧУ «Международный институт медиации»,
руководитель Центра примирения «Татуласу орталығы»
при НАО «Медицинский университет Астана»,
zh.usipbekova@gmail.com

Закон РК «О медиации» был принят 28 января 2011 года, который регулирует общественные отношения в сфере организации медиации в Республике Казахстан, определяет ее принципы, процедуру проведения и статус медиатора, носит диспозитивный характер, что позволяет говорить о широкой сфере применения медиации.

20 декабря 2021 года Законом РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития институтов внесудебного и досудебного урегулирования споров» внесены соответствующие изменения и дополнения в Закон РК «О медиации», Гражданский процессуальный кодекс РК, Уголовно-процессуальный кодекс РК, Уголовный кодекс РК, Кодекс об административных правонарушениях РК, Административный процессуальный кодекс РК, Кодекс о браке и семье РК, Налоговый кодекс РК, Трудовой кодекс РК

В 2021 году принятию этих нормативно-правовых документов предшествовала большая законотворческая работа депутатов Парламента РК, соответствующих государственных органов, профессиональных медиаторов по изучению практических вопросов восстановительного правосудия, международной практики примирительных процедур в целях совершенствования и развития примирительных процедур.

Медиация – это процедура примирения конфликтующих сторон путем их вступления в добровольные переговоры с привлечением нейтрального лица – медиатора – с целью достижения взаимопонимания и составления договора, разрешающего конфликтную ситуацию.

Известно, что в истории Казахстана процедура медиации существовала еще издревле. Испокон веков существовала традиция разрешать споры и конфликты через институт биев - уважаемых аксакалов. Современные медиаторы предлагают возродить ее в новом свете и в рамках нового закона.

Как известно, в свете реализации Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы был актуален вопрос о привнесении в процессуальное законодательство и правоприменительную практику элементов восстановительного правосудия - медиации, внесудебного урегулирования правонарушений. Данная необходимость обусловлена как гуманизацией уголовной политики, так и необходимостью оптимизации процессуальных процедур.

В настоящее время медиация становится все более широко известным и распространенным методом посредничества в конфликтах. Медиация – это метод разрешения споров, причисляемый к группе альтернативных методов разрешения споров. При этом медиация в корне отличается ото всех остальных методов разрешения споров – как традиционных, так и альтернативных. В медиации третья сторона – медиатор – не уполномочена и не имеет права выносить решения по спору и, более того, должна воздерживаться от предложения вариантов разрешения конфликта. Медиация – это метод, в основе которого лежит уважение к личности, добровольное участие и волеизъявление, свобода выработки и принятия решений, основывающихся на возможности защиты и удовлетворения интересов сторон, при условии предоставления равных прав всем сторонам спора.

Впервые медиация как метод конструктивного урегулирования конфликтов стал использоваться широко в США в начале 60-х годов. Источником его возникновения и развития послужили многочисленные судебные разбирательства, захлестнувшие в тот период страну. Загруженность судебной системы привела к разработке технологии, использование которой позволило разрешать значительное количество споров, в том числе и рассматриваемых судами, с результатом обоюдного выигрыша, т.е. достижением сторон мирового соглашения. Как свидетельствует широкая мировая практика, применение медиации в судебных спорах способствовало тому, что в 95% случаев конфликты заканчивались достижением соглашения между противоборствующими сторонами. Выработанная в рамках юридической практики медиативная технология в дальнейшем получила широкое распространение в разных сферах человеческой деятельности: в школах, бизнесе, управлении, международной дипломатии и т.д.

Первый Президент страны Н.Назарбаев в своем выступлении «Социальная модернизация Казахстана-20 шагов к обществу труда» поручил АО «Самрук-Казына» усилить работу по созданию и использованию структуры и процедур медиации, что позволит снизить уровень конфликтности в обществе и нагрузку на суды.

В Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы одним из важнейших шагов в совершенствовании правовой системы

выделен институт медиации, который позволит уйти от потери времени в судебных разбирательствах, от дополнительных и неоправданных расходов.

В Послании Президента страны «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» были определены основные приоритеты развития, в том числе и развитие институтов внесудебного урегулирования споров. Выявление проблем в применении медиации и выработка решений по их устранению будет способствовать эффективности этой процедуры.

Современные тенденции разрешения юридических дел и возросшее значение частноправовых механизмов урегулирования гражданских споров требует необходимость доктринальной разработки единой системы разрешения и урегулирования правовых споров, состоящей из юрисдикционной и внеюрисдикционной подсистем. В рамках данного подхода к внеюрисдикционной подсистеме следует отнести медиацию как самостоятельный способ урегулирования правовых споров, представляющий собой особым образом организованную процедуру переговоров с участием медиатора, который содействует сторонам в обсуждении условий урегулирования правового спора и принятию взаимовыгодного решения.

Закон РК «О медиации» регулирует медиацию как самостоятельный вид профессиональной деятельности по регулированию правовых споров, т.е. относится к частной модели. Данный закон регулирует общие положения о медиации как внеюрисдикционной процедуре, устанавливает принципы, правовые гарантии, регламентирует требования, предъявляемые к медиаторам и организациям медиаторов, которые оказывают помощь в урегулировании споров посредством медиации. Под судебной медиацией принято понимать процедуру урегулирования конфликта, проводимую после возбуждения дела в суде и по предложению судьи, в производстве которого находится гражданское дело. В зависимости от того, кто проводит процедуру, выделяют частную или «сближенную» и «интегрированную» модели судебной медиации.

В первом случае «сближённая», то есть голландская модель предполагает, что медиация проводится, как правило, профессиональным медиатором, работающим вне здания суда. «Сближенная» данная модель называется так как в ней медиация представляет собой стороннюю по отношению к судебной процедуре, но непосредственно связанную с ней потому, что во время проведения медиации суд занимает выжидательную позицию и откладывает совершение дальнейших процессуальных действий до получения результатов примирительной процедуры. Этот тип процедуры, в котором наиболее четко выражается взаимодействие судьи и независимого медиатора, в настоящее время получил широкое распространение в Нидерландах. В связи с этим вполне правомерно называть данный подход к построению взаимоотношений между судом и медиатором голландской моделью.

Интегрированная судебная медиация предусматривает проведение процедуры одним из сотрудников суда, как правило, специально обученным

действующим судьей. При этом судебное разбирательство по делу также приостанавливается, но медиация проводится в здании суда, а в случае заключения сторонами соглашения об урегулировании спора оно тут же протоколируется в качестве мирового соглашения судьей-медиатором. В этой модели наиболее полно выражается институциональный подход к развитию альтернативных по отношению к судебным способам разрешения споров, когда они предлагаются непосредственно в рамках судебной системы.

Таким образом, существуют две различные модели судебной медиации, используемые в различных странах, назовем их голландской (сближенная) и немецкая (интегрированная).

Голландская модель была выработана в ходе правовых экспериментов по внедрению и развитию судебной медиации, проводившихся в 90-х гг. XX в., и предполагает взаимодействие государственного суда и независимого частнопрактикующего медиатора. В голландской модели данный вопрос был решен путем установления взаимодействия государственных судов и Нидерландского института медиации. Цель данной модели – распространение информации о медиации, расширение практики ее применения, а также разработка стандартов и правил, гарантирующих качественное оказание услуг по проведению данного вида примирительной процедуры, т.е. структуры, фактически выполняющей функции саморегулируемой организации медиаторов.

Учитывая вышесказанное можно утверждать, что Закон РК «О медиации» разработан в соответствии с голландской моделью.

Немецкая модель судебной медиации начала применяться в Германии в 2002 г. в рамках проекта «Судебная медиация в Нижней Саксонии», проводившегося с 2002 по 2005 г. Особенностью данной модели, как уже указывалось, является то, что процедуру медиации проводит действующий судья-медиатор, который помимо своей основной деятельности по осуществлению правосудия занимается медиацией, принимая дела от своих коллег-судей.

На наш взгляд, данные процедуры имеют различную смысловую, правовую природу. Подобная судебная примирительная процедура мало отличается от деятельности судебных органов по содействию сторонам в заключении мирового соглашения. Безусловно, это вид посредничества, так же, как и медиация. Однако назвать это медиацией в чистом виде нельзя.

Действующий Гражданский процессуальный Кодекс Республики Казахстан предлагает проводить примирительные процедуры в порядке медиации судьей- примирителем. Однако разработчики недоработали такие важные вопросы, как определение объема компетентности судебного медиатора и его процессуальный статус, не проработаны механизмы взаимодействия между частной и судебной медиацией.

ГПК не усматривается кто может быть в качестве судьи- примирителя. По данному вопросу имеется две точки зрения, во – первых, это судьи в отставке, которые являются специалистами высокой квалификации или другие

работники суда, и, во – вторых, действующие судьи, которые рассматривают дело после проведения примирения, если попытка примирения не удалась.

При таком подходе у сторон спора появится альтернатива осознанного выбора в пользу либо негосударственной (добровольной и платной), либо государственной (обязательной и бесплатной) медиации.

Однако в этом случае возникает ряд вопросов. Во-первых, в законодательстве установлен предельный возраст пребывания в должности судей. Медиативная деятельность может длиться продолжительное время, отнимая много сил как физических, так и эмоциональных. Во-вторых, для успешного проведения примирительных процедур недостаточно жизненного опыта и мудрости, обязательно овладение специальными навыками. Механизмов овладения такими навыками не предлагается. Примиритель должен владеть основами психологии переговоров, быть специалистом по примирению, по снятию взаимного недоверия сторон по отношению друг к другу, должен пользоваться доверием спорящих сторон. Поэтому для судьи-примирителя важно овладеть репутацией профессионала, человека безупречного, нравственного, способного при любых обстоятельствах оставаться беспристрастным и объективным.

При проведении судебного примирения судьей, рассматривающим дело, возникает проблема, при которой стороны опасаются раскрыть свои аргументы в связи с тем, что они могут быть использованы против них. В ГПК ничего не сказано о недопустимости доказательств, которые были озвучены при проведении примирительных процедур. Поэтому не приходится говорить о достаточности эффективности судебной медиации. Кроме этого, при формировании внутреннего убеждения судьи, не можем отрицать, что на него может отложить отпечаток результаты примирения, а не только оценка имеющихся в деле доказательств. Поэтому возложение на судей обязанностей по примирению навряд ли даст должный эффект.

В данном случае такое положение не соответствует сложившимся социальным и психологическим стереотипам восприятия, не связанных с интересами как судей, так и лиц, обратившихся за судебной защитой, потребует больших затрат юридической энергии. Необходимо, чтобы судьи сами осознали ценность мирного урегулирования спора для сторон, только когда они смогут убедить в этом участников спора.

Но законодатель не дает четкого определения понятия «судья-примиритель». В связи с чем, абсолютно не понятно, будет ли судья-примиритель выступать как профессиональный медиатор, или же другое лицо с иными функциями и полномочиями. Думается, что судья-примиритель как медиатор в свете действующего законодательства о медиации невозможен, поскольку нарушается право сторон на выбор медиатора. А кроме того, такое положение в корне не согласуется с задачей разгрузки судов, которая продолжает оставаться актуальной на сегодняшний день. На сегодняшний день по данным официальной статистики на одного судью в Республике Казахстан приходится 56 дел, а на судью специализированного суда 130 дел.

В свете чего, некорректно загрузить судей еще и обязанностью проводить медиацию, для которой необходимы не только дополнительные затраты времени, психологические навыки урегулирования конфликта, но и значительная эмоциональная нагрузка. Ведь каждая процедура медиации, несмотря на нейтральность медиатора требует больших эмоциональных усилий от медиатора для удержания этой нейтральности.

Еще одним аргументом не в пользу введения в процесс судьи-примирителя является статус судьи. Судья – это государственный служащий уполномоченный государством на отправление правосудия, обладающим особым правовым статусом. Судья наделен государственными и властными полномочиями по отношению к сторонам и иным участникам процесса. Судья вправе предъявлять сторонам властные требования, которые стороны не вправе нарушать. Другими словами, у судьи есть процессуальная возможность подчинять волю сторон процесса своим законным требованиям. Что же касается медиатора, то он не оказывает непосредственного влияния на волеизлияние сторон конфликта, он не влияет на принимаемое сторонами решение, является лишь посредником в процедуре примирения сторон и его деятельность в рамках данной процедуры, не оказывает воздействие на конфликт, его положение в процедуре носит лишь вспомогательный характер, а главенствующая роль в принятии решения занимают стороны. В связи с чем может произойти конфликт полномочий, так как существует вероятность, что судья-примиритель будет переходить тонкую грань различий между ведением судебного процесса и имеющихся в его рамках полномочий и примирительной процедурой, и соответственно полномочий судьи-примирителя.

И наконец, еще одним отрицательным аспектом внедрения в процесс судьи-примирителя является вопрос об обеспечении принципа диспозитивности возможностей сторон конфликта при определении времени и места проведения процедуры медиации, количества встреч и общего срока медиации. Все эти аспекты важны для правильного психологического климата медиации и конструктивного эмоционального настроения сторон на результат – достижения стадии разрешения конфликта и подписания медиативного соглашения. Необходимо помнить, что процедура является процессом гибким, медиатор с согласия сторон определяет время проведения примирительной процедуры.

Что касается судебной медиации с участием штатного судьи-примирителя, то тут могут в плане гибкости процедуры возникнуть определенные трудности. Помимо того, что судья, у которого, согласно статистическим данным, находится от 50 до 130 дел, обязан осуществлять функции судьи-примирителя, то о гибкости процедуры во временных рамках речи не может быть. Судья в силу сильной загруженности будет назначать сторонам процедуру медиации в то время, когда это будет удобно судье, процедура будет проводиться на территории суда, где свободное волеизъявление сторон конфликта будет носить не подлинный, а скорее формальный характер.

Статья 11 Закона РК «О медиации» устанавливает право сторон медиации добровольно выбирать медиатора, возможно ли соблюдение указанных принципов и прав сторон, если судья-примиритель определяется посредством компьютерного распределения. Кроме этого, часть 3 ст. 246 ГПК устанавливается десятидневный срок для разрешения спора судьей-примирителем. Такое положение противоречит ст.23 Закона Республики Казахстан «О медиации». Законодатель, устанавливая сроки от 30 до 60 дней, учитывает, что результатом медиации является не только разрешение спора, а самое главное – компромиссное решение спора сторон. Судья-примиритель будет состоять в трудовых отношениях с судом и получать заработную плату из бюджета, что потребует выделение дополнительных единиц в штатное расписание судов. В настоящее время мы не можем утверждать о полном доверии со стороны населения и бизнес – сообщества к существующей судебной системе, поэтому проведение медиации судьями преждевременно.

Одним из аргументов разработчиков проекта ГПК является то, что судья-примиритель будет проводить медиацию бесплатно. Однако международный опыт дает ответ на такой вопрос. Так, в Нидерландах государство берет на себя финансирование первых часов медиации, которые оплачиваются медиатору напрямую Министерством юстиции Нидерландов. В случае если в течение оплаченного государством времени сторонам не удалось урегулировать конфликт и достичь соглашения, они могут по договоренности с медиатором оплатить следующие часы его работы за счет своих средств до заключения соглашения, которые оформляются медиатором и передается в суд для утверждения в качестве мирового соглашения.

Если же по результатам первых сессий очевидно, что стороны не готовы или не способны урегулировать возникший конфликт в рамках медиации, они возвращаются в суд для его разрешения в обычном порядке, установленном гражданским процессуальным законодательством.

Что мешает установить в законодательном порядке оплату труда медиаторов при проведении судебной медиации. Особенно это актуально при проведении медиации по уголовным делам. По аналогии со статьей 71 УПК РК, которая устанавливает обязательное участие защитника, расходы по оплате труда адвокатов производятся за счет государства. Решение этого вопроса возможно путем внесения изменений в Закон РК «О медиации».

Закон Республики Казахстан «О медиации» 2011 года был разработан с использованием голландской модели, которую логично и целесообразно было развивать дальше, просто определив взаимоотношения судебных органов и организаций профессиональных медиаторов, установив категории дел с обязательной досудебной медиацией, к примеру. Необходимо было просто урегулировать механизм взаимодействия судебных органов и профессиональных медиаторов.

Законодатель пошел по пути, исключаящего поступательное развитие деятельности медиаторов. ГПК РК использует совершенно иную, немецкую модель судебной медиации. Таким образом, мы имеем одну модель медиации

в одном нормативном акте, и голландскую в другом нормативном акте. Странная ситуация, но очень характерная для нашей правовой действительности. При этом с одной стороны, формируется корпус качественных специалистов- медиаторов в новой социальной сфере – разрешении конфликтов, с другой стороны, они устраняются из этой сферы.

Практика Республики Беларусь, на которую также ссылаются разработчики закона, показывает, что «белорусский вариант посредничества» - это процессуальный институт, позволяющий сторонам в упрощенном порядке с помощью судебного посредника урегулировать имеющиеся спорные правоотношения и заключить соглашение, имеющее силу мирового соглашения» Л.В. Власова, указывает, что трудно согласиться с мнением о том, что посредничество сокращает нагрузку на суд, ...оно способствовало перераспределению функций между судьями и судебными посредниками, в части заключения мировых соглашений. Подписание мировых соглашений в судебном процессе прекратилось. Споры, в которых стороны могли заключить мировое соглашение, судьи направляли в процедуру посредничества, оно стало единственной процессуальной возможностью заключения мирового соглашения, привело к увеличению количества процессуальных документов, подготовка которых входила в обязанность судей.

Таким образом, не все вопросы взаимодействия судов и профессиональных медиаторов решены, необходимо совершенная новая модель законодательства института медиации, которая действительно будет способствовать наиболее эффективной разгрузке судебной системы, экономии бюджетных средств, повышению привлекательности медиации в глазах казахстанских граждан и в целом общества.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан 1995года (2 раздел ст. ст.10-39).
- 2.Гражданский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ//Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994 г., N 23-24 (приложение) (с изменениями и дополнениями на 03.07.2020 г.).
- 4.Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-І//Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г., № 16-17, ст. 642 (с изменениями и дополнениями на 02.07.2020 г.).
- 5.Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (Особенная часть)//Ведомости Парламента РК 2014 г., № 13-II, ст. 83 (с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).
- 6.Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014года №235-V//Ведомости Парламента РК 2014 г., № 18-II, ст. 92 (с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).

7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК//«Казахстанская правда» от 10.07.2014 № 133 (27754); "ЕгеменҚазақстан" 10.07.2014 ж. № 133 (28357)(с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).

8. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК/Ведомости Парламента РК 2015 г., № 20-VI, ст. 114(с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).

9. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года №414-V//Ведомости Парламента РК 2015 г., № 22-IV, ст. 151(с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).

11. Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI/«Казахстанская правда» от 30.06.2020 г., № 124 (29251).

12. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения»/«Казахстанская правда» от 08.07.2020 г., № 130 (29257)(с изменениями и дополнениями на 07.07.2020 г.).

13. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 года № 274-IV «О защите прав потребителей»//Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2010 г., № 9, ст. 43.(с изменениями и дополнениями на 03.07.2020 г.).

14. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.12.2021 г.) – URL: (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376).

15. Постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июля 2011 года №770 "Об утверждении Правил прохождения обучения по программе подготовки медиаторов"-URL: (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000770>).

16. Распоряжение Председателя Верховного Суда Республики Казахстан от 27 января 2017 года №6001-1-17-7-4/16 «Положение о реализации пилотного проекта по внедрению досудебного урегулирования споров (конфликтов) по отдельным категориям споров в порядке медиации»-URL:(https://online.zakon.kz/Document/?doc_106).

17. Асимов М.А., Игнатъев Ю.В., Нурмагамбетова С.А., Коммуникативные навыки. Алматы, 2017 г.

18. Шамликашвили Ц.А. Медиация - современный метод внесудебного разрешения споров, 1-е изд., М.: Изд. ООО «Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования», 2017 г.

19. Правосудие Казахстана: тренды, реалии. URL – (https://sud.gov.kz/sites/default/files/pagefiles/sbornik_na_01.08.20_compressed_1.pdf), 78 с.

УДК 348.06

ЗАКОНОДАТЕЛЬНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мурзахмет Сара Маратқызы, магистрант 1 курса,
специальность 7М04203, Международный университет Астана, Нур-Султан,
Казахстан

Научный руководитель - Кусаинова Айман Кудайбергеновна, кандидат юридических наук, профессор

В Казахстане функционирует более детально разработанная правовая база, которая регулирует отношения государства и религии. Более того, можно говорить об эволюции законодательства в сфере религии, которое изменяется в соответствии с вызовами современности. Прежде всего, основополагающие принципы отношений между государством и религией закреплены в Конституции РК. Мы будем опираться на последнюю редакцию Конституции 1995 г. В первой же статье Конституции РК Казахстан объявляется демократическим, светским, правовым и социальным государством. Далее в втором разделе, где указаны права человека и гражданина статья 14 содержит норму равенства всех перед законом и отказ от любых видов дискриминации, в том числе религиозной: «Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношений к религии...» [1]. Статья 22 Конституции РК провозглашает право каждого гражданина на свободу совести, что подкрепляется статьёй 19 о праве каждого указывать или не указывать свою национальную и религиозную принадлежность, и статье 5 первого раздела о признании идеологического и политического многообразия. Также в статье 5, пункт 4 содержится запрет на создание партий на религиозной основе.

Одним из первых Законов, принятых независимым государством Республикой Казахстан был Закон РК от 15 января 1992 г. «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях». Данный закон конкретизирует нормы, содержащиеся в Конституции, и непосредственно регулирует деятельность религиозных организаций на территории Казахстана. Статья 3 вновь закрепляет право человека на свободу вероисповедания, которое содержит право исповедовать любую религию, не исповедовать никакой. Вне зависимости от религиозной или иной принадлежности, все граждане равны перед законом, запрещается дискриминация граждан, оскорбление религиозных чувств граждан. Статья 4 данного Закона чётко

устанавливает светский характер государства, объявляя, что религиозные объединения отделены от государства, а также утверждая равенство всех религий и их организаций перед законом и отсутствие поддержки государством какой-либо религии. Кроме того, статья 5. Чётко определяет светский характер государственной системы образования и воспитания [2]. В Законе установлено, что для регистрации религиозного объединения местного уровня достаточно 10 совершеннолетних человек. Данный Закон был достаточно либеральным и положил начало так называемому религиозному возрождению в казахстанском обществе.

В 2011 году был принят новый Закон РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях», который регулирует сферу деятельности религиозных организаций и содержит большее количество мер, ограничивающих незаконную деятельность религиозных объединений, акцентируя необходимость соблюдения со стороны религиозных объединений прав людей, сохранения их физического и морального здоровья, предупредительные меры по недопущению разрушительных последствий для человека и общества, укрепление безопасности, как гражданина, так и всего государства. По сравнению с прошлым законом, данный правовой акт имеет следующие отличия. Во-первых, содержит преамбулу, которая признает помимо светского характера государства «историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа, уважает другие религии, сочетающиеся с духовным наследием народа Казахстана...» [3]. Таким образом, государство отмечает культурную значимость ислама и православия в истории и традициях этносов, составляющих народ Казахстана, также указывает на уважение других религий, которые являются составной частью этнокультурных разных народов, населяющих Казахстан, например, лютеранство для немцев, католичество для поляков и немцев, иудаизм для евреев и др.

Основная часть закона может быть условно подразделена на три части. Первая часть – начиная со статьи 1 до статьи 10, направлена на укрепление светских основ государства, чёткое отделение государства от религии, образования от религии, религии от политики. Вторая часть Закона статьи 12–16 делает акцент на недопущение разрушительных проявлений в религиозной сфере. Соответственно, в статьях 11, 12, 13, 14, 15 запрещена деятельность незарегистрированных организаций, действия религиозных объединений по принуждению к участию в религиозной деятельности, недопущение причинения вреда здоровью человека, нарушение его прав, разрушение его семейной жизни, подрыв нравственных устоев и т.д. В статье 13 прописан запрет религиозным объединениям применять обман, шантаж, материальную зависимость для удержания человека в данной группе. В связи с участвовавшими случаями, когда под прикрытием религиозной деятельности, с применением разного рода давления, у людей отнималось имущество, в Законе появилась статья 14, не допускающее принуждение членов религиозной общины к отчуждению своего имущества в пользу религиозной

организации или её членов. Статья 15 направлена на предупреждение использования религии для совершения действий, способных подорвать устойчивость государства, функционирование государственных органов. Безусловно, цель данной статьи – работа в направлении предотвращения политизации и инструментализации религии, например исламистскими организациями. Третья часть Закона – вторая глава, касающаяся государственного регулирования деятельности религиозных объединений. В ней чётко прописаны полномочия исполнительных органов, осуществляющих регулирование религиозной сферы, порядок проведения религиозно-экспертной экспертизы, роль которой повысилась по сравнению с предыдущим законом, так как религиозной организации может быть отказано в регистрации, а священнослужителю в миссионерской деятельности в случае отрицательной религиозно-экспертной экспертизы по предоставленным материалам. Статья 7 следующей третьей главы вызвала больше всего дискуссий при принятии закона. В ней содержится норма, не допускающая проведение богослужений, религиозных обрядов, осуществление миссионерской деятельности в государственных органах, в Вооружённых силах, судебных и правоохранительных учреждениях, в организациях образования, за исключением религиозных образовательных организаций. Статья 9, посвящённая религиозной литературе и предметам религиозного назначения предписывает их распространение только в культовых зданиях, религиозных образовательных учреждениях и в специальных местах, по согласованию с местными властями. Также более высокие требования стали предъявляться к регистрации религиозного объединения. В частности, глава 4 статья 12 устанавливает следующее минимальное количество членов религиозной организации для её открытия: для местного религиозного объединения – 50 граждан РК; для получения статуса регионального объединения – 500 человек из двух и более областей; для регистрации религиозной организации республиканского уровня – 5 тысяч человек и структурные подразделения по всей республике.

Таким образом, последний принятый Закон РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» имеет чётко выраженную регулятивную функцию, прописывает практически все аспекты отношений государства и религии. С одной стороны, данное регулирование направлено на создание условий по предотвращению бесконтрольной религиозной деятельности, укрепление светских основ государства, с другой стороны, подобная детальная регуляторная функция государства в ряде общественных международных организаций вызывает критику.

В целом, необходимо отметить, что за годы независимости Казахстан сформировал модель государственно-конфессиональных отношений, которая предполагает баланс права человека на свободу совести и ответственности за её реализацию для других людей и общества, а также баланс прав в религиозной сфере с другими правами, а именно правом на жизнь (статья 15 Конституции РК), право на неприкосновенность частной жизни, защиту своей

чести и достоинства (статьи 17, 18 Конституции РК), баланс между правами и сохранением безопасности граждан государства.

Для реализации государственной политики в религиозной сфере функционируют соответствующие государственные органы. Это Комитет по делам религий, который входил в состав разных министерств, в настоящее время является частью недавно образованного государственного органа Министерства по делам религий и гражданского общества в Республике Казахстан, который непосредственно осуществляет регуляторные функции в религиозной сфере, а также в осуществление взаимодействия с гражданским сектором. Кроме того, научно–аналитической и информационно разъяснительной работой занимаются Научно–исследовательский и аналитический центр по вопросам религий, Международный центр культур и религий. В акиматах действуют центры исследований проблем религии, в департаментах внутренних дел осуществляет мониторинг религиозной ситуации и предупреждение негативных проявлений в религиозной сфере.

Таким образом, в Канаде и Казахстане наблюдаются отличия в обеспечении законодательно–правовой базы государственно–конфессиональных отношений. В Канаде правовую основу составляет Канадская Хартия прав и свобод, где провозглашается свобода совести, недопущение дискриминации по религиозному признаку, сохранение и приумножение духовного наследия народов, проживающих в Канаде. Сфера религиозных отношений в Канаде рассматривается в контексте мультикультурной политики государства, принятой и законодательно отражённой в Акте мультикультурализма. Поэтому, в качестве основных принципов, определяющих религиозную сферу жизни общества в Канаде можно выделить мультикультурализм, разумное сосуществование и приспособление разных этнических и религиозных групп. Каких–либо специальных законов, детально регулирующих государственно–конфессиональную политику в Канаде нет, религия рассматривается как часть культуры того или иного народа и регулируется в рамках мультикультурной политики. События 11 сентября 2001 года (теракты в США) не изменили курса правительства Канады на мультикультурализм и поддержку данной политики со стороны населения. По данным Информационно–исследовательского центра Канады, опубликованного в 2005 году, две трети канадцев считают, что мультикультурализм является важным механизмом против распространения религиозного экстремизма, защищает от экстремизма, а не приводит к нему [4].

В Казахстане законодательное регулирование религиозной сферы жизни общества отражено не только в ряде статей Конституции РК, но и в специальном Законе РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» 2011 г., который является вторым законом в этой сфере после Закона РК «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» 1992 года. Соответственно, можно говорить также об эволюции правового регулирования сферы религии в направлении более детальной регламентации всех видов религиозной деятельности, более чёткого определения места

религии в обществе, отделение государства от религии, предотвращение негативных проявлений в данной сфере.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан. 30 августа 1995 г. – Алматы, 2016.– 32с.
2. Закон Республики Казахстан от 15 января 1992 года № 1128–ХІІ О свободе вероисповедания и религиозных объединениях [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000934#pos=0;0 - Дата доступа: 02.10.2021
3. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях».– Астана, 2012. – 155с.
4. Лихоманова Л.Ф., Мельник Е.Ю. Мультикультурализм как государственная политика на федеральном уровне (канадский опыт) //Управленческое консультирование.– 2008.– № 4. – С.50–61

УДК 329

КОНСТИТУЦИОННОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ СТАТУСА ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ

Жамалбеков Р.Ж. Магистрант 2 курса, специальность 7М04201 Право
Международный Университет Астана, г. Нур-Султан, Республика Казахстан.
e-mail: rahim_zhamalbekov@mail.ru

Научный руководитель – Амандыкова С.К. доктор юридических наук.

На сегодняшний день закрепление статуса политических партий имеет место быть в конституциях определенных стран.

В данной статье будет рассматриваться положения в Конституциях Португалии, Италии и Турции.

Конституция Португальской Республики говорит: «25 апреля 1974 г. Движение Вооруженных Сил, увенчав победой долгое сопротивление португальского народа и воплотив в жизнь его глубокие стремления, свергло фашистский режим. Освобождение Португалии от диктатуры, угнетения и колониализма представляло собой революционное преобразование и явилось началом исторического поворота в жизни португальского общества. На своем пленарном заседании 2 апреля 1976 года Учредительное собрание одобрило и узаконило нижеследующую Конституцию Португальской Республики» [1].

Согласно статье 10 установлено что народ осуществляет политическую власть при помощи голосования, референдума. Он должен быть: всеобщим; равным; прямым; тайным; проводимый периодически.

Выборы являются инструментом где партии участвуют в формировании и выражении воли народа. Они возможны при соблюдении принципов:

- национальной независимости;
- единства государства;
- политической демократии.

Также в ней закреплены определённые права партий по осуществлению своей деятельности. Например, право политических партий и других организаций в зависимости от их представительности и в соответствии с объективными критериями получать время в эфире предоставляемое государственными радио- и телевизионными службами.

При возникновении обстоятельства, когда партия не входит в Правительство, но представлено в Парламенте возникает право выходить в эфир через государственные радио- и телевизионные службы. Время распределяется пропорционально согласно их представительству. Также при этом обстоятельстве возникает право на ответ на ответ и на политическое заявление в эфире возникшее в связи с политическими выступлениями Правительства. Продолжительность выступления равна времени выступления Правительства и на ту же тему. Все перечисленное относится и к областному уровню.

Во время предвыборной агитации партиям предоставляется равное и регулярное право выступать в эфире на теле- и радиостанциях национального и регионального уровней.

Конституционно в статье 51 закреплены положения о политических партиях:

- право на свободу объединений. Оно включает в себя включает право на создание и на членство в объединениях и политических партиях, а также демократическое соперничество при формировании народной воли и организации политической власти.

- никто не может быть одновременно членом более чем одной партии или лишен какого-либо права на членство или выход из партии.

- партиям не могут без ущерба их философским или идеологическим программным принципам использовать в названиях слова и выражения, имеющие прямое отношение к какой-либо религии или церкви, а также эмблемы, сходные с национальными и религиозными символами.

- Запрещается учреждать партии, которые действуют только на региональном уровне либо носят региональный характер на основе устава, программы.

- Принципы осуществления деятельности партии:
 - открытость;
 - демократическое управление, организации;

- участия всех членов партии.

За партиями закреплено право на оппозицию. Данное право предоставляется тем партиям, которые находятся в меньшинстве.

Политические партии, представленные в Ассамблее Республики, но не входящие в Правительство, пользуются, в частности, правом на получение регулярной информации непосредственно от Правительства о ходе решения основных вопросов, представляющих общественный интерес, при этом таким же правом пользуются политические партии, представленные в областных законодательных ассамблеях и в каких-либо других ассамблеях, сформированных путем прямых выборов, в отношении соответствующих исполнительных органов, в состав которых данные партии не входят.

Также в Конституции указаны статья о компетенции Президента Республики где указано что распускать Ассамблею Республики заслушав мнение представленных в ней партий.

Политические партии конституируют Президента по назначению гражданина на должность Премьер-министра, при учете результатов выборов.

Запрещено ущемление прав работников публичной администрации, иных должностных лиц государства, а также служащих других публичных учреждений на основании их партийной принадлежности.

Конституционно закреплено что при изменениях, вносимых в нее должны уважать плюрализм мнений и политических организаций, включая политические партии, и право на демократическую оппозицию.

Политические партии не могут без ущерба их философским или идеологическим программным принципам использовать в своих названиях слова и выражения, имеющие прямое отношение к какой-либо религии или церкви, а также эмблемы, сходные с национальными и религиозными символами эти положения статьи 51 применяются к партиям, образованным до вступления в силу Конституции, при этом закон регулирует применение этих положений.

Согласно Конституции Италии: «Все граждане имеют право свободно объединяться в партии, чтобы демократическим путем содействовать определению национальной политики», [2].

В ней особо выделено что может быть установлены ограничения при помощи закона на членство в партиях в отношении судей, кадровых военных действительной службы, должностных лиц и агентов полиции, дипломатических и консульских представителей за границей.

В переходных положениях особенно подчеркнуто в XII пункте: «Запрещается восстановление в какой бы то ни было форме распущенной фашистской партии» [2].

Данное запрещающие положение было ответом на фашистское прошлое Италии необходимая для соблюдения политическими партиями демократического режима [3, С. 335].

Эта конституция была принята и подписана Президентом 27 декабря 1947 года устанавливала, что возможно отступление от конституционных

принципов путем установления временных на срок не более пяти лет с момента вступления в силу Конституции, ограничения активного и пассивного избирательного права для ответственных руководителей фашистского режима.

Далее рассмотрим конституцию Турецкой Республики. В ней за гражданами закрепляется право:

- формировать политические партии;
- вступать в партию;
- выходить из партии.

Закреплено что членом партии могут быть только граждане, достигшие восемнадцатилетнего возраста.

Политические партии являются необходимым элементом демократической политической жизни Турецкой Республики [4].

Отмечается, что политические партии формируются без предварительного разрешения, а также их деятельность должны соответствовать положениям Конституции и закона.

Обозначены требования к уставу, программе партий не должны противоречить следующим принципам:

- независимости государства;
- территориальной целостности;
- национальной целостности;
- правам человека;
- равенства и предписаниям закона;

- демократической и светской республики. Также партии не должны стремиться защищать или устанавливать диктатуру класса, группы или диктатуру любого другого вида и при этом не должны подстрекать граждан к совершению преступных действий [4].

Членами политических партий не могут быть:

- Судьи и прокуроры, члены высших судебных органов, включая счетные суды, государственные служащие в общественных учреждениях и организациях, другие государственные служащие, не обладающие статусом работников;

- военнослужащие и студенты, не имеющие высшего образования.

Законом регулируется членство в политических партиях преподавательского состава высших учебных заведений, а именно не возможность упомянутым членам политических партий занимать ответственные должности, за исключением членства в центральных органах партии. Также такие положения содержат инструкции, в соответствии с которыми преподаватели в высших учебных заведениях рассматриваются как члены политических партий.

Этим же законом регулируется членство в политических партиях студентов высших учебных заведений.

Все политические партии получают финансирование от государства на равной основе. Увеличение размеров финансовой помощи политическим

партиям, а также процедура, относящаяся к сбору членских взносов и пожертвований, регулируется законом.

Все виды деятельности, внутренние инструкции, а также функционирование политических партий должно соответствовать демократическим принципам.

Конституцией регулируется положение партий в отношении коммерческой деятельности. Такой вид деятельности запрещена.

Политические партии должны строго выделять и расходовать средства только на определенные уставом цели и это относится к их доходам.

Также устанавливается контроль за доходами и расходами партий в виде ревизии. Она назначается в зависимости от соответствия их расходов и доходов.

Выполнением данных функций занимается счетный суд. Конституционный суд оказывает содействие этому суду в выполнении задач ревизии.

В результате ревизии решение выносит Конституционный суд. Такое решение является окончательным, то есть обжалованию не подлежит.

В Конституции закреплено что партия может быть принудительно ликвидирована только Конституционным судом на основании иска Главного прокурора Республики.

Окончательное решение о роспуске политических партий принимается только при установлении что устав и программа политической партии нарушают выше обозначенные ограничения:

- нарушения обозначенных принципов;
- членство в партии;
- нецелевое расходование средств;
- иные основания [4].

Окончательное решение распустить политическую партию вследствие действий, нарушающих положения (принципы независимости государства, территориальной и национальной целостности, прав человека, принципы равенства и предписаниям закона, национальному суверенитету, принципам демократической и светской республики; стремление защищать или устанавливать диктатуру класса, группы или диктатуру любого другого вида и при подстрекательство граждан к совершению преступных действий), выносится только, когда Конституционный суд установит, что эта партия стала центром такой деятельности [4].

Ликвидированная партия не может быть основана заново под другим названием.

Конституционный суд собирается на заседание при наличии председателя и десяти членов суда и принимает решения абсолютным большинством. Если суд сочтет необходимым, он может пригласить лиц, причастных к делу и имеющих информацию, относящуюся к судебному делу, для рассмотрения устных объяснений и исках о том, окончательно ли распустить политическую партию или нет. Также Конституционный суд также

заслушивает возражения руководителя партии, вопрос о роспуске которой находится на рассмотрении, или представителя, назначенного руководителем партии, после Главного прокурора Республики [4].

Обозначены ограничения для членов политической партии, включая учредителей, чьи действия или заявления привели к окончательному роспуску партии в виде невозможности могут быть учредителями, членами, руководителями или инспекторами любой другой партии. Срок данного ограничения составляет 5 лет со дня публикации в правительственном вестнике окончательного решения Конституционного суда и подтверждения окончательного роспуска партии.

Политическим партиям запрещено принимать финансовую помощь от:

- иностранных государств;
- международных организаций;
- физических и юридических лиц. При нарушении этого требования партия распускается окончательно.

Иные положения, а именно создание и деятельность политических партий, проверка их и роспуск, а также их расходы на избирательную кампанию и кандидатов регулируются соответствующим законом.

Стоит отметить что у политических партий в Великом Национальном Собрании Турции существует парламентский иммунитет. Партии не могут проводить обсуждения или принимать решения относительно парламентского иммунитета.

Так необходимо отметить что в истории нашей конституции имела место закрепление положения политических партий. Они были обозначены в Конституции Республики Казахстан от 28 января 1993 года.

Указывалось что партии содействуют формированию и изъявлению политической воли граждан. Также на территории Республики Казахстан запрещается деятельность политических партий других государств [5].

В свою очередь был установлен запрет создавать партии на религиозном основании.

Все рассмотренные конституции в разной степени закрепляют статус партий. Часть из них запрещает определённые политические течения, реализуемые в партиях (фашистские партии Португалии, Италии). Другие почти в полной мере обозначают правовые рамки деятельности политических партий, например, Турция. Однако при всем это существуют отдельно специальные законы о политических партиях.

Подводя итог необходимо сказать, что конституционное закрепление статуса политических партий позволяет укрепить этот институт на том основании, что основываются законы и другие нормативно-правовые акты основываются на конституции.

Список использованных источников:

- 1) Конституция Португальской Республики, одобренная Учредительным Собранием от 2 апреля 1976 года.

2) Конституция Италии, принятая Конституционной Ассамблеей 22 декабря 1947 года.

3) Е.П. Борзова, И.И. Бурдукова «Политические системы и культуры стран мирового сообщества» Москва 2021г. С. 335

4) Конституция Турецкой Республики, принятая на всенародном голосовании 7 ноября 1982 года.

5) Конституция Республики Казахстан принятая 28 января 1993 года на девятой сессии Верховного Совета Республики Казахстан двенадцатого созыва.

342.727

АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ – АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Жекен Нұрбибі Нұрғалиқызы

ҚР Президентінің жанындағы мемлекеттік басқару академиясы

Халықаралық қатынастар институтының

1-курс магистранты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

nurbibi.zheken@mail.ru

Ғылыми жетекші – Сыдықназаров М.Қ, PhD докторы

Ақпараттың еркін ағымы демократия тұжырымдамасының негізі және адам құқықтарын тиімді сақтаудың абсолютті шарты болып табылады.

Ақпаратқа қол жеткізу – әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында бекітілген Мемлекет кепілдік берген құқығы[1].

Заңды әдістерді қолдана отырып ақпаратты іздеу және пайдалану мүмкіндігі қандай да бір шектеуге жатпайды. Мемлекеттік билік органдарының ашықтығы және ақпарат алмасу мүмкіндігі мәселесі құқықтық мемлекет пен демократиялық қоғам құру тұрғысынан шешуші мәселе болып табылады.

Мемлекеттік саясатты іске асыру қоғамның басқарушылық шешімдер қабылдау процесіне қатысуымен тығыз байланысты. Басқарушылық шешімдер қабылдау процесіне жұртшылықты тарту мемлекеттік органның өз қызметін орындауда ашықтықты, есеп беруді және азаматтардың пікірін ескеруді қамтамасыз ету жөніндегі іс-қимылын, сондай-ақ қоғамдық маңызды шешімдер қабылдау процесін білдіреді.

Қоғамдағы ақпарат рөлінің өсу тенденциясы мемлекеттің даму деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Ақпарат адам өмірі мен қызметінің барлық салаларына енеді. Оқиғалар, фактілер, тұлғалар туралы моральдық және этикалық пікірлер олар туралы ақпараттың сапасына, ақпарат көзінің сенімділігіне, оны алу мен пайдаланудың уақтылығына байланысты. Асыра айтпағанда, ақпарат адамның дүниетанымының, оның мінез-құлқының, іс-әрекеттерге, оқиғаларға, фактілерге реакциясының негізін құрайды деп айтуға болады. Ақпараттық вакуум жеке адамда сенімсіздік, күмән тудырады. Ақпараттың болмауы немесе оның нашар сапасы адамның, оның ішінде лауазымды адамның осындай ақпаратқа сүйене отырып, дұрыс емес шешім қабылдауы мүмкіндігіне әкеледі.

Ақпарат адамдар арасындағы қарым-қатынастың міндетті компоненті болып табылады, сондықтан оның сапасы, шыншылдығы қарым-қатынастың жоғары моральдық принциптері мен алғышарттарының көрінісі ғана емес. Ақпараттың сенімділігі адамдардың тең, тиімді қатынастарының негізі болып табылады. Осылайша, адамдар бір - біріне беретін ақпарат жеке тұлғаның және тұтастай қоғамның дамуына қолайлы жағдайларға қол жеткізудің құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасында ақпаратқа қол жеткізуді ұсыну бөлігіндегі негізгі құқықтық актілер «Ақпараттандыру туралы» және «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңдар болып табылады. Жоғарыда аталған заңдардың мазмұнына негізделген негізгі принциптер:

- заңдылық – кез-келген құқықтық қатынастардың негізгі қағидасы ретінде;

- ақпарат иеленушілер қызметінің ашықтығы мен айқындығы;

- анықтық және толықтық – ұсынылатын мәліметтер заңнама талаптарына сәйкес келуі, шындықты бұрмаламауы, фактілермен расталуы және толық пайдалану үшін жеткілікті көлемде ұсынылуы тиіс;

- өзектілігі мен уақтылығы – ұсынылған ақпарат меншік иесі оны айтарлықтай кідіріссіз жедел ұсынған кезде құнды болады;

- мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратты қамтитын электрондық ақпараттық ресурстарға еркін қолжетімділікті (ашықтық презумпциясы) және өтеусіз негізде қандай да бір шектеулерсіз және кемсітусіз қызықтыратын мәліметтерді ұсынуды білдіретін ақпаратқа тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;

- жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұқпаушылық – жеке тұлғаның мүдделерін қозғайтын ақпарат оның келісімі бойынша ғана берілуі мүмкін [2].

Ақпарат алу құқығы көбінесе мемлекеттік органдардан ақпарат сұрау және оны алу құқығымен байланысты. Бұл шын мәнінде осы құқық жұмысының негізгі векторы.

Дамыған елдерде мемлекеттік басқаруды жетілдірудің негізгі бағыты басқару құрылымын құру және ең алдымен азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз етуге, дәйекті ақпаратты ұдайы таратуға және мемлекеттік билік органдары, сарапшылар қоғамдастығы мен азаматтық қоғам

институттары арасындағы белсенді өзара іс-қимылға бағытталған басқарушылық тәсілдерді пайдалану болып табылады.

Осыған байланысты, осы мақала Еуропалық Одақ елдерінің ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнамасына талдау жүргізу арқылы отандық заңнамаға енгізілуі мүмкін нормаларды айқындауға арналды.

Біріккен Ұлттар Ұйымында ақпарат бостандығы бұрыннан адамның негізгі құқығы ретінде танылған. 1946 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының бірінші сессиясында 59(1) қарары қабылданды, онда: ақпарат бостандығы адамның негізгі құқығы болып табылады және Біріккен Ұлттар өздерін қорғауға арналған бостандықтың барлық түрлерінің өлшемі болып табылады[3]. Кейінгі адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарда ақпарат бостандығы бөлек қарастырылмады, бірақ ақпаратты іздеу, алу және тарату құқығын қамтитын сөз бостандығына негізгі құқықтың бөлігі ретінде қарастырылды.

1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабы сөз бен ақпарат бостандығына мынадай түрде кепілдік береді: әркімнің наным-сенім бостандығына және өз көзқарасын еркін білдіруіне құқығы бар; бұл құқық өз наным-сенімін кедергісіз ұстану еркіндігін және мемлекеттік шекаралар тәртібіне қарамастан, ақпараттар мен идеяларды еркін іздеп, кез келген құралдар арқылы тарату бостандығын да қамтиды [4].

Еуропа Кеңесі 43 мүше мемлекетті қамтитын үкіметаралық ұйым болып табылады. Ұйым адам құқықтарының сақталуын, білім мен мәдениеттің дамуын ынталандыруға арналған. Адам құқықтары мен іргелі бостандықтарды қорғау жөніндегі Еуропалық конвенцияның 39-бабында адамның іргелі құқығы ретінде пікір мен ақпарат білдіру бостандығына кепілдік беріледі [5].

Еуропа Кеңесінің саяси органдары ақпарат құқығын адамның негізгі құқығы ретінде тануға маңызды қадамдар жасады. 1981 жылы Еуропа Кеңесінің саяси органы болып табылатын Министрлер комитеті мемлекеттік билік органдарының ақпаратына қол жеткізу бойынша № R(81)19 ұсынымын қабылдады: «мүше мемлекеттің юрисдикциясы шеңберіндегі әрбір адам заң шығарушы органдар мен сот билігін қоспағанда, мемлекеттік билік органдарынан ақпарат алуға, сұратуға құқылы» [6].

Қазіргі уақытта 27 мемлекетті біріктіретін Еуропалық Одақтың 2000 жылы қабылдаған негізгі құқықтары хартиясы Еуропалық Одақ ұстанатын адам құқықтарын белгілейді. Осы Хартияның 42-бабы мынадай редакцияда Еуропалық Одақ институттарының құжаттарына қол жеткізуге құқық береді: «Одақтың кез келген азаматы және оның аумағында тұратын не мүше мемлекеттердің бірінде тіркелген компаниясы бар кез келген жеке немесе заңды тұлға Еуропарламент, Еуропа Кеңесі және Еуропалық Комиссия құжаттарына қол жеткізуге құқылы»[7]. Хартия мүше мемлекеттердің конституциялық дәстүрлеріне негізделген, сондықтан оның ақпарат алу құқығын мойындауы бұл құқық тек кең таралып қана қоймай, оны Еуропалық

Одаққа мүше мемлекеттер іргелі құқық ретінде кеңінен қабылдайтындығын білдіреді.

Ақпарат құқығы туралы заңдардың даму тарихының тағы бір көрінісі Швецияның заңнамасы, онда ақпарат бостандығы 1766 жылдан бастап қорғалады.

Адам құқықтарына қатысты ақпаратты білу, іздеу, алу, қабылдау, оған ие болу және оны тарату құқығы адам құқықтарын тиімді ілгерілету және қорғау үшін өте маңызды. Бұл ережелер адам құқықтары мен осы құқықтардың бұзылуына қатысты мемлекет басшылығындағы кез-келген ақпаратқа қол жеткізуді тиімді қамтамасыз етеді.

Ақпарат алу құқығы адамның негізгі құқықтары болып табылады деген пікір бірқатар ұлттық құжаттарда үлкен қолдау табады. Көптеген елдер бұл құқықты конституциялардағы нақты ережелер арқылы тануды қарастырады, ал басқа елдерде жоғарғы соттар сөз бостандығының жалпы кепілдігін ақпарат алу құқығын қамтиды деп санайды. Соңғысы әсіресе маңызды, өйткені сөз бостандығының Конституциялық кепілдігін ұлттық түсіндіру олардың халықаралық әріптестерінің мазмұнын түсіну үшін белгілі бір мәнге ие. Ақпарат бостандығының маңыздылығын осы құқықты бекітетін ұлттық заңдарды қабылдаудың жаһандық тенденциясы бойынша да бағалауға болады.

Ақпаратқа құқық негізіндегі ережелер осы құқыққа халықаралық кепілдіктерден тікелей туындайды. Бұл қағидатта мемлекеттің иелігіндегі барлық ақпарат ашылуға тиіс деген болжам бар. Мұндай болжам заңды қоғамдық немесе жеке мүдделерге зиян келтіру қаупі бар. Сонымен қатар, негізгі стандарттардың бірі – қоғам мүшелеріне ақпаратқа практикалық қол жетімділікті қамтамасыз ететін жүйелер мен процестерді құру қажеттілігі. Сондай-ақ мемлекеттік органдардың осындай қолжетімділікті жеңілдету үшін ақылға қонымды күш-жігер жұмсау міндеті де бар. Сондай-ақ, басқа заңнамалық аспектілермен қатар, Ақпаратқа қол жеткізу құқығын алып тастау іс-әрекетінің шекараларын түсіндіру кезінде әкімшілік дискриминация тәжірибесін теріс пайдаланудың алдын алу үшін тәуелсіз апелляция жүйесі реттелуі керек.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы
https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401>
3. 1946 жылы БҰҰ Бас Ассамблеяның бірінші сессиясында 59(1) қарары <https://documentsddsny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/035/16/PDF/NR003516.pdf?OpenElement>
4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсандағы 217 А (III) қарары https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

5. Адам құқықтары мен іргелі бостандықтарды қорғау жөніндегі Еуропалық конвенция https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007545

6. Министрлер комитеті мемлекеттік билік органдарының ақпаратына қол жеткізу бойынша № R(81)19 ұсынымы <https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019>

7. <https://eulaw.ru/treaties/charter/>

ӘОЖ 323.331

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН НЫҒАЙТУ – ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Үсен Жанибек, басқару институтының 1-курс магистранты,
*Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*
Zhanibekzhanibek000@gmail.com

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениеті жалпы құқықтық мәдениеттің және жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің органикалық бөлігі ретінде күрделі көп қырлы құбылыс болып табылады. Ал мемлекеттің құқықтық жүйесінің даму дәрежесі, жалпы құқықтық мемлекеттің дамуы осы мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің жағдайына тікелей байланысты. Себебі мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің деңгейі қоғамның құқықтық өмірінің барлық негізгі салаларына әсер етеді. Сонымен қатар көп жағдайда мемлекеттік қызметшіні мемлекеттің келбеті ретінде қарастырып, мемлекет өз сөзі мен іс-әрекетін мемлекеттік қызметші арқылы жеткізеді.

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетіне қатысты сөз қозғамас бұрын аталған ұғымдардың негізін түсінген жөн. Осы уақытқа дейін құқықтық мәдениет ұғымына көптеген ғалымдар өз зерттеу жұмыстарында анықтама берген. Соның ішінде құқықтық мәдениет құқықтық ойдың, құқықтық техника мен практиканың жетістіктерін бейнелейтін, жеке адамның бостандығы мен қауіпсіздігін, адам құқықтарын қамтамасыз етудің шарты, оның құқықтық қорғалуы мен азаматтық белсенділігінің кепілі бола отырып, билікті адамның құқықтық мәртебесіне заңды мән беруге, атап айтқанда заңмен және сотпен қамтамасыз етуге "мәжбүрлейтін" құқықтық қызметтің барлық оң компоненттерінің жиынтығын білдіреді деп келтірген В.П. Сальниковтың анықтамасы аталған ұғымды толығырақ ашқандай [1, 8-9].

Негізінен, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуін қамтамасыз ететін адамдардың жоғары кәсіби құқықтық мәдениетінсіз Қазақстан Республикасының Конституциясына және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасының, Президенті мен Үкіметінің бағдарламалық

құжаттарына сәйкес стратегиялық маңызы бар, қоғам өмірінің құқық үстемдігі, адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы сияқты базалық құндылықтары мен қағидаттары мемлекеттік басқару мен қоғамдық сананы жаңғырту жүйесінде толық көлемде іске асырыла алмайды. Құқықтық мәдениетті жалпы мәдениеттен немесе жалпы халықтың құқықтық мәдениет жүйесінен тыс қарауға болмайды, өйткені мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде жалпы азаматтарға тән барлық белгілер мемлекеттік қызметшіге де тән болуы керек. Мұндай қасиеттер тұлғаның үйлесімді сыртқы бейнесі, адамның зияткерлік қабілеттері, ақыл-ой мен физикалық белсенділіктің шығармашылық сипаты сынды адам өміріндегі көптеген аспектілерді қамтуы керек.

Құқықтық мәдениет тұрғысынан біз материалдық және рухани тауарларды өндірудің белгілі бір жүйесіндегі адамдар мен олардың топтарының дағдыларымен, мемлекеттік және қоғамдық басқарумен байланысты адам қызметінің белгілі бір саласындағы жетістіктер, құндылықтар туралы айтып отырмыз. Құқықтық құбылыстармен және тұтастай алғанда құқық саласымен бір контексте қарастырылатын құқықтық мәдениет оның бірдей сипаттамаларын білдіреді, бірақ осы мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің менталды жағы кәсіби-құқықтық бағыт, кәсіби-құқықтық ойлау, кәсіби-құқықтық құндылықтар және т. б. қамтиды. Қазақстандағы құқықтық мәдениет жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өзара іс-қимылының арнасы болып табылады. Оның негізгі мақсаты-азаматтардың қоғам мен қоғамдық қызметке қосылуын жүзеге асыру. Бұл оның әлеуметтік-саяси қатынастардың барлық спектріне әсерін реттей отырып, қоғамдағы күш функцияларын жүзеге асыру, мақсаттылық сияқты маңызды белгілерімен байланысты. Қазақстандағы құқықтық мәдениет мемлекеттің және тұтастай алғанда азаматтық қоғамның саяси-құқықтық жүйесінің жұмыс істеуіне елеулі ықпал ететін әлеуметтік, саяси және экономикалық қайта құрулардың, жаңғыртулардың нақты құралына айналды.

Отандық ғалымдар өз еңбегінде *мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің негізгі сипаттамаларын келтірген:*

- мемлекеттік қызметке орналасуға тілек білдіруші тұлғалар үшін мемлекетпен бекітілген шектеулерден ерекшеленетін мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәдениетінің танымдық құрамдас бөлігі;

- мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәдениетінің құндылықтық (адамгершілік-бағалау) құрамдас бөлігі;

- қызметінің тәуелсіздік критерилеріне, сонымен қатар құқықтық мемлекет идеалына ұмтылыс пен шектеулерді сақтау критерилеріне негізделген мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәдениетінің мінез-құлық құрамдас бөлігі;

- қолданыстағы құқықты өзгерту арқылы құқықтық кеңістікке тікелей әсер ету мүмкіндігі [2, 105-106].

Аталған сипаттамаларды негізге ала отырып *мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін нығайту үшін оны негізгі*

нормативтік реттеуші заңнамаларын қарастырған жөн. Ең алдымен осы мәселе төңірегінде Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы, 1-тармағын басшылыққа алар болсақ, Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратындығын, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екендігін көре аламыз [3]. ҚР Конституциясының аталған нормасы мемлекеттік қызмет саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілердің барлығы мемлекеттік қызметшілердің өз қызметінде жоғарыда аталған нормада көрсетілген құндылықтарды мақұлдауға міндетті деген негізден шығу керек екендігін көрсетеді. Оған қоса азаматтар құқықтарының, бостандықтарының және заңды мүдделерінің мемлекет мүдделері алдындағы басымдығы туралы айтылған Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы қолданыстағы заңының 4-бабы Қазақстан Республикасының Конституциясының жоғарыда көрсетілген 1-бабының нормасын және құқықтық мемлекет үшін мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін нығайту үлкен маңызға ие екендігін ашып тұрғандай.

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін нығайту жолында оларды жұмыс жасау салаларының түрлілігіне қарамастан бір топқа біріктіріп қарауға болады. Мәселен, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы қолданыстағы заңы мемлекеттік қызметшіге мемлекеттік органда мемлекеттік лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын ҚР азаматы деген анықтама береді [4]. Бұл өз кезегінде мемлекеттік қызметшілерді олардың түрлі салада қызмет жасауына қарамастан белгілі бір әлеуметтік топқа біріктіреді. Сонымен қатар олардың қызметтік миссиясының түп негізі де бір: олардың атқаратын қызметі мен шешімдері әрдайым кәсіби құқықтық деңгейде мемлекеттің мүддесін білдіруі қажет.

Қоғамға құқықтық мәдениетті, құқықтық нормаларды құрметтеу, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын құрметтеу мен сақтау қажеттілігі жөнінде қоғамдық міндет мемлекеттік қызметшілерге жүктеледі. Құқықтық мәдениеттің маңызды сипаттамалары мемлекеттік қызметшінің моральдық сенімдер мен принциптердің тасымалдаушысы ретінде, өз міндеттерін жауапкершілікпен орындайтын, қарапайым халық өкілдерінің сұранымдарына жылдам әрі кәсіби орындайтын жанашыр тұлға ретінде көрінеді.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілер белгілі бір әлеуметтік-кәсіби қабат болып табылады және міндеттер мен функцияларды іске асырудың негізгі құралы мемлекеттік қызмет болып табылатын бүкіл қоғамның өмірін ұйымдастырушылар ретінде қоғамның әлеуметтік құрылымында ерекше орын алады [5, 17].

Құқықтық мәдениет жалпы мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, сондықтан "мәдениет" категориясы оның құқықтық әртүрлілігін түсіну үшін маңызды әдіснамалық және теориялық мәнге ие. Құқықтық

мәдениетті талдау құндылық, белсенділік, аксиологиялық аспектілерді қамтитын оны кешенді зерттеу тәсіліне негізделген. Осыған сүйене отырып, құқықтық мәдениетті әлеуметтік қатынастарға елеулі нақты әсер ететін тұрақты даму мен әрекет ететін құбылыс ретінде сипаттауға болады.

Қазақ қоғамының өзіндік бірегейлігі, мемлекеттілігі, жеке адамның құқықтары мен бостандықтары, ұзақ мерзімді және тұрақты сипаттағы даулар мен жанжалдарды шешудің қолданыстағы жүйесі көрініс тапқан құқықтық мәдениетінің мәнді сипаттамалары өркениеттік құндылықты білдіреді. Осыған байланысты Мемлекеттік саясаттағы айрықша рөл атқаратын мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін нығайту маңызға ие.

Мемлекеттік қызметке орналасқан жағдайда мемлекеттік қызметшілердің санасына Конституцияда көрсетілген жоғарғы құндылықтар мемлекеттік органның құзіреттілігімен бірге оның миссиясын айқындайтынын бекіту керек. Сондықтан мемлекеттік қызметшілер және мемлекеттік қызметке орналасуға үміткер мемлекеттік орган туралы ережені, олардың негізгі міндеттерін, мемлекеттің миссиясын, өзінің кәсіби қызметінің аумағын жақсы білуі қажет. Себебі мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің негізгі сипаттамасы мен белгісі оның құқықтық сұрақтар бойынша біліктілігі болып табылады. Мемлекеттік басқару саласындағы кез келген қызмет құқықтық реттеумен қамтамасыз етілген. Сәйкесінше, құқықты атқарудың, сақтаудың, пайдаланудың және қолданудың негізгі сұрақтарын білу мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетінің негізі болып табылады.

Мемлекеттік қызметшілердің әр категориясының статусы мен қызметі мемлекеттік қызметтің нақты саласына байланысты мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетіне түрлі талаптар қоятын нормативтік-құқықтық реттеумен қамтамасыз етіледі. Мәселен, ҚР Президентінің жарлығымен бекітілген Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті туралы ереже Департаменттің миссиясына өз құзыреті шегінде нормативтік құқықтық актілер жобасын жасау және құқықтық экспертизасына қатысу; сот жүйесін ақпараттық-құқықтық қамтамасыз ету, заңнамаларды жүйелеу және кодификациялау; соттардың тапсырмасы бойынша құқықтық көмек көрсетуді ұйымдастыру сынды міндеттерді көрсеткен [6]. Департаменттің аталған міндеттерінің барлығы сот жүйесінің қызметкерлеріне мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін нығайтып, мемлекеттік органның миссиясын жеткілікті дәрежеде жүзеге асыруына қажетті құқықтық және кәсіби талаптарды қояды.

Демек, әр саладағы мемлекеттік қызметшілердің қалыпты міндеттері әр түрлі болғанымен, сайып келгенде олардың мемлекеттік органдардың негізгі миссиялары бірдей, әрі ол құқықтық мемлекеттің негізгі мақсаттарын жүзеге асыру тетіктерінің бірі болып табылады.

Сонымен мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін келесідей нормаларды:

- қоғам мен мемлекетті жетілдіруге және дамытуға бағытталған нормалар жиынтығын;
- заңдылық, гуманизм, бостандық және демократия қағидаттары арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық құндылықтар, қағидаттар мен нормалар жиынтығын;
- құқық саласындағы кәсіби білімнің жиынтығын пайдаланып басқарушылық шешімдер қабылдаумен байланысты кәсіби және құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі деген түсінік берсек болады.

Бұдан біз мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениеті құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам құру, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету негізін құрайтын құқықтық жүйенің және мемлекеттік аппараттың қарқынды және ілгері жұмыс жасауы үшін аса үлкен маңызға ие деген қорытындыға келе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. В.П. Сальников. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: Автореферат диссертации ... доктора юридических наук. (Құқықтық мәдениет: теориялық-методологиялық аспекті: з.ғ.д. ... диссертациясының авторефераты). – Л., 1990. – 8-9 б.
2. Е.Б. Абдрасулов, Г.Э. Абдрасулова, Е.А. Агеева, Н. Айоз, М.Г. Губайдуллин, С.К. Женисов, Д.М. Жумагулов, Ж.И. Ибрагимов [және т.б.]; Е.Б. Абдрасуловтың жалпы редакциялығымен. Формирование и укрепление в Республике Казахстан профессиональной правовой культуры государственных служащих в свете модернизации общественного сознания: монография; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институты. Нұр-Сұлтан, 2020. – 105-106 б.
3. *Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған.*
URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> Жүгінген уақыты: 04.04.2022.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы ҚР Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.
URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416> Жүгінген уақыты: 06.04.2022.
5. Д.А. Михеев. Государственные служащие Российской Федерации как социально-профессиональный слой (На материалах Республики Татарстан). (Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметшілері әлеуметтік-кәсіби қабаты ретінде (Татарстан Республикасының деректерінде)). Әлеуметтік ғыл. канд. диссертациясы. Казань, 2004. – 17 б.
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аппараты) туралы ереже. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 3 қарашадағы N 1093 Жарлығымен бекітілген.
URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001093> Жүгінген уақыты: 09.04.2022.

УДК 343

**ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРИСВОЕНИЯ ИЛИ РАСТРАТЫ
ВВЕРЕННОГО ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА**

Курманбаев Бауыржан Мухаметканович, кандидат юридических наук, доцент
Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан
Kurmanbaev67@mail.ru

В статье 189 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК) предусмотрена ответственность за присвоение или растрату вверенного чужого имущества, которые являются самостоятельными формами хищения [1].

Следует отметить, что согласно статистическим данным Комитета по правовой статистике и специальным учётам РК за последнее время регистрируется уменьшение общего количества присвоений или растрат вверенного чужого имущества (2019 г. – 2 530, 2020 г. – 1 861, 2021 г. – 1 816, за 1 квартал 2022 г. – 557) [2].

Однако снижение количества рассматриваемого преступления ни как не влияет на его общественную опасность, а также изучение судебно-следственной практики свидетельствует о наличии проблем при квалификации данного деяния.

Так, приговором районного суда г. Алматы гр. Ж. осужден по пункту 2) части 4 статьи 189 УК РК, т.е. присвоение вверенного чужого имущества, совершенное группой лиц по предварительному сговору, лицом с использованием своего служебного положения, в особо крупном размере, к 7 годам лишения свободы [3].

Однако мы не можем согласиться с квалификацией совершенного деяния, в связи с тем, что по материалам дела не установлены данные свидетельствующие о передаче в ведение гр. Ж. имущества Акционерного Общества как Председателю совета директоров Общества, а также отсутствием прямой причинной связью между его действиями и причинением Обществу материального ущерба.

Согласно уголовному законодательству к хищениям, наряду с присвоением и растратой вверенного чужого имущества, относятся также кража, скотокрадство, мошенничество, грабеж, разбой, хищением предметов, имеющих особую ценность.

В пункте 17) статьи 3 УК РК установлено, что хищение это совершенные с корыстной целью противоправные безвозмездные изъятие и (или) обращение чужого имущества в пользу виновного или других лиц, причинившие ущерб собственнику или иному владельцу этого имущества.

Аналогичное определение хищения приводится в пункте 1 нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практике по делам о хищениях» от 11 июля 2003 года № 8 (далее – НП ВС РК) [4].

Исходя из вышеизложенного, можно выделить общие признаки, характерные для всех форм хищений:

- изъятие и (или) обращение чужого имущества, т.е. фактический переход виновному права пользования и распоряжения чужим имуществом;
- противоправность, т.е. не предусмотренное законодательством и иными подзаконными актами изъятие имущества;
- безвозмездность, т.е. изъятие имущества без оплаты его стоимости (даром);
- корыстная цель изъятия имущества, т.е. стремление виновного к материальной выгоде;
- польза для виновного или других лиц, т.е. наличие выгоды имущественного характера для указанных лиц;
- наличие ущерба собственнику или иному владельцу похищенного имущества, т.е. причинение материального вреда собственнику или иному владельцу.

В статье 4 УК РК закреплено, что единственным основанием уголовной ответственности является совершение уголовного правонарушения, то есть деяния, содержащего все признаки состава преступления либо уголовного проступка, предусмотренного УК РК.

Поэтому для привлечения лица к уголовной ответственности за присвоение вверенного чужого имущества, необходимо установление в его деянии всех признаков состава преступления, т.е. объекта преступления, объективной стороны, субъективной стороны и субъекта преступления.

В соответствии с пунктом 1 статьи 6 Конституции РК в Республике Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность [5].

Пункт 1 статьи 188 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее – ГК РК) определяет право собственности как признаваемое и охраняемое законодательными актами право субъекта по своему усмотрению владеть, пользоваться и распоряжаться принадлежащим ему имуществом [6].

В этой связи, **объектом** преступления, предусмотренного статьёй 189 УК РК, являются общественные отношения регулирующие право собственности, т.е. право владения, пользования и распоряжения имуществом, принадлежащим собственнику или иному владельцу.

В пункте 2 НП ВС РК разъясняется, что предметом хищения и иных уголовных правонарушений против собственности является чужое, то есть не находящееся в собственности виновного, имущество.

При этом Верховный Суд РК указывает, что похищаемое имущество в момент совершения уголовного правонарушения может находиться как во

владении самого собственника, так и во владении других лиц, которым это имущество было вверено или оно у них находилось в незаконном владении.

В этой связи полагаем, что предметом хищений следует признавать такое имущество, в отношении которого виновный не имеет права владения, пользования и распоряжения этим имуществом, но которое может находиться не только у собственника, а также у других лиц.

В соответствии с пунктом 2 статьи 115 ГК РК к имущественным благам и правам (имуществу) относятся: вещи, деньги, в том числе иностранная валюта, финансовые инструменты, работы, услуги, объективированные результаты творческой интеллектуальной деятельности, фирменные наименования, товарные знаки и иные средства индивидуализации изделий, имущественные права, цифровые активы и другое имущество.

Исходя из положений гражданского законодательства, имущество может быть, как недвижимым, так и движимым.

К недвижимому имуществу (недвижимые вещи, недвижимость) относятся: земельные участки, здания, сооружения, многолетние насаждения и иное имущество, прочно связанное с землей, то есть объекты, перемещение которых без несоразмерного ущерба их назначению невозможно (пункт 1 статьи 117 ГК РК).

Имущество, не относящееся к недвижимости, включая деньги и ценные бумаги, признаются движимым имуществом (пункт 3 статьи 117 ГК РК).

Исходя из изложенного, предметом преступления, предусмотренного статьи 189 УК РК является имущество, как недвижимое (*объекты, перемещение которых без ущерба им невозможно*), так и движимое (*объекты, не относящиеся к недвижимому имуществу, в т.ч. деньги и ценные бумаги*), которое не находится в собственности виновного.

Объективная сторона анализируемого преступления, выражается в совершении лицом только действий – хищения вверенного чужого имущества, путем определенного способа – присвоения или растраты.

В науке уголовного права имеются несколько определений присвоения чужого имущества, и мы разделяем позицию Верховного Суда РК считающего, что присвоение это форма хищения, состоящая в совершаемом с корыстной целью противоправном безвозмездном обращении чужого имущества, вверенного виновному, в свою пользу или в пользу других лиц, причинившем ущерб собственнику или иному владельцу этого имущества, если виновный еще не истратил или иным образом не произвел отчуждение имущества (пункт 18 НП ВС РК).

Исходя из изложенного, наряду с ранее указанными общими признаками, характерными для всех форм хищений, следует выделить специальные признаки, присущие только для присвоения вверенного чужого имущества:

- вверенность чужого имущество конкретному лицу, т.е. специальное лицо должно обладать определенными правами по отношению к чужому имуществу;

- имущество не должно быть растрчено или отчуждено, т.е. в отношении вверенного имущества не должно быть совершено никаких действий, направленных на его потребление или передачу другим лицам.

Отсутствие хотя бы одного из приведенных специальных признаков не позволяет квалифицировать действия лица по статье 189 УК РК, как присвоение вверенного чужого имущества.

Растрата – это передача имущества другому лицу с целью обращения его в пользу последнего. Здесь не важно, в какой форме осуществлялась передача (продажа, дарение, обмен) или отчуждение вверенного имущества, главное, что это имущество с корыстной целью безвозмездно передается другим лицам или потребляется виновным. Чаще всего растрата в судебной практике вменяется в том случае, когда на момент расследования уголовного дела вверенного имущества у виновного не оказывается и собственнику может быть компенсирована только его стоимость [7].

При этом, в пункте 18 НП ВС РК указано, что деяние подлежит квалификации как присвоение или растрата чужого имущества, если оно находилось у виновного в правомерном владении в силу должностных обязанностей или договорных отношений, закрепленных соответствующими юридическими документами (договором, трудовым соглашением, должностными полномочиями и др.), так и без оформления письменного договора (устная договоренность с пастухом и т.п.).

По конструкции состав присвоения или растраты вверенного чужого имущества является материальным, т.е. преступление признается оконченным, когда вверенное имущество обращено в пользу виновного или других лиц и причинен ущерб собственнику или иному владельцу этого имущества.

Кроме этого, необходимо наличие прямой причинной связи между присвоением вверенного чужого имущества и наступившим имущественным вредом владельцу.

Следует особо подчеркнуть, что отличительной особенностью присвоения чужого имущества, является обращение виновным в свою пользу только в отношении вверенного ему имущества в правомерное владение и наличие у лица определенных прав по отношению к этому имуществу.

При этом, именно по признаку вверенности чужого имущества в правомерное владение лица, состав присвоения отличается от других форм хищений (кражи, грабежа, мошенничества, и др.).

Вверенным лицу признается такое имущество, к которому лицо не просто имеет доступ, например, во время охраны или транспортировки имущества. Прежде всего, это имущество, которое передано лицу в законное владение, т.е. предоставление этому лицу возможности права распоряжения данным имуществом (продавать, обменивать, передавать в аренду, и т.д.).

Поэтому для квалификации действий лица по признаку присвоения чужого имущества, прежде всего, необходимо устанавливать было ли это

имущество вверено в правомерное (*регламентированное законодательством или иными правовыми актами*) владение лица или нет.

На этот же момент акцентируется внимание в пункте 18 НП ВС РК, где указано, что судам во всех случаях следует надлежаще выяснять, было ли похищенное имущество вверено виновному, совершена ли им растрата имущества либо оно было присвоено.

Если имущество не было вверено лицу в правомерное владение, то его действия по отношению к этому имуществу, ни при каких обстоятельствах, не могут подпадать под признаки хищения путем присвоения вверенного чужого имущества.

В этой связи, мы не можем согласиться с постановлением о квалификации органа досудебного расследования Павлодарской области считающего, что получение руководителем ТОО (подрядчик) денежных средств от другого ТОО (заказчик) за объём выполненных работ по договору, является присвоением вверенного чужого имущества, так как фактическая стоимость выполненных работ была меньше, чем предусмотрена по договору. Убеждены, что в данном случае отсутствует основной признак присвоения чужого имущества это вверенность этого имущества.

Субъективная сторона присвоения или растраты вверенного чужого имущества характеризуется только умышленной формой вины, в виде прямого умысла, когда, в соответствии с частью 2 статьи 20 УК РК, лицо осознает общественно опасный характер совершаемого им присвоения, предвидит возможность или неизбежность наступления материального вреда и желает наступления этих имущественных последствий.

Исходя из содержания хищения, указанного нами выше, рассматриваемое преступление совершается только с корыстной целью. Мотивом совершения присвоения вверенного чужого имущества является также корысть, т.е. стремление незаконного обогащения.

Субъектом присвоения или растраты вверенного чужого имущества, является специальный субъект, т.е. физическое, вменяемое лицо, достигшее ко времени совершения данного преступления 16 лет, которому чужое имущество было вверено в правомерное владение на основе нормативного правового акта или договора либо которое растратило это имущество.

Таким образом, для привлечения лица к уголовной ответственности за присвоение или растрату вверенного чужого имущества необходимо совершение им преступления, то есть деяния, содержащего все признаки состава преступления, которые нами раскрыты выше.

Список использованных источников:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК (с изменениями по состоянию на 02.03.2022 г.) [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> - Дата доступа: 15.04.2022

2. Портал органов правовой статистики и специальных учётов [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> - Дата доступа: 15.04.2022

3. Судебный кабинет - Режим доступа: <https://office.sud.kz/lawsuit/documentList.xhtml> - Дата доступа: 15.04.2022

4. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практике по делам о хищениях» от 11 июля 2003 года № 8 (с изменениями по состоянию на 11.12.2020 г.) [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P03000008S_ - Дата доступа: 15.04.2022

5. Конституции Республики Казахстан (с изменениями по состоянию на 23.03.2019 г.) [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ - Дата доступа: 15.04.2022

6. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ (с изменениями по состоянию на 01.01.2022 г.) [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ - Дата доступа: 15.04.2022

7. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть. Том 2. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021. С. 541.

УДК 343.81

ЖАЗАЛАРДЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА, СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ

Сеилханов Жанат Дюйсенбаевич
з.ғ.м., аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті,
Құқық жоғары мектебі,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

. ҚР Президентінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты халыққа жолдауында құқық қорғау органдары қызметкерлерін жұртпен ашық әңгіме жүргізуге үйретудің маңыздылығын және бұл бағыттың кадрларды даярлау және іріктеу жүйесінде басымдыққа айналуы қажет екендігін, түзеу мекемелеріне және полицияның қызметтік ғимараттарына жаппай бейнебақылау орнатуды ерекше назар аударылған болатын.

Қазақстан Республикасы сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды, оларды түзеу құралдарын

қолданудың заңдылығын, сондай-ақ құқықтық қорғауды және жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Сотталғандар Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық кодексінде және өзге де заңдарында белгіленетін шектеулермен, Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтарына, бостандықтарына ие болады және міндеттерін атқарады.

Сотталғандарды тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге де мән-жайлар бойынша қандай да бір кемсітушілікке ұшыратуға болмайды.

Сотталған адам жазаны орындайтын мекемеге келіп түскен кезде, әкімшілік, сотталған адамға оның құқықтары, міндеттері және құқықтық шектеулер туралы ақпаратты, сондай-ақ жазаны орындайтын мекемелердің немесе органдардың ішкі тәртіптеме қағидаларын жазбаша түрде беруге және қолын қойғызып, түсіндіруге міндеттілігі айтылған.

Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың негізгі құқықтары бекітілген. Азаматтың қандай да бір құқығының болуы оның заңда белгіленген тәртіппен белгілі бір игілікті еркін пайдалана алатындығын, сондай-ақ мемлекеттік ұйымдардан, қоғамдық бірлестіктерден, басқа азаматтардан берілген құқықты іске асыру жөніндегі міндеттерін орындауды немесе олардың сақталуын талап ете алатындығын, қажет болған жағдайларда, мемлекетішілік, сол сияқты халықаралық қорғау құралдарын қоса алғанда, құқықтары бұзылған жағдайда оны қорғауға немесе оны қалпына келтіруге болатындығы барлығымызаға мәлім.

Адам құқықтары, адамның қадір-қасиеті мен өмірін сақтау үшін минималды жағдайлармен сипатталады, олар әмбебап топ болып саналады, ол адамның табиғатынан туындайтын адамның қоғамдағы қауіпсіз, еркін өмір сүруінің қарапайым, қажетті артықшылықтары мен шарттарын қолдана алады.

Адам құқықтары ажырамас болып табылады. Әр адамның қасиеттері және оның маңызды белгілері болмысы бар. Мемлекет адамға құқық бермейді, негізгі құқықтар туғаннан бастап бәріне тиесілі, ол оларды заңда көрсетеді және іске асыруды қамтамасыз етеді [1].

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары біздің өміріміздің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл құқықтар мен бостандықтарды азаматтар алады, олардың бір бөлігі туғаннан, ал екінші бөлігі белгілі бір заңды фактіге байланысты. Олар Қазақстан Республикасының Конституциясында жазылған және бекітілген, егер бұл азамат сот үкімімен сотталмаған болса ғана, азаматты өзінің табиғи құқықтары мен бостандықтарынан ешкім айыра алмайды немесе шектей алмайды. Адамдардың осы санатына олардың бас бостандығынан айыру орындарында болуына байланысты кейбір шектеулер қолданылуы мүмкін. Конституциялық шектеулерді орнату мәселесі-қоғамдағы адам бостандығының шегі.

Бас бостандығынан айыруға сотталған адам әртүрлі шектеулерге ұшырайды, олардың негізгісі белгілі бір мерзімге бостандықтың болмауы. Бас

бостандығынан айыру қылмыстық жазаның бір түрі ретінде қылмыскерді қоғамнан мәжбүрлеп оқшаулау, бас бостандығынан айыру орындарында белгіленген мінез-құлық ережелеріне бағыну міндетін жүктеу болып табылады, оны сақтауға жазаны орындайтын мекемелердің әкімшілігі тарапынан үнемі және жан-жақты бақылау қамтамасыз етіледі.

Бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардың құқықтық мәртебесін анықтайтын қолданыстағы заңнама нормаларына сәйкес, оны ұстаудың негізі Қазақстан Республикасының азаматтары үшін белгіленген сотталғандардың міндеттері мен құқықтары болып табылады, олар сотталушылар үшін заңнамада қарастырылған белгілі бір шектеулермен, сондай-ақ белгілі бір түрдегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарынан туындайды.

Адам түзеу мекемесінде болған кезде, ол автоматты түрде құқықтар шектеулеріне ие, кейбіреулерінде ол толығымен жоғалады, кейбір жағдайларда ол ішінара шектеледі, ал кейбіреулері сыртқы түрін өзгертеді.

Егер сотталушыны негізгі конституциялық құқықтар мен бостандықтардан айыру туралы айтатын болсақ, онда «бас бостандығынан айыру» ұғымы, ең алдымен, сотталушының Қазақстан Республикасының аумағында еркін жүруінің мүмкін еместігін білдіреді, 15 және 21-баптарға сәйкес азаматқа кепілдік берілген құқықтар мен бостандықтар ҚР Конституциясында баяндалған[2].

Сот үкіміне сәйкес, бас бостандығынан айыру түріндегі жаза алған адам Қазақстан Республикасының аумағында еркін жүру мүмкіндігінен айырылады және жазаның бүкіл мерзімі түзеу мекемесінде болуы керек, яғни оған осы объектінің аумағынан кетуге тыйым салынады, бірақ бас бостандығынан айыруға сотталған азаматтардың белгілі бір санаты бар. Түзеу мекемесінің аумағынан тыс жерлерге шығу мүмкіндігі бар. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 426-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру орындарынан қашу қылмыс деп танылады [2].

Бекітілген негізгі Азаматтық құқықтардың бірі Қазақстан Республикасының Конституциясы, Еңбек құқығы, бас бостандығынан айыруға сотталған адамның құқықтық мәртебесі оның жұмыс істеу міндетіне айналады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 119-бабына сәйкес, кез-келген сотталған адам жұмыс істеуі керек. Сотталғандар, әдетте, түзеу мекемелерінің аумағындағы кәсіпорындарда немесе сотталғандардың тиісті қорғалуы мен оқшаулануы қамтамасыз етілген жағдайда басқа меншік нысанындағы кәсіпорындарда еңбекке тартылады. Сотталғандардың жеке еңбек қызметімен айналысуға құқығы бар [3].

Сотталған мәртебесі бар азаматтың нақты құқықтары мен бостандықтарын шектеу не одан айыру мүмкіндігі сот үкімінде қосымша жаза түрінде, мысалы, нақты қызметпен айналысу құқығынан айыру түрінде, сондай-ақ түзеу мекемесінің ішкі тәртіп қағидаларында сотталғандарға тұрақты қадағалауды белгілейтін режимнің кейбір түрлерінде бекітілуі мүмкін.

Азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының көпшілігі, бас бостандығынан айыруға сотталған мәртебесі бар адамдар олардың заңнамалық тыйым салуына байланысты тікелей емес, жазаны орындайтын мекеме режиміне байланысты жанама түрде орындалмауы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясының 30-бапқа сәйкес, азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі. Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексінің 127-бабына сәкес, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім алуды ұйымдастыру бойынша мекемелерде отыз жасқа толмаған сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білімді міндетті түрде алуы ұйымдастырылады. Отыз жастан асқан сотталғандар мен мүгедектер бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білімді өздерінің қалауы бойынша алуға құқылы [3].

Өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жүрген, емдеу-профилактикалық мекемелерінде, тәртіптік изоляторларда, жалғыз адамдық камераларда, уақытша оқшаулау үй-жайларында жатқан, сондай-ақ мекемелердегі құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін қауіпсіздігі аралас мекемелерге ауыстырылған сотталғандарға өз бетінше бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім алу үшін жағдайлар жасалануы тиіс.

Сонымен қатар, Орта білім алғысы келетін сотталғандарға мекеме әкімшілігі мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары қажетті жағдайлар жасауы тиіс. Бас бостандығынан айыру орындарындағы адамның білім алуға құқығы бар. Теориялық тұрғыдан білім алуға болады, бірақ іс жүзінде қиындықтар туындайды. Көптеген түзеу мекемелерінде білім алуға қажетті оқу-кеңес беру орталықтары жоқ. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, сот үкімімен бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар түзеу мекемесінің тағайындалған түрінен кетуге құқылы емес.

Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жүрген адамның мүлкі болуы мүмкін. Сотталған адамның меншік құқығы мүлікті сатып алу, иелену, пайдалану және оған билік ету бөлігінде шектеледі. Сонымен, сотталушыға қолма-қол ақшаға, бағалы қағаздарға және нақты бағалы заттарға ие болуға тыйым салынды. Ол өзінің жеке пайдалануындағы мүлікке қатысты өзге сотталғандармен мүліктік мәмілелер жасау құқығынан айырылады. Сотталған адам бас бостандығынан айыру орындарында сатып алушы ретінде түзеу мекемесінің сауда нүктесінде тамақ тауарлары мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алған кезде ғана әрекет етуге мүмкіндігі бар.

Кейбір шектеулерге қарамастан, сотталғандар көркем өнерпаздар мен бейнелеу өнері үйірмесіне қатыса алады. Өнер туындыларын жасай отырып, олар өз кезегінде заңмен қорғалатын авторлық құқықты жүзеге асыра алады.

ҚР Конституциясы азаматтарға сөз бостандығы, баспасөз, жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер құқығы беріледі. Бірақ түзеу мекемесінің режимі аталған бостандықтарды толық көлемде беру мүмкіндігін жояды. Сотталғандардың жиналыстарға баруға, мекемелердің көп тиражды және қабырға газеттеріне қатысуға мүмкіндігі бар, алайда сотталғандардың

барлық жиналыстары ауызша ұйымдастырылады және әкімшіліктің бақылауында болады.

Тұрғын үйге қол сұқпаушылық және жеке қол сұқпаушылық, хат жазысу, пошта, телеграф және басқа да хабарлардың құпиясы біздің мемлекетіміздің негізгі заңында бекітілген, алайда сотталғандарға толық көлемде қолданылмайды. Олардың заттары, жатын орны және олардың өздері тыйым салынған заттарды табу және алып қою мақсатында тінтілуі не тексерілуі мүмкін, ал хат-хабар мен беру цензураға және тексеріп қарауға жатады.

Түзеу мекемелерінде отырған сотталғандардың конституциялық құқықтары мен бостандықтары туралы ерекшеліктерді қорытындылай келе, бас бостандығынан айыруға сотталғандардың құқықтық мәртебесінде адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары шектеледі немесе қолдан өзгертіледі не кейбір жағдайларда мүлде жоқ деп айтуға болады [4].

Бірақ негізгі Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың көпшілігі сотталған адамның құқықтық мәртебесінде толығымен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 14-бабында заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең, тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігіне кепілдік беріледі деп ата-заңымызда бекітіліп жазылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. (28.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>- кіру күні:28.03.2022
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (28.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_- кіру күні:28.03.2022
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ (29.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234-> кіру күні: 29.03.2022
4. Концепция уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан Алматы, 2013 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31351235

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНЫХ И АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РК

Ф.М. Аbugалиева, магистр юридических наук
Международный университет «Астана»
г.Нур-Султан, Казахстан
Abugalieva.f@bk.ru

Согласно правовому принципу *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali* («нет преступления, нет наказания без закона») правонарушение должно быть предусмотрено не просто правом (обычаем, религиозным предписанием или законом), а обязательно такой нормой права, которая содержит санкцию. Противоправность правонарушения выражается в нарушении установленного запрета или неисполнении обязанности совершить определённые действия.

Поэтому как в уголовном законе, так и в административном законодательстве противоправные деяния определяются под общим названием «правонарушение».

Если рассмотреть вопрос отличия «правонарушения» по 2 законодательствам, то можем увидеть, что в уголовном законе уголовно наказуемые деяния называются «уголовными правонарушениями», тогда как в административном законодательстве – «административное правонарушение».

В зависимости от степени общественной опасности и наказуемости уголовные правонарушения подразделяются на уголовные проступки и преступления.

Согласно ч.2 ст.10 УК РК преступлением признается совершенное виновно общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное УК под угрозой наказания в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ограничения свободы, лишения свободы или смертной казни [1].

Основываясь на норме ч.2 ст.10 УК РК, можно выделить следующих признаков, характерных только для преступления:

1. Виновность. Признак виновности преступления характеризуется наличием в деянии субъективного фактора в виде вины. Как мы знаем, что вина – это психическое отношение лица к совершаемому деянию, она может выражаться в форме умысла или неосторожности. Таким образом, наличие вины является обязательным признаком при совершении общественно опасного деяния (действие или бездействие) в виде преступления.

2. Общественная опасность. Признак общественной опасности выражается в виде наступления опасных последствий в зависимости от

степени тяжести причиненного вреда общественным отношениям, охраняемым уголовным законом. По сравнению с уголовным проступком при совершении преступления причиняются более тяжкие последствия общественным ценностям. Таким образом, общественная опасность преступления выражается в большей степени чем уголовные проступки.

Общественная опасность определяет степень причиненного вреда общественным отношениям. Поэтому степень общественной опасности определяет какое деяние является преступлением, а какое – уголовным проступком.

Вот поэтому в зависимости от характера и степени общественной опасности преступления делятся на категории: преступления небольшой тяжести, преступления средней тяжести, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления (ст.11 УК РК).

3. Противоправность. Признак противоправности является юридической формой выражения общественной опасности. Данный признак характеризуется в виде запрета общественно опасным деяниям конкретной статьей Особенной части УК. Это значит, что деяние (действие или бездействие) прямо запрещается нормой уголовного закона под угрозой наказания.

4. Наказуемость. Под наказуемостью можно понять обязательного наступления уголовной ответственности в виде назначения наказания за совершение преступления. Характерной чертой признака наказуемости при совершении преступления являются виды назначаемых наказаний. Так, согласно ст.40 УК РК, к лицу, признанному виновным в совершении преступления, могут применяться следующие основные виды наказания: 1) штраф; 2) исправительные работы; 3) привлечение к общественным работам; 4) ограничение свободы; 5) лишение свободы.

Таким образом, признак наказуемости преступления отличается от других видов правонарушений тем, что вышеуказанные основные виды наказания назначаются только при совершении преступления.

В соответствии с ч.3 ст.10 УК РК уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста, выдворения за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства.

Из данной нормы можно выделить следующие признаки, характерные только уголовному проступку:

1) виновность. Данный признак уголовного проступка определяется по тем же основаниям как и в преступлении (смотреть вышеизложенный признак виновности).

2) небольшая степень общественной опасности. Данный признак характерен только для уголовных проступков ввиду того, что при совершении уголовного проступка общественная опасность должна быть небольшой степени чем в преступлении. Это, в свою очередь, говорит о том, что степень общественной опасности имеет важную роль при определении уголовного правонарушения в разряд преступления или уголовного проступка.

3) противоправность. Признак противоправности тесно связан с признаком общественной опасности. Поэтому данный признак уголовного проступка полностью совпадает с признаком противоправности преступления (смотреть вышеизложенный признак противоправности).

4) причинение незначительного вреда или угроза его причинения. Данный признак характерен только уголовному проступку и указывает на незначительность последствий, наступающих в результате уголовного проступка. Именно незначительный вред или угроза его причинения является степенью тяжести общественно опасных последствий при совершении уголовного проступка. Поэтому данный признак определяет какое деяние относится к уголовному проступку.

5) наказуемость. Отличие данного признака от преступления состоит в том, что признак наказуемости за уголовный проступок выражается в назначении таких основных видов наказаний как штраф, исправительные работы, общественные работы, арест. Характерным видом наказаний только для уголовного проступка является арест. Остальные виды наказаний как штраф, исправительные работы, общественные работы также встречаются при назначении наказания за преступления. Однако отличие этих видов наказаний заключается в том, что за уголовные проступки и преступления назначаются отдельные размеры или пределы наказания, то есть уголовные правонарушения отличаются по размеру (пределы, сроки) назначаемого наказания.

Итак, мы разобрали все признаки, характерные для уголовных правонарушений (преступление, уголовный проступок). Отсутствие хотя бы одного из признаков указывает на отсутствие преступления или уголовного проступка в целом.

Что касается ч.4 ст.10 УК РК, то там говорится, что не является уголовным правонарушением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного Особенной частью УК, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.

Из данной нормы вытекает следующее: малозначительное общественно опасное деяние относится к категории административной, гражданской или дисциплинарной ответственности. Поэтому признак общественной опасности кроме уголовных правонарушений встречается также и в других видах правонарушений, в том числе и административных.

Если перейти к раскрытию понятия административного правонарушения, то мы знаем, что в соответствии с ч.1 ст.25 КоАП РК

административным правонарушением признается противоправное, виновное (умышленное или неосторожное) действие либо бездействие физического лица или противоправное действие либо бездействие юридического лица, за которое КоАП предусмотрена административная ответственность [2].

Из этого следует, что административное правонарушение имеет характерных признаков как уголовное правонарушение, однако отличительные черты этих признаков выражаются следующим образом:

1. Противоправность. Признак противоправности административного правонарушения отличается от уголовного тем, что данный признак характеризуется в виде запрета деяниям (действие или бездействие) конкретной статьей Особенной части Кодекса об административных правонарушениях. Это значит, что деяние (действие или бездействие) прямо запрещается нормой закона об административных правонарушениях под угрозой наложения административных взысканий. Кроме того противоправность в деянии устанавливается как в отношении физического лица, так и в отношении юридического лица.

2. Виновность. Признак виновности административного правонарушения устанавливается только в отношении физического лица. Как мы знаем, что кроме физического лица административной ответственности также подлежит и юридическое лицо. Однако нормы закона об административных правонарушениях устанавливают вину как признака субъективной стороны административного правонарушения именно по отношению к физическому лицу.

3. Наказуемость. Данный признак выражается в виде наложения административных взысканий за совершение административного правонарушения. Административное взыскание также как и уголовное наказание является мерой государственного принуждения за совершение административного правонарушения. Однако по сравнению с уголовным наказанием административное взыскание не имеет юридических последствий в виде судимости и т.д., оно заключается в лишении или ограничении прав и свобод лица, совершившегося административное правонарушение, предусмотренное КоАП.

Согласно ст.41 КоАП за совершение административных правонарушений могут применяться следующие административные взыскания: 1) предупреждение; 2) административный штраф; 3) конфискация предмета, явившегося орудием либо предметом совершения административного правонарушения, а равно имущества, полученного вследствие совершения административного правонарушения; 4) лишение специального права; 5) лишение разрешения либо приостановление его действия, а также исключение из реестра; 6) приостановление или запрещение деятельности; 7) принудительный снос незаконно возводимого или возведенного строения; 8) административный арест; 9) административное выдворение за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства.

К юридическим лицам за совершение административных правонарушений могут применяться административные взыскания, перечисленные в подпунктах 1) - 5) и 7) части первой настоящей статьи, а также приостановление или запрещение деятельности или отдельных видов деятельности юридического лица.

4. **Общественная опасность.** Данный признак прямо не указан в ст.25 КоАП, однако не исключается его наличие в деяниях при совершении административных правонарушений.

Учитывая норму ст.25 КоАП, можно увидеть, что деяние может быть признано административным правонарушением, если за его совершение установлена административная ответственность, независимо от того, представляет ли совершенное деяние опасность для общества. Это значит, что законодательный орган, формулируя понятие административного правонарушения, не указал признак общественной опасности в качестве обязательного для административного правонарушения. По нашему мнению, это является существенным недостатком при определении понятия административного правонарушения, предусмотренного ст.25 КоАП РК.

Как показывает нормотворческая деятельность, граница между уголовными и административными правонарушениями крайне различна и изменчива. Очень часто некоторые уголовные проступки могут становиться административными, и наоборот. Поэтому вопрос об общественной опасности является центральным ядром для разграничения уголовного проступка от других видов правонарушений.

При разграничении уголовных и административных правонарушений следует исходить из материального единства всех правонарушений, обусловленного тем, что все они – общественно опасные деяния. Если вредоносность характеризует содержание деяния, то противоправность – его форму. Противоправность является юридическим выражением общественной вредности правонарушений.

В юридической науке можно выделить два основных взгляда на эту тему. Одни исследователи считают, что уголовные правонарушения отличаются от административных наличием признака общественной опасности. Другие ученые говорят, что уголовные и административные правонарушения отличаются между собой степенью общественной опасности [3].

Возможно, представителей первого взгляда (отсутствие признака общественной опасности в административном правонарушении) вводит в заблуждение норма ч.4 ст.10 УК РК, где говорится, что не является уголовным правонарушением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного Особенной частью УК, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.

В данной норме деяние может быть признано малозначительным и не представлять общественной опасности. Возможно общественная опасность не достигает той степени, которая присуща уголовным правонарушениям, но это

не означает о полном отсутствии признака общественной опасности в данном деянии. Поэтому такие деяния относятся к административным правонарушениям.

Ученые, утверждающие, что административные правонарушения лишены признака общественной опасности, приходят к выводу, что административные правонарушения не причиняют никакого вреда общественным ценностям, а содержат в себе лишь вероятный характер нанесения ущерба интересам общества [3].

Если признать, что административные правонарушения не представляют общественной опасности, то становится непонятным в чем заключается сущность административной ответственности и наложения административных взысканий в виде административного штрафа, административного ареста, лишение специального права физ лица и т.д.

Следует согласиться с мнением ученого И.А.Голачана, который пишет: «Степень общественной опасности и есть тот демократический критерий, который рассчитан на отыскание объективных моментов отграничения одних правонарушений от других для того, чтобы избежать необоснованного привлечения граждан к тем видам общественной опасности, которые не соответствуют характеру совершенных деяний» [4].

В отличие от уголовных правонарушений административные правонарушения не охарактеризованы в ст.25 КоАП как общественно опасные деяния, хотя их вредность указывается на том, что они посягают на общественные отношения, охраняемые законом об административных правонарушениях.

Представляется, что при сравнении административных и уголовных правонарушений степень общественной опасности является основополагающим критерием разграничения видов правонарушений [5].

В юридической науке существуют также другие критерии разграничения уголовных и административных правонарушений. Некоторые ученые предполагают, что помимо степени общественной опасности также существует еще один критерий – «характер общественной опасности» для разграничения административных и уголовных правонарушений. Так, А.С. Ковальчук называет критерием разграничения административных и уголовных правонарушений характер и степень общественной опасности. Различием этой концепции является то, что вводится критерий «характер общественной опасности», указывающий на качественное отличие видов правонарушений [6].

Таким образом, характер общественной опасности является качественной характеристикой общественной опасности, степень общественной опасности – количественным показателем общественной опасности.

Учитывая вышесказанных мнений ученых о наличии / об отсутствии в признаках административного правонарушения общественной опасности, полагаем, что именно степень общественной опасности является ключевым

фактором отграничения как уголовных (проступков и преступлений), так и административных правонарушений.

В целях разъяснения нормы ч.2 ст.25 КоАП имеется Нормативное Постановление Верховного Суда от 6 октября 2017 года № 7 «О некоторых вопросах применения судами норм Особенной части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях», где даются разъяснения нормам Особенной части КоАП во время квалификации административных правонарушений. Так, в данном Постановлении к качеству примера указано следующее: «Статьей 610 КоАП предусмотрена административная ответственность за совершение административного правонарушения, когда в результате нарушения лицом, управлявшим транспортным средством, правил дорожного движения было причинено повреждение транспортных средств, грузов, дорог, дорожных и других сооружений или иного имущества, повлекшее материальный ущерб либо легкий вред здоровью потерпевшего. То же деяние, повлекшее причинение здоровью потерпевшего вреда средней тяжести, является уголовно наказуемым деянием в соответствии со статьей 345 УК» [7].

Из данного положения Нормативного Постановления видно, что границей наступления ответственности (административной и уголовной) наряду со степенью общественной опасности (см.выше) является также тяжесть причиненного вреда общественным ценностям, охраняемым уголовным или административным законом. В данном случае административная ответственность наступает, если причинен легкий вред здоровью в результате нарушения лицом, управлявшим транспортным средством, правил дорожного движения. А уголовная ответственность наступает лишь тогда, когда в результате противоправного деяния наступают тяжкие последствия в виде смерти, причинения среднего или тяжкого вреда. Таким образом, степень тяжести наступления вредных последствий в результате противоправного деяния определяет грань между административной и уголовной ответственностями.

Из нормы ч.2 ст.25 КоАП следует, что тяжесть причиненного вреда устанавливает какое деяние относится к уголовным, а какое – к административным правонарушениям.

Подводя итог по вышеуказанным, можно прийти к выводу о том, что отграничение уголовных и административных правонарушений исходит из объективной стороны каждого правонарушения. Это значит, что уголовные и административные правонарушения отличаются между собой в зависимости от: степени общественной опасности; характера общественной опасности; тяжести причиненного вреда. Учитывая эти обстоятельства, можем сказать, что уголовный проступок является средней ступенью между административным правонарушением и преступлением.

Список использованных источников:

1. Уголовный Кодекс РК Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> – Дата доступа: 05.04.2022

2. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> – Дата доступа: 05.04.2022

3. Большова И. А. Соотношение норм уголовного и административного законодательства: методологический анализ // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. 2014. № 4 (81). с. 108-118.

4. Голачан И.А. Административная ответственность в СССР. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 2012. С.161-162.

5. Гревцева А.Ю. Классификации преступлений, их роль и значение: дис. ... канд.юрид.наук Орел, 2010, с.28.

6. Ковальчук А.С. Административно-правовые средства борьбы с административными правонарушениями в сфере охраны общественного порядка и их применение органами внутренних дел: дис. ... канд.юрид.наук. Хабаровск, 2013. с.36.

7. Нормативное Постановление Верховного Суда от 6 октября 2017 года № 7 «О некоторых вопросах применения судами норм Особенной части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> – Дата доступа: 05.04.2022

УДК 343.244

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ПРИ УСЛОВНОМ ОСУЖДЕНИИ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН¹

Нагорнов Кирилл Игоревич, исследователь кафедры уголовного права,
Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, Россия.
Научный руководитель – Балтабаев Куаныш Жетписович, д.ю.н., профессор,
Талан Мария Вячеславовна, д.ю.н., профессор,
nagornov_k@inbox.ru

¹Исследование выполнено при поддержке Министерства науки и высшего образования Российской Федерации. Приказ № 486 от 15 июня 2021 г.

В системе средств реагирования на несовершеннолетних, совершивших уголовные правонарушения, законодатель Республики Казахстан в Уголовном

кодексе 2014 г. (далее – УК) [1] предусмотрел принудительные меры воспитательного воздействия (далее – ПМВВ). Стоит отметить, что данные меры были предусмотрены в УК 1997 г. [2], а также в УК КазССР 1959 г. [3]. Несовершеннолетние правонарушители, как верно подмечают профессора Абдиканов Н.А. и Балтабаев К.Ж., «с учетом их возраста, требуют более гуманного подхода» [4, с. 429]. В этой связи в рамках регулирования уголовной ответственности несовершеннолетних особую значимость приобретают альтернативные уголовной ответственности и наказанию меры, нацеленные не столько на карательное, сколько на воспитательное воздействие, в большей степени учитывающие психолого-возрастные особенности подростка и, к тому же, не влекущие последствий судимости. Одной из таких альтернатив как раз выступают ПМВВ, которые в соответствии со ст. 83 УК могут быть применены к несовершеннолетнему при освобождении от уголовной ответственности, при освобождении от уголовного наказания, а также согласно ч. 5 ст. 63 УК при условном осуждении. Отличительной особенностью ПМВВ от наказания является то, что лицо при их применении не считается судимым (ст. 79 УК).

Анализ проведенной казахстанским законодателем уголовно-правовой политики в отношении институт принудительных мер воспитания за прошедший шестидесятилетний период его существования в национальном уголовном законодательстве позволяет отметить, что порядок применения рассматриваемых мер воздействия наиболее часто подвергался изменениям. Согласно УК КазССР 1959 г. к несовершеннолетнему могли быть применены принудительные меры воспитательного характера в следующих случаях: 1) вместо уголовного наказания; 2) при освобождении от уголовной ответственности с направлением подростка в комиссию по делам несовершеннолетних. В первоначальной редакции УК 1997 г. предусматривалась возможность применения ПМВВ только при освобождении от уголовного наказания. Однако Законом Республики Казахстан от 09.12.2004 г. № 10-III [5] ст. 81 УК 1997 г. была подвергнута изменениям, в результате которых судам была предоставлена возможность применять ПМВВ при освобождении подростка от уголовной ответственности. Затем Законом Республики Казахстан от 23.11.2010 № 354-IV [6] были подвергнуты изменениям положения ст. ст. 63, 67 и 81 УК 1997 г. По итогу ПМВВ стало возможным применить также при освобождении от уголовной ответственности в связи с примирением и при условном осуждении. Указанные изменения нашли отражение в действующем УК.

Обращаясь к анализу положений, регламентирующих особенности применения ПМВВ при условном осуждении, можно обнаружить в них наличие некоторых несовершенств, к рассмотрению которых видится необходимым обратиться, в целях выработки возможных теоретико-прикладных рекомендаций по совершенствованию национальной уголовно-правовой основы ПМВВ.

Итак, в соответствии с ч. 5 ст. 63 УК несовершеннолетнему при условном осуждении могут быть назначены ПМВВ. Как можно заметить, законодатель закрепляет за судом право назначать при условном осуждении ПМВВ. В то же время в положениях действующего УК **отсутствуют какие-либо указания, позволяющие суду прийти к выводу о том, что к подростку наряду с условным осуждением необходимо дополнительно применить ПМВВ. Иными словами в нормах УК отсутствует специальное основание применения ПМВВ при условном осуждении, хотя в ст. 83 УК закреплены основания освобождения от уголовной ответственности и от уголовного наказания с применением ПМВВ.**

Вместе с тем в п. 14 нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан от 11.04.2002 № 6 «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий» [7] **отмечается, что суды не должны допускать случаев применения уголовного наказания в случае, если исправление и перевоспитание лица может быть достигнуто путем применения ПМВВ.** Если буквально следовать данной позиции высшей судебной инстанции (по сути восполняющей существующий пробел) получается, что применить ПМВВ можно тогда, когда исправление и перевоспитание лица может быть достигнуто путем применения **данных мер воздействия.** В то же время основанием условного осуждения в соответствии с ч. 1 ст. 63 УК является установление судом возможности исправления осужденного без отбывания наказания. Как представляется, приведенные формулировки основания применения ПМВВ и условного осуждения находятся в некотором противоречии между собой. При условном осуждении и при применении ПМВВ к лицу нецелесообразно применять наказание, в виду возможности его исправления (и перевоспитания применительно к ПМВВ) данными уголовно-правовыми средствами. Однако после назначения наказания, коим при применении условного осуждения является лишение свободы, суд уже пришел к такому выводу, что позволило ему условно осудить подростка. Следовательно, еще раз определять возможность исправления и перевоспитания лица без применения наказания после условного осуждения, наверное, нет смысла.

В соответствии с требованиями ст. 63 УК при условном осуждении на подростка могут быть возложены требования, предусмотренные ч. 2 ст. 44 УК. Анализ ст. 85 УК, регламентирующей содержание ПМВВ, позволяет заметить, что аналогичные требования предусматривает принудительная мера в виде установления пробационного контроля, при описании содержания которой законодатель сделал отсылку на ч. 2 ст. 44 УК. Схожие требования предусмотрены в мере в виде ограничения досуга и установления особых требований к поведению несовершеннолетнего. Перечень обязательств и ограничений у данной меры, исходя из редакции ч. 4 ст. 85 УК, не является исчерпывающим, что позволяет дублировать содержание пробационного

контроля, осуществляемого как в качестве самостоятельной ПМВВ, так и в рамках условного осуждения (см. табл. 1).

Таблица 1.

Содержание пробационного контроля и меры в виде ограничения досуга и установления особых требований к поведению несовершеннолетнего по УК Республики Казахстан 2014 г.	
Пробационный контроль (ч. 2 ст. 44 УК)	Ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего (ч. 4 ст. 85 УК)
Пробационный контроль осуществляется уполномоченным государственным органом и по решению суда включает исполнение осужденным обязанностей: не менять постоянного места жительства, работы, учебы без уведомления уполномоченного государственного органа, осуществляющего контроль за поведением осужденного; не посещать определенные места; пройти курс лечения от психических, поведенческих расстройств (заболеваний), связанных с употреблением психоактивных веществ, заболеваний, передающихся половым путем; осуществлять материальную поддержку семьи; другие обязанности, которые способствуют исправлению осужденного и предупреждению совершения им новых уголовных правонарушений.	Ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего могут предусматривать запрет посещения определенных мест, использования определенных форм досуга, в том числе связанных с управлением механическим транспортным средством, ограничение пребывания вне дома после определенного времени суток, выезда в другие местности без разрешения специализированного государственного органа. Несовершеннолетнему может быть предъявлено также требование возвратиться в образовательное учреждение, продолжить или закончить обучение либо трудоустроиться с помощью специализированного государственного органа. Настоящий перечень не является исчерпывающим.

Таким образом, пробационный контроль, ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего (как ПМВВ) в рамках условного осуждения, думается, применять не целесообразно, хотя в ч. 5 ст. 63 УК не конкретизируются виды мер, которые (не)возможно назначить при условном осуждении. Вместе с тем, согласно ч. 2

ст. 44 УК перечень требований (обязанностей и ограничений), которые может возложить суд при условном осуждении (а также при применении пробационного контроля как ПМВВ), не является исчерпывающим. Это, по сути, позволяет судам в рамках условного осуждения применять отдельные ограничения и обязательства, которые могут дублировать воздействие иных видов ПМВВ (например, возложения обязанности загладить причиненный вред).

С учетом того, что помещение несовершеннолетнего в организацию образования с особым режимом содержания связано с временной изоляцией подростка от общества, наверное, нецелесообразно при условном осуждении применять данную меру воздействия, поскольку при условном осуждении судом и так откладывается отбывание несовершеннолетним наказания, которое связано с изоляцией от общества. По строгости своего содержательного потенциала принудительная мера превосходит строгость условного осуждения, которое, в свою очередь, направлено на то, чтобы обеспечить исправление лица путем применения менее строгих ограничений и обязательств. Вместе с тем при помещении несовершеннолетнего в указанную организацию подросток и так будет соблюдать ряд требований, указанных в ч. 2 ст. 44 УК.

Обратим внимание на еще одну проблему, связанную с применением ПМВВ в порядке ч. 5 ст. 63 УК. Положения ст. 64 УК предоставляют судам при определенных обстоятельствах возможность отменить решение о применении условного осуждения. Закономерно возникает вопрос о том, как быть в случае, если к несовершеннолетнему при условном осуждении применялись ПМВВ? Данная проблема особенно актуальна применительно к мерам, которые назначаются судом на определенный срок (например, передача несовершеннолетнего под надзор родителей или лиц, их заменяющих, либо специализированного государственного органа) или же которые, несмотря на отсутствие указания о сроке применения меры в положениях УК, связаны с выполнением каких-либо обязательств в течение того или иного периода времени (например, возложение обязанности загладить причиненный вред). Вполне возможна ситуация, когда на момент отмены решения об условном осуждении назначенная ПМВВ может быть полностью не исполнена. Что же остается делать правоприменителю в таком случае?

Исходя из анализа ч. 11 ст. 85 УК решение об отмене назначенной ПМВВ возможно, но только если данные меры были применены при освобождении от уголовной ответственности. На такой вывод ориентирует, в частности, указание о том, что ПМВВ могут быть отменены в случае, если не истек срок давности привлечения к уголовной ответственности. Более того, следует отметить, что основания отмены условного осуждения и ПМВВ существенно расходятся (см. табл. 2).

Таблица 2.

**Основания отмены условного осуждения и ПМВВ по УК Республики
Казахстан 2014 г.**

Условное осуждение	ПМВВ
<p>1) В случае <u>неисполнения</u> условно осужденным возложенных на него судом <u>обязанностей</u> либо <u>повторного совершения</u> условно осужденным <u>нарушений</u>, указанных в ч. 2 ст. 64 УК, суд постановляет об отмене условного осуждения и исполнении назначенного наказания приговором суда, а в отношении несовершеннолетнего осужденного может повторно продлить срок пробационного контроля, но не более чем на один год.</p> <p>2) В случаях <u>совершения</u> условно осужденным несовершеннолетним в течение срока пробационного контроля <u>преступления небольшой или средней тяжести</u> вопрос об отмене или о сохранении условного осуждения решается судом при назначении наказания за новое преступление.</p> <p>3) В случаях <u>совершения</u> условно осужденным несовершеннолетним в течение срока пробационного контроля <u>тяжкого или особо тяжкого</u> преступления суд отменяет условное осуждение и назначает ему наказание по правилам назначения наказания по совокупности приговоров.</p>	<p>В случае <u>умышленного неисполнения</u> несовершеннолетним <u>принудительной меры воспитательного воздействия два и более раз в течение года</u> эта мера по представлению специализированного государственного органа отменяется судом и материалы направляются для привлечения несовершеннолетнего к уголовной ответственности, если не истек срок давности привлечения к уголовной ответственности.</p>

Сохранению решения о применении ПМВВ с одновременной отменой условной осуждения, в свою очередь, препятствует то, что они были назначены ввиду условного осуждения несовершеннолетнего. Следовательно,

отмена условного осуждения должна влечь и отмену решения о применении ПМВВ. Однако в положениях действующего УК об этом ничего не говорится. Кроме того, отмена условного осуждения и привлечение к отбыванию назначенного ранее наказания в виде лишения свободы препятствует одновременному исполнению отдельных ПМВВ (в частности, меры в виде передачи под надзор родителям или лицам, их заменяющим, возложения обязанности загладить причиненный вред).

На основе изложенного выше может прийти к выводу о том, что законодательная регламентация применения ПМВВ в порядке условного осуждения нуждается в совершенствовании. Как представляется, одним из возможных вариантов решения отмеченных выше проблем может являться исключение из ч. 5 ст. 63 УК указания о том, что при условном осуждении суд вправе назначить ПМВВ. В то же время в рамках уголовной ответственности сохраняется возможность освобождения несовершеннолетнего от уголовного наказания с применением ПМВВ. Данное основание освобождения может являться эффективной альтернативой как условному осуждению, так и наказанию. Высказанное нами соображение, безусловно, требует последующего всестороннего обсуждения и критического осмысления, в этой связи автор настоящей работы выражает надежду на дальнейшее глубокое изучение затронутого круга вопросов, связанных с применением ПМВВ при условном осуждении.

Список использованных источников:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2022). [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 – Дата доступа: 25.03.2022.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16.07.1997 года № 167. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970000167_ – Дата доступа: 25.03.2022.
3. Уголовный кодекс Казахской ССР от 22.07.1959, утв. Законом Казахской ССР от 22.07.1959 г. № 177. Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. – 1959 г. – № 22-23.
4. Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник. Отв.ред. – д.ю.н., проф. И.И. Рогов и д.ю.н., проф. К.Ж. Балтабаев.– Алматы: Жеті Жарғы, 2016. – 448 с.
5. Закон Республики Казахстан от 09.12.2004 № 10-III «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях». [Электронный ресурс] – Режим

доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000010_z0 – Дата доступа: 25.03.2022.

6. Закон Республики Казахстан от 23.11.2010 № 354-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обеспечения защиты прав ребенка». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1000000354#z12> – Дата доступа: 25.03.2022.

7. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11.04.2002 № 6 «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.12.2020) // «Заң газеті» от 15.05.2002, № 20 (404).

УДК: 343.97

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЗАҢСЫЗ ҚАРУ АЙНАЛЫМЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ

Абыллаев Асылбек Мусаевич

Қазақстан Республикасы Президент жанындағы мемлекеттік басқару Академиясы, Дипломатия Институты «Халықаралық қатынастар» мамандығының 1-курс магистранты
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Мемлекеттің табысты өркендеуінің негізгі көрсеткіштерінің бірі азаматтардың жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жоғары деңгейі және қоғамдық қатынастарға зиян келтіру қаупінің жоқтығына нық сенім болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздік көп жағдайда қарудың заңсыз айналымының себеп-салдарлық байланыстарын жою жөніндегі алдын алу шараларын (іс-қимылдарын) тиімді бақылауға және қолдануға байланысты болады. Тәжірибе көрсеткендей, бұл қылмыстық көрініске тек күшті әдістермен қарсы тұру, ымырасыз және жан-жақты көзқарасты қажет етеді. Қылмыстың алдын алудың маңыздылығы алдын-алудың сипатымен, оның тиімділігімен анықталады.

Қару-жарақтың заңсыз айналымы қазіргі уақытта қаруды заңсыз өндірумен, оның мемлекеттік шекара арқылы контрабандалық қозғалысымен, қаруды заңсыз сатумен, оның ішінде ұйымдасқан қылмыстық топтарды, бандалар мен қоғамдастықтарды қару-жарақпен қамтамасыз етумен, сондай-ақ қылмыстық қоғамдастықтардың, атап айтқанда экстремистік және террористік топтардың ауыр қылмыстарды дайындауымен және жасауымен байланысты көптеген проблемаларды тудырады.

2017-2021 жж. статистикалық деректерге сәйкес, Қазақстан Республикасында атыс қаруының заңсыз айналымына байланысты 5 828 қылмыс тіркелген (2017 ж.– 1061, 2018 – 906, 2019 – 757, 2020 – 834, 01.01.2021 – 03.11.2021 - 2270). Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы санынан осындай қылмыстардың үлес салмағы 0,5% - ды құрайды (1 кесте) [1].

1 кесте – 2021 жылғы қарашадағы Қазақстан Республикасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтар рейтингінде қарудың заңсыз айналымы бойынша қылмыстар саны жағынан алғашқы ондыққа жайғасқан.

№		Бап	Саны ▼
1.		188. Ұрлық	55677
2.		190. Алаяқтық	3105
3.		187. Ұсақ-түйек жымқыру	10384
4.		105. Өзін-өзі өлтіруге дейін өткізу	7228
5.		296. Есірткі, психотроптық заттармен, сол тектестермен, рекурсорлармен өткізу мақсатынсыз заңсыз жұмыс істеу	5911
6.		293. Бұзақылық	4260
7.		107. Денсаулыққа қасақана зиярлығы орташа зиян келтіру	3968
8.		191. Тонау	2734
9.		188-1. Мал ұрлық	2508
10.		287. Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды және жарылыс құрылғыларын заңсыз иемдену, беру, өткізу, сақтау, тасымалдау немесе тасып жүру	2271
Ескерту: кесте : http://infopublic.pravstat.kz геоақпараттық порталынан алынды			

Кестеден көріп отырғанымыздай заңсыз қару айналымы ең жие қоғамдық ахуалға қауіп төндіретін қылмыс болып саналады. Егер идеологиялық контент тарапынан саралап, ондыққа еніп отырған қылмыстардың басым көпшілігін моральдық-құндылықтық параметрлермен бағалайтын болсақ, суық қару айналымы қоршаған ортаға қауіп төндіретін, жекелеген адамдардың өмірін жоюға бағытталған қылмыстылық десе болады.

Контент анализді жалғастырып, ондыққа еніп отырған қылмыстарды ауқымы мен зияндылығына қарай Грейвздің спиральді динамика әдісі негізінде түстерге бөліп шықтық (2 кесте).

2 кесте – Жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтардың ауырлық санаты мен ауқымдылығына қарай бөлінуі.

№	Жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтар	Ауқымы	Ауырлық санаты
1.	<u>Ұсақ-түйек</u> жымқыру - саналы астағы адамдардың іс-рекеті, өзгелерге материалдық шығындар елтіретін, жоспарлы емесе жоспарсыз ниеті емдену, жымқыру арқылы тез материалдық құндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>
2.	<u>Ұрлық</u> – әр түрлі бас деңгейінде орын алатын, өзгелерге материалдық шығындар елтіретін, ниеті иемдену, жымқыру арқылы тез материалдық құндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>
3.	<u>Алаяқтық</u> – саналы астағы адамдардың іс-рекеті, өзгелерге материалдық шығындар елтіретін, алдын ала жоспарлау арқылы ниеті иемдену, жымқыру арқылы тез материалдық	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>

	ұндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.		
4.	<u>Мал ұрлау</u> – жекелеген немесе топтасқан қылмыстық топтар өзгенің мүлкіне зиян келтіре отырып тез материалдық игіліктерге қол жеткізуді мақсат ететін ұйымдасқан қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтіреді</u>
5.	<u>Бұзақылық</u> – адам мен қоғам мүлкіне зиян келтіретін мораль мен әрбиенің етiспеушiлiгiнен туындайтын қылмыс түрi.	<u>Қоғамға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтіреді</u>
6.	<u>Өзін-өзі</u> өлтіруге дейін жеткізу – коммуникация түрлерінің даму өміріне дендеп қарумен байланысты қпараттық-психологиялық қысым тәрізінде болатын, жеке адамға бағытталған қылмыс.	<u>Жеке тұлғаға қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға зиян келтіреді</u>
7.	<u>Тонау</u> - қоғам мүлкінің түрлі деңгейінде ұстау алатын, жоспарлы түрде тәртіппен ұйымдастырылған, қараусыз баюды көздейтін материалдық игіліктер ұстау бағаланатын қылмыс түрі.	<u>Жекелеген немесе қоғамға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке кейде адамға зиян келтіреді</u>
8.	<u>Денсаулыққа</u> зиян келтіретін әрекеттер жасақана ауырлығы зиян келтіру – жекелеген адамдарға қарсы жоспарлы не жоспарсыз жасалатын қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға зиян келтіреді</u>

9.	<u>Есірткі,</u> <u>сихотроптық заттармен,</u> <u>ол тектестермен,</u> <u>рекурсорлармен өткізу</u> <u>мақсатынсыз заңсыз</u> <u>ұмыс істеу – қоршаған</u> <u>ортаға,</u> адам <u>денсаулығына зиян</u> <u>елтіретін, адамды ақыл-</u> <u>сінен айыра отырып</u> <u>ейсаналы іс-әрекеттерге</u> <u>термелейтін, мақсаты</u> <u>мақсатынсыз баюды көздейтін</u> <u>қылмыс.</u>	<u>Қоғамға</u> <u>қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға</u> <u>зиян келтіреді</u>
10.	<u>Қаруды, оқ-</u> <u>әрілерді, жарылғыш</u> <u>заттарды және жарылыс</u> <u>жарылғыларын заңсыз</u> <u>өндірену, беру, өткізу,</u> <u>қолдану, тасымалдау</u> <u>немесе алып жүру –</u> <u>қоғамға қарсы</u> <u>қылмыстық қыламыс</u> <u>құқықсыздығына,</u> <u>құқықсыздығына қауіп</u> <u>өндіреді алатын,</u> <u>қоғамдық-саяси ахуалды</u> <u>бұзбайқалтуға, адамдар</u> <u>арасында үстемдік етуге</u> <u>қабілетсіздік беретін,</u> <u>өзіне адамды қорқытып</u> <u>қылмыстық мақсаттарын</u> <u>жүзеге асыруға</u> <u>қабілетсіздік немесе</u> <u>қажетсіздік азаматтар іске</u> <u>қатыстыратын қылмыс түрі.</u>	<u>Мемлекетке,</u> <u>қоғамға, жекелеген</u> <u>адамдарға қарсы</u> <u>бағытталған</u>	<u>Адам</u> <u>өмірін жояды</u>
<u>Ескерту: кесте автормен әзірленді</u>			

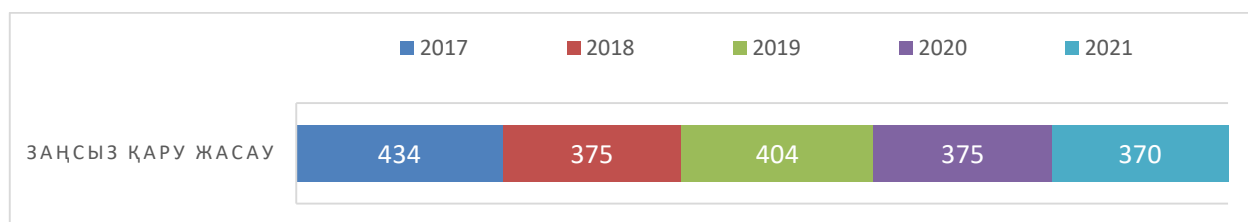
Ең жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтарды моральдық құндылықтар мен стратегиялық ауқымына қарай, ауырлық санаты мен ауқымдылығына қарай жіктеу қылмыстың өзін сыныптауға және олардың маңыздылығына мән беріп, мемлекеттік органдарға шешім қабылдауға көмектеседі.

Сондай-ақ, қарудың заңсыз айналымы тудыратын қылмыстарды өз алдына атап көрсетуге болады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық

Кодексі әр қылмысқа құқықтық баға бергенмен олардың арасындағы қимыл іс-әрекет байланыстарына мән беріле бермейді.

Заңсыз қару айналымына негіз болып отырған ҚР ҚК аталған қылмыс түрлерін 2017-2021 жылдар арасындағы динамикасы талданды (3, 4, 5, 6, 7 кестелер).

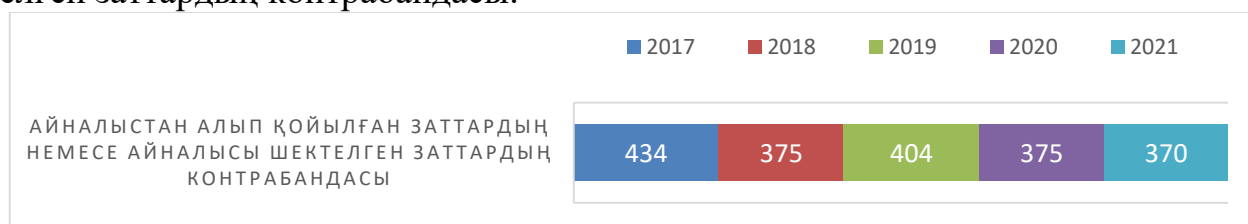
3 кесте – Қаруды заңсыз жасау бойынша Қазақстан Республикасындағы 2017-2021 жылдар аралығындағы қылмыс динамикасы.

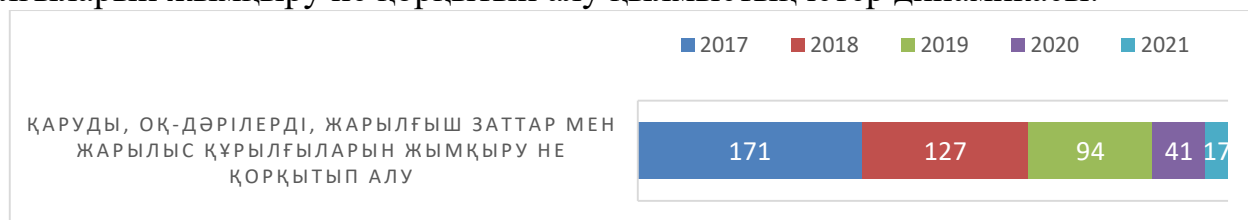
2020 жылғы 6 ақпанда Шымкент қ. Әл-Фараби ауданының соты атыс қаруын заңсыз жасаумен және оны өткізумен айналысқан қылмыстық топқа қатысушыларға үкім шығарды. Бұл туралы ҚР ҰҚК баспасөз қызметі хабарлады. [2]. Қылмыскерлер Калашников автоматының үлгілерін құрастырған. Мұндай күрделі құрылымды және кезекті от шашатын қару түрін қолдан жасау қоғамда үрей тудырмай қоймайды.

Заңсыз қару жасау бойынша соңғы бес жылдағы динамика қалыпты деуге болады. Яғни өсімде байқалмайды, алайда қылмыстың кему фактісі де неғұрлым төмен. Бұл әшкереленген қылмыс түрлері болғандықтан елімізде заңсыз қару жасау ошақтары әлдеқайда көп деуге болады.

4 кесте – Айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы.

5 кесте – Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқыру не қорқытып алу қылмыстық істер динамикасы.

Атыс қаруын қолдану арқылы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар санының өсуіне ықпал ететін себептердің бірі қару-жарақ пен оқ-дәрілерді ұрлау болып табылады. Айта кету керек, 2021 жылы өткен жылмен салыстырғанда қару-жарақ пен оқ-дәрілерді ұрлауға байланысты қылмыстар саны 25-тен 17-ге дейін азайды. Қару-жарақты ұрлау, жымқыру

фактілері оң динамикаға ие. Соңғы бес жылда мұндай қылмыс түрі айтарлықтай азайған.

Дегенмен, атыс қаруын ұрлау құқық қорғаушылар мен қоғам белсенділерін жиі алаңдататын мәселе. Себебі, ҚР «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңында ҚР әр бір азаматында аңшылық атыс қаруы: ойық ұңғылы – екі бірліктен; тегіс ұңғылы – екі бірліктен; өзін-өзі қорғау қаруы, оның ішінде тегіс ұзын ұңғылы атыс қаруы не газды пистолеттер, револьверлер не электрлі қару – екі бірліктен аспауға тиіс деген талап қойылған. Яғни бір адам 6 қаруға дейін иемдене алады. Бұл қаруды ұрлау фактісі орын алғанда қылмыстық топты бірден салқын қарулануға мүмкіндік жасайды.

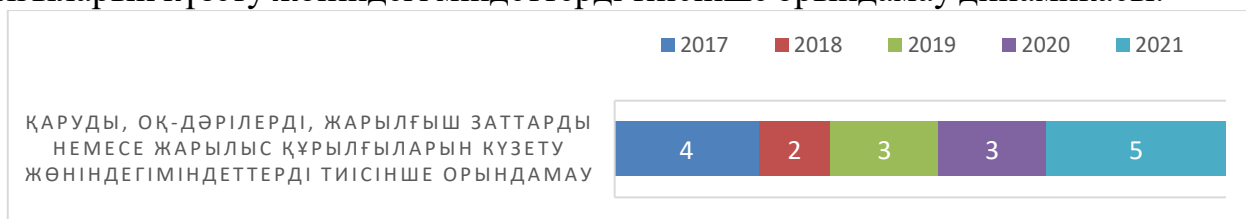
Қаруды ұрлау көп жағдайда азаматтардың бөтен мүлкін ұрлаумен бірге жүреді. Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтардың осы санатының өсуінің себебі меншікке қарсы қол сұғушылық санының артуы аясында қылмыстар туралы өтініштер мен хабарламаларды тіркеудің сенімділігі болды.

Қазақстан Республикасында атыс қаруы өндірілмейтіні белгілі, алайда заңсыз айналымнан шығарылған, өндірушілері Ресей мен Түркия болып табылатын атыс қаруының саны заңсыз жеткізу арналарының бар екендігін көрсетеді. 2017 жылы ішкі істер органдары мен экономикалық тергеу қызметі мемлекеттік (кедендік) шекара арқылы қаруды тасымалдаумен байланысты контрабанданың 1 фактісі бойынша анықталды. Осы бағыттағы арнайы органдар қызметінің тиімсіздігі қару контрабандасының тиісінше жедел әзірленуінің жоқтығын көрсетеді.

Біздің ойымызша, қоғамға қауіптілігі жоғары деңгейдегі қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлауға немесе қорқытып алуды тоқтату қажет. Заң шығарушы ұрлық құрамынан ҚР ҚК-нің тиісті тарауында атыс қаруын иелігінен заңсыз алып қоюға байланысты қылмыстың арнайы жеке құрамын анықтады. Алайда, қылмыстық қудалау органдарының құқық қолдану тәжірибесінде Алматы, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстары мен Нұр-Сұлтан, Алматы қалалары тегіс ұңғылы қаруды ұрлау фактілерін ҚР ҚК 188-ші «Ұрлық» бабы бойынша саралайды.

Аталған заң бұзушылықтар прокуратура органдары тарапынан тиісті қадағалаудың болмауы, сондай-ақ тергеу және құқық қолдану практикасын талдау нәтижесінде мүмкін болды.

6 кесте – Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау динамикасы.

Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау фактілері бойынша теріс динамика байқалады. Міндеттерін тиісінше орындамау қылмыстық фактілеріне өзіне сеніп тапсырылған нысаннан қару ұрлау қылмыстарында осы санатқа жатқызуға болады.

Атыс қаруы иелерінің оларды дұрыс (ұқыпсыз) сақтауда көрінетін жеке жауапкершілігін жеткіліксіз сезінуі қаралып отырған қылмыс деңгейіне айтарлықтай әсер етеді, өйткені бұл қаруды ұрлауға алғышарттар жасайды.

ҚР ӘҚБтК – нің 484 – бабының 1-бөлігінің санкциясымен атыс қаруын сақтау тәртібін бұзғаны үшін жеке тұлғаларға - он, заңды тұлғаларға жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде, осы баптың 2-бөлігі бойынша жеке тұлғаларға жиырма, заңды тұлғаларға қырық айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл көзделген. Қару мен оның патрондарын сақтау ережелерін бұзу анықталған жағдайда ҚР ӘҚБтК-нің 487-бабы шеңберінде оларды сақтауға және алып жүруге берілген рұқсаттың күшін дереу жою керек деп ойлаймыз.

Соңғы жылдары зорлық-зомбылық, пайдакүнемдік (қарулы) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау үшін құрылатын қылмыстық топтар санының ұлғаю үрдісі байқалатынына назар аудару қажет. Мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігі зорлық-зомбылық жасауға бағытталған ауыр және аса ауыр қылмыстарды одан әрі жасау үшін көптеген адамдарды жалдаудан көрінеді. Бұл ретте жекелеген азаматтардың иелігіндегі азаматтық қару неғұрлым қолжетімді қару болып табылады, бұл өз меншігінде атыс қаруы бар адамдар туралы ақпаратты қорғау қажеттігін талап етеді. Алайда, қолданыстағы заңнамада жеке пайдалануда атыс қаруы бар адамдар туралы дербес мәліметтерді қорғау жөніндегі шаралар көзделмеген.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2003 жылғы 1 наурыздағы бұйрығымен бекітілген лицензиялық рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі ішкі істер органдарының жұмысы туралы Нұсқаулықтың 6-тарауында атыс қаруын иеленетін адамдарға қатысты ішкі істер органдарының лицензиялық рұқсат беру қызметінің кабинетінде сақталуға жататын белгілі бір құжаттар тізбесінен тұратын бақылау істерін құру көзделген (қазіргі уақытта Бұйрықтың күші жойылды). Осыған байланысты біз «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» 1998 жылғы 30 желтоқсандағы № 339-1 Қазақстан Республикасының Заңына атыс қаруының иелері туралы дербес мәліметтерді қорғау бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы мәселені қарауды ұсынамыз.

Көрсетілген олқылықтармен қатар, талдау барысында тиісті шешуді талап ететін жекелеген проблемалық мәселелер, атап айтқанда, қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөнінде шаралар қабылдамау анықталды. Қарудың заңсыз айналымының өсуіне ықпал ететін факторлардың бірі учаскелік полиция инспекторларының (УПИ) өзіне бекітілген аумағында нашар профилактикалық және бақылау қызметі болып

табылады, олар атыс қаруын тиісінше сақтамаумен байланысты бұзушылықтарды уақтылы анықтамайды.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2003 жылғы 1 наурыздағы № 111 бұйрығымен бекітілген Ішкі істер органдарының лицензиялау және рұқсат беру қызметін ұйымдастыру туралы Нұсқаулықтың 44-тармағына сәйкес, жедел алдын алу іс-шараларын жүргізу кезеңінде ПО жүргізетін тексерулерді қоспағанда, азаматтардың азаматтық қаруды олардың тұрғылықты жері бойынша сақтауын тексерулер жылына кемінде бір рет жүргізіледі. Осыған байланысты атыс қаруын ұрлаудың әрбір фактісі үшін УПИ қызметкерлерінің жауапкершілік дәрежесін анықтау үшін тексеру шараларын жүргізу қажет. Қару иелерінің ұқыпсыз сақтау фактілері анықталған кезде (ашық жерде, жұмыс істемейтін сейфте немесе тіпті оның болмауы, көзделмеген үй-жайларда, автомобильдерде және т.б.) иелерінің жауапкершілігімен қатар қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайларды жою жөнінде шаралар қабылдамағаны үшін ҚР ҚІЖК 200-бабы тәртібінде УПИ қызметкерлерінің жауапкершілігі туралы мәселені қарау ұсынылады (қару сақтау шарттарын иелеріне түсіндірмеу, тұрақты тексерулер жүргізбеу, қаруды сақтау бойынша кемшіліктерді жою бойынша профилактикалық сипаттағы уақтылы шаралар).

Қазақстан Республикасында заңсыз қару-жарақ айналымының алдын алу шараларының даму тенденциясына талдау жасайтын болсақ қару-жарақты шектеу бағытында үрдіс алуда. Құқықтық шектеулердің барлығы да белгілі бір қылмыс орын алған соң ғана нормативтік құжаттар бетінде көрініс тауып отыр. ҚР «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңына бірнеше толықтырулар мен өзгерістердің енуі соның айғағы.

Баяндалғанның негізінде келесідей ұсыныстар беріледі:

- қаруды қолдану арқылы жасалған қылмыстардың алдын алу, жолын кесу және ашу жөніндегі жұмысты жандандыру;

- заңсыз айналымдағы қаруды уақтылы анықтауды және алып қоюды қамтамасыз ету;

- заңдылықтың анықталған бұзушылықтарын, олардың жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою бойынша пәрменді шаралар қолдану;

- Қару айналымына байланысты профилактикалық іс-шараларды жиі өткізу;

- атыс қаруын ұрлау фактілері бойынша УПИ және ЛРЖ (лицензиялық рұқсат жүйесі) қызметкерлерінің жауапкершілік дәрежесін анықтау үшін тексерулер жүргізілсін.

Қылмыстың өсуінің әлеуметтік құрамдас бөлігі инфляция, тауарлар мен ақылы қызметтерге тұтынушылық бағалар мен тарифтердің өсуі, халықтың негізгі бөлігінің кірістерінің төмен деңгейі болып табылады. Осыған байланысты:

- үкіметтік емес ұйымдарды идеологиялық қарсы іс-қимыл арқылы халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуге ынталандыру;

- үкіметтік емес ұйымдарды қарудың заңсыз айналымына байланысты қылмыстар үшін пробациялық бақылауда тұрған адамдарды пенитенциарлық және постпенитенциарлық пробацияны жүзеге асыруға тарту;

- қарудың заңсыз айналымына байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін пробациялық бақылауда тұрған адамдармен жеке жұмыс бойынша учаскелік полиция инспекторларымен өзара іс-қимылда пробация қызметтерінің жұмысын жандандыру;

– жергілікті атқарушы органдар халықтың әлеуметтік осал топтары жасаған қылмыстардың алдын алуға, олардың санының өсуінің алдын алуға бағытталған іс-шараларды қайта қарайды.

Ұсынылған шараларды іске асыру қару-жарақ заттарының заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдың тиімділігін және қылмыстық заңның Жалпы алдын алу әсерінің деңгейін арттыруға, Қазақстан Республикасында құқықтық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздік кепілдіктерін нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://infopublic.pravstat.kz>

2. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/374909-shymkentte-za-syz-aruzhasa-any-zh-ne-tkizgeni-shin-ylmysty-top-m-sheleri-sottaldy>

3. Б.Әбдірашұлы. Қару-жарақ ұрлау оқиғасының құпиясы. Сілтеме: <https://zhasalash.kz/kogam/qaru-zharaq-urlau-oqigasynyn-qupiyasy-13083.html>

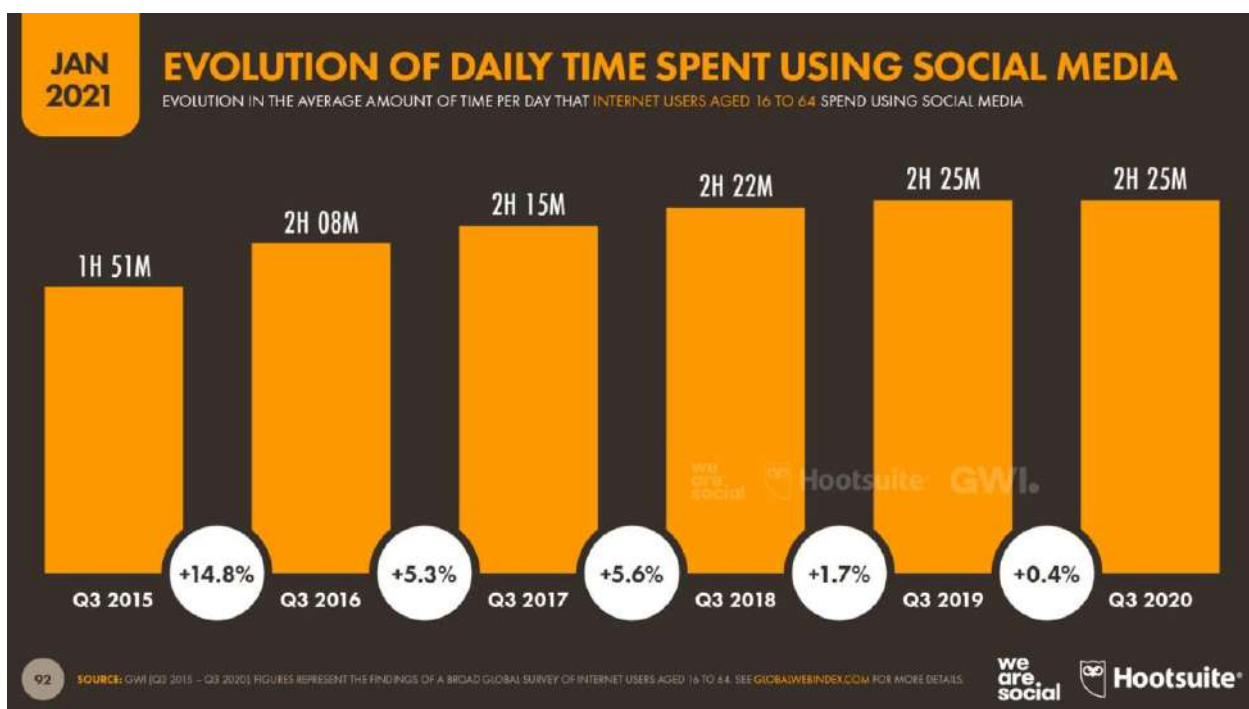
4. Ақтөбеде қаруды ұқыпсыз сақтағаны үшін «Паллада» дүкенінің басшысына қатысты қылмыстық іс қозғалды. Сілтеме: https://lenta.inform.kz/kz/aktobede-karudy-ukypsyz-saktagany-ushin-pallada-dukeninin-basshysyna-katysty-kylmystyk-is-kozgaldy_a2924591

УДК 316.472:004.5

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА

Нургалиев Рахат Агыбаевич, магистрант 1-го курса,
Специальность «Международные отношения», Институт дипломатии
Академии государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Сомжүрек Баубек Жұмашұлы.

Общеизвестно, что всемирная сеть является своего рода средой для обмена информацией и знаниями. Ежегодно количество подписчиков социальных сетей в глобальном масштабе становится все больше.

**(данные приведены We Are Social и Hootsuite в ежегодном отчёте о состоянии цифровой сферы Global Digital 2021)*

В январе 2021 года интернетом пользовались 4,66 миллиарда человек во всём мире, что на 316 миллионов (7,3 %) больше, чем в прошлом году. Уровень проникновения интернета сейчас составляет 59,5 %. Однако COVID-19 значительно повлиял на сбор данных о количестве пользователей интернета, поэтому фактические цифры могут быть выше.

На сегодняшний день в мире насчитывается порядка 4,20 миллиарда пользователей социальных сетей. За последние 12 месяцев эта цифра выросла на 490 миллионов, что означает рост более чем на 13 % в годовом исчислении. Социальными сетями в 2021 году пользовались 53,6 % мирового населения [1].

В Казахстане, согласно информации Бюро национальной статистики (2020 г.), доля пользователей интернета составило 88,2 % от всего населения [2]. По данным Forbes Kazakhstan, казахстанцы в среднем тратят 255 минут (более 4 часов) в день на пользование интернетом, в частности на общение в мессенджерах и просмотр социальных сетей [3].

**ЦЕЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТА, 2020, %
(БЮРО НАЦИОНАЛЬНОЙ СТАТИСТИКИ РК)**

Если говорить об охвате и популярности, то наибольшее количество активных пользователей зарегистрировано в следующих социальных сетях:

Наименование соц.сети	Казахстан (данные Datareportal «Digital Reports») (2020 г., млн.)
YouTube	10
Vkontakte	7,3
Instagram	6,8
Facebook	2,4
Telegram	2

***Справочно:** в настоящее время в Фейсбук насчитывается более 2,5 млрд пользователей. По прогнозам экспертов, к 2030 году количество пользователей составит 5 млрд человек.*

Как видно из представленных сведений, в современном мире социальные сети и цифровые технологии стали реальным инструментом влияния на массы, где географические границы перестали быть ограничителем для коммуникаций.

Вместе с тем, несмотря на имеющиеся позитивные стороны, социальные сети также являются потенциальной средой для незаконных действий со стороны злоумышленников.

К примеру, вирусные посты позволяют противникам распространять дезинформацию и фейки с помощью поддельных аккаунтов, ботов и больших данных, чтобы создавать условия для достижения своих целей.

В этой связи, в данной работе будет рассмотрено влияние социальных сетей на кибербезопасность ряда стран, а также какие меры необходимо предпринять для предупреждения вызовов и угроз.

В соответствии с Концепцией кибербезопасности («Киберцит Казахстана»), утвержденной постановлением Правительства РК от 30 июня

2017 года №407 под кибербезопасностью понимаются состояние защищенности информации в электронной форме и среды ее обработки, хранения, передачи (электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры) от внешних и внутренних угроз, то есть информационная безопасность в сфере информатизации [4].

Вместе с тем, на международном уровне четкого определения термина кибербезопасности не встречается. В разных странах понимание данного термина может отличаться в силу их национальных приоритетов.

29 июня 2021 года состоялась конференция Международного союза электросвязи (МСЭ) при ООН, в рамках которой опубликовано 4-е издание отчета по Глобальному индексу кибербезопасности.

Так, по результатам проведенного анализа экспертами МСЭ ООН, Республика Казахстан поднялась на 9 позиций и занимает 31 место (ранее – 40-е) в Глобальном индексе кибербезопасности.

В Региональном рейтинге Казахстан расположился на 2-м месте после Российской Федерации [5].

Согласно данному рейтингу в топ 10 лучших стран вошли: США, Великобритания, Саудовская Аравия, Эстония, Корея, Сингапур, Испания, РФ, ОАЭ и Малайзия.

В целях проведения сравнительного анализа предлагается рассмотреть опыт некоторых из перечисленных стран.

США

Соединенные Штаты одними из первых начали относиться к обеспечению кибербезопасности как к задаче стратегической важности.

Терракты 11 сентября 2001 года, а также возрастающая угроза для экономики, все больше зависящей от ИКТ, заставили Администрацию Дж. Буша мл. пересмотреть задачу обеспечения безопасности объектов критически важной инфраструктуры.

Возникла потребность в интегрированном подходе, который и был сформулирован в 2003 г., когда появилась «Национальная стратегия защиты киберпространства». В соответствии с этой стратегией, ответственность за обеспечение безопасности киберпространства была распределена между агентствами и федеральными министерствами, а координирующим органом стало созданное годом ранее Министерство внутренней безопасности США (МВБ). Согласно Стратегии 2003 г., МВБ не только несет особую ответственность по предотвращению ущерба, несанкционированного доступа и вывода из строя инфраструктуры, но и совместно с министерствами и агентствами, а также частным сектором участвует в международных переговорах, в том числе по выработке международных принципов поведения, а также в обмене информацией [6].

Согласно действующей стратегии страны по обеспечению безопасности киберпространства, требуется дальнейшее расширение возможностей киберразведки и национальной системы киберзащиты для превентивных

киберударов и заблаговременного проникновения в информационные системы противника до момента начала его кибератаки.

В идеале система киберзащиты США должна быть нацелена на реализацию возможности нанесения превентивных киберударов, а также проникновения в информационные системы противника до начала им кибератаки. Для эффективного решения задач обеспечения кибербезопасности (киберзащиты) в интересах национальной безопасности в США разработана стратегия «единства усилий», в рамках которой для решения этих задач объединены усилия всех важных министерств, ведомств, силовых структур и ведущих коммерческих организаций

Ответственность за эффективное решение задач кибербезопасности возложена на Управление национальной безопасности (УНБ) и МВБ, в рамках которого созданы и функционируют такие структурные подразделения как: — Центр МВБ по киберзащите; — Управление кибербезопасности и коммуникаций МВБ, в составе которого функционируют: — национальное подразделение кибербезопасности с командным пунктом киберзащиты; — центр экстренного реагирования на компьютерные происшествия с группами экстренного реагирования.

Все это еще раз подчеркивает стратегическое отношение США к вопросам создания и применения системы обеспечения кибербезопасности страны в интересах ее национальной безопасности.

Следует отметить, что Киберпространство – как новая сфера (среда) противоборства конкурирующих государств. Пентагон признал киберпространство новым полем возможных боевых действий, а НАТО утвердило приравнивание кибератак к вооружённому нападению.

В «Международной стратегии США для киберпространства» (2011г.) акты компьютерных диверсий приравнены к традиционным военным действиям с правом реагировать на них всеми средствами, вплоть до применения ядерного оружия [7].

Российская Федерация

На данный момент в России нет централизованного государственного органа, который отвечал бы за кибербезопасность.

В 2020 году Генеральная прокуратура РФ создала межведомственную рабочую группу по борьбе с киберпреступлениями, куда вошли прокуроры, представители МИДа, МВД, ФСБ, Следственного комитета и Минюста РФ [8].

В России кибербезопасность является неотъемлемой частью концепции информационной безопасности. Информационная безопасность определяется достаточно широко и понимается как защита личности, общества и/или государства от внутренних и внешних информационных угроз, обеспечивающая тем самым соблюдение конституционных прав и свобод, качества и уровня жизни граждан, а также суверенитета, территориальной целостности и устойчивое социально-экономическое развитие Российской Федерации, обороны и безопасности государства.

Поэтому в России кибербезопасность понимается как один из элементов информационной безопасности, т. е. требования кибербезопасности реализуются в контексте политики информационной безопасности.

В 2014 году бизнес-сообщество России предприняло попытку изменить подход страны к кибербезопасности: была предложена национальная стратегия кибербезопасности, в рамках которой бизнес и гражданское общество участвовали бы в разработке стандартов и политики кибербезопасности, расширялось международное сотрудничество в области кибербезопасности, учитывался опыт других государств. Однако стратегия подверглась критике со стороны Федеральной службы безопасности РФ и так и не была принята.

Вместо этого двумя годами позже была принята Доктрина информационной безопасности Российской Федерации. Она не предусматривает участия бизнес-сообщества в разработке стандартов кибербезопасности, но устанавливает общие принципы, такие как защита конституционных прав, защита критической информационной инфраструктуры России, развитие российской науки и информационных технологий, предоставление достоверной информации о государственной политике России и официальные позиции перед отечественным обществом и на международном уровне, содействие в создании международной системы информационной безопасности, защиту суверенитета России в информационном поле. Иными словами, Доктрина информационной безопасности ориентируется на понятие информационной безопасности и рассматривает кибербезопасность как одно из средств, обеспечивающих такую информационную безопасность.

Еще одним важным правовым событием стало принятие в 2017 году Закона о безопасности информационной инфраструктуры, направленного на обеспечение безопасности и стабильного функционирования критической информационной инфраструктуры в России в случае кибератак.

Действие закона распространяется на органы власти, государственные компании, частные российские компании и индивидуальных предпринимателей, которые владеют, арендуют или иным образом на законных основаниях владеют различными видами ИТ-систем и сетей, используемых в двенадцати сферах деятельности, включая здравоохранение, транспорт, науку, банковское дело, химическую промышленность (перечисленные в законе классифицируются как «субъекты критической инфраструктуры») [9].

ОАЭ

Эмираты сделали кибербезопасность одним из своих приоритетов, а поводом для этого послужил тот факт, что эта страна является одной из наиболее интернет-активных в мире.

В этом аспекте ОАЭ является одним из объектов наиболее частых нападений хакеров (преступников, которые взламывают онлайн-систему безопасности с целью украсть или скопировать информацию) и фишеров

(людей, которые в режиме онлайн выдают себя за представителей банков или других организаций, чтобы получить персональную информацию), по информации служб безопасности ОАЭ.

Растущая угроза от киберпреступности привела к созданию в ОАЭ специальной организации: Национальное агентство электронной безопасности – НАЭБ (NESA, The National Electronic Security Authority), которая является первой в своем роде в данном регионе и систематизирует меры, которые страна предпринимает для защиты в режиме онлайн.

В 2016 году были внесены ряд новых поправок в законодательство, помогающие бороться с киберпреступлениями. Согласно им, на территории ОАЭ, к примеру, запрещены VPN и прокси, то есть пользователям запрещено использовать системы, которые помогают скрыть факт совершения преступления или заметание следов. Стоит отметить также, что в ОАЭ уже давно находятся под запретом отдельные VoIP-сервисы WhatsApp, Viber, Facebook Messenger и SnapChat.

Несмотря на то, что в плане национальной безопасности усилия НАЭБ дали плодотворный результат, рядовые пользователи интернета все еще оказываются недостаточно защищенными от киберпреступности. Так, в 2017 году потери от нее в Объединенных Арабских Эмиратах составили 3,86 млрд дирхамов – в общей сложности, пострадали 3,72 млн человек, говорится в отчете за 2017 г.

Следует обратить внимание, что ОАЭ, так же, как и большинство арабских стран сейчас, прикладывает все усилия, чтобы по мере возможности ограничить угрозу со стороны киберпространства, но это очень негативно отражается на свободе интернета вообще, рамки которого теперь очень сужены. Плюс ко всему закон о кибербезопасности представляет собой палку о двух концах для всех простых пользователей интернета в ОАЭ, поскольку тонкая грань между простым его использованием и преступлением против нового самого этого закона слишком легко преступить, даже не желая этого [10].

Таким образом, рассмотрев опыт передовых стран в сфере кибербезопасности, мы убедились, что данный вопрос напрямую связан с национальной безопасностью государства и его населения.

Подводя итоги анализа, следует упомянуть январские события в Казахстане 2022 года, когда правительство было вынуждено приостановить работу интернета т.к. злоумышленниками через социальные сети транслировались всевозможные фейки и призывы к дестабилизации обстановки в стране.

Очевидно, что в связи с дальнейшим развитием информационных технологий во всем мире, вопросы, связанные с кибербезопасностью всегда будут актуальными. Угрозы кибербезопасности касаются не только отдельных граждан, но также системообразующих предприятий и даже государств.

В данном контексте эффективное международное сотрудничество в обеспечении кибербезопасности имеет все большее значение. Исследование

показало, что для этих целей необходимо создание системы координаций и взаимодействия всех компетентных служб как внутри отдельного государства, так и на международном уровне.

Таким образом, комплекс конкретных мер и участие каждого государства позволит международному сотрудничеству в данной сфере быть эффективным и успешным.

Список использованных источников:

1. <https://www.web-canape.ru/business/vsya-statistika-interneta-i-socsetej-na-2021-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>
2. <https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/7>
3. https://forbes.kz/news/2019/09/12/newsid_208028%20
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года №407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»»).
5. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index>
6. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/224025?lang=ru>.
7. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11360233>
8. https://cyberrus.com/wp-content/uploads/2021/07/61-72-444-21_6.-Dobrodeev.pdf
9. <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/kiberbezopasnost-v-rossii-20210915-183242/>
10. <https://link.springer.com/article/10.1365/s43439-021-00032-9>

УДК: 343.47

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Серік Нұрым Саматұлы

«Астана» халықаралық университеті, Құқық жоғары мектебінің

6В04201- құқық мамандығының 1-курс студенті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – з.ғ.м., аға оқытушы Ж.Д.Сеилханов

Қазіргі уақытта еліміздің басты мақсаты – мықты мемлекет құрып, әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болу. Бұл мақсатқа жету барысында мемлекет алдында біршама мәселелер мен проблемалар тұр. Солардың ішінде ең маңызды проблемалардың бірі – сыбайлас жемқорлық.

Сыбайлас жемқорлық – әдетте лауазымды адамның өзіне сеніп тапсырылған өкілеттіктері мен құқықтарын, сондай-ақ осы лауазымдық мәртебеге байланысты өкілеттіктерді, мүмкіндіктерді, байланыстарды заңнамаға және моральдық қағидаларға қайшы келетін жеке бас пайдасына пайдалануын білдіретін термин және бұл құбылыс мафиялық мемлекеттерге тән болады. Сыбайлас жемқорлық – бұл лауазымды адамның лауазымы бойынша өзіне берілген құқықтарды жеке басын байыту мақсатында тікелей пайдалануынан тұратын қылмыс. Жемқорлықты шенеуніктердің парақорлығы, олардың арам пиғылдары деп те атайды.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық әлемнің кез келген елінде оның саяси дамуына байланыссыз, оның ішінде Қазақстанда да, әлеуметтік құбылыс ретінде өмірін жалғастырып келеді, ол тек ауқымдылығымен ғана ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму үдерісін, нарықтық экономиканың құрылуын, инвестициялар тарту процесін тежейді. Демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізеді, елдің болашақ дамуына елеулі қауіп төндіреді. Әлем бойынша сыбайлас жемқорлық деңгейін зерттеу жөніндегі Transparency International үкіметтік емес халықаралық ұйымы жыл сайынғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі жариялады. Индекске сәйкес, Қазақстан 180 орынның ішінен 102 орынға тұрақтаған. Сыбайлас жемқорлықты ең зиянды әлеуметтік құбылыстардың бірі деп атайды. Ол мемлекеттік институттарға деген сенімді жояды, экономикалық дамуды тежейді және адам құқықтарын, әсіресе азшылықтар, мүгедектер, босқындар, мигранттар және тұтқындар сияқты топтарға жататындардың жүзеге асырылуына теріс әсер етеді. Сыбайлас жемқорлық әйелдерге, балаларға және кедейшілікте өмір сүретін адамдарға, атап айтқанда, олардың денсаулық сақтау, тұрғын үй және білім алу құқығы сияқты негізгі әлеуметтік құқықтарын пайдалануына кедергі жасау арқылы әсер етеді. Жаһандық деңгейде жыл сайын жүздеген миллиард еуроның параға жұмсалатыны, ал сыбайлас жемқорлық, парақорлық, ұрлық және салықтан жалтару дамушы елдерге жылына 1,26 триллион доллар шығын әкелетіні алаңдатады. Бұл ақша күніне 1,25 доллардан аз табысы бар 1,4 миллиард адамды кедейліктен шығарып, кем дегенде алты жыл қолдауға жетеді. Сыбайлас жемқорлықтың біздің өмірімізге жойқын әсерінің айқын мысалдарының бірі – Transparency International ұйымының 2019 жылғы «Еленбеген пандемия» баяндамасында атап өткендей, денсаулық сақтау саласына жаһандық шығындардың 7%-дан астамы сыбайлас жемқорлықтың салдарынан босқа жұмсалады. 178 елдің деректеріне негізделген зерттеуге сілтеме жасай отырып, баяндамада жыл сайын 140 мыңнан астам бала өлімі сыбайлас жемқорлықтың кесірінен болатыны атап өтілген[1].

2019–2020 жылдардың және 2021 жылдың 11 айы аралығында Сот актілері банкінде жарияланған барлығы 1524 қылмыстық іс материалдары талданды. Қылмыстық кодекстің сыбайлас жемқорлыққа қатысты 11 бабы бойынша соттардың айыптау қаулылары сарапталды. Айыптау қорытындыларының өңірлік динамикасын шолу сыбайлас жемқорлық

бойынша ең көп сот шешімдерінің Алматы облысында, Шымкент, Нұр-Сұлтан, Алматы және Батыс Қазақстан облыстарында шығарылғанын көрсетті. Сыбайлас жемқорлық үшін сотталған адамдардың кәсіптерін, жұмыс орындарын және қызмет салаларын зерделеу ішкі істер органдарының, әкімдіктердің, оның ішінде әкімдердің қызметшілері, қаржы министрлігі салық комитетінің қызметкерлері, әскери қызметшілер, ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау және қылмыстық-атқару жүйесі министрліктерінің қызметкерлері екенін көрсетті. Тұрғындар тарапынан сыбайлас жемқорлық қылмыстары жиі жасалды: жалдамалы жұмысшылар, көлік жүргізушілері, жұмыссыздар, кәсіпкерлер және компаниялардың директорлары (ЖШС, АҚ). Мемлекеттік қызметшілердің заң бұзушылықтарының 35%-ға дейіні сыбайлас жемқорлыққа қатысты. 2018 жылдың деректерімен салыстырғанда мемлекеттік қызметшілер қылмыстарының жалпы массивінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары динамикасының 45–49%-дан 34,9–38,4%-ға дейін төмендегені байқалады. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілер тарапынан ең жиі орын алған құқық бұзушылықтар тізімінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары кездеседі.

Осылайша, статистикалық талдау сыбайлас жемқорлық көріністерінің заңдылықтарын қадағалап отыруға, билік органдарының сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз салдарын жою жөніндегі күш-жігерін бағалауға мүмкіндік береді. Алынған мәліметтер негізінде Transparency Kazakhstan сарапшылары мемлекеттік органдарға, оның ішінде қызметкерлер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы үгіт-насихат жұмыстарының сапасын арттыру шараларын, мемлекеттік және сыбайлас жемқорлыққа қарсы этиканың сақталуын бақылау шараларын қамтитын ұсынымдар әзірледі[3].

Сыбайлас жемқорлықты қалай жеңуге болады деген сұрақтар туындайды. Бұл сұраққа жауап ретінде бірнеше мысал келтіріп, қарастыруға болады. Сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізуде біршама жетістіктерге жеткен мемлекеттер туралы айтылғанда, ең біріншіден Сингапурдың тәжірибесі еске түседі. XX ғасырдың 60-шы жылдарында Британ империясынан тәуелсіздігін алып, дербес мемлекет ретінде құрылған аралдық елдің жаңа басшысы Ли Куан Ю бір сөзінде «Егер билік басындағы жемқорлықты құртпаса, онымен күресу еш нәтиже бермейді» деген екен Сингапурдағы мемлекеттік қызметшілердің жалақысы өзге елдерге қарағанда анағұрлым жоғары, сонымен қатар, парақорлық дерегі үшін айыпталған қызметшінің кінәсі дәлелденсе, оған 100 мың сингапур доллары көлемінде айыппұл салынып, дүние-мүлкін тәркілеп, 10 жылға дейін бас бостандығынан айырады. Сингапурде құрылған Сыбайлас жемқорлықты тергеу бюросы дербес мемлекеттік орган ретінде тек Премьер-министрге ғана бағынады. Жарты ғасырлық жұмысы барысында Бюроның құрығына жоғары лауазымды тұлғалар да іліккен. «Жемқорлықты қабылдамау индексіне» сәйкес Сингапур әлем халықтарының арасында 5-ші орында тұр. Бірінші орында Жаңа Зеландия, екінші орында Дания, үшінші орында Норвегия, Финляндия және Швеция тұр. Жемқорлықты қабылдамау индексінде көш бастап тұрған

елдердің тәжірибесін зерделеп көрсек, соңғы бес жылдың ішінде алдыңғы қатардан көрінген Дания өз елінде сыбайлас жемқорлықпен күресетін бір емес, бірнеше ұйымдар құрған. Данияның халықаралық даму агенттігі, Экспорттық операцияларды несиелеу агенттігі, Дания өнеркәсібінің конфедерациясы, Сауда кеңесі секілді ұйымдар осы елдегі «Халықаралық даму агенттігі» Ассоциациясының құрамына енеді. Ассоциация мүшелері өз келісімшарттарына сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік туралы ережелерді енгізу арқылы халықаралық деңгейдегі сыбайлас жемқорлықтың тамырына балта шауып қана қоймай, өз еліндегі парақорлыққа төзбеушілік саясатын жүргізеді. Сонымен қатар, Данияда біздің еліміздегідей шенеуніктердің кәсіби әдеп кодексі қолданылады [2].

Өз елімізге тоқталып кетсек, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы № 410-V ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашада қабылданды. Осы заңның 1-бабына сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат – сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, қоғамның мемлекеттік органдар қызметіне сенімін арттыруға бағытталған құқықтық, әкімшілік және ұйымдастырушылық шаралар және осы Заңға сәйкес өзге де шаралар.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл:

- 1) заңдылық;
- 2) адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау басымдығы;
- 3) жариялылық пен ашықтық;
- 4) мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимыл жасауы;
- 5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын жүйелі және кешенді пайдалану;
- 6) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шараларын басым қолдану;
- 7) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға жәрдем көрсететін адамдарды көтермелеу;
- 8) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасағаны үшін жазаның бұлтартпастығы қағидаттары негізінде жүзеге асырылады(4-бап).

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігіне, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы құқық қолдану практикасының жай-күйіне, сондай-ақ қоғамның сыбайлас жемқорлық деңгейін қабылдауы мен бағалауына қатысты ақпаратты жинау, өңдеу, жинақтап-қорыту, талдау және бағалау жөніндегі қызметі(7-бап)[3].

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлық – қазіргі қоғамның келеңсіз құбылысы, ол үнемі мұқият зерделеуді, жүйелі көзқарасты, жан-жақты және жедел қарсы шараларды қажет етеді. Қазіргі әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту бойынша жұмыс жалғасуда және үнемі жетілдірілуде. Әлемде барлық елдер үшін оңтайлы сыбайлас жемқорлыққа қарсы механизмдердің бірегей жиынтығы жоқ. Алайда, сыбайлас жемқорлыққа

төтеп беру және оның алдын алу, қоғамның дертіне айналған бұл әлемдік проблемаға қарсы бағытталған іс-қимыл – әр азаматтың борышы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. **Научно-исследовательские материалы по противодействию коррупции.**) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://sud.gov.kz/rus/content/korrupciya-kak-socialno-negativnoe-yavlenie> – кіру күні: 08.04.2022

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ - (қазіргі жағдай бойынша өзгерістермен 08.04.2022 ж.) [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> – кіру күні: 08.04.2022

3. Transparency Kazakhstan. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық жағдайының мониторингі. [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: http://tikazakhstan.org/aza-standa-y-syбайlas-zhem-orly-zha-dajyny_monitoringi/ – кіру күні: 08.04.2022

УДК 339.564(4)

КОНТРОЛЬ ЭКСПОРТА ТОВАРОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ДВОЙНОГО НАЗНАЧЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

Карисов Берик Канатович, магистрант 1-го курса,
Специальность «Международные отношения» Институт дипломатии
Академии государственного управления при Президенте Республики
Казахстан. Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Мухит-Ардагер Сыдыкназаров

Контроль за экспортом товаров и технологий двойного назначения, то есть товаров и технологий, которые могут использоваться как в гражданских целях, так и для создания оружия массового уничтожения (*ОМУ*), находится на передних позициях международных усилий по безопасности. Руководствуясь целями безопасности, экспортный контроль реализуется посредством торговых мер, принимающих форму разрешительных требований и запретов на трансграничное перемещение товаров и технологий, указанных в определенных контрольных списках, установленных на национальном или международном уровнях.

Основной задачей современных систем экспортного контроля в мире является установление правильного баланса между преследуемой целью безопасности и необходимостью поддержки деловой активности, т.е. между безопасностью и торговлей.

В этом отношении страны, входящие в Европейский союз (ЕС) не являются исключением.

Начиная с 90-х годов XX века странами ЕС предпринимались усилия по улучшению координации и сближения систем в области экспортного контроля. Результатами таких усилий было принятие в декабре 1994 года первых общих законодательных актов ЕС в этой области [6] [7].

В этой статье дается обзор правил экспортного контроля в соответствии с законодательством ЕС, включая основные виды контроля в отношении товаров и технологий двойного назначения.

В ЕС экспортный контроль включает как общеевропейские ограничения, предусмотренные законодательством ЕС, так национальные, предусмотренные в конкретных государствах-членах ЕС. В каждом случае эти меры контроля администрируются и применяются на национальном уровне государств-членов, что приводит к определенным различиям в том, как применяется экспортный контроль в странах ЕС.

Система экспортного контроля ЕС является уникальной ввиду того, что в мире не существует подобных интеграционных объединений, члены которой стремятся имплементировать свои международные обязательства, принятые в рамках международных режимов экспортного контроля, в право ЕС и установить гармонизированные подходы контроля.

Ключевые моменты экспортного контроля.

При рассмотрении любой поставки или оказания услуг в соответствии с правилами экспортного контроля ЕС ключевыми моментами, на которые необходимо делать акцент, являются: - *Идентификация товаров*: содержатся ли рассматриваемые товары в каких-либо соответствующих списках экспортного контроля?

Этот анализ требует детального понимания как списков экспортного контроля, так и технических характеристик рассматриваемых товаров.

- *Экспорт*: требуется ли представление разрешения при декларировании?

При экспорте определенных товаров (или операции, связанных с контролируемым конечным использованием), в отношении которых установлены ограничения требуется разрешение. Например, в отношении экспортного контроля ЕС за товарами двойного назначения разрешение, как правило, требуется для любой физической отправки или нематериальной передачи товара двойного назначения с территории ЕС за ее пределы.

- *Экспортер*: какая организация является экспортером?

При экспорте товаров необходимо учитывать специфику деятельности компании, т.е. специализацию. Экспортер несет ответственность за получение любого необходимо разрешения и подвергнется риску штрафных санкций в случае любого нарушения правил экспортного контроля.

- *Страна назначения и конечный пользователь*: куда и кому будет отправлен товар?

Эти вопросы часто определяет, какой вид разрешения может потребоваться или будет ли вообще выдано разрешение. В этом отношении экспортный контроль ЕС часто совпадает с санкциями ЕС, когда страна назначения или конечный пользователь подлежат ограничительным мерам в соответствии с режимом санкций ЕС. Также важно учитывать риск того, что товары могут быть переадресованы в страну назначения или конечному пользователю, отличному от заявленного в разрешении.

- *Лицензирование*: какое разрешение на экспорт необходимо, какие условия и требования применяются?

Даже если экспортер получит разрешение на экспорт, важно убедиться, что данная поставка находится в рамках этого разрешения и что все условия полностью соблюдены, в том числе в отношении регистрации, ведения учета.

Обзор экспортного контроля ЕС.

Экспортный контроль ЕС состоит из набора общеевропейских правил, установленных в соответствии с законодательством ЕС, и национальных правил, применяемых отдельными государствами-членами. Эти правила в основном осуществляют экспортный контроль в отношении товаров, согласованных в соответствии с международными режимами экспортного контроля, участниками которых являются ЕС или его государства-члены. Каждый из контролируемых товаров классифицируется в рамках соответствующего международного режима экспортного контроля с определенной контрольной записью [1].

Правила экспортного контроля ЕС также могут применяться к экспорту товаров, не включенных в контрольные списки, если есть информация в отношении нежелательного конечного использования (к примеру, использование в военных целях, в разработке и создании ОМУ, в террористических актах, для целей кибернаблюдения, дестабилизации общественной безопасности).

Основной нормативный правовой акт ЕС, регламентирующий вопросы, экспортного контроля является Регламент Европейского Парламента и Совета №821/2021 от 20.05.2021г. (*Регламент*). Регламент устанавливает меры контроля в масштабах ЕС, за экспортом, посреднической деятельностью, технической помощью, транзитом и передачей продукции двойного назначения, а также утверждает контрольные списки товаров двойного назначения.

Данный Регламент является логическим дополнением права ЕС в сфере оборота оружия и продукции военного назначения внутри ЕС, установленный Директивой Парламента и Совета ЕС №2009/43/ЕС [8], так как на имплементацию основных требований международных режимов экспортного контроля в национальные законодательства государств-членов данных режимов установлены требования к экспорту и обороту как к продукции двойного назначения, так и к продукции военного назначения [9].

Исходя из международных обязательств государств-членов ЕС, вытекающих из основных международных документов по предотвращению

ядерного, биологического и химического оружия, а также положений резолюции Совета Безопасности ООН №1540 по принятию эффективных мер по предотвращению распространения всех видов оружия массового уничтожения (ОМУ) основной задачей Регламента является создание эффективной общей системы экспортного контроля, которая будет применяться во всех государствах-членах ЕС, являясь важным механизмом в поддержании режима нераспространения [2].

К продукции двойного назначения относятся товары, включая программное обеспечение и технологии, которые могут использоваться как в гражданских, так и в военных целях, и включают товары, которые могут быть использованы для разработки и производства ОМУ. К такой продукции в основном относятся высокотехнологичные товары и передовые технологии, ограниченные в свободном обращении на рынке.

Перечень продукции двойного назначения приведен в Приложении I к Регламенту (*Приложение I*). Структура Приложения I схожа со структурой перечня товаров двойного назначения в рамках Вассенаарских договоренностей. Каждый раздел содержит набор параметров, определяющих, подлежит ли конкретный товар экспортному контролю.

По соображениям общественной безопасности, прав человека, включая предотвращение террористических актов государства-члены ЕС помимо требований о получении разрешений, могут принять решение о полном запрете их экспорта [3]. О принятом решении и причинах его принятия, равно как и о последующих изменениях такого решения, должна быть проинформирована Комиссия ЕС, которая публикует соответствующую информацию в официальном журнале ЕС [3].

При введении государством-членом ЕС требований о разрешении на основе национального контрольного перечня, в обязательном порядке информируются таможенные и другие соответствующие органы, а также государственные органы государств-членов ЕС и Комиссия ЕС [3].

К объектам регулирования ЕС относятся не только продукция, экспортируемая из ЕС, но и, которая перемещается через территорию ЕС, то есть, к которой применяется таможенная процедура транзита, а также продукция, находящаяся в третьих странах, являющаяся объектом посреднических услуг и технической помощи лиц государства-члена, основным требованием при которых является необходимость получения разрешительного документа.

Экспорт. Регламентом предусмотрено четыре вида разрешений на экспорт. Их можно разделить на 2 группы: 1) выдаваемое на уровне ЕС – генеральное экспортное разрешение Союза;

2) выдаваемые государствами-членами: а) индивидуальное разрешение на экспорт; б) глобальное разрешения на экспорт; с) национальное генеральное разрешение на экспорт.

Передача внутри ЕС. Поскольку территория ЕС является единой таможенной территорией, обеспечивающей свободное перемещение товаров,

контроль в основном применяется к экспорту из ЕС [4]. Для перемещения товаров двойного назначения внутри ЕС разрешение обычно не требуется. Однако есть случаи, исключаящие это правило: продукция, включенная в Приложении IV; при передаче внутри ЕС вооружения; при передаче продукции двойного назначения, в случае их дальнейшего экспорта с территории государства-члена ЕС, в которую, такая продукция передается. Все передачи продукции двойного назначения внутри ЕС должны сопровождаться заявлением о том, что данная продукция подлежит контролю в случае их экспорта из ЕС. Записи о перемещении внутри ЕС хранятся не менее трех лет, и должны предоставляться по запросу компетентному органу[3].

Транзит продукции двойного назначения может быть ограничен или запрещен компетентным органом государства-члена ЕС, в котором находится эта продукция, если есть основания полагать, что эта продукция может быть предназначена для использования в разработке и создании ОМУ, военного использования, в том числе, если на страну покупателя или страну назначения наложено эмбарго на поставки оружия.

Посреднические услуги. Разрешение также требуется при организации сделок по покупке, продаже или поставке продукции двойного назначения из третьей страны в любую другую третью страну.

Техническая помощь. Разрешение требуется для оказания технической помощи, связанной с продукцией двойного назначения. К технической помощи относятся техническая поддержка, связанная с ремонтом, разработкой, производством, сборкой, испытаниями, техническим обслуживанием или любыми другими техническими услугами.

Порядок и сроки получения разрешений, как на экспорт и передачу внутри ЕС, так и на транзит, посреднические услуги и техническую помощь определяются национальным законодательством государств-членов ЕС [3].

Несмотря на то, что выдача разрешений на экспорт находится в компетенции государств-членов, в ряде случаев выдача разрешений осуществляться с применением межгосударственных консультаций. При этом, остается открытым вопрос о критериях принятия решений и последствиях таких консультаций, так как в некоторых случаях указано, что переговоры не влекут за собой каких-либо юридических обязательств для государств, в то время как в других такое уточнение отсутствует.

До выдачи разрешения или запрете транзита государства-члены должны проанализировать все действительные отказы или решения о запрете транзита предметов двойного назначения, выданные другими государствами в отношении идентичных сделок. В этом случае государства-члены также проводят консультации, прежде чем выдать разрешение.

Как бы то ни было, вопрос выдачи и отказа в выдаче разрешения остается за государством, где учрежден экспортер, оно же несет ответственность за принятие таких решений.

Особенности таможенного контроля.

Помещение товаров под таможенные процедуры осуществляется в соответствии с Таможенным кодексом Союза, при которых таможенным органам должна быть представлена таможенная декларация [5].

При помещении товаров под таможенную процедуру экспорта важной особенностью является то, что с момента принятия таможенной декларации до фактического вывоза товаров за пределы таможенной территории ЕС такие товары находятся под таможенным контролем, и, безусловно, для продукции двойного назначения данная норма имеет особую значимость.

В то же время таможенное декларирование продукции двойного назначения имеет ряд особенностей:

- *Проверка наличия разрешений/лицензий.* При таможенном декларировании продукции двойного назначения таможенным органам должно быть представлено разрешение, подтверждающее соблюдение ограничительных мер экспортного контроля. Регламентом установлено требование, что при выполнении таможенных формальностей по экспорту товаров двойного назначения, экспортер должен предоставить подтверждение того, что все необходимые разрешения на экспорт были получены, переведены на официальный язык государства-члена, в котором представляется экспортная декларация [3].

- *Приостановление таможенного декларирования.* Интересным представляется механизм приостановления выпуска таможенного декларирования. Регламент предусматривает возможность приостановки процесса экспорта продукции двойного назначения, на срок до 10 рабочих дней, если государство-член ЕС, с территории которого осуществляется экспорт, полагает, что: 1) при выдаче разрешения не была учтена существенная информация; 2) с момента выдачи разрешения существенно изменились обстоятельства. В исключительных случаях срок приостановки может быть продлен до 30 рабочих дней.

Для начала потребуются консультации с государством членом, выдавшим разрешение на экспорт, чтобы дать ему возможность принять меры по отмене, аннулированию или приостановке действия разрешения. Если оно примет решение сохранить действие разрешения, то оно должно уведомить об этом государство-член экспорта в сроки, указанные выше. В отсутствие ответа в указанные сроки продукция двойного назначения должна быть выпущена с таможенной территории ЕС.

- *Ограничение пунктов вывоза товаров с таможенной территории ЕС.* Государства-члены могут ограничить круг таможенных органов, в которых осуществляются таможенные формальности. В подобных случаях государства-члены извещают об этом Комиссию ЕС, которая публикует перечни таможенных органов в Официальном журнале.

Последствия несоблюдения экспортного контроля ЕС.

В ЕС действует механизм координации правоприменения с целью установления прямого сотрудничества и обмена информацией между компетентными органами и правоохранительными органами. В статье 25

Регламента говорится, что каждое государство-член должно принять соответствующие меры для обеспечения надлежащего правоприменения, в том числе эффективные, пропорциональные и сдерживающие санкции.

Наказания за нарушения экспортного контроля могут включать гражданские или уголовные санкции, или более широкие юридические и практические последствия. В более широком смысле, нарушения в области экспортного контроля могут быть причиной отнесения экспортеров к категории рискованных предприятий, что может затруднить получение разрешений на экспорт в будущем, и существенно повлиять на репутацию и деловую активность компании.

Регламент об экспортном контроле имплементирует международные обязательства государств-членов, принятые ими в рамках международных режимов экспортного контроля, в право ЕС. Несмотря на то, что общая торговая политика входит в категорию исключительной компетенции ЕС, а регламенты как формы правовых актов ЕС обладают прямым действием, Регламент об экспортном контроле предоставляет достаточно большую свободу практической реализации и определения, дополнительных мер контроля государствам-членам.

ЕС определяет только общие рамки, оставляя на усмотрение государств-членов принятие конкретных мер, направленных на продвижение общесоюзного подхода. Непосредственно государства-члены обязаны устанавливать надлежащую систему экспортного контроля в отношении операций с продукцией двойного назначения.

С одной стороны, это позволяет национальным органам, благодаря их близости к хозяйствующим субъектам, учитывать особенности внутреннего рынка.

С другой стороны, такая система ведет к расхождениям практик применений по идее единых для всего ЕС мер.

Все это позволяет сделать вывод о том, что, даже получив правовые основания осуществлять самостоятельное и исключительное регулирование вопросов экспорта продукции двойного назначения, ЕС столкнулся с неготовностью государств-членов принять определенные ограничения и был вынужден остановиться на координации деятельности государств-членов, оставляя за ними значительную степень самостоятельности.

Организационный подход к экспортному контролю в соответствии с описанной выше моделью гарантирует соблюдение принципа субсидиарности и сохранения тесной связи между экспортерами, работающими в конкретном государстве ЕС, и органами, ответственными за выдачу разрешений на экспорт и осуществляющие, контроль за соблюдением.

С другой стороны, национальные органы, занимающиеся экспортным контролем, должны систематически более тесно сотрудничать друг с другом посредством более широкого использования общих инструментов информационных технологий, более эффективного обмена информацией и общих процедур оценки рисков.

Также, существуют определенные области деятельности, в частности, в таможенной сфере, где используется единый подход ЕС. Например, корреляция между элементами контрольного списка и товарной номенклатуры таможенных товаров унифицирована на уровне ЕС через базу данных TARIC [10].

Использование всеобъемлющего контроля создает особые проблемы в контексте ЕС, учитывая необходимость обеспечения равных условий для экспортеров из ЕС. При применении всеобъемлющего контроля в ЕС возникли две специфические проблемы.

Во-первых, если одно государство-член вводит всеобъемлющий контроль и, следовательно, требует разрешения на экспорт определенного товара, аналогичные операции в других государствах-членах не требуют разрешения. Это означает, что экспортеру в одном государстве ЕС требуется разрешение, в то время как конкуренты в других государствах ЕС продолжают экспортировать без каких-либо ограничений. Регламент в настоящее время предоставляет государствам-членам только возможность информировать друг друга о введенных всеобъемлющих мерах контроля, но не требует от них действий на основании такой информации. Следовательно, равные условия для экспортеров из ЕС не обеспечиваются, а цели безопасности не достигаются.

Во-вторых, если одно государство-член выдает отказ в экспорте после введения всеобъемлющего контроля, другие государства-члены не обязательно предпринимают необходимые меры по ограничению. Следовательно, даже если отказ в экспорте может быть выдан одним государством ЕС, конкуренты в других государствах ЕС могут продолжать экспортировать без каких-либо ограничений, что явно нарушает принцип равных условий для экспортеров ЕС и ставит под сомнение смысл введения таких ограничений.

Тем не менее, созданная в рамках Регламента об экспортном контроле система в целом обеспечивает надежную правовую и институциональную основу для выполнения ЕС своих международных обязательств.

В целом можно сделать вывод, что европейское законодательство в отношении экспорта продукции двойного назначения, не является идеальным, однако существующая в ЕС модель доказала свою жизнеспособность и может быть хорошим примером для других интеграционных объединений в плане формирования комплексного регулирования вопросов торговли товарами, оказывающими влияние на национальную безопасность.

Список использованных источников:

1. <https://www.nuclearsuppliersgroup.org/ru/guidelines>
2. UN Security Council Resolution 1540 (2004)
<https://www.un.org/en/sc/1540/resolutions-committee-reports-and-SC-briefings/security-council-resolutions.shtml>

3. Regulation (EU) 2021/821 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2021 setting up a Union regime for the control of exports, brokering, technical assistance, transit and transfer of dual-use items (recast) <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R0821>

4. The Treaty on the Functioning of the European Union Official Journal C 326, 26/10/2012 <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>

5. Regulation (EU) No 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R0952>

6. Council Regulation (EC) No 3381/94 of 19 December 1994 setting up a Community regime for the control of exports of dual-use goods <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994R3381>

7. 94/942/CFSP: Council Decision of 19 December 1994 on the joint action adopted by the Council of the basis of Article J.3 of the Treaty on EU concerning the control of exports of dual-use goods <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994D0942>

8. Directive 2009/43/EC of the European Parliament and of the Council as regards the updating of the list of defence-related products in line with the updated Common Military List of the EU of 17/02/2020 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0043>

9. Council Common Position 2008/944/CFSP of 8 December 2008 defining common rules governing control of exports of military technology and equipment <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008E094410>. https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/calculation-customs-duties/customs-tariff/eu-customs-tariff-taric_en#:~:text=TARIC.

Секция 4 АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК И ВОПРОСЫ ИХ ПРЕПОДАВАНИЯ

ӘОЖ 574/577

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Адилбекова Самал Сарсембайқызы- биология пәнінің мұғалімі
Павлодар облысының білім беру басқармасы, Баянауыл ауданы білім беру бөлімі «Ш. Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп-интернаты» КММ

Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Баянауыл селолық округы,
Ференгер көшесі 10. adilbiekova@mail.ru

Мақсаты: Жаңартылған білім мазмұны бойынша қашықтықтан оқытуда биология сабақтарында оқушылардың ақпараттық коммуникативтік технологияларды тиімді қолдануға, өз бетімен кез-келген үй тапсырмасын қашықтықтан орындауға, және онлайн оқытуда оқушыларды зияткерлікке, интеллектуалдыққа, жұмысты дәл, нақты орындауға үйрету.

Міндеті:

✓ Биология пәні бойынша оқу бағдарламаларында қарастырылған тақырыптармен жұмыс жасау кезінде практикалық іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру.

✓ Қашықтықтан оқушылардың биология пәнінде, өзіндік үй жұмыстарын ZOOM конференциясы арқылы ұйымдастыру.

Күтілетін нәтиже: Қашықтықтан оқу барысында биология пәнін оқуға деген қызығушылығы арттырады. Қашықтықтан білім беру барысында үй жұмысын орындауда оқулықтың тапсырмасы мен мәтіні бір-бірін толықтырады. Білім беру платформалары арқылы оқушылардың назарын жаңа тақырыпқа аудара отырып, мұғалім әрбір оқушының қызығушылығын, олардың мазмұнын толық түсінуге және пәнді оқып үйренуді оқулықтың тиісті бөлімін меңгерумен байланыстыра отырып, оны есте сақтауға деген ынтасын оятады.

I. Кіріспе. Елімізде төтенше жағдай енгізілуіне байланысты мектептер түгел қашықтан оқытуға көшті. Қашықтан оқудың қиындықтарымен бірге, бірқатар артықшылықтары да барлығын жаңа тәсілге көшкен кезден бері өткен уақыт көрсетіп отыр. Мен биология пәнінің мұғалімімін. Сабақтарымда түрлі көрнекі құралдарды көбірек пайдалануға тырысамын. Ал қашықтан оқуға көшкеннен кейін сабақтарымды PowerPoint бағдарламасы арқылы слайдсабақтар түрінде ұйымдастырып жүрмін. Оның артықшылығы сол – тақырыпты ашатын түрлі суреттер мен кескіндемелерді, жазбаларды пайдалануға болады.

Қашықтықтан оқыту – білім алушы мен педагог қызметкерінің жанама (алыстан) немесе толық емес жанама өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және телекоммуникациялық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылатын оқыту. Қашықтықтан білім беру технологиялары қашықтықтан оқу сабақтарын «online», «offline» режимінде өткізуге негізделген. «Online» режимінде оқу сабақтары нақты уақыт режимінде оқудың өзара іс-әрекет ету үдерісін қарастырады (бейнеконференция, интернет желісімен хабар алмасу, телефон аппараты арқылы келіссөздер). «Online» режиміндегі оқу сабақтары оқытушы мен білім алушы арасындағы асинхронды тілдесудің (электрондық пошта, кейіннен қорытынды бақылау тапсырумен оқытушының тапсырмасы бойынша білім алушының оқулықпен жұмысы) оқу іс-әрекеті процесін қарастырады.

Қашықтықтан оқыту технологиясын қолдана отырып білім беру сапалы білім беру қызметін алуда білім алушылардың мүмкіндіктерін кеңейтуді, олардың білім қажеттіліктерін тұрғылықты жеріне, әлеуметтік жағдайына, жасына, денсаулығына және өмірдің тағы басқа себептеріне қарамастан қамтамасыз етуді мақсат етеді [1].

Биология пәнін қашықтықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері. Биология пәнін қашықтықтан оқыту оқушылардың ғаламторды ұшқыр пайланануға үйретумен қатар ата-анасымен балаларының байланысын күшейтті. Дегенмен, бұл жүйенің кемшіліктері жоқ емес. Еліміздің кей аймақтарында интернет желісінің болмауына байланысты білім алушы оқушылар мен ұстаздардың байланысқа шыға алмағандықтан қауіпке қарамай ауылдан қала асып келді. Оқушылардың басым көпшілігінде ноутбук пен сапалы смартфон кездеспейді. Сонымен қатар, бұл оқушылар білім жүйесіне арналған интернет платформасымен жұмыс жасай алмайды.

Болашаққа бет алған білім алушылардың бойындағы жалпы адамзаттық құндылықтары мен түрлі қабілеттерінің қалыптасуы қоршаған ортасымен тікелей қарым-қатынас нәтижесінде жүзеге асады. Қашықтықтан білім беру оқушылардың топпен жұмыс жасауына, қоғаммен араласуына кедергі келтіруде. Қарым-қатынастың негізгі құралы-сөйлеу. Адам тілі арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға ұқтыра алуға тырысады. Тек өзі жұмыс істеген білім алушы өз ойын өзгеге білдіруге қиналып, тұйықталып қалады.

Айтылатын ойды ауызша жеткізу әсері болғанымен, қысқа мағынада қалып қояды. Сондықтан оқушылардың білімін дамытуда бағыт бағдар бере отырып, олардың ойлау тіліне қарай дамытуға тікелей ықпал ететін әдіс-тәсілдерді жан- жақты ойластыру қажет. Оқушылардың дұрыс сөйлеуін қалыптастыру ұстаздың үлкен жауапкершілік пен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Биология пәнін қашықтықтан білім беру аясында:

- ✓ Ұстаздар қашықтықтан білім беру арқылы оқушылардың бірегей қабілетін дамытуға бағытталған айрықша тиімді әдістерді пайдаланады;
- ✓ Оқушыларды өз бетінше оқып үйренуге баулиды;

✓ Ойшыл ретінде оқушылардың өздерінің жасаған іс-әрекеттеріне жауап іздеп, жаңа алған білімдері мен бұрынғы білімдерін байланыстырады;

✓ Кездескен қиындықтарды шешу жолында балаламалы шешімдер қабылдап, қиын мәселелерді жаңалық ашу жолындағы мүмкіндіктер деп қабылдайды.

Биология пәнін қашықтықтан білім берудің кемшіліктері:

✓ Орындалатын зертханалық жұмыстар арнайы құралдардың болмауына байланысты орындалмауы;

✓ Кейбір оқушылардың қалаулары бойынша тапсырманы орындауы. Бұл оқушылардың жауапсыздығына алып келеді.

✓ Әр оқушы өз бетінше орындайтын болғандықтан тапсырманы бірінен-бірі көшіріп жазу орын алады.

Ал жалпылама қашықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері мынадай:

Артықшылығы:

1. Кез-келген уақытта білім алу мүмкіндігі. Қашықтан оқытылатын оқушы, материалды меңгеруге қашан және қай уақытта кірісетінін өздігінше шеше алады.

2. Өз қалауыңыз бойынша білім алу мүмкіндігі

Сіз әрқашан күрделі мәселелерді зерттеуге қайта орала аласыз, бірнеше рет видео сабақтарды көре аласыз, ұстазбен ватсап желісі арқылы хат алмасып және оны қайта оқи аласыз

3. Кез-келген жерде білім алу мүмкіндігі

Оқушылар үйден шықпай-ақ, әлемнің кез-келген жерінде оқи алады. Оқытуды бастау үшін сізде Интернетке қосылған компьютер болуы керек.

4. Негізгі жұмысыңызға кедергісіз оқу

5. Оқудың жоғары нәтижелері

Американдық ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, қашықтықтан оқыту нәтижелері дәстүрлі білім беру нәтижелерінен кем түспейді, тіпті, одан да жоғары. Қашықтықтан білім алушы оқу материалдарының көпшілігін өз бетінше оқиды. Бұл тақырыптарды есте сақтау мен түсінуді жақсартады. Ал білімді практикада, жұмыста бірден қолдана білу олардың білімдерін бекітеді. Сонымен қатар, оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолдану оны қызықты ете түседі.

6. Мобильділік

Мұғалімдермен, репетиторлармен байланыс әр түрлі жолдармен жүзеге асырылады: on-line және off-line. Электрондық пошта арқылы ұстазбен кеңесу кейде жеке немесе сырттай кездесуден гөрі тиімді және жылдамырақ болады.

7. Қашықтан оқыту арзан. Оқушы жол жүру, түскі ас ақысын төлеудің қажеті жоқ.

8. Жайлы жағдайда оқу

Қашықтықтан білім алушылардың жиынтық бағалау тапсырмалары on-line тест түрінде өтеді. Сондықтан оқушылар ұстаздармен тест және емтихандарда кездесуде алаңдауға негіз жоқ. Субъективті бағалау мүмкіндігі

жоққа шығарылады: тест сұрақтарына жауаптардың дұрыстығын тексеретін жүйе оқушының басқа пәндердегі үлгеріміне, оның әлеуметтік мәртебесіне және басқа факторларға әсер етпейді [2].

Кемшіліктері:

1. Жаңа форматқа көшудегі қиындықтар, бейвербалды жағдайда әңгімелесушіні түсінудегі жайсыздық.

2. Күшті мотивация қажет.

1 Қашықтан білім алушы оқушы барлық оқу материалдарын дербес оқиды. Бұл ерік-жігер, жауапкершілік пен ұстамдылықты талап етеді. Сыртқы бақылаусыз оқудың қарқыны төмендейді.

3. Қашықтықтан білім беру коммуникативтік икемділікті дамыту үшін қолайсыз.

2 Қашықтықтан оқыту кезінде оқушылардың бір-бірімен және ұстаздармен жеке байланысы аз болады. Сондықтан оқытудың бұл формасы сыпайылықты, сенімділікті, командада жұмыс істеу дағдыларын дамытуға жарамайды.

4. Практикалық білімнің болмауы

3 Көптеген практикалық сабақтарды қамтитын пәндер бойынша оқыту қашықтықта қиынға түседі.

5. Компьютерлік сауаттылықтың жеткіліксіздігі

4 Негізінен, ұстаздар құрамының аға буыны қашықтан оқыту технологиясын меңгеруде қиындықтар туындайды.

6. Шалғай өңірлердің қашықтығы

5 Қазақстанда шалғай аудандарда қашықтықтан оқытуға ерекше қажеттілік туындайды. Алайда, оқығысы келетіндердің көбісінде интернетке қосылған компьютер жоқ.

Биолология пәнінде қашықтықтан оқытудағы өз тәжірибем

Қашықтан оқуға байланысты өткізген бір слайдсабағымды талдап кетсем, артық болмас.

Сабақтың мазмұнын аша түсу үшін Митоздың биологиялық маңызы – хромосома санының екі еселенуі және олардың жас еншелес жасушаларға тең бөлінетіндігін атап көрсеттім. Жалпы, Митоз процесінде бір жасуша жаңа екі жасушаға бөлінуге даярлана бастаған шақта хромосомаларда таңқаларлық өзгерістер байқалады. Әр хромосома ұзын бойына екіге бөлінеді және екі бөліктің де теңбе-тең генетикалық материал алады, яғни, хромосома жиынтығы тең болады.

Оқушыларға организмдегі көбею түрлері жөнінде түсінік бере отырып, жыныссыз жолмен көбею жолына терең тоқталу және қолдан вегетативті жолмен көбейту әдісінің қажеттілігін ұғындыруға басымдық берілді. Қорыта айтақанда, Митоз – жаңа ұрпақ жасушалары арасында генетикалық материалдар тең мөлшерде бөлінетін жасушаның бөліну әдісі.

Мейоз – хромосомалар жиынтығының екі есе азаюымен аяқталатын жасушаның бөліну процесі. Мейоз нәтижесінде гаплоидты хромосомалар жиынтығы бар төрт жасуша пайда болады. Мейоз процесі үздіксіз жүретін екі

кезеңнен тұратыны айшықты слайда арқылы егжей-тегжейлі түсіндірілді. Бұлардың редукциялы бөлінуі де төрт фазадан тұрады. Оқушыларға бұлардың көбею сатыларын, ерекшеліктерін және маңыздылығын таныстыру, балалардың түсінігін кеңейту ұстаз ретіндегі басты ұстанымым саналады. Слайдсабақта біршама күрделі осы тақырыпты жан-жақты ашып түсіндіру үшін кескіндемелер мен жазбаларды қолдандым.

Интерактивті тақтаны пайдалана отырып оқушылардың сабақты меңгеру, танымдық салыстыру, логикалық ойлау қабілетін арттыру бірінші кезекке шығарылды. Бұл олардың белсенділігін, ойлау, саралау, жүйелеу, тақырыптық бейімделу машықтарын молайтады. Жалпы, сабақ тақырыбы күрделі болғанымен, оқушылар жасушалар әлемінің сан-қилы табиғатын, түзілу фазалары мен профазаларын түсінуге зор қызығушылық танытқанын атап өткім келеді және үй тапсырмаларын орындауда да белсенділік көрсеткені слайдсабақтың әсерлі болғанын айғақтай түскендей.

Оқушы қалаған уақытында информатика пәні бойынша берілген үй тапсырмаларын орындап, қызықты тест тапсымаларын Daryn.online платформасында өткен тақырып бойынша тесттар мен тапсырмаларды орындап, бонустар жинай алады. Егер бонустарды көп жинаса, мектеп оқушысы мен мектепке арнайы осы платформаның бағалы сыйлықтары мен марапаттары тапсырылады. Сондай-ақ бұл платформада оқушы пән бойынша қажетті затты табады, бейне сабақтарды қарайды, тест сұрақтарына жауап береді. Ол тапсырмалар арқылы ата-ана баласының тақырыпты қаншалықты түсінгенің көре алады. Қатемен жұмыс істеуге, тапсырмаға қайта оралуға және бейне роликті тағы да көруге болады. Биология пәнің қашықтықтан оқытуда осы аталған платформаның маңызы өте зор, көптеген есептерді шығаруды үйренеді, білімін кеңейтеді [3].

Ал баршамызға белгілі Bilim Land жаңартылған бағдарламаға сәйкес әзірленген мектеп пәндерінің интерактивті сабақтарымен ұстаздарды қамтуда. Бұл сайттағы онлайн мектеп бөлімі әр сынып бойынша сабақтармен, тапсырмалармен қамтылуда. Еліміздің барлық ұстаздары осы сайтпен тиімді жұмыс атқаруда. Барлық сынып оқушыларына арналған сабақтар «Балапан» және «Ел Арна» телеарналарында өткізілді. 1-11 сынып оқушыларына аптасына бес күн өткізілді, оның ішінде информатика пәні де бар. Онда бейнесабақтар кестеге сай көрсетіледі. Мұғалімдер үшін цифрлық ресурстарды пайдалану бойынша біраз видеодәрістер әзірленген.

Zoom конференциясы мен чат

Бұл платформа сандық білім беру жүйесіне негізделген, қашықтықтан оқытудағы нақты уақыттағы хабарламалармен және мазмұнмен алмасу арқылы қолданылатын бейнеконференциялар. Қашықтықтан оқыту жүйесіне өте қажет бағдарлама, бұл конференцияға ұстаз бен барлық оқушылар бір мезетте кіріп, бір-бірімен бейне байланыс жасай алады. Пікір алмасып, өткен сабақты талдап, ұстаз тікелей эфирде оқушыларымен байланысады. Бұл конференцияны химия, биология пәндері бойынша жаңа тақырыпты өткенде

өте тиімді деп айта аламын, себебі барлық оқушылар бір мезетте кіріп, пікір алмасып, өткен тақырып бойынша өз ойларын ортаға сала алады.

Қорыта келгенде, ұрпағымызды парасатты да білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, рухани дүниетанымын жалпы адамзаттық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келсе, бүкіл қоғамдық өмірдің өзегін келешек ұрпақ тәрбиесіне, соның ішінде ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеуге бағыттауымыз қажет. Бүгінгі бала – ертенгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін әр педагог өз пікірін жүйелі түрде жеткізе білетін, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интернет жүйесін пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген оқытушы болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – оқытушылар. Осы үрдіспен мемлекетіміздің бәсекеге қабілетті дамыған 30 елдің қатарына кіру мақсаты оқытушылар қауымына зор міндеттер жүктейді [4].

Білім сапасы – оқытушылар қызметінің сапасы. Ал осы сапаға қол жеткізу үшін біліктілікті жетілдіру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру мақсатында «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы, «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы, «Бөбек» Ұлттық ғылыми-практикалық білім беру, сауықтыру орталығы, Түзеу педагогикасы ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасы, сондай-ақ облыстардың әдістемелік кабинеттері тарапынан өткізіліп жатқан көптеген қысқа және ұзақ мерзімді курстар, деңгейлік курстар, орта білім мазмұнын жаңарту аясында ұйымдастырылған біліктілік арттыру курстарының педагогтердің кәсіби даярлығын арттырып, өз ісін жоспарлай алуына, өзінің нақты мақсаттарын болжап, көріп, баланың әрекетін ұйымдастыра алу шеберлігін шыңдауындағы маңызы өте зор.

Қазіргі таңда біліктілік арттыру курстары түгелімен онлайн режимде өткізіліп жатыр. Жалпы, бүгінгі күні қолда бар қашықтықтан онлайн-оқыту жүйелері ұстаздар мен оқушылар арасында тығыз байланыс орнықтыруға мүмкіндік береді, әрі нақты сабақ беру үрдісін қамтамасыз етеді. Қашықтықтан оқытудағы сандық білім беру тікелей ұстаздың сабақ беру шеберлігін, тәжірибелілігін арттырып қана қоймай, ғаламтор жүйесіндегі білім беру ресурстарымен сауатты сабақ өткізуге дағдыландырды. Сөз соңында айтарым, мұндай формат сабақ сапасына да жоғары деңгейге көтереді, өйткені әрбір сабақтың үдерісі оқушының да, ұстаздың да жауапкершілігін арттырады.

Сөз соңында айтарым қашықтықтан оқыту арқылы бүгінгі өсіп келе жатқан жас ұрпағымыздың денсаулығын сақтап қана қоймай, осы карантиннің созылып кетпеуіне, студенттеріміздің сапалы білім алуына зор үлесін қосып жатқан еліміздің барлық ұстаздарына алғысымды білдіремін!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жалпы орта білімді ақпараттандыру мемлекеттік бағдарламасы. – Астана. 1997.

1. Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях Республики Казахстан в 2015 -2016 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 232 с.

2. Ахметова Г.К., Семченко А.А., Мухамбетжанова С.Т. и др. Методика внедрения системы электронного обучения в организациях образования. Методическое пособие, Алматы: РИПК СО, 2012. -76 с.

2. О педагогической архитектуре системы управления обучением (LMS). – Алматы: АО «Национальный центр информатизации», 2011. - 22 с.

3. 5. Қашықтықтан білім беру ресурстары, ғаламтор материалдары. УДК 371.573.378.1

ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ОБЩЕЙ БИОЛОГИИ С ПОМОЩЬЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО МЕТОДИКИ PBL (PROJECT BASED LEARNING) В РАМКАХ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ «БИЛ» (БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ ЛИЦЕЙ)

Айтқазынов Қуат Саятұлы, магистрант 1 курса, специальность 7М01502
Биология, Международнй Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Адамжанова Жанна Арынтаевна, к.б.н.,
ассоц.профессор,

Международнй Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.
Sayatovichkuat@gmail.com, adamzhanova@mail.ru

Активность мыслительной деятельности, критическое мышление, желание искать и находить новые знания и навыки — это важнейшие качества современного человека. Педагогическая технология проектного обучения направлена на формирование у школьников всех этих качеств. Обучение на основе проекта (Проектное обучение - Project-based learning) зародился еще в начале 20 века, но в широком распространении стал использоваться как новый метод обучения относительно недавно. Обучение на основе проекта — это метод обучения, в котором школьники учатся, активно участвуя в реальных и личносно значимых проектах. Учителя в школах убеждены в том, что пришло время поменять дидактику обучения, сконцентрированную на классическом виде индивидуального обучение [1].

Было принято решение общественным фондом «Білім-инновация» интегрировать в систему обучения лицеев «БИЛ» методику проектирования Project-based learning (PBL) которое широко используется в западных странах. Обучение школьников общей биологии с помощью образовательной методики PBL в рамках научных проектов даст возможность учащимся лицеев самостоятельно приобретать знания с помощью современной технологии и источников [2]. Акцентировать внимание учащихся на индивидуальность и

развитии коммуникативных навыков. Применение проектных технологий на уроках общей биологии дает возможность формировать у учащихся объективную систему представлений о том уровне знаний, возможностей и умений, которыми они обладают. В процессе реализации проектной технологии, учащиеся овладевают умением самостоятельно ставить цель своего обучения, а не только понимать ее. Также они учатся осуществлять отбор адекватных средств для достижения цели, выбирать последовательность своих действий.

С помощью образовательной методики PBL (project based learning) в рамках научных проектов проектно можно выделить ряд наиболее характерных черт: личностная ориентированность; самомотивируемость (возрастание интереса и вовлеченности в работу по мере ее выполнения); учиться на собственном опыте и опыте других в конкретном деле; приносит удовлетворение ученикам, видящим продукт своего собственного труда; - использование множества дидактических подходов, таких как - обучение в деле, совместное обучение, мозговой штурм, ролевая игра, эвристическое и проблемное обучение, дискуссия, командное обучение.

Также нужно выделить важнейшие принципы проектного метода обучения: идея проекта связана с реальной жизнью; в выполнении проекта заинтересованы все ученики; ведущая роль отводится консультативно-координирующей функции педагога; участники проекта самоорганизованы и относятся к выполнению проекта со всей ответственностью; проект нацелен на создание определенного продукта; монопредметность и межпредметность проектов; проект характеризует временная и структурная завершенность [3].

Цель данной исследовательской работы является внедрение проектного обучения на уроках общей биологии в «Білім-инновационном лицее» города Исук в старших классах. Создать в традиционных классах, среду, где ученики самостоятельно будут приобретать знания с помощью современной технологии тем самым сделать уроки биологии более познавательными и увлекательными.

Объект исследования является - проектное обучение в старших классах лицея «БИЛ» города Исук.

Предмет исследования - методика проектного обучения общей биологии, обучение школьников общей биологии с помощью образовательной методики PBL (Project - based learning) в рамках научных проектов «БИЛ» (Білім-инновация лицей).

Гипотеза исследования - повышение эффективности учебно-воспитательного процесса по биологии старших классов.

Для достижения поставленной цели и в соответствии с выдвинутой гипотезой будут определены следующие задачи исследования:

- проанализировать психолого-педагогическую и методическую литературу с целью выяснения психолого-педагогических основ проектного обучения, изучения истории его становления и развития;

- изучить состояние проектного обучения в практике школьного биологического образования;
- выявить и обосновать принципы проектного обучения общей биологии в общеобразовательной школе;
- создать модель методики проектного обучения биологии в 10-11 классах;
- выявить оптимальные методы, методические приемы, средства и формы проектного обучения общей биологии, деятельность учителя и учащихся по проекту;
- экспериментально проверить разработанную методику проектного обучения общей биологии, оценив ее эффективность, и уточнить методические условия проведения проектного обучения в школьной практике.

Научная новизна исследования в том, что будет определена роль учебных исследовательских проектов в процессе обучения биологии в 10-11 классах в условиях современного школьного образования.

В основе проектного обучения лежит идея, суть которой — прагматическая направленность на результат. Чтобы решить проблему, то есть достичь результата, необходимо формировать у учащихся умение самостоятельно мыслить, устанавливать причинно-следственные связи, находить решение проблемы, привлекая для этой цели знания из различных областей, прогнозировать результат своей деятельности и последствия применения различных вариантов решения. Главной особенностью метода проектов является обучение на активной основе, через целесообразную деятельность ученика, соответствующую его личным интересам [4].

Используя проектные методы обучения PBL, возможна подготовка ученика как творчески активной личности, заинтересованной в самостоятельном познании. Развить интерес учащихся к биологии как науке и как к школьному предмету используя метод проектов, направленный на активацию познавательной деятельности школьников, вовлекая ребят в процесс активного интеллектуального поиска информации, предоставляя им возможность использовать некоторые функции учителя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: АРКТИ, 2005. — 112 с.
2. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. — М.: АРКТИ, 2003.
3. Глухарева, О. Г. Влияние проектного обучения на формирование ключевых компетенций у учащихся старшей школы // Стандарты и мониторинг в образовании. — 2014. — № 1.

4. Краля Н.А. Метод учебных проектов как средство активизации учебной деятельности учащихся: Учебно-методическое пособие. / Под ред. Ю.П. Дубенского. – Омск. 2005. — 59 с.

ӘОЖ 378.147

ХИМИЯ САБАҒЫНДА LIVEWORKSHEETS ИНТЕРАКТИВТІ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Акимханова Жанерке Қайратқызы, 7М01504 мамандығы 2 курс магистранты,
Онтагарова Динара Рахимовна п.ғ.к., доцент
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ,
Семей, Қазақстан.
27zhani06@bk.ru

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев «ЖАҢА ӘЛЕМДЕГІ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН» Жолдауында «XXI ғасыр адамзат үшін – жаңа технологиялар ғасыры, ал осы жаңа технологияларды енгізу, игеру және жетілдіру – бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – мұғалімдердің қолында», – деп атап өтті.

Сонымен қатар мұғалімнің жаңа ұрпақтың жаңа заман талаптарына сәйкес бейімделуіне қойылатын талаптарының бірі – жаңа оқыту технологияларын дамыту. Осындай өте қажет технологиялардың бірі – ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану (АКТ).

АКТ-ны дамыту кезеңінде мұғалімнің басты міндеті – қазіргі білімді білім алушыны тәрбиелеу. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияларды меңгерген тұлғаны қалыптастыруды талап етеді [1].

Сондай-ақ, мемлекет басшысы өзінің жыл сайынғы Жолдауының III тарауда: «Біз бүкіл ел бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметтерін ұсынуға қол жеткізуіміз керек», – дейді.

Осы Жолдаудың жетінші тармақшасының он сегізінші бағытында: «Біздің алдымызда ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағдарланған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндеті тұр», – делінген. Үшінші тармақшасының он жетінші бағытында: «Цифрлық білім беру ресурстарын дамыту, интернетке қосу және мектептерімізді бейне жабдықтармен, колледждер жоғары оқу орындарының үздік оқытушыларының бейнесабақтары мен бейнедәрістерін интернетке орналастыру жөніндегі жұмыстарды жалғастыру қажет», – делінген [2].

АКТ-ны сабақтың барлық кезеңдерінде қолданамын.

Жаңа материалды түсіндіру кезінде:

✓ презентациялар, ақпараттық интернет-сайттар, дискілердегі ақпараттық ресурстар, дағдыларды пысықтау және бекіту кезінде, компьютерлік оқыту бағдарламалары, компьютерлік тренажерлер, ребустар,

компьютерлік ойындар, баспа үлестірме материалы – карточкалар, тапсырмалар, схемалар, кестелер, баспа иллюстрациялық материал;

Білімді бақылау кезеңінде:

✓ компьютерлік тесттер (ашық, жабық), технологиялық схемалар, карталар;

Білім алушылардың өзіндік жұмыс кезеңінде:

✓ технологиялық карталар, сөздіктер, анықтамалар, кестелер, шаблондар, электрондық оқулықтар, интеграцияланған тапсырмалар [3].

Химия пәнін оқытуда компьютерлік бағдарламалар мен онлайн ресурстар мүмкіндіктерін қолдану арқылы білім сапасын және білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады. Химия сабағында қолдануға болатын компьютерлік бағдарламалар саны өте көп және күн сайын олардың саны артып келеді, бірақ көптеген бағдарламалар ішінен ойыңнан шығатын бағдарламаны таңдау оңай емес, себебі кез-келген

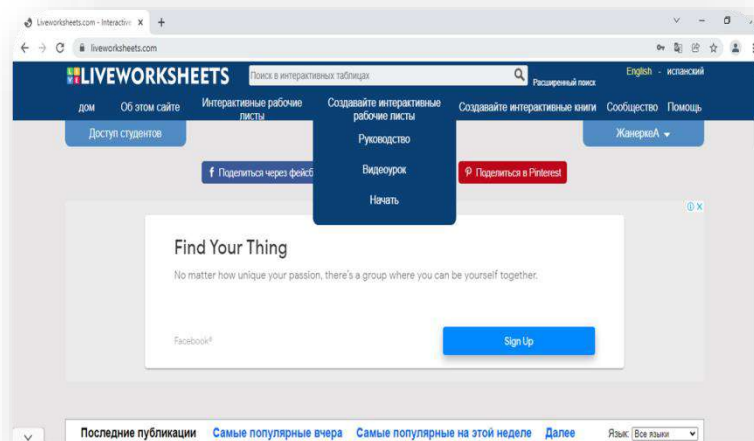
бағдарламаның артықшылықтары да, кемшіліктері де болады. Осындай бағдарламалардың бірі – Liveworksheets бағдарламасы.

Liveworksheets – электрондық түрде жұмыс парақтарында интерактивті тапсырмаларды құруға арналған қарапайым бағдарлама.

Білім алушыны тіркеу қажет емес. Ол тапсырманы сілтеме арқылы алады. Тапсырма Word немесе PDF құжаты немесе кез-келген тапсырма кітабынан, оқулықтан сканерленген сурет негізінде жасалады. Егер сізде осы форматтардың кез-келгенінде дайын тапсырмалар болса, онда сіз тек интерактивті басқару элементтерін (ашылмалы тізімдер, бірнеше таңдау, иә/жоқ, сызықтар байланысы және т.б.) орналастыруыңыз керек. Параққа түсіндірме бейнені (youtube-ке алдын-ала жүктелген) және аудио файлдарды қоюға болады.

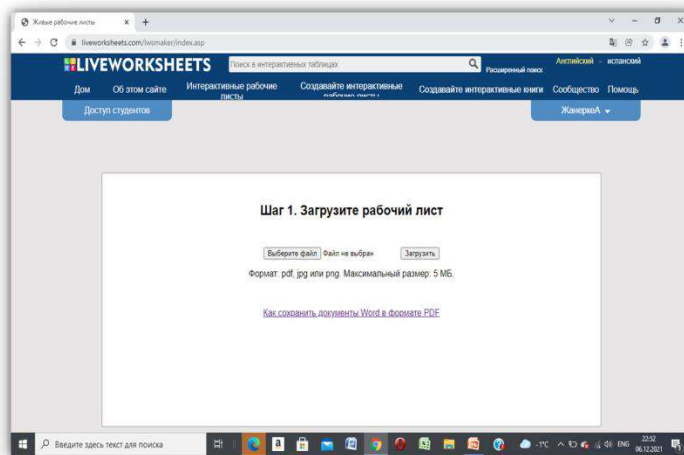
Мысал ретінде «Химия-биология» мамандығының ХБ-001 тобында «Химия» пәні бойынша сабақты бекітуге алынған тест нұсқасын келтіріп кетуге болады. Бір практикалық сабақ бір сағат өтіледі.

Бағдарламаның интерфейсі өте қарапайым. Бағдарламамен жұмысты бастау үшін негізгі беттің жоғары жағында орналасқан «Начать» батырмасын басу керек (1-сурет).

1-сурет. Liveworksheets бағдарламасының алғашқы терезесі

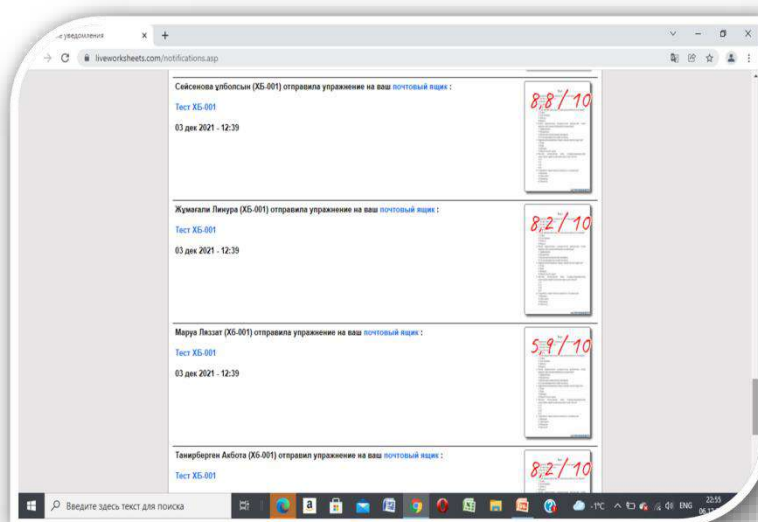
Жеке тапсырмаларыңызды құрғыңыз келсе жүйеге тіркелуіңіз қажет. Word, PDF немесе JPEG форматында жасалған дайын жұмыс парағын жүктеніз (2-сурет).

2-сурет. Тапсырма құру терезесі

Білім алушының жұмыс нәтижелері сіздің www.liveworksheets.com сайтындағы пошта жәшігіңіздің хабарламалар бөліміне келеді (3-сурет).

Мұнда сіз білім алушылардың әрқайсысының жұмыстарын, олар қай уақытта орындағанын, жіберген қателіктерін, тапсырма үшін бағалауды көре аласыз [4].

3-сурет. Білім алушылардың нәтижелері

Айта кету керек, бірінші кезеңде АКТ-ны қолдану кезінде оқытушының алдын ала сабаққа дайындалу уақыты сөзсіз артады, бірақ әдістемелік база

біртіндеп жинақталады, бұл болашақта бұл дайындықты айтарлықтай жеңілдетеді.

Бұл сабақтың ұйымдастырылуын жақсартуға, оның түрлерін әртараптандыруға, білім алушылардың білімін бақылау сапасын арттыруға көмектеседі. Ақпараттық технологиялар оқу процесін жетілдіруге жаңа мүмкіндіктер ашады, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырады және білім алушы мен мұғалімнің тәуелсіз және бірлескен жұмысын жоғары шығармашылық деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Білім беру процесіндегі АКТ-қолдану – бұл қазіргі заманғы педагог пен білім алушының өмір нормасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Послание Первого Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире». – Астана, 12 сентября 2013 года.

2. Послание Первого Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 10 января 2018 года.

3. Басурматорова Л.А., Хуснутдинова Л.С. Роль ИКТ – компететности

учителей-предметников в образовательном процессе [Электронный ресурс]: Информационные технологии в образовании / Л.А. Басурматорова, Л.С.Хуснутдинова. – М.: Изд-во ИТО. – Томск, 2009.

4. <https://www.liveworksheets.com>

УДК 34.35.01

ВЛИЯНИЕ АБИОТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ВЫРАЩИВАНИЕ ГОРЧИЦЫ БЕЛОЙ (*Sinapis alba* L.) В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ

Балатай А., Абилханова А., Ақберді А., Жумағалиева Д., Салык З., Талгатбек С., студенты 2 курса, специальность 6В05101-Биология, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Карабалаева А.Б. магистр естественных наук, преподаватель

Экологические факторы окружающей среды – это комплекс условий окружающей среды, влияющих на живые организмы. В природе существует факторы неживой природы абиотические (климатические, эдафические, орографические, гидрографические, химические, пирогенные), факторы живой природы биотические (фитогенные и зоогенные) и антропогенные факторы (воздействие деятельности человека). Ограничивающий фактор – это любой фактор, который ограничивает процесс развития или существования организма, вида или сообщества. Это может быть любой из факторов окружающей среды, действующих в природе: вода, тепло, свет, ветер, рельеф, почва.

Актуальность темы: экологические факторы окружающей среды становятся все актуальнее за счет антропогенных воздействий. Для лучшего понимания взаимодействия экологических факторов с живыми организмами, следует глубже понять влияние и синергию каких-либо факторов природы. Поэтому выращивание растений считается наиболее наилучшим методом для доказательства влияния абиотического фактора.

Цель проекта: изучить и проанализировать влияние абиотических и ограничивающих факторов на примере горчицы белой.

Задачи исследования:

- провести анализ литературы по теме исследования;
- определить влияние особенностей абиотических факторов на роста горчицы белой на различных субстратах и абиотических факторов;
- определить активность всхожести проростков на различных субстратах и абиотического факторах.

Для быстрого результата, мы выбрали стадия прорастания семян горчицы белой (*Sinapis alba* L.). *Sinapis alba* относится к семейству: Brassicaceae; роду: *Sinapis* L. Является однолетним растением. Чашелистики продолговатые; лепестки желтые, обратнойцевидные, на верхушке расширенные; завязь сидячая, столбик постепенно переходит в носик завязи; рыльце большое, слегка двулопастное; стручок с длинным, сжатым с боков или обоюдоострым мечевидным носиком твердые, выпуклые, бугорчатые, с 3-7 хорошо заметными жилками; семена расположены в один ряд, шаровидные. однолетник с лировидно перисто-надрезными листьями, опушенный простыми волосками.

В исследовании была выбрана белая горчица, так как быстро произрастает на разных субстратах, легко доступно. Микрозелень горчицы созревает за короткий промежуток времени, тем самым является эффективным при проведении практической работы.

Методы исследования

Перед началом работы были определены 6 абиотических факторов: наличие и отсутствие света, температура, влажность, полив и почва. Далее каждый фактор был разделен на 2 объекта для подтверждения результата. На 12-ти пластиковых контейнерах с различными комбинациями для проращивания горчицы: чернозем, песок и кокосовый субстрат, воду для полива, перекись водорода с концентрацией 3% и горчицу (*Sinapis alba* L.). Каждый контейнер находился два дня в тёмном помещении после того, как он начал расти, каждый объект был помещен в определенные абиотические факторы, такие как: свет, влажность, температура, отсутствие света, полив и почва, на пять дней.

Результаты исследования

В первом контейнере с абиотическим фактором светом наблюдался хороший рост на четвертый день, но дал урожайность лишь в 5%

Во втором контейнере с абиотическим фактором, отсутствием света, наблюдалось не развитие семян. Можем придти к выводу, что свет играет ключевую роль.

В третьем контейнере с абиотическим фактором влажностью мы можем наблюдать урожайность до 90%, при влажности 40%.

В четвертом контейнере с абиотическим фактором, температура, наблюдался хороший рост и урожайность (до 65%), при стабильной комнатной температуре.

В пятом контейнере с абиотическим фактором, полив, наблюдаем, что поливать нужно каждый день, ведь первый объект, который поливался каждый день пророс лучше (урожай до 35%), чем второй объект.

В шестом контейнере с абиотическим фактором, почва, мы можем наблюдать что в песке семена горчицы белой не смогла дать хоть какую-то урожайность, что не скажешь о почве чернозема.

Рисунок 1 – посадка белой горчицы

Рисунок 2 – Горчица белая на 5 день произрастания

Таблица 1 Влияние абиотических факторов на произрастание горчицы белой

№	Абиотический фактор	Почва	Полив	t, °	Урожайность	Рост и развитие
1	Свет	Чернозем	1 раз в 2 дня	25+	5%	2 см
			1 раз в 2 дня	22+	0%	Растение не развилось
2	Отсутствие свет	Чернозем	1 раз в неделю	21+	0%	Растение не развилось
			1 раз в неделю	23+	0%	Растение не развилось
3	Влажность 1 объект 40% 2 объект 20%	Чернозем	Каждый день	26+	90%	6 см
			Каждый день	22+	75%	5 см
4	Температура	Кокосо-вый субстрат	1 раз в 3 дня	24+	65%	4 см
			1 раз в 3 дня	25+/3+	40%	3,5 см
5	Полив	Чернозем	Каждый день	22+	35%	3 см
			1 раз в 3 дня	22+	5%	2 см
6	Почва	Чернозем	Каждый день	23+	65%	5 см
		Песок	Каждый день	23+	0%	Растение не развилось

По приведенной диаграмме, можно заметить, что при абиотическом факторе влажность семена горчицы белой. А при отсутствии света, растение вовсе не развилось.

Заключение

Как уже ранее говорилось, эта тема актуальна, так как понимание взаимодействия экологических факторов с живыми организмами, следует глубже понять влияние и синергию каких-либо факторов природы. В процессе нашей работы были изучены и проведен анализ литературы по теме

исследования. Нашей целью было изучить и проанализировать влияние абиотических факторов на примере горчицы белой.

В результате нашей работы, мы сравнили 6 разных абиотических факторов и пришли к выводу, что влажность, температура и частота полива играют важную роль при проращивании семян горчицы белой, ведь именно семена, которые находились в этой абиотической среде, дали хорошую урожайность. А также нашли наилучший метод по выращиванию микрозелени с урожайностью до 90% с абиотическим фактором-влажностью. Все эти данные хорошо видны как в таблице, так и в диграмме.

При работе над этой статьей, были изучены и рассмотрены все вопросы, которые мы поставили перед собой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Маврицев В.В. Основы общей экологии. Мн.: Высшая школа, 2000
2. Основы научных исследований: учеб. пособие / [А. А. Бубенчиков и др.]; Минобрнауки России, ОмГТУ. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2019.
3. «Флора Казахстана, 4 том», Н.В. Павлов. Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1956. [302 с.]
4. The plantarium [Интернет ресурс] <https://www.plantarium.ru/page/view/item/35988.html>
5. Malta Wild Plants [Интернет ресурс] Sinapi's alba (White Mustard): MaltaWildPlants.com - the online Flora of the Maltese Islands.

УДК 620.22-022.532

ПОИАНИЛИН – ПОЛИМЕТАКРИЛАТ НАНОКОМПОЗИТТЕРІНІҢ ЖЫЛУӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Әбдіғапар Әлен Әділұлы, 1 курс магистранты, 7М07140 - Наноматериалдар және нанотехнологиялар мамандығы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.
Ғылыми жетекшісі – Сатаева Г.Е х.ғ.к (PhD) ., доцент

Өткізгіш және оқшаулағыш полимерлі матрица негізіндегі полимер нанокөміркіттері электрооптикалық және сенсорлық құрылғыларда – икемді дисплейлерде, панельдерде, органикалық жарық шығаратын диодтарда, қоршаған ортаны бақылауға арналған сезімтал пленкаларда қолданылатын функционалдық материалдардың перспективалы жаңа буыны болып табылады [1,2].

PANI сәтті пайдалануға қатысты негізгі мәселелер механикалық қасиетінің нашарлығы және сулы және органикалық еріткіштерде төмен ерігіштігі болып табылады. Полиметилметакрилат (PMMA) сияқты

термопластикалық полимерлермен араластыру PANI механикалық қасиетін және өңдеуге қабілеттілігін жақсарту үшін қолданылады [4,6]. PMMA оптоэлектроника, сенсорлар және «ақылды терезе» қолданбалары үшін маңызды болып табылатын көрінетін спектрлік диапазондағы жоғары мөлдір қабілетіне байланысты диэлектрлік матрица ретінде таңдалады [7].

Кесте 1. PANI композиттерінің PMMA-PANI нанокомпозиттерінің меншікті өткізгіштігіне әсері[13]

PANI көл. үл. %	0	1	2	4	10	20	100
$\sigma_{293}, \text{Ом}^{-1} \cdot \text{м}^{-1}$	10^{-14}	$7.03 \cdot 10^{-6}$	$8.12 \cdot 10^{-5}$	$5.28 \cdot 10^{-5}$	$2.76 \cdot 10^{-6}$	$2.16 \cdot 10^{-6}$	$3.6 \cdot 10^{-7}$

PANI-PMMA композиттері PMMA хост матрицасының ішіндегі полианилиннің [6,8] коллоидты дисперсиясы болып табылады деп есептеледі. Мұндай полимерлі композиттердегі электрөткізгіштіктің кең диапазонда PANI аз мөлшерімен басқаруға болатыны анықталды (1-кесте). Өткізгіштіктің PANI мазмұнына тәуелділігінің сипаты камфорсульфон қышқылымен легирленген поливинилхлорид/полианилин [6] қоспасы үшін 0,8–1,0% көл. үл. диапазонында өте төмен «бір қосу шегі» бар перколяция пішініне өте ұқсас. PANI мөлшері 2 көл. үл% жоғарылағанда, PMMA-PANI композиттерінің σ мәндері шамалы ғана төмендейді, ал PANI σ -мәні 10 және 20% көл. үл. арасындағы шаманың бір ретке дерлік төмендейді (1-кестені қараңыз). Өткізгіштіктің мұндай әрекетін композиттердің механикалық беріктігінің төмендеуімен түсіндіруге болады, олардың микроқаттылығының төмендеуімен расталады (2-кесте).

Кесте 2. PMMA-PANI нанокомпозиттерінің микроқаттылығы және термомеханикалық сипаттамалары[13]

PANI үлесі, wt.%	Шыны ауысу температурасы, T_g, K	Ағын температурасы, T_f, K	Микроқаттылық, $F_{\infty} \cdot 10^{-8}, \text{Н/м}^2$
0	383	412	2.05 ± 0.10
1	381	414	1.87 ± 0.10
2	379	420	1.88 ± 0.10
4	382	425	1.81 ± 0.10
10	384	428	1.83 ± 0.10

PANI нанобөлшектерінің PMMA матрицасына әсері шыны ауысу температурасының (T_g) төмен PANI үлесінде 1-ден 4К-ге дейін төмендеуінен (2-кесте) және жоғары үлесінде артуынан тұрады.

T_g жоғарылауы да, азаюы да матрица мен бөлшектердің өзара әрекеттесуінен туындады [8,11]. Осындай өзара әрекеттесу нәтижесінде композиттердің микроқаттылығының біршама төмендеуі байқалады (F_{∞} мәні $2,05 \cdot 10^8$ -ден $1,83 \cdot 10^8$ Н/м²-ге дейін өзгереді) (2-кесте). Мұндай өзгерістер

PMMA-PANI композиттері үшін шыны ауысу температурасының концентрацияға тәуелділігіне жақсы сәйкес келеді (2-кесте).

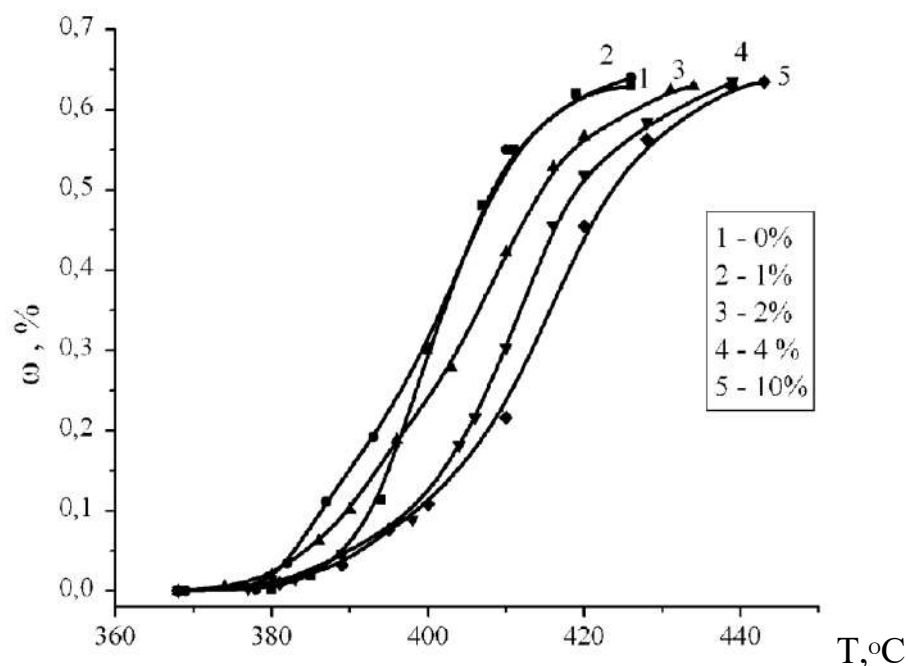
PMMA-PANI композиттері үшін перколяцияның өте төмен шегі негізгі полимердің ішіндегі диэлектрлік матрицада өткізгіш тор жұмысының пайда болуына байланысты деп болжанды [9]. Екінші жағынан, диэлектрлік полимер матрицасы байланысқан полимердің электронды құрылымына әсер етуі және поляронды тасымалдаушылардың концентрациясына сәйкес жұпталмаған спиндердің популяциясын өзгертуі мүмкін [5]. PANI концентрациясы 2% көл.үл. -дан жоғары болса, PMMA-PANI композиттеріндегі меншікті өткізгіштік мәні PMMA матрицасы жоқ қышқылмен легирленген PANI үшін бірден асады (1-кесте).

Б.Вессинг пен әріптестер [4] көрсеткендей, құрамында 40% PANI(CSA) бар PMMA бар d,l-камфорлы сульфон қышқылымен (CSA) қоспаланған PANI термонуығыздалған композиттеріндегі өткізгіштік араласпаған PANI-мен салыстырғанда жоғары болуы мүмкін (CSA). Ұсынылғандай, мұндай құбылыстың ықтимал себебі балқу температурасына жақын PMMA функционалдық топтарымен PANI қосымша легирлеуі болуы мүмкін.

Өткізгіш полимер нанобөлшектерінің диэлектрлік полимер матрицасының қасиеттеріне, әсіресе оның термомеханикалық сипаттамаларына әсері көп зерттелмеген. Бұл бейорганикалық толтырғыштардың (наносаз, нанотүтікшелер, коллоидты кремний қос тотығы) полимер нанокомпозиттерінің шыныға өту температурасына (T_g) әсері ғылыми көздерде жиі сипатталған [8]. Алынған PMMA-PANI композиттеріндегі төмен «перколяция шегін» ескере отырып, олардың механикалық және термомеханикалық қасиеттері PANI құрамындағы 1-10% көл.үл. кезінде зерттелінген.

Тізбек басқа фазаның бірнеше нанометрінде болғанда полимердің шыны ауысуына оның ортасы әсер етеді [8]. 1-суреттен көрініп тұрғандай, әртүрлі PANI мазмұнындағы PMMA және композиттер үшін термомеханикалық қисықтардың жалпы пішіні ұқсас.

PMMA-PANI композиттері үшін ағын температурасы бос PMMA матрицасымен салыстырғанда PANI мазмұнының жоғарылауымен айтарлықтай туындайды (1-сурет, 2-кесте). Зерттелетін композиттердегі PANI қоршаған орта температурасында PMMA макротізбектерімен әрекеттесетін «белсенді» толтырғыш ретінде әрекет етеді, бұл араласпаған PMMA-мен салыстырғанда композиттердің ағынының жоғары температурасына әкеледі.

Сурет 1. Әртүрлі PANI мазмұнындағы PMMA-PANI композиттері үшін салыстырмалы деформацияның температураға тәуелділігі[13]

Полианилин жоғары өткізгіштікке негізінен күшті протонды қышқылдарды қоспа ретінде пайдаланған жағдайда қол жеткізетіні белгілі[11]. Бұл полимерде ықтимал заряд тасымалдаушылар ретінде оң полярондар (катион-радикалдар) қарастырылады. Жұпталмаған спиндер азот атомдарында локализацияланады, ал оң заряд полимер магистралінің конъюгацияланған пи-электрондық жүйесі бойымен делокализацияланады [12]. ESR зерттеуінде [5,9] PMMA матрицасы ESR сигналының желінің еніне (ΔH_{pp}) айтарлықтай әсер ететіні анықталды: ол 3,5 Oe (PANI) 8,3 Oe (PMMA-10%PANI) дейін кеңейеді.). Бұл композиттердің өткізгіштігін арттырудың ықтимал себептерінің бірі болуы мүмкін PMMA диэлектрлік полимер матрицасы әсер еткен PANI-дағы заряд тасымалдаушылардың күштірек локализациясын растайды.

Екінші жағынан, PMMA-PANI композиттеріндегі өткізгіштіктің жоғарылауы біріншілік қышқылмен легирленген PANI-ның «екінші реттік қоспасынан» туындауы мүмкін [12]. Мұндай сұйылту PANI (CSA) құрамындағы кейбір еріткіштердің (m-крезол, N,N-метил пирролидон) әсерінен өтетіндіктен, PANI макротізбек конформациясының «ықшам катушқадан» «ұзартылған орамға» өзгеруіне әкеледі [12]. PANI катушқасының конформациясының түзуленуін тудыратын PMMA-PANI қоспаларындағы "екінші" қоспа өткізгіштік осындай әсер етеді деп саналады.

Қорытынды

Алынған нәтижелер құрамдастардың өзара әрекеттесу композиттердің түзілу процесінде жүреді және PMMA диэлектрлік матрицасы мен PANI өткізгіш полимер негізіндегі полимерлі композиттерде қоршаған орта

температурасында маңызды болады деп болжауға мүмкіндік береді. PANI нанобөлшектерінің РММА макротізбектерімен күшті әрекеттесуі композиттік ағын температурасын 412-ден 428К-ге дейін арттырады. Бұл әсер РММА эфирінің функционалдық тобымен PANI имин азотының кейбір қосымша қоспаларымен байланысты болуы мүмкін. Мұндай сұйылту араласпаған PANI-мен салыстырғанда композитте жоғары электр өткізгіштікке әкеледі. Термомеханикалық өлшеулердің нәтижелері бойынша алынған композиттер өткізгіш және термопластикалық өңдеуге жарамды, олар антистатикалық экрандар, электроникаға арналған элементтер және т.б. алу үшін қолданылуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. D. Mecerreyes, R. Marcilla, E. Ochoteco // *Electrochimica Acta*. 49. 2004, P. 3555.
2. M. Matsuguchi, A. Okamoto, Y. Sakai // *Sensors and Actuators B* 94., 2003 P. 46.
3. T. Liu, B. Christian, B. Chu // *Progress in Polymer Science* 28, 2003 P. 5.
4. D Srinivasan, T.S. Natarajan, G. Rangajaran, S.V. Bhat, B. Wessing // *Solid State Communications* 110, 1999, P. 503.
5. O.I. Aksimentyeva, O.I. Konolpelnyk, V.V. Yurkiv, G.V. Martiniuk, V.A. Shapovalov // *Molecular Crystals and Liquid Crystals* 468 , 2007, P. 309.
6. H. Namazi, R. Kabiri, A. Entezami // *European Polymer Journal* 38, 2002, P. 771.
7. F. Carpi, D. De. Rossi // *Optics & Laser Technology*. 38, 2006, P. 292.
8. D.R. Paul, L.M. Robeson // *Polymer*. 49, 2008, P. 3187.
9. O. I. Aksimentyeva, B.R. Tsizh, O.I. Konopelnyk, A.M. Ukrainets, V.A. Shapovaov, *Nanosystems and Nanotechnology* 5, 2007, P. 269.
10. A.M. Ukrainets, O.I. Aksimentyeva, O.I. Konopelnyk, G.V. Martynyk and O.M. Yevchuk // *Voprosy Khimii I Khimicheskikh Technologii* 3, 2004, P. 132.
11. A. MacDiarmid // *Current Applied Physics* 1, 2001, P. 269.
12. A.G. MacDiarmid, A.J. Epshtein // *Synthetic Metals* 69, 1995, P. 85.
13. O. Aksimentyeva, O.I. Konopelnyk, I. Opaunch, B. Tsizh // *Interaction of components and conductivity in polyaniline – Polymethylmethacrylate nanocomposites*, 2010, P 3-4.

ӘОЖ 378.147

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ
ҚАБІЛЕТІН ДАМУҒА АРНАЛҒАН, БАСҚАРЫЛАТЫН СҰРАНЫСЫ
БАР ОҚЫТУ МОДЕЛІН ЕНГІЗУДЕ КҮТІЛЕТІН ЖАҒДАЯТТАР

Әкім Мақбал, 7M01503 Химия мамандығы 2 курс магистранты, Астана
Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. Мақрал.akim@mail.ru
Ғылыми жетекші-Казангапова Нургуль Буркитбаевна
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,

Аннотация: Осы зерттеудің мақсаты сұраныстарға негізделген оқыту моделінің іс жүзінде қалай қолданылатынын түсіндіру, оқыту кезіндегі оқушылардың іс-әрекеті, сыни ойлау дағдыларына оқыту нәтижелерін әсерін талдау. Зерттеу жұмысының нысаны 11 сынып оқушылары. Зерттеудің бұл түрі бір топтық алдын-ала тестілеу-Посттестингпен алдын-ала тәжірибелік дизайнды қолданады. Пайыздық әдістерді қолдана отырып деректерді талдау, жұптық үлгінің қалыпты сынағы, N-пайда және t-өлшемі sig мәнін 0,000-ға тең көрсетті. (1) басқарылатын сұрау арқылы оқыту моделін енгізу сапасы 93% құрады 1,94% кезеңінде 2,93% кезеңінде 3,91% кезеңінде 4,88% кезеңінде 5 және 90% 6-кезеңде, осы зерттеу нәтижелеріне сәйкес; (2) оқушылардың релевантты іс-әрекеті Оқушылардың релевантты емес іс-әрекетінен басым болады.; (3) түсіндіру көрсеткіші бойынша N-күшейтудің орташа мәні 0,80 (жоғары), қорытынды 0,84 (жоғары), талдау 0,74 (жоғары) және 0,76 (жоғары) түсіндірмесі студенттердің сыни екенін көрсетеді.

Кіріспе

Ғылым мен технология 21 ғасырда қоғамның көптеген салаларында, әсіресе ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында тез дамып келеді. Осы тұжырымға сүйене отырып, білім беру неғұрлым күрделі проблемаларға тап болатыны анық, олардың бірі-білім өмірдің барлық мәселелерін толығымен шеше алатын адами ресурстарды дамыту талабы [4]. Әлемдегі ең маңызды ғылымдардың бірі төрт категорияға бөлінеді: жаратылыстану ғылымдары, лингвистика, әлеуметтік ғылымдар және математика. Химия-жаратылыстану ғылыми категориясына тиесілі. Мектептерде химиялық тұжырымдамаларды және қағидаларды үйретуге негізделген [5]. Сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру арқылы оқушылардың пәндік меңгеру процесін үдетуге болады.. Сонымен қатар, химия эксперимент арқылы тұжырымдаманы дәлелдеуді талап етеді [6]. Химия-бұл есептеулер мен эксперименттер жүргізу тұжырымдамасын қамтитын оқыту [7]. Зертханалық сабақтарға негізделген химиялық материалдар практикалық және зияткерлік қабілеттерге үйретуге арналған. Ақыл-ой әртүрлі іс-әрекеттермен айналысады, олардың бірі ақыл-ой қабілеттерін дамыту болып табылады. Оқушылардың реакция жылдамдығына әсер ететін қосалқы материалдар элементтерінде алатын негізгі құзыреттеріне сәйкес, ойлау қабілеттерін дамыту үшін тиісті химиялық материалдардың бірі реакция жылдамдығы материалы болып табылады.

Сыни тұрғыдан ойлау - бұл адамдар үшін сәтті өмір сүруге, ал қауымдастықтар үшін қазіргі және болашақ мәселелерін шешуге арналған талант [8]. Сыни ойлау қабілеті өмірдің барлық саласында өмір сүру, жұмыс істеу және тиімді жұмыс істеу үшін қажет [9]. Сыни тұрғыдан ойлау-бұл

проблемаларды шешу туралы ойлауды және пайымдауды қамтитын ойлау бағыты [12]. Сыни тұрғыдан ойлау-бұл белгілі бір тапсырманы орындау үшін жан-жақты, логикалық және шешім қабылдауға бағытталған ойлау тәсілі [10]. Оқушылар зерттелген мазмұн туралы білімдерін жақсарту үшін сыни ойлауды қолдана алады. Сыни тұрғыдан ойлау арқылы үйренген тұжырымдамалар ұзақ уақытқа есте қалады, өйткені студенттер тұжырымдамаларды өз бетінше іздеуді үйренуге белсенді қатысады [11]. Сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін зерттелетін материалмен біріктіру-осы мақсатқа жетудің бір жолы. Бұл мұғалімге бағытталған оқытудан оқушыға бағытталған оқытуға ауысу екенін көрсетеді. Қазіргі таңда әлемде сыни ойлау қабілетін дамыту үшін синтаксисітік оқыту технологиясын қолданады. Себебі синтаксисті үйренудің әр кезеңінде оқушылардың сыни ойлау дағдыларының қатысуын көрсетеді. Мұны сұрауды үйренудің әр кезеңінде бірден байқауға болады, әсіресе Facione (Голландия елінің білім беру институты) анықтаған төрт негізгі ойлау қабілеті маңызды екені айтылған [12]. Деректерді интерпретациялау деректерді жинау бағыты сатысында жүзеге асырылуы мүмкін. Студенттер бағдарлау кезеңінде гипотезаларды тұжырымдағанда және тұжырым жасаған кезде түсіндіреді. Гипотезаларды құру және тексеру кезінде талдау қолданылады. Тергеудің соңғы бөлігі, тұжырымдарды әзірлеу қорытынды жасауды қажет етеді. 2021 жылдың 24 қыркүйегінде SMA Negeri 1 Menganti Gresik-те өткен алдын-ала зерттеу нәтижелері Шығыс Ява, Индонезия, 11-сыныптың 31 оқушысы IPA 2 стандарты бойынша келесі нәтижелерді көрсетті; түсіндіру бойынша 0-100 шкаласы бойынша сандық интервалдарға негізделген (0-44, 4), қорытынды (0-16, 67), талдау (0-16, 67) [13].

Зерттеу кезінде келесі формуланы 1 қолданды

$$O1 = X * O2$$

- O1-сыни ойлау қабілетін бағалау коэффициенті,
- X- оқушылар саны,
- O2-оқушылардың сыни ойлау қабілетін қолдана алу коэффициенті.

Негізгі бөлім

Тестілеу нәтижелері білім саласы алдын-ала және тесттен кейінгі тестілеу нәтижелері арқылы fys0nflkfls. Білім саласындағы оқу нәтижелерін бағалау үшін келесі формула қолданылады:

$$\text{Бағалау} = \frac{\sum \text{Дұрыс жауап берген оқушылар саны}}{\text{жалпы сұрақтар саны}} * 100\%$$

Білім саласында SMA Negeri 1 Menganti-дегі ККМ-ге сәйкес, егер ол ≥ 75 баллға жетсе, оқу нәтижелерін жеке игеру аяқталды деп саналады. Классикалық толықтығын анықтау үшін келесі есептеу процедурасы қолданылады:

Классикалық толықтығы = \sum қатысушылар саны x 100%, егер барлық оқушылардың 75% - ы ≥ 75 балл алса, сыныптағы оқушылардың білім беру нәтижелері классикалық түрде аяқталған болып саналады [14].

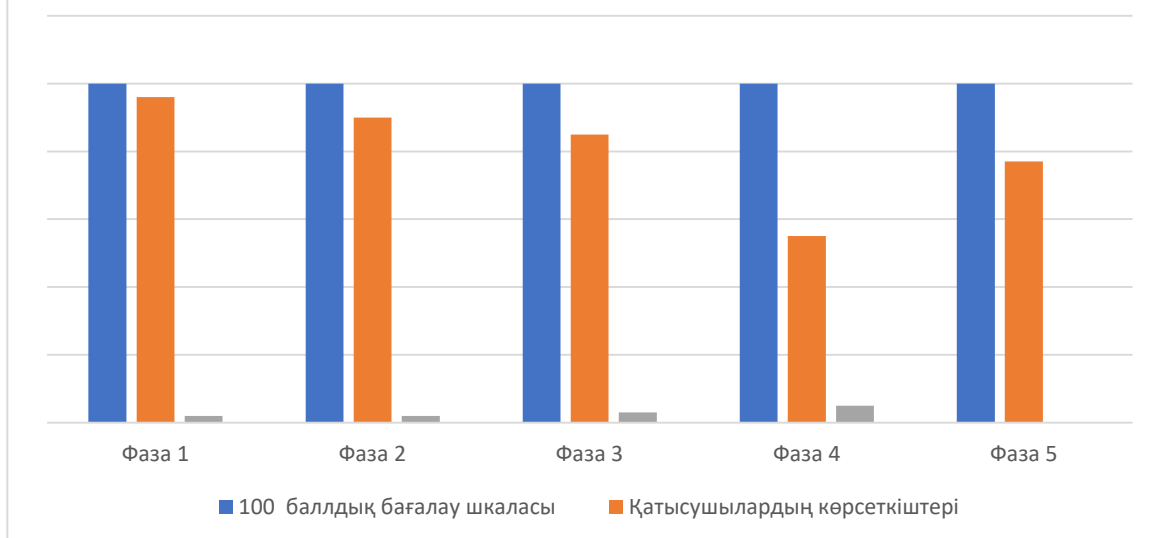
Нәтижелерді талқылау SMA Negeri 1 Menganti

SMA Negeri 1 Menganti өзінің зерттеу жұмысында Гресик Джава Тимур 2021 жылдың 5-15 қазанында XI IPA сыныбын өткізу мақсатында осы зерттеудің орны болды. Зерттеуші екі кездесу барысында басқарылатын сұрау арқылы оқыту моделі арқылы сыни ойлау дағдыларын үйреткен оқытушы ретінде әрекет етті [15]. Алынған зерттеулер-бұл оқыту моделін жүзеге асыру, оқу кезіндегі оқушылардың іс-әрекеті, Дағдылар мен білім саласындағы оқу нәтижелері. Төменде әр зерттеу деректерінің сипаттамасы келтірілген: Оқыту моделін жүзеге асыру Сыни ойлау дағдылары тәжірибесінде басқарылатын сұрау моделінің синтаксисінің қалай жүзеге асырылғанын анықтау үшін оқыту моделінің іске асырылуы байқалды. Үш бақылаушы оқыту моделін енгізу үшін "бақылау парағы" құралын қолдана отырып, оқыту моделінің енгізілуін қадағалады. Оқыту реакция уақытына әсер ететін факторлардың қосалқы материалында жүргізіледі. 1-суретте басқарылатын сұрау арқылы енгізілген оқыту моделін бақылау нәтижелері көрсетілген.

Басқарылатын сұрау моделі

Оқыту моделін жүзеге асыру Сыни ойлау дағдылары тәжірибесінде басқарылатын сұрау моделінің синтаксисінің қалай жүзеге асырылғанын анықтау үшін оқыту моделінің іске асырылуы байқалды. Үш бақылаушы оқыту моделін енгізу үшін "бақылау парағы" құралын қолдана отырып, оқыту моделінің енгізілуін қадағалады. Оқыту реакция уақытына әсер ететін факторлардың қосалқы материалында жүргізіледі. 1-суретте басқарылатын сұрау арқылы енгізілген оқыту моделін бақылау нәтижелері көрсетілген. 1-суретте екі кездесу барысында көтерілген басқарылатын сұрау арқылы оқыту моделін енгізудің орташа сапасы көрсетілген. Әр жиналыс үш негізгі іс-шарадан тұрады: кіріспе, негізгі және қорытынды. Кесте 2. Бағалау N-күшейту критерийлері [16] Нәтижелер санаты $G \geq 0,7$, $0,3 \geq G < 0,7$, $G < 0,3$ Жоғары Орташа Төмен Содан кейін, жұптық үлгідегі t-тестті қолдана отырып, студенттердің сыни тестілеу нәтижелерінде қандай да бір айырмашылықтар бар-жоғын білу үшін алдын-ала және тесттен кейінгі тест деректері салыстырылды. Басқарылатын сұранысты оқыту моделінің синтаксисі келесідей: 1 фазасы. Сұранысты зерттеу процесіне назар аудару және түсіндіру, 2 кезең. Сұрау проблемаларын ұсыну, 3-кезең және гипотезаларды тұжырымдау, 4-кезең. деректерді жинау, 5 кезең. Қорытындылар мен түсініктемелерді тұжырымдау, 6 кезең. Оқу процесінде қолданылатын мәселелер мен ойластырылған процедуралар туралы ойлау [17]. Аяқталған зерттеу 1-фаза 96%, Фаза 2.94%, фаза 3.96%, фаза 4.92%, фаза 5 үшін I кездесуде орташа сапаның орындалғанын көрсетті 92% және фазалар 6.93%. 1 фазасы 90% болды.

Басқарылатын сұрау моделінің сыни ойлау қабілетіне әсерін көрсететін диаграмма(сурет 1)

Студенттік қызмет үш бақылаушы іс-шаралар кестесін қолдана отырып, студенттердің іс-әрекеттерін қадағалады. Оқу процесінде оқушылардың іс-әрекетін бақылау студенттердің оқу процесінде қандай іс-әрекеттермен айналысатынын көру үшін жүргізіледі. Студенттік белсенділіктің пайыздық үлесі Оқыту нәтижелері саласындағы сыни ойлау дағдылары Бағытталған сұраныс моделі сыни ойлау дағдыларын үйрету үшін қолданылады. Бұл зерттеуде төрт көрсеткіш зерттелді, атап айтқанда түсіндіру, қорытынды, талдау және түсіндіру. Емдеуді бастамас бұрын студенттерге алдын-ала тестілеуге арналған сұрақтар парағы беріледі, олар қандай дағдыларға ие екенін анықтайды. Сонымен қатар, студенттер басқарылатын сұраныс арқылы оқу моделін қолдана отырып, екі кездесуде қаралды. Екінші кездесуден кейін студенттерге сыни ойлау қабілеттерін жетілдіргенін анықтау үшін посттест өткізілді. Алдын-ала және тесттен кейінгі тестілеу нәтижелері көрсетілген.

Қорытынды

Зерттеу мәліметтеріне сүйене отырып, оқушылардың тиісті іс-әрекеттері маңызды емес әрекеттерден гөрі мағыналы болуы үшін сыни ойлау дағдыларын дамыту кезінде басқарылатын сұраныс арқылы оқыту өте жақсы жүргізілуі мүмкін. Сонымен қатар, студенттер сыни ойлау қабілеттерін арттырды. Содан кейін студенттердің білім саласындағы оқу нәтижелері толықтықтың минималды мәні өсетінін байқадық. басқарылатын сұрау моделінің көмегімен сыни ойлау дағдыларын өте жақсы дамытуға болады. Алдыңғы зерттеулер дәйекті нәтижелерді көрсетеді, бұл басқарылатын сұранысты оқыту моделі "өте жақсы" категориясында орындалатын реакция жылдамдығы негізінде сыни ойлау дағдыларын жаттықтыра алатындығын көрсетеді. Оқыту моделін енгізу пайызы бірінші кеңесте 91,96%, ал екінші кеңесте 98,21% алынды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Юлиати, Ю. (2017). Жаратылыстану ғылымдарын зерттеудегі ғылыми сауаттылық. *Jurnal Sakrawala Pendas* Vol. 3 №2, 22.
2. Андриани, Д. В. және Йоната, Б. (2018). Химиялық Тепе-Теңдік Материалына Сұраныс Бойынша Оқыту Моделін Енгізу Арқылы Студенттерде Жоғары Деңгейлі Ойлау Дағдыларын Үйретіңіз. *Unesa Journal of Chemical Education* Vol. 7 № 3, 334.
3. Нұрхолик м. және Йоната Б. (2020). XI IPA Man 2 Gresik материалына реакция жылдамдығы сыныбындағы оқушыларға жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын үйрету үшін сұраныс бойынша оқыту моделін енгізу. *Unesa Journal of Chemical Education* Vol. 9 № 1, 159. Ханым А. Дж., Суйитно Х. және Сусиланингсих Е. (2017). PBL моделін қолдана отырып, ғылыми процесс дағдылары мен оқуға ынталандыру тұрғысынан сыни ойлау қабілетін талдау. *Бастауыш білім беру журналы*, 37.
4. Самура, А. О. (2019). Проблемалық оқыту арқылы математикалық тұрғыдан сыни және шығармашылық ойлау қабілеті. *Математикалық білім және ғылым журналы*,
5. Рахмадхани П., Новита Д. және Йоната, Том, Басқарылатын Сұраныспен Оқыту Модельдерін енгізу № 1, 20-21. 5.
6. Закия ф. және Йоната Б. (2021). Пенгембанган ЛКПД Берориентаси гид - мен бірге ашылуға үйрету Денган Интернет арқылы оқыту унтук Мелатичкан Кетерампилан Берпикир Критис. *Журналист Иноваси Пембелажаран Кимия*, 48 жаста.
7. Депдикнас. (2009). Пандуан Текнис Пембелажаран Ян Менгембанган сыни ойлау. Джакарта: Джендрал Манажемен Пендидикан Дасар дан Мененга Пембинаан директоры Секола Мененга Пертама.
8. Аюнингтияс ф. және Йоната Б. (2019). Студенттерді ғылыми процесс дағдыларына үйрету үшін бағытталған зерттеуге оқытуды енгізу
9. Айни, Н., және Йоната, Б. (2020). Модельді Іске Асырыңыз Pembelajaran Inkuiri Terbimbing Pada Analар Кесетимбанган Кимия Унтук Мелатичкан Кетерампилан Берпикир Тингкат Тингги. *Unesa химиялық білім беру журналы*, 9 том, № 2.
10. Амиджая л. с., Рамдани А. және Мерта и. в. (2018). Pengarucha моделі pembelajaran Inkuiri Terbimbing terhadap hasil belajar dan Кемампуан Берпикир Критис Песерта Дидик. Дж. ПИДЖАР МИПА, Том 13, № 2, 96.
11. Арендс, Р. (2012). Тоғызыншы басылымды оқытуды үйрену (Б. Мехия (ред.); тоғызыншы, 7-Том, 2-шығарылым).
12. Мукмайн, С.А., және Йоната, Б. (2020). Модель Пенерапан, Пембелажаран, Инкуири, Тербимбинг, унтук, Менингкаткан, Кетерампилан, Берпикир, Крит, Песерта, Дидик, Пада, ана, Лажу, Реакция, ди СМАН, 1 Ренгель. *Unesa химиялық білім беру журналы*, 9 том, № 1, 138.
13. Кахьяни, Н. И., және Азиза, в. (2019). Модель Пенерапан, Пембелажаран, Инкуири, Тербимбинг, унтук, Мелатихкан, Кетерампилан, Берпикир, Крит, Пада, ана, Лажу, Реакси, Келас, СИ, СМА. *Unesa химиялық білім беру журналы*, 8-Том. №3.

14. Фебриани, д.р. және Исмоно. (2020). Модель Пенерапан, Пембелажаран, Инкуири, Тербимбинг, Унтук, Мелатихкан, Кетерампилан, Берпикир, Критис, Пада, ана, Лажу, Реакси Келас XI. Unesa химиялық білім беру журналы, 9 том, № 2.

15. Хек, Р. (1998). Дәстүрлі әдістермен салыстырғанда интерактивті өзара іс-қимыл: кіріспе физика курстарына арналған алты мың ДТА механикалық тесті бойынша студенттердің сауалнамасы. Американдық физикалық журнал.

16. я-Стирин, Е., & Хидаяти, И. (2017). Статистикалық Параметрик унтук Пенелитиан Кесехатан. Сурабая: Studi Arsitektur бағдарламасы УИН Сунан Ампел.

17. Майасари П. И. және Йоната Б. (2019). Пенгембанган Лембар Керджа Сисва Бербасис Инкуири Тербимбинг Унтук Мелатихкан Кетерампилан Берпикир Лая Реакцияси Анасының Пада Жасау. Unesa химиялық білім беру журналы, том. 8 № 2.

УДК 541.64: 547.39'05

СИНТЕЗ И ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СОПОЛИМЕРОВ НА ОСНОВЕ ГИДРОКСИЭТИЛАКРИЛАТА

Жамакышева Алина, студентка 4 курса,
специальность 5В072100 – «Химическая технология органических
веществ», Сәтбаев университеті, Алматы, Казахстан.
Научный руководитель – Амитова Айгуль Амантаевна, PhD

В последнее время развиты методы растворной полимеризации для получения чередующихся (альтернантных) сополимеров. Такой подход к проблеме сополимеризации позволяет получить полимеры принципиально новой структуры и, возможно, избежать проблем, связанных с композиционной неоднородностью сополимера. Альтернантные сополимеры бутадиена с нитрилом акриловой кислоты уже выпускаются в промышленном масштабе. В том случае, когда эти сополимеры содержат звенья бутадиена в грани-конфигурации, полимерные цепи способны к ориентационной кристаллизации.

Высокими физико-механическими свойствами обладают вулканизаты сополимеров, содержащих 60—70% (мол.) этилена. При дальнейшем увеличении содержания пропилена в сополимерах сопротивление разрыву и эластичность их вулканизатов уменьшается.

Таким образом, имеет место существенно нестационарный характер процесса набухания, контролируемого сначала релаксационными явлениями, обуславливающими диффузию, а затем и самой диффузией растворителя в сополимер. Основу кинетики набухания составляет деформация физико-

механических свойств сополимера под воздействием проникновения низкомолекулярного компонента в полимерное тело.

Характер распределения звеньев в промежуточных продуктах реакций, представляющих собой сополимеры, и их композиционная неоднородность существенным образом влияют на химические и физико-механические свойства полимеров.

Полимеры и сополимеры производных акриловой и метакриловой кислот — их эфиров (акрилатов и метакрилатов), акрилонитрила и акриламида — благодаря своим ценным свойствам нашли широкое применение в современной технике. В особенности это относится к полиметакрилатам, отличающимся очень высокой светостойкостью, прозрачностью, высокими физико-механическими свойствами.

По комплексу физико-механических свойств наибольший интерес представляют сополимеры, содержащие 7—8% хлора. Для обеспечения лучших физико-механических свойств вулканизатов ХСКЭП, полученного методом каталитического хлорирования, следует изменить тип ускорителей серной вулканизации и несколько увеличить содержание их в смесях.

Способность оксида этилена полимеризоваться и сополимеризоваться с другими мономерами известна давно, но лишь в последнее время эту реакцию начали использовать в промышленных масштабах. Из оксида этилена в зависимости от степени ее полимеризации получают полимеры с различными характеристиками. Жидкие и воскообразные или полутвердые полимеры могут использоваться в качестве пластификаторов, смазочных агентов, а также веществ, повышающих растворимость некоторых соединений или увеличивающих проникающую способность определенных растворителей, и т. д. Твердые полимеры и сополимеры оксида этилена с другими мономерами, полученные в блоках или из растворов (с молекулярным весом до двух миллионов), имеют ценные физико-механические свойства и пригодны для использования в различных областях промышленности.

Такие сополимеры обладают повышенной гидролитической стойкостью, особенно при действии аминов, и хорошими физико-механическими свойствами.

Большое количество работ в области полимерной химии посвящено созданию и изучению физико-химических характеристик, так называемых стимулчувствительных полимеров, которые способны реагировать на небольшие изменения внешних условий. Наибольшее число публикаций в данной области относятся к изучению поли-N-изопропилакриламида (п-НИПАМ) и сополимеров на основе НИПАМ при этом необходимо отметить, что данные полимеры получены на основе водорастворимых мономеров, сочетающих в своей структуре одновременно гидрофильные и гидрофобные фрагменты. С целью создания и изучения физико-химических свойств нами были синтезированы новые водорастворимые сополимеры линейного типа на основе 2-гидроксиэтилакрилата (ГЭА), бутилметакрилатом (БМА) и акриловой кислотой (АК) с использованием в качестве инициатора

динитрил азо-бисизомаляной кислоты (ДАК) в спиртовой среде. Состав исходной мономерной смеси (ИМС) варьировался в широком интервале.

Поведение сополимеров, содержащих в своей структуре ионогенные карбоксильные группы, чувствительные к рН среде, и гидрофобные звенья БМА, способные стабилизировать компактные конформации макромолекул, было изучено методом турбидиметрии в широком интервале рН (рис. 1). Установлено, что при переходе в область более кислых рН наблюдается выпадение их в осадок.

Как видно из данных рисунка, снижение рН сопровождается повышением мутности водных растворов сополимеров, что обусловлено эффектом подавления ионизации карбоксильных групп звеньев АК, ухудшением их взаимного отталкивания и образованием нестабильной свернутой конформации макромолекул.

Таким образом, полученные в работе новые линейные сополимеры ГЭА-БМА-АК проявляют свойства, характерные для типичных полианионов.

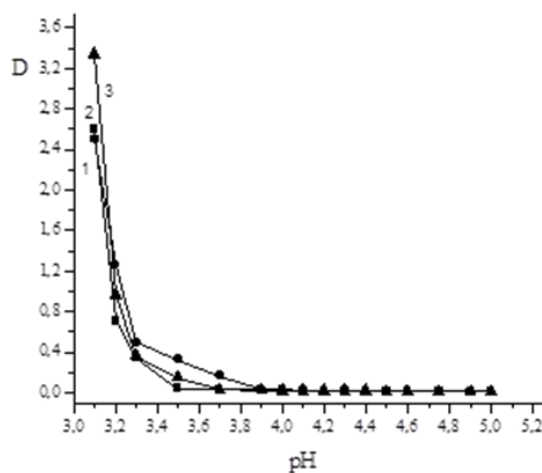

Рис. 1 Зависимость оптической плотности растворов сополимеров от рН среды

Состав ИМС: ([ГЭА]:[БМА]):[АК], моль. %
(95:5):10 (1); (95:5):20 (2); (95:5):30 (3)

Для выявления термочувствительных свойств водорастворимых полимеров было изучено влияние температуры на оптическую плотность сополимеров. Оптические методы широко используются при изучении агрегативной устойчивости полимеров, а также изучении поведения водорастворимых полиэлектролитов при изменении внешних условий (температура, рН- раствора).

В настоящей работе изучены фазовые равновесия в водных растворах сополимеров ГЭА-БМА-АК при различных температурах.

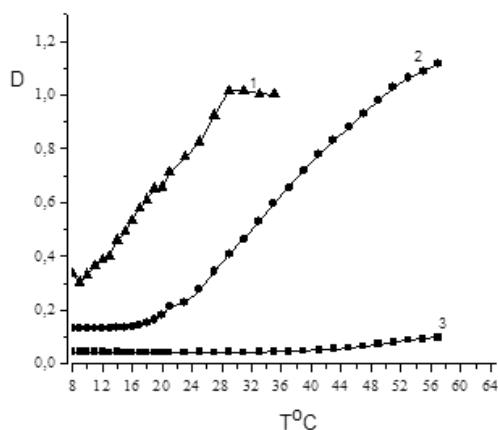

Рис. 2. Зависимость оптической плотности растворов сополимеров от температуры
 Состав ИМС: ([ГЭА]:[БМА]):[АК], моль.% = (95:5):20;
 рН растворов: 3,2 (1); 3,5 (2), 3,72 (3)

Из рисунка 2 видно, что растворы сополимеров ГЭА-БМА-АК обладают ярко выраженными термочувствительными свойствами, т.е. обладают нижней критической температурой растворения (НКТР). Причем, существенное влияние на НКТР оказывают: рН- растворов, соотношение АК, гидрофильно-гидрофобный баланс водорастворимых полимеров. Термочувствительность данных образцов наиболее выражена при более кислых значениях рН, при которых наблюдается превалирование вклада гидрофобных звеньев БМА над ионогенными звеньями АК. При дальнейшем повышении температуры наблюдается фазовое расслоение, сопровождающееся резким помутнением с последующим выпадением сополимеров в осадок.

2-Гидроксиэтилакрилат (2-ГЭА) также является очень полезным сырьем для химического синтеза, поскольку он легко подвергается реакциям присоединения с широким спектром органических и неорганических соединений.

В целях предотвращения полимеризации, 2-Гидроксиэтилакрилат (2-ГЭА) всегда должен храниться на воздухе, а не под инертными газами. Для эффективного функционирования стабилизатора необходимо присутствие кислорода. Он должен содержать стабилизатор, и температура хранения не должна превышать 35°C. В этих условиях при хранении можно ожидать стабильность при хранении в течение одного года.

Чтобы минимизировать вероятность избыточного хранения, процедура хранения должна строго следовать принципу «первым пришел - первым вышел». При длительном хранении свыше 4 недель рекомендуется пополнять содержание растворенного кислорода. Со временем содержание диакрилата этиленгликоля медленно увеличивается. Если этот компонент трассировки имеет отношение к вашему процессу, материал должен быть использован в течение последних 6 месяцев после получения материала.

Таким образом, были получены новые синтетические сополимеры на основе 2 - гидроксиэтилакрилата (ГЭА), бутилметакрилатом (БМА) и акриловой кислотой (АК) с использованием в качестве инициатора динитрил азо-бис-изомасляной кислоты (ДАК) в спиртовой среде, которые обладают НКТР и рН-зависимостью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Галаев И.Ю. «Умные» полимеры в биотехнологии и медицине // Ж. Успехи химии. -2001.-64, 5.-С.505-524.
2. Дергунов, М. А. Синтез и изучение физико-химических характеристик новых стимулчувствительных сополимеров на основе гидроксиэтилакрилата / М. А. Дергунов, Г. А. Мун, С. С. Савченко. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2009. — № 11 (11). — С. 61-64. — URL:
3. Химия и Физика высокомолекулярных соединений / Н. И. Дувакина, В. М. Чуднова, К. В. Белгородская, Э. С. Шульгина. — Л., ЛТИ им. Ленсовета, 1984.—284с.
4. Лавров Н. А., Сивцов Е. В., Николаев А. Ф. О влиянии растворителя на сополимеризацию N-винилсукцинимиды с бутилакрилатом // Журн. прикл. химии. — 2016. — Т.73, № 4. — С.683–686.

УДК 574/577

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА НУР-СУЛТАН

Жумаканова А.Д., магистр 1 курса, специальность 7М05201 Экология и природопользование, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель- Мырзагалиева А.Б., Доктор PhD, профессор, Карабалаева А.Б., Магистр, соискатель PhD по биологии

На территории Республики Казахстан насчитываются около 39 тысяч рек и временных водотоков, из них более 7 тысяч имеют длину свыше 10 километров.

Большая часть рек принадлежит к внутренним замкнутым бассейнам Каспийского и Аральского морей, озер Балкаш, Алаколь и Тениз. Только река Ертыс относится к бассейну Северного Ледовитого океана.

Согласно Водному законодательству РК, к водным объектам особого государственного значения отнесены Каспийское море, озеро Балкаш, озеро Зайсан, система озер Алаколь, река Ертыс.

В Казахстане несколько тысяч озер и большая часть их сосредоточена на севере. Самые крупные – Балкаш, Зайсан, Алаколь – располагаются в восточных и юго-восточных районах.

Повышенная минерализация воды во многих озерах препятствует их хозяйственному использованию.

В основу водохозяйственно-административного районирования положено гидрографическое деление республики на основные речные водохозяйственные бассейны.

На территории республики выделены восемь речных водохозяйственных бассейнов: Арало-Сырдаринский, Балкаш-Алакольский, Ертисский, Есильский, Жайык-Каспийский, Нура-Сарысусский, Тобыл-Торгайский и Шу-Таласский.

РГП «Казгидромет» проведены наблюдения за качеством поверхностных вод по гидрохимическим показателям на 424 гидрохимических створах, распределенных на 143 водных объектах: 93 реках, 15 водохранилищах, 31 озере, 3 каналах, 1 море. Основным нормативным документом для оценки качества воды водных объектов Республики Казахстан является «Единая система классификации качества воды в водных объектах» (далее – Единая классификация).

В последние годы участилось поступление информации о ВЗ и ЭВЗ на поверхностных водоемах с повторением одних и тех же ингредиентов. При этом часть информации РГП «Казгидромет» о ВЗ и ЭВЗ устанавливается по результатам «исторических загрязнений» и естественных фоновых загрязнений, обусловленных природными факторами. Так, например, основные причины ВЗ водных объектов Акмолинской, Костанайской и Карагандинской областей являются природного характера, обусловлены сложившимся природным фоном данных водоемов. Загрязнения бором поверхностных и подземных вод реки Елек в Актюбинской области являются историческими.

Гидрографическая сеть города Нур-Султана представлена единственной рекой Есиль и ее незначительными пересыхающими правыми притоками, проходящими по территории города - Сарыбулак и Акбулак. Также на территории города наблюдается большое количество блюдцеобразных понижений, часть которых круглый год заполнена водой (размером 50x25 м до 400x150 м). Дно понижений большей частью заболочено. В радиусе 25-30 км вокруг города имеются многочисленные пресные и соленые озера.

Река Есиль протекает на юге территории г.Нур-Султан. Берет начало на северной окраине Казахского мелкосопочника из родников в горах Нияз в Карагандинской области, впадает в р. Иртыш на территории Омской области России. Длина реки Есиль от устья до створа г. Нур-Султана - 2450 км, площадь водосбора 155000 км². Около 25% площади бассейна не дает поверхностного стока в р. Есиль. Ширина реки – 40-70 м, глубина – 2.5-5.0 м, скорость течения – 0.2-0.3 м/с. Категория реки – рыбохозяйственная. Русло реки в районе города извилистое, ширина русла колеблется от 50-200 м.

Особенностью формирования стока ниже г. Нур-Султан в естественных условиях было явление бифуркации частичного стока вод р. Нуры в р. Есиль на участке сближения долин рек. В настоящее время это явление устранено

строительством перегораживающего сооружения для забора паводковых вод на лиманы «Алва». В результате этого в створе впадения проток Есиль потерял порядка 30% годового стока, и река характеризуется малой водностью. В верховьях полностью пересыхает или промерзает сроком до трех месяцев. Средний многолетний расход в естественных условиях у г. Нур-Султана составляет 6.28 м³ /с, наибольший наблюдаемый максимальный – 1200 м³ /с, наименьший минимальный среднемесячный – 0.016 м³ /с. Ледостав наступает в ноябре и продолжается до середины апреля. Максимальная толщина льда у берега наблюдалась от 95 до 137 см. Основная особенность режима рек и временных водотоков г. Нур-Султан определяется условиями их питания.

В соответствии с исключительным значением талых снеговых вод в питании водотоков рассматриваемой территории основной фазой их режима является резко выраженное весеннее половодье, вслед за которым наступает глубокая межень, вплоть до пересыхания малых водотоков. Для наиболее полного использования реки для водоснабжения населения, промышленных предприятий и орошения, сток ее зарегулирован Вячеславским, Сергеевским и Петропавловским водохранилищами.

Макрохимический состав воды реки Есиль, в основном, хлоридно-гидрокарбонатный натрий-кальциевый, реже гидрокарбонатно-хлоридный (сульфатный) натрий-кальциевый. В реке Есиль величина водородного показателя рН 8.1-8.6, соответствует нормальной среде, минерализация (сухой остаток) увеличивается с 530-574 мг/л (ПДК-1000 мг/л) в Вячеславском водохранилище до 1262-1395 мг/л в пос.Кирово; величина растворенного кислорода О₂ изменяется от 5.8 до 14.8 мг/л и выше нормы (ПДК>6); БПК₅ на участке Вячеславское водохранилище – пос. Тельмана находится в пределах 0.7-3.3 мг/л и увеличивается в отдельные периоды в пос.Кирово до 3.2-3.4 мг/л и превышает предельно допустимые концентрации для рыбохозяйственных объектов (далее – ПДКРХ) в 1.1 раза и ниже для хозяйственно-питьевых объектов (далее – ПДКХП); Химическое потребление кислорода (далее – ХПК) изменяется от 0.3-1.06 ПДКХП в Вячеславском водохранилище до 1.6-2.7 ПДКХП (пос.Тельмана) и 1.1-4.5 ПДКХП (пос.Кирово). По большой группе показателей: нитраты, нитриты, аммоний ион, цианиды, пестициды, тяжелые металлы (Pb, As, Сгобщ., Сг⁶⁺) и микробиологическому показателю (всего колииндекс) превышений ПДКРХ и ПДКХП не установлено. Поверхностные воды реки Есиль в верхнем течении, в Вячеславском водохранилище и с. Волгодоновка, по величине ИЗВ – 0.95-1.0 относятся к II классу – чистая вода. Превышения ПДКХП установлены по сульфатам в 1.2-1.5 раза, ртути в 1.0-4.2 раза, цинку до 1-4 раз (по данным химических анализов).

Ниже по течению качество воды в реке Есиль за счет воздействия антропогенных, сельскохозяйственных и техногенных факторов постепенно ухудшается. В среднем (пос.Тельмана) и нижнем (пос.Кирово) течении по величине ИЗВ 1.23 и 1.62 соответственно поверхностные воды относятся к III классу – умеренно-загрязненных вод. Здесь установлены повышенные

содержания сульфатов до 1.6-3.6 ПДКРХ, хлоридов до 1.3-1.8 ПДКРХ (пос.Кирово), фенолов до 1-2 ПДКРХ, нефтепродуктов до 1-2 ПДКРХ, ртути до 2-6 ПДКРХ, меди до 1-2 ПДКРХ, цинка до 1-3 ПДКРХ.

В соответствии с требованиями к поверхностным водам хозяйственно-питьевого и культурно-бытового водопользования превышения ПДКХП установлены по хлоридам в 1.1-1.5 раза, фенолам в 1-2 раза, кадмию в 2-3.6 раза, свинцу в 0.7-1 раза, ХПК в 1.6-4.5 раза. В целом вода может быть использована в культурно-бытовых целях.

Ухудшение качества воды в реке Есиль в среднем и нижнем течении связано с техногенным влиянием инфраструктуры г. Нур-Султан. В притоках р. Есиль воды хлоридно-гидрокарбонатные натрий-кальциевые (р.Акбулак) и хлоридно-сульфатные, кальций-магниевые (р.Сарыбулак). После впадения рек Акбулак и Сарыбулак в реку наблюдается ухудшение качества воды в р.Есиль по ХПК, сульфатам, хлоридам, ртути и кадмию.

Речка Акбулак протекает в юго-восточной части г. Нур-Султан в направлении с северо-востока на юго-запад. Ширина ручья по дну 30-50 м, борта обрывистые достигают высоты 1-1.5 м. В средней части р. Акбулак выше Вишневской трассы расположена фильтровальная станция, которая периодически сбрасывает воды в речку. Вода на фильтровальную станцию поступает из Вячеславского водохранилища. Кроме того, пополнение ручья водой происходит в результате сброса технических оборотных вод золоотвала ТЭЦ-2 и промливневых стоков.

В реке Акбулак средняя минерализация составляет 638-758 мг/л, повышаясь в районе сброса у автомоста до 2234 мг/л, величины БПК5 достигают в 1.3 раза ПДКРХ., ХПК изменяются от 0.7 до 1.6 раз ПДКХП. По основным загрязнителям превышения ПДКРХ составляют: по сульфатам от 2 до 6.1 раз, аммоний-иону до 6 раз, ртути до 2 раз и кадмию до 2-8.8 раза ПДКХП. Тяжелые металлы изучены недостаточно.

По данным центра гидрометеорологии, содержание меди превышает ПДКРХ до 4 раз. Поверхностные воды реки следует рассматривать как умеренно загрязненные (III класс).

Речка Сарыбулак протекает в направлении с севера на юг г. Нур-Султан. На выходе из города долина сливается с поверхностью высокой поймы р. Есиль. Ширина долины колеблется от 20 до 50 м. Борта пологие, реже обрывистые, высотой от 1-2 м. По дну постоянно течет ручей в русле шириной 1-1.3 м.

Вода в реке Сарыбулак в летний период постоянно пополняется сбросными водами ТЭЦ-1 и проливневыми стоками. Протяженность долины около 2.5 км. В реке Сарыбулак повышается минерализация до 1938-2300 мг/л, БПК5 до 0.9-1.3 ПДКРХ, ХПК до 2.6-3.7 ПДКХП. По другим загрязнителям превышения ПДКРХ составляют по сульфатам до 5.7 раза, хлоридам до 2.1 раза, кадмию до 3-5 раз ПДКХП и ртути до 2-8 раз ПДКРХ.

В малых заболоченных озерах, расположенных к западу от реки Сарыбулак, качество воды ухудшается. Минерализация увеличивается в

среднем до 7785 мг/л, минерализация ХПК до 3.7 ПДКХП. Содержания основных загрязнителей превышают ПДКРХ по сульфатам в 24 раза, хлоридам 7.7 раз, ртути до 2-3 раз, кадмию до 8-15 раз ПДКХП. Поверхностные воды реки Сарыбулак по ИЗВ следует рассматривать как умеренно загрязненные и загрязненные (III и IV классы), малых озер как загрязненные и грязные (IV и V классы). Поверхностные воды реки Сарыбулак и малых заболоченных озер к западу от нее по санитарно-гигиеническим показателям не пригодны для культурно-бытового использования (купания и т.д.).

Город Нур-Султан расположен в засушливой зоне, которая характеризуется ограниченностью водных ресурсов. Основной и единственной водной артерией города является река Есиль с двумя небольшими притоками Сарыбулак и Акбулак, пополнение которых происходит за счет таяния снега в паводковый период.

Водоохранилище города Нур-Султан является практически единственным источником для удовлетворения хозяйственно – питьевых и промышленных нужд города, водообеспечением 67,2 млн. м³/год (проектная емкость 410,9 млн. м³). Все сточные воды г. Нур-Султан поступают на канализационные очистные сооружения города.

Станция очистки сточных вод и обработки осадков города была построена в период с 1964 по 1973 год, и представляет собой комплекс очистных сооружений, связанных между собой в единую технологическую схему и изменение параметров одного из них, сказывается на работе других. Все очищенные сточные воды с канализационно-очистной станции (далее – КОС) поступают в накопитель сточных вод Талдыколь, который состоит на балансе ГКП на ПХВ «Астана Су Арнасы».

Накопитель Талдыколь запроектирован в качестве ёмкости для сбора очищенных сточных вод г. Акмола, введён в эксплуатацию в 1970 г. В настоящее время при отметке нормального подпёртого уровня (НПУ) Талдыколя–347,2, площадь зеркала воды равна 2021 га, его ёмкость 65,2 млн. м³. Накопитель образован насыпной земляной дамбой по периметру естественных понижений, примыкающих к озерам Большой Талдыколь и Ульмес. Ограждающая дамба высотой от 1 до 6 м, протяженность – 22,7 км. Станция аэрации или канализационные очистные сооружения построены в 1969 году.

В состав КОС входят:

1. Сооружения механической очистки – решетки, песколовки, первичные отстойники;
2. Сооружения биологической очистки – аэротенки, вторичные отстойники;
3. Вспомогательные сооружения – насосные станции №12-13, иловые насосные станции, воздуходувная станция, котельная, газгольдеры, песковые площадки, здание аналитической лаборатории, гаражи, механический цех.

Проектная мощность КОС-135,9 тыс. м³ в сутки, фактическая производительность - от 100 до 120 тыс. м³ в сутки. Выполнена реконструкция КОС по проекту «Водоснабжение и канализация г. Астаны», за счет займа Японского банка по международному сотрудничеству. В настоящее время на КОС идет реализация проекта «Ликвидация накопителя сточных вод Талдыколь с рекультивацией. Завершающий этап», который разбит на 2 очереди строительства. 1-ая очередь строительства разделена на 4 пусковых комплексов. Реализация 1-ой очереди рассчитана с 2011 по 2015 годы. Реализация 3-го пускового комплекса начата в 2014 году. С 2002 осуществляется реализация проекта «Ликвидация накопителя сточных вод Талдыколь с рекультивацией в городе Астана», который имеет статус приоритетного республиканского бюджетного инвестиционного проекта и осуществляется за счет целевых инвестиционных трансфертов бюджета города Астаны и из республиканского бюджета.

Наблюдения за загрязнением поверхностных вод на территории города Нур-Султан проводились на 5 водных объектах (реки Есиль, Акбулак, Сарыбулак, вдхр. Вячеславское, канал Нура-Есиль). В реке Есиль превышения ПДК были зафиксированы по веществам из групп главных ионов (сульфаты – 1,5 ПДК), биогенных веществ (азот нитритный – 1,4 ПДК), тяжелых металлов (медь – 5,4 ПДК, цинк – 1,8 ПДК, марганец – 3,9 ПДК). В реке Акбулак превышения ПДК были зафиксированы по веществам из групп тяжелых металлов (медь – 5,9 ПДК, цинк – 2,7 ПДК, марганец – 5,4 ПДК), главных ионов (хлориды – 1,3 ПДК, магний – 1,1 ПДК, сульфаты – 4,2 ПДК), биогенных веществ (азот нитритный – 2,8 ПДК, фториды – 1,9 ПДК). В реке Сарыбулак превышения ПДК были зафиксированы по веществам из групп тяжелых металлов (медь – 4,2 ПДК, цинк – 3,7 ПДК, марганец – 5,7 ПДК), главных ионов (сульфаты – 6,7 ПДК, хлориды – 1,8 ПДК, кальций – 1,1 ПДК, магний – 2,0 ПДК), биогенных веществ (аммоний солевой – 5,8 ПДК, азот нитритный – 3,9 ПДК, фториды – 2,5 ПДК). На канале Нура-Есиль превышения ПДК были зафиксированы по веществам из групп главных ионов (магний – 1,4 ПДК, сульфаты – 3,8 ПДК), тяжелых металлов (медь – 4,4 ПДК, цинк – 1,9 ПДК, марганец – 3,0 ПДК). В водохранилище Вячеславское превышение ПДК было зафиксировано по веществам из группы тяжелых металлов (медь – 4,1 ПДК, марганец – 1,5 ПДК).

В поверхностных водах Казахстана зафиксированы 248 случаев ВЗ и 6 случаев ЭВЗ на 33 водных объектах из них в г. Нур-Султан: река Акбулак – 18 случаев ВЗ, река Сарыбулак – 2 случая ЭВЗ и 21 случай ВЗ, река Есиль – 11 случаев ВЗ, река Нура – 3 случая ВЗ, канал Нура-Есиль – 5 случаев ВЗ (рис.1, рис.2 и рис.3)

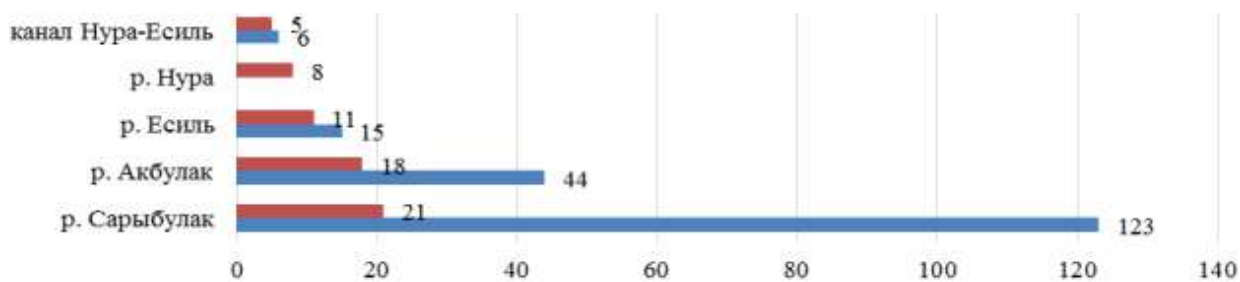

Рис.1 Случаи высокого загрязнения водных источников за 2019-2020 годы, ед

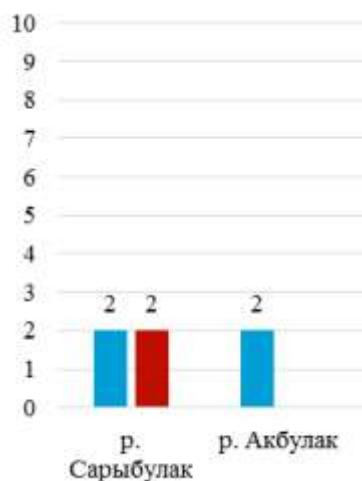

Рис.2 Случаи экстремально высокого загрязнения водных источников за 2019-2020 годы, ед.

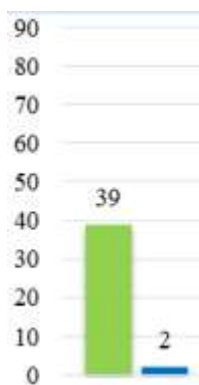

Рис.3 Случаи экстремально высокого загрязнения водных источников за 2019-2020 годы, ед. в Нур-Султан

В заключении хотелось бы отметить, что одной из самых острых экологических проблем для Казахстана остается проблема водных ресурсов. Учитывая, что значительная часть стоков 7 из 8 речных бассейнов республики формируется в сопредельных государствах, вопросы деления, загрязнения, засорения, истощения трансграничных рек, озер, морей и других водных ресурсов, это проблемы не только экологические, но и политические - как для Республики Казахстан, так и для сопредельных государств.

Основной объем водных ресурсов Казахстана обеспечивают поверхностные воды в среднегодовом объеме 100,9 км³. Из них 54,5 км³

формируются локально (Есильский, Нура-Сарысуский, Тобыл-Торгайский бассейны), а остальные 46,4 км³ - за счет стока трансграничных рек из Китая, Узбекистана, России и Кыргызстана (Арало-Сырдаринский, Балкаш-Алакольский, Жайык-Каспийский, Шу-Таласский бассейны).

В 2020 году Правительство Казахстана утвердило Концепцию Государственной программы управления водными ресурсами Казахстана на 2020-2030 годы. Предпосылками для выработки Концепции стали в том числе прогнозные данные Всемирного банка, согласно которым, если не будут приняты соответствующие меры, дефицит воды в стране к 2050 году приведет к снижению ВВП на 6%.

Концепция предполагает реализацию мер по водосбережению, увеличению объемов располагаемых водных ресурсов, а также повышению эффективности управления водными ресурсами, которые будут способствовать обеспечению сохранности водных экологических систем, гарантированному обеспечению населения, окружающей среды и отраслей экономики водными ресурсами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. «Национальный доклад о состоянии окружающей среды об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2020 год», [Электронный ресурс] – сайт Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/about?lang=ru> дата доступа 16.04.2022;
2. Информация с сайта РГП «Казгидромет» [Электронный ресурс] – <https://www.kazhydromet.kz/ru/gidrologiya/konsultativnyy-prognoz-pogody-na-sezon> дата доступа 16.04.2022;
4. Информация с сайта РГП «Казгидромет» [Электронный ресурс] – http://www.kazhydromet.kz/ru/monitor_beluten_archiv2015 дата доступа 16.04.2022;
5. «Водный кодекс Республики Казахстан» от 9 июля 2003 года № 481 [Электронный ресурс] – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000481> дата доступа 16.04.2022;
6. «Экологический кодекс Республики Казахстан» от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК [Электронный ресурс] – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> дата доступа 16.04.2022;

УДК 504

МОНИТОРИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ

Кенжегалиева Дильнара Нуржановна, магистрант 2 курса,
специальность 7М05201, Международный университет Астана,

Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель—Мазбаев Орденбек Блисбекович, д.г.н., профессор.

Аннотация

В статье рассматриваются основные этапы мониторинговых исследований рекреационного природопользования, как возможность определения степени изменчивости природных условий рекреационной территории во времени и интенсивности воздействий на нее.

Ключевые слова: рекреационное природопользование, мониторинг, природные ресурсы, природные условия, рекреанты.

Развитие рекреационного природопользования в большей степени находится в зависимости от комплекса природных условий территории. Природные условия местности, используемые в целях рекреации, должны обладать особыми свойствами, устанавливающими характер видов рекреационной деятельности.

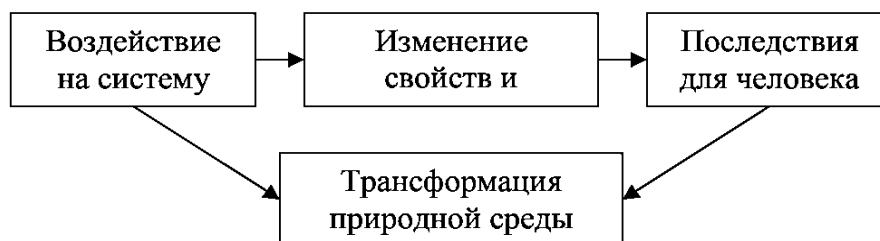

Рисунок 1-Структура системы рекреационного природопользования [1]

Природные условия рекреационной территории регулярно изменяются под воздействием прямого или косвенного вида природного и антропогенного нагрузок.

Пользуясь природными ресурсами и условиями территории, человек проявляет на окружающую природу различные по силе и характеру воздействия. Во следствии этих воздействий происходят разного рода изменения, возникающие как в отдельных компонентах природы, так и в природных системах (комплексах) в целом. Измененные природные системы и их элементы, в свою очередь, влияют на самого человека и его деятельность, что влечет за собой ряд часто нежелательных последствий. В связи с этим

особое значение приобретает анализ цепочек преобразования системы (рисунок 2) [2].

Под воздействием человека происходит изменение состава, состояния, структуры и функций природных систем. Начальное воздействие на тот или иной компонент природы по цепи вертикальных связей передается на другие компоненты, а по каналам горизонтальных связей – на другие гео- и экосистемы.

Рисунок 2-Схема преобразования природной системы [2]

Определение степени изменчивости природных условий рекреационной территории во времени и интенсивности воздействий на нее возможно только мониторинга, рассматриваемого как систему регулярных длительных наблюдений в пространстве и во времени, дающую информацию о прошлом и настоящем состояниях окружающей среды, позволяющую прогнозировать на будущее изменение ее параметров, имеющих особое значение для человечества, можно выделить основные этапы мониторинговых исследований рекреационного природопользования:

–на первом этапе необходимо получить исторические сведения организации отдыха в данной местности, сведения о физико-географических условиях (в том числе о рекреационных ресурсах) для формирования видов рекреационной деятельности, территориальные возможности рекреационной нагрузки, функциональные приоритеты отдыха, исторические сведения об экологическом состоянии данной ТРС (территориально-рекреационной системы);

–на втором этапе дать интегральную оценку фактического состояния природных условий и рекреационных ресурсов сложившейся территориально-рекреационной системы. В данном случае под такой интегральной оценкой подразумевается суммированная оценка ее отдельных свойств: микроклимата, водной среды, зеленых насаждений, рельефа и его морфологических характеристик и др. При проведении оценки необходимо включить эмиссионную нагрузку в рамках ТРС. В качестве ведущих показателей в системе интегральной оценки выступают сравнительные, т. к. на их основе можно делать соответствующие выводы о состоянии рекреационного природопользования;

–на третьем этапе (после проведенной интегральной оценки) необходимо определить уровень пригодности территории для дальнейшего использования в рекреационных целях. Этот этап исследований важен для разработок способов регулирования рекреационной деятельности с позиций экологической комфортности среды. Он исключает возможность спонтанного

и небезопасного для здоровья рекреантов дальнейшего использования неорганизованного вида отдыха;

–четвертый этап предполагает создание базы картографических данных по рекреационному природопользованию данной территории (с комплексным приложением оценок по рекреационным ресурсам), которая обеспечит информационную доступность не только местным рекреантам;

–в плане мониторинговых исследований рекреационного природопользования на основе сравнительно – географического метода заключительным этапом становится прогнозирование будущей ситуации, которое, как и в прикладных рекреационных исследованиях территорий, не сможет быть полноценным для решения конкретных задач без картографирования – важнейшего метода отображения.

Мониторинг рекреационного природопользования должен базироваться на существующих классификациях систем мониторинга. Прежде чем переходить к систематике этого вида мониторинга, необходимо обратиться к проблемам рекреации, которые продиктовали необходимость мониторинговых исследований рекреационного природопользования.

Проблема организации отдыха во все времена была и остается актуальной, особенно в условиях большей подвижности населения. Вместе с этим прослеживается проблема рекреационных нагрузок территорий, которая влечет за собой проблемы потребности в земельных ресурсах для рекреации, выделение перспективных районов отдыха и туризма, с выявлением ограниченного набора видов рекреационной деятельности, определение ценностных факторов и свойств природных ресурсов.

Важной проблемой на данный момент является проблема обеспечения рекреантов благоприятными экологическими условиями рекреационной среды. Так как в последнее время благоприятность природных условий рекреационных зон подвержена различным факторам техногенного воздействия, то в результате этого снижается рекреационная ценность территории. В выделении наиболее значимых факторов снижения рекреационной пригодности территорий первое место отводится различным химическим загрязнителям и разнообразным природным и физическим факторам воздействия (электромагнитное излучение, радиоактивные излучения, солнечная радиация, акустические шумы и шумовые вибрации). Такое выявление может провести мониторинг факторов воздействия на рекреационные территории.

По масштабам воздействия мониторинг рекреационного природопользования не ограничивается в пространстве и времени. По характеру обобщения информации мониторинг рекреационного природопользования предполагает включение результатов комплексных исследований и разработку рекомендаций проектов рекреационного использования территорий. Объем мониторинговых исследований рекреационного природопользования недостаточно определен, но его варьирование зависит от дифференцированности природных условий

рекреационной территории и в дальнейшем позволит совершенствование своей системы.

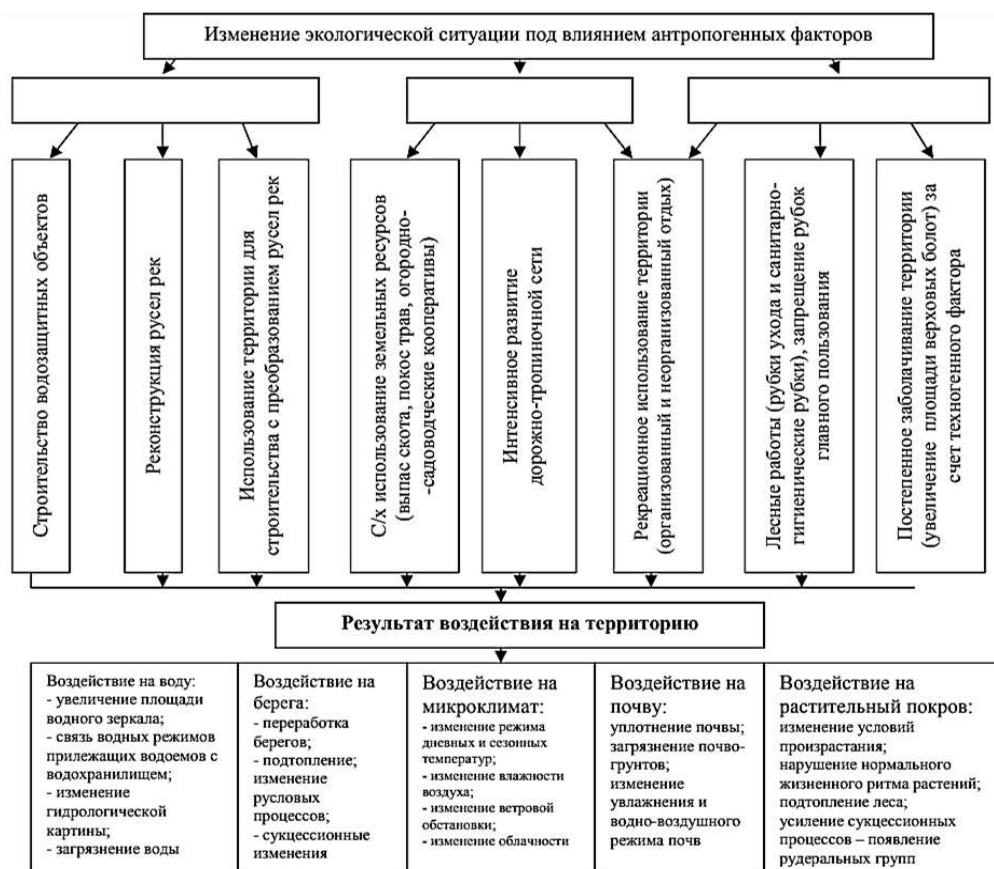

Рисунок 3-Схема анализа экологической ситуации рекреационного объекта [4]

Причинами изменений экологической ситуации (рисунок 3) любой территории могут быть факторы различного происхождения: природного, антропогенного и природно-антропогенного, но главной и наиболее распространенной причиной нарушений в природных системах любого уровня является деятельность человека. Как уже отмечалось выше, под влиянием антропогенных факторов природные системы изменяются, разрушаются и перестают частично или полностью выполнять важные экологические, экономические и социальные функции в жизни человека [4].

Возрастающие потребности населения в отдыхе неизбежно вовлекают в сферу рекреационной деятельности новые территории. Поступательное и устойчивое развитие рекреационного комплекса невозможно без рационального использования рекреационных ресурсов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лиханов Б.Н. Рекреационное природопользование // Вопросы географии. - 1978. - № 108. - С. 162-169.
2. Яндыганов Я.Я., Власова Е.Я. Экология региона: проблемы, решения. Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2010.

3. Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география: учеб.-метод. комплекс. М.: Изд-во МПСИ; Флинта, 2005.

4. Оборин М.С. Системная методология как один из подходов изучения рекреационного природопользования // Вестник УдмГУ. Сер. Биология и Науки о Земле. 2010. № 2. С. 12–18.

5. Временная методика определения рекреационных нагрузок на природные комплексы при организации туризма, экскурсий, массового повседневного отдыха и временные нормы этих нагрузок. – М.: Госкомлесхоз, 1987. – 34 с

6. Мухина Л.И. Опыт рекреационной оценки природных комплексов. // Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. - М.: Наука, 1973. - С. 63-86.

УДК 674.031.632.15

РОЛЬ ALNUS MILLER В УЛУЧШЕНИИ ЛЕСНОЙ СРЕДЫ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ ТУРГАЙСКОГО ПРОГИБА

Жанерке Қапбар, магистрант 2 курса специальность 7М01502- Биология
Научный руководитель – Жамангара Айжан Кашаганкызы, кандидат
биологических наук

Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Мировой опыт показывает, что ольха вносит значительный вклад в снабжение экосистемы азотом. Этот вклад заметно улучшает плодородие почвы. Существует определенный потенциал для использования ольхи в лесопользовании во многом таким же образом, как бобовые используются в сельском хозяйстве. Текущие исследования также показывают, что *Alnus miller* может играть значительную роль в борьбе с *Poria weirii*, вирулентным корневым патогеном, который вызывает значительные потери коммерческих древесных пород в северной части Тургайского прогиба.

Ольха (*Alnus*) уже много сотен лет признана ценным растением. В 1882 году К. Эллогг написал об *Alnus Miller* в лирических тонах, предваряя свои замечания цитатой из Вергилия (70-19 гг. до н.э.) о привычке ольхи расти на влажных участках. Далее он упомянул полог ольхового леса как "то, что издревле обозначалось как густые "жирные тени", под которыми продолжала цвести зеленая трава и нежная трава". Очевидный источник этой цитаты прослеживается до работы Уильяма Брауна из Англии 1630 года, в которой говорилось: часть: "Ольха, чья жирная тень питает / Каждое растение, посаженное рядом с ним, долго процветает"[1].

Раннее сообщение о наличии клубеньков на ольхе было опубликовано в 1829 году, а позже в том же столетии несколько ботаников попытались идентифицировать микроорганизм, присутствующий в клубеньках. В 1896

году было отмечено, что *A. glutinosa* (L.) Gaertn. интенсивно рос в стерильной, не содержащей азота почве, инокулированной корневым материалом ольхи, в то время как аналогичные растения в незасеянной почве оставались маленькими и испытывали дефицит азота. К началу 20-го века исследования ранних ученых привели к включению ольхи в список "растений, собирающих азот" в Ежегодном сборнике Министерства сельского хозяйства США [2].

Наибольшие успехи в изучении важной роли *Alnus* в фиксации азота были достигнуты, конечно же, в двадцатом веке. Многие публикации посвящены биохимическим и микробиологическим аспектам азотфиксации *Alnus Miller* и лесным растениям различных видов.

Важная роль ольхи в поддержании продуктивной экосистемы была твердо установлена после более чем 140-летних зарегистрированных исследований. *Alnus Miller* принадлежит к группе из 12 родов покрытосеменных растений, которые симбиотически фиксируют атмосферный азот.

До 1958 года не проявлялось особого интереса к изучению благотворного воздействия ольхи на лесное хозяйство, несмотря на имеющиеся в ранней литературе свидетельства того, что ольха может быть полезна для лесного хозяйства так же, как бобовые для сельского хозяйства. В этой статье обобщается значительный объем имеющихся в настоящее время фактических данных о влиянии *Alnus* на свойства лесной почвы, а также на увеличение силы и роста растительности, связанной с ольхой. Приводятся примеры растущего числа случаев использования ольхи во всем мире для улучшения лесной среды [3]. Также прилагается краткое изложение недавних исследований в нашей лаборатории, которые показывают, что ольха может играть важную роль в подавлении патогенов корней хвойных деревьев. Цель состоит в том, чтобы установить, что усиленная эксплуатация ольхи лесоводами заслуживает немедленного внимания, особенно в связи с нынешней широко распространенной заботой о качестве лесной экосистемы.

Влияние ольхи на азот почвы. Атмосферный азот симбиотически фиксируется в корневых клубеньках *Alnus*. Новый азот, вносимый таким образом в лесную экосистему, попадает в почву несколькими различными путями.

Было показано, что около 90 процентов азота, зафиксированного в течение первого вегетационного периода, постоянно переносится из клубенька в растение ольхи. Листья ольхи имеют гораздо более высокое содержание азота, чем у большинства других пород деревьев (таблица 1), и количество азота, выделяемого из листьев ольхи перед их опадением, намного меньше, чем у других деревьев. Разложение богатого азотом мусора (таблица 2) является важным механизмом, приводящим к увеличению содержания азота в почве под ольхой [4].

Другим основным путем симбиотически фиксированного азота от растения к почве является прямое выделение из живых корней или клубеньков. По оценкам, около 60% почвенного азота, добавленного в насаждение *A. miller*,

поступило из корневых выделений или свободноживущих микроорганизмов. На дальнейшее подтверждение важности этого выделения указывает значительно большее ежегодное накопление азота в почве под *A. miller*, чем можно было бы объяснить ежегодным выпадением листьев и обогащением осадков за последние годы в 40-летнем древостое в северной части Тургайского прогиба.

Разложение мертвых корней и клубеньковой ткани является еще одним, возможно, важным источником обогащения почвы азотом. Общая масса клубеньков в северной части Тургайского прогиба *A. miller* была оценена в 244 кг на га. Анализы показывают, что корневые клубеньки действительно богаты азотом.

Свободноживущие азотфиксирующие микроорганизмы могут быть дополнительным источником накопления азота в почве под ольхой. Бактериальная популяция была значительно выше в почве под хвойным лесом *A. miller*, чем под чистым хвойным лесом, а трансформация азота в органическом веществе почвы происходила намного быстрее под *A. miller*, чем у хвойных деревьев в сильно кислой почве северной части Тургайского прогиба. Очевидно, нитрифицирующие бактерии, которые эффективны при низком pH, встречаются в ольховых лесах. Целых одна треть от общего накопления азота в почве, наблюдаемого в исследовании теплицы с *A. miller* была отнесена к азотфиксирующим микроорганизмам.

Таблица 1 - Концентрация азота (в процентах от сухого веса) в подстилке - пять видов *Alnus* по сравнению с сопутствующими деревьями

Вид	<i>Alnus</i>	связанные деревья
<i>Alnus glutinosa</i>	2.57	0.85
<i>Alnus inokumae</i>	2.80	0.85
<i>Alnus incana</i>	2.73	0.85
<i>Alnus incana**</i>	1.48	0.88
<i>Alnus rubra</i>	3.51	1.46
<i>Alnus miller</i>	2.50	0.98
<i>Alnus miller</i>	2.36	0.85
<i>Alnus miller</i>	2.17	0.76
<i>Alnus miller</i>	2.18	1.61
<i>Alnus miller</i>	2.80	1.20

Таблица 2 - Масса годовой лиственной подстилки и общий азот в ней (кг/га/год) для трех видов *Alnus*

Вид	Лиственная подстилка	Общее кол-во азота
<i>A.miller</i>	3,300	66
<i>A.miller</i>	5,500	110
<i>A.miller</i>	5,029	112
<i>A.miller</i>	1,315	31
<i>A.miller</i>	1,593	21
<i>A.rugosa (низменность)</i>	4,110	145

<i>A.rugosa</i> (возвышенность)	3,460	98
---------------------------------	-------	----

Небольшое количество азота переносится в почву с осадками, которые либо вымываются через крону дерева, либо стекают по стволу дерева. Такие осадки в древостое *A. miller* содержат значительно больше азота, чем в соседнем хвойном древостое. Концентрация азота в стволовом потоке была выше, чем в сквозном потоке. Однако вклад ионов питательных веществ от стволового потока был очень мал по сравнению с вкладом от сквозного потока из-за различий в объеме. После промывки листьев осадки, безусловно, являются одним из источников переноса азота в почву, но итоговый эффект представляется незначительным по сравнению с другими механизмами.

Таблица 3 - Среднегодовое увеличение содержания азота в почве под пятью видами *Alnus*

	Вид kg/ha/год	годы аккреции	общая глубина почвы см
<i>A. miller</i>	300	2-14	30
	209	30	**
	140	7	**
	100	1	**
	139	40	90
	40	26	60
<i>A. crispa</i>	157	5	-
	62	50	45
<i>A.rugosa</i>	150	18	60
	79	16	15
<i>A. alnus incana</i>	50	30	20
	50	21	70
<i>A. glutinosa</i>	30	7	**
	12	11	5

Оценка по результатам исследования теплиц.

Из ряда исследований видно, что увеличение содержания азота в почве ольхой является значительным (таблица 3).

В соответствии с нынешней практикой удобрения лесов на северной части Тургайской ложбины азот вносится из расчета около 225 килограммов на гектар каждые 5 лет. Лес добавляет, по консервативным оценкам, 780 килограммов азота на гектар в течение 5-летнего периода в этом регионе (таблица 3). Стоимость внесения химических удобрений составляет около 14 тысяч тенге за гектар. Таким образом, азот, добавляемый ольхой, может оцениваться почти в 45-50 тысяч тенге за гектар в течение 5-летнего периода. Азот, добавляемый ольхой, также обычно превышает количество вносимого бобовыми. Существует достаточно прецедентов для использования ольхи в лесном хозяйстве так же, как бобовые используются для повышения продуктивности сельскохозяйственных почв [5].

Физические свойства почвы также могут быть улучшены под ольховыми лесами. Большое содержание органического вещества в почве и меньшая объемная плотность почвы наблюдались под плантацией красной ольхи и сосной (*Pinus sylvestris*). Аналогичные результаты в отношении насыпной плотности были получены с Аляски [6]. Эти наблюдения имеют важные последствия с гидрологической точки зрения. Повышенная пористость почвы, связанная с низкой насыпной плотностью, обеспечивает улучшенную инфильтрацию воды и лучший контроль влажности почвы как для роста деревьев, так и для водоснабжения в сухой сезон.

Продуктивность лесных деревьев нескольких семейств была улучшена за счет объединения с ольхой. Эффект роста ольхи в качестве улучшающего почву севооборота или в качестве смеси с другими породами деревьев заслуживает более широкого применения. Большинство находок касаются увеличения высоты или диаметра деревьев. Более широкая и мощная верхняя крона также наблюдалась в хвойном компоненте смешанного древостоя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Хилтнер, Л., Ландвиртшл. *Versuchssta.* 46, 153-161 (1896).
2. Хофманн, Митт. *StForstverw.* Бавария. 26, 169-178 (1951).
3. Холмсгаард, Э., *Форстл. Форсогсв. Данм.* 26, 251-270 (1960).
4. Х
- о 5. Яро, З., *Эрдесеттудоманьи Кослеменек, Шопрон* 1, 151-162 (1958).
- р 6. Калниньш А. И., *Научн. Сессия. Воп. Биол. сельск. Х. Рига*, 1951, а90-197 (1953). 33 Келлерман К. Ф., деп. *Агр. США. Ежегодник*, стр. 213-218

УДК 372. 854

ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММЫ КУРСА «ОБУЧЕНИЕ М РЕШЕНИЮ ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ ПО ХИМИИ»

и Мауканов Нұрсұлтан Жанғалиұлы, магистрант 2 курса, специальность
т 7М01506 – «Химия», Международный Университет Астана, Нур-Султан,
т Казахстан.

. Каиров Нурлан Мурадович студент 1 курса, специальность 6В01503 –
«Химия», Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Нургалиева Дамен Аукиловна, к.п.н. доцент ВШЕН

в
е Решение олимпиадных задач требует от ученика нестандартного
мышления, анализа вещей и углубление предмета. Все школьные
олимпиадные задачи составляются согласно утвержденного документа -
«Программа по подготовке учащихся к участию в олимпиадах и итоговой
аттестации по химии (дополнительная)», предполагающая углубленное
изучение школьной программы.

н

с

т

.

Задача преподавателя в процессе обучения состоит в том, чтобы: ориентировать ученика (дать ясную, логическую структуру предмета); мотивировать его (показать значение проблемы, вызвать и поддержать интерес); представить материал (ввести новые знания в ранее усвоенный контекст); объяснить (привести примеры и дать необходимые пояснения, развить (дать дополнительный материал для более детального ознакомления вопросом); закрепить (дать возможность потренироваться и проверить понимание материала); подтвердить адекватность достигнутого знания и его соответствие требуемому уровню.

Основная цель данного курса - сформировать необходимые умения и навыки для решения олимпиадных задач различного уровня сложности. Решение задач рассматривается не как самоцель, а как один из методов изучения предмета. Курс предназначен для подготовки учащихся 8-11-х классов, он ориентирован на формирование общей культуры и в большей степени, связан с мировоззренческими, воспитательными и развивающими задачами общего образования, задачами социализации. Он призван способствовать интеллектуальному развитию учащихся; сформировать у учащихся знания и умения, которые необходимы в повседневной жизни; повысить мотивацию учащихся в обучении предмету; развивать познавательные интересы и способности самостоятельно добывать знания.

Не менее важна актуальность курса, она обусловлена новыми требованиями. Главная задача сегодняшней школы – противостоять деградации общественной жизни, пробудить у молодого поколения чувство взаимопонимания, доверия, сотрудничества. Школа призвана воспитать инициативную личность, способную творчески мыслить и находить нестандартные решения, следовательно, ключевой характеристикой школьного образования становится не только передача знаний и технологий, но и формирование творческих компетентностей, готовности к переобучению. Современная школа должна удовлетворить заказ государства и выйти на новое качество образования. Под новым качеством образования понимается достижение обучающимися таких образовательных результатов, которые позволят им быть успешными в получении профессионального образования и, в дальнейшем, - востребованными на рынке труда, умеющими решать моральные проблемы межличностного и социального общения.

Курс учит применять полученные знания и умения при решении задач в повседневной жизни, готовит к сознательному выбору профессии, связанной с предметом. Курс рассматривает взаимосвязь различных предметов. Данный курс является средством дифференциации индивидуальности обучения, которое позволяет за счет изменения в структуре, содержании и организации образовательного процесса более полно учитывать интересы, склонности и способности обучающихся, создать условия для образования старшеклассников в соответствии с их профильными интересами и намерениями в отношении продолжения образования. При этом существенно расширяются возможности выстраивания обучающимися индивидуальной

образовательной траектории. Курс ориентирован на расширение знаний учащихся, на развитие их интеллектуальных способностей. Предполагается повысить мотивацию учащихся, а также интерес к различным наукам.

Преимуществом индивидуального или группового обучения является возможность регулярных консультаций с преподавателем и индивидуальный подход преподавателя к каждому ученику.

Отличительной особенностью является инвариантность содержания:

- курс применим для разных групп школьников, что достигается обобщённостью включённых в неё знаний, их отбором в соответствии с задачами профильного обучения;

- как правило, при таком обучении от учеников не требуется всё время находиться в школе. Эти занятия не обязательны для посещения, но, как правило, крайне полезны для выработки у учащихся практических навыков.

- при индивидуальном обучении могут использоваться разнообразные методы донесения учебной информации, в том числе и дистанционные, при которых учитель и ученик в системе общаются в режиме on-lain.

Курс «Программа по подготовке учащихся к участию в олимпиадах и итоговой аттестации по химии», обеспечивает приобретение знаний и умений, позволяющих готовить школьников к тому, чтобы они могли осуществить осознанный выбор путей продолжения образования или будущей профессиональной деятельности. Решение олимпиадных задач одна из наиболее сложных разделов любого предмета, так как на изучение данного вопроса очень мало времени уделяется в процессе обучения. Этот курс поможет в приобретении знаний и умений, необходимых при подготовке к поступлению в колледж, ВУЗ, где необходимы знания по данному предмету. Содержание курса обеспечивает развитие познавательных интересов, интеллектуальных и творческих способностей.

Так, магистрантом 2 курса, специальности 7М01506 – «Химия», Мауқановым Нұрсұлтаном разработан курс «Программа по подготовке к областной и республиканским олимпиадам по химии».

Согласно данной программе в определенной последовательности распределены темы для изучения:

1. Вещества и физические тела. Физические свойства веществ. Физические и химические явления.

2. Атомы и молекулы. Химические элементы и их формулы. Формы существования элементов.

3. Атомное строение элементов (Атомное ядро). Изотопы. Электроотрицательность.

4. Электронная конфигурация элементов (атомов). Характер связи в химических соединениях.

5. Степень окисления. Валентность химических элементов.

6. Химические формулы. Название веществ. Относительная атомная масса. Молекулярная масса.

7. Массовая доля элементов в соединениях.

8. Смеси. Очистка веществ. Массовая доля веществ в смеси.
9. Растворы. Массовая доля веществ в растворе.
10. Растворимость веществ. Кристаллизация. Кристаллогидраты.
11. Моль. Количество атомов/молекул. Молярная масса. Молярный объем газов.
12. Молярная/ Нормальная/ Моляльная концентрация.
13. Смеси газов. Объемная доля газа смеси. Нормальные условия.
14. Относительная плотность газов.
15. Расчеты по уравнениям реакций с участием газов. $pV = nRT$.
16. Химические реакции. Типы химических реакций.
17. Составление уравнений химических реакций. Баланс.
18. Простейшие расчеты по уравнениям химических реакций.
19. Окислительно-восстановительные реакции.
20. Метод электронного баланса.
21. Сложные задачи на тему - смешивание растворов.
22. Примеси, выход реакции, избыток-недостаток.
23. Кислород. Водород. Вода...

Предлагаемый перечень тем охватывает все разделы химии, общее количество предлагаемых тем – 111.

Предполагается, что данный курс, разработанный Мауқановым Нұрсұлтаном, изучается в ходе индивидуальных или групповых занятиях, при подготовке к олимпиадам по предмету. Данный образовательный курс является источником знаний, который углубляет и расширяет базовый компонент.

Значимость, роль и место данного курса определяется также необходимостью подготовки учащихся к олимпиадам различных уровней и выбору профессиональной деятельности. Курс позволит полнее учесть интересы и профессиональные намерения старшеклассников, следовательно, сделать обучение более интересным для учащихся и, соответственно, получить более высокие результаты.

Такой курс по предмету должен помочь учащимся решить конкретные проблемы из числа тех, с которыми они сталкиваются в учебном процессе, усвоить основные понятия, расширить базовый компонент. Этот курс должен ознакомить учащихся с ролью предмета в жизни общества, в особенностях его содержания. Он научит добывать информацию в интернете и использовать её для решения олимпиадных задач.

Создать условия для подготовки учащихся к олимпиадам; предоставить учащимся возможность реализации предметных способностей; способствовать развитию логического мышления – такие задачи выполняет в результате своих исследований – выполняет студент 1 курса, специальности 6В01503 – «Химия», Каиров Нурлан.

Являясь тренером олимпиад различных уровней по химии, Нурлан занимается подготовкой детей в школе интернат для одаренных мальчиков «Білім – інновація». Г. Нур-Султан. Задачи, которые стоят перед молодым

тренером: коррекция и углубление имеющихся знаний по предмету, ликвидация пробелов, обучение решению олимпиадных задач, систематизация знаний, выработка целостного взгляда на предмет, усвоение материала повышенного уровня сложности, развитие творческой активности и инициативности, повышение ИКТ компетенции. А также - развивать познавательные интересы и способности самостоятельно добывать знания, выбирать наиболее удобный способ выполнения задания.

Тематический план разделов рабочей программы по химии и распределение часов составлен с учетом эволюционного нарастания сложности олимпиадных заданий и расширения знаний, необходимых для решения комбинированных олимпиадных задач по химии. Однако, учитывая непрерывные интеграционные процессы в олимпиадном движении, тематический план предметной подготовки по химии может претерпевать изменения для совершенствования образовательного процесса и создания оптимальных условий творческого и интеллектуального развития одаренных детей.

Рабочая программа по химии предусматривает разделы, содержащие методические указания для разработки и проведения всех видов мероприятий контроля результатов обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Степин Б.Д., Аликберова Л.Ю. Занимательные задания по химии. / М., Издательство " Дрофа ", 2006, 430 с.
2. Габриелян О.С., Прошлецов А.Н. Химия: 8-11 классы: Региональные олимпиады: 2000-2002 гг./ М., Издательство "Дрофа", 2005 г
3. Артемов А.А. Дерябина С.С. Школьные олимпиады. Химия. 8-11 классы. М.: Айрис-пресс, 2007. – 240 с.
4. Доронькин В.Н. и др. Химия: сборник олимпиадных задач. Школьный и муниципальный этапы. – Ростов н/Д: Легион, 2009. – 253 с.

ӘОЖ 574/577

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА PISA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ

Махажанова Раушан Акановна, биология пәнінің мұғалімі, «Әл-Фараби атындағы мектеп-гимназиясы» КММ, Қарағанды қаласы,
makhazhanova2014@mail.ru

Бүгінгі таңда Қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шынайы өмірлік кезеңдерге бейімдеу мәселелері тұр, өйткені адам қоғамда түрлі өмірлік мәселелерге байланысты дұрыс шешімдер қабылдау үшін жоғары кәсіптілік және интеллектуалдық әрекеттерді қажет ететін жағдайларда заман талабына сай өмір сүріп, қызмет етуде.

XXI ғасыр техниканың дамыған заманы. Заман өзгеруде соған сәйкес біз ұстаздар қауымында өзгеруіміз керек. Әр ұстаз өз пәнінің шебері болып қана қоймай сабақ беру әдіс-тәсілдерінде өзгерту керек. Ел басымыздың бүгінгі таңда бастап отырған саясаты, болашақ оқушылардың жан-жақты, өз ойын ашық айтата білетін, бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу. Еліміздің әлемдегі дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында өскелең жас ұрпақты білімді болуы маңызды. Сол мақсатта қазіргі уақытта шетелдік тәжірибелер зерделеніп, PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалар негізінде оқушылардың ғылыми жаратылыстану сауаттылығын дамыту мақсатында елімізге осы бағытта жұмыс жасау негізделіп отыр. Биология сабағында PISA тапсырмалары арқылы оқушылардың ойлау қабілетін, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдай жасау. Біздің еліміз үшін халықаралық зерттеулерге қатысу білім берудің бақылау- бағалау жүйесін реформаландырудың қажеттілігін ескертетін бірқатар факторлар, атап айтар болсақ Қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуіне негізгі себеп болады. Қазақстанның халықаралық зерттеулерге қатысуы, оқушының өзін-өзі дамытуды максималды түрде іске асыруы мен қоғам өмірінде өз орынын табу, өздігінен іздену, талдау жасау, құрылымдау, ақпараттарды дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді.

Мақсаты:

Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын дамытуда PISA тапсырмаларын беру арқылы, сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту, алған білімін өмірде қолдана алуға, өз ойын ашық айтатын жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру.

Міндеті:

- Оқушылардың биология пәніне деген ынтасын арттыру.
- Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығы мен ойлау қабілеттерін арттыру мақсатында түрлі тапсырмалар беру.
- Оқушылардың оқу сапасын жақсарту.

Күтілетін нәтиже:

PISA тапсырмаларын беру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Оқушылардың өзіне деген сенімділігі күшейеді, ғылыми көз-қарасы артады. Өз ойын ашық айтады, сындарлы ойлау қабілеті дамиды.

Қазіргі кезде білім беру жүйесінде оқушының дамуындағы оның үлгерімінің үлкен мәні бар. Баланың жеке басын жан-жақты дамытуға бүгінгі таңда білім беру саласындағы оқу процесіндегі оның үлгерімі негізгі роль атқарады.

Мұғалім өзінің пәнін жетік білуі керек. Біліктілігі жоғары, жан –жақты іздену, жұмыс түрлерін түрлендіруі, сабақты қызықты өткізу керек сонда оқушылардың пәнге үлгермеушіліктері азайып немесе мүлдем болмайды. Барлығы мұғалімнің шеберлігімен, оқушының қызығушылығына байланысты.

PISA тапсырмаларын беруде ең алдымен төмендегі талаптарға сай болуы керек.

- Тапсырманың оқушының жас ерекшелігіне сай құру.
- Құрылған тапсырмалар өмірмен байланысты болуы керек, яғни SMART мақсатқа негізделу.
- Тапсырмалар тақырып деңгейінде жасақталу.
- Тапсырмалар оқушының қызығушылығын тудыратын түрлендірілген тапсырмалар болу.
- Тапсырмалар келесі берілетін тапсырмамен байланысты болу.
- Әр түрлі оқу пәндерінің әр тақырыбы үшін Б.Блум таксономиясына құрылған тапсырмалар жүйесін даярлау;
- Оқу үрдісіне сыни тұрғыдан ойлау, нәтижеге бағдарланған технологияларды қолдану;
- Білім мазмұны, оқу-әдістері мен формалары да осы технологиялардың талаптары негізінде анықтау (мысалы, И.Я. Лернердің 4-элементтік негіздегі мазмұнын анықтау теориясы арқылы оқу мазмұнын іріктеу т.б.);
- Білім мазмұнын анықтағанда қазіргі ақпараттық технологияның дидактикалық мүмкіндіктерін, әсіресе оқушыларды іздену-зерттеуге жетелейтін процестерді модельдеу мүмкіндігін ескеру, негізге алу.

Тапсырмалар көбіне оқушылардан шыққан нәтижені талдап қорыту, түсіндіру немесе негіздеу заңдылықтарын білуді талап етеді. Осы тұрғыда оқыту мақсатының иерархиясы мәселелерін зерттеген американдық ғалым Б.С. Блум таксономиясы білімді меңгеру кезеңінде мақсат қоюдың мынадай алты деңгейлі тізбегін ұсынады: білу; түсіну; қолдану; анализ және синтез; бағалау. Ал оқытудың мақсаттар иерархиясына сәйкес академик В.П. Беспалько да оқушылардың білімді қабылдауының төрт деңгейлі педагогикалық кешенін ұсынып, белгілі бір шамада оқушы тәжірибесінің даму деңгейін көрсететін танымдық іс-әрекетті меңгерудің төрт деңгейін анықтағаны белгілі.

Биология пәнінде PISA тапсырмаларын құруда Блум таксономиясы негізінде құрылса, ол тапсырмалардың ең төменгі деңгейлік сұрақтардан құрылып бірте-бірте тапсырмалар күрделеніп отырып жоғарғы деңгейге ауысады.

Әр тапсырма оқушылардың тек сын тұрғысынан ойландырып қана қоймай, талантын және дарындылық қабілеттерін аша отырып, көшбасшылық қабілеттерін шыңдау. Бенджамин Блум таксономиясы – педагогикалық мақсаттардың классификациялық амалы. Осы тұрғыда Блум таксономиясы негізінде тапсырмалар түрлерін құрылу тапсырмалар төменгі деңгейде жоғарғы деңгейге дейін күрделенуі керек.

Дидактикалық матрица Б. Блумның мақсаттар таксономиясы, В.П. Беспальконың меңгеру деңгейлері (нәтижелер таксономиясы), олардың сәйкестік көрсеткіштерінен шығатын сапалар иерархиясы, ынта, белсенділік, біліктіліктер иерархияларының байланысын көрсететін, дамыта оқытудың квинтэссенциясын негізге ала отырып биология пәнінде PISA тапсырмаларын В.П. Беспальконың 4 деңгейде құрастыру, оқушылардың биология пәнінен

ғылыми жаратылыстану сауаттылығын дамыта отырып, сын тұрғысынан ойлануға мүмкіндік береді.

1-деңгей: оқушылық деңгей – репродуктивтік деңгей: – жаттап алуға лайықталған анықтамалар, тұжырымдамалар, ережелер т.б. – алдыңғы сабақта жаңадан меңгерілген білімнің өзін өзгертпей қайталап, пысықтауға арналған сұрақтар; – тапсырмалар жаңа тақырып үшін тиімді және өмірмен байланысты болуы керек. Жаратылыстану пәндерінде мұндай талаптар жаңа тақырыпты игеру соңында орындалатын ұқсас тапсырмалар құру арқылы жүзеге асырылады және олар оқушының өзі қорытып шығарған ереже, анықтама, заңдарын бекітуге арналады. Бұл деңгейдегі сұрақтар білу, түсіну деңгейге бағытталуы керек. Тапсырма оқушыларды жас ерекшеліктеріне сай және өмірмен байланысты болуы маңызды. Себебі, өмірде күнделікті көріп жүрген нәрсесі қарапайым зат еместігі екенін түсіну. Келесі тапсырмаға өтпес бұрын үй тапсырмасы жаңа сабақтың жалғасы болуы маңызды. Әр тақырып бір – бірімен байланыста екенін түсінуі қажет. Білу, түсіну деңгейінің негізінде жасақталу керек.

2-деңгей: алгоритмдік деңгей – елеулі белгілерді есте сақтау дағдысына негізделеді: – өтіп кеткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар, бірақ оларды орындау үшін алған білімдерін түрлендіріп, 31 тереңдете пайдалануды қажет етеді. Жаратылыстануда мұндай іс-әрекетке келтірілетін тапсырмалар: берілген мәтін тәжірибелер т.с.с. – оқушының ойлау қабілетін жетілдіруге берілетін тапсырмалар зерттеу және эксперимент түрінде болуы керек. Оларда біздің ұлттық ерекшеліктерімізді ескеріп, танымдық және үйретімділік маңызы болуы қажет болады. Тәжірибе арқылы оқушы жаңа сабақты меңгеруіне жол ашады. Өйткені ғылыми тұрғыда дәлелдер бар екеніне көз жеткізеді. Қолдану деңгейінде жасақталу.

3-деңгей: тапсырмалары – эвристикалық танымдық іздену түрінде орындалатын тапсырмалар: – танымдық іздену (эвристикалық) түрдегі тапсырмаларды орындау барысында оқушылар жаңа тақырып бойынша меңгерген алғашқы қарапайым білімдерін (заңдылықтар шығару, анықтамалар, формулаларды жаттау, т.с.с.) жетілдіріп, тереңдетумен қатар, ол тағы да жаңа білімді меңгеріп, өзі үшін жаңалық ашуы тиіс. Мұндай жұмыс – анализ бен синтез, салыстыру арқылы тақырыптағы негізгі білімді анықтау, қорытындылау, әр түрлі әдіс тәсілдермен есептер шығару, дағды қалыптастыруға арналған сұрақтар; – өздігімен мысалдар мен есептер, сұрақтар құрастыру және оны өздігімен шығару, өмірден алынған мәліметтер негізінде диаграмма, графиктер салу, жергілікті жағдайда өлшеу жұмыстарын жүргізу, көрнекі құралдар дайындауға берілетін тапсырмалар. Бұл деңгейде 2 деңгейде құрылған тапсырманың жалғасы болуы керек. Тәжірибенің шынайы немесе жалған екенін ажырату бағытына негізделуі керек. Бұл деңгейде тест тапсырма түрінде де ұсынуға болады. Анализ деңгейінде құрылу.

4-деңгей: шығармашылық деңгей: – оқушылардың жинаған өмірлік тәжірибесі мен қалыптастырған ұғым, түсініктерінің, қиялы мен белсенді ой еңбегінің нәтижесінде жаңаша, белгілі бір дәрежеде олардың жеке басының

икемділігін байқататын дүние жасап шығуына негізделген: теореманы дәлелдеу, заңдылықтарды мұғалімнің көмегінсіз қорытып шығару. Синтез, бағалау деңгейінде тапсырмалар болуы керек.

В.П. Беспальконың білімді қабылдауының төрт деңгейлі тапсырмалар оқушылардың биология пәніне деген қызығушылығын арттыра отырып ғылыми зерттеулерге баулиды. Оқушылар өз ойларын дәлелмен, тәжірибе негізінде көз жеткізеді, оны күнделікті өмірде болып жатқан оқиғамен байланысты екенін көзге елестете алады. Бұлардан басқа ең басты нәрсе оқулықтар, оқу-әдістемелік кешендер дайындау барысында жаттығуларды халықаралық PISA, TIMSS зерттеулері тапсырмалары негізінде дайындаудың маңызы зор болатыны сөзсіз. Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын арттыру арқылы дамыған 30 елдің қатарынан білім жағынан көрінуге мүмкіндік туады. Ел басымыздың осы бастамасы негізін әр қарай дамыту.

Көптеген елдерде жасөспірімдер 15 жаста негізгі білім беру сатысын аяқтап, ересек өмірге дайындалады, осыған сәйкес зерттеудің негізгі міндеті он бес жастағы оқушылардың өз беттерінше өмір сүрулеріне қажет білім, білік, дағдыларды қаншалықты деңгейде меңгергенін анықтайды.

PISA халықаралық зерттеуінің негізгі міндеті – білім беру саласындағы әлемдік басымдықтарды сипаттайтын зерттеу құралдарының негізінде объективті өлшеулер арқылы алынған айқын нәтижелерді талдау болып табылады.

Қазақстанның білім беру жүйесінің даму деңгейіне кері әсер ететін жайттар баршылық. Сондықтан дарынды ұстаз К. Д. Ушинский айтқандай: «Қызығушылығын туғызбайтын оқу бірте - бірте оқушының білімге деген құмарлығын жояды, ал тек қызығушылыққа негізделген оқу оқушының еркін, күш - жігерін тәрбиелемесе мәнін жояды» деген екен. Әр сабағымыз оқушылардың қызығушылығын арттыру, яғни интерпритация туғызу. Бала бойында дарындылық, таланттылық қабілеттерін аша білу керек. Алдымызға келген әр бір оқушының бүгінгі тақырыптан азда болса бір нәрсе үйреніп оны өмірде қолдана алатындай деңгейге жетуі маңызды. Осы тұрғыда оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруда Авраам Маслоудың қажеттіліктер иерархиясын ескеру. Бала өзін-өзі таныта білу үшін төменгі деңгелер қанағаттануы арқылы оқушы сабаққа деген ынтасы арта түспек. Сабақта оқушының көңіл күйін ескере отырып оның сабаққа деген ынтасын арттыру үшін түрлі тренингтер ұйымдастырылуы керек.

PISA тапсырмаларын құруда маңызды мәселелерді талқылау, тәжірибе арқылы ой елегінен өткізу. Тапсырмаларды беруде оқушыға сенім артыра отырып өзі жасауға мүмкіндік беру. Түрлі дерек көздерін қолдана отырып оқушының есінде қалатындай жағдай жасау. Сабақтың сәтті шығуы ұстаздың берген тапсырмасына толықтай байланысты. Сондықтан ұстаздар қауымы әр ұстаз өз маманының шебері бола білуі керек.

Өз тәжірибемде 8 сынып «Заттардың тасымалдануы » тақырыбы бойынша оқушыларға берілген төрт жауаптың бірін таңдауын талап ететін “Қысқа жауапты таңдау” тапсырмасын беруге болады.

Жол инспекторы Қайрат бүгін кезекшілікте. Алыс жолдан ұйықтап келе жатқан машина жүргізушісін байқап қалды. Қарама-қарсы жақтан балаларды тасымалдайтын автобус келе жатты. Балаларды құтқару үшін, Қайрат қалғып кеткен машина жүргізушісінің алдына тұрып, балаларды құтқарып қалды, өзі ауыр жарақат алды, көп қан жоғалтты.

1. Сұрақ. Қайраттың әкесінің қаны гомозиготалы II-ші топ, анасыныңкі гомозиготалы III-ші топ. Қайраттың қан тобын қандай?

- A) I
- B) II
- C) III
- D) IV

2. Қан беретін адам

- A) Резус
- B) Реципиент
- C) Донор
- D) әмбебап

3. Адам өзінің қан тобын неге білуі керек?

- A) Агглютиногендердің болмауы үшін
- B) Агглютининдердің болмауы үшін
- C) Агглютинацияның болмауы үшін
- D) Резус-сәйкессіздіктің дамымауы үшін

PISA тапсырмаларын құрастыруда жабық жауапты тапсырма, екі типті қамтитын «иә» немесе «жоқ», толық негізді талап ететін еркін құрылымды жауабы бар тапсырмаларды пайдалануға болады.

Осы тапсырмаларды орындай отырып, оқушылардан мынадай нәтижелер күтіледі:

- PISA тапсырмаларының мазмұнын түсініп, креативті ойлауын жеткізе білуі
- биология пәнінде қалыптасатын құзыреттіліктерді меңгеруі (ғылыми сұрақтар қоюы, құбылыстарды ғылыми түсіндіре алуы, ғылыми дәлелдерді қолдануы)
- Биология сабағында алған білімін, күнделікте өмірде қолдана білуі

PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары негізінде оқушылардың ғылыми жаратылыстану сауаттылықтарын дамытуға арналған тапсырмалар беру арқылы оқушы, болашақ Қазақстанның жас жеткіншектері саналы, сауатты, білімді, бәсекеге қабілетті ұрпақ болады деген мол сеніммен айта аламын.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
2. МАН I деңгей /2012ж/
3. МАН II деңгей /2012ж/

4. 4.Мектептегі тәжірибе кезеңінде орындауға арналған Тапсырмалар I деңгей, Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курсының Бағдарламасы.

ӘОЖ 574/577

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА «БИОЛОГИЯ» ПӘНІН ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мұхамеджан Нұрым Сырымұлы, 7M01502 мамандығы 1 курс магистранты,
Астана Халықаралық университеті, Нұрсұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі-Мырзағалиева А.Б. б.ғ.д, профессор, Жұмағұл М.Ж. аға
оқытушы

mukhamedzhan.nurym@mail.ru

Педагогикалық шеберлікке әр сабақтың статикалық бірқалыпта емес, оқуды ұйымдастырудың өзгермелі және үнемі дамып келе жатқан формасы ретінде жасалынған кезде қол жеткізіледі, және бұл дамудың басты бағыты мұғалім мен оқушылар арасындағы келелі жұмыстың нәтижесі болатынына көз жеткізу. Оқушы тек ынтымақтастық пен еркіндікте жақсы дамый алады, ал оқушының мүмкіндіктері мен осы мүмкіндіктерден асатын оқу материалы арасындағы делдал мұғалім болып табылады, оқушы мұғаліммен серіктес жаңашыр дос ретінде бірігіп жұмыс жасап оқудағы кедергілерді жеңу арқылы дамиды. Оқушының бойындағы бейімділіктерді, мүмкіндіктерді ашу, қабілеттерді дамыту, оқуға білімділікке ынталандыру бұл болашақ мұғалімдердің негізгі ұстанымы болуы қажет. Болашақ мұғалімнің міндеті-оқытуды бала үшін өмірлік маңызы, сенімді серігі етуі, өйткені оқушы бойындағы бостандыққа деген ұмтылысы оның айналасындағы әлемді білуге деген ұмтылысы арқылы көрінеді. Ал айналадығы тіршілік әлемін тану үшін, болашақ биология пәні мұғалімдерінің мектептегі оқушыларды оқыту маңыздылығының, зор болып табылатындығында.

Биология-бұл теориялық білімді іс-жүзінде бекітуге негізделген ғылым. эксперименттер, практикалық және зертханалық сабақтар мектеп оқушыларының зерттеу дағдыларын қажет етеді, яғни бақылау, өлшеу, қорытынды жасау, салыстыру, ғылыми құбылыстар мен гипотезаларды эмпирикалық түрде бекіту және т.б. Бұл оқушылардың бойындағы биологиялық білімге және олардың өмірлік тәжірибесіне сонымен қоса зерттеудің маңыздылығы мен болашағын негіздеуге мотивациялық компонент бола алады [1]. Зерттеушілік қызметті жүзеге асыру үшін мектеп оқушылары келесі интеллектуалды дағдыларды игеруі қажет: атау, сипаттау, негіздеу, анықтау, салыстыру, жалпылау, жүйелеу, негізгі белгілерді оқшаулау, тұжырымдаманың анықтамасын тұжырымдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, зерттеу, модельдеу, эксперимент, тәжірибе

нәтижелерін жобалау, талдау жасау, зерттелетін объектінің қасиеттерін дәлелдеу, сипаттау, түсіндіру және т.б. [2].

Болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлаудың негізі «Педагогика» және «Психология» модульдерін оқу кезінде қаланады. «Тәрбие теориясы мен технологиясы» пәні аясында студенттер тәрбиемен қоғамдық құбылыс ретінде танысады; тәрбиенің жалпы заңдылықтары мен принциптерін түсінеді; тәрбие процесін бағалаудың мазмұнын, әдістер жүйесін, тәсілдерін, технологиялары мен әдістерін зерттейді. Отбасылық тәрбиеге, оның жеке тұлғаны бастапқы әлеуметтендірудегі рөліне көп көңіл бөлінеді [3].

«Педагогикалық психология» пәнін оқу барысында студенттер «тәрбие» ұғымының әртүрлі анықтамаларын, оның мақсаттары мен міндеттерін, қазіргі білім берудің негізгі идеялары мен қайшылықтарын талдайды. Болашақ мұғалімдер оқыту мен тәрбиенің өзара байланысын орнатады, тәрбиенің психологиялық теориялары мен заңдылықтарын зерттейді, оның мазмұнын мен бағыттарын игереді. Бұл пәнді оқытуда оқушылардың адамгершілік тәрбиесіне, сондай-ақ өзін-өзі тәрбиелеуге баса назар аударылады [4]. Болашақ биолог-мұғалімдерді әдістемелік даярлаудың орталық буыны биологияны оқыту әдістемелік курсы болып табылады. Әдістеме курстары болашақ биология пәнінің мұғалім-студенттерін, биологияны оқытуда үштұғырлыққа бағыттайды: оқыту, тәрбиелеу және дамыту. «Биологияны оқыту процесінде тәрбиелеу» тақырыбында биологияны оқыту жүйесі қарастырылады, оқушылардың, болашақ азаматтардың, дүниетанымын қалыптастыруға әдістемелік тәсілдер соның ішінде экологиялық-патриоттық, адамгершілік-эстетикалық, еңбек, гигиеналық, жыныстық және тәрбиенің басқада элементтері меңгеріледі [5]. Болашақ биолог-мұғалімдерді тәрбие қызметін жүзеге асыруға дайындауда студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы маңызды рөл атқарады, ол биологияны оқыту процесінде оқушыларды тәрбиелеудің келесі бағыттары бойынша ұйымдастырылады [6]

- азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу;
- әлеуметтік жауапкершілік пен құзыреттілікті тәрбиелеу;
- адамгершілік сезімдерін, сенімдері мен этикалық санасын тәрбиелеу;
- экологиялық мәдениетті, салауатты және қауіпсіз өмір салты мәдениетін тәрбиелеу;
- еңбек тәрбиесі және кәсіби бағдар;
- эстетикалық тәрбие беру.

Болашақ биология мұғалімдерін, тәрбие функцияларын іске асыруға дайындауға биология сабағының жобасын (биологиялық экскурсиялар, сабақтан тыс іс-шаралар немесе биологиядан сыныптан тыс іс-шаралар) әзірлеуді және таныстыруды көздейтін «Биология» бейіні бойынша кешенді мемлекеттік емтихан өткізу де ықпал етеді. Жобаның мазмұндық компонентінде студент оқушыларды тәрбиелеу мүмкіндіктерін, оның мазмұнын, қызмет түрлерін және іске асыру мүмкіндіктерін көрсетуі тиіс [7;8].

Мақаланы қорытындылай келе айтатын болсақ, болашақ биология пәнінің мұғалімдерін тәрбие функцияларын жүзеге асыруға дайындау, жоғары

педагогикалық білім берудің өзекті мәселесі болып қала беретінін атап өткен жөн. Болашақ биология пәнінің мұғалімдерін даярлау терең теориялық негіздеуді, оқытудың жаңа жолдары мен тәсілдерін іздеуді және қарастыруды олардың тиімділігін сынақтан өткізіліп тексеруді және болашақ биология мұғалімдерін даярлау практикасына кеңінен енгізуді талап ететіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алексеев Н. Г. Критерии эффективности обучения учащихся исследовательской деятельности // Развитие исследовательской деятельности учащихся: методический сборник. М.: Народное образование, 2001. 68 с.
2. Брунов Е. П. Самостоятельные работы учащихся по биологии: пособие для учителя. М.: Просвещение, 1984. 160 с
3. Педагогика: учеб. пособие / под ред. П.И. Пидкасистого. М.: Высшее образование, 2008. 430 с.
4. Педагогическая психология: учебное пособие / под ред. Л.А. Ретуш, А.В. Орловой. СПб.: Питер, 2010. 416 с.
5. Пономарева И.Н., Роговая О.Г., Соломин В.П. Методика обучения биологии: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / под ред. И.Н. Пономаревой. М.: Издательский центр «Академия», 2012. 368 с.
6. Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Основная школа / сост. Е.С. Савинов. М.: Просвещение, 2011. 342 с.
7. Семенов А.А. Защита проектов как форма проведения государственного экзамена бакалавров педагогического образования // Биологическое и экологическое образование студентов и школьников: актуальные проблемы и пути их решения: материалы III междунар. науч.-практ. конф., посв. 230-летию отечественной методики обучения биологии и 75-летию со дня рождения методиста-биолога Е.С. Пекер. 9–10 февраля 2016 г., г. Самара, Российская Федерация / отв. ред. А.А. Семенов. Самара: СГСПУ, 2016. С. 138–140.
8. Семенов А.А. Организация государственной итоговой аттестации бакалавров-биологов педагогического образования // Биоразнообразие и антропогенная трансформация природных экосистем: материалы всерос. науч.-практ. конф., посв. памяти А.И. Золотухина / под ред. А.Н. Володченко. Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2016. С. 271–279.

УДК 372.857

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН
ДАМУ ТУ МАҢЫЗЫ

Мұхаметжанова Меруерт Аманжолқызы, 1 курс магистранты, 7M05101
Биология мамандығы, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Ғылыми жетекші – Ещжанов Талғат Есмаханбетович, PhD

21 ғасырда білім беру саласында жетістікке жету үшін жастарға қандай дағдылар мен қасиеттер қажет екендігі туралы көптеген пікірталастар бар. Қазіргі уақытта білім алатын оқушылар болашақ қоғамына интеграциялануы және бәсекеге қабілетті болуы үшін оқушылардың оқу бітіргеннен кейін қандай білім алғанына, ұстанымдарына назар аудару қажет. Цифрлық дағдылар, командада жұмыс істей білу, қарым-қатынас дағдылары, аналитикалық және шығармашылық ойлау 21 ғасырда маман үшін маңызды қасиеттер болып саналады [1]. Сондай-ақ, мүмкіндіктерді пайдалану және проблемаларды анықтау, өз саласының шебері болу, жаңа идеялар мен шешімдерді ұсыну және ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау сияқты дағдыларға ерекше назар аударылады. Бұл дағдылардың көпшілігі зерттеу дағдыларын игерумен тығыз байланысты. Оқу процесінің міндеті – білім алу ғана емес, сонымен қатар оларды әртүрлі жағдайларда қолдану мүмкіндігі. [2]. Биология пәндерін игеру процесінде зерттеу әдістерін қолдану студент алған теориялық білімді практикалық тұрғыдан пайдалануды қамтамасыз етеді және эксперименттік қызметті өз бетінше жоспарлау және орындау, сонымен қатар алынған зерттеу жұмыстарын басқа пәндерде қолдану қабілетін дамытады.

Халықаралық саясат пен оқу құжаттарына сәйкес зерттеу дағдыларын игеру орта білім берудің маңызды мақсаты болып табылады. Сыни ойлау дағдылары тек зерттеушілерге ғана қажет емес, сонымен қатар біздің күнделікті өмірімізде негізделген шешімдер қабылдау үшін өзекті [3]. Алайда сапалы зерттеу жүргізуді үйрену қиынға соғады. Орта мектептер мен колледждердің оқушылары биология сабағынан әртүрлі қабілеттерді қалыптастыру үшін, соның ішінде сыни ойлауды нығайту үшін әрдайым лабораториялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет [4]. Оқушылардың зерттеу дағдыларын игеруі сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді, бірақ сыни ойлау білім беру мақсаттарына жетудің негізі болып табылады. Осы сыни ойлауды дамытуға арналған зерттеу түрлерін арттыруды және деректерді талдаудың нақты әдістерін қолдану керек [5].

Зерттеу процесінің негізгі мақсаты болып табылатын жаңа білімге, фактілер мен идеяларға әкелетін бұрын жинақталған білімді, оңтайлы әдіснаманы және техникалық жабдықты қолдануға негізделген [6]. Биология сабағында жан-жақты келген ақпаратты тиімді қолдану маңызды рөл атқарады. Ақпараттық сауаттылық – ақпаратты алу, бағалау және пайдалану, ғылыми сауаттылықтың негізгі элементі. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылардың көпшілігі ақпаратты анықтай алады, бірақ олар тапқан ақпараттың сенімділігі туралы аз алаңдайды [7]. Студентке әртүрлі ақпаратпен жұмыс істей білуге және нақты ақпаратты жалған ақпараттан ажырата білуді үйрету керек. Педагогтердің міндеттерінің бірі оқушылардың ақпараттық

сауаттылығын арттыру болып табылады. Ақпараттық сауаттылық ақпаратты іздеуді, зерттеу сұрақтарын анықтауды, жауаптарды іздеуді және ақпаратты дұрыс пайдалануды қамтиды. Ақпараттық сауаттылықты оқыту негізгі сауаттылық қабілеттерін айтарлықтай жақсаруына әкелуі мүмкін, бұл оқушылар қатысатын ғылыми көрмелер жобаларының сапасын жақсартуға әкеледі [8]. Оқытудың тиімді процесі оқушылар үшін де, оқытушылар үшін де ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) тиімді пайдалануға ықпал ететін стратегияларды әзірлеуді талап етеді. АКТ оқу процесінің әртүрлі кезеңдеріне оң әсер етеді [9]. АКТ-ны қолдану оқушыларға оқу процесіне жақсырақ қосылуға көмектеседі, оларға жаңа ақпаратты жақсы игеруге және оқу процесінде жақсы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамыту әдістерінің бірі олардың шешім қабылдау дағдыларын жетілдіру болып табылады. Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту сұраныс негізінде оқытумен тығыз байланысты, бұл өз кезегінде оқушылардың метакогнитивті дағдыларды игеруін жақсартып алады. Зерттеулер ақпараттық және жүйелі шешімдер қабылдау арқылы оқушыларды әлеуметтік-ғылыми мәселелерді шешуге баулу, олардың шешім қабылдау дағдыларын жақсартатынын көрсетеді [10]. Оқушылар эксперименттерді қалай жүргізу керектігін ғана емес, сонымен қатар олардың себептерін де білуі керек. Әр түрлі әдістерді біріктіру арқылы зерттеу жүргізу тұжырымдамасының болуы өте маңызды. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылардың ғылыми ойлауы мен зерттеу дағдыларын игеруге ғылыми жәрмеңке ұйымдастыру ықпал етеді. Ғылыми қолдау алған студенттерге жаңа зерттеу идеяларын ашу оңайырақ, олар ғылымға деген қызығушылықты арттыратын кітаптар мен журналдардағы мақалаларға көбірек сүйенеді. Оқушылардың ғылымға деген қызығушылығы қысқа мерзімді ғылыми тәжірибелерден ұзақ мерзімді тәжірибелерге көшу арқылы артуы мүмкін. Ұзақ мерзімді ғылыми эксперименттерді топтық жұмыс түрінде жүргізуге болады. Бұл оқушылар ынтымақтастығы мен оқушылар арасындағы ой-пікірлерге ықпал етеді. Оқушыларда уақыт шектеулері болмайды; олар жұмысты тереңдетіп, қажет болған жағдайда зерттеуді қайталай ала еді. Мектептердің жоғары оқу орындарымен ғылыми жұмыстағы ынтымақтастығы, оқушылардың ғылыми дағдыларын дамытуға және ғылымға қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін [11].

Оқытушы жұмысының сәттілігі оқушының белсенді тәсілін іске асыруына байланысты, онда жеке тұлға мүдделі тарап ретінде қарастырылады, ол қызмет пен қарым-қатынас сипатын өзі анықтайды. Оқытудың жоғары нәтижелеріне қол жеткізуде және ғылыми дағдыларды дамытуда оқушы мен оқытушы арасындағы ынтымақтастық маңызды рөл атқарады. Оқу процесінің жетістіктерін қалыптастырушы бағалау және оқытушы мен студенттер арасындағы тиімді кері байланыс арқылы жақсартуға болады [12]. Мұғалім зерттейтін нысанды сипаттайды, түсіндіреді немесе көрсетеді және оқушыларға тексеру жүргізуге нұсқау береді. Оқушы мен мұғалім арасында кері байланысты қалыптастыру кезінде оқыту процесі, тапсырмаларды

орындау, алға қойылған мақсаттарға жету және жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндіктері туралы сұрақтарға жауаптар беріледі және алынады [13].

Ғалымдардың биология мұғалімдерімен жүргізген сұхбатында мұғалімдер оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамыту үшін әртүрлі әдістерді қолданады, мысалы, оқу эксперименттері, зертханалық жұмыстар, әдебиеттермен жұмыс және әртүрлі оқу ойындары. Оқушыларға жобалық жұмысты орындау ұсынылады. Қолданылатын әдістердің жиілігі сабақтың тақырыбына және материалдардың болуына байланысты. Кейбір тақырыптар зертханалық жұмыстар мен эксперименттерге, сондай-ақ осы тақырып бойынша интерактивті ойындарды ұйымдастыруға өте қолайлы. Биология мұғалімдерімен сұхбат рөлдік ойындар, мәселелерді шешу және пікірталас сияқты әдістер аз қолданылатындығын анықталған, бірақ бұл әдістер оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуда да маңызды болуы мүмкін [14].

«Биология» пәні бойынша қосымша арнайы жобалық тапсырмалар мен оқу бағдарламаларын орындау жолымен зерттеу және жобалау қызметін қалыптастыру мүмкіндіктері айқындалады. Білім беру оқыту мен зерттеулерді біріктірілген оқыту формаларымен біріктіру арқылы ұйымдастырылған. Оқушыларды жаратылыстану ғылымдары саласындағы ғылыми және шығармашылық қызметке тарту, оқыту, ғылыми жұмыстармен қатар зерттеу қабілеттерін қалыптастыру сапалы білім берудің кілті ретінде бағаланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Robinson, J. K. (2013). Project-based learning: improving student engagement and performance in the laboratory. *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, 405, 7-13. <https://doi.org/10.1007/s00216-012-6473-x>

2 Karim, A., Campbell, M., & Hasan, M. (2019). A new method of integrating project-based and work-integrated learning in postgraduate engineering study. *Curriculum Journal*, 31(1), 157-173. <https://doi.org/10.1080/09585176.2019.1659839>

3 Engelman K., Neuhaus B.J., Fischer F. (2016). Fostering scientific reasoning in education— Meta-analytic evidence from intervention studies. *Educational Research and Evaluation*, 22(5-6), 333-349. doi: 10.1080/13803611.2016.1240089

4 Mantaniari R., Willison J., Hasdibuan M.H.E., Sulisty U., Dewi F. (2020). Portraying Students' Critical Thinking Skills through Research Skill Development (RSD) Framework: A Case of a Biology Course in an Indonesian University. *Journal of Turkish Science Education*, 17(2), 302-314. doi: 10.36681/tused.2020.28

5 Zadok, Y. (2019). Project-based learning in robotics meets junior high school. *Journal of Engineering Design and Technology*, 18(5), 941-958. <https://doi.org/10.1108/JEDT-01-2019-0023>

6 Kalniņa D. (2012). Pētnieciskās prasmes attīstība dabaszinībās [Development of research skills in natural sciences]. Rīga: Raka. (in Latvian)

7 Andreeva, N. D. (2012). Research operation of pupils at biology and ecology training. *Biology at School*, 2, 34-39.

8 Briones, T. V., Stay, A. C., Torres, I. S., Aviles, H. M., Romero, J. G., & Kusactay, V. B. (2020). Development of research skills in the professional training. *University of Guayaquil*, 72, 74-82.

9 Porozovs J., Dudkina A., Valdemiers A. (2019). The Use of Information and Communication Technologies of Pedagogical Specialities Students in the Study Process. In V. Dislere (Ed.), *The Proceedings of the International Scientific Conference Rural Environment. Education. Personality (REEP)*, 12. Jelgava: Latvia University of Life Sciences and Technologies, 104-110. doi: 10.22616/REEP.2019.013

10 Nunaki J.H., Damopolii I., Kandowangko N.Y., Nusantari E. (2019). The Effectiveness of Inquiry-Based Learning to Train the Students' Metacognitive Skills Based on Gender Differences. *International Journal of Instruction*, 12(2), 505-516. doi: 10.29333/iji.2019.12232a

11 Aizila A. (2013). Co-operation of Latvia University of Agriculture with Schools in Research Work. In V. Dislere (Ed.), *The Proceedings of the International Scientific Conference Rural Environment. Education. Personality (REEP)*, 6. Jelgava: LLU, 267-274

12 Zhanguzhinova M.Y., Magauova A.S., Nauryzbaeva A.S. (2016). Competence Approach in Vocational Education of Kazakhstan in Conditions of Innovational and Industrial Development of the Society. In V. Dislere (Ed.), *The Proceedings of the International Scientific Conference Rural Environment. Education. Personality (REEP)*, 9. Jelgava: LLU, 128-133.

13 Chirikure T. (2020). Upper-secondary school students' approaches to science experiments in an examination driven curriculum context. *Journal of Baltic Science Education*, 19(4), 523-535

14 Brookhart S.M. (2010). *Formative Assessment Strategies for Every Classroom: An ASCD Action Tool* (2nd ed.). Alexandria: ASCD

УДК 371.278: 159

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ К ОЛИМПИАДАМ ПО ХИМИИ

Нургалиева Дамен Аукиловна, к.п.н. доцент ВШЕН,
Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научно-методическая база по подготовке олимпиадных заданий творческого характера постоянно совершенствуется, проводится независимая экспертиза олимпиадных и конкурсных заданий, особое внимание уделяется развитию творческой составляющей олимпиадных и конкурсных заданий. Важную роль в процессе выявления и отбора талантливых обучаемых играет система объективной оценки, которая варьируется в зависимости от предмета

(комплекса предметов) и в то же время строится по единым параметрам и критериям.

В данной статье приведены рекомендации по развитию умений и навыков самостоятельного приобретения знаний на основе работы с научно-популярной, учебной и справочной литературой.

Система поиска и выявления талантливых обучаемых может быть работоспособной и эффективной только в случае, если ее будут органично дополнять механизмы привлечения юных талантов к получению профессиональной подготовки, а также меры по сопровождению и поддержке талантливых претендентов в течение всего периода обучения и их формирования как высококвалифицированных специалистов. Поэтому необходимо создать оптимальные условия для участия школьников в олимпиадах и других интеллектуальных соревнованиях. Поставленная цель предусматривает осуществление личностно-ориентированного подхода и обеспечивает необходимые предпосылки для развития способностей у талантливых обучаемых, участвующих в олимпиадном движении в широком его понимании. Личностно-ориентированный подход предусматривает совершенствование системы целенаправленного выявления и раннего отбора одаренных школьников, их социально-психологической поддержки, разработку и поэтапное внедрение новых содержательных образовательных блоков и прогрессивных технологий через олимпиадные задания.

Научно-образовательный коллектив в качестве одной из центральных задач предусматривает дальнейшее развитие электронного портала олимпиад, включая систему электронной регистрации и организации дистанционных этапов олимпиад школьников, принимая во внимание, что повышение доступности информационных образовательных ресурсов для одаренных школьников и специалистов, работающих с одаренными детьми, а также оперативная информация об этапах и формах проведения интеллектуальных соревнований способствуют поддержанию высокого мотивационного уровня и соревновательного духа участников.

Важным аспектом является разработка механизмов привлечения студентов и магистрантов к проведению олимпиад школьников, к педагогической работе со школьниками и пропаганде олимпийского движения в школах, что предполагает подготовку серии информационных материалов по истории олимпиадного движения и размещение в средних школах соответствующих материалов, разъясняющих аудитории необходимость организации поддержки участников из числа детей с ограниченными возможностями здоровья, детей-сирот и детей из семей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации; обеспечение информированности общественности об олимпиадном движении посредством социальной рекламы и публикаций в региональных СМИ в целях формирования позитивного имиджа олимпийского движения и пропаганды принципов гуманизма, толерантности, интеллектуального, морального и эстетического развития подрастающего поколения.

Развитая система интеллектуальных состязаний позволяет вести поиск и отбор юных дарований для последующей работы с ними в специализированных школах, кружках с целью возвращения интеллектуального потенциала, создания базы для подготовки будущих успешных ученых. Интеллектуальные состязания содействуют раннему приобщению школьников к творческой мыслительной деятельности, поддерживают интерес учащихся к обучению и познавательной деятельности, развивают интерес к научным знаниям.

Университеты РК проводят для школьников различные интеллектуальные соревнования: олимпиады, конференции, конкурсы проектных и учебно-исследовательских работ. Олимпиады ведущих университетов позволяют заметить юные таланты с момента появления первых результатов в школе и сопровождать таких ребят от школьной скамьи до магистратуры. Возможность построения сквозной системы выявления и сопровождения талантливой молодежи в университетский и постуниверситетский периоды отличает олимпиады университетов для школьников от других форм работы с юными дарованиями.

Олимпиады школьников содержательно объединяют общее и высшее образование, обеспечивая реализацию индивидуальных проблемно-познавательных программ учащихся и приводя на студенческую скамью наиболее подготовленных к обучению школьников. Результаты олимпиад, содержание заданий, их типы и характер требований, предъявляемых в ходе состязаний, отслеживаются педагогами, методистами, родителями учащихся и самими школьниками. Поэтому олимпиадное движение все в большей степени становится информационным каналом, через который вузы предъявляют свои требования к подготовленности абитуриента для поступления и обучения (содержательная интеграция общего и высшего образования).

Лучшие школьники, ставшие дипломантами вузовских олимпиад, получают преференции при зачислении в высшие учебные заведения. В этой связи вузовские олимпиады являются хорошим дополнением к комплексному тестированию и средством формирования контингента студентов вузов.

Участие в олимпиадах стимулирует переход школьников к более высокой форме учебной деятельности, мотивирует личностное и интеллектуальное развитие подрастающего поколения.

Важно не потерять талантливого школьника и предложить им разные формы последующей научно-образовательной работы:

- обучение в «детских» университетах, созданных как центры дополнительного образования одаренных детей на базе ведущих вузов страны (офлайн обучение);
- участие в предметных летних и зимних школах для одаренных детей, предоставляющих талантливым ребятам возможность в неформальной обстановке прикоснуться к настоящей науке;
- обучение в специализированных школах, школах-интернатах, кружках, индивидуальное руководство (менторство);

– онлайн обучение, интернет-обучение и т.п.

Олимпиада школьников «Ломоносов» рассматривается как творческая система, развивающая активный интерес учащихся к отдельным школьным предметам и к образованию в целом. Цель олимпиады – раннее выявление и приобщение молодых дарований к интеллектуальной деятельности. Оказание помощи неограниченному количеству учащихся в развитии талантов и их становлении как будущих высококвалифицированных специалистов с современным инновационным мышлением.

Конкурсный отбор абитуриентов – особая, отдельная область, находящаяся на стыке среднего и высшего образования.

Этот вопрос затрагивает интересы очень широкого круга людей: во-первых, самих абитуриентов и их родителей, во-вторых, школьных учителей, которым важна подобная «оценка» их профессиональной деятельности, и, наконец, работников вузов, которые заинтересованы в том, чтобы к ним пришли наиболее достойные и подготовленные абитуриенты. Механизм конкурсного отбора, осуществляется ли он через классические вступительные испытания, через предметные олимпиады или через стремительно набирающую обороты систему комплексного тестирования, представляет собой чрезвычайно интересный и актуальный предмет педагогического исследования. Следует отметить, что предметные олимпиады давно используются для привлечения и отбора абитуриентов не только в РК.

Одним из важнейших вопросов в проведении любой олимпиады является качество предлагаемых участникам заданий. Надежным инструментом, позволяющим оценивать качество отдельных задач и всего комплекта олимпиадных заданий в целом, является статистический анализ результатов, показанных участниками предметных олимпиад. Он также позволяет сделать вывод о соответствии комплекта заданий уровню подготовленности участников в рассматриваемом году и о том, какие разделы программы оказались наиболее сложными для школьников.

Информативным и надежным инструментом, позволяющим оценивать качество отдельных задач и всего комплекта олимпиадных заданий в целом, является статистический анализ результатов предметных олимпиад. Он также позволяет сделать вывод о соответствии комплекта заданий уровню подготовленности участников в рассматриваемом году.

Другое направление нашего анализа – изучение так называемой «выполнимости», или решаемости, каждой из задач олимпиадного комплекта в отдельности, что позволяет оценить качество предлагаемых школьникам задач и общую готовность участников к задачам такого рода. Этот показатель рассчитывается как балл за конкретное задание, усредненный по всем участникам олимпиады и отнесенный к максимальному баллу за это задание.

Максимальную «выполнимость» должны иметь задания репродуктивного характера, требующие от школьников простого воспроизведения фактов, известных им из школьной программы. Несколько подобных заданий традиционно располагаются в начале варианта и

оцениваются небольшим числом баллов. Минимальную же «выполнимость» должны демонстрировать последние задания, представляющие собой комплексные задачи, по существу являющиеся соединением нескольких простых задач и требующие для своего решения выполнения нескольких логических операций. Можно ожидать падения величины «выполнимости» от первых к последним, наиболее трудным, заданиям. Но на практике мы наблюдаем немонотонность поведения «выполнимости», некоторые задания неожиданно решались хуже, чем можно предположить, исходя из их номера в варианте. Подобные задания имели некоторый «креативный» оттенок и требовали от школьников умения применить свои знания в новой проблемной ситуации.

Третьим направлением анализа, позволяющим раскрыть тонкую структуру «решаемости» каждого конкретного задания, является изучение распределения участников по набранным баллам в рамках одного, отдельно взятого задания. Эти данные помогают определить, за счет чего достигается та или иная решаемость данной конкретной задачи: какая часть школьников вообще взялись за решение задачи и получили за нее хотя бы какие-то баллы, какой процент школьников справился с задачей на 100%. Это распределение позволяет отнести задачу или к «утешительному» типу, или же к заведомо «переусложненному», которое оказалось непосильным для подавляющего большинства участников.

Третьим направлением статистического анализа олимпиадных заданий является анализ распределения результатов участников по набранным баллам для каждого из заданий в отдельности.

Таким образом, задания по химии, требующие хороших знаний математики, обладают повышенной дифференцирующей способностью, они позволяют более полно и комплексно оценить знания абитуриентов и должны быть включены в комплект заданий конкурсных вступительных испытаний. Однако оценить различия между задачами, включающими математический компонент, и не имеющими такового, по результатам настоящего исследования не представилось возможным.

Для этого потребуются иные методы анализа работ участников олимпиады по химии, вплоть до текстуального анализа решений, представленных школьниками в работах. Таким образом:

1. Проведенный статистический анализ результатов участников заочного и очного туров олимпиады «Ломоносов» по химии позволил констатировать хорошую дифференцирующую способность комплектов заданий обоих туров олимпиады и их соответствие уровню знаний школьников.

2. Сравнительная характеристика результатов участников очного и заочного тура олимпиады «Ломоносов» показала, что очный тур олимпиады позволяет лучше осуществить дифференциацию школьников. Продемонстрирована нерациональность квотирования в процессе отбора участников заочного тура олимпиады, допущенных к участию в очном туре.

3. Анализ качества отдельных задач показал их соответствие принципам составления заданий для предметных олимпиад.

4. Прослежены интегративные связи между химией и математикой в ряде заданий олимпиады «Ломоносов» по химии. Установлена более низкая решаемость заданий, требующих использования математических знаний при решении химических задач.

Обсуждение различных аспектов, которые следует иметь в виду при разработке заданий, можно было бы продолжить. Однако даже рассмотренных выше наиболее важных положений вполне достаточно для того, чтобы прийти к пониманию, что составление олимпиадных задач – процесс весьма непростой и в высшей степени творческий, требующий значительных усилий и глубоких размышлений от авторов заданий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Еремин В.В., Кузьменко Н.Е., Дроздов А.А., Лунин В.В., Теренин В.И. Химия: Учебники для 8-11 классов общеобразовательных учреждений. – М.: Дрофа, 2007-2010.

2. Еремина Е.А., Рыжова О.Н. Справочник школьника по химии. 8-11 классы / под ред. Н.Е. Кузьменко, В.В. Еремина – М.: Мир и Образование, 2001-2004: Экзамен, 2006-2009.

3. Кузьменко Н.Е., Еремин В.В., Попков В.А. Химия. Для школьников старших классов и поступающих в вузы: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ; «Печатные традиции», 2008.

4. Тюльков И.А., Архангельская О.В., Павлова М.В. Методические основы подготовки к олимпиадам по химии. М.: Первое сентября, 2008.

5. Кузьменко Н.Е., Теренин В.И., Рыжова О.Н. Олимпиады школьников «Ломоносов» по химии: 2005 – 2010. – М.: Химич. ф-т МГУ, 2010, с. 4-15.

ӘОЖ: 635.92

РАЕОНИА L. ТУЫСЫНЫҢ КЕЙБІР ТҮРЛЕРІН КӨҒАЛДАНДЫРУҒА ЖӘНЕ ФИТОДИЗАЙНҒА ҚОЛДАНУ

Сабетова Айдана Айжарыққызы, 2 курс магистранты, мамандық 7М01505,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті Ақтөбе, Қазақстан.
Ғылыми жетекші - Калиева Айгул Кулкамановна, б.ғ.к.

Қаланың сәулетінде жасыл алаңдардың алатын орны ерекше. Өсімдіктердің сәндік қасиеттері - әртүрлі пішіндер, түстер мен текстуралары қаланың ландшафттық архитектурасында пайдалануға кең мүмкіндіктерін ашады. Көгалдандыру кезінде гүлді өсімдіктерді пайдалану тұтас аймақтардың табиғи жағдайларын түбегейлі өзгертудің негізгі әдістерінің бірі.

Мамыр айының соңында гүлдейтін көпжылдық шөптесін пиондар, фитодизайнда таптырмас интерьер. 40 түрі және 4,5 мың сорты бар пиондар гүлдену кезінде кез-келген аймақтың сюжетін сұлулықпен, әртүрлі түстермен және керемет жағымды хош иіспен толтырады[1-2].

Үлкен гүлді және жеңіл хош иісті пиондар (*Paeonia L.*) туысының түрлері мен сорттары үлкен ландшафттарда, саябақтар мен бақтарда, қоршауларда, топтық және жалғыз екпе түрінде миксбордерлер мен жартасты бақтарда қолдану аясы бойынша қызықты мәліметтерді ғаламтордан табуға болады. Сондықтан, интернет желісінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, пион сорттарын саябақтарда, бақтарда, саяжайлар мен жеке тұрғын үй аулаларында және фитодизайнда жаңа заманауи сәндік өсімдік ретінде ландшафт өнерінің ең жақсы үлгілері мен идеялар ұсынамыз.

Жазғы ғимараттар, жеке үй, коттеждерді безендіруде пионды гүлзарлар қарапайым болғанмен өте әсерлі көрінеді (1- сурет).

1- Сурет.

Сонымен қатар, биіктігі 60-тан 120 см-ге дейін жететін пион түрлері ауысып отырырғызусыз 20 жылға дейін өседі. Саяжайдағы пион гүлзарлары: дөңгелек, ұзын, ярусты болып келеді. Пішініндегі дөңгелек гүлбақтар күмбезге немесе қолшатырға ұқсауы мүмкін (2 -сурет).

2- Сурет.

Мәселе гүлзардағы биік пиондар орталықта өседі, бірақ кішігірім бұталы сәндік дақылдар қоршайды. Топырақтың биіктігі де әртүрлі болуы мүмкін, көгалдан 15 см-ге көтеріңкі, ал орталық бөліктің биіктігі 25-30 см. Ландшафт дизайнында гүлзарлардағы пиондарды басқа гүлдермен толықтыруға болады[3].

Ал, гүл жиек, жиектас ретінде биік етіп жасалған гүлзарлар тегіс аймақ үшін қолайлы. Ғимараттар мен биік дуалдарды безендіргенде биіктігі бірдей және әртүрлі түсті сорттарды таңдау әдемі көрінеді (3 сурет).

3- Сурет

Пиондарымен үйлер мен саяжайлар, қоршау алаңдарды безендіріп қоймай, оларды қала аймағындағы рельефі әртүрлі орындарда пайдалануға болады. Ол үшін ярусты баспалдақты бейелейтін гүл бақшалар құрауға болады. Осындай бейнедегі ярусты гүлзарда негізі танымал Paeonia Sarah Bernhardt, Pink, Duchesse de Nemours, Shirley Temple, White, Paul M. Wild, Black Beauty және тағы басқа сорттар қолданылады (4- сурет).

4- Сурет.

Үлкен және жарқын гүлдері бар пиондар сорттарға көбінесе бақтарда ең салтанатты орындар беріледі[4]. Ең жарқын, ең сәнді гүлдер бақшаның ортасында жалғыз екпелерде қолданылады (5- сурет).

5- Сурет.

Әсем безендірілген тіреуіш ретіндегі тақтайшалардан жасалған қоршау одан әрі интерьер дизайнын көріктендіре түседі. Егер жан –жағында көгалдар болса, гүлдің ғажайып әсемдігін ерекше арттырады.

Орындықтар, күркелер мен басқа да отыратын орындардың жанына пиондарды отырғызу ландшафты дизайндағы безендіру үшін жиі қолданылады (6 - сурет).

6- Сурет.
7-

Гүлді қоршаулар - көгалдандырудың классикалық әдістерінің бірі. Бұл әсіресе жақсы өңделген көгалдардың фонында жақсы көрінеді - жарқын гүлдер жасыл реңкпен үйлеседі[5].

Гүл жиектерге мен жиектастарда әртүрлі биіктіктегі пион түрлері жиі таңдалады (7 - сурет).

8- Сурет.

Ені 0,5-1,5 м болатын жалпақ лента түріндегі пион гүлзарын үйдің алдындағы жасап, күтім жасау оңай. Ол бақта көптеген басқа жұмыстар болған кезде биік өсімдіктер фонында орналастыруға болады. Егер гүл жиек үйдің жанында орналасса, онда сыртқы жиегі бойымен гүл бақшасы керамикалық кірпіштен жасалған жолақпен безендірілгені дұрыс(7-8 сурет).

9- Сурет.

Пиондары гүлзарлар – саяжай иесінің қиялына байланысты жасалады. Саябақтарда пиондардың барлық түрлерін, әсіресе бұталарының биіктігі шамамен 2 м болатын ағаш тәрізді пиондар және ашық гүлдері мен аласа бұталары бар пиондар сорттарын қолдануға болады[7].

Кішкентай бақтар үшін тамаша безендіруде жалғыз пион бұталары қолданылады. Селекционерлердің тынымсыз еңбегінің арқасында бүгінгі таңда саябақтарда қызғылт, қызыл, ақ пиондардың дәстүрлі сорттарын сары және сирень түсті будандарын толықтырды (9-сурет).

10- Сурет.

Пиондар үлкен кеңістікте, барқыт жасыл көгалдарда, гүлдердің арасында, қалың өскен және қиылмаған көгалдарда да жақсы көрінеді. Тек кесілген пиондар үшін тіреуіштер пайдалану керек, өйткені олардың сабақтары гүл басының салмағын көтере алмайды. Мұндай пиондарды фондық режимде қолдануға болады, мысалы, Carol сорттында гүл шоқтарында керемет көрінеді (10- сурет).

10 – Сурет.

Пион сорттары кез-келген гүлзарға көлем мен әсемдік береді, ал гүлденуден кейін олар басқа өсімдіктер үшін тамаша фон болып табылады. Аралас композициялардағы пиондардың болуы тіпті әдемі көрініс.

Пиондардың жанындағы шағын аймақта кішкентай гүлдермен жапырақты сәндік өсімдіктерді отырғызуға болады. Бірақ олар пиондардан төмен немесе жоғары болуы керек (11- сурет).

11 – Сурет.

Түстердің бай палитрасы ландшафттық дизайнде пиондарды пайдалануға жақсы себеп болып табылады[8].

Қала көшелерін безендіргенде пион гүлзарларына тұрғындардың назарын аудару үшін және ұзақ әдемі композицияны сақтау үшін әртүрлі уақытта гүлдейтін сорттарды таңдау маңызды. Пиондардан жасалған әртүрлі гүлзарлар саябақтың жалпы көрінісіне үйлесімді түрде сәйкес келуі керек, осылайша саябақ жаз бойы әдемі көрініс табады. Пішіні бойынша

ерекшеленетін пиондар қарапайым, түкті, жартылай түкті, анемон тәрізді жапон пионы болып бөлінеді.

Жолдың шетінде пионды қоршау (изгородь) жасағанда шамамен бірдей биіктіктегі және бірдей кезеңде гүлдейтін пиондарды қолданған жөн. Олар бірдей өсу үшін оларды бір жылда отырғызу оңтайлы (12 - сурет).

12- Сурет.

Сорттар бұтаның биіктігі, гүлдену уақыты, гүл пішіні бойынша ерекшеленеді. Егер барлық пиондар бір мезгілде гүлдесе, пиондардың қою қызыл сорттарын басқа қызыл гүлдерді отырғызбаған дұрыс. Ақ немесе маржан түсті пиондар қалампыр немесе қан қызыл гейхера сияқты ашық қызыл гүлдермен жұптастырылады.

Көгалдандыру жұмыстарымен қатар, пионның әдемі гүлдері жеміс-көкөніс композицияларынан сыйлық себетін жасауға тамаша материал болып табылады (13- сурет).

13- сурет.

Соңғы уақытта пион гүлдерінен жинақталған қалыңдық гүлі танымалдылық пен сұранысқа ие. Талғаммен үйлестірілген гүлшоқтарының нәзік түсі мен хош иісі қалыңдық киімімен үйлеседі (14- сурет).

14- Сурет.

Гүл сататын дүкендерінде пион гүлдерінің гүл шоқтары мен гүл себеттері сыйлық ретінде де жасалады(14 - сурет).

Қорыта келгенде көгалдандыруға, ландшафт дизайн мен фитодизайнда пиондар өте кең қолданылады. Бұл олардың табиғи сұлулығына ғана емес, практикалық тұрғыдан да қолайлы болуымен байланысты. Көптеген сорттар (соның ішінде экзотикалық, әлі кең таралмаған) қыста өте төзімді және күтімді қажет етпейді. Бұл оларды еліміздің кез келген аймағында дерлік өсіруге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Попова Е. И., Карпухин М. Ю. ПИОНЫ В ОФОРМЛЕНИИ САДА //Молодежь и наука. – 2018. – №. 7. – С. 52-52.
2. Реут А. А., Миронова Л. Н. Представители рода *Raemonia L.* в условиях современных урбозкосистем //Эколого-биологические проблемы Сибири и сопредельных территорий. – 2011. – С. 240.
3. Шакина Т. Н., Кириллова И. М. Пионы как элемент ландшафтного дизайна //Ландшафтная архитектура и природообустройство: от проекта до экономики-2018. – 2018. – С. 190-193.
4. Шевкун А. Г. Внедрение высокодекоративных сортов пиона травянистого в садово-парковый дизайн //Плодоводство и ягодоводство России. – 2014. – Т. 40. – №. 1. – С. 357-360.
5. Рудая О. А. и др. Использование некоторых видов рода *Raemonia L.* в озеленении г. Мичуринска //Вестник Мичуринского государственного аграрного университета. – 2021. – №. 1. – С. 64.
6. Пионы в ландшафтном дизайне: разнообразие сортов и способов их использования.[Электронный ресурс]- Режим доступа: <https://m-strana.ru/design/piony-v-landshaftnom-dizayne/> - Дата доступа: 7.03.22
7. Дачный ответ Галактики [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://dachniiotvet.galaktikalife.ru/>- Дата доступа: 15.04.22

8. Пионы в ландшафтном дизайне: разнообразие сортов и способов их использования [Электронный ресурс]- Режим доступа: <https://cleverforever.ru/piony-v-landshaftnom-dizajne-raznoobrazie-sortov-i-sposobov-ih-ispolzovaniya/> Дата доступа: 09.02.21

ОӘЖ:528.3:332.3(574)С14

ЖЕР ПАЙДАЛАНУЛАР АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРАНЫҢ СЫНАЛАНУЫН ТҮЗЕУЛЕУДІҢ БАСТАПҚЫ ГЕОДЕЗИЯЛЫҚ МІНДЕТТЕРІ

Сағатбаев Е.Н., Сагынбаева А.Б., Әлім Ж.Ж.

Астана халықаралық университеті

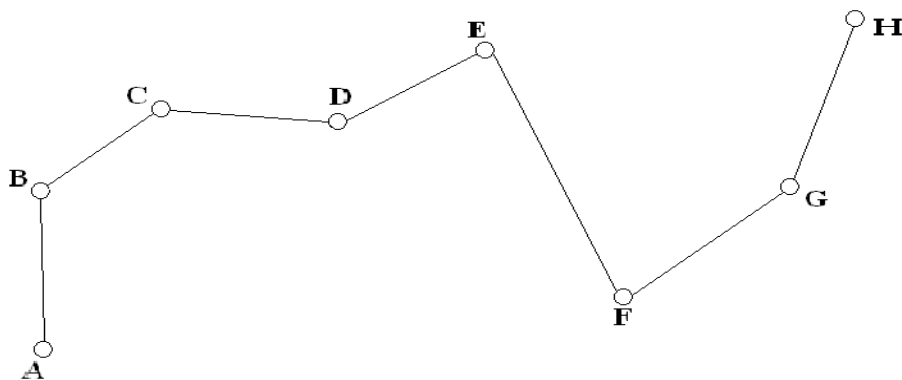
sagatbaeve@mail.ru

Ауыл шаруашылық жерлерінің белгілі бір кәсіпорын шеңберінде пайдаланылуы барысында кезекті өндірістерді ұйымдастыруға қатысты бірқатар мәселелердің басы ашылады. Ұйымдастырылатын белгілі бір ауыл шаруашылығы кәсіпорындары жерлері арасында қалыптасқан шекаралардың белгілі бір жағдайда көп бұрылысты сыналанып орналасуы жиі орын алады. Бұл дегеніміз аталған кәсіпорындардың шеңберінде ауыл шаруашылығын дамытудың бірқатар кедергілерге тап болатындығын білдіреді. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының ішкі шаруашылық жерге орналастыру жобасын құру барысында осы мәселені қарастырған жөн.

Жерге орналастыру ғылымында ең маңызды орын алатын бірқатар шарттарды қарастыратын болсақ, онда жобаларды жасау және оны негіздеу тұрғысынан өте маңызды рөлге жобаның техникалық планын құру ие болады. Осы ретте жобаланатын планның алғашқы сатысы – бұл әрине жобаның техникалық планының құрылуы, оның бірқатар геодезиялық-топографиялық міндеттерінің шешілуі аталады. Біздің қарастыратын әр тақырыбымыз ең біріншіден жасалатын сапалы жобаны дайындау барысындағы осы таңда ауыл шаруашылығы немесе басқа да секторларда болсын оңтайлы шешімін табуды талап ететін ауқымды іс-шаралардың реттілігі жерге орналастырушының алдына кеңінен қойылады.

Белгілі бір ауыл шаруашылығы кәсіпорнының ішкі шаруашылық жерге орналастыру жобасын құру барысындағы шаруашылықтар арасында қалыптасқан шекараның сыналануын түзеулеу әдістемесін қарастыратын жаңа шекараны бастапқы нүктеден бастау әдісін қолданып, ауданды графикалық тәсілмен анықтау негізінен бастайық.

Осыған байланысты жер пайдаланудың сыналанған шекара сызықтарының сұлбасын мысалға аламыз. Осы мысал арқылы алға қойған міндеттерімізде қарастырылатын әдістерді қолдана отырып жер пайдалану шекара сызығын түзеулеу үрдісін бастаймыз. Осы себепті қарастыратын аумақтың суреті төмендегідей.

Сурет 1. Көп бұрылысты сыналанған шекара сызығының сұлбасы

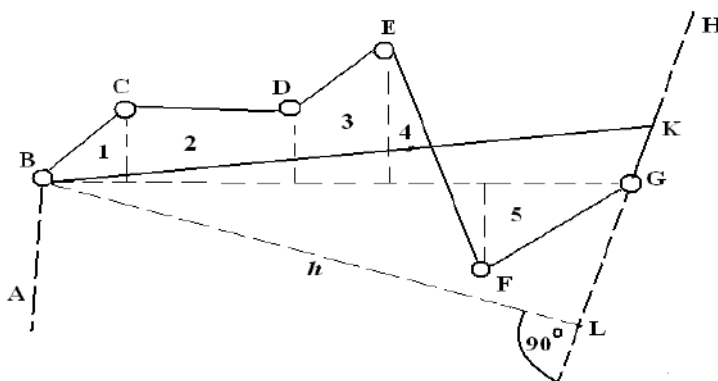
Суретте берілген аумақтың сұлбасында көрсетілгендей зерттеу нүктелері ретінде BCDEFG нүктелерін мысалға аламыз. Біз жұмысымызда 2 әдісті қарастырамыз: олар-жаңа шекараны бастапқы нүктеден бастау әдісі, екіншісі - белгілі бір сызықтық нысанға параллель бағдарлау әдісі [1]. Бірінші әдіспен жобалау барысында қолданылатын графикалық тәсілмен ауданды анықтау үшін жер пайдаланудың іс жүзіндегі және жобалық шекаралары негізінде берілген нүкте координаттары арқылы салынған сұлбасын планға түсіріп аламыз (1-кесте).

Кесте 1 – Жер пайдалану шекарасын түзеулеу телімі аумағында орналасқан нүктелердің координаттарының ведомосі

Нүкте №	Ішкі бұрыш, β	Дирекциондық бұрыш, α	Румб, r	Арақашықтық, D	Координат өсімшелері		Нүкте координаттары	
					Δx	Δy	x	y
B	33° 11' 00''						1019	440
C	148° 55' 18''	55°40'11''	СШ: 55°40'11''	595,78	+336	+492	1355,0	932,0
		86°44'53''	СШ: 86°44'53''	132,22	-162,5	+1120,5		
D	212° 24' 55''						1192,5	2052,5
E	68° 48' 26''	54°19'58''	СШ: 54°19'58''	634,14	+375	+522,5	1567,5	2575,0

F	315° 22' 03''	171°31'32'' ''	ОШ: 9° 28' 28''	1394,74	-1330	+420	237,5	2995,0
G	307° 18' 18''	36°09'29''	СШ: 36°09'29'' ''	1046,58	+845	+617,5	1082,5	3612,5
		268° 51' 11''	ОБ: 88° 51'11''	3172,63	-63,5	-3172		

Мұнда x , y координаттары ведомосінің көмегімен берілген барлық нүктелердің бағыты мен арақашықтығының және нүкте координаттарының мәліметтерін аламыз. Осы арқылы BG диагональ сызығының бағыты мен арақашықтығы мәндерін аламыз. Мұнда дирекциондық бұрыш $(BG)=(GB)-180^\circ=268^\circ 51' 11''-180^\circ=88^\circ 51' 11''$ және арақашықтық $BG = 3172,63\text{м}$ құрайды. Ендігі графикалық тәсілмен ауданды анықтау үшін берілген жер пайдалану шекарасының бұрылыстарының көптігіне қарай түзеулеу үрдісін бастайды.

Сурет 2. Жер пайдаланудың іс жүзіндегі және жобалық шекаралары

Егерде жаңа шекара B нүктесінен бастап GH сызығы осіне дейін жетеді дерлік. Графикалық тәсілді қолдану барысында B және G нүктелері арқылы сызық жүргізіп, оған шекараның бұрылыстарының әрбір нүктелерінен перпендикуляр түсірдік және $(1)+(2)+(3)+(4)-(5)$ фигуралары ауданының алгебралық суммасы $BCDEFG$ полигонының P ауданын табу арқылы есептеледі.

Сосын план арқылы BGK үшбұрышының h биіктігі болатын B нүктесінен GH сызығы осіне дейінгі арақашықтықты планнан өлшеп алу арқылы анықтаймыз.

Содан соң барып формуласымен жобалық нүктеге дейінгі аралықты есептейміз.

Нәтижесінде $GK=123,82\text{м}$ тең болып, қалыптасқан жаңа $BCDEFGK$ полигонының ауданы графикалық тәсілмен анықтау бойынша бірінші фигураның ауданы 455986м^2 (45,6га), ал екінші фигура бойынша 454695м^2 (45,5га), жалпы алгебралық суммасы 1291м^2 (0,1га) құрады.

Аналитикалық тәсілмен жобалауды анықтау барысында $P=(1)+(2)+(3)+(4)-(5)$ алгебралық суммасын мына тәртіппен оларды ведомоске жаза отырып, нүкте координаттары бойынша есептеуге болады: В,С,Д,Е,Ғ,В.

Кесте 2 – Аналитикалық тәсілмен түзеулеу телімінің ауданының алгебралық суммасын анықтау

№	x	y	$X_i Y_{i+1}$	$X_i Y_{i-1}$	Аудан
В	1019	440	949708	596200	$2P=\Sigma 1-\Sigma 2=$ $=370774\text{м}^2$ $P=185387\text{м}^2=$ $=18,5\text{га}$
С	1355	932	2781137,5	1111410	
Д	1192,5	2052,5	3070687,5	3217293,8	
Е	1567,5	2575	4694662,5	611562,5	
Ғ	237,5	2995	857968,75	3242087,5	
В	1082,5	3612,5	476300	3681137,5	
			12830465 м^2	12459691 м^2	

Мұнда түзеулеу телімінің алгебралық суммасы $P=185387\text{м}^2$ (18,5га) құрады. Осы сумма арқылы жобалық К нүктесінің орналасқан орнын анықтаймыз. Ары қарай В және Г нүктелеріне қатысты, жоғарыда келтірілген жер пайдалану шекарасын түзеулеу аумағын есептеудің координаттарының ведомосінен ВГ сызығының ұзындығы мен дирекциондық бұрышын алып, содан кейін GK арақашықтығын анықтау үшін мына формуланы қолданамыз және шешімін табамыз:

Мұнда құрайды. Осыдан $GK=122,09\text{м}$ тең болатын нәтижені аламыз. Осы табылған арақашықтық және мәндері белгілі $(\text{GH})=(\text{GK})= 15^\circ 40' 32''$ дирекциондық бұрышы арқылы К нүктесінің x, y координаттарын төмендегідей анықтаймыз.

Кесте 3 – Жобалық нүктесінің координат ұштарын анықтау ведомосі

Нүкте №	Ішкі бұрыш, β	Дирекциондық бұрыш, α	Румб, r	Арақашықтық, d	Координат өсімшелері		Нүкте координаттары	
					Δx	Δy	x	y
Г	106°49'24''	15°40'32''	СШ: 15°40'36''	122,06	+117,55	+32,99	1082,5	3612,5
К	71° 05' 26''	266°46'02''	ОБ: 86°46'02''	3210,60	-181,05	-3205,49	1200,05	3645,49
В	2° 05' 10''						1019	440

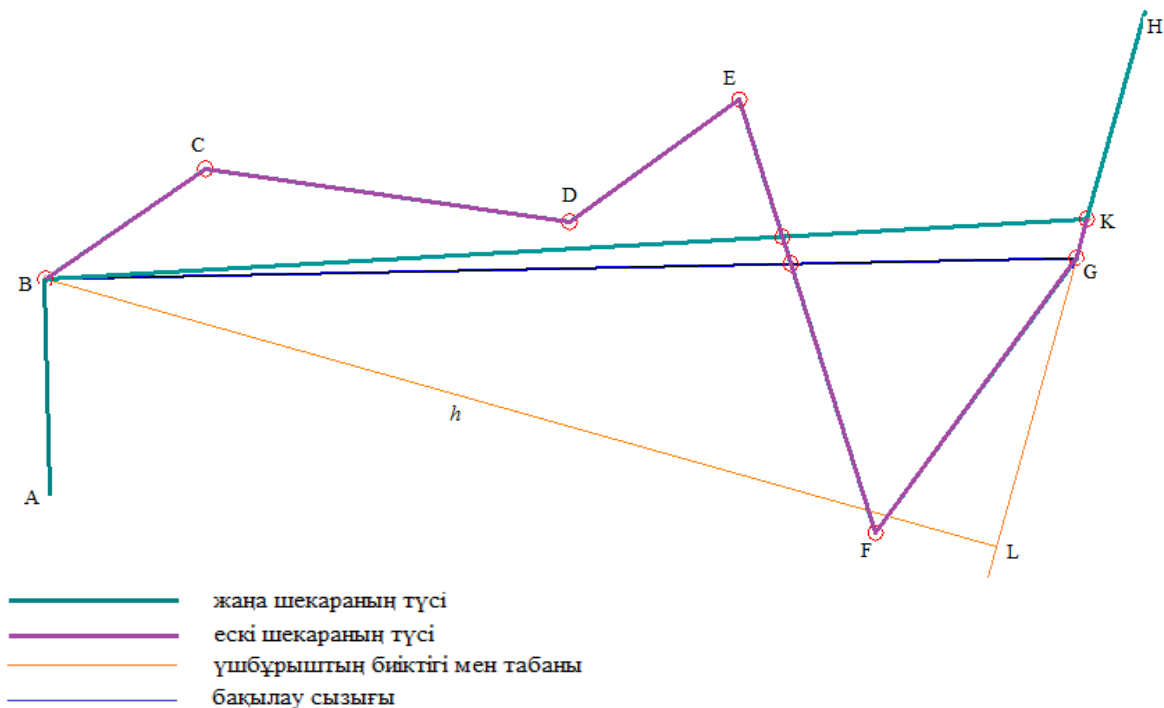
		88°51'12"	СШ: 88°51'1 2"	3173,1 3	+63,50	+3172, 5		
--	--	-----------	----------------------	-------------	--------	-------------	--	--

К нүктесінің белгілі болған координаттарының мәні жаңа қалыптасқан полигонның ауданының алгебралық суммасын аналитикалық тәсілмен анықтау барысында қажет болады. Ол аналитикалық тәсілмен жаңа қалыптасқан жер телімінің ауданын анықтау кестесінде келтіріледі (4-кесте) [2,3].

Кесте 4 – Аналитикалық тәсілмен жер телімінің ауданын анықтау

№	X	Y	$X_i Y_{i+1}$	$X_i Y_{i-1}$	Аудан
B	1019	440	949708	596200	$2P = \Sigma 1 - \Sigma 2 =$ $= -58,93 \text{ м}^2$ $P = -29,46 \text{ м}^2 =$ $= 0,00 \text{ га}$
C	1355	932	2781137,5	1111410	
D	1192,5	2052,5	3070687,5	3217293,8	
E	1567,5	2575	4694662,5	611562,5	
F	237,5	2995	857968,75	3242087,5	
G	1082,5	3612,5	3946242,92	4335180,62	
K	1200,05	3645,49	528022	3714754,31	
			16828429,5 м ²	16828488,43 м ²	

Берілген ауданның алгебралық суммасын анықтау нәтижесінде айырмашылық аналитикалық тәсілмен анықтауда $P = -29,46 \text{ м}^2 = 0,00 \text{ га}$ құрады. Осы ретте жаңа шекараны бастапқы нүктеден бастау әдісін қолдана отырып, аналитикалық және графикалық тәсілдермен есептелген ауданды теңестірудегі айырмашылықтарды салыстырамыз. Атап айтар болсақ, графикалық тәсілмен есептелген ауданның алгебралық суммасы $0,10 \text{ га}$ құраса, аналитикалық тәсілмен анықтау барысында ол айырмашылық $0,00 \text{ га}$ құрайтындығына көз жеткіземіз. Осы әдістің аналитикалық тәсілмен шығарылған нәтижесін дұрыс деп есептейміз. Осыдан келіп АВКН... болып ары қарай жалғасатын жаңа шекараның тізбегі шығады (3 сурет).

Сурет 3. Жаңа жобалық шекараның сызығының қалыптасуы

Осыдан аналитикалық тәсілімен есептелген ауданның дәл шамаға жуықтайтынын алға тарта отырып, жобалық сызықтың ары қарай дұрысталуына көз жеткіземіз. Сол себепті GK арақашықтығы арқылы пайда болған BK жобалық шекарасын қалыптастырамыз. Ендігі графикалық тәсілмен ауданды анықтау арқылы шыққан GK арақашықтығының негізгі мәніне 123,82м емес, аналитикалық тәсілмен анықтау барысында алынған 122,09м арақашықтықтың мәнін негізге аламыз.

Нақтысына келер болсақ қандайда бір жер пайдаланудың ауданын шекараларын түзеулеу, ол бір нәрседен ғана тұрмауы қажет. Ол әрдайым ары өз зерттелуін талап етіп отырады. Міне соған байланысты туындаған бірқатар есептеулердің басын аша отырып, сол есептеулердің дәлдігін салыстыра келіп жекелей талдадық. Бұл ретте біз аудандарды анықтаудың графикалық және аналитикалық әдістерін пайдаланып қажетті есептерге қол жеткіздік. Сонымен В нүктесінен бастау алып, К нүктесіне келіп қосылатын BK жобалық арақашықтығын жергілікті жерге жаңа бағыт ($\alpha=86^{\circ}45'43''$) және арақашықтығымен ($d=3210,62\text{м}$) түсіруге мүмкін екендігін ашып айтуымызға болады. Екі жақ жер пайдаланулардың бұрылысы көп шекараларының жойылуы арқасында сол шаруашылық секторлары өз жеріндегі ауыл шаруашылық алқаптарын пайдаланудың тиімді жолға қойылуын қадағалауға бір мүмкіндіктің ашылғандығына куә етеді.

Қарастырылған әдістемеді шаруашылықтар арасында қалыптасқан шекараның сыналануын түзеулеудің негізі, жобалаудың барысында қолданылатын геодезиялық жұмыстардың бірқатар үрдістерінен тұратындығы келтірілген. Бұл геодезиялық есептеулердің негізінде танаптарды жобалау әдісімен, сол жобаланған танаптардың ауданын графикалық және

аналитикалық тәсілдермен есептеу шығару жолдары арқылы қаншалықты дәрежеде шаруашылықтар арасында жер алқаптарының тең бөлінетіндігін қарастырған болатынбыз. Алынған мәліметтерге тоқталар болсақ танапты үшбұрыш әдісімен жобалау барысында, алғашында графикалық тәсілі арқылы шыққан қорытындысы 0,10га болса, ал аналитикалық тәсілі арқылы 0,00га құрайтындығына көз жеткіздік. Осыдан, шаруашылықтар арасындағы жер алқаптарының шекараларының сыналануын түзеулеу тиімділігіне, тек аналитикалық тәсілді қолданып қана қоймай, графикалық тәсілді де өндірістік қажеттіліктеріне қарай, қажетінше пайдалануға болатындығын атап айтқан жөн.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Маслов А.В., Горохов Г.И., Ктиторов Э.М., Юнусов А.Г. Геодезические работы при землеустройстве / А.В.Маслов и др. - М., Недра, 1978г.
2. Маслов А.В., Гордеев А.В., Батраков Ю.Г. Геодезия / А.В.Маслов и др. - М., Недра, 1980г.
3. Фельдман, В. Д. Основы инженерной геодезии [Текст]: учеб. / Фельдман В.Д., Михелев Д.Ш. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Высшая школа, 1999. - 300 с.

ӘОЖ 595.7

ЕРТІС ӨЗЕННІҢ ЖИЕКТЕРІНДЕГІ БАТПАҚТЫ - СУЛЫ ЖЕРЛЕРДЕГІ ЖӘНДІКТЕР ФАУНАСЫ

Сейілханова Қ. 3 курс студенті.
Ғылыми жетекшілері: б.ғ.к. Силыбаева Б.М., аға оқытушы
Кожаметова Б.Б.

Семей қаласы, Alikhan Bokeikhan University
Электрондық почта: ialasocietyy@gmail.com

Қазіргі кезде климаттық жағдайдың өзгеруіне байланысты жер бетінде таралған тірі организмдер белгілі бір өзгерістерге ұшырауда. Көптеген тірі организмдердің жер бетінен мүлдем жойылуы туралы ақпараттар да жиі кездеседі. Сонымен қатар, үлкен өндіріс орындарының жоғары қарқынды дамуы, көптеген үлкенді-кішілі су көздерінің ластануы, бұл өз кезегінде судағы жәндіктердің фаунасының өзгеруін туғызады (1).

Осыдан он жыл бұрынғы деректерге сүйенсек, Қазақстан фаунасындағы омыртқасыздар саны 70-80 мың түрді құраған (2). Қазақстанның су көздерінде тіршілік ететін омыртқасыз жануарлар түрлері мен олардың сандық

мөлшерлері туралы нақтылы деректер жоқ. Павлодардың Ертіс өзенінде тіршілік ететін Веснянка (Plesoptera) туралы бірнеше жылдар бойы зерттеу қорытындылары бойынша шолулар жасалған (3). Шығыс Қазақстан облысында соңғы кезде қыстың жылы болуы, жаздың апталап ыстық болуы және жер бетіне ылғалдың өте аз мөлшерде түсуі сияқты абиотикалық факторлар биогеоценозда белгілі бір өзгерістер туғызуда. Ең бастысы омыртқасыз жануарлар түрлері қоршаған ортаның экосистемасының сақталуында негізгі міндет атқаратындығы белгілі. Бұл көбінесе өсімдіктер бірлестіктері мен омыртқалы жануарларды бақылауда айқын байқалады. Ал омыртқасыз жануарлар бірлестіктерінің тіршілігі туралы мониторинг жұмыстарын жүргізу біршама қиындықтар туғызады.

Гидробиологиялық зерттеу жұмыстың негізгі міндеттерін су экосистемасының экологиялық жағдайын анықтаудағы негізгі құралы ретінде қарастыру қажет. Осыған байланысты Семей аймағындағы Ертіс өзенінің батпақты - сулы жағалауларында тіршілік ететін жәндіктер түрлері жаңа технологиялық құралдарды қолдана отырып анықталды. Ол үшін Ертіс өзенінің батпақты - сулы жерлерінен қыркүйек айының бастапқы кезінде аузы ашық ыдыстарға салынған сынамалар алынды. Алынған сынамалардағы әртүрлі тұқымдасқа жататын 11 туыс анықталып, тіршілік ортасындағы кезеңі микроскопқа бекінген Levenhuk видеокамерасы арқылы видеожазбалар мен фотосуреттері түсірілді. Семей аймағында Ертіс өзенінің батпақты - сулы жерлерінде тіршілік ететін омыртқасыздарды зерттеуге қажетті сынамалар күздің бастапқы кезінде алынуына байланысты анықталған жәндіктердің кейбіреулері (масаның хирономидтері, инеліктің, біркүндіктердің) дернәсіл түрінде болды. Зерттеу жұмысының күздің басқы айларында жүргізілуіне қарамастан батпақты – сулы жерлерде қоныстанған омыртқасыздар түрі мен саны жағынан біршама жоғары болды. Жоғарыда анықталған туыстар арасында масаның хирономидтер мен инеліктің дернәсілдері доминантты екендігі байқалды. Сонымен қатар, жиналған кезеңде бүйірлеп жүзгіштер, дафния, нематод пен коловрадка туыстарының тіршілік белсенділігі жоғары екендігі анықталды.

1-Кесте. Ертіс өзенінің батпақты - сулы жерлерінде тіршілік ететін жәндіктер түрлері

Жәндіктер типтері	Отряд	Тұқымдас	Түр
Буынаяқтылар (Членистоногие - Sodalitas)	Дафниялықтар (Daphniiformes - Дафниевые)	Бұтақмұртты шаянтәріздестер (Ветвистоусые-Cladocera) Су бүргелері (дафниявые, Daphnia)	Су бүргесі (Дафния обыкновенная Daphnia)
Буынаяқтылар, (Членистоногие - Sodalitas);	Біркүндіктер (подёнки, Ephemeroptera)	Нағыз біркүндіктер (настоящих подёнок, Ephemeridae)	Біркүндіктер (подёнка)

			обыкновенная, Ephemera vulgata)
Бүйірлеп жүзгіш, әртүрлі аяқтылар (бокоплав, или разноногие, лат. Amphipoda)	Жоғары сатыдағы шаянтәрізділер (Высшие раки, Malacostraca)	Pallaseidae (Палласеивые)	Бүйірлеп жүзгіш (Бокоплав обыкновенный Amphipoda)
Қанатты жәндіктер (крылатые насекомые, немесе птериготы, Pterygota)	Инеліктер стрекóзы (Odonáta)	Жебе инелік (стрелки, лат. Coenagrionidae)	Буынаяқтылар (Членистоногие - Sodalitas); және Стрелки личинка, жебе инелік личинкасы (Coenagrion)
Буынаяқтылар, Членистоногие (Sodalitas)	Қосқанаттылар (двукрылые, лат. Diptera)	Қансорғыш масалар (кровососещиe комары, или комары, или настоящие комары, Culicidae)	Маса дернәсілі (Culex)
Буынаяқтылар, Членистоногие (Sodalitas)	Циклоптар (циклопы, Cyclopidae)	Циклоптар (циклопы Cyclopidae)	Циклоптар (циклопы, Cyclopidae)
Былқылдақ денелілер (Моллюски– Mollusca)	Өкпе ұлулары (легочные улитки, Pulmonata)	Құрсақаяқтылар, (брюхоногие Gastropoda)	(Катушка спиральная Anisus spirorbis)
Алғашқы ауыздылар (первичноротые, Protostomia)	Нематоды (Nematoda)	Нематодтар (нематоды, Chromadorea)	Нематод (Nematoda)
Жұмыр құрттар (нематоды, Nematelminthes)	Эвротатория (эвротатории, Eurotatoria)	Нематодтар (нематоды, Chromadorea)	Зымырықтар (коловарадки, Rotifera)
Спорулылар Протісты (Ciliata)	Кірпікшелі инфузория (ресничные инфузории, ciliata)	Парамеция (Парамеции, Paramecium)	Инфузория или ресничные (Ciliophora)

Су бүргелері (дафниевые, лат. Daphnia) тұқымдасына жататын Су бүргесі (Дафния) планктонда, тұщы суларда тіршілік етеді. Жынысты және жыныссыз көбейеді. Жыл мезгіліне байланысты төменгі және жоғарғы температураға байланысты бас пішіні немесе морфологиясы өзгеріп отырады, пішінді түрге ауысады. Су бүргесін омыртқасыздар және балық шабақтары қорек ретінде қолданады.

Нағыз біркүндіктер (настоящих поденок, Ephemeraidae) тұқымдасына жататын Біркүндіктер (поденка обыкновенная, Ephemera vulgata) тіршілігі сумен тығыз байланысты. Барлық су көздерінде қоныстанған. Ұрықтанғаннан кейін суға 5-10 мыңға дейін жұмыртқа салған аналық особьтары тіршілігін

жояды. Ересек Біркүндіктер атауына байланысты қоректенбей (ауыз қуысы редуцияға ұшыраған) бір ғана тәулік тіршілік етеді. Олардың дернәсілдерімен балықтар, ересек особьтарымен түрлі құстар қоректенеді.

Pallaseidae (Палласеивые) тұқымдасына жататын, Бүйірлеп жүзгіш (Бокоплав обыкновенный - Amphipoda) көптеген су көздерінде, көбінесе тұщы суларда мекендейді. Бүйірлеп жүзгіштер әртүрлі жынысты. Дернәсілдік сатысы жоқ. Әдетте денесі бүйір жағынан жалпақ. Жоғарғы шаяндардың айырмашылығы, екі аяғы өз бетінше қозғалады. Бүйірлеп жүзгіштер балықтардың қорегі.

Жебе инелік (стрелки, Coenagrionidae) тұқымдасына жататын Буынаяқтылар (Членистоногие - Sodalitas) және Стрелки личинка, жебе инелік личинкасы (Coenagrion) Барлық континенттерде кездеседі. Дернәсілдер әртүрлі су көздерінде қоныстанған. Тіпті суы тартылған батпақты жерлерде кездеседі. Аналық инелік жұмыртқаларын су өсімдіктеріне салады, ал ылғалды топырақта сирек салады. Жұмыртқадан инелік дернәсілі жетіледі. Жәндіктердің ішінде инеліктер ең жылдам ұшатын жәндіктер ретінде белгілі. Инеліктер табиғатта қансорғыш жәндіктер мен орман шаруашылығының бірқатар зиянкестер санын реттейді.

Қансорғыш масалар (кровососущие комары, немесе настоящие комары, Culicidae) тұқымдасына жататын, Маса дернәсілі (Culex) Масалар барлық континенттердің су көздерінің жиектерінде тіршілік етеді. Масалар жұмыртқаларын органикалық заттарға бай батпақты жерлермен, су өсімдіктеріне салады. Масының 10 мыңнан астам түрі бар, оның 500-дейі ТМД кеңістігінде таралған. Ересек ызылдауық масалар қоректенбейді, яғни ауыз аппараттары жойылған. Ересек ызылдауық масалар бірнеше сағаттан 3-7 тәулікке дейін тіршілік етеді. Олар бактериялар, балдыр және детритпен қоректенеді, бірақ өздері балықтардың жемі ретінде қарастырылады.

Циклоптар (циклопы, Cyclopidae) тұқымдасына жататын Циклоптар (циклопы, Cyclopidae). Олар әдетте тұщы су қоймаларының түбінде және су жиектерінде тіршілік етеді. Бұларға жыныстық көбею жолы тән. Жұмыртқа қаптары бар шаянтәрізділерді – аналық циклоптар, ал жұмыртқа қалталары жоқ шаянтәрізділер – аталықтары болып саналады. Катушкалар гермафродиттер болып саналады. Олардың жүрегі жоқ. Бүкіл денесімен тыныс алады. Бұлармен көптеген балықтар мен шабақтар қоректенеді.

Құрсақаяқтылар, (брюхоногие, Gastropoda) тұқымдасына жататын

Катушка спиральная - Anisus spirorbis. Тоқтаған батпақты жерлерде және ағыны баяу ағынды су көздерінде тіршілік ететін қарапайымдарға жатады. Олар басқа асқазанаяқтылардан өте тән қатты қабықшалары арқылы оңай ажыратылады. Бұлардың уылдырықтарымен басқа ұлу түрлері және балықтар қоректенеді.

Нематодтар (нематоды, Chromadorea) тұқымдасына жататын Нематод (Nematoda). Жер шарында кең тараған космополитті жәндіктер ретінде белгілі. Жер шарының барлық ылғалды жерлерінде тіршілік етеді. Нематодтар – қосжынысты жануарлар. Көбею тек жыныстық жолмен жүреді.

Жыныстық диморфизм тән. Бұлардың жалпақ құрттардан айырмашылығы – ішкі мүшелерінің арасында дене қуысының (схизоцельдің) болуы. Сондықтан жұмыр құрттарды бірінші реттік дене қуысы бар жануарларға жатқызады. Нематодтар топырақ түзуші және топырақты ылғалдандыру процестеріне қатысады.

Нематодтар (нематоды, *chromadorea*) тұқымдасына жататын Зымырықтар (коловарадки, *Rotifera*). Қазақстанның барлық тұщы су қоймаларында тіршілік етеді. Тұрақты, қолайлы жағдайда популяцияда тек аналықтары болады, олар партеногенез арқылы көбейеді. Қолайсыз жағдайларда аналықтарды ұрықтандыратын гаплоидты еркек особьтары пайда болады. Нәтижесінде қалың қабықты жұмыртқалар түзеді. Олардың денесінің бас жағында орналасқан, күрделі кірпікшелер жинағынан құралған, ерекше айналмалы аппараты болады. Егер Коловратка суда қалқып жүрсе, айналмалы аппараты бұранда сияқты бұралып жүзу мүшелерінің міндетін атқарады. Ал тыныштықта олар айналмалы аппарат арқылы судағы ұсақ жәндіктердің ауыз қуысына түсуін қамтамасыз етеді. Бұлар судағы жануарлар мен өсімдіктердің қалдықтарымен қоректеніп отырып суды тазарту функциясын атқарады.

Парамеция (Парамеции, лат. *Paramecium*) тұқымдасына жататын Инфузория (Инфузория ресничные, *Ciliophora*). Кірпікшелілер тоқтап қалған тоғандарда, батпақты жердегі суларда кездеседі. Инфузориялыларға конъюгация процесі тән. Көптеген кірпікшелі жәндіктер еркін жүзетіндіктен, сүйір денелі болып келеді. Бұлар таза су көздерінің индикаторы ретінде қолданылады. Бұлар ұсақ жануарлардың қорегі болып табылады.

Зерттеу жұмысының қорытындысына сәйкес, күзгі мезгілде Семейдің Ертіс өзенінің жиектеріндегі батпақты - сулы жерлерде тіршілік ететін жәндіктердің 6 типіне жататын 10 түрі анықталды. Алынған түрлердің қоныстануы, қоректенуі мен көбею жолдарына байланысты биологиялық ерекшеліктері қарастырылды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Резник И.В. Фауна водных насекомых рек Чульман и Унгра (Бассейн реки, южная Якутия). Чтения памяти Владимира Яковлевича Леванидова. 2005г. Вып 3. Стр. 334-338.
2. Досжанов Т. Н. Зоология // Изд. МОН, НАН РК. Серия биологическая. 2011г. № 2. Стр. 25-38.
3. Акимбекова Н.Ж. Фауна К вопросу изучения Веснянка (*Plescoptera*) Казахстана. Вестник Государственного Университета им. Шакарима. 2016 г. Стр. 99-103.

УДК 581.92

**КОНСПЕКТ РОДА *RHEUM* L. (POLYGONACEAE)
КАЗАХСТАНСКОГО АЛТАЯ, САУРО-ТАРБАГАТАЯ И ЗАЙСАНСКОЙ
КОТЛОВИНЫ**

А. А. Сумбембаев^{1,2}, А. Н. Данилова¹, Н. Маратқызы³

¹Алтайский ботанический сад,

Республика Казахстан, 071300 г. Риддер, ул. Ермакова, 1

e-mail: aydars@list.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы, 050040, пр. аль-Фараби, 71

e-mail: aydars@list.ru

³Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

Республика Казахстан, 070002,

г. Усть-Каменогорск, ул. 30-й Гвардейской дивизии, д.34

e-mail: nazerke.myktybaeva@mail.ru

Обработка гербарных материалов и литературных источников выявила произрастание в Казахстане 10 видов рода *Rheum*, среди которых *Rheum compactum* L., *Rh. wittrokii* Lundstr. отнесены к редким и сокращающимся по численности, также отмечен *Rh. altaicum* Losinsk. – реликт и эндем Алтая. Цель данной работы заключена в систематизации, уточнении и дополнении сведений по наличию и распространению видов рода *Rheum* L. во флористических районах Казахстана. Эти исследования актуальны, так как позволяют расширить сведения о фактических местах произрастания видов ревеней в Казахстане.

Ключевые слова. Географическое распространение, гербарий, конспект, таксономия, флористическое распределение, экологические параметры.

Введение

Представители рода *Rheum* L. являются общеизвестными хозяйственно-ценными видами семейства Polygonaceae (Lozina-Lozinskaya, 1936). Насчитывается более 50 видов этого рода (Chin & Youngken, 1947), из них 10 отмечаются для флоры Казахстана (Flora Kazakhstan, 1960; Abdulina, 1999).

Виды имеют широкое практическое применение как дубители, кормовые и лекарственные растения (De Pasquale et al.,1980; Mamedov et al.,2005; Paudel et al., 2014; Lang et al., 2020). Большинство видов являются ценными пищевыми и витаминоносными растениями (Baitenov,1985; Luksha et al., 2018). *Rheum compactum* и *Rheum wittrokii* включены в Красную Книгу Казахстана (Krasnaya Kniga Kazakhstana,2014) и имеют статус: III категория – редкий вид, с сокращающейся численностью. *Rheum altaicum* Losinsk. является реликтом и эндемом Алтая (Erst, Kurilo,2007; Danilova, Sumbembayev,2015).

Проведено достаточно много исследований по изучению фитохимического состава видов рода *Rheum* L. (Kostikova et al.,2015,2016);), молекулярной генетики (Wang et al., 2005; Vysochina, 2003), кариологии рода (Ruirui et al.,2010) и морфометрическому строению (Tabin et al.,2016). К сожалению, работы по распространению видов рода *Rheum* в Казахстане малочисленны и носят фрагментарный характер (Ryabushkina et al., 2008; Grudzinskaya et al., 2014; Gemejiyeva et al.,2015; Zhumashova et al., 2018; Sumbembayev et al., 2022,2023).

Цель данного исследования заключалась в систематизации, уточнении и дополнении сведений по наличию и распространению видов рода *Rheum* L. в различных флористических районах Казахстана (Flora Kazakhstana,1956).

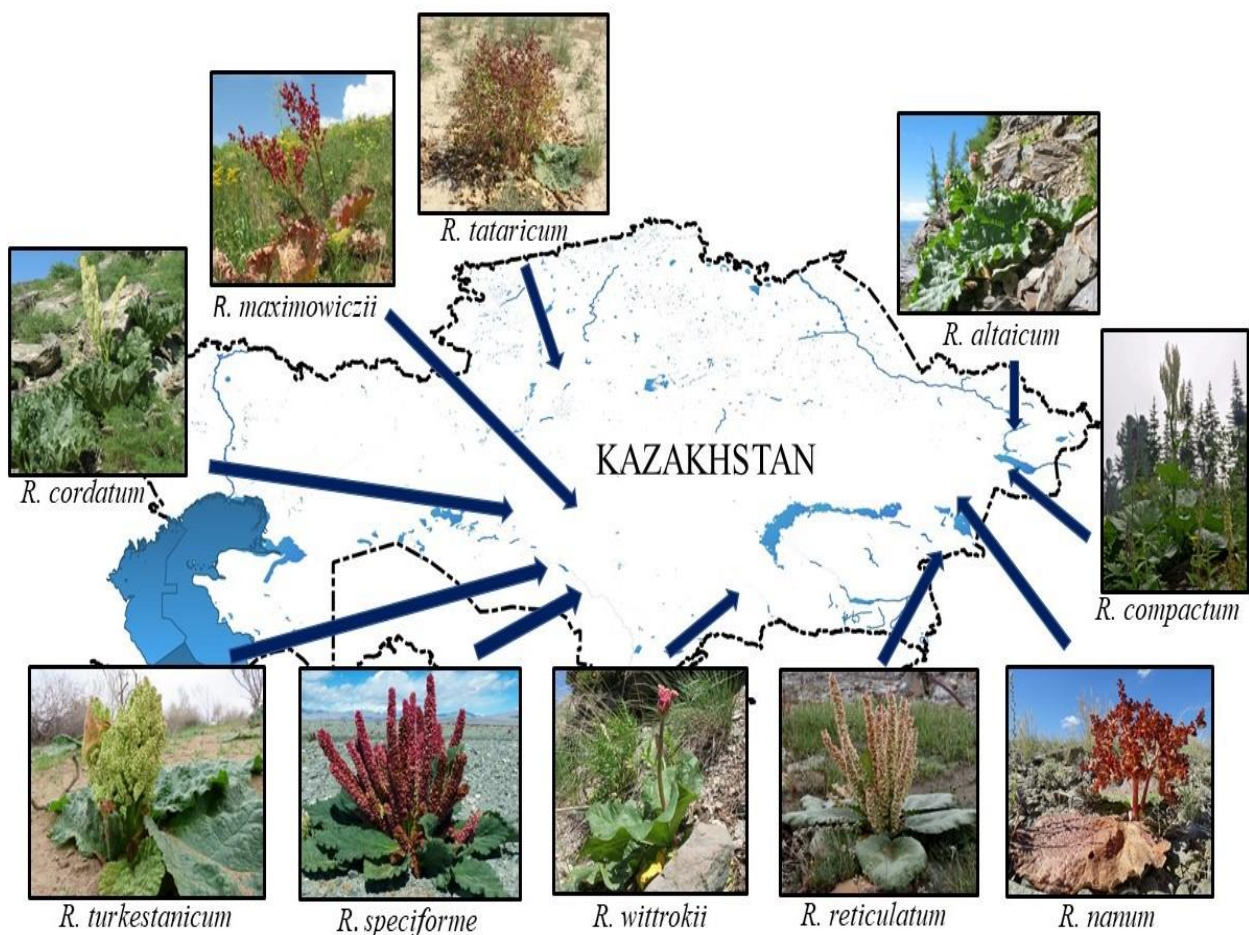

Рис. 1. Виды рода *Rheum* L. в Казахстане
(результаты проработки литературы и гербарных фондов)

Fig. 1. Species of the genus *Rheum* L. in Kazakhstan
(the results of the study of literature and herbarium funds)

Материалы и методы

Для дополнительного уточнения видового состава и современного распространения видов рода *Rheum* L. проведена инвентаризация гербарного материала, датированного 1840–2020 гг. Для составления конспекта видов обработаны материалы, хранящиеся в основных репозиториях: Алтайский ботанический сад (АВГ) – 11 гербарных листов, Институт ботаники и фитоинтродукции (АА) – 101 документированный лист, а также цифровой

гербарий МГУ – Депозитарий живых систем «Ноев Ковчег» (MW) – 141 гербарный лист (Таблица 1).

Таблица 1. Количество изученных гербарных листов в основных репозиториях (Институт ботаники – АА, МГУ – MW, Алтайский ботанический сад – АВГ)

Table 1. The number of studied herbarium sheets in the main repositories (Institute of Botany – АА, MSU – MW, Altai Botanical Garden – АВГ)

Название (латынь) Name (Latin)	Название (рус.) Name (rus.)	АА	АВГ	MW
<i>Rheum altaicum</i> Losinsk.	Ревень алтайский	6	4	15
<i>Rheum compactum</i> L.	Ревень компактный	3	3	10
<i>Rheum wittrockii</i> Lundstr.	Ревень Витрока	38	0	34
<i>Rheum nanum</i> Siev.	Ревень низкий	13	4	12
<i>Rheum tataricum</i> L.	Ревень татарский	17	0	22
Название (латынь) Name (Latin)	Название (рус.) Name (rus.)	АА	АВГ	MW
<i>Rheum turkestanicum</i> Janisch.	Ревень туркестанский	0	0	2
<i>Rheum spiciforme</i> Royle	Ревень колосовидный	5	0	4
<i>Rheum reticulatum</i> Losinsk.	Ревень бесстебельный	3	0	6
<i>Rheum cordatum</i> Losinsk.	Ревень сердцевидный	7	0	20
<i>Rheum maximowiczii</i>	Ревень Максимовича	9	0	16

Losinsk.				
Всего гербарных листов	101	11	141	

Таксономия и систематика видов рода *Rheum* L. основана на фундаментальной сводке А.С. Лозиной-Лозинской (Lozina-Lozinskaya, 1936), цифровой платформы Life map Лионского Университета (<http://www.Lifemap.univ-lyon1.fr>). Виды в секциях расположены по алфавиту. Латинские названия видов указаны согласно международной платформе POWO (2023). Географическое районирование и названия горных массивов указаны согласно «Физической карты Казахстана» (Physical map of Kazakhstan, 2023). Названия флористических районов (ФР) основаны на ботаническом районировании из академического издания «Флора Казахстана» (Flora of Kazakhstan., 1956) (рис. 2).

Условные обозначения: 1. Отроги общего Сырта (Отр. общ. Сырта); 2. Тобольско-Ишимский (Тоб.-Ишим); 3. Иртышский (Ирт.); 4. Семипалатинский боровой (Семип. бор.); 5. Кокчетавский (Кокчет.); 6. Прикаспийский (Прикасп.); 6а. Букеевский (Букеев.); 7. Актюбинский (Актюб.); 7а. Мугоджары (Мугодж.); 8. Эмбенский (Эмб.); 9. Тургайский (Тург.); 10. Западный мелкосопочник (Зап. мелкосоп.); 10а. Улутау; 11. Восточный мелкосопочник (Вост. мелкосоп.); 11а. Каркаралинский (Карк.); 12. Зайсанский (Зайс.); 13. Северный Усть-Урт (Сев. Усть-Урт); 13а. Бузачи; 13б. Мангышлак (Мангышл.); 14. Приаральский (Приарал.); 15. Кзыл-Ординский (Кз.-Орд.); 16. Бетпакалинский (Бетпакд.); 17. Муюн-Кумский (Муюн-Кум.); 18. Балхаш-Алакульский (Балх.-Алак.); 19. Южный Усть-Урт; 20. Кзыл-Кумский (Кз.-Кум.); 21. Туркестанский (Туркест.); 22. Алтай; 23. Тарбагатай (Тарб.); 24. Джунгарский Алатау (Джунг. Алатау); 25. Заилийский Кунгей Алатау (Заил. Кунг. Алат.); 25а. Кетмень-Терскей Алатау (Кетм. Терск. Алат.); 26. Чу-Илийские горы (Чу-Ил. горы); 27. Киргизский Алатау (Кирг. Алат.); 28. Каратау (Карат); 29. Западный Тянь-Шань (Зап. ТШ).

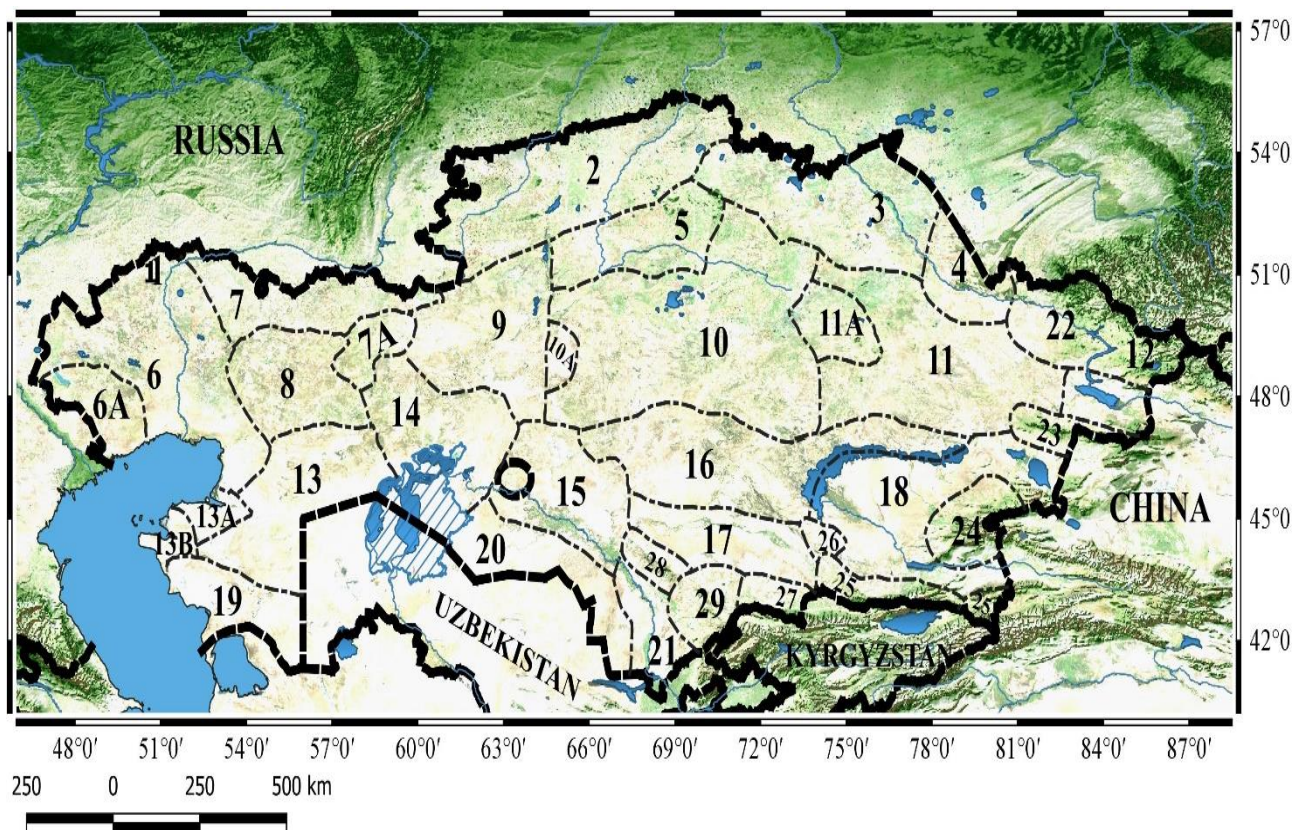

Рис.2. Флористические районы Казахстана (ФР)
 Fig.2. Floristic regions of Kazakhstan (FR)

Результаты и их обсуждение

В результате анализа гербарного материала рода *Rheum* L. установлены фактические места произрастания 10 видов на территории Казахстана. Данные виды относятся к 5 секциям из 7 существующих: *Rhapontica* A. Los., *Deserticola* Maxim., *Orbicularia* A. Los., *Spiciformia* A. Los., *Ribesiformia* A. Los. (рис. 3).

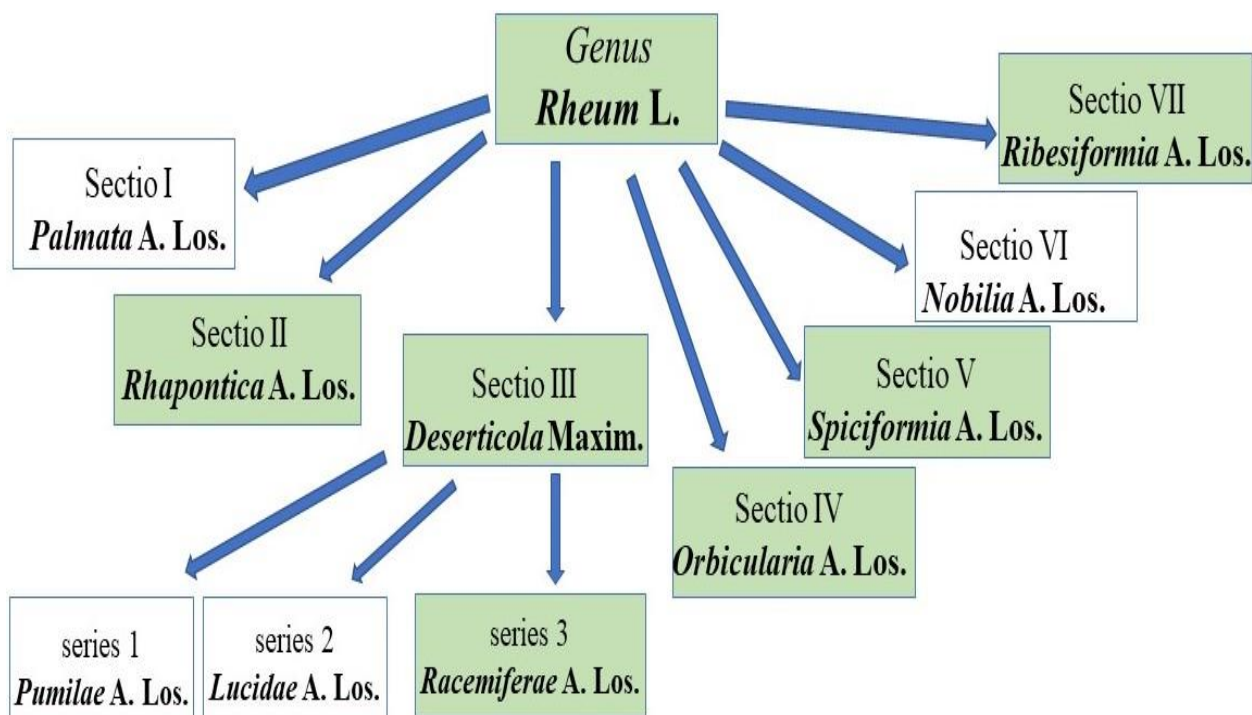

Рис. 3. Таксономия рода *Rheum* L. (зеленым цветом отмечены секции, встречаемые в Казахстане)

Fig. 3. Taxonomy of the genus *Rheum* L. (sections found in Kazakhstan are marked in green)

Ниже приводится конспект из 10 видов рода *Rheum* L., выявленных при анализе 3-х гербарных фондов. Составлены номенклатурные цитаты со списком общепринятых синонимов. Процитированы оригинальные этикетки с указанием фактических мест произрастания.

Семейство Polygonaceae Juss. – Гречишные

Подсемейство: Polygonoideae

Триба: Rumiceae

Род: *Rheum* L., Sp. Pl.: 371 (1753)

Секция: *Rhapontica* A. Los.

***Rheum altaicum* Losinsk.**, Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 3: 87 (1937). – *R. rhaponticum* S.G. Gmel. ex Ledeb. Fl. Ross. (Ledeb.) 3(2,10): 497 (1850).

Typus. Mongolo-Altai, m. Chara-Dzarga, In saxosis, 24 VIII 1930 (Pobedimova).

Мезофит, гелиофит. Растет в каменистой степи, по щебню, по известковым и каменистым склонам.

Выявлено 9 фактических мест произрастания.

***Rheum compactum* L.**, Sp. Pl. ed. 2.: 531 (1762). – *Polygonum chayuum* A.J.Li & B.J.Bao in Bull. Bot. Res., Harbin 32: 386 (2012). – *R. compactum* var. *orientale* (Losinsk.) Tzvelev in Sosud. Rast. Sovet. Dal'nego Vostoka 4: 55 (1989). – *R. nutans* Pall. in Fl. Ross. 2(1): index (1815). – *Rheum orientale* Losinsk. in Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 3: 89 (1937).

Описан из Сибири.

Высокогорный мезофит, гелиофит. Растет по берегам рек и ключей, в речных долинах, в лесах, по россыпям, склонам.

Выявлено 4 фактических мест произрастания.

***Rheum wittrockii* Lundstr.**, Acta Horti Berg. 5(3): 23 (1914). – *R. compactum* Kar. et Kir. Enum. Pl. Soongor., №733 (1842). – *R. rhaponticum* Kar. et Kir. l. c. №798.

Описан в Стокгольме по экземпляру, выращенному из семян, полученных из Туркестана.

Мезофит, гелиофит. Растет на горных травянистых склонах, в горных лесах.

Выявлено 35 фактических мест произрастания.

Секция: *Deserticola* Maxim.

Ряд (series) *Racemiferae* A. Los.

***Rheum nanum* Siev.**, Neueste Nord. Beytr. Phys. Geogr. Erd-Völkerbeschreib. 7: 264 (1796). – *R. leucorrhizum* Pall., Nova Acta Acad. Sci. Imp. Petrop. Hist. Acad. 10: 381 (1797), nom. superfl.

Typus. Inter fl. Dschar-Gurban et Kurtschum in desertis soongoricus (Sievers).

Ксерофит, гелиофит. Растет на каменистой и глинистой почве в предгорьях, на каменистых склонах, в степи или пустыне (табл. 5).

Выявлено 11 фактических мест произрастания.

Секция: *Orbicularia* A. Los.

***Rheum tataricum* L. fil.** Suppl. Pl.: 229 (1782). – *R. caspicum* Pall. Nova Acta Acad. Sci. Imp. Petrop. Hist. Acad. 10: 382 (1797). – *R. songaricum* Schrenk in Bull. Cl. Phys.-Math. Acad. Imp. Sci. Saint-Pétersbourg 2: 114 (1844).

Описан из «Tataria minori».

Ксерофит, гелиофит. Растет по степи, в равнине, по щебню, по глине, солонцам, по травянистым склонам, песчаным буграм.

Выявлено 20 фактических мест произрастания.

***Rheum turkestanicum* Janisch.**, Spisok Rast. Gerb. Russk. Fl. Bot. Muz. Rossiisk. Akad. Nauk 8: 92 (1922). – *R. megalophyllum* Sumnev., Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Uzbekistansk. Fil. Akad. Nauk S.S.S.R. 2: 23 (1940). – *R. renifolium* Sumnev., Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Uzbekistansk. Fil. Akad. Nauk S.S.S.R. 2: 26 (1940). – *R. rupestre* Litv. ex Losinsk., Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 3: 108 (1937).

Тyпyс. Repetek (Androssow) H. Fl. Ross., № 2570.

Псаммофит, Гелиофит. Растет по бугристым пескам.

Выявлено 1 фактическое место произрастания.

Секция. *Spiciformia* A. Los.

***Rheum spiciforme* Royle**, Ill. Bot. Himal. Mts.: 318, t. 78 (1836). – *R. aplostachyum* Kar. & Kir., Bull. Soc. Imp. Naturalistes Moscou 15: 442 (1842). – *R. crassinervium* Fisch. ex Lindl., Fl. Med.: 359 (1838). – *R. cuneatum* Regel & Herder, Bull. Soc. Imp. Naturalistes Moscou 37(I): 387 (1864), nom. nud. – *R. rhizostachyum* Schrenk., Bull. Sci. Acad. Imp. Sci. Saint-Petersbourg 10: 254 (1842). – *R. scaberrimum* Lingelsh., Repert. Spec. Nov. Regni Veg. Beih. 12: 358 (1922).

Тyпyс. Trajectus Kuhlasu (Schrenk).

Альпийский мезофит, гелиофит. Растет по ущельям на склонах.

Выявлено 3 фактических места произрастания.

***Rheum reticulatum* Losinsk.**, Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 3: 112 (1937). – *R. spiciforme* Федченко, Раст. Турк. (1915) 314, non Royle.

Тyпyс. Лас. Kara-kul, 10 VII 1895, Korshinsky.

Альпийский петромезофит, гелиофит. Растет в альпийской зоне по каменистым почвам, чаще на песке.

Выявлено 2 фактических места произрастания.

Секция: *Ribesiformia* A. Los.

***Rheum cordatum* Losinsk.**, Izv. Bot. Sada Akad. Nauk S.S.S.R. 30: 381 (1931 publ. 1932). – *R. megalocarpum* Maxim. in sched. pp.

Тyпyс. Karatau, Karagus (1876) № 131 (Regel).

Петромезофит, гелиофит. Растет по склонам гор, на известняках и каменистой почве на горах Каратау и Чу-илийских.

Выявлено 13 фактических мест произрастания.

Rheum maximowiczii Losinsk., Izv. Bot. Sada Akad. Nauk S.S.S.R. 30: 382 (1931 publ. 1932). – *R. megalocarpon* Maxim. ex B.Fedtsch., Rastitel'n. Turkestana: 314 (1915).

Турп. Czimgan, № 1187, 5 VI 1914 (Minkwitz).

Мезоксерофит, гелиофит. Растет по травянистым и щебнистым склонам в среднем поясе гор (табл. 11).

Выявлено 14 фактических мест произрастания.

В результате ревизии основных гербарных фондов выявлено 253 фактических мест произрастания для 10 видов рода *Rheum* L. в Казахстане.

Установлено, что среди всех флористических районов высоким видовым разнообразием рода *Rheum* обладает Джунгарский Алатау (4 вида), Алтай (3 вида), Тарбагатай (3 вида) и Заилийский Алатау (3 вида).

Таким образом, основная концентрация видов рода *Rheum* приходится на восток и юго-восток Казахстана.

При изучении географии видов рода *Rheum* L. в Казахстане установлено, что наибольшим распространением характеризуются *R. tataricum*, произрастающий в 10 флористических районах, далее по убыванию *R. nanum* – 8 ФР, *R. wittrockii* – 5 ФР. Краснокнижный вид *R. compactum* произрастает только в 3 флористических районах.

В экологическом отношении большинство видов рода *Rheum* L. в Казахстане относятся к мезофитам (4 вида), реже к ксерофитам (2 вида) и петромезофитам (2 вида). По отношению к освещению все виды рода *Rheum* в Казахстане относятся к гелиофитам.

Заключение

В результате анализа гербарного материала для 10 видов рода *Rheum* L. во флоре Казахстана установлено 253 фактических мест произрастания. Виды относятся к 5 секциям из 7 существующих: *Rhapontica* A. Los., *Deserticola* Maxim., *Orbicularia* A. Los., *Spiciformia* A. Los., *Ribesiformia* A. Los. Установлено, что среди всех флористических районов высоким видовым разнообразием рода *Rheum* L. обладает Джунгарский Алатау, Алтай, Тарбагатай и Заилийский Алатау.

Таким образом, основная концентрация видов рода *Rheum* приходится на восток и юго-восток Казахстана. При изучении географии видов рода *Rheum* L. в Казахстане установлено, что наибольшим распространением характеризуются *R. tataricum*, *R. nanum*, *R. wittrockii*. Краснокнижный вид *R. compactum* произрастает только в 3 флористических районах. В экологическом отношении

большинство видов рода *Rheum* L. произрастающих в Казахстане относятся к мезофитам, реже к ксерофитам и петромезофитам. По отношению к освещению все виды рода *Rheum* относятся к гелиофитам. Проведенные исследования позволили систематизировать, уточнить и дополнить сведения по наличию и распространению видов рода *Rheum* L. в различных флористических районах Казахстана.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP15473136 «Многовекторное изучение редкого реликтового вида *Rheum compactum* L. – научный подход к сохранению видов Красной книги Казахстана» при финансовой поддержке Комитета науки МНВО РК.

References / Литература

- Abdulina S.A. Checklist of vascular plants of Kazakhstan (Spisok sosudistykh rasteniy Kazakhstana). Almaty; 1999. [in Russian] (Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана. Алматы; 1999.)
- Baitenov M.S. High-altitude flora of the Northern Tien Shan (Vysokogornaya flora Severnogo Tyan`-Shanya). Alma-Ata; 1985. [in Russian] (Байтенов М.С. Высокогорная флора Северного Тянь-Шаня. Алма-Ата; 1985)
- Chin, T. C., & Youngken, H. W. The cytotaxonomy of *Rheum*. *American Journal of Botany*. 1947: 401 – 407.
- Danilova, A. N., Sumbembayev, A. A. The state of the *Rheum altaicum* Losinsk cenopopulations. (Polygonaceae) in the Kazakh Altai (Sostoyanie cenopopulyacij *Rheum altaicum* Losinsk. (Polygonaceae) na Kazahstanskom Altae. *Raznoobrazie rastitelnogo mira*. 2015; (1 (5): 33-38. . [in Russian] Данилова, А. Н., Сумбембаев, А. А. Состояние ценопопуляций *Rheum altaicum* Losinsk. (Polygonaceae) на Казахстанском Алтае. *Разнообразие растительного мира*. 2015; 1 (5): 33–38.
- De Pasquale, A., Galati, E. M., Silvestri, R., & Tumino, G. (1980). Pharmacognostic Researches on *Rheum compactum*. *Planta Medica*. 1980; 40(S 1):170–181.
- Electronic resource: Life Map (<http://www.Lifemap.univ-lyon1.fr>).
- Erst, A. S., & Kurilo, A. I. Rare plants in the flora Kalbinsky ridge (Kazakhstan, Altai mountain country). (Redkie rasteniya vo flore Kalbinskogo hrebta (Kazahstan, Altajskaya gornaya strana). *Problemy botaniki Yuzhnoj Sibiri i Mongolii*. 2007;

(6):88-89. [in Russian] (Эрст, А. С., & Курило, А. И. Редкие растения во флоре Калбинского хребта (Казахстан, Алтайская горная страна). *Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии*. 2007; (6):88–89.

Flora of Kazakhstan (Flora Kazakhstana). Vol. 1. Alma-Ata; 1956. [in Russian] (Флора Казахстана. Т. 1. Алма-Ата; 1956).

Flora of Kazakhstan (Flora Kazakhstana). Vol. 1. Alma-Ata; 1956. [in Russian] (Флора Казахстана. Т. 3. Алма-Ата; 1960).

Gemedzhieva N. G., Sayakova G. M., & Zhumashova, G. T. Review of the current state of study of Kazakhstani species of *R. Rheum* L. (Polygonaceae Juss.) (Обзор современного состояния изучения казахстанских видов р. *Rheum* L. (Polygonaceae Juss.). [in Russian] (Гемеджиева Н. Г., Саякова Г. М., & Жумашова Г. Т. Обзор современного состояния изученности казахстанских видов р. *Rheum* L. (Polygonaceae Juss.). *Фармация Казахстана*. 2015; (12): 38–44.).

Grudzinskaya L.M., Gemedzhieva N.G., Nelina N.V., Karzhaubekova Zh.Zh. Annotated list of medicinal plants in Kazakhstan. Reference edition (Annotirovanny spisok lekarstvennykh rasteniy Kazakhstana. Spravochnoye izdaniye). Almaty; 2014. [in Russian] (Грудзинская Л.М., Гемеджиева Н.Г., Нелина Н.В., Каржаубекова Ж.Ж. Аннотированный список лекарственных растений Казахстана. Справочное издание. Алматы; 2014).

Kostikova, V. A., Vysochina, G. I., & Petruk, A. A. Features of the accumulation of flavonols in the organs of the aerial part of *Rheum altaicum* Losinsk. Polygonaceae Juss.) (Osobennosti nakopleniya flavonolov v organax nadzemnoj chasti *Rheum altaicum* Losinsk. Polygonaceae Juss.). FGBUN Centraln`j sibirskij botanicheskij sad SO RAN. 2016: 123-125. [in Russian] (Костикова, В. А., Высочина, Г. И., & Петрук, А. А. (2016). Особенности накопления флавонолов в органах надземной части *Rheum altaicum* Losinsk. *Polygonaceae Juss.*). ФГБУН Центральный сибирский ботанический сад СО РАН; 2016: 123–125.

Kostikova, V. A., Vysochina, G. I., Kukushkina, G. I., & Petruk, A. A. Biologically active substances *Rheum compactum* L. (Biologicheski aktivnye veshhestva *Rheum*

compactum L. Problemy` botaniki Yuzhnoj Sibiri i Mongolii.2015; (14): 194-197. [in Russian] (Костикова, В. А., Высочина, Г. И., Кукушкина, Г. И., & Петрук, А. А. Биологически активные вещества Rheum compactum L. *Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии*.2015; (14): 194–197.

Lang, T., Pan, L., Liu, B., Guo, T., & Hou, X. (2020). Vegetation characteristics and response to the soil properties of three medicinal plant communities in Altay Prefecture. China. *Sustainability*. 2020; 12(24): 10306.

Lozina-Lozinskaya A.S. Systematic review of wild species of the genus Rheum L. Flora and systematics of higher plants: Proc. of the Bot. Institute of the USSR Academy of Sciences (Sistematiceskij obzor dikorastushih vidov roda Rheum L. // Flora i sistematika vysshih rastenij: Tr. Bot. in-ta AN SSSR. – M.-L.1936: 67-141. [in Russian] (Лозина-Лозинская А. С. Систематический обзор дикорастущих видов рода Rheum L. *Флора и систематика высших растений: Тр. Бот. ин-та АН СССР*. 1936; (5): 67–141).

Luksha E. A., Korneeva I. N., Savchenko I. A., Ivanova, E. V., Kalinkina G. I. & Kolomiec N. E. The mineral composition of some species of the Polygonaceae family of the flora of Siberia (Mineralnyj sostav nekotoryh vidov semejstva Polygonaceae flory Sibiri. *Rastitelnyj mir aziatskoj rossii*. 2018; (3): 102–106. [in Russian] (Лукша, Е. А., Корнеева, И. Н., Савченко, И. А., Иванова, Е. В., Калинкина, Г. И., & Коломиец, Н. Э. (2018). Минеральный состав некоторых видов семейства Polygonaceae флоры Сибири. *Растительный мир Азиатской России*.2018; (3): 102–106.

Mamedov, N., Gardner, Z., & Craker, L. E. Medicinal plants used in Russia and Central Asia for the treatment of selected skin conditions. *Journal of herbs, spices & medicinal plants*. 2005; 11(1–2): 191–222.

Paudel, B., Bhattarai, H. D., Kim, I. C., Lee, H., Sofronov, R., Ivanova, L., ... & Yim, J. H. Estimation of antioxidant, antimicrobial activity and brine shrimp toxicity of plants collected from Oymyakon region of the Republic of Sakha (Yakutia), Russia.2014, *Biological research*; 47(1): 1–6.

POWO "Plants of the World Online. Facilitated by the Royal Botanic Gardens, Kew. Published on the Internet; <http://www.plantsoftheworldonline.org/> Retrieved 10 January 2023."

Physical map of Kazakhstan, 2023.

Ruirui, L., Wang, A., Tian, X., Wang, D., & Liu, J. Uniformity of karyotypes in *Rheum* (Polygonaceae), a species-rich genus in the Qinghai-Tibetan Plateau and adjacent regions. *Caryologia*.2010; 63(1): 82–90.

Ryabushkina N., Gemedjjeva N., Kobaisy M., & Cantrell, C. L. Brief review of Kazakhstan flora and use of its wild species. *Asian and Australasian Journal of Plant Science and Biotechnology*.2008; 2(2):64–71.

Sumbembayev, A. A., Nowak, S., Burzacka-Hinz, A., Kosiróg-Ceynowa, A., & Szlachetko, D. L. New and Noteworthy Taxa of the Genus *Dactylorhiza* Necker ex Nevski (Orchidaceae Juss.) in Kazakhstan Flora and Its Response to Global Warming. *Diversity*. 2023; 15(3): 369.

Sumbembayev, A., Tergenbaeva, Z., Kudabayeva, G., Tashmetova, R., Genievskaya, Y., & Szlachetko, D. Assessment of state of *Dactylorhiza fuchsii* (Orchidaceae) populations from the Altai mountains of Kazakhstan. *Biodiversitas Journal of Biological Diversity*. 2022; 23(9):

Tabin S., Kamili A. N., & Gupta R. C. Morphological studies and development of ex-situ protocol for rehabilitation of threatened *Rheum* species under nursery conditions. *Current Botany*. 2016; 7: 17–26.

The Red Book of Kazakhstan (Krasnaya Kniga Kazaxstana. Astana, 2014). Красная Книга Казахстана. Астана, 2014. [in Russian] Красная книга Казахстана. Астана, 2014

Vysochina G.I. Phenolic compounds in the systematics and phylogeny of the buckwheat family (Polygonaceae Juss.). I. The genus of the ram is *Aconogonon* (Meissn.) Reichenb. (Fenol`ny`e soedineniya v sistematike i filogenii semejstva grechishny`x (Rolygonaceae Juss.). Soobshh. I. rod taran-*Aconogonon* (Meissn.) Reichenb. [in Russian] (Высочина Г.И. Фенольные соединения в систематике и

филогении семейства гречишных (Polygonaceae Juss.). Сообщ. I. род таран-
Aconogonon (Meissn.) Reichenb. *Turczaninowia*.2003; 6(1):73–87.

Wang, A., Yang, M., & Liu, J. (2005). Molecular phylogeny, recent radiation and evolution of gross morphology of the rhubarb genus *Rheum* (Polygonaceae) inferred from chloroplast DNA trn LF sequences. *Annals of Botany*.2005; 96(3): 489–498.

Zhumashova, G. T., Sakipova, Z. B., & Sayakova, G. M. (2018). Prospects of use of *Rheum cordatum* Losinsk. *Фармация Казахстана*, (1), 41-46.

ӘӨЖ 620.3

НАНОКОМПОЗИТТИ ПОЛИМЕРЛІ ҮЛДІРЛЕРДІҢ
СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ТАЛДАУ

Сыздыкова Жанерке Ерболовна

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

7М07140 - «Наноматериалдар және нанотехнологиялар» мамандығының 1

курсмагистранты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан zhanerkesyzdykova@gmail.com

Ғылыми жетекшісі – Г. Е. Сатаева, х.ғ.к. (PhD), доцент

Мақалада нанокөмпозиттік полимерлі үлдірлердің спектрофотометриялық қасиеттері талдалынған. Көмпозиттік пленкалар полиакрилонитрилді матрицада пирролды (Py), N-метилпирролды (NMPy) және N-фенилпирролды (NPhPy) цериймен (IV) тотықтырғыш полимерлеу арқылы жасалды. PNPYPY-RAN (полиакрилонитрил) көмпозиттік үлдірлері ең жоғары диэлектрлік өткізгіштігін, айнымалы ток өткізгіштігін көрсетті. Өткізгіш полимерлер - энергияны сақтау, микроэлектроника, тоқыма, датчиктер, электролюминесценция және электромагниттік кедергілерден қорғайтын жаңа қосымшаларға жол ашатын материалдардың жаңа класы

болып табылады.

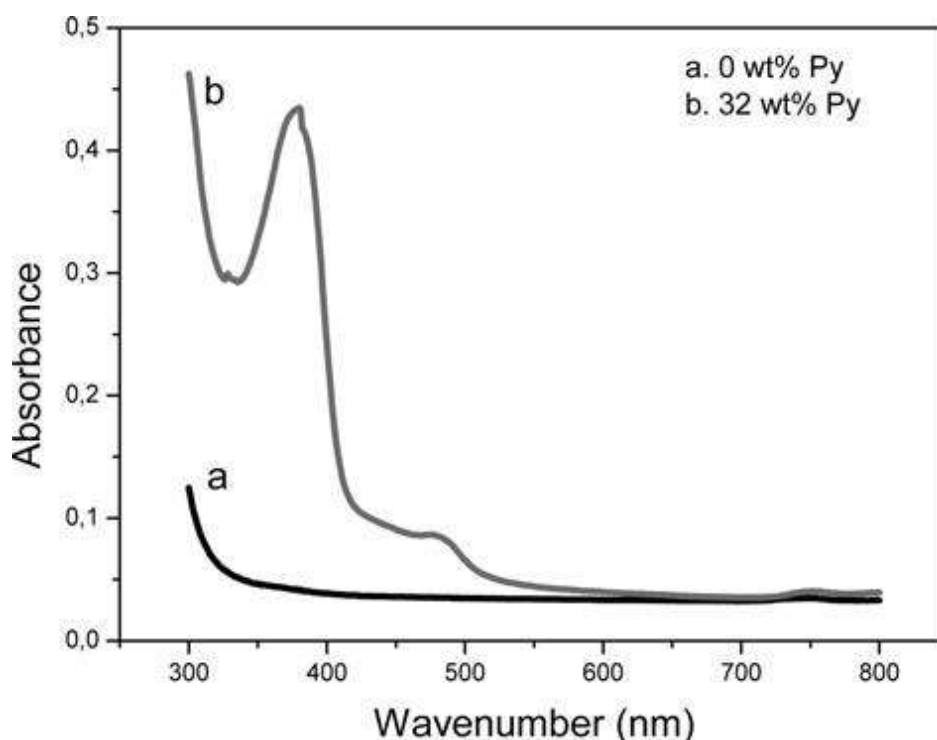
Өткізгіш полимерлердің маңызды ерекшелігі делокализацияланған молекулалық орбиталь жолақтарын қамтамасыз ету болып табылады, оның ішінде жолақтың толтырылу дәрежесін бақылау арқылы жартылай өткізгіштер мен металдардың толық спектріне қол жеткізуге болады [1,2].

Өткізгіш полимерлер арасында полипиррол (PPy) ол жоғары өткізгіштігінің, тотығу қасиеттерінің, экологиялық тұрақтылығының және әртүрлі жағдайларда электрохимиялық және химиялық әдістермен үлдір немесе ұнтақ түрінде алудың қарапайымдылығының арқасында үлкен назар аударды [3,4].

Соңғы жылдары жаңа қасиеттері мен қолдану салалары бар тоқыма бұйымдарын жасауға көп көңіл бөлінді. Осындай қасиеттердің бірі-тоқыма электр өткізгіштігі.

Себебі, электростатикалық және электромагниттік кедергілер адамның өмір салтының өзгеруіне және өнеркәсіптік технологиялардың күрделенуіне байланысты жиі кездеседі.

1-суретте метанол мен PPy-PAN композициялық үлдірінен алынған ультракүлгін кәрінетін PPy спектрлері кәрсетілген.

Сурет 1. Метанол мен PPy-PAN композициялық үлдірінен алынған ультракүлгін кәрінетін PPy спектрлері

УК-спектрофотометриялық талдау үшін 32 мас.% пиррол, ұсақ тілімдерін бәліп алып және бәлме температурасында PPy алу үшін метанолмен екі күндей уақыт араластырылды. Осы кезеңнен кейін қаражасыл ерітінді алынды, УК кәрінуімен тәжірибе жасау үшін қолданылған. Бұл кезде ешқандай шың болмаған кезде байқалмады PPy, Py қатысуымен екі шың алынды (сурет 1).

Спектр максималды сіңіруді көрсетті (λ_{\max}) шамамен 475 нм (2,6 эВ) және бұл π - π -ге байланысты* полипирролдың ауысуы. Алдыңғы зерттеулерде PPy және/немесе олигомерлер ультракүлгін кәрінетін спектрлерде 470 нм-де байқалды. Онда π - π * p(NMPy) ауысуы (λ_{\max}) 446 нм (2,78 эВ) кезінде максималды сіңіру қабілетін көрсетті [5,6].

Матрицадағы пиррол үшін CN созылу діріл шыңы қарқындылығы композиттік пленкалар тотығу полимеризациясынан кейін азаяды. Бұл нәтиже конъюгацияны білдіреді, полимерлер Pan CN тобымен әрекеттесе алады -тізбектер. Өткізгіштік қасиеті температураның жоғарылауымен артады. Жоғарылаған кезде диэлектрлік тұрақтылықтың жоғарылауы төменгі жиіліктегі температура композиттердегі зарядтардың термиялық белсендірілген тасымалымен байланысты болуы мүмкін.

Диэлектрлік шығындар графигі айтарлықтай релаксация шыңдарын көрсетпейді, біздің зерттеуімізде қолданылатын жиілік диапазоны. Композиттік пленкалардың беткі морфологиясы нақты байланысты пирролдың туындылары. Температура 100°C жеткенде $\tan \delta$ жоғары жиіліктерге көшті. Pnphry-PAN композициялық пленка диэлектрлік тұрақтылықтың ең жоғары мәндерін көрсетіп, айнымалы ток және тандельтасының электр өткізгіштігі; осылайша олар конденсаторлармен конденсаторларды ажырататын электромагниттік кедергілерден қорғайды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. S. K. Dhawan, N. Singh, and S. Venkatachalam, *Synthetic Met.*, 261 (2002) ,129 p.
2. E. Hakansson, A. Amiet, and A. Kaynak, *Synthetic Met.*, 156, 917 (2006).
3. X. Ping, H. Xijiang, Z. Bin, H. M. Nathan, J. Sea-Ho, and W. Hsing-Lin, *Polymer*, 2624 (2009) , 50 p.
4. F. Li, D. Tingyang, and L. Yun, *Synthetic Met.*, 2101 (2009), 159 p.
5. A. S. Sarac and G. Sonmez, *Polym. Int.*, 594 (2002), 51 p.
6. A. S. Sarac, E. Dogru, M. Ates, and E. A. Parlak, *Turk J. Chem.*, 401 (2006), 30p.

ӘОЖ 574/577

ТІРІ МҮЙІСТІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Сырымбетов С.Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан.
serim2017@mail.ru

Жалпы ұлттық деңгейдегі 12 жылдық жалпы орта білім берудің басты мақсаты – еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысуға дайын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны дайындау. Бәсекеге қабілетті жеке тұлға деп өмірдің қай саласында болмасын еркін де нақты, жауапкершілікпен ойлайтын, әр түрлі жағдайларға бейімделе білетін, бойында шығармашылық қасиеттері қалыптасқан тұлғаны айтамыз.

Мектептің басты міндеті - білімді, ойлауға қабілетті, өз бетімен білімді игеруге және қолдануға қабілетті мектеп тұлғаларын даярлау .

Оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру қажеттілігін көптеген танымал педагогтары мойындаған болатын.Тірі мүйістің оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруда маңыздылығын кезінде Я.А. Коменский, Ж. Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци, А. Дистервег де атап көрсеткен болатын.

Соңғы жылдары қалалық орта мектептердің мұғалімдері биология кабинеттерінің жанындағы тірі мүйіс жануарларымен жұмыс жасауды ұмытып кетті.Қазіргі кезде көптеген мектептер тірі мүйісті биология кабинетін безендіру мақсатында ұйымдастыруда.

Мектептерде биология кабинеті жанындағы тірі мүйіс тек кабинеттің безендірілуі үшін ғана емес,жануарларымен оқушылардың зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру үшін және басқа да биология пәндерінің жұмыс орны болып табылады.

Жаңартылған оқу бағдарламалары шеңберінде тірі мүйіс оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыратын ,оқу қағидаттарын түсіндіретін қуатты педагогикалық құрал болып табылады. Бұл терең білім алуға және пәнді түсінуге қажетті жоғары деңгейлі дағдыларды шыңдауға көмектеседі.

Соңғы уақытта оқушыларға білім қандай қажет болса, дағдылар да сондай қажет,өйткені бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерінің ұғынуын, түсінуін және әр түрлі салада қолдана білуін талап етеді [1, б. 12-14].

Мектептегі тірі табиғат мүйісінің мәні, оқушылардың сабаққа тәжірибелер дайындап, сабақтан тыс, сыныптан тыс жұмыстарды орындаумен қатар,танымдық қызығушылығын, дағдыларын, еңбекке деген ынтасын арттырып, тәрбиелік мәселелерді шешуде маңызы үлкен.

Тірі табиғат мүйісіндегі орындалатын жұмыстар арқылы оқушылар кәсіптік бағдар алады, биология пәндерінің тақырыптарына сәйкес кең түрде ұғымдар мен білімдерін қалыптастырылып, өздігінен бақылау жүргізу, эксперименттер қою, тұжырымдар жасауға үйренеді.Осылайша жұмыс жүргізу барысында оқушылардың ізденіс, зерттеушілік әрекеттері де дамиды.

Қазіргі таңда оқушылардың өз бетінше білімдерін толықтыру, жаңа білімдерді алу тәсілдерін үйрету міндетіне көп мән беріліп отыр. Мұндай жағдайда өзекті мәселенің бірі өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда , қоршаған ортадағы белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты тірі мүйіс жануарларымен жұмыс жасау,

жеке тұлғаның креативтік, белсенділік, ой-өрісінің кеңдігі, шығармашылық әрекетке қызығушылығын қалыптастырады.

Мұның өзі баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жолын ашуда, дарын иелерін жастарынан таңдай білу, оларды ерекше жетілдіруді талап етеді. Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерге жасалған теориялық талдаулар дарындылық пен шығармашылықтың табиғаты шексіз екенін, сондай-ақ оған ықпал ететін факторлардың да сан қырлы болатынын көрсетеді.

Бірақ, дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі әлдеқайда тиімді болып табылады.

Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру арқылы зерттеуге қызығушылықты тудырудың маңызды алғы шарты ретінде іс-әрекеттің кең әлеуметтік түрткілерін тәрбиелеу, оның мағынасын ұғыну, өз іс-әрекеті үшін зерттеп отырған үрдістерінің маңыздылығын түсіну болады.

Оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру арқылы біріншіден, зерттеу барысында оқушылардың коммуникативтік мүмкіндіктерін дамытады, категориялық ұғамдарды қабылдау үшін базистік, арнайы терминдердің мәнін игереді. Екіншіден, зерттеу әрекеті ақпараттық қызмет атқарады, тақырыбына байланысты белгілі жүйелер және олардың құрамдас бөліктерін, құрылымдары, заттар мен құбылыстардың арасындағы өзара байланыстарды ашып көрсетеді, сөйтіп ,біртіндеп ғылыми көзқарасы қалыптасады. Үшіншіден, зерттеу оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруға, ой-өрісін, жауапкершілігін, еңбекқорлық, шыншылдық, өзара қамқорлық, әдептілік пен сыпайлықты дамытуға үлес қосады.

Оқу-зерттеу жұмыстарын оқушылар мұғалім тарапынан үнемі қадағалаумен және бақылаумен өтеді және деректерді жинау, өңдеудің жеңілдетілген әдістемелерін пайдалана отырып орындайды. Мұндай жұмыстарды орындау барысында күтілетін нәтижелер көбінесе мұғалімге алдын-ала белгілі болады. Осылайша, бұл жұмыстар оқушы болашақта өз бетінше зерттеу жүргізу үшін қажетті дағдылар мен білімдерді берілген тақырып бойынша жаттығуы болып табылады [2, б. 33-37].

Зерттеу жұмыстары әдістерді тандауда да, жиналған материалды өңдеуде де оқушылардың үлкен тәуелсіздігін білдіреді. Әрине, мұндай жұмыстарды зерттеу жұмыстарында тәжірибесі бар оқушылар орындайды, ал мұғалім кеңесші ретінде әрекет етеді және қажет болған жағдайда оны жүзеге асырудың әртүрлі кезеңдеріне көмектеседі. Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін жақсы техникалық база және әдістемелік тұрғыдан дұрыс басшылықты ұйымдастыру қажет.

Оқу-зерттеу жұмыстары ең алдымен оқушыларды жұмысты орындаудың әртүрлі әдістемелерімен, алынған материалды жинау, өңдеу және

талдау тәсілдерімен таныстыруды білдіреді, сондай-ақ деректерді жалпылау және нәтижелерді тұжырымдау қабілетін дамытуға бағытталған.

Мектеп жасындағы балалардың бойында зерттеу дағдыларын дамыту үшін қолайлы алғышарттары бар, ол оқушылардың қоршаған ортаға танымдық қызығушылығымен, қажеттіліктерімен байланысты.

Аталған жағдайлар балаларды қызықты зерттеулерге жетелейді, олар қоршаған орта жайлы көптеген жаңа мәліметтермен таныса отырып, сонымен қатар қоршаған ортаны зерттеу әдістерімен де танысады. Сондықтан мектеп оқушыларының бойында тіршілік ұғымына зерттеу ұстанымын тәрбиелеу білім беру оқу орындарының маңызды міндеті болып есептеледі.

Оқушылардың зерттеу белсенділігін ынталандыру, қызығушылығын, тәжірибе жасауға ұмтылысын, оқушылардың өз бетінше ізденуін қолдау, қазіргі уақытта мұғалімнің маңызды міндетінің бірі болып саналады.

«Зерттеу дағдылары» ұғымының алғашқы анықтамаларын берген Т.В. Игнаткин болатын, ол зерттеу дағдыларын, оқушылардың өз бетімен бақылау қабілеттерін, тәжірибелер жасау және ізденісін жатқызған болатын.

А.И.Савенков оқушылардың зерттеу дағдыларына: мәселені көре білуді, болжам жасай білуді, тұжырымдамаларға анықтама бере білуді, талдау қабілетін, қорытынды жасау, материалды жіктеу және өз ой пікірлерін қорғай білу, бақылау және эксперименттік әдістерін қолдана білу деп түсіндіреді.

Зерттеу дағдыларына негізінде төмендегі көрсеткіштер жатады :

- оқушылардың танымдық біліктілігі мен дағдыларын дамыту;
- ақпараттық кеңістікте бағыт ала білу;
- өз білімін өздігінен құрай алу дағдысы;
- ғылымның әралуан саласындағы білімдерін игере алу дағдылары;
- сыни тұрғыдан ойлай білу дағдысы.

Ғалымдардың көзқарастарын қорытындылайтын болсақ, зерттеу дағдылары деп зияткерлік және практикалық дағдыларды, яғни:

- білім алушының деңгейіне сәйкес қолжетімді зерттеулер әдістері мен тәсілдерін қолдану;
- зерттеу кезеңдеріне сәйкестігі;
- мұғалімнің көмегімен өз бетімен зерттеу жұмысының бағыттылығы;

Мысалы, зоология пәні бойынша оқушылардың маңызды зерттеу дағдыларына зоологиялық нысандарды сипаттау және оларды бір-бірімен салыстыру; анықтауыштың көмегімен зоологиялық нысанның түрлерін анықтау мүмкіндігі; микроскоппен және зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін қажетті басқа жабдықтармен жұмыс істеу мүмкіндігі; микроскоппен зерттеу үшін микропрепараттар дайындау жатқызылады.

Оқушылардың зерттеу дағдыларының екі түрін ажыратуға болады, мысалы, біріншісі—оқушылардың кез-келген зерттеу іс әрекеті процесінде баланың өзі белсенділік танытады. Ол толыққанды, тең құқылы, өз әрекетін өз еркімен құратын (оның мақсаттарын қояды, оған қол жеткізудің жолдары мен тәсілдерін іздейді т.б.) субъект ретінде танылады, яғни бұл бағыт оқушының

өз қызығушылықтары, қалауы мен еркін жүзеге асыратын ерікті тұлғасын қарастырады, ал, екінші түрі мұғалімнің ұйымдастыруымен жүреді.

Мұғалім жағдайдың басты элементтерін белгілеп көрсетіп, оқушыны белгілі бір әрекеттер алгоритміне үйретеді. Оқушы мұғалім алдын ала жоспарлаған нәтижеге қол жеткізеді. Әрекеттің өзі қиналмай іздеу және драмасыз, алдын ала белгіленген параметрлерге сәйкес қалыптасады [3, б. 13-17].

Зерттеу дағдысының екі түрі де оқушының интеллектуалды дамуында маңызды функцияларды атқарады. Алайда екінші жағдайда оқушының жаңа шешімдерді іздеу қабілеті өз бетімен дамымайды, ал онсыз оқушының шығармашылық дамуы мүмкін емес.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мырзабаев А.Б., Биологияны оқыту әдістемесі, Қарағанды, 2006.
2. Валиева М. Білім беру технологиялары және оларды оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары. Алматы, 2002.
3. Жексенбаева Ү.Б. «Зерттеушілік оқыту технологиясы». Алматы, 2002.

ӘОЖ 582.284

СЕМЕЙДІҢ ҚАРАҒАЙЛЫ ОРМАНЫНДА ӨСЕТІН ҚАЛПАҚТЫ САҢЫРАУҚҰЛАҚТАР ТҮРЛЕРІ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турабекова Т. Химия және биология мамандығының 3 курс студенті.

Ғылыми жетекшісі аға оқытушы Букабаева Ж.Т.

Семей қаласы, Alikhan Bokeikhan University

Электрондық почта: tolganai290774@gmail.com

Саңырауқұлақтар орман биогеоценозында бұлар негізгі гетеротропты өсімдік ретінде атқаратын қызметіне орай, топырақтың қара шірінділерінің түзілуіне қатынасады. Макромицеттердің орман бірлестіктеріндегі трофикалық және консортивті байланыстырын қарастырады. Олардың табиғи ортада өсуі, маусымға байланысты өзгерістері, массалары және өсу динамикасындағы жүретін өзгерістері жатады. Сол сияқты антропогендік факторлардың саңырауқұлақтарға әсерлері көрсетілген [1]. Жеуге жарамды қалпақты саңырауқұлақтардың құрамында белок, минералды тұздар және витаминдер бар. Мысалы, А витамині түлкіжемде, рыжикте, ал ақ саңырауқұлақтарда В₁ және В₂ витаминдер бар. Сонымен қатар, адам организміне қажетті РР витамині ашытқы саңырауқұлағында және бауырдың құрамында кездесетіндігі белгілі, ал ол соған жуық мөлшерде қалпақты саңырауқұлақтарда да кездеседі. Ал кейбір жеуге жарамды саңырауқұлақтар түрлерінің құрамындағы Д витаминінің мөлшері сарымайдың құрамымен салыстырғанда кем болмайды. Бұлардың құрамындағы ферменттерден

амилаза, лактоза, оксидоза және т. б. ферменттер кездеседі [2]. Қазақстанда саңырауқұлақтарды зерттеуге арналған экспедициялық жұмыстарда жинақталған материалдарда Қазақстанның барлық аймақтарында өсетін саңырауқұлақтар түрлері толығымен қамтылмағандығы көрсетілген [3,4]. Саңырауқұлақтардың табиғаттағы маңызды рөлі мен негізгі ерекшеліктерінің бірі — органикалық заттар айналымындағы қарама-қарсы процестер синтездеу және деструкциялауға қатынасады. Саңырауқұлақтардың арасында әсіресе базидиальдық — бөлімге (Basidiomycota) біріктірген қалпақты саңырауқұлақтар түрлерін зерттеу жұмыстарында олардың құрамдары, өсу орталары, көбейту жолдары тәрізді ғылыми деректерді жиі кездестіруге болады. Саңырауқұлақтарды экологиялық бірегейлігіне қарай, әсіресе сүректі өсімдіктермен байланыстары қарастырылған [5]. Қазіргі кезде мемлекеттік және халықаралық тұрғыдан қойылып отырған талаптардың қатарына, жабайы өсетін өсімдіктер биоресурстарын тамақ өнеркәсібінде, медицинада, ауылшаруашылық салаларында қолдану болып саналады. Саңырауқұлақтар жер бетінің барлық аймақтарда топырақта, суда, ағаш діндерінде, тірі және өлі организмдердің денесінде және т.б. кез - келген субстраттарда тіршілік етеді. Жер бетінде қоныстанған тірі организмдердің әртүрлі биотоптарының арасында, төменгі сатыдағы өсімдіктерге жататын саңырауқұлақтар табиғатта және адам өмірінде маңызды роль атқарады. Саңырауқұлақтар белгілі түрлері жасанды немесе табиғи күрделі пектин, крахмал, ароматты қосылыстарды ыдыратып, минералдық қосылыстарға айналуын қамтамасыз етеді. Қазіргі нарықтық экономикада саңырауқұлақтар тамақ өнеркәсібінде, ағын суларын өнеркәсіптік қалдықтардан тазарту, целлюлозды заттардан техникалық спирттер алуда және фармакологияда емдік қасиеті бар (құрамында В витаминінің мөлшері жоғары) әртүрлі препараттар алуда қолданады.

Кесте 1. Семейдің қарағайлы орманында өсетін қалпақты саңырауқұлақтардың классификациясы

Реті	Саңырауқұлақтар класы	Қалпақты саңырауқұлақтар тұқымдасы	Саңырауқұлақтар түрлері
1.	Базидиомицеттер (Basidiomycetes) класы	Трихоломдар (Tricholomataceae) тұқымдасы	Кәдімгі ілмек (Вешенка обыкновенная – Pleutus ostrealus)
2.		Қозықұйрықтар (Agaricaceae) тұқымдасы	Екіспоралы қозықұйрық (Шампиньон двуспоровый - A. bisporus) немесе Королева қозықұйрығы
3.		Сыроежкалар немесе руссулалар (Russulaceae) тұқымдасы	Кәдімгі Рьжик (Млечный деликатесный -Laktarius deliciosus)
4.		Болетовалар (Boletaceae) тұқымдасы	Ақ саңырауқұлақ (Белый гриб –Boletus elulis)

5.		Плютеевтар тұқымдасы (Pluteaceae)	Қызыл шыбынжұт (Мухомор красный- <i>Amanita muscaria</i>)
6.		Болетовтар тұқымдасы (Boletaceae)	Нағыз майқұлақ (Масленок настоящий- <i>Suillus litteus</i>)
7.		Сыроежкалар (Russulaceae) тұқымдасы	Нағыз грузьд (Грузьд настоящий- <i>Laktarius resimus</i>)
8.		Аманитті тұқымдасы (Amanitaceae)	Боз арамқұлақ (Бледная поганка- <i>Amanita phalloides</i>)
9.		Түлкіжем тұқымдасы (Cantharellaceae)	Нағыз түлкіжем (Лисичка настоящая - <i>Laktarius contreversus</i>)
10.		Болетовтар (Boletaceae) тұқымдасы	Кәдімгі қайыңқұлақ (Подберезовик обыкновенный <i>Lecinum scabrum</i>)
11.		Сыроежкалар (Russulaceae) тұқымдасы	Фаринипес шикі құлақ (Сыроежка- Валуевидная <i>Rússulafarinipes</i>)
12.		Қозықұйрықтар (Agaricacea) тұқымдасы	Шалғынды қозықұйрық (Шампинион луговой- <i>Agaricus campestris</i>)

Қазақстанның әртүрлі аймақтарында таралған қалпақты саңырауқұлақтар түрлерінің тамақ өндірісінде қолдануы, олардың химиялық құрамы, көбейту жолдары тәрізді көптеген бағытта зерттеу жұмыстары жан – жақты қарастырылады. Семейдің қарағайлы орманында өсетін көптеген қалпақты саңырауқұлақтардың түрлері өседі. Оның белгілі бір түрлерін жергілікті тұрғындар маусымға байланысты қолданады. Семейдің қарағайлы орманында өсетін қалпақты саңырауқұлақтар түрлерін зерттеу барысында Базидиомицеттер (*Basidiomycetes*) класы жататын 7 тұқымдасқа біріктірілген 12 түр анықталды.

2- Кесте. Қалпақты саңырауқұлақтар түрлерінің биологиялық ерекшеліктері мен қолдану бағыттары

№	Атауы (қазақ, латынша, орысша)	Гименофорасы	Пісіп жетілу мерзімі	Қолданылуы
1	Қызыл шыбынжұт (Мухомор красный- <i>Amanita muscaria</i>)	Гимнофорасы пластинка тәрізді, қалпағының беткі бөлігі қызыл ақ түсті дақтарымен ерекшеленді.	Жаздың бастапқы айынан күздің алғашқы кездеріне дейін өседі.	Улы, жергілікті тұрғындар емдік өсімдік ретінде қолданады.
2	Сарғыш майқұлақ (Масленок	Жабысқақ шырышты гимнофорасы ақшыл-сары түтікше тәріздес,	Ерте көктемнен күздің соңғы	Тағам (піскен кептірілген)

	обыкновенный- Suillus litteus)	қалпағының ортасы ойыс болады.	айларына дейін созылады.	түрінде пайдаланады .
3	Ақ саңырауқұлақ (Белый гриб- Boletus edulis)	Қалпағының түсі (сұр-ақ, сарғыш, жасыл-сары) өсу фазасына байланысты өзгереді. Гимнофорасы түтік тәрізді	Жаздың басынан күздің соңына дейін өседі.	Құндылығы жоғары тағам өнімі ретінде және емдік қасиеті бар өсімдік ретінде бағаланады.
4	Нағыз грузьд (Грузьд настоящий- Laktarius resimus)	Гименофоралары пластинка тәрізді. ақшыл сары түсті.	Жаздың басынан, күздің соңына дейін өседі.	Хош иісіне байланысы тағам өнімі ретінде пайдаланады, және экстрактары медицинада қолданылады.
5	Боз арамқұлақ (Бледная поганка- Amanita phalloides)	Гименофорсы (ақ, сарғыш, жасылдау, сұрғылт – ақшыл түсті) әртүрлі – пластинака тәрізді.	Пісіп жетілу кезеңі тамызда басталып, қарашаға дейін созылады.	Құрамында « фаллоидин» алкалоиды болғандықтан өте улы саңырауқұлақтардың қатарына жатқызады.
6	Кәдімгі козыкұйрық (Шампинион- Agarucus compester)	Жемісті денесінің төменгі жағында гименофоры пластинка тәрізді.	Бұл түр шілде-тамыз айларының аяғында басталып, аяз түскенге дейін өседі.	Тағамдық құндылығы жоғары түр ретінде белгілі.
7	Нағыз түлкіжем (Лисичка настоящая- Laktarius controversus)	Қалпағының шеті желбіреген, үстіңгі беті ақшыл сарғылт түсті. Қалпақшасын бөліп қарағанда, ақ шырын бөлінеді. Гимнофорасы пластинка тәрізді	Пісіп жетілу кезеңі тамызда басталып, қыркүйекте жүреді.	Тағам ретінде кеңінен қолданады.
8	Кәдімгі Қайыңқұлақ (Подберезовик обыкновенный - Lecinum scabrum)	Қалпағы ақшыл қоңыр түсті , гимнофорасы түтік тәрізді.	Ерте көктемнен күздің соңғы айларына дейін өседі.	Тамаққа қолданады, және халық медицинасында пайдаланады.
9	Жеуге жарамды Шикі құлақ (Сыроежка съедобная - Rússulaversa)	Гимнофорасы пластинка тәрізді, әртүрлі болып келеді. Жемісті денесі ақ немесе қоңыр түсті түсі	Ерте көктемнен күздің соңғы айларына дейін өседі.	Улы түрлеріне ұқсас болуына байланысты, тамаққа қолданылуы шектеулі болып келеді.

10	Шалғынды қозықұйрық (Шампинион луговой <i>Agaricus campestris</i>)	Гимнофорасы пластинка тәрізді. Жемісті денесінеің жетілуі байланысты түсі өзгеріп отырады..	Көктемнен бастап , күздің соңғы айларына дейін өседі.	Құрамындағы биологиялық белсенді заттарына байланысты тағам өнімі ретінде және емдік қасиетіне байланысы қолданады.
11	Кәдімгі ілмек (Вешенка обыкновенная – <i>Pleutus ostrealus</i>)	Жемісті денесі сарғыштау болып келеді, гимнофорасы пластинға тәріді.	Көктемнің басынан күздің соңғы айларына дейін топтанып өседі.	Тағам өнімі ретінде, өндірістік бағытта кең қолданады.
12	Екіспоралы қозықұйрық (Шампиньон двуспоровый - <i>A. bisporus</i>) немесе Королева қозықұйрығы	Пластинка тәрізді гимнофорасы қызғылтым түсті, жемісті денесінің беткі жағы ақшыл түсті.	Ерте көктемнен бастап, күздің солңғы айларына дейін өседі.	Кездесу жиіліктері төмен, көбінесе диеталық тағам өнімі ретінде ұсынылады.

Қарағайлы орманында өсетін қалпақты саңырауқұлақтар түрлерін , жер бетінде ерте көктемнен бастап күздің соңғы айларында яғни, суық кезеңдерінде кездестіруге болады. Ал кейбір түрлері тек жаздың бас кезінде ғана пайда болады, яғни қарағайлы орманда өсетін қалпақты саңырауқұлақтар түрлеріне байланысты олардың өсу кезеңдері әртүрлі болып келеді (2- кесте). Сол сияқты, базидиомицеттер класына топтастырылған түрлердің жемісті денелерінің пішіндері, реңі және гимнофорасының пішіндері әртүрлі екендігі анықталды. Зерттеу жұмысында қарастырылған саңырауқұлақтар түрлерінің қолдану бағыттары, ғылыми әдебиеттерге берілген мәліметтерге байланысты қарастырылды. Барлық жеуге жарамды түрлердің құрамындағы биологиялық белсенді заттарға байланысты, сапалық қасиеті жоғары тамақ өнімі ретінде пайдаланады.

Қорытынды:

1. Маршрутты экспедиция кезінде Семейдің қарағайлы орманынан Базидиомицеттер класына жататын, 12 тұқымдасқа біріктірілген 12 түр жинақталды.

2. Зерттеуге алынған қалпақты саңырауқұлақтардың 9 түрінің гимнофорасы пластинка, 3 түрінің гимнофорасы түтік тәрізді екендігі және пісіп жетілу әртүрлі мерзімде өтетіндігі белгіленді.

3. Қарағайлы орманда өсетін Қызыл шыбынжұтпен Шикі құлақ саңырауқұлақтарынан басқа түрлерінің барлығы сапасы жоғары тамақ өнімдері ретінде қолданатындығы анықталды.

ҚОЛДАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бурова Л. Г. Экология макромицетов в лесных сообществах. Автореферат. по ВАК РФ. доктор биологических наук. 1984г. с.5-6.
1. Вассер С.П. Наука о лекарственных шляпочных грибах: современные перспективы, достижения, докозательства и вызовы//Биосфера, 2015.Т.7. №2 С.238-248.
2. Калымбетов Б. К. Микологическая флора Заилийского Алатау. Алма-Ата Наука, 1969.
2. Абдрахманов О.А., Шайбак А.Ж. Қарқаралы таулы-орман аймағының кейбір макромицеттері. Экологияның өзекті мәселелері: III Халықаралық ғылыми - практикалық конференция материалдары.- Қарағанды, 2004. Б. 236-23.
3. Мухина Ю. Г. Биота агарикоидных базидиомицетов центрально-лесного заповедника (Тверская обл.) устьянской научной станций (Архангельская обл) Национальная академия микологий общероссийская общественная организация. Том.2 Тезисы докладов второго съезда микологов Москва, 2008 г. с. 80.

УДК 908:372.891(574)

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТУРИСТІК ӨЛКЕТАНУ ҚЫЗМЕТІ

Абдурахит А.М., 7М01504-География мамандығының магистранты,
Самарханов Т.Н., жаратылыстану ғылымдары магистрі, аға оқытушы
Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
aydar.muratuly@gmail.com, talant.68@mail.ru

Қазіргі таңда орта мектептің басты стратегиялық міндеті – ұрпақты жан-жақты дамыту. Оқушылардың туристік-өлкетану қызметі олардың тұлғасын қалыптастыруға кешенді әсер етудің тиімді құралдарының бірі болып табылады, сол себепті туризм және өлкетану балаларға білім беру мен тәрбиелеудің бағыты ретінде Қазақстанның оқу-тәрбие үдерісінде және мектептен тыс білім беру мекемелерінде тұрақты орын алуда. Қазіргі таңда өлкетану – бұл қоршаған ортаны зерттеуде, құнды рухани қасиеттерді дамытуда және балалардың физикалық сауығуына және олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Білім беруде туған жерінің туристік-өлкетану қызметін педагогикалық тұрғыдан дұрыс пайдаланған жағдайда оқушыларда тәрбиенің рухани, идеялық-саяси, адамгершілік, эстетикалық, еңбекқорлық аспектілері дұрыс қалыптасады, оқушылардың ой-өрісі айтарлықтай кеңейеді, психикалық даму байқалады.

Ұрпақ тәрбиелеуде туризм және өлкетану іскерлігінің білімдік-тәрбиелік мәні зор болғанымен, туристік және өлкетану іс-шаралары мектепте

аз қолданылады. Туризм және өлкетану қызметінің жеке құрамдас бөліктері білім берудің мазмұнында белгілі бір дәрежеде қарастырылғанына қарамастан, бұл дүниенің, оның ішінде табиғи компоненттің біртұтас бейнесін қалыптастыру үшін жеткіліксіз екені анық. Сол себепті, география пәнінің мұғалімінің алдында, оқушылардың туристік-өлкетану дайындығының жаңа ғылыми тәсілдері мен өмір талаптарын көрсететін заманауи мазмұнмен толтырылған тұтас тұжырымдамасын әзірлеу, мақсаты туындайды.

Оқу бағдарламасына сәйкес география пәніндегі сыныптағы жұмыс өз өлкесін зерттеу бойынша оқушылардың танымдық қызығушылықтарын тиісті дәрежеде қанағаттандыра алмайды. Оқу бағдарламасы негізінде география сабақтарында балалар ғылымның кең ауқымы бойынша жалпы білім алады, ал кіші Отанның табиғатын, тарихи-мәдени әлеуетін оқып-білуге уақыт шектеулі. Географиялық білім беруде оқытуды өмірмен, қоршаған ортамен, туған өлкемен байланыстырудың ең маңызды құралы ретінде өлкетану мәселелері әрқашан үлкен орын алады. Сондықтан, мектеп оқушыларының танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыру, ізденімпаз оқушылардың географиялық білімін тереңдету туризм мен өлкетану қызметтерінің әртүрлі формаларын пайдаланған жағдайда ғана мүмкін болады.

Сабақ үрдісіндегі жергілікті жерге байланысты деректерді тиімді пайдалану оқушылардың табиғи, тарихи құбылыс заңдылықтарын толық түсініп, адамзаттың материалдық және рухани байлықты жасаушы ретіндегі ролін ғылыми жолмен түсіне білуіне мүмкіндік береді [1]. Өлкенің табиғаты мен тарихын, киелі орындарын оқытудың күнделікті өтілетін сабақтардан өзгешелігі бар. Өзіне белгілі жерлер туралы берілетін деректер оқушылардың жан-дүниесінің кеңеюіне, тұлға ретінде қалыптасуына түрткі болады, сондай-ақ осындай сабақтарға оқушылар қызығушылықпен, белсенділікпен қатысады. Өлкетану жұмыстарына балалардың ерте кезден араласуы олардың ой-өрісін дамытады, еліміздің тыныс-тіршілігімен, шаруашылық өмірімен таныса отырып, қоғамға қажетті білімге құштарлық, байқағыштық, тапқырлық, ізденімпаздық қасиетке өз бетімен шығармашылық іске ұмтылуына, болашақ мамандық таңдауына да игі әсер етері сөзсіз [1].

Біздің зертеуімізге алып отырған Түркістан облысы – халықаралық дәрежедегі тарихи-мәдени ескерткіштерге өте бай, табиғаты таң қалдыратын өңірдің бірі болып табылады. Түркістан облысында 1278 тарихи және мәдени нысандар, 10 ерекше қорғалатын табиғи аумақтар бар. Осындай нысандарды мектеп оқушыларына көрсете отырып географияны оқыту, олардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Облыс аумағында қасиетті, киелі орындар мен оқушыларымызға көрсетуге таптырмас орын саналатын табиғи ескерткіштерге бастайтын 21 бағыттағы туристік маршрут ашылған.

Өңірде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында [2] «Көне Түркістанды жаңғырту» және «Шардара ауданында жағажай туризмін дамыту» жобалары қолға алынып, соңғы жылдары осы бағытта көптеген іс-шаралар жүзеге асырылуда. Оларға «Қасқасу» тау курортының құрылысы, Шардара ауданында жағажай туризмі, Сарыағаш шипажайын одан әрі кеңейту,

Түркістан қаласы және Ордабасы, Қазығұрт аудандарында тарихи-танымдық туризмді дамыту жатады.

«Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» бағдарламасы [3] аясында өңірде «Ұлы Жібек жолын қайта жандандыру кластері» анықталып, Шымкент қаласы кластердің орталығы ретінде айқындалды. Аталған кластерге облыс бойынша Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген ортағасырлық Отырар қалашығының және отырарлық алқаптың археологиялық объектілері, Сауран археологиялық кешені, палеолиттік учаскелері мен геоморфологиясы бар Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы, «Сайрам-Өгем» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Ақсу-Жабағылы» мемлекеттік ұлттық табиғи қорығы, «Қасқасу» тау курорты, Сарыағаш, Шардара қалалары кірген. Облыста экологиялық туризм де қарқынды дамып келеді. Ерекше қорғалатын аймақ «Сырдария-Түркістан» мемлекеттік республикалық табиғи паркі, «Сайрам-Өгем» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі және «Қаратау», «Ақсу-Жабағылы» мемлекеттік табиғи қорықтары шетелдік туристердің қызығушылығын туғызуда.

Мектеп бағдарламасында осындай Түркістан облысы табиғи, тарихи-мәдени мекендермен байланыстыра өтуге болатын түрлі тақырыптар бар. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған «Қазақстан географиясы» оқулығының 2-ші бөлімінде оқушылар «Елді мекендердің жіктелуі. Елді мекендердің қызметтік аймағы. Қазақстан ойконимдері. Қазақстан елді мекендерінің мәселелері» (§41) [4]. Осы тақырыпқа байланысты әр аймақ жайлы ақпарат беріледі. Соның ішінде Түркістан облысы жайлы айтып соның ішінде оның тарихи орындары туралы жеткізе аламыз.

Еліміздің тарихи-мәдени және киелі негіздеріне сүйенетін «Қазақстанның киелі географиясы» атты жобасы тақырыптарды ашу кезінде атап өтіп, оқушыларға туған өлкенің киелі жерлерімен таныстырып өтуге болады. Осы орайда, пән мұғалімі оқушыларды өздері тұратын елді мекендерді абаттандырып, өлкені жандандыруға, дамытуға, сөйтіп жалпы қоршаған ортаны қорғауға баулиды.

«Қазақстанның киелі географиясы» жобасы аясында жүргізілген зерттеулер бойынша анықталған киелі жерлердің классификациясына сәйкес, Түркістан облысының киелі жерлері келесідей жүйеленеді (1-кесте).

1-кесте Түркістан облысының киелі жерлері

№	Ескерткіштер тобы	Түркістан облысының киелі орындары	Орналасқан аймағы
1	Табиғи мұра кешендері	Қазығұрт тау кешені	Қазығұрт ауданы
		Жылаған ата бұлағы мен үңгірі	Түркістан қаласы
2	Археологиялық ескерткіштер және	Отырар қалашығы	Отырар ауданы
		Яссы қалашығы	Күлтөбе, Түркістан
		Сайрам қалашығы	Сайрам ауданы

	ортағасырлық қалалық орталықтар	Сауран қалашығы	Түркістан қаласы
		Созақ қалашығы	Созақ ауданы
3	Діни және ғибадат орындары	Ұкаш ата	Түркістан қаласы
		Баба түкті шашты Әзіз кесенесі	Созақ ауданы
		Ибраһим ата, Қарашаш ана, Гауһар ана кесенелері	Сайрам ауданы, Түркістан қаласы
		Бәйдібек би, Домалақ ана кесенелері	Бәйдібек ауданы
		Исмаил ата сәулет кешені	Қазығұрт ауданы
		Сонымен қатар, «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени кешені (оган: Қ.А. Яссауи кесенесі, Салқам Жәңгір, Тәуке хан, Шақшақ Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек би, Қанжығалы Бөгенбай, Жаугаши және т.б.) кіреді	Түркістан қаласы
		Арыстан баб кесенесі	Отырар ауданы
		Қарабура әулие кесенесі	Созақ ауданы
4	Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар	Есім хан кесенесі	Түркістан қаласы
		Хақназар хан кесенесі	Созақ ауданы
5	Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар	Таңбалы тас ескерткіші	Созақ ауданы
		Бірлік Ордабасы мемориалды кешені	

Берліген кестені тақырыпты қарастырған кезде оқушыларға толтыруға ұсыну, немесе сабақ түсіндіру кезінде көрсету арқылы Түркістан облысы ескерткіштерімен таныстырамыз, және де Қазақстан Республикасының рухани қазыналарының ішінде ерекше орнын, туристік маңызын атап өтуге болады. Кестеде көрсетілгендей, Түркістан облысының киелі орындарының табылуы өңірдің ежелгі тарих пен қазіргі заманның ұштасқан жері екенін көрсетеді.

Кестеде көрсетілген киелі орындардан басқа өңірде тізімге ілінбеген, немесе әлі де толық зерттеуді қажет ететін ескерткіштер бар, оларды жергілікті көнекөз қариялардан сұрап, оқушылармен зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіншіліктерін береді.

Облыс аймағындағы географиялық атаулардың шығу тектері туралы мәліметтер беріліп, ғылыми жобамен айналысуға қызығушылық танытқан оқушыларға туған өлкесіне, оның ішінде Түркістан облысындағы киелі орындарына топонимикалық зерттеулер жүргізіп, ауызша тарих дәстүрі негізінде қызықты мәліметтермен жинақтауға болады. Бұл оқушылардың ғылыми қызығушылықтар мен зерттеушілік құзіреттіктерін жоғарылатады.

Осы оқулықтың «Экономикалық география» V-бөлімінің «Қазақстанның табиғи-ресурстық әлеуеті» 43-параграфында оқушылар Қазақстан Республикасының табиғат жағдайларымен, оның адам өміріндегі рөлімен, табиғат ресурстарымен танысады [4]. Осы бөлімнің «Табиғатты пайдаланудың типтері мен түрлері. Тұрақты даму» атты 48-параграфында

табиғатты пайдалану түсінігіне және оның түрлері, тұрақты дамуға, табиғатты үнемді пайдалану әдістеріне т.с.с. сипаттама беріледі. Сондай-ақ, рекреациялық табиғатты пайдалану туралы мәліметтер беріледі. Ал, 49-параграфта Қазақстандағы табиғатты пайдаланумен байланысты туындаған мәселелерге арналады.

Осы аталап өткен 48 және 49-параграфтарда біз Түркістан облысы өңірінің жергілікті табиғи ескерткіштері мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтары туралы мәліметтерді қосымша материал ретінде сабаққа қолданамыз (2-кесте).

2-кесте Түркістан облысы ерекше қорғалатын табиғи аумақтары

№	ЕҚТА атауы	Ауданы, гектар	Мақсаты
1	Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы	131934	табиғат нысандарын қорғау, Орталық Азиядағы ЮНЕСКО биосфера қорығы дәрежесін алған ең алғашқы қорық
2	Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы	34300	сирек кездесетін және эндемик түрлерін сақтау
3	Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	149037,1	Батыс Тянь-Шань тау жоталарындағы ғылыми тұрғыдан құнды табиғат байлықтарын қорғап қалу, қалпына келтіру және республикадағы экологиялық туризмді дамыту.
4	Ақдала мемлекеттік табиғи қаумалы (ботаникалық)	2000	мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтау
5	Жамбыл мемлекеттік табиғи қаумалы (ботаникалық)	8600	мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтау
6	Задария мемлекеттік табиғи қаумалы (ботаникалық)	8400	мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтау
7	Боралдай мемлекеттік табиғи қаумалы (кешенді)	28140	Батыс Тянь-Шань өңіріндегі өсімдіктер мен жануарлардың эндемик түрлерін қорғау
8	Темір мемлекеттік табиғи қаумалы (ботаникалық)	4000	мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтау
9	Арыс және Қарақтау мемлекеттік қорық аймағы	404000	табиғат нысандарын қорғау
10	Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік қорық аймағы	6258000	табиғат нысандарын қорғау

Табиғат ескерткіштері мен өңірдің тарихи, киелі орындарын танып-білу танымжорықтар мен туристік саяхатсыз мүмкін емес. Сондықтан мектеп орналасқан елді-мекендегі табиғи, тарихи-мәдени орындарға саяхат ұйымдастыруға болады.

Жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беруде туристік-өлкетану қызметтің барлық нысандарын мүмкінділігінше кеңінен пайдалануға ұмтылу керек, осындай жолмен жастарды мәдениеттің бастауына әкелуге, ұлттық құндылықтарға қалай баулуға, білім мен ғылымға деген қызығушылықтарын арттыруға және мектептегі туристік-өлкетану қызметінің жүйесін құруға болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алмурзина Г.Ж. Мектептегі өлкетану жұмысын ұйымдастырудың жолдары мен тәсілдері// <https://bilimdiler.kz/ustaz/21065-mekteptegi-olketanu-zhumysyn-uyumdastyrudyn-zholdary-men-tasilderi.html>.

2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту // Егемен Қазақстан. – 2017. – №70 (29-051).

3 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>

4 Қазақстан географиясы. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық, 2-бөлім/Толыбекова Ш.Ш., Головина Г.Е., Козина С.С., Ахметов Е.А. – Алматы: Мектеп, 2019. – 168 б.

5 Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың тізбесін бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 26 қыркүйектегі № 593 қаулысы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000593>.

ӘОЖ 574/577

ТАНЫМЖОРЫҚТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУ ТУРАЛЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті
Утесбай Гульназ Утесбайқызы

Сабақ беру тек мектеп кітаптарымен шектелсе, сауатты адам тәрбиелеу мүмкін емес. Ұстаздың әңгімесі қаншалықты тартымды, тартымды болса да, жан-жақтылығымен дүние оқушыға көзбен сезгенде ғана ашылады.

Биологияны оқытуды экскурсиясыз елестету мүмкін емес. Мұғалімнің жетекшілігімен табиғат құбылыстарын тікелей бақылау дүниенің материалдылығы, кез келген табиғи кешеннің құрамдас бөліктерінің байланыстары мен дамуы, табиғат байлығы туралы алғашқы түсініктердің қалыптасуына ықпал етеді.

Экскурсияның негізгі мақсаты – жеке организмге ғана емес, жалпы құбылыстарға да назар аудара отырып, табиғатты көруге, биологиялық процестерді көруге және түсінуге үйрету. Дегенмен, турдың тиімділігі әлі де төмен. Биологиялық экскурсиялық жүйе дамымаған (мектеп бағдарламасында

олардың саны үнемі азайып отырады), сондықтан олар бөліктерге бөлінеді. Экскурсияда мұғалімнің өсімдіктер мен жануарлардың систематикасы мен морфологиясын түсіндіруі басым, бұл мектеп оқушыларының білім деңгейін арттыруға, биологиялық білімге деген қызығушылықтарын арттыруға көмектеспейді. Экскурсия барысында мұғалім оқушыларға қарағанда белсенділік танытатындықтан, экскурсияның дамытушылық әсері аз болады. Оқушылардың табиғат құндылықтарын, экологиялық мәдениетін, шығармашылық тәжірибесін дамытуда табиғи ортадағы объектілермен және жануарлар дүниесіндегі құбылыстармен студенттердің тікелей байланысының рөлі шамалы.

Биология пәнінен мектеп оқушыларымен жұмыс жасаудың ең қолайлы әдістерінің бірі табиғатқа саяхат. Олар балаларға тек қарап қана қоймай, қоршаған ортаны көруге, зерттеуге, қоршаған ортадан жаңа және қызықты нәрселерді табуға үйретуге көмектеседі. Оқу бағдарламасына сәйкес оқушылар өз аудан, ауыл, қалаларындағы табиғи нысандармен танысады.

Саяхат – оқу материалын меңгеруге бағытталған сыныптан тыс оқу процесін ұйымдастырудың бір түрі.

Таным жорық – балаларды мектептен тыс уақытта табиғатпен таныстырудың ерекше және қызықты тәсілі. Мазмұны бойынша (шартты түрде) екі түрге бөлінеді.

Біріншіден, орман, саябақ, шалғын, тоған саяхаттары;

Екіншісі – ауыл шаруашылығы нысандары үшін: бау-бақша, бақша, жылыжай, егістік. Табиғатқа саяхат кезінде балалар қоршаған ортаны қорғау және өзгерту бойынша адамдардың жұмысын жиі бақылайды. Мысалы, Джунглиде бастауыш сынып оқушылары өсімдіктер мен жануарлар дүниесін біліп қана қоймай, ересектердің жас ағаштарды отырғызу, қураған ағаштарды жою, жабайы жануарларды тамақтандыру т.б.

Табиғатқа саяхаттың мазмұны мектептегі биологияны оқыту және оқыту бағдарламасымен анықталады. Тақырып бойынша барлық экскурсияларды келесі топтарға бөлуге болады:

а) жыл мезгіліндегі жансыз және тірі құбылыстарды бақылау, органикалық дүниенің алуан түрлілігімен таныстыру (маусымдық табиғатқа саяхаттар);

б) жер бетінің формалары, оның топонимикасы, аймақтарының пайдалы қазбалары туралы мәліметтер;

в) организмдердің қоршаған ортаға бейімделу қабілетін зерттеуге, табиғи бірлестіктердің әртүрлі түрлерін, өз аймағының табиғи ресурстарын және экологиялық проблемаларды тану үшін экологиялық экскурсиялар;

г) мұражайларға, хайуанаттар бағына, зауыттарға және т.б. экскурсиялар.

Танымдық сапарлар маусымдық өзгерістер мен жергілікті жағдайларды ескере отырып жоспарланған. Педагог балаларды өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің ең қызықты объектілерімен, маусымдық оқиғалармен, аймаққа тән ауылшаруашылық жұмыстарының түрлерімен таныстыруы керек.

Мектептің оқу-тәрбие бағдарламасында көрсетілген табиғат тәрбиесінің мазмұны экскурсия, басқа сабақтар, серуендер кезінде ашылады. Сондықтан сапардың мақсаты басқаша болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда экскурсиялар бұрын қабылданған идеяларды нақтылау және жалпылау үшін жасалады. Басқа жағдайларда экскурсиялар табиғат құбылыстарымен, ауылшаруашылық жұмыстарымен алғашқы танысу үшін қызмет етеді, ал кейінгі барлық оқу-тәрбие жұмыстары алынған ойларды нақтылауға, кеңейтуге, нақтылауға, жүйелеуге және қорытындылауға бағытталған.

Табиғатқа саяхат балаларға әртүрлі табиғи жағдайларда өсімдіктер мен жануарлардың ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді. Өсімдіктердің тіршілігімен танысу арқылы балалар ылғалдың, жылу мен жарықтың болуы олардың өсіп-жетілуінің жалпы шарты екенін біледі. Саяхаттарды бақылау балаларға берілген жердегі өсімдіктер мен жануарлар қауымдастығында әрекет ететін кейбір қарапайым биоценологиялық байланыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Жануарларды бақылау олардың өмір сүру жағдайларымен кейбір байланыстарын ашуға да көмектеседі. С.Н.Николаеваның зерттеулерінің нәтижелері мектеп оқушыларының қоршаған ортаға бейімделу заңдылықтарын көрсететін білімді жүйелі түрде меңгеру мүмкіндігін нанымды көрсетті. Балаларды жануарлардың жеке бейімделу ерекшеліктерімен (сыртқы құрылымы, мінез-құлық формалары) таныстыру оңай.

Балалардың назарын жануарлар мен өсімдіктердің қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларына бейімделуіне де аудару керек. Мысалы, құстар мен жануарлар қысқа дайындалады, қоректену жағдайларының өзгеруіне, суық ауа райына, қар жамылғысына бейімделеді.

Табиғатқа бақылауды, қызығушылықты және қызығушылықты дамыту үшін материалды ертерек аяқтап қана қоймай, балалардың өткен тәжірибесін ынталандыратын, оларды салыстыруға, салыстыруға ынталандыратын экскурсия мазмұнына осындай білім мен ақпаратты енгізу ұсынылады. Алынған мәліметтер де оларға қайшы келеді. Балалардың өткен тәжірибесін белсендіретін қарама-қайшы, қарама-қайшы ақпаратты қосу ойлау өнімділігін арттыруға, танымдық қызығушылықтарды дамытуға көмектеседі.

Қайталанатын экскурсиялық цикл мұғалімнің қалауы бойынша аудан үшін ең қызықты жеке объектілерге жүргізіледі. Сонымен қатар, әрекет ету уақытын дұрыс анықтау маңызды, өйткені олардың когнитивтік қанықтығы соған байланысты: объектінің немесе құбылыстың сипаттамалық белгілеріне, сапалық өзгерістер ең айқын көрінетін уақытта қайталап бақылауды ұйымдастыру қажет.

Турдың мазмұнын құру кезінде бағдарлама талаптарын және табиғи ортаны ескеру қажет. «Экскурсиялық жүйені жоспарлау кезінде келесі принциптерді ұстанған жөн: олар балаларда қызығушылықты ояту мен оятудағы эмоционалдық фактордың шешуші рөлімен анықталатын заттар мен табиғат құбылыстарын бірінші жарқын, тұтас қабылдауды қамтамасыз етуі керек; Бақыланатын объект құбылыста байқалады, ал қайталанатын сапарлар

сапалық өзгерістер кезеңінде жоспарлануы керек; Экскурсияның бағдарламалық мазмұнының бірте-бірте күрделілігі екі бағытта жүруі керек: байқалатын құбылыстардың ауқымын кеңейту және сол объектілер мен құбылыстар туралы білімді біртіндеп тереңдету және жалпылау; экскурсияның айқын тізбегі және олардың арасындағы байланыс.

Әр сапарда жаттығу тапсырмалары бірлікте шешіледі. Осы себепті жоспарлау кезінде балалардың қаншалықты білім мен дағдыларды меңгергені, қандай эмоциялар мен тұлғалық қасиеттердің дамығаны анықталады.

Сонымен бірге экскурсиялар балаларды табиғатты құрметтеуге тәрбиелеу, оларды ересектерге қолжетімді экологиялық іс-шараларға тарту міндетін қоюы маңызды.

Экскурсияның тиімділігі оның құрылымының қаншалықты жақсы дамығанымен, оның мақсатымен, ұйымдастыру әдістемесі мен әрбір кезеңнің орындалуымен анықталады.

Бірінші кезең - дайындық. Аты айтып тұрғандай, бұл кезеңдегі тәрбие жұмысы балаларды ұйымдастыруға, олардың тәжірибесін ашуға, одан әрі бақылау мақсатын қоюға, эмоционалды көңіл-күй туғызуға, қызығушылықты оятуға бағытталған. Дайындық жұмысы сапарға бірнеше күн қалғанда басталып, мұғалімнің оқушыларға тәртіп ережелерін еске салуымен аяқталады.

Екінші кезең – балалардың танымдық және практикалық іс-әрекетін ұйымдастыру. Оның тиімділігі мұғалімнің қолданатын әдіс-тәсілдеріне байланысты. Негізгі қолданылатын әдіс – заттар мен табиғат құбылыстарын бақылау, түсіндірулермен сүйемелдеу және мұғалімнің сұрақтарына бағытталған, оны үш түрге бөлуге болады:

- назар аудару, фактілерді баяндауды сұрау (объектінің атауы, бөліктері, қасиеттері, қасиеттері, әрекеттері);
- белсендіруді, салыстыруды, бөлуді, жалпылауды талап етеді;
- шығармашылық қиялын ояту, өз бетінше қорытынды жасау, ойлау.

Экскурсияда табиғат құбылыстарымен, объектілерімен алғашқы танысуды қамтамасыз ететін, балалардың өз ойын нақтылауға, білімдерін сөзбен жеткізуге көмектесетін бірінші типтегі сұрақтар басым болады. Балалардың танымдық әрекетін белсендіретін, ақыл-ой әрекетінің қалыптасуын ынталандыратын сұрақтардың екінші түрі де кеңінен қолданылады. Бұл сұрақтардың үлесі тек қайталанатын сапарларда, жаңа қасиеттер мен сапаға ие болған таныс заттар мен құбылыстар бақылау объектісіне айналғанда ғана артады. Сондықтан мұғалім байланыс орнатуды, қарым-қатынас орнатуды, өткен жағдайлар мен оқиғаларды қазіргімен салыстыруды қажет ететін сұрақтарды жиі қояды. Шығармашылық қиялды дамытатын сұрақтар негізінен бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасауда қолданылады. Табиғатқа саяхат кезінде балалардың оның контекстінен туындайтын әртүрлі практикалық тапсырмаларды орындауы және балаларға бұрын байқалған заттар мен құбылыстар туралы тиімді білім

берудің маңызы зор. Бұл әдетте табиғат бұрышында одан әрі бақылау үшін сыныпқа арналған табиғи материалдардың, қолөнер бұйымдарының және жабдықтардың жинағы.

Экскурсия соңында алған білімдерін қызықты түрде бекітетін дидактикалық ойындарды ұйымдастыру қажет.

Таным жорықтың үшінші кезеңі – қорытынды кезең. Ол балалардың білімін тереңдетуге, жүйелеуге және жалпылауға, олардың қызығушылықтарын нығайтуға және одан әрі дамытуға, табиғатпен өзара әрекеттесу әсерлерін меңгеру және өңдеу процесінде шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған барлық саяхаттан кейінгі тәрбие жұмысын қамтиды.

Сондықтан табиғатқа саяхаттар оқушы тұлғасының жан-жақты үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін тәрбие мен оқытудың тиімді құралы болып табылады. Табиғатпен қарым-қатынаста қоршаған дүниені материалистік тұрғыдан түсінудің іргетасы қаланып, адамгершілік, эстетикалық қасиеттер нәрленіп, жақсы сезімдер оянады. Балаларды туған жерінің табиғатын сүйуге, аялай білуге тәрбиелеу – Отанының байлығын, болашақ қамқоршысы, адал досы етіп тәрбиелеу.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Зверев И.Д., Мягкова А.Н., Бруновт Е.П. Биологияны оқыту процесінде оқушыларды тәрбиелеу. - М.: Ағарту. 1984 жыл.
2. Калинова Г.С. Мягкова А.Я. Биологияны оқыту әдістемесі: 6-7 сынып (Өсімдіктер). - М.: Ағарту, 1991 ж.
3. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельнткова Г.Д. Биологияны оқытудың жалпы әдістемесі, Профессор И.Н.Пономареваның редакциясымен Ресей Федерациясының Білім министрлігінің педагогикалық білім беру саласындағы оқу-әдістемелік бірлестігімен педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық ретінде бекітілген 3-ші басылым, стереотиптік АСАДЕМА Мәскеу баспа орталығы «Академия» 2008 ж
4. Райков, Б.Е. Экскурсияның әдістері мен техникасы / Б.Е.Райков. – М.: Госиздат, 1930 ж.

ӘОЖ: 54.05:58.08

ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ ФЛАВОНОИДТАРДЫ САПАЛЫҚ ЖӘНЕ САНДЫҚ АНЫҚТАУ

Романова Малика Амангельдыевна, 2 курс магистранты,
7M05301-Химия мамандығы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университеті» КеАҚ, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Сабитова Альфира Нұржанқызы, PhD

Флавоноидтар - табиғи фенолдық қосылыстардың ең көп тараған класы, олар құрылымы әр түрлі, биологиялық активтілігі жоғары және жан-жақты, ал уыттылығы төмен болып келеді. Флавоноидтардың биологиялық активтілігінің кең амплитудасы олардың химиялық құрылымының ерекшеліктеріне және олардан туындайтын әр түрлі физика-химиялық қасиеттеріне тәуелді. Флавоноидтардың антиоксидантты, ангиопротекторлы, гепатопротекторлы, диуретикалық, нейротропты және басқа да маңызды фармакологиялық қасиеттерге ие екені белгілі [1, 2].

Халықтық және дәстүрлі медицинада өсімдік шикізаты негізінде дәрілік заттардың алатын орны маңызды. Өсімдіктер ағзаларға өздерінің құрамындағы биологиялық активті заттар (БАЗ) арқылы әсер етеді. Бағасы қолжетімді, ал фармакологиялық әсерінің тиімділігі жоғары, зиянсыз дәрілік препараттарды жасау үшін мүмкіндіктер ашылады. Аналитикалық химия саласындағы ғылыми жетістіктер өсімдіктер құрамындағы БАЗ-ды егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда дәрілік заттардағы, соның ішінде дәрілік өсімдіктердегі флавоноидтарды сапалық және сандық анықтау үшін ультракүлгін және көрінетін спектрофотометрия, хроматомасс-спектрометрия, абсорбциялық спектроскопия сияқты физика-химиялық анализ әдістері кеңінен қолданылады. Алайда, зерттелетін сынамада компоненттерді хроматографиялық бөлудің әр түрлі нұсқаларын қамтитын аралас әдістер кеңінен таралуда.

Жұмыстың мақсаты - жергілікті және қолжетімді дәрілік өсімдіктер құрамындағы флавоноидтарды сапалық анықтау және мөлшерін бағалау.

Дәрілік өсімдік ретінде Шығыс Қазақстанда өсетін лимонник (*Schisandra*), ақ түйежоңышқа (*Melilotus albus*), шашақты жусан (*Artemisia scoparia*) алынды.

Анализ жүргізу үшін хроматографиялық әдістер – жұқа қабаттық хроматография (ЖҚХ) және жоғары эффектілі сұйықтық хроматография (ЖЭСХ) таңдалды.

Анализ үшін сынаманы дайындау былайша жүргізілді: 4,0 г ұсақталған өсімдік шикізаты дөңгелек түпті колбаға салып, 30 мл 70% этанол және 2 мл HCl қосып, 1 сағат 30 минут ішінде кері тоңазытқышы бар су моншасында қыздырылды [3, 4]. Алынған экстракт фильтрленіп, анализ үшін пайдаланды.

Флавоноидтарды сапалық анықтау ЖҚХ әдісімен жүргізілді.

Хроматографиялық Sorbfil ПТСХ-П-А-УК пластинасының старттық сызығына трафарет көмегімен зерттелетін экстракттың 1 тамшысын және кверцетиннің жұмысшы стандартты үлгісінің 1 тамшысын, экстракттың екі жағынан тамызады, содан кейін пластиналар еріткіштер толығымен ұшқанша ауада кептірілді.

Сынамалар енгізілген пластиналар еріткіші бар камераға орналастырылды және хроматографияланды. Еріткіш ретінде н-бутанол – этанол – су қоспасы қолданылды (5:3:2).

Еріткіш хроматографиялық камераға 0,5 см-ге, пластинканы салғанға дейін жарты сағат бұрын құйылды. Еріткіш фронты 8 см болды.

Пластиналарды бөлме температурасында еріткіштер толығымен буланғанша кептіреді және концентрлі тұз қышқылында (4:1) ванилиннің 3% спирт ерітіндісін себеді.

Пластиналардағы флавоноидтардың дақтары ультракүлгін сәуледе 254 және 365 нм хроматографиялық сәулелендіргіште көрінді.

УК-жарық (250 – 366 нм) аппаратына пластиналарды салып көргенде төмендегідей нәтижелер көрінді (1-сурет).

а

ә

б

1-сурет. УК-жарықта флавоноидтар дақтары. а) лимонник экстрактысымен ә) ақ түйежоңышқа экстрактысымен б) шашақты жусан экстрактысымен

Әрі қарай, флавоноидтардың концентрациясын есептеу үшін экстракт пен стандартты дақтарының ауданы өлшеніп, салыстырылды. Алынған нәтижелер 1-кестеде берілген.

1-кесте – ЖҚХ әдісімен анықталған флавоноидтар мөлшері

Шикізат	Флавоноидтар мөлшері (кверцетин бойынша), %
Лимонник	0,23
Ақ түйежоңышқа	0,19
Шашақты жусан	0,22

Өсімдік шикізаттарындағы маңызды флавоноид - кверцетин мөлшері тағы бір әдіспен – жоғары эффективті сұйықтық хроматография әдісімен (ЖЭСХ) анықталды. Анықтау Шәкәрім университетінің Радиоэкологиялық зерттеулер ғылыми орталығының зертханасында жүргізілді. Анализ фотометриялық детекторлаумен Shimadzu LG-20 Prominence (Жапония) жоғары эффектілі сұйықтық хроматографта жүргізілді. Қозғалмалы фаза -

ацетонитрил. Стандарт ретінде кверцетин (Sigma-Aldrich фирмасы) қолданылды. Алынған нәтижелер 2-кестеде берілген.

2-кесте – ЖЭСХ әдісімен анықталған кверцетин мөлшері

Шикізат	Кверцетин мөлшері, %
Лимонник	0,22
Ақ түйежоңышқа	0,14
Шашақты жусан	0,20

1, 2-кестелерден көрініп тұрғандай, ЖҚХ және ЖЭСХ әдісімен алынған нәтижелер жуық, тек ЖЭСХ әдісімен алынған кверцетин мөлшері сәл ғана төменірек болып шықты.

Осы тұрғыда айта кететін жайт – ЖҚХ әдісі – арзан, қолжетімді әдіс, оған қымбат құрылғы мен өте таза реактивтер қажет емес, ал ЖЭСХ дәлдігі жоғары, алайда өте қымбат әдістерге жатады. Соған қарамастан алынған нәтижелер флавоноидтарды анықтау үшін ЖЭСХ әдісінің орнына ЖҚХ әдісін тиімді пайдалануға болатынын көрсетеді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Корулькин Д.Ю., Абилов Ж.А., Музычкина Р.А., Толстиков Г.А. Природные флавоноиды. – Новосибирск: Академическое издательство «Гео», 2007. – 232 с.

2. Куркина А.В. Флавоноиды фармакопейных растений: монография. – Самара: ООО «Офорт»; ГБОУ ВПО СамГМУ Минздравсоцразвития России, 2012. – 290 с.

3. **Dinzhumanova R.T., Mussabayeva B.Kh., Abekova R.S., Kassenova N.B. About quantitative determination of flavonoids in vegetative raw materials // Bulletin of the Karaganda University-Chemistry. -2017. №3 (87).- с. 101-107.**

4. Kannunnikova J.S., Dzhavakhyan M.A. Determination of flavonoids in Volodushki's grass of golden (*Herba Bupleuriaurei*) the HPLC method // New problems of the modern medicine: Materials II Intern. Scientific Conf. St. Petersburg, May, 2013. SPb.: Renome, P. 88-90.

Секция 5. ИННОВАЦИОННЫЕ РЕШЕНИЯ И РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

УДК 339

РОЛЬ СМИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНА

Акижанов Садык Санатович, магистрант EMBA, специальность 7M04109,
Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель – Байбашева Гульнара Канатовна, PhD, доцент

Стремительное развитие информационных технологий привело человечество к следующей стадии своего развития – «информационному обществу». Одним из его признаков является создание глобального информационного пространства, которое упрощает коммуникацию между государствами и народами, обеспечивая доступ людей к мировым ресурсам информации [1].

В этих условиях меняются требования к внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности современных государств, успех которой определяется эффективностью ее информационного обеспечения.

Информационное обеспечение внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности – это использование всех имеющихся в распоряжении государства и общества каналов коммуникации для реализации внешнеэкономической и внешнеполитической стратегии государства [2].

Одним из приоритетных направлений Стратегии «Казахстан-2050» и Стратегического плана 2025 определена проактивная внешнеэкономическая политика, которая предусматривает развитие наиболее благоприятных экономических условий для Казахстана путем участия в международных интеграционных процессах, проектах и организациях, продвижения национальных интересов на внешних рынках [3].

Внешеэкономическая деятельность (ВЭД) представляет собой совокупность методов и средств торгово-экономического, научно-технического сотрудничества, валютно-финансовых и кредитных отношений с зарубежными странами [4].

Внешеэкономическая деятельность реализуется как на уровне государства, так и на уровне отдельных хозяйствующих субъектов. В первом случае ВЭД направлена на установление межгосударственных основ сотрудничества, создание правовых, торговых и политических механизмов, стимулирующих развитие и повышение эффективности внешнеэкономических связей.

Основные цели и направления развития внешнеэкономической деятельности:

- восстановление и развитие экспортного потенциала страны;
- использование иностранных кредитов для технического переоснащения;
- повышение конкурентоспособности товаров на внешнем рынке на основе модернизации производства;
- изменение структуры импорта за счет увеличения удельного веса продукции промышленного производства в форме высокоточных технологий;
- обеспечение экономической безопасности страны за счет совершенствования экспорта и импорта [5].

Ключевыми векторами внешнеэкономической деятельности РК традиционно выступают страны ЕС, ЕАЭС и КНР.

Согласно Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, внешнеполитическая стратегия нашей страны направлена на достижение следующих стратегических целей [6]:

1) укрепление независимости, государственного суверенитета и территориальной целостности страны, сохранение самостоятельности внешнеполитического курса;

2) упрочение лидирующих позиций и продвижение долгосрочных интересов Казахстана в регионе Центральной Азии;

3) позиционирование Казахстана в качестве активного и ответственного участника международного сообщества, вносящего весомый вклад в обеспечение международной и региональной стабильности и безопасности;

4) поддержание дружественных, предсказуемых и взаимовыгодных отношений с иностранными государствами как в двустороннем, так и многостороннем форматах, развитие комплексного взаимодействия с межгосударственными объединениями и международными организациями;

5) полноценное использование потенциала внешней политики в целях повышения конкурентоспособности национальной экономики, уровня и качества жизни казахстанцев;

6) содействие внешнеполитическими методами сохранению и укреплению единства многонационального народа Казахстана;

7) возведение практических интересов граждан Казахстана и национального бизнеса во главу угла внешней политики государства.

Достижение целей определяет постановку и реализацию следующих задач:

1) наращивание усилий по формированию политически стабильного, экономически устойчивого и безопасного пространства вокруг Казахстана;

2) продолжение курса на укрепление международного мира и сотрудничества, повышение эффективности систем глобальной и региональной безопасности и взаимодействия;

3) выработка и реализация новых подходов к ключевым вопросам внешней политики на двустороннем и многостороннем уровне с учетом продвижения и защиты долгосрочных стратегических интересов государства;

4) обеспечение нового уровня «экономизации» внешней политики, дальнейшее укрепление позиций Казахстана в системе мирохозяйственных связей;

5) активизация «гуманитарной дипломатии», популяризация позитивного образа страны в мировом сообществе;

6) налаживание эффективной системы коммуникаций с широкой казахстанской общественностью по вопросам внешней политики;

7) совершенствование работы по обеспечению защиты личных и семейных прав граждан, законных интересов физических и юридических лиц Республики Казахстан за рубежом.

Одна из ключевых ролей в информационном обеспечении внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности современных государств отводится средствам массовой информации (СМИ), которые выполняют не только традиционные функции (информационная, образовательная, развлекательная, общественного контроля за действиями властей и др.), но и выступают инструментом «мягкой силы», информационного оружия во внешней политике, а также продвижения интересов субъектов внешнеэкономической деятельности. Влияние СМИ особенно заметно в периоды чрезвычайных происшествий («январские события» в Казахстане) и ухудшения геополитической ситуации (российско-украинский конфликт).

Некоторые исследователи относят такие ведущие СМИ, как BBC, CNN, Euronews, Al-Jazeera и другие агентства к самостоятельным акторам современного мира, оказывающим значительное влияние на общественное мнение населения планеты и мировую политику [7, 8].

Ярким примером таких СМИ, на наш взгляд, является американская ежедневная газета The New York Times, которая позиционируется как политически независимое издание. Публикует статьи по актуальным проблемам мировой повестки, в том числе разоблачающего власти США характера.

Большинство казахстанских СМИ в разной степени принимают участие в информационном обеспечении внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности РК путем освещения международных инициатив нашей страны, разъяснения позиции государственных органов, а также публикации экспертных оценок по актуальным вопросам внешней политики.

Вместе с тем, наиболее эффективными на внешнеэкономическом и внешнеполитическом треке являются четыре СМИ Казахстана: Международное информационное агентство (МИА) «Казинформ», агентство «Хабар24», телеканал «QAZAQ TV» и газета «The Astana Times». Их конкурентное преимущество заключается в наличии широкой сети зарубежных корреспондентов («Казинформ», «Хабар24») и вещание на иностранных языках («Казинформ», «QAZAQ TV», The Astana Times).

МИА «Казинформ» – www.inform.kz – ведущее и старейшее (в т.г. исполнится 102 года) государственное информационное агентство, первое в Казахстане получившее статус международного уровня. Передает официальную информацию о деятельности Администрации Президента, Парламента, Правительства, региональных органов власти, национальных финансовых и промышленных структур. Новостные материалы транслируются на казахском, русском, английском и китайском языках. Используется латинская графика и арабская вязь для передачи новостей на казахском языке соотечественникам, проживающим за рубежом. Обладает корреспондентской сетью, не имеющей аналогов среди отечественных информационных агентств. 15 собственных корреспондентов во всех регионах страны и зарубежные представительства в России, Китае, Турции, Европе, Азербайджане, Узбекистане, Кыргызстане, Иордании [9].

В рейтинге среди казахстанских новостных интернет-ресурсов «Казинформ» входит в ТОП-10. География пользователей порталом – 229 стран мира. В настоящее время Казинформ широко представлен в социальных сетях Facebook, Мой мир, ВКонтакте, Twitter, Одноклассники, Google+, Instagram, WeChat.

В декабре 2015 года Агентство прошло сертификацию системы менеджмента качества по требованиям стандарта ISO 9001:2008. «Казинформ» является членом Международной ассоциации информационных агентств ОАНА (Организация Информационных Агентств стран Азии и Тихого океана), Ассоциации национальных информационных агентств государств-участников СНГ (АНИА), Организации информационных агентств тюркоязычных стран (ТКА), Международной организации по совместному развитию культуры и искусства ТЮРКСОЙ, Всемирной ассоциации русской прессы (ВАРП), Всемирной газетной ассоциации (WAN IFRA). Партнеры медиа-агентства - EFE (Испания), ИТАР-ТАСС (Россия), IRNA (Иран), AGI (Италия), YONHAP (Республика Корея), МОНЦАМЭ (Монголия), Anadolu Agency (Турция), Kyodo (Япония), MTI/DUNA (Венгрия), БТА (Болгария), НОВОСТИ-МОЛДОВА (Молдова), MOLDPRES, AzərTAc (Азербайджан), TREND (Азербайджан), ARMENPRESS (Армения), БелТА (Беларусь), MENA (Египет), Синьхуа (Китай), ХОВАР (Таджикистан), КАВАР (Кыргызстан), УкрИнформ (Украина), Татар-Информ (Татарстан), Башинформ (Башкортостан).

В апреле 2022 г. «Казинформ» вошел в состав Телерадиокомплекса Президента РК.

Телеканал «Хабар24» – запущен 1 сентября 2012 года как 24KZ. Канал обладает самой обширной региональной и международной (КНР, РФ, РУ, Бельгия и другие страны) корреспондентской сетью среди информационных каналов в Казахстане. Является партнером «Euronews Network», что предоставляет возможности обмениваться новостным контентом и посещать мастер-классы европейских коллег [10].

QAZAQ TV – первый национальный спутниковый телевизионный канал Республики Казахстан. Входит в структуру АО «Агентство «Хабар», одного из крупнейших медиа-холдингов страны. Доступен для зрителей 118 стран, четырех континентов. Контент канала на 100% отечественного производства. Совокупная аудитория «QAZAQ TV» на данный момент насчитывает более 300 млн зрителей. Программы телеканала представлены в нескольких тематических направлениях и освещают такие сферы, как культура, традиции, история, туристические и инвестиционные возможности Казахстана [11].

Канал начал вещание в 2002 г., в 2017 г. перешел на новый формат – многоканальное вещание со звуковым сопровождением на казахском, русском и английском языках. С 2018 года к трем существующим языковым дорожкам добавились четвертая и пятая – на кыргызском и узбекском языках. В апреле 2022 г. вошел в состав Телерадиокомплекса Президента РК.

The Astana Times – англоязычная печатная и онлайн газета, издаваемая под эгидой Министерства иностранных дел РК. Пилотный номер издан в 2010 г. накануне Саммита ОБСЕ. Освещает вопросы внешней и внутренней политики, экономики, культуры, спорта, туризма и других сфер жизни РК [12].

Опыт работы в КНР (г.Пекин) в качестве корреспондента МИА «Казинформ» (2014-2019 гг.) позволяет выдвинуть следующий ряд рекомендаций по совершенствованию деятельности казахстанских СМИ в информационном обеспечении внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности нашей страны:

1. Необходимость налаживания рабочих контактов и выработки постоянного алгоритма информационного взаимодействия корпунктов казахстанских СМИ с загранучреждениями МИД РК и представительствами национальных компаний РК в стране пребывания. Это позволит обеспечить оперативное информационное реагирование в соответствии с актуальными задачами внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности РК.

К примеру, своевременное получение от консульских сотрудников сведений о месте и точной дате судебного заседания по делу Акжаркын Турлыбай, обвиненной в контрабанде наркотиков в провинции Гуандун, позволило казахстанским собкорам МИА «Казинформ» и «Хабар24» передать новости из зала суда.

Информационное сопровождение мероприятий АО «НК «KAZAKH INVEST» обеспечило своевременное получение сведений не только в Казахстане, но и потенциальными инвесторами.

2. Важность тесного взаимодействия редакций казахстанских СМИ с Пресс-службой МИД РК и другими госорганами, отвечающими в рамках своей компетенции за реализации внешнеэкономической деятельности. В погоне за рейтингами нередко медиаструктуры нацелены на освещении лишь «горячих» тем, не проявляя интереса к менее резонансным внешнеэкономическим и внешнеполитическим событиям. В результате заслуживающие внимания аспекты внешнеэкономической и

внешнеполитической активности Казахстана, которые должны освещаться качественно, остаются незамеченными в СМИ.

3. Усиление позиций казахстанских медиа в глобальном информационном пространстве путем развития сотрудничества с зарубежными партнерами.

4. Использование «мягкой силы» за рубежом путем продвижения позитивного имиджа Казахстана и освещения перед иностранной аудиторией достижений РК в социально-экономической, политической, культурной и других сферах жизни. В этом плане важно открыть официальные аккаунты казахстанских СМИ в социальных сетях зарубежных стран.

Редакции отечественных СМИ в абсолютном большинстве своем сосредоточены преимущественно на подготовке материалов для казахстанской общественности. При этом редко в качестве целевой рассматривается иностранная аудитория. В данном контексте следует брать пример с китайских СМИ, большое количество которых имеют исключительно зарубежную направленность: телеканал CGTN, The Global Times, China Daily, журнал «Китай» и другие ресурсы Управления по распространению литературы на иностранных языках.

Список использованных источников:

1. Воронина Т.П. Информационное общество: сущность, черты, проблемы. – М., 1995. – с.110
2. Мельникова О.А. Информационное обеспечение внешнеполитической деятельности современных государств (политологический анализ). Диссертация на соискание ученой степени кандидата политологических наук. М., 2020. –с.43
3. Стратегический план 2025 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>
4. Закон Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30012948
5. Мамыров Н.К. Государство и бизнес. Менеджмент государственного сектора, книга 3. – Алматы
6. Указ Президента РК от 6 марта 2020 г. №280 «О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody
7. Фокина В.В. СМИ как акторы мировой политики // Вестник МГИМО, с.61 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/viewFile/1512/1189>
8. Лебедева М.М. Акторы современной мировой политики: тренды развития // Вестник МГИМО. 2013. № 1 (28), с.41 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/1507/1185>

9. Международное информационное агентство Kazinform
https://www.inform.kz/ru/ob-agentstve_c2
10. <https://24.kz/ru/o-telekanale>
11. <https://qazaqtv.com/ru/about-channel>
12. <https://astanatimes.com/about-us/>

УДК: 338.246.028

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Демеу Айгерім Пердебайқызы

Магистрант 1 курса

Специальность 7М04104 – Социальное предпринимательство

Международный Университет Астана,

г.Нур-Султан, Республика Казахстан

Научный руководитель – Окутаева Сауле Толегеновна, PhD

Социальный предприниматель – это субъект малого или среднего бизнеса, формирующий особую бизнес-модель. Она должна быть направлена не только на достижение коммерческого успеха, но и на помощь социально уязвимым и малоимущим гражданам, решение значимых общественных задач. Это может быть производство продукции или предоставление услуг, создание льготных рабочих мест, защита экологии и другие.

Можно выделить следующие признаки социального предпринимательства:

1. Социальная направленность. Решение определенных проблем общества в целом и конкретных слоев людей.

2. Инновации. Не всегда, но очень часто социальный бизнес связан именно с внедрением каких-то инноваций.

3. Быстрая реализация идеи.

4. Самоокупаемость и прибыльность. Социальный бизнес должен обходиться без какой-либо благотворительной помощи и приносить прибыль.

В Казахстане понятие «социальное предпринимательство» появилась относительно недавно. Если в развитых странах как США, Европа 20-30 лет назад появилась, то у нас в Казахстане только последнее десятилетие.

Актуальными направлениями социального предпринимательства в настоящий момент являются:

5. Сохранение и улучшение экологии

6. Помощь малообеспеченным, многодетным семьям, людям с ограниченными возможностями, и др.

7. Организация занятости для инвалидов. Создание рабочих мест для людей с ограниченными возможностями.

8. Организация полезного досуга. Например, ЗОЖ клубы.
9. Организация детского развития и досуга для детей инвалидов
10. Реабилитация людей после психологических травм.

Объектом социального предпринимательства является конкретная проблема, существующая в социальной сфере общества. Субъект социального предпринимательства достаточно сложен и может определяться двумя способами: либо это сам социальный предприниматель, либо это все участвующие стороны, для которых удовлетворение потребностей и решение определённых проблем является результатом социального предпринимательства. Социальное предпринимательство изначально не ограничено в объеме ресурсов, времени и пространстве, и поэтому предполагает стремительное увеличение области воздействия и распределение опыта.

Применение новых, уникальных методов позволяют решать проблемы и добиваться наибольшего социального воздействия. Социальные предприниматели, как и бизнесмены, разрабатывают и реализуют управленческие решения с учетом рыночных возможностей, используя предпринимательский подход для получения дохода и долгосрочного влияния на общество в целом.

Социальные предприятия решают социальные проблемы, с которыми, к сожалению, на данный момент не справляются ни правительство, ни бизнес-структуры. В то же время, социальное предпринимательство интегрирует все лучшее из частного и государственного секторов. И поэтому, является лучшей альтернативой исключительно коммерческому или государственному подходу в решении общественных проблем.

Именно поэтому необходимо обозначить различие между социальными предприятиями, некоммерческими организациями, коммерческими структурами и социально-ответственными корпорациями.

Социальное предпринимательство балансирует на пересечении традиционного бизнеса и благотворительности, что является главным фактором, побуждающим различные мнения, является значимость экономической выгоды в рамках социального предпринимательства. Полученные материальные средства не распределяются между владельцами, а реинвестируются, что является отличительной особенностью социального предпринимательства.

Развитие социального предпринимательства несет в себе множество факторов, положительно влияющих на жизнь общества:

- социальная поддержка: работа с социально незащищенными слоями населения, социализация и ресоциализация социально уязвимых групп населения,

- реализация проектов, ориентированных на трудоустройство лиц без определенного места жительства и т.п.;

– обеспечение трудовой занятости населения по средствам реализации социальных проектов, обеспечивающих самозанятость населения, создание рабочих мест для социальных организаций;

– рост социально экономической эффективности регионов за счет уменьшения нагрузки на бюджеты всех уровней путем реализации частных социальных предпринимательских проектов, главенствующую роль в которых занимает государство. Эти задачи поставлены в области развития дошкольного, специализированного и дополнительного образования, здравоохранения (в т.ч. частных домов престарелых), массового спорта и др.;

– территориальное развитие за счет насыщения городской среды и повышения территориальной связности, в том числе за счет развития неиспользуемых земель и создания транспортной инфраструктуры;

– развитие культурной среды посредством максимально эффективного использования социальными предпринимателями потенциала культурных учреждений.

Социальные предприниматели, будь то организации или частные лица, могут работать в разных сферах, реализуя социальные проекты в рамках своей основной деятельности: здравоохранение, образование, сельское хозяйство, услуги.

Среди принципов социального предпринимательства основными являются инновационность, самокупаемость, финансовая устойчивость. К социальным инновациям относятся новые стратегии, концепции, идеи и организации, которые удовлетворяют любые социальные потребности —от условий труда и образования до развития сообществ и здравоохранения, способствуя расширению и упрочению гражданского общества [6].

Рассмотрим организационно-правовые формы социальных предприятий и их особенности.

Автономная некоммерческая организация (АНО). Некоммерческая организация, не имеющая членства и учрежденная гражданами и (или) юридическими лицами на основе добровольных имущественных взносов. Такая организация может создаваться для оказания услуг в области образования, здравоохранения, культуры, науки, права, физической культуры и спорта.

Некоммерческое партнерство. Это основанная на членстве некоммерческая организация, учрежденная гражданами и (или) юридическими лицами (не менее двух человек) для содействия ее членам в осуществлении деятельности, направленной на достижение социальных, благотворительных, культурных, образовательных, научных и иных целей.

Благотворительный фонд. Благотворительным фондом называется некоммерческая организация, учрежденная путем объединения имущественных взносов с целью осуществления благотворительной деятельности.

Учреждение. Учреждением является некоммерческая организация, созданная собственником для осуществления управленческих, социально-культурных и других услуг некоммерческого характера и финансируемая им полностью или частично.

Общественное объединение. Это добровольная, самоуправляемая некоммерческая организация, создающаяся по инициативе группы граждан на основе общности интересов и для реализации общих целей.

Анализ состояния социального предпринимательства в Республике Казахстан позволил выявить ряд проблем. Среди них можно выделить следующие:

- высокая арендная плата (социальные предприниматели должны платить наравне с обычными предпринимателями и это является большой проблемой, так как доходы от реализации продукции и предоставления услуг в основном уходят на закрытие арендной платы);

- отсутствие законопроекта и понятия социального предпринимательства (в Республике Казахстан нет законопроекта, который защищает интересы социальных предпринимателей, а также нет единого понятия социального предпринимательства и многие не видят разницу между социальными предпринимателями, волонтерами и некоммерческими организациями);

- отсутствие льгот на кредитование (в банках второго уровня очень высокий процент кредитования, который является сдерживающим фактором для начинающих предпринимателей);

- отсутствие квалифицированных кадров (в стране ощущается кадровый голод, нет людей, которые готовы работать);

- трудоустройство социально-уязвимых слоев населения (в г.Нур-Султан проживают 26000 лиц с инвалидностью и только 620 из них трудоустроено на сегодняшний день, 7000 человек с ментальным нарушением состоят на учете, из них трудоустроено всего 50 человек);

- поддержка от государства (есть меры стимулирования социального предпринимательства, но сами предприниматели о них не осведомлены);

- многое другое.

На наш взгляд, на настоящий момент для поддержки развития социального предпринимательства и решения вышеперечисленных проблем необходима всесторонняя государственная поддержка. В данный момент государством уже ведется работа по развитию данного тренда.

Так, в Республике Казахстан создана программа "Еңбек", которая предусматривает реализацию следующих задач:

- 1) обучение основам предпринимательства по проекту "Бастау Бизнес", в том числе в онлайн режиме;

- 2) расширение микрокредитования в сельских населенных пунктах, малых городах, городах и моногородах, в том числе через развитие якорной кооперации и социального предпринимательства;

3) гарантирование кредитов/микрокредитов в сельских населенных пунктах и малых городах, городах и моногородах;

4) предоставление государственных грантов на реализацию новых бизнес-идей.

Программа ориентирована на создание эффективной системы получения востребованных на рынке труда профессиональных навыков и квалификаций, развитие массового предпринимательства, создание эффективной модели трудового посредничества, включая поддержку социально уязвимых групп населения, а также реализацию комплексных мероприятий национального проекта "Жастар - ел тірегі".

Участниками Программы стало 430 тыс. человек. Было предусмотрено 176 млрд. тенге (в том числе дополнительно 50 млрд. тенге), микрокредитование и гранты на сумму 71,5 млрд. тенге, обучение – 32,6 млрд. тенге, трудоустройство и субсидии на переселение – 71,9 млрд. тенге.

Итак, развитие социального предпринимательства включает множество факторов, оказывающих позитивное воздействие на экономику страны, так и на жизнь общества:

Обеспечение трудовой занятости населения по средствам осуществления социальных проектов,

Организация само занятости граждан, создание новых рабочих мест для социальных организаций;

Социальная поддержка, выражающаяся в работе с социально незащищенными категориями населения;

Реализация проектов, направленных на трудоустройство лиц без определенного места жительства;

Повышение социально-экономической эффективности за счет снижения нагрузки на бюджеты путем реализации частных предпринимательских проектов, основная роль в которых отводится государству;

Развитие культурной среды за счет максимального использования потенциала культурных учреждений социальными предпринимателями;

Список использованных источников:

1. Проект Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития социального предпринимательства». [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.gov.kz/uploads/2021/3/30/41ed194c4afa4f22745c037ec9bb9438_original.503896.pdf - Дата доступа: 14.04.2022.

2. Социальное предпринимательство и корпоративная социальная ответственность. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://1economic.ru/journals/social> - Дата доступа: 14.04.2022.

3. Справочник. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://spravochnick.ru/sociologiya/socialnoe_predprinimatelstvo_ego_formy_i_vidy/ - Дата доступа: 14.04.2022.

УДК 338.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЦИРКУЛЯРЛЫҚ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Әбежанова Ақтоты Ғайниқызы, 8D04101 мамандығы 1 курс
докторанты

PhD, Астана Халықаралық Университеті, Нұрсұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші – Смагулова Зубираш Калыбековна, э.ғ.к., PhD,
профессор

Кез-келген мемлекет экономикасы үшін тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізу ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы көзқараста тұрақты өсу тұжырымдамасы экономикалық көрсеткіштердің оң динамикасын ғана емес, соңғы уақытта көбірек назар аударылып отырған әлеуметтік тұрақтылық пен экологиялық тепе-теңдікті де қамтиды. Экологиялық мәселелерді ескере отырып, дәстүрлі экономикалық үлгіні өзгерту әлемдік үрдіске айналууда. Осы тенденция аясында тұрақты дамуға қол жеткізудің үлгілерінің бірі айналмалы экономика болып табылады. Соңғы жылдары циркулярлы экономика концепциясына көбірек назар аударылуда. Бұл концепция регенеративті сипаттағы үнемділікпен сипатталады және өнімдердің, құрамдас бөліктердің және материалдардың әрқашан мүмкіндігінше пайдалы және құнды болуын қамтамасыз етуге бағытталған. Айналмалы экономика табиғи капиталды қорғайтын және арттыратын, ресурстардың табыстылығын оңтайландыратын және шектеулі қорлар мен жаңартылатын ағындарды басқару арқылы жүйелік тәуекелді азайтуға бағытталған үздіксіз оң даму циклі ретінде ойластырылған. Модель кез келген масштабта тиімді жұмыс істейді және түпкілікті ресурстарды тұтынудан жаһандық экономикалық дамудың әсерін бөлуге арналған.

Қазақстан үшін айналмалы экономикаға тәжірибелік негізде көшу ерекше өзекті. Аталмыш жағдайдың өзектілігі қалдықтардың қомақты көлемімен, экологиялық жағдайдың нашарлауымен және ресурстық базаның сарқылу мәселесімен түсіндіріледі. Аталған мәселелермен қатар, Қазақстанда ресурстар мен қалдықтарды басқарудың анағұрлым экологиялық және тиімді үлгілерін енгізу үшін қажетті инфрақұрылым жетіспейді, экологиялық таза өнім дизайны, инновациялық айналмалы бизнес үлгілері, жаһандық жабық жеткізу тізбегі сияқты айналмалы экономиканың құралдарына қажетті көңіл бөлінбейді.

Айналмалы экономика - бұл қосымша құнды жасау үшін бар материалдар мен өнімдерді бөлісуді, қайта пайдалануды, жөндеуді,

жаңартуды және қайта өңдеуді қамтитын өндіріс және тұтыну моделі. Осылайша, өнімнің өмірлік циклі ұзартылады [1]. Қалдықтардың пайда болуы және шикізатты пайдалану тиімділігінің төмендігі мәселелерімен бетпе-бет келіп, айналмалы экономика тұжырымдамасы дүниеге келді. Іс жүзінде бұл қалдықтарды азайтуды білдіреді. Өнім жарамдылық мерзіміне жеткенде, қолданылған материалдар экономикада мүмкіндігінше ұзақ сақталады. Қосымша құнды жасау үшін тауарды бірнеше рет және тиімді пайдалану – ең алдымен арзан және оңай қол жетімді материалдар мен энергияның үлкен көлемін қажет ететін «лақтыру» тұжырымдамасына негізделген дәстүрлі желілік экономикалық модельге қарама-қайшы. Еуропарламенттің әрекетке шақыратын ескірген жоспарлары да осы үлгінің бір бөлігі.

Циркулярлы экономика экономикалық өсімнің табиғи ресурстар көлеміне тәуелділігінің болмауына және сызықтық экономикадан дөңгелек экономикаға өтуге бағытталған тұжырымдама ретінде қарастырылады. Бұл қолда бар қаражат пен активтерді, материалдар мен қорларды оңтайлы пайдалану арқылы қол жеткізіледі, яғни шикізат көлемін азайту және пайда болатын қалдықтарды азайту арқылы қамтамасыз етіледі. Азық-түлік пен ауылшаруашылық кластері арасында жаңғыртылатын материалдарды қолдану арқылы ауыл шаруашылығындағы циклдарды жабу мүмкіндігі қарастырылған. Циркулярлы экономика қағидалары қала мен облыстың аталған секторларда қалай жүзеге асырылатындығы қарастырылды. Құрылыста дәстүрлі және заманауи сәулетті үйлестіру, пассивті дизайн мен жоба принциптерін дамыту ұсынылады. Өнеркәсіп тауарлар мен материалдарды қайта пайдалануды ұсынады. Циркулярлы стратегияны іске асыру нәтижесінде инновациялық кәсіпкерлік – «жасыл» бизнесті дамытуға жағдай жасалады.

Қазақстан елдің тұрақты және тиімді дамуы үшін 2013 жылы барлық ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру, табиғатқа кері әсер етуді және қалпына келмейтін ресурстардың сарқылуын азайту, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін «жасыл» экономикаға көшуді таңдады. Сарапшылардың пікірінше, 2050 жылға қарай «жасыл» экономикаға бағытталған шаралар ЖІӨ-ні 3%-ға арттыруға, «жасыл» бизнес салаларында қосымша 500 мың жұмыс орнын ашуға мүмкіндік береді [2]. Елімізде Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшу тұжырымдамасы 9 жылдан бері жүзеге асырылып келе жатқанымен, әлі де алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу мүмкін болмады. Осыған байланысты тұрақтылыққа сәтті көшу үшін экологиялық және экономикалық мәселелерді шешу мақсатында Жасыл экономикада үздік халықаралық тәжірибені ескере отырып, айналмалы экономика қағидаларын енгізуді ұсыну қажет.

Айналмалы экономиканың негізгі міндеті – өнімнің өмірлік циклінің соңында осы материалдарды кейіннен басқа өнім жасау процестерінде пайдалану мүмкіндігі үшін материалдардың құндылығын сақтау. Осылайша, ресурстардың тиімділігі артады, ал ресурстар мүлдем жоғалмайды. Нәтижесінде қоршаған ортаға кері әсер жойылады немесе қолайлы деңгейге

дейін төмендейді, бұл қазіргі заманғы прогрессивті адамзаттың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруға әкеледі.

Еуропалық сарапшылардың пікірінше, айналмалы экономикаға көшудің даусыз үш артықшылығы бар:

1) өндірістегі ресурстарды пайдалануды қысқарту есебінен қоршаған ортаға теріс әсерді азайту;

2) пайдаланылатын бастапқы ресурстар көлемінің азаюы есебінен өндіріс шығындарының төмендеуі;

3) жаңа жұмыс орындарын құру және жалпы әл-ауқат деңгейінің жоғарылауын білдіретін жаңа нарықтардың пайда болуы.

Мысал ретінде Алматы қаласы мен Алматы облысының оған іргелес аумақтары үшін дөңгелек экономикалық даму стратегиясын қарастырайық. Бұл экономикалық стратегияның мақсаты – пайдаланылатын шикізат көлемін азайту, қолданыстағы қорларды тиімді пайдалану және қалдықтардың түзілуін азайту арқылы оларды қайта пайдалану арқылы экономикалық өсудің табиғи ресурстарға тәуелділігін жою [2].

Осы стратегияларды іске асыру үшін бірқатар құралдар әзірленді:

а) тауарлар мен қызметтердің өзара әрекеттесуін қамтитын жаңа үлгілер арқылы құндылықты арттыру және ынталандыруды пайдалану жолдарын табу арқылы қолданыстағы бизнес үлгілерін түрлендіру;

б) ұзақ қызмет ету мерзімі бар материалдарды үздіксіз пайдалануды қамтамасыз ету үшін жобалау сатысында жүйелік принциптерді пайдалануды көздейтін болашақты жобалау;

в) мониторинг және ресурстарды оңтайлы пайдалану арқылы цифрлық технологияларды пайдалану, электрондық цифрлық және онлайн платформалар арқылы жеткізушілер арасындағы байланысты нығайту;

г) ұйымдар мен жеткізу тізбегіндегі бірлескен қызмет арқылы жоғары тиімділік үшін серіктестік, өзара тиімділік үшін мемлекеттік сектормен ынтымақтастық және қызметтің ашықтығын арттыру.

Тамақ өнеркәсібі және ауыл шаруашылығы. Осы мақсатқа жету үшін облыста егістік алқаптары ұлғайып, шетелдік инвестиция тартылып, жаңа технологиялар мен өңдеуші кәсіпорындарға инвестиция тартылуда. Қазақстанда қолданылатын дәстүрлі интенсивті ауыл шаруашылығы жердің 75% шөлейттенуіне және деградациясына және топырақтың 33% сортаңдануына әкелді. Қазіргі таңда жайылымдық жерлердің 14 пайыздан астамы жарамсыз. Алматы облысында 800 мың гектар жер эрозияға ұшырады.

Мамандар ауыл шаруашылығы өндірісін синтетикалық тыңайтқыштарды аз пайдаланғанда ғана жаңартуға болады деп есептейді. Ауыл шаруашылығы мен азық-түлік өндірісіндегі айналмалылықтың негізгі принципі жаңартылатын ауылшаруашылық материалдарының циклін жабу болып табылады. Кәсіпорындардың өзінде ауыл шаруашылығы және азық-түлік кластерлері арасындағы циклдарды жабу нәтижесінде түзілетін органикалық қалдықтардың мөлшерін азайтуға мүмкіндік туады. Ауыл шаруашылығы саласының өндірістік әлеуетін арттыру және оны қалаға

жақындату үшін өндірісті әртараптандыру, қала ресурстарын пайдалану және тұрақты өндіріс әдістерін енгізу қажет.

Құрылыс. Бүгінгі таңда Қазақстанда құрылыс саласы әлемдегі орын алып жатырған түрлі жағдайларға қарамастан кеңінен дамуда. Нұр-Сұлтан, Алматы секілді ірі қалаларға ауылды елді мекен және шетел тұрғындарының миграциясы бір адамға шаққандағы тұрғын үй алаңының орташа көлемінің біртіндеп ұлғаюына әкелуде: мысалы, 2020 жылдың наурыз айында Алматы қаласының бір тұрғынына 28 м² тұрғын үйден келген [3].

Қазақстан Республикасында жылжымайтын мүлік бағасының тұрақты өсуі теріс тенденция болып табылады. Қазіргі уақытта сумен жабдықтау, кәріз және жылумен қамту жүйелерінің 60%-дан астамының тозығы жеткен, құбырлардың кемінде 2,5%-ы жыл сайын ауыстыруды немесе жөндеуді қажет етеді. Айта кетерлік жайт, қала әкімдіктері жылу электр станцияларының құбырларына күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізеді, тұрғын үй қорының жылу тиімділігін арттыруға қаржы бөледі. Дегенмен, инженерлік желілердің 2%-дан азы нақты жаңартылған, ауыстыру және жөндеу қарқыны артта қалып отыр [4].

Құрылыста айналмалы экономиканың принциптерін қолдану үшін пассивті дизайнды және тұрақты жобалауды пайдалану ұсынылады. Ғимараттарды жобалау кезеңінде ресурстар мен энергияны тиімді пайдалануға көңіл бөлінсе, онда энергия тұтынуды 70%-ға азайтуға, парниктік газдар шығарындыларын азайтуға болады. Бұған пассивті дизайн әдістері арқылы қол жеткізуге болады (дұрыс бағдарлау, жылуды сақтайтын терезелерді қоса алғанда құрылыс материалдары, жақсы оқшаулау, жалпы көлеңкелеу). Бұл жағдайда көміртекті көп тұтынатын емес, қайта өңделген құрылыс материалдарын пайдалануға болады. Тың материалдарды қайта өңделген материалдармен алмастыру арқылы парниктік газдар шығарындылары ағашты тоннасына 2-9 тоннаға дейін азайтады. Құрылыстағы маңызды циркулярлы принцип – сақтау болып табылады. Қаланы тұрғызу кезінде дәстүрлі және заманауи сәулет өнерін үйлестіру, бұзылған ғимараттардың кейбір элементтерін жаңа құрылыстар салуда пайдалану қажет. Құрылыс секторында пассивті дизайн мен тұрақты жобалауды қолдану айналмалы экономикаға көшуді жеделдетеді.

Өнеркәсіп. Айналмалы экономика қағидаттарына сәйкес, қаланың өнеркәсіптері энергия тиімділігін, ыңғайлылықты және максималды қызмет мерзімін сақтай отырып, бүкіл өмірлік циклде өндірілген тауарларға меншік құқығы мен жауапкершілігін сақтайды. Бұл белгілі бір уақыттан кейін сатудан кейінгі қызмет көрсету, жөндеуден кейін қайта пайдалану және қызмет ету мерзімінің соңында қайта өңдеу арқылы қол жеткізіледі. Өнімнің өмірлік циклінің соңғы кезеңі қоқыс ретінде көму емес, егер оған жұмсалған шығындар оның жеке құрамдас бөліктерінің құнынан аспайтын болса, қайта өңдеуге болады.

Ресми деректерге сәйкес, 2019 жылдың соңына қарай Қазақстанда 100 миллион тоннадан астам қалдық жинақталған, бұл жыл сайын 5-6 миллион

тоннаға артып отыр. Бұл ретте жалпы республика бойынша өңдеу көлемі небәрі 11 пайызды құрайды. 2016-2019 жж 50-ге жуық кәсіпорын қалдықтарды тасымалдау және өңдеу бойынша 7 млрд теңге көлемінде мемлекеттік қолдау алған. Жылдық жинақтауы 100 млн т болғанда екінші реттік шикізат көлемі 100,5 мың тоннаны құрады [3].

Өндірушілерді өздерінің маркалы тауарларын өндіруге, қайталама ресурстардан тауар өндіруге, тауарларды өңдеуге және функционалдық мақсатын өзгертуге, қайта өңделген тауарларды арнайы таңбалауға рұқсат беру арқылы қалдықтарды қайта өңдеуге ынталандыру қажет. Қала билігі шығармашылық дизайн орталықтарын құру арқылы қайта өңделген материалдар мен материалдардан тауар өндіру жобаларын жүзеге асыру үшін арнайы сайттар құра алады. Мамандардың айтуынша, қаланың жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары қалаға түсетін ресурстардың 25% тұтынып, 15% жұмыс орындарымен қамтамасыз етіп отыр. Бұл ретте тауарлар мен материалдар айналымының 33 % - тамақ өнімдері мен сусындар өндірісіне, 27% - көліктер мен жабдықтар өндірісіне, 11 %- құрылыс материалдарын өндіруге жұмсалады. Осылайша, циркулярлық экономика стратегиясын іске асыру нәтижесінде «жасыл» бизнесті дамыту үшін жағдай жасалады: жаңа жұмыс орындары, тиісті инфрақұрылым, «жасыл» логистика және т.б.

Климаттың өзгеруі жаһандық экономикаға айтарлықтай әсер етеді, сонымен қатар экономикалық шындықтың көптеген секторларындағы жағымсыз өзгерістерді жеделдетеді. Жылыну салдарынан туындаған тұщы судың жетіспеушілігі, азық-түлік мәселелері, табиғи апаттар, көші-қон – энергетика, көлік, құрылыс, ауыл шаруашылығы сияқты негізгі салалардағы өзгерістердің себебі болып табылады және жаһандық экономикалық процестердің өзгеруіне әкеледі. Парниктік газдардың шығарылуымен қатар жүретін адамзаттың экономикалық қызметі климаттың өзгеруіне әкелетін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Циркулярлы экономикаға көшу маңыздылығы. Айналымды экономикаға көшу себептерінің бірі – шикізатқа сұраныстың артуы және ресурстардың тапшылығы. Бірнеше маңызды шикізат шектеулі болғандықтан, жер бетіндегі халық саны артқан сайын сұраныс та өседі. Оған қоса тағы бір факторлардың бірі – климатқа әсері. Шикізатты өндіру мен пайдаланудың маңызды экологиялық салдары бар, энергия тұтынуды және көмірқышқыл газын (CO₂) шығаруды арттыру және шикізатты тиімдірек пайдалану ластаушы шығарындыларды азайтады. Қалдықтардың алдын алу, экологиялық дизайн және қайта пайдалану сияқты шаралар жыл сайынғы парниктік газдар шығарындыларын азайта отырып, қазақстандық компаниялардың ақшасын үнемдей алады.

Қазіргі уақытта біз күнделікті қолданатын материалдар өндірісі көмірқышқыл газының шығарындыларының 45% құрайды. Қазақстан Республикасы үшін айналымды экономикаға көшу – қоршаған ортаның қысымын азайту, шикізатпен қамтамасыз ету, бәсекеге қабілеттілікті, инновацияны, экономикалық өсуді ынталандыру және жұмыспен қамту,

қауіпсіздікті жақсарту сияқты артықшылықтарға мүмкіндік береді. 3R - азайту, қайта пайдалану және қайта өңдеу - әсерді азайтып, ресурстар мен энергияны үнемдейді.

Айналмалы экономика тізбекке эко-дизайн және қалпына келтіру сияқты басқа да ұғымдарды енгізіп, осы 3R-ді 7R-ге дейін кеңейтеді. Қазіргі таңда қарастырылатын 7R: қайта дизайн, кішірейту, қайта пайдалану, жөндеу, жаңарту, қалпына келтіру, қайта өңдеу. Циркулярлы экономика мақсаттары мен мақсатты индикаторлары 1 кесетеді көрсетілген.

Кесте 1 - Циркулярлы экономика мақсаттары мен мақсатты индикаторлары

Сала	Мақсат	2020 ж.	2030 ж.	2050 ж.
Су ресурстары	Ұлттық деңгейде су тапшылығын жою	Халықты сумен қамтамасыз ету	Ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету (2040 ж. қарай)	Су мәселелерін түбегейлі шешу
	Бассейндік деңгейде су тапшылығын жою	Бассейндердегі жалпы тапшылықты барынша жылдам жабу (2025 ж. қарай)	Әр бассейн бойынша тапшылықтың болмауы	
Ауыл шаруашылығы	Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі	3 есе ұлғаю		
	Бидай өнімділігі (т/га)	1,4	2,0	
	Суару суының құны	450	330	
Энерготіімділік	ЖІӨ-нің энергия сыйымдылығын 2008 жылғы деңгейден төмендету	25%	30%	50%
Электр энергетикасы саласы	Электр энергиясын өндірудегі баламалы көздердің үлесі	Күн сәулесі және жел: 2020 жылға дейін 3% кем емес	30%	50%
	Электр энергиясын өндірудегі газ электростанцияның үлесі	20%	25%	30%

	Аймақтарға газ жүргізу	Ақмола және Қарағанды облысы	Солтүстік және Шығыс Қазақстан	
	Электр энергетикасындағы көмірқышқыл газының эмиссиясының ағымдағы деңгейінен төмендеуі	2012 ж. деңгейі	-15%	-40%
Ауаның ластануы	Қоршаған ортаға күкірт және азот оксидтерінің шығарындылары			Еуропалық деңгей
Қайта өңдеу	Тұрғындарды қатты тұрмыстық қалдықтарды жинаумен қамту		100%	
	қоқыстарды санитарлық сақтау		95%	
	қайта өңделген қалдықтардың үлесі		40%	50%

Ескерту. Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігі мәліметтері қолданылды

Біз үшін айналмалы экономикаға көшу бірқатар өзекті мәселелерді шешеді: тау-кен өндіруші кәсіпорындардың жанында жиналған өндірістік қалдықтарды өңдеу және қайта пайдалану; еліміздің барлық елді мекендері үшін өзекті болып табылатын тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу және олардың экологиялық таза кәдеге жаратуын қамтамасыз ету; су ресурстарын тазарту және қайта пайдалану, бұл су тапшы аймақтар үшін маңызды. Бірақ ең бастысы, менің ойымша, циклдік өндірісті құру және жұмыс орындарының санын көбейту, бұл да жұмысшыларды компьютерге еріксіз ауыстыру жағдайында маңызды. Қазақстанның «жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы үш кезеңде жүзеге асырылады (кесте 1):

- 2013-2020 - осы кезеңде мемлекеттің негізгі басымдығы ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және табиғатты қорғау қызметінің тиімділігін арттыру, сондай-ақ «жасыл» инфрақұрылымды құру болады;

- 2020-2030 - қалыптасқан «жасыл» инфрақұрылымның негізінде суды ұқыпты пайдалануға, жаңартылатын энергия технологияларын дамытуды және кеңінен енгізуді ынталандыратын және ынталандыратын, сондай-ақ суды ұқыпты пайдалануға бағытталған ұлттық экономиканың

трансформациясы басталады, сондай-ақ, энергия тиімділігінің жоғары стандарттары бойынша;

- 2030-2050 - ұлттық экономиканың «Үшінші өнеркәсіптік революция» деп аталатын принциптеріне көшуі, табиғи ресурстарды олардың жаңаруы мен тұрақтылығын ескере отырып пайдалануды талап етеді [5].

Циркулярлы экономикаға көшуді жүзеге асыру Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшу туралы заңнамалық актілерімен реттелетін болады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында мынадай тезис айтылды: «Адамзат үшінші өнеркәсіптік революция қарсаңында, ол өзгереді. өндіріс ұғымының өзі. Технологиялық жаңалықтар әлемдік нарықтардың құрылымы мен қажеттіліктерін түбегейлі өзгертуде. Біз қазірдің өзінде бұрынғыдан мүлде басқа технологиялық шындықта өмір сүріп жатырмыз» [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20151201STO05603/circular-economy-definition-importance-and-benefits>

2 Қазақстан Республикасының «Жасыл» экономикаға көшу Концепциясы. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/T1300000577>

3 Русакова В. ҚР тұрғын үй фонды туралы не белгілі [Электрондық ресурс]. – https://krisha.kz/content/news/2020/chto_izvestno_o_zhilishchnom_fonde_rk

4 Қазақстандағы тұрғын үй нарығына сараптама. 2018–2019. [Электрондық ресурс] – <http://marketingcenter.kz/2019/0508analizrynok-nedvizhimostikazakhstan.html>

5 Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшу Концепциясы Жарғысына түсініктеме. Казахстанская правда. — 2013. — 1 маусым. — 2 б.

6 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.// Мысль. — 2013. — № 1.

ӘОЖ 331.3

ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК: КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН МОДЕЛЬ

Жалгасова Гулназ Акимзадаевна, 6В04107 Маркетинг, 2 курс,
бакалавр, Астана Халықаралық Университеті, Жоғары Экономика мектебі
Нұр – Сұлтан, Қазақстан.

COVID – 19 пандемиясының пайда болуы және тез таралуы кең мағынада әл – ауқатқа баса назар аудара отырып, тұрақты шешім қабылдаудың маңыздылығына назар аударды. Осыған байланысты кәсіпкерлік пен инновация болашақты жобалауда шешуші рөл атқарады, онда әл – ауқат пен тұрақтылық принциптері адам мен іскерлік қызметке терең енеді.

Global Entrepreneurship Monitor (GEM) 2010 жылғы Ғаламдық есебінде былай делінген: "саясаткерлер мен ғалымдардың көпшілігі кәсіпкерліктің қоғамның дамуы мен әл-ауқаты үшін өте маңызды екендігімен келіседі. Кәсіпкерлер жұмыс орындарын ашады. Олар экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жеделдете отырып, инновацияларды ынталандырады және қалыптастырады. Олар жанама түрде жаңа бәсекелестік құру арқылы өнімділікті арттыруға ықпал етеді. Осылайша кәсіпкерлік экономикалық өсу мен ұлттық бәсекеге қабілеттіліктің катализаторы болып табылады" [1].

Кәсіпкерлікке оқыту бизнес – жоспарды қалай дайындауға, ойлау мен іс – әрекетті дамытуға, сондай – ақ идеяларды әзірлеуді, бизнесті құруды және оның өсуін басқаруды қамтитын процеске, мысалы, Бабсон бағдарламаларына үйретуден басталды. Муллинс пен Комисар (2009) Жаңа бизнесті бастау процесіне дәлелденбеген болжамдар мен қатаң бизнес модельдеріне негізделген қате бизнес – жоспарлар кедергі келтіреді деп мәлімдейді. Олар Google, PayPal және Starbucks сияқты компаниялардың сәттілігі олардың бастапқы бизнес – жоспарларына түбегейлі өзгерістер енгізуді талап етті және олар бастапқы идеяны тестілеу процесін және іске қосу кезеңінде алынған ақпаратты бизнес-модельге түзетулер енгізу үшін ұсынады, бұл компанияға оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сол қағидаларды ұстана отырып, Бланк (2006) кәсіпкерлер өріске шығып, клиенттерді тексеру процесіне уақыт жұмсау керек деп мәлімдейді [2, б. 21-38].

Бейсболға немесе футболға жаңадан келген ойыншы сияқты, кәсіпкерлер ашық және бәсекеге қабілетті нарықтағы жаңашылдыққа қарсы тұруға дайын болу үшін арнайы жасалған тәжірибелерде өз білімдерін, дағдылары мен таланттарын дамытуы керек. Осы ұқсастықтан кейін спортта арнайы жаттығулар жаңа ойыншының физикалық жағдайын жақсартады: жүгіру, күш жаттығулары, икемділік және лақтыру немесе ұру сияқты ойын техникасын немесе командалық жұмысты дамытатын әдістерді қолдану. Соңында, білгендерін іс жүзінде қолдану үшін матчтар өткізіледі. Кәсіпкерлікті дамыту және инновациялық орталықтар кәсіпкерлерді нақты кәсіпкерлік құзыреттілікке үйрету үшін осы процедураларды ұстануы керек.

Дамыған елдерде технологияға негізделген бизнестің ортақ белгісі – білімнің негізгі саласын иелену. Жаңа бағдарламалау тілдері, молекулалық биология эксперименттері, салалық зерттеулер немесе трендтер сияқты

технология саласындағы негізгі білімді анықтау кәсіпкерлерге пайдалы мүмкіндіктерді табуға көмектеседі.

Әдетте идеялар ауада пайда болады деп саналғанымен, Джонсон жақсы идеялар бар бөліктердің жиынтығынан жасалады деп мәлімдейді. Олардың кейбіреулері проблемаларды шешудің тәсілдері немесе мәселенің жаңа анықтамалары сияқты ұғымдар болып табылады, ал басқалары жаңа өлшеу және аналитикалық жабдықтар сияқты механикалық бөліктердің өнімі болып табылады. Бұл жаңа платформалар инновацияны бастауға қызмет етеді; мысалы, халықаралық қызметтердің жылдамдығын арттыру YouTube сияқты бейне алмасу қызметіне жол ашты. Оның тез іске қосылуына Adobe Flash – ті бейне сервис платформасы ретінде пайдалану ықпал етті, өйткені бұл оның негізін қалаушыларға, Херлиге, Ченге және Каримге жаңа бейне стандартын жасауға миллиондаған доллар салудың орнына фотосуреттер мен бейнелермен бөлісудің қарапайымдылығына назар аударуға мүмкіндік берді [3, б. 35-40].

Кәсіпкерлік мәдениетті насихаттау көбінесе артта қалады. Басқа жағдайларда, бұл тақырыпты қамтитын журналдар мен теледидар бағдарламаларының қарапайым болуы жеткілікті. Дайындалған немесе таратылатын материалдардың сапасы аудиторияны ағарту және Бизнестің сәттілігі мен сәтсіздігінің себептерін дұрыс түсіну үшін өте маңызды. Мамандар кәсіпкерлік процестің өмірлік маңызды компоненттерін бөліп көрсету үшін қарапайым және ынталандырушы тілде мұқият талданып, баяндалуы керек табыстар мен сәтсіздіктерге қатысты зерттеулерді анықтап, зерттеп, дайындауы керек. Білім беру университеттік немесе қоғамдық аудиториямен шектелмеуі керек; ол бизнес – кейстердің жаппай таралуына байланысты ашық, үздіксіз және тұрақты болуы керек. Аймақтағы елдердің дамуы үшін кәсіпкерлік пен инновацияның маңыздылығы кәсіпкерлік вирусты барлығына тарататын індеттің басталуын талап етеді. Әлеуметтік желіде жұқтыру қағидаларын қолдану, бұқаралық ақпарат құралдарында әңгімелер мен кәсіпкерлердің сұхбаттарын тарату, есте қаларлық хабарлама тиімді дизайн мен өндірісті қолдана отырып жеткізілген жағдайда, кәсіпкерлік вирустың таралуына сезімтал контекст құруға ықпал етеді [4, б. 57 – 81].

Әрине, табысты кәсіпкерлер өткізетін конференциялар өте ынталандырады. Олардың әңгімелері тиісті құралдармен таратылған және негізгі сабақтарды білетін және осы бастамаларды сәттілік пен сәтсіздіктің басқа жағдайларына салыстыратын және қарама-қайшы келетін сарапшылар талдаған кезде кең таралған. Әлемге әйгілі кәсіпкерлердің кітаптары, мақалалары мен жағдайлары өте айқын; дегенмен, болашақ кәсіпкерлер мен басқа да аудитория жергілікті кәсіпкерлердің әңгімелері мен істеріне жақсырақ қарай алады.

Кәсіпкерлерді оқыту процесі мемлекеттік саясаткерлерді қамтуы керек, өйткені олар инновациялық және кәсіпкерлік әлеуетті дамытудағы білімнің маңыздылығы мен әлеуетін, сондай – ақ оның қоғамға әсерін білуі керек.

Сонымен қатар, олардың шешімдері осы процеске қандай әсер ететінін түсіну керек.

Бұл мәдени өзгеріс виртуалды кеңістікті, қауымдастықты немесе түйіндерді құру үшін әлеуметтік медианы қолдана алады, онда кәсіпкерлер идеялармен алмаса алады, білім мен ноу – хау ресурстарын таба алады, сонымен қатар ұлттық және халықаралық алмасуларға ықпал ету үшін әлеуетті инвесторлармен, кеңесшілермен немесе басқа қызмет жеткізушілерімен идеялармен бөлісе алады. Көптеген елдерде көптеген интернет – сайттар, блогтар, журналдар және радио немесе теледидар бағдарламалары инновация мен кәсіпкерлік тақырыбын қозғайды; алайда, егер олар бір үлкен сандық қауымдастыққа біріктірілсе, бұл жеке күш-жігердің бәрі үлкен әсер етуі мүмкін.

Инновациялық экожүйе кәсіпкерлердің кластерлері арқылы құрылуы мүмкін, өйткені экожүйенің өсуімен және оның мүшелері үшін тәжірибе жасау үшін үлкен мүмкіндіктер пайда болады [3, б. 17]. Сол сияқты, жаңашылдық қабілеті халық санының өсуімен экспоненциалды түрде артады, өйткені басқа себептермен қатар, кең аудитория қамтылған және бұл бірдей мәселені әр түрлі тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кластердегі кәсіпорындармен байланыс кәсіпкерге нарық қажеттіліктері мен қол жетімділік сияқты инвестициялық шешімдер қабылдау факторларын ескере отырып, клиенттердің ықтимал жылдам төлемдеріне, жеткізушілердің несиелеріне және инвестициялық қорларға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кәсіпкерді дамытудың ұсынылған моделі парадигманың өзгеруін білдіретінін атап өткен жөн:

- Идеяларды әзірлеуге негізделген тәсілден кәсіпкерлік талантты дамытуға негізделген тәсілге дейін;

- Бизнес – жоспарларды дайындауға назар аударудан бастап кәсіпкерлерге байқау негізінде мүмкіндіктерді анықтауға, шығармашылық шешімдер жасауға және прототиптер жасауды үйренуге мүмкіндік беруге дейін;

- Өзінің оқу жоспарларына кәсіпкерлік бойынша сабақтарды қамтитын бағдарламалардан бастап оқытудың барлық кезеңдерінде кәсіпкерлік мәдениетті енгізуге дейін;

- Инновациялық бизнес – идеяларды күтіп тұрған инкубаторлар құрудан бастап, тұтас кәсіпорындарды құратын кәсіпкерлерді дамыту орталықтарын құруға дейін;

- Кәсіпкердің идеясы пайда болғанша күтуден бастап, кәсіпкерлік қабілеті бар адамдарды белсенді іздеуге дейін;

- Технологиялық кәсіпорындарға баса назар аударудан – олардың білім базасына қарамастан жоғары құнды кәсіпорындарды қолдауға дейін;

- Жеке бағдарламаларды жасаудан бастап бизнес пен инновацияны экономиканың неғұрлым серпінді секторлары үшін өсу қозғалтқыштарына айналдыруға дейін;

- Жергілікті тәсілден жаһандық бизнесті дамытуға дейін.

Инновациялар мен кәсіпкерлікті дамыту моделі және алға қойылған бастамалар, атап айтқанда, маңызды табыстарға жету үшін үлкен әлеуетке ие. Стандартталған индикаторлардың көмегімен әсерді бағалау, модельді нақтылау және нәтижелерді күшейту үшін аймақтың әртүрлі елдерінде кешенді жоспар әлі де орындалуы керек. Бұл модельдің берік ұстанымдары аймақ экономикасының бағытын өзгерте алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Kelley, D.J., Bosma, N., Amorós, J.E. and Global Entrepreneurship Research Association (GERA) (2010) Global Entrepreneurship Monitor (GEM). 2010 Global Report.<http://entreprenorskapsforum.se/wp-content/uploads/2011/02/GEM-2010-Global-Report.pdf>
2. Blank, S. 2005. The Four Steps to the Epiphany. P. 21-38.
3. Johnson, S. 2010. Where Good Ideas Come From: The Natural History of Innovation. New York, NY: Riverhead Books. P. 35-40.
4. Gladwell, M. 2000. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference. Boston: Little, Brown. P. 57-81.

УДК: 334

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Жанасова Асем Естемысовна, магистрант 2 курса
Специальность 7М04104 Социальное предпринимательство
Международный Университет Астана, г.Нур-Султан,
Республика Казахстан

Научный руководитель – Окутаева Сауле Толегеновна, PhD

Социальное предпринимательство выступает в качестве инновационного направления развития социальных услуг. Ранее была выявлена невозможность развития социального предпринимательства без инновационных введений. Важно углубиться в анализ инноваций, играющих большую роль в социальном предпринимательстве.

Понятие инновации достаточно часто используется в научной литературе, употребляясь для обозначения введения новшеств, как улучшение посредством создания новых способов деятельности и т.п. Преимущественно понятие инновации использовалось в анализах технико-технологической и экономической деятельности, где, по большей части, его содержание понимается утилитарно как научно-техническое новшество, изобретение, открывающее новые возможности для использования в области производства. Так же значительно распространено определение инновации как новшества в качестве нового продукта, открывающее новые возможности для

продвижения на рынке. В настоящее время область применения понятия значительно расширилась и включила в себя также социальную, политическую и духовную сферы общественной жизни, что сразу и остро вызвало потребность философско-методологического и культурно-теоретического расширения и осмысления его содержания [1].

Социальные инновации представляют собой нововведения в виде стратегий, концепций, идей, направленных на решение социальных проблем и удовлетворение социальных потребностей.

Целью социальных инноваций является создание благоприятных условий для развития общества. Без инноваций социальное предпринимательство не способно преподнести обществу решение социальных проблем. Лишь новаторские идеи и их реализация способны обратить негативные социальные вопросы в положительную сторону. Так же, как бизнесмены в коммерческом секторе открывают новые бизнес-модели, социальные предприниматели находят новые, радикальные решения социальных проблем и воплощают их в жизнь. Они видят возможности, которые незаметны другим людям, и совершенствуют систему, внедряя новые подходы и придумывая решения, которые приносят благоприятные изменения в обществе.

Применительно к коммерческим и некоммерческим организациям под социальными инновациями обычно понимаются социально-ориентированные новшества [2]. Такие новшества представляют собой сознательно организуемые нововведения или процессы, реализуемые компанией в соответствии с изменяющимися условиями ее функционирования и имеющие целью эффективное использование социального потенциала организации.

Социальные предприниматели региона функционируют в следующих условиях: с одной стороны, они сталкиваются с необходимостью постоянного обновления продукта и обеспечения на этой основе ощутимых конкурентных преимуществ, с другой – их инновационная активность ограничена потенциалом малого и среднего бизнеса, несопоставимого с инновационным потенциалом крупных организаций [3].

Для оценки потенциала развития инновационной деятельности используются данные социологического исследования, проводимого авторами в сентябре 2018 года. В проводимом исследовании не учитывались организационно-правовые формы социальных предприятий, ставка была сделана на инновации, решающие социальные проблемы с помощью бизнес-инструментов.

Под инновационными процессами в рамках проводимого исследования понимались целенаправленные изменения во всех сферах предпринимательской деятельности, соответствующие выбранному направлению развития бизнеса, зафиксированным результатам планируемых изменений и разработанным механизмам их реализации. Таким образом, под

инновационным углом зрения рассматривались все основные аспекты функционирования социальных предпринимателей региона [4].

По результатам проведенного опроса был первоначально составлен социально-демографический портрет социальных предпринимателей. Характеристика респондентов по половозрастному составу, уровню образования и периоду занятия предпринимательской деятельности выглядит следующим образом, представлено на рисунке 1,2,3.

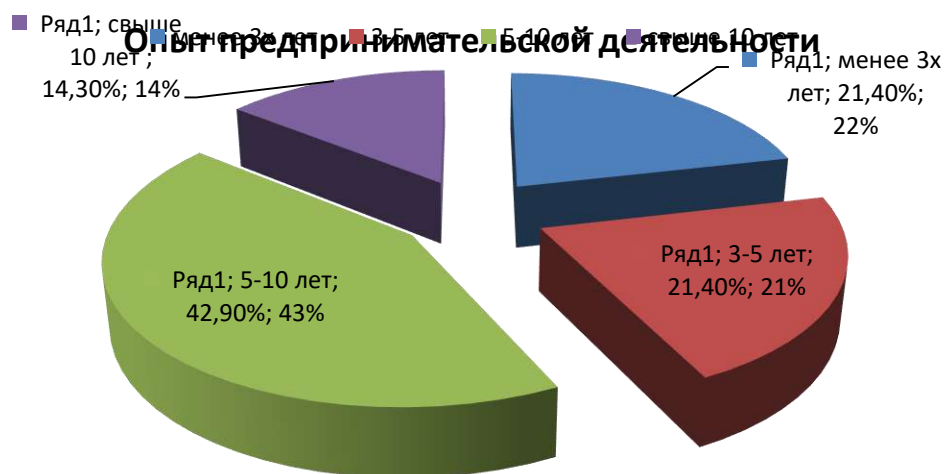

Рисунок 1 - Опыт предпринимательской деятельности социальных предпринимателей

Как показывает рисунок 1, социальные предприниматели, имеющие опыт работы менее 3х лет составляют 21,4%. Бизнесмены, занимающиеся предпринимательством от 3 до 5 лет, составляют 21,4%; около половины социальных предпринимателей занимаются бизнесом от 5 до 10 лет. Деловые люди, имеющие опыт более 10 лет составляют 14,3%.

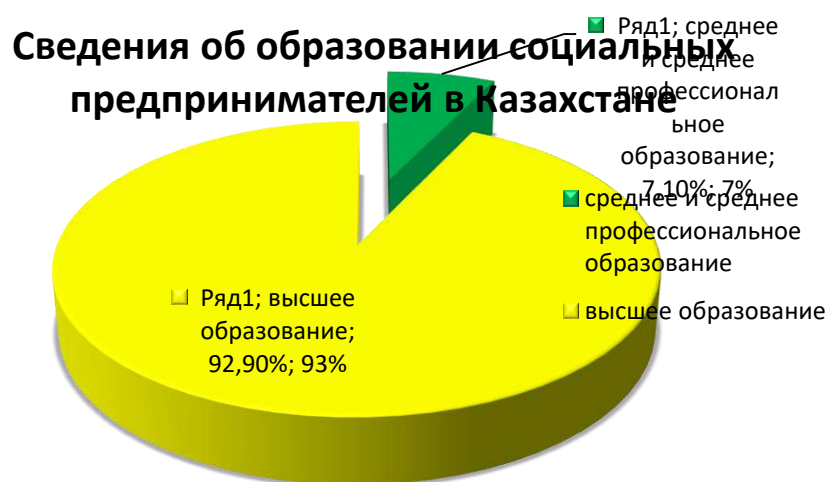

Рисунок 2 - Сведения об образовании социальных предпринимателей в Казахстане

Из рисунка 2 видно, что 7,1% предпринимателей имеют среднее и среднее профессиональное образование, 92,9% имеют высшее образование, из них 42,9% имеют второе высшее образование.

Соотношение мужчин и женщин социальных предпринимателей

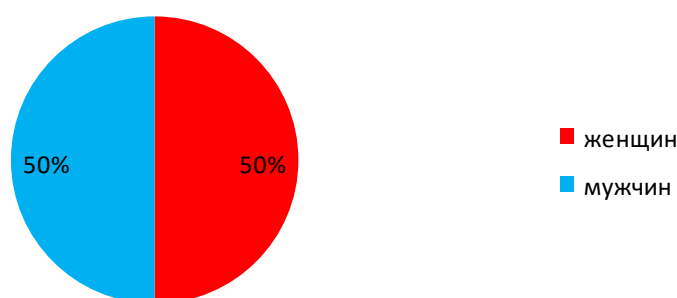

Рисунок 3 - Соотношение мужчин и женщин в социальном предпринимательстве

Как видно из рисунка 3, социальные предприниматели в равных долях составляют женщины и мужчины.

Высокий уровень образования респондентов и достаточно длительное функционирование на рынке могут быть использованы как факторы, способствующие развитию инновационной деятельности предприятий. Однако для их реализации необходимы как внутренние условия – формирование инновационного мышления, предпринимательский стиль управления, так и внешние составляющие – государственная поддержка, взаимодействие с другими формами бизнеса и населением.

На рисунке 4 приведены ответы респондентов на вопрос приверженности к инновационным предприятиям.

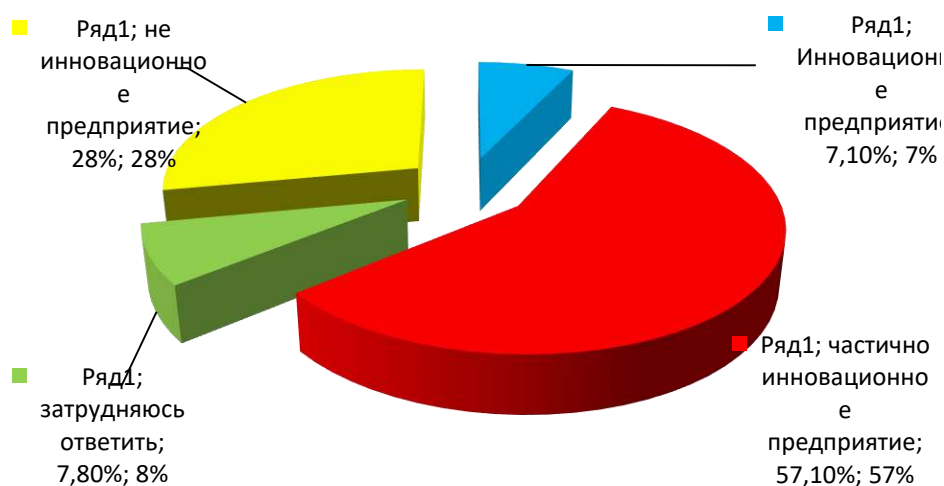

Рисунок 4 - Структура ответов респондентов на вопрос приверженности к инновационным предприятиям

Анализ ответов респондентов из числа социальных предпринимателей на вопрос «Считаете ли Ваше предприятие инновационно-ориентированным?» показал, что только 7,1% из них относят себя к группе инновационных предприятий, 57,1% - к группе частично инновационно-ориентированных предприятий. Около 7,1% затруднились ответить и 28% не считают себя инновационными предприятиями. Полученные результаты отражают низкую психологическую готовность социальных предпринимателей к применению инновационных решений на своих предприятиях. В целом можно считать, что только 7,1% опрошенных, включенных в исследуемую выборку как действующие инноваторы, являются таковыми, а остальные являются резервом для дальнейшего активного вовлечения в инновационные процессы и требуют особой поддержки для перехода в новое качество.

Проведя анализ ответов на вопрос об оценке перспектив развития инновационной деятельности в организациях, можно сделать вывод о том, что только 10% высоко оценивают перспективы своего инновационного развития.

При сопоставлении полученной информации можно сделать общий вывод о том [5], что не трудно заметить, как оценка перспектив развития инновационной деятельности связана с источниками финансирования и уровнем государственной поддержки. Фундаментальной проблемой, сдерживающей инновационное развитие, является неудовлетворительное экономическое положение социальных предпринимателей. Следовательно, региональной администрации необходимо ставить в приоритет развитие государственной программы по ведению инновационной деятельности социальных предпринимателей и поддержанию стабильного экономического положения их бизнеса.

При сопоставлении полученной информации можно сделать общий вывод о том [6], что не трудно заметить, как оценка перспектив развития инновационной деятельности связана с источниками финансирования и

уровнем государственной поддержки. Фундаментальной проблемой, сдерживающей инновационное развитие, является неудовлетворительное экономическое положение социальных предпринимателей. Следовательно, региональной администрации необходимо ставить в приоритет развитие государственной программы по ведению инновационной деятельности социальных предпринимателей и поддержанию стабильного экономического положения их бизнеса.

В современном быстро меняющемся мире требуется не только постоянная и регулярная генерация инноваций, но и повышение уровня их качества путем улучшения таких их видов, как организационные маркетинговые, финансовые [7]. Анализ ответов на вопрос: «Какие основные факторы, по Вашему мнению, препятствуют развитию инновационной деятельности?» представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Основные факторы, препятствующие развитию инновационной деятельности социальных предпринимателей

Факторы	% от числа ответивших
Низкая платежеспособность населения	35,7
Отсутствие спроса со стороны потребителей	0,0
Сложные процедуры получения финансовой поддержки	35,7
Недостаток знаний в области бизнеса	21,4
Недостаток квалифицированных кадров	35,7
«Предпринимательское» выгорание и отсутствие желания нововведений	14,3
Отсутствие времени	35,7
Организационные сложности введения инноваций	35,7

Полученные результаты свидетельствуют о нехватке знаний у руководителей для повышения инновационной активности, а также о большом недостатке квалифицированных кадров для реализации этой деятельности. Также отрицательными факторами, оказывающими влияние на инновационную деятельность, являются сложность, длительность (недостаток времени) и бюрократизм в получении финансовой поддержки со стороны государства.

Поэтому наиболее актуальным направлением в использовании потенциала инновационной деятельности предполагается разработка [8] необходимых маркетинговых и финансово-ориентированных программ обучения, информационная поддержка социальных предпринимателей, занимающихся или планирующих заниматься инновационной деятельностью, а также стимулирование их интеграции с другими инновационными предприятиями и организациями.

Анализ ответов респондентов на вопрос: «В какой области Вы видите наибольший потенциал для развития инновационной деятельности» выглядит следующим образом, представлено на рисунке 5.

Преобладающее число респондентов придерживается более глобальных изменений, таких как разработка стратегий и построение новых бизнес-моделей.

После рассмотрения ключевых мотивов для развития инновационной деятельности было выявлено, что преобладающее число респондентов, а именно 71,4%, определили, что есть желание сделать новое необходимое обществу дело, очередной раз подтверждая миссию создания социальных организаций, направленных на решение особо значимых вопросов для общества [8].

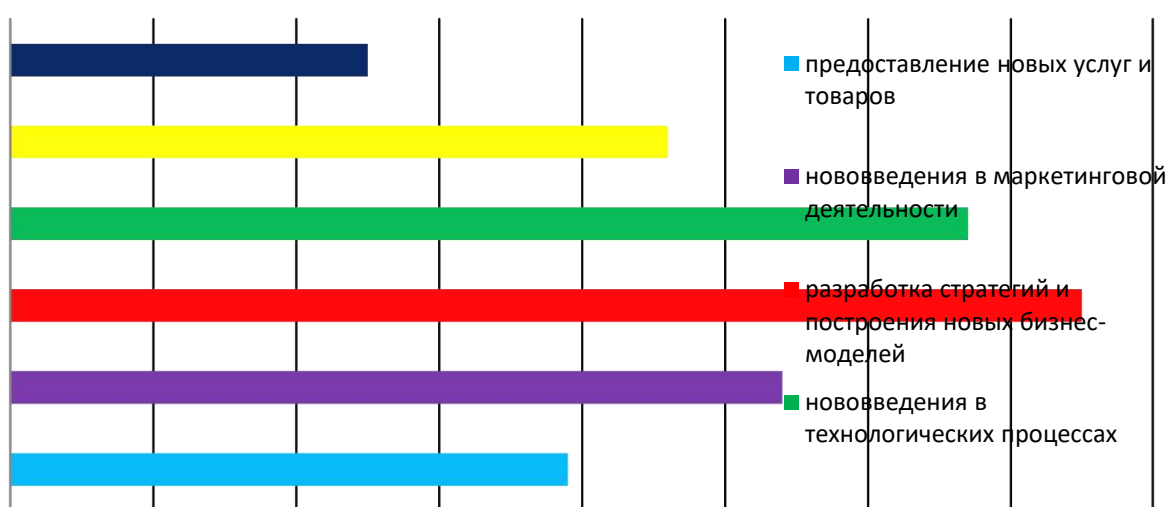

Рисунок 5 - Потенциальные направления для развития инновационной деятельности, % (составлено по результатам опроса)

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что социальные предприниматели готовы реализовывать новые идеи для нашего общества, вдохновляясь положительным результатом других организаций и имея в своем штате сотрудников, видящих новое решение социальных проблем и готовых последовать за ними.

Таким образом, можно сделать вывод, что потенциально возможные инноваторы, как и действующие на сегодняшний день субъекты социального предпринимательства, основными факторами, препятствующими инновационной активности, считают ограниченные финансовые возможности и отсутствие квалифицированных инновационно-ориентированных кадров. В меньшей степени ими ощущается недостаток информации о потребителях и недостаток инновационных идей. Это говорит о недооценке потенциальными инноваторами важности маркетинговой составляющей инновационных проектов.

Список использованных источников:

1. Ахмадеев А.М. Управление инновациями в малом бизнесе // Наука сегодня: факты, тенденции, прогнозы: Материалы международной научно-практической конференции. Вологда, 2018. – с. 60-61.
2. Лоншакова Ю.О., Милова Ю.Ю. Роль инноваций в малом бизнесе // Молодежный вестник ИрГТУ. – 2016. – № 4. – с. 22.
3. Майоров А.С. Роль инноваций в малом бизнесе как социально-экономических явлений // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2011. – № 21. – с. 28-29.
4. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29.10.2015 г. (с изменениями и дополнениями от 25.11.2019 г.)
5. Мартин Р.Л., Осберг С. Социальное предпринимательство – определение понятия (2018 г.), доступно по адресу: http://www.nbforum.ru/thanalitic_391_76
6. The Four Lenses Strategic Framework. Toward an Integrated Social Enterprise Methodology (2019 г.), доступно по адресу: <http://www.4lenses.org/setypology>
7. Развитие гражданского общества посредством внедрения социального предпринимательства в казахстане (2017 г.), доступно по адресу: <http://cso-central.asia/razvitiye-grazhdansoko-2019/>
8. Социальное предпринимательство: миссия сделать мир лучше / Кикал Дж., Лайонс Т. / пер. с англ. – М: Альпина Паблишер, 2014. с. 30.

UDC:65

INNOVATIVE ASPECTS OF STRATEGIC MANAGEMENT

Kabdykesheva Dayana Samatovna, Postgraduate, 1st year
Specialty 7M04109 - Strategic Management and Leadership (EMBA)
Astana International University, Nur- Sultan,
Republic of Kazakhstan
Supervisor – Okutaeva Saule Tolegenovna, PhD

Innovative activity is considered as one of the methods ensuring the proper level of competitiveness of enterprises. When developing an innovative development strategy, a modern enterprise takes into account both the market and the resource component. The innovation strategy is a model for the development of an enterprise that relies on innovations in the competitive struggle.

The essence of strategic management consists in the formation and implementation of an organization's development strategy based on continuous monitoring and evaluation of ongoing changes in its activities to maintain the ability to survive and function effectively in an unstable external environment [1].

Strategic management at the enterprise reflects in the following functions:

1. Planning of the strategy.
2. Organization of the implementation of the strategic plans.
3. Coordination of actions to implement strategic objectives.
4. Motivation to achieve strategic results.
5. Control over the process of strategy implementation [2].

Let's consider the principles of strategic management.

Scientific knowledge combined with elements of art. The manager uses data and conclusions of many sciences in his activity, but at the same time, he must constantly improvise, and look for individual approaches to the situation. The realization of this task involves, in addition to knowledge, mastery of the art of competitive struggle, the ability to find a way out of the most difficult situation, focus on key problems, and highlight the main advantages of your organization.

The purposefulness of strategic management. Strategic analysis and strategy formation should be subject to the principle of purposefulness, i.e. they should always be focused on fulfilling the global goal of the organization. In contrast to free improvisation and intuition, strategic management is designed to ensure the conscious directed development of the organization and the focus of the management process on solving specific problems.

The flexibility of strategic management. Implies the possibility of making adjustments to previously made decisions or reviewing them at any time following changing circumstances. The implementation of this principle involves assessing the compliance of the current strategy with the requirements of the external environment and the capabilities of the enterprise, clarifying the adopted policies and plans in case of unforeseen developments and increased competition.

Unity of strategic plans and programs. To achieve success, strategic decisions at different levels must be coordinated and closely linked. The unity of the strategic plans of commercial organizations is achieved by consolidating the strategies of structural divisions, and mutual coordination of the strategic plans of functional departments. Creating the necessary conditions for the implementation of the strategy. The strategic plan does not ensure its mandatory successful implementation. The process of strategic management should include the creation of organizational conditions for the implementation of strategic plans and programs, i.e. the formation of a strong organizational structure, the development of a motivation system, and the improvement of the management structure [3].

Traditionally, the system of strategic goals and indicators was developed for the functional divisions of the organization. The process approach considers an organization as a network of processes. From this point of view, the development of a system of goals and indicators should be carried out simultaneously with the regulation and development of indicators for processes, which will lead to greater coherence of the organization as a whole (Fig. 1). For this, it is necessary to:

- 1) take a decision on the implementation of a business process management system and a strategic management system;
- 2) develop an organizational strategy;
- 3) describe business processes;

- 4) document decisions on the strategic management system;
- 5) regulate business processes;
- 6) enter indicators to control business processes;
- 7) link strategic goals and normalize indicators by processes.

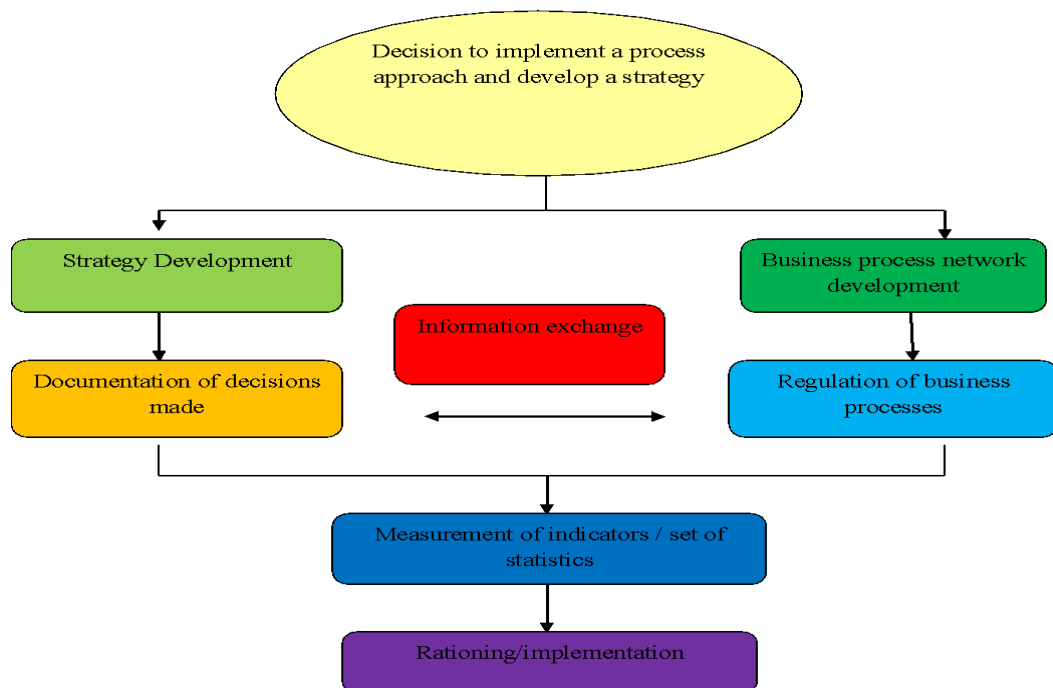

Figure 1 - Development of a strategic management system and a process approach

Usually, at the first stage, a project execution schedule is developed, the timing depends on the size of the organization, the number of personnel, their readiness for changes, as well as on the competence of the management, since it is their interest and direct participation that largely determine the success of the entire project. Particular attention should be paid to the team, which is responsible for the implementation. Candidates must meet certain conditions, and their selection can be carried out on an expert assessments basis. The selection criteria can be as follows:

- 1) the opportunity to devote at least a third of the working time to the project;
- 2) be able to directly and promptly contact the company's management;
- 3) competence in the management of the company;
- 4) understanding the specifics of the organization's activity;
- 5) personal interest in the project;
- 6) respect for employees [4].

After the approval of the start date of the project, the appointment of the manager, and the participants, there is issued an official order to the attention of each employee. Most of the team needs to be positive and ready to contribute even before the start of its implementation. To achieve this, appropriate work should be carried out.

While describing the business processes of an organization, management is considered as a separate process, the outputs of which are management decisions.

The outputs from the control process are the inputs for all other processes. Strategic management, along with operational management, is a subprocess. The main task of strategic management is to set strategic goals and develop a system of indicators to monitor the compliance of all processes of the organization with them. In other words, the main results of the strategic management subprocess are a system of goals and indicators both for the organization in general and for each top-level process, as well as orders and orders aimed at achieving the goals set. For example, decisions on encouragement or recovery from the owners of the process. The period of strategic planning depends on the market and non-market factors, as well as on the specifics of the organization's activities, usually ranging from three to five years. The responsible persons for the implementation of the strategic management subprocess are usually: the general director, deputy general directors, i.e. the owners of the first-level processes (Fig. 2).

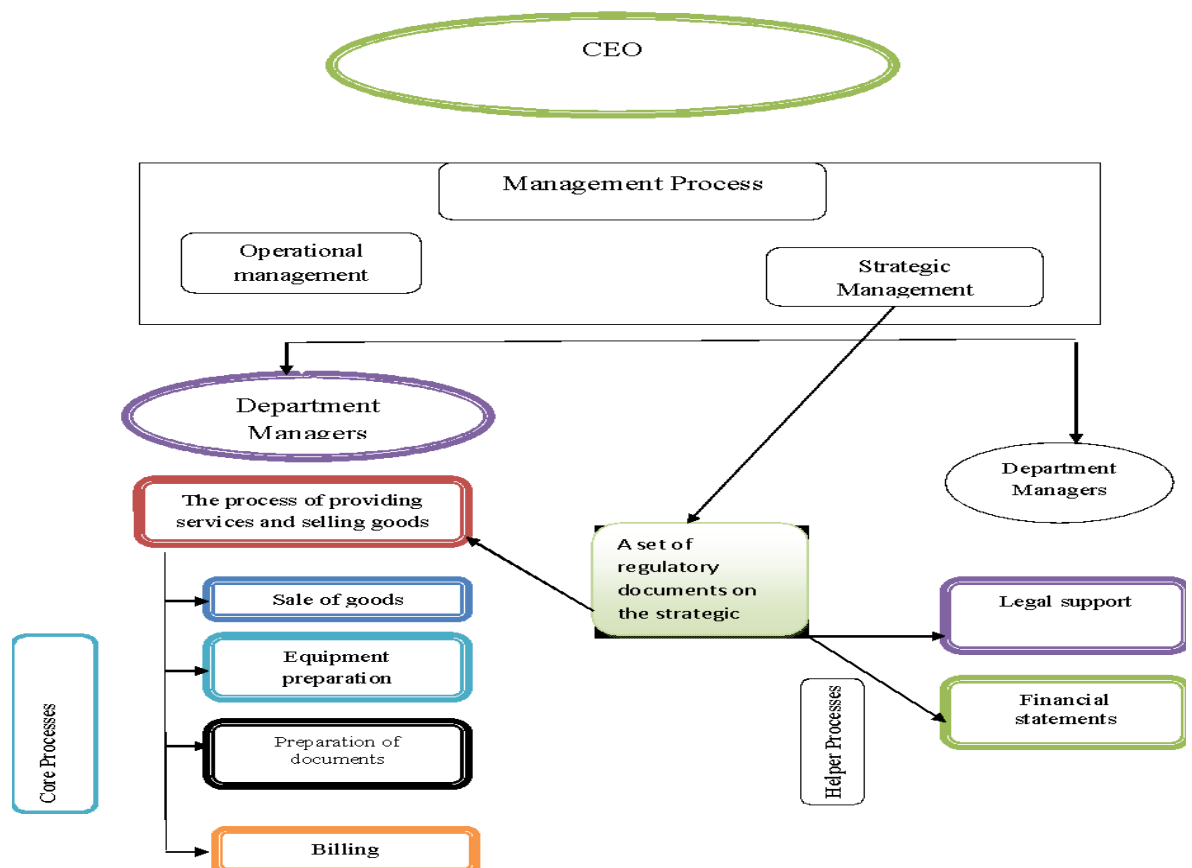

Figure 2 - The place of the strategic management system in business processes

The first step in building a strategic management system within the framework of the process approach is setting strategic goals.

Ways to achieve them are selected, and a system of indicators is developed (quantitative values are set for each indicator with reference to the time of their achievement). It is worth noting that when adopting them, the statistical material on the basis of which they were adopted should be taken into account [5].

Summarizing the above, we can say about the expediency of using process management in strategic management, since in the long term it gives a positive synergistic effect from managerial influences, which is expressed in the

implementation of interrelated management of the Company at various hierarchical levels.

List of sources used:

1. Eliferov V. G., Repin V. V. Business processes: regulation and management: textbook. M.: INFRA-M, 2006. 319 p.
2. Kachalina L. N. Competitive management. Moscow: Eksmo, 2006. 464 p.
3. Lebedev S. B., Verozubov A. P. Management: the concept of socially oriented management in water transport: textbook. St. Petersburg: GMA named after Adm. S. O. Makarov, 2006. 304 p.
4. Sutherland D., Canwell D. Strategic Management. Key concepts / translated from English; edited by E. E. Kozlov. Dnepropetrovsk: Balance Business Books, 2005. 440 p.
5. Business performance management. The concept of Business Performance Management / E. Yu. Dukhonin, D. V. Isaev, E. Liu Mostovoy, etc.; edited by G. V. Gens. M.: Alpina Business Books, 2005. 269 p.

ӘОЖ 330.3

ҚАЗАҚСТАНДА ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ ҚАЛАЙ ДАМЫДЫ: ӨНЕРКӘСІПТІҢ ЖАҢҒЫРУЫ, ИНВЕСТИЦИЯЛАР АҒЫМЫ

Құрманғали Жанай Еркінқызы, 6В04111 – Маркетинг мамандығы бойынша 2 курс студенті, Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - Нуржанова Гулмира Исламовна, Магистр, аға оқытушы, PhD докторант
Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Тәуелсіздік алғаннан кейін алғашқы кезеңде Қазақстан жаппай индустрияландыруға бағыт алды. Негізгі даму бағыты өңдеу өнеркәсібі болды, кейін ол елімізде өнеркәсіптің өсуінің негізгі драйверіне айналды. Индустрияландыру жылдары мыңдаған жаңа заманауи жоғары технологиялық өндірістер құрылды, олар жаңа өнімдердің жүздеген түрлерінің шығарылуын қамтамасыз етіп, мыңдаған жұмыс орындарының құрылуына ықпалын тигізді. Индустрияландыру күні қарсаңында Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы индустриялық саясатының іске асырылуы туралы шолу әзірледі [1].

2010 жылғы индустрияландыру және қазір: бәрі неден басталды Индустрияландырудың алғашқы бесжылдығы (2010-2014) бағдарламасы аясында мемлекет өнеркәсіптің ауыл шаруашылы мен қызмет көрсету секторын қос алғанда, экономиканың барлық негізгі секторларын таргеттеді, Бұл кезде бағдарламаның мақсаты әлемдегі дағдарысты жағдайларға қарамастан, экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету болды.

ҮИИД МБ (2010-2014) кәсіпкерлікті және ШОБ дамыту, өнеркәсіп инфрақұрылымы, жұмыспен қамту, қолайлы инвестициялық ахуал жасау тәрізді мемлекетті дамытудың жалпы жүйелік бағыттарының басым бөлігі енді. Бұл бағдарламада шикізаттық сеткорды, инфрақұрылымды дамытуды қоса алғанда, өнеркәсіптің барлық салалары қамтылды, осылайша, басымдықтарының кең ауқымы нақтыланды. Сонымен қатар, бірінші бесжылдық аясында экономиканы әртараптандыру процесін іске қосу үшін маңызды базалық алғышарттар қолға алынды - «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы», «2010 – 2014 жылдарға арналған инвестициялар тарту, арнайы экономимкалық аймақтарды дамыту және ҚР-да экспортты ынталандыру бойынша бағдарлама» және «Энергия үнемдеу және энергия тиімділігі туралы» ҚР Заңы тәрізді заңдар қабылданды. Сонымен қатар, 50-ден астам заңға түзетулер енгізілді [2].

Бұл жылдары көптеген инфрақұрылымдық мәселелер шешілді: 4 мың шақырымға жуық автомобиль жолдары салынып, реконструкцияланды («Батыс Еуропа – Батыс Қытай», Орталық-Оңтүстік және Орталық-Шығыс 2 транзиттік дәлізі), 1700 шақырымға жуық теміржол салынды (Өзен–Түрікменстанмен мемлекеттік шекара, Жетіген–Қорғас, Бейнеу-Жезқазған, Арқалық-Шұбаркөл), 13 арнайы экономикалық аймақ пен 23 индустриялық аймақ жұмыс істей бастады.

Бизнесті қолдау үшін «Өнімділік - 2020», «Инвестор - 2020», «Бизнестің жол картасы - 2020» бағдарламалары қабылданды. Ондаған жаңа қолдау құралдары әзірленіп, іске қосылды: жеңілдікті несиелер және лизинг, инновациялық, экспорттық гранттар, сервистік қолдау және т.б. Бүгінде жеке кәсіпкерлерге 100-ге жуық қолдау құралдары қолжетімді.

Екінші бесжылдық (2015-2019) сыртқы экономикалық шоктарға аса төзімді және қазақстандық экономика үшін “қауіпсіздік төсемі” болу әлеуеті бар сектор ретінде нақты өңдеу өнеркәсібіне бағдарланды. Бұл бесжылдық аясында өңдеу өнеркәсібінің 14 басымдықты секторы айқындалды, қолдау құралдары соларға бағытталды.

Бағдарламаны іске асыру Қазақстан экономикасы үшін бірқатар оң қорытындылар әкелді.

Өңдеу өнеркәсібіндегі экспортталатын тауарлар номенклатурасы 21%-ға артты. Аккумуляторлар, темірден немесе қоспасыз болаттан жасалған жазық илем, қоспасыз алюминийден жасалған сым тәрізді жаңа экспорттық тауарлар пайда болды.

2010-2018 жылдары өңдеу өнеркәсібінің дамуы үшін негіз жасалды. Мәселен, 7,9 трлн теңге сомасына 1250 жобаны іске асыру және Global-2000/ТҰК тізімінен 29 инвесторды тарту нәтижесінде жаңа өсу көздері пайда болды. 35 кәсіпорынды жаңғырту, экономиканың жаңа бағыттары мен экспорттық және инновациялық әлеуеті жоғары жаңа тауарлардың пайда болуы арқылы тиімді базалық индустрия құрылды.

Индустрияландыру арқылы өңдеу өнеркәсібіне 7,5 трлн теңге тартылды ИИД МБ екі бесжылдығы іске асырылған жылдары өңдеу өнеркәсібіне 7,5

трлн теңге тартылды (ИИД МБ-1 кезеңінде – 3 трлн теңге, ИИД МБ-2 кезеңінде – 4,5 трлн теңге). Өңдеу өнеркәсібінде негізгі капиталға 4,5 трлн теңге сомасындағы инвестициялар жоспары орындалғанын атап өткен жөн.

Жалпы, Қазақстанда өңдеу өнеркәсібіне инвестициялар ағымының оң динамикасы байқалып отыр. 2018 жылы Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындары негізгі капиталға тартқан инвестициялар көлемі 1 242 млрд теңгені құрады, бұл 2010 жылғы деңгейден үш есе артық (413 млрд теңге).

2010-2018 жылдары инвестициялардың ең көп көлемі металлургия өнеркәсібінен - барлық кезеңдегі инвестициялардың жиынтық көлемінен 34,6%, кокос және мұнай өңдеу өнімдері өндірісінен – 23,9%, басқа да бейметалл минерал өнімдерден – 9,5%, химия өнімдерінен – 8,5%, азық-түлік өнімдерінен - 7,7% келіп түсті.

Ел өңірлері бойынша өңдеу өнеркәсібіне инвестицияларды бөлу өнеркәсіп кәсіпорындарының салалық арналуы мен географиялық шоғырлануына байланысты болады. Негізгі капиталға инвестициялардың ең көп мөлшері өңдеу өнеркәсібінің базалық салаларының ірі кәсіпорындары (металлургия және мұнай өңдеу) орналасқан өңірлерде салынады - бұл Павлодар, Қарағанды, Түркістан, Атырау облыстары.

Индустриялық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасының іске асырылуы Үкіметтің ерекше бақылауына алынған. ИИД МБ іске асыру 2015 жылы басталды, ол индустрияландырудың бірінші бесжылдығының қисынды жалғасына әрі елдің экономикалық саясатының бір бөлігіне айналды. Бағдарламаның негізгі мақсаты - өңдеу өнеркәсібінің бәсекеге қабілеттілігін ынталандыру, еңбек өнімділігін арттыру және өңделген тауарлар экспортының көлемін ұлғайту. ИИД МБ 2019 жылға дейін өңдеу өнеркәсібіндегі төрт нысаналы индикаторды қарастырады: өңдеу өнеркәсібі өнімдері экспортының құндық көлемінің өсуін, еңбек өнімділігінің нақты өсімін, негізгі капиталға инвестициялар көлемінің артуын және оның энергиялық сыйымдылығының төмендеуін. Бұл жылдар ішінде жаңа мемлекеттік бағдарламалар, қолдау шаралары, дәлме-дәл инвестициялық саясат және өнеркәсіптің технологиялық қайта жарақтандырылуы пайда болды, олар елдің үшінші жаңғыру жолынан тиімді өтуіне ықпал етуге арналған.

Адам ресурсына басымдық берілді: жаппай кәсіпкерлік және тиімді жұмыспен қамту дегеніміз - жүз мыңдаған жаңа жұмыс орындары мен бәсекеге қабілетті ұлт [3].

2015 жылдан бастап инвестициялар көлемі 5 трлн теңгеге жуықтайтын Индустрияландыру картасының 500-ден аса жаңа индустриялық жобалары енгізілді. Бұл жобаларды іске қосу нәтижесінде 80 мыңнан аса тұрақты жұмыс орны құрылды.

Жобалар АӨК және ауыл шаруашылығы (156), құрылыс материалдарының өндірісі (152), машинажасау (59), тау-кен металлургия кешені (41), химия (31), жеңіл өнеркәсіп (22), мұнай өңдеу (21), энергетика (15), фармацевтика (6) және тағы басқа салаларда іске асырылды.

Индустрияландырудың екінші бесжылдығының аса маңызды жобалары:

- «KAZ Minerals Bozshakol» ЖШС Бозшакөл ТБК салу;
- «Ақтөбе рельс арқалық зауыты» ЖШС рельс арқалық зауытын салу;
- «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ Атырау МӨЗ реконструкциясы және оны жаңғырту;
- «АМСТ» ЖШС Ақтау халықаралық теңіз сауда портын кеңейту;
- «Petro Kazakhstan Oil Products» ЖШС Шымкент МӨЗ реконструкциясы және оны жаңғырту (1-ші кезең);
- «KAZ Minerals Aktogay» ЖШС Ақтоғай ТБК салу;
- «Павлодар мұнайхимия зауыты» ЖШС Павлодар МХЗ жаңғырту;
- «Petro Kazakhstan Oil Products» ЖШС Шымкент МӨЗ реконструкциясы және оны жаңғырту (2-ші кезең);
- өнімділігі жылына 2 млн тонна кенді құрайтын тау-кен байыту кешенін салу, «БТК» ЖШС;
- теміржолға арналған дөңгелектерді шығару кешені, «Проммашкомплект» ЖШС.

2015 жылдан бастап 2019 жылдың қараша айына дейін өңдеу өнеркәсібіндегі өндіріс көлемі 42,9 трлн теңгені құрады Тау кен металлургиясы кешені ЖІӨ-нің 6,7%-ға жуығын, өнеркәсіптік өндірістің 23,3% құрайды.

Екінші бесжылдық жылдары металлургияда өндірістің шығару көлемі 2,2 есе артты (2014 жылы 2,1 трлн теңгеден 2018 жылы 4,6 трлн теңгеге дейін, 2019 жылдың 10 айының қорытындысы бойынша – 4 трлн теңге).

Машина жасауда индустрияландырудың екінші бесжылдығын іске асыру кезеңінде өнім көлемі 1,2 есе өсті (2014 жылғы 902,5 млрд теңгеден 2018 жылғы 1 090 млрд теңгеге дейін, 2019 жылдың 10 айының қорытындысы бойынша – 1 033 млрд теңге).

Химия өнеркәсібі де жеткілікті дамуда. Салада өндіріс көлемі 1,7 есе артты (2014 жылы 230,3 млрд теңгеден 2018 жылғы 401,1 млрд теңгеге дейін, 2019 жылдың 10 айының қорытындысы бойынша – 386,4 млрд теңге).

Фармацевтика индустриясында өнім өндіру көлемі екі еселенді (2014 жылғы 38 млрд теңгеден 2019 жылғы 79 млрд теңгеге дейін, 2019 жылдың 10 айының қорытындысы бойынша – 75 млрд теңге).

Жеңіл өнеркәсіп тауарларының өндірісі 1,6 есеге артты (2014 жылғы 63,2 млрд теңгеден 2019 жылғы 99,4 млрд теңгеге дейін, 2019 жылғы 10 айдың қорытындысы бойынша – 87,5 млрд теңге).

Құрылыс материалдарының өндірісі 1,3 есеге артты (2014 жылғы 452,1 млрд теңгеден 2019 жылғы 563,7 млрд теңгеге дейін, 2019 жылғы 10 айдың қорытындысы бойынша – 475,3 млрд теңге).

Индустрияландыру жылдары өңдеу өнеркәсібіндегі шығарылатын өнімнің номенклатурасын кеңейту.

Индустрияландыру жылдары (2010 жылдан 2019 жыл аралығында) Қазақстанда бұрын шығарылмаған 500 жаңа өнім түрі игерілді: жүк және

жолаушылар вагондары, электровоздар, жүк, жеңіл автомобильдер және автобустар, трансформаторлар, рентген аппаратура, жарықдиодты шамдар, титан құймалар мен слябтар, дәрі-дәрмектер және т.б.

Металлургияда айтарлықтай ілгерілеу байқалды: базалық металдардың (мыс, мырыш, қорғасын т.б.), жартылай өнімдерді (қаңылтақ, дайындама және т.б. басқалары), шала дайын өнімдерді (илем өнімдерін) өндіруден бастап дайын бұйымдарды (болат құбырларды, металл конструкцияларды, рельстерді, сымдар) шығаруға көшуге дейін [4].

Химия өнеркәсібінде индустрияландыру жылдары 54 жоба іске асырылды, 4 мыңнан аса жұмыс орны құрылды. Маңызды жобалар саланың дамуына едәуір үлес қосып, бұрын өндірілмеген өнімдердің ассортиментін кеңейтті: каустикалық сода, натрий гипохлориті, жуу құралдары, лак бояу материалдарының, жарылғыш құралдардың, агрохимия құралдарының және т.б. (Павлодар облысында «Каустик» АҚ, Жамбыл облысында «Қазфосфат» ЖШС, Маңғыстау облысында «КазАзот» ЖШС және Жамбыл облысында «Talas Investment Company» ЖШС).

Сонымен қатар құрылыс материалдарын өндіру бойынша жалпы сомасы 458,8 млрд теңге болатын 302 жаңа өндіріс пайдалануға берілді, 20,3 мыңнан аса жұмыс орны құрылды.

Қазақстанда өндірілмеген жаңа құрылыс материалдары өнімдерін шығару жолға қойылды: металл жабытқыштар («Таукел» ЖШС), ПВХ жасалған терезелер мен есіктер профильдері («Funke Kunststoffe» ЖШС), энергия үнемдейтін шыныпакеттер («Казстройстекло» ЖШС), полимерлік-композитті материалдардан жасалған санитарлық-техникалық бұйымдар («Тенуса» ЖШС), шыныталшықты композитті профильдер (Kompozit Profil), керамогранит өндіріс жаңартылды (ОҚО-да «Зерде Керамик» ЖШС).

Отандық кәсіпорындар индустриялық бағдарламаларды іске асырған жылдары \$163 млрд сомасына өңдеу өнеркәсібі өнімдерін экспорттады.

Тауарлар бойынша өңдеу өнеркәсібіндегі ең көп экспорт көлемі 3 сала тобына тиесілі - металлургияға, кокос өндірісіне, мұнай өңдеу өнімдеріне және химия өнеркәсібі өнімдеріне. Одан соң азық-түлік өнімдері мен сусындар, сондай-ақ машина жасау өнімдері бар.

Индустрияландыру жылдары сомасы \$1 млн-нан асатын 70 тауар бойынша шикізаттық емес экспорттың жаңа салалары қалыптасып, өндірісі арттырылды. Мәселен, 2010 жылы сыртқы нарықтарға аккумуляторлар жеткізу жүргізілімесе, 2018 жылы олардың экспорты құндық мәнінде \$60,1 млн. құрады.

Бүгінде еліміз ферроқорытпалардың, сары фосфордың, ұнның, мақта майының жекелеген түрлерін жеткізу бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі. 2019 жылдың 9 айында еліміздің өңделген өнімдері экспорты \$11 430,3 млн құрағанын айта кеткен жөн.

Қазіргі кезде 13 АЭА пен 23 Индустриялық аймақ құрылып, жұмыс істеуде. Бүгінде қажетті өнеркәсіптік инфрақұрылымды дамыту арқылы өңдеу

өнеркәсібін жүйелі қолдау жалғасуда — 13 арнайы экономикалық аймақ құрылды, оның үшеуінің толық инфрақұрылымдық әзірлігі бар.

13 АЭА-тан төртеуі 2017-2019 жылдары құрылған («Қорғас» ХШҮО, «Астана-Технополис», «Түркістан» және «Қызылжар»).

13 АЭА-тан 11-і өңірлерде құрылды. Қазіргі кезде министрлік әкімдіктердің Қостанай, Ақтөбе және Байқоңыр қалаларында қосымша 3 жаңа АЭА құру туралы ұсыныстарын қарастыруда.

Еліміздің 9 өңірінде 23 индустриялық аймақ құрылды.

Арнайы экономикалық аймақ аудандарында олар жұмыс істеген уақыттан бері (2002-2019 жылдар аралығында) 185 жоба іске қосылды, оның 46-сы - шетелдік қатысумен. Бұл жобаларды іске асыру нәтижесінде 15,6 мың жұмыс орны құрылды, бюджетке салық түсімдері 167 млрд теңгені құрады.

Осылайша, Қазақстанда индустрияландыру даму процесінің оң әсерін бақылауға болады және өнеркәсіптің жаңғыруы мен инвестициялар ағымының қазіргі таңға дейінгі үдерістерінің еліміздің экономикасында елеулі орын алатындығын көрсете алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстанның экономикалық өсу қарқыны 4,4%-ға дейін жеделдеді. <https://www.primeminister.kz/kz/news/kazakstannyn-ekonomikalyk-osu-karkyny-44-ga-deyin-zhedeldedi-1231144>. 12.04.2022

2 Задворнева Е.П., Стукач В.Ф. Инфраструктура агропродовольственного рынка мегаполиса: институциональная среда, проблемы при вхождении в ВТО: монография. – Омск: Омский ГАУ, 2018. – 199 с.

3 Хейман С.А. Научно-техническая революция и структурные изменения в экономике СССР // Коммунист. – 1969. – №14 – С. 51-61.

4 Крутиков В.К., Смолянский С.В. Предпринимательство и трансформации общества: анализ отечественного и зарубежного опыта. – М.: Изд-во «Ноосфера», 2005. – 286 с.

УДК: 338.246.028

ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТЫХ СТРАН

Макышева Айдана Расилхановна, магистратура 2 курса, 7М04104

Социальное предпринимательство,

Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Окутаева С. Т., PhD, ассоциированный профессор

Термин «социальное предпринимательство» впервые упоминается в 1960-х годах в англоязычной литературе, посвященной вопросам социальных изменений.

Социальное предпринимательство имеет жизненно важное значение для экономического роста и интеграции, особенно для развивающихся стран, оно помогает поднять экономику страны, а также ее социальную структуру. Социальные предприятия могут создавать рабочие места, предоставлять инновационные услуги и продукты, способствовать устойчивости и вселять надежду на будущее [1].

В современном виде понятие «социальное предпринимательство» появилось в 80-х годах 20 века. И вступило в фазу бурного развития в 1990 гг., вследствие комплекса причин, главными из которых называются рост и активизация некоммерческих организаций, развитие транспорта и инфраструктуры, появление новейших средств связи.

Определение социального предпринимательства, приведенное Грегори Дизом в статье «The Meaning of «Social Entrepreneurship» 1998 года, считается классическим. Оно получено путём добавления социального аспекта к определению традиционного предпринимательства, заимствованному из работ Йозефа Шумпетера, Жана-Батиста Сэя, Питера Друкера и Говарда Стивенсона.

Таким образом, по Дизу, социальное предпринимательство — это применение практик традиционного предпринимательства для достижения социальных целей или выполнения социальной миссии. Как показывает опыт зарубежных стран, приведенный ниже, социальное предпринимательство в развитых странах имеет большое значение для развития экономики страны.

Так, в 2016 году Фонд агентства «Томсон Рейтер» в кооперации с Deutsche Bank, UnLtd и the Global Social Entrepreneurship Network провели первую мировую оценку самых благоприятных стран для развития социального предпринимательства. В десятку вошли Соединенные Штаты Америки, Канада, Великобритания, Сингапур, Израиль, Чили, Южная Корея, Гонконг, Малайзия и Франция. А вот наихудшей страной для развития социального предпринимательства оказалась Турция [2].

В Соединенных Штатах возникновение социального предпринимательства как сектора началось в 1970-х годах. Высокие цены на нефть 1973 года привели к длительному экономическому спаду в США, что, как следствие, привело к сокращению государственного финансирования некоммерческих организаций администрацией Рейгана. Ослабление государственной поддержки привело к появлению социального предпринимательства как широко признанного инструмента решения социальных проблем в силу необходимости, вытекающей из ослабления роли государства. Частные фонды оказывали широкий спектр оперативной поддержки развивающимся социальным предприятиям и предпринимательским некоммерческим организациям, в то время как

академические учреждения разработали широкий спектр программ получения степени и сертификатов некоммерческого управления, а также курсов социального предпринимательства в своих университетах для развития необходимых талантов для сектора.

Частные фонды в США, такие как фонд Келлога и фонд Кауфмана, сосредоточились на сборе базовой информации и создании сетей, в то время как другие, такие как Благотворительный фонд Пью, проводили бизнес-конкурсы социальных предприятий. Тем временем Йельский университет начал Программу по некоммерческим организациям в 1978 году, первый исследовательский центр, специализирующийся на некоммерческих организациях, и в течение последующих 12 лет к 1990 году по всей стране было создано 25 программ некоммерческого управления [3].

Таким образом, мы считаем, что появление сектора социальных предприятий в США было в значительной степени обусловлено политическим уходом государства из-за экономических условий, культурного контекста, характеризующегося выдающимися бизнес-подходами, а также хорошо развитой экосистемой, поддерживаемой частными фондами и академическими институтами.

В Западной Европе экономический спад 1970-х годов также стал причиной, приведшей к появлению современного сектора социальных предприятий. Экономический спад привел к снижению экономического роста и росту безработицы, что создало серьезную нагрузку на систему социального обеспечения, характерную для Западной Европы. На этом фоне гражданское общество разработало различные программы и инициативы для решения сопутствующих социальных проблем. В частности, из-за высокого уровня безработицы вскоре по всему региону появились социальные предприятия по интеграции труда (WISE), которые стремились помочь безработным с низкой квалификацией в обществе получить работу. Таким образом, мы видим, что социальные предприятия в Западной Европе часто характеризуются такой направленностью на создание рабочих мест.

Появление сектора социальных предприятий в Западной Европе получило решительную поддержку со стороны правительств, что способствовало стимулированию и ускорению их роста. Правительство рассматривало социальные предприятия как партнеров, с помощью которых они могли бы решать социально-экономические проблемы, вызванные экономическими обстоятельствами, которые их государства всеобщего благосостояния не смогли эффективно решить. Это было достигнуто как за счет прямой государственной поддержки, так и за счет создания благоприятной институциональной среды. Например, в случае Великобритании бывший премьер-министр Тони Блэр основал Коалицию за социальное предпринимательство и создал Подразделение социального предпринимательства в Министерстве торговли и промышленности для содействия развитию социальных предприятий по всей стране после обзора социального сектора, который показал, что социальное предпринимательство

является эффективным средством решения социально-экономических проблем. В рамках своих усилий правительство реализовало программу “Социальное предпринимательство: стратегия успеха”, а также создало региональные подразделения для поддержки местных усилий. Социальные предприятия приносят экономике Великобритании 60 миллиардов фунтов стерлингов, 3 процента ВВП и 5 процентов всей занятости. В отчете также указано, что пять ведущих кооперативов Великобритании - форма социального предприятия - платят больше налогов, чем Amazon, Facebook, Apple, eBay и Starbucks вместе взятые [4].

С другой стороны, многие европейские страны приняли институциональный подход к стимулированию роста сектора социальных предприятий путем создания специализированных правовых структур и форм, которые облегчали деятельность таких социальных предприятий, которые в западноевропейском контексте часто рассматривались как эквивалент кооперативов. Португалия создала “кооперативы социальной солидарности” в 1998 году; Италия создала “социальные кооперативы” в 1991 году; Греция создала “социальные кооперативы с ограниченной ответственностью” в 1990 году; Испания создала “кооперативы социальной инициативы в 1999 году”; и Великобритания создала “компанию по интересам сообщества” в 2004 году. Многие из них стали результатами проекта *Digestus*, осуществленного Европейской комиссией, целью которого было развитие социального предпринимательства на основе итальянской модели кооперативных предприятий.

По данным Европейской комиссии, в секторе социального предпринимательства в настоящее время занято около 40 миллионов человек и более 200 миллионов волонтеров по всему миру, и этот сектор продолжает расти [5]. Однако социальные предприятия предназначены не только для развивающихся рынков. Во Франции в 2015 году на сектор социальной и солидарной экономики приходилось 223 000 предприятий, 2,34 миллиона сотрудников и 10,3 процента занятости в стране. На него также приходилось почти 8 процентов валового внутреннего продукта (ВВП). Согласно отчету *Social Enterprise UK (SEUK)* за 2018 год - «Скрытая революция», сектор социальных предприятий Великобритании вносит в экономику в три раза больше, чем сектор сельского хозяйства. Это гораздо более важно, чем предполагалось ранее.

Одно из наиболее очевидных и поразительных последствий социального предпринимательства связано с созданием рабочих мест, особенно среди менее удачливых, недостаточно обслуживаемых или игнорируемых групп общества. По данным Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), социальные предприятия действуют как «промежуточное звено между безработицей и открытым рынком труда». С чисто численной точки зрения значительные социальные и финансовые выгоды могут быть получены от реинтеграции больших групп рабочих на рынок труда. По данным ОЭСР, на организации социальной экономики (SEO) приходится

около 6,5% совокупной занятости в Европейском союзе (ЕС) [6]. Исследование, проведенное в 2008 году по заказу Управления третьего сектора Великобритании, показывает, что этот термин «плохо понят» и что такая «путаница и непонимание являются основным краткосрочным препятствием для роста социального предпринимательства».

Социальное предпринимательство быстро растет в размерах, масштабах и поддержке. Беспрецедентное количество организаций используют его как стратегию для решения социальных проблем на развивающихся рынках. Многие из этих проектов улучшают здоровье людей, защищают окружающую среду и создают больше экономических возможностей.

Список использованных источников:

1. Гурина, А. В. Проблемы социального предпринимательства в России и пути его реформирования // Актуальные проблемы права: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2015 г.). — Москва: Буки- Веди, 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://moluch.rU/conf/law/archive/179/9051/> - Дата доступа: 10.04.2022.
2. Социальное предпринимательство. Миссия - сделать мир лучше, Томас Лайонс, 2012, книга. - Дата доступа: 12.04.2022.
3. Социальные предприятия по-китайски. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://magazeta.com/social-enterprise> - Дата доступа: 12.04.2022.
4. Новый Бизнес. Социальное предпринимательство // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.nb-forum.ru> - Дата доступа: 12.04.2022.
5. Business Models of Social Enterprise: A Design Approach to Hybridity* Wolfgang Grassl Professor of Business Administration, St. Norbert College, DePere, wolfgang.grassl@snc.edu// Режим доступа: http://www.acrn.eu/resources/Journals/JoE012012/Grassl_SE-Hybridity.pdf - Дата доступа: 14.04.2022.
6. Возникновение и развитие секторов социального предпринимательства. Дэрил Пун, Пенсильванский университет, 2011. Дата доступа: 14.04.2022.

ӘОЖ 334.021.1

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ

Музарапша Нұрлыхан Исламханұлы, 6B04111 – Маркетинг мамандығы бойынша 2 курс студенті,

Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - Нуржанова Гулмира Исламовна, Магистр, аға оқытушы,

Инновациялық кәсіпкерлік - бұл жаңа нәрсені құрудың ерекше инновациялық процесі, жаңа мүмкіндіктерді үнемі іздеуге, инновацияға бағдарлануға негізделген экономикалық процесс. Бұл кәсіпкердің жаңа жобаны жүзеге асыру немесе бар жобаны жақсарту үшін барлық тәуекелді қабылдауға дайын болуымен, сондай-ақ қаржылық, моральдық және әлеуметтік жауапкершілікпен байланысты.

Жалпы алғанда, инновациялық кәсіпкерлікті инновацияны практикалық қолдану арқылы қасиеттері бойынша ең жақсы тауарлар (өнімдер, қызметтер) мен технологияларды құруға әкелетін қоғамдық техникалық экономикалық процесс ретінде анықтауға болады [1].

Кәсіпкерлік экономикалық қызметтің ең белсенді түрлерінің бірі болып табылады. Кәсіпкерлер өздерінің барлық тауарлары мен қызметтерін сататындығын және қаншалықты тиімді екенін әрдайым біле бермейді. Олар тәуекелге барады: сол тауарлар мен қызметтер нарыққа басқа өндірушілерден келеді.

Ең маңызды радикалды өзгерістер "жаңашылдық" негізінде жүреді. Жаңашылдыққа (ашылуларға) негізделген инновацияларды басқару қиын. Бұл бірқатар жағдайларға байланысты. Біріншіден, әдетте, жаңа білімнің пайда болуы мен оны технологиялық пайдалану арасында үлкен алшақтық бар, екіншіден, жаңа технологияны жаңа өнімге, процеске немесе қызметке енгізіу көп уақыт алады.

Осыған байланысты жаңашылдыққа негізделген инновациялар қажет:

- барлық қажетті факторларды мұқият талдау;
- алға қойылған мақсатты нақты түсіну, яғни нақты стратегиялық бағдар қажет;
- қаржылық және басқарушылық икемділік пен нарыққа назар аудару қажет.

Жаңашылдыққа негізделген ашылу "жетіліп", қоғаммен қабылдануы керек. Тек осы жағдайда ол сәтті саналады. Қаржылық тұрақтылықпен, өнімдер мен технологиялардың бәсекеге қабілеттілігімен, өндіріс пен іске асырудың тиімділігімен сипатталатын нарықтық ортада экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін ірі кәсіпорындар бәсекелестердің өзгеруіне және қоршаған ортаның өзгеруіне реакцияға байланысты реактивті және стратегиялық инновацияларды жүзеге асырады.

Кез келген инновациялық қызмет кәсіпкерлік болып табылады:

- жаңа идеяларды табу (жаңа өнімнен жаңа құрылымға дейін) және оларды бағалау;
- қажетті ресурстарды іздеу;
- кәсіпорынды құру және басқару;
- ақшалай кіріс алу және қол жеткізілген нәтижені жеке қанағаттандыру.

Нарықтық экономика жағдайында инновациялық кәсіпкерліктің дамуы тұтынушылар тарапынан инновацияларға деген сұранысқа, ұлттық экономиканың дамыған ғылыми-техникалық әлеуетінің болуына, тәуекелдік инновациялық қызметті қаржыландыратын венчурлік фирмалар мен инвесторлардың жұмыс істеуіне байланысты.

Инновациялық кәсіпкерлікті қолдау инновациялық қызмет субъектілерінің ұйым, коммуникация, құзырет кедергілерін еңсеруіне ықпал етуге тиіс. Қазақстанда нақты сектор кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі тұтастай алғанда өте төмен болып қалуда, инновациялық кәсіпкерлік шағын бизнестегі жалпы ахуалды айқындамайды: бүгінгі күні шағын инновациялық кәсіпорындардың ел экономикасына үлесі 2012 жылы 5,7% - ды, ал Ресейде – 9,1% - ды, жетекші шет елдерде – 50% - ды құрады.

ҚР-да шағын инновациялық кәсіпкерлікті дамытуға әсер еткен инновациялық қызметті дамытудың мынадай теріс үрдістерін атап өтуге болады:

1. ЖІӨ-дегі инновациялық өнім үлесінің азаюы. Бұл туралы ҚР Статистика агенттігінің мынадай деректері куәландырады: егер 2015 жылы бұл көрсеткіш 1,58% – ды құраса, 2020 жылы-0,66% - ды құрады.

Алайда, 2019 жылдың өзінде қаралып отырған көрсеткіш өсіп, 0,86%-ды құрады, бұл индустриялық-инновациялық даму бойынша мемлекет қабылдаған шараларды іске асырудың нәтижесі болды.

Бұл сондай - ақ кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі деңгейінің артуымен расталады: 2018 жылы бұл көрсеткіш 5,7% - ды, ал 2019 жылы – 4,3% - ды құрады. Осылайша, Республика кәсіпорындарының 90% - дан астамы инновациялық қызметпен байланысты емес, бұл инновациялардың инвестициялық тартымдылығының төмендігімен түсіндіріледі [2].

2. Кәсіпорындардың жалпы санынан инновациялық белсенді кәсіпорындар үлесінің өсуінің төмен қарқыны. Бұл инновациялар саласындағы енжарлықтың жоғары деңгейін негіздейді (2017 жылы 94,3%). Бұл көрсеткіш 2018-2020 жылдары 2,1% - дан 5,7% - ға дейін өсті, яғни жылына орта есеппен инновациялық белсенді кәсіпорындардың саны бар болғаны 0,4% - ға ұлғайды.

Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму стратегиясында елдегі кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін мынадай деңгейге дейін арттыру көзделген: 2015 жылға қарай - 10 %, 2025 жылға қарай - 20 %. Алайда, инновациялық белсенді кәсіпорындардың осындай өсу қарқыны кезінде көрсетілген индикаторларға қол жеткізу мүмкін емес.

3. 2018 және 2020 жылдары пайда болған өнеркәсіптегі технологиялық инновацияларға кәсіпорындардың шығындарының қысқаруы. Мәселен, егер 2015-2019 жылдары осы көрсеткіштің өсуінің оң серпіні байқалса, онда 2020 жылы ол 2018 жылмен салыстырғанда 3 есе қысқарды және тек 31 млрд. теңгені құрады, ал 2018 жылы бұл көрсеткіш 2019 жылмен салыстырғанда 40,5 млрд. теңгеге немесе 20,8% - ға қысқарды және 195 млрд. теңгені құрады.

Кәсіпорындардың тек 5-10% - ы технологиялық инновацияларға несие тартады.

4. Өнімдік инновациялармен салыстырғанда өндіріс тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін өнеркәсіптегі технологиялық инновацияларға кәсіпорындардың шығындарының азаюы.

5. Инновациялық белсенді кәсіпорындар көрсеткен ғылыми-техникалық қызметтер көлемінің қысқаруы.

6. Кәсіпорындардың ғылыми-зерттеу, жобалау-конструкторлық бөлімшелерінің саны, сондай-ақ олардағы қызметкерлердің тізімдік саны соңғы жылдар ішінде іс жүзінде өзгеріссіз қалуы. 2006-2012 жылдары ғылыми-зерттеу, жобалау-конструкторлық бөлімшелердің саны 800 бірліктен аспайды, ондағы қызметкерлер саны – шамамен 11-12 мың адам, барлығы 8 өңірлік технопарк және 4 конструкторлық бюро құрылды, бұл Қазақстан үшін жеткіліксіз.

7. Зерттеулер мен әзірлемелерді орындаған ұйымдар санының қысқаруы.

8. Республика өңірлері бойынша инновациялық қызметтің әркелкі дамуын туындатқан технологиялық инновацияларға арналған кәсіпорындардың шығындары бойынша үлкен айырмашылықтар.

Сонымен қатар, инновациялық қызметті дамытудың оң үрдістерін атап өтуге болады:

1. Кәсіпорындардың жалпы санынан инновациялық белсенді кәсіпорындар үлесін ұлғайту. Бұл көрсеткіш 2017 жылғы 2,1% - дан 2020 жылы 5,7% - ға дейін өсті.

2. Кәсіпорындардың ғылыми-техникалық жұмыстарға ішкі шығындарын көбеюі.

Мәселен, 2017 жылдан бастап 2019 жылға дейін осы көрсеткіштің ұдайы өсуі байқалады: осы кезеңде ол 3,2 есеге ұлғайды және 2020 жылы 44,5 млрд.теңгені құрады. Кәсіпорындардың қолданбалы зерттеулерге жұмсаған шығындары бойынша ұқсас үрдіс байқалады: 6,5 есе және 20,9 млрд.теңге [3].

3. Құндық мәнде инновациялық өнім көлемінің өсуі. 2020 жылы бұл көрсеткіш 2018 жылмен салыстырғанда 66% - ға артып, 236,0 млрд.теңгені құрады.

Қазақстан Республикасының мемлекеті тұтастай ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және атап айтқанда кәсіпкерлікті дамытуға байланысты міндеттердің кең ауқымын шешеді. Оларға экономиканы қайта құрылымдау, салалық және технологиялық құрылымның жетілмегендігін еңсеру, ішкі интеграция, сондай-ақ өндіргіш күштердің өміршеңдігінің жеткіліксіздігі, инфрақұрылым мен нарық институттарын дамыту проблемалары жатады.

Бұл жағдайда Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамыту мемлекеттің экономикалық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. ҚР-да және әлемнің дамыған елдерінде кәсіпкерлікті дамыту көрсеткіштері айтарлықтай ерекшеленетініне қарамастан, шағын және орта бизнес (ШОБ) Қазақстан экономикасында белгілі бір тауашаны иеленді.

Соңғы уақытта шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінде үлкен капиталдар, жабдықтар және көптеген жұмысшылардың кооперациясы қажет емес салаларда үлкен өсуі байқалады. Шетелдік тәжірибе кәсіпкерліктің Қазақстан экономикасын тұрақтандыру мен өсірудің нақты секторы бола алатынын растайды [4].

Ресми дереккөздер бойынша, қазіргі уақытта Жапонияның жалпы ішкі өніміндегі (ЖІӨ) ШОБ үлесі 95 пайызды, АҚШ – та – 80%, Батыс Еуропа елдерінде – 60%, ал Қазақстанда-тек 15 пайызды құрайды.

Қазақстанның индустриялық – инновациялық даму стратегиясының басты басымдығы тартымды инфрақұрылымды қалыптастыру болып табылады. Елде заманауи өндірістік-элеуметтік инфрақұрылым құру кәсіпкерліктің сапалы дамуының қажетті факторы болып табылады.

Қазақстандағы экономикалық дамуды талдау елдегі инновациялық қызметтің үлкен рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар, республикадағы инновациялық қызмет әлемдік нарықта елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру көзі болып табылмайтынын атап өту қажет.

Бірақатар бастамалардың оң тәжірибесіне қарамастан, ел экономикасының инновациялық дамуы саласында елеулі серпіліс болған жоқ.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы инновациялық даму проблемаларының бірі ғылыми зерттеулердің аяқталмауы, олардың өндірістен ажырауы болып табылады.

Қазіргі жағдайда ұлттық және халықаралық деңгейде интеграциялық, кооперациялық байланыстардың дамуы инновациялық процестерге айтарлықтай серпін бере алады.

Тұтастай алғанда, мемлекетаралық инновациялық бағдарламалардың, ұлттық нысаналы инновациялық бағдарламалардың, технологиялық даму бағдарламаларының, сондай-ақ жекелеген инновациялық жобалардың өзара үйлесуі Достастық нарықтарының бәсекеге қабілетті өнімдерімен молығуы үшін жағдай жасайды, сол сияқты әлемдік нарықтарға жол ашады, бұл ретте елдің ішкі қажеттіліктері қанағаттандырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сейдахметов А.С., Елшібекова Қ.Ж. және басқалар. // Кәсіпкерлік; Оқулық.// ҚР, Жоғары оқу орындарының қаумдастығы.- Алматы; Экономика, 2011, 344 б.

2 Сагинова С.А., Султанова Г.Т. Зарубежный опыт инновационного развития в решении проблемы продовольственного обеспечения населения// Вестник Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова. – 2017. – №2 (40). – С. 91-94.

3 Кәсіпорындар бойынша инновациялық мәліметтер <https://stat.gov.kz/> 07.04.2022

4 Дадашев А.З., Гловацкая Н.Р., Лазуренко С.Б., Нешиной А.С. Эффективность поддержки малого предпринимательства // Вопросыэкономики. – 2001. – №7. – С. 127-139

ОПЫТ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Окутаева Сауле Толегеновна, доктор PhD
Ассоциированный профессор,
Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина,
г.Нур-Султан, Республика Казахстан

Социальное предпринимательство представляется достаточно новым феноменом не только для казахстанской экономики, но и для мирового пространства в целом. Еще несколько десятилетий назад идеи социально – ориентированной деятельности были представлены в научных исследованиях крайне слабо. Однако в настоящее время можно говорить о прорыве в данной области знаний, в том числе в европейских странах и США, в азиатских странах (особенно в Южной Корее, Японии, и в Тайване), Латинской Америке и др. Интерес к данной тематике подкрепляется появлением новых образовательных программ, выпускающих социальных предпринимателей, в крупнейших мировых университетах.

В данное время в мире не существует точного и единого определения социального предпринимательства, везде оно трактуется по разному, но тем не менее главным критерием в данном понятии были и остаются – предпринимательство, и социальная цель.

Отцом социального предпринимательства принято считать У. Дрейтона, основателя некоммерческой организации (далее НКО) «Ашока: новаторы для общества» и фонда «Ашока», поддерживающего социальных предпринимателей во всем мире. При этом единства в однозначности трактовки социального предпринимательства достигнуто не было. С. Осберг и Р. Мартин в статье, опубликованной в журнале «Stanford Social Innovation Review» [1, с. 31], отмечают размытость границ концепции социального предпринимательства, что обусловлено пересмотром соотношения социальных и экономических целей в определении данного феномена. При этом социальное предпринимательство способно эффективно создавать социальные и экономические ценности, одновременно реализуя социально ориентированную миссию и обеспечивая при этом самокупаемость реализуемого проекта.

Социальное предпринимательство в Казахстане активно развивается. Появляется все больше бизнес-проектов с социальной миссией, формируются сообщества, проводятся тематические форумы и конференции. Сейчас в каждом регионе можно найти десятки социальных предпринимателей, которые видят цель своей деятельности в решении социальной проблемы, а не в извлечении прибыли. Часто они начинают создавать продукт или услугу, которые важны в первую очередь для них самих и нацелены на адресное

решение социальных проблем. При этом предприниматели ищут инновационные решения, нестандартные подходы. И часто в результате рождаются проекты, популярные у потребителей.

Организации, которые решают социальные задачи и при этом используют коммерческие услуги или выпуск продукции в качестве модели для обеспечения финансовой устойчивости деятельности, в Казахстане появились в середине 2000-х. Тогда коммерческие направления своей деятельности создали многие НПО.

Вторая волна развития социального предпринимательства пришла на начало 2010-х – тогда уже появились тематические форумы и конференции, где происходил обмен опытом. Программы поддержки социальных предпринимателей и образовательные программы для них же начали проводить такие компании и организации, как «Шеврон», Alma U, Ассоциация развития гражданского общества, Фонд Евразия Центральной Азии, Британский Совет в Казахстане [2].

На сегодняшний день в Казахстане есть примеры успешных социальных предприятий. Рассмотрим их более подробнее.

1. Спортивно – Реабилитационный Центр для инвалидов «Асар»

Центр оказывает содействие в реабилитации людей после травмы позвоночника и спинного мозга, с нарушением опорно-двигательного аппарата с помощью комплексных реабилитационных тренажеров и упражнений, лечебной физкультуры и массажа, что помогает людям заново развить различные виды мышц.

Задача центра трактуется под собой равномерное мышечное развитие с целью снижения нагрузки на позвоночник и суставы. Главной целью центра является помощь людям в становлении на ноги.

На сегодняшний день, центр специализируется на трех основных направлениях своей деятельности:

- травмы позвоночника
- детский церебральный паралич
- мышечная дистрофия.

Центр расположен в г. Талдыкорган, микрорайон Каратал, дом 19 (на цокольном этаже). Основателем реабилитационного центра является общественный деятель Елдос Баялышбаев.

Проект осуществил запуск своей деятельности в 2017 году и первым этапом в финансировании было получение безвозмездного государственного гранта по программе «Дорожная карта бизнеса - 2020» на сумму 3 млн тенге. На полученные средства были изготовлены специальные тренажеры.

Вторым этапом финансирования проекта был выигрыш гранта в конкурсе «Startup Bolashak» при поддержке холдинга «Байтерек», VI group, ассоциации «Болашак». На эти средства был построен первый и единственный специализированный пансионат для инвалидов на озере Алаколь.

При сопровождении областной Палаты предпринимателей, Центр получил еще один международный грант по программе «Корни травы» от

посольства Японии на 26 миллионов тенге, что явилось третьим этапом финансирования. Данная сумма денег была полностью направлена на приобретение реабилитационных тренажеров и развития центра [3].

За период последних шести лет в центре, прошли курсы реабилитаций более 750 человек.

В дальнейших планах – центр стремится расширить реабилитационный центр, а также обустроить на одной из улиц Талдыкоргана аллею специальных тренажеров. Занятие на тренажерах планируется проходить совершенно бесплатно не только для людей с ограниченными возможностями, но и для всех горожан.

2. Социальный проект «BioPack»

К сожалению, существующая в Казахстане потребительская модель общества участвует в уничтожении окружающей среды. Например, полиэтиленовый пакет стал частью сервиса всех торговых точек. Подсчитано, что срок жизни такого пакета в среднем не более 20 минут и разлагается он столетиями, превращаясь в горсть пластика. В массовом пользовании существуют так называемые псевдо био-пакеты (оксоразлагаемые), которые разлагаются от 1,5 до 2 лет, однако превращаются они также в горсть микропластика. Таким образом, они образуют устойчивое загрязнение. Предотвратить подобный апокалиптический сценарий призваны настоящие биоразлагаемые пакеты, которые не оказывают никакого негативного эффекта на природу, поскольку при их разложении выделяется не метан, а достаточно безобидный углекислый газ.

Решением перечисленных проблем послужило открытие социального проекта «BioPack», деятельностью которого является производство биоразлагаемых пакетов для мусора и заморозки продуктов, ТОО «ЭКО Продактс Групп». Проект начал свою деятельность под началом социального предпринимателя Аббасова Мираса в 2016 году, задачей которого состояла в создании разлагаемых биопакетов производимых на основе сельхоз продукции, и трудоустройстве людей с ограниченными возможностями. Головной офис ТОО «ЭКО Продактс Групп» расположен в г. Нур – Султан, ул. Сауран 10 В / 66.

Основная деятельность компании – производство фасовочной биоупаковки различных форм и размеров, представлено на рисунке 1.

Рисунок 1 – Производство социального проекта «BioPack»

С 2016 года ТОО «ЭКО Продактс Групп» первый и единственный по сегодняшний день инновационный отечественный товаропроизводитель, выпускающий полностью биоразлагаемую продукцию, в составе которой содержится 100% растительное сырье. В Казахстане это первый успешный социальный проект, где продукция в процессе разложения превращается в органическое удобрение.

Биоразлагаемые пакеты производятся как шаблонные с надписью Bio-пакет, также в фирменном стиле и с логотипом компании заказчика/клиента. Стоимость пакета зависит от тиража, цветности, размеров и плотности [4].

3. Благотворительный магазин «Радость»

В ноябре 2013 года в г. Караганде был открыт благотворительный магазин «Радость», деятельность которого направлена на оказание помощи детям с нарушениями функций головного мозга и центральной нервной системы. «Радость» - это классический благотворительный магазин, чистая прибыль которого идет на лечение таких детей, а также на оказание помощи обществам инвалидов, интернатам и кризисным центрам области. Суть деятельности заключается в том, что граждане безвозмездно передают магазину новые и бывшие в употреблении вещи. 90% этих вещей бесплатно раздаются малоимущим семьям и инвалидам всей Карагандинской области. Оставшиеся вещи – новые и в идеальном состоянии - продаются по цене в три

раза ниже рыночной. Благодаря этому люди с небольшим доходом имеют возможность также покупать вещи в этом магазине. Основателем благотворительного магазина является Меруерт Аргимбаева.

«Радость» никогда не имела спонсоров и не получала гранты. С первого месяца деятельности сотрудникам магазина удалось выйти на самоокупаемость. И каждый месяц они наращивают объём оказываемой помощи и, соответственно, продаж. Прибыль с этих продаж будет направлена на поддержку подопечных детей магазина «Радость» [5].

4. ТОО «GreenTal»

Высокий уровень безработицы среди социально уязвимых слоев населения (людей с ограниченными возможностями, матерей-одиночек, выпускников детских домов, бывших заключенных) является актуальной проблемой в наши дни. Основными барьерами для трудоустройства людей из социально уязвимых групп являются отсутствие необходимого образования и нежелание работодателей нанимать «трудных» сотрудников, ввиду сложностей, которые могут возникнуть в будущем и привести к форс мажорным ситуациям в работе и на предприятии.

Именно для решения данной проблемы в 2015 году было создано социальное предприятие «GreenTAL». Основателем социальной мастерской является Эмин Аскеров.

Первоначальная идея ТОО «GreenTAL» исходила из цели трудоустроить социальные уязвимые категории людей, в силу того, что эта проблема является актуальной и не решенной на данный момент в Казахстане.

ТОО «GreenTAL» начинало свою деятельность в 2015 году с изготовления корзинок из ивовой лозы под руководством Эмина Аскерова. Первая группа людей, обучившихся данному ремеслу, состояла из 12 человек с ограниченными возможностями и выпускников детских домов. Данный выбор деятельности был выбран по причине доступного и дешевого сырья на местном рынке, однако производство вынуждено было приостановиться, так как большого потребительского спроса на продукцию не было.

Целью социального проекта является трудоустройство социально уязвимых слоев населения.

Предприятие ведет деятельность в нескольких направлениях, что наглядно представлено на рисунке 2.

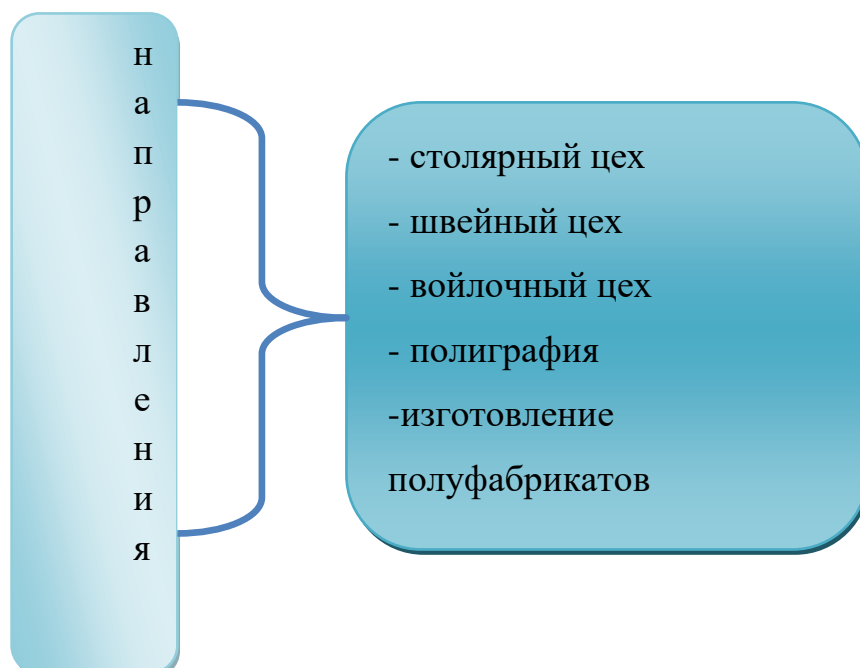

Рисунок 2 – Направления деятельности ТОО «Green Tal»

ТОО «Green Tal» имеет несколько направлений производства продукции: столярный цех, войлочный цех, швейный цех, отдел полиграфии, цех полуфабрикатов, продукция которых представлена на рисунке 3.

По состоянию на конец 2021 года в столярном цеху прошли обучение и трудоустроились 35 человек с различной группой инвалидности. Столярный цех расположен в «Медицинском центре проблем психического здоровья» в г. Нур – Султан, по ул. Жансугурова 12а (цокольный этаж).

Швейный цех расположен по тому же адресу, на втором этаже. На данный момент в цехе работают семь сотрудниц, имеющих ментальные нарушения со здоровьем.

Отдел полиграфии занимается нанесением дизайна на изготовленные товары столярного и швейного цехов. Задачей данного цеха является привлечение внимания, которым можно завоевать только путем повышения качества впечатлений, соответственно — качества изданий.

На период 2020 г. в данном цехе работают два сотрудника, также имеющие инвалидность по ментальному нарушению. Полиграфия находится по тому же адресу, в медицинском центре на цокольном этаже.

Войлочный цех занимается изготовлением продукции из стопроцентной шерсти: банные наборы, шарфы в национальном стиле, ковры по технике ТЕКЕМЕТ, мыло – вехотки. Основной целью войлочного цеха является трудовая реабилитация нарко- и алко-зависимых людей путем вовлечения их в процесс изготовления ремесла. Вся деятельность второго филиала осуществляется в столичном Центре Наркологии с 2020 г., где работают пять сотрудников.

Процесс деятельности работы цеха был запущен после обучения сотрудников войлочной технике пошива. Создание изделий весьма

кропотливая работа и занимает большое количество времени. Например, на производство первого ковра в национальном стиле работа заняла два месяца[6].

Ценовая политика товаров зависит от сложности выполнения продукции, и ее техники.

Проанализировав деятельность данного социального проекта, можно выделить как положительные, так и отрицательные моменты. К положительным моментам относятся:

- создание рабочих мест для людей с ментальными нарушениями здоровья,
- ответственное отношение сотрудников к работе.

Таким образом, рассмотрев деятельность вышеописанных социальных предприятий можно сделать вывод, о том, что социальное предприятие может нести характер положительных результатов в экономике Казахстана, затронув открытые проблемы касаемые трудоустройства социально – уязвимых слоев населения и развития малого и среднего бизнесов.

Список использованных источников:

1. Martin L., Osberg S. (2007), «Social Entrepreneurship: the case for definition», Stanford Social Innovation Review.. No. 11. P. 28–39.
2. Бапиев К. (2020) «Как в Казахстане развивается социальное предпринимательство», Нур – Султан, доступно по адресу: kursiv.kz/news/biznes/2020-02/kak-v-kazakhstane-razvivaetsya-socialnoe-predprinimatelstvo
3. Предприниматель Ельдос Баялышбаев: Благодаря своей травме я стал по-другому относиться к жизни. Алматинская обл. 2018, доступно по адресу: atameken.kz/ru/articles/30598-predprinimatel-el-dos-bayalyshbaev-blagodarya-svoej-travme-ya-stal-po-drugomu-otnosit-sya-k-zhizni-video
4. ТОО «ЭКО Продактс Групп», доступно по адресу: biopack.kz/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F/
5. Благотворительный магазин «Радость», доступно по адресу: kazakhstan.britishcouncil.org/ru/i-seed/case-studies/radost-charity-shop
6. <https://greental.kz/>

АКЦИОНЕРНОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Абильмажинов М.А.

Докторант PhD 2 курса, специальность 8D04101, Международный университет Астана, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Предприятия промышленности с её высокими капитальными расходами нуждаются в постоянном финансировании на протяжении всех этапов деятельности. Исследования и внедрение инновационных решений направленных на реализацию результатов НИОКР и прочих разработок требуют высокие финансовые затраты. Такая деятельность предполагает важную необходимость в финансировании указанных мероприятий.

Для разработки и внедрения инноваций предпринимателю необходимо высвободить часть ресурсов своего бизнеса либо привлечь дополнительные заемные средства. Встает вопрос необходимости поиска наиболее эффективного источника финансирования для формирования благоприятных условий инновационного развития предпринимательской деятельности, основанного на доступных источниках финансирования. В этой связи становится актуальным вопрос источника финансирования.

Практические подходы по финансированию инновационных предприятий рассмотрены в работах Н.В. Гапоненко, Н.Н. Семеновой, Н.Н. Бондаревой и других исследователей. Классическая схема финансирования инновационных решений от научно-исследовательских работ до внедрения и производства инновационной продукции основывается на государственной поддержке инновационной деятельности средствами республиканского и местного бюджетов, средствах предпринимательского сектора, индивидуальных инвесторов. Программно-целевое финансирование используется для способствования решения стратегических государственных задач, обозначенных в государственных программах, иных нормативных документах и дорожных картах [1, 2].

Современные западные компании одним из источников финансирования выбирают акционерное финансирование через привлечение капитала с фондового рынка. Только в год пандемии на мировых фондовых площадках листинговались более 1755 эмитентов, суммарно привлечено более 320 млрд долл. США, среди которых львиную долю заняли компании без капиталоемких активов.

На рисунке 1 представлено распределение денег, привлеченных через IPO в 2020 г.

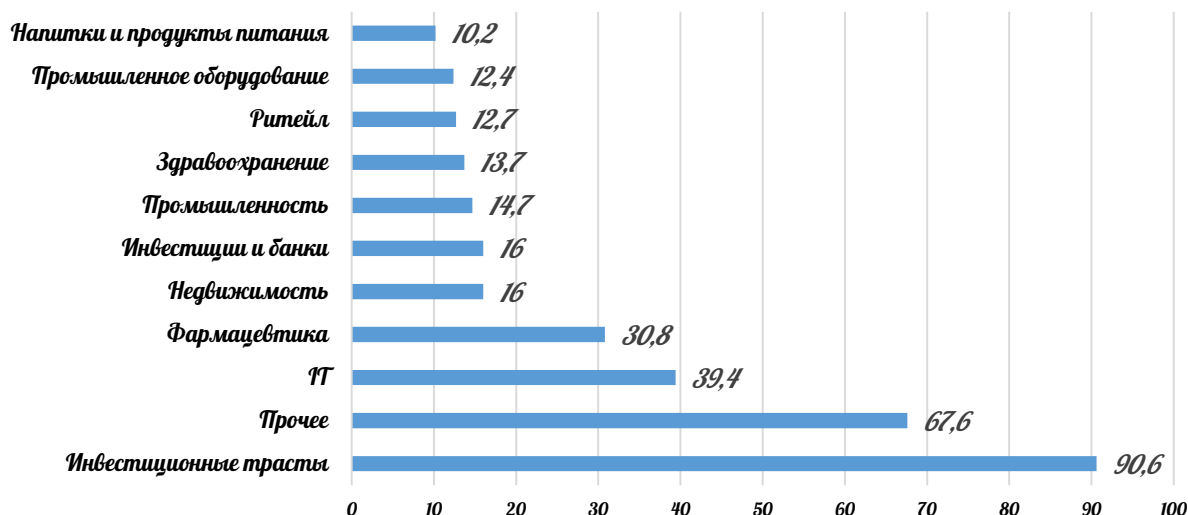

Рисунок 1 - Распределение денег, привлеченных через IPO в 2020 г, по секторам (млрд долл США) [3]

Как видно из рисунка 1, наибольшую долю – более 45% от привлеченных средств IPO составляют финансовые, инвестиционные и IT компании. В отличие от указанных компаний, предприятия промышленности имеют существенные материальные активы (здания, оборудование, транспортно-логистические системы, прочая инфраструктура). Кроме этого, привлекаемый капитал используется для модернизации, затраты на которую не соизмеримы с фондом оплаты труда, который занимает наибольшую долю до 70% в финансовых, инвестиционных и IT компаниях [4].

Так, IPO казахстанских компаний из разных отраслей промышленности поспособствовал тому, что Казахстан попал на мировую фондовую площадку высокотехнологичных компаний и своей успешностью доказал потенциал казахстанских компаний остальным инвесторам. Однако текущее положение таково, что большинство потенциальных «голубых фишек» - казахстанских компаний промышленного сектора не имеют инновационных решений. Ввиду этого, становится ясным необходимость активного внедрения инновационных решений казахстанские предприятия, повышая инвестиционную привлекательность, тем самым привлекая мировые финансы в страну. Успешный выход казахстанских компаний на мировые площадки уже привлек интерес мировых инвесторов к казахстанским ценным бумагам, а также дал возможность сформировать стартовый индекс для остальных казахстанских высоколиквидных и конкурентоспособных компаний.

А как результат, выгодоприобретателями станут бизнесмены, рядовые казахстанцы, непосредственно сам бизнес и государственный бюджет.

Пионерами в привлечении финансирования на инновации через ценные бумаги были инвесторы США. «Американские предприниматели имели огромное преимущество перед своими зарубежными коллегами, так как в США даже компания, еще не показавшая убедительных результатов, имела возможность в один прекрасный день получить миллионы долларов от

продажи своих акций на бирже. Именно эта возможность побуждает инвесторов закладывать фундамент новых компаний, когда риск провала наиболее велик» [5].

Однако в большинстве случаев акционерное финансирование фактически доступно только для больших предприятий промышленности, уже имеющих собственные материальные активы, способных выйти на мировые рынки ценных бумаг и привлечь на нем крупные финансовые средства для реализации уставной деятельности.

Таким образом, предприятия промышленности активно использующие инновационные решения в своей деятельности претендуют на успешное акционерное финансирование через первичное публичное размещение на международных фондовых рынках. Предприятия имеют достаточную инвестиционную привлекательность на фоне компаний без достаточных капиталоемких активов, наводнивших фондовые рынки за последние годы. При этом, иные способы финансирования также могут быть использованы на первых этапах становления предприятий.

Список использованной литературы:

1. Об утверждении Дорожной карты по дальнейшему привлечению инвестиций в Республику Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июля 2019 года № 548. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000548>.
2. Карпенко, О. А. (2014). Источники финансирования инновационной деятельности предприятия. Креативная экономика, (7 (91)), 40-47.
3. Мировой рынок IPO в год пандемии – РБК <https://quote.rbc.ru/news/article/603931979a794790aca96263>
4. А. Ефремов. О планировании расходов на оплату труда. "Управление персоналом" №1 – (2010).
5. Байндер Г. Бизнес по науке. Чему менеджерам стоит научиться у биотехнологов / Гордон Байндер, Филип Бэше; пер. с англ. Ю. Корнилович; под ред. А. Плошницы; Стокгольмская школа экономики. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. — С. 31–32.

ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ИНВЕСТИЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСТАНА

Е.М. Валитов, магистрант 2 курса, специальность 7М04105
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
З.А. Жаныспай, магистрант 2 курса, специальность 7М04102
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
Н.Ж. Накиспекова, магистрант 2 курса, специальность 7М04101
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
К.А. Сапаргалиева, магистрант 2 курса, специальность 7М04101
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
Научный руководитель – М.А. Амирова, PhD

Одной из приоритетных задач Республики Казахстан с момента приобретения независимости явилась разработка открытой и либеральной инвестиционной политики, направленной на стимулирование притока прямых иностранных инвестиций в экономику страны. «Необходимо серьезно активизировать работу по привлечению прямых иностранных инвестиций, без которых резервы дальнейшего роста экономики будут ограничены. Это одна из приоритетных задач исполнительной власти», - указывал К.-Ж. Токаев в своем Послании в 2019 году [1]. Этот вопрос вновь поднимался Главой государства на недавно прошедшем расширенном заседании Правительства РК, где им на 2021 год определены семь основных направлений, предусматривающих повышение самодостаточности экономики, привлечение инвестиций, развитие предпринимательства, инфраструктуры, качественную цифровизацию, повышение доходов населения и обеспечение занятости, а также развития конкурентоспособности человеческого капитала.

В этих целях по Карте индустриализации до конца года будет реализовано 112 проектов на сумму в два триллиона тенге. Войдут в действие сорок инвестпроектов. Система субсидирования станет прозрачной и адресной. Глава государства перед правительством также поставил задачу реформирования системы управления инвестициями. При этом, по его словам, многие вопросы государственного развития можно будет решать за счет частных инвестиций, однако здесь наблюдается стагнация и нужно принимать меры.

На современном этапе развития Казахстана, окончательно перешедшего на рыночные отношения реализация инвестиционной политики является одним из главных направлений (драйверов) экономических реформ, нацеленной на обеспечение высоких темпов экономического роста и повышение эффективности экономики. С помощью иностранных инвестиций государство улучшает структуру экономики, модернизируют основные фонды

и технически перевооружает предприятия, готовит специалистов и рабочих, внедряет инновации и многое другое.

Исследование сути и содержания инвестиционной политики государства всегда находилось в центре внимания не только экономической, но и исторической науки. Это обусловлено тем, что инвестиции затрагивают самые глубинные основы социально-экономической сферы, определяя процесс экономического роста страны в целом, что в конечном итоге закономерно отражается и на повышении благосостояния народа.

Государство для выполнения своих функций регулирования экономики использует как экономические (косвенные), так и административные (прямые) методы воздействия на инвестиционную деятельность страны путем издания и корректировки соответствующих законодательных актов и постановлений, а также путем проведения определенной экономической, в том числе и инвестиционной политики.

Государственная инвестиционная политика подразделяется на внешнюю и внутреннюю. Внешняя государственная инвестиционная политика – часть внешнеэкономической политики, проводимой государством в виде установления структуры и масштабов иностранных инвестиций, как зарубежных инвесторов в отечественную экономику, так и вложения национальных инвесторов за рубежом.

Внутренняя инвестиционная политика в отличие от внешней регулирует внутренние инвестиционные потоки. Основной ее целью является определение приоритетных направлений инвестирования, обеспечение внутреннего инвестиционного спроса, формирование конкурентоспособного внутреннего рынка инвесторов, обеспечение трансформаций в инвестиции.

Следует отметить, что Республика Казахстан за годы независимости стала лидером в Центрально-Азиатском регионе по привлечению инвестиций в экономику.

Таким образом, в ходе реализации Инвестиционной политики государства Казахстан добился значительных успехов в развитии своего социально-экономического потенциала. Благодаря полученному иностранному капиталу Республика Казахстан укрепила свои позиции в качестве страны, обладающей мощными энергоресурсами и имеющей амбициозные, но в то же время устойчивые планы на будущее.

Сегодня можно констатировать, что Казахстан признан в мировом сообществе как государство с рыночной экономикой, страна первой из стран СНГ приобрела инвестиционный страновой рейтинг. Всемирный Банк включил Казахстан в число 20 стран мира, наиболее привлекательных для инвестиций.

Одним из фундаментальных изменений, характеризующих перестройку казахстанской экономики в течение последних лет, является интенсивное формирование финансового сектора, активное развитие финансовых рынков и создание соответствующих институтов. Казахский рынок - один из самых привлекательных для иностранных инвесторов, при этом иностранные

инвесторы ориентируются, прежде всего, на инвестиционный климат РК, который определяется независимыми экспертами и служит для указания на эффективность вложений в той или иной стране.

Огромное значение для РК имеют также внутренние инвестиции, ведь множество людей во время становления рыночной экономики сколотили себе огромные состояния, которые в данный момент лежат в европейских и американских банках, иными словами используются для инвестиций в зарубежных странах. Государство всеми силами пытается вернуть эти деньги из-за рубежа в казахстанскую экономику, что даст со временем ощутимый толчок развитию отечественного производства.

В тоже время в свете кризисных явлений в мировой экономике в последние годы усилилась конкуренция между государствами по привлечению инвестиций.

В связи с этим в настоящее время Правительством РК проводится целенаправленная работа по улучшению инвестиционного климата и созданию благоприятных условий для ведения бизнеса с учетом рекомендаций Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР).

В Казахстане активно действуют такие диалоговые площадки, как Совет иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан, Совет по улучшению инвестиционного климата при Премьер-министре Республики Казахстан и инвестиционный омбудсмен, которые призваны оперативно решать проблемные вопросы, возникающие в ходе инвестиционной деятельности в Казахстане.

За период независимости Парламентом РК рассмотрено и ратифицировано несколько десятков соглашений о поощрении и взаимной защите инвестиций с иностранными государствами и одно соглашение с государствами-членами Евразийского экономического союза. 20 октября 2015 г. был принят Предпринимательский кодекс, в содержание которого были целиком включены нормы Закона «Об инвестициях» (Глава 25. Государственная поддержка инвестиционной деятельности, статьи 273-296) [2].

К инвестиционному законодательству можно отнести и Конституционный закон РК от 7 декабря 2015 г. «О Международном финансовом центре «Астана», поскольку он был принят с целью привлечения иностранных инвесторов. Весьма значительным событием в деле реализации инвестиционной политики страны стало принятие 22 августа 2017 г. Правительством РК Программы по привлечению инвестиций «Национальная инвестиционная стратегия на 2018-2022 годы» (далее - Стратегия) [3].

В рамках Стратегии особое внимание уделяется не только привлечению новых инвесторов, но и удержанию действующих и стимулированию реинвестиций. В Стратегии также определены приоритетные страны для привлечения инвестиций. Так, с учетом экономических возможностей определено 36 потенциальных стран-инвесторов. Из них 11 стран являются

самыми приоритетными. В частности, это США, РФ, Великобритания, Франция, ФРГ, Италия, КНР, Япония, Южная Корея, Турция и ОАЭ.

На сегодня наша страна может уверенно сама выбирать инвесторов из довольно приличной очереди желающих поработать в казахстанском государстве. За период независимости Казахстана привлечено 330 млрд. долл. иностранных инвестиций из более чем 120 стран. Основная часть инвестиций - более 50% приходится на страны Европейского союза, на Соединенные Штаты Америки - 15% прямых иностранных инвестиций, около 5% составляют инвестиции из Великобритании и КНР. Стоит отметить, что с каждым годом экономика Казахстана становится более конкурентоспособной и привлекательной для инвесторов. На конец октября т.г. в стране действуют 16,8 тыс. компаний с иностранным капиталом - на 18,1% больше, чем в аналогичном периоде годом ранее (14,3 тыс. компаний). В текущем году Казахстан вошел в топ - 55 стран в рейтинге глобальной конкурентоспособности, поднявшись на 4 строчки.

По итогам 11 месяцев 2020 года в Казахстан привлечены инвесторы из 26 стран, по объему привлеченных инвестиций лидируют такие страны, как:

- Европейский Союз 37 проектов - 10,1 млрд. долл.;
- Россия 26 проектов - 5,4 млрд. долл.;
- Турция 16 проектов - 1,6 млрд. долл.;
- США 9 проектов - 718 млн. долл.;
- Сингапур 7 проектов - 2,1 млрд. долл. [4].

Акцент в политике привлечения инвесторов делается на промышленное производство продукции с высокой добавленной стоимостью, услуги и новые технологии. В итоге по объему инвестиционных проектов в Казахстане на сегодня лидируют: машиностроение, ГМК и металлургия, АПК, ВИЭ, нефтегазохимия, химическая промышленность, транспорт и логистика, а также строительные материалы. Наибольший объем инвестиций традиционно наблюдается в горнодобывающей промышленности и разработке карьеров: 7,3 млрд. долл. или 60,1% от всего объема.

По сравнению с аналогичным периодом прошлого года сумма инвестиций выросла на 8,1%. В тройку наиболее привлекательных отраслей также вошли обрабатывающая промышленность, оптовая и розничная торговля. Эта тройка отраслей оказывает существенное влияние на экономическое развитие Казахстана.

К 2027 году количество заявленных проектов в приоритетных секторах с участием иностранных инвесторов должно достигнуть 124, на общую сумму в 5 млрд. долл. Рост инвестиций в основной капитал в обрабатывающую промышленность, в свою очередь, с 2020 по 2027 год должен составлять 109,8% в год.

В рамках Национальной инвестиционной стратегии деятельность по привлечению инвестиций сфокусирована на приоритетных секторах экономики Казахстана. В их число входят пищевая промышленность, глубокая переработка полезных ископаемых, металлургия, химия и нефтехимия,

машиностроение. Необходимо отметить, что вопрос привлечения иностранных инвестиций в экономику актуален в любой стране мира. В гонку за иностранные инвестиции вступили не только развивающиеся страны, но и развитые государства. Страны принимают меры по улучшению инвестиционного климата и предоставлению наиболее конкурентных условий для ведения бизнеса, снижают или отменяют налоги, предоставляют массу льгот, инфраструктурные решения и т.д. В свою очередь, инвесторы отдают предпочтение таким странам, которые гарантируют сохранность капиталов, верховенство закона, прозрачную и комфортную бизнес-среду. Благодаря ряду успешно реализованных реформ, внедрению новых подходов по привлечению инвестиций и работе с инвесторами, Казахстан является одной из таких стран.

В рейтинге Всемирного банка «Doing Business 2020» Казахстан среди 190 стран занял 25 место. Наша страна входит в мировую десятку по таким показателям, как защита прав миноритарных инвесторов и соблюдение контрактов. Недавние реформы намного упростили регистрацию бизнеса. Например, для открытия бизнеса в Казахстане требуется всего 1 день, а для регистрации недвижимости - всего 3 дня. Инвестиционная привлекательность нашей страны значительно возрастает. Так, fDi Intelligence (дочерняя организация Financial Times) присвоила Казахстану первое место по показателю «Эффективность затрат на будущее расположение производственных мощностей 2018/19 годов». В 2017 году республика стала 48-й страной, присоединившейся к Декларации Организации экономического сотрудничества и развития по международным инвестициям и многонациональным предприятиям и ассоциированным членом Комитета по инвестициям ОЭСР. Кроме того, Казахстан подписал 47 двусторонних и 1 многосторонний соглашений о взаимной защите и поощрении инвестиций, которые гарантируют права инвесторов [5].

Наибольший объем прямых иностранных инвестиций в РК был зафиксирован в следующих годах согласно рисунка 1.

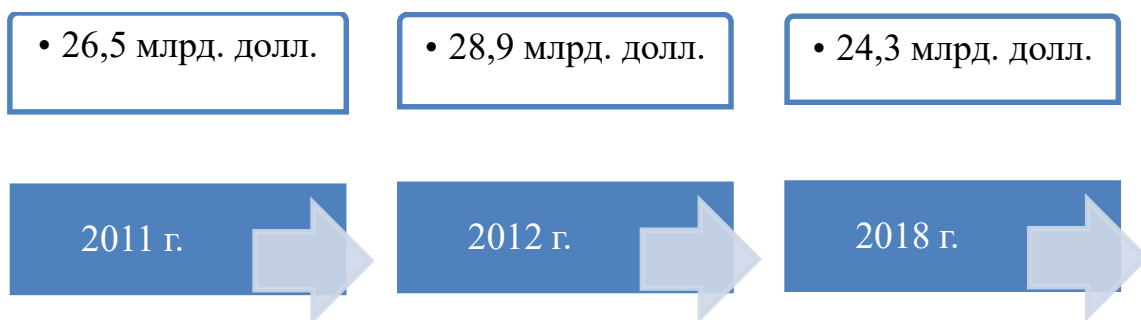

Рисунок 1 - Наибольший объем прямых иностранных инвестиций в РК

Несмотря на сокращение в 2018 году глобальных инвестиционных потоков, в Казахстане наблюдался рост показателя. Так, по итогам 2018 года валовой приток ПИИ в РК увеличился на 15,8% за год, до 24,3 млрд. долл. Рост повлиял на соотношение ПИИ к ВВП, которое составило 14,5% (2017 -

12,9%). При этом Правительство РК планирует довести соотношение объема валового ПИИ к ВВП до 19% к 2022 году. По итогам первого полугодия 2019 года приток ПИИ в экономику РК составил 12,1 млрд. долл. (годом ранее - 12,5 млрд. долл.). В 2018 году в географическом разрезе больше всего прямых инвестиций поступило от инвесторов из Нидерландов (7,4 млрд. долл.), США (5,3 млрд. долл.) и Швейцарии (2,5 млрд. долл.).

Всего с начала года привлечены около 40 новых иностранных инвесторов. Среди них можно отметить следующие: SUEZ (Франция) – строительство и реконструкция канализационно-очистных сооружений; Fortescue (Австралия) – проведение геологоразведочных работ и разработка месторождений цветных металлов; Demir Export (Турция) – строительство горно-металлургического комплекса по добыче и переработке оловянных руд «Сырымбет» (инвестором проводится комплексная экспертиза месторождения); Suhail Bahwan Group (Оман) – строительство завода по производству базовых масел; RHI Magnesita (Австрия) – строительство завода по производству огнеупорных материалов; Bitfury (Нидерланды) – строительство центра компетенции блокчейна; Shanghai Construction (КНР) – строительство многопрофильной клиники на 1000 коек; «Бобровский кварцит» (РФ) – производство карбида кремния; «Эко-Культура» (РФ) – строительство промышленных теплиц.

Сегодня в пайплайне KAZAKH INVEST на разных стадиях реализации 27 проектов АПК на общую сумму 3,1 млрд. долл. Отрасль машиностроения и производства комплектующих насчитывает 26 проектов на 2,6 млрд. долл., в нефтегазохимии - 26 проектов на 21,8 млрд. долл., ВИЭ - 22 проекта на 1,3 млрд. долл. Все реализуются с участием иностранных инвесторов.

Таким образом, радикальная инвестиционная политика в современных условиях выступает важнейшим рычагом преодоления негативных последствий экономического кризиса, структурных сдвигов в экономике, технического прогресса, повышения хозяйственной деятельности на микро- и макроуровнях. Активизация инвестиционного процесса на основе государственной инвестиционной политики является одним из наиболее действенных механизмов социально-экономических преобразований. В то же время рост экономики и все возрастающие потребности в капитале и технологиях требуют дальнейших институциональных реформ по созданию привлекательных инвестиционных условий и большей защите прав инвесторов в Казахстане.

Список использованных источников:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны». 2019 год. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> - Дата доступа: 31.03.2022.

2. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> - Дата доступа: 31.03.2022.

3. Национальная инвестиционная стратегия на 2018-2022 годы Утверждена постановлением Правительства РК от 22 августа 2017 года № 498 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.07.2019 г.). [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32605571 - Дата доступа: 05.04.2022.

4. Результаты реализации ГПИИР по итогам 11 месяцев 2020 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://qazindustry.gov.kz> - Дата доступа: 03.04.2022.

5. Распределение стран ЕАЭС в рейтинге «Doing Business – 2020». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://msb.atameken.kz> - Дата доступа: 03.04.2022.

УДК 330.341.424 (574)

ПОСТРОЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ МОДЕЛИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.К. Бектасова, магистрант 2 курса, специальность 7М04101
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
А.М. Ибраева, магистрант 2 курса, специальность 7М04105
Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
Научный руководитель – М.А. Амирова, PhD

Мировая экономика имеет инновационную направленность, что выдвигает высокие требования к качеству выпускаемой продукции и ее конкурентоспособности. При этом следует помнить об ограниченном доступе к ресурсам инновационного развития. Это на первый план выдвигает необходимость комбинаторно - замещающего управления. Другими словами, речь идет об эффективном использовании организационного капитала, когда используются инновационные механизмы развития промышленности. Эффективность осуществления инновационных процессов в промышленности определяется, прежде всего, теми условиями, в которых функционирует конкретная отрасль. При этом следует учитывать выбранную модель инновационного развития.

Понятно, что для формирования эффективной модели инновационного развития индустрии Казахстана требуется внедрять государственную стратегию поддержки инноваций и НИОКР. Для того чтобы максимально точно оценить перспективы формирования отечественной инновационной системы в промышленности, для того чтобы разработать модель с большей

адаптацией зарубежного опыта к казахстанской практике, целесообразно рассмотреть модели инновационного развития других стран.

Анализ моделей, направленных на инновационное развитие промышленности, показал, что в нынешних условиях действия казахстанской научно-образовательной сферы, ни одну из моделей инновационного развития в чистом виде использовать нельзя. Это означает, что Казахстану следует создать собственную модель развития промышленности. Но при этом необходимо учитывать опыт стран, достигших определенных результатов в этой сфере.

В прогнозируемой модели целесообразно предусмотреть тот факт, что должно быть предусмотрено существенное увеличение бюджетного финансирования по приоритетным направлениям фундаментальных исследований, прикладным НИОКР. Благодаря этому произойдет более быстрое обновление технологической базы промышленности. Также не следует забывать про совершенствование нормативной и законодательной сферы. В первую очередь это касается системы налогообложения. Данные меры сформируют благоприятную среду для частного сектора, а инвестиции в инновации обернутся прибылями для предпринимателей.

Среди стран в 2020 году лидером по валовой добавленной стоимости обрабатывающих производств и валовой добавленной стоимости промышленности является Китай. Второе место по данным показателям занимают США, отставая от Китая в 1,7 раза. Такие страны как Индия, Япония, Германия и Россия как разделяют третье место, имея практически равные объемы в промышленном производстве. Причем как Индия, так и Россия, имеют значительно более высокий потенциал; этому способствуют собственные источники энергии и резервы повышения энергоэффективности. Кроме того, в двух странах – Бангладеш и Вьетнаме – наблюдается быстрый рост промышленного производства.

В Глобальном инновационном индексе 2020 года принимало участие 130 стран мира, что наглядно представлено в таблице 1. В разрезе регионов лидирующие позиции в области инноваций распределились следующим образом. Так:

- в Северной Америке лидерами стали США и Канада;
- в Европе – Швейцария, Швеция и Нидерланды;
- в Северной Африке и Западной Азии – Израиль, Кипр и Объединенные Арабские Эмираты;
- в Юго-Восточной Азии, Восточной Азии и Океании – Сингапур, Корея, Китай и Гонконг;
- в Латинской Америке и Карибском бассейне лидерами в области инноваций оказались Чили, Коста-Рика и Мексика;
- в Африке – Кения и Маврикий;
- в Центральной и Южной Азии – Индия, Иран и Казахстан.

Среди стран Центральной и Южной Азии Казахстан занимает лидирующие позиции, в общем рейтинге стран республика заняла 79 место.

Причем по индексу ресурсов и условий для проведения инноваций Казахстан оказался на 64 месте, а по достигнутым инновационным результатам – на 92 месте. Очевидно, что подобные позиции не могут способствовать экономическому росту и индустриальному развитию в стране.

Таблица 1 - Страны, лидирующие в области инноваций, в каждом регионе

Северная Америка	Европа	Северная Африка и Западная Азия	Юго-Восточная Азия, Восточная Азия и Океания	Латинская Америка и Карибский бассейн	Африка к югу от Сахары	Центральная и Южная Азия
США	Швейцария	Израиль	Сингапур	Чили	Южная Африка	Индия
Канада	Швеция	Кипр	Корея	Коста-Рика	Кения	Иран
	Нидерланды	ОАЭ	Гонконг, Китай	Мексика	Маврикий	Казахстан

В настоящее время во всем мире происходит замедление темпов экономического роста. Темпы повышения производительности снизились до самого низкого уровня. В будущем начнутся торговые войны, а в экономике ощущается наступление нестабильности. Тем не менее, несмотря на пессимистические прогнозы в отношении общей экономической ситуации в мире, инновационные процессы продолжают развиваться. Причем инновационная деятельность осуществляется как в развитых, так и в развивающихся государствах. В первую очередь показателями развития инновационной деятельности являются НИОКР и патенты.

В настоящее время развитые и развивающиеся страны прилагают значительные усилия для поощрения инновационной деятельности. Это делается для того, чтобы можно было достигнуть целей социального и экономического развития. Причем общеизвестно, что инновационные процессы развиваются не только в современных производствах и секторах высоких технологий, а также во всех сферах экономики. Поэтому многие страны увеличивают свои вложения в инновационную деятельность. Об этом свидетельствуют средние размеры инвестиций.

По данным Всемирного банка и Международного валютного фонда, был составлен рейтинг наиболее инновационных стран за 2019 год [1].

Данный рейтинг возглавила Южная Корея, израсходовавшая на науку в 2018 году 79,4 млрд. долл. США. Страна продолжает курс на финансирование НИОКР и реализует программы поощрения стартапов. Инновационная экономика и креативные предприятия рассматриваются в качестве двигателя роста экономики. Особое внимание уделяется развитию среднего и малого

предпринимательства. При этом оказываются различные виды поддержки: для креативных идей – краудфандинг, консультирование по налогам, осуществляется экспертная оценка технологий. Инвестиционная политика государства в области НИОКР совмещается с бизнес-стратегиями. Действует эффективная система передачи знаний от вузов и центров исследований до компаний, занятых в сфере промышленности. Южная Корея проводит работу по изменению менталитета нации. Ставится задача о выращивании целого поколения предпринимателей и рабочих с креативным мышлением, способных воплощать в жизнь собственные мысли и идеи.

Второе место заняла Германия благодаря таким показателям как интенсивность исследований и технологические возможности. Правда, по мнению экспертов, для закрепления своих позиций Германии следует развивать сектора, связанные с искусственным интеллектом, цифровой связью и дизтопливом. Государство поддерживает инновационные технологии и научные исследования. На основе конкурса из бюджета финансируются инновационные проекты. Такая схема сочетается с косвенным стимулированием научной деятельности. Наибольшее распространение получили такие инструменты как: амортизационная и кредитная политика, защита авторских прав, налоговые механизмы, стимулирование развития среднего и малого предпринимательства с ориентацией на инновации. Также стимулируется проведение прикладных и фундаментальных исследований, развивается венчурная индустрия, развитие наукоемкого малого предпринимательства. При этом создаются средние и малые предприятия, численность которых в настоящее время превышает 110 тыс. единиц, которые занимаются коммерциализацией результатов исследований. Технопарки и инкубаторы осуществляют тесное взаимодействие с промышленными предприятиями, центрами исследований, а также с вузами. В Германии активно поддерживаются компании-стартапы, которые возникают в НИИ.

На третьем месте находится Финляндия, одной из сильных сторон которой является тесная связь между вузами и промышленностью, что обеспечивает их сотрудничество в области исследований. Другой сильной стороной стали планы страны в отношении искусственного интеллекта. Университет Хельсинки и консалтинговая фирма Reaktor, проявив частную инициативу, открыли онлайн-курс «Элементы искусственного интеллекта». Доступность и бесплатность курсов способствовали применению знаний на производстве. Позднее, инициатива, поддержанная Правительством, вошла в стратегию искусственного интеллекта. В Финляндии государство играет активную роль в осуществлении инновационной политики, построении информационного общества. Развитие технологий поддерживается на уровне Правительства. Финансирование НИОКР осуществляется преимущественно государством (практически 80%).

На четвертом месте оказалась Швейцария, имеющая самые высокие показатели по патентам. Израиль также отличается высокой патентной активностью, благодаря чему занял в рейтинге пятое место. Особенно высокие

показатели страна имеет по интенсивности НИОКР, плотности высоких технологий и концентрации исследовательского персонала. Одной из сильных сторон вузов Израиля является коммерциализация НИОКР.

Сингапур, занявший шестое место, проводит стратегию превращения города-государства в «живую лабораторию». Государство активно участвует в создании инновационной базы. Оно регулирует инновационные процессы с помощью целевых программ, государственных контрактов и заказов.

Сильными сторонами Швеции, оказавшейся на седьмом месте, выступают интенсивные научные разработки, патентная активность и концентрация исследователей. При этом главное внимание уделяется бионауке и медицине. В рейтинге наиболее инновационных государств за 2020 год США заняли восьмое место. Хотя в 2019 году Америка заняла первое место по затратам на НИОКР, затратив 511,1 млрд. долл. США и оставив позади Китай, у которого все расходы на НИОКР оказались равными 451,2 млрд. долл. США. В последние два десятилетия государство принимает активное участие в развитии промышленности.

В рейтинге 2020 года Япония заняла девятое место. Как известно, на протяжении многих лет страна ориентируется на восприимчивость к новинкам в науке и технике, которые появляются в мире. В Японии большое внимание уделяется тому, чтобы координировать между собой различные сектора экономики и научно-техническую отрасль. Приоритетными направлениями являются автомобилестроение, робототехника, медицина, энергосбережение, космические исследования и высокие технологии. На проведение НИОКР в 2018 году Правительством страны было выделено 168,6 млрд. долл. США. В Японии связь между наукой, производством и НТП обеспечивается благодаря строительству городов-технополисов. В них концентрируются НИОКР и промышленное наукоемкое производство. Государство регулирует процессы инноваций за счет индикативного планирования НИОКР.

Десятое место заняла Франция, постоянно увеличивающая вложения на гранты и научные исследования. Поэтому в научном секторе наблюдается рост числа рабочих мест. В 2018 году на осуществление НИОКР Франция израсходовала 62,2 млрд. долл. США. Для Франции характерна особая структура производства в промышленности. Это: наличие в экономике практически всех отраслей промышленности, которые отличаются малой специализацией; промышленность представлена преимущественно крупными компаниями; наличие значительного числа МИП. В реализации промышленной политики высока степень присутствия государства. Эффективность управления предприятиями, находящимися в государственной собственности, обеспечивается механизмом ГЧП [1].

Понятно, что Казахстан не входит ни во вторую, ни в третью десятку инновационных стран. Тем не менее, построение инновационной экономики считается одной из приоритетных задач государства. Так, например, изначально целевые индикаторы в отношении инновационного развития нашли отражение в Стратегическом плане развития РК до 2010 года. Далее

перспективы инновационного роста озвучивались в Стратегии индустриально-инновационного развития на 2003-2015 годы [2], в Программе формирования и развития НИС на 2005-2015 годы. Позднее об инновационном развитии говорилось в программе «Цифровой Казахстан» [3], Государственной программе индустриально-инновационного развития до 2019 года [4].

Но, несмотря на принятие целого ряда программных документов, на сегодняшний день показатели развития инноваций отличаются слабой динамикой. Так, в структуре ВВП за последние десять лет удельный вес расходов на НИОКР снизился с 0,3% до 0,12%, т.е. практически в два раза, а число инновационных патентов за три года уменьшилось с 478 до 1 единицы. Правда, объемы инновационного производства продолжали расти; их доля в ВВП за последние пять лет увеличилась с 1,46% до 1,98%.

Доля затрат на НИОКР в Казахстане составляет всего 0,12% от ВВП.

В 2020 году внутренние затраты на научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы составили 85,2 млрд. тенге, это на 3,5% больше, чем годом ранее.

Основные затраты приходятся на три региона: Алматы (37,6% от РК, 32,1 млрд. тенге), Нур-Султан (19,7% от РК, 16,7 млрд. тенге) и Мангистаускую область (12% от РК, 10,2 млрд. тенге).

Доля затрат на НИОКР от ВВП уже третий год подряд составляет 0,12%. Для сравнения: в 2013 году доля составляла 0,17% [5].

Тем временем в мире не только развитые, но и ряд развивающихся стран тратят на НИОКР от 2% до 5% от ВВП, согласно данным Всемирного банка за 2018 год. Лидерами который год становятся Израиль (4,95% от ВВП), Южная Корея (4,81%), Швеция (3,34%), Япония (3,26%) и Австрия (3,17%). В среднем по миру затраты на НИОКР составили 2,27% от ВВП. Казахстан оказался седьмым с конца списка, заняв 66-е место из 72. Казахстан сумел опередить только такие страны, как Монголия, Таджикистан, Гамбия, Кувейт, Ирак и Мавритания, представлено на рисунке 1.

Рисунок 1 - Внутренние затраты на НИОКР, млрд. тенге

Большая часть внутренних затрат РК на НИОКР (46,5%) по итогам 2020 года пришлась на оплату труда: 39,6 млрд. тенге – на 3,1% больше, чем годом ранее. Еще 13,9% пришлось на приобретение услуг для собственных проектов (11,8 млрд. тенге, плюс 24,1%), 9,9% – на основные средства, такие как машины, оборудование, здания и т. д. (8,5 млрд. тенге, минус 11,1%).

В разрезе видов работ 76,2% затрат направлено на научные исследования и разработки, включая затраты на фундаментальные (12,5 млрд. тенге) и прикладные (52,4 млрд. тенге) исследования; еще 23,8% пришлось на опытно-конструкторские разработки, включая проектно-конструкторские и технологические работы (18,4 млрд. тенге), изготовление опытных образцов и партий изделий и продукции (1,4 млрд. тенге) и проектные работы для строительства (507 млн. тенге), наглядно представлено на рисунке 2.

В развитых странах – таких, например, как США, Китай, Германия, Япония – большая часть финансирования затрат НИОКР ложится на плечи бизнеса: доля частного финансирования варьируется от 67% до 79%.

Рисунок 2 - Внутренние затраты на НИОКР, млрд. тенге

Основная часть финансирования внутренних затрат на НИОКР в Казахстане в 2020 году легла на республиканский бюджет: 48%, или 40,9 млрд. тенге, – на 13,7% больше, чем годом ранее. На собственные средства инвесторов пришлось лишь 43%, или 36,7 млрд. тенге, минус 2,8% за год. Кроме того, еще 485,6 млн. тенге составили затраты местного бюджета, 2,2 млрд. тенге – иностранные средства.

Согласно рейтингу ЮНЕСКО, самую большую часть ВВП на разработки и исследования расходует Израиль. В последние годы он лидирует по данному показателю. Вторую позицию занимает Южная Корея, показатель которой составляет 4,23%. Более 3% валового продукта тратит на НИОКР Япония, а США – поменьше, чуть менее 3%.

Среди стран постсоветского пространства по удельному весу расходов на НИОКР в общем объеме ВВП первенство принадлежит России; ее показатель оказался равным 1,13%. К сожалению, Казахстан опережают и

такие государства, как Украина, Армения и Узбекистан. К примеру, Россия выделяет на разработки и научные исследования больше средств, чем Казахстан, в 6,6 раза; США – в 16,4 раза; Израиль – в 25 раз. Это означает, что нынешний объем расходов на НИОКР намного ниже затрат не только развитых стран, но даже многих развивающихся стран мира.

Более половины расходов на НИОКР в Казахстане выделяется из республиканского бюджета, менее десятой части средств формируется из разных источников и примерно 40% средств выделяют сами предприятия. В последние годы в финансировании разработок и научных исследований приоритетными были инженерные направления. В общем объеме средств, выделяемых на НИОКР, на эти цели выделялось от 40 до 45% средств. Практически третья часть всех средств расходовалась на исследования, проводившиеся в сфере естественных наук. Остальные средства тратились на проведение исследований в сфере сельского хозяйства, а также на медицинские, гуманитарные, социальные направления. Согласно оценкам международных агентств, Казахстан на сегодняшний день имеет все необходимые условия для развития инновационной деятельности. Это, прежде всего, вузы, человеческие ресурсы, меры обеспечения поддержки со стороны государства, промышленные предприятия. Однако в действительности для республики характерны довольно низкие результаты инновационного развития.

В связи с этим, на наш взгляд, в прогнозной модели инновационного развития промышленности Казахстана основными должны быть следующие моменты:

- 1) ускорение процессов в области коммерциализации результатов научных разработок с последующим их промышленным внедрением;
- 2) стимулирование государственного и частного финансирования прикладных исследований в тех отраслях, которые должны стать прорывными сферами;
- 3) увеличение государством финансирования фундаментальных исследований, осуществляемых вузами и научными учреждениями;
- 4) создание благоприятных экономических, нормативных и правовых условий для активизации деятельности особых экономических зон.

Список использованных источников:

1. Годовой отчет МВФ 2019. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf> - Дата доступа: 30.03.2022.
2. Стратегия индустриально-инновационного развития на 2003-2015 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года №1096. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/> - Дата доступа: 30.03.2022.
3. Государственная программа «Цифровой Казахстан» Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827.

[Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz> - Дата доступа: 04.04.2022.

4. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года №874. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/> - Дата доступа: 28.03.2022.

5. Расходы РК на научно-исследовательские работы. [Электронный ресурс] – Режим доступа: forbes.kz/process/nenauchnyiy_podhod - Дата доступа: 29.03.2022.

ӘОЖ 334

ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ АРҚЫЛЫ КӘСІПКЕРЛІККЕ БАУЛУ

Досмагамбетова Салтанат Сейтжановна, басшы,
«Ш.Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп - интернаты»,
Павлодар облысы, Қазақстан

Қазір заманауи әлемде елдің қуаты, ең алдымен, білім мен ғылымға тәуелді екеніне көз жеткіздік. Терең білім – тәуелсіздігіміздің тірегі, ақыл-ой – азаттығымыздың алдаспаны. Ш.Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп – интернаты білім беру мектептері үшін еңбек нарығының сұранысына сай бәсекеге қабілетті түлектерді дайындауда өз үлесін қосуда.

Бүгінгі таңда білім беру ұйымдарының қызметіндегі басымдық - бұл эмоционалды әл-ауқатты және баланың жеке басын дамыту, оның шығармашылық әлеуетін ашып көрсету үшін жағдай жасау [1]. Осы мақсаттарға педагогикалық практикадағы, жеке бағдарланған оқыту, жобалық қызмет, жеке көзқарас, интеграцияның әр түрлі формалары қолданылады.

Әрине, қазіргі көзқараспен қарасақ мектеп тек қана білім беру және тәрбиемен айналысады деп ойлаймыз. Іс жүзінде бұл процесс нарықтық экономика жағдайында және адам өмірінің әр түрлі жағдайларында сәтсіздікке ұшырауы мүмкін. Соңдықтан, осыдан туындайтын сұрақ: мектепте бизнеспен айналысуға бола ма және ол не береді? Тез өзгеретін заманда жастарға өздігінен өмір сүру үшін әлеуметтендіретін білім мен білік қажет. Сонымен қатар мектепте қоғамның әлеуметтік мәселерің шешу үшін кәсіпкерлікке баулитын әлеуметтік жобаларды іске асыру арқылы жүзеге асады [2].

Әлеуметтік жоба – ол білім алушыларға әлеуметтік маңызы бар мәселені немесе концепцияны өздігінен таңдап, негізгі мектепке алған білімі мен жинақталған дағдылары нәтижесінде оны шешуге, жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік жоба мынадай шарттарға сәйкес болуы керек:

1. Іске асыру жоспары мен әдістері оқушының денсаулығы мен өміріне ешқандай зиян келтірмеу;
2. Жоспарды жүзеге асыруда барлық жағдай жасалуы;
3. Мектептің тақырыбы мен оқу жоспарының пән негізінде белгіленуі;
4. Қоғамның әлеуметтік жағынан қорғалмаған отбасылардың балаларын тартуы.

Ш. Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп-интернатында оқушыларды кәсіпкерлікке баулуда төрт әлеуметтік жоба іске асуда.

Әлеуметтік жобаның біріншісі - мектеп маңында орналасқан жылыжай. Жылыжай ата – аналармен және педагогикалық ұжыммен бірлескен қызмет арқылы оқушылардың еңбек, рухани-адамгершілік дамуы негізінде тұлғаның экологиялық мәдениетін дамыту және кәсіптік өзін-өзі анықтауға саналы көзқарасты қалыптастыру мақсатында жұмыс жасайды.

Жобаның міндеттері: оқушылардың ғылыми қоғамында зерттеу қызметімен айналысу, мектеп аумағын абаттандыру және көгалдандыру, мектепті бөлме және гүл-сәндік өсімдіктермен қамтамасыз ету, және көкөністерді өсіріп (қияр, қызанақ, шалғам, ақжелкен, аскөк) сату арқылы пайда табу, жұмыс жасаған оқушыларға еңбек ақысын төлеу, мектеп жылыжайының материалдық-техникалық базасын жақсарту.

"Мектеп жылыжайы" атты әлеуметтік жобаны құру туралы идея пайда болғаннан бастап оқушылар экологиялық тәрбиені насихаттауға белсенді қатысады, өсімдіктерді отырғызып, оларды ұдайы күтуде еңбек дағдылары қалыптасады. Жылыжайда ерте көктемде мектеп жанындағы учаскеге көшеттер отырғызылып, көкөніс пен жасыл көшеттерді пайда табу мүмкіндігі зор екені байқалды. Жылдың қаңтар – сәуір айларында жоғары тапсырысқа ие болған қияр мен қызанақтар екені анықталды. Бөлме өсімдіктерің баптап, өсіріп, гүлдетіп мектептік іс-шараларында сыйлық ретінде және мерекелерде сатылды. Сонымен қатар ерте көктемде мектеп ауласында көшеттер отырғызылып мектеп аумағының көгалдандыру мәселесі шешілді, көкөніс пен жасыл көшеттердің тұқымдарының шығынын өздері өтеді. Оқушыларымыз көкөніс және гүл дақылдарын өсіру бойынша агрономиялық шеберліктері артып, алған білімдерін болашақта пайдалануға болатыны сөзсіз.

Екінші әлеуметтік жоба - «Баянауылда экологиялық велотуризмді ұйымдастыру» атты әлеуметтік жобасы. Қазақстанда өтетін «Ехро – 2017» халықаралық көрме өтудің аясында және Баянауыл өңірінде туризмді дамыту мақсатында Ш.Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп – интернатының шығармашылық тобы «Самрук – Қазына» АО –ның ұйымдастыруымен өткен «Менің елім» атты кіші бизнес жобалар конкурсына қатысып, грант иегері атанды, Грант қаражатына 15 велосипед сатып алынды.

Туризм дүниежүзілік экономикада басты рөлдердің бірін атқаратын сала. Қазақстанның туристік нарығында елеулі орын алуға Баянауыл ауданының зор мүмкіндігі бар және Баянауылда туризмді дамыту өзекті мәселе болып табылады. Баянауыл мемлекеттік Ұлттық табиғи паркі жазда демалушылар үшін ең бір таптырмайтын орын. Туризмді дамыту мәселесімен

қатар жүретін тағы да бір мәселе – ол қоқыстану мәселесі. Демалушылар көп келген сайын, күл – қоқыстың да саны артып отырады. Экологиялық сана, экологиялық мәдениет өте төмен деңгейде.

Осы мәселелерді шешу мақсатында «Баянауылда экологиялық велотуризмды ұйымдастыру» атты әлеуметтік жобаны «Менің елім» конкурсына ұсындық. Жалпы жобаның мақсаты ол жазғы және жылы күз мезгілінде экология, биология, география пәндері бойынша теориялық және практикалық сабақтарды табиғатта өткізу, оқушылардың жазғы уақытта бос уақытын қамту, велодесант ұйымдастыру арқылы белгілі аумақтарды қоқыстан тазарту, демалушыларға эквелотур ұйымдастыру арқылы пайда табу болып келді.

Жобаның қатысушылары жалақы ретінде берілген ақшаны табуға, сондай-ақ көп балалы және аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларға материалдық көмек көрсетуге, жаңадан ұйымдастырылған гимнастика залы, шахмат кабинеттерінің жабдықталуына көмек көрсетті. Мұндай жоба адам мінез-құлқының экологиялық мәдениетін, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасының жалпы мәдениетінің бір бөлігі ретінде де, адамның табиғатқа қатынасы, сонымен қатар велодесант қатысушыларының денсаулығын нығайтуға ықпал етуге арналған.

Жобаның жұмыс жоспары іске асыру арқылы нәтижесінде Баянауыл ауылының туристері мен тұрғындары үшін бес бағыт бойынша туристік серуен ұсынылып, 946 қатысушы қатысты, 1598 кг жуық қоқыс жиналды, сондай-ақ Баянауыл Ұлттық паркінің аумағында түрлі экологиялық акциялар өткізіліп, жобаға тартылған оқушыларға шілде – тамыз айлары үшін жалақы төленді. Табыс қаражаттың бір бөлігі мектептің материалдық – техникалық жақсартуға жұмсалса, бір бөлігі қайырымдылық акциясына жұмсалды.

Үшінші әлеуметтік жоба ұлттық қолөнерді дамытуда оқушылардың шеберлік деңгейін арттыруда «Асыл мұра» қыздарға арналған және «Кәсіп-нәсіп» ер балаларға арналған әлеуметтік жобасы.

«Асыл мұра» қыз балаларға арналған жобада ұлттық қолөнер арқылы кәсіби шеберліктерін қалыптастырудың маңызды тұжырымдамалық бағыты болып білім, ғылым, өнер, өндіріс және өнеркәсіптің байланысы саналады. Мұның бәрі жалпы кәсіби шеберлік және дизайнерлік білім беруде жоғары мазмұнды даярлықты талап етеді. Қыздарға арналған жобада қыздар ұлттық қол өнер бұйымдарын жасап, тігумен айналысады. Қазақтың ою-өрнегі салынған құрақ көрпе, қоржын тігіп сатады, пайда табады, қажетті құрал-жабдықтарын, материалдарын сатып алуға жұмсайды.

Атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып өз сабақтастығын тауып отырған сәндік қолөнерінің бір түрі – ағашты көркем өңдеу. Ер балаларға арналған «Кәсіп-нәсіп» әлеуметтік жобасында қолөнердің әр түрін үйрету барысында жаңалықтар енгізіп, көркемдеу туралы мәліметтер бере отырып, қолөнер түрлерінің қайсысында болсын белгілі бір дәрежеде жергілікті ерекшеліктер де болатындығын атап өткен жөн. Қазақ халқының қолөнері – барынша дамыған, бағалы әрі мол мұра. Оқушылар үшін оның танымдық әрі

тәрбиелік мәні зор. Бұл жобаның басты мақсаты – оқушылардың қолөнер бұйымдарын жасай отырып шеберлігін дамыту және ағаштан әртүрлі бұйымдар жасауды үйрету, үйренгендерін тұрмыста пайдалануға бағыт беру және өнердің мәңгі өшпейтін осы түрінің сыры мен қырын үйрету.

Қыздарға және ер балаларға арналған жобада қазақ халқының қолөнер түрлерін меңгерту процесінде оқушының технологиялық білімін қалыптастыру мақсатында әр түрлі әдіс – тәсілдерді пайдаланамыз. Осы жобалар арқылы оқушылар қолөнерді үйрену процесінде технологиялық мәдениеттің барлық компоненттерін дамытып, жұмыс жасауда мақсат қоя білуге, ақпарат алып, оны талдай білуге, жұмыс сапасының өлшемдерін анықтауға, техникалық құжаттарды жасауға қажетті материалдарды, құрал – жабдықтарды сұрыптауға, жоспарды құра білуге, технологиялық тапсырмаларды ұжымдастыруға және орындауға және жасалған бұйымдарың іске асырып сатуға үйренді.

Төртінші әлеуметтік жоба Баянауыл аумағында қоршаған әлемнің экологиясы мен тазалығына арналған қатты тұрмыстық қалдықтарды бөлек кәдеге жарату «Bayanaul - Green World» - эко жобасы. Бұл эко жобаның басты мақсаты - өзіміздің Баянауылда, және де басқа елді мекендердегі экология мәселесін бірінші орынға қоя отырып, шешу және еліміздің түпкір-түпкірінен медиа волонтерлерін жинау. Әлеуметтік жоба «Экологиялық пайдалы әдет табиғатты құтқарады» ұстанымымен үндесе түсті. Оқушыларға қоқыстардың экологияға, қоршаған ортаға тигізілетін зияның азаюы үшін маңызды жоба болып келді.

Әлеуметтік «Bayanaul - Green World» жобасының міндеттері:

1. Баянаулдағы экология мәселесінің бірі қатты тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу арқылы шешу;
2. Қоқысты сұрыптау жолдарын мектеп оқушыларына қарапайым дағдыларына үйрету арқылы қалыптастыру;
3. Сұрыпталған қоқысты /пластик, қағаз, металл / қайта өңдеуге тапсыру арқылы табыс табу.

Сонда осы эко жобада - бұл экологиялық ұстамындары арқылы тазартып қана қоймай, қалдықтарды, қоқысты стартап бастамасы ретінде қолдану. Яғни, біздің міндетіміз қалдықтарды кәдеге жаратып пайда табу ретінде қарастыру, сонда біз оны стартап ретінде қолдана аламыз.

«Green World» шағын экостартап идеясы қоқысты жинап сұрыптау арқылы табыс табу. Осы мәліметтерге сүйене отыра шыныны алсақ ол 400 миллион тоннаның 8% проценті яғни 32 миллион тонна. 32 миллион тоннаны алсақ және де шынының бағасы 55 теңгені ескере отырып біз жылына 581 820 000 теңге орта есеппен табыс табушы едік [3].

Яғни бұл қомақты қаржы, қарасақ, біз тек қана шыныны алдық егерде қалған пластмасс және металлды санаған кезде осы сомадан 100 есе үлкен қаржы алуға болады.

Осы табыстың көмегімен біз көптеген елді мекендердегі әлеуметтік іс-шаралар өткізіп, көмек бере аламыз. Ал ең бастысы ол - таза әлем. Сонымен,

катты тұрмыстық қалдықтарды жоюдың ең тиімді және дұрыс әдісі – қайта өңдеу.

Ауыл халқының 100%-ы қоқысты бөлек жинауға дайын емес екені анық, сондықтан біздің басты міндетіміз – оқушыларды оқыту, дағды қалыптастыру арқылы құрдастары, ата-аналары, ауылдың ересек тұрғындарымен түсіндіру әңгімелерін өткізу.

Қоқысты бөлек жинаудың пайдасы туралы түсіндірмесі бар буклеттер, баннерлер, үнпарақтар және әлеуметтік желілерге видеобейнелер, презентациялар, вайндар дайындау. Осы салада бөлек қоқыстың пайдасы туралы жарыстар, конкурстар, ойындар, дөңгелек үстелдегі жиналыстар дайындап өткізу де маңызды деп санаймыз. Оларды Баянауыл ауылының тұрғындары мен білім алушылары арасында таратамыз.

Осы мақалада ұсынған жобалардың басты мақсаты оқушының еңбекке саналы көзқарасын, жауапкершілік сезімін тәрбиелейді. Өз қолынан шыққан бұйымға деген қызығушылығы артып, эстетикалық талғамы оянады. Өз ісіне мақтанады, сенімділік туады, іске деген құлшыныс болады. Оқушылардың қол өнерге деген қызығушылығы пайда болады, өз қиялы, өзіндік пікірі, өз көзқарасы қалыптасады, шеберлік, іскерлік дағдылары қалыптасады, ең соңында кәсіби шеберлігі өседі, қиындықтарды шеше алатындай қабілет қалыптасады және ересек өмірінде серік болатын кәсіпкерліктің негізі қалыптасады.

Әлеуметтік жобалар қоғамдағы маңызды мәселердің бірі көпбалалы, аз қамтылған отбасылардың жайын көтеріп, қазіргі қоғамдағы қажетті салаларды дамытуға, әлеуметтік ғана емес, қоғамдық, экологиялық маңызы бар мәселерді қозғайды.

Жобаларды іске асыру барысында оқушылар әлеуметтік және қоғамдық маңызы бар мәселелерді нақты анықтап, қажет біліммен, дағдымен қаруланып, әлеуметтік іс-әрекеттің жүйелі жоспарлап, топтық жұмыс негізінде ұйымдастырушылық, зерттеушілік қабілеттерінің жоғары болғандығы, жауапкершілікпен қарап, жеткен нәтижелеріне өзіндік баға бергендіктері байқалды.

Әлеуметтік жоба оқушыларға қоғамдағы өз құқықтары мен міндеттерін, жауапкершіліктерін түсіндіруге бағытталады. Әлеуметтік жоба балаларға қоғамдағы әртүрлі қауымдастықтардың қажеттіліктерін анықтап, әлеуметтік қызмет аясында туындаған мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мектеп оқушылары бұл күрделі сатыны абыроймен еңсеріп, өзектілігі мен маңызы жоғары бірнеше мәселені шешудің жолдарын біледі.

Қорытындылай келе, мұндай әлеуметтік жобалар оқушыларға қажетті екенін дәлелденді. Олар рақым мен мейірімділікке, ысырапшылыққа үйреніп, болашақта өмір үшін қажетті кәсіпкерлікке бейімделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәрбие жұмысы жүйесінің негізгі бағыттары. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Астана, 2011 // <https://bkokdi.kz/qz/news/4612-news.html>.
2. Әлеуметтік жобалар: идеядан жүзеге асыруға дейін // <https://bilimainasy.kz/12-03-20/>
3. Мырзағалиев М. Қалдықтарды қайта өңдеу үлесін арттыру және экологиялық бастамаларды ілгерілету // <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/>

УДК 336

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИМИТАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКА

Дюсембекова С.Р.

АО «Национальные информационные технологии», Нур-Султан, Республика Казахстан

Существуют различные точки зрения на необходимость и эффективность стратегического планирования и управления в условиях меняющейся внешней экономической среды. В последнее время на страницах научных изданий вновь развернулась дискуссия о целесообразности и необходимости стратегических разработок при экономической нестабильности и значительной неопределенности.

Многие руководители банков считают, что данный вид планирования нецелесообразен, так как временной горизонт достоверного прогноза слишком ограничен. Эта точка зрения не учитывает теоретических положений рассматриваемого вопроса: ведь именно реализация научно обоснованных комплексных стратегий позволит банкам противостоять действию всевозможных, зачастую стохастически возникающих отрицательных факторов. В условиях существенно изменчивой внешней экономической среды неизмеримо увеличиваются возможные негативные последствия управленческих ошибок. В сочетании с традиционно высокой степенью риска в банковском бизнесе это определяет особую роль и фундаментальное значение стратегического планирования и управления банковской фирмой. Принятие любого тактического решения без опоры на систему стратегических установок делает его в практическом отношении непоследовательным, а зачастую и необоснованным.

Разработка стратегий деятельности банка возможна на основе создания имитационной динамической системы функционирования банка [1]. Предлагаемая имитационная динамическая модель имеет следующие особенности:

1. Рассматривается динамика развития коммерческого банка на заданную перспективу и с выбранным тактом времени.

2. Деятельность банка исследуется комплексно на рынках как депозитов, так и кредитов, каждый из которых представлен тремя видами локальных рынков: тенговым, валютным и рынком ценных бумаг.

3. Анализируются основные пассивные и активные операции, характерные для этих рынков, различающиеся сроками, эффективностью и риском.

4. Рассматриваются различные варианты реализации стратегий развития банка, под которыми понимают комплекс управляющих параметров из сферы внутрибанковского управления (использование финансовых инструментов: управление гэпом, ставкой процента, риском). Считается, что выбор управляющих параметров осуществляется в результате комплексного учета:

- состояния внешней экономической среды;
- генеральных целей банковского развития;
- маркетинга банковских услуг.

5. При описании внешней экономической среды предполагается продолжение процессов стабилизации экономики с уменьшением темпов инфляции.

6. Задача исследования состоит в определении комплекса внутренних и внешних условий (совокупности стратегий банка и сценариев формирования экономической среды), при которых кредитная организация может выполнить свою миссию и реализовать намеченную концепцию развития [2].

Основные гипотезы модели таковы:

1. Горизонт прогнозирования деятельности банка считается равным 2 годам, или 8 временным тактам.

2. Рассматриваются следующие пассивные операции, формирующие тенговые и валютные ресурсы банка, каждая из которых характеризуется соответствующей длительностью: продажа ценных бумаг физическим и юридическим лицам, вклады до востребования физических и юридических лиц, межбанковский депозит для юридических лиц, депозиты населения и юридических лиц.

3. Описываются следующие активные операции: покупка ликвидных активов, вложения в низколиквидные краткосрочные активы, приобретаемые юридическими лицами и населением, вложения в низколиквидные долгосрочные активы, приобретаемые юридическими лицами и населением.

4. В модели приняты следующие гипотезы, согласно которым депозитные и кредитные ставки процента: изменяются во времени и варьируются в зависимости от вида вложений; по долгосрочным вложениям выше, чем по краткосрочным; зависят от прогнозируемого уровня инфляции и конкурентоспособной составляющей, учитываемой в процентно-ценовой стратегии банка [3].

5. Вклады физических лиц считаются нелинейно зависящим от депозитной ставки банковского процента, доходов населения и коэффициента, характеризующего склонность к сбережениям.

6. Кредитно-инвестиционная стратегия банка считается зависящей как от внутреннего кредитного потенциала, так и от спроса на рынке ресурсов данного вида. Кредитные рынки валютных и тенговых ресурсов считаются независимыми. Погашение кредитов отображается в модели с учетом кредитного риска.

7. Валютные ресурсы банка считаются полностью конвертируемыми в национальную валюту, и наоборот [4].

8. Модель имеет блочную структуру и состоит из семи взаимосвязанных блоков, представлено на рисунке 1. В процессе ее построения использована методология имитационного моделирования экономических процессов [5].

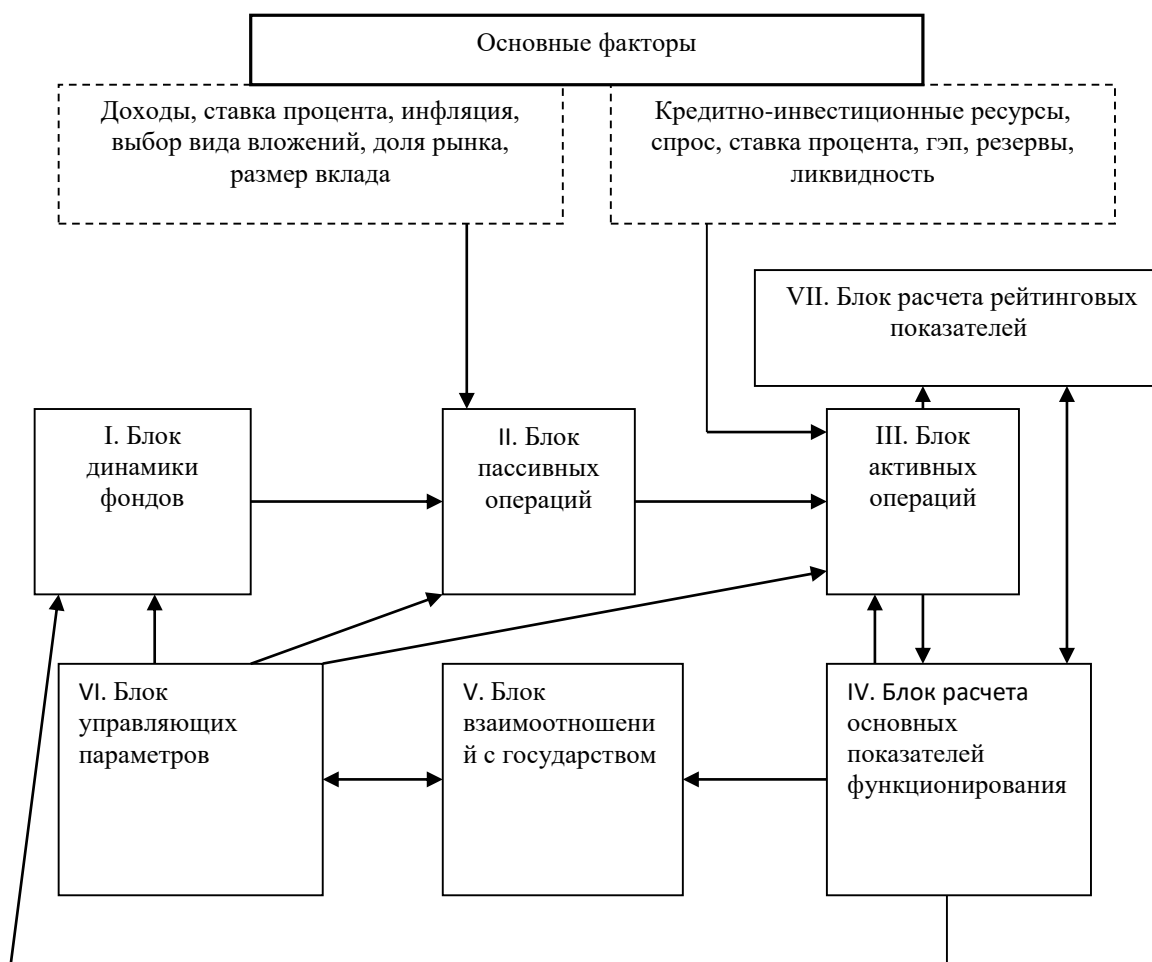

Рисунок 1 - Схема взаимодействия блоков имитационной модели

Список использованных источников:

1. Акопов, А.С. Имитационное моделирование: Учебник и практикум для академического бакалавриата / А.С. Акопов. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 389 с.

2. Булыгина, О.В. Имитационное моделирование в экономике и управлении: Учебник / О.В. Булыгина, А.А. Емельянов, Н.З. Емельянова. - М.:Инфра-М, 2017. - 447 с.З.
3. Варжапетян, А.Г. Имитационное моделирование на GPSS/Н / А.Г. Варжапетян. - М.: Вузовская книга, 2007. - 424 с.
4. Лычкина, Н.Н. Имитационное моделирование экономических процессов: Учебное пособие / Н.Н. Лычкина. - М.: НИЦ Инфра-М, 2012. - 254 с.
5. Н.Е. Егорова, А.М. Смулов Предприятия и банки: взаимодействие, экономический анализ, моделирование: учебно-практическое пособие. – М.: Дело, 2012. – 456 с.

UDC 330.1

APPROACHES TO DETERMINING COMPETITIVENESS OF MEDICAL ORGANIZATIONS

A.G. Azhimet, 2nd year undergraduate, specialty 7M04102, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

J.E. Kyzyr, 2nd year undergraduate, specialty 7M04102, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

Competition is a civilized and legalized form of struggle of market entities for the best conditions for the production and marketing of their products in order to make a profit.

“Competition is the desire to best meet the criteria for access to rare goods,” said American economist P. Heine.

F. Knight defines competition as a situation in which there are many competing units and they are independent.

K.R. McConell and S.L. Brue believes that competition is the presence on the market of a large number of independent buyers and sellers, an opportunity for buyers and sellers to freely enter the market and leave it.

J. Schumpeter defined competition as the rivalry of the old with the new, with innovation.

R.A. Fathutdinov singles out competition as competition, rivalry, a tense struggle of legal entities or individuals for the buyer, for their survival under the strict competition law as an objective process of “washing out” low-quality goods within the framework of antitrust laws, compliance with the Law on the Protection of Consumer Rights [1].

G.L. Azojev by competition refers to rivalry in any field between individual legal entities or individuals (competitors) who are interested in achieving the same goal.

Having studied various definitions of the concept of "competition", we believe that the authors, in their entirety, characterize competition as a diverse economic phenomenon, and highlight some features:

- 1) environmental impact on the activities of any company in the market;
- 2) the peculiarity of the consumer as the leading factor determining competition in the market;
- 3) the economic and social nature of competition;
- 4) not stability of competition in the market;
- 5) the dependence of companies on the state of internal factors of organizations;
- 6) the possible existence of specific goals in the subjects of competition and others.

Our study showed that practically no definition of competition in the medical services market has been developed, which is related to the novelty of this issue for modern specialists in the field of healthcare management. In our opinion, competition in healthcare is a process of relations between production and consumption subjects of services provided by medical organizations, within the framework of a specific form of competition between manufacturers of medical services to achieve the satisfaction of the patient's target needs.

The presence of the sphere of competition in the production and consumption of medical services, the increase in the competitiveness of medical organizations are quite relevant for the prospective development of the healthcare system in the context of globalization [2].

The competitiveness of medical organizations is the real and potential ability of organizations to provide services, taking into account the opportunities available to it, which allow them to gain and maintain a market share and outperform the services of competitors in their market characteristics, guaranteeing the growth and financial well-being of the organization.

Also, based on the analysis we have identified the main elements of the competitiveness of medical organizations (Figure 1).

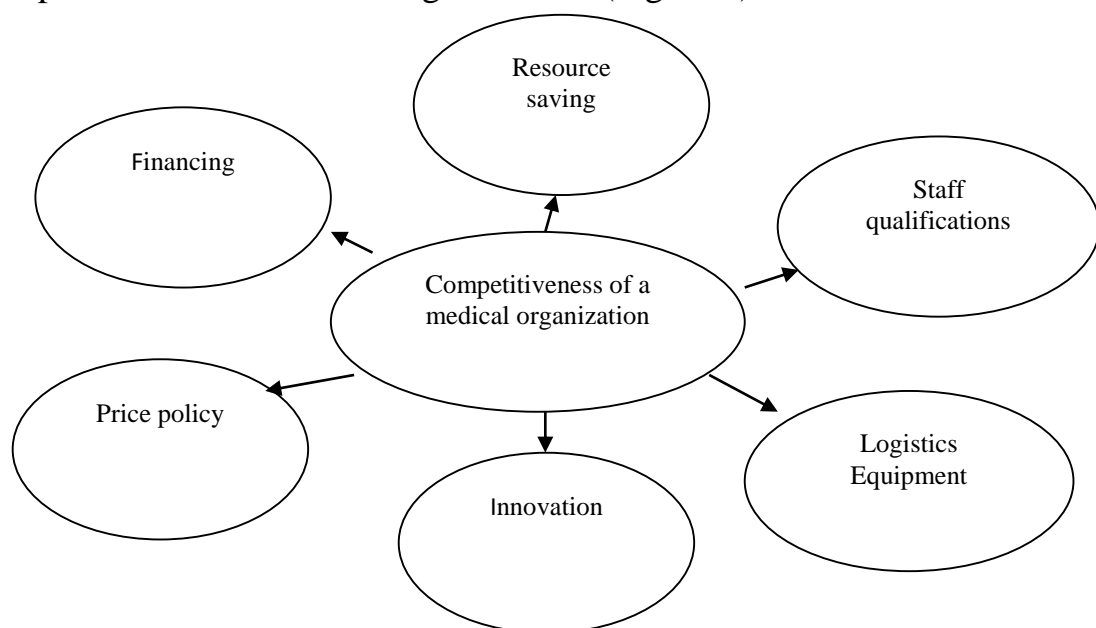

Figure 1 - Elements of competitiveness of a medical organization

In our opinion, many aspects, aspects, factors of development and functioning of medical organizations can unite in competitiveness.

When conducting a systematic analysis of the competitiveness of medical organizations, special attention should be paid to the conditionality of certain factors and indicators of competitiveness and the study of the relationship, in order to create a system for managing them. Signs of competitiveness of medical organizations are determined on the basis of a classification of causes. In the case when one factor can be described by a number of characteristics, it should be based on materials that do not require involvement, specialized statistical studies and calculated on the basis of information contained in the financial and economic statements of the company indicators that meet the objectives of the study.

In the analysis of the competitive advantages of medical organizations, it is necessary to take a huge number of factors requiring a detailed study. Based on the features of the concepts being developed, many economists put forward their own classifications of competitiveness factors.

Suleimenova G.M. presents indicators of the competitiveness of the health system, on the basis of which the reforms of recent years have been carried out:

- medical adequacy of care;
- the role of the health system;
- the cost of health care;
- compliance with customer requests;
- state control of the healthcare system;
- socially-oriented model financed.

By summarizing the typology of the competitiveness factors of sectoral enterprises, we will adapt them to the healthcare sector in a strategic perspective. The following groups of factors form the basis for ensuring the competitiveness of medical organizations (Figure 2):

- 1) the resources and potential of the health care enterprise;
- 2) the competitive environment of the healthcare sector;
- 3) factors of the national economy of Kazakhstan.

These factors represent a generalized picture of the factors of the service sector applied to the healthcare sector. However, the healthcare sector has its own specifics, which cannot but affect its competitiveness factors.

At present, experts devote a lot of time to such a concept as competitiveness; numerous theoretical and practical works in this area are known.

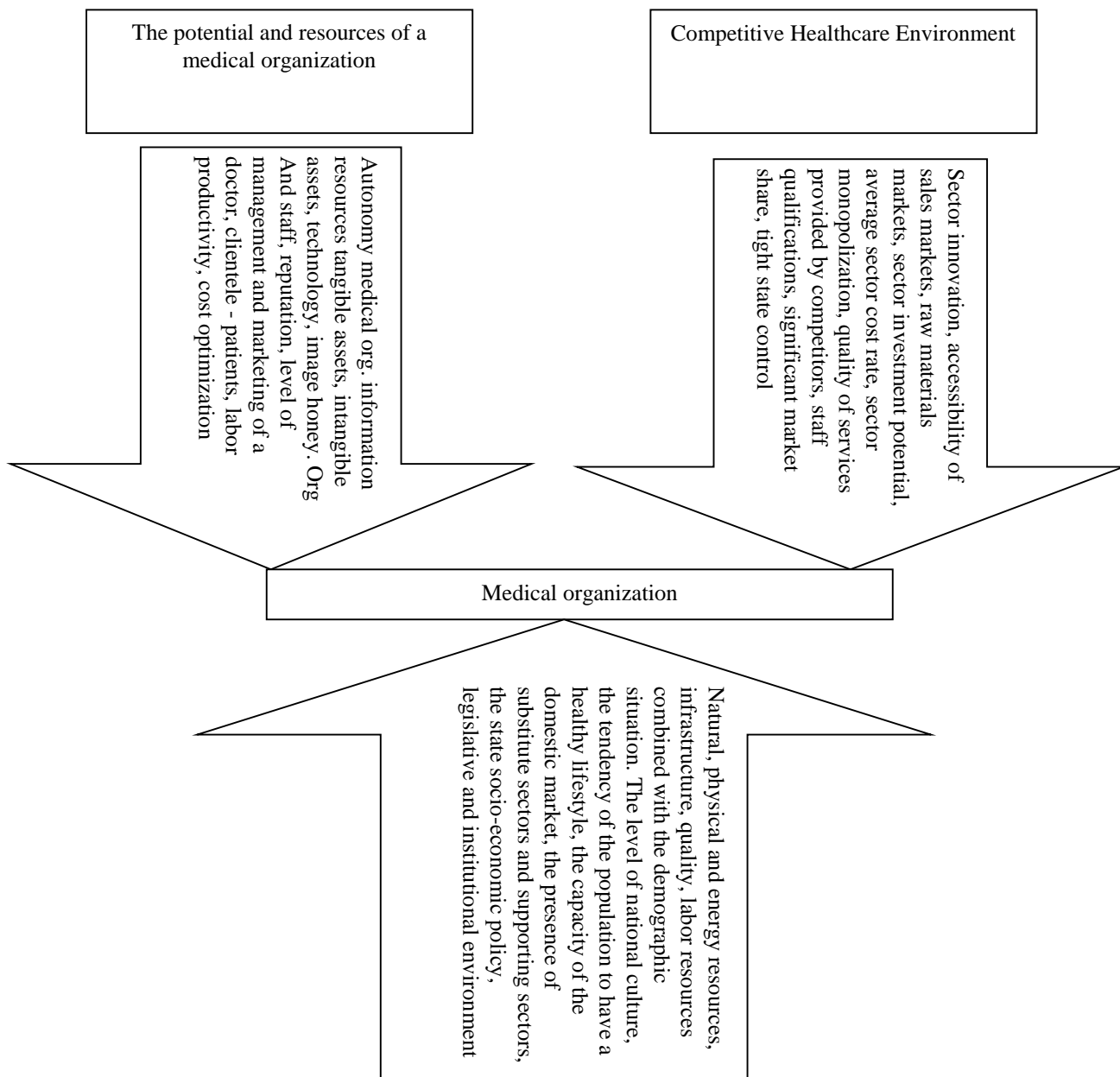
In their work, scientists consider concepts such as product competitiveness and company competitiveness. Golubkov E.P. for example, defines competitiveness as “the ability of a product to meet certain requirements at minimum cost from the manufacturer or the consumer [3].

Fathutdinov R.A. believes that the competitiveness of the enterprise is a property of an object that characterizes the degree of satisfaction of a specific need in comparison with the best similar objects presented on this market [4].

In our opinion, the most interesting definition of competitiveness was presented by Gorbashko E.A. “Competitiveness is a property of an object that characterizes the degree of satisfaction of a specific need compared to the best similar objects presented on this market or competitiveness is the ability to withstand competition in comparison with similar objects in a specific market.

If we consider the whole concept of competitiveness of organizations, then we can note that this concept is very multifaceted and applies to all components of the organization’s activities, such as the product and its main characteristics, as well as organizational, financial and production characteristics of the company itself. The competitiveness of the organization depends on the competitiveness of the product.

The competitiveness of an organization is the ability to carry out profitable business activities in the face of fierce competition.

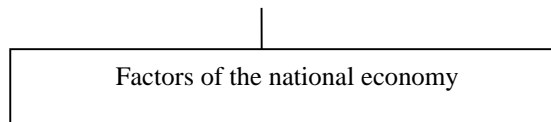

Figure 2 - Factors of competitiveness of medical organizations

The competitiveness of an organization also implies its ability to make effective economic contact with consumers, suppliers and competitors.

Interaction with consumers and suppliers in trade is carried out through the purchase and sale of goods necessary for production, interaction with partners through trade in services, and finally, interaction with competitors through a system of organizational measures, current and prospective, that implement the company's activity in a competitive environment. The competitiveness of the organization is manifested at every moment, in every episode of its activities [5].

The competitiveness of the organization can be described as its potential quality, which includes:

1) The ability of the organization to receive a realistic assessment of the expectations of the target group of consumers, as well as to trace trends in consumer behavior. In other words, the organization must be able to timely, objectively and accurately assess consumer demand, both at present and to predict its dynamics for the future. Such an assessment is possible only on the basis of the scientific model of the target consumer group, taking into account its economic, socio-cultural and psychological factors, developed by the methods of modern sociology and marketing.

2) The ability to organize activities, the results of which will meet the expectations of the target group of consumers as the most useful product in terms of price and quality. Speaking about the results, we mean not only consumer qualities of the product, but also its marketing qualities (price, guarantees, after-sales service, etc.).

3) The ability to implement effective current marketing policies.

4) The ability to create and retain technological factors of activity over other members of the industry community, which requires timely updating of applied technologies. This may relate to production, marketing, management.

5) Creation and development of high personnel potential, both at the executive and managerial levels. The quality of the performing staff is manifested in its ability to effectively use the existing production technologies in the organization and its readiness to master more promising technologies. The quality of specialists is manifested in their ability to set and solve functional tasks, linking them with the strategic goals of the organization, capable of providing him with key competencies in technical, technological, design and other fields to strengthen the organization's market position. The quality of management personnel is manifested in its ability to detect and effectively use market opportunities to protect and develop the

organization's competitive position in industry markets in tactical and strategic plans.

Realization of the listed qualities over a long time interval creates organizations real advantages over competitors in the form of growth in its market value, strengthening of its brands, building up additional stability in relation to adverse environmental influences, including attacks of competitors.

Thus, we propose using the following definition: "Competition in the market of medical services is a process of competition and interaction between manufacturers of medical goods and services, which is formed when medical organizations attract limited solvent demand from the population for the services and goods they sell, the purpose of which is to satisfy the population's needs for quality medical care while maintaining a sufficient level of profitability of organizations for successful function onirovaniya in market conditions".

In our opinion, the specifics of assessing the competitiveness of medical services should be concluded as follows:

- assessment of services associated with the assessment of production techniques and the quality of the service process;
- the subject of the assessment is the activities of organizations providing medical services;
- assessment of the activities of medical workers is directly related to the consumer-patient;
- assessment of the time characteristics of the provision of medical services;
- assessment of the provided service in accordance with the standards of quality of service, conditions and culture of service.

The main goal of increasing the competitiveness of medical organizations and healthcare is to ensure the rights of patients to receive a sufficient volume and appropriate quality of services based on the rational use of human and material and technical resources of healthcare and the introduction of innovative medical technologies, the continuous improvement of their properties and their compliance with the requirements of modern medical science and practice.

List of sources used:

1. Fathutdinov R. A. Management of competitiveness // Standards and quality. - 2016. - No. 10. - S. 544
2. Health Economics: textbook / ed. Prof. B.Z. Kucherenko. - M.: LLC "Firm" ICE ", 2016. - 144 p.
3. Grishin V.V., Semenova V. Yu., Polyakov I.V. et al. Mandatory medical insurance: organization and financing. - M.: Volia LLP, 2015.- P. 168
4. Fathutdinov R. A. Competitiveness: economics, strategy, management. - M.: INFRA-M, 2000. - p. 145
5. Treacy M., Wiersema F. The Discipline of Market Leaders. - Reading Mass., 2015. - P. 26

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ САПАЛЫ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Рахимбекова Фариза Ниязбекқызы,
7М04203-құқық мамандығы 1 курс магистранты,
«Астана» халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Менеджмент ғылым ретінде өзінің күш-жігерін басқарушылық еңбектің табиғатын түсіндіруге, себеп-салдар арасында байланыс орнатуға, адамдардың бірлескен жұмысы пайдалы және тиімді болатын факторлар мен жағдайларды анықтауға бағыттайды. Басқару туралы білім ағымдағы істерді уақтылы және сапалы жүргізуге, оқиғалардың дамуын болжауға, компаниялардың стратегиясы мен саясатын әзірлеуге, міндеттерді қоюға және практикалық менеджментті жүзеге асыруға қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Басқару ғылымы өзінің теориясын жасайды, оның мазмұны басқару процесінде адамдардың мақсатты жұмысының заңдары мен заңдылықтары, принциптері, функциялары, формалары мен әдістері болып табылады [1, 27 б].

Қазақстанда денсаулық сақтау жүйесі өзгерістер сатысында, оның ішінде медициналық мекемелер қызметінің сипатына қатты өзгертетін нарықтық жағдайларға бейімделу процесінде тұр. Оның ішінде сыртқы ортамен неғұрлым белсенді өзара іс-қимыл болжанса, онда нарық менеджменттің тиімділігін айқындайтын тетікке айналады.

Қазақстанның денсаулық сақтау саласындағы менеджмент мәселелері қазіргі уақытта бұрынғыдан да өзекті. Қаралып отырған мәселенің өзектілігі Қазақстанда денсаулық сақтау саласында жүргізіліп жатқан өзгерістер аясында денсаулық сақтау менеджментін дамыту проблематикасын қарау қажеттілігімен негізделген. Жаңа шындықтарда денсаулық сақтауды басқару жүйесі ұйымдастырушылық икемділіктің атрибуттарымен қамтамасыз етілуге, өзін-өзі жеткілікті болуы, сыртқы ортаның өзгерістеріне уақтылы және белсенді ден қою мүмкіндігіне ие болуға тиіс, бұл оның медициналық қызметтердің жаһандық нарығында да бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы халқының әл-ауқатының тұрақты өсуі үшін басты басымдықтардың бірі Денсаулық сақтау саласын дамыту болып табылады. Денсаулық сақтаудың жаңа тұжырымдамасына енгізілген қағидаттар – ұсынылатын медициналық қызметтердің қолжетімділігін, уақыттылығын және сапасын қамтамасыз етуге қабілетті, бірыңғай, дамыған, әлеуметтік бағдарланған, басқарылатын жүйе болуға тиіс. Бұл қазіргі заманғы басқару жүйесін – Денсаулық сақтау менеджментін дамыту мәселесін білдіреді. Осыған байланысты «Денсаулық сақтаудағы менеджмент» ұғымын түсіндіру мәселесі туындайды. Бұл тұжырымдаманы емдеу процедураларын

алу процесі де, мақсатқа жету функциясы - денсаулықты жақсарту және оның сапасын жақсарту арқылы байланыстыруға болады. Сондай-ақ, медициналық қызмет көрсетуді басқару туралы айту әділетті болады. Бұл құбылыспен бірге жүретін тән белгілерді атап өткен жөн. Медициналық қызметтерді басқаруды ұйымдастырудағы рөлдердің өзгеруі сияқты. Медициналық қызметтерді ұйымдастыру сапасын жақсарту үшін қазіргі уақытта денсаулық сақтау объектілері жүйесіндегі басқарушыларға қарағанда анағұрлым жоғары кәсіби рангтың болуы қажет.

Менеджмент кәсіби қызмет саласы ретінде ортақ мақсаттарға қол жеткізу аясында жұмыс істейтін адамдар тобының жұмысын үйлестіруді және басқаруды қажет ететін ортада пайда болды. Ал менеджер - арнайы дайындықтан өткен кәсіби менеджер. Ол тиісті білімге ие және іс жүзінде жеке кәсіпке жатады және тек тар саладағы маман емес. Яғни, менеджмент ұзақ уақыттан бері кәсіби қызметтің тәуелсіз түрі болып келеді [1, 17 б]. Алайда, денсаулық сақтаудың басқару саласы экономиканың басқа салаларынан айтарлықтай ерекшеленеді. А.Н. Чен және А. С. Шимболатова «Қазақстандағы денсаулық сақтау басшысы» зерттеуінде Денсаулық сақтау жүйесіндегі менеджменттің ғылыми және әдіснамалық негіздерінің проблематикасын сипаттайды. «Адами, материалдық және медициналық-технологиялық ресурстарды тиімді пайдалану арқылы денсаулық сақтау процестерін басқарудағы мақсаттарға қол жеткізу» - олар Денсаулық сақтау менеджменті ұғымына осындай анықтама береді [2].

Денсаулық сақтау саласындағы менеджмент бүгінде экономика факторларының бірі болып табылады деп сеніммен айтуға болады. Мұны белгілі бір науқасты емдеу ретінде ғана емес. Бұл кең ұғым, бұл халық шаруашылығының бүкіл саласына медициналық қызмет көрсетуді басқару процесінде адаммен бірге жүретін қатынастар, құбылыстар мен қатынастардың жиынтығы ретінде қарастырған жөн.

Қымбат тұратын медициналық технологиялардың пайда болуы Денсаулық сақтау жүйесінің қаржылық құрамдас бөлігін тиімді басқаруды қамтамасыз ететін тетіктерді іздеуді қажет етеді. «Жүйе ретінде денсаулық сақтау тиімділігін арттыруға жол ең алдымен менеджмент сапасын жақсарту арқылы өтеді. Экономика білімімен нығайтылған сындарлы менеджмент – қызмет құнын арттырмай халық денсаулығын жақсарту үшін барлық қажеттіні қамтитын денсаулық сақтаудағы кез келген реформаның орталығы», - деп есептейді Health Systems Governance and Financing директоры Дэвид Эванс.

Басқару жүйесі бүгінгі таңда көптеген отандық медициналық мекемелер өте күрделі құрылымдар болып табылады, олардың элементтері көп, көбінесе бір-біріне қайшы келеді. ҚР Денсаулық сақтау менеджментінің қарқынды дамуын қиындататын ең өзекті мәселелер әлі де бар:

- Кадрларды даярлаудың тұрақсыз және біркелкі емес сапасы;
- Мамандардың, әсіресе ауылдық аудандарда және шеткері аймақтарда біліктілік деңгейінің төмендігі;

- Алғашқы медициналық көмек көрсететін қызметкерлердің жетіспеушілігі;

- Дәрігерлер мен орта медициналық қызметкерлердің пропорционалды емес саны;

- Медициналық мекемелер қызметкерлерінің әлсіз уәждемесі және әлсіз әлеуметтік қорғалуы;

Осыған байланысты, бүгінгі таңда медициналық мекеменің менеджментін дамытудың ең өзекті бағыттары мыналар болып табылады:

- Ауруханаішілік менеджментті дамыту. Бұл денсаулық сақтау жүйесіндегі ақпараттық даму және корпоративтік басқару сияқты сәттер;

- Тиімді менеджмент пен сапаны басқарудың халықаралық стандарттарын енгізу;

- Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесінде қазіргі заманғы стандарттар мен технологияларды қолдану ұлттық медицина ғылымы мен білімінің дамуына ықпал ететін болады. Жобаны басқару технологияларын қолдану дамудың тиімді құралдарының бірі болып табылады;

- Сондай-ақ, медициналық ұйымдардың қызметкерлерін ынталандырудың оңтайлы модельдерін таңдаудың маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес.

Қазіргі уақытта медициналық ұйым бұдан былай жеке дами алмайды, басқарудың жаңа әдістерінің енуі және алдыңғы қатарлы елдердің ең жақсы тәжірибесін қолдану инновациялардың енуіне ықпал етеді. Заманауи ауруханалық менеджментті емдеудің инновациялық әдістері мен технологияларын пайдалана отырып құру қажеттігі, сондай-ақ медициналық мекемелердегі оқшаулануға тосқауылдарды жою контекстінде бағдарланған интеграцияланған медициналық көмек көрсету моделі өзекті екендігі туралы түсінік пісіп-жетілді. ҚР-да денсаулық сақтауды реформалау және дамыту шеңберінде медицина басшыларының басқарушылық құзыреттері деңгейін күшейту процесі іске қосылды. Технологиялық жаңғыртумен қатар кәсіби менеджерлерді кешенді оқыту және қайта даярлау басталды, оларда Денсаулық сақтау жүйесін басқару сапасын арттыруға жауапкершілік жүктеледі [3]. Қазақстан Президенті бастамашылық еткен «Болашақ госпиталі» тұжырымдамасы мынадай бағыттарды қамтиды:

- Пациентке бағытталған тәсілдерді қолдану. Медициналық қызметтерді тұтынушы өзінің бірегей сұраныстарымен медициналық көмек көрсету жүйесіндегі негізгі элементке айналуы тиіс. Яғни, күштерді қолдану нүктесі науқастың қажеттіліктері болуы керек. Соның ішінде науқастарды емдеу форматының өзі стационардан тыс шығуы тиіс.

- Клиникалық басқару немесе клиникалық бағыттарды әзірлеу - белгілі бір жағдайға немесе ауруға көмек көрсетуге арналған Денсаулық сақтау мекемесінің құрылымдық бөлімшелері бойынша пациенттің қозғалыс алгоритмі.

- Ауруханаішілік процестерді оңтайландыру. Пациенттерге медициналық қызмет көрсету процестері.

- Персоналды басқару тиімдірек. Қызметкерлерді іріктеу, оқыту және ынталандыру.

- Емханалардың ауруханалармен екіжақты өзара іс-қимылын орнату. Бүгінгі таңда ауруханалар мен емханалар іс жүзінде өзара іс-қимыл жасамайды немесе олардың өзара қарым-қатынасы жеткілікті айқын емес және өнімді сипатқа ие.

Қазақстанда «жоғарғы деңгейде» денсаулық сақтау менеджерлерінің пайда болу жолдарының бірі бастапқыда облыстық және мемлекеттік деңгейдегі медициналық мекемелердің қызметін үйлестірумен байланысты болды. Мұндай басшылар басқарушылық мансабының басында медициналық мекемелерді басқарды, содан кейін жүйелі және әдіснамалық білім мен дағдыларды игере отырып, денсаулық сақтаудың өңірлік департаменттері мен министрліктерге көтерілді, бұл сол кезде жеткілікті болды. Бірақ қазіргі жағдайда ауруханалардың, клиникалардың, емдеу-сауықтыру мекемелерінің басшыларына қаржыны, адам ресурстарын, маркетинг пен PR, ақпараттық технологияларды басқару, инновацияларды, сапа мен ұйымдастырушылық өзгерістерді басқару саласында жалпы құзыреттер қажет. Медициналық оқу орындарында оқытылмайтын көшбасшылық және басқарушылық, басқа да арнайы дағдыларды тұрақты дамыту қажет болған кезде, толықтыруды талап ететін елеулі біліктілік алшақтығы анықталды [3, 556]. Денсаулық сақтауды басқарудың жоғары органдарының саясаты мен оның жергілікті жерлерде іс жүзінде жүзеге асырылуы арасында алшақтық пайда болды.

Жаңа, заманауи экономикалық және әлеуметтік жағдайларда қазақстандық денсаулық сақтауды дамыту үшін арнайы дайындалған басшы - Денсаулық сақтау менеджері талап етіледі. Тиімді басқару мақсатында Денсаулық сақтау кәсіпорнының сыртқы (макро орта: нарық, конъюнктура және сұраныс, қызмет тұтынушылар мен жеткізушілердің қысымы және т.б.) және ішкі ортаның (материалдық және материалдық емес ресурстар, құрылымы, персоналы, уәждемесі және т. б.) өзгеруіне жедел ден қою дағдылары мен әдістерін меңгерген. Қазіргі уақытта денсаулық сақтау саласында жүргізіліп жатқан реформалар менеджмент жүйесін дамытпай қайта құру және одан әрі дамыту мүмкін емес деген түсінік артып келеді. Отандық денсаулық сақтаудағы негізгі басқарушылық позициялар жоғары уәжді және кәсіби топ-менеджерлердің болуын талап етеді, оларды дайындау үшін оқыту жүйесін қайта құру қажет.

Қорытындылай келе, жас және тәуелсіз Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасу жолында мемлекеттің қолда бар ресурстарына қарамастан, денсаулық сақтауды басқарудың орнықты жүйесін құру талап етілетінін атап өткен жөн. Қазіргі Қазақстанға дамыған, әлеуметтік бағдарланған денсаулық сақтау саласы қажет екені сөзсіз. Медициналық қызмет көрсетуді басқарудың уақтылылығын, қолжетімділігін және сапасын қамтамасыз ете алатын жаңа тұрпаттағы менеджмент жүйесі сеніп тапсырылатын басқару. Тек осындай қадамдар ғана отандық медицинаны бәсекеге қабілетті деңгейге шығаруға

және жаһандық экономикалық процестер мен заманауи экономиканың сынкәтерлеріне барабар ден қоюға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

4. Столяров С.А. Менеджмент в здравоохранений: учебник для вузов/-2-е изд.-Москва: Издательство Юрайт, 2019 г.

5. Лучкевич. В.С. Основы управления персоналом (со структурно-логическими схемами), 2019 г.

6. Биртанов Е.А. «Организационно-методические и финансово-экономические основы инновационно-инвестиционной стратегии развития системы здравоохранения Республики Казахстан» //автореферат дис. . док. мед. наук. – Алматы, 2010.

УДК 004.04/334.722

БИЗНЕС-АНАЛИТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗРАБОТКИ КОНКУРЕНТНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Сартай Аликжан Маратулы, магистрант 1 курса
специальность 7М06103 «Аналитика баз данных»,
Astana IT University, г.Нур-Султан, Республика Казахстан
Научный руководитель – Кумалаков Болатжан Арменович, доктор PhD

Конкуренция выступает как одна из наиболее важных тенденций функционирования и развития экономики. Не случайно, что в индустриально развитых странах проблемы конкуренции занимают значительное место. Вместе с ними большое внимание уделяется и теме стратегического управления. В отличие от них, практически отсутствуют работы по вопросам конкурентной стратегии предпринимательства.

Головин И.В. под конкурентными стратегиями понимает совокупность мер, направленных на достижение устойчиво выгодной конкурентной позиции и обеспечения ее воспроизводства на максимально продолжительном отрезке времени, путем предупреждения и отражения действий конкурентов, способных ухудшить конкурентную позицию организации и создания таких условий, в которых возможности влияния конкурентов на достижение организацией целей будут сведены к минимуму [1, с. 14]. Также автор отмечает, что конкурентная стратегия включает в себя элементы, определяющие следующее:

1) каким образом должна действовать фирма по отношению к конкурентам, чтобы предупреждать, отражать действия соперников,

направленные на ухудшение конкретных позиций фирмы и свести к минимуму возможность их влияния на достижение своих целей;

2) какой должна быть организация для того, чтобы обеспечить более высокую, чем у конкурентов востребованность результатов собственной деятельности со стороны внешнего окружения на максимально продолжительном отрезке времени [1, с. 15].

Согласно Предпринимательского кодекса Республики Казахстан предпринимательством является самостоятельная, инициативная деятельность граждан, кандасов и юридических лиц, направленная на получение чистого дохода путем использования имущества, производства, продажи товаров, выполнения работ, оказания услуг, основанная на праве частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения или оперативного управления государственного предприятия (государственное предпринимательство) [2].

С учетом законодательного установления, в настоящей статье под конкурентными стратегиями предпринимательства понимается совокупность мер и управленческих инструментов, позволяющих субъектам предпринимательства занимать выгодную конкурентную позицию и обеспечивающих потенциал их дальнейшего экономического развития в условиях рынка.

Разработка конкурентной стратегии включает в себя три этапа. Первый – анализ состояния целевого рынка предпринимательской фирмы, второй – анализ конкурентоспособности. Третий – выработка конкурентной стратегии предпринимательской фирмы [1, с. 42-99]. На каждом из указанных этапов большое значение имеет бизнес-анализ.

Касательно термина «бизнес-анализ» (от английского слова business analysis) существует несколько его трактовок. Одна из самых распространенных — бизнес-анализ рассматривается как симбиоз финансового анализа и анализа хозяйственной деятельности. Другая трактовка возникает при автоматизации компаний: основной этап внедрения информационных систем — описание и анализ имеющихся место бизнес-процессов. Существует мнение, что бизнес – анализ - совокупность функций, методов и средств, используемых для взаимодействия заинтересованных лиц (стейкхолдеров) в процессе исследования структуры, политик и операций организации, а также последующей выработки рекомендаций, обеспечивающих достижение организацией поставленных целей [3].

Исключая отдельные дискуссии, в современном мире под бизнес-анализом понимается деятельность, которая делает возможным проведение изменений в организации, приносящих пользу заинтересованным сторонам, путём выявления потребностей и обоснования решений, описывающих возможные пути реализации изменений. Основная задача бизнес-анализа — это сделать возможным проведение изменений в организации, путем реализации выбранного решения. Решение разрабатывается с целью устранения выявленных в процессе бизнес-анализа бизнес-проблем [4].

В настоящее время все более востребованным становится анализ бизнес-процессов, по результат которого, можно было бы внести изменения для реализации заданных целей. Более того, результаты такого рода анализа помогут модифицировать отдельные составляющие или даже весь бизнес-процесс, осуществляемый предпринимателями. В свою очередь, из этого следует изменение регламентов и процедур, организационной структуры или даже стратегий их развития.

Что касается определения термина «бизнес-аналитика», то она определяется как сфера профессиональной аналитической деятельности – специализированное направление анализа информации и развития аналитических технологий, направленное на оптимизацию бизнес-процессов и хозяйственной деятельности предприятия в целом [5].

Специалисты выделяют несколько ключевых тенденций, которые наметились в области бизнес-аналитики за последние пятилетие и будут определять развитие этого рыночного сегмента в среднесрочной перспективе. К основным тенденция относят:

1. В сферу бизнес-аналитики все активнее проникают идеи, охватывающие аналитические приложения, инструментарий интеграции данных и собственно информационные сервисы. Соответствующие решения сегодня предлагаются либо разрабатываются всеми ведущими поставщиками корпоративного программного обеспечения.

2. Растет популярность решений с открыты кодом. В будущем это может привести к тому, что организации будут использовать смесь из коммерческих решений и программ с открытым кодом.

3. Процесс принятия решений все чаще начинает основываться на неструктурированной или плохо структурированной информации, а это делает крайне востребованными средствами ее поиска и преобразования в форму, доступную аналитическую инструментарию.

4. Нарождается волна инноваций в области визуального представления информации в аналитических системах, что обещает упростить работу с ними конечных пользователей [5].

В настоящее время для зарубежных компаний бизнес-аналитика является основой управления. Предпринимательство Казахстана также осознает необходимость более четкой организации, оценки и контроля своей деятельности в соответствии с его экономической и общественной миссией.

Следует отметить, что в целом, в настоящее время общепризнанный, стандартный комплексный подход к бизнес-анализу предпринимательства еще не сформирован.

В сфере IT-бизнеса успешно применяется концепция ITIL (IT Infrastructure Library в переводе с англ. библиотека инфраструктуры информационных технологий – это библиотека, в которой описаны наилучшие практические способы организации работы структурных единиц или всех компаний, задействованных в предоставлении услуг в сфере ИТ), COBIT - (аббр. от англ. Control Objectives for Information and Related Technologies

«Задачи управления для информационных и смежных технологий») — методология управления информационными технологиями, принадлежащая и разрабатываемая некоммерческой организацией ISACA (международная профессиональная ассоциация, специализирующаяся на управлении Информационными технологиями. В своих документах IRS она известна как Ассоциация аудита и контроля информационных систем, хотя теперь ISACA использует только аббревиатуру), MOF (аббревиатура MOF расшифровывается как Managed Object Format (формат управляемого объекта). Файлы с расширением .mof содержат информацию, относящуюся к текстовому описанию классов, используемых провайдером для возвращения данных через Systems Management Server).

Несмотря на то, что методология COBIT анонсируется как методология управления IT-ресурсами, она достаточно успешно применяется в ряде организаций как подход к проведению бизнес-анализа. В COBIT акцент делается на приведение сферы IT в соответствие с целями бизнеса, на максимизации пользы от IT для бизнеса.

В основу COBIT положен процессный подход к управлению. ITIL-концепция COBIT предлагает четыре процесса верхнего уровня, охватывающих жизненный цикл информационных систем: «Планирование и организация», «Приобретение и внедрение», «Эксплуатация и сопровождение», «Мониторинг и оценка». COBIT ориентирован на бизнес- и IT-менеджмент достаточно высокого уровня. Для бизнес-анализа в COBIT особенно ценны рекомендации по процессу «Приобретение и внедрение», которые практически полностью посвящены вопросам анализа бизнес-процессов, выработке стратегии в области IT, определения и формализации потребностей бизнеса [3].

Другие ITIL-подходы больше ориентированы на IT-менеджмент как на уровне операционного управления (ITIMS), так на уровне управления разработками IT (MOF) [6].

Полагаем, что бизнес-аналитика в полной мере применима и при разработке конкурентных стратегий, поскольку она раскрывает методологию аналитического обеспечения управления изменениями в деятельности субъектов предпринимательства в соответствии с внешними условиями и потребностями заинтересованных сторон, поиска путей укрепления их конкурентоспособности и инновационного развития.

Также она раскрывает принципы организации и методики построения действенной адаптивной системы принятия, реализации, контроля и анализа решений по управлению эффективностью бизнеса.

Для разработки конкурентной стратегии, в первую очередь следует определить домен, т. е. очертить сферу анализа. Домен может соответствовать границам деятельности субъектов предпринимательства. Также возможно включение в домен и внешних заинтересованных сторон.

В рамках определенного домена, результатом бизнес-анализа должны стать решения, представляющие собой набор предполагаемых изменений

текущего состояния деятельности субъектов предпринимательства для оптимизации их деятельности. Примерами решений могут быть изменения бизнес-процессов организации, бизнес-правил, которые регулируют бизнес-процессы, изменения политики в области информационных технологий, организационной структуре, аутсорсинг или ориентация на внутренние ресурсы, изменение должностных обязанностей сотрудников.

Основываясь на вышеизложенном, полагаем, что бизнес-аналитика представляет собой современный инструмент анализа и формирования комплексных знаний и практических навыков в области аналитического обоснования разработки конкурентных стратегий.

Бизнес-аналитика в разработке конкурентных стратегий дает понимание того, как организовать бизнес-процессы для обеспечения удовлетворения клиентов. Она выполняется для понимания текущего состояния бизнес-процессов, формирования основы последующей идентификации потребностей предпринимательства, определения решений, которые отвечают поставленным им целям и задачам.

При разработке конкурентной стратегии методы бизнес-аналитики используются для составления стратегических карт, определения ключевых факторов, влияющих на генерацию дополнительной стоимости, описания ключевых показателей и метрик эффективности и конкурентоспособности бизнеса.

Также бизнес-аналитика имеет большую перспективу применения в предпринимательстве, и это связано не только с разработкой конкурентных стратегий, а включает в себя широкий диапазон возможных путей устранения выявленных бизнес-проблем: разработка новых или изменение существующих бизнес-процессов или бизнес-правил, оптимизация организационной структуры компаний, разработка новых стратегических планов их организации и т.п.

Список использованной литературы:

1. Головин И.В. Разработка конкурентных стратегий. М.: ООО «Маркет ЛС Корпорейшн», 2004. -128 с.
2. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от (с изменениями по состоянию на 7 марта 2022 года) [Электронный ресурс]- Режим доступа: - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> -Дата доступа 5 марта 2022 года.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-mezhdunarodnom-standarte-biznes-analiza>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D0%B7%D0%BD%>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/biznes-analitika-sovremennyu-instrumenta>
6. A Guide to the Business Analysis Body of Knowledge®(BABOK® Guide). Version 2.0. International Institute of Business Analysis. Toronto, 2009.265 p.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЕМ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ В СФЕРЕ АПК

Табулов Дулат Каиржанович, магистрант 1-го курса ЕМВА,
Специальность 7М04109, Международный Университет Астана,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан.

Научный руководитель – Смагулова Зубираш Калыбековна, к.э.н., PhD,
ассоциированный профессор

В последнее время с учетом высокого уровня развития искусственного интеллекта и информационных технологий в мире актуальным становится вопрос активного внедрения методов цифровизации во все сферы деятельности предприятия. Инновационные решения предприятий помогают облегчить жизнедеятельность человека, оптимизировать процессы управления и организацию работы предприятий, сократить финансовые затраты, повысить производительность труда, облегчить процесс труда сотрудников компании за счет внедрения новых цифровых решений, использующих искусственный интеллект.

Цифровая трансформация характеризуется глубоким внедрением в бизнес-процессы современных информационных технологий, позволяющие вывести организацию на новый уровень развития. Речь идет не только и не столько об установке дополнительного оборудования и программного обеспечения, сколько о фундаментальной перестройке всех процессов, протекающих на предприятии. Цифровизация меняет подходы к управлению, развивает дополнительные способы коммуникации (как внутри организации, так и с внешним миром), формирует новую корпоративную культуру. Результатом становится повышение конкурентоспособности компании и заметное увеличение ее эффективности и производительности.

При переводе компании на «цифровые рельсы» бизнес-процессы становятся значительно гибче, чем ранее. За счет глубокого проникновения технологий организация получает возможность практически мгновенно адаптироваться к меняющимся внешним условиям — потребностям клиентов, активности конкурентов, экономической политике государства и другим процессам. Благодаря этому предприятие не только всегда остается «на плаву», когда другие компании отстают в развитии или вовсе уходят с рынка в результате внешних изменений, но и уверенно движется вперед, оставляя позади конкурентов. Наряду с этим, цифровизация предприятия открывает множество путей к его стремительному росту. Внедрение современных программных решений позволяют автоматизировать бизнес-процессы, избавить сотрудников от рутины и значительно повысить производительность труда. Облачные технологии дают возможность совместной работы над проектами, в том числе и в удаленном режиме.

В то же время, источником прибыли любой компании являются ее клиенты, которым нужно уделять самое пристальное внимание. Цифровая трансформация дает возможность эффективно использовать несколько каналов связи с клиентами, интегрируя их в единую систему (омниканальность), открывает доступ к интеллектуальным технологиям анализа потребительских предпочтений, помогает персонализировать общение с каждым покупателем. Клиенты видят перед собой современную компанию, учитывающую их потребности, поэтому охотно заключают сделки и возвращаются в фирму вновь и вновь. Применение таких технологий как «Big Data» (обработка больших массивов данных), «Artificial Intelligence» (искусственный интеллект) и других позволяет прогнозировать поведение клиентов на рынке и принимать руководителю компании взвешенные управленческие решения.

Следует отметить, что успех компании зависит не только от ее клиентской базы, но и от отношений с партнерами — поставщиками, посредниками, другими контрагентами. Цифровая трансформация играет важную роль и в этом случае. Она позволяет находить партнеров в любой точке планеты, эффективно выстраивать товарно-денежные цепочки, вести прибыльную внешнеэкономическую деятельность. Репутация современной компании, которую создают цифровые технологии, повышает лояльность потенциальных партнеров и упрощает выстраивание отношений с ними. Вместе с тем, одним из важнейших условий, которое должно быть соблюдено для успешной цифровизации предприятия — разработка ее стратегии. Руководству компании нужно четко осознавать необходимость перехода на «цифровые рельсы» и понимать, какую выгоду даст этот процесс. Нужно помнить о том, что цифровизация — это длительная работа, требующая серьезного и основательного подхода, и при ее выполнении руководствоваться заблаговременно разработанной стратегией, которая будет рассчитана на несколько лет плодотворной работы.

При этом, необходимость изменений должно осознавать не только руководство, но и рядовой персонал компании. Сотрудников нужно мотивировать — рассказывать о том, как цифровая трансформация поможет привлечь новых клиентов, повысить эффективность и производительность фирмы, объяснить, какую выгоду это даст самим работникам. Лишь в этом случае персонал будет охотно использовать все инструменты, появляющиеся в его распоряжении при внедрении цифровых технологий.

В данном аспекте для того, чтобы цифровизация предприятия была максимально эффективной, нужно не только мотивировать, но и обучить персонал. Следует продумать и реализовать программу тренингов, семинаров и других образовательных мероприятий. Как показывает мировой опыт, изучение современного программного обеспечения не вызывает больших затруднений, здесь играют роль продуманный, интуитивно понятный интерфейс, элементы искусственного интеллекта и другие технологии. Между тем, с цифровизацией неразрывно связано такое понятие, как автоматизация

бизнес-процессов. Так называют комплекс мероприятий, направленных на избавление сотрудников от рутинных, многократно повторяющихся операций: выставления счетов, приема заказов, отгрузки товаров и других. С помощью современных аппаратно-программных средств реализуется автоматическое выполнение этих операций, что высвобождает время сотрудников и позволяет им заниматься более сложной, творческой работой [1].

Рассматривая вопрос цифровизации в сфере АПК нужно отметить, что это становится трендом современной экономики. Так, на сегодняшний день Министерством сельского хозяйства РК реализуется Государственная программа развития АПК и отраслевая подпрограмма «Е-АПК», цель которых - повышение производительности труда и увеличение экспорта переработанной продукции АПК в 2022 году в 2,5 раза по сравнению с уровнем 2017 года. В частности, госпрограмма предусматривает 2 направления - G2B («Government to business» – «Правительство для бизнеса») и B2B – («Business to business» – «Бизнес для бизнеса»). Первое подразумевает автоматизацию процессов и государственных услуг, второе - создание системы взаимодействия IT-бизнеса с субъектами АПК [2].

В настоящее время в рамках внедрения системы точного земледелия МСХ РК определены 3 уровня ферм: базовая, продвинутая и цифровая фермы. Так, при базовом необходимы электронные карты полей и почвенный анализ земли. Продвинутые фермы к дополнению к этому имеют датчики расходов ГСМ, GPS трекеры, метеостанции, электронную карту сорняков и программное обеспечение для управления процессами. Самый верхний уровень – цифровая ферма, которая уже имеет датчики урожайности, дифференцированный внос удобрений, дифференцированный внос гербицидов, средств защиты для растений [3].

Существует также высокий уровень для цифровых ферм - когда их экосистема автоматически выходит в информационные системы, которые находятся снаружи. Будь то электронная цифровая расписка, электронные элеваторы, другие системы по животноводству. Это условная допустимая интеграция, когда весь процесс, начиная от выращивания зерна до его уборки и отгрузки на склад или элеватор полностью автоматизирован. При разработке программы «Е-АПК» МСХ РК была проведена объемная работа по анализу текущей ситуации в отрасли. Основными выявленными проблемами с точки зрения цифровизации бизнес-процессов сельского хозяйства стали:

- отсутствие единого источника получения исчерпывающей информации обо всех научных достижениях, разработках и инновациях в сельхозсфере;
- неструктурированная информация о мировом опыте применения различных технологий;
- непрозрачность и сложность процессов получения земель, кредитов и субсидий, коррупция;
- проблема недостатка квалифицированных кадров аграрной отрасли;

- нерациональное использование техники, семян, удобрений и средств защиты растений;
- не развит космомониторинг, агрохиманализ, предоставление аграриям точных метеоданных;
- слабое развитие ветеринарии и фитосанитарной деятельности.

По тем же данным, существует ряд проблем и в процессе сбыта готовой сельхозпродукции: слабо развита логистика, нехватка зернохранилищ, отсутствие информации о технологиях упаковки и сортировки товара, длительный и нерегламентированный процесс поиска покупателей сельхозпродукции. По всем выявленным проблемам экспертами были разработаны меры для повышения эффективности бизнес-процессов. Эти меры и легли в основу программы цифрового развития «Е-АПК».

В частности, МСХ РК до конца 2022 года будет разработана единая платформа для онлайн получения информации обо всех мерах господдержки, онлайн консультаций специалистов. В онлайн режиме будет осуществляться мониторинг заявок на получение кредитов и субсидий, лизинга, и получения земельных участков. Онлайн системы значительно упростят поиск инвесторов, поиск и аренду техники, семян, и даже поиск специалистов аграрной отрасли. Будет сформирована карта почвенных проб, карантинных и ветеринарных объектов. С части сбыта планируется осуществить электронный онлайн мониторинг сельхозпродукции в хранилищах, управление параметрами хранилищ, поиск и бронирование транспортировки продукции, а также система онлайн продаж. В общем, программа «Е-АПК» охватывает 224 инвестиционные программы развития разных отраслей сельского хозяйства.

Для упрощения оценки текущего уровня цифровизации сельхозпредприятий была разработана специальная шкала, благодаря которой путь любого агропредприятия от начальной точки до цифровой фермы стал максимально прозрачным, представлено на рисунке 1 [4].

Уровень внедрения	РАСТЕНИЕВОДСТВО										
	Электронные карты полей	Почвенный анализ/электронные агрохимические картограммы	Датчики расхода ГСМ	GPS трекеры	Программное обеспечение по управлению процессами	Метеостанции/метеоданные	Электронная карта сорняков	Датчики урожайности	Автоматическое управление движением	Дифференцированное внесение семян/удобрений	Дифференцированное внесение средств защиты растений
I уровень «Цифровая ферма»	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
II уровень «Продвинутый»	+	+	+	+	+	+	+				
III уровень «Базовый»	+	+									

Рисунок 1 – Шкала внедрения цифровизации в сельскохозяйственных предприятиях

Рассмотрим практические шаги реализации цифровизации на базе действующего агроформирования ТОО «УАК и К», расположенного в селе Тимирязево Тимирязевского района Северо-Казахстанской области. Так, после завершения в 2021 году процесса формирования базового уровня агропредприятия (созданы электронные карты полей, проведен почвенный и агрохимический анализ земли). В мае 2022 года предприятие планирует перейти на следующий продвинутый уровень цифровизации бизнес-процесса.

На сегодняшний день предприятием заключён договор по установке системы автоматического вождения сельскохозяйственных машин производства компании «SunNav Technology» (КНР) на 3 ед. сельхозтехники с ТОО «Agro Dynamics» (г. Кокшетау), за счёт собственных средств хозяйства на общую сумму 13,3 млн. тенге.

По предварительным расчетам, экономия с использованием системы параллельного вождения при посевной и уборочной компаниях составляет в среднем 40% от общей площади обрабатываемой земли, в данном случае это около 176 Га, сумма продукции при минимальной урожайности в 10 центнеров с 1 Га, по ценам урожая 2021 года, составит около 21,12 млн. тенге (справочно: по совокупной эффективности, окупаемость приобретаемого оборудования может быть достигнута за 1 год).

Кроме того, компанией заключен договор по установке оборудования GPS-мониторинга передвижных объектов на 22 единицы сельхозтехники с ТОО «Naviland System» (г. Нур-Султан), за счет собственных средств хозяйства на общую сумму 2,8 млн. тенге. Ожидаемый совокупный экономический эффект от внедрения GPS мониторинга подсчитать достаточно сложно, но только на примере экономии ГСМ в объёме 15%, снижение затрат за год составит – 6,2 млн. тенге, что позволит окупить стоимость оборудования в течении полугода (справочно за 2021 год в хозяйстве расход ДТ составил — 222 тыс. литров, бензина – 10,1 тыс. литров, на общую сумму — 41,5 млн. тенге).

Для завершения полного цикла продвинутого этапа цифровизации компанией заключен договор о внедрении в бизнес-процессы предприятия системы управления хозяйством с помощью космических снимков с компанией «EGISTIC» (г. Нур-Султан) за счет собственных средств хозяйства на сумму 600 тыс. тенге.

Согласно данным ряда исследований, агроформирования, внедрившие в работу информационные технологии, сумели повысить свою эффективность и доходность на 20%. Следует подчеркнуть, что ожидаемый экономический эффект от использования вышеуказанного комплекса цифровизации на предприятии позволят провести анализ только по итогам деятельности хозяйства в октябре-ноябре 2022 года.

Таким образом, анализируя практический опыт внедрения инновационных решений по цифровизации в сфере АПК можно сделать вывод, что цифровизация на современном этапе развития государства и бизнеса является жизненно необходимым процессом, который позволяет путем автоматизации хозяйства сократить финансовые расходы, время, а также повысить эффективность предприятия, и самое главное его доходность в условиях жесткой конкуренции и волатильности мировой экономики.

Список использованных источников:

1. Полев В. Логика бизнеса интернета. Что такое цифровизация предприятия? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://blogic.ru/> – Дата доступа: 21.09.2020
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423 «Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.adilet.zan.kz/> – Дата доступа: 12.07.2018
3. Программа цифровизации сельского хозяйства: Е-АПК. Государственная программа цифрового развития сельскохозяйственной сферы Казахстана. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://terrapoint.kz/> – Дата доступа: -----
4. «Современный фермер – это продвинутый человек»: МСХ о цифровизации. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.nur.kz/technologies/business/> – Дата доступа: 05.04.2019

СЕКЦИЯ 6. ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

УДК 005.321

ИНСТРУМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ ИМИДЖЕМ КОМПАНИИ

Акпан А.М., магистрант 1 курса
ОП 7М04109 - Стратегическое управление и лидерство (ЕМВА)
Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель - Лесбаева Г.Т., д.э.н., профессор

Имидж компании отражает ее деловую политику, в частности, ориентацию работы на конкретные запросы определенного класса потребителей. Привлекательный имидж дает возможность компании занять лидирующее место в деловом мире. Формирование имиджа является результатом работы специалистов по маркетингу, дизайну, психологии, лингвистике и рекламе, специалистов по связям с общественностью. Тщательно продуманный образ компании формирует у потребителей позитивный имидж, который затем становится узнаваемым, привлекательным, наделенным особым характером. Основные графические инструменты индивидуализации имиджа позволяют позиционировать компанию на рынке, находить ее потребителя или клиента [1, с.67].

Имидж компании формируется из отдельных ее типов. При создании общего позитивного имиджа очень важно проведение мероприятий, направленных на его формирование и исследование. Присутствуют различные классификации типов имиджа.

Как правило, основными моментами появления имиджа является направленность проявления, при этом выделяются: внешний имидж, который проявляется во внешней среде и непосредственно ориентирован на клиентов или потребителей (визуальная идентичность, логотип, слоган, интерьеры офиса, внешний вид персонала, и т. д.), и внутренний, который формируется как впечатление от работы и отношения персонала к их организации (культура и этика поведения и общения, особенности делового общения, традиции и т. д.).

Между различными типами имиджа могут быть тесные связи. На практике возникает больше несоответствий, когда внешний имидж соответствует стандартам, а внутренний полностью противоположен ему. Процедура формирования внешнего и внутреннего имиджа компании сопровождается формированием корпоративной культуры [2, с.77].

Чтобы компании создавали и развивали свой имидж, им необходимо использовать различные методы и инструменты. Присутствуют следующие методы и инструменты: анализ SNW, SWOT-анализ, реклама, связи с общественностью и другие.

Организации могут самостоятельно формировать или использовать существующие методы и инструменты. Ни один из инструментов и методов не охватывает сразу все аспекты имиджа, поэтому их необходимо использовать вместе. Наиболее эффективными и распространенными среди них являются: анализ SNW, который выявляет сильные, нейтральные и слабые стороны компании; сама реклама, в которой содержится информация для привлечения внимания к рекламируемому объекту, создания или сохранения интереса к нему.

Инструменты, используемые при формировании имиджа, могут включать в себя:

- позиционирование – размещение объекта в соответствующей информационной среде, который представляет собой выбор свойств интересующего объекта;
- манипулирование – перевод внимания на другой объект;
- мифологизация – использование мифа для построения имиджа;
- эмоции – перевод текста на язык здравого смысла на язык эмоций;
- формат – характеристика коммуникационной среды;
- концентрация информации в рамках вмешательства;
- визуализация вводит примеры восприятия [3, с.95].

Введение не только самой информации, но и сроков внедрения моделей позитивного восприятия и критериев следует признать важным инструментом воздействия на общественное внимание.

Имидж неразрывно связан с репутацией, поэтому формирование имиджа должно происходить одновременно с репутацией. Репутация является важной частью бизнеса. Репутация – это нематериальная собственность, плохо защищенная от рисков и неудач, но открывающая новые возможности и приносящая доход. Это свойство влияет не только на ценовой аспект компании, но и на ее способность достигать своих стратегических и производственных целей.

Оптимальным является вариант, при котором имидж и репутация не противоречат друг другу, когда имидж формируется естественным образом параллельно с репутацией. При этом формирование имиджа можно рассматривать как локальный тактический прием, в то время как построение репутации есть более сложная, многоходовая стратегическая задача. Если процесс исчерпывается рекламой и PR в течение ограниченного промежутка времени, можно с уверенностью говорить об имиджевой компании. Если же реализуется многоходовая комбинация, рассчитанная на длительную перспективу, основанная на стратегическом анализе и планировании, если процесс охватывает все аспекты деятельности организации, можно говорить о построении репутации.

Взаимосвязь имиджа и репутации, а также процесс их формирования с точки зрения контрагента наглядно показал профессор маркетинга Австралийской высшей школы менеджмента при Университете Нового Южного Уэльса Грэм Даулинг в своей книге «Репутация фирмы: создание,

управление и оценка эффективности», что представлено на рисунке 1 [4].

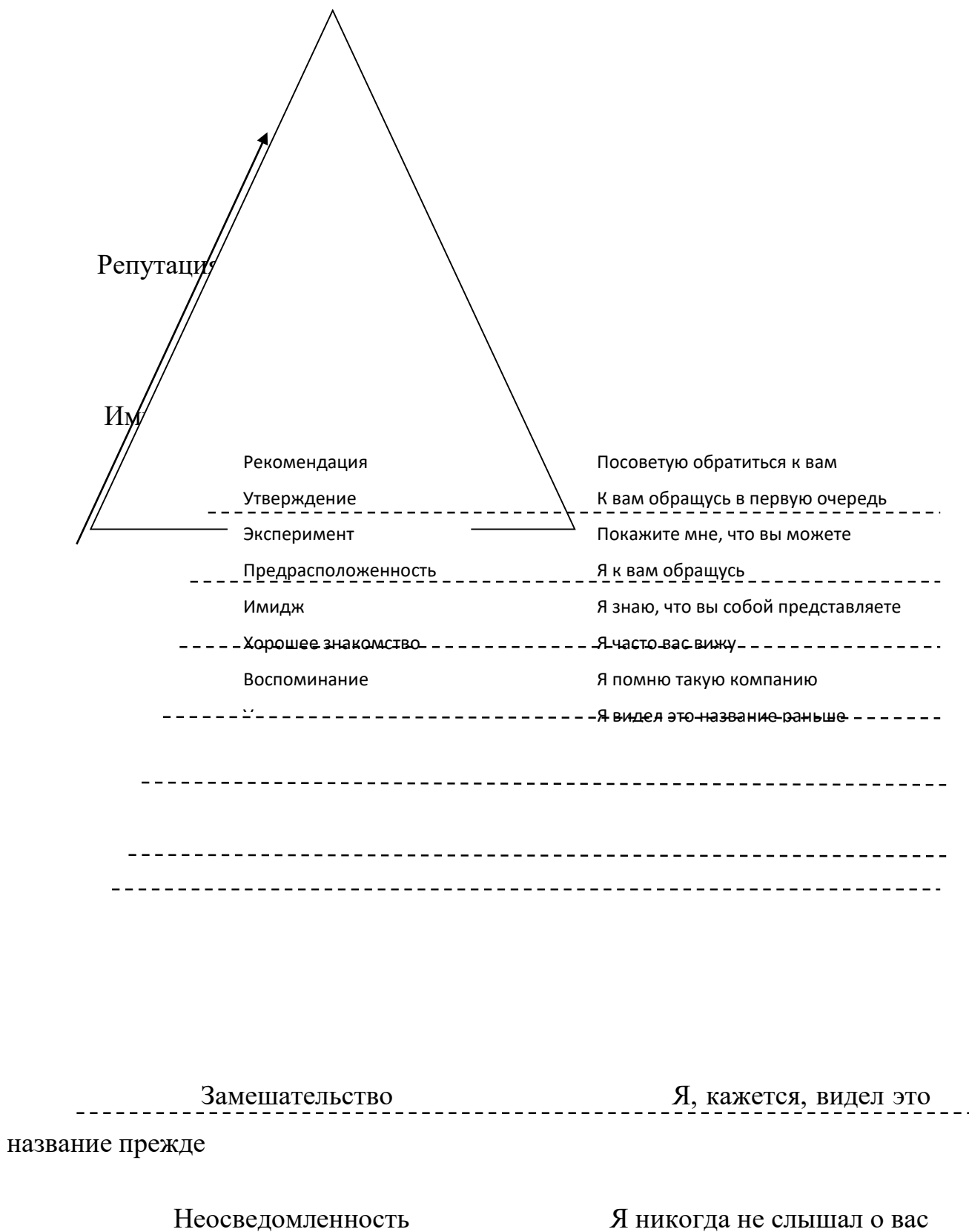

Рисунок 1 – Взаимосвязь имиджа и репутации и процесс их формирования с точки зрения контрагента

Процесс создания и развития репутации и имиджа компании – сложный и длительный процесс, требующий больших усилий. Необходимо, чтобы в компании присутствовало четкое понимание важности имиджа компании, и делали все возможное для его развития.

Для начала оценивается исходный имидж. На этом этапе важно выбрать правильную информацию, используя методы опроса и анкетирования в сегментах потребителей, персонала и исследователей. Исследование проводится в соответствии с заранее установленным планом, который при необходимости можно дополнить и изменить. Собранные данные анализируются, чтобы дать представление об исходном имидже.

В ходе следующего этапа формирования имиджа разрабатывают план развития и улучшения имиджа. Необходимо разработать стратегию развития, которая бы включала цели, задачи, миссию, сегменты рынка, конкурентные преимущества, корпоративную культуру и другие компоненты. Для реализации этой стратегии важно определить целевую аудиторию [5, с.1123].

В дальнейшем формируется пошаговый план мероприятий. Необходимо четко понимать, какой имидж должна создать компания. В плане необходимо включить меры по исправлению имиджа. В настоящее время также в рамках формирования имиджа активно используется рекламная деятельность организации.

На следующем этапе важно следить за действиями, предусмотренными разработанным планом. Успех этого этапа зависит от того, насколько правильно был реализован предыдущий.

Наконец, проводится оценка полностью сформированного имиджа. После реализации плана необходимо оценить полученный имидж с помощью выбранных инструментов и методов. Можно использовать уже существующие методы и инструменты или изобретать и создавать свои собственные. После анализа результатов оценки в компании должны понимать, достигнуты ли ожидаемые результаты или нет. В случае, если полученный имидж не соответствует тому, что запланировала организация, необходимо начать все сначала.

Имидж компании должен соответствовать политике развития компании, основанной на удовлетворении индивидуальных потребностей, всего рынка или его сегмента в целом. Это следует представить людям как желание организации удовлетворить потребительский спрос и создать образ потребительского спроса [6, с.114].

В качестве наиболее эффективного способа формирования имиджа компании можно считать маркетинговый подход. Широко распространены виды деятельности, представляющие деятельность во внешней среде компании, направленную на увеличение объемов продаж. Лучшее распространение этих подходов по сравнению с другими получили мероприятия, отнесенные к категории, специфичной для развития имиджа организации. Этот тип подходов был назван маркетинговыми программами. Основой маркетинговых программ являются мероприятия по планированию конкуренции, увеличению продаж, проведению пиар-кампаний. Развитие имиджа организации достигается за счет оптимизации ценовой политики и установления устойчивых связей с потребителями.

Исходя из этого подхода, можно утверждать, что построение имиджа организации полностью сводится к формированию имиджа продукта. Но эта деятельность является лишь одной из составляющих имиджа компании.

Процесс развития имиджа идет непрерывно. Компании должны понимать важность данного процесса, постоянно контролировать и правильно оценивать свой имидж. Организации могут использовать большое количество методов и инструментов в процессе создания и реализации имиджа, поскольку имидж очень помогает организации достичь желаемых результатов.

Основными инструментами, используемыми для формирования имиджа организации в современных условиях, которые используются компаниями, являются:

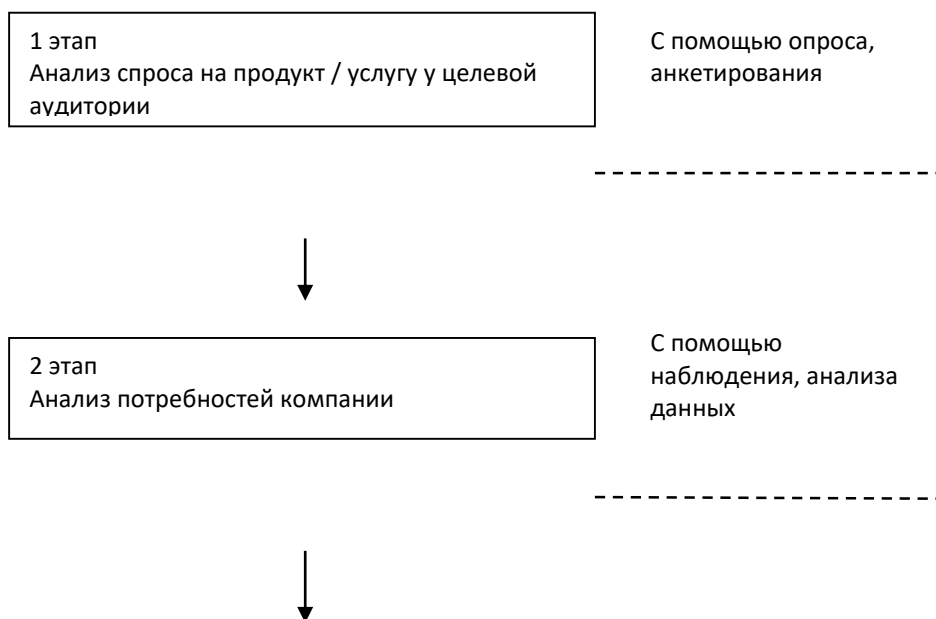
- рекламная деятельность организации;
- меры по стимулированию спроса;
- меры по созданию благоприятных условий для ценовой эластичности спроса и предложения;
- информирование целевой аудитории о свойствах и типах товаров, видах и качестве услуг;
- формирование имиджа компании с использованием печатных и электронных средств массовой информации;
- информирование об участии компании в выставках, ярмарках, ивент-мероприятиях и т. д.;
- информирование потребителей и партнеров о результатах деятельности организации;
- распространение информации о результатах деятельности компании и

ее конкурентов;

- PR-деятельность в целом;
- спонсорская и благотворительная деятельность;
- участие в развитии региона, в котором работает компания;
- пропаганда и т. д. [7, с.33].

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что имидж компании создается исходя из целей организации, индивидуальности предприятия, а курс формирования имиджа организации состоит из четырех этапов, в соответствии с рисунком 2:

- выявление спроса со стороны целевой аудитории;
- выявление потребностей компании;
- выявление сильных и слабых сторон объекта, характеристик объекта в соответствии с требованиями аудитории;
- преобразование необходимых оценок объекта в устную, визуальную и конечную форму.

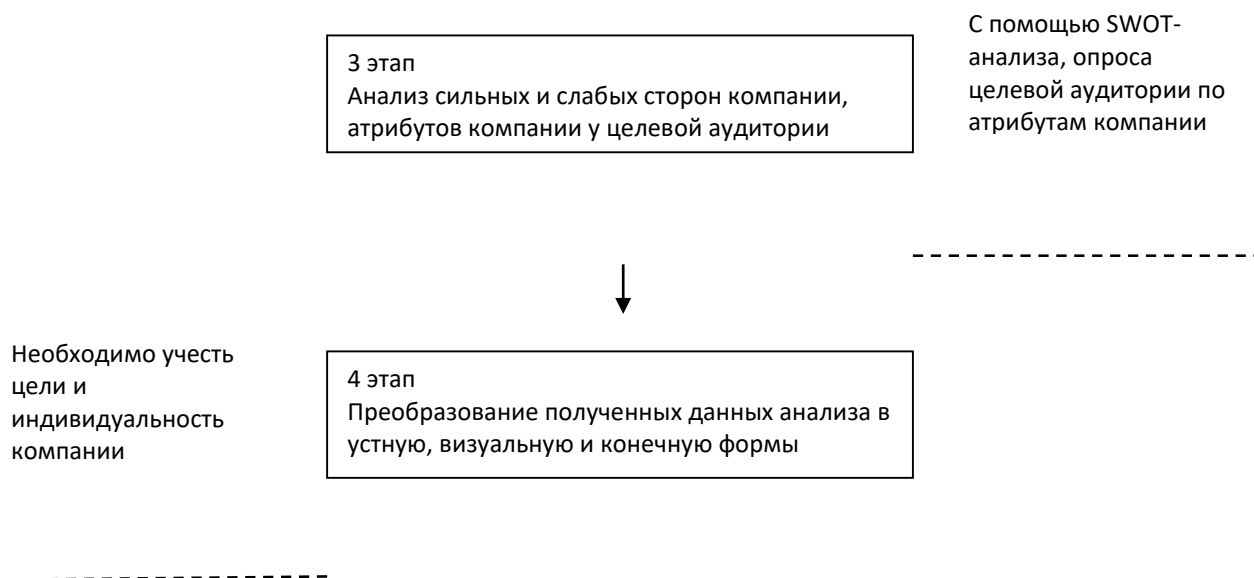

Рисунок 2 – Этапы формирования имиджа организации

Управление имиджем сейчас в основном происходит в режиме онлайн, чтобы вывести компанию клиента на новые границы бизнеса и защитить от потери репутации со стороны конкурентов. Система управления имиджем компании состоит из нескольких областей.

Например, поддержка страницы компании в социальных сетях. Это позволяет быстро информировать существующую и потенциальную аудиторию о мероприятиях, которые проводятся компанией, скидках, акциях, бонусах. Такая платформа позволяет размещать свежую рекламную информацию, проводить организацию тематических обсуждений, оказывать онлайн-поддержку старым клиентам и привлекать новых клиентов без значительных дополнительных затрат.

В рамках управления имиджем размещаются на сторонних ресурсах рекламные материалы. К ним относятся статьи, пресс-релизы, обзоры, комментарии. Тексты могут содержать по возможности ссылки на официальный сайт. Также активно применяется технология SERM (управление имиджем поисковых систем). Речь идет о вытеснении с первых страниц поисковой выдачи ссылок на ресурсы, содержащие негативную информацию о компании, и продвижении на верхние страницы позитивного контента о компании.

Негатив о компании в сети Интернет должен находиться под постоянным наблюдением специалистов. Необходимо заставить любую

отрицательную обратную связь работать, чтобы сформировать положительный имидж компании. Этому способствует дружеское общение с клиентом, недовольным продуктом или услугой. Кроме того, необходимо сформировать стратегию компании, направленную на улучшение работы, чтобы избежать появления негативных отзывов от реальных клиентов в будущем.

Позитивный имидж компании помогает сделать ее привлекательной для инвесторов и клиентов. Кроме того, позволяет увеличить финансовую прибыль, обеспечить стабильное положение на рынке и предоставить новые возможности для расширения. Все это благодаря высокой узнаваемости бренда и доверию общественности. Именно поэтому необходимо как можно скорее начать работу над созданием имиджа и улучшением репутации компании, чтобы быстрее и эффективнее вывести компанию на новый уровень. Управление имиджем является одной из самых высоких прерогатив руководства компанией.

Таким образом, формирование и развитие имиджа компании важный процесс и требует больших усилий. На практике можно столкнуться с организациями, которые не понимают всей важности имиджа и не уделяют ему должного внимания. Необходимо, чтобы каждая организация следила за своим имиджем, потому что имидж помогает ей достичь высоких результатов. Присутствует большое количество методов и инструментов для формирования имиджа. Но разрабатывать свои собственные или использовать уже существующие, каждая организация должна решать сама.

Список использованных источников:

1. Горчакова В. Г. Прикладная имиджология / В.Г. Горчакова. – М. Феникс, 2016 – 164 с.
2. Дегтярева Я.В. Имидж предприятия в условиях маркетинговой ориентации / Я.В. Дегтярева // Стратегия предприятия в контексте повышения его конкурентоспособности. 2019. № 8. С. 77-81.
2. Комарова С.Н. Разработка процесса формирования имиджа предприятия и методика его оценки / С.Н. Комарова // Вестник Ростовского государственного экономического университета (РИНХ). 2019. № 1 (65). С. 95-99.
3. Advertology наука о рекламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.advertology.ru/article33727.htm> (01.03.2022)
4. Луговой С.А. Анализ имиджа коммерческой компании / С.А. Луговой // Синергия Наук. 2019. № 32. С. 1223-1231.
5. Москаев А.В. Имидж как важнейший элемент маркетинговых коммуникаций компании / А.В. Москаев, Е.В. Комарова // Статистика и

экономика. 2014. №6. – С. 114-118.

6. Оскарян Э.А. Имидж предприятия и подходы к его формированию / Э.А. Оскарян // Научная гипотеза. - 2018. - № 13. - С. 33-36.

7. Пыльнева Т.Г. Роль имиджа в обеспечении конкурентоспособности предпринимательства / Т.Г. Пыльнева // Центральный научный вестник. - 2018. - № 4. – С.60-71.

ӘОЖ 331.3

КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ

Жалғасова Гулназ Акимзадаевна, 6В04107 Маркетинг, 2 курс,
бакалавр, Астана Халықаралық Университеті, Нұр – Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Нуржанова Гулмира Исламовна, Магистр, аға
оқытушы, PhD докторант, Астана Халықаралық Университеті, Нұр – Сұлтан,
Қазақстан.

Соңғы үш онжылдықта персоналды басқару тәжірибесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл кадрлар бөлімінің әкімшілік және техникалық қызмет көрсетуге бағытталған төменгі деңгейден негізгі бизнес функциясы және стратегиялық серіктес ретінде көптеген ұйымдарда жұмыс істеуге ауысуын қамтыды. Кадрлар бөлімінде болған түбегейлі өзгерістерге байланысты кадрлар бөлімі соңғы бағытқа келді ме, әлде саяхат жалғасады ма деген сұрақ туындайды, егер солай болса, кадрлар бөлімі бұдан әрі не күтеді?

Ұйым дегеніміз – белгілі бір адамдар тобы мақсатқа жету үшін бірқатар әрекеттерді үйлесімді түрде және белгілі бір иерархиялық құрылымға сәйкес жүзеге асыратын орын. Компанияда бірқатар ресурстар (адами және материалдық) нәтижелерге қол жеткізу үшін (тауарларды өндіру немесе қызметтерді ұсыну) ұйымдастырылған және құрылымдалған түрде қолданылады [1, 120 – 124 б]. Компанияның ұйымдық құрылымын құру ұсынылған өнімге немесе қызметке жету үшін жасалатын міндеттерді анықтауды және қажетті нәтижеге жету үшін оларды дұрыс үйлестіруді талап етеді. Бұл үйлестіру ұйымның дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін әртүрлі тараптар арасында қатынастар орнатуды қамтиды. Ұйым құрылымында бұл аспектілерді ескеру қажет:

1. Күрделілік.

Ұйымдастырушылық күрделілік иерархиялық деңгейлердің санына, еңбек бөлінісінің дәрежесіне және компанияның географиялық бөлінуіне қатысты.

2. Нормализация.

Стандарттау ұйымдағы ішкі ережелер, ережелер мен рәсімдердің санын білдіреді.

3. Орталықтандыру/орталықсыздандыру.

Бұл өлшем шешім қабылдау өкілеттіктері орналасқан жерді білдіреді. Компания қызметінің негізгі бағыттарын басшылық өз мақсаттарына ұйымдасқан және келісілген түрде жету үшін әр түрлі функцияларды анықтай отырып белгілейді. Компанияның функциялары – бұл онда болатын және үйлесімді әрекет ете отырып, компанияның мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін қызмет түрлері. Бұл функциялар сіздің қызмет салаңызға (мысалы, сервистік компанияда өндіріс орны болмайды) және оның мөлшеріне байланысты болатыны анық. Компанияларға ортақ негізгі бағыттар төменде сипатталған; олардың мөлшері мен компанияны құрылымдау әдісіне байланысты бұл функцияларды бір немесе бірнеше адам толығымен немесе ішінара орындайды.

4. Бағыттар басқару функциясы.

Компанияның техникалық, адами, қаржылық және материалдық ресурстарын оларды ұсынылған мақсаттарға жетуге бағыттау үшін үйлестіруге жауап береді. Басқару функциясы жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру және бақылау міндеттерін қамтиды.

5. Қаржы бөлімі.

Компанияның жұмыс істеуі және инвестицияларды жүзеге асыру үшін қажетті қаржы ресурстарын алуға және басқаруға жауап береді.

6. Өндіріс және жабдықтау.

Ол шикізатты жеткізуге және оларды түпкілікті өнімге айналдыру процесіне, кейде оларды сақтауға жауап береді. Ол нарықта компания ұсынатын өнімдер мен қызметтерді құру және жобалау үшін жасалған іс – шаралар жиынтығын қамтиды.

7. Әкімшілік.

Компанияның жұмыс істеуі үшін қажетті процедураларды орындайды және оның қосалқы процестерін басқарады (әкімшілік, бухгалтерлік және заңды).

8. Коммерциялық.

Ол нарықтың қажеттіліктерін анықтайды және өнімді немесе қызметті сату үшін ең қолайлы саясат пен тәжірибені жүзеге асырады.

9. Адами ресурстар.

Ол ұйымда жұмыс істейтін адамдармен байланысты процестерді әкімшілік тұрғыдан да (жұмысқа қабылдау, жалақы және ұжымдық келісімдер) және оны дамыту тұрғысынан да қарастырады (оқыту, тиімділікті бағалау, мансапты жоспарлау және оқыту).

Адам ресурстарының саласы өте кең және көп қырлы. Компанияның жоғары органдарының шешімдері әрдайым қызметкерлерге әсер етеді, атап айтқанда кадрлар бөлімінен оларды орындау бойынша нұсқаулықтар жоспарланады және орнатылады. Бұл тұрғыда адами ресурстардың мақсаттары ұйымның мақсаттарына байланысты (бірақ оларға жету үшін компанияда жұмысшылар тобынан туындайтын жағдайлар болуы керек) [2, 1 – 13 б].

Кадрлар бөлімін бағалайтын факторлар:

Эмоцияны бақылау: барлық жағдайларды сабырлылықты жоғалтпай және оларға шамадан тыс әсер етпестен қалай жеңуге болатындығын білу маңызды.

Компанияға интеграциялану: тағы бір маңызды фактор – ұйымның құрылымын қалай құрметтеу керектігін білу.

Стратегияны әзірлеу: жақсы қызметкер өзінің де, ұйымдастырушылық жағынан да ұсынылған стратегияларды жасай білуі керек.

Топтық қабылдау: топта қалай жұмыс істеу керектігін және жақсы жұмыс ортасын құруды білу компаниялардың жұмысқа жарамды деп санауы үшін маңызды.

Іскерлік мәдениет: сізді жұмысқа жарамды деп санау үшін Сіз жұмыс істейтін немесе жұмыс істейтін компанияның іскерлік мәдениетін білу және қабылдау маңызды.

Тыңдау қабілеті: ұғымдарды қалай тыңдау, қабылдау және игеру керектігін білу маңызды.

Кестені сақтаңыз: жұмыс істейтін адам уақтылы болуы керек және кестені сақтауы керек.

Жауапкершілік: кадрлар бөлімі сізді жұмысқа жарамды деп санауы үшін сіз жауапкершілікті қалай қабылдауға болатындығын білуіңіз керек.

Жақсы орындаушы: тапсырмалар сізге жүктелген кезде абай болу керек және оларды дұрыс орындау керек.

Жеке гигиена: компания үшін жұмысқа орналасудың тағы бір факторы-жеке гигиена, психикалық және физикалық, сонымен қатар гигиена.

Шектеулер: Сіз компанияның шектеулерін қабылдауыңыз керек екені анық.

Бастама: сонымен, бастама мен даралықты компаниялар да жоғары бағалайды.

Адамның таланты – бұл капитал, өйткені ол компанияда алған білімі мен тәжірибесі арқылы алған білімін, дағдыларын, тәжірибесі мен байланыстарын жинақтайды. Бұл тұрғыда қызметкерлердің өздерімен бірге алатын нақты дағдылары өнімділікті арттыруға ықпал ететін жаңа білімді дамытуға негіз болады [3, 18-26 б].

Бұл тұрғыда компаниялар өз қызметкерлерімен адами капиталды дамытып, жақсы білімді, тәжірибелі және дайындалған қызметкерлерді тарту және ұстап тұру үшін бәсекеге қабілетті жалақы ұсынады, оқу

бағдарламаларына инвестиция салады; бұл олардың ішіндегі жалпы дағдылар мен нақты дағдыларды капиталдандыруға әкеледі.

Осы зерттеу нәтижесінде анықталған нәтижелер жоспарлау адам ресурстарын басқаруға жүктелген функциялардың бірі болып табылады және ол өзінің табиғаты бойынша "мекеме" ішкі қауымдастығымен және "Қоғам" сыртқы қауымдастығымен өзара әрекеттеседі, бұл болашақты болжауға, оқиғаларды қарастыруға және балама қабылдауды дамытуға бағытталған шешімдер болып табылады. Сақтық шараларды жоспарлау – бұл адам ресурстарын қажетті сипаттамалармен және жұмыс қажеттіліктеріне сәйкес мониторинг пен бағалауға байланысты ең аз шығындармен қамтамасыз етуге болатын процесс.

Адами ресурстарды жоспарлау тапшылық немесе нақты қажеттіліктердің асып кетуіне жол бермейді, өйткені біз кейбір бөлімдердің қызметкерлердің шектеулі болуына байланысты жұмыста үлкен қысымға ұшырағанын көреміз, бұл олардың мақсаттарына жетуіне кедергі келтіреді, ал басқа бөлімдер олардың артықшылықтарына шағымданады, басқаша айтқанда, күштерді жоспарлау тұжырымдамасы қызметкер мыналарды қамтиды:

1. Мекеме қызметкерлерінің қажеттіліктерін пәндер мен нақты қажеттіліктерге сәйкес бағалаңыз және ұйым өз мақсаттарына жетіп, өз қызметін тиімді және тиімді жүзеге асыруы үшін осы қажеттіліктерді қанағаттандыру тәсілдерін анықтаңыз.

2. Жоспарлау ұйымның жұмыс күшіне деген қажеттіліктерін болжауды, сонымен қатар ақпаратты жинау мен талдауды қажет етеді.

3. Кадрлық жоспарлау мекеменің кешенді жоспары аясында жүзеге асырылуы керек және жағдайлар мен мекеменің қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып, оның ажырамас және ажырамас бөлігі болуы керек.

4. Жоспарлау процесі-бұл тұрақты емес процесс, ол экономикалық, әлеуметтік және техникалық айнымалылардан жұмыс ортасындағы өзгерістерді ескереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ahmad, s. 2019. Human resource planning: effective performance. Research journal of humanities and social sciences. 2019. p. – 1120 – 1124.

2. Ali, M. M. . The strategic role of human resources planning to achieve sustainable competitive advantage. 2019. – p. 1–13.

3. Shah, G. B. (2018). A conceptual review on strategic human resources management and planning in non-profit motive organization. Journal of business and social sciences. 2019. – p. 18 – 26.

ЖЕКЕ БРЕНДИНГ

Кенжебекова А.А.

3 курс студенті, 6В04101 мамандығы, Жоғары экономика мектебі,
«Астана» Халықаралық университеті
Нур-Султан қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші – Рахимова С.А., э.ғ.к., профессор

Жеке брендинг өзінің жеке брендін алға жылжытуға бағытталған толық жоспарланған және стратегиялық процесс ретінде анықталады. Тұлға брендін құру процесі адамның өз бетімен жұмыс істеуімен байланысты. Жеке брендін жасау адам өзінің күшті жақтарын, оның ішінде дағдыларды, құндылықтарды, артықшылықтарды түсінгенде және оларды қалай дұрыс пайдалану керектігін білгенде ғана мүмкін болады. Жеке брендинг адамдардың санасында сол адам туралы белгілі бір әсер қалдырады.

Қазіргі әлемде бәсекелестік деңгейі айтарлықтай жоғары. Көпшіліктен ерекшелену үшін сіз өзіңізді жариялауыңыз керек, өзіңіздің даралығыңызды және стиліңізді табуыңыз керек, басқа адамдармен салыстырғанда көзге түседі. Сондықтан жеке брендті құру келесілердің дамуына ықпал етеді: танымалдылық, сенімділік, мәртебе, анықтама, бедел, өзін-өзі жүзеге асыру. Жеке брендинг адал еңбек арқылы өз мақсаттарына жетуге бел буған барлық адамдарға арналған. Жеке брендинг - бұл мамандыққа немесе білім деңгейіне қарамастан табысқа апаратын маңызды жол. Ол қомақты табыс көзі болумен қатар, қоғамда атын шығарып, таныла алады [1].

Жеке брендинг тиімділігінің өзінің критерийлері болады. Оларға жеке-жеке тоқталатын болсақ, түпнұсқалық: өз брендіңіз болыңыз. Сіз өз өміріңіздің иесісіз. Сіздің бренд сіздің шынайы тұлғаңызға негізделуі керек. Ол сіздің мінезіңізді, мінез-құлқыңызды, құндылықтарыңызды және көзқарасыңызды көрсетуі керек. Сондықтан ол сіздің жеке тілектеріңізге сәйкес келуі керек. Адалдық, жеке ұмтылыстарыңызда жазылған моральдық және мінез-құлық кодексін ұстаныңыз. Логика, мінез-құлқыңызда логика болсын. Бұл батылдықты қажет етеді. Басқалар әрқашан сізге сене ала ма? Қайта-қайта не істегеніңіз маңызды ма? Мамандандыру, мамандықтың бір саласына назар аударыңыз. Нақты болыңыз және бір, негізгі талантқа немесе бірегей дағдыға назар аударыңыз. Арнайы дағдылары, қабілеттері немесе таланттары жоқ жалпы маман болу сізді бірегей, ерекше немесе ерекше етпейді. Күш, белгілі бір салада танымал сарапшы, сонымен қатар өте дарынды, жоғары білікті және тиімді көшбасшы ретінде танымал болыңыз. Ерекшелік, брендке негізделген ерекше ерекшеліктеріңіз. Бұл сіздің брендіңізді бәсекелестерден ерекшеленетін ерекше түрде көрсету, оның маңыздылығын арттыру үшін қажет. Көрсеткіштер оның неге негізделгенін тез

түсінуі үшін анық болуы керек. Маңыздылық, сіз қолдайтын нәрсе сіздің әлеуетті тұтынушыларыңыз маңызды деп санайтын нәрсеге сәйкес болуы керек. Табандылық, брендтің өсуі үшін біраз уақыт қажет. Ол органикалық түрде дамуы керек. Жақсы ниет, адамдар өздеріне ұнайтын адамдармен бизнес жасайды. Сіздің жеке брендіңіз жақсы нәтижелерге әкеледі және басқалар сізді оң қабылдайтын болса, ұзағырақ болады. Сіз құнды, позитивті және құнды нәрсені көрсетуіңіз керек [2].

Егер сіздің брендіңіз белгілі болса, тиімділік осы критерийлердің ең маңызды элементі болып табылады. Бірақ егер сіз үнемі жетілдірмесеңіз, өз бетіңізбен жұмыс істемесеңіз, онда жеке бренд жалған болады. Егер сіздің брендіңіз осы критерийлерге сәйкес жасалса және сіз жетілдірсеңіз және сіздің әрекеттеріңіз сіздің бренд уәде еткен нәрсеге сәйкес келсе, сондықтан сіздің брендіңіз күшті болады, сіз көпшіліктен ерекшелене аласыз, сіздің әлеуетті тұтынушыларыңыз сіздің брендіңізді қабылдайды. Әлдеқайда жақсы. Шынайы жеке брендті құру күрделі, эволюциялық және органикалық процесс. Бұл шынайылық тұрғысынан шын мәнінде кім екеніңізді анықтаудан басталады.

Жеке брендинг - бұл табысты өмірге апаратын жол. Сіздің жеке брендіңіз өзіңіздің жеке басыңызды және өмірдің мәнін табудан туындауы керек және бұл сіз не қалайтыныңызды жақсы түсіну, оны санаңызға бекіту, оған барлық позитивті энергияңызды беру, өзіңізге ұнайтын нәрсемен айналысу, өзіңізді үнемі жетілдіру үшін қажет [3]. Сіздің жеке брендіңіз әрқашан сіздің шынайы мінезіңізді көрсетуі керек және сіздің құндылықтарыңызға, күшті жақтарыңызға, бірегейлігіңізге және талантыңызға негізделуі керек. Брендті осы органикалық, шынайы және тұтас жолмен жасасаңыз, сіздің жеке брендіңіз күшті, анық, толық және басқалар үшін құнды болады. Сіз өзіңіздің өміріңіздің қалай толығыны байқайсыз, сіз өзіңізге қолайлы адамдар мен мүмкіндіктерді автоматты түрде тарта аласыз. Сіздің арманыңызға негізделген жеке бренд арқылы сіздің ең күшті қасиеттеріңіз, ізгіліктеріңіз және құндылықтарыңыз сіздің бірегей тұлғаңызды ерекшелей алады. Жеке брендингтің бірқатар артықшылықтары бар. Бренддинг сізге маңызды және тән құндылықтар мен қасиеттерге байланысты мәнерлі бейнені құруды ынталандырады. Өзгелерге сіздің кім екеніңізді, немен айналысатыныңызды, сізді не ерекше ететінін, сіз олар үшін неліктен құнды екеніңізді және олар сізбен серіктес болған кезде олар сізден не күте алатынын айтады. Басқалардың сізді қалай қабылдайтынына әсер етеді. Сіздің мінезіңізді қалыптастырады, сізді ерекше етеді. Басқалардың арасында, бұл адамдарға сіздің кім екеніңізді түсінуді жеңілдетеді. Егер біреуге көбірек ақша төленсе, онда тек бренд үшін төлейтін ештеңе жоқ. Бұл жұмыс жеке брендті құру және жылжыту болып табылады. Аты мен тегі болуы брендке ие болу дегенді білдірмейді. Жеке бренд - бұл белгілі бір ат пен тегіне қатысты адамдардың санасында пайда болатын көрініс және ой. Тәуелсіз бренді бар адам – өз-өзіне басшы. Оның үстіне ол өзінің жеке нарығының негізі болып табылады. Жеке брендинг дегеніміз не? Біріншіден, егер сіз дұрыс жұмыс

жасасаңыз, сіз бірінші боласыз. Егер сіз шеше алатын қандай да бір сұрақ туындаса - басқа адам ойлайтын бірінші есім сіздікі. Бұл айтарлықтай бәсекелестік артықшылық береді. Ол алдымен сізге хабарласады. Басқа маманның кезегі жай ғана жетпейді. Екінші мәселе, адамдар сіздің қандай нәтиже бере алатыныңызды біледі және бұл барлық күмән мен қарсылықтарды автоматты түрде жояды.

Әркімнің өзінің жеке бренді бар, бірақ адамдардың көпшілігі бұл туралы білмейді және оны тиімді басқармайды. Сіз өзіңіздің брендіңізді және басқалардың сізді қалай қабылдайтынын бақылауыңыз керек. Бұл белсенді өсіп, өзіңізді жоғары білікті маман ретінде көрсетуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Анна Измайлова Я расту в цене. Личный бренд. Создаем и капитализируем // <https://www.litres.ru/anna-izmaylova/ya-rastu-v-cene-lichnyu-brend-sozdaem-i-kapitaliziruem/chitat-onlayn/>
2. Персональный брендинг — узнайте как раскрутить себя <https://noomarketing.net/personalniy-brening>
3. Петров Л. Сделай себе имя. Построение личного бренда <https://kindbook.net/kniga/sdelay-sebe-imy-a-postroenie-lichnogo-brenda-petrov>

УДК 331.1

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Кырыкбай Нурбол Бекжанулы, бакалавр 1 курса,
Специальность 6В04114, Международный Университет Астана,
Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель - Рахимова Сауле Абайбековна,
к.э.н., профессор

В нынешней общей системе бизнес-процессов компании управление человеческими ресурсами (HRM) играет уникальную роль и имеет уникальный статус. Это многоуровневый комплекс пересекающихся бизнес-процессов, каждый из которых содержит ряд подчиненных процессов и процедур, направленных на достижение соответствующего уровня качества и идеального количества мотивированных работников для выполнения оперативных, тактических и стратегических задач. В результате трудно переоценить важность системы управления персоналом и ее вклад в достижение стратегических целей и уровень эффективности управления организацией, поскольку важнейшим ресурсом любой организации являются

ее люди, которые должны работать для достижения результатов, требуемых компанией. В то же время необходимо выделить ряд отличительных особенностей, присущих процессу управления человеческими ресурсами:

1) Этот процесс включает в себя не только предоставление персонала организации, но и постоянное поддержание и развитие этого ресурса;

2) Управление человеческими ресурсами - это не только функция отдела кадров. Задействованы как непосредственное руководство, так и функциональные службы (подразделения);

3) Результаты процесса управления человеческими ресурсами в конечном итоге описываются не с точки зрения соответствия установленным требованиям к выбранным характеристикам, хотя это, несомненно, жизненно важно, а с точки зрения обеспечения требуемого количества и качества рабочей силы;

Основные направления, на которые уделяют большое внимание:

1. Работник и трудовые отношения: входит отношение сотрудников между собой и организацией;

2. Стратегия и планирование: Определение и управление текущими и будущими потребностями для достижения организационных целей;

3. Управление талантами: Мотивация и удержание продуктивных сотрудников;

4. Обучение и развитие работников: улучшение работы и производительности с помощью информации, которую они будут использовать в будущем;

4. Управление производительностью: производительность, связывание работы работников с миссией организации. Вывести максимум выгоды;

5. Общее вознаграждение работников: Вознаграждение работников для мотивации, привлечения и удержания работников используя финансовые и нефинансовые инструменты;

6. Соблюдение требований: делать то, что просят;

7. Безопасность и чистота: Соблюдение чистоты, здоровья и безопасности работников [1].

Особенности HRM в современных условиях:

1. Посткарантинные условия

Мотивированные сотрудники обеспечивают хороший результат, высокий стандарт качества, большое чувство ответственности и, как правило, имеют низкий уровень заболеваемости. В задачи управления персоналом входит, в частности, оперативное и стратегическое планирование. В долгосрочной перспективе в области управления персоналом также произойдут некоторые изменения в этом году. Даже 2020 год был мало запланирован из-за текущей ситуации с марта по сравнению с предыдущими годами. С этого момента многие процессы становятся все более цифровыми, работа в домашнем офисе будет более нормальной, а не операционной, и для новых и предыдущих сотрудников контакт с руководителем или отделом кадров станет более важным, чем когда-либо, соответственно. Хорошее и

структурированное управление персоналом гарантирует, что сотрудники сохраняют связь с работодателем, даже если они больше не приходят в компанию ежедневно.

2. Развитая кадровая политика

То, как оформляются отдельные области управления персоналом в индивидуальной компании, также называется термином "кадровая политика" и она очень важна и развита в нынешний момент. Планирование человеческих ресурсов включает анализ потребностей в сотрудниках компании в краткосрочной или долгосрочной перспективе. Таким образом, необходимо обеспечить наличие квалифицированной рабочей силы в любое время. Как только в этом контексте станет ясно, что требуются новые сотрудники, будет востребована область найма персонала. Набор рабочих мест может осуществляться как с помощью внутреннего, так и внешнего поиска персонала. После создания профиля запроса можно начать показ объявлений о вакансиях и дальнейшие действия по набору персонала. После этого происходит управление кандидатами, которое в конечном итоге сводится к отбору персонала [2].

С момента найма до дня выхода работника его деятельность, а также условия работы регулируются в области использования и управления персоналом. При этом следует учитывать квалификацию сотрудника, а также правовые нормы и оперативное сопровождение. В рамках управления заработной платой управляются все финансовые пособия, выплачиваемые компанией работодателю. Чтобы легче было найти высококвалифицированных сотрудников и привязать их к компании, полезно вознаграждение выше среднего. Если оплата труда связана с производительностью работников, можно повысить их целевую ориентацию и мотивацию. Кроме того, важно повышать и поддерживать компетентность сотрудников. В области развития персонала эта задача решается с помощью коучинга, обучения, предложений по повышению квалификации и переподготовки. Используя показатели, управление персоналом, управление персоналом планирует, контролирует и контролирует процессы управления персоналом.

3. Дальновидное управление человеческими ресурсами

Каждая компания сейчас больше использует дальновидное управление человеческими ресурсами. Фирмы всех отраслей все больше и больше похожи друг на друга в своих достижениях и предложениях на мировом рынке. Вот почему необходимо выгодно позиционировать себя на рынке через управление качеством, ориентацию на клиентов и эффективное ведение бизнеса. Выбор правильных сотрудников, особенно для предприятий среднего бизнеса, играет решающую роль. Чтобы постоянно конкурировать за таланты и специалистов, следует своевременно позаботиться о надвигающейся нехватке специалистов. Те, кто воспитывает и воспитывает профессиональное потомство на собственном предприятии, менее зависят от рынка труда.

Популярными методами формирования управления этими же ресурсами как части комплексного управления персоналом являются мотивационные тренинги, например, в форме импульсной лекции. Также могут быть созданы системы стимулирования, в которых, например, при достижении цели выплачивается бонус. В области развития персонала рекомендуется обучать сотрудников дополнительным и более глубоким навыкам на семинарах, тренингах и повышении квалификации [3]. Кроме того, такие методы, как обогащение работы, расширение работы и ротация работы, часто применяются. Существует множество способов создания внутренних операционных коммуникаций, в том числе через корпоративную интрасеть, доску объявлений, операционную газету или регулярные рабочие собрания. Например, в рамках управления персоналом создаются кадровые записи и создаются системы информации о персонале.

Список использованных источников:

1. Is HRM the right career for you? [Электронный ресурс, видео]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=Jp7oM9mAIXQ> —Дата доступа: 28.03.2022
2. HR basics. Human resources management. [Электронный ресурс, видео]. — Режим доступа: <https://youtu.be/A2HFusWQIeE> —Дата доступа: 29.03.22
3. Переосмысление роли HR. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 204 с.

УДК 331.1

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ

Сарсенбаев Сержан Конратбаевич, магистр ЕМВА по образовательной программе 7М04109 «Стратегическое управление и лидерство»,
Международный Университет Астана, г.Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель – Рахимова Сауле Абайбековна

Весь мир вступил в новую эру государственного управления, когда институты и инструменты управления государством меняются, подстраиваясь под новые реалии. Все большее внимание уделяется интересам граждан как конечным потребителям государственных услуг.

2 сентября 2019 года в Послании народу Казахстана Президент К.Токаев отметил, что задачей всей страны является реализация концепции «Слышащее государство», которая максимально оперативно и эффективно реагирует на запросы граждан.

Кроме того, в марте 2022 года в Послании народу Казахстана Президентом были отмечены масштабные политические и социально-экономические преобразования во всех сферах деятельности Нового Казахстана, которые требуют ускоренных и правильно выверенных действий со стороны государственного аппарата, от квалификации которого зависит в итоге реализация заявленных реформ.

В данном контексте необходимо отметить, что в настоящее время имеются существенные проблемы в сфере управления человеческими ресурсами в ряде государственных органов, связанных с противодействием коррупции, повышением уровня квалификации и профессионализма, клиенто-ориентированности и мотивированности государственных служащих.

Государственная служба и пандемия Covid-19.

Пандемия коронавируса оказало заметное влияние на персонал органов государственного управления, который сыграл ключевую роль в борьбе с эпидемией. Работникам государственного сектора пришлось очень быстро адаптироваться к повышенным ожиданиям и требованиям, оперативно внедрять новые цифровые технологии и инструменты удаленной работы, ускоренные процессы найма и мобильности. Изменились и ожидания самих государственных служащих от своего места работы и руководства.

Все это требует переосмысления, тестирования и внедрения лучших международных практик управления человеческими ресурсами в государственных органах.

Тренды управления персоналом в государственных органах.

Большинство зарубежных стран отходят от традиционного, бюрократического подхода к управлению человеческими ресурсами. В то же время, нет перехода к какому-либо единой модели, основанной на передовом опыте. Напротив, правительства внедряют все более разнообразные модели и организационные механизмы, в сторону более фрагментарной, гибкой и индивидуализированной государственной службе [1].

От жесткой вертикальной иерархии, формализованным способам принятия решений, четкой специализации и разделения труда по функциям, системы процедур и правил, во многих странах начинаются реформы по дестандартизации и индивидуализации кадровой политики и кадровых структур в отношении:

- 1) рабочего времени;
- 2) оплаты труда;
- 3) методов и процедур найма;
- 4) обучения (внедрения практик карьерного коучинга, планирования карьеры);
- 5) развития навыков и управления компетенциями;
- 6) пенсионной политики;
- 7) передачи широких полномочий линейным руководителям, автономии в работе;

8) больших возможностей для государственно-частной, меж- и внутриведомственной мобильности (привлечение кадров из частного сектора, таких как специалисты по datascience или изучению потребительского опыта) [2].

Все большую значимость приобретают подходы, учитывающие потребности государственных служащих и создающие условия для непрерывного самосовершенствования и самореализации [3].

Зарубежный опыт управления персоналом в государственных органах.

В качестве базовой выборки для анализа были выбраны наиболее яркие и интересные на наш взгляд страны – представители трех главных моделей управления человеческими ресурсами на государственной службе (американской, англосаксонской, азиатской) – США, Великобритания и Япония.

Нами был проанализирован опыт данных стран по следующим аспектам [4]:

- 1) Найм и отбор персонала;
- 2) Оплата труда;
- 3) Система продвижения;
- 4) Повышение квалификации и мобильность;
- 5) Оценка результатов и система мотивации.

Ключевая особенность при работе с кадрами в государственных органах США – соответствие принципам кадрового менеджмента в частном бизнесе. Основные принципы [5]:

- 1) нацеленность на результат;
- 2) четкие критерии оценки профессиональной деятельности;
- 3) поощрение самостоятельности сотрудников;
- 4) клиенто-ориентированный подход при работе с населением;
- 5) открытость к инновациям;
- 6) нацеленность на развитие и раскрытие человеческого потенциала;
- 7) внутриорганизационная свобода.

Найм и отбор персонала. Система найма в Соединенных Штатах напрямую не зависит от предыдущего карьерного пути или текущей должности человека. Прием на работу осуществляется путем прямого заявления и собеседования на конкретную должность. Большинство вакансий открыто для претендентов с открытого рынка. Очень небольшой процент вакансий заполняется посредством централизованного экзамена [6].

Преимущество при приеме на работу отдается ветеранам вооруженных сил, других привилегий для отдельных групп кандидатов нет.

Значимую роль играет организация адаптации новых сотрудников (онбординг) – специальные программы по ознакомлению с внутренними регламентами, организационной структурой, системой управления.

Системы оплаты труда. Базовая заработная плата устанавливается и корректируется президентом или конгрессом, а бонусы – на уровне отдельных государственных служб. Уровень вознаграждения не подлежит переговорам

ни в индивидуальном, ни в коллективном порядке, но зарплаты ежегодно индексируется.

На уровень базовой заработной платы влияет содержание работы и должность. Имеется выплата за выслугу лет с учетом предыдущего уровня заработной платы и количества лет на аналогичных должностях.

Система продвижения. Квалификация – главный фактор продвижения по службе для всех уровней персонала, количество лет работы и результаты служебной оценки не имеют большого значения. Вакансии на позиции публикуются и открыты для всех сотрудников, заявки рассматривает отдел кадров и систематически привлекает отборочные комиссии и центры аттестации. Формальных ограничений на передвижение между иерархическими ступенями нет. Для продвижения женщин, людей с ограниченными возможностями и национальных меньшинств предлагаются специальные информационные сессии и коучинг.

Повышение квалификации и мобильность. Государственные служащие на внешнем командировании сохраняют право вернуться на работу и рискуют лишиться пенсионных выплат, если не возвращаются.

Сотрудники проходят обучение при приеме на работу, работает система дополнительной подготовки руководителей. В среднем каждый сотрудник проходит обучение в течение 1-3 дней в году.

Оценка результатов и система мотивации. Обязательная регулярная оценка эффективности имеет большое значение и проводится в форме встречи с непосредственным начальником раз в полгода и ежегодной письменной обратной связи. При оценке принимается во внимание широкий набор критериев, основанный на результатах, компетенциях, навыках межличностного общения.

Великобритания является классическим примером западноевропейской (англосаксонской) модели управления персоналом в государственных органах. Англосаксонский подход применяется сейчас в Швеции, Норвегии, Дании, Нидерландах при обучении кадров [7].

Найм и отбор персонала. Поступающие на государственную службу должны иметь базовое юридическое образование, но это требование постепенно смягчается. Поступление на государственную службу осуществляется через открытый конкурс.

Имеются целевые показатели для обеспечения разнообразия (diversity) в виде доли сотрудников женщин на высших руководящих должностях, этнических меньшинств и людей с ограниченными возможностями.

Ведущее учебное заведение, в котором проходит обучение основная масса государственных служащих – Колледж государственной службы.

Оплата труда. Базовая заработная плата и бонусы устанавливаются путем децентрализованных коллективных переговоров и ежегодно пересматриваются. Базовый оклад зависит от министерства, наличия соответствующего опыта, также учитываются квалификация, содержание работы, производительность и выслуга лет.

Система продвижения. Основанием для продвижения служат результаты собеседования на основе компетенций. Формальных ограничений для продвижения между иерархическими уровнями нет.

Повышение квалификации и мобильность. Планируется повышение внутренней мобильности за счет открытой публикации вакансий. Поощряется внешняя мобильность путем рассмотрения внешних вакансий и специального прикомандирования при планировании карьеры.

Предполагается, что сотрудник должен инвестировать не менее 5 дней в году в обучение и развитие самых необходимых навыков и охватывает широкий спектр форм обучения (электронное/традиционное, курсы личностного роста).

Оценка результатов и система мотивации. Все сотрудники проходят ежегодную оценку в виде встречи с непосредственным начальником и письменного отзыва от него. Используется также система обратной связи 360°. Применяется широкий перечень критериев - своевременность и качество результатов, повышение квалификации, навыки межличностного общения и экономическая эффективность работы.

Оплата по результатам работы (Performance Related Pay) широко используется и принимает форму постоянных надбавок к заработной плате и разовых выплат.

Японская модель управления персоналом органов власти сохраняет черты иерархичности и традиционности. Главные ценности – система пожизненного найма, репутация, кадровая ротация, мотивация [8].

Найм и отбор персонала. Япония использует систему найма, которая в значительной степени основана на карьере. Хотя некоторые должности открыты для найма извне и прямых заявлений, большинство должностей набираются внутри организации. Имеются квоты для приема на работу для женщин и людей с ограниченными возможностями. Поступление на государственную службу обычно осуществляется на основе конкурсных экзаменов [6].

Оплата труда. Базовый оклад и бонусы основаны на рекомендациях независимой комиссии и пересматриваются ежегодно. Оплата по выслуге лет не используется.

Система продвижения. Собеседования по компетенциям являются основным определяющим фактором продвижения по службе, формальных ограничений на продвижение между иерархическими ступенями нет. Существуют специальные тренировки и целевые показатели для продвижения женщин на государственной службе.

Повышение квалификации и мобильность. Поступающие на государственную службу проходят совместную начальную подготовку 3 дня и/или начальное административное обучение продолжительностью 5 недель.

Внутренняя мобильность работников в Японии растет вместе с большим раскрытием имеющихся вакансий. Государственные служащие на внешних командированиях сохраняют право вернуться на свои должности, и внешняя

мобильность учитывается при принятии решений о продвижении по службе и долгосрочном планировании карьеры.

Оценка результатов и система мотивации. В кадровых решениях Японии придает большее, чем в других развитых странах, значение производительности. Оценка является обязательной почти для всех сотрудников и проходит в форме встречи с непосредственным начальником и на основе письменного отзыва от него каждые шесть месяцев. Связанная с производительностью составляющая оплаты может варьироваться в зависимости от уровня заработной платы от 8% до 80%.

Подводя итоги, можем сделать вывод, что Казахской системе государственного управления необходимо на постоянной основе отслеживать современные успешные практики зарубежных стран и внедрять с учетом реалий местного рынка. Это в первую очередь касается политик и практик:

1) привлечения и развития молодого звена государственных служащих и развития талантов с учетом потребностей нового поколения (прозрачность, обратная связь, обучение и профессиональный рост, причастность к большой цели, вклад, баланс между карьерой и личной жизнью и др.), чтобы успешно конкурировать с предложениями из частного сектора;

2) оплаты труда и продвижения со справедливой и прозрачной привязкой к результатам;

3) профилактики и борьбы с коррупцией;

4) обеспечения большей внутренней и внешней мобильности, возможности построить несколько карьер в разных направлениях государственной службы;

5) обучения персонала цифровым навыкам; менторинга и коучинга, заботы о психологическом здоровье и мотивации сотрудников.

Список использованных источников:

1. Global & Regional Trends in Civil Service Development. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/GlobalandRegional%20trends_in_civil_service_development.pdf - Дата доступа: 09.04.2022.

2. Towards Strategic Human Resource Transformation In Emerging Economies' Civil Services. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://inp.journals.ekb.eg/article_164578_4a704e41f599de79f9fbcd78271d79dd.pdf - Дата доступа: 09.04.2022.

3. Unlocking the Human Potential for Public Sector Performance. World Public Sector Report 2005. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/E-Library%20Archives/World%20Public%20Sector%20Report%20series/World%20Public%20Sector%20Report.2005.pdf> - Дата доступа: 09.04.2022.

4. Human Resource Management, Civil Service and Achieving Management Objectives. [Электронный ресурс] – Режим доступа:

[https://www.ijbmi.org/papers/Vol\(2\)4/version-1/I246873.pdf](https://www.ijbmi.org/papers/Vol(2)4/version-1/I246873.pdf) - Дата доступа: 09.04.2022.

5. Зарубежный опыт управления персоналом государственной службы и его адаптация к условиям России. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-upravleniya-personalom-gosudarstvennoy-sluzhby-i-ego-adaptatsiya-k-usloviyam-rossii> - Дата доступа: 09.04.2022.

6. Human Resources Management: Country Profiles. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.oecd.org/gov/rem/hrpractices.htm> - Дата доступа: 09.04.2022.

7. Зарубежный опыт в системе управления кадрами на государственной гражданской службе и его адаптация в российской практике. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://vestnik.guu.ru/jour/article/view/2390?locale=ru_RU - Дата доступа: 09.04.2022.

8. Civil Service Reform in Japan and Korea: Toward Competitiveness and Competency. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0020852302683006?journalCode=rasb> - Дата доступа: 09.04.2022.

ӘОЖ 331.7

АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ

Төреғалиева Жаннұр Болатқызы, 6B04111 – Маркетинг мамандығы бойынша
2 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: Нуржанова Гулмира Исламовна, Магистр, аға оқытушы,
PhD докторант

Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Адами ресурстарды басқару адами капитал рөл атқаратын білім беру саласы үшін өте маңызды. Адам ресурстарын басқарудың қазіргі кезеңінің ерекшелігі білім берудегі ресурстар - бұл білім беруде ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану [1,2] және персоналды басқару үшін ақпараттық технологияларды қолдану [3]. Бұл адам ресурстарын басқарудың ерекшеліктерін анықтайды.

Адам ресурстарын басқару эволюциясы. Адам ресурстарын басқару (Human resource management – HRM немесе жай HR) - бұл саясат ұйым немесе

жұмыс істейтін адамдарды жалдауға, басқаруға және олардың қызметін қамтамасыз етуге бағытталған ұйымның ішкі күрделі функциясын ұйымдастыру. Адам қызметіне әсер ететін барлық процестер мен бағдарламалар HR құрамына кіреді.

Адами ресурстарды басқару интегралды функция ретінде жұмыс берушінің стратегиялық мақсаттарына қызмет көрсетуде қызметкерлердің тиімділігін арттыруға арналған [1]. HRM ең алдымен ұйымдардағы адамдарды басқаруға назар аударады, сонымен қатар HRM саясаты мен HRM жүйесін үстем етеді.

Ұйымдарда, әдетте, департаменттер мен бөлімшелерде HRM желілік менеджерлерде тағайындалады. HRM бірқатар іс-шараларды қамтиды, соның ішінде қызметкерлерге жобаларға қатысу, оқыту және дамыту, қосымша сертификаттау және қайта аттестаттау, қоғамдық ұйымдардың марапаттары үшін төлемдер. HRM сонымен қатар ұйымдастырушылық өзгерістер мен өндірістік қатынастарды, яғни теңгерімді ұжымдық шарттарды қамтиды.

HRM-XX ғасырдың басындағы адами қатынастарды зерттеудің нәтижесі, сол кезде сарапшылар бизнес құнын құру жолдарын стратегиялық басқару есебі негізінде құжаттай бастады. Бастапқыда жалақы және әкімшілік жеңілдіктер сияқты транзакциялық шығындар туралы зерттеулер басым болды. Жаһандану факторлары, компаниялардың интеграциясы және технологиялық жетістіктер HRM зерттеулерін стратегиялық бастамаларға бағыттады. Мысалы біріктіру және таланттарды басқару, сабақтастықты жоспарлау, өндірістік немесе еңбек қатынастары және т. б. қызметкерлермен жұмыс бизнес саласына айналды.

Кадрлар және кадрлар жөніндегі мамандар, адам ресурстарын басқару жөніндегі мамандар, ұйымның капиталы HRM саясаты мен процестерін жүзеге асыра бастады. Ақпаратпен өзара әрекеттесу қызметкерлерге қысым көрсету немесе кемсіту сияқты мәселелерді шешеді. HRM аясында қызметкерлер жұмыс сапасы үшін алатын өтемақы жүйелері, отбасылық демалыс бағдарламалары, жеңілдіктер және басқа да артықшылықтар жасалады.

Ірі компанияларда HRM менеджерлерінің орнына әр түрлі мамандандырылатын топ HRM-талпырмаларын орындай алады. Бұл функционалды топ шешім қабылдаудың стратегиялық процесіне қатысады. Сонымен қатар олар мекеменің белгілі бір мамандығы бойынша мамандар даярлау үшін жоғары білім, кәсіби қауымдастықтар, сондай-ақ компаниялардың өздері қызметкерлердің функционалдық міндеттеріне арналған оқу бағдарламаларын жасайды.

Адам ресурстарын басқарудың бірнеше функцияларына тоқталатын болсақ:

1. Жеке тұлғаны анықтау;
2. Оның қажеттіліктерін анықтау;
3. Мәселені талдау: тәуелсіз қызметкерлердің немесе өз компанияңыздың қызметкерлерін жалдау керек пе;

4. Қызметкерлерді іріктеу және оқыту;
5. Ұйымның бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз ететін ең жақсы қызметкерлер;
6. Қызметкерлерге сыйақы төлеу бойынша бейімделу қызметі;
7. Барлық қызметкерлерді нормалар мен кадрлық саясатқа үйрету;
8. Ұйымда HRM саясатын құру және жүргізу.

Соңғы уақытта HRM саласына кіретін "таланттарды басқару" технологиясы кеңінен қолданылады [3]. Бұл технология қызметкерлерді дамытуға және ұстап тұруға бағытталған іс-әрекеттерді көрсету үшін қолданылады. Мамандар бұл терминді ерекше талантты қызметкерлерге немесе әлеуеті жоғары қызметкерлерге қатысты қолданады. Талантты басқару көбінесе HRM синонимі ретінде қолданылады, дегенмен талантты басқару өрісі HRM өрісіне қарағанда әлдеқайда аз.

HRM зерттеуіне ғылыми көзқарастың мысалы ретінде "Қызметкерлердің сенімін зерттеу: эпистемологиялық негіздер және парадигматикалық шекаралар" жұмысын қарастыруға болады. Ол адам ресурстарын басқару саласында өсіп келе жатқан қызметкерлердің сенімін зерттеудің эпистемологиялық тамырлары мен парадигматикалық шекараларын қарастырады.

Адам ресурстарын басқару саласындағы антецеденттік теориялық әзірлемелерді қарастыра отырып, адам ресурстарын зерттеу өнеркәсіптік революция кезінде Роберт Оуэн мен Чарльз Баббидің идеяларынан пайда болды. Олар ұйымның жетістігінде адамдар шешуші рөл атқаратынын анықтады. Олар өз жұмысында қызметкерлердің әл-ауқаты кемелділікке әкелді деген пікір білдірді.

Адам ресурстарын ұлғайтудың негізгі идеясы-зияткерлік деңгейі жоғары мамандардың бір тобына механикалық бірігу арқылы синергетикалық әсер тудыру. Синергетикалық әсерге мамандар жеке ерекшеліктерін толықтырумен ғана қол жеткізеді. Адам ресурсының өсуі мен пайда болуы топтағы жеке тұлғалардың жеке даму мақсаттарының тығыз өзара тәуелділігін және олардың бір-біріне өзара әсерін, адал бәсекелестікті және білімді ерікті түрде беруді талап етеді. Мұны орындау кезінде ғана шарттар әр қызметкердің адами әлеуетінен ұйымның адами ресурсы тұтастай қалыптасуы мүмкін.

HRM негізгі функциялары. Негізгі стратегиялық функцияларды: кәсіпорынның HRM және бизнес стратегиясын теңдестіру; ұйым қызметкерлерімен ақпараттық өзара іс-қимыл, өзгерістерді басқару. Макро деңгейде HRM ұйымдастырушылық бақылау үшін басшылық және басқару мәдениеті жауап береді. HRM кеңістіктік негізде ерекшеленуі мүмкін жұмыспен қамту және еңбек заңнамасының сақталуын қамтамасыз етеді және HRM функциялары денсаулық пен қауіпсіздікті бақылайды. Жағдайларда қызметкерлер Ұжымдық шарт жасасуға дайын және заңды түрде рұқсат етілген, HR сияқты ереже сондай-ақ компанияның кәсіподақ өкілдерімен негізгі байланыстырушы буын ретінде қызмет етеді. Бұл стандартты кадрлық қамтамасыз етуден асып түседі.

Адами ресурстарды басқарудың төрт тактикалық функциясы бар: персоналды басқару, кадрларды даярлау және дамыту, мотивацияны басқару және техникалық қызмет көрсету. Кадрлық қамтамасыз етуге әлеуетті кадрларды іріктеу, оқыту және дамыту, білікті және бейімделген қызметкерлерді үздіксіз оқыту мен дамытудың келесі қадамы жатады. Мотивация-бұл кілт қызметкерлердің өнімділігі жоғары болуына негіз болады. Бұл функция қызметкерлерге жеңілдіктерді, нәтижелерді бағалауды қамтиды. Келесі функция-қызмет көрсету-қызметкерлердің ұйымға деген адалдығын сақтауды қамтиды.

Виртуалды адами ресурстар. Шындыққа деген қарым-қатынастың жаңа формаларының қатарына виртуалды шындық жатады, оның негізінде олар жаңа білім алады. Виртуалдылық ақпараттық тәсілді қолданады және оның өзіндік ерекшелігі бар. Виртуалдылыққа виртуалды ақпараттық өріс, виртуалды ақпараттық кеңістік, технологиялар, ақпараттық құрылымдар, ақпараттық өзара іс-қимыл сияқты компоненттер кіреді. Бұл компоненттер басқару технологиясының қалыптасуын анықтайды, яғни виртуалдылық оның құрамдас бөлігі ретінде қалыптасады. Виртуалды модельдеу визуалды көріністерді объективті шындықпен байланыстырудың жаңа мүмкіндіктерін жасайды. Бұл факторлар: кеңістіктің масштабы, уақыттың масштабы, уақыттың өзгеруі, нақты емес жағдайларды модельдеу және т. б.

Рекрутинг және E-recruiting. Ақпараттық технологиялар адам ресурстарын басқару тәжірибесін жақсартты. Персоналмен жұмыс істеуде жаңа бағыттар пайда болды: рекрутинг (recruiting), кадрларды қайта даярлау, еңбек қатынастарын талдау және персоналмен жұмыс істеуден түсетін пайда. Рекрутинг мамандары талантты қызметкерлерді іздеу және жалдау үшін жауап береді. Кәсіптік даярлықты оқыту және дамыту үздіксіз білім алуға және кәсіптік дамуға жағдай жасайды. Бұған оқыту бағдарламалары, қызметтің тиімділігін бағалау және қызметкерлерге сыйақы беру бағдарламалары кіреді.

Қорытынды. HRM технологиясы адами ресурстар саласындағы мамандарға жаңа қызметкерлерді тиімді дайындауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта HRM технологиясы ғылыми бағыт ретінде дамуда және онтологиялық сипаттамаларды қолдану үдерсінде.

Адам ресурстарын басқарудың мақсаты – қазіргі заманғы көзқарас. Адам ресурстарын басқарудың мақсаты ретінде өнімділіктің артуын атасам, бұған кейбір өндіріс менеджерлері немесе операциялық менеджерлер тарапынан таңданыс туып, тіпті жеккөрушілік байқалуы мүмкін. Өйткені ең алдымен, өнімділік өндірістің ауқымымен басқарылады және бұл шешім бірқалыпты операциялық басқаруды білдіреді, бірақ бұл адам ресурстарын басқару деген сөз емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бутко Е. Я. Информационные технологии в образовании // Славянский форум. 2015. № 4 (10). С. 80–88.

2. Бутко Е. Я. Формирование информационных образовательных ресурсов // Образовательные ресурсы и технологии. 2015. № 4 (12). С. 17–23.
3. Бутко Е. Я. Информационные технологии в управлении персоналом образовательного учреждения // Государственный советник. 2015. № 4. С. 48–52.

УДК: 336

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ОПТИМИЗАЦИЮ ЧИСЛЕННОСТИ ПЕРСОНАЛА В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Балтабаев Болат Жанбекулы, магистр экономики промышленности,
старший преподаватель ВШЭ
Astana International University, Нур-Султан, Казахстан

В новый век технического прогресса банковская сфера должна активно развиваться и соответствовать сегодняшним реалиям жизни. Огромная конкуренция на рынке финансовых услуг, а так же глобальные внешние воздействия в виде достаточно сильно измененного потребительского предпочтения, внедрения новых технологий способствует развитию дистанционного банковского обслуживания и новых цифровых решений. Практически все крупные банки Казахстана активно предлагают клиентам использовать дистанционные сервисы, такие как Онлайн банкинг, мобильный банкинг, услуги контакт-центра, которые улучшают условия жизни и существенно экономят время и деньги потребителя. Но помимо положительных последствий цифровизации, имеются и ряд вопросов, которые необходимо решать в оперативном порядке, в том числе и сокращение сотрудников, вследствие автоматизации бизнес процессов.

Банковский сектор является основным звеном кредитной системы страны, важнейшей составной частью рыночной экономики. Она включает в себя основную массу денежных, кредитных, депозитных и прочих финансовых операций. Дальнейшее ее развитие, в том числе и цифровизация, прямым образом сказывается на экономике Казахстана.

Банковская система в качестве составной части входит в большую кредитную систему страны, которая в свою очередь в экономическую систему. Это означает, что деятельность и развитие банков следует рассматривать в тесной связи с воспроизводственным процессом общества. В своей практической деятельности банки и банковская система органично вплетены в общий механизм регулирования и управления экономической жизни, тесно взаимодействуя с валютным регулированием, бюджетно-налоговой и другими системами. На данный момент через банковский сектор реализовываются различные государственные программы поддержки Малого и Среднего

бизнес. Таким образом, цифровизация банковского сектора и ее дальнейшее внедрение будет являться мощным толчком экономического развития страны.

Одним из ярких примеров активного внедрения искусственного интеллекта и цифровизации является Контакт-центр. Это прослеживается в различных социальных сетях и мессенджерах. Дальнейшая роботизация этой услуги помогает сокращать расходы банкам примерно на 40%. Но с другой стороны, улучшение коммуникаций с клиентами без живого общения внедрить не реально. Поэтому перед банками сегодня стоит задача - удержать баланс между внедрением искусственного интеллекта и качества обслуживания.

В своем интервью газете «Капитал» Руководитель контакт – центра ДО АО Банк ВТБ (Казахстан) г-жа Рахимгалиева Зарина высказалась таким образом: «Что полноценно «мыслящие» программы появятся еще нескоро. Как выяснили исследователи из Корнуэльского университета, самые совершенные AI-платформы вроде Google AlphaGo уже могут неплохо справляться с узкими специфическими задачами, но даже они еще не дотягивают по общим интеллектуальным способностям до уровня шестилетнего ребенка. Между тем, ход событий подсказывает, что в ближайшем будущем ни операторы, ни голосовое общение никуда не исчезнут. Кстати, характер этих коммуникаций меняется уже сейчас» [1].

Стоит отметить, что по данным Gartner (исследовательская и консалтинговая компания) 85 % всех клиентов в скором времени будут пользоваться банковскими услугами без вмешательства человека. Эти данные конечно высокие и приемлемы больше к странам ЕС и США, но данная тенденция скоро будет наблюдаться и в странах СНГ. Поэтому Банкам второго уровня стоит уже сейчас задуматься, как они смогут занять данную перспективную нишу в будущем.

К примеру, в 2018 году в одном из казахстанских банков была внедрена автоматизированная система обработки данных физических лиц, обратившихся за услугой кредитования. Проанализировав результаты проекта, сотрудники пришли к выводу, что благодаря автоматизации данного бизнес процесса, банк смог увеличить портфель потребительских займов физических лиц на 17%. Старт данного проекта начался в мае 2018 года, финансовый институт в рекордные сроки разработала и запустил данную программу в промышленную эксплуатацию. Вследствии чего, количество заявлений от клиентов по кредитование увеличилось в 4 раза в сравнении с началом 2018 года, срок принятия решения о выдаче кредита сократился в 3 раза, при этом оптимизация бизнес-процесса позволила также значительно снизить и расходы организации, увеличив при этом производительность труда. В итоге, кредитный портфель компании вырос на 17%, а розничный блок банка за год получил такую прибыль, которую еще не получал за девять лет деятельности в Казахстане.

Цифровизация затронула не только розничный блок, но и сектор корпоративного банковского обслуживания. Примером этого является

внедрение онлайн продуктов для юридических лиц. Спектр услуг включает в себя дистанционное открытие расчетных счетов Юридическим лицам, цифровое кредитование малого бизнеса на инвестиционные цели, цифровая карта, которая предоставляет возможность индивидуальному предпринимателю расплачиваться или оплачивать услуги компании, переводы от физических лиц юридическим лицам по номеру телефона, проверка подлинности гарантии. Более подробно хотелось бы остановиться на открытии расчетного счета юридического лица в онлайн формате. Данное нововведение активно поддерживается Национальным банком Республики Казахстан. Первые разговоры о планируемой цифровизации банковского обслуживания начались еще летом 2018-го. А спустя полгода, в феврале 2019 г., проект удаленной идентификации личности был запущен в пилотном режиме. Участвовали в нем 11 банков. Идентификация была осуществлена на основании биометрических показателей и сведений из государственной базы данных. В целях минимизации рисков каждый банк установил дополнительные процедуры или иные собственные ограничения к получению финансовых услуг через дистанционные каналы. В случае наличия каких-либо подозрений работник банка, проводящий видеоконференцию, вправе был отказаться предоставлять услуги дистанционно и приглашал клиента в расчетно-кассовое отделение.

В Республике Казахстан также наблюдается дальнейшее активное развитие систем Интернет-банкинга, уже сейчас средний чек по транзакциям довольно высок, единственно сдерживающий фактор развития- это низкое проникновение Интернета в регионах. Последние годы интернет и мобильный банкинг перешли из режима daily banking в digital office, это позволяет банку быть не просто цифровым офисом, а местом где можно ежеминутно мониторить все свои операции. Еще одно из современных трендов - это консолидация и вертикальное объединение различных life style сервисов с платформой интернет-банкинга. Результатом таких интеграций является возможность приобретения через интернет и мобильный банкинг ПИФов, страховых полюсов, бронирование отелей/автомобилей и т.д. Таким образом идет дальнейшее развитие интеграции системы Банка с компаниями, которые интересны для потребителя. Особо популярные платежи - это мобильная связь и коммунальные платежи, как показывает статистика 90% данных транзакций приходится на интернет и мобильный банкинг.

Таким образом, современный бизнес уже не может функционировать без использования IT-технологий. Автоматизация рабочих процессов, продвижение и продажа товаров и услуг в интернете, онлайн сервисы для коммуникации с клиентом – это основные тренды использования новых технологий в любом бизнесе. Для успешного развития современным компаниям необходимо отвечать требованиям времени и понятно, что IT-технологии влияют на производительность и прибыльность компаний.

По данным McKinsey, сквозная цифровизация ключевых процессов в традиционном банке (продажа новых продуктов, сервисное обслуживание)

позволяет сократить их стоимость на 40-60 %. При этом выгоду получает не только банк, но и его клиенты за счёт сокращения времени, необходимого для получения продукта или услуги, количества документов и контактов с банком. Основное преимущество цифровых технологий - скорость и удобство оказания финансовых услуг, оборотной стороной является сокращение потребности в кадрах и, как следствие, сокращение рабочих мест. Внедрение новых IT-технологий и искусственного интеллекта влекут за собой рост расходов, вследствие чего банки заинтересованы в сокращении своих издержек по части персонала, которые составляют значительную часть структуры непроцентных издержек кредитных организаций.

Процесс оптимизации на рынке труда неизбежен, и будет касаться не только банковского сектора, а в целом всех секторов экономики. Населению необходимо проявлять гибкость и готовность к обучению, по возможности приобретать новые знания, умения и навыки.

К примеру, в период пандемии банковский сектор Казахстана был вынужден оптимизировать свои издержки в кадровом направлении, соответственно ряд функционала сотрудников был автоматизирован и упрощен, что негативным образом отразилось на численности и заработной платы персонала, прежде всего, который связан с расчетно-кассовым обслуживанием клиентов и support – подразделениями. Тенденция снижения численности персонала наблюдалась во многих банках Республики Казахстана с начала периода пандемии, особенно тех, кто в большей или меньшей степени специализируются на розничном бизнесе. Согласно информации, приведенной в интернет-издании «Курсив», наибольшее сокращение штата в период пандемии Covid-19 произошло в Евразийском банке (итоги 2020 года) - на 19,2 %. Это связано с закрытием точек продаж и максимального перехода обслуживания на онлайн сервисы. Ситуация, в которой оказался Евразийский банк, разумеется, не уникальна. В Home Credit Bank численность персонала уменьшилась на 11,7 %, по информации банка в 70% случаев причиной увольнения послужило снижение заработной платы, возникшее в результате оптимизации и автоматизации бизнес процессов, особенно в период пандемии. Также некоторые сотрудники уволились из-за «неудовлетворенности условий труда» [2].

Высокий уровень текучести кадров зафиксирован в дочернем банке ДАО АО Банк ВТБ (Казахстан) - (45,9%). Данная текучесть связана с сокращением численности операционного департамента (кассиров и кредитных администраторов), но при этом «Полевые игроки», менеджеры прямых продаж, менеджеры в точках продаж (а это две трети сотрудников Розничного направления банка ВТБ) остались на своих рабочих местах. Банк смог усовершенствовать свою программу автоматизации обработки кредитных заявок, а также выбрал политику «облегченных, локальных» офисов взамен полноценным отделениям, увеличил их территориальное присутствие на рынке. В Kaspi Bank численность персонала по итогам 2020 года сократилась на 5,3 %, в Bank RBK количество сотрудников уменьшилось на 5 % [2].

Конечно же, во всех выше описанных случаях пандемия Covid 19 способствовала ускоренному внедрению цифровизации и автоматизации бизнес процессов банка, которые в последствие заменили «ручной» труд сотрудников на более эффективные механизмы. Но каковы бы не были изменения в кадровой политике, Банкам Второго Уровня необходимо все-таки проявлять социальную ответственность за сотрудников, которых пришлось сократить вследствие оптимизации.

Также одной из причин дальнейшего сокращения персонала в банковском секторе послужит затянувшийся мировой финансовый кризис 2022 года на фоне санкций в отношении Российской Федерации. Это в первую очередь может негативно отразиться на положении дочерних российских банков, которые функционируют в Казахстане продолжительное время. На данный момент данные финансовые учреждения имеют довольно разветвленную филиальную сеть по Казахстану, на три основных дочерних банка приходится порядка 200 структурных подразделений (филиалы, отделения, центры кредитования), а также офисы Головных управлений, где сосредоточено максимальное количество сотрудников.

С этой целью для более «мягкого» сокращения численности штата банкам необходимо разработать внутреннюю Программу по социально-ответственному высвобождению персонала.

Данная программа должна определять пакет мероприятий, направленных на дальнейшее трудоустройство на возможные существующие вакантные должности в компании, переобучение и переподготовку высвобождающегося персонала за счет работодателя, выплата ежемесячных пособий высвобождаемым работникам.

В рамках социальной ответственности необходимо также рассмотреть возможность создания механизма сотрудничества банков второго уровня с ответственными подразделениями Министерства труда и социальной защиты населения, в рамках которого прорабатывались бы дополнительные программы различных компенсаций, а также обеспечение занятости как внутри организации, так и у сторонних работодателей.

Дальнейшее развитие финансового рынка Республики Казахстан будет происходить в направлении активной цифровизации и автоматизации бизнес процессов. Это необходимая мера при растущей конкуренции среди банков второго уровня, снижения маржинальности, последствий пандемии Covid -19 и финансового кризиса. Данные действия повлекут за собой снижение численности сотрудников, оптимизацию кадровых издержек, но при этом работодатель должен максимально проявлять социальную ответственность перед высвободившимся персоналом.

Список использованных источников:

1 А. Видянова, Интернет-издание «Капитал», «Заменят ли роботы операторов в колл-центрах», 18/02/2019 г. [Электронный ресурс]-Режим

доступа: <https://kapital.kz/tehnology/75897/zamenyat-li-roboty-operatorov-v-tsall-tsentrakh.html> Дата доступа 04.04.2022

2 В. Ахрёмускин. «Как казахстанские банки сокращали штат в 2020 году», интернет-издание «Курсив», 28/12/2021 г. [Электронный ресурс]-Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2021-12-28/kak-kazakhstanskije-banki-sokraschali-shtat-v-2020-godu/amp/> Дата доступа 04.04.2022

UDC 331.5

FEATURES OF STATE REGULATION OF THE LABOR MARKET IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION

N.M. Valitov, 2nd year master's student, specialty 7M04105, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

I. S. Omirbek, 2nd year undergraduate, specialty 7M04102, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

M.M. Magzumov, 2nd year master's student, specialty 7M04105, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

F.M. Zayemova, 2nd year master's student, specialty 7M04101, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan
Scientific adviser – C.E Kaidarova, PhD

The newly emerging economy of the 21st century is very different from the highly structured, though not sufficiently stable, economy of twenty years ago. The financial crisis of 1997 caused a sharp decline in output and trade. World economists assumed that the crisis would be very long, but the recovery process took place in a fairly short amount of time during 1998-1999. Growth has improved worldwide, but especially in developed countries and countries with economies in transition, which was associated with an acceleration in the growth of international trade [1]. After that, the economy was strongly influenced by two trends: globalization and digitalization [2].

According to Klaus Schwab, digitalization is the result of the fourth industrial revolution, which has no analogues in the past, which will radically change our life, work and communication in the near future.

At present, the influence of digitalization is ubiquitous, while the interpretation of the very concept of "digitalization" is quite different both in Russian and in Western scientific literature. The terms "digitization" and "digitalization" are most often found in the literature.

In general, digitization and digitalization are two conceptual terms that are closely related and often used interchangeably across a wide range of literature, and there is analytical value in explicitly distinguishing the two terms. The Oxford English Dictionary traces the first use of the terms "digitization" and "digitalization" in conjunction with computers to the mid-1950s. In the dictionary, digitization refers

to the act or process of converting analog data into digital form, especially with the subsequent use of images, video, and text. On the contrary, digitalization means the adoption or expansion of the use of digital or computer technologies by an organization, industry, country, etc. [3].

Most scientists agree that the first step towards the digital society is the digitization of information, the transfer of analog data into electronic digital form, including through the use of various electronic digital platforms. In essence, this is an automation of the process by digitizing data into bits and bytes. Often, the process of digitizing data is replaced by the name "digitization".

In turn, digitalization is considered the next stage and is interpreted by scientists as the use of the results of digitization for the transition to digital business, the use of digital technologies to improve business processes, create new products and increase profits. At the same time, in a narrow sense, there are three main contexts for the use of the term "digitalization":

1. In business, the concept of "digitalization" is most often used as a transformation and improvement of business processes through the use of digital technologies and the wider use of digitized data. In fact, digitization is a more structured accounting system, and digitalization is a system of analysis, management and interaction based on the digitized data of the accounting system.

2. In the context of a particular environment or business area, the term "digitalization" is used in relation to digital business. For example, a paper-free digital workplace using modern digital tools, mobile devices, social networks, etc. Working more "digitally" creates new opportunities for interaction that require more than just digitized data. In general, digitalization is seen as a path towards digital business and digital transformation, and the creation of new digital revenue streams and offerings in doing so. In this perspective, the literature has recently increasingly used the term "digital transformation", which is also sometimes identified with the term "digitalization".

3. Digitalization outside of business is used to describe the process of constant introduction of digital technologies in all possible areas of social and human activity: e-government, digital health, digital education, etc. In this case, the term "digital transformation" is also increasingly used. If digitalization is about changing business processes and generating revenue, then digital transformation is the next, third stage of the transition to digital business, which consists in a deeper and more strategic transformation of business processes by applying digital technologies and managing their impact on society as a whole. . According to scientists, most developed countries have passed the first two stages, but none of them has fully implemented the "digital transformation", but only strive for the third stage [4].

In a broad sense, there are 5 stages of digital transformation:

- 1) foundation or digitalization (automation of internal processes using appropriate software and cloud technologies);

- 2) fragmentation (the use of technology to create new business models by separate structural units without a unified strategy);

3) partial synchronization (drawing up a general plan for the future digital transformation, but the necessary digital transformations in the new business model have not yet been completed);

4) full synchronization (one-time transformation of a corporate digital platform or business model);

5) living DNA (digital transformation becomes fully synchronized and ongoing) [5].

In general, since the first appearance, digital technologies have led to global changes in all aspects of life, including the labor market [6]. Every day it becomes more and more difficult to keep track of the pace of development of economically disruptive digital technologies that are transforming people's lives and work, as well as creating new business models to disrupt the established order [7]. People are afraid that machines will take our jobs from us at least since the 18th century, when weaving was put on industrial footing. In those days, along with the increase in productivity, fears grew that thousands of employees would be out of work. However, today the speed of implementation and the degree of impact of innovations on people's lives are so great that the feeling of uncertainty is growing with renewed vigor.

The conclusions of the study were consolidated in a follow-up paper by scientists in 2017, which also found that some tasks will not be automated in the near future, since they cannot be defined in terms and coded rules and, therefore, algorithms. One of these tasks is the ability of a person to navigate in difficult situations, as well as objectively respond to potential failures and emergency situations. Other tasks that are likely to remain the realm of the human are related to creativity and social intelligence. Creativity in the study refers to the ability to develop new and meaningful ideas, concepts, theories, literature or musical compositions, and social intelligence is the ability to intelligently empathize and respond appropriately (persuasion, negotiation or nursing) [8]. Many foreign scientists, based on the results of their own research, came to similar conclusions [9].

Supporters of the “negligible impact theory” believe that digitalization is unlikely to destroy a large number of jobs. Proponents of this theory M. Arnz, T. Gregory, W. Zieran in their 2016 study opposed the study of K. Frey and I. Osborne. The researchers concluded that, on average, in 21 OECD countries, only 9% of jobs are automated, in South Korea - 6%, in Austria - 12%. Differences between countries may reflect overall job differences, investment in automation technology, and differences in worker education across countries. At the same time, the share of jobs "at risk" should not be equated with actual or expected losses due to digitalization for three reasons. First, the use of new technologies is a slow process due to economic, legal and social barriers. Second, even if new technologies emerge, workers can adjust, preventing technological unemployment. Thirdly, technological changes also generate additional jobs due to the demand for new technologies and increased competitiveness [10].

D. Autor in his 2015 study also refuted the conclusions of supporters of the opposition theory of unemployment. He argues that since occupations typically consist of completing a set of tasks, not all of which can be easily automated, the potential for automating entire professions and jobs may be much lower than suggested by the approach followed by Frey and Osborne. Rapid and accelerating digitalization is likely to have economic repercussions where companies need fewer needs for certain types of workers thanks to powerful computers. Digitalization increases output in a way that leads to an increased demand for skilled labor. Journalists and even experts tend to exaggerate the danger of replacing human labor with machines, because most middle-class jobs will continue to require a mixture of tasks. These positions include medical radiologists, nurses, plumbers, construction workers, electricians, HVAC installers, automotive technicians, and others.

Adherents of the "theory of temporary technological unemployment" are D. Bloom, M. McKean and K. Pretner. In their 2018 study, the researchers project that globally, between 2010 and 2030, 734 million jobs will be needed, taking into account demographic shifts, to achieve unemployment targets of less than 4% for adults and less than 8% for youth. Failure to create the jobs needed by 2030 will put severe pressure on existing welfare systems. Despite this, there is reason to be optimistic about the challenge after 2030. Job creation requirements between 2010 and 2030 largely reflect population growth over the past two decades, which was the largest period of population growth in history. Because of these lags as a result of the shift in fertility, the current decline in fertility and population growth rates implies that this is a temporary problem, not a permanent one. Between 1990 and 2010, the working-age population grew faster than the labor force. Between 2010 and 2030, on the contrary, the opposite is predicted. Differences in youth and adult populations partly explain this change in growth rates. The youth population is expected to grow by 5 percent between 2010 and 2030, well below the adult population growth rate of 27%. This is primarily due to declining birth rates and population growth, leading to low replacement rates among working-age youth. The working-age adult population will continue to grow at a much higher rate due to large youth cohorts moving into adulthood in the near future. Similar conclusions regarding the temporary manifestation of the negative consequences of digitalization for the labor market can be found in other foreign scientists.

Despite the differences in the theories of the impact of digitalization on the labor market, conditionally divided by the authors, all scientists without exception agree that technologies will lead to unemployment to a greater or lesser extent. In this regard, analysts from the World Bank in their 2019 World Development Report "Changing the nature of work" call on governments to increase the level of concern for their citizens to ensure a single guaranteed minimum level of social protection.

According to World Bank analysts, effective state regulation of the labor market in the context of digitalization should be as follows:

- 1) Investment in human capital. Recently, three types of skills have become increasingly important in the labor market: cognitive skills (comprehensive problem solving), social behavioral skills (teamwork), and a combination of skills that

predetermine the ability of an employee to adapt (logical and non-standard thinking, self-confidence). forces). If the profession is based on interpersonal communication, then it will not be so easy to replace workers with robots. However, the development of in-demand skills requires a solid foundation, acquired by a person at an early age in the form of human capital, and lifelong learning. Therefore, governments need to increase the cost of building strong social-behavioral and adaptive skills in preschool children through schooling, tertiary education, post-secondary education and professional retraining of adults.

2) Increasing the effectiveness of social protection. Adapting to the new generation of jobs requires establishing a guaranteed minimum level of reliable social protection regardless of employment status and strengthening the system of both voluntary and compulsory social insurance. There is a need to expand the overall coverage of the social protection system, primarily for those members of society who need it most. There is a need to expand the overall coverage of the social protection system, primarily for those members of society who need it most. Through this, the regulation of the labor market could be made more balanced by facilitating a socially protected transition from one job to another. Governments may also consider an unconditional basic income, but the risks of such an economically costly approach have not yet been fully assessed.

3) Allocation of budgetary funds for public financing of building human capital and strengthening social protection. It is recommended that governments meet such costs by optimizing tax policy and improving the quality of tax administration. For example, more efficient collection of city property taxes, excise taxes on sugar and tobacco, indirect taxation, and reform of subsidy systems could be applied.

Thus, the World Bank analysts believe that government intervention in the regulation of the labor market in the context of digitalization is justified. At the same time, according to the ILO, the activity of the state in the labor market in developed countries is generally perceived positively by society. State regulation of the labor market objectively contributes to greater employment of the population, because this increases the stability of jobs, workers gain psychological confidence in guaranteed employment. At the same time, in most OECD countries, individual interdepartmental institutional bodies act as labor market regulators, which are responsible not only for developing public policies, but also for establishing interaction with educational institutions and the private sector.

List of used sources:

1. United Nations. World Economic Situation and Prospects 2001// https://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_archive/2001wesp.pdf 28.03.2019.

2. Hansen F. Global Economy 2000. – Business Finance, 1999. – P. 48.

3. Brennen S., Kreiss D. Digitalization and digitization// <http://culturedigitally.org/2014/09/digitalization-and-digitization/>. 28.03.2019.

4. Gobble M. A. M. Digitalization, Digitization, and Innovation //Research-Technology Management. – 2018. – T. 61, № 4. – C. 56-59.

5. Rusbase. Jetapy cifrovij transformacii: cherez chto vam pridetsja projti? // <https://rb.ru/story/digital-transformation-stages/>. 08.06.2020.
6. Karmys F.S. Vlijanie cifrovizacii na rynek truda//Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija "Jekonomika". – 2019. – №1(93). – S.256- 261.
7. Manyika J. et al. Lions go digital: The Internet’s transformative potential in Africa //McKinsey & Company. – 2013.
8. Frey C.B., Osborne M.A. The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerization? / University of Oxford. – 2013. – 72 p.
9. Frey C. B., Osborne M. A. The future of employment: how susceptible are jobs to computerisation? //Technological forecasting and social change. – 2017. – T. 114. – P. 254-280.
10. Arntz M., Gregory T., Zierahn U. The risk of automation for jobs in OECD countries. – 2016. – 41 p

UDC 61(574.25)

MANAGEMENT IN NURSING: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

N.B. Zhantenova, 2nd year undergraduate, specialty 7M04102, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan
 M.K. Kairatova, 2nd year undergraduate, specialty 7M04102, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan
 Scientific adviser - M.A. Amirova, Ph.D

Nursing personnel management is understood as the purposeful activity of the heads of nursing services of medical and preventive treatment facilities (HCIs) and their departments, which use different management mechanisms and communication channels to ensure qualified, well-coordinated work of nursing personnel to provide patients with nursing care of a certain quality and quantity.

The main tasks of management in nursing are presented in table 1.

Table 1 - The main tasks of management in nursing

1	Developing the Sister Organizer's Knowledge of the Importance of Communication for Successful Management
2	Using knowledge on the current strategy to improve the management of nursing staff in health facilities

3	Ensuring and organizing successful control in healthcare facilities
4	Development of professional knowledge on conducting a situational analysis of the activities of health facilities and marketing issues
5	The development of professional knowledge on issues related to management, self-improvement, the development of a personal style and methods of work of a manager
6	Study of the role of the leader in solving the problems of managing the quality of medical care

The principles of management are the most important condition for the proper organization of the activities of medical organizations. In the management of nursing, the main principles should be considered:

- unity of command, i.e. each employee should have only one boss who can give orders to subordinates;
- unity of leadership, i.e. the requirements, approaches and management methods of the heads of nursing services must meet a single task - the creation of the proper order in the workforce;
- stability - it is extremely important to create a stable team of managers in medical organizations and ensure continuity in their activities when the leadership changes;
- discipline - mandatory, unconditional subordination of employees to their immediate superiors, as well as the rules, requirements of regulatory documents;
- fairness, i.e. the attitude of managers to subordinates should be based on goodwill, attention to their needs, evaluation of their work on the basis of objective indicators;
- striving for a linear structure of management of nursing services with a reduction in management levels (head nurses of departments should report to the head nurse of the hospital, and ward, procedural nurses - to the head nurse of the department);
- order - exact observance by all employees of the rule: everything has its time, everything has its place.

The modern model of primary health care provides for the broad participation of nurses and midwives in preventive measures, prescribing a limited list of drugs (except for controlled drugs), conducting simple medical examinations, immunizations, primary patient admissions, and monitoring the health of mothers and children.

Nurses play a significant role in helping the elderly, working in nursing clinics and helping patients with chronic diseases, providing home care, organizing integrated care and aftercare, working with groups of healthy people, etc. Such an expansion of nursing practice in the world was the result of the convergence of the

activities of a nurse and a doctor with the delegation of part of medical authority to nurses.

The model of the nurse as a passive assistant to the doctor is fading, giving way to the model of the nurse-assistant to the patient.

Nursing today is an independent branch of health care with quite clearly defined functional responsibilities, both for the rehabilitation of patients and for improving their quality of life. For example, in countries with a well-developed primary care system, many chronic diseases are managed by nurses. There is now a significant body of evidence across many countries and across a variety of diseases showing that this approach provides better outcomes than traditional physician-led treatment; in addition, it can help reduce costs [1].

In many European countries, nurses form the backbone of primary health care. Thus, nurses play an ever-increasing role in the Swedish health care system, providing highly qualified care to patients with chronic and complex conditions (diabetes mellitus, bronchial asthma, heart failure, mental illness); they are also given a limited right to prescribe medicines [2]. In Swedish medical centres, the patient is first examined by a nurse, who may then refer the patient to a general practitioner or hospital.

In Finland, 80% of patients go first to nurses and then, if necessary, to doctors, and only 20% of patients go directly to doctors. In urban and rural health centers that are ubiquitous in Scandinavian countries, nurses also play a leading role.

In the Netherlands, the decision to provide care to patients by doctors outside office hours is made by a nurse based on established criteria. In their activities, nurses rely on clinical protocols and have the right to change the regimen of drug therapy within these protocols [3].

In England, nurses who specialize in helping people with certain diseases (diabetes mellitus or bronchial asthma) replace general practitioners in their daily activities - they conduct outpatient appointments to observe and educate patients or are engaged in outreach and educational activities aimed at improving the skills of other medical and social workers

In the USA and Germany, structured case management programs have been introduced for some conditions, this approach is due to the fact that doctors in these countries most often have an individual practice, and the outpatient and hospital sectors are separated from each other. Nurses in many cases conduct the first examination and refer the consumer to the appropriate care resources [4]. In developed European countries, general practitioners, as a rule, do not visit patients at home, except in rare cases, because it is the prerogative of trained nurses.

Opportunities for expanding the role of nurses are also being explored in the hospital health sector. For example, in Scandinavia nurse anesthetologists play an important role in the evaluation of patients with chronic pain and the management of patients with postoperative pain [5].

Several studies and meta-analyses have been devoted to the study of the interchangeability of doctors, nurses and midwives in the provision of health care [6]. The results of several systematic reviews have shown that "primary care nurses

with extended functional range are able to provide the same range of services that are usually provided by family doctors, with the caveat that in most studies, the sample of health workers is usually small and long-term results are rarely considered" [7].

According to these data (mostly based on US material), "the role of nurses and midwives can be expanded while maintaining or reducing costs and maintaining or improving the effectiveness of care." It is argued that "from 25 to 70% of the work of doctors, depending on the specific task, is quite within the power of nurses or other professionals." It is the nurse who, working with the doctor, should free him from work that is not characteristic of medical qualifications, which will increase the efficiency and rationality of the use of medical personnel.

On the other hand, skilled nurses who can replace doctors in a range of procedures and procedures can reduce the need for more doctors. The training of doctors is currently a very expensive and lengthy process, which explains the need for the rational use of medical work [8].

Thus, "redefining the roles or areas of practice of specific health workers is a strategy that makes better use of an increasingly diverse workforce and achieves the right number of the right types of workers and the right combination of them." These changes in professional boundaries can be divided into four categories: improvement, replacement, devolution, and innovation. To the greatest extent, these changes relate to nurses, because. A growing body of evidence indicates that such "role-shifting can improve outcomes for patients, especially those with chronic diseases, and reduce their use of healthcare services."

Therefore, expanding the boundaries of nursing practice contributes to:

- increasing the availability of medical care;
- improving the quality of medical care and patient satisfaction;
- regulating the doctor's workload and freeing up his time for counseling and treating patients;
- improving the professional status of nurses; increased responsibility for the patient.

Currently, the health care systems of all countries are experiencing a personnel crisis. According to the WHO, there is a shortage of 4.3 million health workers in the world. Among the reasons contributing to the shortage and low productivity of nursing staff, the International Labor Organization highlights long working hours, low wages, lack of incentives and job dissatisfaction.

In Kazakhstan, in the last decade, there has been an acute problem of developing the human resources potential of health care, including nursing staff. There is some positive dynamics, for example, the number of nurses in 2020 increased by 1.4% compared to the previous period and amounted to 79.7 per 10 thousand of the population against 78.6, respectively.

Thus, one of the features of the human resources potential of the republic is relatively high rates of provision with medical personnel and lower rates of provision with paramedical personnel in comparison with world data. The personnel

imbalance "nursing staff - doctors" is accompanied by two interrelated negative processes.

First, by increasing the share in medical activities of those types of medical services that should be carried out by well-trained nursing staff.

Secondly, by belittling the role of nursing staff, whose functions are reduced to servicing a doctor and performing purely technical work that does not require professional nursing qualifications.

In order to solve this problem, the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan developed the "Concept for the development of human resources for health care in 2012-2020" and outlined ways to solve these problems:

- revision of staffing standards (increase in the number of paramedical workers, taking into account real needs);

- improvement of the regulatory framework, methods and tools of personnel policy;

- optimization of the professional activities of industry specialists (redistribution of resources, powers, a multidisciplinary approach to training);

- improvement of the nursing staff management system in accordance with the best international practice;

- delegation of a number of medical functions to a nurse;

- improvement of medical education, including continuous professional training;

- involvement of professional associations in solving personnel problems;

- creation of conditions for increasing the motivation and social status of nursing professionals;

- change in the organization of work of paramedical workers.

Thus, nursing today is an independent branch of health care with quite clearly defined functional responsibilities, both for the rehabilitation of patients and for improving their quality of life. In Kazakhstan, much attention is paid to the role of a modern nurse. Using the world experience in the development of nursing, it is necessary to improve the activities of nurses, in modern conditions, strengthening their knowledge in the field of management.

List of used sources:

1. Kotler F. Upravlenie marketingom. – M.: Jekonomika, 2013. – S. 32-38.
2. Maynard A.K., Bloor K. Introducing a Market to the UK National Health Service, New England Journal of Medicine, 344 (9):604-608, 2016.
3. Pustovoj I.V. O sisteme edinogo gosudarstvennogo zdravoohraneniya // Sovetskoe zdravoohranenie. 2013. - №1. – S. 16-20.
4. Pustovoj I.V. Strahovaja medicina – vozmozhnosti i perspektivy / Jekonomika zdravoohraneniya: materialy rasshirenogo plenuma nauchnogo soveta. – Izhevsk, 2017. – S. 18-22.
5. Lisicin Ju.P. koncepcija «chelovecheskogo kapitala»: mediko-jekonomicheskij aspekt // Jekonomika zdravoohraneniya. – 2016. - №2. – S. 5-9.

6. Zhuravel' V.I. Osnovy menedzhmenta v sisteme zdravoohraneniya. – Kiev, 2014. – 335 s.

7. Grigorjan A.V. Organizacionnye tehnologii upravleniya oblastnoj specializirovannoj bol'nicej v sovremennyh jekonomicheskikh uslovijah: Avtoref. diss. kand. med. nauk. – M., 2017. – 28 s.

8. V.S. Luchkevich, I.V. Poljakov. Osnovy social'noj mediciny i upravleniya zdravoohraneniem, Sankt-Peterburg, 2017 g.

СЕКЦИЯ 7 СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В АРХИТЕКТУРЕ, ДИЗАЙНЕ И ИСКУССТВЕ

УДК 7.075

ВАН ГОГ В ЖИЗНИ, ВЕЧНОСТИ, СОВРЕМЕННОЙ МАССОВОЙ И ВИЗУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Ануфриева Арина Николаевна, студент 2 курса,
специальность 6В02101 – Дизайн, Международный университет Астана,
Нур–Султан, Казахстан,
Научный руководитель – Поваляшко Галина Николаевна, к. филос. н.

Винсент ван Гог (1853–1890) – одна из самых сложных личностей в искусстве в свое и в наше время. Основная сложность заключается в том, что о художнике, страдавшем и бедствовавшем в земной жизни, возникло множество противоречивых версий его гениальности, дискуссии вокруг различных сторон его жизни разгорелись сразу после трагической гибели и не утихают поныне. В настоящее время о гениальном художнике по–прежнему говорят и пишут очень много, события его жизни становятся сюжетной основой кинофильмов и аниме, живопись тиражируется массовой культурой, начинающие художники в качестве учебных работ копируют его картины, любят участники стрит–арта (даже в столице есть скамейка в одном из скверов, расписанная неизвестным как его «Звездная ночь»).

Прежде всего привлекают внимание биографические события гения. Начиная с самого детства, Винсент был неразговорчивым и угрюмым ребенком, печаль уже была его повседневной эмоцией. Из-за вспыльчивости и приступов ярости сверстники его побаивались, и он их сторонился. Особенности характера многие исследователи связывают с тем, что он был «вторым Винсентом» в семье; его старший брат умер спустя шесть недель после рождения. Второго сына родители назвали тем же именем, что и брата. Маленькому Винсенту постоянно приходилось видеть могилу брата, и он мучительно не мог понять почему на надгробии написано его имя, и эта эмоциональная травма осталась с ним [1, с. 128].

В самостоятельной жизни, вне дома Винсент тоже испытал немало трудностей. В поисках своего «жизненного предназначения» Винсент пробует себя в роли торговца картинами, затем в религии, служит проповедником, помощником учителя в миссионерской школе и пансионе. Все это у него выходит «не как нужно» – «чрезмерное рвение» и нехватка таких качеств, «как здравый смысл» [1, с.129] ставят молодого человека в странное положение, отовсюду изгоняют. Невыносимые серые будни не приносят Винсенту никакого вдохновения.

В Париж – центр художественной жизни – Винсент ван Гог приезжает весной 1886 года, берет уроки живописи, страсть к которой заняла все его мысли, знакомится с многими художниками, среди них с Полем Гогеном. Эти художники–бунтари переполнены вдохновением и наполеоновскими планами. Они приезжают в Арль на юге Франции с целью создать в поселке настоящую коммуны свободных художников, союз творческих людей, а Арль превратить в место паломничества всех деятелей изобразительного искусства.

Но два художника не мыслили одинаково, один был за разум и красоту в живописи, другой за цвет и эмоциональный посыл. П. Гоген утверждал, что красный – идеальный цвет, а для Винсента в приоритете был желтый. «Поверхность твоих картин совсем как скульптура», критиковал Поль Винсента, который, в свою очередь, протестовал против стиля друга. Так два гения стали соперниками. После очередного бурного спора о разности взглядов на живопись, узнав о том, что друг собрал немного денег и хочет вернуться на Мартику [3], Винсент в порыве гнева, страха и одиночества отрезает себе ухо и отправляет его в платке своей девушке. Сильнейшее нервное напряжение, годы лишений и социальной неприкаянности приводят к срыву.

Три месяца 1889 г. с небольшими перерывами ван Гог находится на лечении в психиатрических больницах, по–прежнему пишет, ходит с мольбертом и красками на пленэр. Рисуя свое последнее полотно «Пшеничное поле с воронами» совершает самоубийство и умирает 29 июля 1890 г. Так начинается путь художника в вечность.

Влияние художника на искусство усиливается спустя четверть века после смерти, и мы наблюдаем тот же интерес к тому как жил, страдал и умирал художник. Появляется множество художественных фильмов, биографических книг, даже фирменный бренд. Картину «Звездная ночь» узнает даже человек, не имеющий интереса к искусству.

Одним из самых интересных современных фильмов, на наш взгляд, стала кинолента «Ван Гог: на пороге вечности» режиссера Джулиана Шнабеля. Режиссер осмыслил и визуализировал свое понимание о Ван Гоге и трагическом завершении жизни, вложив в уста художника такую фразу: «Я так хотел поделиться с другими тем, что я вижу... теперь же мои мысли занимает вечность». В этой фразе содержится главный смысл творчества Ван Гога, теперь его волнует то, что он оставит после себя. Этими словами Джулиан Шнабель обращается к нам, чтобы нас, как и когда–то художника, перестали мучать страхи, голод, непонимание.

По–философски глубоко и трагично режиссер выстраивает свою теория гибели художника: сидя в поле, Винсент пишет «Пшеничное поле с воронами». Около художника появляются и шалют дети, пытаются напасть, по случайности выстреливают из револьвера ему в живот и кричат «Пожалуйста, не говорите никому, не говорите нашим родителям». Режиссерская версия поддерживает несчастный случай во время работы над «Пшеничным полем». Этот момент помогает нам по–новому прочесть последнее письмо Винсента:

«Итак, мой труд принадлежит тебе. Я заплатил за него моей жизнью, и разум мой наполовину ушел на него».

Второй момент из фильма удивляет больше всего. По режиссерской версии Винсент в знак благодарности подарил альбом, полностью заполненный эскизами и рисунками, хозяйке дома, в котором жил и творил последние месяцы. Альбом нашли спустя 126 лет в 2016 году, и это реальность.

Есть еще один момент байопика, в котором Ван Гог осознает, что судьбой он поставлен вне своего времени. Во время выписки художника из больницы он говорит: «Возможно я родился раньше своего времени, может я стал художником для тех, кто еще не родился?» ... чрезвычайно жаль его по-человечески.

Это заставляет задуматься, ведь действительно так, не будь он художником тогда, сейчас бы мы не знали его творчества, которое в наше время по-прежнему способно привлекать своей гениальностью, странностью и драматизмом зрителей, художников и искусствоведов. Судьба как будто испытывала его на прочность, как будто вела художника в вечность, мировую известность, память по сей день. Поэты слагают о нем стихи («*Зачем Ван Гог вихреобразный / Томит меня тоской неясной?*» А. Кушнер), рок-музыканты поют (Don McLean – «Vincent» и перевод Сплина «Звезды среди звезд»). Выставки, посвященные творчеству Ван Гога, проходят по всему миру. Зимой 2022 года зрители Нур–Султана и Алматы могли познакомиться с мультимедийной выставкой «Ван Гог. Письма к Тео», «Ван Гог. Тайны гения и безумца».

В целом можно говорить о формировании бренда Винсента ван Гога начиная с 1934 г., когда был напечатан роман Ирвинга Стоуна «Жажда жизни». После было издано, как минимум, еще два романа (А. Перрюшо «Ван Гог», Кристофер Мур «Sacre Bleu»); одна фантастическая повесть (С. Гансовский «Винсент ван Гог»); один рассказ (Д. Рубина «Холодная весна в Провансе»); и несколько стихов (А. Тарковский, А. Межиров, А. Кушнер). На сегодняшний день было снято и выпущено в прокат 10 фильмов, посвященных жизни и творчеству Винсента ван Гога. В 2017 г. вышел на экраны полнометражный анимационный фильм, нарисованный масляными красками на холсте. Кроме того, имя Винсента ван Гога популярно и в музыкальной сфере: на сегодняшний день есть несколько музыкальных групп, которые носят имя ван Гога (Испания, Сербия). Написано 5 опер и спето больше 20 песен, посвященных ван Гогу [2, с. 241].

Следовательно, Винсент ван Гог родился тогда и затем, чтобы пережить все жизненные трудности и стать бессмертным. Родись он в наше время, он бы остался так же непонятым, но получилась бы совсем другая история. Именно то, что он стал художником в период, когда искусство переходило в новый этап, подарило ему путь в бесконечность. «Он мог быть победителем, в рамках ограниченной человеческой жизни, он мог быть примерным семьянином, идеальным сыном, выбрать жизнь – радостную, но бесцветную, сытую, но

пустую. Винсент Виллем ван Гог выбрал не выбирать жизнь, он выбрал бессмертие».

Мы чувствуем его работы, его печаль или радость. Мы видим и понимаем все, что он хотел нам рассказать. Винсент останется навсегда в вечности. Такова цена бессмертия и «Печаль будет длиться вечно» [4, с. 143].

Список использованных источников:

1. Голенков А. В. Психические расстройства Винсента Ван Гога: Обзор мнений врачей и ученых. – Вестник психиатрии и психологии Чувашии. – 2009. – № 5. – С. 127–146.
2. Санникова Е. С. Символический капитал Винсента Ван Гога: ожидания и реальность. – Социальные и гуманитарные науки: теория и практика. – 2017. – №3. – С. 239–245.
3. Бурная дружба Ван Гога с Полем Гогеном [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://fb-ru.turbopages.org/fb.ru/s/post/history/2019/1/7/49182> (Дата обращения 10 апреля 2022 г.).

70 ЖЫЛДАРДАҒЫ ИНТЕРЬЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бидәулет Шакизат Медетқызы
Астана Халықаралық университеті, Нұр–Сұлтан қ.
6B02101 Дизайн мамандығының 2 курс студенті.
Ғылыми жетекшісі - Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Аулада жиырма бірінші ғасыр, бірақ кейбір үйлерде елу жыл бұрынғы пәтерлер әлі де сақталған. Бұл дәуір туралы әлі де көптеген пікірталастар бар, кейбір дизайнерлер оны ұсқынсыз, өмірге ыңғайсыз деп санайды. Ол панк пен хиппи субмәдениеті, дискотека музыкасы және түрлі-түсті теледидарлардың пайда болу уақыты. 70-ші жылдардағы стильдегі интерьерлер қайтадан танымал бола бастады, кейбір елдерде жетекші орынға ие болды.

70-ші жылдардағы пәтерлердің дизайнында әлі де қолданыстағы жарқын, батыл интерьер дизайны көрініс тапты. Стильдің ерекшеліктеріне байланысты сіз бөлменің түпнұсқа жанды декорын ала аласыз, бұл олардың иесінің көңіл-күйіне жағымды әсер етеді.

Ерекшеліктері

Хиппи, дискотека және панк мәдениетінің гүлденуі 70-ші жылдардағы сән әлеміне дизайнерлерді шабыттандырған және интерьер декорына сәтті енгізген көптеген идеяларды ұсынды. КСРО-да функционалды және практикалық артықшылықтарды біріктіретін минимализмнің гүлденуі болған кезде, АҚШ пен Еуропада эстетикалық қарама-қайшылықтарға толы стиль белсенді дамып, жарқын декор құралдары мен тегіс сызықтарда көрінді (70-ші жылдардағы интерьер).

Жарқын екпін. Декорацияда бөлмелер үйлесімді өмір сүріп, бір-бірін жарқын қанық түстермен толықтырып, түрлі-түсті көңіл-күй қалыптастыруы керек, бірақ интерьерді шамадан тыс жүктемеуі керек.

Геометриялық баспалар. Интерьерді тегіс толықтыратын және оның талғампаздығына зиян келтірмейтін үлкен тұрақты геометриялық өрнектер 70-ші жылдардағы стильдің ажырамас бөлігі болып табылады. Үлкен тор, бұршақ, текше және үшбұрышты пішіндер, дизайнерлер бөлменің өзіндік ерекшелігі мен даралығын шебер атап өтті. Тегіс қисық сызықтар. Жартылай шеңберлі жиһаз, тұрақты емес пішінді кілемдер немесе үлкен ерекше еден шамдары бөлменің интерьеріне тұрақты қозғалыс пен тіршілік сезімін берді.

Тегіс қисық сызықтар. Жартылай шеңберлі жиһаз, тұрақты емес пішінді кілемдер немесе үлкен ерекше еден шамдары бөлменің интерьеріне тұрақты қозғалыс пен тіршілік сезімін берді [1]. 70-ші жылдардағы стильде сүйкімділік пен китч бар. Бөлменің ерекше дизайнына қарамастан, ол шамадан тыс жүктеме немесе дәрежелік сезімін тудырмауы керек және демалуға кедергі болмауы керек. Интерьер талғампаз және сонымен бірге жеке, батыл және жарқын болып қалуы керек.

Ретро бөлменің дизайнында дизайнердің қиялына арналған арнайы жақтаулар жоқ. Керісінше, ол шекараны кеңейтуге және басқа жағынан күнделікті заттарға қарауға арналған. Сондықтан бөлмелерді безендіру кезінде әртүрлі материалдарды қолдануға болады. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- табиғи ағаш;
- металл;
- пластик;
- шыны;
- тоқыма;
- тері;
- винил;
- керамика;
- тұсқағаз;
- түстің бұзылуына;
- фанер.

Түс дизайнында ешқандай шектеулер жоқ. Бұл әдеттегі табиғи реңктер мен қышқыл түстердің үйлесімі болуы мүмкін.

Флуоресцентті бояуларды қолдану әсіресе танымал болды, олар түнде жарық беріп, күндіз көрінбейді. Дизайнерлер көбінесе интерьердегі реңктердің атиптік комбинацияларына жүгінді. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- таңқурай және сұр;
- қызыл және жасыл;
- қыша және көк;
- сары және қоңыр;
- ақ және алқызыл;
- көк және изумруд;
- қызғылт сары және алтын;
- жалбыз және сирень;
- қызғылт және ағаш және т. б.

Табиғи реңктер неғұрлым көп болса, интерьер соғұрлым ыңғайлы болды. Кеңседегі тұрғын емес үй-жайларды безендіру кезінде ашық қанық түстер жиі қолданылды (70-ші жылдардағы кеңсе интерьері).

70-ші жылдардағы интерьердегі жиһаз негізінен ағаш пен тоқыма көмегімен, классикалық және минималистік, металл, ашық түсті пластиктен жасалған тұрақты емес пішін болды. Бөлменің мақсатына байланысты дизайнер әртүрлі жиһаздарды таңдай алады.

Бөлмелер жайлы тоқтала кетсем.

Қонақ бөлме

Қонақ бөлмесінде қабырға шкафы болған. Ол бөлменің бүкіл ұзын қабырғасын алды. Онда барлығы дерлік көптеген кітаптар сақталған, мереке күндері жылына екі рет қолданылатын ыдыс-аяқ, жеке киім, ұсақ тұрмыстық техника. Қабырғаға қарама-қарсы жұмсақ диван, әдетте жиналмалы, екі кресло бар. Ортасында дөңгелек үстелі бар. Фортепиано бұрышта ұқыпты орналасқан. Декор ретінде географиялық карта немесе нақты глобус қолданылады.

Жатын бөлме

Жатын бөлмеде төсек үстелі бар кереует болады. Содан кейін қабырғаға бүйірімен ілулі әйнектен жасалған гүл. Кішкентай жатын бөлмелерде толық кереуеттің орнына диван орналасады, ол күндіз отыратын орын рөлін атқарады, түнде ұйықтауға арналған. Төсек тек жеңіл, монофониялық немесе жолақтармен, жекелеген жерлерде ашық кестелермен таңдалады.

Қорытынды

Жетпісінші жылдардағы стильдегі толыққанды интерьер дизайны өте қарапайым, арзан. Түстердің ысырапшылдығы, формалардың ерекше еместігі және интерьер элементтерінің симметриялы орналасуы 70-ші жылдардағы стильге толығымен сәйкес келеді. Бірақ сонымен бірге бөлме өте заманауи және өзекті көрінеді. Китчтің талғампаздығы мен толық болмауы, түстер палитрасының жарықтығы мен балғындығы ешкімді бей-жай қалдырмайды [2].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Өмір және мәдениет. - М.: Мәскеу жұмысшысы, 2018. - 624 с.
2. Seasons журналының интерьер дизайны. Түсі. Стиль. Идеялар (сыйлық басылымдары. Үйдің ішкі көрінісі және абаттандырылуы). - М.: Эксмо баспасы, 2017. - 244 с.

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Болатбек Мәди Гайдарұлы

6B02101 Дизайн мамандығының 2 курс студенті.

Астана Халықаралық университеті, Нұр–Сұлтан қ.

Ғылыми жетекші – Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Инновация сөзін қазақтың «тапқырлық», «жаңалық» сөздерімен тең мағынада қолдануға болады. Ағылшынша innovation көбіне-көп ғылым техникалық тапқырлық пен жаңалық ашу дегенді білдіреді. Әрине инновацияның қазіргі мағынасы ауқымды, ол көбінесе адамның рухани белсенділігі арқылы әуелде болмаған жаңа жоспарлау, жобалау, техника, мәдениет, сауда, және қоғамдық өмір салтын қалыптастыру, ал, тар мағынада тек жаратылыстану ғылымдары мен өндірістік техникада жаңа тапқырлық ашуды көрсетеді.

Инновацияны алдын ала мөлшерлеу қиын. Бірақ күні бұрын жоспарлап, ұйымдастырып, бейімдеп, белгілі бір саладан жаңалық ашуға жұмылдыруға болады. Әрине, кім қандай жаңалық ашады, қалай ашылады, ол көбінесе белгісіз. Ғылым–техникалық жаңалық көбінесе ғалымдардың жаңа ойлар мен мүмкіндіктерді өзара тоғыстырып, күрделі талдау жасау және синтездеу жұмыстары арқылы ашылады. Ғылым дамыса техникалық жаңалықты әлеуметтендіреді, техника дамыса ғылыми жаңалыққа алғышарт әзірлейді. Ол ізденіс пен қолданудың байланысына қатысты, көп түрлі мүмкіндікті тоғыстыра қолданудың жемісі. Көптеген жаңалықтар кездейсоқ пайда болғаны белгілі.

Замануи инновациялық технологиялар графикалық дизайнда да нағыз шығармашылық дүр сілкіндірді және жаңа мүмкіндіктер, тәсілді даңғылдар, тиімді әдістемелер мен түрлі шешімдер қабылдады.

Графикалық дизайн мынадай негізгі өнімдерді қамтиды:

- корпоративтік стиль;
- фирмалық белгілер, буклеттер, брошюралар, және басқа жарнамалық полиграфиялық продукциялар;
- орауыштар, плакатты өнімдер, сувенирлік өнімдер;
- кітап макеттері мен иллюстрациялар;
- визуальды коммуникациялар,
- жарнамалық өнімдер және веб–өнімдер интернет–сайтқа арналған және т. б [1].

Графикалық дизайнның даму саласында инновациялық үрдістердің маңызды ерекшелігі жобалау қызметінің жаңа бағыттарының пайда болуы – компьютерлік дизайн, яғни қолданбалы салаға көшіп, дизайнерлік жобалау қызмет көрсету түрлерін, өзіндік шығармашылық түрлер, бағыт беруші, интернетке веб-өнімдерін дайындап байланыстырушы. Веб-дизайн бұл

графикалық дизайнның жаңа бағыттарының бірі сайттың макетін құраушы, жаңаны дамытушы, барлық графикалық сайттардың элементін құраушы. Дәстүрлі визуальды графикалық әдістер графикалық дизайн жобалауда инновациялық технологиялармен компьютерлік графикалық редактор системаларымен (Adobe Photoshop, CorelDraw, Adobe Acrobat, PageMaker, Adobe Illustrator, Corel PHOTO–PAINT, Quark XPress, Colorimpact, AAA Logo, т.б.) тікелей байланыста болады. Замануи графикалық дизайнның даму инновациялық тенденцияларын шығармашылық процесінің ағымдары ретінде қарастыруға соның негізінде қорытынды жасауға, үйлесімді және тиімді көрнекі байланысты ақпарат құралдарын құру сапалық жаңа революциялық өзгерістер енгізуге болады, және әлеуметтік-экономикалық мәдени салалардағы, біздің заманымыздың көрнекі ландшафтын қалыптастыруға ықпал етеді. Біз графикалық дизайнның пайда болу тарихы туралы айтатын болсақ, онда ол адамзат өркениетінің тарихымен тығыз байланысын атап өтуіміз қажет. Ежелгі адамдардың алғашқы картиналары графикалық дизайнның бірінші нұсқалары болды десек те болады.

Графикалық дизайн түрлерін қалыптастыру мақсатына келсек, біз оны көркем кескіндеменің пайда болуымен тығыз байланысты екенін атап өткеніміз жөн. Осындай графикалық дизайнды қалыптастыру тұрғысында, графикалық бейнелерді адамдар өздері сақтықпен көрсетуге кез келген әрекеттер жасауға, және белгілі бір бағытталған эмоциялардың пайда болуын қарастырды. Графика тиімді түрде ұрандарды қарапайым тілмен қалыпты жағдайда көрсетуге тырысты [2].

Графикалық жарнамалық мысалдар арасында ортақ ескерту белгілерін еске алады, талапты ақпараттарды барынша аз уақыт кезеңі ішінде пайдалануға болады. Қазіргі заманғы графикалық дизайнның қысқаша тарихын қарау, замануи дизайндағы адамның жеке түрде қызмет ретін жобалауына және біртіндеп пайда болу мен дамуын көрсетуге мүмкіндік береді. Графикалық бейнелер техникалық сызу, геометрия, өнер сияқты аралас салаларға байланысты пайда болды. Жеке секторлардың біртіндеп жақсаруына байланысты, нысанда графикалық дизайнды қалыптастыру және дамыту үшін қазіргі таңда түрлі алғышарттар тапсырысқа енді. Графикалық дизайнның негізінде оның күрделі қызметін түсіну үшін сонымен қатар ол өзіне орналасуын қамтамасыз ете отырып, қазіргі заманғы полиграфиялық жабдықтар, инновациялық графикалық бағдарламаларды және оны жоғары сапалы жарнамалық өнім ретінде пайдалану үшін қамтамасыз етіледі. Соңғы графикалық жарнама әрбір уақытта графикалық дизайнер қызметінің нәтижесі болып табылады.

Графикалық дизайн қазіргі таңда нағыз ықпалдастыру мамандық ретінде жұмыстағы қиындықты біріктіретін, түрлі кәсіби пәндер қағидаттары мен әдістерін көп деңгейлі визуалды нақтылық тақырыбында көрсете біледі. Сонымен визуалды бейнелерді мәтін, қашықтық пен қатар қозғалыс, уақыт, интерактивтілік, көрнекі сурет, ғарышты, графикалық дизайн шеберлері

экономикалық маркетинг және мәдени қарым–қатынаста байланыстырып түрлі құралдармен жұмыс істеп келеді.

Графикалық дизайнерлер өз қызметтерін анықтау ретінде көркем–техникалық жобалауды инновациялық түрде көрсетеді. Дизайнда инновациялық процестер нағыз өсудің, инновациялық жүйенің қалыптасу процесі болып табылады. Графикалық дизайн бұл нағыз барлық өнімдерді сатуға ынталандыруға бағытталған инновациялық жүйе. Инновациялық процесс даму, жобалау тұрғысында, графикалық дизайн саласында ерекше рөл атқарады. Әсіресе жарнама дизайны инновациялық тұрғыда кеңінен ерекшеленеді. Бүгінгі әлеуметтік, экономикалық тыныс–тіршілігімізді жарнамасыз көзге елестету қиын. Жарнама қазіргі таңда сауданың нағыз қозғалтқышы ғана емес, сонымен қатар жалпы даму дәрежесінің де бірегей көрсеткіші болып саналады. Біздің талдауымызша зерттелетін проблемалардың ең күрделі аспектісі – инновациялардың анықтау міндеті болып табылады. Негізгі тұрғыдан алғанда қазіргі таңда соның ішінде өнер дамуында жаңа өзгертулер мен жаңартулар дамулар үнемі болып тұрады. Өнертану ғылымының кандидаты Л. А Молчанованың анықтауы бойынша, «инновация- өнерде бұл ғылыми–зерттеу нәтижесі бойынша әзірлеу жаңа немесе жетілдірілген көркем дизайны өнер және оны пайдалану арқылы қоғамдық мойындаудың алға ұмтылу нәтижесі болып табылады».

Инновация немесе басқа сөзбен айтқанда өнерді дамытуды жаңарту сипаттамасы. Графика саласында да әрбір алған тақырыпты шығармашылық тұрғыдан қамти отырып,оны жаңартып құбылтып көрсетуге тырысамыз.

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың постиндустриалдық қоғам дәуірінде – инновация кескіндеме және графика салаларында жаңарту тәсілін тапты. Графикада бейнелі–мәнерлі инновациялар – көрнекі етіп көрсету жаңа әдістерін қолдану яғни компьютерлік бағдарламалармен суреттерге өзгерістер енгізу және түрлі жаңа топтамалар құрастыру болып табылады. Графикада инновациялық мәдениет ерекшеліктерін білдіру бұл философия, ең алдымен суретші философиясы ретінде сипатталады. Жаңа ақпараттық технологияларды және қазіргі замануи дүниетаным қағидаларын қосу барысы арқылы графикалық көркем бағдарламалар ерекше тұрғыдан көрінеді. Графикада инновациялық шолулардың алғышарттары мынадай нәтижелерге әкелді: технология, ақпарат және көркем шығармашылықтағы жаңа процестер, факторлар өзара анықталды осыған орай өнер саласындағы инновациялық жаңартулар [3].

График суретшілер – өнер туындыларын жасауда, жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып шығармашылық салада түрлі идеялар ойлап табуда. Графикада жаңа инновациялық идеяларды қолдану барысында мынадай қайшылықтар туындады, яғни ескі мен жаңа арасындағы терең өзгерістердің байланысы түбегейлі өзгертулер яғни инновациялық жаңғырту немесе жаңартылған дәстүрлі әдістері бар қорытындыға келді. Қазіргі заманғы технологияның арқасында графикалық дизайнер барлық лас жұмысты компьютер орындайды дейді. Алайда, компьютерді график суретші жақсы

игеруі қажет, сонымен қатар әр түрлі құралдар және графикалық дизайн әдістерін меңгерулері тиіс. Қазіргі таңда компьютерлік технология жедел қарқынмен дамып келеді, және кез келген жаңа жарнаманы осы графикалық дизайнер ойлап табады.

Қорыта келе, біз уақыт өте әлі жаңа жаңалықтарды жалғастырамыз, деп ақылға қонымды сеніммен айта аламыз барлық нәрсе өз жолымен келеді. Орасан зор өлшемдегі инновациялық атауға түрлі процестерде қатысушылардың және көрнекті суретшілердің өнерлері шын мәнінде замануы өнердің табысы десек те болады. График суретшілердің негізгі жұмысының ажырамас бөлігі бұл олардың қолға алған қоршаған ортаны және кез келген идеяларын инновациялық тұрғыда көрсету болып табылады.

Қазақстанның заманауи көркем шығармаларында шексіз мүмкіндіктер бар, олар өнердің «ескі» түрін жаңартып, сондай-ақ ата-бабаларымыздың мәңгілік өшпес ежелгі өнер туындыларын жаңа түрінде көрсетіп әр түрлі жаңа жолдар іздестіріп дамуда. Әсіресе, 1990–шы жылдардың бірінші жартысында, өте белсенді өнер нысандарының қайта даму процесі басталған еді. Әдіс тәсілдер бейнелер оларды байланыстыру және құрастыру ерекше орынға ие болды. Қазіргі заманғы ғылыми-зерттеу инновациялық тұжырымдамасы бойынша түрлі техника-экономикалық парадигмада шеңберінен шықпайтын, бірақ инновациялық адам қызметінің барлық салаларында болуы мүмкін. Инновациялық қызмет көпшілік жағдайда ғылыми, техникалық идеялардың жүзеге асырылуымен, нарық сұранысына сәйкес нақты өнім мен технологиялардың өңдеулерімен байланысты болып келеді. Нарықтық экономика жағдайында инновациялық қызметті басқару механизмінің экономикалық жетілдіруді қалыптастырудың қажетті негізгі шарты инновациялық кәсіпкерліктің дамуы болып табылады [4].

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI–ғасыр постиндустриалдық қоғам дәуірін инновациялық жаңарту кезеңі десек те болады. Ал, график шеберлер өз шығармашылықтарында түрлі қызықты идеяларды заман талабына сай жасауда.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Туэмлоу Э. Графический дизайн. Фирменный стиль, новейшие технологии и креативные идеи. – М.: АСТ, 2007.
2. Замшин В. И., Нырков Е.А. Концептуальная модель дизайн-ориентированного инновационного цикла // Изв. вузов Сев. – Кавк. регион. Техн. науки. 2004. № 2.
3. Замшин В. И., Нырков Е.А. Проблемы оптимизации структуры инновационной деятельности с учетом фактора дизайна // Изв. вузов Сев. – Кавк. регион. Техн. науки. 2004 № 3.
4. <https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/55690/> Заманауи графикалық дизайн.

РЕДИЗАЙН СОВЕТСКИХ ЗДАНИЙ КАЗАХСТАНА

Гылимов Даурбек Тауржанович
магистрант 2 курса, специальность 7М02101 - Дизайн
Международного Университета Астана, Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель - Киселева Т. А., кандидат архитектуры

В старом здании есть определенная красота и характер, которые редко бывают у современных. Конечно, новое строительство строится под текущие нужды, но иногда может не хватать индивидуальности. Модернизация старой структуры полезна для местного сообщества, потому что она превращает обветшалую структуру во что-то захватывающее и новое. Затраты на редизайн часто меньше, чем на создание с нуля.

В 1967 году по поручению первого секретаря ЦК КП Казахской ССР Динмухамеда Кунаева, институт «Казгорстройпроект» приступил к проектированию Дворец им. Ленина. Перед

алматинскими архитекторами была поставлена амбициозная задача: в сжатые сроки, за три года к 100-летию юбилею Ленина, нужно было спроектировать и построить оригинальное здание, отличающееся национальной эстетикой и колоритом, оснащённое специализированным оборудованием, способное принимать такие масштабные события, как съезд Коммунистической партии Казахстана и концерты звезд советской эстрады.

Построенный в 1970 году Дворец культуры имени В. И. Ленина был открыт в дни празднования 100-летия со дня рождения В. И. Ленина. Коллектив создателей дворца (В. Ю. Алле, В. Н. Ким, Ю. Г. Ратушный, Н. И. Рипинский, А. Г. Соколов, Л. Л. Ухоботов и др.) был удостоен Государственной премии СССР в 1971 году.

С распадом СССР Дворец культуры им. Ленина был переименован в Дворец Республики постановлением Кабинета Министров Казахской ССР от 6 декабря 1991 г. N 766, по предложению Государственного комитета Казахской ССР по культуре.

Объёмно-пространственная композиция здания включает его внутренние объёмы, свободно располагающиеся под единой мощной кровлей (площадь 10 тыс. м²). «Шатёр» кровли опирается на 8 железобетонных опор, а

ограждающие конструкции стен, не доходящие до низа кровли, создают впечатление её парения в воздухе. Зрительный зал на 3000 мест, решённый единым амфитеатром, без балконов и ярусов, является центральным местом всей композиции дворца. Цветовое решение зала складывается из белого (потолок), золотистого (стены) и красного (кресла). В планировке вестибюля и фойе дворца использовано сочетание многопланового пространства различных уровней, создание единого целого при помощи промежуточного уровня главного входа и парадных лестниц, опоясывающих фойе с 3-х сторон. Главное фойе (высота 13 м) украшает белоснежная люстра. В отделке вестибюля и фойе нашёл отражение национальный характер сооружения (рисунки линий ограждения, мраморных полов и др.). Ширина сцены составляет 48 м, глубина 18 м.

На потолке фойе Дворца культуры была размещена хрустальная люстра-исполин весом 7,5 тонны и длиной 16 метров. Она состояла из 50 тысяч металлических деталей, не считая несущей конструкции, и из 50 616 хрустальных 40-сантиметровых подвесок. Люстра создавала ощущение воздушного облака, парящего над фойе и освещающего пространство. Люстра была заказана в Чехословакии, где её сделали по рисунку алматинских архитекторов.

В 2010-2011 году в нарушение Закона о культуре была проведена реконструкция здания Дворца Республики вместо разрешённой по закону реставрации, которую можно проводить на памятниках архитектуры. В результате незаконной реконструкции был полностью утрачен самобытный и исторический архитектурный внешний облик Дворца - памятника архитектуры. С фасада здания были убраны вертикально/горизонтально расположенные солнцезащитные рёбра и горизонтально расположенные железобетонные панели, которые были облицованы мрамором. С козырьков здания были убраны, придававшие зданию индивидуальность, чешуйчатые алюминиевые пластины золотистого цвета. После реконструкции фасад здания выполнен из синего тонированного стеклопакета с встроенным led-экраном для трансляции рекламы. Внутренний исторический облик здания в ходе реконструкции также был полностью уничтожен, с потолка фойе убраны чешуйчатые алюминиевые золотистые пластины, которые являлись как бы продолжением наружного козырька здания. Исчезла также гигантская хрустальная люстра.

Такие серьёзные изменения облика архитектурного памятника, проведённые без согласования с горожанами, подверглись серьёзной критике. Также изменениями облика Дворца недовольны заслуженные архитекторы, по их мнению историческое здание уничтожили проведённой реконструкцией. «Меня категорически не устраивает новый фасад. Его превратили в огромный рекламный щит - заявляет Олег Балыкбаев. - Это ворота то ли в рай, то ли в ад». «Полностью исчезла первоначальная пластика сооружения», - вторит ему Василий Сушенцев. Алмас Ордабаев говорит, что «нынешнее строение уже абсолютно не имеет ничего общего с прежним. Получилась мещанская,

пошлая, китчевая архитектура, попса. Используются новые решения, новые стройматериалы. В профессиональном плане это абсолютный позор. Изначальная идея полностью уничтожена».

После реконструкции количество посадочных мест зала было сокращено до 2567, в то время как до реконструкции было 3000 мест. По центру зрительного зала из-за устройства пультовой ложи на трёх рядах было убрано 27 мест, зрители сидящие выше пультовой вынуждены смотреть в спины многочисленных операторов.

Стоимость реконструкции здания дворца составила 10,4 миллиарда тенге. В ходе реконструкции был полностью изменён архитектурный облик здания. Помимо изменения внешнего фасада здания была произведена замена внутренних коммуникаций. Также на сцене был установлен противопожарный занавес, появилась оркестровая яма с тремя подъёмными механизмами и площадкой для хранения музыкальных инструментов. Также была изменена планировка административных и подсобных помещений, предусмотрены помещения для обслуживания сцены.

Реконструкция коммерческой недвижимости за последние пять лет имела средний темп роста 8,9%. Предприятия больше обращаются к реконструированным объектам, а не к новому строительству из-за множества факторов, включая нехватку свободного места и время, необходимое для запуска чего-либо с нуля. Если вы думаете о том, чтобы взяться за реконструкцию старого здания и приспособить его к современным потребностям, вот несколько вещей, о которых следует помнить.

1. Снести стены. Первым шагом в ремонте старого здания является демонтаж всего до стоек. После того, как гипсокартон или другие материалы сняты со стен, инженерам будет легче увидеть, в каких из них есть воздуховоды и где в настоящее время есть электричество и сантехника. Придумать план будущей планировки проще, если все расположено, ведь не каждый элемент нужно будет заменять.

2. Обеспечьте структурную целостность. Не следует снимать стены без консультации инженера-строителя, специализирующегося на коммерческих зданиях. Никто не хочет вкладывать тысячи в реконструкцию только для того, чтобы потолок упал из-за нестабильности.

Это также хорошее время, чтобы осмотреть фундамент здания и убедиться, что все этажи над уровнем земли прочны. Кроме того, учитывайте потребности владельца недвижимости - места, где может находиться тяжелое оборудование, должны быть усилены.

3. Повышение энергоэффективности. Старые здания, как правило, имеют старые окна и много сквозняков, которые могут стоять долгое время при отоплении и охлаждении. Реставраторам следует подумать о замене версий с

одним стеклом на аналоги с двойным или даже тройным стеклом. Они также могут выбрать большие окна, чтобы впустить больше естественного света, или модели, которые регулируют температуру в течение дня

Проведите энергоаудит, чтобы выяснить все способы сделать реконструкцию максимально экологичной. Специалисты по строительству могут оценить ограждающие конструкции здания и найти возможности для максимального повышения энергоэффективности. Такой подход к управлению энергопотреблением может дать как инвесторам, так и строителям оценку проекта на основе данных.

4. Починить HVAC и сантехнику. При ремонте старого здания некоторые вещи составляют основу и должны быть рассмотрены в первую очередь. Изучите воздуховоды HVAC и убедитесь, что сантехника соответствует современным нормам и требованиям. Некоторым предприятиям нужны водопроводные линии по всей структуре, чтобы использовать H₂O для машинных процессов, другим может понадобиться сантехника только в ванной и на кухне. Имея представление о готовом макете реконструкции, люди могут решить, где должны быть линии, и помогают специалистам лучше выполнять свою работу.

5. Добавьте высокотехнологичные возможности. Современные коммерческие здания должны быть способны получить доступ к высокоскоростному интернету и быть готовыми адаптироваться к интернету вещей, поскольку все больше и больше устройств добавляется как для бизнеса, так и для личного использования. Тот факт, что кто-то покупает уже существующее здание, не означает, что он не может искать здание рядом с оптоволоконными кабелями. Области, где уже происходит много ремонтных работ, с большей вероятностью будут нуждаться в технологиях. Кабели должны быть проложены внутри конструкции, чтобы обеспечить подключение всей конструкции для будущего технического использования.

Здания также можно адаптировать для внедрения интеллектуальных технологий, которые автоматизируют отопление, освещение и другие важные функции. По оценкам, только на освещение приходится 40% всего энергопотребления в здании, и эти функции обеспечивают быстрый выигрыш владельцам недвижимости и арендаторам. Затраты на электроэнергию можно снизить за счет таких простых изменений, как светодиодное освещение, или комплексных изменений, таких как интегрированные системы автоматизации зданий.

6. Сохраняйте исторические черты. Один опрос миллениалов показал, что около 97% ценят сохранение старых зданий. Они поддерживают повторное использование того, что уже существует, а не создание нового. Поколение доказывает это, мигрируя в большие города и оживляя старые дома, а не переезжая в пригород и покупая новые. Одна из причин, по которой людям нравится восстанавливать старые здания, заключается в том, что в них часто есть уникальные элементы, которых просто нет в более новых постройках,

например, деревянные столбы ручной работы на лестницах или красивые замысловатые витражи.

Реставраторы должны отступить и посмотреть, что делает здание уникальным, чтобы сохранить то, что невозможно воспроизвести, даже обнажение старой кирпичной стены добавляет характер.

7. Расскажите историю здания. Модернизация здания может быть необходима, но его история по-прежнему имеет значение. Для строителей важно рассказать историю о том, что было когда-то. Сделайте фотографии до начала ремонта и на разных этапах процесса. Поищите старые фотографии, когда здание использовалось по-другому. Это отличная возможность сохранить местную историю и повысить ценность для сообщества. Например, скажем, компания модернизировала промышленное помещение, в котором в начале 1900-х годов располагалась текстильная компания. Кто-то может поискать изображения рабочих на линии, а затем показать приходящее в упадок здание и его нынешнюю восстановленную славу. Они даже могут добавить несколько табличек с объяснением трансформации.

8. Перепроектируйте старое здание, уважая его прошлое. Модернизация коммерческих и жилых помещений - отличный способ адаптировать старые помещения к современным потребностям. Этот тип реставрации уменьшает отходы нового строительства, помогая оживить сообщества, которым служат эти здания. В то же время важно сохранить историю пространства для будущих поколений. Восстанавливая старое здание, люди сохраняют в живых что-то уникальное и повторно используют материалы, уменьшая негативное воздействие нового производства на окружающую среду.

Бывают моменты, когда ремонт и замена такого количества элементов может показаться непосильной задачей, но, в конце концов, это будет уникальное место, отличное от конкурентов. Есть удовлетворение в том, чтобы взять что-то старое и снова сделать это новым.

Более чем столетние здания, связанные с деятельностью страны, свидетельствуют и о обретении Казахстаном независимости. Это советские здания, которые свидетельствуют как о стремительном развитии суверенной страны, так и о решительном деле и стремлении преследовать развитые страны. Ни критики, ни тайны не убыли, если не увеличили свою стоимость. Мы не сомневаемся в том, что если мы все-таки найдем и поддержим советский зданий, то они будут служить еще столетие.

Список использованных источников:

- 1 Donchenko S. A., Samoilov K. I. Innovative style for the new capital city: the constructivism of 1930s in Almaty. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://nationalscience.ru/innovative-style-for-the-new-capital-city-the-constructivism-of-1930s-in-almaty-9-11/> (Дата обращения: 07.07.2020).
- 2 Самойлов К. И. Архитектура Казахстана XX века (Развитие архитектурно-художественных форм). «М-АРи». Москва-Алматы, 2004.

3 Иванова О. А. Особенности формирования образа Астаны - новой столицы Казахстана. - Вестник ВГТУ им. В. Г. Шухова, 2017. - № 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniyaarhitekturnogo-obraza-astany-novoy-stolitsy-kazahstana/viewer/> (дата обращения: 09.07.2021).

УДК 72.03

АРХИТЕКТУРНЫЕ СТИЛИ СОВЕТСКИХ КУЛЬТУРНО – ДОСУГОВЫХ ОБЪЕКТОВ И ПАМЯТНИКОВ

Гылимов Даурбек Тауржанович

Магистрант 2 курса, специальность 7М02101 – Дизайн

Международного Университета Астана, Нур – Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Киселева Т. А., кандидат архитектуры, доцент

Каждый город обладает своей собственной культурной памятью, заключённой в архитектурном облике городского пространства. Не всегда мы обращаем своё внимание на то, что нас окружает. Но человек должен знать историю того, что наполняет окружающее его пространство. Это является уважением к памяти наших предков, которые создавали то, чем мы можем пользоваться сейчас.

История формирования советских культурно – досуговых объектов и памятников неразрывно связана с архитектурными стилями советской эпохи.

После Октябрьской революции 1917 года новое правительство страны активно участвовало в реконструкции всех сфер жизни общества. Некоторое время архитектуре не уделялось достаточного внимания, но вскоре стало ясно, что она также должна выполнять идеологическую функцию, как и остальная часть искусства.

В 1920 – е годы архитекторы не были непосредственно ответственны за создание новых пространств, и в этой связи были допущены многие ошибочные решения. Вскоре пришло понимание, что настало время создавать новые форматы, и, соответственно, познать идеологию нового задчества. После чего была сформирована советская архитектура, чтобы служить идее социализма. Все искусство в СССР должно было прославлять только социалистический путь развития. Это определило основные черты советской архитектуры, которая всегда работала за идеологическую цель, красота была на последнем месте. Если изначально авторы сочетали пользу, идею и красоту, то теперь постепенно эстетика нового начала уступает место утилитаризму [1].

Развитие советской архитектуры прошло несколько временных этапов. Возникновение этого явления происходит в начале 20 – х – 30 – х годов, когда происходили активные поиски новых форм, переосмысливались классические методы архитектуры. В конце 30 – х годов выяснилось, что авангарду не по пути с идеологической советской культурой. Цель популяризации величия и достижений социалистической идеи – начало формирования новой архитектуры. Реализации этой идеи помешала Вторая мировая война, после которой начался новый этап в архитектурном строительстве. Это связано не только с восстановлением разрушенных городов, но и с созданием нового пространства для поддержки советского человека, который будет гордиться за свою страну. Именно на этой идеологической основе формировался сталинский ампир, с его стремлением к масштабности.

Начало 60 – х годов углубило проблему жилой архитектуры. Люди жили в бесчеловечных условиях, что никак не было связано с послевоенным восстановлением. Возникла необходимость решить вопрос со строительством массового жилья. Эта задача была решена за счет дешевых проектов. Это стало трагедией для советской архитектуры. Творческие попытки архитекторов считались избыточными и вредными. Что и побудило архитекторов поучаствовать в «бумажной архитектуре», то есть сделать проекты неосуществимые в реальности из – за своей технической сложности, стоимости и масштабности.

80 – е годы ознаменовываются приближением кризиса. В этот период в архитектуре преобладает типовой, бестелесный проект. Из архитектуры он превратился в элементарные чертежное мастерство. Выход из этого кризиса начался очень медленно к концу 90 – х годов, но это был уже постсоветский период.

После окончания Гражданской войны в советской архитектуре страны появились два новых направления: конструктивизм и рационализм. Они были созданы выдающимися архитекторами, сформировавшимися в рамках российских и европейских традиций, но в соответствии с новыми реалиями сформировалась необходимость создания новой архитектуры. Именно тогда идеей формирования нового, создания нового общества и гармоничного человека были очарованы творцы [2].

Конструктивисты, братья Веснины, Константин Мельников, Моисей Гинзбург считали, что композиция здания должна отвечать функции. Они отказались от исторической преемственности, для них стали важными простые конструкции с минимальным декором. Благодаря этим архитекторам советская архитектура пополнилась многими ценными сооружениями (круглый дом К. Мельникова в Москве, здание газеты «Известия», Дворец культуры ЗИЛа и т. д.). Такая тенденция была продолжена и в других крупных городах, как Ленинград, Харьков, Горький, Свердловск. В городах бывшего СССР и сегодня можно увидеть много таких конструктивистских сооружений.

В 1927 году в Алма – Ате развернулось масштабное строительство. Спустя два года в стиле конструктивизма, известный российский архитектор

Моисей Гинзбург вместе с Игнатием Милинисом построили дом правительства, который перестраивался несколько раз, в данное время в нём находится академия искусств имени Жургенова.

Вторая авангардная тенденция – рационализм во главе с Н. Ладовским и В. Кринским – меньше была реализована чем конструктивизм. Они в своих работах учитывали психологию восприятия здания человеком. Авангард в начале 30 – х годов был признан идеологически чуждым советской архитектуре и прекратил свое существование. В 60 – е годы рационализм был «восстановлен» и его идея активно использовалась в архитектуре [3].

В середине 1930 – х годов советская архитектура вступила в новый этап. Появляется необходимость массовой реконструкции жилых и общественных сооружений, построения зданий нового типа, например, зданий для сельскохозяйственной выставки. При этом, широко используются традиционные методы и приемы. Основоположником традиционалистов становится архитектор старой школы, неоклассист И. Жолтовский. Он в своих взглядах был ретроспективистом, и смог вернуть в отечественную архитектуру колонны, пилястры, арки и т.д.

В этот период влияние конструктивизма еще было сильно, но отношение к классике становится все более очевидным. В стране до Второй мировой войны, был строительный бум, особенно в Москве. Появляется государственная библиотека, комплекс ВДНХ, строятся станции метрополитена. В Харькове построят ансамбль площади Дзержинского, в Ереване – Правительственный дом. В СССР появляются новые города, с новыми архитектурными идеями. Так постепенно формировался новый, имперский стиль СССР.

Советская архитектура после Второй мировой войны выходит на новый этап. На восстановление разрушенных населенных пунктов потребовалось немало ресурсов. В середине 1940 – х годов, после конструктивизма в архитектуре появился сталинский ампир. Он в себе объединил несколько направлений: классицизм, арт – деко, барокко, ампир. Здания в этом стиле были демонстрировали победу и масштаб советских достижений. Знаменитые московские здания: «Московский государственный университет», гостиница «Украина», Министерство иностранных дел были символами этого стиля. Сталинский ампир 150 лет был доминирующим стилем, который изменил образ страны [4].

Одним из зданий в этом стиле является Дворец культуры горняков города Караганды, строительство которого было начато в 1940 году и закончено только в 1952 году.

В архитектурном образе здания чувствуется влияние прогрессивных форм народного казахского искусства. Главный фасад Дворца культуры имеет трехосевую симметричную композицию. Центральная часть здания представляет собой мощный шестиколонный портик, состоящий из восьмигранных колонн, прислоненных к далеко отодвинутому от основной стены пилонам. Эти пилоны соединяются со стенами ажурными ганчевыми

арками стрельчатой формы. Антаблемент портика увенчан шестью скульптурами: шахтера, строителя, пастуха с ягненком, колхозницы со снопом, акына с домброй и воина. Ризалиты крыльев оформлены нишами, увенчанными стрельчатыми арками. Здание оштукатуривается каменной цветной штукатуркой, цоколь и пилоны облицовываются гранитом.

В настоящий момент в стенах ДК располагаются местный департамент культуры, театр музыкальной комедии и кинотеатр «Сарыжайляу». Здесь, как и прежде, проводятся праздники, концерты и различные городские мероприятия.

В послевоенный период остро стоял жилищный вопрос. Но в 1950 – х годах эта проблема не решилась, так как более важной необходимостью стало восстановление производственной инфраструктуры.

В 60 – е годы отложить решение этой проблемы было невозможно. К этому времени закончилась сталинская эпоха и Н. Хрущев призвал к строительству дешевого жилья. Он также был инициатором борьбы с «художественными излишествами». Так появились знаменитые Черемушки как образец новой среды обитания.

С конца 60 – х годов началось строительство массовым потоком однотипного стандартного жилья. Появились дома из крупных бетонных деталей во всех городах и поселках СССР. Строительство шло быстро, люди начали получать квартиры. Но использовать слово «архитектура» для таких зданий было очень сложно, так как все здания были абсолютно одинаковыми.

Борьба с массовым строительством и архитектурными излишествами привела к тому, что к 80 – м годам феномен советской архитектуры стал ничем. Безусловно, есть отдельные авторы и здания, которые заслуживают уважения, но в целом архитектура оказалась в кризисе.

В 80 – х годы, когда официальная архитектура советского периода переживала кризис, появился необычный феномен под названием «Бумажная» архитектура. Молодые архитекторы не могли рассчитывать не только на реализацию своих идей, но даже на их признание. Поэтому они создавали проекты на бумаге, отправляли на различные зарубежные конкурсы и занимали призовые места. В этой области формировался целый отряд талантливых архитекторов. Основателями движения были А. Бродский, М. Белов, И. Уткин, М. Харитонов, Ю. Аввакумов.

Для советских культурно – досуговых объектов и памятников своеобразной «визитной карточкой» является архитектура конструктивизма. Одной из главных задач, стоящих перед нами, является сохранение и передача будущим поколениям архитектурных ценностей страны. К сожалению, некоторые памятники постепенно утрачивают свой первоначальный облик. Поэтому необходимо проводить ряд мероприятий, направленных на изучение данных объектов, выявление проблемных областей, планирование возможных проектов восстановления.

Список использованной литературы:

1. Абсадыков А. А. Развитие жилищного строительства в СССР. – Алма – Ата: Казахстан, 2018. – 184 с.
2. Абрамян Э. Г. О роли взаимодействия культур в процессе исторического развития (на материале истории культуры народов Средней Азии): Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 2012. – 21 с.
3. Агранович Д. М. Архитектура союзных республик. // Академия архитектуры. 2017. – №3. – 43 – 51с.
4. Азизян И. А. Архитектура в отечественной культуре. 40 – 45с.

ӘОЖ 004.9

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДАҒЫ 2022 ЖЫЛҒЫ ТРЕНДТЕР

Дуйсенбеков Адлет Даулетович

Дизайн мамандығының 4 курс, студенті,

Астана Халықаралық Университетінің

Ғылыми жетекші - Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

2022 жыл біздің өмірімізге керемет жылдамдықпен еніп кетті. Заманауи графикалық дизайн сол жылдамдықпен дамып келеді. Жаңа тенденциялар пайда болды, және бір жыл бұрын өзекті болған нәрсе енді ешкімді таң қалдырмайды, сонымен қатар антиренд болып саналады.

Бүкіл әлемді кенеттен шарпыған індет оқиғасынан кейін адамдар өмірдің өтпелі екенін түсініп, жұмысты бірнеше есе көп жасай бастады. Осының арқасында ең экстремалды идеялар мен коллаборациялар жүзеге асырылды.

Дизайн әлемі жыл сайын өзгермейді, бірақ ол бір орында да тұрмайды. Трендтер бірнеше жыл бойы игеріледі, сондықтан олар былтырғы үрдістерге сәйкес келуі мүмкін. Әлемдік пандемия дәуірінде біз жаңа шындықты түсінуді жалғастырамыз, біртіндеп сол жоғары технологиялық болашаққа көшеміз, бірақ бұрынғы уақыттардағы ностальгияны жалғастырамыз. Білікті дизайнерлер тобы 2022 жылғы дизайнның негізгі бағыттарын анықтау үшін өз зерттеулерін жүргізді. Біз жыл сайын әр түрлі дизайнды күтеміз, олар өткенге оралу, психеделика, сюрреализм, қатыгездік, моушн дизайнындағы тәжірибелер, типографиядағы арт-нуво және басқалар. 2022 жылы біз сәннің циклдік екендігіне тағы бір рет көз жеткізіп, өткен әлемге енуді жалғастырамыз. Бізді 2022 жылғы дизайнда тек 1990 жылдар ғана емес, 1970 жылдар да күтеді [1].

Графика 2022 жылғы графикалық дизайн трендтері.

1. Неон градиенттері

Дизайндағы градиенттер ескірген техника болып көрінеді, бірақ 2022 жылы дизайнерлер неон градиенттерінің күрт өсуін күтеді. Behance туралы көбірек қызықты мысалдар бар. Неон дизайнын графикалық дизайнда және сайт дизайнында табуға болады. Градиенттерді текстуралармен, суреттермен, фотосуреттермен біріктіріп, оны фонға қосуға болады. Сонымен қатар 2022 жылғы дизайндағы екі трендті біріктіруге болады: неон және ретро.

2. 90-шы жылдардағы дизайн стилдерінен 2022 жылғы дизайн трендтеріне оралу

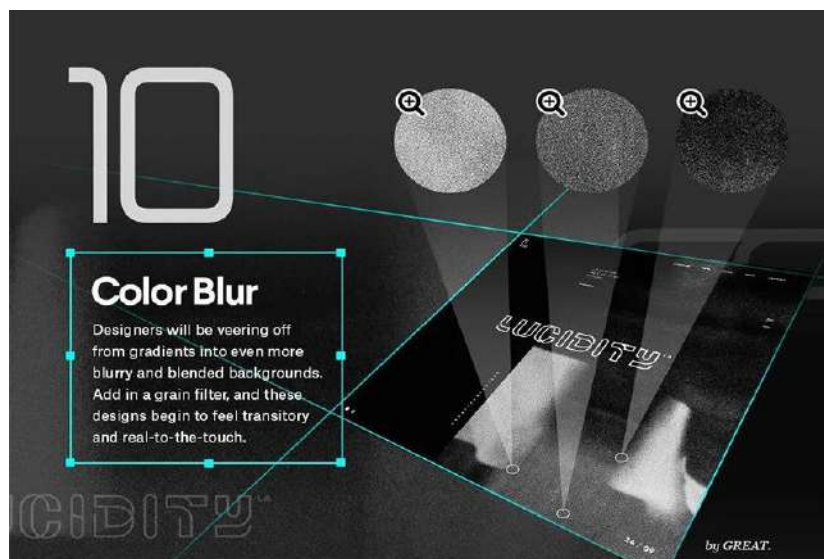
Тәтті ностальгия дәуірі қазіргі дизайнда өзін көрсетуді жалғастыруда. Металл тізбектер, шокерлер, резеңке жолақтар, моншақтар, ашық түстер, қарапайым пішіндер, пикселдер 2022 жылы бізге алыстағы 90-шы жылдарға деген сүйіспеншіліктің жаңа көріністерін ұсынады (1-сурет).

1-сурет. 90-шы жылдардағы дизайн стиліндегі 2022 жылғы дизайн трендтері түстері

3. Фотосуреттерде, градиенттерде, суреттерде түйіршік текстурасының болуы

Графиканың ретро әсері дизайнға құрылым береді, қарапайым суреттерді басып шығарылғандай қызықты етеді. Түйіршікті фон үлкен және қарама-қарсы қаріптермен жақсы үйлесім табады. Түйіршіктелген текстуралар, пикселдер, 90-шы жылдардағы компьютерлік графика, өткенді еске түсіретін тұрмыстық заттар - мұның бәрі түсті, градиенттерді, 3D графикасын, қаріптерді қолдану арқылы заманауи кескіндерде тамаша үйлеседі (2-сурет).

2-сурет. Фотосуреттерде, градиенттерде, суреттерде түйіршік текстурасының болуы

4. 1970 жылдарға сілтеме

Егер 2020-2021 жылдары 90-шы жылдардағы дәуір болса, 2022 жылы біз өткенге тереңірек үнілеміз. 70-ші жылдар көңілді, хиппи, еркіндік, табиғатқа деген махаббатпен байланысты. Дәуірдің атмосферасын жеткізу үшін дизайнерлер жарқын түстерді таңдайды, экспрессивті қолжазба қаріптерін, батыл қисық пішіндерді, қарапайым суреттерді қолданады (3-сурет).

3-сурет. 70-ші жылдардағы графикалық дизайн стилі

5. Жұқа сызықтары бар қарапайым суреттер

2022 жылғы дизайн трендтерінде минималды реңктері мен жұқа сызықтары бар суреттер бар. Меніңше, мұндай суреттерді салу оңайырақ әлі тиімді көрінеді, өйткені олардың қарапайымдылығы халықтың назарын аудартады. Оларды плакаттар, ашық хаттар, плакаттар, киімге арналған баспалар дизайнында қолдануға болады (4-сурет).

4-сурет. Жұқа сызықтары бар қарапайым суреттер

6. Голография және шыны текстурасы

Адам әрқашан жылтыр заттар мен шағылысатын беттерге қызығады. Сондықтан графикалық дизайндағы бұл үрдіс 2022 жылы қолданылады. Шыныдай жарқырау және голографиялық түстердің толып кетуі футуристік шешім болып көрінеді. Бұл тенденция дизайнды жаңартып, статикалық проблеманы шеше алады, өйткені жарық сәулелері дизайн объектісінің толыққанды болуы мен қозғалысының бейнесін жасайды (5-сурет).

5-сурет. Голография және шыны текстурасы

Жаңа толқынның типографиясы 1970-ші жылдардың екінші жартысынан бастап 1990-шы жылдардың аяғына дейін графикалық дизайндағы жағдайды анықтады. Осы уақыт ішінде дизайн құралдарында маңызды өзгерістер болды — компьютерлік технологиялар дизайн

шығармашылығына енгізілді. 1990 жылдардың ортасына қарай дәстүрлі көркемдік білім алып, шығармашылық жетілуге жеткен көптеген кәсіби дизайнерлер өздерінің жаңа туындыларын жасау кезінде графикалық редакторларды қолдана бастады. Компьютерлік бағдарламалар ұсынатын көптеген мүмкіндіктерге қарамастан, ХХІ ғасырдың басындағы графикалық дизайнда негізгі үрдіс «жаңа минимализм» пайда болады. Шамасы, хаос типографиясынан «жаңа минимализмге» дейінгі бұл өзгеріс тұтастай алғанда мәдениеттің даму заңдылықтарына және қазіргі заманғы көркем мәдениетке байланысты болды. Компьютерлік технологиялардың дамуы көптеген стилистикалық әдістерді, соның ішінде үш өлшемді графикалық нысандарды құру сәнін тудырды [2].

Сонымен қатар, қарама — қарсы үрдіс пайда болды, ол қолдан жасалған дизайнға деген қызығушылық, соның арқасында каллиграфия экспрессивті құрал ретінде үлкен маңызға ие болды. Қазіргі заманғы графикалық дизайн әлі де шығармашылық ізденістердің кең стилімен ерекшеленеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. https://www.canva.com/ru_ru/obuchenie/trendy-dizajna-2022/ Главные тренды графического дизайна 2022 года.
2. <https://vc.ru/design/350765-trendy-graficheskogo-dizayna-2022> Тренды графического дизайна 2022.

УДК 72.012

ТРЕНДЫ В ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРА 2022 ГОДА

Амир Молдир

студент 2 курса, специальность 6В02101 – Дизайн,
Международный университет Астана, г. Нур–Султан,
Научный руководитель – Имангалиева Г. А., магистр

В 2022 году тенденции в дизайне интерьера будут сосредоточены вокруг восстановления помещений, ранее приспособленных для работы на дому, возобновления интереса к тому, чтобы привнести мир природы в помещение, а также стремления покупать и украшать более осознанно. Почти два года периодических локдаунов превратили всех нас в домоседов. Дом стал большим убежищем, чем когда-либо, но чем больше времени мы проводим, уставившись на стены, тем больше многие из нас становятся визуально беспокойными и стремятся внести изменения в наши интерьеры. Исследования на самом деле показывают, что наши дома оказывают прямое влияние на наше настроение и общее самочувствие [1].

Тенденции дизайна интерьера на 2022 год направлены на то, чтобы заставить нас чувствовать себя эмоционально непринужденно, поэтому

необходимо рассмотреть пять лучших тенденций дизайна интерьера, которые преобладают в 2022 году.

Первый тренд – это природные цветовые палитры. Цвета, встречающиеся в природе, являются основным цветовым трендом 2022 года в дизайне интерьера. Некоторые говорят, что земные цвета имеют оттенок коричневого, другие говорят, что это все цвета, присутствующие в природе. Например, оранжевый от огня, зеленый от листьев, голубой от небес, желтый от солнца или белый от облаков. Тем не менее, от голубого до темно-серого, землистые оттенки имеют много преимуществ. Они согревают и успокаивают, уютны и роскошны. Эта цветовая гамма основана на палитре природных скал, пустынь, земли и деревьев с бледно-розовым, персиковым, горчичным, коричневым, охристым, жженым оранжевым, бордовым и терракотовым цветами (Рис. 1).

Рис. 1 Природные цветовые палитры

На втором месте – мебель с изгибами. Еще одной актуальной тенденцией дизайна интерьера в 2022 году станет увеличение изогнутых линий мебели, особенно диванов и акцентных кресел. Изогнутая мебель – отличный способ разбить море прямых линий в комнате и придать ей более органичный мягкий вид, а уникальная форма может помочь добавить немного вау-эффекта в комнату. Округленная вращающаяся мебель минималистична по форме, но в то же время в них много индивидуальности (Рис. 2).

Рисунок 2 Мебель с изгибами

В–третьих, натуральные материалы, такие как камень, растения и цветы, дерево, кожа, джут. Натуральные материалы в отделке дома всегда ценились за их способность соединять с успокаивающими, восстанавливающими аспектами природы. Они приносят действительно приятную уникальную текстуру в дома и могут вдохнуть жизнь в пространство, которое в противном случае кажется немного затхлым или непривлекательным (Рис. 3).

Рисунок 3 Натуральные материалы

Дерево, без сомнения, самый ценный натуральный материал, используемый в дизайне интерьера. Он пользуется неизменной популярностью в течение многих лет и, похоже, все еще находится в тренде, а также повышения экологической осведомленности. Дерево универсально, уютно и легко в работе.

Кирпич – это универсальный и неподвластный времени материал, который веками использовался в строительстве, и он всегда выглядит стильно.

Он также хорошо работает в качестве теплоизолятора и звукоизоляционного материала и легко содержится в чистоте. Кроме того, он обладает неоспоримой эстетической ценностью.

Камень. Отделка камнем характеризуется высокой прочностью. Еще одним важным аспектом является их визуальный эффект. Различные типы камня различаются по цвету, текстуре и отделке. Это разнообразие по достоинству оценят любители натуральных решений. Отполированный камень будет отражать свет, в то время как естественная отделка удивит своей уникальной текстурой.

Четвёртый тренд –кожаная мебель и аксессуары из кожи, которая привносит в комнату ощущение комфорта, старого света, а ее теплые тона могут придать уютный богатый вид комнате, которая возможно кажется слишком холодной. Можно возразить, что кожа на самом деле никогда не выходила из моды, но она, безусловно, будет более популярной в 2022 году, потому что это классика, которая всегда будет выглядеть великолепно (Рис. 4).

Рисунок Кожаная мебель и аксессуары из кожи

На пятом месте – стиль гранд миллениал. Эксперты по дизайну предсказывают, что начинается отход от минимализма к максимализму, поскольку стиль гранд миллениал продолжает становиться все более популярным. Это образ, который часто называют «бабушкиным шиком» в нем используется множество предметов антиквариата и винтажных узоров, смешанных с некоторыми современными элементами. Нынешнее время используют эти традиционные элементы дизайна, в то же время используя свежие взгляды последних лет, и поэтому результат получается немного причудливым и уникальным. Думаю, что минимализм исчезнет в ближайшее время, но замечено все большее использование в работах цветочных обоев, винтажных узоров и антикварного декора (Рис. 5).

Рисунок 5 Антикварный декор

В итоге хочется сказать, что, акцент на естественности и экологичности продолжает расти из-за тенденций в интерьере предыдущих лет. Поэтому неудивительно, что их эстетика становится еще более утонченной и желанной. Более того, мы видим небольшое слияние ретро, естественных и дзен-элементов в тенденциях дизайна интерьера 2022 года. Кроме того, важность создания домашних офисов и поддержания чистоты помещений играет существенную роль в благоприятном внешнем виде [2].

Также, просто помните, что тенденции приходят и уходят, поэтому вносите изменения, которые вам нравятся, и пропускайте те, которые вам не нравятся. Один быстрый совет отличный способ включить новую тенденцию в свой дом – это использовать аксессуары, такие как подушки, ковры и даже некоторые арт-объекты.

Список использованных источников:

1. Электр. ресурс. Режим доступа: https://zen.yandex.ru/media/yuliagalgai_design/trendy-v-dizaine-interera-2022-61dcd64790bae13481676d4d.
2. Электр. ресурс. Режим доступа: <https://d4u.ru/m/trendy/trendy-v-dizajne-intererov-v-2022-godu>.

2022 ЖЫЛДЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСТЕРІ, ТҮС ПАЛИТРАЛАРЫ МЕН СТАНДАРТТАРЫ

Жархимбек Саида Сағынғалиқызы
Астана Халықаралық университеті,
6B02101 Дизайн мамандығының, 2 курс студенті.
Ғылыми жетекшісі – Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Әр жылдары түстер өзіндік ерекшеліктерімен айқын басымдылыққа ие болып, халық арасында кеңінен танымал болады. Ол туралы арнайы түс ғылымын зерттейтін компаниялар өздерінің тұжырымын жасап отырады. Pantone компаниясы 2022 жылдың түсін жариялады – ол Very Peri, күлгін – қызыл астарлы көк реңкті түс.

Pantone дегеніміз не? Бұл түс палитралары мен стандарттарын әзірлейтін, брендтерге кеңес беретін, нарықтық үрдістерді талдайтын ірі американдық компания. Pantone жарты ғасырдан асқан: компания 50 – ші жылдары Нью – Йоркте құрылған және бастапқыда ол тек пигменттерді өндірумен және олардың негізіндегі түрлі – түсті бояуларды сатумен айналысты. 60 – жылдардың басында оның қызметкерлері әлемдегі барлық түстер үшін әмбебап стандарттау жүйесін әзірледі – Pantone Matching System – қысқартылған PMS. Ондағы барлық түстер мен реңктерге атаулар мен сандар берілді, ал каталог үлкен түрлі – түсті желдеткіш макет болды, оны пайдалану өте ыңғайлы. Жүйе тез танымал болды, өйткені ол дизайнмен және басып шығарумен байланысты әрбір адамның жұмысын айтарлықтай жеңілдетуге мүмкіндік берді. Содан бері тұтынушыға оның дұрыс түсінілетініне сенімді болу үшін қажетті түстің нөмірін атаса жеткілікті және нәтиже қатаң анықталған реңктің өнімі болады. PMS пайда болған кезден бастап палитра мезгіл – мезгіл кеңейтіліп отырды және ол әлі де әртүрлі салаларда – интерьер дизайнынан сәнге дейін қолданылады. Канада және Оңтүстік Корея сияқты кейбір елдер өздерінің ұлттық тулары үшін тамаша түстерді табу үшін тіпті Pantone диаграммасына сүйенеді. PMS каталогтарынан басқа, компания сияларды, сонымен қатар дизайнерлер мен принтерлердің түстермен жұмыс істеуін жеңілдететін жабдықты шығарды [1].

«Жыл түсі» деген не?

Pantone Түстер Институты Pantone компаниясының бөлігі болып табылады. Атқарушы директор Леатрис Эйсман басқаратын институт қызметкерлері түс біздің өміріміздің барлық салаларына – эмоциялардан тұтынушылық сұранысқа дейін қалай әсер ететінін зерттейді, сонымен қатар түс трендтерін болжайды. 2000 жылдан бастап бұл ұйым жыл сайын түсті (дәлірек айтсақ, реңк – Pantone реестрінде бар) атайды, ол зерттеушілердің пікірінше, бірте – бірте барлық салаларда – кинодан өнеркәсіптік дизайнға дейін басым бола бастады, яғни келесі 365 күн ол ең өзекті болады.

2021 жылдың негізгі түстері – «таза сұр» және «нұрлы» – тұрақтылықты, бірлік пен үмітті білдіреді. Pantone Түс институтының атқарушы директоры Леатрис Эйсманның айтуынша, сұр түс сенімділік түсі болса, сары түс үміт пен оптимизмнің мәні болып табылады. Сондықтан Pantone адамдарды «өзгерістерді метафоралық және тура мағынада көруге» шабыттандырғысы келеді, өйткені үстіңгі бұлттар жиі күн сәулесіне жол береді.

Сіз 2021 жылдың түсі қандай болғанын білесіз, бірақ бұл 2022 жылдың негізгі түсіне қатысты жалпы толқуды жоққа шығармайды. Күлгін – қызыл реңктері бар көк түс, яғни Very Peri бүгінгі жаңалықтар арнаңызға түс қосып қана қоймайды, сонымен қатар жыл бойы «жігерлі, қуанышты көңіл – күй мен серпінді қатысуды көрсетеді, ол батыл шығармашылық пен бейнелеуді ынталандырады». Кем дегенде, бұл Леатрис Эйсманның уәдесі.

Ол қалай таңдалады?

Жыл бойы Pantone Түс институты әлемде қай реңктер көбірек қолданылатынын мұқият қадағалайды. Мұнда арнайы технология жоқ. Леатрис Эйсман мойындағандай, ол аналитикалық қабілеттерге – өзінің және бағыныштыларына толығымен сүйенеді. Олар бірге сән топтамаларын, көрмелер мен өнер жобаларын, сондай – ақ адамдардың әлемнің ең ірі қалаларында қандай түсті киюді таңдайтынын бақылайды. Милан, Париж және Лондонға ерекше назар аударылады.

Бизнес сән және кескіндемемен шектелмейді: Pantone ең ықпалды режиссерлердің жаңа фильмдерін көреді – экранда қандай реңктер басым болатынын түсіну үшін – және соңғы технологияларды, әсіресе автомобиль өнеркәсібін бақылайды. Эйсман: «Автомобиль өндірушілері түске қатысты қисық сызықтан жарық түстер алда», – дейді. «Жаңа көлікті көргеннен кейін көптеген адамдар бірден ерін далабы немесе бірдей реңктегі аяқ киімді қалайды немесе тіпті қонақ бөлмені осы түске бояғысы келеді».

Жылына екі рет институт өкілдері жасырын жерде жиналыс өткізеді – желтоқсан айында барлық пікірталас пен жиналған ақпаратты талдаудан кейін Pantone келесі жылдың басты түсін жариялайды.

Ол неге әсер етеді?

Pantone жылдың түсі ретінде танымал болған реңкті тағайындайтынын түсіну керек. Яғни, Pantone арқасында сәнге түсетін түс емес, керісінше. Екінші жағынан, Pantone – ны ресми түрде тану реңкті одан да сәнді етеді. Және Pantone өкілдерінің көмегінсіз емес. Осылайша, компания жыл сайын кәдесыйлар мен гаджеттердің сериясын шығарады – кружкалардан бастап ноутбуктерге дейін – ол негізгі ретінде белгілейтін түсте. Жақында Pantone косметикалық және сән брендтерінің қолдауына ие болды, олармен серіктестікте компания капсула топтамаларын жасайды.

Мысалы, Sephora бірнеше жыл қатарынан компанияның серіктесі болды: косметикалық алпауыт макияждың шектеулі топтамаларын шығарды, онда жыл түсіне басты назар аударылды. Күлгін (Ультракүлгін) 2018 жылдың Түстер патшасы болып тағайындалды, ал Pantone британдық косметикалық бренд Butter London – пен бірлескен жобаны бастады – бренд тырнақ

бояуымен және «дұрыс» реңктің көлеңкелерімен шықты. Сондай – ақ JCPenney, Lowe және Room Copenhagen компанияларымен ынтымақтастық болды. Осы брендтердің барлығы жылдың Pantone түсінде аксессуарлар мен үй өнімдерін шығарды.

Брендтер Pantone – ның қатысуынсыз жылдың көлеңкесінде көбірек өнім жасауға тырысып жатыр ма? Кейбіреулер иә дейді, бірақ бұл әдетте үлкен сән үйлері туралы емес. Күлгін түс жылдың түсіне айналғанда, Adobe Photoshop бағдарламасында осы реңкпен жұмыс істеу бойынша оқу құралын шығарды. Мысалы, Лос – Анджелестегі танымал My B Sweet кәмпиттер дүкені торттарға арналған күлгін қоспалар жасады. Кейбір фирмалық дүкендер терезелер мен плакаттарды безендіруге тырысады, осылайша жетекші рөл жылдың түсіне беріледі.

Pantone ресейлік Monochrome брендімен ұзақ мерзімді серіктестікке ие, ол 2019 жылы Classic Blue коллекциясын шығарды және биыл да бірдеңе дайындап жатқаны анық (брендтің негізін қалаушы Алиса Бокха бұл туралы сұхбатында айтып берді) [2].

Үлкен сәнге келетін болсақ, бұл жылдың түсін таңдауға әсер етеді. Сонымен, 2020 жылы сұр реңктерді Ким Джонс, Оливье Рустин және Том Браун пайдаланды. Сары түс Рем Кулхаастың 2021 жылғы көктемгі/жазғы Prada шоуына, Миучча Прада мен Раф Симонстың бірге бірінші шоуына арналған дизайнының басты нүктесі болды. Олардың заттарда қолданған түс схемасы да пайғамбарлық болып шықты – көптеген бейнелерде сары және сұр түстер қатар өмір сүрді.

2022 жылдың түсімен бәрі оңай емес. Көлеңке көк пен күлгін симбиоз сияқты өте күрделі. Сондықтан оны Валентино мен Том Фордтың күлгін екпіні бар көктемгі – жазғы топтамалары да, бренд үшін таңбалы көк түсті заттары бар Christian Dior топтамасы да шабыттандырды деп айта аламыз.

2022 жылдың көктем – жазына арналған сәнді түстер тепе – теңдікке деген ұмтылысты бейнелейді: Pantone Түстер Институты әзірлеген реңктер палитрасында нәзік пастельдер мен тыныш реңктер ашық және батыл түстермен қатар өмір сүреді. Сарапшылардың пікірінше, бұл әлемдегі өзгерістерге реакция: бір жағынан, қоғамда тұрақтылық пен тыныштыққа деген қатты құштарлық, екіншіден, белсенділікке ұмтылу және «тар түсініктен» құтылу.

2022 жылдың сәнді түстер палитрасы, Pantone:

1. Spun Sugar (қант түстес)
2. Gossamer Pink (қызғылт өрмек)
3. Innuendo (ишара ету)
4. Skydiver (парашютист)
5. Daffodil (нарцисс)
6. Glacier Lake (мұзды өзен)
7. Harbour Blue (көк айлақ)
8. Coca Mocha (кофе түстес)
9. Dahlia (георгин)

10. Poinciana (пуанчиана)

Сонымен қатар түстер туралы кеңінен тарқатып айтсақ.

1. Ашық көк реңк Sprun Sugar – ашық күндегі көктемгі аспандай. Жеңіл және әуе.
2. Ұнтақты қызғылт Gossamer Pink – әуе мақта кәмпитіне ұқсайды. Бұл өте нәзік, жеңіл және романтикалық көрінеді.
3. Innuendo таңқурайының жарқын реңктері тіпті тұспалдамайды – ол айналасындағылардың барлығына еліктіргіш хабарламалар жібереді.
4. Skydiver – дiң қою көк реңктері тыныштандырып, тұрақтылықты уәде етiп қана қоймайды, сонымен қатар ол жаңа жетiстiктер мен жаңа биiктердi бағындыруға шабыттандырады.
5. Ашық шуақты сары реңк Daffodil – бұл қуаныштың, үмiттiң, оптимизмнiң және жақсы көңiл – күйдiң квинтэссенциясы. Дегенмен, Pantone бояғыштарының пікірінше, бұл көлеңке бiздi гүлденген көктемгi бақтың стихиялылығымен және тездiгiмен байланыстырады.
6. Көк түстiң салқын және тыныш реңктері Glacier Lake мұзбен жабылған су бетiне ұқсайды және тыныштықты, бейбiтшiлiк пен тыныштықты бiлдiредi.
7. Күрделi және терең көк – жасыл реңк Harbour Blue – бұл әрқайсымыз армандайтын тыныш баспананың бейнесi.
8. Дәмдi және жылы қоңыр реңк Cocola Mocha рахат пен ләззат бередi. Ол тәндi ғана емес, жанды да сиқырлайды.
9. Экцентрлiк және жарқын сирень көлеңкесi Dahlia жiгерлi көрiнедi және белсендiлiкке шақырады. Ол түстер палитрасына жандылық пен динамика әкеледi.
10. Ашық қызыл реңк Poinciana – бұл батыл мәлiмдеме. Керемет және құмарлық, ол сәндi түстер палитрасын қоса алғанда, бүкiл «шерудi» басқаруға тырысады [3].

Түстер адам психологиясына ерекше әсер ететiндiктен түстердiң үнемі өзгерiп, сәнге айналып отыруы заңдылық. 2022 жылғы түстер көңiлге жайлылық пен нәзiктiк сыйлайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://ru.sputnik.kz/>
2. <https://pantone.ru/>
3. [https://stan – kz.translate.google.com/](https://stan-kz.translate.google.com/)

КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА В ИЛЛЮСТРАЦИИ XXI ВЕКА: ЭТО ОЧЕНЬ ВАЖНО

Кырыкбаева Риза Айдаровна
студент 2 курса, специальность 6В01706 – Иностранный язык,
Международный университет Астана, Нур–Султан, Казахстан.
Руководитель – А. Қ. Қапанова, магистр

Возможно последний год вы чаще начали встречать разные картины, принты на одежде, канцелярские товары, выставки и т. д в казахском стиле. В особенности где сделан акцент на культуру страны, как орнаменты, традиционная одежда и украшения, сказки или же обычаи. В этой статье я хочу познакомить вас благодаря чему появилось все это, что же такое иллюстрация и иллюстраторы, как они влияют на будущее поколение. Плюс полезные ссылки, ресурсы и размышления.

Для начала что такое иллюстрация? Иллюстрация – это картинка, график или схема, которая проясняет идею на примере. Изображения могут рассказывать самостоятельную историю, а могут сопровождать текст и раскрывать контекст. Иллюстрация – это одновременно искусство и ремесло. Граница между графическим дизайном и художественными практиками бывает очень тонкой. С одной стороны, иллюстратор – это художник, который пересобирает мир через линзу собственного восприятия. С другой стороны, иллюстрация – это проектирование и решение конкретных задач.

Какая разница между дизайнером, художником и иллюстратором? Что есть ремесло, а где искусство – вечная дискуссия. Вот взгляд на суть вещей:

Графический дизайнер – определяет потребности заказчика и находит решение. Цель – визуальная коммуникация с аудиторией. Графический дизайнер использует готовые изображения и модифицирует их, исходя из задачи. Навыки академического рисунка обычно не нужны, основной инструмент – графические редакторы. Дизайнер создает композицию и визуально оформляет идею клиента в целостную концепцию.

Художник испытывает внутреннюю необходимость находить своё виденье. Исследует мир и расширяет представления о привычном. Производит эксклюзивный материал, который часто личный и непонятный, но – интересный, а главное – искренний.

Иллюстратор создаёт изображения с повествованием для определенной среды. Ищет способы передать чувства, настроение и контекст на заданную тему. Иллюстратор выполняет конкретные задачи и служит так называемому носителю – например, бренду или литературному произведению. На самом деле, границы между этими профессиями становятся смазанными. Так, художники продвигают личный бренд, дизайнеры учатся рисовать от руки, а иллюстраторы осваивают анимацию и 3D.

В Казахстане иллюстрация виде анимации и картин не всегда была популярной, да и сейчас не на волне популярности. Но берет обороты все выше и выше так как у нас есть чем сравнить. Как мы знаем соцсети – это первое место, где люди делятся своими работами. Сравняя Instagram 2018 года и 2022 можете заметить, как появилось большое количество художников–иллюстраторов на рынке Казахстана, где у каждого разный свой стиль. Среди всех стилей большое внимание стоит уделить нашему традиционному стилю, о чем мы будем говорить далее.

Хочу познакомить вас с Qantar (аудитория 42 тысяч). На её работах часто изображены девушки в национальных костюмах: чапанах, кимешеках, традиционных украшениях. Qantar ведет свой Instagram профиль описывая свои работы некоторыми фактами, особенностями казахского народа, стихами и литературой. Например:

	Жас					атауы
1 жасқа дейін	қырқынан	шыққанша,	шақалақ,	кейін	–	нәресте
1-2 жас	қыз бала	–	бөпе,	ұл бала	–	бөбек
2-3	жас				–	бүлдіршін
3-7	жас	–		балдырған,		балауса
8-12	жас	–	ойын	баласы,		жеткіншек
13-15	жас	–	ересек	бала,		өспірім
16-19	жас	–		бозбала,		бойжеткен
20-30	жас	–	жас	жігіт,		қыз
30-40	жас	–	дүр жігіт,	аға,	келіншек,	апа
40-50	жас	–	ер түлегі,	отағасы,	әке, көке, әйел,	ана, тәте
50-60	жас	–		жігіт	ағасы,	әйел
60-70	жас	–	қарасақал,	ата,	қара кемпір,	әже
70	пен	80	жас	–	ақсақал,	қария
100	жастан жоғары	–	кейуана,	баба.		

М. Dulatuly. Baqytsyz Jamal. 1910

Перед вами рисунок от Qantar на роман М. Дулатова «Несчастливая Жамал». В свое время эта книга была одной из самых читаемых книг казахских авторов. Роман высоко оценен общественностью. Само название романа как бы

раскрывает его содержание. В нем рассказано о тяжелой судьбе казахской девушки, ставшей жертвой патриархально–феодалных порядков, царивших в казахском ауле.

Следующая работа связана с очень популярным сериалом SQUID GAME и нашей традиционной игрой асық-ату. «Если вы видели данный сериал #squidgame, то знаете, что там играют в традиционные уличные игры Южной Кореи у нас в Казахстане явно бы играли в асыки! Вы знаете правила? Думаю

точно знаете, даже если впервые видите детей с костями. Если играли хоть раз в «фишки» то смысл тот же, игроки выставляют по линии все свои фишки–асыки (кости коленного сустава барашков или козчиков), после каждый держит в руке сака (это ваша бита в фишках) раскручивая меж пальцев как спинер,

игрок выстреливает резко асыком–сака, метко выбивая асыки из линии. Все выбитые фишки–асыки переходят в сокровищницу игрока. Этот степной бильярд, отлично развивает меткость и контроль мышц в статике в момент прицеливания» – слова автора Мими Ильницкая (аудитория 36 тысяч)

Художница Жанар Ерланкызы (под псевдонимом Ерке) рисует с детства. Обучалась в Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова, (аудитория 18 тысяч). «Свои иллюстрации акцентирую на казахский мотив потому, что мне это близко, это я и мое прошлое. И я выросла, глядя на все казахские традиции, обычаи, и, конечно, это во мне осталось», – рассказала художница.

У казахов есть обычай «иткөйлек» (букв. «собачья рубашка»). Известно также, что этот обычай есть у татаров, ногайцев и киргизов, поэтому можно предположить, что представление это было некогда общетюркским (или общекипчакско–булгарским).

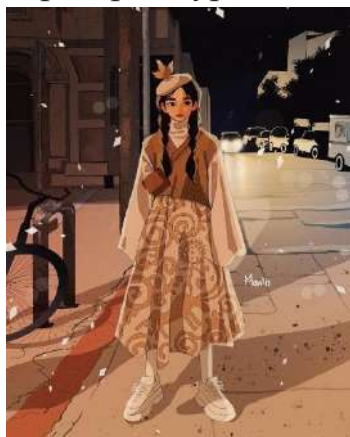
Современное бытование обычая «иткөйлек» («итжейде») таково: «Через сорок дней после рождения ребенок проходит через сороковины («қырқынан шығарылады» – букв. «выводится из сороковин»).

Во время этого обряда собравшиеся женщины наливают в таз сорок ложек воды, кладут туда монеты и купают в этой воде младенца, потом ребенку стригут внутриутробные волосы и ногти. В рубашечку («иткөйлек»), которая была на младенце до сороковин, завязывают всякие сладости, привязывают ее к шее собаки и отпускают собаку. Аульные дети гонятся за собакой и, догнав ее, делят сладости между собой. Была также традиция, согласно которой затем «иткөйлек» забирали бездетные молодые женщины». Мифологическая основа обычая такова: новорожденный до сорока дней считался принадлежащим потустороннему миру, еще не рожденным в этот мир. В день сороковин ребенок, как считалось, действительно рождался, приходил в этот мир.

Не случайно участие собаки в этом обряде, потому что:
а) собака – персонификация еще не пришедшей в этот мир человеческой души;
б) собака – сторож потустороннего мира;
в) собака – облик, который принимает душа покойного.

Название рубашки, в которую с прихода в этот мир и до сорока дней одет младенец, – «собачьей», привязывание этой рубашки к шее собаки – этнографическое выражение этих трех неразделимых понятий» – написала под своим постом Ерке.

И последний иллюстратор Нура Мантис (аудитория 10 тысяч).

И это лишь малое количество авторов, которые здесь отмечены. Многие иллюстраторы горят желанием создать свои мультфильмы, сказки своими героями на казахском языке. Некоторые рисуют эскизы современной одежды с орнаментами, мифических существ с их объяснениями. Делают параллель как было с Squid Game.

Не каждый знает романы казахских писателей, обычаи как «Ит көйлек» и т. д. Те же традиционные игры младшее поколение могут пропустить. Но благодаря популяризации иллюстрации в казахском стиле, не только жители Казахстана, но и иностранцы могут с легкостью заинтересоваться и изучить эти темы. Распространяя свое любимое дело в своем стиле, иллюстраторы передают народу что-то общее – культуру.

Список использованных источников:

1. Иллюстрация: стили, виды, техники и возможности. Подробнее: <https://videoinfographica.com/illustration-types/>.
2. <https://the-steppe.com/lyudi/vizualnaya-filosofiya-qantar-ya-ochen-nadeyushto-iskusstvo-stanet-triggerom-dlya-spyashchego-naroda>.
3. Социальные профили instagram @qantars @nura_mantis @suretwi @mimi.ilnitskaya.

ТҮСТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ИНТЕРЬЕРДЕГІ ҚАУІПСІЗ ТҮСТЕР

Мұратов Адлер Дулатұлы
Астана Халықаралық Университеті, Нұр–Сұлтан қ.
6B02101 – Дизайн мамандығының 4 курс студенті.
Ғылыми жетекшісі – Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Әртүрлі түстер адам өмірінде басты рөл ойнайды, бірақ күнделікті өмірде біз оны байқамаймыз. Түстер арқылы көңіліңізді көтеруге де, денсаулығыңызды да түзетуіңізге болады. Әркімнің өзінің сүйікті түсі болады, ол түстер сіз туралы барлық сырды ашып қояды. Табиғат қоршаған ортадағы сұлулық бояу нақышымен қымбат. Олардың көркі ең алдымен түрлі–түстің реңіне байланысты айқындалады. Теориялық ақпараттарды зерделей келе түстердің психологиялық жақтарын қарастыруды жөн көрдік.

Түстер адамның мінез–құлқына әсер етеді. Түс – адамның көзімен қабылданатын физиологиялық сезім.

Барлық түстер екі топқа бөлінеді:

1. Ахроматикалық (бояусыз);
2. Хроматикалық (боялған).

Хроматикалық немесе хромос – грек тілінен енген сөз, түсті, боялған деген мағынаны білдіреді. Бұл топқа барлық спектрлі түстер қызыл, көк, жасыл және солардың аралас түстері кіреді.

Ахроматикалық түске ақ, қара, және сұр түстің барлық реңктері жатады.

Түс қанықтығы түстегі таза бояутегінің болу дәрежесі. Ең қанық бояу спектр түстері болып саналады (мысалы: қанық қызыл, қанық көк түс, т. б). Қанық бояу деп – түстегі ашықтық дәрежесін түс қуатын, үдемелі қарқындылықты түсінуге болады.

Адам түстерді дененің барлық жасушаларына әсер ететін белгілі бір сипаты бар толқындар ретінде қабылдайды. Түстер шоғыры әсерінің күштілігі сондай, ол тіпті адамды өлтіре алады. Өте сезімтал адамдар бөлмеде ілулі тұрған түстер шоғыры дұрыс таңдап алынбаған суреттерден қайтыс болған жағдайлар кездескен. Ертеде балаларды қызыл матаға орап қызылшадан емдеген. Көптеген өкпе аурулары көк түспен емделеді. Өкпе санаторийлерінде қабырғалардың көкшіл түске боялуы бекер емес, бұл имунитетті күшейтеді. Қан тамыры аурулары кезінде көгілдір және жасыл түстер қолданылады. Бүгінгі күнгі косметологиялық орталықтар дәрі-дәрмекпен қоса түстермен емдеуді де жүзеге асырады [1].

Негізгі түстерге тоқталсақ:

Ақ түс көп жағдайда жарық, қауіпсіздік пен тазалықты білдіреді. Сондай-ақ бұл түс ізгілік, пәктік пен мінсіздік сияқты қасиеттермен байланыстырылады. Киелі кітапта ақ түс өте көп қолданылған. Мысалы,

аяндарда әділдік пен рухани тазалыққа баса назар аудару үшін ақ киім киген адамдар мен періштелер көрсетілген. Ал, аппақ, таза зығырдан киім киген адамдардың ақ боз аттарға мінгендері әділ соғысты білдіреді. Бұл түс адам энергиясының тазалануына өз әсерін тигізеді. Ақ түс таңдайтындар, әдетте, жинақы, адал ниетті адамдар болып табылады. Көп жағдайда олар талап қоя біледі. Ақ түс қараңғы жерлерге жарық беріп тұрады, жандандыра түседі. Егер өзіңізді мейірімді, ретті, таза адам етіп көрсеткіңіз келсе, әрдайым ақ түсті киім сатып алуға тырысыңыз.

Кері әсері: ақ түс адамда шарасыздық сезімін тудыруы мүмкін, қажетсіздік пен тығырыққа тірелу де бар.

Қызыл түс - өмірлік энергия түсі. Қызыл – түстердің ішіндегі ең жылы түс. Адамның өмірге деген талпынысын күшейтеді, адам ағзасындағы қан айналым жүйесін жақсартады. Бұл түсті сөзшең адамдар таңдайды және еркектердің көпшілігіне ұнайды. Екінші жағынан қызыл түс күш пен қызбалықтың белгісі. Қытайда қызыл түс байлық пен дамудың белгісі саналады. Табиғатта адамдар қызыл түсті қарама–қарсы жыныс өкілдерін, ер адамдар әйелдерді, әйелдер ерлерді өздеріне көңіл аударту үшін қолданады. Бұл түсті таңдайтын адамдар күшті, қайсар болып келеді. Кей жағдайда кек қайтаруы да мүмкін. Әдетте, бұл түс ашық мінезді адамдарға тән.

Кері әсері: басқыншылық сезімі мен қозу, есенгіреу мен ашушаңдыққа әкеп соғады. Тым көп қызыл түс адамды нәпсіқұмарлыққа итермелейді, жолына бөгет болғандарды қиратып, қатігездік пен қырсықтық сезімін өршітеді.

Сарғыш түс – бостандықты қажет ететін түс. Адамдардың байқалмайтын қабілеттерін арттырады. Депрессия, қорқыныш билеп жүрген адамдардың көңіл-күйін жайландырады. Сарғыш түс киген адамдар өркөкірек, тәуелсіз болып келеді. Әрдайым танымал болуға ұмтылады. Бұл түсті адамдар көп келіп кететін, араласатын ортада қолданған жөн. Бұндай жерде адамдар бір-біріне ашық, мейірімді болады. Егер әрдайым, көңілді, жас көрінгіңіз келсе, сарғыш түсті киім сатып алуға дүкенге асығыңыз.

Сары түс–адамның ойлау, тез қабылдау қабілетін жақсартады. Өз-өзіне сенімсіз, ұялшақ адамдарға оң әсерін тигізеді. Әдетте, бұл түс қуаты мол, көп сөйлейтін, әртістік өнерге, шығармашылыққа жақын адамдарға тән. Сары түсті киім адамға сарғыш түс сияқты әсер етеді. Шамалы әлдендіріп, интеллектуалды жұмыста көмектеседі. Жаңа идеялар мен адамдардың көзқарасын оң қабылдауға жәрдемдеседі. Сары түс оптимизм түсі, шабыт пен рақымшылық сезімін арттырады.

Кері әсері: әлсіздік пайда болуы мүмкін. Сары түс мол кеңседе ұзақ отыру бас ауруын туғызуы мүмкін. Аса қанығу жүйке жүйесін жұқартып, агрессия мен мазасыздық тудырады.

Жасыл түс – нағыз гармониялық түс, өз-өзін сыйлау, табандылық, тұрақтылық пен табиғилық түсі. Өз–өзімен шынайы адамның, тектіліктің белгісі. Адамның нерв жүйесін тыныштандырады. Бұл түс біреудің қуаныш, ренішіне ортақтаса білетін, әділетті, өзін өзі басқара алатын, достары көп

адамдарға тән. Бұл түсті ұнататын адамдар тұрақты, сенімді болып келеді. Бұл түсті кез келген жерде қолдана беруге болады. Жасыл түсті киім кисеңіз, сіз кез келген ортада тек жақсы жақтан ғана көзге түсесіз.

Кері әсері: зерігу, эгоизм мен қызғаныш тудырады. Сонымен қатар, кей кейде адамның өзіне сенімділігін бәсеңдетеді.

Көк түс – арманыңыздың орындалуына әсер етеді. Бұл түс – шындықтың, біреуге деген сенің адалдығының белгісі ретіндегі түс. Егер сіз біртоға, ешкімнің қолы жеткізсіз көрінгіңіз келсе, көк түсті киім таңдаңыз. Бұл түс кездесуге барғанда өте ыңғайлы. Беріктік пен игіліктің, тұрақтылыққа ұмтылыстың белгісі. Бұл түс бір уақыт өмірдің мәнін іздеуге, өз ойларыңды ретке келтіруге итермелейді.

Кері әсері: Ойларды ауырлатып, еркіндікті тыяды.

Ашық көк түс – салқындатқыш, тыныштандыратын түс. Бұл түс – бейбітшілік, тыныштық символы. Әрдайым тепе-теңділікке, ақылдылыққа шақырады. Ашық көк түсті рухани жетістіктерге ұмтылатын адамдар ұнатады. Әдетте, бұл түсті демалатын жерде қолданған жөн. Киім таңдағанда аса сезімтал, кеңпейілді көрінгіңіз келсе, ашық көк түстіні сатып алуыңызға болады.

Кері әсері: ашық көк түстің молдығы меланхолияға, енжарлыққа, безушілік пен тұйықтыққа әкеп соғуы мүмкін. Сонымен қатар, ұйқышылдық, шаршау мен ашушаңдық шақырады.

Қара түс – жұмбақ, құпия түс. Қара түс – тәуелсіздіктің белгісі. Бұл түсті араласатын ортасында өзінің лайықты орны бар адамдар ұнатады. Тәуелсіз, беделді көрінгіңіз келсе, қара түсті киім таңдаңыз. Сонымен қатар, элеганттылық сезімін арттырады.

Кері әсері: Қара түсті аса көп мөлшерде пайдалану күйзеліске, енжарлыққа душар етуі мүмкін.

Қоңыр түсті көбінесе шыдамды, байсалды жандар ұнатады. Ешкімге тәуелсіз, өзінің ойынан қайтпайтын адамдар қалайды. Кейде олармен араласқанда ойын анық түсіну мүмкін емес. Бұл түс қиыншылықты жеңуге көмектеседі. Мінездегі тұрақтылық, еркіндік пен сабырлықтың көрінісі іспеттес. Қарым-қатынас жосығы мен тұрақтылығын ойлайтын адам көбіне осы түсті таңдайды.

Кері әсері: жабырқау сезімін ушықтырады. Өзгелерден энергия іздеуге мәжбүрлейді. Екінші пландағы адам болуға итермелейді.

Сұр түсті сақ адамдар жақсы көреді. Олар еңбекқор, жұмыста марапатқа ие болмаса да жұмысын тоқтатпай, жалғастыра береді. Сұр түске құмарларға бала күнінде ерекше көңіл бөлінбегенін аңғаруға болады. Сондықтан өзін көрсетуге келгенде тым жасқаншақ. Ол мұны қалыпты жағдай деп түсінеді [2].

Аралас түстер:

Көк-қара – тыныштық.

Сұр-көк – сабырлық, немқұрайлылық.

Көк-қызыл қоңыр – өз жағдайын өзі жасап алу.

Көк-күлгін – нәзіктікке талпыныс.

Көгілдір – түсінуге деген құлшыныс, айналасын махаббатқа бөлеу.
Қоңыр–қызыл – белсенділік.

Табиғатта жылы және суық түстер ғажайып үйлесім тапқан. Мысалы, шөлдің сары құмы мен көгілдір аспан және Антрактида мұзы, көлдер мен теңіздердің көк суы және күн батқан сәттегі қызғылт түсті тау шындары. Жануарлар мен өсімдіктер әлемі де жылы және суық түстерден тұрады. Осы жылы және суық түстердің өзі реңктерге бөлінеді.

Табиғаттың төрт мезгілінде де осы түстердің, яғни жылы және суық түстердің барлығын көруге болады. Мысалы: алтын күз мезгілін алсақ, жылы түстерді табуға болады. Бұл кезде айнала қоршаған өсімдік әлемі сары түске, қызыл түске еніп, сұлулық мекеніне айналады.

Интерьердегі түстер де – дизайнердің ең маңызды «құралы». Қатаң ережелер мен «үйлесімсіз» түстер бүгінгі күні жоқ, бірақ кәсіпқойлар қалай, қайда және қандай реңктерді қолдану жақсы болатыны туралы көптеген құпияларды біледі.

Қонақ бөлмеде көптеген функциялар бар: онда адамдар демалады, көңіл көтереді және бірге уақыт өткізеді. Жатын бөлмедегі жиһаз да бүкіл өмір жолында бірге жүретін бөлшек. Қабырға түсін таңдау бірқатар элементтерді ескере отырып, орындалуы керек. Жалпы қонақ бөлмесі үшін арнайы түстер жоқ, ол үй иесінің таңдауына байланысты безендіруге болады.

Ас үй үшін жылы түстерді таңдаған дұрыс. Мысалы, қызғылт сары, сары және қызыл – олар көңіл-күйді және тәбетті жақсартады. Оларды қабырғалардың біріне, алжапқышқа, сондай-ақ тұрмыстық техникаға, жиһазға және аксессуарларға екпін ретінде пайдалануға болады. Мұндай жарқын, көңілді реңктердің серіктері ретінде бейтарап ақ, ақшыл сары, сұр және қара түстер қолайлы.

Жатын бөлменің түс схемасы ауыр күннен кейін демалуға және тәтті ұйықтауға көмектесуі керек. Жатын бөлмесі үшін пастелді түстер жақсы. Бір-бірімен үйлесетін ақшыл, сұр, құм, шоколад түсі, алтын, күлгін, көк, қызғылт және көгілдір түстерге назар аударыңыз.

Жуынатын бөлме – біздің күнімізді бастайтын және аяқтайтын жер. Жуынатын бөлме үшін ең ыңғайлы шешімдер: ақшыл көк немесе көк, ақшыл және сұр, ақ шоколад түстері. Жуынатын бөлмеде жасылдан аулақ болған жақсы – ваннада ол көгеру мен ылғалмен байланысты болады [3].

Жалпы, түстердің қоршаған ортамен үйлесім тауып орналасуы ол жайлылық пен әсемдіктің кепілі. Сондықтан да кез-келген ортаны безендірер кезде түстердің ұғымы мен үйлесімін оқып, анықтап алған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Итген И. Искусство цвета. – М: Д. Аронов, 2001.
2. Никитина Н. Цветоведение. Колористика в композиции: Учебное пособие / под ред. Истратова А. – 2-е изд., М.: Флинта, 2017.
3. Электр. Ресурс. Режим доступа: <https://legko.com/blog/p/idealnoe-sochetanie>.

КОМПОЗИЦИЯ ГРАФИКИ УЗОРНОЙ ЛИНИИ И ОРНАМЕНТА В КАЗАХСКИХ СВАДЕБНЫХ КОСТЮМАХ

Наурзалина Сабина Сабыргалиевна
магистрант 2 курса, специальность 7М02101 – Дизайн,
Международный университет Астана, Нур–Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Асылханов Ермек Сабырович, д. п. н.

Генезис казахского свадебного костюма имеет свою своеобразную концепцию развития. По региональному расположению представителей социума Казахстана декор, фасон и особенно графика узорных линий отличаются друг от друга. Казахский свадебный костюм украшают преимущественно стилизованной узорной графикой где в основном изображают солнце, растительность, птиц в паре в основном лебеди и символизирующие узоры бесконечность.

В природе все находится в гармонии. Именно поэтому мы сами стремимся создать гармоничный облик, чтобы окружающие нас люди увидели нашу красоту. Именно в орнаментах как знаках–символах запечатлены аллегории, которые обостряют ум, придают живость выразительным средствам. Гармония в орнаменте свадебных костюмов определяется правилами композиции. Композиция в орнаменте (от латинского – объединение, соединение) – это сочетание всех элементов рапорта орнамента в единое целое.

Из древне орнамент передавал целую историю полагая, что орнамент - это застывшая магия вечных ритмов. Символы, сплетенные из стилизованных линий, образы в которых закодированы человеческие взаимодействия, мифические знаки, представляющие весь окружающий мир и о нем, о жизни, о смерти о вечности. Это определение несколько поэтичное, но недостаточно научное. Так, что такое орнамент с научной точки зрения геометрии, искусствоведения и даже семиотики? Простейшие элементы, из которых и складывается более сложный рисунок, одни и те же почти для всех культур. Отличия проявляются в другом – в частоте и особенностях изображения конкретного символа. У одних народов чаще наблюдаются круги как символ солнца, у других – спираль как символ вечности. Геометрические орнаменты складываются из таких элементов как:

- извилистая линия – символ воды и переменчивости мира;
- круг – знак солнца и бесконечности;
- крест – символ мужского (небо) и женского начал (земля).

Все происходящее в мире циклично, подчиняется ритмам, которые пронизывают всю жизнь природы. Ритм порождает колебания.

День и ночь, лето и зима, прилив и отлив – все управляется одним общим ритмом. Человек всегда чувствовал его присутствие, знал о нем и отразил это знание в орнаменте.

При всем богатстве и разнообразии орнаментального искусства, прослеженного по древним археологическим памятникам Казахстана, сложились мотивы геометрического, зооморфного, космогонического и растительного орнаментов. По происхождению казахский орнамент делится на две группы: к первой относятся те орнаменты, которые возникли на собственной национальной почве, являются истинно казахским орнаментом. Вторая – это те орнаменты, которые казахи переняли у других народов, т.е. интернациональные орнаменты. Казахский национальный орнамент насчитывает очень много видов и названий – более 200. По содержанию орнамент можно классифицировать по следующим группам:

А) Космогонический (связанный с изображением солнца, луны и звезд). Он символизирует мировое пространство, четыре стороны света, вечное движение. В его составе такие виды орнамента, как «ай» (луна), «айшык» (лунообразный), «жұлдызша» (звездочка), «күн нұры» (солнечный свет), «күн көзі» (солнечный глаз), «күн сәулесі» (солнечный луч), «ай гүл» (лунный цветок), «жұлдыз» (звезда).

Б) Орнамент, связанный с названием животных, частей тел и тд. В основу этого вида орнамента взята форма «қошқар мүйіз» (бараний рог), «ит кұйрық» (собачий хвост), «өркеш» (верблюжий горб), «түйе табан» (верблюжий след), «аша тұяқ» (пара копыт), «түйе мойын» (верблюжья шея), «асқар мүйіз» (рог архара).

В) Орнамент, связанный с названием мелких животных и насекомых: «алақұрт» (пестрый паук), «жылан» (змея), «жыланбас» (змеиная голова), «құмырсқа» (муравей), «жыланбауыр» (змеиное брюхо), «көбелек» (бабочка), «шыбын қанат» (крылья мухи).

Г) Орнамент, связанный с названием птиц: «құсқанат» (птичья крылья), «қазтабан» (гусиные лапки), «қазмойын» (гусиная шея), «құсмойын» (птичья шея), «құстұмсық» (птичий клюв).

Д) Растительный орнамент включает мотивы – листья, пальметты, трилистники, бутоны, цветки, имеющие специфические названия «арпабас» (ячменная голова), «үш, бес, алты, сегіз, он екі жапырақты гүлдер» (трех-, пяти-, шести-, восьми-, двенадцатилистные цветы), «қызқалдақ» (тюльпан), «райхангүл» (роза), «гүл» (цветок), «жетігүл» (семицветик) и др. Их переплетения раскрывают в орнаменте понятие единства, согласованности, причинно–следственной обусловности жизни на земле.

Е) Орнамент, связанный с орудиями труда и быта: «балта» (топор), «өзгім-өзімек» (плетенка), «шарбақ» (плетень), «төрт таспа» (четыре ленты), «түйме» (пуговица), «ожау» (ковш), «қайнар» (родник), «қос тұмарша» (два амулета), «балтақ» (костыль), «сыңар өкше» (один каблук), «ирек» (зигзаг), «тарақ» (гребешок).

Ё) Орнамент, связанный с изображением геометрических фигур – квадратов, ромбов, прямоугольников, зигзагов, многогранников, символизирующих магические знаки, оберега от злых духов.

В популярной книге Узбекали Джанибекова «Эхо... По следам золотой домбры», знакомящей нас с историей и этнографией казахского народа, в графическом виде представлены основные мотивы казахского орнамента, которые используются и сегодня в народных ремеслах как в чистом виде, так и в их интерпретациях. Родоначальников орнаментального искусства считается широко распространенный в народном быту рогообразный орнамент. Например, зооморфные узор: кошқар мүйіз – бараньи рога, қос мүйіз – парные рога, сыңар мүйіз – один рог. Такие мотивы, как қарға тұяқ – воронья лапка, аша тұяқ – раздвоенное копыто, құсмұрын – птичий клюв, құсқанат – птичье крыло, уходят в глубины сакского времени, базируясь на многочисленных сюжетах яркого искусства «звериного» стиля.

К древнейшим видам орнамента относят космогонические узоры. Предметы искусства с солярными знаками в древности были талисманом, оберегом. Древние солярные и геометрические мотивы: шаршы – ромбы, тұмарша – амулет (треугольники), балдақ – костыль (т-образные), ирек, су өрнек – зигзаг, сүйір – остроконечный, шынжыр – цепь, в многогранных и меандровиных и сетчато-пересекающихся линиях заметны следы первобытного искусства скотоводов трех тысячелетий давности. Добавление к формообразующему элементу небольших отростков и последующее преобразование превращают его в трилистник, Пальметку или бегущий стебель, Причем в роли узора выступает не только исходный элемент, Но и фон орнамента. До сих пор не рассматривалось значение двух особенностей казахского орнамента – примерного равенства площадей узора и фона их структурной равноценности (но не одинаковости). Содержательный смысл второй важнейшей стилиевой особенности орнамента – равноценности узора и фона, решенных чаще всего в контрастных (по цвету) отношениях, может проясниться, если исходить из понимания значения исходной формы казахской орнаментики, как символа развития жизни. Еще одна особенность казахского орнамента.

Казахские мастера в подавляющем большинстве никогда не пользовались трафаретами, а создавали свои орнаментальные композиции от руки на глаз. Возникавшие при таком способе неточности и нарушение строгой симметрии отражали характер, присущий реальному миру. Основной вывод из всего сказанного кроется в том, что орнамент – это специфический вид изобразительного искусства, который в условно–символической форме отражает важнейшие для человека идеи бытия. Продолжим исследование казахского орнамента, выделив из второго орнаментальных типа группу орнаментов, предположительно зооморфного характера – рогообразных завитков, спиралей и комбинаций. Раскрытие мифологического смысла орнаментальных изображений очень сложно. Здесь также можно проследить связь с мировым деревом. Верхнему уровню, например, соответствовали

птицы, а рогатые копытные животные соотносились со средней зоной мироздания. Очень часто олень символизировал среднюю зону дерева (из-за сходства ветвистых рогов с ветвями дерева). Очень часто можно наблюдать переплетенность растительных мотивов (особенно в изображениях из Пазырыкских курганов), где рога оленя и даже его хвост прорастают трилистниками. И в скифской, и в тюркской мифологии рогатые животные и конь связываются также с небесным верхним разделом мира. Их солярная, космическая природа отражена во множестве свидетельств древних авторов фольклора, в памятниках искусства. Сопоставления казахстанских материалов 19 – начало 20 века со средневековыми и поздние вековыми центрально-азиатскими, помогающие раскрыть идейное содержание казахского орнаментального искусства, сохранили преимущественную связь с верованиями древнетюркских племен, выходцев из Центральной Азии. Например, казахи считали архара и барана существами чистыми и угодными богу, состоящими из огня и неба, поэтому их рога украшали могилы святых шейхов, а изображения рогов в орнаменте, кроме всего прочего, обладали еще свойствами оберегов. Все разнообразие орнаментальных мотивов и композиций в казахском декоративном искусстве получается в результате изобразительного использования различных типов симметрии, на основе ограниченного числа исходных элементов.

Абсолютное первенство принадлежит рогообразному завитку кошкармуиз (бараньи рога). Эпохой, резко изменившей стиль степного орнамента, была эпоха раннего железного века или, как ее называли историки – эпоха ранних кочевников. Художественный стиль, созданный скифами, называют «звериным» и его пышный расцвет связывают с золотыми и бронзовыми украшениями, на которых животные сплетены в яростных схватках, но это не означает, что весь изобразительный ряд орнамента замыкался на изображениях животных. Первичную, неделимую единицу любой орнаментальной структуры мы будем называть «элементом». Единицей на ступень сложнее, чем элемент является мотив, он может состоять из двух и более одинаковых или разных элементов. Например, мотив «парных рогов» состоит из 2-х элементов – рогообразных завитков. Этот же мотив может быть образован двумя «спиралями». Некоторые ученые это называют «сюжетом». Но это не всегда правильно.

Третий структурный уровень называть термином «композиция». И, наконец, само название «орнамент» в более узком значении можно отождествлять со словом «узор» и считать произведением орнаментального искусства. Узор может быть выполнен в любой технике и на любом материале. Узорные линии и цветоколеристика являются основными факторами формообразования казахских свадебных костюмов и не только.

В современных условиях казахские национальные свадебные костюмы сохранили свои особенности несмотря на ряд явлений связанные быстрым обменом видеовизуализации, смешением представителей (переездом) в

следствие урбанизации по региональным признакам и сохранения свои особенности формообразования и графических узорных линий.

Список использованной литературы

1. Джанибеков У. Эхо...По следам золотой домбры. – Алматы: Өнер, 1990.
2. Асылханов Е. С. и др. Түрік өнер: Антология – Астана: Түркі академиясі, 2014.
3. Бек–Нурмахамедов Н. Мавзолей Хаджа Ахмета Яссави. – Алма-Ата:Өнер, 1980.
4. Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998.
5. Археология Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006.

ӘШЕКЕЙЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ ӨРНЕКТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӨРНЕКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

Нұрданбек Бекболат,
7B02101 Дизайн мамандығының магистранты,
Астана Халықаралық университетінің.
Ғылыми жетекшісі – п. ғ. д. Бегімбай К. М.

Қазақтың ұлттық ою – өрнегі – қазақ жерін мекендеген көшпелі тайпалар өнері әсерімен ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір жүйеге келген ою – өрнек түрлері. Қазақтың алғашқы ою – өрнек үлгілері Андронов мәдениеті мен байырғы сақ, ғұн, үйсін өнері мұраларынан геометриялық, зооморфтық (жан – жануарлардың табиғи және фантастикалық бейнерлері), көгеріс өрнек пен қиял – ғажайып ою – өрнектер (аспанның, жердің символы) ретінде кездеседі.

Олар негізінен малгершілік, саятшылық, әдет – ғұрып, үй іші жабдықтары мен сән – салтанат бұйымдарын, батырлық қару – құралдарын әсемдеуге қолданылған. Тартымды жасалып, биязы көркемделген өнердің көне мұралары (алтын тәтілер, ағаштан қыштан, өнделген теріден жасалған ыдыстар, түкті кілемдер мен кестелі заттар т.б.)

Қазақ оюы, қазақтың ою – өрнегі – үй – жиһаздарын, сәндік, тұрмыстық бұйымдар мен киімдерді нақыштап безендіруге қолданылатын өрнектер. Жаппай дамыған кезеңінде (19 ғасырдан кейін) қазақтардың үй жиһаздарын әшекейлеуге кең көлемде қолданған ою – өрнектерді, негізінен: зооморфтық, өсімдік сипатты, геометриялық, космогониялық түрлерге жіктеуге болады. Олардың ішінде жануарлардың сыртқы пішініне, мүйізіне, тырнағына, мойнына, табанына, т. б. мүшесіне ұқсас ою – өрнектер халық арасына (зооморфтық түр) кең тараған. Зооморфтық ою – өрнек кебеже, жүкаяқ, әбдіре, асадал сияқты тұрмыстық бұйымдар әшекейінде жиі кездеседі. Аталған ою – өрнектер кебеже бүйірінде, көбінесе, тігінен бедерленіп, бос жерлерін толықтырған, ал төсектің жан ағашы белгілі бір ырғақпен түгел дерлік өрнектелген. Кейде оларды өсімдік сипатты өрнектермен сабақтастырып, жарасымды тұтас композиция құраған [1].

Ұсақ аңдардың табандарының іздері жүкаяқ, кебеже, асадалдың көрнекті жерлеріне салынған. Сонымен қатар бұл өрнек түрін үй жиһаздарының жиектерінен, бұрыштарынан кездестіруге болады. Зооморфтық өрнекте төрт түлік малдың абстракциялық пішіні ерекше орын алады. Оған мысал ретінде қошқармүйіз, төртқұлақ, түйетабан, ботамойын, түлкібас, құсқанат және тағы басқа оюларын атауға болады. Қошқармүйіз оюы қазақ халқының бүкіл тыныс – тіршілігін танытады. Кей қолданыста ол қырықмүйіз, сыңармүйіз, арқармүйіз болып түрленіп отырады. Қошқармүйіз төрт тармақтан құралып, ортасы айқыш тәрізді болып келеді. Төртқұлақ өрнегі кебеже, жүкаяқтарды безендіруде кеңінен қолданылады. Ол ағаш бұйымдар

бетінің кейде дәл ортасына, кейде бұрышына бедерленген. Ағаш бұйымдарда түлкібас, иттабақ, итемшек, қарақұс, құстұмсық, көбелек, ботамойын, түйетабан, шыбынның қанаты деп аталатын зооморфтық өрнектер ұшырасады. Олар, әсіресе, жұкаяқтарды, төсектерді өрнектеуге кеңінен қолданылады.

Үй жиһаздарында кең пайдаланылатын Қазақ оюының келесі бір түрі – өсімдік сипатты ою – өрнектер. Олар тұрмыстағы ағаш бұйымдарда жиі кездеседі. Жалпы өсімдік өрнегінің жапырақ, гүл, сабақша, өткізбе, шиыршық, тамыр түрінде және жаңадан ашылып келе жатқан жауқазын бейнесінде ұшырасады. Өсімдік сипатты ою – өрнек, көбінесе, кебеже мен жұкаяқтардың, әбдірелердің беттерінде тігінен де, көлденеңінен де бедерленеді. Ал асадалдарда бұл ою – өрнектер бір – бірімен сабақтасып, тұтасқан түрінде беріліп отырады. Өсімдіктер ағаш бұйымдарда шебердің талғамына қарай әр қилы көрініс табады. Шебер оны өз талғамына орай жеке де, топтастырып та пайдаланған. Сондай – ақ, ағаш бұйымдарда өсімдік белгілері сабақтастырылған, шиыршықталған күйінде немесе шеңбер түрінде бедерленген. Бұл ою – өрнектің арасындағы бүгінде кең таралғаны ағаш сұлбасының абстракциялық түрдегі бейнесі. Аталған ою – өрнектің арасындағы келесі кең таралғаны – жапырақ тектес түрі. Жапырақтың, әсіресе, дара және топтасқан бейнелері көп қолданыс тапқан.

Үй жиһаздарында геометриялық ою – өрнек түрі жиі кездеседі. Ол барлық дерлік бұйымдарда орын алады, көбінесе, жалпы композиция құру барысында негізгі күрделі ою – өрнектерді жалғастырушы, толықтырушы рөлін атқарады. Кейде әр қилы орындалған сызықшалар 40 – 50 көлбеу орналасса, бір тұстарда қосарласа тартылады. Ол үй жиһазының жиектеріне, бүйірлеріне, қапталдарына нақышталады. Көбінесе, кебеже, әбдіренің орта тұсында шеңбер, сызық түрінде бедерленеді. Сондай – ақ, үй бұйымдарында геометриялық ою – өрнектердің үшбұрыш, төртбұрыш, сүйірбұрыш, айқышты, сопақша түрлері де кездеседі [2].

Қазақ жиһаздарында космогониялық ою – өрнек те кең таралған. Ол кебеже мен әбдіре бетінің дәл ортасында, көбінесе, күн бейнесінде бейнеленіп, айналасына ұсақ жұлдызшалар, бұлт, толқын салынады. 20 ғ – дың 60 – 80 – жылдары Маңғыстау шеберлерінің қолынан шыққан кейбір үй жиһаздарында жұлдыз, балға мен орақ көп кездеседі. Ағаш бұйымдарда космогониялық ою – өрнектердің «жұлдыз», «шұғыла», «төртқұлақ», «бітпес», «шимай» деп аталатын түрлері кеңінен қолданған. Аталған ою – өрнектер, негізінен, ағаш бұйымдарында бірнеше рет қайталанып, ырғақ заңдылығымен орындалады. Космогониялық ою – өрнектер үй жиһаздарының орта тұсында және жиектерінде бедерленген. Мәселен, күн бейнесі, оның шұғыласы ағаш бұйымдарының ортасында шеңбер түрінде бедерленсе, ай бейнесі көбінесе қыз жасауларында жаңа ай күйінде өрнектеледі. Ал, толқын тәріздес шумақталған бұлт бейнесінің сыртқы пішіні бұйымдардың жиектерінде беріледі. Ағаш бұйымдарында көрініс тапқан ою – өрнек түрлері мен олардың

мазмұны қазақтар арасында ағаш оймыштаудың біршама жақсы дамығандығын аңғартады [3].

Ою – өрнектердің түрлері. Өрнектердің түстері мен бояулары. Ою – өрнек ісі тым ерте заманнан бастап – ақ қолөнерінің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеп әшекейлеудің негізі болып келді. Ою деген сөзбен өрнек деген сөздің мағынасы бір. Бұл сөздің ұғымында бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау немесе екі затты оя кесіп қиюластырып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып бедер түсіру деген мағына жатады. Ал өрнек дегеніміз әр түрлі ою, бедер, бейненің, күйдіріп, жалатып, бояп, батырып, қалыптап істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортаң атауы іспеттес. Сондықтан көбінесе ою – өрнек деп қосарланып айтыла береді. Ертедегі қазақ оюларын мазмұны жағынан іріктесек, негізінен 3 түрлі ұғымды бейнелейді. Олар: біріншіден, мал өсіру мен аңшылықты, екіншіден, жер – су, көшіп – қону көріністерін, үшіншіден, күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың сыртқы бейнесін береді. Шеберлер іске беріліп, жұмыс әдісіне төселе келе өздерінің көрген ою – үлгілерін жатқа жасап, оюға өз бетімен жаңа түрлер енгізу дәрежесіне жетті. Халық мұндай адамдарды «оюшы» деп атады. Әрбір елде, әрбір руда атағы шыққан таңдаулы оюшылар болды. Ондайлар өз өнерінің тамаша үлгісін өзінің руына, маңайындағы елдерге таратып отырды. Осыдан келіп әр түрлі ою – өрнектерде, киімдер мен кілемдерде, сырмақтар мен кестелерде және т. с. с. «арғын үлгісі», «керей үлгісі» немесе «ұлы жүздің үлгісі», «орта жүздің үлгісі», «кіші жүздің үлгісі» деген мәнерлер пайда болды. Осы ою – өрнектердің көп қолданылатындарына, сондықтан да халық шеберлерінің көпшілігіне белгілі атауларының кейбір түрлеріне әдейі тоқтап өтейік.

Ою – өрнектердің түрлері

1. «Мүйіз» – қазақ оюының ең көне мәнері. Ою – өрнектің бұл элементі мүйізді мегзеуден шыққан. «Мүйіз» ою – өрнек кейде ұсақ, кейде ірі болып келеді. Ұсақ түрлері ағаш, сүйек, мүйіз сияқты нәзік қолөнер саласында қолданады. Ірі түрлері сырмақ, текемет, алаша, кілем, сәулет өнерінде сан түрлі мәнерде қолданылады. Мүйіз элементтері «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «маралмүйіз», «еркешмүйіз», «қошқармүйіз» т.б. түрлерге бөлінеді. «Мүйіз» өрнегі үй жиһаздарында (кілем, сырмақ, текемет, алаша, көрпе, түскиіз, шымши), тұрмыстық заттарда (саба, шанаш, күбі, оқшантай, торсық, сандық т.б.), сондай – ақ қару – жарақтарда (қынап, оқшантай, торсық, садақ), киім – кешек, ат әбзелдерінде (ертоқым, айыл) қолданылады, жалпы бұл элементтің қолданбайтын жері жоқ десе де болады.

2. «Қосмүйіз» ою – өрнегі қойдың, ешкінің, сиырдың екі мүйізін ғана бейнелейді және кейде «ырғақ», кейде «ілемек» деп аталатын оюларды «қосмүйіз» дейді. Үй жиһаздары мен тұрмыстық заттарды, киім – кешек, қару – жарақтарды безендіру үшін пайдаланатын қой, ешкі, сиыр, бұғы, марал сияқты жануарлардың қос мүйізін бейнелейтін ою – өрнек. Қазіргі кезде «қосмүйіз» ою – өрнегін сәукелеге, айыр қалпақтың төбесіне, шетіне, қамзолдың алдыңғы жағына, етіктің қонышына салады.

3. «Арқармүйіз» деп аталатын ою – өрнек қойдың мүйізін бейнелейтін оюдың түрі. Бұл элемент «қошқармүйізге» өте ұқсас, бірақ, оған қарағанда шиыршықтанып, тармағы одан көбірек болып келеді (кілем, тұскиіз, сыр – мақ, кесте, киім – кешек пен үй жиһаздарында кездеседі).
4. «Қошқармүйіз» ою – өрнегі қойдың төбесі мен екі жаққа иіріле түскен мүйіз бейнесінде келіп, оның қолтық тұсынан қойдың құлағын долбарлайтын тағы бір шолақ мүйіз тәрізді екі буын шығып тұрады. Одан байқаған адамға қошқардың тұмсық бейнесі аңғарылады. Текемет, сырмақ, басқұр, алаша, кілем, былғары, сүйек, ағаш, зергерлік бұйымдардың барлық түрлерінде кездеседі. Киізден жасалған бұйымдарда бұл ою түсті шүберектермен ойылып, құрақ, яғни аппликациялық өрнек түрінде де тігіледі.
5. «Қырықмүйіз» ою – өрнегі біріне – бірі жалғаса, тармақтала қосылған, кеп мүйізден құралған ою – өрнектің бір түрі. Ол көбінесе дөңгелек не төртбұрыш ішінде бейнеленеді, кейде бұтақтың ағашы тәрізді тармақталып, жайылып бейнеленеді. Бір – бірімен қосылған бірнеше тармақты көп мүйізді оюлардан құралады. (Тұскиіз, тон, кежім, сырмақ, текемет, архитектура сәулет өнерінде молырақ кездеседі).
6. «Сынықмүйіз» морт сынған тік төртбұрыш жасап, төрт рет ішке қарай иіледі. Бұл ою – өрнек кілемдерді, шилерді, басқұр мен алашаларды, сондай – ақ әр түрлі қалталарды безендіру үшін пайдаланылады, ал сырт көрінісі малдың сынған мүйізіне ұқсайды.
7. «Өркеш» ою – өрнегі түйенің қос өркешін бейнелейді. Сырмақ, текемет, тұскиіздерге салынатын ою – өрнек композициясында көбірек кездесетін элемент. Қазақ оюында мал мен аңның қос мүйізін, түйенің қос өркешін, биенің қос емшегін бейнелеу тек симметриялық тепе – теңдік үшін ғана емес, сонымен қатар береке – бірліктің, көбеюдің символын білдіреді.
8. «Шыныгүл» ою – өрнегі гүлді тұспалдап тұрады. Бұл өрнек «төрташтық», «итемшек» оюларына ұқсас келеді. «Шыныгүл» ою – өрнегі айға, мүйізге, жапыраққа ұқсас элементтерден құралған. Екі мүйіздің қайырылған екі ұшына жапырақ қондырылған, сол жапырақтар бірнеше рет сатыланып қайталанылып отырады.
9. «Гүл» ою – өрнегі гүл өсімдігінің барлық түрлерін тұспалдап тұрады. Бұл өрнектің түрі үш жапырақты ою – өрнектен басталып, он екі жапырақты ою – өрнекке дейін қолөнер бұйымдарында кездеседі. Кесте тоқуда және киім – кешектердің жағасына, қалтасына, жиектеріне салады.
10. «Шытырман» ою – өрнегі көп жапырақты есімдік пен көп тармақты мүйіз және геометриялық фигуралар аралас келетін күрделі өрнек. Мұндай өрнектер заттардың бетіне көп тармақ болып желіленіп келуі бүтін бір сюжетті (жайлау, орман, жазық дала, кең сахара) мезгеп жасалады.
11. «Түйетабан» ою – өрнегі түйенің басқан ізін долбарлайтын күрделі ою – өрнек. Ол кейде «қарта», «қарға», «қызылайыр» ою – өрнегіне ұқсайды. Қатар тұрған S тәрізді екі сызық қатарласып қосылмайды, түйенің табанына ұқсас екі жарты сопақша дөңгеленіп келетін ою. Түйетабан деп аталатын көп гүлді,

үлпек басты тікені бар есімдік ол да түйенің табанына ұқсас екі жарты, оны кей жерлерде «табақ» өрнегі деп атайды.

12. «Сыңарөкеш» ою – өрнегі «сыңармүйіз» оюында айтылғандай, мүйіздің бір сыңары етіктің басына ұқсап, қайқиып, қайталанып, шексіздікке ұласа береді. Бұл өрнек негізінен «қошқармүйіз» элементінен жасалады.

13. «Балдақ» ою – өрнегі бүркіт ұстаған қолдың білегіне киіліп тұратын жоғары басы балдақ сияқты жарты шығыр формасында келеді. Балдақ өрнегі бір – бірімен қосыла, шеңберге ілмелене келіп, күрделі өрнек түзейді. Бұл өрнек киіз бұйымдарын әшекейлеуде, кесте тігуде, зат бетіне оюлы бедер салуда қолданылады.

14. «Қармақ» ою – өрнегі кәдімгі балық аулайтын қармақтың ілмегін тұспалдайды. Қармақ өрнегінде екі – үш, кейде одан да көп тармақ болады, оны кейде «зәкір таңба» деп те атайды.

15. «Тарақ» үлгідегі өрнек күнделікті тұрмыста пайдаланылып жүрген шаш тарайтын тараққа ұқсайды. Бұл өрнек нақышына келтіріліп алаша, басқұрларда қолданылады және тараққа ұқсас бірнеше жуан жолақтардан тұрады.

16. «Қосалқа» ою – өрнегі әшекейлі тізілген мойынға салатын моншаққа ұқсас болып келеді. Қазақ оюларының ішіндегі ең көп тараған оюдың түрі. Өте шебер келісім тауып құрастырылған «қосалқа» оюлары бір тұтас композиция өрнек жүйесін жасайды. Ою – өрнек алқаның, сырғаның, жүзіктің көзіне салынып, кебінесе зергерлік бұйымдарда қолданылады.

17. «Су өрнегі» деп әрбір өрнекті беліп тұрған жолақты айтады. Су өрнегі екі қатар сызық аралығында ирек сызық арқылы дөңгелек, төртбұрыш бейнелерді жасайды. Бұл ою – өрнекті «бессаусақ», кейде «бесгүл» деп те атайды.

18. «Алаша», «Аламыш» ою – өрнектері жарыса жасалған көп түрлі – түсті жолақтардан құралады. Кейде сол жолақтардың ішінде геометриялық фигуралар тектес не «мүйіз» өрнектерінің желілі түрлерінен құралған түрлі – түсті оюлар болады. Бұл «аламыш» өрнегі шахмат тақтасының алаша сызығы сияқты жарыса салынған қысқа, кейде ұзын сызықтардан тұрады. Бұл өрнек ши орауда, терме бауларда, кілем, алаша, сүйек өрнектерінде кездеседі.

19. «Айыр» ою – өрнегі. «Ашатұяқ», «айыр – тұяқ» өрнегі кейде «айыр» өрнегі деп те аталады. Пішен ашалайтын айыр құралға ұқсас болып келеді.

20. «Ботакөз» ою – өрнегі әшекейлі композициясының ортасына салынатын немесе бірнеше қайталанып келіп, шетін көмкеретін жиектеме түзейтін ою. Сырт пішіні ботаның көзіндей дөңгеленген ромбыға ұқсайтын геометриялық ою – өрнек. Бұл орамалдың шетін көмкеретін жиектеме түзейді.

21. «Қаңқа» ою – өрнегі тоқыма бұйымдарында қолданылады. Малдың қурап қалған сүйегін тұспалдайды. Алаша, басқұр, бау, т.б. тоқыма бұйымдар негізіндегі өрнек ретінде салынады.

22. «Омыртқа» ою – өрнегін кестелерден, өрме шилерден, сүйек пен ағаштан жасалған бұйымдардан жиі көреміз. Бұл өрнек түрі омыртқаның түрін тұспалдайды, ол әр түрлі үйлесімде түрленіп, ою композициясының ортасына және жиегіне қолданылады.

23. «Жіліншік» ою – өрнегі малдың жілік сүйектерінің негізінде туған атау. Жіліншік өрнегі қатар екі сызық бейнесінен құралатын буынды өрнек (алаша, киіз, тысқап, баулар, басқұрларды безендіруге қолданылады).
24. «Тіс» ою – өрнегі малдың, аңның тісіне ұқсас, аққара түсті шақпақтан құралатын, шахмат тақтасына ұқсас ою – өрнек. Кесте тігуде бұрыштарын қарама – қарсы түйістіріп отыратын тік сынық сирек тігістердің өрнегінде қолданылады. Мұны «тіс», «иттіс» деп те атай береді.
25. «Таңдай» ою – өрнегі малдың таңдайының бедерін бейнелеуден шыққан, диагональ тәрізді өрнек. Бұл өрнек ағаш, мүйіз, сүйек заттарының шетіне, киімдердің жағасына, кимешектің жақтауына салынады. Таңдай өрнегі басқа түркі тектес халықтарда да кездеседі.
26. «Бөрікөз» ою – өрнегі бөрінің көзін, қасқырдың басын, құлағын, сондай – ақ «бөрікүлак» деп аталатын жапырақты бейнелейді.
27. «Итқұйрық» ою – өрнегінің сырт көрінісі иттің қайқайып тұрған құйрығына ұқсас, көбінесе мұны сүйек пенағаштан жасалған бұйымдардың (киіз үй есігі мен ағаш төсектің) бетін бедерлеу үшін, киіз бұйымдарды әшекейлеу үшін қолданады.
28. «Түлкібас» ою – өрнегі мысықтың, түлкінің бас бейнесін тұспалдайтын, сопақша дөңгелектерден, алмұрт бейнелерінен құралады. Бұл ою – өрнек сүйекке, ағашқа, шиге, кестенің шетіне салынады. Сондықтан бұйымдарды сүйектен әшекейлегенде сүйекпен ойып «түлкібас» өрнегін түсіреді.
29. «Жылан», «жыланбас» ою – өрнегі балалардың тақия – сына «көз тимесін» деп тағатын, жыланның бас сүйегіне ұқсас ою – өрнек. Бұл ою – өрнек жыланның бейнесін тұспалдап тұрады.
30. «Құсқанат» ою – өрнегі мүйіз оюымен не шахмат шақпақтарының ізімен бейнеленген құстың қанаты тәріздес ою – өрнек. Ал бұйымдарда көп қолданылатын бұл ою қанатын жайып, ұшып келе жатқан құсты тұспалдайды. Қазіргі кезде «құсқанаты» ою – өрнегін басқа өрнектермен аралас қолдана береді.
31. «Құсмойын» ою – өрнегі құстың мойнын тұспалдаудан туған. Бұлар көбінесе мүйіз мәнерімен жасалады. Ол иіле келген доғал тармақты мүйіздерден, ромбтардан, сызықтардан құралады. Құс атына байланысты өрнектердің бәрі қолөнер үлгілерінің барлық түрлеріне тән.
32. «Құстұмсық» бұл өрнек құстың тұмсығын тұспалдаудан туған. «Құстұмсық» тармақты мүйіздер мен сызықтардан құралады. Ою – өрнекті қиғанда ортасындағы сызықтың ұшының басы құстың тұмсығына ұқсас қиылады. «Құстұмсық» жүзік немесе «топсалы» сәлемдеме ретінде, жүзігі туыстар арасында дәнекер қызметін атқарған. Тұрмысқа шыққан қызынан орамалға түйілген құстұмсық жүзік келсе, ата – анасы қуанып кершілерін шақырған. Құс бейнесі халық түсінігінде азаттықтың белгісі. Жүзікке қарап ата – анасы қызының ұзатылған жерінің жақсы екендігін біледі.
33. «Қазтабан» ою – өрнегі Маңғыстаудағы құл пытастарды өрнектеуде көп қолда – нылған, қаздың табанын тұспалдаған күрделі S элементтерінен тұрады. Бұл оюдың S үлгімен бейнеленетін «ботамойын» оюынан

айырмашылығы екі қатар орналасқан SS екі қаздың бейнесін тұспалдайды. Қаздың басы, мойны анық байқалып тұрады.

34. «Шетою» ою – өрнегін шексіздікке ұластыра ою деп те атайды. Берілген өрнектің бір элементі шексіз қайтапана береді. «Шетою» есіктің жақтауына, текемет, сырмақ, кебеже, киімкешек, ыдыс – аяқтың жиегіне сапынатын ою – өрнектер.

35. «Ирек», «Ирексу» өрнектері кейде түзу сызықтардың сынықтары, кейде доғал сынықтардың ұштасуы арқылы жасалады. Ондай сызықтар бірнеше қатар сызықтар түрінде қатарласа келеді. «Ирек», «ирексу» өрнегінің жасалуы кейде бір иректің іші екінші ирекке қарсы келіп «төртбұрыштар» мен «сағатбау», «саты» тәріздес өрнектер жүйесін түзейді. Бұл өрнек: бешпент, қамзол, шапан, тақияның жиегіне орнатылады. Зергерлік бұйымдарда: сақина, білезік, қапсырма, алқалардың жиегінде және ши, сырмақ, кебеже, жүкаяқ, табақ ернеулерінде, әдіп тігісте көбірек кездеседі.

36. «Қос дөңгелек» ою – өрнегі мал таңбасына ұқсайды. «Қос дөңгелек» өрнегімен негізінен киіз бұйымдарын, текеметтерді, сырмақтарды әшекейлейді.

37. «Тұмарша» ою – өрнегі үшбұрыш үлгілес болып келеді. Үш гүл, үшбұрыш – осындай тұмарлар тіл – көздөн сақтау үшін адамдарға ғана емес, үй жануарларына бойтұмар ретінде де тағылады. Кілембұйымдарының жиегін, киіз, кілем, текеметтің орта тұсын кәмкеруде кездеседі.

38. «Қостұмарша» ою – өрнегі төбесінен түйістірілген екі тұмарша үшбұрыш өрнегі қосылады да, екі геометриялық үшбұрыш жасайды. Бұл өрнектің түрі «тұмарша» өрнегі секілді тіл – көздөн сақтау дегенді білдірмейді, тек эстетикалық тұрғыдан өшекей ретінде қолданылады.

39. «Бағанөрнек» қора төбесінің арқалығын астына тіреп тұратын дінгек ағаш. Осы ағаш секілді ою – өрнек салынатын заттың, бұйымның ортасына келтіріледі, оны негіз қылып алып, жан – жағын басқа өрнектермен бейнелейді. Бұл өрнек асадал, кебежелердің аяқтарында, қырларында, айна қойғыштың шетінде, піспек саптардың жоғарғы жақ басында, адалбақанның бойында жиі ұшырайды және текеметтің орта тұсын көмкеруде кездеседі [4].

Ұлттық ою – өрнектер халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан эстетикалық талғамының куәсі болуымен бірге, әлеуметтік тарихи және кәсіби дамуынан мағлұматтар береді. Қазақ ою – өрнегін зерттеген Еуропа, орыс ғалымдары қате пікірлер айтып, осы өнердің дамуына кедергі туғызды. Қазақ қолөнерін зерттей келе ою – өрнек өнерін жоғары деңгейде дамып қана қоймай көршілес елдердің қолөнерінде үлкен әсер еткізгеніне көз жеткіздік. Кеңес үкіметі кезінде ертеден жеткен қолөнер туындылары мұражайларда ғана сақталды. Көбінесе бұл өнер туындыларына ескінің сарқыншағы ретінде қарады. Қазір егемен елдің қолөнер туындылары басқа қырынан жаңаша көрініс тапты, ол жаңа түрге, жаңа мазмұнға ие болды. Қоғамның дамуы адамдардың ой – санасының, мінез – құлқының өзгеруімен қоса сыртқы сымбат, келбетінің де жаңаруына ықпал етуде. Қазір киім, бұйымдарда ою –

өрнектерді шығармашылықпен қолдану заман талаптары – нан туындап отырған мәселелердің бірі деуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Т. 7. – Алматы, 2005.
2. Бейнелеу өнері 3, 4 – сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Атамұра. – 2003.
3. М.Ш. Өмірбекова. – Қазақ халқының дәстүрлі өнері. Алматы, 2003.
4. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Ою> – өрнек.

ӘОЖ 712.3

ЛАНДШАФТТЫ ДИЗАЙН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Нұрлан Алихан

Астана Халықаралық университетінің,

БВ02101 Дизайн мамандығының, 4 курс студенті.

Ғылыми жетекші - Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Ландшафты дизайн, ландшафттық сәулет өнері үш саланың түйіскен өнері: бір жағынан сәулет, құрылыс және дизайн (инженерлік аспект), екінші жағынан ботаника және өсімдік шаруашылығы (биологиялық аспект) және үшіншіден тарих (әсіресе мәдениет тарихынан) және философиядан ландшафты дизайнда қолданылады.

Негізгі міндеті ауыл шаруашылығы (бау-бақша дақылдарының өнімділігін арттыру), бау-бақшадан айырмашылығы ландшафты дизайн неғұрлым жалпы және әмбебап пән болып табылады. Ландшафттық дизайнның негізгі міндеті - ғимараттардың инфрақұрылымын пайдалану ыңғайлылығымен үйлесімділік, сұлулық жасау, урбанизация формалары мен олардан жиі зардап шегетін табиғат арасындағы қайшылықты реттеу.

Ландшафтты дизайнды жасау үшін, алдымен сол жердің жергілікті температурасы мен қасиеттерін анықтап алу керек. Содан кейін ғана ландшафтты дизайн қызметтері жүзеге асады.

Көбінесе ландшафтты дизайн жасалатын аумақты толтыру топырақтың жоғары ылғалдылық дәрежесімен, шамадан тыс батпақтануымен немесе жер бетіне жақын жер асты суларымен сипатталатын жағдайларда жүргізілуі керек. Топырақ деңгейін, егер ол көрсетілген параметрлерге сәйкес келмесе, құрылысқа дайындық кезінде де көтеру қажет.

Ең алдымен, жердегі ылғалдың жиналуын жою қажет болса, топырақты толтыру қажет. Егер аумақтың ылғалдылығы жеткілікті төмен болса, онда жер

үсті әдісінен бас тартуға болады. Неғұрлым маңызды әдіс - аумақты қазбамен толтыру [1].

Құрылысқа арналған жер учаскесін әзірлеудің бүкіл процесі келесі қадамдарды қамтиды:

- аумақтың орналасуы;
- ескі ғимараттарды бұзу;
- аумақты қоқыстан тазарту;
- топырақтың үстіңгі қабатын қазу;
- дренажды төсеу.

Белгілі бір учаске үшін қолданылатын дренаж түрі жер асты суларының деңгейіне тікелей байланысты. Оның көмегімен жердің су балансын бақылау жүзеге асырылады.

Дренаждық жүйелердің әртүрлі түрлері бар, мысалы:

Жабық немесе терең. Бұл жағдайда ұңғымалар мен құбырлар жер астында орнатылады, соның арқасында учаскенің пайдалы ауданы артады және жер асты суларының деңгейі төмендейді. Жабық дренаж жүйесі күрделі есептеулерді немесе кәсіби мамандарды тартуды қажет етеді.

Ашық. Аумақтан ылғалды кетіру арналар мен беткейлер арқылы қамтамасыз етіледі.

Дренаждың ең қарапайым нұсқасы сайттың бойындағы еңіс астындағы траншеяларды қазу болып саналады. Олардың арқасында су бір бағытта ағып кетеді.

Топырақ көтергіш материалдар.

Толтыруға арналған шикізат әдетте аумақтың мақсатына сәйкес таңдалады, сондай-ақ осы аймақ үшін қолайлы топырақтың тығыздығына негізделеді. Жер деңгейін көтеру үшін мына материалдарды пайдалану керек:

- құмды саз, қиыршық тас, кірпіш (құрылыс алаңдарында жиі қолданылады);
- карьер немесе қарапайым құм, қазылған жер;
- құнарлы топырақ, саздақ, қиыршық тас.

Аумақты дайындау жұмыстарының кезеңдері.

Егер жер құрылыстарды салу үшін пайдаланылатын болса, онда топырақтың болашақ деңгейін ескере отырып, іргетас алдын-ала салынуы керек. Көтеру процесі келесі қадамдардан тұрады:

- аймақ дінгектерден, өсімдіктерден, тамырлардан және қоқыстан тазартылады;
- содан кейін топырақтың жоғарғы құнарлы қабаты жойылады, ол кейіннен толтырғыштың үстіне салынады;
- осыдан кейін сайттың периметрі бойынша жолақ негізін салу қажет.

Егер бұл жасалмаса, көктемнің келуімен жерді толтыру жұмыстарының бәрі аяқталуы мүмкін немесе көршілес аймақтарда бұлыңғыр болуы мүмкін. Мұндай негіздің деңгейі көтерілгеннен кейін жер деңгейінен 5-10 см жоғары болуы керек. Учаскенің шекаралары қиыршық таспен цемент ерітіндісін қолдану арқылы төселуі мүмкін.

Аумақты толтыру учаскенің шекараларын толығымен қатайтқаннан кейін басталады. Нәтиже бір шаршы метрге шамамен 3 см биіктіктегі еңісі бар жағалау болуы керек. Бұл артық ылғалдың жерге түсіп кетпеуі үшін қажет, бірақ арнайы дренаждық арналарға ағып кетеді.

Жағалау және аумақты тегістеу қабаттармен жүзеге асырылады, мысалы:

- төменгі қабат (толтыру) құмнан жасалған;
- ортаңғы қабат (дренаж) қиыршық тастан жасалған;
- жоғарғы қабат - басында жойылған топырақ. Ол алдыңғы қабаттар 2-3 см шөгілгеннен кейін құйылады.

Төменгі қабаттардың шөгуі 2-3 ай ішінде орын алады. Соңғы кезең әрқашан сайтты құнарлы топырақпен толтыру болып табылады. Қайта толтырғаннан кейін аумақта жеткілікті дамыған тамыр жүйесі бар өсімдіктерді отырғызу керек.

Топырақты көтеру жұмыстарын ашық ауа райында жүргізу ұсынылады. Қайта толтыруды бастамас бұрын, алдағы кезеңдердің жоспарын жасап, онда биіктіктің, еңістің, сондай-ақ аумақтың шекараларының қажетті деңгейін көрсеткен дұрыс. Жерді көтеруді аяқтағаннан кейін сіз көгалдандыруға арналған аймақтың ландшафты дизайнына кірісе аласыз [2].

Ландшафт дизайнында бұл мақсат үшін көбінесе бетон блоктары, тастар, бөренелер, көгалдарға арналған арнайы материалдар және биоматтар сияқты материалдар мен құрылымдар қолданылады.

Француз Версалын немесе Мәскеу ботаникалық бағын өз көзімен көруге мүмкіндігі болған кез-келген адам дұрыс тандалған жасыл желектің сұлулығы мен әсемдігін, қолдан жасалған гүлзарлардың, көгалдардың әсемдігін, кіші және үлкен сәулет формаларының үйлесімділігін бағалай алды. Әрине, өзіңіздің жеке бақшаңызда осындай нәрсені дәл көшелердегі ландшафттардай жасау мүмкін емес, өйткені бұл кәсіби ландшафт дизайнерінің білімі мен бағбанның тәжірибесін қажет етеді. Бірақ, егер қаласаңыз, кем дегенде, табиғи сұлулық стандартына сәл жақындауға болады. Ол үшін ландшафтық дизайнның негізгі ережелерімен танысып, өз қабілетіңізді бағалауыңыз керек.

Жақсы күтілген бақта демалған жақсы. Көгалдандырудың көмегімен сіз көршілерден толықтай қорғанып, көше жолаушыларынан жасырынып, үй аумағын шаң мен желден қорғауға болады. Бақшада сіз өнім беретін ағаштар мен өсімдіктерді өсіре аласыз, оған емдік шөптер отырғыза аласыз. Негізінен көгалдандыру мүмкіндіктері шексіз (1-сурет).

1-сурет. Әдемі бақ- жайлы атмосфера

Егер ландшафтық дизайн жасалған болса, үй аумағының әр бұрышы пайдалы болады. Тік көгалдандырудың көмегімен сіз қолайсыз жерлерді оңай жасыра аласыз, жеке демалу үшін кейбір бұрыштарды оқшаулай аласыз. Мұндай бақта жарық пен қараңғыда қозғалу қауіпсіз болады. Бірақ ең бастысы, айналада салауатты атмосфера болады, ол барлығына жағымды әсер етеді.

Бүгінгі таңда ландшафт дизайнының болуы жеке учаскенің иесінің мәртебесін көтереді, ол сөзсіз оның сұлулыққа деген құштарлығын көрсетеді. Мұның бәрі ландшафтты жасаушының сұлулық пен жайлылық туралы идеяларына толығымен сәйкес келеді. Қоршаған ортаны көгалдандыру бірнеше кезеңнен тұрады. Мұның бәрі тақырыптық идеяны таңдаудан бастап, ландшафтты дизайнды жүзеге асырғанға дейінгі кезеңдерді қамтиды.

Ашық кеңістікті жобалау стильдері жеке учаскелерді безендіру үшін ең жақсы табиғи ландшафттарға еліктеуге тырысудан туындады. Ландшафтық дизайн - бұл үйдің айналасын өзгерту мүмкіндігі ғана емес, бұл сұлулықты құру және табиғаттың бірлігін табу өнері. Аймақтарды жасыл желектермен безендірмес бұрын ландшафтық дизайнның дәстүрлі және заманауи стильдерімен және олардың ерекшеліктерімен танысқан жөн болады [3].

Заманауи ландшафтық дизайн үлкен жер учаскелерін, саябақтар мен үй алаңдарын жобалауды қамтиды. Қазіргі ландшафт сәулет, құрылыс және өсімдік шаруашылығын біріктіріп тұр. Бұрын тек ауқатты адамдар өз иелігіндегі жерлерін жақсартумен айналысқан, бірақ қазіргі уақытта көп нәрсе өзгерді. Дизайндағы заманауи идеялар барлығына практикалық және тартымды ландшафт құруға мүмкіндік береді. Елде қияр өсіріп немесе гүлзарларда гүл өсіріп қана емес, сонымен қатар декор элементтері мен өсімдіктерден шедеврлер жасауға болады.

Әр түрлі стильдегі аумақтың заманауи ландшафтты дизайны бүкіл жеке учаскесін сапалы безендіруді қамтамасыз етеді. Ландшафттың барлық элементтері бір-бірімен үйлесімді болуы керек және ол белгілі бір стилдерге, сол маңның ерекшеліктеріне бағынуы керек. Ландшафтты дизайн аумақты безендіруге ғана емес, сонымен қатар ең функционалды орынды құруға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде қала көшелерінен өсімдіктерден жасалған

неше түрлі мүсіндерді, демалыс орындарын көреміз. Ландшафтты дизайн жыл өткен сайын ерекше стилдермен, қарқынмен дамып келеді. Сондықтан да ландшафтты дизайнның болашағы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гарнизоненко Т. С. Справочник современного ландшафтного дизайнера. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.
2. Доронина Н. Ландшафтный дизайн. - Фитон, 2006.
3. http://www.dizain-landshaft.ru/stati/statezerkala_v_kachestve_sadovogo_dekora.html.

УДК 004.92

ЦИФРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО. ДИДЖИТАЛ АРТ В ДИЗАЙНЕ

Оразалиева Асея Акиленовна, студентка 2 курса,
специальность 6В02101 – Дизайн,
Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Дауменова Элла Талгатовна, магистр

В эру стремительного развития цифровых технологий смартфоны и прочие цифровые девайсы стали наиболее востребованными продуктами. Искусство всегда шло ногу со временем, подстраиваясь под его новые идеологии и возможности. Так что вполне предсказуемо, что творческая деятельность общества перейдет в цифровое пространство и будет именовать себя компьютерным искусством или же диджитал арт.

Компьютерное искусство – направление в медиаискусстве, основанное на использовании компьютерных технологий, результатом являются художественные произведения в цифровой форме. Хотя может и показаться, что компьютерное искусство зародилось как самостоятельное явление абсолютно недавно, но своей историей он идет в середину 20 века.

Во время открытия «кибернетической интуиции» в августе 1968 года в Загребе был проведен симпозиум под названием «компьютеры и визуальные исследования». Он собрал европейских художников новых тенденций, таких как конкретное, кинетическое и конструктивное искусства, а также оп-арт и концептуальное искусство.

В 1970 году Кэтрин Нэш и Ричард Уильямс опубликовали компьютерную программу для художников ART 1. В 2007 году украинский медиа-художник Степан Рябченко визуализировал виртуальную сущность компьютерных вирусов, придав им форму и образ. Первые анимации были созданы путем последовательного нанесения всех неподвижных кадров на стопку бумаги с переносом движения на 16-миллиметровую пленку для проецирования.

Компания Adobe Systems, основанная в 1982 году, разработала язык PostScript и цифровые шрифты, что сделало популярным программное обеспечение для рисования и манипулирования изображениями. Adobe Illustrator, программа векторного рисования, основанная на кривой Безье, введенной в 1987 году, и Adobe Photoshop, написанная братьями Томасом и Джоном Ноллом в 1990 году, были разработаны для использования на компьютерах Macintosh и скомпилированы для платформ DOS/Windows к 1993 году. Современные виды компьютерного искусства разнообразны. Перечислим их и обозначим ключевые особенности.

Цифровое инсталляционное искусство.

Компьютерные технологии в искусстве нужны для создания масштабных общественных художественных проектов. Это проецирование изображений объектов (фасад здания, стена в комнате), сгенерированных компьютером. Как правило, «произведение искусства» является подвижным (это значит, что его можно перенести на какую-либо поверхность) и масштабируемым, предметно–ориентированным.

Компьютерная иллюстрация.

При цифровой иллюстрации для создания произведений искусства, аналогичных традиционному изобразительному искусству, используется компьютерное программное обеспечение, вроде Adobe Illustrator. Чаще всего компьютерные иллюстрации создаются с нуля, но в такие работы могут быть включены фотографические элементы. Цифровая иллюстрация популярна в индустрии моды при создании дизайнерами своих макетов.

Большинство программ для компьютерной графики гибки, они позволяют пользователю создавать новые кисти, комбинировать техники. Корректировка картины производится за счет изменения угла пера на планшете или давления на определенную область рисунка. Компьютерная графика становится искусством, когда цифровой художник, овладевает конкретными техниками в своей среде, в остальном знания такие же, как у обычного художника (перспектива, композиция, игра с цветом и светом).

Традиционное искусство практически достигло своего предела по совершенству техники и средств ещё в XVIII веке. С тех пор не добавилось

ничего нового по–прежнему у вас есть пигмент, масло (или их готовая смесь), холст и кисти. И ничего нового уже не появится. Справедливо сказать, что современная компьютерная живопись ещё далека от лучших полотен гениев прошлого по качеству и масштабности работы – но ей есть куда развиваться. Разрешение мониторов растёт, повышается качество цветопередачи, растёт мощность компьютеров, меняются и совершенствуются программы для цифровой живописи, есть принципиальная возможность создания новых способов и устройств для вывода цвета (проекторы или голография).

На текущий момент времени цифровыми художниками становятся в основном самые энергичные и любознательные люди, особенно дети, умеющие самообучаться и находить информацию самостоятельно; дизайнеры и полиграфисты (имеющие опыт работы с графикой на ПК). Большинство известных цифровых художников закончило учебные заведения по традиционной живописи и только потом самостоятельно перешло в сг–арт. Также современный цифровой художник немыслим без Интернета (общение с коллегами, работодателями, поиск новых программ или способов рисунка и т. п.), а доступ к нему есть не у всех.

Компьютерная графика как вид искусства – самая прибыльная область цифровой индустрии. Создание компьютерных изображений основано на специализированном программном обеспечении. Изображения могут варьироваться от простого (например, логотипа компании) до сложной анимации и реалистичного фильма со спецэффектами. Они произвели революцию в индустрии компьютерных игр, кинобизнеса и анимации.

Компьютерная графика прочно вошла в нашу жизнь. Появляется все больше клипов, сделанных с помощью компьютерной графики. Нет спору, компьютерная графика расширяет выразительные возможности. При творческом ее использовании реклама приобретает удивительную силу воздействия на зрителя. С помощью одной только компьютерной графики очень трудно донести до зрителя рекламную идею. И если в клипе лишь компьютерная графика, лишь созданный ее средствами сюрреалистический мир, то зритель остается холодным, хотя увиденное и поражает воображение. Ведь известно, что реклама наиболее эффективна тогда, когда потребителю хочется идентифицировать себя с человеком, пользующимся тем или иным товаром. Процесс узнаваемости себя в клипе – залог успеха.

Так что реклама в нынешних реалиях не просто баннер, стоящий у дороги или листовка, которую можно выкинуть, пройдя пару метров. На сегодняшний день реклама – это все новые и новые ухищренные способы общаться со своим потребителем и целый процесс создания приятного визуального ряда. Вполне объективно можно считать, что реклама новое искусство, которое использует диджитал арт в производственных целях.

Компьютерная анимация – отрасль, которая занимала множество времени и существовала, только в кинематографе, сейчас стала более доступной для графических дизайнеров и в рекламном рынке приобретает все больший запрос. Компьютерная анимация – вид анимации, создаваемый при

помощи компьютера. На сегодня получила широкое применение как в области развлечений, так и в производственной, научной и деловой сферах.

Из-за развития компьютерных технологий, у обычного потребителя или мимопроходящего зрителя есть высокий запрос на 3D графику и суперреалистичные изображения. И если для растровой рекламы этот метод не подходит, то для рекламы, которая существует в интернет-пространстве конечно же важно уметь создавать разные заумные фигуры в формате 3D.

Не каждый диджитал-артист является графическим дизайнером, но каждый графический дизайнер – это диджитал артист, ведь создание интересной рекламы или брендбука по истине целый творческий процесс, где через свой готовый продукт дизайнер показывает видение целевой аудитории, а также эстетики бренда и так же, как и обычные диджитал-артисты дизайнеры преобразовывают свой проект в виде компьютерного изображения

Список использованных источников:

1. Тозик В. 3ds Max. Трехмерное моделирование и анимация на примерах. – М.: БХВ-Петербург, 2008. – 193 с.
2. Ульрих К. Интерактивная Web-анимация во Flash. – М.: ДМК Пресс, 2010. – 141 с.
3. Фостер Д. Анимация и спецэффекты в After Effects и Photoshop (+ DVD-ROM). – М.: ИТ Пресс, 2009. – 480 с.
4. Шинкарев О. Е. SOFTIMAGE/XSI: От моделирования до анимации + CD-Rom. – М.: БХВ-Петербург, 2002. – 432 с.

ӘОЖ 75.011.2

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАЛАНТТЫ СУРЕТШІСІ СМАҒҰЛОВА АҚТОТЫ КОЛКЕНҚЫЗЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Оспанова Дильназ Амангазықызы
Астана Халықаралық университетінің,
Дизайн мамандығының 3 курс студенті
Ғылыми жетекші – Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Қазіргі таңда дүние жүзінде жүріп жатқан заманауи өзгерістерден келер ғасырдың өмір сипаттарын аңғармау тіпті де мүмкін емес. Өйткені жер бетіндегі сан – алуан халықтардың өз ара ой толғаныстары мен қол созған үміттері осыны байқатады. Адамзат қоғамы ізінен қай кездегісінен әлде қайда есейгендігін ерекше аңғартып отыр. Осынау таңғажайып тамаша өзгерістердің қозғаушы күшіне айналып отырған Отанымыздың келбеті бүкіл жер

шарындағы күллі халықтардың алдында мерейі өсіп, адамзат қауымының жаңаша ойлау жүйесінің қалыптасуына елеулі үлес қосуда.

Осындай тамаша үрдісті қазақ суретшілері де жалғастыруда. Олар өздерінің өнері арқылы қазақ халқының ұлттық дәстүрін келешекке табыстауда.

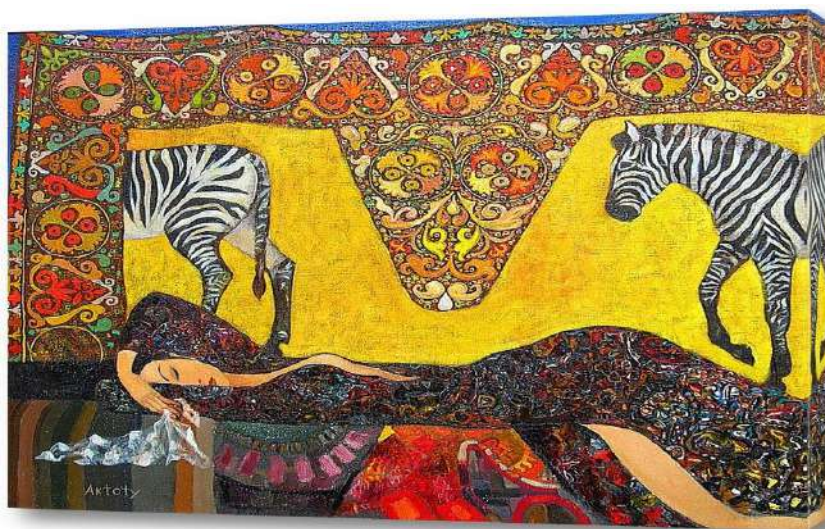
Смағұлова Ақтоты Колкенқызы - 1966 жылы Алматы облысында туған. Алматы мемлекеттік театр-көркемсурет институтын (қазіргі Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы) бітірген. Смағұлова А. К. республикалық, халықаралық және шетелдік көрмелердің қатысушысы, Қазақстан Жастар одағы және ІІ Республикалық «Шабыт-Мыңжылдық» фестивалінің лауреаты. Қазақстан Республикасы Президентінің стипендиясының иегері атанды.

200–ден аса кескіндеме туындыларының авторы. Қазақстан Республикасы суретшілер одағының мүшесі. Қазақстан жастар Одағының сыйлығының иегері. 1998 жылы, 2010 жылы ҚР Президент степендиаты атанды. 1999 жылғы «Шабыт–Миллениум» ІІ Республикалық фестивалінің лауреаты.

Туындылары Қазақстан музейлерінде, Германия, Швейцария, Франция, Корея және ТМД елдерінде көрмелерде қойылған.

Ғасырдан ғасырға ұласып, тұрмыс-тіршілігі, көркем өнері қолөнермен байланысты болған, оюмен ойын білдірген өнерінің күрделі философиялық жүйесі бар халқымыздың дүниетанымдық категориялары тұрғысынан сол кездегі өнердің жаңа түрі – кескіндеме өнері белгілі бір қиындықтар туғызып жатса да, қылқалам шеберлеріміз бұл өнердің жаңа түрін тез арада игеріп және онымен қоса өзіндік қайталанбас қолтаңбасы бар ұлттық мектеп қалыптастырды деуге толық негіз бар [1].

Ақтоты Колкенқызы кескіндеме өнеріндегі декоративтік-сәнді шешімге бағытталған шығармаларымен танылады. Тұрмыстық жанр саласында, әсіресе ұлттың қонақжайлылығы мен әйелге тән нәзіктікті дүниенің тылсымдығымен, өмірдің сұлулығымен ұштастыра білген. Сондықтан оның көрсеткен шынайы өмірі бейнелеу өнерінің көркемдік таным мүмкіндігін биік шыңына дейін пайдалана білумен үйлескен деп айта аламыз. Суретшінің қай туындысын алмасақ та ұлттық нақыштармен көмкерілген. Оның «Түс», «Шілдеhana» туындысының өзіндік колориті суретшінің қолтаңбасын анық көрсетіп тұр (1, 2 –суреттер) [2].

1-сурет. «Түс» туындысы

2-сурет. «Шілдеhana» туындысы

Кескіндеме – өнер әлемдегі орасан зор, өзіне еліктіріп әкететін, сиқырлы аймақ. Ол адамзат дамуының таң шапағында, біздің тарихтан бұрынғы ата-бабаларымыздың үңгірлерінде дүниеге келген. Сан ғасырлар бойына суретшілердің басшылыққа алған идеялары, олардың ұмтылыстары өзгеріп отырды, бір стилдің орнын екінші стиль басар, бәрі бір кескіндеме жасап, дами берді.

Қазақ кәсіби бейнелеу өнерінің пайда болған кезеңінен бастап ұлттық болмыс пен дүниетанымды нақыштаған кескіндеме өнеріндегі тұрмыстық жанр негізгі орын алып және бастапқы буын тұңғыш қазақ кәсіби суретшілеріміздің шығармашылығынан бастап, кейінгі буын жетпісінші жылдардағы суретшілеріміздің шығармашылығына дейін ерекше рөл атқарды.

Сондықтан тұрмыстық жанр қазақ бейнелеу өнерінде көркемдік жүйе және пішін құру мәселелерінің қалыптасып, дамуына ықпал жасаған негізгі факторлардың бірі болды [3].

Қазақ көркемөнері бүгінде тек ұлттық қана емес, дүниежүзілік мәдениеттің ажырамас бөлігі. Біз талантты Смагулова Ақтоты сияқты суретшілердің арқасында әлемдік дәстүрдің ыңғайына жығылып өз бояуымыздан ажырамадық. Қайта ұлттық көркемөнерді әлемдік дәрежеге көтеріп жаңа келелі міндеттерді белгілей алдық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://alashainasy.kz/omir/aktoty-kolkenkyizyi-smagulova-50579/>
2. Astana hosted the personal exhibition by the famous Kazakh artist Aktoty Smagulova – YouTube.
3. <https://articlekz.com/kk/article/15998> Кескіндеме өнеріндегі ұлттық тұрмыстық жанр.

ӘОЖ 725.211.5:711.112

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУДА ОЙЫН-САУЫҚ КЕШЕНДЕРІНІҢ ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫН ДАМУДЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сэнтай Нұрсауле Бахтиярқызы
Астана Халықаралық Университеті, магистрант.
Ғылыми жетекші – Кабылов Д.Б., PhD докторы

Ірі сауда–ойын–сауық орталықтары мен кешендері қызмет көрсету саласын ұйымдастырудың салыстырмалы түрде жаңа нысаны болып табылады, ол біздің заманымызда әлемдік әдебиетте сипатталған қалалық сауданың дәстүрлі «ірі» нұсқаларын (универмагтар, базарлар, аркадалар) біртіндеп ауыстырады. Олардың жаппай құрылысы 1960 жылы «мамандандырылған» сауда қызметтерінің нысандары тиімділігін жоғалта бастаған кезде басталды. Соңғы жылдары сауда және ойын-сауық орталықтарының мазмұны ғана емес, сонымен қатар нысандары да айтарлықтай өзгерді: олар әлдеқайда кеңейді, құрылымы мен сыртқы түрі бойынша әртүрлі болды.

Бірақ ең бастысы, олардың қалыптасу принциптері мен құралдары байыды, ал бүгінде сауда орталықтарын жобалаушы сәулетшілер мен дизайнерлердің шығармашылығы түйсікке емес, олардың тұтынушылық параметрлерін анықтайтын дәл есептеуге негізделген. Сонымен қатар, функционалдық параметрлерді оңтайлы объектілік-кеңістіктік – экологиялық - комбинациялар мен схемаларға «аударатын» кез келген тұрақты ұсыныстар

әлі әзірленген жоқ. Сауда–ойын–сауық орталығын тұтынушылардың мүдделері мен оларды жобалау технологиялары арасындағы байланысты зерттеу міндеті өте өзекті проблема.

Оны шешуге екі жағдай ықпал етеді. Біріншіден, әлемдік құрылыс соңғы жылдары пайда болған сауда орталықтары мысалдарының орасан зор көлемін ұсынады – бүгінде әлемде мұндай орталықтардың саны мыңдаған болып табылады. Екіншіден, тиісті зерттеулер жаппай сатып алушының мүдделерін маркетингтік есепке алу саласында да, осы түрдегі қоғамдық және сауда кешендерін арнайы жобалау саласында да жүргізіліп жатқан көптеген теориялық әзірлемелерге сенімді түрде сене алады.

Бұл тәжірибені зерттеу теорияның біржақты шешімін таппаған мәселелерін анықтауға және нақтылауға мүмкіндік береді. Ал олардың біріншісі – сауда орталығының субъектілік-кеңістіктік құрылымының материалдық және физикалық параметрлерін емес, орталықтың сұраныстарын қанағаттандыру дәрежесін көрсететін олардың қоршаған ортасының атмосферасын қалыптастыру тәртібін қалыптастыру. Тұтынушыларға ұсынылатын қызметтердің сапасы және осы ортаның эмоционалды және эстетикалық дизайнының мәнерлілігі үшін дизайнерлер, сәулетшілер бірлесе қызмет етеді.

Қазақстандағы қазіргі жағдай ойын – сауық индустриясында жаңа тенденциялардың пайда болуымен сипатталады. Елімізде ойын – сауықтың дамуы жаңа серпіндермен анықталады. Бүгінде елімізде қазіргі заманға сай үлкен-үлкен ойын-сауық орталықтары да саны күннен – күнге артуда.

Осындай ойын – сауық орталықтарының бірі – «Думан» Ойын–Сауық Орталығы. «Думан» Ойын–Сауық Орталығындағы цифрлы 5D–киноаттракцион – жаңа әрі техникалық жетілген виртуалды ойын-сауықтар ортасы болып табылады. Виртуалды ойын–сауықтар мұхитына тереңірек үңілу үшін «Думан» ойын-сауық орталығындағы 5D–кинотеатрында жекелеген және қоршаған арнайы ерекшеліктердің жаңа жүйесі орнатылған. Адамдар экранда болып жатқандарды тек көріп қана қоймай, оны сезіне де алады. Жанған оттың аспанда қалықтаған кәдімгі түтінін сіздер енді залдан да көре аласыздар. Атмосфералық түрлі су әсерлері сіздің жаңбыр мен су тамшыларың, қар және туманды сезінуіңізге мүмкіндік береді. Күшті жел қондырғылары сіздің жан–жағыңызда болып жатқан оқиғалардан алған сезімдеріңізді күшейте түседі. Жарқылдаған найзағай мен тарсылдаған атылыс та дәл осы залда болады. Жалпы көрініс сапалы дыбыс жүйесінсіз толық болмаған болар еді. Күшті дыбыс, кең ауқымы, цифрлы контенттің жоғары разрядтылығы, каналдар санының көптілігі – осының барлығы шынайылығы жағынан сіздің жан–жағыңыздағы фантастикалық аудио-айнала қоршау болып табылады. «Думан» Ойын–Сауық орталығы өзін-өзі ақтау ахуалында жұмыс істеуде.

MEGA сауда, ойын–сауық орталығы қазіргі таңғы тұтынушылар әр жерге жүгіріп, өз уақытын зая кетіргеннен гөрі, бір ғимараттың максимум қызмет түрлерін ұсынғандарын қалайды. Қазіргі уақытта бір ғимараттан

шықпай – ақ кино көруге, бильярд немесе боулинг ойнауға, мейрамханада тамақтануға, балаларды аттракциондарда немесе балалар ойын автоматтарында ойнатуға, әр түрлі таңғажайып шоулар тамашалауға болады. Республикамызда қазіргі таңғы тұтынушының барлық талаптарына жауап беретін ірі-ірі сауда, ойын – сауық кешендері бой көтеріп жатыр. Солардың ішінде MEGA – Қазақстанның әлемдік деңгейдегі ірі сауда, ойын-сауық орталығы. Ол қазіргі және болашақ Қазақстанның бөлінбес бөлігі, қаланың қонақжай орталығы, бет-бейнесі.

«Хан Шатыры» – бұл қазіргі заманғы ең батыл және сәулеткерлік әрі инженерлік жетістіктерді жалғастырған бірегей кешен. Ғимарат шатырлы іспеттес түрдегі әлемдегі екінші ал Орталық Азиядағы ең үлкен жалғыз кешен. «Хан Шатыры» бірегей кешені жеті қабаттан тұрады. Оның биіктігі – 102 метр, жалпы аумағы – 127 мың шаршы метр. «Хан Шатырды» жобалау барысында қазақтың салт-дәстүрімен байланысты құндылықтар басты назарға алынған. Мәселен, қазақтың киіз үй жобасы – ғимараттың негізгі элементі. Сондықтан орталықтың құрылымы әлемнің бірде-бір мемлекетінде жоқ [2].

Көптеген ғасырлар бойы адамдардың заттай қоршаған ортасы қолөнер шеберлерінің тынымсыз еңбегінің нәтижесі еді. Дизайн – жоғары тұтынушылық қасиет пен эстетикалық сапаға ие өндірістік өнімдерді жасаудың және өмір сүру, өндірістік, әлеуметтік-мәдени ортаны үйлесімді дамыту барысындағы қолөнер–техникалық жобалау қызметі.

Дизайн – әсемдік заңына, эргономика және бионика заңдарына негізделіп, формаларды адамның антропометриясына арнап қалыптастыру философия. Еліміздің қарқынды дамуына байланысты қазіргі кезде ашық базарлар орнына халыққа ыңғайлы сауда орталықтары көбею үстінде. Бұл орайда халыққа қолайлылық пен кәсіпкерлердің жұмысына табыс түсіру үшін бұл саладағы визуалдық қарым-қатынастың, дизайнның алар орны ерекше.

Сауда орталығының негізгі функционалдық мақсаты – сауда. Оның айналасында келушілердің қызығушылығын тудыратын көптеген тартымды орындарды құрайтын алуан түрлі функцияларды атқаратын орталықтың ойын-сауық инфрақұрылымы қалыптасуда. Сауда орталығындағы адамдардың «науқанының» себебі тек тауарлар мен қызметтерді сатып алу ғана емес, сонымен қатар сатып алуға тікелей қатысы жоқ басқа да қажеттіліктерді қанағаттандыру.

Әрбір сауда орталығы нарықтың нақты сегментіне және әлеуетті тұтынушылар топтарына негізделген нарықта өзін орналастырудың өзіндік стратегиясын әзірлейді. Тұжырымдамаға байланысты кеңістіктік-жоспарлау шешімдеріне және орталықтың дизайнына қойылатын негізгі талаптар тұжырымдалады, тұтынушылар ағындарының көлемі және келушілер қозғалысының үлгілері анықталады.

Әлеуетті тұтынушылардың санасында сауда орталығының «дұрыс» бейнесін қалыптастыруға үлкен мән беріледі. Дүкеннің немесе желінің барлық параметрлерін, соның ішінде тұтынушылардың санасында дамуды, бәсекеге қабілеттілікті және ілгерілеуді ескере отырып, тұтас жүйе ойластырылады.

Бұл көптеген іс-шаралар кешенін қамтиды, олар шығармашылық атауды ойлап табу, маркетингтік идеяның дамуын көрсететін логотипті ойлап табу, оның дәйекті визуализациясы және әртүрлі коммуникациялық салаларда бейімделуі. Брендтің барлық құрамдас бөліктері өзара байланысты болуы керек, сонда ғана қабылдаудың тұтастығы мүмкін болады, бұл дүкеннің жақсы танылуын және адал тұтынушылардың үлкен пайызын білдіреді [3].

Сауда – ойын-сауық орталығының тұжырымдамасына енгізілген болжамдар мен шешімдер әрқашан оның тұтынушы аудиториясын анықтауға, олардың мінез-құлқы мен реакциясын зерттеуге негізделген. Әрбір тұтынушы тобында кеңістікті қабылдаудың өзіндік қалауы мен стереотиптері, өзіндік құндылықтар жүйесі, өмір салты мен талғамға бейімділігі басым. Бұл параметрлерді білу дизайнерлердің табысты жұмысының шарттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар елімізде ойын – сауық индустриясын да дамыту қолға алынған. Физикалық реттеу негізінде және адамның еңбекке жарамдылығын арттыру тұрғысында ойын-сауықтың ролі зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Романович О. В. История архитектуры. – М.: Заря, 2008. – 368 с.
2. Канаян К., Канаян Р., Канаян А. Проектирование магазинов и торговых центров. – М.: Юнион Стандарт, 2008. – 424 с.

ӘОЖ 658.512

БАННЕРЛІК ЖАРНАМА: СИПАТТАМАСЫ, ТҮРЛЕРІ, МЫСАЛДАРЫ

Смагулова Шынар Арыстанқызы, Оңғар Мерей Бекенқызы
Астана Халықаралық Университетінің
6B02101 – Дизайн мамандығының, 4 курс студенттері
Ғылыми жетекші – Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Баннер – бұл бренд немесе өнім туралы айтатын суреті бар жарнама бірлігі. Бұл мәтіні бар сурет, фотосурет, анимациялық сурет немесе бейне болуы мүмкін. Әдетте, баннерді басу арқылы сіз жарнама берушінің веб-сайтына немесе әлеуметтік желілеріне кіре аласыз.

Сайтта баннер үшін орын бөлінген – арнайы блок, оның ішінде баннерлік жарнама көрсетіледі. Сайт әкімшісі баннерді қолмен енгізе алады, немесе сыртқы көзден жарнамаларды жүктей алады, содан кейін баннер үшін осы кеңістікті жалға алғысы келетін жарнама берушілерден ақша ала алады.

Баннерді бір рет орналастыруға болады және ол белгілі бір ресурста тұрақты орынды алады. Сондай-ақ, сіз баннерлік желілердің қызметтерін пайдалана аласыз және белгілі бір желідегі сайттарда баннерді орналастыруды

сатып ала аласыз және сата аласыз. Осылайша, жарнама беруші сайт иелеріне тікелей бара алады немесе биржаның қызметтерін пайдалана алады.

Баннер немесе дисплей жарнамасы – интернеттегі ең көне жарнама түрі. Шамамен отыз жыл бойы ол брендтерге көрнекіліктер арқылы әлеуетті тұтынушылардың назарын аударуға көмектесіп келеді. Бұл бірегей сату ұсынысы бар жарнама және сурет, мәтіндік блок сияқты көрінетін әрекетке шақыру. Бірінші баннерлік жарнама 1994 жылы HotWired веб-сайтында пайда болды және бірден 44% шерту жылдамдығын көрсетті.

БАҚ–тағы жарнама табысының сыры ақпаратты қабылдау ерекшеліктерінде жатыр. Адам ең алдымен жарқын бейнеге назар аударады. Бір секундта оқуға болатын бірнеше сөзден тұратын мәтін болған кезде, пайдаланушы оны орындағысы келмесе де оқиды. Егер суретте қозғалатын элементтер болса, ол міндетті түрде байқалады. Мындаған жылдардағы эволюция бізді қозғалатын объектілерге назар аударуды үйретті, өйткені олардың арасында бізді жегісі келетін жыртқыш болуы мүмкін.

Жарнама берушілердің қызығушылығының төмендеуіне қарамастан графикалық блоктар әлі де сұранысқа ие. Бүгінгі таңда баннерлік жарнама компаниялардың онлайн-жарнамаға жұмсайтын шығындарының 30%-дан астамын құрайды.

Баннерлік жарнаманың мақсаты.

Клиенттік базаны кеңейту, жаңа өнімдерді жылжыту, жаңа тұтынушыларды іздеу. Қайта бағыттау. Іздеу жүйелері пайдаланушылардың қозғалысын бақылайды және олар бұрын кірген сайттардың жарнамаларын көрсетеді. Қайта сатып алуды ынталандыру. Егер тұтынушы компанияның өнімі мен қызметіне риза болса, оның сатып алуды жалғастыру ықтималдығы жоғары. Ең бастысы – өзіңізді еске түсіріп, пайдаланушыларды қызықтыруы мүмкін жаңа ұсыныстармен таныстыру.

Бренд туралы хабардарлықты арттыру. Жарнама тек пайдаланушының компанияның атын, логотипін, корпоративтік түстерін есте сақтауын қамтамасыз етуге бағытталған. Тағы да психология заңы күшіне енеді: адамдар бір жерден көрген нәрселеріне көбірек сенеді, тіпті таныс логотип оларда бар ақпарат болса да.

Баннерлік жарнамалар сайттың мазмұнынан ерекшеленуі керек. Жарнама бірліктері әдетте ресурс тақырыбына қатысты емес, бірақ оған жақын болуы мүмкін. Көбінесе контекстік дисплей жарнамасының бөлімдерінде сіз жақында қараған позициялар пайда болады – бұл іздеу жүйелерінің ұсыныстары. Мысалы, Google-дан ноутбук іздесеңіз, басқа сайттарда ноутбук жарнамаларын көресіз [1].

Тәуелсіз жарнама элементі ретінде баннерді тек интернетте ғана емес, оны стендтер, билбордтар, жол бойындағы, үйлер мен басқа да сайттардағы созылу белгілері түрінде табуға болады. Мүмкіндігінше көп адам көретін орындар таңдалады. Желіде де сол принцип сақталады.

Баннерлік жарнама сайттың тақырыпшасында, бүйірлік бағандарда, мазмұны бар ішкі блоктар арасында және беттің төменгі жағында

орналастырылады. Орналастыруға байланысты оның құны өзгереді, өйткені позициялау ауысулар санына айтарлықтай әсер етеді. Баннерлер интернеттегі жарнаманың негізгі және әмбебап түрі болып табылады. Бұл компанияның әлеуетті клиентпен интернеттегі алғашқы байланысы.

Баннерлер:

- аудиторияның назарын аудару;
- бренд пен компанияның хабардарлығын арттыру;
- өнімдер мен қызметтерді жарнамалау;
- әрекетке шақыру.

Баннер түрлері. Жарнамалық баннерлердің әртүрлілігінде шатастырмау үшін біз оларды келесі критерийлер бойынша бөлеміз:

- аумақ;
- өлшем;
- пішім;
- жарнамалық науқанның мақсаты.

Бұл критерийлер баннердің сайтта қалай көрінетінін анықтайды.

Сайттағы баннерлер жарнама берушінің веб-сайтында орналасады. Олар пайдаланушының назарын өзі орналасқан сайттың бастапқы беттеріне аударуға көмектеседі. Сайтқа келушілерді жарнамалар, жарыстар немесе жаңа өнімдер туралы хабардар ету үшін пайдаланылады.

Сыртқы баннерлер басқа сайттарда жарнамалау және тұтынушыны сыртқы ресурстан өзінің ресурстарына ауыстыру үшін қолданылады. Бос кеңістік принципі. Баннерде «ауа» болуы керек және ол неғұрлым көп болса, соғұрлым жақсы. Жарнамалық беттің көлеміне қарамастан мәтіндік және графикалық бейнелердің аумақты алу пайызы бірдей болуы керек. Шындығында, баннердің кем дегенде 60–70% жай ғана көзге көрінбейтін, бірақ қатты фон болуы керек.

Бір баннер – бір хабарлама.

Потенциалды клиент үшін қалада постеріңізді көру, оқу, қызығушылық таныту, есте сақтау, шешім қабылдау жолында баннер талаптарын орындауыңыз керек. Сондықтан әрқашан бір ғана ұсынысты жарнамалау керек, ол ең тартымды, ең «дәмді» болуы керек. Егер сіз белгішелер, белгілер, ескертулер, тақырыпшалар тек баннерді безендіретін зиянсыз толықтырулар деп ойласаңыз, оны ұмытыңыз. Бұл олай емес. Екінші ретті барлық нәрсені тастауға қымсынбаңыз.

Қысқалық – тапқырлықтың жаны.

Сіз барлығының назарын аударатын тақырып ойлап таптыңыз. Енді оны қайта оқып шығыңыз және кем дегенде екі рет кесіңіз. Ол мүмкіндігінше қысқа болуы керек.

Сұлулықтан гөрі сауаттылық.

Кез келген тіпті ең стильді баннерде де грамматикалық қате жарнаманы бұзады. Баспа үйлері басып шығаруға жіберген нәрселеріңізді банальды коррекциялаумен де айналыспайды. Сондықтан барлық жауапкершілік тек сізде. Иә, макетпен ұзақ уақыт жұмыс істегенде көз «бұлыңғыр» тартуы

мүмкін. Сондықтан, бірнеше адамға растау үшін баннеріңізді көрсетуге ерінбеңіз [2].

Соңғы жылдары баннерлік жарнама айтарлықтай өзгерді. Жоғарыда аталған мәселелер негізгі принциптерді түбегейлі қайта қарауға әкелді, сондықтан бұл сала қазір реформалануда.

Маркетологтар қателермен жұмыс істеп, агрессивті жарнаманың қажетті нәтиже әкелмейтінін түсініп, пайдаланушыларға қамқорлық жасауды үйренді. Қалқымалы терезелер аз, баннерлер сайттың тақырыбына сәйкес таңдалады және қарапайым көрінеді, мәтін бөлігіне және дизайн сапасына баса назар аударылады.

Сайттағы баннер – бұл адамдар кірген кезде оны бірінші көретін нәрсе. Сондықтан басында жақсы әсер алу өте маңызды. Баннерлік жарнама жарнаманың ең тиімдісі болды және болып қала береді. Баннердегі дұрыс ойластырылған дизайн кез-келген кәсіпорынның өнімдерінің танымал болуының кепілі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://conceptlab.pro/blog/43-12-pravil-sozdaniya-dizayna-idealnogo-bannera-naruzhnoy-reklamy.html>
2. <https://timeweb.com/ru/community/articles/что-такое-banner>.

ӘОЖ 372.874

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІМЕН САБАҚТАСТЫРА ӨТКІЗУ

Султанова М. У.

Нұр-Сұлтан қаласы №59 мектеп-лицейінің
көркем еңбек пәні мұғалімі

Көркемдік тәрбие дегеніміз, өнер арқылы жеткіншек ұрпақтың дүниетанымын қалыптастыру болып табылады. Ал егер мәдени мұра ескерткіштері мен нысандары – Қазақстанның кең даласынан кездесетін сәулет ескерткіштері, мүсіндік бейнелер, жартастағы суреттер, киіз үй немесе қол өнері бұйымдарының көркемдік мүмкіндіктері - өзінің табиғаты жағынан өнер шығармасы деп айтатын болсақ, оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруда және оны өзінің мәдениетімен нәрлендіруге көркем еңбек пәні мен мәдени мұраның атқарар қызметі ұшан-теңіз. Көркем еңбек пен мәдени мұраны түсініп қабылдау, оқушының дүниетанымына әсер етіп, өзіне

жақын дүниелерді талғаммен қарастыруға мүмкіндік алады деп есептейміз. Мәдени мұраны бұрынғының көзі және өзінің көзқарасының қалыптасуында ұлттық бастау деп ұғуы, қоршаған ортаға, табиғатқа, қоғамға осы деңгейде және осы арқылы өз көзқарасын қалыптастырмақшы.

Көркем еңбек пәні мен мәдени мұра арқылы оқушының кеңістікке, музыкаға, бояу түсіне, заттар мен сәулет ескерткіштерінің түзілімдік сипатына өзіндік көзқарас қалыптасып қоймай, қарастыра білу, пікір айта білу қабілетін жетілдіреді. Мәдени мұра арқылы оқушыға көркемдік тәрбие берудің, кәсіптік және шығармашылық қабілетін арттыру үшін оның ұстанымдары мен әдістерін қалыптастыру маңызды болып табылады. Бір жағынан мәдени мұраны бейнелеу өнерінің түрлері тұрғысынан жіктеп, олардың түрлері мен жанрларын анықтап, әлеуметтік сипатына көңіл бөлеміз. Суреткердің қоғамдағы атқаратын рөлі де осы ұстанымға кіреді. Екінші жағынан, мәдени мұра негізінде қалыптасатын көркемдік білімнің жалпы ұстанымдарын да оқушылардың меңгеруіне жағдай жасау маңызды болып табылады.

Біз оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру барысында көркемдік білім мен тәрбиенің тарихи қалыптасу сипатын ескеруіміз керек.

Оқушылардың оқу барысында меңгеретін көркем білімнің тұлғалық-бағдарланған технологиясы балалармен жұмыс істеуде, өзара көмек беріп, шығармашылық қызығушылығын құрметтеуге итермелейтін өзара түсіністіктің жаңа тұрпатын түсінуге мүмкіндік жасайды.

Біз алдымызға қойған мақсатты дұрыс түсіну үшін оқылатын курстың саясатын, бағдарламасын, бағалау белгілерін анықтап алуға тиіспіз. Берілген курстың саясаты мәдени мұра ескерткіштеріне, бейнелеу өнері мен дәстүрлі өнерлердің тарихын, теориясы мен практикасын қамтитын пәндерге негізделеді. Сондықтан да сыныптық сағаттарды жоғары тиімділікте пайдалану көзделеді [1].

Курстың әдістемесінде оның мақсаты мен міндеттерін ескере отырып, жаңа интерактивті әдістемелерді пайдаланған дұрыс деп санаймыз. Сондықтан оқушылар үшін өзбетінше жұмыс істеуге бағытталған, әрі олардың ғылыми, ізденімпаздық, шығармашылық қабілеттерін арттыруға бағытталған, кәсіби деңгейін жетілдіруді көздейтін іс-әрекетке бардық. Оқыту барысында проблемалық оқыту әдісі, дискуссиялар, диспуттар, сыни талдаулар, презентациялар және тағы басқа әдістер пайдаланылды.

Берілген курсты оқып, меңгеру барысында оқушының білімі мен іскерлігіне қойылатын талаптар:

- қалыптасқан сыни ойлау дағдысын пайдалану, қисынды, жүйелі және ғылыми ойлай білу;
- мәдени мұра ескерткіштерімен жан-жақты таныс болу, ол бойынша жазылған өнертану, мәдениеттану, философиялық әдебиеттермен таныс болу, күрделі мәтіндермен жұмыс істеу барысында аналитикалық оқу әдістемесін пайдалану, оған өз көзқарасын қалыптастыру;

- мәдени мұраларды қарастырып, ол жөніндегі әдебиеттерді меңгергеннен кейін, өз ойларын қағаз бетіне түсіру (рефераттар, жобалық жұмыстар дайындау), жалпы жүйелі мәтіндер дайындауға үйрену;
- материалды меңгеру барысында алынған білім қорын өз пікірін білдіру, дәлелдеу үшін пайдалану, айтайын деген ойын, өз пікірін қорғауға үйрену.

Мәдени мұраның негізінде көркем еңбек пәнін оқыту барысында жүргізілетін бақылау жұмыстарының түрлері мен оларға қойылатын талаптарды төмендегідей ретте талдап көрейік:

Презентация – мәдени мұраның белгілі-бір тақырыбы бойынша оқушының үйде тиянақты ойластырып және дайындалып шығып сөйлеуі (кестелер, тәсімдер, түйінді ой жазылған карталар, ақпаратты-коммуникативтік технологиялар және басқа да интерактивті әдістемелер пайдаланылады).

Экспресс-презентация – қойылған сұрақтың мәнін дәлелдеуге бағытталады, оның дайындалуына 10-15 минуттан артық берілмейді және мұндай форма оқу сыныптарында дайындалады.

Ауызша жауап – сабақ барысында арнайы білім мен өз көзқарасын қисынды негіздей білуді қажет ететін оқытушы қойған сұрақтарға жауап беру.

Пікір сайысқа (рөлдік ойынға) қатысу – оқушының қойылған мәселе бойынша бүкіл білімін пайдалана отырып, белсенді түрде пікірсайысқа немесе рөлдік ойынға ат салысуы.

Талдау сұрақ – мәдени мұра бойынша қойылған сұрақты кеңінен және тереңдете ашуға ұмтылу, ол мәселені түзілімді талдауға әкеледі.

Дайындалған жазбаша жауап – оқушының мәдени мұра бойынша қатыспаған сабақтарын өтеуі материалды өзбетінше жазбаша түрде (3 бетке дейінгі көлемде) тапсырылады.

Дайындықсыз жүргізілетін жазбаша жауап (бақылау жұмысы) – мәдени мұраның өтілген өзекті тақырыптарының кез-келгеніне арналған шығармашылықпен, өзбетінше дайындалған жазбаша материал, оған уақыт шектеулі беріледі.

Уәжді эссе – оқытушы берген тақырып бойынша оқушының өз көзқарасын сыни түрде жазбаша түрде баяндап беруі, ол жарты сағат ішінде 2 бет көлеміндегі жұмысты орындап шығуы тиіс.

Түйінді ой жазылған карта – сұрақтың немесе берілген тақырыптың қисынды түрде тәсіммен ашылуы, мәдени мұраның өзекті мәселелерін барынша толық және объективті түрде қисынды құрастыру.

Қалыптастыру экспериментінің мақсаты – қазақ мәдени мұрасы негізінде көркем еңбек пәнін оқытуда оқушылардың теориялық және практикалық даярлықтарын қамтамасыз ету. Оның міндеттері болып сурет салу, кестелеу, кілем тоқу, киіз басу, құрақ тігу, балшықпен жұмыс жасау, ағаш жону, қамшы өру, зергерлік бұйымдар жасау және т.б. практикада пайдалануға дағдыландыру болып саналады.

Қалыптастыру экспериментінде оқушылардың қазақ мәдени мұрасы саласынан білімдерін тереңдету мақсатында «Қазақстан бейнелеу өнері» бөлімінің мүмкіндіктерін пайдаланған дұрыс деп санаймыз.

Мәдени мұра көлемді мәселе, ол тек қана өткенмен шектелуі дұрыс емес. Мәдени мұраның болашағы болуға тиіс. Халқымыздың өткенімен байланысты бұл мәселе сонымен бірге болашақ өнердің өзіндік келбетін анықтайды. Болашақ бейнелеу өнерінің көркемдік ерекшелігі осы мәдени мұраның көркемдік сипатын қалай түсінуімізбен байланысты. Сондықтан да мәдени мұраны меңгеру барысында бейнелеу өнерінің қалыптасу тарихы және оның көркемдік сипаты маңызды рөл атқармақ.

Қарастырылатын тақырыптар тарихи және мәдени бірізділік ұстанымдарына бағынып отырады. Олар негізінен қазақтардың ежелгі мәдениетінен, ерте кезеңдегі мәдени мұра көздерінен және орта ғасырлардағы мәдени мұра ескеткіштерінен бастау алады деп санаймыз. Оны білудің өскелең ұрпақ үшін басты маңызы – олар қазақ дәстүрлі мәдениеті мен бейнелеу өнерінің қандай мәдени мұралардың негізінде қалыптасқандығын оқып меңгереді [2].

Бейнелеу өнерінің ұлттық құндылық ретіндегі олардың мәдени мұраға қатысты сипатын кезеңдерге бөліп қарауға болады, олар төмендегі ғылыми еңбектерде кеңінен талданып қарастырылған:

1. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстан бейнелеу өнерінің мәдени мұра ретіндегі көрінісі:

- кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы бейнелеу өнері; көркемдік эксперименттер; өнердің саяси сипаты; монументті үгіт-насихат жөніндегі лениндік жоспардың олқы шешімдері; олардың идеялық платформасы;
- Ә. Қастеевтің алғашқы кезеңдегі кескіндемелік жұмыстары; ұлттық сипаты.
- кеңес үкіметі тұсындағы бейнелеу өнері тарихына жалпы шолу;
- социалистік реализмнің ресми өнер ретінде қалыптасуы; оның форма мен мазмұн шешіміндегі сыңаржақты сипаты.

2. Қазақстан реалистік бейнелеу өнері:

- кеңес бейнелеу өнеріндегі негізгі кезеңдер: 1960 жылдарға дейінгі тұрмыстық және тарихи композициялар; портрет өнерінің кең тарауы.
- Қазақстандағы реалистік бейнелеу өнерінің қалыптасуы; орыс реалистік өнерінің әсері;
- 1930-1960 жылдардағы П. Зальцман, А. Черкасский, С. Калмыков, Л. Леонтьев, т.б. шығармашылығының Қазақстан өнерінде алған орны;
- кеңес бейнелеу өнеріндегі негізгі кезеңдер: «қатаң стиль»;
- декоративизм; совет классикасы; авангардтық ізденістер.

3. Қазақстан бейнелеу өнеріндегі ұлттық колорит және қолтаңба көріністері:

- Қазақстанда кәсіптік бейнелеу өнерінің қалыптасуы барысында ұлттық тақырып ізденістері (А. Ғалымбаева, Г. Исмаилова, Қ. Телжанов, М. Кенбаев, С. Мәмбеев, Н. Нұрмұхамедов, С. Романов, т.б.);
- 1960 жылдардың ортасы және 1970 жылдардың бірінші жартысындағы ұлттық қолтаңба ізденістері (С. Айтбаев, Ә. Сыдыханов, О. Нұржұмаев, Ш. Сариев, Т. Тоғысбаев, т.б.);
- 1980-1990 жылдардағы көркемдік іс-тәжірибелер (Е. Төлепбаев, Б. Түлкеев, А. Ақанаев, Қ. Зәкіров, Т. Ордабеков, Б. Тәбиев, т.т.):

4. Бейнелеу өнерінің дүниетанымдық негіздері – мәдени құндылықтың өлшемі ретінде:

- бейнелеу өнерінің діни-мифологиялық негіздері (Б. Бәпішев, К. Хайруллин, А. Ахатбакиев, т.т.);

- бейнелеу өнерінің қазақ дәстүрлі мәдениетімен және дүниетанымдық түсінікпен байланысы (Ә. Сыдыханов, А. Ақанаев, А. Есдәулетов, А. Бектасов, М. Раппопорт, т.т.);

- бейнелеу өнерінің әлемдік мәдениет жетістіктерімен және рухани-информациялық шығу көздерімен байланысы (А. Есенбаев, Ғ. Маданов, Б. Бәпішев, т. т.).

Реалистік бейнелеу өнерінің қалыптасу тарихының тәрбиелік мәні зор. Өйткені ол халқымыздың социалистік қоғам дәуіріндегі жақсы жақтары мен сыңаржақты түсініктері араласып келетін мәдени көздерінің қалыптасу кезеңі. Социалистік реализм принциптері Қазақстанда қалай қалыптасты және оның Қазақстан үшін қандай мәні болды деген сұрақ көкейде тұрады. Осы кезеңдегі Ә. Қастеев, А. Ғалымбаева, Г. Исмаилова, Қ. Телжанов, С. Мәмбеев, М. Кенбаев секілді суретшілердің жазған тақырыптары мен ұлттық сипаттағы мазмұны біздің бейнелеу өнерінің қазіргі таңдағы классикалық келбетін құрайды. Дегенмен осы кезеңде ұлттық өнерге, соның ішінде қол өнеріне және одан туындайтын ою-өрнектің әрі қарай дамитын мол мүмкіндігіне жол берілмеді. Көп ескерткіштер бұзылды, қирады. Олардың зорлары ғана мемлекеттік қамқорға алынды. Ал кішілері жоқ болды [3].

Соған қарамастан осы реалистік дәстүрдің негізінде қалыптасқан көркем өнерін біз мақтан тұтамыз. Себебі ол ұлттық өнеріміздің ғана емес, мәдени-рухани дүниеміздің және жалпы алғанда мәдени мұрамыздың сақталуы мен дамуының үзілмес сабақтастығының көрінісіне айналды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://infourok.ru/zhaa-tehnologiya-beyneleu-neri-sabainda-1017820.html>
2. <https://bilimainasy.kz/25-12-03/Жаңартылған білім беру мазмұны аясында «Көркем еңбек» пәні арқылы шығармашыл тұлғаны қалыптастыру>
3. <https://egemen.kz/article/166629-korkem-enhbek-paninde-tuytkilder-bar>.

УДК 008:372.2

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ
ОПТИЧЕСКИХ ИЛЛЮЗИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО
ПРОСТРАНСТВА**

Тайсюганова Малика Азатовна

магистрант 1 курса, специальность 7М02101 – Дизайн

Международного университета Астана, Нур–Султан, Казахстан.

Научный руководитель –Киселева Татьяна Александровна, кандидат архитектуры

«Видимое не всегда соответствует действительному»

Н. Коперник

Использование оптических иллюзий берет свое начало с Древних времен. Изучение данной темы пополняет перечень научных исследований, направленных на систематизацию сведений о применении оптических иллюзий в интерьере пространств различного функционального назначения.

Описание и изучение зарубежного опыта использования этих иллюзий позволяет использовать их как инструмент формообразования в дизайне интерьера, а также для придания помещению объема и созданию нестандартного креативного дизайнерского решения.

Использование оптических иллюзий ставит потенциально новые задачи в сфере дизайна общественных пространств. В Казахстане применение оптических иллюзий пока на этапе зарождения. Оптические иллюзии только начинают свой «переход» из сферы стрит-арта в сферу помещений, пока общественного назначения. Изучение данной темы позволит по-новому взглянуть на потенциал применения оптических иллюзий, их необходимости и актуальности при проектировании интерьера.

В данной научной работе рассмотрены следующие вопросы:

- теоретический анализ применения оптических иллюзий;
- методы работы с оптическими иллюзиями;
- изучение зрительного и психологического восприятия новых пространственных образов;
- опыт зарубежных стран в использовании оптических иллюзий в архитектуре и дизайне интерьера.

Цель исследования заключается в разработке принципов применения оптических иллюзий как инструмента формообразования интерьера общественных пространств.

В течение многих веков зрительные иллюзии использовались при создании пространственных эффектов. Их применение берет свое начало еще с древних времен. Об эффектах оптических иллюзий знали в то время древние греки и египтяне. Они заметили, что при комбинировании фона, характера освещения и точки наблюдения создается определенная зрительная иллюзия. В дальнейшем они стремились использовать данные зрительные уловки как инструмент при проектировании зданий и сооружений.

Создание выпуклых рельефов в затемненных участках архитектурных объектов в Древнем Египте стало одним из первых шагов к построению глубинного пространства, что создавало иллюзию движения, появляющуюся за счет освещения рельефов пламенем факелов, заставляющую наблюдателя уверовать в сверхъестественное. Действительно, врезанный рельеф при естественном освещении создает эффект особого пространственного слоя, покоящегося в глубине стены. Выпуклый рельеф, помещавшийся, как

правило, во внутренних затемненных помещениях заупокойных храмов и гробниц, при возжигании жертвенного огня или светильника, живет не внутри стены, а непосредственно в воздушном пространстве перед ней (Рис. 1). Свет колеблющегося пламени придает рельефам особую подвижность и жизненность [1, с. 34]. В тот период времени использование зрительных иллюзий было продиктовано желанием убедить человека в существовании сверхъестественных сил. Визуальная коррекция при строительстве сооружений идеально подходила для данной цели.

Рис. 1 Луксорский храм, Древний Египет

Умение египтян использовать законы оптических иллюзий превзошли только греки. Как доказал Паннеторн, египтянам был известен странный обман зрения, получающийся при восприятии длиной горизонтальной линии.

Можно проследить общность тенденций и глубокий анализ законов оптического восприятия в египетском зодчестве, которое на тысячу лет опередило в этом отношении греческое искусство [2, с. 56].

Зодчим Древней Греции также было известно о возможностях применения зрительных иллюзий. Древние греки ценили идеальные геометрические фигуры и архитектурные формы. Также им было известно о том, что темные предметы на светлом фоне становятся тоньше, а светлые зрительно увеличиваются.

Доказательством того, что древние архитекторы Греции применяли оптические иллюзии можно увидеть на главном храме Акрополя – Парфеноне. При строительстве храма чистое небо всегда являлось фоном для колонн для того, чтобы сознательно было уменьшено расстояние между колоннами, расположенными по углам, и соседними с ними,
Греции

Рис 2. Парфенон в Древней

а угловые детали были шире по сравнению с остальными. При этом всё вместе, это выглядело абсолютно одинаково по размеру и объему в общей композиции храма. Расхождения данных параметров можно обнаружить только при детальном инструментальном измерении (Рис. 2).

Греки применяли оптические иллюзии и при укладке мозаичных полов. Применение законов оптики способствовало древним мастерам создать целые полотна невероятных зрительных иллюзий, украсивших храмы и дворцы Древней Греции [5].

Оптические эффекты, применяемые в древности, получают новое направление в средневековье. Здесь появляется игра света в храмовых витражах и создаётся возвышенно-мистическая атмосфера интерьера.

После в эпоху позднего Возрождения зрительные иллюзии уже имеют свободную трактовку, ориентированную на живописность. В архитектуре

эпохи Возрождения можно заметить, что у людей происходит осмысление своего «Я», новое видение окружающего мира и переноса его в искусство, архитектуру. Первые работы, которые были обращены на перспективу возникли задолго до эпохи Возрождения. Средневековый ученый Витело в своём трактате «Оптика» одним из первых ученых рассуждает об оптических эффектах и перспективе в искусстве, а также об ошибках работы глаза человека при восприятии объекта в зависимости от внешних факторов.

Созданный в Риме в 1637 году проект Ф. Борромини является воплощением того, как оптические иллюзии способны изменить восприятие предмета. Спроектированная им колоннада открывает путь в сводчатую галерею, создавая впечатление длинной протяженности, при этом длина самой галереи не превышает восьми метров. Перспектива этой галереи завершается статуей бога Марса. Понять, что это обман зрения, можно только приблизившись к статуе, высота которой около метра. Зодчий располагает с двух сторон под углом друг к другу объекты, играющие роль экранов, что определяет особое восприятие визуального коридора. Такой прием позволяет зрительно уменьшать или увеличивать глубину пространства [3, с. 84].

Новый этап применения зрительных иллюзий приходит к месту с техническим прорывом конца XIX века. В это время проектировщики были заинтересованы в трансформации пространственных форм, их дематериализации. Каждый период времени диктует свои цели в применении оптических иллюзий, будь то уверование в богов, или же технический прогресс. Оптические иллюзии выступают как новый инструмент для придания нового вида сооружениям, архитектуре и, в дальнейшем предметам мебели и интерьера.

С приходом технологий, цифровизации современного мира и прогресса информационных пространств архитектурные объекты стали нуждаться в обновлении и реновации. Архитектурные сооружения все чаще приобретают непривычные формы и прибегают к использованию все новых креативных решений. Это происходит за счет внедряемых в архитектуру цифровых технологий.

Современное искусство и дизайн также все чаще включают в себя «виртуальные» черты. Сюда можно отнести 3D-арт, Имп-арт и другие стилистические направления. Появляются и новые виды зрительных иллюзий, к примеру голографические трансформирующиеся проекции, временно исполняющие роль текстуры пола и стен.

Изучение оптических иллюзий, их свойств и практического применения может способствовать сокращению проектирования сложных конструкций и сооружений, требующих крупных финансовых вложений и времени. Все оптические иллюзии так или иначе были направлены на создание особого незабываемого впечатления у зрителя. Современные выставки, экспозиции, музеи, торговые центры, крупные места массового скопления людей стремятся удивить своего потребителя. Оптические иллюзии могут стать тем инструментом формообразования, который не требует от проектировщика

закладывать материалы для строительства в большом количестве, что в свою очередь благоприятно и для окружающей среды.

Использование зрительных иллюзий имеют свои особенности. Включение оптических иллюзий как средства реновации в проектировании общественных пространств должно базироваться на общих принципах самого помещения, его функциональном назначении и особенностях восприятия посетителей.

Социально ориентированное проектирование включает в себя принципы пространственной комфортности, планировочные задачи, инструменты функциональности и конкретный средовой образ. Жизнь каждого человека связана с восприятием окружающего пространства. Работа с оптическими иллюзиями связана с эстетическими потребностями человека конкретного региона, его адаптацией в данной пространственной среде и созданием креативного дизайнерского решения. Оптические иллюзии также могут выступать в роли акцентного элемента всего пространства, стать его символом или украшением интерьера и придать пространству завершающий композиционный вид.

Применение оптических иллюзий в архитектуре изменило само качество архитектуры. В современном мире нестандартные зрительные эффекты оказали влияние на сознание горожан, когда они вышли за пределы музеев и выставочных площадок.

В XXI веке эти эксперименты вызвали массовый интерес к зрительным эффектам, их эстетике в контексте современных культурных веяний. К наиболее известным оптическим иллюзиям можно отнести явления антигравитации, антигеометрии, перцептивную готовность (несуществующие фигуры), искажение, парейдолии и многих других. Каждый из этих оптических иллюзий имеет свои особенности построения и моделирования, и пути применения.

Антигравитация характеризуется неуверенностью человека, попавшего в зону ее воздействия, в правильности расположения системы координат помещения (корректность расположения системы «пол-потолок», границы стен, новые фактуры с эффектом движущихся масс и прочее).

Ярким представителем «антигравитационной архитектуры» является «Перевернутый дом» (Польша, г. Шимбарк, 2013), созданный архитектором и бизнесменом Даниелем Чапевски [6].

Рис 3. «Перевернутый» дом, г. Алматы

За последнее десятилетие дублирование перевернутого дома стало популярным и имеется в двух крупных городах Казахстана. Подобные виды «антигравитационной архитектуры» представляют интерес для молодежи как дома-аттракциона (Рис. 3).

Более сложным прочтением антигравитационной эстетики обладают работы современного немецкого художника, скрывающийся под псевдонимом Тэнтэн (1010). Широкую известность в сфере стрит-арта он получил благодаря своим работам, основанным на оптических иллюзиях: он создает «тоннели и порталы» на стенах зданий, дорогах и холстах. Он часто принимает участие в фестивалях стрит-арта в разных странах, а в 2015 году у него состоялась первая персональная выставка в США, после которой он начал работать не только как стрит-арт мастер, но и начал создавать свои работы в жилых и

Рис. 4 Перевернутая лестница

общественных интерьерах. Фигура, первоначально воспринимаемая как проекция объемного предмета, при детальном изучении демонстрирует противоречивые соединения элементов, создавая ощущение невозможности ее реального существования.

Рис. 4 Перевернутая

Однако, «невозможные фигуры» могут объективно существовать в реальности. Объекты, изображенные на двумерной поверхности, являются проекциями трёхмерных объектов, что позволяет создать такой трёхмерный объект, который при проецировании на плоскость будет выглядеть невозможным. При взгляде на такой объект из определённой точки он будет казаться невозможным, но при взгляде с любой другой точки - данный эффект будет утерян. Невозможные фигуры в разное время появлялись на полотнах художников, например, форма виселицы на полотне Питера Брейгеля (Старшего) «Сорока на виселице» (1568) имеет невозможную форму. Шведский художник XX в. Оскар Реутерсвард сделал невозможные фигуры ключевой особенностью своего авторского стиля. Наиболее известные невозможные фигуры: куб Неккера, лестница Пенроуза (бесконечная

лестница) (Рис. 4) Эффекты восприятия невозможных фигур связаны с взаимоположением линий, не создающих геометрическую фигуру или рисунок объекта, но мозг воспринимает их именно такими. При этом трудно уловим признак, позволяющий определить, что является фоном, а что – фигурой. Широкую известность невозможные фигуры приобрели благодаря литографиям голландского художника М. К. Эшера [4, с. 34].

На сегодняшний день в Казахстане не так развито применение оптических иллюзий в интерьере, однако зрительные иллюзии популярны в стрит-арте. В Казахстане, как и по всему миру преимущественно их используют на фасадах здания, либо на тротуарах и дорогах. Также в г. Алматы был открыт современный музей, посвященный теме оптических иллюзий. На площади 360 квадратных метров изображены различные персонажи телевидения. Все работы были выполнены в технике 3D, что придает особую реалистичность изображениям. Самобытность данного музея состоит в том, что здание музея исполнено в виде юрты, а внутри посетителя ожидает мир фантастических фильмов современности - слияние традиций с актуальными запросами сферы искусств современного человека.

Современный мир диктует новые принципы применения оптических иллюзий не только в архитектуре, но и в сфере дизайна интерьера. Зрительные иллюзии могут способствовать реновации интерьера общественных пространств. Все новые формы оптических иллюзий и самобытность их использования могут способствовать оживлению привычных дизайнерских решений общественных пространств.

Список использованной литературы:

1. Павлов Н. Л. Река и Солнце в едином пространственном искусстве Древнего Египта: в книге Художественные модели мироздания. Кн. 1. Взаимодействие искусств в истории мировой культуры. – М.: НИИ РАХ, 1997. – 400 с.
2. Шуази О. История архитектуры в 2-х томах / О. Шуази. – М.: Изд-во Академии Архитектуры, 1937. – Т. 1. – 298 с.
3. Всеобщая история архитектуры. Западная Европа и Латинская Америка. XVII – первая половина XIX вв. Том VII / под ред. А.В. Бунина (отв. ред.), А.И. Каплуна, П.Н. Максимова. – М., Стройиздат, 1969 – 613 с.
4. Ernst В. The Magic Mirror of M. C. Escher. – Random House (New York), 1976. – 112 p.
5. <https://lepnina.top/articles/Opticheskie-illyuzii-ili-tajny-drevnih-zodchih/>
6. Бурдина А. Искаженное пространство: оптические иллюзии в экстерьере [Электронный ресурс] / А. Бурдина // Интернет журнал о дизайне и архитектуре «BERLOGOS». – 2016. – 4 февраля. – Режим доступа: <http://www.berlogos.ru/article/iskazhennoe-prostranstvo-opticheskie-illyuzii-veksterere>.

ЦИФРОВАЯ АНИМАЦИЯ В ДИЗАЙНЕ

Тащанова Маруар Рустемқызы
студент 4 курса, специальность 6В02101 – Дизайн,
Международный университет Астана, Нур–Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Дауменова Элла Талгатовна, магистр

Мультимедиа дизайн среды – это взаимодействие визуальной и звуковой информации под управлением интерактивного программного обеспечения с использованием современных технических и программных средств, они объединяют текст, звук, графику, фото, видео в одном цифровом представлении. Например, в одном объекте– контейнере может содержаться текстовая, звуковая, графическая и видео информация, а также способ интерактивного взаимодействия с ней. Мультимедиа может быть разделена на линейную (без обратной связи) и интерактивную среду. Аналогом линейного способа представления может являться кино. Человек, просматривающий данный документ никаким образом не может повлиять на его вывод. Интерактивный (нелинейный) способ представления информации позволяет человеку, программам, сети участвовать в выводе информации, взаимодействуя каким–либо образом со средством отображения мультимедийных данных. Участие в данном процессе двух и более сторон называется «интерактивностью». Такой способ взаимодействия человека и компьютера наиболее полным образом представлен в категориях компьютерных игр. Интерактивный способ представления мультимедийных данных иногда называется «гипермедиа». В качестве примера линейного и интерактивного способов представления информации, можно рассматривать такую ситуацию, как проведение презентации. Если презентация была записана на пленку или в видеофайл, и показывается аудитории, то просматривающие данную презентацию не имеют возможности влиять на ее ход. В случае же живой презентации, аудитория имеет возможность задавать докладчику вопросы и взаимодействовать с ним прочим образом, что позволяет докладчику отходить от темы презентации, например, поясняя некоторые термины или более подробно освещая спорные части доклада.

Мультимедиа находит своё применение в различных областях, включая, рекламу, искусство, образование, индустрию развлечений, технику, медицину, математику, бизнес, научные исследования и пространственно-временные приложения и прочие информационные процессы с участием людей. В том числе она включает в себя понятие «Цифровой анимации».

Компьютерная анимация – вид мультипликации, создаваемый при помощи компьютера. Компьютерная анимация (последовательный показ слайд-шоу из заранее подготовленных графических файлов, а также компьютерная имитация движения с помощью изменения и перерисовки

формы объектов или показа последовательных изображений с фазами движения, подготовленных заранее или порождаемых во время анимации) может применяться в компьютерных играх, мультимедийных приложениях (например, энциклопедиях), а также для «оживления» отдельных элементов оформления, например, веб–страниц и рекламы (анимированные баннеры). Методы создания анимации постоянно развиваются, а разработчики игр и киностудии постоянно ищут талантливых и творческих личностей, которые смогут применить эти методы. Основные виды анимации, с помощью которых могут создаваться цифровые персонажи для телевизионных шоу, коммерческих приложений, логотипов компаний, кино, видео или игр:

- традиционная анимация;
- 2D векторная анимация;
- 3D компьютерная анимация;
- графика движения;
- стоп моушен.

Традиционная анимация, иногда называемая анимацией cel, является одной из старых форм анимации. В ней: аниматор рисует каждый кадр для создания последовательности движений; последовательные рисунки, быстро экспонированные один за другим, создают иллюзию движения. Самый простой пример такой анимации – старые мультфильмы Диснея.

2D-анимация – это термин, используемый при обращении к традиционной рисованной анимации. Он также может относиться к компьютерным векторным анимациям, использующими методы традиционной. Для создания векторных анимаций используются те же самые методы, что и для традиционной. Такая гибкость позволяет даже новичку создать свой первый сносный ролик.

До появления цифровых технологий анимация, то есть создание движущихся изображений, представляла собой довольно сложный процесс, занимающий большое количество времени. Массовое внедрение компьютеров позволило упростить работу аниматоров и значительно расширило их возможности.

Аниматор создает только изображения, задающие вектор развития видеоряда. Генерирование всех промежуточных кадров, позволяющих добиться иллюзии движения, возлагается на специальную программу. Как и в докомпьютерной рисованной анимации, ведущая креативная роль отводится художнику, воплощающему идею ролика. Для получения реалистичной анимации компьютеру необходимо рассчитать:

1. Какой путь проделает шар от первого до последнего кадра, каковы будут его координаты в каждой из этих 25 точек.
2. Каким будет вид шара со стороны камеры для каждого кадра.

Итогом этих расчетов станет набор 25 последовательных изображений объекта в трех измерениях. На просмотр ролика зрителю понадобится не более секунды, а за счет моментальной смены статичных картинок мозг «увидит» перемещение шара в пространстве.

Отрисовка анимации занимает особое место в работе дизайнеров. Одна из самых популярных программ – Procreate. Это приложение для графического дизайна, которое позволяет пользователям рисовать и рисовать с помощью мобильных устройств. Это интересное приложение, которое имеет очень широкий функционал. Тем не менее, Procreate является подобием фотошопа, для работы с которым нужно достаточно длительное обучение, а неопытный пользователь может лишь затронуть верхушку айсберга всех его возможностей. В целом, это всего лишь рисовалка, в которой вы сможете либо создавать рисунок с нуля, либо изменять уже готовое изображение, а так как в вашем арсенале достаточно огромный потенциал, то делать вы вольны с этим все что хотите. Мечта цифрового художника и забава для остальных людей. Программа проста для освоения, ее можно использовать для коммерции. Программа работает со всеми популярными форматами файлов и перенести картинку из Procreate совсем не тяжело. Программа пишет таймлапсы, автоматически сохраняет последнее действие и не вылетает при работе.

Рисунок 1 – Отрисовка персонажа в программе Procreate

Рисунок 2 – Отрисовка обложки в программе Procreate

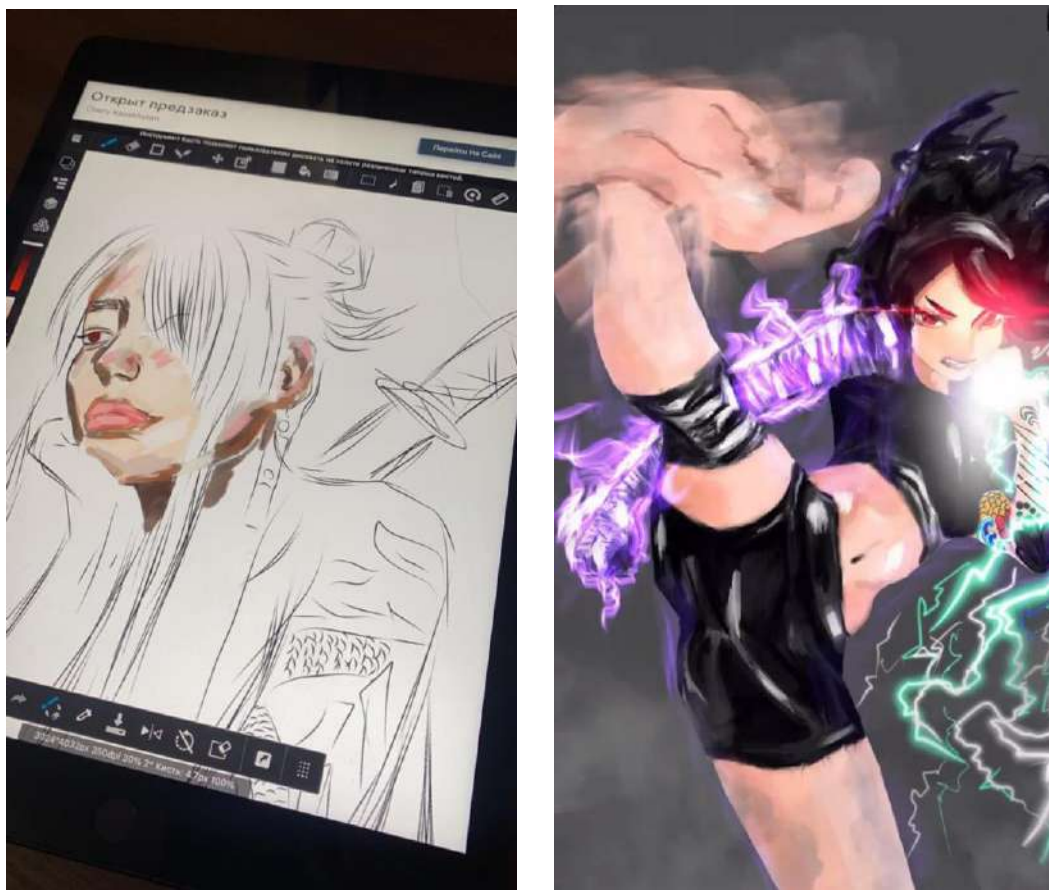

Рисунок 3 – Отрисовка анимационных героев в программе Procreate

Анимация – это эффект последовательного мультимедийного надления изображения двигательными функциями и искусство создания мультипликации. Картинка начинает превращаться в анимацию при частоте смены кадров более 16/сек.

Список использованных источников:

1. Аллен Д. Дизайн и анимация графики. – М.: ЭКОМ Паблшерз, 2008. – 560 с.
2. Белунцов В. М. Macromedia Flash 5. Анимация в Интернете. Практическое руководство. – М.: ДЕСС КОМ, 2001. – 352 с.

ТВОРЧЕСТВО ДИЗАЙНЕРА АЛЕКСАНДРА САДУАКАСОВА И КОНЦЕПЦИЯ БРЕНДА ИЗДЕЛИЙ, СОЗДАННЫХ В КАЗАХСТАНЕ

Толегенова Дина Толегенова
магистрант 2 курса, специальность 7М02101 – Дизайн,
Международный Университет Астана, Нур –Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Асылханов Ермек Сабырович, д. п. н.

Дизайнер, член союза дизайнеров Казахстана, лауреат многих международных и республиканских премий в области дизайна Александр Садуакасов автор большинства логотипов, товарных знаков и брендов изделий, товаров так же издательской продукции, рекламных произведений, значимых международных и республиканских симпозиумов, конкурсов, конференций, выставок созданных и проведенных в Республике Казахстан. Дизайнер Александр Садуакасов единственная творческая личность в области графического и рекламного дизайна, который проводил свою персональную выставку и участник многих международных, республиканских выставок. В 2021 году с 04.12. 21г. по 11.12.21г. в Almaty Gallery при КГКП, «Алматы әуендері» управления культуры г. Алматы, представил свои творческие работы на Международной выставке плаката, посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан, где в экспозицию были включены более 100 плакатов и произведения графического дизайна на различные темы. Участниками выставки были дизайнеры Казахстана, Китая, Чехии, Польши, Турции, Узбекистана, Кыргызстана, где Александр Садуакасов отличался уникальным художественным языком своих произведений, лаконизмом и концептуальной выразительностью, убедительной заложенной идеей, в котором основываются мгновенный ассоциативный контакт дизайнера и произведение графического и плакатного искусства.

Александр Садуакасов после окончания средней школы в Семипалатинской области поступил и окончил Алма-Атинскую художественную школу им. Н. В. Гоголя.

Далее в 1987 году окончил и успешно защитил дипломную работу Алма-Атинского государственного театрально – художественного института.

Творческое кредо Садуакасова А после завершения учебы и получения диплома графического дизайнера на факультете декоративно-прикладного искусства была связана с полиграфическим дизайном в качестве художественного редактора республиканского журнала альманах «Жалын», профессиональным творческим дизайнером в производственных организациях дизайнан. Так же он до середины 90–х годов XX века работал

художественным редактором – дизайнером в ряде Республиканских журналов и в дизайн студии при Союзах дизайнеров Казахстана.

Дизайнер с 1994 года является руководителем дизайн – студии «Sadvakassov Desing» и одновременно сотрудничает в качестве ведущего дизайнера исполнителя, концептуалиста ведущих государственных и акционерных издательствах «Өнер», «Мектеп», «Жалын», «Қазақстан», «Қайнар», «Наука» и в других издательствах Республики Казахстан.

Мастер международного уровня, один из величайших дизайнеров Современного искусства Казахстана Александр Садуакасов с 1997 года сотрудничает с Шведской компанией «Тetra-Рак» в сфере создания торговых марок и дизайна упаковок для зарубежных, в большей степени центрально и среднеазиатских производителей. Достаточно остановится в некоторых логотипах и фирменных знаках в международном уровне созданных дизайнером бренда «RAIMBEK BOTTLERS»: «JOISY PALMA», «Айналайын», и «RESMI GROUP»: «DA-DA», «Солнечный нектар», «RANDI FOODS» и еще целых бренд буков известные далеко за пределами нашей страны.

Особое место в творчестве Садуакасова А. отводится важному компоненту, определяющему национально–этническую идентификацию – применение орнаментальных композиций казахского народа при создании дизайн продукции от логотипа, товарных знаков и до брендбука той или иной продукции. Почерк автора, умение грамотно синтезировать линии узоров и колориста, являются убедительным не только для потребителей рекламной продукции, но и носителями духовной и материальной культуры казахского народа.

Казахский орнамент в центре внимания историков материальной культуры, искусствоведов и этнографов. Ученые изучая виды орнаментальных мотивов и линии узоров отмечают, что орнамент – один из видов народного художественного творчества, в котором сосредоточены фундаментальные концепции национального мировоззрения с древних Ориньяко – Солютрейских культур, Мадлен до сегодняшнего дня.

В целом основные сюжетные содержания Казахского орнамента, в которых отразились космогонические, астральные, философские представления мироздания казахского этноса, еще полностью не исследованы. То же касается и проблемы связи казахского орнамента с подобными представителями соседних народов либо с другими народами ка якуты, буряты, с которыми в древние века контактировали казахско – тюркские этносы. Многое, что для нас видится некой связи, раньше было информативно понятным и само собой разумеющимся для тех, кто создавал орнаментальные предметы, одежду и другие изделия материальной культуры, и для тех, кто ежедневно пользовался данными предметами.

Орнаментально – узорная композиция нес в большей степени функции оберега, имел духовный смысл, а не просто декоративное украшение. Правильные пропорциональные соотношения, равновесие, симметрия,

гармония – основные композиционно – пластические принципы, лежащие в основе орнаментальных узоров, украшающих окружающую среду, являющиеся частью декоративного убранства жилища, одежды, украшения предметов быта и других аксессуаров человеческого общежития казахского этноса. В каждом случае орнаментальный декор разных предметов выполняют свою миссию.

Все те научные – теоретические и философски – исторические составляющие в содержательной орнаментально – узорной сюжетной линии легли в основу графического языка, отражены с большим знанием дела и большой профессиональностью.

Почерк дизайнера, умение грамотно синтезировать линии узоров и цветокolorистики, являются убедительными для потребителей рекламной продукции, созданными автором, но и являются носителями духовной материальной культуры казахского народа. Вот основные виды творческой деятельности дизайнера, где отражены и имеют место широкое применение орнаментов и композиции узорных линий, оформление полиграф изданий, наружной рекламы и видео сюжеты визуализации, упаковка, этикетка, логотипы, товарные знаки, брендбуки, графика и постеры и т.д.

Очень широкий диапазон творческого кредо Садуакасова А., является свидетелем разнообразных направлений творчества, где есть десятки оригинальных, неповторимых дизайн произведений в области графического дизайна, выполненных с профессиональным мастерством, демонстрирующих высокую культуру дизайнерского искусства.

Совершенно новым в искусстве графического дизайна, где применены исторические произведения палеолитического искусства времен Ориньяко - Солютрейских на территории Казахстана, которые вошли в культурные наследие цивилизации в ЮНЕСКО при ООН, является логотип международного музыкального конкурса «Азия даусы». Дизайнер с большим знанием дела глубоко проникся, осмыслил и творчески развил образно поэтические лики солнцеликих божеств – петроглифы, танбалы тас.

Здесь мы видим графику на основе образа петроглифа на танбалы тас с ликом солнца. Так же нужно отметить эксклюзивную шрифтовую композицию присущее только дизайнеру и нигде не встречающиеся линии и форму шрифта, которая выступает в альянсе основным изобразительным, графическим рядом, «помогая» раскрыть сюжетную линию логотипа международного музыкального конкурса, даже слышна этническая музыкальная мелодия.

Следующая и очень трудная кропотливая работа дизайнера не только сложности и трудоемкости, но и разработанная система по художественному оформлению учебников по всем дисциплинам 10–11 классов казахских, русских, уйгурских, узбекских, школ Казахстана, является новым современным и перспективным направлением полиграфического дизайна.

Концептуальные художественно образные решения, ясность многочисленного пластического языка книжной графики дизайнера глубоко

созвучны и развивают исконные традиции казахского орнамента, тем самым в дизайн подача книг и особенно учебников так же развивают информацию содержательной линии орнаментальных композиций и узорных линий в раскрытии сюжетно – философской концепции данных книжных полиграфических продуктов, которые оформляет графический дизайнер А. Садуакасов.

Книги как произведения полиграфического дизайнера, художника – графика приносят в искусство культурологическую ценность, тем самым отличая особый вид современного творчества, так же, являясь ценной учебной продукцией для молодого поколения обучающихся. Творчество графического, полиграфического и рекламного дизайнера Александра Садуакасова раскрывает в полном объёме философски – содержательную часть казахского орнамента и узорных линий, которые виртуозно применил, исполнил и запустил в производство.

Все творческие работы мастера соответствует концепции: «Сделано в Казахстане» – на основе духовных, изобразительных и пластических материалов казахского этноса.

Список использованных источников:

1. Замшин В. И., Нырклов Е. А. Концептуальная модель, дизайн – орнаментальная инновационного дизайна // Известия вузов России. – 2004. – №2.
2. Вагнер Е. А. Оценка качества визуальной среды пространства – Архитектура и дизайн. – 2017. – №1. – С. 27–37.
3. Казарин А.В. Теория дизайна. – Нижний Новгород, ННГАСУ. 2011.

КАЛЛИГРАФИЯ – САУАТТЫ ЖӘНЕ ӘДЕМІ ЖАЗУ ӨНЕРІ

Түлкібай Еркебұлан Ержігітұлы
Астана Халықаралық университеті
6B02101 Дизайн мамандығының 3 курс студенті
Ғылыми жетекшісі - Дидар Шолпан Теміртасқызы, магистр

Каллиграфия өнері ежелгі заманнан бүгінге жеткен өнердің бір түрі болып табылады. Каллиграфия сөзі тікелей грек аудармасынан «әдемі жазу» деп аударылады, бірақ біраз уақыттан кейін каллиграфияның танымал анықтамасы пайда болды, ол «сауатты және әдемі жазу өнері». Бұл анықтамадағы негізгі сөз - бұл өнер. Каллиграфия әр халықта қасиетті, ғажап нәрсемен тығыз байланысты болды.

Каллиграфия 5 мың жыл бұрын қазіргі Ирак аумағында Месопотамияда жазуды ойлап табумен бір уақытта пайда болды. Сол жерден әдемі жазу өнері алдымен Таяу Шығыста таралды, содан кейін басқа аймақтарға, яғни Египет, Үндістан, Қытай, Балқан түбегіне еніп кетті. Қазіргі тарихшылар каллиграфияның үш негізгі түрін ажыратады:

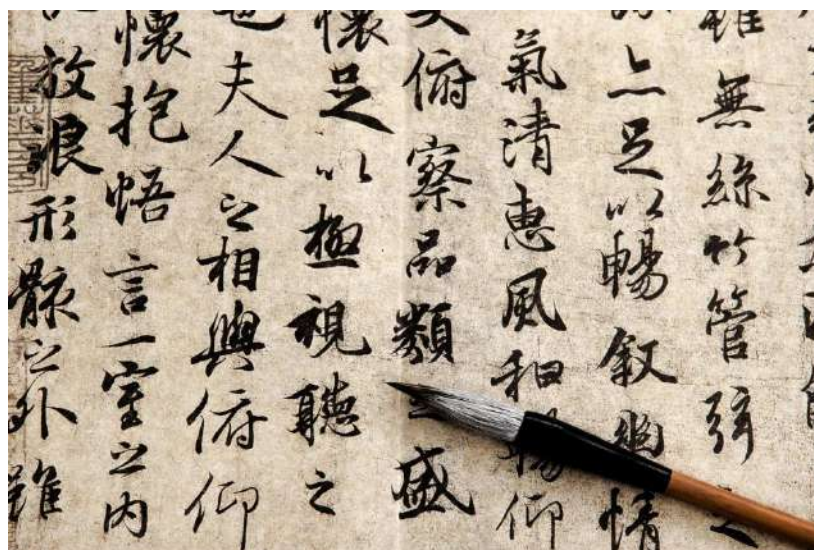
- шығыс-азиялық;
- батыс (еуропалық);
- араб.

Бұлардан басқа каллиграфияның көптеген кіші түрлері бар: еврей, парсы, үнді, корей, жапон, қытай, абиссин, армян, тибет, моңғол, славян. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік даму тарихы бар. Қазіргі уақытта бізге жеткен ежелгі каллиграфтардың бірнеше шығармалары археологтардың мұқият зерттеуінің нысаны болып табылады.

Шығыс Азия каллиграфиясы

Шығыс Азияда каллиграфия алғаш рет Қытайда б.з. д. 2000 жылы пайда болды. Басқа аймақтардан айырмашылығы, мұнда ол әдемі жазбаша белгілерді жазу құралы ретінде ғана емес, бейнелеу өнерінің маңызды түрі ретінде қарастырылды [1].

Ежелгі шеберлер жануарлардың сүйектерінде және қола таблеткаларында ең алғашқы каллиграфиялық мәтіндерді жасаған. Бұл біздің дәуіріміздің II ғасырының басына дейін жалғасты. Қағазды ойлап табумен Қытайда каллиграфияның танымалдылығының тез өсуі байқалып, осы өнер теориясына арналған алғашқы еңбектер пайда бола бастады, негізгі стильдер қалыптасты. Олар: Чжуаньшу, Лишу, Синшу, Цаошу, Кайшу (1-сурет).

1-сурет. Қытай каллиграфиясы

Біздің дәуіріміздің I мыңжылдығында Қытайдан әдемі жазу өнері көрші елдерге таралады, олар Вьетнам, Корея, Жапония, Моңғолия елдері.

Жапон каллиграфиясы белгілі бір дәрежеде барлық заманауи каллиграфияның эталоны және шабыт берушісі болып саналады. Қытайдан алынған кейбір символдардың негізінде жапон шеберлері өздерінің ерекше стильдерін жасады. Жасалған стильдер әлдеқайда экспрессивті және қарапайым болды. Жапондар бұл стильдерге тек сөздерді ғана емес, тұтас ұғымдарды, суреттерді немесе мағыналарды білдіретін қасиетті терең мағынасын енгізуге тырысты.

Жапон каллиграфиясының құпиясы - бұл бір уақытта өз шеберлерінен толық назар аударуды, сонымен қатар орындау кезінде релаксацияны қажет етеді. Егер жай сөзбен жеткізсек, онда шеберлері кезінде хат болуы тиіс ішкі шоғырланған, бірақ олардың қозғалыс қол және қолдың қалады байсалды және жұмсақ. Зен буддизмі мұнда каллиграфияның дамуына үлкен мән берді, оның кейбір әдістері каллиграфияға негізделген. Бұл сізге тиімді медитация жасауға және өзіңізді тезірек білуге мүмкіндік береді деп сенді (2-сурет) [2].

2-сурет. Жапон каллиграфиясы

Араб каллиграфиясы

Араб каллиграфиясының өзіндік өнері («хатт» немесе «хутут») Таяу Шығыста мұсылмандардың қасиетті кітабын көшіру құралы ретінде исламның пайда болуымен бір уақытта пайда болды. Құран сенушілерге адамдарды жануарлар немесе Құдай ретінде бейнелеуге тыйым салады, бірақ мәтіндерді жазуға ешқандай шектеулер жоқ (3-сурет).

3-сурет. Араб каллиграфиясы

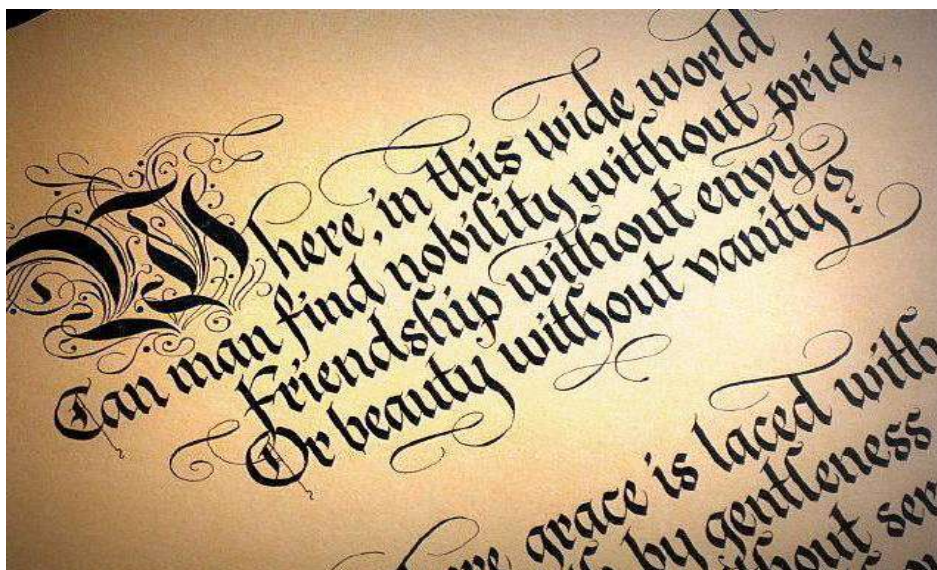
Араб каллиграфтары өз жұмыстарына өте құрметпен қарады, олар үшін қасиетті мәтінді қайта жазу қасиетті мағынаға ие болды. Ислам әлемінде сызықтардың әсемдігі мен жазулардың анықтығы, әріптердің пропорцияларын дәл сақтау жоғары бағаланды. Бірте-бірте арабтар каллиграфияның бірқатар стильдерін — канондық қолжазбаларды ойлап тапты, олардың әрқайсысы белгілі бір қызмет саласында қолданылды: Дивани — дипломатиялық құжаттар үшін, Насталик — Құранға түсініктеме беру үшін, Рика — күнделікті өмірде, Куфи жазуы-сәндік өнер мен сәулет өнерінде қолданылды [3].

IX ғасырда билеушілер өздері мен сарайларының айналасына мындаған кітаптары бар нақты кітапханаларды жинап, сол арқылы Құдайға жақындауға тырысты. Мұндай кітапханалар немесе орталықтар «даналық үйлері» немесе «Дар аль-хикма» деп аталды – оларда күн сайын жүздеген аудармашылар, каллиграфтар мен хатшылар кітап жазу және жазу үшін жұмыс істеді. Құран мен каллиграфияның тығыз байланысы арқасында араб халқы бұл жұмыс оларды басқа адамдардан жоғары қояды және ауыр күнәларды кешіреді деп сенді. Құран санағымен бірге каллиграфиялық шрифттердің көмегімен араб шеберлері медицина, тарих, әскери іс бойынша кітаптар мен ілімдерді жазуды бастады. Біраз уақыттан кейін әдемі каллиграфиялық қолжазбамен жазылған поэзия мен прозаның алғашқы жинақтары пайда болды. Сонымен қатар, каллиграфияның көмегімен сол кездің өзінде кітаптарда сызбалар, суреттер, карталар мен диаграммалар жасалды.

Еуропалық каллиграфия

Еуропалық каллиграфия тарихы Ежелгі Греция мен Рим мәдениетінен бастау алады. Дәл осы екі мәдениеттің негізінде Еуропаның көптеген алфавиттері қалыптасты. Ежелгі мемлекеттерде әдемі жазу өнері сирек кездесетін. Римдіктер мен гректер стандартты қаріптерді қолдануды жөн көрді. Византия империясына христиан дінінің енгізілуімен жағдай тез өзгере бастады. Бұл монахтардың көптеген киелі кітаптарды — жарықтандырылған Інжілдерді жазуына түрткі болды. Сол дәуірдің қолжазбалары түрлі-түсті суреттермен және керемет жазбалармен нағыз өнер туындылары болды.

Қайта өрлеу дәуіріне дейін Еуропада каллиграфия өнері тек шіркеу кітаптарын жазу үшін қолданылған, ал ғылыми және әдеби қолжазбалар өте аз болған. Бұл жағдай XII ғасырда қағаз пайда болғаннан кейін де өзгерген жоқ. XV ғасырдың ортасында Иоганн Гутенбергтің басып шығару өнертабысы барлық Еуропа елдерінде

каллиграфияға деген қызығушылықтың апатты түрде төмендеуінің бастауы болды (4-сурет).

4-сурет. Еуропалық каллиграфия

Қазіргі уақытта каллиграфияны қолдану саласы

Каллиграфия өнерінің ежелгі дәстүрі бүгінде толық жоғалған жоқ. Қазіргі әлемде ол адам қызметінің әртүрлі салаларында, мысалы шақыртуларды, ашықхаттарды, мейрамханалар мен кафелердің мәзірін безендіру кезінде, киім, ыдыс-аяқ, аксессуарлар өндірісінде талғампаз қолжазбамен стильді жазуларды жасауда, үй-жайларды көркем безендіру кезіндегі интерьер дизайнында, татуировка индустриясында адам денесіне нақышталған картиналарды суреттеген кезде қолданылады [4].

XXI ғасырда каллиграфия өнері қатты өзгерді. Әдемі жазудың заманауи шеберлері қылқалам мен қаламды қолдануды тоқтатты, олар графикалық дизайнерлер мен сәулетшілерге айналды, сандық басып шығару техникасын игерді. Бірақ әріптер мен иероглифтерден тұратын керемет әшекейлер әлі күнге дейін миллиондаған адамдарға шынайы таң қалдырады.

Сондықтан да каллиграфия өнері өнердің бір саласы ретінде ерекше зерттеуді қажет етеді. Өйткені, каллиграфия өнері өзіндік философиялық жұмбақтарға толы өнердің бір тармағы болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://veryimportantlot.com/ru/news/blog/kalligrafiya>
2. <https://vplate.ru/hobbi/kalligrafiya/vse/>
3. Клеминсон Р. Каллиграфия. Рукописные шрифты Запада и Востока. - М.: Контэнт, 2008.
4. Бибикова О. Каллиграфия. Исламское (мусульманское искусство). - Энциклопедия Кругосвет. 2013.

ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ ТАЛАПҚА САЙ ДИЗАЙНЫН ЖАСАУ

Утенова Сайлаукул Шаяхметовна
магистрант 7М02103 Дизайн
Астана Халықаралық Университеті,
Ғылыми жетекші – Асылханов Е. С., п. ғ. д.

Жаппай өндіріс дәуірінде бәрі жоспарланып және жобаланып қойылғанда, дизайн адам қолданатын ең тиімді құралға айналды жаңа құралдарды жасайды, қоршаған ортаны өзгертеді және нәтижесінде өзі және қоғам өзгереді. Бұл дизайнерге елеулі қоғамдық және моральдық жауапкершілік жүктейді. Сонымен қатар жобалау кезінде дизайнерден көбірек түсінуді, өз кезегінде процеске көбірек қатысуды талап етеді. Бірақ әлі күнге дейін дизайнердің қоғам алдындағы жауапкершілігі және дизайн туралы оқырманға кеңірек айтатын бірде-бір кітап жоқ [1].

Компьютерлік технологияның дамуы кітап дизайны саласындағы инновацияларға қуатты өсуіне серпін берді. Алайда, кітап дизайнындағы компьютерлік графика кең қолданылуына қарамастан, теориялық дереккөздерде жарықтандыру жеткілікті болған жоқ осыған байланысты проблемалар әлі де баршылық. Оқу сипатындағы басылымдарды пайдаланушылар, ерекше бір өзіндік оқулықтар құрайды. Алайда, мұндай басылымдарда, әдетте графика өнер түрі ретінде қарастырылмайды, кітап иллюстрациясы проблемалары мен компьютерлік талдауға жеткілікті көңіл бөлінбейді. Сонымен қатар, компьютерлік графика осы аймақта өте маңызды көркем шығармашылықтың инновациялық және өзекті құралы ретінде болып табылады. Бұл проблема біздің қызығушылығымызды анықтады. Осы мақаланың аясында кітап иллюстрациясын орындауға арналған компьютерлік технологиялар құрал-саймандарын пайдалана отырып біз ерекше белгілерді анықтауға тырысамыз, компьютерлік графиканың көркем әдебиеттің белгілі бір түрі ретіндегі сипаттамаларын сурет, фотореалистік емес визуализацияның ерекшеліктерін ашып сипаттаймыз [2].

Кез-келген оқулықтың тарихы баспадан басталады. Жұмыстың бұл бөлігін еліміздегі баспалар үлгісінде зерттедік. Оқулықты жазу, бекіту және жариялау үшін екі жылдай уақыт қажет.

Кәсіпкер немесе арнайы оқу әдебиеттерін шығаруға маманданған компания оқулықтар шығаруға құқылы. Бірақ алдымен оқулық өзінің мәртебесін алуы керек – негізгі (Білім және ғылым министрлігі ұсынған) немесе балама басылым.

Оқулықтағы иллюстрацияларға нақты талаптар қойылады. Мұнда иллюстрация ең алдымен мәтінді толықтырып, нақтылауы керек.

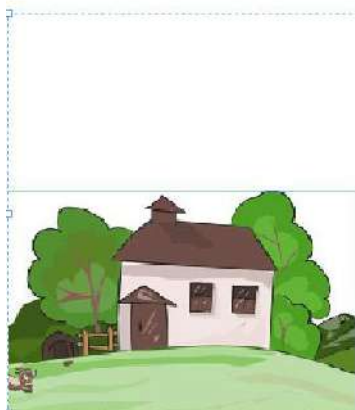
Сурет салу тәсілі жағынан да, тақырыптық тәсілі жағынан да иллюстрация оқушылардың жас ерекшеліктеріне және жалпы дамуына қатаң сәйкес келуі керек. Мәселен, бастауыш сынып оқулықтарында ол қарапайым, күрделі емес композициялық құрылыспен және сонымен бірге керемет көрнекілігімен, шынайылығымен және эмоционалдылығымен ерекшеленуі керек.

Бірақ дизайнның қарапайымдылығы жеңілдетудің нәтижесі емес, жоғары шеберліктің нәтижесі болуы керек. Баланың мәтінді оқып әрі қарай түсіну үшін тез қабылдауына қарапайым түрлі-түсті сурет немесе мәтінге сәйкес сюжеттік суреттер ықпал ете алады.

Бір тарауда ғана емес, бүкіл мақалада немесе әңгімеде орналас-тырылған суреттерде біркелкі стиль мен бір масштаб сақталғаны мүмкіндігінше дұрыс болары анық.

Масштабты, әрине, салыстырмалы түрде ғана көрсетуге болады. Егер «жалғыз үй» және «үй мен бала» суреті бір бетте орналасса, онда олардың өлшемдерінің нақты қатынасын беру мүмкін болмайды, екінші үйдің өлшемі бірінші үйдің өлшеміне қарағанда әрине үлкенірек орналастырылуы тиіс [3].

Мысалға келтіретін болсақ суреттің орналасу жағы да кітаптың көркемделуіне біршама өзгеріс туғызатыны анық. Оның мәтінге сай орналасуы немесе басқа бетке қойылып сілтеме арқылы берілуі әбден мүмкін, бірақ бала сол мәтінді оқи отырып, бір мезгілде суретіне қарап мазмұнын бірден түсіне алатындай етіп иллюстрация жасалса, оның дұрыс орналастырылуы барынша суретшінің де дизайнердің шеберлігі болып табылатыны хақ.

Балаға мәтіннің дұрыс және түсінікті болып оқылуына қаріптің өлшемі мен стилі де біршама рөл атқарады. Және қажетті рубрикаларды басқа түспен плашкада бөлектеу етіп берілуі жаңа заман талабына сай жасалып жатқан оқулықтардың ең бірінші ережесі болып табылатынын ескеруіміз керек.

Кішкентай балаларға арналған иллюстрацияларда күрделі перспективалық конструкциялардан аулақ болу керек. Перспективамен

танысу баланың қабылдауына қол жетімді қарапайым конструкциялардан бастап, біртіндеп жүзеге асырылуы керек.

Бастауыш мектеп оқулығында объектінің бөліктерінің бейнесі (суреттің жартылай кесілген жері) мысалы адамның денесінің суреті тізеден төмен кесілген, немесе қолы жартылай кесілген суреттер болса оқулық бетіне қою мүлдем жарамсыз болып табылып тіпті тыйым салынады. Бұл әдіс балаға мүлдем түсініксіз. Бала суреттегі заттың жартысын көріп, қалған жартысы қайда екенін сұрайды.

Сондай-ақ, кескіннің жарықтандырылған және көлеңкелі бөліктерін иллюстрациялауда өткір болу. Бұл жағдайда бала заттың қараңғы бөлігін «кір» деп қабылдайды.

Кітапта түсті кескіндер берілсе, онда бояу жергілікті, объективті, күрделі түсті нюанстарсыз, ең болмағанда кітаптың басында болуы керек. Нысандардың түсі қатаң түрде шынайы болуы керек. Элементтің нақты түсін бұрмалайтын бояуға жол берілмейді. Барлық кескіндер жеткілікті үлкен болуы керек [4].

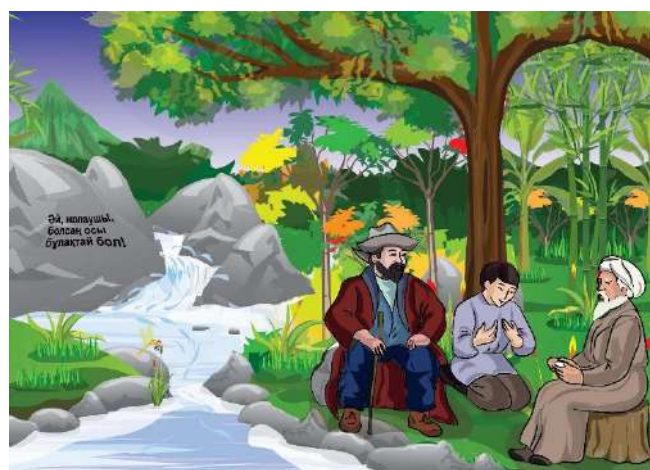
Бірқатар бақылаулар кішкентай балалардың жылы, қанық және сонымен бірге ашық түстерді жақсы көретінін көрсетеді. Оларды түстердің өзгеруі, түстің жаңалығы қызықтырады. Жасөспірім балалар да жылы ашық түстерді жақсы көреді, бірақ түс жаңалығына соншалықты талапшыл емес. Жылы түстермен қатар, балалар көбінесе көк түсті жақсы көреді.

Көптеген балалар бояғыш кітаптарының дизайнерлері балаларға түрлі-түсті түстерді, жарық пен қараңғының айқын контрастын беру керек деп қателеседі. Бірқатар бақылаулар (сонымен қатар балаларға арналған шетелдік кітаптың үздік үлгілерін талдау) мынаны көрсетеді:

Кескінді толық түсті спектрлік түстерге салуға болмайды. Ашық немесе күңгірт түстер жақсырақ, композициялық түстер жақсырақ.

Ашық және қою түстердің арақатынасы қарама-қарсы болмауы керек. Шамамен қатынасы 1:2. Балалар оқулықтарында күрделі машиналар мен балалардың түсіне алмайтын объектілердің суреттері болмауы керек. Балаларға арналған кез келген кітапты иллюстрациялау кезінде кітап жазылған топтың жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Бүкіл кітаптың немесе жеке жұмыстың (мысалы, антологиядағы) иллюстрациялары бір суретші тарапынан немесе бір стильде жұмыс істейтін суретшілер тобы жасаса дұрысырақ болар еді. Барлық иллюстрациялар тарихи-этнографиялық жағынан дұрыс болуы керек.

Машиналар мен басқа да өндіріс құралдарының бейнелері ерекше ұқыптылықпен және дәлдікпен ерекшеленуі керек. Шамамен, «еркін» сызба

мүлдем қабылданбайды. Кішкентай балаларға арналған кітаптарда балаға түсінікті еңқарапайым суреттер ғана берілуі керек.

Оқудың бірінші жылы үшін иллюстрацияның ең жақсы түрі сызу, тек екінші жылдан бастап фонсыз фотосуретті де қолдануға болады деген көзқарас бар, бұл дұрыс емес болып табылады. Бірінші жылдағы күрделі фоны бар фотосуретті иллюстрацияның қанағаттанарлық түрі деп санауға болмайды. Күрделі күрделілікте шындықты қабылдауды әлі білмейтін балаға қиын. Иллюстрация балаға негізгіні екіншіден ажыратуға көмектесуі керек. Дегенмен, мұны тек сызық сызбасы ғана емес, сонымен қатар күрделі фонсыз фотосурет, сондай-ақ оқшауланған кескінді беретін тон үлгісі – бір түсті немесе түрлі түсті.

Жоғарыда көргеніміздей, балалар сурет өнеріндегі өткір контрастты ұнатпайды. Ал шетелдік балалар кітаптарында бір түсті және көп түсті суреттерде кеңінен қолданылуын түсіндіреді. Бастауыш мектептегі жұмыс дәптерлері немесе қосымша әдестемеліктерде екі түсті сурет кеңінен қолданылады. Әдеттегі гамма қарамен қоңыр немесе қарамен көк. Түс пен тонның шебер үйлесімі екі түстің көмегімен бірнеше түс реңктерін беруге мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, штрих (кәдімгі нүктелі түрдегі) бір түсті суретте кеңінен қолданылады. Штрих сызбаны әртараптандыруға, автотипті, жақсырақ қағазды қажет етпестен реңк аймақтарын беруге мүмкіндік береді. Американдық баспа тәжірибесінде бірінші сыныптарға арналған кітаптағы тон үлгісі өте сирек қолданылады. Дегенмен, арнайы сценарий бойынша жасалған фотосуреттермен безендірілген кітап бар. Оқу кітабында екі түсті басып шығарудан басқа, триплекс те қолданылады – сызба қара және екі түсті сиямен басылады. Триплекс әдісімен жасалған фото иллюстрация – қара, сары және көк бояулар жасыл желекті, аспанды, топырақты және т.б. беруге мүмкіндік береді.

«Кіріспе оқулықтар бойынша» арифметикалық (санақта) түсті санау бірліктерін (санау үшін бейнеленген объектілерді) жақсырақ көрсету үшін қолданылады. Мұнда қарапайым сызық сызбалары немесе, дәлірек айтсақ, қара контуры бар толтырулар пайдаланылады және үлкен көрінуге қол жеткізу үшін бір беттегі әртүрлі нысандар әртүрлі түстерде жасалады.

Барлық жағдайларда түсті иллюстрация тікелей мәтінге орналастырылады. Әдетте бұл шағын өлшемді түсті және бір түсті сызбалар – беттің жартысына жуығын алып жатқан жиынтық формат (бастауыш мектеп оқулықтары шағын форматта шығарылады). Осындай түрлі-түсті мәтіндік иллюстрациялардан басқа, тарих және география пәндері бойынша орта мектеп оқулықтарында (аз мөлшерде) кірістірулерде (бүрленген қағазда) төрт түсті типографиялық иллюстрациялар қолданылады. Көбінесе бұл алдыңғы бөліктер.

Балалар кітабындағы иллюстрация эмоционалды және мәнерлі болуы керек. Дегенмен, көптеген суретшілер эмоционалдылыққа ұмтылып, бейненің пішінін бұзады. Пішінді егжей-тегжейлі өңдеуге деген ұмтылыс көбінесе

сызбаның құрғақтығы мен қаттылығына әкеледі. Сонымен қатар, сызбаның мәнерлілігі мен эмоционалдылығының пішіннің анық құрылысымен үйлесуі мүмкін, оны суретшілердің тамаша иллюстрацияларынан көруге болады [5].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Папанек В. Дизайн для реального мира / Пер. с английского. – М.: Аронов, 2012. – 309 с.
2. Поздеева С. И. Иллюстративный материал школьного учебника как средство визуализации и коммуникации. – М.: Орион, 2018. –200 с.
3. Андреева В. А. Особенности системы иллюстрирования в дизайн-концепции школьного учебника. – 2013. – 75 с.
4. А. Құсайынов. Жаңа буын оқулықтары – қазіргі күн талабы // Ой. -2001. № 2. – 60 б.
5. Бірлескен дизайн тұжырымдамасы. – «НИШ» (Нұр-Сұлтан) ОӘК. Оқулықтардың мұқабалары (1 және 2 жылдық оқу) және беттері. – 2021.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ГРАФИЧЕСКОМ ДИЗАЙНЕ

Фиценко Александра Сергеевна
студентка 3 курса, специальность 6В02101– Дизайн,
Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель –Алиева Аида Натигкызы, магистр

Двадцать первый век – пора цифрового искусства. Следуя тенденциям современности, компании все больше внимания уделяют брендингу – искусству формирования имиджа бренда, формированию уникального фирменного знака и торговой марки. Многочисленные рекламные компании проводятся не только в реальном мире, но и в сети интернет, где особое внимание уделяется именно визуальному содержанию. Дизайн должен точно отражать сущность бренда и передавать основной смысл. Некоторые тенденции развития графического стиля не меняются долгие годы. Другие, не выдерживая конкуренции, уходят в прошлое столь стремительно, как и возникли. Индивидуальность никогда не выйдет из моды, ведь именно уникальный дизайн делает бизнес успешным и запоминающимся. Потому, в настоящее время, именно креативный подход является основным трендом графического дизайна. В данной статье представлены основные тенденции развития современного графического искусства. Ключевые слова: графический дизайн, брендинг, мода, тренды, искусство. Графический дизайн – это своеобразное отражение реальности посредством визуальной электронной демонстрации. Технологии неизменно помогают человеку в дизайне и брендинге, оптимизируя сложные процессы и открывая новые, безграничные возможности. Однако, цифровизация также меняет восприятие и потребление визуального контента пользователями. Современные реалии диктуют ускоренный процесс ознакомления с информацией в мимолётном взгляде, в динамике, а потому производители вынуждены адаптировать традиционные элементы рекламных коммуникаций под современные реалии, следовать трендам, чтобы привлечь внимание потребителя на свой продукт хотя бы на несколько секунд.

Тренд – это тенденции развития дизайна, делающие его современным и привлекательным. Например, макротрендов придерживаются абсолютно все производители продукции. Это своего рода длительные настроения в обществе, определяющие современность и отличающие её от прошлого. Явным примером макротренда является смена скевоморфизма – визуального стиля, имитирующего реальные материалы и текстуры, на более упрощенный «плоский дизайн», который до сих пор является лидирующим направлением в web–дизайне. Однако, вкус пользователей постоянно развивается и «плоский дизайн» уже восполняется дополнительными деталями, становясь более

детализированным, постепенно возвращаясь к тенденциям из прошлого [1, с. 379– 389].

Природные формы и оттенки. Пользователи постепенно устают от искусственной, идеальной картинки и перманентно-обманутого состояния. Всё больше становится важна честность, открытость и натуральность. Особую популярность обретает экобрендинг – экологичный дизайн бренда. Ярким примером приобщения к данной тенденции, может являться дизайн продуктовых упаковок, которые всё чаще производят из прозрачных материалов с элементами, вдохновленными природой в сочетании с натуральными оттенками и текстурами (Рис. 1). Пользователи социальных сетей, особенно во время пандемии и самоизоляции, крайне положительно встретили зелёные, радостные элементы у себя в ленте, а также месседжи, связанные со здоровым образом жизни. Профессиональные бизнес-профили и инфлюенсеры обратили внимание на реакцию потребителя, а потому всё охотнее стали подчёркивать натуральность своих продуктов и использовать эко-тематику в рекламных кампаниях.

Рис. 1. Behance, Michela Sansone

Экобрендинг стал не только трендовой темой, охватившей весь мир, но и выгодным вложением для производителей, ведь за счёт использования «экономичных» материалов, оттенков и шрифтов, можно сократить расходы на материалы и потребление электроэнергии. Особо популярной темой в современном дизайне стало использование специальных, экономичных шрифтов, таких как Ecofront, в основе которого лежит пунктирная концепция, поскольку они позволяют сократить расход краски при печати на 25%.

Элементы искусства. Дизайн, вдохновленный произведениями искусства, абстрактными формами и мазками кисти, делает работы дизайнеров более изысканными. Infusion Art – направление в дизайне, в переводе означающее «вливание искусства», то есть использование произведений искусства или похожих элементов при создании дизайна продукта (Рис. 2). Проведённые научные исследования, продемонстрировали благоприятное влияние произведений искусства на потребительские оценки товаров, не относящихся к сфере искусства. Неутилитарное стремление потребителей к совершенству, связанное с настоящими объектами искусства,

приводит к более благоприятным оценкам продуктов с похожими элементами. Исследователи добавляют, что, поскольку этот эффект искусства не зависит от его содержания, искусство является уникальным мощным маркетинговым инструментом. Благодаря положительной реакции потребителя, именно это направление в смещении с особо популярными природными формами и экобрендингом может стать главным трендом ближайших лет [2].

Рис. 2. Behance, S&S Infusión

Блестящий дизайн в сочетании с минимализмом. Наряду с приятными природными оттенками и яркими дизайнами, золото, блики и металлик так же становятся модным направлением. Различные бренды ещё несколько лет назад начали экспериментировать с различными металлическими элементами, добавляя с помощью них роскоши и притягательности своему продукту. При разработке дизайна, металлический блеск используют в различных формах и текстурах, сочетая его с минималистичным дизайном пастельных оттенков. Как правило, если целевой аудиторией является потребитель женского пола, то в брендинге используются более светлые и приглушённо-нежные оттенки, в сочетании с золотыми или серебристыми элементами. Если речь идёт о мужчинах, то компании чаще всего прибегают к темной теме, чёрным, броским оттенкам и дизайну, с дерзкими формами и дорогим, золотым блеском. Потому золото и продолжает оставаться в тренде, ведь при правильном использовании оно может придать любому объекту дизайна как хрупкости и нежности, так и роскоши, стиля [6].

Иллюстрации и мультяшный дизайн. Иллюстрации – это визуальные интерпретации идеи, позволяющие пользователю в более простом формате понять основную концепцию продукта. Простые, но приятные, рисованные изображения с давних пор используются в сфере дизайна, и по сей день оставаясь одной из самых популярных тенденций в дизайне. Например,

каждый потребитель когда-либо встречал различные мультяшные изображения на коробке с хлопьями, чипсами или детской продукцией (рис. 3).

Рис. 3. Behance

Клиенту важно, чтобы товар излучал позитивные эмоции, а потому бренд создаёт запоминающегося и приятного персонажа – мультяшное лицо компании, её представитель, маскот, символ. Такое графическое представление быстро запоминается и идеально подходит для брендинга. Чаще всего в качестве символа коммуникации используются нарисованные персонажи, вызывающие приятные воспоминания о детстве и исключительно положительные эмоции. В современном дизайне в тренде находятся именно необычные сюжеты, креативные элементы и сложные ракурсы. Как и в других популярных течениях основной целью является демонстрация чего-то нового и необычного, чтобы цеплять взгляды, оставаться в памяти и быстро передавать основной посыл. Многие дизайнеры так же умело пользуются чувством ностальгии, добавляя в иллюстрации отсылки и стилистику прошлого. Главной тенденцией являются тонкие линии и простота в исполнении. Мультяшные иллюстрации добавляют оригинальности и непосредственности, они броские и интересные, поэтому пользователи ими охотно делятся [4].

Яркие, абстрактные элементы. Тенденция сочетания несочетаемого в графическом дизайне, использования ярких цветов, смелых неоновых оттенков, стильного контраста и гиперболизированных продолжает набирать популярность (рис. 4). Такие визуальные решения идеально подходят более раскрепощенной аудитории – молодёжи. Абстракция, как любое проявление чего-то необычного и неизведанного притягивает и задерживает на себе взгляды, призывая искать закономерный скрытый посыл или рассматривать детали. Насыщенные, яркие и даже чрезвычайно яркие цвета продолжают

существовать повсеместно и привлекать взгляды, а потому чаще всего используются производителями. Очень привлекательным и часто используемым направлением в дизайне так же является градиент – визуальная концепция, в которой цвета плавно перетекают из одного в другой, расслабляя визуальное восприятие пользователя. Будучи довольно простым элементом, градиент позволяет использовать довольно сочные и яркие краски, что неизменно привлекает взгляд потребителя [3, с. 214].

Рис. 4. Behance, Printmaking Challenge V9

3D в графическом дизайне. 3D-иллюстрации стали популярными, потому что, в отличие от 2D, они дают более реалистичное изображение. Типографика в 3D в компании с реалистичными объектами и персонажами часто приходится по душе потребителю. Объёмные или плоские элементы, несколько линий или сложные визуальные эффекты с вышеупомянутыми маскотами, создают запоминающийся видеоряд и завораживают пользователей. В наше время дизайнеры умело сочетают фотографии или видео с трехмерным графическим дизайном, создавая невероятные композиции (рис. 5).

Рис. 5. Voxel Apartaments

Трендовым направлением также является и **воксельный дизайн** – визуальная концепция, состоящая из множества объёмных кубов, представляющих из себя необычное сочетание, отсылающее к винтажным видеоиграм. Подобный дизайн хорошо запоминается потребителем и приходится ему по душе. 3D–дизайн не является новинкой в мире брэндинга, однако он по сей день продолжает завораживать пользователей. В любых тенденциях прослеживается цикличность. В наше время так или иначе возвращаются течения моды из прошлого: скруглённый дизайн смартфонов из года в год постепенно сменяется острыми, дерзкими линиями, а затем вновь смягчается. Каким бы завораживающим не был тренд, современное общество постоянно начинает хотеть противоположного из-за того, что быстро перенасыщается новыми тенденциями, благодаря ускоренному процессу восприятия информации. Когда модная тенденция достигает вершины популярности, она постепенно изменяется в противоположную сторону. Подобные колебания происходят в среднем раз в пять лет, и одни популярные цвета, формы и композиции полностью сменяются другими. Как правило повторение стилистики макротрендов происходит раз в двадцать лет и любое общество, в определенный момент своей жизни начинает ностальгировать по временам молодости. Например, сейчас к нам вернулась ретро-стистика и веяния тенденций из 90-х годов. Вместе с трендами эволюционирует и пользователь, а потому в наше время возрастает значимость социально-ответственного брэндинга. В современной жизни активно устраняются предвзятости, возрастает уровень интеграции этики и поддержки интересов различных общественных групп [5].

Список использованной литературы:

1. Хагтведт, Хенрик и Ванесса М. Патрик. Влияние визуального искусства на восприятие и оценку потребительских товаров // Журнал маркетинговых исследований – 2008 – № 3. – С. 379–389.
2. Простой рецепт успеха рекламы: просто добавьте искусство. [Электр. ресурс]. Режим доступа: <https://www.sciencedaily.com/releases/2008/02/080211120643.htm> (Дата обращения: 26.08.2021)
3. Розенсон И. А. Основы теории дизайна: учебник для вузов. – СПб.: Питер – 2007 – 219 с.
4. Серов С. И. Гармония классической типографики. – М.: Линия График, 2003. – 32 с.
5. Майкл Бейрут Теперь вы это видите. И другие эссе о дизайне // Москва, 2019 – 16 с.; Инновации и инвестиции. – 2021. – № 8; Голомбински К., Хаген Р. Добавь воздуха! Основы визуального дизайна для графики, веб и мультимедиа. // Питер, 2013 – 272 с.

ФИРМАЛЫҚ СТИЛЬ: ОНЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ МЕН НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Хасенов Дамир Қанатұлы
Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы
6B02101 - Дизайн мамандығының, 4 курс студенті
Ғылыми жетекшісі - Иманғалиева Г. А., магистр

Бүгінгі таңда фирмалық стиль компанияның бүкіл коммуникациялық саясатының негізі, сатып алушы үшін күрестің негізгі құралдарының бірі, брендингтің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оны қолдану дизайнға, түс комбинациясына, жарнамадағы суреттерге, іс қағаздарына, өнім қаптамасына және т.б. бірыңғай көзқарасты қамтиды.

Фирмалық стиль - бұл жарнаманың ең заманауи және өзекті түрлерінің бірі. Көптеген зерттеушілер оны маркетингтік коммуникацияның ерекше түрі ретінде қарастырады.

Компанияның стилі дегеніміз - тауарлардың (қызметтердің) визуалды және семантикалық бірлігін, компаниядан шығатын барлық ақпаратты, оның ішкі және сыртқы дизайнын қамтамасыз ететін түс, графикалық, ауызша және басқа тұрақты элементтер жиынтығы. Фирмалық стилді қолдану дизайнға, түс комбинациясына, жарнамадағы суреттерге, іскери қағаздарға, техникалық және іскери құжаттамаға, өнімді орауға және т. б. бірыңғай көзқарасты қамтиды.

Ұйым өміріндегі фирмалық стиль келесі маңызды функцияларды орындайды.

Кескін функциясы. Компанияның беделін арттыруға ықпал ететін тез танымал, ерекше және тартымды имиджін қалыптастыру және қолдау. Мақсатты аудиторияның компанияны дұрыс қабылдауы оның өнімдеріне ауысады. Көптеген адамдар белгілі тауар белгісі бар тауарлардың сапасын анонимді өнімдердің сапасынан әлдеқайда жоғары деп санайды және олар үшін көбірек төлеуге дайын.

Анықтау функциясы. Фирмалық стиль тауарлар мен жарнамаларды сәйкестендіруге ықпал етеді, олардың фирмамен байланысын және олардың жалпы шығу тегін көрсетеді.

Дифференциалдау функциясы. Компанияның тауарлары мен жарнамаларын ұқсас жалпы массадан бөлу. Бұл белгілі бір «ақпараттық медиа» және тұтынушыға тауарлар мен жарнамаларды оңынан басқаруға көмектеседі, таңдау процесін жеңілдетеді.

Мақсатты аудитория осы фирмалық стилді білсе, ол таныс логотипке, түстерге, қаріптерге көбірек назар аударады, күн сайын қарқынды болып келе жатқан жалпы жарнамалық даудан нақты жарнамалық хабарды бөлектейді.

Жарнамалық науқанның барлық формаларында бірыңғай фирмалық стилді қолдану жарнаманы тұтас етеді. Сонымен қатар, фирмалық стиль ең аз шығындармен нарыққа шығуға өз септігін тигізеді [1].

Фирмалық стиль маркетингтік коммуникациялардың дамуын жеңілдетеді, оларды дайындауға уақыт пен шығындарды азайтады, корпоративті рухты арттырады, қызметкерлерді біріктіреді, «корпоративті патриотизм» дамытады, компанияның визуалды ортасына және оның өнімдерін эстетикалық қабылдауға оң әсер етеді.

Осылайша, фирмалық стиль бүгінде компанияның бүкіл коммуникациялық саясатының негізі, сатып алушы үшін күрестің негізгі құралдарының бірі, брендингтің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Фирмалық стиль жүйесіне келесі негізгі элементтер кіреді:

- тауар белгісі;
- логотип;
- фирмалық блок;
- фирмалық ұран (слоган);
- фирмалық түстер гаммасы;
- фирмалық қаріп жиынтығы.

Тауар белгісі. Фирмалық стильдің орталық элементі тауар белгісі (сауда белгісі, қызмет көрсету белгісі) болып табылады. Ол тауар таңбасының иесі өз тауарларын сәйкестендіру үшін пайдаланатын белгіленген тәртіппен тіркелген бейнелеу, сөздік, көлемді, дыбыстық белгілеуді немесе олардың комбинациясын білдіреді. Бұл бір заңды немесе жеке тұлғалардың тауарлары мен қызметтерін басқа заңды және жеке тұлғалардың біртектес тауарлары мен қызметтерінен ажыратуға қабілетті белгі. Сонымен қатар, тауар белгісі екінші маңызды функцияны орындайды - тауарды жосықсыз бәсекелестіктен қорғайды және тауар таңбасын пайдаланушының заңды басымдығын белгілейді.

Тауар белгілерінің бес негізгі түрі бар: ауызша, графикалық, көлемді, дыбыстық, аралас.

Ауызша сауда белгісі-қарапайым және түпнұсқа графикалық емледе тіркелуі мүмкін. Түпнұсқа қаріппен (графикалық) жазылған ауызша тауар белгісі логотип деп аталады. «Логотип» ұғымы фирманың толық атауына (Sony, Yandex, Coca-Cola), оның қысқартылған атауына, аббревиатурасына (IBM, МТС), тауар тобына немесе белгілі бір тауардың атауына (Fanta) қатысты болуы мүмкін.

Логотип - бұл тауарлық белгілердің ең көп таралған түрі (тауарлық белгілердің 80% - ы ауызша белгі ретінде тіркеледі, ал бесеуінің төртеуі логотип түрінде тіркеледі).

Көрнекі сауда белгісі-бұл түпнұсқа сурет, компанияның эмблемасы. Көрнекі тауар белгісі ретінде тірі заттардың, заттардың, табиғи және басқа объектілердің суреттері, кез-келген пішіндегі фигуралар, дерексіз кескіндер, ою-өрнек композициялары, символдар тіркелуі мүмкін.

Көлемді белгі-бұл үш өлшемді объект, фигура, сызықтар комбинациясы түрінде үш өлшемді өлшемдегі белгі. Әдетте, ең көп таралған сауда белгілері-бұл тауарлардың әртүрлі түпнұсқалық орамалары: бөтелкелер, қораптар, сондай-ақ өнімдердің өздері (шоколад, сабын). Мұндай белгілерге, мысалы, Coca-Cola стильдендірілген бөтелкесі (оның формасы заңды қорғаумен қамтамасыз етілген) немесе Philips электр ұстарасының корпусы кіреді.

Дыбыстық сауда белгісі - тіркелген әуендер дыбыстар. Мұндай тауар белгісі радиостанциялар мен телекомпанияларға тән.

Аралас сауда белгілері-бұл жоғарыда аталған түрлердің тіркесімі (көбінесе сөздер мен суреттердің тіркесімі). Көрнекі және ауызша бөліктерді қамтитын аралас тауар белгісінің мысалы-үш жолақты үшбұрыш және Adidas қолтаңбасы бар «Аидас» компаниясының сауда белгісі.

Фирмалық блок. Фирмалық символиканың бұл келесі элементі фирмалық стильдің бірнеше элементтерінің (екі немесе екіден көп) дәстүрлі, жиі қолданылатын үйлесімі болып табылады. Көбінесе бұл көрнекі тауар белгісі (немесе эмблема) және логотип. Мысалы, Audi компаниясының төрт сақинасы мен жазуы-оның қолтаңбасы. Бұл элементтерге жиі фирмалық ұран қосылады.

Кейде фирмалық блокта компанияның толық ресми атауы, оның пошталық және банктік деректемелері, компанияның жарнамалық символы, тауарлар мен қызметтердің тізімі, түрлі графикалық сәндік элементтер, жеке тіркестер болуы мүмкін. Блокқа қойылатын талаптар фирмалық белгіге қойылатын талаптарға ұқсас. Ол түпнұсқа, эстетикалық, көрнекті, оқуға және есте сақтауға оңай болуы керек, өзгеріссіз және бұрмалаусыз барлық ақпарат құралдарында жақсы жеткізілуі керек.

Фирмалық ұран (слоган). Ұран белгілі бір жарнамалық науқанның негізгі идеясын жарқын және бейнелі түрде жеткізетін сөйлем ретінде ғана емес, сонымен қатар үнемі қолданылатын, компанияның өзіндік ұраны ретінде де құрылуы мүмкін. Бұл жағдайда ол фирмалық стилдің маңызды құрамдас бөлігіне айналады (тіпті сауда белгісі ретінде тіркелуі мүмкін).

Тауар белгісінен айырмашылығы, ұран-бұл компанияның визуалды және аудио бейнесі, бұл оған ерекше мән береді. Фирмалық ұран фирмалық стильдің элементі ретінде компанияның ерекшелігін көрсетуі, компанияны бәсекелестерінен ерекшелеуге ықпал етуі, оның реномасын қолдауы тиіс. Ол корпоративті сәйкестендірудің негізгі идеясын шоғырланған түрде жеткізуі керек. Сәтті ұран иесінің фирмалық стиліне сәйкес келеді, стильдің басқа элементтерімен үйлесімді, қысқа, дыбыстық, ырғақты, есте сақтайды. Көптеген сәтті бренд белгілері ондаған жылдар бойы өмір сүріп келеді [2].

Фирмалық түстер гаммасы. Көптеген компанияларды түстердің ерекше үйлесімі арқылы бірден тануға болады. Олардың жарнамалары басқалардан ерекшеленеді және жадында қалады. Ең есте қаларлық қолтаңба түстерінің мысалы ретінде сары және қара — Beeline компаниялары, қызыл және сары - McDonald 's мейрамханалар желісі, сары және Алтын — Кодак компаниялары деп атауға болады.

Бренд түсі компанияның қызметімен, оның өнімдерімен және бейнесімен нақты бірлестіктерді тудыруы керек, белгілі бір ақпаратты алып жүруі және фирмалық стиль идеясын көрсетуі керек. Осыған байланысты, брендті түстерді таңдағанда, әлеуетті сатып алушылар арасында белгілі бір түсті тудыратын эмоционалды әсерлер мен бірлестіктерді зерттеу маңызды.

Түстің эмоционалды әсерінен басқа, оның қандай қызмет түрімен байланысты екенін талдау маңызды. Сонымен, әдетте сақтандыру және қаржы секторларының қызметі тыныш және консервативті түстермен байланысты: көк, жасыл. Жаппай тауарлар мен қызметтерді ұсынатын компаниялар үшін жарқын және күшті түстер қолайлы (мысалы, Бенеттон сияқты). Теңізге немесе суға байланысты іс - шаралар, әдетте, көк, өсімдік шаруашылығымен — жасыл, сүтпен — ақ, кофе мен шоколадпен-қоңыр және т. б. Сонымен қатар, түс қандай пішін мен аумақты алып жатқандығына байланысты әр түрлі қабылданады. Сіз таңдаған түсті қандай түстермен қоршайтынын ескеру қажет, яғни түстердің психологиялық үйлесімділігі [3].

Қорыта айтқанда, фирмалық стильді қолдану бизнестің нарықта танымал болуы үшін аса қажетті құрал. Фирмалық стиль компанияның бет-әлпеті секілді. Неғұрлым фирмалық стиль бірыңғай және тартымды болса, соғұрлым компанияның алға басу мүмкіндігі жоғарылайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Туэмлоу, Э. Графический дизайн. Фирменный стиль, новейшие технологии и креативные идеи. - М: Астрель, 2006.
2. Крашенинников В. Н. Товарные знаки. Теория и практика проектирования. - Луганск, 2008.
3. Эйри Д. Логотип и фирменный стиль. - СПб.: Питер, 2011.

UDC 82-311

IDIOSTYLE AS A PROBLEM OF LITERARY TRANSLATION

Abdrakhmanova Zhanara, 2nd year Master Student,
7M02302 - Translation Studies,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur – Sultan, Kazakhstan
zhaklin7979@mail.ru
Scientific supervisor – Yeskindirova M.Zh.

Translation of a literary text is still discussed from the point of view of certain aspects of adequacy and equivalence in modern science. For example, Eugene Nida considered the questions of morphologic equivalence, V. Vilss studied the questions of lexical equivalence, A. Neubert discussed the questions of syntactic equivalence. J. Catford systematized all types of translation equivalence and adequacy [1]. And the integral preservation of the idiosstyle was not put at the forefront of the problem of Translation Studies. It must be said that style is the author's way of seeing the world, and all the elements so as morphological, syntactic, semantic are organized in accordance with the style. Therefore, it is not enough to study only the morphological aspect of translation.

We consider the main purpose of literary translation to be the preservation of idiosstyle. Idiosstyle as an individual style is a system of meaningful and formal linguistic characteristics inherent in the works of a certain author, which makes the author's method of linguistic expression embodied in these works unique.

The term "idiosstyle" is also correlated with the term "idiolect". In the theory of fiction, the difference between them in general is as follows. The idiolect of a certain author means the whole set of texts created by him in the original chronological sequence (or the sequence authorized by the author himself, if the texts were processed). According to V.P. Grigoriev, an idiosstyle is understood as a set of deep text-generating dominants and constants of a certain author, which determined the appearance of these texts in this sequence.

The concepts of idiosstyle and idiolect, which are defined differently by researchers and, accordingly, "fall into different series of relations with the concepts of language, text and "linguistic personality" have recently been at the center of interest in linguistic poetics" [2]. This is due to the growing attention paid to the issues of individual language creativity.

Currently, views on the notion of idiosstyle differ quite widely. Thus, V.V. Ivanov expressed the opinion that "the 20th century is characterized by the development of "semiotic games", leading as a result to the appearance of several languages in one creative personality" [3]. Such a view of idiosstyle was disputed by S.I. Gindin, who argued that behind a wide "range of speech transformations" of

creative individuality, one can always see the “structure-forming core of creativity”, which is seen as a characteristic feature of the Russian poetic tradition and its representatives, who “value their individuality” [4]. Among the variety of points of view on the relationship of such concepts as poetic language, poetic text, poetic idiosyle and idiolect, two main approaches can be distinguished. The first is that the idiolect and the idiosyle are considered to correlate with each other as surface and deep structures in descriptions such as “Meaning of a text” or forming a triad of “Theme - Techniques of expressiveness -Text” [5]. The set of interconnected linguistic factors that make up the idiolect presented on the surface has functional roots in the “language memory” and “genetics of linguistic thinking” of the author and as a result turns out to be reduced to a hierarchical system of invariants that organize the so-called “poetic world” of the author.

The description of the idiosyle should be aimed at revealing the deep semantic and categorical coherence of its elements, embodying the poet’s creative path in language, to the essence of his explicit and implicit reflection on language. V.P. Grigoriev calls the characteristic of the poet’s linguistic personality that unites the whole description “the image of the author of the idiosyle” by natural analogy with the ideas of V.V. Vinogradov and M.M. Bakhtin. At the same time, the description highlights not only the “idiolect – idiosyle” direction, which has its own system of transition rules, but also the “text – idiolect” and “language – idiolect” directions.

The second trend in the development of scientific thought is expressed in the preference for a functional dominant approach with a holistic description of the idiosyle. The foundations of this approach were laid in the works of Yu.N. Tynyanov, as well as L.S. Vygotsky. In the works of S.T. Zolyan developing this approach, the dominant is understood as “a factor of the text and a characteristic of the style that changes the usual functional relations between the elements and units of the text. It is assumed that “poetic idiolect can be described as a system of interconnected dominants and their functional areas” [6].

However, the study of the problem of “literary bilingualism”, as well as the phenomenon of “author’s translation” suggests the need to build a more general model of idiosyle. This is due to the fact that the “linguistic personality” should be considered in all the diversity of its manifestations, when the “functional areas” of the dominants’ actions are not designated and cannot be designated in principle. Thus, the poems and prose of one author form a single linguistic space, the boundaries between the individual spheres of which, in the formulation of V.V. Vinogradov, “are not brought from the outside, but are understood from unity as internal forms that create it.” The rules of transition from one form of expression to another are determined by the laws of the same deep semantic coherence, in which “the essence of the poet’s reflection on language is manifested.”

“These laws of deep connectivity require the allocation of such invariant semantic units that would reflect the metalanguage nature of creative thinking and would be organized into a single reversible system of dependencies that makes possible an organic transition from form to content and from content to form” [7].

The work of a certain author distinguishes the texts, between which the relation of semantic equivalence is established according to different textual parameters: the way of structuring the situation, the unity of the concept, compositional principles, the similarity of tropeic, sound and rhythmic-syntactic organization. The relationship that arises between them, by analogy with the one that arises between the texts of different authors, can be called autointertextual. Usually, among the various texts there is one that acts as a meta-text (a conjugating, clarifying text), or an auto-intertext in relation to the rest; in some other cases, these texts form a text-meta-text chain, mutually integrating each other's meanings. In other words, one text explains the meaning of other texts. Obviously, this is the process of meaning generation.

Determining the individual characteristics of a writer's style is almost impossible without more or less extensive comparisons:

- with the literary language of a writer's time as the norm, against the background of which specific features of originality are revealed, deviating from it to one degree or another;
- with the individual styles of other contemporary writers or also predecessors.

Along with this method of identifying the specifics of the writer's style, another possibility of exploring the same object should be noted - a possibility that arises in a limited number of cases and consists in comparing texts of the same author created in different languages. We are talking about cases of writer's bilingualism. These cases represent a very special aspect of the problem of individual style in its relation to the native and non-native language of the author, but also allow us to raise the question of the specifics of style in its relation to language.

References

1. Komissarov V.N. Obshchaya teoriya perevoda. Uchebnoe posobie. - M.: CHeRo. 2000. - S. 4 - 96.
2. Vinogradov V.V. O yazyke hudozhestvennoj prozy. - M., L.: Gos. Izdatel'stvo, 1930. - S. 175.
3. Ivanov V.V. O yazykovyh prichinah trudnostej perevoda hudozhestvennogo teksta // Poetika perevoda. - M: 1988. - S. 115.
4. Grigor'ev V.P. Grammatika idiostilya: V. Hlebnikov. - M.: 1983. - S. 54 - 105.
5. Zholkovskij A.K., Shcheglov Yu.K. Raboty po poetike vyrazitel'nosti: Invarianty - Tema - Priemy - Tekst. [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: http://littera.websib.ru/volsky/text_article.htm - Data dostupa: 31.03.2022
6. Zolyan S.T. Ot opisaniya idiolekta - k grammatike idiostilya. - V kn.: Yazyk russkoj poezii XX v. Sb. nauchnyh trudov. - M.: 1989. - S. 63.
7. Guchinskaya N.O. Stihotvornyj perevod i voprosy sopostavitel'noj stilistiki. // N.O. Guchinskaya. // Leksiko-grammaticheskie voprosy teorii perevoda v vuze: Mezhvuz. Sb. nauchnyh tr. - L.: LGPI, 1984. - S. 52.

Абдулхакова Ирада Балтабаевна

преподаватель, магистр

ЮКМА (Южно-Казахстанская медицинская академия)

Фразеология - это наука о фразеологических единицах

В данной статье рассматриваются фразеологические единства и фразеологические сочетания.

This article deals with the phraseological unities and phraseological combination.

Фразеология – это наука о фразеологических единицах (фразеологизмах), т.е. об устойчивых сочетаниях слов с осложненной семантикой, не образующихся по порождающим структурно- семантическим моделям переменных сочетаний.

Фразеологические единицы (фразеологизмы) заполняют лакуны в лексической системе языка, которая не может полностью обеспечить наименование познанных человеком (новых) сторон действительности, и во многих случаях являются единственными обозначениями предметов, свойств, состояний, ситуаций и т.д. следует иметь в виду, что «само наименование – это не только процесс обозначения денотата, но и процесс познания». Образование фразеологизмов ослабляют противоречие между потребностями мышления и ограниченными лексическими ресурсами языка. В тех же случаях, когда у фразеологизма имеется лексический синоним, они обычно различаются в стилистическом отношении [1.].

Фразеология – это сокровищница языка. Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие его культуры и быта. Фразеологизмы часто носят ярко национальный характер. Наряду с чисто национальными фразеологизмами в английской фразеологии имеется много интернациональных фразеологизмов. Английский фразеологический фонд – сложный конгломерат исконных и заимствованных фразеологизмов с явным преобладанием первых. В некоторых фразеологизмах сохраняются архаические элементы – представители предшествующих эпох. Во фразообразовании огромную роль играет человеческий фактор, так как подавляющее большинство фразеологизмов связано с человеком, с разнообразными сферами его деятельности, фактор адресата является важнейшим элементом коммуникации. Кроме того, человек стремится наделить человеческими чертами объекты внешнего мира, в том числе и неодушевленные. Еще Ш. Балли утверждал: «Извечное несовершенство человеческого разума проявляется также и в том, что человек всегда стремится одухотворить все, что его окружает. Он не может представить себе, что природа мертва и бездушна; его воображение постоянно наделяет жизнью неодушевленные предметы, но это еще не все: человек постоянно приписывает всем предметам внешнего мира черты и стремления, свойственные его личности» В.Г. Гак вносит существенный корректив в высказывание Ш. Балли: «Поскольку в центре внимания человека находится

он сам, то отсюда его постоянное стремление описывать окружающий мир по образу и подобию своему. Языковой антропоморфизм является не пережитком первобытного мышления, как это утверждают некоторые философы, но общим законом развития средств номинации в языке» приводимый в данной книге материал подтверждает это положение. Под языковым антропоморфизмом обычно понимается наделение человеческими свойствами предметов и явлений неживой природы, небесных тел, животных и мифологических существ[2.].

Важными аспектами исследования этой науки являются: устойчивость фразеологических единиц, системность фразеологии и семантическая структура фразеологических единиц, их происхождение и основные функции. Особенно сложной отраслью фразеологии является перевод фразеологических единиц, требующий немалого опыта в сфере исследования этой дисциплины.

Фразеология разрабатывает принципы выделения фразеологических единиц, методы их изучения, классификации и фразеографии – описания в словарях. Фразеология пользуется различными методами исследования, например компонентным анализом значения. На базе существующих в языкознании методов исследования разрабатываются «собственно фразеологические приемы анализа и описания» [3.49]:

1. метод идентификации – установление тождеств слов и синтаксических конструкций, образующих фразеологизмы, с их свободными аналогами; 2. метод аппликации, являющийся разновидностью метода идентификации, метод ограниченный в выборе переменных, устанавливающий отличные структурно-семантические организации фразеологизма от сочетаний образуемых в соответствии с регулярными закономерностями выбора и комбинации и т.п. Фразеология предлагает различные типы классификаций фразеологического состава языка в зависимости от свойств фразеологизмов и методов их исследования.

К сожалению, в английской и американской лингвистической литературе мало работ специально посвященных теории фразеологии, но и в имеющихся самых значительных работах (А. Маккея [4], У. Вейнрейха [5], Л.П. Смита [8]) не ставятся такие фундаментальные вопросы, как научно обоснованные критерии выделения фразеологизмов, соотношение ФЕ [\[1\]](#) и слов, системность фразеологии, фразеологическая вариативность, фразеобразование, метод изучения фразеологии и др.

Также не ставится английскими и американскими учеными вопрос о фразеологии как о лингвистической науке. Этим и объясняется отсутствие в английском языке названия для данной дисциплины. Фразеологизмы – высоко информативные единицы языка; они не могут рассматриваться как «украшения» или «излишества». Подобная трактовка фразеологизмов встречается в некоторых работах и в данное время является устаревшей. Фразеологизмы – одна из языковых универсалий, так как нет языков без фразеологизмов. Английская фразеология очень богата и у нее многовековая история.

Фразеология – чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук – лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения. Мнения лингвистов по ряду проблем фразеологии расходятся, и это вполне естественно. Тем не менее важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является в интересах как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков.

Фразеологические единства

Фразеологические единства – это такие устойчивые сочетания слов, в которых при наличии общего переносного значения отчетливо сохраняются признаки семантической раздельности компонентов:

to spill the beans – выдать секрет;

to burn bridges – сжигать мосты;

to have other fish to fry – иметь дела поважнее;

to throw dust into smb.'s eyes – заговаривать зубы;

to burn one's fingers – обжечься на чем-либо;

to throw mud at smb. – поливать грязью;

to be narrow in the shoulders – не понимать шуток;

to paint the devil blacker than he is – сгущать краски;

to put a spoke in smb.'s wheel – вставлять палки в колеса ;

to hold one's cards close to one's chest – держать что-либо в секрете, не разглашать что-либо, помалкивать, ~ держать язык за зубами ;

to gild refined gold – золотить чистое золото, стараться улучшить, украсить что-либо и без того достаточно хорошее;

to paint the lily – подкрасить цвет лилии, пытаться улучшить или украсить что-либо не нуждающееся в улучшении. [б. 50.]

«Фразеологические единства несколько сближаются с фразеологическими сращениями своей образностью, метафоричностью». Но в отличие от фразеологических сращений, где образное содержание раскрывается только диахронически, во фразеологических единствах образность, переносность осознается с точки зрения современного языка. Недаром академик В.В. Виноградов считает образность характерным признаком только фразеологических единств.

«Связь между компонентами фразеологического единства мотивирована, отчетливо ощущается метафоризация». Для понимания фразеологического единства необходимо его компоненты воспринимать в переносном значении. Например, смысл выражения *take a mountain out of a molehill* - делать из мухи слона, т.е. сильно преувеличивать что-либо (буквально, делать гору из холмика норки крота), раскрывается только в том случае, если слово *molehill* рассматривать в значении “что-то незначительное, маленькое”, а слово *mountain* – “что-то

очень большое”. В составе фразеологических единств нет слов, не понятных с точки зрения современного языка. [6. 51.].

Характерные признаки фразеологических единств:

1. яркая образность и вытекающая отсюда возможность совпадения с параллельно существующими словосочетаниями (ср.: to throw dust into smb.'s eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one's fingers, to burn bridges);

2. сохранение семантики отдельных компонентов (to put a spoke in smb.'s wheel);

3. невозможность замены одних компонентов другими (to hold one's cards close to one's chest);

4.

эмоционально – экспрессивная окрашенность играет решающую роль (to throw dust into smb.'s eyes, to paint the devil blacker than he is);

5. способность вступать в синонимические отношения с отдельными словами или другими фразеологизмами (to gild refined gold = to paint the lily).

Фразеологические сочетания

Фразеологические сочетания – это устойчивые обороты, в состав которых входят слова и со свободным, и с фразеологически связанным значением: *a bosom friend* – закадычный друг,

a pitched battle – ожесточенная схватка,

(*to have*) *a narrow escape* – спастись чудом,

to frown one's eyebrows – насупить брови,

Adam's apple – адамово яблоко,

a Sisyphian's labor – Сизифов труд,

rack one's brains – ломать голову (усиленно думать, вспоминать),

to pay attention to smb. – обратить на кого-либо внимание, и т.д.

В отличие от фразеологических сращений и фразеологических единств, обладающих целостным неразложимым значением, «фразеологические сочетания характеризуются смысловой разложимостью». В этом отношении они сближаются со свободными словосочетаниями. [7. 75.].

Характерные признаки фразеологических сочетаний:

1. в них допустима вариантность одного из компонентов (*a bosom friend* – закадычный друг, *a bosom buddy* – закадычный приятель);

2. возможна синонимическая замена стержневого слова (*a pitched battle* – ожесточенная схватка, *a fierce battle* – свирепая схватка);

3. возможно включение определений (*he frowned his thick eyebrows*, он насупил густые брови);

4. допустима перестановка компонентов (*a Sisyphian labor* – Сизифов труд, *a labor of Sisyphus* – труд Сизифа);

5. обязательно свободное употребление одного из компонентов и связанное употребление другого (a bosom friend – закадычный друг: закадычным не может быть враг или кто-либо другой).

Фразеологический фонд английского языка настолько велик, что полное его исследование не уместилось бы в рамки данной работы. Тем не менее, на примере рассмотренных фразеологизмов можно отчетливо представить насколько разнообразны по своей семантике и выразительности ФЕ современного английского языка.

Фразеология – чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук – лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения.

Мнения лингвистов по ряду проблем фразеологии расходятся, и это вполне естественно. Тем не менее важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является объединение усилий и нахождение точек соприкосновения в интересах как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков.

Список использованной литературы

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. - Минск, 1991.
2. Балли Ш. Французская стилистика. - М.: Эдиториал УРСС, 2001
3. Коробка П.Л. Идиоматическая фразеология как лингвистическая и культурологическая проблема. - М., 1999
4. Makkai, A. Idiom Structure in English, - The Hague, 1987.
5. Weinreich, U. Problems in the Analysis of Idioms: Substance and Structure of Language. – University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1984.
6. Толстой Н.И. Язык и народная культура. – М., 1991
7. Шрайбер В.И. Актуализация фразеологических единиц в литературно-художественных текстах: автореф. дис. канд филол. наук.- М., 1981.
8. Смит Л.П. Фразеология английского языка. – М., 1998

Абыллаев Асылбек Мусаевич
магистрант
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Ұлттық Жоғары Мемлекеттік басқару мектебі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЗАҢСЫЗ ҚАРУ АЙНАЛЫМЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ

Аңдатпа: Мақалада қарудың заңсыз айналымының алдын алу мәселелері қарастырылады. Статистикалық деректер негізінде (2017-2021 жылдар кезеңі) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 287-291-баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтарға талдау жүргізіледі. Ұйымдастыру-басқару сипатындағы нақты шаралар ұсынылады, профилактикалық әсер ету және қарудың заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдың тиімділігі мақсатында заңнаманы жетілдіру жөнінде бірқатар ұсыныстар енгізіледі.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық, криминология, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, қару қолдану, қару айналымы, қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды заңсыз иемдену, беру, өткізу, сақтау, тасымалдау, алып жүру, қаруды ұрлау не қорқытып алу, алдын алу шаралары.

Мемлекеттің табысты өркендеуінің негізгі көрсеткіштерінің бірі азаматтардың жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жоғары деңгейі және қоғамдық қатынастарға зиян келтіру қаупінің жоқтығына нық сенім болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздік көп жағдайда қарудың заңсыз айналымының себеп-салдарлық байланыстарын жою жөніндегі алдын алу шараларын (іс-қимылдарын) тиімді бақылауға және қолдануға байланысты болады. Тәжірибе көрсеткендей, бұл қылмыстық көрініске тек күшті әдістермен қарсы тұру, ымырасыз және жан-жақты көзқарасты қажет етеді. Қылмыстың алдын алудың маңыздылығы алдын-алудың сипатымен, оның тиімділігімен анықталады.

Қару-жарақтың заңсыз айналымы қазіргі уақытта қаруды заңсыз өндірумен, оның мемлекеттік шекара арқылы контрабандалық қозғалысымен, қаруды заңсыз сатумен, оның ішінде ұйымдасқан қылмыстық топтарды, бандалар мен қоғамдастықтарды қару-жарақпен қамтамасыз етумен, сондай-ақ қылмыстық қоғамдастықтардың, атап айтқанда экстремистік және террористік топтардың ауыр қылмыстарды дайындауымен және жасауымен байланысты көптеген проблемаларды тудырады.

2017-2021 жж. статистикалық деректерге сәйкес, Қазақстан Республикасында атыс қаруының заңсыз айналымына байланысты 5 828 қылмыс тіркелген (2017 ж. – 1061, 2018 – 906, 2019 – 757, 2020 – 834, 01.01.2021 – 03.11.2021 - 2270). Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы

санынан осындай қылмыстардың үлес салмағы 0,5% - ды құрайды (1 кесте) [1].

1 кесте – 2021 жылғы қарашадағы Қазақстан Республикасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтар рейтингінде қарудың заңсыз айналымы бойынша қылмыстар саны жағынан алғашқы ондыққа жайғасқан.

№		Бап	Саны ▼
1.		188. Ұрлық	55677
2.		190. Алаяқтық	3105
3.		187. Ұсақ-түйек жымқыру	10384
4.		105. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу	7228
5.		296. Есірткі, психотроптық заттармен, сол тектестермен, прекурсорлармен өткізу мақсатынсыз заңсыз жұмыс істеу	5911
6.		293. Бұзақылық	4260
7.		107. Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру	3968
8.		191. Тонау	2734
9.		188-1. Мал ұрлық	2508
10.		287. Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды және жарылыс құрылғыларын заңсыз иемдену, беру, өткізу, сақтау, тасымалдау немесе алып жүру	2271

Ескерту: кесте :<http://infopublic.pravstat.kz> геоақпараттық порталынан алынды

Кестеден көріп отырғанымыздай заңсыз қару айналымы ең жие қоғамдық ахуалға қауіп төндіретін қылмыс болып саналады. Егер идеологиялық контент тарапынан саралап, ондыққа еніп отырған қылмыстардың басым көпшілігін моральдық-құндылықтық параметрлермен бағалайтын болсақ, суық қару айналымы қоршаған ортаға қауіп төндіретін, жекелеген адамдардың өмірін жоюға бағытталған қылмыстылық десе болады.

Контент анализді жалғастырып, ондыққа еніп отырған қылмыстарды ауқымы мен зияндылығына қарай Грейвздің спиральді динамика әдісі негізінде түстерге бөліп шықтық (2 кесте).

2 кесте – Жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтардың ауырлық санаты мен ауқымдылығына қарай бөлінуі.

№	Жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтар	Ауқымы	Ауырлық санаты
1.	<u>Ұсақ-түйек жымқыру</u> - саналы жастағы адамдардың іс-әрекеті, өзгелерге материалдық шығындар келтіретін, жоспарлы немесе жоспарсыз ниеті иемдену, жымқыру арқылы тез материалдық құндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>
2.	<u>Ұрлық</u> – әр түрлі жас деңгейінде орын алатын, өзгелерге материалдық шығындар келтіретін, ниеті иемдену, жымқыру арқылы тез материалдық құндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>
3.	<u>Алаяқтық</u> – саналы жастағы адамдардың іс-әрекеті, өзгелерге материалдық шығындар келтіретін, алдын ала жоспарлау арқылы ниеті иемдену, жымқыру арқылы тез материалдық құндылықтарға ие болуға бағытталған қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтірмейді</u>
4.	<u>Мал ұрлау</u> – жекелеген немесе топтасқан қылмыстық топтар өзгенің мүлкіне зиян келтіре отырып тез материалдық игіліктерге қол жеткізуді мақсат ететін ұйымдасқан қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтіреді</u>
5.	<u>Бұзақылық</u> – адам мен қоғам мүлкіне зиян келтіретін	<u>Қоғамға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке зиян келтіреді</u>

	мораль мен тәрбиенің жетіспеушілігінен туындайтын қылмыс түрі.		
6.	<u>Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу</u> – коммуникация түрлерінің адам өміріне дендеп кіруімен байланысты ақпараттық-психологиялық қысым әсерінен болатын, жеке басқа бағытталған қылмыс.	<u>Жеке тұлғаға қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға зиян келтіреді</u>
7.	<u>Тонау</u> - қоғам аясының түрлі деңгейінде орын алатын, жоспарлы түрде тәртіппен ұйымдастырылған, заңсыз баюды көздейтін материалдық игіліктер жоғары бағаланатын қылмыс түрі.	<u>Жекелеген немесе қоғамға қарсы бағытталған</u>	<u>Мүлікке кейде адамға зиян келтіреді</u>
8.	<u>Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру</u> – жекелеген адамдарға қарсы жоспарлы не жоспарсыз жасалатын саналы қылмыс түрі.	<u>Жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға зиян келтіреді</u>
9.	<u>Есірткі, психотроптық заттармен, сол тектестермен, прекурсорлармен өткізу мақсатынсыз заңсыз жұмыс істеу</u> – қоршаған ортаға, адам денсаулығына зиян келтіретін, адамды ақыл-есінен айыра отырып бейсаналы іс-әрекеттерге итермелейтін, мақсаты заңсыз баюды көздейтін қылмыс.	<u>Қоғамға қарсы бағытталған</u>	<u>Адамға зиян келтіреді</u>
10.	<u>Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды және жарылыс құрылғыларын заңсыз иемдену, беру, өткізу, сақтау, тасымалдау немесе алып жүру</u> – мемлекет тұрақтылығына, тұтастығына	<u>Мемлекетке, қоғамға, жекелеген адамдарға қарсы бағытталған</u>	<u>Адам өмірін жояды</u>

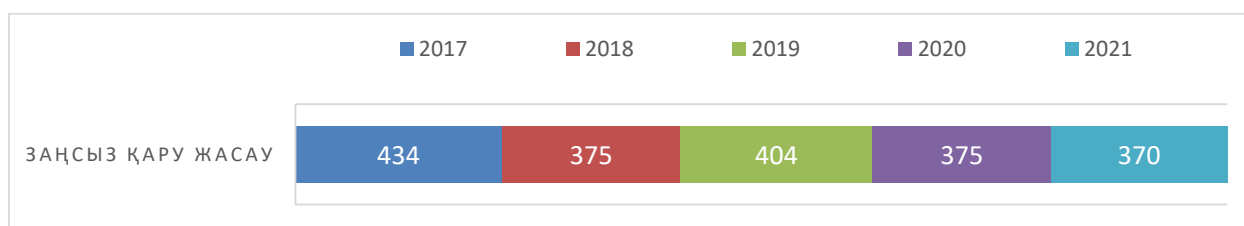
қауіп төндіре алатын, қоғамдық-саяси ахуалды шайқалтуға, адамдар арасында үстемдік етуге басымдықтар беретін, жеке адамды қорқытып қылмыстық мақсаттарын жүзеге асыруға ұйымдасқан немесе жекелеген азаматтар іске асыратын қылмыс түрі.		
<u>Ескерту: кесте автормен әзірленді</u>		

Ең жие жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтарды моральдық құндылықтар мен стратегиялық ауқымына қарай, ауырлық санаты мен ауқымдылығына қарай жіктеу қылмыстың өзін сыныптауға және олардың маңыздылығына мән беріп, мемлекеттік органдарға шешім қабылдауға көмектеседі.

Сондай-ақ, қарудың заңсыз айналымы тудыратын қылмыстарды өз алдына атап көрсетуге болады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі әр қылмысқа құқықтық баға бергенмен олардың арасындағы қимыл іс-әрекет байланыстарына мән беріле бермейді.

Заңсыз қару айналымына негіз болып отырған ҚР ҚК аталған қылмыс түрлерін 2017-2021 жылдар арасындағы динамикасы талданды (3, 4, 5, 6, 7 кестелер).

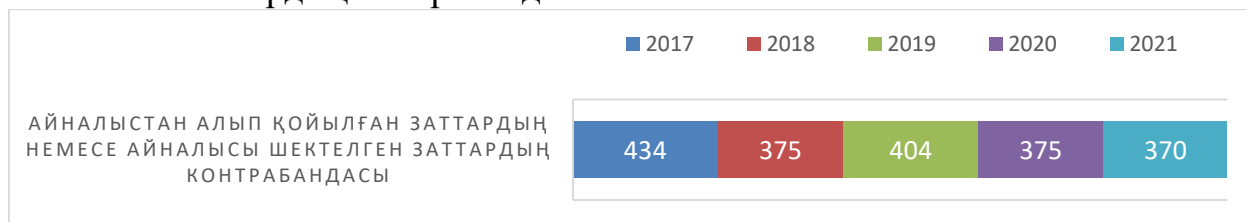
3 кесте – Қаруды заңсыз жасау бойынша Қазақстан Республикасындағы 2017-2021 жылдар аралығындағы қылмыс динамикасы.

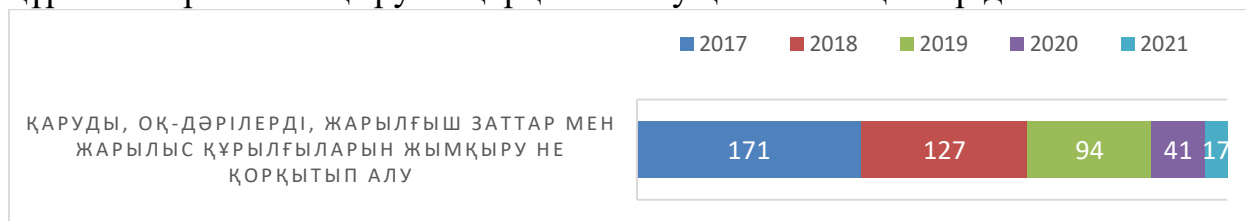
2020 жылғы 6 ақпанда Шымкент қ. Әл-Фараби ауданының соты атыс қаруын заңсыз жасаумен және оны өткізумен айналысқан қылмыстық топқа қатысушыларға үкім шығарды. Бұл туралы ҚР ҰҚК баспасөз қызметі хабарлады. [2]. Қылмыскерлер Калашников автоматының үлгілерін құрастырған. Мұндай күрделі құрылымды және кезекті от шашатын қару түрін қолдан жасау қоғамда үрей тудырмай қоймайды.

Заңсыз қару жасау бойынша соңғы бес жылдағы динамика қалыпты деуге болады. Яғни өсімде байқалмайды, алайда қылмыстың кему фактісі де неғұрлым төмен. Бұл әшкереленген қылмыс түрлері болғандықтан елімізде заңсыз қарау жасау ошақтары әлдеқайда көп деуге болады.

4 кесте – Айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы.

5 кесте – Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқыру не қорқытып алу қылмыстық істер динамикасы.

Атыс қаруын қолдану арқылы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар санының өсуіне ықпал ететін себептердің бірі қару-жарақ пен оқ-дәрілерді ұрлау болып табылады. Айта кету керек, 2021 жылы өткен жылмен салыстырғанда қару-жарақ пен оқ-дәрілерді ұрлауға байланысты қылмыстар саны 25-тен 17-ге дейін азайды. Қару-жарақты ұрлау, жымқыру фактілері оң динамикаға ие. Соңғы бес жылда мұндай қылмыс түрі айтарлықтай азайған.

Дегенмен, атыс қаруын ұрлау құқық қорғаушылар мен қоғам белсенділерін жие алаңдататын мәселе. Себебі, ҚР «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңында ҚР әр бір азаматында аңшылық атыс қаруы: ойық ұңғылы – екі бірліктен; тегіс ұңғылы – екі бірліктен; өзін-өзі қорғау қаруы, оның ішінде тегіс ұзын ұңғылы атыс қаруы не газды пистолеттер, револьверлер не электрлі қару – екі бірліктен аспауға тиіс деген талап қойылған. Яғни бір адам 6 қаруға дейін иемдене алады. Бұл қаруды ұрлау фактісі орын алғанда қылмыстық топты бірден салқын қарулануға мүмкіндік жасайды.

Сонымен бірге, атыс қаруын жасырын ұрлау фактілері ішкі істер органдарының қоғамдық қауіпсіздік бөлімшелерінің лицензиялық рұқсат беру жүйесі қызметтерінің нашар профилактикалық және бақылау қызметіне байланысты иелерінің оны тиісінше сақтамағанын көрсетеді.

Қаруды ұрлау көп жағдайда азаматтардың бөтен мүлкін ұрлаумен бірге жүреді. Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтардың осы санатының өсуінің себебі меншікке қарсы қол сұғушылық санының артуы аясында қылмыстар туралы өтініштер мен хабарламаларды тіркеудің сенімділігі болды.

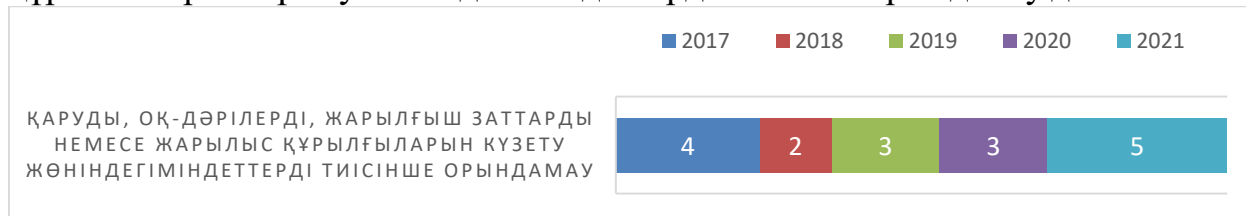
Қазақстан Республикасында атыс қаруы өндірілмейтіні белгілі, алайда заңсыз айналымнан шығарылған, өндірушілері Ресей мен Түркия болып табылатын атыс қаруының саны заңсыз жеткізу арналарының бар екендігін көрсетеді. 2017 жылы ішкі істер органдары мен экономикалық тергеу қызметі мемлекеттік (кедендік) шекара арқылы қаруды тасымалдаумен байланысты

контрабанданың 1 фактісі бойынша анықталды. Осы бағыттағы арнайы органдар қызметінің тиімсіздігі қару контрабандасының тиісінше жедел әзірленуінің жоқтығын көрсетеді.

Біздің ойымызша, қоғамға қауіптілігі жоғары деңгейдегі қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлауға немесе қорқытып алуды тоқтату қажет. Заң шығарушы ұрлық құрамынан ҚР ҚК-нің тиісті тарауында атыс қаруын иелігінен заңсыз алып қоюға байланысты қылмыстың арнайы жеке құрамын анықтады. Алайда, қылмыстық қудалау органдарының құқық қолдану тәжірибесінде Алматы, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстары мен Нұр-Сұлтан, Алматы қалалары тегіс ұңғылы қаруды ұрлау фактілерін ҚР ҚК 188-ші «Ұрлық» бабы бойынша саралайды.

Аталған заң бұзушылықтар прокуратура органдары тарапынан тиісті қадағалаудың болмауы, сондай-ақ тергеу және құқық қолдану практикасын талдау нәтижесінде мүмкін болды.

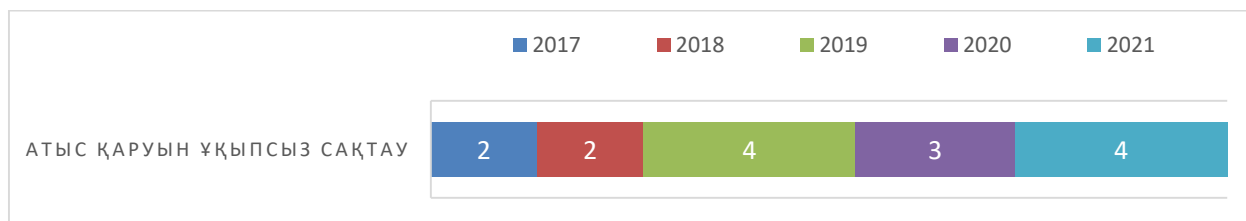
6 кесте – Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау динамикасы.

Қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау фактілері бойынша теріс динамика байқалады. Міндеттерін тиісінше орындамау қылмыстық фактілеріне өзіне сеніп тапсырылған нысаннан қару ұрлау қылмыстарында осы санатқа жатқызуға болады.

Өткен жылы 20 ақпанда Ордабасы ауданы Бадам елді мекенінің аумағында орналасқан Қорғаныс министрлігіне қарасты 10216 әскери бөлімінен келісімшарттағы кіші сержанты өзі қызмет ететін әскери бөлімнен ондаған тапанша мен автоматтарды ұрлап, белгісіз бағытқа кеткені туралы хабарлама тараған болатын. Содан кейін, Арыстағы оқ-дәрі қоймасында жарылғыш заттарды тиісінше сақтамағандықтан үлкен жарылыс орын алған болатын. Осы қылмыстық іс бойынша айыпталған сегіз адамға Шымкент горнизонының әскери соты үкім шығарды [3].

7 кесте – Атыс қаруын ұқыпсыз сақтау.

Қаруды ұқыпсыз сақтағаны үшін ҚР ҚК 289-бабы бойынша қылмыстық іс қозғалады. Аталған бап бойынша ҚР қылмыс ең төменгі статистикалық көрсеткішке ие. Алайда соңғы 5 жылда орын алған Ақтөбе қаласындағы террәкті мәселенің өте күрделі екендігін көрсетті. 2016 жылғы 5 маусымда Ақтөбе қаласындағы «Паллада» дүкеніне шабуыл жасаған террористік топ 18 қару-жарақ алып шығып, полицей қызметкерлеріне оқ жаудырды.

Аталған оқиғадан кейін Ішкі істер органдары «Паллада» қару дүкенінің басшысына қатысты ҚР ҚК 289-бабы - қаруды ұқыпсыз сақтау бойынша қылмыстық іс қозғады. Облыс прокуратурасы «Паллада» басшысына қатысты әкімшілік өндіріс қозғап, 15-тен 20 АЕК көлемінде айыппұл салды [4].

Атыс қаруы иелерінің оларды дұрыс (ұқыпсыз) сақтауда көрінетін жеке жауапкершілігін жеткіліксіз сезінуі қаралып отырған қылмыс деңгейіне айтарлықтай әсер етеді, өйткені бұл қаруды ұрлауға алғышарттар жасайды.

ҚР ӘҚБтК – нің 484 – бабының 1-бөлігінің санкциясымен атыс қаруын сақтау тәртібін бұзғаны үшін жеке тұлғаларға - он, заңды тұлғаларға жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде, осы баптың 2-бөлігі бойынша жеке тұлғаларға жиырма, заңды тұлғаларға қырық айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл көзделген. Қару мен оның патрондарын сақтау ережелерін бұзу анықталған жағдайда ҚР ӘҚБтК-нің 487-бабы шеңберінде оларды сақтауға және алып жүруге берілген рұқсаттың күшін дереу жою керек деп ойлаймыз.

Соңғы жылдары зорлық-зомбылық, пайдакүнемдік (қарулы) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау үшін құрылатын қылмыстық топтар санының ұлғаю үрдісі байқалатынына назар аудару қажет. Мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігі зорлық-зомбылық жасауға бағытталған ауыр және аса ауыр қылмыстарды одан әрі жасау үшін көптеген адамдарды жалдаудан көрінеді. Бұл ретте жекелеген азаматтардың иелігіндегі азаматтық қару неғұрлым қолжетімді қару болып табылады, бұл өз меншігінде атыс қаруы бар адамдар туралы ақпаратты қорғау қажеттігін талап етеді. Алайда, қолданыстағы заңнамада жеке пайдалануда атыс қаруы бар адамдар туралы дербес мәліметтерді қорғау жөніндегі шаралар көзделмеген.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2003 жылғы 1 наурыздағы бұйрығымен бекітілген лицензиялық рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі ішкі істер органдарының жұмысы туралы Нұсқаулықтың 6-тарауында атыс қаруын иеленетін адамдарға қатысты ішкі істер органдарының лицензиялық рұқсат беру қызметінің кабинетінде сақталуға жататын белгілі бір құжаттар тізбесінен тұратын бақылау істерін құру көзделген (қазіргі уақытта Бұйрықтың күші жойылды). Осыған байланысты біз «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» 1998 жылғы 30 желтоқсандағы № 339-1 Қазақстан Республикасының Заңына атыс қаруының иелері туралы дербес мәліметтерді қорғау бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы мәселені қаруды ұсынамыз.

Көрсетілген олқылықтармен қатар, талдау барысында тиісті шешуді талап ететін жекелеген проблемалық мәселелер, атап айтқанда, қылмыс

жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөнінде шаралар қабылдамау анықталды. Қарудың заңсыз айналымының өсуіне ықпал ететін факторлардың бірі учаскелік полиция инспекторлерінің (УПИ) өзіне бекітілген аумағында нашар профилактикалық және бақылау қызметі болып табылады, олар атыс қаруын тиісінше сақтамаумен байланысты бұзушылықтарды уақтылы анықтамайды.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2003 жылғы 1 наурыздағы № 111 бұйрығымен бекітілген Ішкі істер органдарының лицензиялау және рұқсат беру қызметін ұйымдастыру туралы Нұсқаулықтың 44-тармағына сәйкес, жедел алдын алу іс-шараларын жүргізу кезеңінде ПО жүргізетін тексерулерді қоспағанда, азаматтардың азаматтық қаруды олардың тұрғылықты жері бойынша сақтауын тексерулер жылына кемінде бір рет жүргізіледі. Осыған байланысты атыс қаруын ұрлаудың әрбір фактісі үшін УПИ қызметкерлерінің жауапкершілік дәрежесін анықтау үшін тексеру шараларын жүргізу қажет. Қару иелерінің ұқыпсыз сақтау фактілері анықталған кезде (ашық жерде, жұмыс істемейтін сейфте немесе тіпті оның болмауы, көзделмеген үй-жайларда, автомобильдерде және т.б.) иелерінің жауапкершілігімен қатар қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайларды жою жөнінде шаралар қабылдамағаны үшін ҚР ҚІЖК 200-бабы тәртібінде УПИ қызметкерлерінің жауапкершілігі туралы мәселені қарау ұсынылады (қару сақтау шарттарын иелеріне түсіндірмеу, тұрақты тексерулер жүргізбеу, қаруды сақтау бойынша кемшіліктерді жою бойынша профилактикалық сипаттағы уақтылы шаралар).

Қазақстан Республикасында заңсыз қару-жарақ айналымының алдын алу шараларының даму тенденциясына талдау жасайтын болсақ қару-жарақты шектеу бағытында үрдіс алуда. Құқықтық шектеулердің барлығы да белгілі бір қылмыс орын алған соң ғана нормативтік құжаттар бетінде көрініс тауып отыр. ҚР «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңына бірнеше толықтырулар мен өзгерістердің енуі соның айғағы.

Баяндалғанның негізінде келесідей ұсыныстар беріледі:

- қаруды қолдану арқылы жасалған қылмыстардың алдын алу, жолын кесу және ашу жөніндегі жұмысты жандандыру;

- заңсыз айналымдағы қаруды уақтылы анықтауды және алып қоюды қамтамасыз ету;

- заңдылықтың анықталған бұзушылықтарын, олардың жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою бойынша пәрменді шаралар қолдану;

- Қару айналымына байланысты профилактикалық іс-шараларды жиі өткізу;

- атыс қаруын ұрлау фактілері бойынша УПИ және ЛРЖ (лицензиялық рұқсат жүйесі) қызметкерлерінің жауапкершілік дәрежесін анықтау үшін тексерулер жүргізілсін.

Қылмыстың өсуінің әлеуметтік құрамдас бөлігі инфляция, тауарлар мен ақылы қызметтерге тұтынушылық бағалар мен тарифтердің өсуі, халықтың

негізгі бөлігінің кірістерінің төмен деңгейі болып табылады. Осыған байланысты:

- үкіметтік емес ұйымдарды идеологиялық қарсы іс-қимыл арқылы халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуге ынталандыру;

- үкіметтік емес ұйымдарды қарудың заңсыз айналымына байланысты қылмыстар үшін пробацациялық бақылауда тұрған адамдарды пенитенциарлық және постпенитенциарлық пробацацияны жүзеге асыруға тарту;

- қарудың заңсыз айналымына байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін пробацациялық бақылауда тұрған адамдармен жеке жұмыс бойынша учаскелік полиция инспекторларымен өзара іс-қимылда пробацация қызметтерінің жұмысын жандандыру;

– жергілікті атқарушы органдар халықтың әлеуметтік осал топтары жасаған қылмыстардың алдын алуға, олардың санының өсуінің алдын алуға бағытталған іс-шараларды қайта қарайды.

Ұсынылған шараларды іске асыру қару-жарақ заттарының заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдың тиімділігін және қылмыстық заңның Жалпы алдын алу әсерінің деңгейін арттыруға, Қазақстан Республикасында құқықтық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздік кепілдіктерін нығайтуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <http://infopublic.pravstat.kz>
2. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/374909-shymkentte-za-syz-aruzhasa-any-zh-ne-tkizgeni-shin-ylmysty-top-m-sheleri-sottaldy>
3. Б.Әбдірашұлы. Қару-жарақ ұрлау оқиғасының құпиясы. Сілтеме: <https://zhasalash.kz/kogam/qaru-zharaq-urlau-oqigasynyn-qupiyasy-13083.html>

4. Ақтөбеде қаруды ұқыпсыз сақтағаны үшін «Паллада» дүкенінің басшысына қатысты қылмыстық іс қозғалды. Сілтеме: https://lenta.inform.kz/kz/aktobede-karudy-ukypsyz-saktagany-ushin-pallada-dukeninin-basshysyna-katysty-kylmystyk-is-kozgaldy_a2924591

УДК 327.5

Азимжан Акбота Талгатовна, магистрант 2 курса,
специальность 7М03101 «Международные отношения»,
Международный Университет Астана, г. Нур-султан, Казахстан,
E-mail: 97_akbota@mail.ru

ПОВЫШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО КОНФЛИКТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19 (НА ПРИМЕРЕ АМЕРИКАНО-ИРАНСКОГО КОНФЛИКТА)

Аннотация: В статье рассматривается тенденция к увеличению количества международных конфликтов в условиях пандемии коронавируса

на примере развития американо-иранского конфликта. Автор статьи приходит к выводу о том, что ситуация будет только усугубляться до тех пор, пока официально не будет установлен новый многополярный мировой порядок, поскольку США и их союзники по НАТО готовы и применяют все доступные им методы и средства для сохранения однополярного мира и укрепления в нем своего господства силовым путем.

Ключевые слова: международные конфликты, конфликт США и Ирана, пандемия коронавируса, борьба за многополярный мир.

В 2020 г. в мире в и без того сложных условиях пандемии коронавируса произошло много международных конфликтов. Сразу несколько стран или стояли на грани войны друг с другом, или успели вступить в прямые боевые столкновения. В частности, произошли американо-иранский конфликт, российско-турецкий конфликт, конфликт в Ливии, армяно-азербайджанский конфликт в Нагорном Карабахе и многие другие [5, с. 2].

Рассмотрим американо-иранский конфликт как один из примеров обострения международной обстановки. В 2020 г. началось военное противостояние в Персидском заливе. 3 января 2020 года в Ираке был убит командующий спецподразделением «Аль-Кудс», иранский генерал Касем Сулеймани. Его ликвидировал целенаправленный ракетный удар американской авиации. Иранское руководство пообещало отомстить убийцам. Иран объявил войска США «террористической организацией» [4].

Иран и США с приходом в Белый дом Дональда Трампа и так находились в сложных отношениях. Трамп вышел из ядерной сделки, ввел против Ирана экономические санкции, включая нефтяное эмбарго, и запретил своим союзникам в Европе и Азии покупать у него нефть. Трампа не устраивало, что ИРИ развивает собственные баллистические ракеты и поддерживает шиитские милиции по всему региону Ближнего Востока: в Ливане, Сирии, Ираке и Йемене.

В результате обострения в январе 2020 г. Иран через свои прокси совершил ряд нападений на американские военные базы в Ираке. По оценкам иранцев, погибли 80 американских солдат. Пентагон отрицает потери, но признал, что более 100 военнослужащих получили черепно-мозговые травмы [3, с. 89]. США подогнали к берегам Ирана свой флот, Трамп делал угрожающие заявления, но до прямого конфликта не дошло. Жертвой конфронтации стал украинский пассажирский лайнер «Боинг-737», который 8 января сбили иранцы, приняв за американский военный объект. В результате авиакатастрофы погибли 176 человек [3, с. 90].

Рассмотрим кратко обстоятельства, которые предшествовали американо-иранскому конфликту. 15 июля 2015 г. Иран и шесть государств (США, Франция, Великобритания, Германия, Китай и Россия) заключили соглашение относительно иранской ядерной программы, гарантировав Ирану взамен отмену введенных ранее против него санкций. В соответствии с данным соглашением Иран принял на себя обязательство допустить

инспекторов МАГАТЭ на свои ядерные объекты, а западные государства должны были отменить антииранские санкции. Однако в октябре 2017 г. бывший президент США Д. Трамп принял решение о том, что США выйдут из достигнутых с Ираном договоренностей, поскольку, по его мнению, «Совместный всеобъемлющий план действий» (СВПД), который утвердил его предшественник Б. Обама не отвечает национальным интересам США [4].

В результате 8 мая 2018 г. бывший президент США Д. Трамп официально объявил о выходе США из указанного соглашения. Он сослался на то, что Вашингтон имеет неопровержимые доказательства продолжения разработки Ираном ядерного оружия, что является грубым нарушением «Совместного всеобъемлющего плана действий», одновременно он заявил, что все санкции против Ирана будут восстановлены [1, с. 159].

Спустя год после этого, 8 мая 2019 г. Иран в качестве ответных мер на позицию США объявил, что в соответствии с п. 26 СВПД, он прекращает выполнять свои обязательства по заключенной ранее ядерной сделке, связанные с запасами тяжелой воды и обогащенного урана. Вследствие этого Иран превысил максимальное значение разрешенных запасов, а уже 7 июля 2019 г. Тегеран официально объявил своим решением начать обогащение урана на более высоком уровне [1, с. 163]. В результате нарушения положений заключенного СВПД возник международный конфликт между США и Ираном, который обернулся военными действиями.

Следует заметить, что США стали часто нарушать достигнутые на международном уровне договоренности с разными странами мира. Они свободно в одностороннем порядке выходят из международных договоров, которые перестают соответствовать их текущим национальным интересам, совершенно не заботясь о последствиях для всего мира. Такое поведение Вашингтона вызывает озабоченность у всех акторов международных отношений, однако в условиях все еще сохраняющегося однополярного мира государства пока не могут этому противостоять. Постепенный переход к многополярному мироустройству сопровождается жестким кризисом и многочисленными угрозами глобальной и региональной безопасности вследствие стремления США и их союзников по НАТО силой навязывать свои условия всем остальным странам и сохранить мировое господство [2].

Таким образом, в 2020 г. стало очевидным, что, не смотря на прогнозы о том, что в условиях пандемии коронавируса государствам будет не до противостояния на международной арене, поскольку они будут заняты решением внутренних проблем, конфликтный потенциал в мире не только не снизился, но и значительно обострился, произошли существенные территориальные изменения в Ливии и на Южном Кавказе. Кроме того, в первые месяцы 2020 г. удалось избежать лобового столкновения Ирана и США, России и Турции. Вместе с тем международных конфликтов в 2021-2022 гг. стало еще больше. В настоящее время внимание мировой общественности привлекает к себе конфликт России и НАТО, который перешел в боевые действия на Украине и параллельно развивается в

экономической и информационной сферах. Полагаем, что до тех пор, пока новый многополярный мировой порядок не будет официально установлен, количество международных конфликтов будет только возрастать и ставить мир на грань начала Третьей мировой войны с применением ядерного оружия. В настоящее время противоборствующие ядерные державы стремятся это предотвратить.

Список использованных источников:

1. Кожанов Н.А. Ирано-американское противостояние и энергетическая безопасность стран Персидского залива // Пути к миру и безопасности. 2020. № 1(58). С.157-167.
2. Когалов Ю. Лавров назвал иллюзиями стремление Запада вернуть однополярный мир // Российская газета. 25.03.2022. URL: <https://rg.ru/2022/03/25/lavrov-nazval-illuziiami-stremlenie-zapada-vernut-odnopolarnyj-mir.html> (дата обращения: 12.04.2022).
3. Сченснович В.Н. Иран в условиях новых санкций США (аналитический обзор) // Россия и мусульманский мир. 2021. №4 (322). С.86-104.
4. Тимофеев И. Санкции США против Ирана: новая эскалация? // Российский совет по международным делам. 22.01.2020. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/sanktsii-ssha-protiv-irana-novaya-eskalatsiya/> (дата обращения: 12.04.2022).
5. Яковлев Е.А. Россия и особенности урегулирования международных конфликтов в 21 веке // Международные отношения. 2021. № 4. С.1-14.

УДК 930.85:572

РЕФЛЕКСИЯ К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ПРАВДА И ОШИБКИ

Сакишова Бакыт, студентка 1 курса, специальность 6В04103, Университет КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Акылбаева Индира Муратовна, к.и.н., профессор
b_sakishova@kazguu.kz

После того как Республика Казахстан обрела свою независимость 16 декабря 1991 года, перед учеными открылись невероятные и ранее невиданные возможности проводить археологические исследования памятников, артефактов, изучать материалы антропологии, а также вопросы происхождения казахов, влияние народов разных племен друг на друга и формирование национального облика народа. При этом особый интерес возник к истокам предков казахского народа и его взаимосвязи с древним населением Казахстана.

Важным является установление правды и объективности в истории формирования этноса. Поэтому возникла необходимость обратиться к статье, опубликованной в Республиканской образовательной общественно-политической газете «Білімді ел», именуемая «История казахского народа – вне ложных концепции и уничижительных терминов». Публикация посвящена теме некорректного применения некоторых терминов относительно возникновения казахского народа, отражающая взгляд одного из авторитетных антропологов Оразака Исмагулова. О. Исмагулов является антропологом, доктором исторических наук, основателем национальной школы антропологии в Казахстане, исследователем генетической структуры популяции казахов [1]. Благодаря антропологическим исследованиям, автор определяет начало этноантропологической эволюции казахов еще с эпохи бронзы, где их физиологические данные как наследие, сохранились на 30% в облике современников.

Кроме того, ученый подвергает критике использование таких терминов как «номад» и «кочевник», заглядывая в происхождение этих слов, которые отражены в словарях Вебстера, В. Даля [2]. В этих источниках данные термины означают бездомных, бродячих людей, у которых нет точного местожительства, скитающиеся с одного места на другое и которые живут несложным образом жизни, опирающиеся только на выращивании скота и не занимающиеся другими видами экономики и хозяйства.

Оразак Исмагулов доказал, что они используются без обоснованного повода при упоминании казахов, и то, что нельзя считать эти термины «номад» и «кочевник» и слово «казах» синонимичными [3]. Не одно из этих описаний не подходит казахам, так как у народа была и есть своя земля, которая передается от поколения к поколению на протяжении 40 веков [4]. В том числе, этот факт противоречит ложной концепции Нурболата Эдигеевича Масанова, именуемая «миграционная теория», которая также описывается в статье. Автор вступает в противоречие с идеями Н. Масанова в рамках миграционной концепции, которая свидетельствует о том, что предками казахов были племена – мигранты, которые не имеют ничего общего с древними местными обитателями Казахстана. Теория гласит нам, что великая степь и центр Хартленда никогда не принадлежала казахскому народу и казахи не имеют никакого отношения к племенам, населявшие эти земли до них, которые занимались расширением своих земель, именуемая *feeding landscape*.

В то же время О. Исмагулов доказывает древнюю и длительную по времени антропологическую эволюцию казахов [4].

Ученый раскрывает тот факт, что теория Н. Масанова не верна, приводя точные доказательства хронологических рамок по всем историческим периодам и также опираясь на тот факт, что при описании миграционной теории не были использованы никакие научные ссылки или ранее исследованные источники, которые показывают достоверность приведенной теории, что доказывает то, что теория является надуманной. В добавок ко всему этому, если бы казахи все время не существовали на великой степи, то у нас, у потомков великих казахских предков, не было бы степной памяти (Steppe Memory), в которой явно прорисовываются обширные степи, долины и скачущие лошади на этих землях. Однако стоит заметить, что даже когда казахи осуществляли смену пастбищ, они никогда не выходили за пределы своей земли, у них был свой проверенный маршрут, через который они проходили при смене сезона, «жайлау» или «қыстау».

Казахов нельзя ассоциировать с кочевниками, потому что у казахского народа, кроме выращивания скота было также и свое производство. В статье приводятся примеры деятельности и производства, которые использовали в своем образе жизни наши предки. Они, конечно же, занимались выращиванием скота осуществляя смену пастбищ в зависимости от сезона года, но это не было их единственным видом труда. В статье дается полное научное обоснование факту, того, что казахи осуществляли добычу металлов, будучи находясь на земле в чьих недрах находятся почти все химические элементы с таблицы Д. М. Менделеева, а также карта добывания жителями эпохи бронзы металлических руд и их стремления к технологическим новшествам, созданная ученым, археологом Сергеем Берденовым [5]. Находки золотых украшений и знаменитый Тайказан, строительство городов Сайрам, Кулан, Туркестан являются фактами цивилизационной структуры племен Казахстана, начиная еще с периода бронзы. Вдобавок народ занимался выращиванием злаков, строительством и ведением торговли, и т.д.

Можно утверждать, что история нашей страны изучена не в полной мере. Земля Казахстана богата артефактами и еще нераскрытыми тайнами, к примеру, городище Отрар, поселение Ботай, дворцовый комплекс Акыртас, тайна Золотого человека, Берельские курганы, которые нуждаются в тщательном и детальном исследовании.

В заключении необходимо подчеркнуть, что история казахского народа и его истоки требуют еще объективного изучения. Использование терминов «номад» и «кочевник» упрощают всю историю казахского народа. Наша страна движется вперед к новым открытиям и инновациям, отвоевывая себе место на мировой арене в ряду с развитыми странами.

Автор статьи предлагает не использовать термины и концепции, которые недостаточно отражают реалии истории и процессов, которые в ней происходили. Необходимо провести большую работу по устранению ложных

исторических фактов и дать правдивую, объективную оценку этногенеза казахского народа.

Список использованных источников:

1. Білімді ел. Республиканская образовательная общественно – политическая газета. История казахского народа – вне ложных концепции и уничижительных терминов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://bilimdinews.kz/?p=116396> – Дата доступа: 31.08.2020
2. Даль В. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка. – М., 2006.- С. 176.
3. Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа (по данным физической антропологии). Алматы, 2017. – С. 37-38.
4. О. Исмагулов, А.О. Исмагулова, О.У. Еркибаев. Антропологическое развитие казахского народа и глубина его этноисторических истоков // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки, т. 21, № 68, 2019. С. 33.
5. Казахстанская горно-металлургическая область // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1998. – Вып.2. – С.180-190.

УДК № 327

ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Алдебаева Алина Аблаевна, бакалавриат 3 курса, специальность 6В03101, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Научный руководитель - Нурсултанова Лязат Нурбаевна, Д.и.н., профессор ВШСГН МУА

Международный университет Астана, г.Нур-Султан, Республика Казахстан
aldebayeva.mgnt@gmail.com

Казахстан и Европейский союз сотрудничают плодотворно с 1995г. За это время обе стороны проделали колоссальную работу по сближению своих позиций по многим вопросам не только своих отношений, но и проблем международного значения. Актуальность выбранного нами исследования обусловлена тем, что Казахстан является страной с рыночной экономикой, которая привлекла прямые иностранные инвестиции. Международный опыт показывает, что многие государства прошли путь привлечения прямых иностранных инвестиций.

Официальные документы стран Центральной Азии и Европейского союза служат информационным источником, поскольку в них закреплены важнейшие направления развития ЕС и стран Центральной Азии, главные

приоритеты экономической и социальной политики. Они позволяют проследить планы руководства ЕС и Казахстана по развитию в целом экономики, а также тех сфер, где могут быть использованы результаты преобразований. Отметим также, что правовая база сотрудничества совершенствуется, в нее вносятся изменения и дополнения с учетом реалий. Среди европейских основных источников отметим Договор о Европейском Союзе (февраль 1992 г.) с некоторыми изменениями, внесенными Амстердамским и Ницким договором; Договор о стабильности, координации и управлении в экономическом и валютном союзе.

Казахстанским источником является «Соглашение Партнерства и сотрудничества РК и ЕС» 1999 г., охватывающее широкий спектр вопросов отношений. Соглашение стало первым основным документом, регулировавшим сотрудничество, но позже положения СПС были расширены, так как не могли полностью учитывать меняющиеся обстоятельства времени [1].

«Стратегия ЕС для Центральной Азии 2007-2013» была разработана ЕС в связи с повышенным вниманием к региону; основной акцент в ней сфокусирован на региональном подходе к ключевым проблемам Центральной Азии [2].

Государственная программа «Путь в Европу» 2009-2011 гг. является инициативой РК, определила основные направления в сотрудничестве с ЕС и позитивно повлияла на имидж страны [3].

Концепция внешней политики РК на 2014-2020 гг. является стратегическим документом по определению направлений ведения внешней политики, в которой ЕС отмечается как один из ее приоритетов [4].

Казахстанские авторы Исаев К.Д., Иришев Б., Чеботарев А.Е., Губайдуллина М.Ш., Курмангузин Р.С., и др. исследуют многосторонние отношения ЕС и Казахстана.

Можно отметить статью Лаумулина М.Т. «Изменения в стратегии Европейского союза в отношении Центральной Азии», в которой проводится сравнительный анализ европейских стратегий в Центральной Азии до и после 2007 г. [5].

Например, в статье Абилямаликова К.К. «Экономические интересы Франции в Каспийском регионе: казахстанский фактор и возможные перспективы сотрудничества» анализируется энергетическое сотрудничество между двумя странами. Автор отмечает, что на нефтяной рынок Казахстана пришли западные транснациональные компании (ТНК), которые работают на Каспии. Активное внедрение компании «Total» на казахстанский рынок углеводородов произошло после 2001 г. Связано это было с последующей реакцией США на события 11 сентября 2001 г. в Нью-Йорке, что значительно изменило геополитическую, а вместе с ней и энергетическую ситуацию на Каспии. Вместе с США в Центральную Азию, которая считалась традиционным регионом со стратегическими интересами России, проникли

Европейский союз и КНР, также преследуя экономические интересы [6, с. 128-131].

Казахстан и Европейский союз в начале своих отношений вырабатывали общие подходы в торгово-инвестиционных вопросах.

Внешняя политика РК на европейском направлении основана на том, что для ЕС регион Центральной Азии (ЦА) представляет серьезный интерес ввиду его геостратегического положения, а также сырьевого потенциала, прежде всего, энергетического, использование которого может стать альтернативой источникам минерального сырья стран ОПЕК. В этой связи, страны Западной Европы заинтересованы в стабильном и поступательном развитии государств региона через развитие демократических институтов, рыночных преобразований, уменьшение конфликтного потенциала, усилении экономического и политического присутствия в ЦА. На различных уровнях предпринимались действия по выводу двустороннего сотрудничества на качественно новый этап, предусматривающий региональную кооперацию, поощрение активной роли республик Центральной Азии в сохранении стабильности и безопасности в регионе и в мире в целом.

В 1992-1993 гг. активно проходили контакты на государственном уровне. В 2010 г. Германия инициировала осуществление ряда мероприятий под названием «Года Германии в Казахстане». Это решение было принято, когда президент Германии Х. Кёлер приезжал с официальным визитом в Казахстан.

Во взаимоотношениях с Францией Казахстан основывается на ее активной роли в реформировании Евросоюза, продвижении инициативы о разработке Общей внешней политики и политики в области безопасности, а также ее позиции по сближению ЕС с Россией и Турцией. Французскими оценками подтверждается политико-стратегическая значимость Казахстана для сохранения стабильности и безопасности в Центральной Азии и Закавказье. Франция придает приоритетное значение Казахстану в развитии отношений с государствами Центральной Азии и намерена поддерживать становление РК в качестве региональной державы, в том числе, через сотрудничество в ООН и ОБСЕ, оказывать содействие процессу СВМДА и казахстанским инициативам по региональному сотрудничеству. В числе других ядерных государств Франция предоставила Казахстану гарантии безопасности.

В 1990-е гг. начала формироваться законодательно-нормативная база между Казахстаном и Великобританией. Так, были подписаны Меморандум о взаимопонимании между Министерством обороны Республики Казахстан и Министерством обороны Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии о сотрудничестве в области обороны (2000); Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии о воздушном сообщении (1994); Меморандум сотрудничества между Министерством экономики и бюджетного планирования Республики

Казахстан и Международным налоговым и инвестиционным центром Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии, Меморандум о сотрудничестве в сфере энергетики (2005).

Перспективы развития отношений Казахстана со странами Европы связаны с консолидацией этого региона в качестве одного из мировых экономических и политических центров, а также высокой степенью экономической и политической интеграции стран-членов Европейского союза.

За 1991-1999 гг. РК заключил более 1200 двусторонних международных документов, из которых около 83% осуществлялись в рамках СНГ, ЦА, а также с зарубежными странами.

Одним из важнейших достижений Казахстана в сфере внешней политики в 2015 г. стало заключение Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Казахстаном и Европейским союзом. Подписание этого документа состоялось в Астане 21 декабря 2015 г. и открыло новую веху в отношениях нашей страны и ЕС. 17 марта 2016 г. Сенат Парламента РК ратифицировал это Соглашение.

Это событие подтвердило переход казахстанско-европейских отношений на качественно новый уровень. Новое соглашение значительно расширяет горизонты взаимодействия и открывает новые возможности для сотрудничества между РК и ЕС в торгово-экономической и инвестиционной сфере, в том числе с учетом присоединения Казахстана к Всемирной торговой организации (ВТО) и развития Евразийского экономического союза [7].

Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Казахстаном и Европейским союзом (ЕС), подписанное в декабре 2015 года, вступило в силу с 1 марта 2020 г. В документе обозначены 29 сфер взаимодействия.

Включены такие моменты, как международная и региональная безопасность, разоружение, торгово-экономические вопросы, торговля, инвестиции, развитие инфраструктуры, инновации, культура, спорт, туризм, сотрудничество в правоохранительной сфере, взаимодействие в сфере образования и развитии человеческого капитала. Уточнялось, что при разработке и согласовании торгового раздела казахстанские представители руководствовались обязательствами Казахстана в рамках Таможенного союза и договора о ЕАЭС, а также в рамках членства в ВТО.

Одним из главных показателей является торговля. Так, за период с 2005 г. по сентябрь 2015 г. приток прямых инвестиций из стран ЕС в экономику Казахстана составил 107,4 млрд долл. (из 218 млрд долл. всего привлеченных). Основные инвесторы - Нидерланды, Франция, Великобритания и Италия.

За 11 месяцев 2015 г. внешнеторговый оборот между Казахстаном и ЕС превысил 28,5 млрд долл., что соответствует 50,4% всего внешнеторгового оборота РК за этот период. С 2005 г. по первое полугодие 2015 г. валовой приток прямых инвестиций из стран ЕС в экономику Казахстана составил

порядка 105 млрд. долл. (всего привлечено 215 млрд долл. прямых иностранных инвестиций).

За 9 месяцев 2019 г. приток прямых иностранных инвестиций в экономику Казахстана повысился на 15,8% - до 8,7 млрд долл.

Объем двустороннего товарооборота между РК и ФРГ за 2019 г. составил 1,8 млрд долл. США. По итогам 2020 г. объем торговли составил 2,05 млрд. долл. США. Основу экспорта в Германию формируют поставки углеводородов (91%), ферросплавов, водорода, инертных газов, серебра, меди и др. Статьи импорта составляют химическая продукция, лекарства, техника, медицинские приборы и устройства, автомобили, оборудование..

По состоянию на 1 октября 2020 г. в Казахстане действуют 969 предприятий с участием германского капитала, в числе которых: «Linde AG», «HeidelbergCement», «BASF», «Knauf», «Siemens», «Wilo», «Metro Cash and Carry», «CLAAS» и др.

Основными экспортными товарами из Казахстана в Соединенное Королевство были цветные металлы, химикаты, машины и транспортное оборудование. Нашими ключевыми секторами за последние 30 лет были нефтегазовый сектор, образование, финансовый сектор.

Товарооборот Казахстана и Франции вырос до 3,4 млрд долл.

Приток прямых французских инвестиций в экономику РК в первой половине 2019 г. увеличился на 24%

В Казахстане в различных сферах действуют порядка 230 предприятий с участием французского капитала, включая такие крупные транснациональные корпорации, как Total, Orano, Alstom и др. За годы независимости компании Франции инвестировали в Казахстан свыше 16,4 млрд долл. [8].

Для развития казахстанско-итальянских торгово-экономических отношений создана Межправительственная рабочая группа по промышленному и экономическому сотрудничеству и обмену (МРГ). 6-е заседание МРГ состоялось в 2011 г. в Астане, 7-е - 17 февраля 2015 г. в Риме.

По данным Национального банка РК, общий объем итальянских инвестиций за 1994- 2012 гг. составил 5,9 млрд. долл.

В Казахстане в настоящее время действует более 200 итальянских предприятий. Сотрудничество развивается практически во всех областях, включая разработку месторождений полезных ископаемых, переработку сельхозпродукции, пищевую и легкую промышленность, сельскохозяйственное машиностроение, энергетику, производство ТНП.

Отношения между Казахстаном и Испанией установлены 11 февраля 1992 г. На 01.01.1994 г. зарегистрировано 3 СП: СП «Агро» в ВКО ориентировано на производство и переработку плодоовощной продукции. «Эреро Пунтес» занимается внедрением горнорудного оборудования и торговлей.

За период с 2005 г. по сентябрь 2015 г. валовый приток прямых инвестиций из Испании в РК составил 182 млн долл., валовый отток – 14,1 млн долл.

В Казахстане продолжают успешно работать многие ведущие испанские компании, среди которых можно отметить «Тальго», «Репсол», «Максам», «Индра», «Эйрбас Милитари», «Телтроник», «Имабе Иберика», «МУРЕ», «Индитекс», «Eptisa», «TYPСА», «Grupo AGEM», «ОНЛ», «INECO», «IDOM», «Globaltec» и др.

Список использованных источников:

1. Соглашение Партнерства и сотрудничества РК и ЕС 1999 г.
2. Стратегия ЕС для Центральной Азии 2007-2013 гг.
[pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16673/99/124/4118/.../2015/2.] - Дата доступа: 03.03.2022
3. Указ Президента Республики Казахстан от 29 августа 2008 года N 653 О Государственной программе "Путь в Европу" на 2009-2011 годы. [www.government.kz/docs/u080000653_20080829.htm.] - Дата доступа: 03.03.2022
4. Указ Президента Республики Казахстан от 21 января 2014 года № 741 «Об утверждении Концепции внешней политики РК на 2014-2015 гг.» [mfa.gov.kz/index.php/ru/.../kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg.] - Дата доступа: 06.03.2022
5. Лаумулин М. Изменения в стратегии Европейского союза в отношении Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. - 2011г. - Том 14. - №4. - С. 33 – 50
6. Абилямаликов К.К. Экономические интересы Франции в Каспийском регионе: казахстанский фактор и возможные перспективы сотрудничества. // Труды МНПК «Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития». Часть 3. – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. – 2016. -442 с.
7. Вступило в силу Соглашение о расширенном сотрудничестве между Казахстаном и ЕС // Капитал Центр деловой информации. Дата доступа: 08.03.2022
8. Официальный сайт МИД РК. Дата доступа: 10.03.2022

УДК 93/94

Амангазы И.

*Астана халықаралық университетінің МО-21, А-1 тобының студенті
Нұр-Сұлтан қ., ғылыми жетекші:*

ТҮРКІСТАН (ҚОҚАН) АВТОНОМИЯСЫ: ЖАРИЯЛАНУЫ, ҚЫЗМЕТІ, ЖОЙЫЛУЫ

Түркістан Мұхтарияты (Автономиясы) және оның мақсаттары мен оның маңыздылығы туралы біздің бұрынғы кеңестік тарих кітаптарында қысқаша немесе мүлдем берілмейтін, айтылмайтын. Бүгінде бұл тақырып ашық. Осы **Түркістан Мұхтариятының (Автономиясы)** мемлекет басшыларының кім екенін, олар нені армандаған және алдына қандай мақсаттар қоя білгенін білу, біз үшін көптеген мәселелерді ашады. Түркістан Мұхтарияты (автономиясы) 1917 жыл 22 қараша – 1918 жыл 28 ақпан айлары (2 жарым ай) аралығында шынайы мемлекет ретінде өз жұмысын атқарды. Түркістан Мұхтариятының «Алашордамен» тығыз байланысын және ортақ мақсаттарын білу үшін алыстан бастағаным жөн болар.

Қазақ, татар, қырғыз, украин, шешен және тағыда басқа ұлттар түрлі мезгілдерде Ресей отарына айналды, бірақ, қаншалықта ұзақ мерзім бойы олардың тіліне, діліне, дініне қарсы «орыстандыру» және шовинистік саясатты жүргізгенімен, ақиқат және азаттық бәрі бір өз уақытын табады. Дәл осындай азаттықты Ресей құрамындағы түркі, мұсылман халықтары қалады.

Түркістан даласы қазіргі Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Тәжікстан, Түркіменстан жерлерін қамтыған ұлан байтақ жер. Осы жерде тіл, дін, діл және ең бастысы тарих жағынан бір-біріне бауыр қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түркімен халықтары тұрды. Өзбек пен қазақ халық саны бойынша басым болғанынан болашақ Түркістан мемлекетінің басшыларының ірге тасын осы екі ұлт зиялылары қалаған.

1847 жылы қазақтың соңғы ханы Кенесарының өлімімен, 382 жыл Дәшті Қыпшақ жерін билеген Қазақ Хандығы, Ресей Империясымен жауланып, Орта Азияны билік еткен Хиуа, Қоқанд, Бұқар хандықтарын жаулауына жол ашты. Келесі 70 жылда осы аталған барлық хандықтар Ресей империяның құрамына кірді[1]. Түркістан және жалпы түркі мен мұсылмандарының Ресей құрамында жағдайы жақсы не қанағаттандырарлық болмады. Ашық орыстандыру мен христиандандыру саясаты, жоғары салық пенен жергілікті халықтарға шовинистік көзқарасы, жергілікті халықтардың түрлі көтерілістері менен қарулы шайқастарғы әкеліп соқты. Ресейдің жеке – дара билеушілік саясатын қолдауы, экономикалық және әлеуметтік реформалардан бас тартуы, мұсылман түгіл, орыстың қара халқының құқықтары мен мүдделеріне мән бермеуі, империя басқарушыларының олар үшін апаттық өзгерістерге әкеледі.

1905 жылы 9 қаңтардағы Санкт-Петербургтегі қысқы сарайда патша әскерлері жұмысшылардың бейбіт шеруін атып тастауы, 1905-1907 жылдар аралығында болған Бірінші орыс революциясына әкелді. Бұл революцияның басты себептеріне: жер дауы; жұмысшылардың көптеген құқықтарының

бұзылуы; азаматтық бостандықтардың қазіргі деңгейіне қанағаттанбау; либералды және социалистік партиялардың қызметі; жүргізілген реформалардың іске аспауы. Осы революцияның басты жеңістерінің біріне Мемлекеттік Думаның (мәжілістің) пайда болуы болды. Бұл ұзақ уақыт бойы құқығын қорғай алмаған және өз халқының атынан орыс басшылығына сөйлей алатын ұлт зиялыларын сайлауға мүмкіндік берді. Тек 1907 жылы 3 сауірде Жетісу өлкесінен мұсылмандар фракциясының Сібір тобынан II Мемлекеттік Думаның жиналысына Мұхамеджан Тынышбай қатысты. Біз білетініміздей, 1905-1907 жылдар аралығында болған революция кезінде қазақ даласынан Ә.Бөкейхан, М. Дулат, А.Байтұрсынұлы секілді ұлт зиялылары осы мәселеге өзінің саяси көзқарасы болған және бұл болашақта «Алаш» қозғалысының болашақ бағдарламасында өз көрінісін табады.

XX ғасырдың басында, Ресей зиялы мұсылмандар арасында, өзінің ұлттық мемлекеттерінің дамуының екі жолын көрді. Біріншісі – ол батыс мемлекеттері тәріздес, орташа либералды және ислам дінін заманға сай экономикалық және саяси жолға қоюын қалаған “жадисттер” (араб т. “жадид” - жаңа). Екінші топқа түркі – мұсылман халықтарының шариат бағыты бойынша дамуын көрген, батыс және оның даму жолынан бас тартып, оның орнына дәстүр менен керітартпашылар “кадисттер” (араб т. “кадим” – ескі) болып бөлінді [2,26.]. Түркішілдік тарихы осыдан екі ғасыр бұрын пайда болған саяси және әлеуметтік ағым. Түркі халықтарының саясат, экономика, қоғам жағынан бірігуі ортақ мемлекет болу жолы [3]. Тұңғыш рет, түркішілдік (пантүркішілдік) ойлар XIX Қырым татар түркілерінің Осман Империясымен бірігуін қалаған халықтың арасында пайда болды. Түркішілдікті басқа түркілер арасында насихаттаған және кейбір кезде “түрк ұлтының атасы” деп атап кеткен Қырым татардың ұлы қайраткері Ысмайыл Ғаспыралы [2]. Оның «Dilde, fikirde, işte birlik» сөзі оның осы түркішілдік бағытының түркілер үшін маңыздылығы зор. Өйткені бұл түркілердің діні, саяси көзқарасы, түсіне қарамай, олардың “тіл, сана және істе бірлік” екендігін көрсетті.

Түркішілдік ойлары Осман Империясында 1913 жылы болған мемлекеттік төңкерісінен кейін билікке үш жоғары лауазымды шинеулік Талғат паша, Әнуар паша және Жамал паша тұсында өз дамуын тапты.[4] Бірақ, бұл түркішілдік ислам бағытын және Ресейдің құрамындағы мұсылмандардың Осман Империяның бақылауында болуын қалаған. Кейбір адамдар түркішілдікті Түкияға бағыну не оның құрамына кіруі туралы түркішілдікке қарсы шығатын тұлғалармен қолданылатын еш бір дәлелденбеген дақпырт. Ушаковтың түсіндірме сөздігінде: «...Түркішілдік, барлық түркі халықтарын Түкияның гегемониясымен бір буржуазиялық-помещиктік мемлекетке біріктіруге бағытталған буржуазиялық-ұлтшылдық ағым; Түркішілдік империалистік мемлекеттердің басқыншылық саясаты үшін қолданылады, олардың құралдары буржуазиялық қалпына келтірушілер, кеңес республикаларындағы халықтың жаулары»[5].

1917 жылы болған Ақпан төңкерісін Ресей құрамындағы болған

халықтар қуана-қуана қарсалды. Император II Николайдың жеке – дара биліктен және тақтан бас тартуы, мемлекетте республикалық жүйенің орнауы, халықтардың саясатқа араласуы мен өзін – өзі билеуге деген талпынысы ұлғайды және халықтардың егемендігі мен автономияларын құруға мүмкіндігін берді. Осы мүмкіндікті түркі халықтары да қолданды. Түркі – мұсылмандарының саяси жиналыстары мен құрылтайлары өтіп, өздерінің автономияларын жариялауға кірісті, ал Мұстафа Шоқай, Шахислам Шахиахметов, Назырхан төре және тағы басқа Түркістан түркішілдері де осы мүмкіндікті қолданды.

1917 жылы Түркістан аймағында орыстар саны тек 5% болғанымен, олардың көбісі шовинистік көзқарасты ұстанған бұрыншы “отарлаушылар” мен кәрі коммунистер еді, және олардың аздығына қарамастан, олардың саяси орны өте жоғары болған [6].

Мұсылман халықтары өзінің атынан Ресей Думасында олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтын саяси партиялар мен қозғалыстар пайда бола бастады. Солардың біріне Ақпан төңкерісінің басталуына 8 ай қалғанда, 1917 жылдың наурыз айында, Орта Азияда бірінші болып Мұнауар Қари Абдурашидұлы басқарған «Шуро-и-Исламия» (Ислам кеңесі) жадисттердің либералды және демократиялы партиясы пайда болды [7]. Ал дәл осы 1917 жылдың наурыз айында “Еңбекші мұсылман одағы” құрылып, Түркістан жерінде Кеңес үкіметінің орнауына маңызды орны болды. «Шуро-и-Исламия» партиясы өз мақсаты ретінде Ресей құрамындағы Түркістан діни – автономиясын құру және жер және жеке меншікті қолдады. Оның танымал және белсенді тұлғаларына М.Шоқай, М.Саиыднасыр, М.Қадыри, А.Темірбек және тағы басуқалар кірді [7]. Партия құрылғаннан бері онда жадисттер мен үлемшілер болып, екі негізгі қанаты ерекшеленді. Біріншісі буржуазиялық-демократиялық реформаларды жақтады (жадисттер) [8], екіншісі исламның жақтаушылары (кадисстер) болды, шариғат нормаларын сақтауды талап етті және еуропалық білім беру реформасына қарсы шықты. 1917 жылы маусымда үлемшілер Шура-и-Исламнан шығып, Шура-и-Улема ұйымын құрды [9].

Шура-и-Улема (Ғұламалар қоғамы, Ғұламалар кеңесі) – қоғамдық-саяси ұйым. 1917 жылы 10 шілдеде Ташкентте көрнекті қазақ қайраткері Серәлі Мұнайтпасұлы Лапиннің жетекшілік етуімен құрылған. Олар Түркістан өлкесінің жергілікті халқының мүддесін қорғау ислам діні қағидаларымен ұштастырылғанда ғана жүзеге асады деп санады. Соған орай Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінен мұндай ұстанымның жүзеге асуын талап етті. Түркістан өлкесіне Ресей Федерациясы құрамында аумақтық автономия берілуін жақтай отырып, олар ұлттық-діни ой-пікірлерді мерзімді баспасөз арқылы насихаттау күнделікті өмірде талас тудыратын мәселелерді Шариғат арқылы шешу керектігін өз ұйымдарының жарғысына негіз етіп алды. Оның құрамында: С.Мақмұдқожа, С.Алдабергенов, С.Нұрмұхамедов, Садыққожа ишан, Х.Ибрагимов секілді тұлғалар кірді [9].

1917 жылы 15-22 қарашада Ташкентте өткен Кеңестердің III съезі №1 бұйрықпен Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің орнағанын атап көрсетті. Оның 14 адамнан тұратын басшылық құрамы жарияланды. Большевиктер жергілікті халықтың саяси ұйымының әлсіздігі мен басқару тәжірибесінің жоқтығын сылтауратып, олардың бірде-бір өкілін Халық Комиссарлары Кеңесінің құрамына енгізген жоқ. Түркістан халқының Қазан революциясына артқан үміттері ақталмады. Большевиктер азаттыққа ұмтылған Түркістан халқын құрғақ уәдемен алдап отырды.

Большевиктер съезінің шешімдеріне қарсылық білдірген халық наразылығы күшпен басылды. Кеңес үкіметінің бұл шараларына жауап ретінде **1917 ж. 26-29 қарашада** Қоқан қаласында мұсылмандардың IV съезі шақырылды. Тау-кен жұмысшылары, мұсылман солдаттар, мұсылман кәсіподақ мүшелерінен, барлығы 200-ден астам өкіл қатысқан бұл съезді кіріспе сөзбен М.Шоқай ашты.

Съезд 1917 ж. 28 қараша күні орталығы Қоқан болатын Түркістан өлкесін Түркістан автономиясы (Туркестони мухтариат) деп жариялап, Түркістан құрылтайын шақырғанға дейін саяси биліктің Түркістан Уақытша кеңесі мен Түркістан халық билігіне өтетіндігі жөнінде қаулы қабылдайды. Автономияда – ислам мемлекеттік дін ретінде қабылданды. Съездің Түркістан халықтарына Үндеуінде: “...Қазір бұғаудан азат болған Түркістанға өз жерінің қожайыны болып өз тарихын өзі жасайтын күн туып отыр”, – делінді. Түркістан Уақытша кеңесі құрамына барлығы 54 адам енді, оның 32-сі Түркістаннан Бүкілресейлік құрылтайға сайланған депутаттар еді. Бұлардың арасында негізгі тұрғындары Сырдария және Жетісу облыстарынан 11 өкіл (9 және 2) бар болатын. Түркістан (Қоқан) автономиясының президенті және Уақытша Кеңестің басшысы болып М.Тынышпайұлы, Сыртқы істер министрі болып М.Шоқай сайланды. М.Тынышпайұлы қызметтен кеткеннен кейін оның орнына М.Шоқай президент болып тағайындалды. Мемлекет құрамына Қазіргі Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан жерлері кірді. Елордасы Қоқанд қаласы. Жер көлемі мөлшермен 1 миллион км² ал халық саны 5 миллионға жетті. Халықтың басым көпшілігі қазақ пен өзбек халықтары болды. Ресми тілдер ретінде қазақ, өзбек, қырғыз тілдері бекітілген еді. Мемлекет аз уақыт қызмет еткенімен, оның өзінің мәжілісі болды. Мәжіліске жалпыға бірдей тікелей, тең және жасырын дауыс беру негізінде мәжілістің 2/3 орын мұсылман депутаттарына арналды, ал 1/3 бөлігі мұсылман емес халық өкілдеріне берілді. Мемлекеттің өзінің рәміздері де болды. Оған мемлекеттің туы мен әнұраны кірді [10].

Түркістан Мұхтариятының (Автономияының) туы - «Бүкіл түркістан мұсылмандарының IV құрылтайында» Мұстафа Шоқаймен ұсынылған еді. Ту Қызыл және көгілдір тең өлшемді көлденең жолақтардан тұратын, ақ жарты ай мен бес бұрышты жұлдыздан тұратын, тікбұрышты панельден тұрды. Тудың көгілдір түсі Түркістан аумағы халқының негізгі бөлігінің түркі халықтарына жататынын, ал қызыл түс жаңару мен төңкерісті

бейнелеген. Тудың бүкіл құрамы, қызыл түс, Жарты Ай және Жұлдыз, Түркия туы құрамын қайталап, түркішілдікті жақтаушылар өздерінің үлгісі мен қорғаушысы деп санаған [11].

“Түркістан Мұхтариятының маршы”, “Түркістан ұлттық маршы”, “Еркін түркі мерекесі” – 26-29 қараша күндері қабылданған Түркістан Мұхтариятының ресми мемлекеттік әнұаны. Әнұран сөздерінің авторы атақты өзбек - кеңес ақыны, жазушы, драматург және публицист, жаңа өзбек поэзиясының негізін қалаушылардың бірі Абдулхамид Чулпан (1897-1938), ол осы өлеңге «еркін түркі мерекесі»деген атау берді. Әнұран сөздері толығымен өзбек тілінде жазылған, өйткені өзбек халқының саны басым болған. Әнұранның мәтінін сол кездегі бірнеше жадистік газеттер мен журналдар жариялады. Түркістан автономиясы құрылғаннан кейін және Әнұран бекітілгеннен кейін, бұл әнді кеңінен тарату үшін халық арасында осы әннің мәтіні бар парақшаларды тарату бойынша ауқымды шаралар жүргізілді. Парақшалардың түпнұсқасында әнұран сөздері араб-парсы, өзбек әріптерімен жазылған. Бұл әнұранға музыка жасау жоспарланған болатын [12].

Мемлекеттің Уақытша Үкіметтің алғашқы құрамы айтатын болсақ, оларға:

Мұхамеджан Тынышбай (1879-1937) Төраға-Министр, Ішкі істер министрі. Қазақтың көрнекті саяси және қоғам қайраткері, Алаш және Түркістан қозғалысының негізін салушылардың бірі, Алаш Орда үкіметінің мүшесі және оның төрағасының орынбасары, тарихшы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш теміржол қатынастарының инженері. Ұлты – қазақ.

Шахислам Шахсұлтанұлы Шахахмет (1886-1922) Журналист, алқабилердің көмекшісі, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшесі, Түркістан автономиясының Уақытша үкіметінің вице-премьері. Ұлты – татар

Мұстафа Шоқай (1890-1941) Сыртқы қатынастар бөлімінің менеджері (сыртқы істер министрі). Қазақ қоғам және саяси қайраткері, бітім Түркістанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес жүргізді. Ұлты – қазақ.

Мағди Шаныш - Үкімет Әскери кеңесінің төрағасы (Қарулы Күштердің басшысы). Ұлты татар.

Убайдулла Ходжаев (1878-1937) Өзбек халқының көрнекті қоғам қайраткері, Түркістандағы жәдидтік қозғалыс жетекшілерінің бірі, публицист. Ұлты – өзбек

Хидаятбек Юргули-Аға-жерге орналастыру және суды пайдалану министрі. Ұлты - өзбек.

Әбіжан Махмұд (1871-1936) Өзбек қоғам қайраткері, джадидтер қозғалысының ірі қайраткері. Азық-түлік министрі. Ұлты - өзбек.

Әбдірахман Ораза (1886-1937) Заңгер, саяси және мемлекет қайраткері; алқабилердің көмекшісі, Ферғана сайлау округіндегі Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшесі. ішкі істер министрінің орынбасары. Ұлты-

қазақ.

Соломон Герцфельд (1881-1918) Журналист, адвокат, сионист, Орта Азия аудандық сионистік комитетінің төрағасы. Қаржы министрі. Ұлты – еврей

Кичик Ерғаш Уездік милиция бастығы, кейіннен Мағди Шанышті автономистер Қарулы күштерінің басшысы лауазымына ауыстырады.

Мемлекетті басшысы ретінде М.Тынышбай 28 қараша 1917 жылы сайланды, бірақ 12 желтоқсан 1917 жылы өз еркімен лауазымынан бас тартады. Мемлекеттің екінші басшысы ретінде Мұстафа Шоқай тағайындалады. Сол кездері мемлекеттің жағдайы армандағандай жақсы болмады, жадистер мен кадистер арасы қырғи – қабақ болып, ортақ шешімге келе алмады. Қалаларға шешендер мен насихатшыларды жібергенімен, ол үлкен пайда әкелмеді ал Шура-и-Улема ортақ билік құруға күрт қарсы болды[13]. Ол уақытта большевиктер партиясының басшылығы ұлттық автономияларды құруды қанағаттандырмады. Осындай жағдайда Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесі басқарған революцияшыл үкімет пен 1918 жылы қаңтарда болған Кеңестердің IV өлкелік съезі Түркістан автономиясын заңсыз деп таныды және оны жою туралы шешім қабылдады. Тек қана социалистік, кеңестік тұғырнама негізінде ғана автономия құру туралы шешім қабылданды.

1918 ж. қаңтар айында Қоқан автономиясы Қызыл әскер тарапынан қысымға ұшырады. Олар Самарқанд, Ферғана және Қоқанды қоршап алды. Большевиктер Кеңес үкіметін мойындауды, Түркістан халқының алдында Кеңес үкіметі билігін мойындағандығы туралы жария етуді, қарудың барлық түрлерін большевиктерге тапсырып, милиция және т.б. органдарын таратуды талап етті.

Қоқан автономиясын жою үшін Қоқан станциясының қосалқы жолдарына 1918 жылдың ақпан айының 5-нен 6-на қараған түні кавалериялық, артиллериялық және жаяу әскерлері бар 11 эшелон әкеліп орналастырылды. 1918 жылдың 6-нан - 7-не қараған түні большевиктер Қоқанды талқандайды. Үш күн ішінде Қоқан қаңырап бос қалды, қаланың халқы екі есеге азайды (1926 ж. мәлімет бойынша 120 мың адамнан 60 мың адамға дейін). Қала өртке оранып, жаппай тонаушылық, зорлық орын алды.

1918 жылдың қаңтар-наурыз айлары ішінде Түркістан аумағының көп бөлігінде большевиктер Кеңестер, контрреволюциялық күрес жөніндегі бөлімдер, революциялық трибуналдар құрды.

1918 жылы РКФСР құрылғанан кейін елдің шығысында кеңестік автономиялық республикалар құруға дайындық жұмыстары басталды. 1918 жылы көктемде Түркістан автономиялық Кеңестік социалистік республикасы құрылды. Оның құрылуы 1918 жылы сәуірдің 20-нан - 1 мамырға дейін Ташкент қаласында өткен Түркістан өлкесі Кеңестерінің V съезінде іске асты. Оған қазіргі Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстары (бұрынғы Сырдария мен Жетісу) кірді. Сонымен, 1918 ж. Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасы құрылып, ол 1924 жылға

дейін өмір сүрді.

Қашып үлгерген Мұстафа Шоқай қазақ даласы мен Каспий теңізі арқылы Бакуге, содан кейін Тифлиске келді, онда ол әйелі Мариям Шоқаймен бірге 1919 жылдың көктемінен 1921 жылдың ақпанына дейін тұрды. Ол «Вольный борец» және «Борьба» газеттерімен жұмыс істей бастады. Кейін «На рубеже» журналының бас редакторы болды. Бірақ Орджоникидзе бастаған қызыл Армия генерал Деникиннің ерікті әскерін жеңіп, Солтүстік Кавказды, содан кейін Әзірбайжанды, Арменияны басып алып, 1921 жылы 16 ақпанда Тифлиске кірді. Мұстафа Шоқай Түркияға қашуға мәжбүр болды. Түркияда ол америкалық “Times”, түркиялық “Yeni Dünya” және “Şafak” газеттеріне арнап мақала жазды, кейін ол Франциядағы таныс ақ босқындар арқылы француз визасын алып, 1921 жылы әйелімен Францияға көшті. Францияда Керенскийдің “Дни” Миллюктің “ Последние новости” газеттерінде жұмыс істеді. Еуропа мемлекеттерінде Түркістан мұсылмандарына қарсы қылмыстық саясат жүргізетін Кеңес үкіметін күллі әлемге әшкерелеу үшін, түрлі дәрістер өткізген [16]. Ол 1926-1931 жылдар аралығында басылған “ Жаңа Түркістан”, 1929 жылы “Яш Түркістан” газеттерін басып, 1939 жылға дейін 117 нөмірін басып шығаруға үлгерді [17]. Ол 1925 жылы Парижде өткен өткен ЭКСПО - 25 шарасында атақты Әмре Қашаубаймен кездесіп, түрмеде отырған алаштықтарға арнайы хатты өзімен алуды сұрады. Бірақ Әмре өз отбасы үшін уайымдап, хатты алмады [18]. Мүмкін, Мұстафа Шоқай өмірінің соңына дейін Францияның Париждың шетінде орналасқан бір қалашығында ұзақ өмірін өткізіп, әлі көптеген біз үшін өте құнды еңбектерін қалдырар еді, бірақ оның және барлық Еуропа халықтарының өмірі мен жоспарларына Екінші Дүниежүзілік Соңыс араласты.

1933 жылы Германияның басшылығына Национал – социалистік неміс жұмысшылары партиясының төрағасы Адольф Гитлер келеді. Ол өз өмірлік мақсаты ретінде Германияның қайтадан бас көтеруін, Бірінші Дүниежүзілік соғыстан кейін “Версаль келісімімен” Германияға қойылған бас көтермес шарттарын бұзу және оны ұсынған мемлекеттерден кек алу мен “неміс ұлты үшін өмір сүру кеңістігін” қойды. Ал өзіне имперлық мақсаттарды қойған Нацистік Германия Еуропа мемлекеттерінмен аяқтамай, Кеңес Одағын да басып алу жоспарын құрды. Немістер Одақ көп ұлтты және большевиктердің саясатымен халық көпшілігі наразы екенін білді. Сондықтан олар Одақ құрамындағы Еуропада жүрген халықты өз артынан ерте алатын ұлт өкілерін іздеді. Олардың біріне Шоқай кірді. Немістер Мұстафа Шоқайдың түркі халықтарының, әсіресе Түркістан халқының алдында даңқы мен сыйластығы жоғары босқын зиялылардың бірі болғанын жақсы білді. Сондықтан, 1933 жылы оны доктор Георг Лейбрандпен кездеседі. 22 маусым 1941 жылы Германия Одаққа соғыс ашқан кезде, неміс әскерлері Парижде жүрген орыс зиялы босқындарын үй қамаққа алғанда, олардың арасында Мұстафа Шоқай болады. Бірнеше ай бойы неміс басшылығы Шоқайды тұтқынға алынған түркі – мұсылман халықтарынан

болашақ “Түркістан легионының” әскер басы болуын сұрады. Өз халқының болашағын бірінші орынға қойған Шоқай бұған келіседі, бірақ кері өз талаптарын қояды. Бұл тапатарға:

1) Болашақ Түркістан мемлекетінің басқарушыларын неміс оқу орындарында даярлау;

2) Отандастарына құрылған әскерді тек Түркістан жеріне жақындағанда ғана қолдану;

Неміс басшылығы бұған қарсы болды, өйткені олардың жоспары бойынша, Кеңес Одағынан құрылған “босатушы” легиондар Қызыл әскерге қарсы қойылып, Шығыс майданды неміс әскері үшін жеңілдету еді. “Кеңестер билігіндегі Түркістан” кітабында жазылғандай, концлагерьде жатқан мұсылмандардың өмірі мен жағдайы өте сұмдық еді. Немістер мұсылман дәстүрлерінің ерекшеліктерін білмегендігінен мұсылмандарды еврей ретінде санап, оларды газ кабиналарына не тірідей өртеді. Бірақ Шоқайдың бұл іске араласуымен, өлімнен 100 мыңға жуық адам құтқарылды [6]. Бұндай зұлымдыққа шыдай алмаған Мұстафа Шоқай 1941 жылы Сувалка, Вистрау, Ченстохова лагерьлерінен келгелі Нацистік Германияның Сыртқы Істер министрі, группенфюрер СС Иоахим фон Риббентропқа:

Гете, Фейербах, Бах, Бетховен, Шопенгауэр сияқты данышпандарды тәрбиелеген ұлт өкілдерінің әскери тұтқындарға қалай қарайтынын көріп... Мен бұл ұсынысты қабылдай алмаймын «... *Түркістан легионын басқарып, одан әрі ынтымақтастықтан бас тартамын. Менің шешімімнің барлық салдарын мен білемін*», - деп жазды.

Шоқайдан әрі қарай пайда ала алмайтынын білген Гитлер, 22 желтоқсан 1941 жылы Түркістан және сондай легиондардың құрылуына қол қойды [19]. Мұстафа Шоқайды “сатқын” ретінде көрген адамдар оны сол кезде легион басшысы болғанын айтады. Бұл қателік болып саналады, өйткені дәл сол кезде ол Берлиннің «Виктория» ауруханасында неміс докторларының айтуынша бөртпе сүзегі дертімен жатып қалды, ал **27 желтоқсан күні 1941 жылы Мұстафа Шоқай көз жұмды**. Оның бұл дертен ауырғанына еш бір дәлел қазіргі күнге дейін әлі де табылмады, сондықтан көбісінің ойынша, оны немістер улады. Сондықтан, ол легионның құрылғаны туралы естісе де, оны басқаруға мүмкіндігі болмады. Оның орнына немістер өзбек өкілін Уәли Қайымды тағайындады. Мұстафа Шоқай барлық мұсылман әдет-ғұрыптары бойынша Берлиндегі Түрік Шехитлік зиратында, ең көрнекті түрік қайраткерлері жерленген мұсылман мешітінің ауласында жерленген.

Мұстафа Шоқай Түркістан халқын азаттық үшін күреске және диктатуралық орыс пролетариятына қарсы шығуына өзінің соңғы күніне дейін шақырды. Шоқайдың 1936 жылы “Түркістан жастарына үндеу” деген бізге дейін сақталған жазбасы, Шоқайдың түркі халқына деген сүйіспеншілігі мен олар үшін жанын ауратынын білуге болады. Оның үндеуі нағыз рухтандыру менен түркінің кім және оның мақсаты неде екенін көрсетеді.

«Бәріміздің құбыламыз, өзіміздің ата – жұртымыз, өлкеміз Түркістан

болмақ. Түркістан үшін өлу - Түркістан үшін жан беру - бәрімізге бір мақсат бір мұқадат уәлифа болмақ. Бұны ұмытпау керек. Түрік халқы - батыр халық, түркі халқы – арыстан ер халық. Кімнен таяқ жегендей біздің түріктің баласы алдырып жүрген, дұшпанға ауызының аласы» үндеуінен алынған үзінді.

Сонымен, Түркістан қозғалысы мен Мұстафа Шоқай ол бір бөлінбес бір тұтас құбылыс. Орта Азияда тұңғыш түркілердің басын аз мерзімге болса да қоса білген, бауырды бөлмей барлық түркілерді туған ретінде көрген Мұстафа Шоқай әр түркінің азаттығын қалаған нағыз түркі әлемінің батыры мен ұлы қайраткері. Бітім Түркістан идеясы ол тек жеке Түркістанмен бітпей, барлық түркі халықтарының бірлігі мен азаттығын насихаттаған саяси және рухани қозғалыс. Орта Азия халықтары үшін – Түркістанның бір мемлекет болып, орыс соғысының анархия уақытында 2 жарым ай өмір сүргені, сол кездегі өз азаттығы үшін күрескен мемлекеттер арасында ең үлкен жетістікке жетті. Қазіргі әлемдегі жеңіл емес уақытта, бауырмен жақын ортақ қиындықарға қарсы тұрып, ортақ жетістіктерге жету үшін ең қолайлы уақыт келді. Орта Азия түркілері тірі болғанға дейін – Бітім Түркістан идеясы да тірі болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чориева М.А. «СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ, ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В КОНЦЕ XIX ВЕКА»
2. Бернацкий Г. Г.Соболев В. Г. «Участие мусульман в общественно-политической жизни России в конце XIX-начале XX В. Деятельность мусульманской фракции Государственной Думы». Ленинградский юридический журнал. ВАК, 2005.
3. Pan-Turkism // Britannica
4. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок. (1908-1918 гг.). - Москва.: Наука, 1972.
5. Пантюркизм // Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. - Москва.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1939. -Т. 3
6. Чокай М. «Туркестан под властью Советов (к характеристике диктатуры пролетариата)», Алматы, журн. «Простор», 1992, № 9-10.
7. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев - Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том
8. Гафаров Н. У. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. Душанбе, 2014. (автореферат)
9. Кадимизм // Ислам на Урале: энциклопедический словарь / Сост. и отв. редактор Д. 3.
10. Кокандская автономия // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. — М. : Большая российская энциклопедия, 2004-2017.
11. Флаги Узбекистана: Туркестан
12. Туркестанская автономия . Создание и разгром. Сборник статей.. Xurshid Davron kutubxonasi — kh-davron.uz. Дата обращения: 10 июля 2019.
13. Чокаев М. «Национальное движение в Средней Азии». В кн.: «Гражданская война в России: события, мнения, оценки». М. 2002.
14. Усманов К., Садиков М. История Узбекистана (1917-1991 годы): Учебник для учащихся 1 курса академ. лицеев и проф. колледжей. - Т.: «Sharq», 2011.- 224 с. ISBN 978-9943-00-026-1

15. https://www.rizvanhuseynov.com/2016/07/blog-post_5.html
16. Политика России и Туркестанское национальное движение // Центразия
17. Жас Туркистан // Қазақстан. Национальная энциклопедия.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. - Т. II. - ISBN 9965-9746-3-2. (CC BY-SA 3.0)
18. «Увидев Амре, Мустафа Шокай прослезился»
19. Восточный легион Гитлера (недоступная ссылка). Дата обращения: 2 сентября 2010. Архивировано 19 апреля 2014 года. https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/mustafa-shokaydyin-turkstan-jastaryina-undeu-audio-85858/

ӘОЖ 94(4)

Асылбаева Мадина Асқарқызы, тарих мамандығы 2-курс студенті
Астана Халықаралық университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші – Сулейменова Г.Б т.ғ к ,доцент

У. ЧЕРЧИЛЛЬ – САЯСАТКЕР ЖӘНЕ ДИПЛОМАТ

Тақырыптың өзектілігі. Уинстон Черчилль мәселесі – әлі күнге дейін шешімін таппаған күрделі мәселенің бірі. Брендан Ральф Льюистің сөзіне қарағанда, бұл қазіргі заман тарихының негізгі өзегі болып саналады.

Уинстон Черчилль – елу жыл бойына Ұлыбританияның саясатында еңбек еткен ағылшын саясаткері және қоғам қайраткері. Өзінің елінің адал патриот адамдары секілді, Черчилль мемлекетке шын беріліп, адал әрі еліне деген үлкен сүйіспеншілікпен және салқын оймен қызмет ете білді. Өз елінің таусылмас махаббаты мен бүкіл адамзаттың құрметіне ие болған сирек адамдардың бірі. Оның бүкіл ғұмыры елінің тарихына деген адал болуымен өтті. [1; 15 б]

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңашылдығы. Черчилль ХХ ғасырдың атақты саяси тұлғасы. Оның аты тек қана Ұлыбританияның емес, сонымен қатар дүниежүзі тарихында да белгілі. Ол өзінің мемлекеті үшін орасан зор еңбек етті. Сонымен қатар ол фашизмге қарсы болды. Қазіргі кезде оның бейнесі осындай фашизм сияқты нашар құбылысқа қарсы күресуге үлгі ретінде қолайлы.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Уинстон Черчилль мәселесіне қатысты көптеген мақалалар мен монографиялар, ғылыми әдебиеттер мен көптомдық еңбектер жазылды. Солардың біразына шолу жасасақ деп отырмыз. Ольга Грейг «Черчилль – Мальборо» деген еңбегінде Черчилльдің әскери – теңіз күштеріндегі қызметін сипаттайды. [2; 113 б] Франсуа Бедарида Черчилльдің саяси қызметіне баға береді. [3 ;215 б]Норман Роуз өзінің әлемдегі белді саясаткер және ағылшын азаматы Уинстон Черчилльдің өміріне тарихи сипаттама береді. [4; 195 б] Д. Л. Медведев Черчилльдің тарихи тұлға екендігіне ізденістер жүргізеді, зерттеулер жасайды. [5; 140 б]

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде елде үш саяси партия – консерваторлар, либералдар мен лейбористер коалициялық үкімет құрды. 1918-1924 жылдары қалыптасқан екіпартиялық жүйе біршама өзгерістерге ұшырады.

Лейбористер экономикадағы мемлекеттік реттеуді және өнеркәсіптің бірқатар салаларын мемлекеттің меншігіне өткізуді қолайлады. Лейбористер демократиялық социализмді орнықтыруға, мәнді әлеуметтік реформаларды жасауға, КСРО – мен достық байланысты сақтауға серт берді. Олар өздерінің басшысы У. Черчилльдің атағына сүйенді. Бірақ жұрт оның атын соғыспен байланыстырды.

1951 жылы 25 қазан айында консервативтер жеңіске жетті. Үкіметті басқаруға У. Черчилль келді. Бұл кезең тарихқа «босқа кеткен 13 жыл» деген атаумен енді. Консерваторлардың билікке келуі Ұлыбританияның отарлау кезеңінің ыдырауымен сәйкес келді. 50-жылдар мен 60-жылдардың басында бүкіл ағылшын отарлары тәуелсіздікке қол жеткізді.

Уинстон Черчилль – көзінің тірісінде-ақ Ұлыбританияның ең көрнекті саяси тұлғасына айналған адам. Ұлыбританияның Премьер-министрі, көсемсөз шебері және Нобель сыйлығының лауреаты Уинстон Черчилль – тарихта өзіндік орны бар мемлекеттік қайраткерлердің бірі.

Черчилльдің Сандхерсттегі Корольдік әскери академияға түсуіне әкесінің парламенттегі жетекші саясаткер ретіндегі атақ-абыройы және оны қолдамауы түрткі болған. Оқу бітірген соң Кубада, Үндістанда, Суданда әскери борышын атқарған, кейінірек Оңтүстік Африкада ағылшын-бурлар соғысы кезінде жанқиярлық ерлікпен тұтқыннан қашып шығып, танымалдылыққа ие болды. Кейін газет тілшісі ретінде қызмет атқарды.

1900 жылы ол парламент мүшесі болып сайланды, бірақ оның «социалистік» ойлары консерватор достарының арасында қолдау таппады. 1908 жылы алғаш рет Министрлер кабинетінен жаңа лауазымға ие болып, өз қызметіне кірісті. Черчилль Бірінші дүниежүзілік соғысқа Корольдік әскери-теңіз флотын дайындауға жетекшілік еткен Адмиралстействоның бірінші лорды болды. Дарданелла операциясының сәтсіздікке ұшырауы себепті Черчилль 1915 жылы орнынан алынып, 10 жылдан артық мерзімге жазықты болды. Германиядағы нацистік жүйеге сыни тұрғыдан қарай бастаған Черчилль осы кезде ұлы тарихи туындыларын дүниеге әкелді. [6; 300 б]

Черчилльді жұмысшы класының кедейлігі, жағдайларының орнықсыздығы көптен бері толғандырып жүрді. Черчилльдің ойынша жұмысшылар мен олардың отбасыларының өмір сүру көрсеткішін жақсартуға мемлекеттің өзі араласуы тиіс деп есептеді. Ол көптеген ең төменгі стандарттар деп аталатын жаңа стратегиялар жасап шықты.

Төменгі стандарттың мақсаты - балалар еңбегін болдырмау, жұмыс беруші мен жұмыс сұрап жүрген адамдар бір-бірімен байланысқа шыға алатындай «жұмысшылармен алмасуды» ретке келтіруді мақсат етті. Черчилль кез келген жұмысшының өзіне жұмсалатын бос уақытын қамтамасыз ету мақсатында жұмыс сағатын қысқарту жөнінде айтты. Черчилльдің бастамасымен жұмыссыздық салдарынан отбасының қиын жағдайға тап болған кезде оны жеңілдету үшін мемлекеттік жәрдемақы төленіп, сонымен бірге жұмыс істеуге шамасы келмейтін қартайған адамдарға да халықты әлеуметтік қорғау мақсатында зейнетақы жүйесі саясаты

жүргізілетін болды. Бұл ХХ ғасыр басында ең бір түбегейлі, нағыз радикалды идея болатын, сондықтан да алда әлі талай күшті қарсылықтарға тап болатынына Черчилль еш күдіктенген жоқ болатын.

Черчилль «Құрлықтағы кеме жөніндегі комиссия» төрағасы ретінде алғашқы танктерді әзірлеу және танк әскерін құру жобасына қатысты.

1915 жылы ол Дарданелль операциясының бастамашыларының бірі болды, бұл одақтас әскерлер үшін апатты жағдаймен аяқталды, үкіметтік дағдарысты тудырды.

Ол бірнеше айлар бойы Ланкастерск герцогтігінің канцлер синекур лауазымында отырды, ал 15 қарашадан бастап отставкаға кетті, Батыс Майданға бет алды, онда полковник атағымен Шотландиялық Корольдік Фузилёрлердің 6-батальонын басқарды, парламентке дебаттарға қатысу үшін сирек келді. 1916 жылы мамыр айында ол басшылықты тапсырып, Англияға қайтып оралды. 1917 жылы шілде айында қарау-жарақтар министрі, ал 1919 жылы қаңтарда – авиацияның әскери министрі болып тағайындалды. Ол «Он жылдық қалпына келтіру» деп аталатын доктринаның негізін қалаушылардың бірі болды, осы доктринаға сәйкес әскери құрылыс және әскери бюджет Англия соғыс біткен соң он жыл бойы ірі жанжалдарға тартылмайтын болады деген шешімге байланысты жоспарлануы тиіс. [7; 240 б]

Черчилль «большевизмді бесігінде тұншықтыру керек» деген қажеттілікті жариялап, Ресейге басып кіргісі келетін негізгі бастамашылардың бірі және басты жақтастарының бірі болды.

1910 жылы 14 ақпанда 35 жастағы Черчилль ішкі істер министрі болды, бұл елдегі барынша беделді лауазымдардың бірі. Министр лауазымы Черчилльдің саяси мансап жолындағы ең күрделі және қарама-қайшылыққа толы кезең болды. Бұл кезеңде жұмысшылардың жаппай ереуілге шығулары жиі орын алатын. Черчилльдің тәртіпсіздіктердің орнын алу әрекеті барлық саяси спектрлер тарапынан бірнеше рет қатаң сынға ұшырады, ішкі істер министрі ретінде оған барлық жауапкершілік жүктелсе де, болып жатқан өзгерістерге араласқан жоқ.

Черчилль адмиралтействода жүргенде Корольдік флотты дамытуға кірісті. Ол Германияның флотын басып озып, одан асып түскісі келді. Черчилль соңғы екі жарым жыл бойы кемелер мен верфьтердің «кемелер жөндейтін және жасайтын орын) құрылымын бақылауға алды. Ол әскери – теңіз казармалары мен Портсмуттегі су асты мектебіне көбірек барып тұрды. Жөндеу жұмыстары уақыттарын, қайта жарақтандыру мен жабдықтау, сондай – ақ кемелердің қосалқы ату жарақтармен қамтамасыз етілуін, сонымен бірге торпедоларды көз алдында назарда ұстап отырды.

Черчилльді тағы бір айрықша сала – авиация саласы, оның әскери қуаттылығы ретіндегі жаңа мүмкіншіліктері қызықтыратын. 1911 жылы ағайынды Райттар ұшқаннан кейінгі 8 жылдан соң, Черчилль жаудың құрлықтағы әскеріне бомба мен зеңбіректен соққы беретін теңіз әскери-әуе күштерін қалай қолдану туралы зерттеп, қарастырды.

1914 жылы 28 маусымда Австрияның эрцгерцогі Франц Фердинанд пен оның әйелін серб ұлтшылдарының өлтіруі Черчилльді бұрыннан қауіптеніп жүрген шиеленіске себеп бола кетті. 4 тамызда Ұлыбритания Германияға қарсы соғыс жариялады. Одан соң қарашаның басына дейінгі аралықта Бірінші дүниежүзілік майдан шебі пайда болып, бұған басқа елдер қосыла берді: Антанта - Ұлыбритания, Франция мен Ресей, Австро-Венгрия мен Осман-Түркия секілді орталық державалар бірі-бірімен беттесті. [8;198 б]

Черчилльдің мазасын қашырған тек Германия емес еді. Таяу Шығыстың жаңа бөліміне жауап беретін Отар елдер министрі болып тұрған кезінде Черчилль тіпті басқа діни бағыттағы талас-тартыс барына көз жеткізген. Палестина баяғыдан бері Осман империясының бір бөлігі болса да, Бірінші дүниежүзілік соғыстан бір бөлігі болса да, Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін британ үкіметінің қол астына кірді.

Елдің аумағында қоныстанушылардың басым бөлігі арабтар болғанымен, тарихи жағынан еврейлердің отаны саналатын. Еврейлер оны өздеріне қайтарып алмақ болды, британ үкіметі болса 1917 жылы Бальфур Декларациясында оларды қолдайтынын білдірді. Сионистерге иланған Черчилльге еврейлердің Палестинаға көші-қонын бақылау тапсырылды. Арабтар жерден айрылып қалғандарына ызалы еді, нәтижесінде, жазасыз соғыс қимылдары жалғаса берді.

Айталық, Черчилль өзінің әскери істер және отарлау істерінің министрі болған тұста көптеген жағдайларды аса ынтазарлықпен шешіп отырды. Министрліктегі мүмкіншіліктерді ұтымды қолдана отырып, зауыттарда қару-жарақ шығаруды ұлғайтты, майдандағы әскерлерге оқ-дәрі тасымалын ұйымдастырды.

Черчилль Потсдам түбіндегі 17 шілде күні ашылған конференцияға қатысуға барды.

«Үлкен Үштік» - Черчилль, Сталин және тұңғыш қатысушы президент Трумэн – жауланған Германияны басқару үшін нацистік агрессиядан Ресейге және т.б. мемлекеттерге төленуі тиіс репарация мәселесін бекітті. Сонымен бірге нацистік соғыс қылмыскерлерін заңды түрде қуғындау үшін халықаралық әскери трибуна құрды. Алайда конференцияда Черчилльдің күткені – коммунизмнің жайылуын ауыздықтау туралы мәселе мүлдем айтылған жоқ. [9;172 б]

Черчилль атом бомбасының табиғатқа тигізетін үлкен зияны барын ескертті. Ол болашақта өмірдің мәні болуы тиіс деген үш саяси бағдарлама ұсынды. Бәрінің тақырыбы – мәмілеге келу болатын. Ол соғысты жеңілдету үшін және қырғи-қабақ соғыс болдырмас үшін Кеңес Одағымен қарым-қатынасты қолдау туралы ұсыныс білдірді: егерде олай жасамаса, АҚШ-та атом бомбасы бар, ал Кеңес Одағында жоқ болғандықтан, процес жылдам болуы мүмкін еді.

Ол өзінің бұрынғы жеккөрінішті достық әріптестікке ұластыратын «Еуропа Құрама Штаттар» туралы идеясын ұсына берді. Черчилльдің үшінші

тақырыбы Германияны дүние жүзіндегі елдер арасында лайықты түрде қалпына келтіру қажеттігі жайлы болды.

1946 жылы Черчилль өзінің «Екінші дүниежүзілік соғыс» деп аталған соғыс естелігін басып, оны алты томдық етіп жариялады. «Екінші дүниежүзілік соғысты» жазу – оның алдында тұрған үлкен міндет болды. Бас ассистент Уильям Диккеннің айтқанындай, Черчилль «өзіне еш аяушылық танытпастан» жұмыс істеді. Кітаптың әрбір томы Черчилльдің жеке принципін білдіретін: « Соғыста – батылдық, жеңілгенде – мойынұсынбаушылық, жеңісте – кеңпейілділік, бейбітшілікте – ізгі ерік болуы керек» деген жалынды сөздермен басталатын.

Черчилльге деген қарсылық Консервативті партиядағы еврей ұлтының бұрыннан жақтаушысы болған Черчилльдің лейбористердің Израиль мемлекетін мойындауға тиістігін айтқан мезгілде пайда болды. 1947 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы мойындағаннан соң 1948 жылы 15 мамырда Израиль тәуелсіздігін жариялады, алайда сол мезетте арабтар тарапынан шабуылға тап болды. Ағылшын үкіметі Израильды өз күштерімен аяққа тұра алатынына көздері жеткенше мойындағысы келмеді. Черчилльдің просионистік жағдайы (сионизм – еврей ұлтының реакцияшылы буржуазияшыл ұлтшылдық қозғалысы) Консервативтік партияда дұрыс қабылданбады.

У. Черчилль екінші дүниежүзілік соғыс аяқталысымен, Америка Құрама Штаты мен Кеңес Одағы арасында пайда болған «қырғи-қабақ соғыстың» алдын алғысы келіп, екі тарапты бірдей келісімге келтіру үшін біраз еңбегін сіңірді.

«У. Черчилль – тарихи тұлға» тақырыбты зерттеу барысында сауалнама жасалды. Студенттердің У. Черчилль туралы білімдерін тексеру мақсатында 2 курс студенттері арасында Уинстон Черчилль туралы сауалнама беріліп, оған 30 студент қатысты. Тексеру сұрақтары төмендегі кестемен сәйкестендірілген. Сауалнама нәтижесі бойынша 63% - дұрыс, 12% - қате, 25%-қалыс қалды.

Мақала жазу барысында мынадай қорытындыларға кельдік :

1. Черчилль 1908 жылы билік басына келгенде Англиядағы жұмысшылардың жағдайына көп көңіл бөлді. Балаларға жұмыс істетпеу, жұмыс уақытын азайту, жасы ұлғайған адамдардың зейнетақы жүйесін дұрыстау секілді реформалармен айналысты.

2. Черчилль өзінің әскери істер және отарлау істерінің министрі болған кезде көптеген мәселелерді құлшыныспен шешуге тырысты. Айталық, британ әскерлерінің майдандағы еңбектерін бағалап, әрдайым олардың мәселелеріне алаңдаушылық білдіріп отырды.

3. Черчилль екінші дүниежүзілік соғыс барысында мемлекеттер арасындағы байланыстарды нығайтуға үлесін қосты .

4. Екінші дүниежүзілік соғыс біткен соң, екі державаның арасындағы «қырғи - қабақ соғысты» болдырмас үшін елшілік қызметін атқарды.

Сондықтан да У. Черчилль туралы студенттердің мағлұматтарын кеңейту мақсатында мынандай ұсыныстар білдіреміз:

1. Мектепте диспут, дөңгелек үстел, конференция, пресс – конференция, дебат сияқты сабақтар өткізуді жөн көріп отырмыз.

2. Оқулықтарда У. Черчилль сияқты тұлғалар туралы мәліметтер көбейтілу қажет деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Трухановский. В. Г. Политическая биография. – Москва: Международные отношения, 1982. - 470 с.

2. Грейг. О. Черчилль – Мальборо. Гнездо шпионов. - Москва: Алгоритм, 2012. - 333 с.

3. Бедарида. Ф. Черчилль. – Москва: – Молодая гвардия, 2014. – 496 с.

4. Роуз. Н. Черчилль. Бурная жизнь. - Москва: - Ермак, 2004. – 443 с.

5. Д. Л. Медведев. Уинстон Черчилль. Темные времена. –Москва: - Рипол – Классик, 2018. – 450 с.

6. Бережков В.М. Тегераннан Потсдамға дейін. -Алматы., 1995.-230 с.

7. Безыменский.Л. Третий фронт. Секретная дипломатия второй мировой войны.- М., «Вече».- 2003.- 448 с.

8. Эйзенхауэр, Дуайт/ Крестовый поход в Европу: Военные мемуары. - Москва: Воениздат, 1980. - 524 с.

9. Кли К. Документы относительно плана «Морской лев» по высадке немцев в Англии - Геттинген. 1958.-285 с.

УДК 327.5

Ахмедов Ержан Гаухарович

Магистрант 1-го курса Институт дипломатии Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан

специальность «Международные отношения»

научный руководитель – Мухит-Ардагер Сыдыкназаров

электронная почта автора: Y.Akhmedov@apa.kz

ВОСПРИЯТИЕ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ: КАЗАХСТАН И РОССИЯ

Введение.

Эта статья современного состояния сотрудничества Казахстана и России основывается на анализе политико-экономических, военных, медийно-культурных взглядов.

Казахстан и Россия - территориально и экономически самые большие страны СНГ и являются ближайшими соседями и важнейшими союзниками не только на постсоветском пространстве, но и в целом на международной арене. Взаимоотношения государств определяются уникальной географической данностью самой протяженной сухопутной границей в мире длиной 7,5 тыс. км., где вдоль границы расположены 7 казахстанских и 12 российских регионов, что определяет высокий уровень взаимозависимости в сферах экономики, безопасности, гуманитарных вопросов.

Основная часть.

По оценкам Евразийского банка развития, в приграничных регионах России и Казахстана проживает свыше 30% населения Казахстана и 18,5% – РФ. Валовой региональный продукт (ВРП) приграничных регионов Казахстана составляет 40% ВВП Казахстана, а ВРП приграничных регионов Российской Федерации – 20% ВВП РФ.

Комплекс двухсторонних соглашений основывается на договорно-правовой базе и включает более 300 соглашений. Среди них такие важные, как Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи (1992 год), Декларация о вечной дружбе и союзничестве, ориентированном в XXI столетие (1998 год), Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о добрососедстве и союзничестве в XXI веке (2013 год).

Особенностью двусторонних отношений в институциональном измерении является достаточно уникальный формат взаимодействия – ежегодно проходящий Форум приграничного сотрудничества под председательством глав государств и глав приграничных регионов Казахстана и России.

Необходимо отметить, что Казахстан и Россия являются ядром евразийской интеграции на постсоветском пространстве. С учетом высокой транспортной и экономической взаимозависимости на момент распада СССР было очевидно, что для сохранения промышленного потенциала, существующих промышленных цепочек, разделенных появившимися государственными границами, необходимо создавать условия для развития общего рынка. Именно поэтому и Казахстан, и Россия выступили инициаторами создания Евразийского экономического союза, который начал свою работу в 2014 году.

Самым крупным инвестором в казахстанскую экономику является Россия. Согласно официальной статистике создано и работают около 6,5 тыс. совместных предприятий. Накопленные российские инвестиции в Казахстане составляют почти 13 млрд. долл. США, казахстанские в Россию порядка 4 млрд. долл. США.

Страны также поддерживают друг друга на международной арене. Так, многие внешнеполитические успехи Казахстана были достигнуты при серьезной поддержке российской дипломатии. Здесь важно отметить и председательство республики в ОБСЕ в 2010 году, и проведение

представительных форумов по решению актуальных международных проблем, таких как, например, Астанинский формат по урегулированию ситуации в Сирии.

Несмотря на успешный опыт сотрудничества на протяжении 30 лет независимости Казахстана и такие позитивные вводные для союзничества, отношения двух стран в последнее время подвергаются испытанию множеством конфликтных точек и ростом скрытого напряжения. Это обусловлено как внутренними причинами, так и глобальными тенденциями.

Двухстороннему сотрудничеству за последние годы уделяется мало внимания в научной среде: исследуются или достаточно узкие темы, или всё отдается на откуп средствам массовой информации и политикам. В результате в описании казахстанско-российских отношений преобладает малоинформативная официальная риторика или превалируют, как правило, эмоциональные газетные статьи и телевизионные передачи. Анализ взаимных связей в публичном поле практически не производится.

Лучше всего отношение одной страны к другой сформулировано в базовых официальных документах, а точнее в Концепциях внешней политики.

Согласно Концепции Казахстан рассматривает сотрудничество с Россией как напрямую, так и через различные интеграционные объединения как один из самых важных приоритетов своей внешней политики. Россия же менее сосредоточена на отношениях с Казахстаном, приоритеты совсем другие.

Отношение казахстанцев к России очень положительное, ни одна другая страна не вызывает столько симпатий. Находящуюся на втором месте Белоруссию дружественной считают только 42% опрошенных россиян.

По данным опроса за 2021 год, 28% опрошенных казахстанцев в течение последних 5 лет были в России с личными, туристическими или служебными целями, а у 40% в России есть родные, близкие друзья или коллеги, с которыми поддерживаются постоянные связи. 21% из опрошенных хотели бы поехать в Россию с туристическими целями — это четвертое место после Турции (37%), Франции и Германии (по 19% и 18%). 24% опрошенных казахстанцев хотели бы съездить в Россию на учебу, а 21% — поработать там. Это первые места по предпочтениям. Переехать в Россию, если бы представилась такая возможность, хотели бы 17% опрошенных — это опять первое место. Также благожелательно относятся казахстанцы и к приезду из России студентов, временных и постоянных работников — 34% опрошенных. Рады инвесторам из России и их капиталам в экономике Казахстана будут 39%, а научному сотрудничеству с Россией — 51%. Российским товарам доверяет 55% казахстанцев.

Практически по всем аспектам сотрудничества Россия выступает для казахстанцев как первоочередной партнер для сотрудничества и наиболее близкая по всем параметрам страна. Также надо понимать, что для Казахстана Россия представляется естественным центром притяжения во всех смыслах, как, например, для Мексики и Канады — соседние США.

В России отношение к Казахстану скорее нейтральное, как дружественную страну его рассматривала всего треть опрошенных, большинство вообще не имело по этому поводу мнения.

В Казахстане по данным опроса за 2021 год было 3% россиян, у 6% опрошенных есть в Казахстане родственники или близкие, с кем поддерживаются отношения. Хотели бы съездить на отдых или с туристической целью 2% опрошенных, на учебу или работу, или вообще переехать — 0% и 1%. Думают, что из Казахстана надо приглашать в Россию артистов и привозить культурную продукцию — 17%, рабочих или студентов — 9%, инвесторов — 8%. Готовы к сотрудничеству в области науки и техники 7% опрошенных. Доверяют казахстанским товарам 4% опрошенных.

В общем, опросы показывают, что, несмотря на возрастание доброжелательности по отношению к Казахстану, к сотрудничеству в больших объемах россияне не готовы и его не хотят. Надо также отметить, что в общественном мнении сложился не очень хороший имидж Казахстана как страны для работы, хотя это не соответствует действительности.

Проблемой Казахстана является его малая медийная известность в России, которая также отягощена многочисленными стереотипами, берущими начало еще в советском времени. Кроме того, мешает и известный европоцентризм россиян, которые в основном нацелены на взаимоотношения со странами Европы и США. Здесь России лучше брать пример с Китая, который первоочередное внимание в своей политике уделяет как мировым центрам силы, так и ближайшим соседям.

Экономические отношения между Казахстаном и Россией чаще всего удостоиваются внимания. Но, как ни парадоксально звучит, именно экономика двусторонних отношений анализируется недостаточно полно. Фактически все экономические отношения пытаются свести к товарообороту, причем обобщенному и выраженному в денежной форме, да к тому же исчисляемому в долларах США. Такая картина очень неполна, а в условиях постоянных девальваций местных валют становится еще и искаженной.

В отношениях Казахстана и России накопилось определенное недопонимание. Главной причиной является разрыв политической и экспертной коммуникации. В Казахстане перестали понимать, чего хочет Россия, а в России видят Казахстан исключительно в медийной оптике российских СМИ.

Также невысокая эффективность выполнения принятых соглашений, несогласованные санкции в отношении третьих стран со стороны России, о которых другие члены ЕАЭС узнают пост-фактум, нежелание России становиться региональной державой, прослеживается четкий приоритет на активные действия в дальнем зарубежье мешают казахстанско-российским отношениям.

Взаимоотношения Казахстана с Россией имеют долгосрочный стратегический характер и являются наиболее продвинутыми и развитыми

среди всех стран СНГ. К сожалению, далеко не все в России знают о достигнутом уровне сотрудничества, в отличие от Казахстана.

Текущие взаимоотношения слабо освещены в масс-медиа и являются частным достоянием, в основном в малочисленной среде узких специалистов.

Главной проблемой взаимоотношений в настоящий момент являются слабые коммуникации между странами, что не позволяет видеть новые ниши для развития перспективного сотрудничества.

Заключение.

Диалоги между стран необходимо подкреплять кадрово и организационно, путем подготовки и переподготовки руководящего состава по специальностям евразийского исследования, «казахстановедения» и «россиеведения» в Академиях государственного управления при Президентах обеих стран.

В дальнейшем объем двухстороннего сотрудничества будет усложняться за счет новых форм сотрудничества — в научно-технической сфере, цифровизации, аграрного сектора, а также при реализации совместных социальных программ.

Новый импульс двухстороннему сотрудничеству придаст последовательная реализация инициатив по евразийской интеграции, ранее выдвинутых президентами России и Казахстана, формирования общих бизнес-структур: Евразийского конгресса промышленников и предпринимателей и Евразийской торгово-промышленной палаты (для приоритетной поддержки малого и среднего бизнеса), формирование Евразийской общественной палаты, создание Евразийского телеканала и т.п.

Все эти факторы необходимо учитывать лицам, принимающим решения, чтобы отношения между Казахстаном и Россией оставались стабильно союзническими, а не повторили печальный путь российско-украинских «братских связей».

Правовая база:

1) Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о совместных усилиях в охране внешних границ 1993 года (*Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о совместных усилиях в охране внешних границ 1993 года. 30.12.1999*).

2) Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о казахстанско-российской государственной границе 2005 года (*Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о казахстанско-российской государственной границе. 12.01.2006*).

3) Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о добрососедстве и союзничестве в XXI веке 2013 года (*Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о добрососедстве и союзничестве в XXI веке. 22.12.2014*).

4) Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военно-техническом сотрудничестве 2015 года (*Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военно-техническом сотрудничестве. 16.03.2015*).

5) Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030
годы (*Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 06.03.2020 года №280*).

Баяхметова Гүлжан Ануарбекқызы,
Master of International Relations оқу бағдарламасының магистранты,
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару
академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші– Сүлейменов Төлеутай Ысқақұлы, саясаттану
ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУДЫ ТАРАТПАУ РЕЖИМІ

Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттінің (АЭХА) сарапшылары мәлімдегендей, Қазақстанда тарихи тұрғыдан бірегей жағдай қалыптасты. Қазақстан таратпау режимінің толық құқықты субъектісі, таратпау туралы негізгі келісімдердің қатысушысы және режимді нығайту процесінің белсенді қатысушысы болып табылады. Қазақстанның АЭХА жанындағы Тұрақты өкілі Қ. Сарыбай былай дейді: «Қазақстан ядролық қарусыздану процесіне және ядролық қаруды таратпау режимін қолдауға қосқан елеулі үлесі үшін кеңінен танылды, ол әлемдегі төртінші ядролық арсеналдан бас тартып, өзінің ядролық қарусыз даму моделінің тиімділігін көрсетті» [1].

Сонымен қатар Қазақстан ядролық материалдар мен қосарлы мақсаттағы материалдардың ірі экспорттаушысы бола отырып, өз аумағында жұмыс істеп тұрған ядролық объектілерге ие және қайтарымы жоғары әлеуетке ие бола отырып, таратпау жөніндегі халықаралық жүйенің аса маңызды субъектілерінің бірі болып табылады. Елде ядролық жарылғыш құрылғыны жасау кезінде қолдануға болатын технологиялар бар. Мұнда тәжірибелі кадрлар, дамыған атом өнеркәсібі мен ғылым бар. Қайтару әлеуетін сарапшылар Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздік жүйесін модельдеу процесінде ескермеуге болмайтын факторлардың бірі ретінде жиі атайды. Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясаты ядролық энергияның таралуын болдырмауға және тоқтатуға бағытталған. Бұған республика тәуелсіздік алған сәттен бастап қабылдаған шаралар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ядролық қаруды таратпау жөніндегі одан арғы көптеген бастамалары куә. Тәуелсіздік таңында Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев даналық танытып, еліміздің ядролық қаруға ие болудан бас тартуын талап етті. «Н.Назарбаев ядролық қаруды таратпау мәселесі қазіргі заманның маңызды мәселелерінің бірі болып табылатынын сол кезде көрегенді түрде атап өтті» [2].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен бастап ядролық қаруды таратпаудың, қарусызданудың және қару-жарақты бақылаудың жаһандық процесіне белсенді қатысты. Бұл Қазақстанның тиісті халықаралық институттар мен тетіктерді нығайтуға деген берік ниетін айғақтайды.

Қарусыздану шараларының бірі және ядролық қаруды таратпаудың жаһандық режиміне қосқан зор үлесі Қазақстан Республикасының Семей сынақ полигонын жабуы болды. Ол Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 1991 жылғы 29 тамыздағы Жарлығымен ресми түрде жабылды. Бұл Қазақстанның әлемдегі ең ірі ядролық қару арсеналынан бас тартудағы алғашқы қадамы болды. Бұрынғы Семей ядролық полигоны 1949 жылы алғашқы кеңестік ядролық қондырғыны сынау үшін құрылды. Ол жер бетіндегі екінші ірі ядролық сынақ полигоны және әлемдегі төртінші ядролық арсенал болды [41].

Бұрынғы Семей полигоны аумағындағы бұл жұмыстардың Әлеуметтік және экономикалық маңызы зор, өйткені оларсыз полигон аумағын және жалпы өңірді қалпына келтіру мүмкін болмайтын ядролық сынақтардың салдарын жоюға байланысты.

Ядролық сынақтарды тоқтатудың халықаралық күні БҰҰ Бас Ассамблеясының 2009 жылғы 2 желтоқсандағы резолюциясымен бекітілді. Бұл мәселе бойынша қарар жобасын Қазақстан Республикасы ұсынды. Қарардың тең авторлары 26 мемлекет болды [41].

2000 жылдан бастап жұмыс үшжақты негізде (ҚР-РФ-АҚШ) жалғасуда. Қазақстан мен Ресей Федерациясы арасындағы ынтымақтастық 1997 жылғы 28 наурыздағы «Бұрынғы Семей сынақ полигонының аумағында орналасқан «Vulb» контейнерлері мен Арнайы технологиялық жабдықтар туралы» Жеке үкіметаралық келісімге негізделген болатын. Бұл жұмыстардың мақсаты жаппай қырып-жою қаруының және соған байланысты материалдардың, технологиялар мен білімнің таралуын болдырмау болды, атап айтқанда:

- 1995-2000 жылдары жасалған тосқауылдарды нығайту және ядролық қалдықтарға рұқсатсыз қол жеткізуді болдырмау,
- ыдырайтын және радиоактивті материалдардың және тиісінше жаппай қырып-жою қаруын таратпау өлшемдеріне "сезімтал" ақпараттың таралуын болдырмау.

Дегелен тау жотасындағы барлық жұмыстар 2012 жылдың аяғында аяқталды. Қазақстан Республикасы Ұлттық ядролық орталығының таратпау режимін қолдау мақсатында жүргізген бірқатар жұмыстарының нәтижелері Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев пен АҚШ президенті Барак Обаманың 2010 жылғы 11 сәуірде Вашингтонда өткен кездесу барысында жасаған бірлескен мәлімдемесінде және Қазақстан, АҚШ және Ресей Президенттерінің Ядролық қаруды таратпау жөніндегі саммитте жасаған бірлескен мәлімдемесінде Сеулде 2012 жылдың наурыз айында атап өтілді.

«Қауіп-қатерді бірлесіп азайту» американдық бағдарламасы қаражат бөлу көлемі бойынша да, бірлескен іс-шаралар ауқымы бойынша да ірі болып табылады. 1993 жылғы желтоқсанда Қазақстан мен АҚШ континентаралық баллистикалық ракеталардың шахталық ұшыру қондырғыларын жою туралы негіздемелік келісімге (төтенше жағдайлардың салдарын жою және ядролық қарудың таралуына жол бермеу туралы Келісім) қол қойды. Сонымен қатар, ынтымақтастықтың нақты бағыттарын іс жүзінде іске асыру туралы бес

атқарушы келісімге қол қойылды. Кейінгі 1995-2000 жылдары бағдарламалар пысықталып, бірлескен іс-шаралар кеңейтілді. Қазіргі уақытта бункер туралы келісім аясында АҚШ пен Қазақстан арасында онға жуық имплементациялық келісім бар. Сол кезеңде Ресей бұрынғы Семей сынақ полигоны (ССП) аумағының бір бөлігіндегі жұмыстарды орындауға қосылды.

Семей сынақ полигоны жабылғаннан кейінгі Қазақстанның келесі қадамы ядролық қаруды және оны жеткізу құралдарын елден шығару туралы халықаралық келісімдерге қол қою болды. Оның орнына Қазақстан ядролық қарусыз мемлекет мәртебесін және «ядролық бестен» қауіпсіздік пен аумақтық тұтастықтың сенімді халықаралық кепілдіктерін алды.

Ресей мен АҚШ-тың көмегімен Қазақстан ядролық қарудың бүкіл инфрақұрылымын жойды. 1991 жылы республика аумағында жаппай қырып-жою қаруының орасан зор арсеналы: құрлықаралық баллистикалық зымырандар үшін 1040 ядролық октұмсық және әуе негізіндегі круиздік зымырандар үшін 370 октұмсық болғанын атап өткен жөн. Бұл әлемдегі төртінші ірі ядролық арсенал болды, ол Ұлыбританиядан, Франциядан және Ресей мен АҚШ-тан кейінгі екінші орында. Сондай-ақ, елде SS-18 құрлықаралық баллистикалық зымырандары мен Ту-95 МС стратегиялық бомбалаушыларын қоса алғанда, ядролық қаруды жеткізудің соңғы құралдары болды. Сонымен қатар, Қазақстан ядролық қарудың белсенді компоненттерін өндіруге арналған барлық ресурстарға ие болды [42].

1994 жылы Тұңғыш Президент Н. Назарбаев 20-дан астам ядролық бомба шығаруға жеткілікті 600 килограмға жуық жоғары байытылған уранды елден Америка Құрама Штаттарына әкетуге рұқсат берді. 2005 жылы американдық тараптың қатысуымен үш тонна жоғары байытылған уранды кейіннен бейбіт ядролық энергетикада пайдалану үшін төмен байытылған уран деңгейіне дейін сұйылту жобасы аяқталды [42].

3. Шаукенованың айтуынша, Қазақстанның осы саладағы жауапты саясаты әлемдік қоғамдастықта Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар жаһандық қауіпсіздікті нығайтуға да ықпал етеді. Жаһандық қарусыздану үдерісіндегі жалғасып жатқан стагнацияны еңсеру үшін «Қазақстан ядролық қатерді азайтуға және ядролық қарудан азат әлемге ілгерілеуге бағытталған жаңа бастамалармен тұрақты түрде сөз сөйлейді» [40].

Соңғы жылдары Қазақстан ядролық қарусыздану және таратпау мақсаттарын ілгерілетуге бағытталған көптеген бастамалар ұсынғанын еске салған жөн. Мысалы, жалпыға бірдей көлденең және тік таратпау туралы әмбебап шартты, жалпыға ортақ және толық ядролық қаруға тыйым салу туралы жаһандық шартты және ядролық қарусыз әлем туралы жалпыға ортақ декларацияны әзірлеу ұсынылды. «Елбасы Ядролық қаруды таратпау туралы шартты бүгінгі жағдайға бейімдеуді және «ядролық клубтың» жаңа форматын заңдастыруды ұсынды, оған ядролық қаруға нақты ие мемлекеттерді қосып, БҰҰ аясында барлық ядролық мемлекеттердің қатысуымен стратегиялық шабуыл қаруларын жан-жақты қысқартудың қадамдық жоспарын қабылдау қажеттігін атап өтті.

2015 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының 70-сессиясында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев БҰҰ-ның ядролық қарусыз бейбітшілігінің 100 жылдығына қол жеткізу туралы бастама көтерді. Осыдан кейін Президент 2017 жылғы 29 тамызда Астанада АЭХА-ның төмен байытылған уран банкінің ашылу рәсімі аясында «ядролық қаруға ұмтылған барлық елдерді осы қауіпті жолдан шығуға шақырамыз»деп тағы да еске салды. Қазақстан Республикасының үлесі 2010, 2012, 2014 және 2016 жылдардағы ядролық қауіпсіздік жөніндегі саммиттерде де атап өтілді.

Бұрын сипатталғандай, әлемдік саяси аренада жетекші елдер (ядролық клубтың мүшелері) бар, олардың іс-әрекеттері көбіне әлемде ядролық қаруды таратпау қызметіне байланысты. Осыған байланысты ядролық қарудан бас тарту туралы шешім Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі жаңа саяси жағдайға байланысты болғанын атап өткен жөн. Бұл ядролық қарудың таралуына немесе таратылмауына әсер ететін негізгі факторлардың бірі-жаһандық масштабтағы күштер тепе-теңдігінің тез өзгеруі екенін көрсетеді.

Осы шешімді қабылдау кезінде Қазақстан аумағында ядролық қаруды сақтаудың артықшылықтары туралы дауласқан көптеген келіспейтін мамандар болды. Соған қарамастан, ядролық қарудан бас тартудың орнына Қазақстан халықаралық қоғамдастықтың құрметіне және қуатты экономикалық көмекке ие болды. Бұрынғы кеңестік үш республиканың бәрі Ресейден ядролық қарудан бас тартқаны үшін үлкен экономикалық көмек алды, бірақ НАТО мен Америка Құрама Штаттары одан да көп көмек көрсетті, дейді Халықаралық қауіпсіздік, қару-жарақты бақылау және қарусыздану саласындағы жетекші ресейлік сарапшы А.Арбатов.

М.Сыздықов ядролық қаруды таратпау режимін нығайту жөніндегі бастамаларды қоса алғанда, белсенді және теңдестірілген сыртқы саясат біздің еліміздің әлемдік тұрақтылыққа, тәртіп пен қауіпсіздікке қосқан сөзсіз үлесі болып табылатынын мәлімдейді. Осындай жауапты саясатының арқасында Қазақстан ядролық қаруды таратпау режимінің көшбасшысы, басқа мемлекеттер үшін үлгі болып танылды. Бұған мысал ретінде БҰҰ Бас Ассамблеясының Н. Назарбаевтың 29 тамызды Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы іс-қимыл күні деп жариялау туралы ұсынысын қолдауы болып табылады [43].

Қазақстанның таратпау саласындағы саясатының тағы бір маңызды аспектісі АЭХА-мен ынтымақтастықты дамыту болып табылады, оның шеңберінде 2017 жылғы тамызда Қазақстанда АЭХА Төмен байытылған уран халықаралық банкінің ашылу рәсімі өтті [43]. Қазақстанда АЭХА-ның Төмен байытылған уран банкін құру сияқты таратпау режимін нығайтуға қосқан маңызды үлесін атап өтпеуге болмайды. 2009 жылы Қазақстан өз аумағында МАГАТЭ аясында ядролық отынның халықаралық банкін орналастыру туралы бастама көтерді.

Ол донор мемлекеттердің қаражаты есебінен төмен байытылған уранның шағын көлемін сатып алуды және оны Қазақстанның Үлбі металлургия зауытында қолда бар қоймаларда сақтауды қамтиды [44].

Банктің физикалық резерві 90 тоннаға дейін төмен байытылған уранды құрайды - қуаты 1000 МВт жеңіл су реакторын басқару үшін жеткілікті.

Банк ерікті жарналар есебінен толық қаржыландырылады және АЭХА бюджетіне ешқандай әсер етпейді. Донорлар-ядролық қауіп-қатерге қарсы бастама қоры (50 миллион доллар), Америка Қ Құрама Штаттары (49,54 миллион доллар), БАӘ (10 миллион доллар), Кувейт (10 миллион доллар), Норвегия (5 миллион доллар) және ЕО (25 миллион еуроға дейін) [58].

2015 жылғы 27 тамызда Нұр-Сұлтан қаласында Қазақстан Республикасының Үкіметі мен АЭХА арасында Қазақстан Республикасында АЭХА ТБУ банкін құру туралы келісімге қол қойылды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың және МАГАТЭ Бас директоры Ю. Аманоның қатысуымен телекөпір режимінде 2017 жылдың 29 тамызында АЭХА ТБУ банкі ғимаратының ашылу салтанаты өтті.

2019 жылдан бастап ТБУ Банкі жұмыс істеу кезеңіне өтті. 2019 жылдың желтоқсанында байытылған уран гексафторидін АЭХА Банкіне жеткізу аяқталды.

АЭХА ТБУ банкі Өскемен қаласы, «Үлбі металлургиялық зауыты» АҚ аумағында орналасқан [8].

Қазақстанның БҰҰ-ға кіруінің 26 жылдығы күні БҰҰ штаб-пәтерінде Қазақстан Республикасының Ядролық қаруға тыйым салу туралы шартқа (Шарт) қол қою рәсімі өтті. Қазақстан ядролық қарусыздану тарихындағы алғашқы заңды міндетті құжатқа айналған Шарттың мәтінін әзірлеуге және қабылдауға белсенді қатысты [7]. Шартқа Қазақстанның БҰҰ жанындағы Тұрақты Өкілі Қайрат Омаров Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың 2018 жылғы 9 қаңтардағы № 617 Жарлығымен берілген өкілеттіктерге сәйкес қол қойды.

Қазақстан толық және жаппай ядролық қарусыздану идеясының дәйекті жақтаушысы бола отырып, 2018 жылғы 2 наурызда шартқа қол қойған 57-ші мемлекет, ал 2019 жылғы 29 тамызда БҰҰ хатшылығына ратификациялау құжатын енгізген 26-шы мемлекет болды. 2019 жылғы 3 шілдеде Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Ядролық қаруға тыйым салу туралы шартты ратификациялау туралы» ҚР Заңына қол қойды. БҰҰ Бас Ассамблеясының 74-ші сессиясында тұңғыш рет Мемлекет басшысы ретінде сөйлеген сөзінде Президент Қ.Тоқаев ядролық қарудан азат әлемге қолжеткізу біздің еліміз үшін басты басымдық болып қала беретінін мәлімдеді. «Бұл ұмтылыс бізге ядролық қаруды жою жолындағы жаһандық қозғалыстың алдыңғы шебінде болуға моральдық құқық бере отырып, қазақ халқының жалпыұлттық біртектілігінің ажырамас бөлігіне айналды», - деп мәлімдеді Президент. 2020 жылғы қыркүйекте БҰҰ Бас Ассамблеясының мерейтойлық сессиясында Қазақстан Президенті пандемия жағдайында ядролық қаруды таратпау және қарусыздану дағдарысы елеулі сын-тегеуріндердің қатарында қалып отырғанын, ал «ядролық қаруды таратпау режимінің эрозиясы бәрімізді осал әрі қауіпті жағдайға ұшыратқанын» ерекше атап өтті. Осыған байланысты

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев Ядролық қауіпсіздік және ядролық қарудан азат әлем үшін жаһандық көшбасшылар альянсын құру жөніндегі бастамасы аса өзекті болып қала береді. Қазақстан аталған шартты әмбебаптандырудың маңыздылығын атай отырып, БҰҰ-ның 100-жылдығына, яғни 2045 жылға дейін планетамызды ядролық қарудан азат ету мақсатында мемлекеттерді шартқа қосылуға шақырады [8].

Пайдаланылған әдебиттер тізімі:

1. Iaea.org. (2018). *Statement by the Resident Representative of Kazakhstan to the IAEA.* [online] Available at: https://www.iaea.org/sites/default/files/16/12/kazakhstan_statement_dec_2016.pdf
2. З.Шаукенова: «Мы стоим на пороге больших перемен в Центральной Азии» <https://camonitor.kz/30190-zarema-shaukenova-my-stoim-na-poroge-bolshih-peremen-v-centralnoy-azii>
1. 24Khabar (2017). So dnya zakrytiya Semipalatinskogo Yadernogo Poligina ispolnilos' 26 let. <http://24.kz/ru/news/top-news/item/193764-so-dnya-zakrytiya-semipalatinskogo-yadernogo-poligona-ispolnilos-26-let>
2. М. Сыздықов (2013). О вкладе Казахстана в глобальные усилия в сфере ядерного разоружения I нераспространения. <https://camonitor.kz/8809-.html>
3. Н. Кутнаева (2013). Zony svobodnye ot yadernogo oruzhiya. <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/22402/1/iuro-2013-121-09.pdf>
4. IAEA (2017). Low Enriched Uranium Bank. <https://www.iaea.org/topics/iaea-low-enriched-uranium-bank>
5. Kapital.kz. Otryt Bank nizkobogashenngo urana. [online] Available at: <https://kapital.kz/gosudarstvo/62594/v-rk-otkryt-bank-nizkoobogacshennogo-urana-magate.html>
6. <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/activities/214?lang=kk>
7. MFA of the Republic of Kazakhstan (2018). Kazakhstan signs the Treaty on the prohibition of nuclear weapons. <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/kazakstan-adrolyk-karua-tyjym-salu-turaly-sartka-kol-kojdy>
8. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/sayasat/item/450702-r-sim-yadroly-arua-a-tyjym-salu-turaly-shart-a-atysty-m-lindeme-zhasady>

УДК 328

ҚАЗАҚ ҰЛТШЫЛДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бекбулдыұлы Жалғас

«Астана халықаралық университеті» әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебі, Астана халықаралық университетінің студенті, Нур-Султан, Қазақстан, bekzhalgas@mail.ru

Аннотация: Мақалада қазақ ұлтшылдығының қалыптасу кезеңдері айқындалған. Ұлтшылдықтың қалыптасу маңызы мен қазақ халқының өміріндегі алатын рөліне көңіл бөлінген. Қазақ ұлтшылдығының қалыптасуында ерекше орын алатын қоғамдастықтар көрсетілген.

Кілтті сөздер: Ұлтшылдылық, қазақ ұлты, қазақ ұлтшылдылығының қалыптасуы, алаш.

Кіріспе. Қазіргі әлемде жаһандану және мәдени біріздендіру процестерінің дамуы этностық бірегейлік пен этносаралық коммуникация проблемаларын өзекті ете түседі. Бір жағынан, жаһандану процесі елдер мен аймақтар арасындағы шекараны бұлдыратады. Бірақ, екінші жағынан, сонымен бірге ол ұлттық тілдер, мәдениеттер және психикалық ерекшеліктер мәселелері төңірегінде қоғамдық пікірталасты күшейтеді. Бұл процестер біртіндеп XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлемдік қауымдастық ішінде болып жатқан терең геосаяси өзгерістер аясында көрінді. Осы орайда қазіргі күні ұлтшылдық мәселесі жиі қолданылып, өзекті мәселе болып табылады.

Талқылау. Ұлтшылдықтың екі кең таралған түрі бар. Біріншісі — күнделікті өмірде кездесетін және әртүрлі этникалық реңкке ие және адамдардың мәдени деңгейінің жеткіліксіз деңгейінің өнімі болып табылатын тұрмыстық құбылыс. Мұндай ұлтшылдық жағымсыз сипатқа ие, бірақ әлеуметтік тұрақтылыққа айтарлықтай қауіп төндірмейді. Екінші түрі — бұл бір ұлттың әлеуметтік және саяси процестердегі басқалардан басымдығын жариялайтын саяси ұлтшылдық. Қазақстанда саяси ұлтшылдықтың пайда болуы мен дамуы табиғи және объективті процесс болды. Мұның бәрі қайта құру дәуірінде балып, қазіргі күнге дейін дамуда.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап елдің саяси басшылығы өз билігін заңдастыру, сондай-ақ әлем картасында жаңа елдің символдық шекараларын белгілеу үшін Қазақ ұлтшылдығының нышандарына, яғни оның мәдениеті, тарихы, тіліне жүгінді. Қазақтардың ерекше рөлін мойындау-Қазақстанда егемендік алған сәттен бастап жүргізіліп келе жатқан этнобағытты саясаттың жарқын мысалдарының бірі.

Қазақ ұлтшылдығы идеяларының негізін қалаушылар алашордашылар — XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары болып саналады, олар қазақ ұлтының өзін-өзі анықтау құқығы туралы (автономды мемлекет түрінде) алғаш рет мәлімдеді. Кеңестік кезеңде ұлттық бірегейлікті нығайтуға қазақ жазушылары мен жалпы шығармашылық интеллигенция елеулі ықпал етті. Сондай-ақ қазақ ұлтшылдығын саяси идеология ретінде рәсімдеуге үлес қосқан «Азат» және "Желтоқсан" сияқты посткеңестік қоғамдық-саяси қозғалыстардың елеулі рөлін атап өткен жөн [1].

Сонымен қатар, әртүрлі тарихи кезеңдерде ұлтшылдық идеяның өзіндік ерекшеліктері болды. Егер Кеңес дәуіріне дейін ол патшалық Ресей тарапынан қазақтарға қатысты отарлық қысымның (қоныс аударушылардың қазақ жерлерін заңсыз басып алуы) ықпалымен дамыған болса, кеңес заманында

ұлтшылдықтың әлеуметтік базасын қалыптастыру «қазақтар-қазақтар емес», «қала-ауыл» және «орталық-өңір» желісі бойынша қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қарама-қайшылықтардың арқасында мүмкін болды.

Қазақ ұлтшылдығының жұмылдыру және наразылық әлеуеті 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасы» кезінде айқын көрсетілді. Өзінің табиғаты бойынша бұл орталықтың теріс пайдалануына қарсы бағытталған «перифериялық ұлтшылдық» болды. Ұлтшылдық идеологияның назарында титулдық этностың құқықтарына ең көп қысым жасалған мәселелер болды: қазақ тілін қолдану аясының қысқаруы, қаладағы жастардың өмірі үшін күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайлар және қоғамдық өмірдің барлық салаларын орыстандыру.

Қайта құру кезеңінде қалыптасқан қуатты ұлтшыл дискурс бүкіл КСРО кеңістігіндегі қоғамдық-саяси жағдайды біртіндеп өзгертті. Өзгерістердің негізгі векторы билікті орталықсыздандыруға және титулдық ұлттық топтардың мәртебесін арттыруға байланысты болды. Қазақстанда қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі ресми бекітілген 1989 жылғы «Қазақ КСР-індегі тіл және тіл саясаты туралы» Заңның қабылдануы ұлттық-бағдарлы күштердің маңызды жетістігі болды [2].

Осы кезең Қазақстандағы бұқаралық сананы саясиландыру кезеңі болды: 1990 жылғы есеп бойынша 1989-1990 жылдар аралығында 100 – ден астам өздігінен қызмет ететін саясаттандырылған құрылымдар пайда болды, 90-нан астам саяси акциялар-митингілер, жиналыстар, пикеттер өткізілді. Халық арасында газеттер мен журналдарға жазылу айтарлықтай өсті. Ұлттық демократиялық мағынадағы ең ықпалды қозғалыс «Азат» ұйымы болды, оның жақтастарының саны әртүрлі мәліметтер бойынша бірнеше мыңға жетті. Осылайша, тәуелсіздіктің басында Қазақстанның ұлтшыл бағдарланған күштері қоғамдық ұйымдардан саяси партияларға өсе алды және елдің қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысты [3].

Олардың ықпалы сезілетіндей өсіп, Республика Компартиясы басшылығында үлкен алаңдаушылық туғызды. «Азат», «Желтоқсан», «Алаш» сияқты ұйымдар байырғы халықтың ұлттық сана-сезімінің өсуіне сүйене отырып, Қазақстанды КСРО-дан бөлу міндетін қоятын ықпалды саяси күшке айналуға қабілетті болды.

Алайда, барлық қолайлы алғышарттарға қарамастан, бұл қозғалыстардың ешқайсысы елдегі саяси билікпен нақты бәсекелестік жасай алмады: кейіннен олар не саяси алаңнан мүлдем жоғалып кетті («Алаш», «Желтоқсан»), не тәуелсіз республика басшылығымен келісімге келді («Азат») [4].

Кеңестік кезеңнің соңында ұлтшыл партиялардың нақты саяси күшке айналмауының бірнеше себептері болуы мүмкін. Біріншіден, олар коммунистік партия мен күш ведомстволарының күшті қарсылығымен кездесті, олар қозғалыстардың күшеюіне жол бермеуге тырысты. Екіншіден, республикадағы ұлттық мәселелерді саясаттандырудың төмен деңгейі және негізгі этномәдени топтар аасында елеулі шиеленістің болмауы әсер етті.

Үшіншіден, «Невада-Семей» қозғалысының пайда болуының арқасында бұқараның энергиясы басқа арнаға – Семейдегі ядролық полигон проблемасын шешуге қайта бағытталды. Оның үстіне қозғалысты сол кезеңде үлкен танымалдылыққа ие болған ақын және қоғам қайраткері О.Сүлейменов басқарды. Сонымен, төртіншіден, жеке және іскерлік қасиеттерінің арқасында қазақ тілді халықтың ықыласына ие болған республика басшысы – Н.Назарбаевтың рөлін жоққа шығаруға болмайды [5].

Қазақстанның тәуелсіздік алуы және одан кейінгі оқиғалар қазақ ұлтшылдығының дамуындағы жаңа кезеңді айқындады. Посткеңестік кезеңде бұл саладағы негізгі бастама толығымен мемлекетке өтті. Қазақ этностық бірлігін мемлекеттіліктің негізі деп жариялай отырып, елдегі билік жаңа идеологиялық тұғырнама қалыптастыра бастады. Мемлекеттің қолдауының арқасында кеңестік кезеңнің соңында қазақ зиялылары ұстанған ұрандар мен идеялар іске асырыла бастады. Қазақстан, басқа посткеңестік елдер сияқты, ұлттық мемлекет құру жолымен жүрді.

Қорытынды.

Елдегі жаңа билік негізінен бұрынғы кеңестік номенклатурадан тұрды. Ұлтшылдық ол үшін біріктіретін немесе тартымды идеология емес еді. Қазақ ұлтшылдығы идеяларын билік ескергенімен, қоғамдық және саяси жүйені қайта құру үшін негіз ретінде қабылданбады. Қазақстан басшылығы қазақ қоғамының сұраныстарына сәйкес келуге тырысты, алайда ол үшін басты басымдық көпұлтты қазақстандық қоғамда бірлік мен келісімді сақтау болды. Жалпы алғанда, 90 - шы жылдардың екінші жартысында елдегі ұлтшылдық мәселелеріне көңіл аудару айтарлықтай әлсіреді. Бұған ықпал еткен тек ұлттық демократиялық қозғалыс белсенділігінің төмендеуі ғана емес, басқа мәселелердің пайда болуы. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін басталған экономикалық дағдарыс жағдайында жұмыссыздық, әлеуметтік қамсыздандыру және халықты жаңа нарықтық жағдайларға бейімдеу проблемалары күн тәртібіне шықты. Нәтижесінде республикадағы бәсекелес саяси күштер әлеуметтік-экономикалық сипаттағы мәселелерді пайдалануға шоғырланды. Ал тіл, ұлттық сана, мәдениет мәселелері артта қалды.

Бүгінгі күнгі қазақ ұлтшылдығы – ең алдымен, қазақ ұлтының мүддесін қорғауға және оның өрлеуіне бағытталған ұстанымдар, құндылықтар мен көзқарастардың жиынтығын қамтитын кең ауқымды қоғамдық дискурс болып табылады. Қазіргі күні де қазақ ұлтшылдылығына байналысты мәселелер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Е. Ертысбаев «Казахстан и Назарбаев: логика перемен» (Қазақстан және Назарбаев: өзгерістер логикасы) - Астана: Елорда, 2001. – 196 бет.
2. М.Олкотт. Казахстан: непроеденный путь (Қазақстан: өтпеген жол) / Мәскеу. Карнеги орталығы. – М.: Гендальф, 2003.
3. Крэйг Калхун. Национализм (Ұлтшылдық) / А. Смирновтың аудармасы. М.: «Территория будущего» баспа үйі, 2006. («Университетская библиотека Александра Погорельского» сериясы) - 288 б. (29 б.)

4. «Қазақ тілді интернет-БАҚ Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмірдің факторы ретінде» талдамалық баяндамасы, 2013 г., www.ofstrategy.kz

5. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана (Қазақстанның этно-мәдени символизмі мен ұлттық сәйкестілігі) / З.К. Шаукенованың жалпы редакциясы бойынша. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 168 б. (125 б.)

Жакибеков Е.Т., магистрант МІР, 1 курс, специальность
Институт дипломатии Академии государственного управления при
Президенте Республики Казахстан, г.Нур-Султан, Республика Казахстан

zhakibekov@gmail.com

Научный руководитель - Сомжүрек Баубек Жұмашұлы, кандидат
исторических наук

Аннотация. В данной статье рассматривается один из наиболее актуальных вопросов современного мира: информационные технологии с точки зрения угроз, которые неизбежно возникают в процессе их развития в современном обществе. В статье рассмотрены понятия кибербезопасности, правовая основа международных отношений по вопросам безопасности в киберпространстве, а также государственная политика Республики Казахстан в данном направлении. Также представлен исторический аспект цифровой дипломатии и вытекающие из этого риски, проанализирован мировой опыт развития информационной безопасности и перспективы развития в Казахстане. Актуальность данной статьи состоит в том, что она предоставляет четкую информацию о необходимости укрепления международного сотрудничества по вопросам информационной безопасности для любого современного государства.

Ключевые слова: информационная и кибер безопасность, кибер атаки, уголовно-правовые аспекты, Казахстан, развитие, сотрудничество, стратегия, закон, ответственность.

Ввиду стремительного развития информационных технологий не менее быстрыми темпами развивается противоправная деятельность в киберпространстве. Пандемия корона вируса, начавшаяся в конце 2019 года, предала новый импульс для деятельности компьютерных злоумышленников. Воспользовавшись не простой ситуацией группа хакеров разработала на базе Android приложение CovidLock. Приложение якобы предоставляла актуальную информацию о пандемии. В результате программа блокировала телефон и вымогала по 100 долларов у его пользователей. Это один из самых безвредных примеров кибератаки.

К сожалению, психология человека устроена таким образом, что любое инновационное открытие, целью которого изначально служило улучшение жизни общества, стремиться быть использовано в корыстных целях, для контроля, устрашения и запугивания опонента, то есть как оружие.

Информационные технологии не исключение. За более чем 70 лет развитие информационных технологий, в том числе их применение в военных целях, достигло поразительного прогресса. Масштабы и их изощрённость не перестают удивлять. При этом мотивы кибернетических атак достаточно просты и могут быть разделены на 3 категории:

1. Политические. Целью кибератаки является побуждение определенной политической силы или конкретного человека к действию (бездействию) по вопросу политического характера, либо дестабилизации режима;

2. Экономические. Такие кибератаки осуществляются в целях обогащения одного или группы лиц;

3. Хулиганские. В данном случае хакеры не преследуют определенных политических или экономических целей, а совершают противоправные и вредоносные действия для собственного развлечения.

Кибернетические атаки имеют следующие характеристики и отличия от традиционных физических атак,

- сложность в идентификации атакующего объекта. К примеру, определить из какого государства была выпущена ракета не составит труда. Кибератака же может осуществляться из любой точки мира;

- значительная дешевизна цифровых атак в сравнении с боевыми снарядами;

- низкая вероятность жертв с летальным исходом. Абсолютно исключить жертв невозможно, так как некоторые виды атак нацелены именно на физическое состояние человека;

- более широкая зона поражения;

- малочисленные, но квалифицированные человеческие ресурсы. В отличие от многочисленной армии, группа из 6-8 человека может осуществлять кибернетические теракты сразу в отношении нескольких европейских государств, при этом физически находится в США, а действовать в интересах Китая.

Все вышеперечисленные факторы говорят о необходимости правового регулирования киберпространства для всех участников международного сообщества. Наиболее результативной попыткой консолидации государств вокруг проблемы кибербезопасности остается Будапештская конвенция 2001 года.

Конвенция является самым первым международным договором о преступлениях, совершенных через Интернет и другие компьютерные сети, и касается, в частности, нарушений авторских прав, компьютерных мошенничеств, детской порнографии и нарушений безопасности сети. Она также содержит ряд полномочий и процедур, таких как обыск компьютерных сетей и перехват.

Кроме вышеуказанной конвенции существуют различные соглашения между отдельными государствами или союзами. Так, в 2018 году подписано Соглашение стран СНГ в борьбе с преступлениями в сфере информационных технологий, правительством Российской Федерации одобрено в 2021 году. Соглашение предполагает создание современных правовых механизмов практического взаимодействия российских компетентных органов с коллегами из других стран СНГ для эффективного предупреждения, выявления, пресечения, расследования и раскрытия преступлений в сфере информационных технологий. Индия и Япония заключили меморандум о

сотрудничестве в области кибербезопасности - это всеобъемлющее соглашение об обмене информацией, программах наращивания потенциала в области сотрудничества в области кибербезопасности.

Также существует Глобальная программа кибербезопасности (GCA) МСЭ, разработанная в 2007 году, Генеральным секретарем МСЭ господином Хамадуном И. Туре. Программа представляет собой основу для международного сотрудничества, направленного на укрепление доверия и безопасности в информационном обществе, поощряя сотрудничество со всеми соответствующими партнерами.

Программа продвигает такие инициативы, как Child Online Protection, и при поддержке ведущих мировых игроков продолжает внедрять решения в области кибербезопасности в странах по всему миру.

Члены-государства ЕС и депутаты Европарламента утвердили первый в блоке стран закон о кибербезопасности. Согласно новому документу все интернет-компании (Google или Amazon) будут обязаны сообщать о киберинцидентах в соответствующие органы Евросоюза.

Более того, в целях снижения ущерба от информационных конфликтов в интернет пространстве между государствами развивается относительно новое направление – цифровая дипломатия.

Несмотря на процесс резкой антиглобализации, связанной с пандемией коронавируса, а также с эскалацией международных отношений из-за конфликта на Украине, все понимают необходимость межгосударственного сотрудничества в вопросах кибербезопасности.

В этой связи, в силу стремительно меняющегося мира, роста напряженности между государствами и неизбежного технологического прогресса, в целях недопущения глобального кибертерроризма и демонизации технологического прогресса предлагается рассмотреть следующие меры международного и национального характера.

1. Определить и ратифицировать общие правила игры для всех государств. Наиболее подходящей площадкой для разработки и принятия таких правил является Организация Объединенных наций (ООН). Более того, Советом безопасности ООН такая работа уже ведется не один год, но к консенсусу страны прийти не могут. В настоящее время на рассмотрении находится проект конвенции, подготовленный Российской Федерацией, по некоторым положениям проекта у стран-участниц имеются разногласия.

2. Определить политику реестра IT-специалистов начиная с обучения в учебных заведениях. IT-специалисты должны обучаться и совершенствовать свои навыки во благо людей. Любые другие действия должны быть под международным контролем и жестоко пресекаться. Международный реестр должен хранить информацию об IT специалистах, их квалификации и области специализации, текущее место занятости. Во-первых, это дисциплинирует самих специалистов, во-вторых, облегчит работу правоохранительных органов по выявлению и привлечению к ответственности киберпреступников.

3. Создать систему беспрепятственного обмена опытом и технологиями между всеми участниками интернет пространства, не только правительствами, но и частным сектором. Так как, технологии использованные при атаки на частный сектор сегодня, могут быть использованы против правительства уже завтра.

4. Привлечь IT гигантов (Google, Youtube, Facebook и тд.) к крупномасштабной борьбе с киберпреступностью. Зачастую крупные социальные сети используются для обучения хакерству и обмена отрицательным опытом. Такие вещи должны пресекаться. К примеру, на Youtube можно легко найти курс о том, как взломать аккаунт в социальных сетях. Если бы Google на запрос «Как взломать сайт университета» выдавал бы страницу с предупреждением об уголовной ответственности за киберпреступления, многих инцидентов можно было бы избежать.

5. Казахстану необходимо принимать новую стратегию кибербезопасности. Концепция «Киберцит» очевидно устарела. Стратегия должна охватывать следующие направления:

5.1 Повышение качества человеческого капитала. Открытие новых форм и учебных заведений для подготовки IT специалистов, со стажировкой за рубежом. Для закрепления их на родине, создание комфортных условия для проживания, включая достойную оплату труда, льготные ипотечные займы и другие инструменты нематериальной мотивации;

5.2 Развитие сотрудничества государственного и частного секторов по опыту США. Отечественные структуры ответственные за политику безопасности в стране без преувеличения закрыты. В США частный сектор привлекается для обучения государственного сектора, а также для тестирования государственных информационных систем. Взаимное сотрудничество повышает защиту и предупреждает негативные последствия. Частный сектор более гибок и имеет больше возможностей для всестороннего развития;

5.3 Обязательная интеграция казахстанского IT-сообщества в международные институты по информационной безопасности. Государство со своей стороны, с учетом национальных интересов, обеспечивает присоединение Казахстана к международным межправительственным инициативам по вопросам информационной безопасности (соглашения, конвенции, договора и тд.). Также государство, в рамках своих возможностей и полномочий, оказывает содействие частным организациям и лицам, для интеграции в мировое IT-сообщество;

5.4 Обеспечение национальной правовой базы для создания полноценной системы защиты информационных ресурсов государственного и частного секторов, а также физических лиц. Необходимо пересмотреть положения уголовного и уголовно-процессуального законодательства, с учетом международной практики, для создания эффективной системы привлечения к ответственности злоумышленников как внутри страны, так и за рубежом. Для этого, необходимо развивать инструменты взаимного

сотрудничества с другими государствами опираясь на международные конвенции и соглашения;

5.6 Реструктуризация системы защиты от киберугроз. На сегодня за обеспечение информационной безопасности в стране отвечают три государственных органа. Государственная техническая служба при Комитете национальной безопасности (ГТС), считается технологическим ядром системы обеспечения безопасности информационного пространства страны. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмического развития (МЦРиАП), под защитой которого находятся персональные данные граждан РК. Министерство внутренних дел РК (МВД), занимается привлечением к уголовной ответственности за преступления в сфере информационной безопасности. Кроме того, при Министерстве иностранных дел (МИД) функционирует управление международной безопасности, которое кроме всего занимается вопросами международного сотрудничества по вопросам информационной безопасности. Учитывая, что киберпреступления не имеют государственных границ и могут наносить ущерб нашему государству и гражданам извне, предлагается консолидировать правоохранительный блок МВД и международное сотрудничество МИД в одну структуру. МВД не имеет достаточных возможностей для полноценного уголовного преследования за рубежом, МИД не имеет достаточно полномочий и опыта в расследовании кибер преступлений. Предлагаемую структуру возможно создать при Генеральной прокуратуре РК, так как этот орган имеет больше полномочий чем МВД, и более достаточный опыт чем МИД;

5.7 Представление национальных интересов при ООН. В настоящий момент в организации ведется активная работа по правовому регулированию интернет пространства, в котором принимают участие страны Европы, США, Россия. Более того, на рассмотрение находится проект Конвенции о противодействии использованию информационно-коммуникационных технологий в преступных целях. К сожалению, Казахстан не в достаточной степени представлен в рабочих органах при ООН по обсуждению информационной безопасности. В этой связи, предлагается назначить постоянного представителя при ООН для участия в вышеуказанных рабочих органах.

Описанные мероприятия являются базовыми для создания национальной стратегии информационной безопасности Казахстана. Учитывая, грядущие выборы в Казахстане, нестабильную геополитическую ситуацию, участвующие в применении информационных технологий в политике необходимо принимать срочные меры.

Кибер угрозы это неизбежная реальность, которая уже здесь и сейчас. Какими будут последствия зависит, от нас самих, от тех решений, которые будут приняты.

Список использованной литературы

1. Convention on Cybercrime, Budapest, 23.XI.2001, European Treaty Series- No. 185.
2. Монография «Противодействие кибертерроризму в цифровую эпоху», О.А.Степанов, Москва, Юрайт, 2021 г.
3. «Цифровая дипломатия, международная безопасность и возможности для России», Е.Зиновьева, «Индекс безопасности» №1 (104), Том 19.
4. https://tspu.ru/res/fizika/electro_dream/persons/einstein.htm.
5. http://www.infosecurity.ru/gazeta/content/100507/n_100504b.shtml.
6. «О ратификации Соглашения о сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств в борьбе с преступлениями в сфере информационных технологий» Закон Республики Казахстан от 9 декабря 2019 года № 277-VI ЗРК.
7. Глобальная программа кибербезопасности (ГПК) МСЭ, международный союз электросвязи.
8. <https://fbs-tax.com/mediacenter/blog-ru/utverzhdn-tekst-direktivny-es-o-setevoj-i-informacionnoj-bezopasnosti-network-and-information-security-nis-directive/>.
9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности ("Киберщит Казахстана")».

УДК: 314

Жаңабаев Азизбек Турдыбек улы,
Студент кафедры каракалпакского языка и литературы факультета
тюркских языков НГПИ имени Ажинияза
Научный руководитель – доктор филологических наук Пирниязова
Алима

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВА «ЙИЛКИ» В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Комплексное изучение языкознания тюркологии является одним из важнейших вопросов тюркологии.

В данной статье мы попытались изучить лексическое значение слова «йилки», употребляемого в лексике тюркских языков в тюркских языках.

Слово «йилки» мы находим в письменных памятниках Орхоно-Енисея, в словаре Махмуда Кашгари и подобных старинных источниках.

Из Орхоно-Енисейских надписей, в строках 24, 38 и 39 на восточной стороне камня, поставленного в честь Бильге кагана, употребляется также как

«yılki» в надписях на юго-западной стороне камня, поставленного на Культегина [1,186].

Из них в 24-й строке «Великой надписи», посвященной Бильке-кагану, «взял я детей, табуны лошадей в то время» [1,45], в 38-й строке «Тюркский народ был голодный. Я взял эти табуны лошадей и накормил их» [1,51], строка 39 гласит: «Я победил здесь людей, я насильно увел здесь лошадей и зверей» [1,51].

Упоминается он и в «Малой надписи» о Культегине как «Культегин, охраняющий золото, серебро, богатство и богатство четырехтысячного (конского) табуна...» [1,25].

Слова, используемые здесь как «стадо лошадей», используются в надписях как «yılki».

Позже, восходя к XI веку, в «Дивани лугат ат-тюркк» Махмуда Кашкари слово йилки употребляется в форме «йилки», как и в Орхоно-Енисейских надписях, и объясняется это следующим образом:

«Йилки» — «скот», общий термин для четвероногих животных [2,776].

Словарь также содержит следующие фразы и пословицы, используемые со словом «йилки»:

«Киши аласы ижтин, йилки аласы таштин» [2,122].

«Тук йилки» — безрогое животное [2,323].

«Башлаг йилки» — выпущенное животное [2,430].

«Башлиг йилки» — относится к белоголовому четвероногому животному [2,446].

«Йилки туйагин тирашдй» — не может ходить из-за большого количества животных [2,542].

«Йилки йутиктй» — животное замерзло [2,797].

«Киши сўзлашў, йилки йизлашдў» [2,816].

«Туйаглиг йилки» — это копытное животное [2,875].

«Йилки буклади» - животные быстро ушли, на устном языке [2,960].

«Йилки куклади» - животные паслись на весенних лугах [2,967].

Таким образом, из этих примеров видно, что в работе М. Кашгари слово «йилки» употребляется в значении «животное, зверь, крупный рогатый скот, четвероногое животное вообще».

Согласно приведенной выше информации, тюркские языки, в которых используется слово «йилки», делятся на три категории: тюркские языки, используемые в значении табунов лошадей, тюркские языки, используемые в значении животных вообще, и тюркские языки, используется в синонимах со словом лошадь.

Они используются в каракалпакском (жылқы), казахском (жылқы), киргизском (жылкы), татарском (йылкы), башкирском (йылкы, якутском (сылгы), тувинском (чылгы) и других языках для обозначения лошади.

В турецком (yılki), азербайджанском (ilxı), туркменском (ýylky), узбекском (yilqi) и других языках это слово употребляется в значении стада лошадей.

На страницах научной литературы встречается два вида сведений о слове «йилки» в карачаево-балкарском языке. Во-первых, автор этимологического словаря татарского языка на основании своей книги «Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья» и «Этимологического словаря тюркских языков» Э.В.Севортяна употребляет в этом языке слово «йилки» в общем значении животного [2,253-254], - в других словарях употребляется в значении табун лошадей, табун [4,151].

Что касается этимологии слова «йилки», то этимологи дают разные этимологические варианты слова.

В своем словаре Э.В.Севортян отметил, что первым ввел этимологию слова Г. Вамбери, у которого слово «йилки» образовано от слова «йил» (собирать, объединять). Языковеды М.А. Хабичев и А.М. Щербак также одобрили это предложение. В данном случае «-ки» является словообразующим аффиксом. В этой строке также приводится следующая информация: В древнетюркском языке употребляется слово «угир» (уйыр). Слово «уг» здесь означает «собирать», а аффикс «-р» [5,281-282].

М.Расанен объясняет этимологию этого слова следующим образом: Если этимология «йилки» в слове «йил» происходит от понятия «скот, прирост скота за один год», то слово, как было сказано выше, образовано с аффикс «-ки» и означает «годовой».

Дж. Клоусон также делает это предсказание М. Расанена в своей работе [5,281-282].

Кыргызские лингвисты объясняют этимологию слова «йилки» в данном случае: слово «йилки» образуется от частей «йил-» и «-ки». Часть «йил» изменена с глагола «мин» (садиться верхом) на «йун-йин-йил». Вот почему слово «йилки» означает «минги» [6,112].

В «Лексике тюркских языков в сравнительном просвещении» К. Мусаева имеются те же понятия, что и в этимологическом словаре узбекского языка. То есть слово «йилки» происходит от древнетюркского глагола «собираться» [7,109-110; 8,156]. Это также результат добавления аффикса «-ки» к глаголу «йил». Слово означало «животные, которые свободно бродили по широкому пастбищу», а позже значение сузилось до «табун лошадей, табун» [8,156].

Если дополнить слово сведениями из турецкого словаря, то слово «йилки» образуется добавлением аффикса «-ки» после слова «йил», который сначала означает «животное, рожденное в год», а затем обобщается [9,527].

Этимологический словарь туркменского языка полностью соответствует мнению Г. Вамбери [10,441].

По имеющимся данным, этимология слова «йилки» в тюркологии до сих пор не решена.

Итак, в заключение, слово «йилки» имеет разные лексические значения в тюркских языках, и его дальнейшее изучение является важной задачей тюркологии.

Литература:

1. Tekin T. Orhon yazıtları. -Ankara, «Türk tarih kurumu basımevi», 1988.

2. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. -Алматы, «Дайк-Персс», 2005.
3. Р.Г.Ахметьянов. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда, I том. - Казан, «Мәгариф—вакыт», 2015.
4. Tavkul U. Караҗау-Malkar Türkçesi sözlüğü. -Ankara, «Türk dil kurumu», 2000.
5. Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, «Наука», 1989.
6. Кыргыз тилиниң кыскача этимологиялык сөздүгү. -Фрунзе, «Илим», 1988.
7. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - Москва, 1976.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). - Тошкент, «Университет», 2000.
9. Ayverdi İ. Misalli büyük Türkçe sözlük. -İstanbul, «Kubbealtı Neşriyatı», 2010.
10. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etikologik) sözlügi. -Aşgabat, «Miras», 2004.

UDC 06.053.56:811

**TRANSLATION AND CULTURAL EQUIVALENCE: A STUDY OF
TRANSLATION LACUNA IN LITERARY TEXTS**

Tleu Aitol Bakytzhankyzy, 4th year student, specialty 5B020700
"Translation study", M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent,
Kazakhstan, satilkhanovam@bk.ru

Scientific adviser - Zhumagulova Gulshat Kopzhanovna, candidate of
philological sciences, associate professor

This article focuses on cultural translation, especially addressing the issue of cultural lacunas or gaps occurring in the translation of literary texts. The aim of this study is to investigate the translation strategies that led to cultural gaps and to emphasize the important role of the translator as a cultural insider. In order to illustrate cultural aspects in literature, we analyze figurative language (metaphors, idiomatic expressions, proverbs) in two texts: Kazakh (the source text) and English (the target text). We argue that figurative language and cultural terms are unfamiliar and so are marked to the target reader on the grounds of the unmarked and should be looked at from the perspective of a cultural insider. The analysis has shown that translation of the source text was communicatively successful. However, it failed to represent the culture-bound and emotionally charged words which represent the implicit level of the source text.

Cultural understanding during the process of translation is extremely essential especially in the translation of literary texts, which require an effort on the part of the translator to retain the cultural information (reflected mostly in the figurative language) of the source text in the target text. Such cultural translation is known to be one of the most challenging aspects of translation [1]. It involves the translation

of linguistic structures as a part of culture, in which the translator takes into account not only the equivalence of meaning, but also investigates higher levels of content, context, semantics, and pragmatics. This article investigates ‘cultural gap’ occurring in the translation of Kazakh literary texts. We discuss the strategies adopted during the translation process to see how the decisions taken led to a loss of the source culture. We propose the three primary arguments. First, cultural lacunas or equivalenless result mostly from overlooking the literariness or figurativeness of the source text. Omitting or altering the figurativeness (cultural metaphors, idiomatic expressions, and proverbs) of the source text is particularly sensitive in literary translation and will result in a translation that is unfair to the source text, the source culture and the target audience. Second, we argue that cultural lacunas are losses on the deep symbolic level. Accordingly, the translation product would be culturally more suitable if the translator assumes the function of a cultural insider. Finally, cultural lacunas are context-sensitive, they are, by and large, losses of the unfamiliar and so are marked to the target readers.

For the analysis we have chosen Kazakh epoch “Alpamys Batyr”. In order to identify the equivalent for the word “batyr” we have conducted semantic analysis. It means brave, courage man who has skilled military art and famous for his feats. The title batyr can be titled to any man regardless his social adherence to any group. The main considered issue to be titled as batyr is a men’s personal quality.

As man impacts on gaining importance of batyrs in Kazakh societies political social construction can be considered features of general nomadic society, tribal construction and political potestarian organization. Main consistent part of foundation of batyrs institution, peculiar to traditional Kazakh society, are related with features of establishment of Kazakh society. Issues on development of Kazakh society are directly related with social construction and statehood of general nomadic societies. Peculiarity of traditional Kazakh society’s tribal construction is in it’s close interrelation with ancient states constructions and khanate unions before establishment of Kazakh khanate. It was related with their political, social and military life, traditional style of life and human essence development. Only in case if we take into account the role of those tightly factors, we would be able to understand ways of foundation and main function of batyrs institutions. That’s why there is no equivalent in English. It is an example of cultural lacuna and can be translated by means of transliteration.

We begin with the analysis of lexical transformation from this work. From lexical point of view we have analyzed transformations in the following sentences:

Баяғы өткен заманда, дін-мұсылман аманда, Жиделі Байсың жерінде, қазақы елдің төрінде, Қоңырат деген елінде Байбөрі деген бай өмір кешіпті.

Once upon a time there was a rich man Baibori, who was from Konrat clan and lived on a fairy land Zhideli Baisyn [2, p. 1].

There are lexical transformation. In English version there are two omission transformation «дін-мұсылман аманда» and «қазақ елдің төрінде». «Баяғы өткен

заманда» and English “Once upon a time” are equivalents. And additional word “fairy” is used before the word “land” in English version.

Төрт түлігі сай болыпты. Жиделі Байсынның байтақ даласы малға толыпты. Мұрындық нокта тимеген, түйешілері аяқ артып мінбеген желмаясының саны сексен мың екен. – His riches were countless [2, p. 1].

There is lexical transformation – generalization. The man’s riches are generalized by the word “countless”.

Жиделі Байсынның байтақ даласы малға толыпты.

Vast land of Zhideli Baisyn could not comprise all the livestock of glories Baibori [2, p. 1].

There is also lexical transformation is used in the sentence, antonymic transformation. The sentence in the source language is shifted to a target language where components of it has opposite meanings. In Kazakh language «малға толыпты» is replaced by “could not comprise all the livestock”.

Жалпақ даланың төрінде жайылған қарақұрым ұсақ тұяқты айтпағанда, шок-шок болып өскен тоғайдық іші жылқыға толын, Бөйбөрі қылқұйрықтың торысын бір бөлек, қарасын бір бөлек иірін, жабайы андай өрген бозы мен аласын бөлек жайып бағады екен.

For an onlooker’s eye it looked not like domestic animals grazing at pastures, but like a march of flocks of wild beasts, earth crumpling and moaning under their heavy step. Kazakh sentence in comparison with English sentence has a lot of changes [2, p. 3].

There are complex of transformation in this sentence both lexical and grammatical. There are different lexical transformations beginning with addition “For an onlooker’s eye it looked not like domestic animals” in English sentence, and finishing with omission «Жалпақ даланың төрінде» in Kazakh sentence, and replacement of almost all parts of the sentence. These changes are seen in English sentence. As for grammatical aspects in English sentence the comparative construction is used like...like to show the countless of Baibori’s wealth.

Атадан жалғыз, бір қаптан, бір шыққаннан тұлдыр Байбөрі бірперзентке зар еді.

– Although he was rich he had a great problem. He was the only son of his father and he had no children [2, p. 2].

Lexical transformation – addition in English sentence there is “a great problem” which is used in the end of the sentence. In order to show how he wants to have children.

Байбөрі бай сексенге жасы жетіп , оңы мен солына қарап, енды фәни дүниеге кетерінің жақындағанын білгенде, құбылаға басын беріп, көзі жасқа толып еңіреді.

Now Baibori was about eighty; constant reflections weaken the old man, he was obviously wasting away. All the time he kept asking himself: “Who did I multiply my riches for-riches that I gained through so many difficulties? Who will possess all my fortunes afterwards? What was the meaning of my life?” He was sorrow about it [2, p. 2].

There are the following lexical transformations in this example: addition of the words-now, replacement of Kazakh “constant reflections”, “obviously wasting away by English constant reflection weakened the old man, he was obviously wasting away” at the same time it is semantic development of Kazakh phrases about his age.

This article has focused on cultural losses occurring in the translation of Kazakh literary texts. These lacunas were losses of the cultural information that are inherent on the symbolic/deep level of the source text. As such, they continue to occur even when linguistic equivalence is achieved (i.e., they do not block the understanding of the meaning intended in the source language). This study showed that some of the translation strategies adopted caused a distortion of the message intended in the source text, and so resulted in a translation that was unjust to the source and target texts alike.

References

1. Anderson M. Ethnography as Translation. Translation: Approaches to Translation Studies. - Amsterdam: Rodopi, 2003. -P. 389-396.
2. Kumisbekov Sh. Alpamys batyr. - Almaty: Almaty kitap, 2014. -48 p.

УДК 327:008

Жүнісбеков Нұрлан Уалиханұлы, 1-ші курс магистранты,
«Халықаралық қатынастар» мамандығы, ҚР Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының Дипломатия институты, Нұр-Сұлтан
қаласы, Қазақстан Республикасы.

Ғылыми жетекші – профессор Мажиденова Дарико Мағауияновна.

Автордың электрондық поштасы: n.zhunusbekov@apa.kz

ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ МӘДЕНИ–ГУМАНИТАРЛЫҚ САЛАДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Ежелгі түріктердің тарихын білмей, Еуразия тарихын ғана емес, дүниежүзілік тарихты да түсіну, зерттеу мүмкін емес. Ғалымдар түркі өркениеті ұғымына түркілердің мемлекеттік құрылымдарын, мәдениеті мен шаруашылығын, сондай-ақ материалдық және рухани құндылықтарын жатқызады. Түріктердің жаңғыруы кезінде көшпелі тұрмыс Орта Азиядан Византия шекарасына дейінгі өзіндік мәдени-әлеуметтік көпірге айналды. Ұлы Жібек жолы әртүрлі мәдениеттер арасындағы көпір болды, халықтарды

жақындастырды, тек материалдық алмасу ғана емес, ғылыми білім мен мәдени құндылықтардың құралы болды [1].

1991 жылы бірқатар түрк мемлекеттері тәуелсіздік алған соң түбі бір туысқан елдер арасында мәдени, саяси және экономикалық қатынастар қарқынды дами бастады. Түркия алғашқылардың қатарында жаңа бес түркі мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындап, олармен дипломатикалық қарым-қатынас орнатты.

1992 жылы Түркия басшылығы алғаш рет Орталық Азияға жасаған сапары барысында түркітілдес мемлекеттер арасында саммит өткізу қажеттілігі туралы ұсыныс білдірді. Содан кейін, сол жылы Анкарада алғашқы саммит өтті. Жоғары деңгейдегі кездесу Анкара мәлімдемесіне қол қою арқылы бекітілген интеграциялық процестердің басталуын белгіледі. Демек, Түркіаралық диалогтың нығаюы мемлекет басшыларының екіжақты және көпжақты форматтағы тұрақты кездесулерінен басталды.

1991 жылдан бастап күні бүгінге дейін түркі мемлекеттері Түркі Парламенттік Ассамблеясын (ТүркПА), Халықаралық түркі мәдениеті ұйымын (ТҮРКСОЙ), Халақаралық түркі академиясын және т.б. құрды.

90-шы жылдардың басында есте қалатын оқиғалардың бірі - 1993 жылы дүние жүзіндегі **түркі мәдениетінің жақындасуы мен нығаюына ықпал етумен айналысатын** Халықаралық түркі мәдениеті ұйымын (ТҮРКСОЙ) құру туралы Алматы келісіміне қол қойылуы болып табылады. ТҮРКСОЙ-дың штаб-пәтері Анкарада (Түркия) орналасқан. ТҮРКСОЙ-ға мүше ретінде барлық тәуелсіз түркітілдес мемлекеттер кіреді, атап айтқанда: Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Түрікменстан, Түркия және Өзбекстан.

ТҮРКСОЙ-дың негізгі қызметі түркі елдерінің, халықтар мен қауымдастықтардың өнері мен мәдениетін дамытуға; түркітілдес елдер мен халықтар арасында өзара түсіністікті орнатуға; мәдениет пен өнердің, тарихтың, түркі халықтарының мәдени және тарихи мұрасының ортақ құндылықтарын зерттеуге, оны сақтап дамытуға және насихаттауға бағытталған.

ТҮРКСОЙ жұмысының бағыттары мен бағдарламасын түркітілдес елдердің мәдениет министрлерінің Тұрақты кеңесі айқындап отырады. Тұрақты кеңес қабылдаған шешімдерді ТҮРКСОЙ хатшылығы оны жүзеге асырады.

Түркі әлемінің мәдениет және ғылым қайраткерлерінің тәжірибе алмасуының дәстүрлі алаңына айналған ТҮРКСОЙ жыл сайын суретшілердің кездесулерін, опера фестивальдерін, әдеби конгресстерді және басқа да форумдарды ұйымдастырады.

Түркі әлемінің ортақ мұрасы болып табылатын Наурыз мейрамы ТҮРКСОЙ қызметінің арқасында әлемнің көптеген елдері таныды. Түркі елдерінен келген жүздеген әртістердің қатысуымен Наурыз мейрамын ЮНЕСКО штаб-пәтерінде, БҰҰ Бас Ассамблеясының залында, сондай-ақ

¹ Тюркские народы, Алматы, 2004

Германия, Австрия, Ұлыбритания және басқа да елдерде ТҮРКСОЙ ұйымдастырды.

2010 жылдан бастап ТҮРКСОЙ-ға мүше елдердің қалалары «Түркі әлемінің мәдени астанасы» мәртебесіне ие болды. Яғни, сол жылы Түркі әлемінің бірінші мәдени астанасы Астана қаласы болды. 2016 жылы Әзербайжанның Шеки қаласында ТҮРКСОЙ-ға мүше мемлекеттердің мәдениет министрлерінің кезекті отырысы өтті. Іс-шара барысында, 2017 жылы түркі әлемінің мәдени астанасы болып Түркістан қаласы сайланды, яғни сол 2017 жылы «Түркістан – Түркі әлемінің мәдени астанасы» атты салтанатты мерекесі өтті. Сонымен бірге, 2021 жылғы 31 наурызда Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің онлайн форматта өткен бейресми саммитінде Түркістан қаласы Түркі әлемінің рухани астанасы деп жарияланды.

ТҮРКСОЙ-ға мүше елдердің мәдениет министрлерінің отырысы барысында, 2020 жылы Түркі әлемінің мәдени астанасы болып Өзбекстанның Хива қаласы сайланса, 2022 жылы Түркі әлемінің мәдени астанасы болып Түркияның Бурса қаласы сайланды. Алайда, келешекте Түркі әлемінің рухани әрі мәдени мекені ретінде бүкіл Қазақ елі қадір тұтатын киелі Ұлытауды ұсынса орынды болар еді. Яғни, қасиетті Ұлытау ол біздің ұлтымыздың алтын бесігі және тағылымды тарихымыздың куәсі.

2019 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті мен ТҮРКСОЙ-дың көмегімен Түркияның Ыстанбұл қаласында «Әл-Фараби» үйі ашылды. Сондай-ақ сол жылы ТҮРКСОЙ ұйымына мүше елдердің мәдениет министрлерінің Тұрақты кеңесі 2020 жылды «Абай жылы» деп жариялады.

2022 жылғы 31 наурызда Түркияның Бурса қаласында ТҮРКСОЙ ұйымына мүше елдердің мәдениет министрлерінің Тұрақты Кеңесінің кезектен тыс отырысы өтті. Бұл отырыста ұйымның атқарылған жұмысына баға беріліп, ағымдағы мәселелер талқыланды. Жиынның қорытынды декларациясына сәйкес, ТҮРКСОЙ ұйымының 2022-2025 жылдарға арналған Бас хатшысы болып Қырғыз Республикасының бұрынғы Мәдениет министрі, жазушы және драматург Сұлтан Раев сайланды.

Сонымен бірге, түркі интеграциясы аясында, 2010 жылғы 25 мамырда Астанада түркологияның халықаралық ғылыми орталығы ретінде Халықаралық Түркі Академиясы ашылды. Түркі Академиясын құру туралы келісімге 2012 жылы қол қойылды. Түркі Академиясының мүшелері: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия. Ал, Мажарстан бақылаушы мәртебесіне ие. Академияның штаб-пәтері Нұр-Сұлтан қаласында. Академияның мақсаты – түркі мәдениеті мен әдебиетін сақтауға, дамытуға бағытталған.

2021 жылдың 9 ақпанында Түркі академиясы Әлішер Науаидың туғанына 580 жыл толуына орай «Шығыстың жарық жұлдызы» атты жиын өткізді. Сондай-ақ, Академия 2021 жылы наурызда Низами Гәнжаuidің туғанына 880 жыл толуына орай «Шығыстың шоқ жұлдызы» атты жиын ұйымдастырды.

Халықаралық Түркі академиясында осы ұйымға мүше елдердің ғалымдары жұмыс істейді. Академия түркі әлеміне қатысты көптеген халықаралық жобаларды жүзеге асыруда. Осының арқасында көптеген ғылыми кітаптар жарық көрді. Сонымен қатар академия ғылым тұрғысынан түркология мен алтаистиканың негізгі мәселелерін зерттейтін «Алтаистика, түркология және монголистика» халықаралық журналын шығарады. Сондай-ақ, «GLOBAL-Turk» ғылыми-талдау журналы және Еуразияның түркітілдес кеңістігінде болып жатқан әлеуметтік-саяси, экономикалық, мәдени және басқа да процестерді кеңінен жариялайтын «Turkish Weekly» апталық бюллетені шығарылады. Сонымен бірге, Түркі Академия «Түркі әлемінің Атласын» дайындап шығарды.

Сонымен қатар, түркі интеграциясы аясында, 2009 жылы Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия басшылары Әзербайжанның Нахчыван қаласында өткен Түркітілдес мемлекеттер басшыларының саммитінде Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін (Түркі кеңесі) құру туралы келісімге қол қойды.

Ал, 2021 жылғы 12 қарашада Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің кезекті саммитінде «Түркі әлемінің келешегі - 2040» тұжырымдамалық құжаты қабылданып, Түркі кеңесінің атауы Түркі Мемлекеттер Ұйымы атауына өзгертілді. Яғни, кейбір сарапшылардың пікірінше, Түркі әлемі аясындағы бұл интеграция жаңа деңгейге көтерілді деген сөз.

Қазіргі таңда, түрк халықтарының басым бөлігі алты тәуелсіз республикада тұрып жатыр, атап айтқанда, Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия және Түрікменстан.

Сонымен бірге, Ресей, Қытай, Молдова елдері құрамындағы автономиялық республика, аудан, аймақтарда мекендеген түрк халықтары бар, яғни атап айтқанда:

1. Ресей Федерациясы құрамында: Татарстан Республикасы, Башқұртстан Республикасы, Алтай Республикасы, Тыва Республикасы, Саха (Якутия) Республикасы, Чуваш Республикасы, Дағыстан Республикасы, Хақас Республикасы, Қабарды-Малқар Республикасы, Қарашай-Шеркеш Республикасы. 2. Қытай Халық Республикасы құрамында: Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы. 3. Молдова Республикасы құрамында: Гагауыз автономиялық территориялық бірлігі [2].

Түрк халықтары қазіргі уақытта 30 астам этностардан тұрады. Түрк этностары Азия мен Еуропадағы халықтардың белгілі бір бөлігі. Олар шамамен 3 мың жылдан бері Еуразия өңірі мен оның айналасындағы аймақтарда тұрып жатыр. Түрк халықтары Азия, Еуропа және Африка арасындағы мәдени қарым-қатынастардың дәнекерлік қызметін атқарды. Көптеген түрк этностары Еуразияның шығысынан батысына дейін аралықта мекендегендері белгілі. Олар әртүрлі өңірлерде мемлекеттер құрып, өздерімен бірге мәдени жетістіктерін де таратты. Ежелгі кезеңдерден бері

² Ортақ түрк тарихы, Ғылым баспасы, Нұр-Сұлтан-2019

түрк халықтары қытай, тибет, үнді, иран, кавказ, славян, грек, герман, фин-угор және Сібір халықтарымен көршілес өмір сүріп, өзара мәдени қарым-қатынаста болды [3].

Жалпы алғанда, жан-жақты диалогты нығайтуда түркітілдес елдердің мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығы маңызды рөл атқарады. Сол себепті, барша түркі халықтарына ортақ тарихи мұраны және мәдени-гуманитарлық құндылықтарды одан әрі насихаттау үшін біртұтас мәдени және ақпараттық кеңістік қалыптастырған жөн. Ол үшін келешекте Түркі мемлекеттеріне «Euronews», «Мир», «History» сияқты мәдени ақпараттық, танымдық-ағартушылық ортақ спутниктік телеканал құру мүмкіндігін қарастыру орынды болар еді. Сарапшылардың пікірінше, түркі халықтарының мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығы болашақта серіктестіктің табысты саласы болып қала бермек.

Қорыта айтқанда, түркі интеграциясы өзінің мәдени-гуманитарлық, экономикалық әлеуетін нығайтып қана қоймай, халықаралық қатынастар жүйесінде де маңызды орын алуына толықтай мүмкіндігі бар.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1) Ортақ түрк тарихы (Ежелгі заманнан XV ғасырға дейін), Ғылым баспасы, Нұр-Сұлтан-2019;
- 2) Түркі мемлекеттерінің одағы, Ғылым баспасы, Астана-2016;
- 3) Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Алматы 2004;
- 4) <https://www.akorda.kz>
- 5) <https://www.turksoy.org/ru>
- 6) <https://twesco.org/>
- 7) <https://egemen.kz>
- 8) <https://strategy2050.kz/ru/news/kazakhstan-i-tyurkskiy-dialog-vektory-sotrudnichestva/>

УДК 327(620)(574)

Искаков Уалихан Досымханович, магистрант программы Магистр международных отношений (MIR)

Академия государственного управления при Президенте РК,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан.

Научный руководитель – Мажиденова Дарико Магауияновна,
доктор исторических наук, профессор

эл. почта: u.iskakov@apa.kz

ЕГИПЕТСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

³ Ортақ түрк тарихы, Ғылым баспасы, Нұр-Сұлтан-2019.

Казахстан и Египет, несмотря на большое географическое расстояние, связывают исторические и культурные связи. Одним из известных личностей 13 века является мамлюкский правитель страны пирамид – выходец из Казахстана Султан Бейбарс. Большинство образованных граждан признают огромный талант полководца, одержавшего блестящие победы в т.ч. над крестоносцами.

Благодаря подобным фактам, наша страна была узнаваемой задолго до обретения независимости. Кроме того, Египет был одним из первых государств, признавшим суверенитет Казахстана в декабре 1991 года.

Дипломатические отношения между Республикой Казахстан и Арабской Республикой Египет были установлены 6 марта 1992 г. и в течение года в двух странах были открыты дипломатические представительства.

Высокий уровень двустороннего сотрудничества был заложен во время первого официального визита Первого Президента РК – Елбасы Н.А.Назарбаева в Египет в феврале 1993 г., по итогам которого были подписаны в т.ч. соглашения об основах взаимоотношений и сотрудничестве и о торгово-экономическом сотрудничестве между РК и АРЕ. Второй и третий визиты главы государства в АРЕ (март 2007 г., май 2008 г.) позволили активизировать сотрудничество практически во всех сферах двусторонних отношений.

Президент Египта Хосни Мубарак впервые посетил Казахстан с официальным визитом в ноябре 2006 года. Это был первый и долгожданный визит руководителя дружественной страны. Данное мероприятие позволило выработать общие позиции в основных вопросах международной повестки дня (укрепление международной безопасности, в частности идея о созыве Международной Конференции по борьбе с терроризмом и борьба с распространением ядерного оружия), а также заметно увеличить товарооборот между двумя странами.

Революции, прошедшие в Египте в 2011 и 2013 гг. внесли свои коррективы в дальнейшее экономическое развитие страны. Вновь избранный Президент АРЕ Абдель Фаттах Ас-Сиси акцентировал свое внимание на внешнеполитическую сферу, в частности активизировал работу по продвижению египетского экспорта на внешний рынок, а также по привлечению инвестиций в свою страну.

Официальный визит А.Ф.Ас-Сиси в Казахстан в феврале 2016 года ознаменовал новый этап в истории двусторонних отношений. Было подписано множество соглашений в т.ч. в торгово-экономической сфере. Кроме того, Египет подписал Договор участия в выставке «ЭКСПО-2017» и Устав Исламской организации по продовольственной безопасности.

24 февраля 2022 года состоялся телефонный разговор Президента РК К.К.Токаева с Президентом Арабской Республики Египет А.Ф.Ас-Сиси. Касым-Жомарт Токаев отметил, что связи между Казахстаном и Египтом имеют глубокие исторические корни. В этом году исполняется 30 лет с момента установления дипломатических отношений, за этот период удалось

добиться успехов во взаимодействии в различных сферах. Вместе с тем Президент Казахстана высказал мнение, что на сегодняшний день потенциал казахско-египетских отношений используется не в полной мере, и призвал египетского лидера наращивать сотрудничество в торгово-экономической сфере. В завершение беседы Глава нашего государства пригласил А.Ф.Ас-Сиси посетить нашу страну в удобное для него время [1].

6 марта 2022 года Президент РК К.К.Токаев направил поздравительное послание Президенту Арабской Республики Египет А.Ф.Ас-Сиси. Глава государства отметил, что за столь короткий по историческим меркам срок наше сотрудничество, основанное на традиционной дружбе, стремительно развивалось и превратилось в тесное и надежное партнерство. Он также отметил, что сегодня Египет является одним из важнейших политических партнеров Казахстана не только в арабском мире, но и на всем Африканском континенте [2].

6 марта 2022 г. главы внешнеполитических ведомств двух стран обменялись поздравлениями в честь 30-летия установления дипломатических отношений. Заместитель Премьер-Министра – Министр иностранных дел РК Мухтар Тлеуберди отметил, что Египет был одной из первых стран, признавших независимость Казахстана и установивших дипломатические отношения, и с того исторического периода сотрудничество двух стран стремительно развивалось и достигло высокого уровня. Министр Мухтар Тлеуберди выразил уверенность, что отношения между Казахстаном и Египтом, основанных на принципах дружбы и надежного партнерства, будут и впредь развиваться на благо наших народов [3].

Взаимодействие между МИДами Казахстана и Египта характеризуются регулярными контактами руководств ведомств. С момента установления дипломатических отношений между министерствами состоялось семь раундов политических консультаций. В ходе переговоров стороны, как правило, обсуждают текущее состояние и перспективы дальнейшего развития двустороннего сотрудничества во всех сферах, а также взаимодействие в международных организациях.

Сложившиеся теплые отношения между двумя странами позволили Казахстану заручиться поддержкой своих инициатив на международной арене.

Так, Каир поддержал созыв СВМДА, развитие межрелигиозного диалога, создание Исламской организации по продовольственной безопасности, резолюцию ГА ООН о «Всеобщей декларации по достижению мира, свободного от ядерного оружия», «Кодекс поведения для достижения мира, свободного от терроризма» и т.д.

Особенно хотелось бы отметить поддержку Египтом Съезда лидеров мировых и традиционных религий, заседания которого проводятся каждые три года с 2003 года в столице Казахстана. Активное участие Шейхов аль-Азхара, Верховных имамов М.Тантауи, А.ат-Тайеба, Министра вакуфов Х.Закзука во

многим способствовало подъему авторитета и успешному проведению мероприятий.

Активно продолжает развиваться межпарламентское сотрудничество. В Мажилисе и в Сенате Парламента Казахстана функционируют депутатские группы дружбы «Казахстан-Египет». Члены законодательных органов активно участвуют в мероприятиях не только двух стран, но и в многосторонних форумах.

Особое место в двусторонних отношениях занимает торгово-экономическое сотрудничество.

В последние годы наблюдается положительная динамика роста товарооборота. В 2019 году до пандемии коронавируса объем торговли между Казахстаном и Египтом составил 97,81 млн. долларов (экспорт – 13,49 млн., импорт – 84,32 млн.), что является лучшим результатом за последние 10 лет. В 2021 году товарооборот составил 80,34 млн. долларов (экспорт – 6,97 млн., импорт – 73,37 млн.). Экспорт в основном включает в себя нефтепродукты, изделия из металла, семена из льна и т.д., а импорт – лекарства, одежду, цитрусовые, химикаты, ароматизаторы и т.д. [4]

Большую роль в развитии торгово-экономических отношений играет Казахстанско-египетская межправительственная комиссия по торгово-экономическому, культурно-гуманитарному и научно-техническому сотрудничеству (МПК). Каждую сторону составляют представители практически всех госорганов. Сопредседателем МПК с казахстанской стороны является Министр культуры и спорта, с египетской – Министр международного сотрудничества. Всего состоялось пять заседаний МПК: в Каире (май 1995 г., декабрь 2003 г., март 2017 г.), в Астане (июнь 2001 г., февраль 2007 г.).

С 2016 по 2022 гг. состоялось более 10 крупных бизнес-форумов с участием представителей деловых компаний Казахстана и Египта, среди которых можно выделить мероприятия в Астане в марте 2017, в марте 2019, а также в г. Шарм эль-Шейх в феврале 2021 г.

Весомую часть двусторонних отношений составляет взаимодействие двух стран в культурно-гуманитарной сфере.

В октябре 2016 г. в одном из главнейших парков Каира – парке «Свободы и дружбы» состоялась торжественная церемония открытия памятника великому казахскому поэту, писателю и просветителю Абаю Кунанбайулы. Кроме того, имя великого Абая носит одна из улиц столицы Египта.

В декабре 2017 г. состоялась презентация трилогии знаменитого казахского писателя Ильяса Есенберлина «Кочевники», переведенной на арабский язык. Наряду с этим, осуществлен перевод на арабский язык художественного фильма «Кочевник», снятого в 2005 г. по мотивам второй части Трилогии.

11-14 апреля 2018 г. в рамках реализации президентской программы «Рухани жаңғыру», а также в честь празднования 20-летия столицы Казахстана

– города Астаны, в театрах оперы Каира и Александрии прошли грандиозные концерты «Қазақ Елі Классик» оркестра народной и симфонической музыки Казахского национального университета искусств под руководством Народной артистки Республики Казахстан, ректора университета Айман Мусаходжаевы.

В ноябре 2018 г. в конкурсной программе 40-го юбилейного Каирского международного кинофестиваля приняли участие казахстанские картины «Ласковое безразличие мира» и «Река». Кроме того, во внеконкурсном разделе был показан фильм казахстанского и российского режиссера Сергея Дворцевого «Айка», где снялась Самал Еслямова, которая впервые в истории бывших постсоветских республик получила первый приз на Каннском международном фестивале в номинации «За лучшую женскую роль». С.Еслямова вошла в жюри Каирского кинофестиваля.

В январе 2019 г. в рамках реализации Президентской программы «Рухани жаңғыру» и программной статьи «Семь граней Великой степи» Казахский национальный университет им. аль-Фараби открыл научно-образовательный центр аль-Фараби на базе Каирского университета. К открытию центра был приурочен международный научный семинар «Философские наследия аль-Фараби».

В ноябре 2019 г. в Каире состоялась презентация антологий современной казахской поэзии и прозы на арабском языке. Антологии казахской прозы и поэзии доставлены в более чем 5 тысяч библиотек, университетов и научных центров 22 стран, которые входят в Лигу Арабских государств с охватом читательской аудитории в 500 миллионов людей.

В этой связи, 2020 год стал известен в стране и за рубежом, в т.ч. в Египте, как год просвещения и увековечивания исторического значения произведений великих личностей казахского народа Абая Кунанбаева и Абу Насра аль-Фараби.

В июле 2020 года в Каире опубликована книга на арабском языке под названием «Наставления Абая народу Казахстана», автором которой является Директор департамента исследований проповеди Министерства вакуфов Египта, известный теолог Халед ас-Саид Ганем. В своем труде египетский ученый дает разъяснения значения «Слов назидания» великого казахского поэта, их философского смысла, видения проблем национального воспитания и мировоззрения, морали и права. Это не первая книга Халеда ас-Саида Ганема о наследии Абая и о Казахстане в целом. В период с 2014 по 2017 год он работал преподавателем в Казахстанско-египетском университете исламской культуры «Нур-Мубарак» и написал большое количество научных трудов, посвященных истории, религии и культуре казахского народа [5].

В марте 2021 года в Каире состоялась международная конференция на тему «Вклад Второго Учителя Абу Насра аль-Фараби в развитие исламской цивилизации», посвященная 1150-летию Абу Насра аль-Фараби. В ходе двухдневного мероприятия казахстанские и египетские ученые провели всесторонний анализ вклада Абу Насра аль-Фараби в философию,

политологию, метафизику, лингвистику, психологию, медицину и музыку. Была также презентована книга «Мысли и изречения Абу Насра аль-Фараби», изданная на арабском языке [6].

Практически каждый год Казахстан участвует в Каирской международной книжной выставке, которая считается одной из крупнейших в мире. Мероприятия, как правило, проходят с участием Президента Египта Абдель Фаттаха Ас-Сиси. В казахстанском павильоне размещаются политические, исторические, познавательные и другие книги о Казахстане на английском и арабском языках. Также выставляются переведенные на арабский язык произведения таких классиков, как Абай, И.Есенберлин, а также книги о великих личностях Великой степи, наших предках Аль-Фараби, Бейбарсе и др.

31 января 2022 года, в рамках 53-ей Каирской международной книжной выставки была презентована брошюра со статьей Главы государства «Независимость дороже всего», переведенной на арабский язык. Издание иллюстрировано фотографиями о Казахстане и дополнено справочной информацией, адаптирующей восприятие арабговорящей аудитории к истории казахского народа. Египетские эксперты акцентировали внимание на том, что издание данной работы казахстанского лидера дает возможность широкому кругу египетских читателей познакомиться с интересной историей независимого Казахстана, стать наглядным доказательством того, что Казахстан и Египет активно укрепляют взаимовыгодное двустороннее сотрудничество [7].

Налажено взаимодействие в сфере образования и науки. Подписаны соглашения между Министерством образования и науки Республики Казахстан и Министерством высшего образования и науки, меморандумы о сотрудничестве между Казахским национальным университетом имени аль-Фараби и университетом Айн-Шамс, а также КазНУ и Каирским университетом. В настоящее время в Египте обучается более 100 студентов из Казахстана (в основном в теологическом университете Аль-Азхар, а также в частных религиозных и языковых центрах, около 10 студентов в университетах Каира и Айн-Шамс).

19 марта 2019 года на филологическом факультете Каирского университета состоялось официальное открытие специальности «Казахский язык». С начала того же учебного года впервые в университете прошел первый открытый урок казахского языка, который преподается как отдельный предмет в рамках реализации программы «Духовное возрождение».

В целом, активные отношения Казахстана и Египта объективно отражают стремление обеих сторон максимально использовать возможности взаимовыгодного сотрудничества.

Египет, который в настоящее время играет ведущую роль в арабском и исламском мире, всегда будет оставаться важным вектором внешней политики Казахстана. В этой связи, анализируя развитие двусторонних отношений

между двумя странами, необходимо вести поиск новых форм взаимовыгодного взаимодействия во всех сферах сотрудничества.

Список использованных источников:

1. Состоялся телефонный разговор Президента Касым-Жомарта Токаева с Президентом Арабской Республики Египет Абдул-Фаттахом Халилом ас-Сиси // <https://akorda.kz/ru/sostoyalsya-telefonnyy-razgovor-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-s-prezidentom-arabskoy-respubliki-egipet-abdul-fattahom-halilom-as-sisi-2411116>;

2. Казахстан и Египет: 30 лет вместе//www.gov.kz/memleket/entities/mfa-cairo/press/news/details/337436?lang=ru;

3. Казахстанско-египетскому партнёрству 30 лет //www.gov.kz/memleket/entities/mfa-cairo/press/news/details/337437?lang=ru;

4. СТАТИСТИКА ВНЕШНЕЙ И ВЗАИМНОЙ ТОРГОВЛИ //<https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6>;

5. В Каире вышла в свет книга «Наставления Абая народу Казахстана»// www.gov.kz/memleket/entities/mfa-cairo/press/news/details/81054?lang=ru;

6. В Египте прошла международная конференция, посвященная 1150-летию Абу Насра аль-Фараби//www.gov.kz/memleket/entities/mfa-cairo/press/news/details/175637?lang=ru;

7. В рамках Каирской международной книжной выставки состоялся круглый стол на тему: «Независимость дороже всего»// <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-cairo/press/news/details/319665?lang=ru>.

ӘОК 140.1

Атабаева Н.Е. Қазақ қыздар педагогикалық университеті,
Орыс тілі және әдебиеті кафедрасының оқытушысы, магистр
Колганатова С.Б. «Астана Медицина университеті»КеАҚ, Әлеуметтік –
гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, магистр
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.
aliku2019@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Қазіргі замандағы тіл туралы ғылымының даму кезеңінде позитивтік біліммен шектелмей, тілдің қағидалық-әдіснамалық шеңберден тереңірек, әрі кеңірек қарастырылуы ғылымдар арасындағы байланыстар ауқымын кеңейтіп отыр. Бұрынғы кездегі сыртқы тіл, білімінің, яғни экстралингвистикалық зерттеу объектісіне тән болған мәселелер біртіндеп тіл білімінің ішкі зерттеу аясына ене бастады, сөйтіп интралингвистикалық ғылымдардың өзінен табылды. Осы арқылы көптеген мәселелер тілтану ғылымына тікелей қатысы бар, оны зерттеуші айналып өте алмайтын тұрақты зерттеу нысандарына

айналды, сол арқылы тіл білімінің өзіндік зерттеу объектісі кеңейіп отырғандығын, тіл білімінің өзінің зерттеу пәні бойынша өткен ғасырлардағы тілтанудан гөрі көлемдірек және кеңірек екендігін көреміз. Былай түсіндірілген тілдің өзі бұрынғы номиналисттік тұрғыдан келгендегі шартты таңбалардың жүйесі бола отырып, сонымен қатар семиотиканың аясындағы салаға жататын ғылым деген пайымдаудан, енді тіл-алдымен рухани табиғатты бар және когнитивтік белсенділігі болып шығатыны көреміз. Өткен ғасырдағы тіл білім негізінен структуралистік түсініктің аясында дамыса, қазіргі тіл білімі когнитивтік пайымдаудың шеңберінде ауысып келеді. Бұл жағдай тіл білімінің қазіргі замандағы кезең бойынша ғылыми даму көрінісін береді.

Бұндай мәселелерге қазіргі тіл туралы ғылымның төмендегідей зерттеу нысандары жатады. Олар: тіл және мәдениет, тіл және ойлау, тіл және сана, тіл және қоғам, сонымен бірге адам танымына қатысын зерттейтін сала ретінде көрінеді. Осылармен қатар тіл біліміне осыларды түсіндіретін теориялық-әдіснамалық білім де енеді.

Бұлар, тіл, болмыс және ойлау, таным әртүрлі философиялық тұғырламалардан әртүрлі түсіндірілуі мүмкін. Оларды бір-бірінен бөлек, тәуелсіз құбылыстар ретінде немесе ішінара сәйкес құрылымдар ретінде қарастырады. Кей жағдайда мүлде теңестіріп те жібереді де, арасындағы айырмаларды көрсетуді мақсат етпейді.

Тіл философиясының өзіндік бастауы ретінде алдымен болмыстың өзі қаралады. Ал тіл және ойлау оны адам санасына енгізуші деп түсініледі де, бұл күйіндегі тіл және сана мен таным таза болмыстың өзіне қарсы қойылып ажыратылады. Бұндай жағдайда тіл философиясының міндеттері болмыс пен тілдік көрініс беретін сананың ара қатынасын талдау болып шығады.

Тіл философиясындағы концепциялар бойынша болмыс пен бастапқы күйінде бір бірінен тәуелсіз немесе өзара сәйкес құрылымдар ретінде лингвистикалық философия “дуализм”, ал екіншісі “монизм” деген атау алды. Оның алдындағы немістің классикалық философиясы дәстүріндегі теориялық рефлексияда сана мен болмыстың байланысы ретінде ойлауға басым назар аударса, неоплатонизмде болмыс пен сананың арасындағы байланыстың басты мәселесі ретінде назар аударуды тілдің өзіне қарай бұратын.

Тіл мен ойлаудың және болмыстың ара қатынасы тым жалпы түрде алғанда бұл саладағы неғұрлым маңызды бірліктердің ара қатынасын көрсетуге ұмтылады. Олар алдымен сөздер мен атаулар, тілдік таңбалар, сөйлемдер мен тілдің синтаксисі және грамматикалық категориялар болып табылады. Екіншіден мұндай маңызды бірліктеп болып ойлау, лгикалық пайымдау, тұжырымдар, ұғымдар, білім-таным, сонымен бірге логиканың өзіндік категориялары, концерт болады. Үшіншіден, бұлардың қатарына зерттеудегі маңызды бірліктер ретінде заттар, қасиеттер, қатынастар, процестер жатады. Тіл философиясы концепцияларында бұлардың соңғысы алғашқы элементтер, болмыстық бастаулар ретінде аталады.

Тіл теориясының өзінде трансцендиттілік пен имманеттілік қарама-қарсы қойған глоссематика ғылымында Л.Ельмеслев имманеттілікті жақтаған болатын. Бұған дейін тіл трансцендеттік тұрғыдан зерттеліп келді дей отырып, имманетті тұрғыдан қаруды ұсынған болатын. Бұл көзқарас тіл философиясындағы мәселерден шектеуге әкелді. Ал француз тілтанушысы Э.Бенаенист өзі атаған “тілдің имманентті шындығын” тікелей қарастыруды ұсынады. Осы тұрғыдан келгенде, тіл теориясының өзі неғұрлым философиялық зерттеу объектісіне айналады.

Философиялық заңдылықтар мен қағидалар тілдің неғұрлым жалпы заңдарын түсіндіру үшін қолданылады, ал тілдік деректер нақты жағдайдағы бірқатар философиялық мәселелерді шешу үшін алынады. Философиялық бағларланған тіл білімінде тілдің гносеологиялық мәртебесі көрінеді.

Бұл бағыттардың бәрінде де тіл және болмыс, сана үштігінің аясындағы мәселелер қаралады. Бірінші жағдайда басты назар тілдің мәні мен табиғатына, мақсаты мен қызметтеріне, шартты мен формаларына және өмір сүру заңдылықтарына аударылады, ал екінші жағдайда бұлай басты назар тілдің өзін ұстау міндетті емес.

Тілді рух жігері деп танитын В.Фон Гумбольдт қағидаларынан бастап, рух болмысының баспанасы ретінде таныған М.Хайдеггерге дейін, сонымен бірге құрылымдар, системалар, типтер, сипаттамалар ретінде көрген Ф.Соссюрдан бастап, Л.Витгенштейнге дейін көптеген көзқарастар бар. Ал философтардың философиялық константалары (тұрақтылары) философиялық тұрақтылардың көрінісіндегі жеке жағдайлар деген қағиданы ұстанған Э.Жильсон мен өз ілімін «барлық нормалардың универсумын қамтитын теориялық рефлексия» деп атаған философия ақиқат бастауларды зерттеулерді мақсат етсе, тілдің өзі рефлексиялы емес, стихиялы көрініс ретінде философиямен бірге адамның дүниетанымындағы екі символикалық форма болып табылады. Осы арқылы тіл мен философияның арасындағы бірлік көрінеді. Неміс философы Х-Г Гадамердің ойынша «тіл – адам мен болмыс арасындағы байланыстырушы елші іспетті». Ал тілдің өзі бұл тұрғыдан тек тіл ғана емес, әлемнің тұтастығы болып табылады.

Еуропалық тіл білімінде тіл туралы ғылымның, дингвистиканың өзі философияның айсынан бөлініп шыққандықтан, антикалық замнан бастап қандайда бір байланыстар мен тұтастықта қаралғандықтан, алғашқы тілтанушылардың өзі негізінен философтар болып отырады. Ойшылдардың тілге деген қызығушылық зерттеулері әрқашан философиялық сипатта болатын. Заттар, ойлау және атаулар мен сөздер – бұлар болашақ тіл философияның алғашқы зерттеу көңіл бөлінсе, тіл мәселесіне қандай жоғары көңіл бөлінсе, тіл мәселесіне де сондай дәрежеде көңіл бөлінумен келеді. Лингвофилософиялық мәселелер философиялық герменевтика мен Х-Г Гадамер негізін салған лингвистикалық герменевтикадан көрініс береді. Бұл салада алдымен тіл мен ойлаудың болмысқа қатыстылығы зерттеледі.

Философия болмысты бейнелеудегі «грамматикалық иллюзиялардан арылу үшін тілді сынау» деп түсінген Л.Виттенштейн логикалық жағынан

кемел тіл құрастыруды мақсат еткен Б.Рассел еңбектері өткен ғасырда тіл философиясының назарында болды.

Тіл философиясында тілдің семантикалық, синтаксистік және прогматикалық жақтарына көңіл бөлетін парадигма қалыптасқан. Олардың бірі – семантикалық парадигма, немесе есімдер философиясы, ол атаулар мен есімдердің болмысқа қатысына назар аударады. Екіншісі предикатор философиясы – немесе синтаксистік парадигма пайымдаудың негізі ретінде предикаторға көңіл бөлінеді. Ал үшіншісі прагматикалық парадигма тіл мен сөйлеуші Адам арасындағы қатынасқа назараударады. Оның алғашқысы атаулар туралы ілім ертеден бері келе жатқан көне мәселе болса, предикаттар философиясын қалыптастырған неопозитивистердің Вена, әсіресе Вашава мектебі болатын (А.Тарский т.б). Ал үшіншісі Оксфорд және Кембридж мектептері (Дж. Остин, Р.Монтегю т.б) арқылы көрінеді.

Тіл және философия, яғни тіл, сөйлеу, ойлау, сана, таным, болмыс арақатынасы мәселесі қазіргі таңдағы гуманитарлық білімнің ең күрделі салаларының бірі болып қалып отыр. «Әлемді зерттеуші тіл бейнелеген сипатта кіәреді» деген Э.Кассирердің пікірінде ақиқаттың ұшы жатыр. Тіл – адамзат баласының болмысты танып білу және бейнелеу құралы ретінде көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бажутина, Н. С. Философия языка : учебное пособие – Новосибирск : 2011. 47 с.
2. Светлана Песина: Философия языка. Учебное пособие Москва: 2016г. 124с.

УДК К65 502.3(0)

Kopisheva Aigerim

1st grade student of «Astana» International University, HIGHER SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES, «Astana» International University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: kopishevaaigerim03@mail.ru

Scientific adviser: Aksamal Isaliyeva

Ph.D, associated professor of «Astana» International University «Astana» International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

E-mail: issaliyeva.axamal@gmail.com

RELEVANCE OF THE ENVIRONMENTAL CHALLENGES ON THE GLOBAL AGENDA

ABSTRACT

The article presents the factual history of climate change since the 1960s, its impact on the environment and theoretical, practical solutions and their application to eliminate a global ecological catastrophe. Research has been carried out on current environmental issues. Studying research works, books, scientific works of ecologists of the last century, current years and the scientific, theoretical and material contribution to solving the problems of eradicating the global problem, a significant difference was revealed in the sharp change in climate, its impact on the environment and further actions to resolve the problems. In the article, along with the study and analysis of scientific research works, theoretical as well as practical solutions were provided regarding climate change and artificially created eco-problems.

Key words: humanity, global environment, environmental degradation, climate.

АКТУАЛЬНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ В ГЛОБАЛЬНОЙ ПОВЕСТКЕ ДНЯ

Копишева Айгерим Амангельдиевна

Студентка 1 курса «Astana» International University, Высшей школы социально-гуманитарных наук,

«Astana» International University, Нур-Султан, Казахстан,

E-mail: kopishevaaigerim03@mail.ru

Научный руководитель: Исалиева Аксамал Маратовна

Ph.D, доцент Международного университета "Астана"

«Astana» International University, Нур-Султан, Казахстан

E-mail: issaliyeva.axamal@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье представлена фактическая история по изменению климата начиная от 1960х годов, ее влияние на экологию и теоретические, практические решения и их применения по устранению глобальной экологической катастрофы. Было проведено исследование в области актуальных экологических проблем. Изучая исследовательские работы, книги, научные работы экологов прошлого века, нынешних лет и научно-теоретический и материальный вклад в решение задач по искоренению глобальной проблемы было выявлено существенная разница в резком изменении климата, его воздействие на окружающую среду и дальнейшие действия по разрешению проблем. В статье вместе с изучением и анализом научно-исследовательских работ были предоставлены теоретические, а так же практические решения касательно изменения климата и искусственно созданных эко-проблем.

Ключевые слова: человечество, глобальная среда, ухудшение окружающей среды, климат.

ЖАҒАНДЫҚ КҮН ТӘРТІБІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Копишева Айгерим Амангельдиевна
*«Astana» International University, Әлеуметтік және гуманитарлы
ғылымдар жоғары мектебі, I курс студенті,
«Astana» International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
E-mail: kopishevaaigerim03@mail.ru*

Ғылыми жетекшіі: Исалиева Аксамал Маратовна
*Ph.D, "Астана" Халықаралық университетінің доценті
«Astana» International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: issaliyeva.axamal@gmail.com*

АНДАТПА

Мақалада 1960 жылдардан бастап климаттың өзгеруінің нақты тарихы, оның қоршаған ортаға әсері және теориялық, практикалық шешімдері және жаһандық экологиялық апатты жою үшін қолданылуы көрсетілген. Қазіргі экологиялық мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді. Өткен ғасырдағы, қазіргі жылдардағы экологтардың ғылыми-зерттеу еңбектерін, кітаптарын, ғылыми еңбектерін және жаһандық проблеманы жою мәселелерін шешуге қосқан ғылыми-теориялық және материалдық үлестерін зерделей келе, климаттың күрт өзгеруінде, оның әсер етуінде айтарлықтай айырмашылық анықталды. қоршаған орта және проблемаларды шешу үшін одан әрі әрекеттер. Мақалада ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерделеу және талдаумен қатар климаттың өзгеруіне және жасанды түрде құрылған эко-проблемаларға қатысты теориялық және практикалық шешімдер қарастырылған.

Тірек сөздер: адамзат, жаһандық қоршаған орта, қоршаған ортаның нашарлауы, климат.

Introduction

The environment is the foundation and support of human existence, as well as the existence and foundation of sustainable human development. Unquestionably, environmental protection has become a common development strategy for all countries throughout the world. People are currently attempting to achieve the historical path of post-industrial society, as well as the environment and the environment throughout development. To achieve success and long-term growth, all countries must fulfill their responsibilities and responsibilities in the sphere of environmental management, in order to connect the map of environmental protection [1], [2].

Main idea

1. The beginning of beginnings?

There is increasing risk of the existence of a global crisis: global environmental degradation. Concerns about the state of the environment have deep historical roots, but those concerns became apparent in the nineteen-sixties after the publication (in nineteen-sixty two) of Rachel Carson's seminal book, *Silent Spring*, and its emergence in the modern environmental movement in some countries (Carson nineteen sixty-two) [3]. Since then, and particularly since the nineteen-eighty millennium, significant scientific efforts have been made to study and document the state of the global environment and the nature of global environmental changes. The sheer number, size, and complexity of these problems can seem overwhelming, and some commentators have argued that they represent a cumulative and ongoing human impact on the environment that has profoundly changed the earth's surface [4]. The Millennium Ecosystem Assessment there have been many assessments of global environmental change since the nineteen-eighties. These assessments have painted a completely negative picture of the state of the global environment and the impact of human activity. The Millennium Ecosystem Assessment, published in its year two thousand and fifth, reports that humans have changed ecosystems more rapidly and more extensively in the past fifty years than in comparable time periods. Additionally, the Millennium Ecosystem Assessment found that around sixty percent of the ecosystem services examined were damaged or unsustainable, including freshwater, capture fisheries, air and water purification, regional climate regulation. and local, natural hazards and pests [5].

2. Situation nowadays

The situation nowadays on this subject is neither better nor worse than we would like. This year, in July, humanity has exhausted its annual supply of resources. What does that mean? This means that humanity has been consuming resources for a year, which are calculated according to statistics and calculations. Biased consumer attitudes towards goods and resources do not give our planet time to replenish its resources. Right now humanity is in debt to our planet. The pandemic improved this situation by several percent last year. However, with the restoration of life after the quarantine and the lifting of the restriction, the situation worsened again. "On August 22, humanity exhausted its annual supply of natural resources: water, clean air, soil and the like that the planet can restore in one year. In 2020, resources were depleted a month later than the previous year.". This is stated in the annual report of the international organization Global Footprint Network [6].

3. Great decisions and their creators

Boyan Slat is a Dutch inventor and businessman who works on technological solutions to global problems. Mr.Slat is the founder and CEO of The Ocean Cleanup; a Dutch foundation that develops advanced systems to remove plastic from the world's oceans. At the age of eighteen, Boyan developed a concept that uses natural ocean forces to passively capture and concentrate plastic from the ocean, which

could reduce the theoretical cleanup time by millennia to just a few years. In February of two thousand and thirteen Boyan Slat finished studies in aerospace engineering at TU Delft to found The Ocean Cleanup [7].

After four years of reconnaissance expeditions, testing, and many design iterations, the world's first ocean cleanup system was launched in San Francisco on September 8, two thousand and eighteen, followed shortly thereafter by deployment within the Great Garbage Patch from Pacific Ocean.

Due to the weather modification poses there are great challenges for municipalities, states, and individuals when building and exchanging infrastructure solutions. Quite a few executives are racking their brains on how best to process a mountain of plastic waste because the emissions pose a serious public health risk. With a new perspective on infrastructure solutions, PlasticRoad has developed a series of products that meet these complex and modern challenges. PlasticRoad offers a comprehensive solution for floods, polluting emissions, plastic waste and soft soils. A road, temporary water storage and drainage, all in a circular and adaptable structure to the climate [8], [9].

The last decision for environmental protection. Above-listed ways to save the planet from pollution were chosen for a reason. If to combine these two ideas into one, then it will be possible to use the collected garbage from the oceans and immediately recycle it into high-quality roads.

4. Globalization of decisions

The Sustainable Development Goals (SDGs), also known as Global Goals, were adopted by the United Nations in 2000 as a universal call to action to end poverty, defend the planet and ensure that around two thousand and thirty people appreciate and appreciate peace. The seventeen SDGs are integrated: they recognize that action in one area affects results in another and that development must balance social, economic and environmental sustainability. Countries are committed to prioritizing progress for those furthest behind. The SDGs aim to end poverty, hunger, AIDS (**acquired immunodeficiency syndrome**) and etc. [10], [11].

The 12 GOAL SDG: The efficient management of nation's shared natural resources, and the way humanity dispose of toxic waste and pollutants, are necessary targets to attain this goal. Encouraging industries, businesses and consumers to recycle and reduce waste is equally important, as is supporting developing countries to move towards more sustainable patterns of consumption by two thousand thirty [12].

The 13 GOAL SDG is about globalization of solving climate changing: “These actions must also go hand in hand with efforts to integrate disaster risk measures, sustainable natural resource management, and human security into national development strategies. It is still possible to limit the increase in global mean temperature to two degrees Celsius above pre-industrial levels, aiming at 1.5°C, but this requires urgent and ambitious collective action.” [13].

Conclusion

Humans are increasingly changing the environment on a global scale. The climate is warming, populations of many species are declining, pollution is affecting ecosystems and human health, and human society now faces new risks related to changes in sea level, disease, safety food and climatic catastrophes. Earth planet is the only home and the main goal for the people is to make every effort to eradicate global ecological issues.

REFERENCES:

1. Jianping L. Report on Global Environmental Competitiveness (2013) “Global Environmental Issues and Human Wellbein” / L. Jianping, L. Minrong, W. Jinnan. — Berlin: Springer, 2013. — 846 с. — Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-54678-5_1
2. Baynes G. Nature Education. Global and Regional Ecology / G. Baynes. — Cambridge: Nature Education, 2014. — 155 с. — Режим доступа: <https://www.nature.com/scitable/knowledge/global-and-regional-ecology-13228222/>
3. Carson R. “The Story of Silent Spring” (1962) / R. Carson. — New York City : The New Yorker , 1962. — 55 с. — Режим доступа: <https://www.nrdc.org/stories/story-silent-spring>
4. Environment U. Fifth Global Environment Outlook (GEO-5) Summary for Policy-Makers UNEP, 2012. / U. Environment // Fifth Global Environment Outlook (GEO-5). — 2012. — С.1-1. — Режим доступа: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=387&menu=1515>
5. Blewitt J. Understanding Sustainable Development Unit 1 The Challenge of Sustainable Development. 4.1 Global environmental issues / J. Blewitt. — Abingdon-on-Thames: Routledge, 2017. — 426 с. — Режим доступа: https://www.soas.ac.uk/cedep-demos/000_P501_USD_K3736-Demo/unit1/page_22.htm#
6. Lucenko Y. Chelovchestvo ischerpalo zapas prirodnnykh resursov na 2020 god i nachalo zhit' «v dolg» / Y. Lucenko // Rubryka. — 2020. — С.1-1. — Режим доступа: <https://rubryka.com/ru/2020/08/23/den-ekologicheskogo-dolga/>
7. Slat B. Boyan Slat / B. Slat // Boyan Slat. — 2019. — С.1-1. — Режим доступа: <https://boyanslat.com/index.html>
8. Plastic R. PlasticRoad / R. Plastic // PlasticRoad. — 2020. — С.1-7. — Режим доступа: <https://plasticroad.com/en/>
9. MacRebur L. MacRebur / L. MacRebur // MacRebur. — 2020. — С.1-11. — Режим доступа: <https://macrebur.com/>
10. Development Programme U. United Nations Development Programme / U. Development Programme // United Nations Development Programme. — 2015. — С.1-1. — Режим доступа: <https://www.undp.org/>

11. Development Programme U. THE SDGS IN ACTION / U. Development Programme // 2021 United Nations Development Programme. — 2015. — С.1-1. — Режим доступа: <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>

12. Development Programme U. Goal 12 RESPONSIBLE CONSUMPTION AND PRODUCTION / U. Development Programme // 2021 United Nations Development Programme. — 2015. — С.1-1. — Режим доступа: <https://www.undp.org/sustainable-development-goals#responsible-consumption-and-production>

13. Development Programme U. Goal 13 CLIMATE ACTION / U. Development Programme // 2021 United Nations Development Programme. — 2015. — С.1-1. — Режим доступа: <https://www.undp.org/sustainable-development-goals#climate-action>

УДК 327:353 (574)

Кусаинов Асхат Рефкатович, магистрант 1-го курса,
Специальность «Международные отношения», Институт дипломатии
Академии государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан.
Научный руководитель – Мармонтова Таисия Викторовна.
Адрес электронной почты автора: A.Kussainov@apa.kz

СТРУКТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО ВЕДОМСТВА КАЗАХСТАНА НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Введение

Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в своем Послании «Новый Казахстан: Путь обновления и модернизации» акцентировал внимание на том, что «сегодня на планете разразился разрушительный геополитический шторм. Поэтому нам нужно твердо придерживаться стратегического курса, нацеленного на защиту суверенитета и территориальной целостности государства, обеспечение коренных интересов нашего народа» [1].

Разразившейся геополитический шторм и сопутствующая неопределенность, вероятнее всего предтеча к формированию нового мирового порядка, который, еще по прогнозам дипломата Генри Киссинджера «никогда прежде не создавался на базе столь многообразных представлений, в столь глобальном масштабе, и, который, должен сочетать в себе атрибуты исторических систем равновесия сил с общемировым демократическим

мышлением, а также стремительно развивающейся современной технологией» [2].

Основная часть

Известные события «Трагического января», с которыми столкнулся Казахстан, не имели прецедента и стали реальным вызовом и испытанием на государственную состоятельность. Преодолевая сложный этап нашей истории, Казахстан, столкнулся с другим вызовом глобального характера, но, тем не менее, вышел на новый этап государственного развития, провозгласив строительство «Жаңа Қазақстан» [3]. Возникает вопрос, как Казахстан будет реализовывать свою внешнюю политику в условиях трансформирующегося мира?

Еще в 2001 году доктор исторических наук, профессор Ильяс Козыбаев отмечал, что «желательно сугубо политико-дипломатическими средствами вести поиск согласия и совпадающих интересов с зарубежными государствами, выстраивать партнерские или союзнические отношения на основе международного взаимодействия. Это вытекает из тенденций расширения числа участников международной деятельности и утраты монополии МИД на осуществление внешних сношений, влияние глобализации на специализацию и формы дипломатии» [4]. Можно согласиться с мнением автора, однако, с тех пор, геополитическая обстановка осложнилась, и реализация внешнеполитического курса требует совершенствования, в том числе, пересмотра взаимодействия Министерства иностранных дел с регионами страны. В этих условиях не приходится говорить об утрате МИД монополии на внешнюю политику, рациональнее сказать о его эффективном структурном развитии.

В концепции внешней политики Республики Казахстан обозначено, что Министерство иностранных дел, осуществляет разработку основных направлений внешней политики..., координацию деятельности центральных исполнительных органов в отношениях с иностранными государствами, межгосударственными объединениями и международными организациями. В свою очередь, государственные органы ... при координирующей роли МИД, осуществляют работу по выполнению международных договоров и обязательств страны, вырабатывают тактические подходы и конкретные предложения в области внешней политики [5].

Говоря о координирующей роли МИД, логично подметить, что для центральных государственных органов, а также для учреждений расположенных в городе Алматы, где функционирует его представительство [6], имеется возможность непосредственной координации как говорится «на месте», у остальных регионов такой возможности нет. Безусловно, можно прибегнуть к современным технологиям и использовать вариант дистанционной координации, но как быть с практической составляющей и вытекающими из этого вопросами: «Кто? Где? Как?».

Приведем следующий пример, в том числе, из собственного опыта, имевшего место в 2021 году в Павлодарской области. Учитывая традиционно

тесные добрососедские отношения, город Павлодар заключил соглашение с российским городом Новосибирск, тем самым установив побратимские отношения [7]. Если сама церемония подписания прошла в атмосфере взаимозаинтересованности, то отсутствие специализированного структурного подразделения, а также специалистов во внешнеполитической сфере в акимате города Павлодара [8], равно как и в акимате Павлодарской области [9], отразились в вопросах, организационно-протокольного характера, требовавших компетентной координации.

Осенью того же года в акимат Павлодара поступило предложение, касательно развития сотрудничества с польским городом Ополе [10]. Для региональных исполнительных органов такого рода предложения возможность расширения взаимовыгодного сотрудничества с ближним и дальним зарубежьем. Однако, прежде чем принять или отклонить предложение, требуется согласование Министерства иностранных дел, в виду того, что принятие государственными органами решений внутреннего характера, потенциально способных иметь внешнеполитические последствия, в обязательном порядке согласовывается с МИД [5]. В данном случае не понятен механизм согласования. Ведь есть вопросы, предписывающие конфиденциальность, оперативных решений и непосредственного участия.

Де-факто отсутствие внятного механизма взаимодействия Министерства иностранных дел с регионами республики, прежде всего относительно координации и согласования, вкупе с отсутствием специализированных структурных подразделений в сфере внешней политики, а также специалистов, владеющих необходимыми компетенциями в указанной области в самих регионах, понижает уровень подготовки и проведение не только мероприятий с международным участием, но и отрицательно сказывается на имидже и т.д.

Принимая во внимание административно-территориальные особенности Казахстана и геополитические необходимости, целесообразно рассмотреть возможность открытия представительств Министерства иностранных дел Республики Казахстан в регионах страны. При этом организовать работу соответствующего структурного подразделения, отвечающего за данное направление работы, в самом МИД. Кроме того, стоит обратить внимание на кадровый потенциал, а именно на подбор специалистов, соответствующих занимаемым должностям. Все вместе позволило бы систематизировать и обеспечить должным образом реализацию поставленных задач во внешней политике, помимо прочего, оказать практическое содействие местным исполнительным органам в решении вопросов, связанных с международным сотрудничеством и др.

Заключение

Известно, что подходы к реализации внешней политики зависят от уникальности условий существования и собственного исторического опыта. В этом смысле объясняется приверженность Казахстана – многовекторности, прагматизму и проактивности в своей внешней политике [5]. Структурное

развитие внешнеполитического ведомства - Министерства иностранных дел, в виде организации региональных подразделений, сбалансирует взаимодействие МИД и регионов, поспособствовав эффективному продолжению стратегического курса страны в период геополитической неопределённости и строительстве «Жаңа Қазақстан».

Список использованных источников:

1. Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана от 15 марта 2022 года «Новый Казахстан: Путь обновления и модернизации» <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> .
2. Г. Киссинджер: Дипломатия. 1994.-18 с.
3. Выступление Главы государства К.К. Токаева на заседании Мажилиса Парламента Республики Казахстан от 11 января 2021 года «Уроки «Трагического января: Единство общества – гарантия независимости» <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-zasedanii-mazhilisa-parlamenta-respubliki-kazahstan-1104414> .
4. И. Козыбаев: Дипломатия Казахстана: страницы истории. 2001.-157 с.
5. Указ Президента Республики Казахстан от 6 марта 2020 года «О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000280> .
6. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2004 года №1118 «Вопросы Министерства иностранных дел Республики Казахстан» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001118> .
7. Соглашение об установлении побратимских отношений между городом Новосибирском (Российская Федерация) и городом Павлодаром (Республика Казахстан) от 12 августа 2021 года.
8. Официальный интернет-ресурс акимата города Павлодара <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar/vl/about/structure?lang=ru>
9. Официальный интернет-ресурс акимата Павлодарской области <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar/about/structure/51/1?lang=ru> .
10. Письмо Посольства Республики Казахстан в Республики Польша от 1 ноября 2021 года «О развитии сотрудничества между городом Ополе (Республика Польша) и городом Павлодар (Республика Казахстан)».

УДК 327.54

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ШИЕЛЕНІСУІ

Қазахбаев Акансери Галымжанович

*Астана халықаралық университетінің тарих А-1 тобының
студенті. Нұр-Сұлтан қ., akazaxbaev@list.ru*

*Ғылыми жетекші: тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент Өскембаев Қ.С.*

Екінші дүниежүзілік соғыс барысында фашистік-нацистік идеологияның және милитаризмнің күйреуі алып күштердің жаңа әлемдік қарым-қатынасына әкелді. Дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық қатынастың дамуы бірнеше негізгі жағдайға байланысты болды. Фашизмнің күйреуі нәтижесінде демократиялық күштердің әлемдік ықпалы күшейе түсті. Соғыстан жеңілген Германия, Италия, Жапония ұлы мемлекеттер қатарынан шығып, Франция және Ұлыбритания секілді мемлекеттердің экономикасы айтарлықтай құлдырады. Бұрынғы ірі елдер арасынан екі алып мемлекет-АҚШ пен КСРО шешуші күшке айналды.

Соғыс аяқталған соң КСРО мен Батыс елдері арасындағы шиеленістер бұрынғыданда қатты байқала бастады. Халықаралық сахнада шиеленістер өрши түсіп, ядролық соғыс қаупін туғызды. Шиеленістердің шығу тарихы әртүрлі болғанымен, негізі КСРО мен АҚШ арасындағы дүниежүзіне жеке-дара билік жүргізу болды. КСРО басшылары басқа елдерге социалистік идеяны күштеп енгізіп, өз ықпалын әлемге таратпақ болды. Бұл саясат ең алдымен Еуропа мен Азияда көрініс тапты. Әсіресе шығыс Еуропа мен Азиядағы бірнеше елдердің КСРО қолдауымен жасалған халықтық-социалистік революциялары бұған дәлел болды. Соғыс кезінде қызыл армия азат еткен шығыс Еуропа елдеріне кеңес одағы өзінің қатаң бақылауын орнатып, буржуазиялық қатынастарды жойып, еркіндікті шектеп, билікке коммунисттерді қоюға күш салды. Сол арқылы капиталистік жүйеге соққы беруді ойлады. Социалистік идеяны негізге ала отырып осы арқылы даму жолына түскен елдер социалистік лагерь деп аталды [1].

АҚШ пен Ұлыбритания қайраткерлері Еуропаға социалистік идеологияның тарауына, КСРО ықпалымен еркіндікті, бостандықты шектейтін коммунистік идеяның таралуына жол бермеуге тырысты. АҚШ әлемдік көшбасшылыққа ұмтылып, өз қолдаушыларымен КСРО-ға қарама-қарсы лагерь құрды. Екі тарап арасындағы талас «қырғиқабақ соғыс» өртен тұтандырып, жер бетінің әр аумағында қантөгіс, соғыстарға әкелді.

Соғыстан кейін, БҰҰ құрылып, жеңіліс тапқан елдермен бітімге келуге мүмкін туды. Ол келісімдер 1946-47 жылдары жүзеге асты. Жеңілген елдердің экономикасын қалпына келтіруге және саяси жағдайын тұрақтандыруға КСРО мен АҚШ арасында идеологиялық бәсекелестік басталды. Екі тарапта жеңілген елдерге өз даму жолын ұсынды. Соның нәтижесі ретінде Германия төртке бөлініп, батыс бөлігі АҚШ, Франция, Ұлыбританияға және шығыс аумағы КСРО қарамағына өтті. Ары қарай АҚШ, Франция, Ұлыбритания иелік етіп отырған бөліктер бірігіп 1949 жылы Германия Федеративтік Республикасы(ГФР), КСРО-ға қараған аумақта Германия Демократиялық Республикасы(ГДР) құрылды. Кеңес үкіметі ГДР аумағына өз әскерін кіргізіп қорғауға алады, тіпті Шығыс Германияны батыстан аулақ ұстау үшін 1961 жылы 12-тамызда Берлин қабырғасын тұрғызды [2].

«Қырғиқабақ соғыс» алғышарттарының:идеологиялық, геосаяси, мәдени-діни кешені қалыптасты. Көпшілік 1946 жылы 5-наурызда Уинстон Черчилльдің Американың Флутон қаласында сөйлеген сөзін “қырғи-қабақ

соғыстың” басталуына түрткі болды деп санады. Ал, шын мәнінде У.Черчилльдің сөйлеген сөзінің негізгі мақсаты-Кеңес Одағын қатаң агрессияшыл, адам бостандығын шектейтінін, Шығыс Еуропаны басқа әлемнен бөліп тастағанын айыптап, еркіндікті қолдайтын жалғыз әлемдік күш АҚШ екенін мойындап, оны алға тартты [3].

У.Черчилльдің Флутонда сөйлеген сөзінен кейін, белсенді насихаттау басталып кетті. АҚШ үкіметі “коммунизмді тежеуді” ресми доктринасы ретінде жариялап, “атом дипломатиясына”, анығырақ атом қару-жарағын қолдану қатеріне сүйене бастады. АҚШ-та атом бомбалары болды және кез-келген уақытта атом бомбасын америкалық бомбалаушылар Еуропа мен Тынық мұхитындағы әскери базаларынан КСРО аумағына жеткізе алу қабілеті болды. Өзге ел аумағында атом қаруын қолданған алғашқы ел ретінде АҚШ болып танылды. Оған дәлел ретінде, Хиросома мен Нагасакидегі атомдық жарылысты байқауға болады. Сол тұста кеңес одағында ядролық қару болмады және АҚШ үкіметі КСРО тарапынан жасалған шабуылға жауапты соққы ретінде төтеп бере алады деп шешті. Ұлыбритания АҚШ-тың атом бомбасы болғандықтан, КСРО-дан әскери артықшылығы басым екендігіне сенді. Ұлыбритания мен АҚШ арасында тығыз әскери ынтымақтастықтың қажет екендігін дәлелдеді. Ядролық шабуыл қаупіне душар болған Кеңес Одағы өзінің ядролық қаруын жасау ісін жылдамдатты. Нәтижесінде, 1949 жылы 29-тамызда Семей полигонында кеңестік атом бомбасының алғашқы сынағы өтті. Сөйтіп, 1949 жылы атом бомбасы тек екі елде-КСРО және АҚШ-та ғана болды [4]

«Қырғиқабақ соғысының» басты мазмұны-АҚШ пен КСРО арасындағы тікелей соғыссыз текетірес, ғаламдық ықпал ету аймағын кеңейту. Екі жүйеде индустриалдық қоғам қағидаттарына сүйенгендіктен, өнеркәсіптердің өсуін, ресурстарды тұтынуды арттырды. Экономикалық дамудың әртүрлі заңдарына сүйенген екі жүйенің ресурстар үшін күресі олардың текетіресін туғызды. Екі түрлі күштің ықпалымен жекелеген елдерде қақтығыстар туындасада, екі державаның арасында ашық соғысқа әкеле қоймады. Одақтастар арасындағы күштің теңдігі ірі державалардың билік өкілдерін тікелей ашық шайқас бастауға жібермеді.

Әлемге өз ықпалын арттырғысы келіп, таласқа түскен екі державаға да қосылмай, өз даму жолына түскен мемлекеттерде болды. Ол елдер тобын “Үшінші Әлем” елдері деп атаймыз. Қырғиқабақ соғыс өрті тұтанып, әлем екі жүйеге бөлініп жатқан жылдар аралығында отарлық езгіден енді ғана құтылып шыққан [Оңтүстік-Шығыс Азия](#), [Африка](#), [Латын Америкасы](#) елдері шартты түрде «Үшінші Әлемге» жатқызылды [4].

Жер бетін бөлуге таласқан екі мемлекет те қару-жаракты күшейтуге және заманауи техника мен қаруларды игеруге кірісті. Осындай үдеріс “жанталаса қарулану” деп аталады. Екі блоктың бәсекелестікте тек қарулану ғана емес, ақпараттық соғысқа да өте мән берді. Екі жүйе әлемге өздерінің артықшылықтарын көрсетуге тырысты.

Америкалық «коммунизмді тежеу» доктринасының маңызды бөлігі- Батыс елдеріне экономикалық және әскери көмек беру. Бұл бағыттағы алғашқы ресми қадам Г.Трумэннің доктринасы еді. Осы жоспар бойынша Грекия мен Түркиядан келіп түскен өтініштерге сілтеме жасай отырып, Г.Трумэн бұл елдерге коммунизммен күресу үшін әскери және экономикалық көмек көрсететінін айтты. Г.Трумэн доктринасының іске асуы осы елдерден бастау алды [5].

АҚШ үкіметі Батыс Еуропадағы одақтастарына ерекше назар аудара отырып, 1947 жылы Американың мемлекеттік хатшысы Джон Маршаллдың сөйлеген сөзінде айтылған еуропалық елдерге көмек көрсетудің арнайы жоспарын әзірледі. Бұл жоспар тарихта-“Маршалл жоспары” болып аталып кетті. Батыс Еуропаның 16 елі АҚШ-тан көмек алуға дайын екенін білдірді. Бірақ Кеңес одағы Маршалл жоспарын мойындамай, оны “Еуропаны қанау жоспары” деп атап, оған қатысудан бас тартты. КСРО-ның даму жоспарына оны жақтайтын барлық мемлекеттер және Финляндия қосылды. Маршалл жоспарын іске асыру 1948 жылдың сәуір айында басталды. Оны жүзеге асыру мақсатында халықаралық Еуропа экономикалық ынтымақтастық ұйымы(ЕЭЫҰ) құрылды.

Маршалл жоспары тарихтағы табысты экономикалық бағдарламалардың бірі бірі болды. Өйткені жоспар алға қойған мақсаттарының барлығына қол жеткізді. Еуропалық елдердің экономикасы соғыстан зардаптарынан қалпына келтірілді. Өздерінің сыртқы қарыздарын өтей алды. Коммунистер ықпалы әлсіреді, тіпті Батыс Еуропа елдерінің үкіметтерінде коммунистер болмады. Әлемнің биполярлы жүйеге өтуі-АҚШ пен КСРО-ның әскери күштерінің тұрақты күшейуіне әкелді [6].

Соғыстан кейін, социалистік жүйе қалыптасқан тұста, Батыс Еуропа елдері, алдымен ортақ қорғаныс жүйесін құру туралы шешім қабылдады. Артынша Канада және Америкамен “Еуропа мен Солтүстік Америка арасындағы қауіпсіздік пен өзара міндеттемелер туралы” келіссөздер өткізді. Нәтижесінде, 1949 жылы сәуір айында Солтүстікатлантикалық келісім ұйымы(НАТО) құрылды. Бұл келісімге ең алғашқылар болып 12 мемлекет қосылды. Олар: АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Франция, Италия, Португалия, Дания, Исландия, Норвегия, Нидерланд, Бельгия және Люксембург. Кейіннен ұйымға 1952-1982 жылдары төрт еуропалық ел:Түркия, Испания, Грекия, ГФР қосылды. Осылайша, ұйымға мүше елдер саны 16-ға жетті. НАТО-осы ұйым шеңберінде мүше-елдер қауіпсіздікті қозғайтын кез-келген саяси, әскери мәселелер бойынша шешім қабылдайды. Солтүстікатлантикалық келісім ұйымы құрылғаннан бастап, бүгінгі күнге дейін әділ әрі тұрақты бейбітшілікті орнатуға бағытталған іс-шараларды жүзеге асырып келеді. “Қырғиқабақ соғыс” барысында Америка өзгеде құрылықтар мен аумақтардағы елдермен әскери келісімдерге қол қойды. Осы келісімдер нәтижесінде:АМҰ, АНЗЮС, СЕАТО, СЕНТО секілді өзге аумақтарда, құрылықтарда әскери ұйымдар құрылды. Оның мақсаты-НАТО-ның Батыс Еуропадағы рөлін өзгеде елдерге орнату еді [7].

Социалистік лагерь елдерінің достығы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін көріне бастады. Кеңес үкіметінің қолдауымен Шығыс Еуропада коммунистер басқарған үкімет билікке келді. И.В.Сталин қайтыс болғаннан кейін 1955 жылы 14 мамырда Албания, Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Румыния, КСРО және Чехословакия арасында Достық, ынтымақтастық және әскери, саяси көмек бойынша Варшава шартына қол қойды. Осы шарттың нәтижесінде Варшава шарты ұйымы(ВШҰ) құрылды. Ал, шын мәнінде бұл ұйымның мақсаты НАТО қарсы жауап еді. Ұйымның негізгі мазмұны-ұйымға мүше елдердің бірі АҚШ немесе Батыс Еуропа тарапынан шабуылға ұшыраған жағдайда бір-біріне дереу жәрдем көрсетуге, әсіресе қарулы күштерді қолдана отырып көмек беруге міндеттелді.

ВШҰ мен НАТО арасындағы мәселелер жаңа дүниежүзілік соғысқа әкеле жаздаған Берлин және Кариб(Куба) дағдарыстары орын алды. 1959-1962 жылдары Шығыс немістерінің Батыс Берлин жеріне қарай қашуы Берлин дағдарысының тууына үлкен себепші болды. Бұл тәртіпсіздіктерді тоқтату мақсатында ГДР және ГФР арасына Берлин қабырғасы салынды және бақылау-өткізу пункттері қойылды. Қабырғаның көтерілуі екі блок арасындағы шиеленісті күшейте түсті. Бранденбург қақпасының пункттерінде кеңестік және америкалық танкілер әкелінді. Екі одақ арасындағы соғыс өртінің тұтанып кету қаупі кеңес үкіметі танкілерді шегарадан алып кеткен соң барып сейілді. Берлин қабырғасының маңызы биполярлы жүйенің символына айналды [8].

1962 жылы басталған Кариб дағдарысы ядролық соғыстың басталып кетуіне сәл-ақ қалды. Мұның бәрі КСРО-ның Куба жеріне өзінің орташа қашықтықтағы зымырандарын орналастыруынан басталды. Жауап ретінде АҚШ Түркиядағы зымырандарын КСРО-ға қарай бағыттады. Барлық әлем ядролық соғыстың басталуынан қауіптеніп екі елдің әрекетін үздіксіз бақылаумен болды. Шиеленіс КСРО мен АҚШ басшылары Н.С.Хрущев пен Дж.Кеннеди тікелей байланысқа шығу арқылы дағдарысты бейбіт жолмен шешуге бекінді. Кеңес зымырандарының Кубадан шығарылуы және Америка өз зымырандарын Түркиядан алып кету келісімімен аяқталды [9].

1956 жылдан бастап Шығыс Еуропа елдерінде социалистік жүйеге қарсы бағытталған көтерілістер Венгрияда, Чехословакияда бой көтере бастады. Бұл көтерілістердің басты мақсаты-КСРО-ның билігіне наразылығы, халықтың демократияға қарай ұмтылуы еді. Бірақ ВШҰ әскерді көтерілістерді күшпен басып, КСРО өз жақтас мемлекеттерінің ішінде туған демократиялық күштерді жоюға тырысып отырды.

Екі блок арасында тек әскери ғана емес, экономикалық қауымдастықтарда пайда бола бастады. 1949 жылы Болгария, Венгрия, Румыния, Польша, Чехословакия, ГДР және КСРО мүше болған Экономикалық өзара көмек кеңесі(ЭКК) құрылды. Ал батыс елдері арасында 1957-1993 жылдары аралығында Еуропа экономикалық қауымдастығы(ЕЭҚ) жұмыс істеді. Бұл қауымдастық ары қарай Еуропалық Одақтың құрылуына үлгі болды.

“Қырғиқабақ соғыстың” тағы бір саяси ойын аренасына айналған жер бұл-Корея түбегіндегі 1950-1953 жылдардағы Корей соғысы. Оның бастамашысы Корей Халық Демократиялық Республикасының(КХДР) басшысы Ким Ир Сен саналды. Ал Оңтүстік Кореяның сол кездегі үкімет басшысы және ең алғашқы президенті-Ли Сын Ман болды. Ким Ир Сен Оңтүстік Кореяны түгелдей КХДР-ге қосуды көздеді және Сталинге Оңтүстік Корей аумағында социалистік бүкілхалықтық көтеріліс ұйымдастыруына сөз берді. Солтүстік Корея әскерлері Оңтүстік Корея аумағына басып кіріп, Сеулды басып алды. БҰҰ КХДР-ді және оған қолдау білдіріп отырған ҚХР мен КСРО-ның әрекеттерін айыптап, құрамында американың қарулы күштері басым түскен әскерлер Солтүстік Корей әскерлерін екі ел арасын бөліп жатқан 38-параллельден ысырып тастады. Соғыс келіссөздер арқылы Кореяның екіге бөлінуін бекіткен 1954 жылы Женева декларациясының бекітілуімен аяқталды. Нәтижесінде Корей түбегі КСРО және АҚШ ықпал ету аймағына айналды. Корей түбегіндегі шиеленіс бүгінгі күнге дейін ақпараттық соғыс арқылы жалғасып келеді [10].

1950-жылдардың соңы мен 1960-жылдардың басы АҚШ пен КСРО қатынастарының жақсару кезеңі болды. Оның қалыптасуы Кеңес Одағының сыртқы саясатындағы өзгерістер арқасында орын алды. Бірақ 70-жылдардың соңында АҚШ пен КСРО арасындағы қатынастарда қайтадан қайшылықтар орын алды. Әлемде революциялық жаңару үрдісі жалғасты. 1974 жылғы Эфиопиядағы революция, 1975 жылы Ангола мен Мозамбиктегі революциялық үкіметтердің құрылуы, 1978 жылы Ауғанстандағы төңкеріс, 1979 жылы Никарагуадағы Сомоса режимін құлату және сол жылы болған Ирандағы шахқа қарсы Ислам революциясы Америка тарапына жеңіліс ретінде тиді.

Кеңес үкіметі “Үшінші әлем” елдеріне көмек беру арқылы өз жағына шығаруды көздеді. 1979 жылдың желтоқсан айында Ауғанстанға кеңес әскерінің кіруі, әлемнің қоғамдық пікірінің ашу-ызасын тудырды.

1981 жылы Америка басшылығына Р.Рейганның келуімен КСРО-ға қатыста Американың саяси бағдары күрт қатаңдады. Р.Рейганның жанталаса қарулану туралы бағдарламасы қабылданып, жаңа қарулар өндірісі жолға қойылды. 1980 жылдардың басындағы АҚШ пен КСРО арасындағы қарым-қатынастың қайшылыққа қайта келуі-екеуінің де өзгеріп отырған халықаралық жағдай дұрыс баға бере алмауынан деп түсіндірілді.

1985 жылы Кеңес Одағы басшылығына М.С.Горбачевтің келуімен Америка мен Кеңес Одағы арасындағы қарым-қатынас жақсара бастады. Жаңа саяси ойлаудың алдына бірнеше нақты шарттар қойылды және КСРО-ның өзге елдермен қатынасын қалыпқа келтіруге күш салды. Кеңес Одағы басшылығы қарусыздану үдерісін жандандырды. 1985 жылы Женевада, 1986 жылы Рейкьявикте, 1987 жылы Вашингтонда өткен кеңестік-американдық келіссөздер оң нәтижесін берді, кеңес-американдық қатынастар айтарлықтай жақсарды [11].

Еуропадағы халықаралық қатынастардың шиеленістерін жоюда Германияны біріктіру маңызды рөл атқарды. 1989 жылы 9-қарашада ГФР мен ГДР шегарасы ашылып, «Берлин қабырғасы» қиратылды. 1990 жылдың қазан айында ГФР мен ГДР біріктірілді. 1990 жылы Еуропаның қарапайым қарулы күштері келісім шартына қол қоюы Еуропадағы қақтығыстың аяқталуын білдірді. Ялта-Потсдам халықаралық байланыс жүйесі құлдырай бастады. 1980 жылдың алғашқы жартысындағы биполярлы қарсыласудың нәтижесінде Кеңес Одағы экономикалық жағынан әлсіреді. КСРО АҚШ-пен енді тең дәрежеде жарыса алмады. 1989 жылы 3-желтоқсанында Жерорта теңізіндегі Мальта аралында КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.С.Горбачев АҚШ президенті бірінші Джордж Бушпен кездесті. Кездесу кезінде КСРО мен АҚШ “қырғиқабақ соғыстың” аяқталуын ресми жариялады. 1991 жылы 1-шілдесінде Варшава шарты ұйымы өз жұмысын тоқтатты. Биполярлы жүйеден әлем көпполярлы қарым-қатынасқа көшті. КСРО-ның ыдырауы бәсекеде АҚШ-тың басып озып, жеңіске жеткендігін көрсетті.

Сонымен бүгінде көпполярлы саяси қарым-қатынас қазіргі кезде әлемде орын алып жатыр. Мемлекеттер бұрынғыдай екі жүйеге бөлінбей өз сыртқы саясатын әртүрлі ұстанымдармен жүргізіп келеді. Дегенмен, экономикада және саясатта “қырғиқабақ соғыстың” жаңа кезеңі іс жүзінде орын алуда. Қазіргі кездегі бәсекелестік Еуроодақ пен АҚШ-тың жақтаушылары және Ресеймен оның одақтастары арасында қазірде шиеленістер туып отыр. АҚШ пен Еуропа елдері барша әлемге демократия мен еркіндікті насихаттап, адам құқықтарын сақтауды еске салуда. Ал, Ресей, Қытай, КХДР, Иран, Белоруссия және т.б. елдер сөз жүзінде демократиялы елміз дегенімен, шын мәнінде өздерін демократия мен еркіндікті жаншушы ел екендерін көрсетуде. Тіпті, өзге елдердің ішкі мәселесіне араласу арқылы өзінің агрессиялық саясатын орындағысы келетінін байқауға болады. Оған дәлел, Ресейдің Сириядағы оппозициялық күштерді басып отырған билікке көмектесуі, Грузиядағы сепаратистік күштерді қолдауы, Украина территориялық тұтастығына нұқсан келтіріп Қырымды тартып алуы, қазіргі кезде болып жатқан арнайы әскери операция деген желеумен Украина жеріне басып кіру, сол жердегі ДХР және ЛХР-ді мойындауы және т.б. Жалпы алғанда, Ресейдің “Орыс әлемін” қорғаушысы деген желеумен өзге елдердің ішкі ісіне араласуы олардың шовинистік ұстанымын айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Адалбек Н.А., Мақашева К.Н., Байзақова Қ.И. *Дүние жүзі тарихы*. -Алматы: Мектеп, 2019.
2. Қожажаметұлы К., Шүпекөв Ә., Ғұбайдуллина М. *Дүние жүзі тарихы*. -Алматы: Мектеп, 2013.
3. <https://historyrussia.org/tsekh-istorikov/archives/fultonskaya-rech-uinstona-cherchillya-1946-goda.html> 05.03.2016
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/Третий_мур 08.03.2022
5. Чернявский Г., Дубова Л. *Трумэн*. -Москва. «Молодая гвардия», 2016.
6. https://kk.wikipedia.org/wiki/Маршалл_жоспары 28.01.2018
7. <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html>

8. https://kk.wikipedia.org/wiki/Кыргы_кабақ_согысы 19.03.2022
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Карибский_кризис 05.04.2022
10. https://kk.wikipedia.org/wiki/Корей_согысы 06.08.2021
11. Болховитинов Н.Н. История США. В 4-х томах. -М.: Наука, 1983.

УДК 007

Нургалиев Рахат Агыбаевич, магистрант 1-го курса, Специальность «Международные отношения», Институт дипломатии Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан.

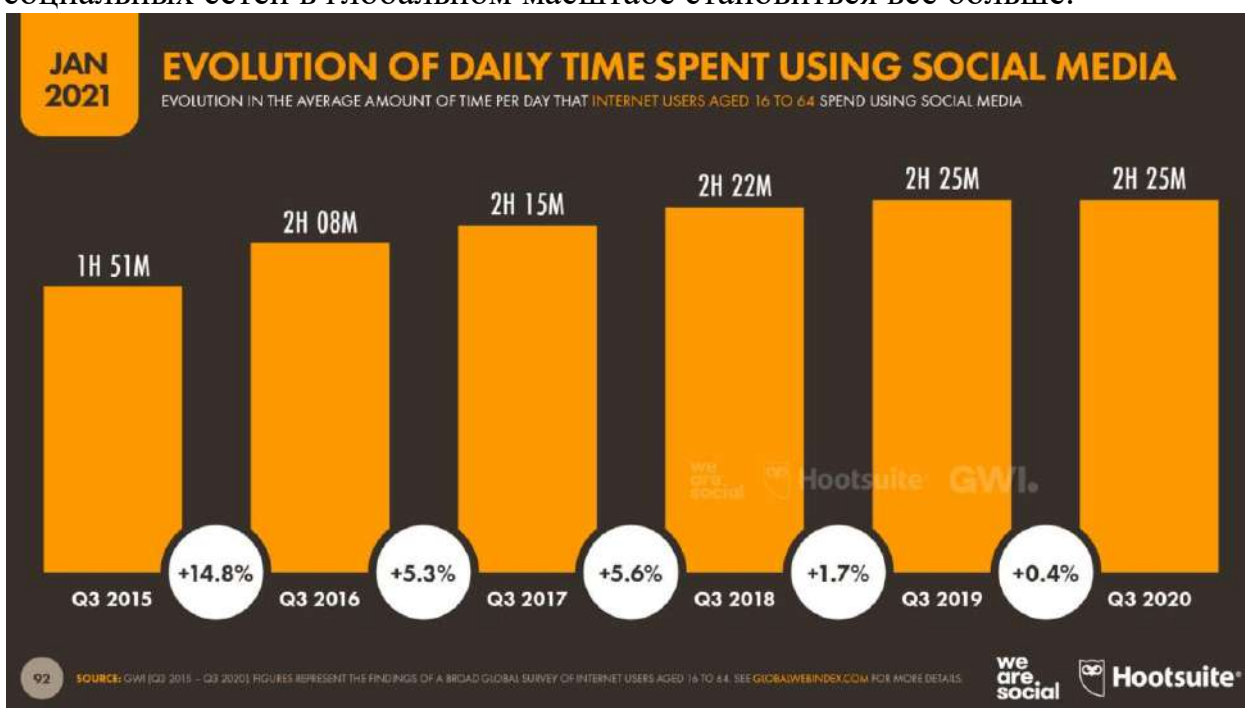
Научный руководитель – Сомжүрек Баубек Жұмашұлы.

Адрес электронной почты автора: r.nurgaliyev@apa.kz

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА

Введение

Общеизвестно, что всемирная сеть является своего рода средой для обмена информацией и знаниями. Ежегодно количество подписчиков социальных сетей в глобальном масштабе становится все больше.

*(данные приведены We Are Social и Hootsuite в ежегодном отчёте о состоянии цифровой сферы Global Digital 2021)

В январе 2021 года интернетом пользовались 4,66 миллиарда человек во всём мире, что на 316 миллионов (7,3 %) больше, чем в прошлом году. Уровень проникновения интернета сейчас составляет 59,5 %. Однако

COVID-19 значительно повлиял на сбор данных о количестве пользователей интернета, поэтому фактические цифры могут быть выше.

На сегодняшний день в мире насчитывается порядка 4,20 миллиарда пользователей социальных сетей. За последние 12 месяцев эта цифра выросла на 490 миллионов, что означает рост более чем на 13 % в годовом исчислении. Социальными сетями в 2021 году пользовались 53,6 % мирового населения [1].

В Казахстане, согласно информации Бюро национальной статистики (2020 г.), доля пользователей интернета составило 88,2 % от всего населения [2]. По данным Forbes Kazakhstan, казахстанцы в среднем тратят 255 минут (более 4 часов) в день на пользование интернетом, в частности на общение в мессенджерах и просмотр социальных сетей [3].

ЦЕЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТА, 2020, %
(БЮРО НАЦИОНАЛЬНОЙ СТАТИСТИКИ РК)

Если говорить об охвате и популярности, то наибольшее количество активных пользователей зарегистрировано в следующих социальных сетях:

Наименование соц.сети	Казахстан (данные Datareportal «Digital Reports») (2020 г., млн.)
YouTube	10
Vkontakte	7,3
Instagram	6,8
Facebook	2,4
Telegram	2

Справочно: в настоящее время в Фейсбук насчитывается более 2,5 млрд пользователей. По прогнозам экспертов, к 2030 году количество пользователей составит 5 млрд человек.

Как видно из представленных сведений, в современном мире социальные сети и цифровые технологии стали реальным инструментом влияния на массы, где географические границы перестали быть ограничителем для коммуникаций.

Вместе с тем, несмотря на имеющиеся позитивные стороны, социальные сети также являются потенциальной средой для незаконных действий со стороны злоумышленников.

К примеру, вирусные посты позволяют противникам распространять дезинформацию и фейки с помощью поддельных аккаунтов, ботов и больших данных, чтобы создавать условия для достижения своих целей.

В этой связи, в данной работе будет рассмотрено влияние социальных сетей на кибербезопасность ряда стран, а также какие меры необходимо предпринять для предупреждения вызовов и угроз.

Основная часть

В соответствии с Концепцией кибербезопасности («Киберщит Казахстана»), утвержденной постановлением Правительства РК от 30 июня 2017 года №407 под кибербезопасностью понимаются состояние защищенности информации в электронной форме и среды ее обработки, хранения, передачи (электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры) от внешних и внутренних угроз, то есть информационная безопасность в сфере информатизации [4].

Вместе с тем, на международном уровне четкого определения термина кибербезопасности не встречается. В разных странах понимание данного термина может отличаться в силу их национальных приоритетов.

29 июня 2021 года состоялась конференция Международного союза электросвязи (МСЭ) при ООН, в рамках которой опубликовано 4-е издание отчета по Глобальному индексу кибербезопасности.

Так, по результатам проведенного анализа экспертами МСЭ ООН, Республика Казахстан поднялась на 9 позиций и занимает 31 место (ранее – 40-е) в Глобальном индексе кибербезопасности.

В Региональном рейтинге Казахстан расположился на 2-м месте после Российской Федерации [5].

Согласно данному рейтингу в топ 10 лучших стран вошли: США, Великобритания, Саудовская Аравия, Эстония, Корея, Сингапур, Испания, РФ, ОАЭ и Малайзия.

В целях проведения сравнительного анализа предлагается рассмотреть опыт некоторых из перечисленных стран.

США

Соединенные Штаты одними из первых начали относиться к обеспечению кибербезопасности как к задаче стратегической важности.

Теракты 11 сентября 2001 года, а также возрастающая угроза для экономики, все больше зависящей от ИКТ, заставили Администрацию Дж. Буша мл. пересмотреть задачу обеспечения безопасности объектов критически важной инфраструктуры.

Возникла потребность в интегрированном подходе, который и был сформулирован в 2003 г., когда появилась «Национальная стратегия защиты киберпространства». В соответствии с этой стратегией, ответственность за обеспечение безопасности киберпространства была распределена между агентствами и федеральными министерствами, а координирующим органом стало созданное годом ранее Министерство внутренней безопасности США (МВБ). Согласно Стратегии 2003 г., МВБ не только несет особую ответственность по предотвращению ущерба, несанкционированного доступа и вывода из строя инфраструктуры, но и совместно с министерствами и агентствами, а также частным сектором участвует в международных переговорах, в том числе по выработке международных принципов поведения, а также в обмене информацией [6].

Согласно действующей стратегии страны по обеспечению безопасности киберпространства, требуется дальнейшее расширение возможностей киберразведки и национальной системы киберзащиты для превентивных киберударов и заблаговременного проникновения в информационные системы противника до момента начала его кибератаки.

В идеале система киберзащиты США должна быть нацелена на реализацию возможности нанесения превентивных киберударов, а также проникновения в информационные системы противника до начала им кибератаки. Для эффективного решения задач обеспечения кибербезопасности (киберзащиты) в интересах национальной безопасности в США разработана стратегия «единства усилий», в рамках которой для решения этих задач объединены усилия всех важных министерств, ведомств, силовых структур и ведущих коммерческих организаций

Ответственность за эффективное решение задач кибербезопасности возложена на Управление национальной безопасности (УНБ) и МВБ, в рамках которого созданы и функционируют такие структурные подразделения как: — Центр МВБ по киберзащите; — Управление кибербезопасности и коммуникаций МВБ, в составе которого функционируют: — национальное подразделение кибербезопасности с командным пунктом киберзащиты; — центр экстренного реагирования на компьютерные происшествия с группами экстренного реагирования.

Все это еще раз подчеркивает стратегическое отношение США к вопросам создания и применения системы обеспечения кибербезопасности страны в интересах ее национальной безопасности.

Следует отметить, что Киберпространство – как новая сфера (среда) противоборства конкурирующих государств. Пентагон признал киберпространство новым полем возможных боевых действий, а НАТО утвердило приравнение кибератак к вооружённому нападению.

В «Международной стратегии США для киберпространства» (2011г.) акты компьютерных диверсий приравнены к традиционным военным действиям с правом реагировать на них всеми средствами, вплоть до применения ядерного оружия [7].

Российская Федерация

На данный момент в России нет централизованного государственного органа, который отвечал бы за кибербезопасность.

В 2020 году Генеральная прокуратура РФ создала межведомственную рабочую группу по борьбе с киберпреступлениями, куда вошли прокуроры, представители МИДа, МВД, ФСБ, Следственного комитета и Минюста РФ [8].

В России кибербезопасность является неотъемлемой частью концепции информационной безопасности. Информационная безопасность определяется достаточно широко и понимается как защита личности, общества и/или государства от внутренних и внешних информационных угроз, обеспечивающая тем самым соблюдение конституционных прав и свобод, качества и уровня жизни граждан, а также суверенитета, территориальная целостности и устойчивое социально-экономическое развитие Российской Федерации, обороны и безопасности государства.

Поэтому в России кибербезопасность понимается как один из элементов информационной безопасности, т. е. требования кибербезопасности реализуются в контексте политики информационной безопасности.

В 2014 году бизнес-сообщество России предприняло попытку изменить подход страны к кибербезопасности: была предложена национальная стратегия кибербезопасности, в рамках которой бизнес и гражданское общество участвовали бы в разработке стандартов и политики кибербезопасности, расширялось международное сотрудничество в области кибербезопасности, учитывался опыт других государств. Однако стратегия подверглась критике со стороны Федеральной службы безопасности РФ и так и не была принята.

Вместо этого двумя годами позже была принята Доктрина информационной безопасности Российской Федерации. Она не предусматривает участия бизнес-сообщества в разработке стандартов кибербезопасности, но устанавливает общие принципы, такие как защита конституционных прав, защита критической информационной инфраструктуры России, развитие российской науки и информационных технологий, предоставление достоверной информации о государственной политике России и официальные позиции перед отечественным обществом и на международном уровне, содействие в создании международной системы информационной безопасности, защиту суверенитета России в информационном поле. Иными словами, Доктрина информационной безопасности ориентируется на понятие информационной безопасности и рассматривает кибербезопасность как одно из средств, обеспечивающих такую информационную безопасность.

Еще одним важным правовым событием стало принятие в 2017 году Закона о безопасности информационной инфраструктуры, направленного на обеспечение безопасности и стабильного функционирования критической информационной инфраструктуры в России в случае кибератак.

Действие закона распространяется на органы власти, государственные компании, частные российские компании и индивидуальных предпринимателей, которые владеют, арендуют или иным образом на законных основаниях владеют различными видами ИТ-систем и сетей, используемых в двенадцати сферах деятельности, включая здравоохранение, транспорт, науку, банковское дело, химическую промышленность (перечисленные в законе классифицируются как «субъекты критической инфраструктуры») [9].

ОАЭ

Эмираты сделали кибербезопасность одним из своих приоритетов, а поводом для этого послужил тот факт, что эта страна является одной из наиболее интернет-активных в мире.

В этом аспекте ОАЭ является одним из объектов наиболее частых нападений хакеров (преступников, которые взламывают онлайн-систему безопасности с целью украсть или скопировать информацию) и фишеров (людей, которые в режиме онлайн выдают себя за представителей банков или других организаций, чтобы получить персональную информацию), по информации служб безопасности ОАЭ.

Растущая угроза от киберпреступности привела к созданию в ОАЭ специальной организации: Национальное агентство электронной безопасности – НАЭБ (NESA, The National Electronic Security Authority), которая является первой в своем роде в данном регионе и систематизирует меры, которые страна предпринимает для защиты в режиме онлайн.

В 2016 году были внесены ряд новых поправок в законодательство, помогающие бороться с киберпреступлениями. Согласно им, на территории ОАЭ, к примеру, запрещены VPN и прокси, то есть пользователям запрещено использовать системы, которые помогают скрыть факт совершения преступления или заметание следов. Стоит отметить также, что в ОАЭ уже давно находятся под запретом отдельные VoIP-сервисы WhatsApp, Viber, Facebook Messenger и Snapchat.

Несмотря на то, что в плане национальной безопасности усилия НАЭБ дали плодотворный результат, рядовые пользователи интернета все еще оказываются недостаточно защищенными от киберпреступности. Так, в 2017 году потери от нее в Объединенных Арабских Эмиратах составили 3,86 млрд дирхамов – в общей сложности, пострадали 3,72 млн человек, говорится в отчете за 2017 г.

Следует обратить внимание, что ОАЭ, так же, как и большинство арабских стран сейчас, прикладывает все усилия, чтобы по мере возможности ограничить угрозу со стороны киберпространства, но это очень негативно отражается на свободе интернета вообще, рамки которого теперь очень сужены. Плюс ко всему закон о кибербезопасности представляет собой палку о двух концах для всех простых пользователей интернета в ОАЭ, поскольку тонкая грань между простым его использованием

и преступлением против нового самого этого закона слишком легко преступить, даже не желая этого [10].

Таким образом, рассмотрев опыт передовых стран в сфере кибербезопасности, мы убедились, что данный вопрос напрямую связан с национальной безопасностью государства и его населения.

Заключение.

Подводя итоги анализа, следует упомянуть январские события в Казахстане 2022 года, когда правительство было вынуждено приостановить работу интернета т.к. злоумышленниками через социальные сети транслировались всевозможные фейки и призывы к дестабилизации обстановки в стране.

Очевидно, что в связи с дальнейшим развитием информационных технологий во всем мире, вопросы, связанные с кибербезопасностью всегда будут актуальными. Угрозы кибербезопасности касаются не только отдельных граждан, но также системообразующих предприятий и даже государств.

В данном контексте эффективное международное сотрудничество в обеспечении кибербезопасности имеет все большее значение. Исследование показало, что для этих целей необходимо создание системы координаций и взаимодействия всех компетентных служб как внутри отдельного государства, так и на международном уровне.

Таким образом, комплекс конкретных мер и участие каждого государства позволит международному сотрудничеству в данной сфере быть эффективным и успешным.

Список использованной литературы:

11. <https://www.web-canape.ru/business/vsya-statistika-interneta-i-socsetej-na-2021-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>
12. <https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/7>
13. https://forbes.kz/news/2019/09/12/newsid_208028%20
14. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года №407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)).
15. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index>
16. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/224025?lang=ru>.
17. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11360233>
18. https://cyberrus.com/wp-content/uploads/2021/07/61-72-444-21_6.-Dobrodeev.pdf
19. <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/kiberbezopasnost-v-rossii-20210915-183242/>

УДК 93/94

Нұрпеисов Қ. Б. Еуразия гуманитарлық институтының Т-19-01 тобының студенті Нұр-Сұлтан қ., ғылыми жетекші:
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Өскембаев Қ.С.

ХАЛЫҚ ЖАДЫНДАҒЫ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КУӘГЕРЛЕРДІҢ КӨЗІМЕН

Қазақ халқының ХХ ғасырда бастан кешірген талай зұлмат пен нәубеттің ең ауыры 1931-33 жылдарда болған. Ашаршылықта әртүрлі деректер бойынша халқымыздың 50-ден 75 %-ке дейіні қырылған, ал бұл дегеніңіз 3-4 миллион адамдай. Мүмкін одан да көп болар... Ол тылсым жәйт бір Хақ Тағалаға ғана аян. Ашаршылықта жақынын жоғалтпаған бір де бір қазақ жоқ та шығар, ондай зобалаңды Сіздің де ата-бабаларыңыз бастарынан өткерген де болар. Мен ойлаймын егер бұл зұлмат заман орнамағанда қазақтың саны қазір 40-50 млн халыққа жетер ме еді? Әрине бұл сол уақыттағы солақай саясаттың сұрқия ісі екені айдан анық...

Алайда бұл қасірет бүгінгі күні біздің назарымыздан тыс қалып отырған секілді. Ашаршылық туралы тіс жарып, елге аян жасап жатқандар бірлі-жарым ғана: ғылыми зерттеулер, көркем шығармалар мен деректі фильмдердің саны азын-аулақ, ол туралы бірде-бір көркем фильм түсірілмеген, картина жазылмаған, мүсін сомдалмаған, елді мекендерде жазықсыз қырылғандарды қадір тұтатын ескерткіштер мен белгілер де санаулы ғана, қара жамылып, аза тұтып, құрбандық шалып, Құран бағыштап, оларды еске түсіретін белгіленген күн де жоқ. Жазықсыз қырылғандар бүгінгі күні ескерусіз, жоқтаусыз және жоқтаушысыз қалды десек те болады...

Бірақ олардың қасіреті мен жапа шеккендігі, төгілген қаны мен көз жасы, кеудеден жазықсыз ұшқан жандары мен қыршынынан үзілген өмірлері бізді – олардың бүгінгі ұрпағын – алысқа жіберер ме екен?! Олардың обалы бізге қалмас па екен?! Өткен күннің қасіретін еш елемей, біз қалайша тыншып, қаннен-қаперсіз өмір сүре алады екенбіз?! Ертеңгі күнгі ұрпақ біздің әрекетсіздігімізді, бүткіл иісі Алашқа, бүкіл Әлемге бұл қасірет туралы жар салмай отырған немқұрайдылығымызды түсінер ме екен, кешірер ме екен, ағайын?

Біз төменде беріп отырған мақаламыздағы материалдар ҚазҰУ-дің тарих факультетінің профессоры, марқұм Қамбар Атабаев ағамыз жетекшілік еткен «32-нің зұлматы» үйірмесінің істеген жұмыстарынан үлгі

ретінде алынды. Естеліктерді 1990-1991 жылдары куәгерлер аузынан жазып алғандар: Г.Байсеркеева, Амангелді Әлімбаев, Самат Ахметов, Дархан Жақсыбеков, Дина Иманбаева және т.б. екен. Өткен күндердің қасіретін жария жасау ісі **мұқалып қалған ұлттық рухымызды жандандыруға, асқақтатуға** өз септігін тигізер деген үміттеміз. Біз қауым, қоғам болып осы іске атсалысуымыз керек. Ол үшін әрқайсымыз ұлт тарихын айқындауға аз да болса өз үлесімізді қосып, осындай жұмыстар жүргізсек деген ниетпен туындап отыр. Біздің бүгінде жанымызда сол нәубаттан аман шыққандардың ұрпақтары бар. Сол ағайындардан көзі тірісінде неғұрлым ақпараттар мен естелік деректерді көбірек жинап, қағаз беріне түсіру. Енді сол жұмыстарға арналған үлгілерді берейік.

Мақала мәтінің негізі аштықты өз көзімен көрген ел азаматтарының баяндамасы негізінде жазылды. Оқиғалар әр түрлі тарапта, әр түрлі елді мекенде және өзіндік ерекшеліктерімен жүргізілді. Төменде сол оқиғалардан үзінділер берілген.

1. Жетеу Нұрманов, 1922 жылы туған. Жаңаөзен қаласының тұрғыны: «Адамдар қара қарғалар секілді есектің етін жейтін...

– Мен, інім, қарындасым үшеуміз детдомда қала бердік. Шикі быламық жеп күндіз-түні өліп жатқан балаларда есеп жоқ. Өлгендерін детдом жанындағы ойпаңдау жерге 2-3 бел күрек қазып, бір шұңқырға бірге көме салатынбыз. Детдомның 4-5 күшігі, қара ала иті бір түнде жоқ болып кетті, ашыққандар ұрлап кетсе керек.

Балалар үйінің алдынан Қоңыратқа апаратын жолда кетіп бара жатып, қолдарында пышағы бар арықта отырған адамдарды көретінбіз. Олар базарлап жүрген адамның итінің, есегінің қарнына пышақ тығып, ішек-қарны шұбатылған есек құлағанда, 20-25 адамдай топ кәдімгі қара қарғалар құсап жабылып, тиген жерінен кесіп алып жататын».

2. Алтынбек Төлеков, 1916 жылы туған. Жаңаөзен қаласының тұрғыны: «Қаланы аш адамнан тазалау үшін көжеге у қосыпты...

– Ташкент қаласында босып жүрген 5-14 жас аралығындағы қазақ балалары әскерлерден қалған тамақтың қалдығына таласып, төбелесетін. Әскердегі кілең орыстың ішіндегі жалғыз қазақ мен болғандықтан, балалар «ағакелеп» терезеден телміріп тұратын.

Мен бар нанды лақтырып жіберемін. Ас пісірушілер қуып жібергенде олар ит құсап әр жерге барып шоқиып отыратын да көп ұзамай қайтып келетін. Троицк лагері жанынан өтетін «Қарасу» деген су бар еді. 1932 жылы күзде сол судың жанындағы тоғайда көп қазаққа қазан асылды.

Өзбекстан компартиясы Орталық комитетінің төрағасы Файзулла Ходжаевтың бұйрығымен көже пісіріліп, аш балаларға тамақ берілді. Көжені ішкен балалар өліп қалды. Сөйтсе, қаланы аштардан тазалау мақсатымен көжеге у қосылған екен».

3. Зәмін Сүлейменов, 1916 жылы туған. Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы «Задарья» совхозының тұрғыны: «Көметін жер болмай, өз үйлерін молаға айналдырдық...

– Жұмыс істегендерге күніне 500 грамм бидай беріп отырды. Ал колхоздың жұмысына шығатын адамы жоқ үйлерге ештеңе берілмеді. Аштықтан өлгендерді жерлеуге шамамыз келмегендіктен, үйлерінің тіреу ағаштарын өгізбен сүйретіп, үйлерін құлатып, өз үйлерін молаларға айналдырдық».

4. Дәметкен Шотбаева, 1894 жылы туған. Қызылорда облысы Шиелі ауданы «Жақаев» колхозының тұрғыны: «Өлгендер көмусіз жата беретін...

– Жұмыс істегендерге қасықтап дән беретін. Колхоз бір келі астық берсе, оның жартысын басқарма, белсенділер алып қоятын. Бас көтеру болды ма дейсің, қарағым, қайдан бас көтересің.

Үлкен адамның көбін қамады. Ұстап әкетіп, атып өлтірді. Соқыр сот деген болған ол уақытта. Өліп жатқандарға ешкім қарамайтын, көмусіз жата беретін. Аштықта өз баласын өзі суға тастағанды көрдік».

5. Рәзия Тәжібаева, 1916 жылы туған. Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Талдыөзек ауылының тұрғыны: «...Көжеге қолын тыңып жіберіп, соны талғажау ететін...

– Аш адамдар базарда таба нанды ала қашатын. Иесі артынан тұра қуса, қашып бара жатып нанды аузына тығып, шайнамай жұтып жіберетін. Біреулердің ішіп отырған атала көжесіне қолын тығып жіберіп, қашып бара жатып қолын жалап, соны талғажау ететін.

Дүкенші Толқынбай, ет алушы Исақжан сарт, дүкенші Мырсыдық сарт – осылар тоқ болды. Кейіннен халықтан қорқып, бар тамағын іше алмады сорлылар. Өкімет «продпомощь» деген бірдеңе берді. Оның өзін детдом ашып, баласы бар әйелдерге берді. Оған кім жарыған?

Қырылғанның бәрі – қазақтар.

– Көп адам сыртқа тентіреп кетті. Сырттан бізге келіп жатқандар да бар. Кімді кім біліп болғандай. Әйтеуір, қырылғанның бәрі – қазақтар. Ой, адам көп қырылды ғой. Талқанын құшақтап аштан өлген әйелдің баласы емшегін еміп жатқанын көзім көрді. Кейбіреулер баласын бесігімен тастап кетті.

Тышқан мен құрбақаны қолы жеткендер ғана жеді

– Өлгендердің бәрін Желдиірмен деген жердегі шұңқырға көме салатын. Өкіметке қарсы шығуға бәрі де қорқатын. Сіңлім Мәрзия екеуміз әкемнің Мақсым деген тамыр орысының үйінде жүрдік. Әйелі, балалары бар. Қазақшаға судай.

Ол кезде Шу өзенінің суы көп. Өлгі орыс өзеннен балық аулап әкелетін. Кейде бірнеше адам жабылып, оның аулаған балығын тартып алады екен. Тышқан, құрбақаны қолы жеткен адам жейтін. Адам жегендер де болды. Тек екі табан, екі алақан, екі беттің ұшы ащы болғандықтан жемейді екен.

Қалғанын жеп қояды. Орман деген байдың баласы киіз үйдің ішінде өліп қалса, біреулер үйдің уығын сындырып, әлгінің санын жеп кетіпті. Бір ішкен тамағы үшін 7 адам Ұзыншаш дегеннің басын кескен...».

6. Жұлдызай Смайылова, 1917 жылы Іледе туған: «...Еркектер тамақ үшін қатынын сатқан...

– Сол жылы қыс қатты болды. Ішуге тамақ жоқ, ел қырылып қалды. Еркектердің көбісі тамақ үшін қойнындағы қатындарын қырғыздарға сатқан. Малдың бәрін тартып алған. Ел атқұлақ, шырмауық, жаужұмыр, желкек, қояншөп деген шөптерді қорек қылды. Өлең дейсің бе, әй, қайдам, есімде қалмапты:

– Оянған ұлтымыз,
Жанқияр жұртымыз.
Біз Совет құратын,
Ұйымның кілтіміз. Осылай шығар, ұмыттық қой».

7. Мауия Таскеева, 1905 жылы туған: «...Баланы жеймін деген шалға араша түсті...

– Мойынқұмға Арқадан ауып келгенбіз. Байдың қыз-келіншектері алтын-күмісті кебекке айырбастайтын. Әкем бізді далаға шығармайтын. Ештеңесін алмаңдар, алтыны өздеріне дейтін.

Кейін Жамбылға кетіп бара жатып жолда талайды көрдік. Бір шал 5-6 жасар баланы жеймін дейді. Кемпірі таласып бермейді. Ақыры кемпірі баланы алып бөлек кетті...».

8. Әліқұл Абданбаев, 1912 жылы туған: «...Өзімізге өзімізді айдап салатын...

– Біз бай баласымыз, құмда тұрдық. 1928-1929 жылдары кәмпеске жүрді. 1930 жылы әкем 3-4 күн ауырып өлді. «Халық жауы» дегенге ілікпей қалды. Өлмегенде итжеккенге кететін еді. Өкімет малды сыпырып алды. 1931 жылы Луговой, Әулиеата, Меркі жаққа қаштық. 1932 жылы қырғыз асып, Қара Балта, Пішпек, Ақсуға аудық.

Қара Балтада өлгендерді жинап, өзекке төгіп, өртегендерін көрдік. Өзімізді өзімізге айдап салатын. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, сол ашаршылықтан тірі қалдық. Қырғызда жүргенімізде қырғыз кемпір картоп ектіреді.

Түнде барып сол еккен картобымызды қазып алып жейтінбіз. 1933 жылы ағам мені ауылға ертіп әкелді. Көрмегеніміз жоқ. Есек жедік... ұстасақ тасбақа, қарғаның балапанын жедік. Жаужұмыр деген тамыржемісті жабайы өсімдік бар. Картоп сияқты. Соны отқа көміп жейміз. Көп жей берсең ол да ауру қылады...».

9. Жұмжұма Назарқұлов, 1902 жылы туған: «...Киіз, арқан, көң пісіріп, тапсақ тасбақа жедік.

– Ашаршылықта көп адам қырылды. Киіз, арқан, көң пісіріп жейміз. Тапсақ тасбақа жейміз. Ол құр шандыр болады екен. Жұмыртқасы көп болады. Біздің жұртта 5-6 үй қалған. Әлімбаев дегеннің тамына барса, іші тола бас дейді, көбі әйелдікі. Содан Бейсембай деген дәу жігітті үкімет ұстады...».

10. Сабыр Ахметов, 1920 жылы туған: «... 1932 жылы Гуляевкадан (қазіргі Мойынқұм) интернат ашылды. Оны ұйымдастырған Қазақстан басшыларының бірі Ораз Жандосов болатын. Мені сонда берді. Интернатта көп бала аштықтан әрі аурудан өлді. Өлгендерді сүйретіп апарып шұңқырға көмді. Бірде тышқан аулап жүріп бір кемпірге кездесіп қалдым. Шашы

жалбырап, мені бас салғаны. Ары-бері жұлқынып, эзер босанып шықтым-ау, әйтеуір. Әйтпесе әлгі кемпірге жем болар едім».

11. Мәке Молдабеков, Алматы оязы Қаракемер ауданы Сарытау ауылында 1910 жылы туған: «...Жүсіпбек шал өлген баласын пісіріп жеді...

– Сол кездері «Көрнектіні көрге тық, орташаны орға тық, кедейдің кеңірдегін сық!» деген ұран шықты. Ешкімді аяған жоқ. 1931 жылы Қарағанды, Балқаштан Жаланашқа 300 түтін алып келді. Ел онсыз да аш. Берейін десе өздерінде еш нәрсе жоқ.

Солардың ішінде өздерінің аштан өлген балаларын пісіріп жегендер болды. Мысалы, Жүсіпбек деген шал өзінің аштан өлген баласын пісіріп жеген. Балаларын жұртқа орап тастап кеткендер де өте көп болды. Себебі оны көтеріп жүруге шамасы жоқ болатын».

12. Мақан Құрманқұлов, 1924 жылы туған. Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы Жаңатұрмыс ауылы: «...Біреулер сойып жеп қояды» деп мектепке жібермейтін.

– Басқалар сияқты біздің де малымызды тартып алды. Әкем Құрманды ауқатты деп айдап әкетті. Әкемнің інісі Молдағұлды Байсеркеге оқуға алып кетті. Молдағұл ол жақтан қашып келіп, жанына балаларды жинап, ұрлық, тонаушылық жолына түсті.

Молдағұл келе жатыр дегенде, бүкіл орыс, қазақ, ұйғырлар тік тұратын. Ол үкіметке де бағынбады. Сол ашаршылық кезінде біздің үйге бір орыстың сиырын ұрлап әкеліп сойып берді.

Сол сиырдың етін түнде асып жеп, күн көріп, аштан аман қалдық. Мен мектепте оқитынмын. Өзім толық болдым. Молдағұл ағам «біреулер сойып жеп қояды» деп мені мектепке жібермей қойды».

13. Загүл Молдабайқызы, 1908 жылы Қапалда Күреңбай қыстауында туған: «...Баласын бейітке тастап кеткен...

– Аштық жылы үйде тығылып отырып тамақ ішетін едік. Базарбек деген кісінің есік алдында аштан бұратылып өліп бара жатқанын өз көзіммен көргенмін. Сол кезде адам сыйлау деген жойылған болатын.

Бір туысымыз отбасын алып бажасынікіне барса, бажасы жақтырмай, тек балдызын алып қалып, күйеуін жас баласымен кіргізбепті. Ол кісі баласын көтеріп, зираттың қасынан өтіп бара жатып, ашық тұрған бейітке баласын тастап кеткен де, өзі қаңғып жүріп өлген».

14. Өтеген Молдабаев, 1906 жылы Майбұлақ колхозы Жүзім ауылсоветінде (қазіргі Шымкент облысы Ленин ауданы Жаңабазар сельсоветінде) дүниеге келген: «...Ата-анам мені тастап қашып кетті...

– Ашаршылық кезінде әке-шешем мені тастап, Ташкентке қашып кеткен. Сол кездерде тақиядай нан 10 сом болған. Сонымен бірге ашаршылыққа оба ауруы қосылды».

15. Әбдікәрім Тоғаев, 1912 жылы туған. Шымкент облысы Ленин ауданы Ленин селосынан: «...Бізді аман алып қалған – Тәшкен.

– Жергілікті жерден 10 пайыз адам қырылды. Бізді аман алып қалған – Тәшкен. Ал енді осы жерден Тәшкенге дейін жол бойында адамдар қырылып жататын.

Олардың көбісі ауылдан келгендер еді. Өліп жатқан адамдардың бетін жабу үшін Тұратан Қодар деген диірменшіден арпа-ұн әкеліп, адамдарға азырақ ауқат беріп тойдырып, өлгендердің жүзін жасырып көмдіретін. Ескі құдыққа, шұңқырларға тастай салатын».

16. Үзімбала Оразова, 1907 жылы қаңтарда Қызылағаш (бұрынғы аты Бұқпанның құймасы) селосында туған: «...Үлкен ұлын сойып жеді.

– Бір шал қайтыс болған екен, бұрын бай болған, жерлегеннен кейінгі түні екі жас жігіт қазып алып жеген. Ақадырда елі жағынан туысымыз болған. Сол кісінің екі ұлы болатын. Бірі – 3-те, екіншісі – 6-да.

Туысымыздың көршісі: «Жейтін тамақ жоқ, балаларыңа не бересің, қалай асырайсың? Олар сені өлтіреді, не болмаса аштан бұратылып өзің өлесің. Одан да біреуін сойып жейік», – деп азғырған. Содан екеуі үлкен ұлын үйінде сойып жепті. Қанша дегенмен ет таусылып, екінші ұлын да сойып жеген екен.

Кейіннен сол кісі әйелі екеуі мосы мен шөңкені алып, дала кезіп кетеді. Бір күні Қапалға барып, жалғыз қайтып келе жатқанмын. Өзім ол кезде денелі, етті болатынмын. Сөйтсем, әлгі туысымыз (аты Ерболсын еді) қырман маңында қаңғып жүр екен.

Мені көре салып, қуалап берді. Қанша айтқанмен, адам етін жеген әлсіз болады ғой деймін, мені қуып жете алмады. Екі-үш күннен кейін ауыл адамдары Ерболсын мен әйелінің мая түбінде өліп қалғанын көріпті. Бұл оқиға наурыз бен көкек айының арасында болған еді.

Ағайынды 8 үйден мен (Үзімбала), 7 жастағы Керім, оның шешесі Қырғауыл үшеуміз ғана тірі қалдық. Өлмейтін адам өлмейді екен, мен қара су ішіп тірі қалдым».

17. Мәжікен Сәрсенбаев, 1924 жылы туған: «...Құлқын үшін жемтік іздеп басы ауған жаққа қаңғып кетті.

– Сол кездері терезеден қарай қалсақ, көшеде өліп жатқан қазақ, жұрт оларды аттап өтеді, адам өліп қалыпты деп жатқан ешкім жоқ. Өне бойы ісіп-кеуіп, көзінің алды күлтілдеп, аяғын әрең алып бара жатқан аш-арық...

Күні-түні есік бекітулі, тірі жанды үйге кіргізу жоқ, кіріп келсе, шамасы барлары өңештен өтетінді тартып ішіп-жеп кетеді».

18. Тезекбай Құсайынов, 1927 жылы Іле өңірі Сарытауқұм деген жерде туған: «...Адам мал құрлы болмады.

– Көптеген үйлер қаңырап бос қалған. Сол үйлерден, шеңгел, ши түбінен шашылып жатқан адам өліктерін көретінбіз. Адам өлімі мал өлімі құрлы болмаған. Негізі, кісі етін жеу Ақкөлде болған.

Сол жерде өте қалың шеңгел болатын. Ортасында Бақанасқа қарай шығатын жол бар. Шеңгел түбінде бұғып жатып, 1-2 адамды ұстап алатын көрінеді. Адамды ұстағанда ойбайлайтындықтан, ол жер «Ойбайшеңгел» атанған».

Мақала соңында айтарымыз 1931-1933 жылдардағы асығыс жүргізілген отырықшыландыру мен ұжымдастыру кезіндегі ашаршылық салдарынан болған адам шығыны туралы мәселені зерттеушілер бүгінде әртүрлі бағалайды. Кейінгі кезге дейін бұл мәселеде бірінші және екінші Бүкілодақтық халық санағы (тиісінше 1926 жылғы 17 желтоқсанда және 1939 жылғы 15 қаңтарда жүргізілді) деректері бірден-бір құжат көзі болып келді. Екі санақтың арасындағы уақыт ұзақтығы толық 12 жыл және бір айды құрайды.

1926 жылғы бірінші санақ қорытындысына сәйкес, Қазақ АКСР-і аумағында 3 млн 628 мың тұрғылықты халық мекендеді. Бірақ, 12 жыл өткеннен кейінгі 1939 жылғы санақта халық санының 1 млн 321 мың адамға, яғни жинақтап айтқанда 36,7%-ға азайғаны тіркелген. Тарихшы демографтардың айтуы бойынша тіпті осы цифрдың өзі азайтылып көрсетілген, демек ол факторлық талдау аясында елеулі түрде түзетуді қажет етеді деген сөз. 1930 жылдың ортасына, халықтың сандық құрамы шартты түрде тұрақты болған кезде республика аумағындағы тұрғылықты халықтың саны 4 млн 120 мың адамды құрады.

Академик М.Қозыбаевтың зерттеулері бойынша республиканың 6,2 млн тұрғынының 1931-1933 жылдары аштықтан 2,1 млн қырылды, олардың 1 млн 750 мыңы қазақтар болса, келімсек халықтың шығыны 0,4 млн адам деп негізделді.

Қазақстанда осы кезде басқа халықтар мен этностардың саны: украиндер – 859,4 мыңнан 658,1 мыңға, өзбектер – 228,2 мыңнан 103,6 мыңға, ұйғырлар – 62,3 мыңнан 36,6 мыңға азайғанын да айтқан жөн. Ауыр тағдырға тап болған осы халықтардың өкілдері үйреніскен жерін тастап, азық-түлікке қатысты қолайлылау аудандарға – Сібірге, Өзбекстанға кетуге мәжбүр болды.

ӘОЖ 372.893(574) У52

Умиткалиева Қаламқас Уланқызы, тарих мамандығы 2-курс студенті
Астана Халықаралық Университеті, Нұрсұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Сулейменова Г.Б т.ғ, доцент

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ЖАҢА ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Бұл әдістемені қолданудың өзектілігі қазіргі уақытта жас ұрпақтың Интернеттен ақпараттың үлкен көлемін алуында және оның логикалық талдауға жиі ұшырамауында. Сондықтан даму үшін кейбір батыстық технологияларды пайдалану қажет. Студенттер мен мектеп оқушыларының шығармашылық ойлауы. Ал оның ішінде бір жылдан бері тарихи және қоғамдық-гуманитарлық пәндер бойынша сәтті қолданып, сынақтан өткізіп

келе жатқан алты қалпақ әдісі бар.

Ғылыми жаңалық – алты ойлау қалпағы әдісі ақыл-ойдың икемділігін, шығармашылықты дамытуға мүмкіндік береді, шығармашылық дағдарысты жеңуге көмектеседі, дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі және өз мақсаттарымен ойлау тәсілін дәлірек байланыстырады. Бұл кез келген пікірді ескеру және жағдайды әртүрлі ұшақтардан қарастыру маңызды болған кезде ерекше және инновациялық идеяларды бағалау үшін өте қолайлы. «Ойлаудың алты қалпағы» әдісі - Әдістің басқа атаулары: «Алты қалпақ әдісі», «Алты қалпақ де Боно» Әдістің авторы: Эдвард де Боно, 80 ж. 20 ғасыр «Алты қалпақ» әдісі - ағылшын жазушысы, психологы және шығармашылық ойшылы Эдвард де Боно жасаған ақыл-ойды ұйымдастырудың ең күшті әдістерінің бірі. Әдістің мақсаты кез келген пікірталас кезінде ойлауды басқарудың және оны ауыстырудың ыңғайлы әдісі ретінде пайдаланылады. Шығармашылық ойлауды дамыту құралдарының бірі.

Әдістеменің мақсаты – мәселелерді шешуде ойлау процесін тиімдірек пайдалану үшін адамдардың ойлау ерекшеліктерін жақсы түсінуге, олардың ойлау тәсілін бақылауға және оны тапсырмалармен дәлірек байланыстыруға үйрету.

Алты ойлау қалпағы - бұл практикалық ойлаумен байланысты үш негізгі қиындықты жеңудің қарапайым және практикалық жолы: эмоциялар, дәрменсіздік, шатасушылық. Әдіс ойлауды алты түрге немесе режимге бөлуге мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы метафоралық түсті «қалпаққа» сәйкес келеді. Бұл бөлу әрбір режимді әлдеқайда тиімді пайдалануға мүмкіндік береді, және бүкіл ойлау процесі неғұрлым шоғырланған және тұрақты болады.

Эдвард де Боно әдісі параллельді ойлау тұжырымдамасына негізделген. Әдетте, бұл немесе басқа шешім пікірлер қақтығысы, пікірталас пен дау туады. Бұл тәсілмен көбіне нұсқалардың ең жақсысына емес, қайшылықта сәтті алға шыққанына артықшылық беріледі. Параллельді ойлауда (мәні бойынша конструктивті) әртүрлі көзқарастар, пікірлер мен идеялар қатар өмір сүреді және қарсылық көрсетпейді және мандай терін қимайды. Алты ойлау қалпақ практикалық мәселелерді шешу барысында үш негізгі қиындықты жеңуге көмектеседі:

1. Эмоциялар. Шешім туралы ойланудың орнына, біз көбінесе біздің әрі қарайғы әрекеттерімізді алдын ала анықтайтын эмоционалды реакциямен шектелеміз.

2. Шатасу. Не істеу керектігін және неден бастау керектігін білмей, біз белгісіздікке тап боламыз (бұл әсіресе күрделі көп деңгейлі тапсырмаға тап болған кезде немесе біз бір нәрсемен бірінші рет кездескен кезде айқын көрінеді).

3. Шатасу. Тапсырмаға қатысты ақпараттың үлкен жиынтығын санамызда сақтауға тырысқанда, біз логикалық, дәйекті және шығармашылық ойлауға, сындарлы болуға тырысамыз, сонымен қатар айналамыздағы адамдардың (әнгімелесушілер, әріптестер, серіктестер) сияқты, әдетте мұның бәрі шатасу

мен шатасудан басқа ештеңеге әкелмейді. «6 ойлау қалпағы» әдісі ойлау процесін алты түрлі режимге бөлу арқылы осы қиындықтарды жеңуге көмектеседі, олардың әрқайсысы белгілі бір түсті метафоралық қалпақпен бейнеленген. Мұндай бөлу ойлауды неғұрлым шоғырландырылған және тұрақты етеді және бізді оның әртүрлі аспектілерімен өз кезегінде әрекет етуге үйретеді. Ойлаудың алты қалпағы практикалық ойлаумен байланысты үш негізгі қиындықты жеңудің қарапайым және практикалық жолы: эмоциялар, дәрменсіздік, шатасушылық. Әдіс ойлауды алты түрге немесе режимге бөлуге мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы метафоралық түсті «қалпаққа» сәйкес келеді. Бұл бөлу әрбір режимді әлдеқайда тиімді пайдалануға мүмкіндік береді, және бүкіл ойлау процесі неғұрлым шоғырланған және тұрақты болады.

Алты қалпақ әдісінде ойлау алты түрлі режимге бөлінеді, олардың әрқайсысы әртүрлі түсті қалпақпен бейнеленген.

Қызыл қалпақ. Эмоциялар. Түйсік, сезім және болжау. Сезімдерді ақтаудың қажеті жоқ. Бұл туралы менің сезімім қандай?

Сары қалпақ. Артықшылықтары. Неліктен мұны істеуге тұрарлық? Қандай пайдасы бар? Неліктен мұны жасауға болады? Неліктен ол жұмыс істейді?

Қара қалпақ. Абайлаңыз. Сот. Баға. Бұл рас па? Бұл жұмыс істей ме? Қандай кемшіліктері бар? Бұл жерде не дұрыс емес?

Жасыл қалпақ. Жасау. Әртүрлі идеялар. Жаңа идеялар. Ұсыныстар. Мүмкін болатын шешімдер мен әрекеттердің кейбірі қандай? Баламалар қандай?

Ақ қалпақ. Ақпарат. Сұрақтар. Бізде қандай ақпарат бар? Бізге қандай ақпарат керек?

Көк қалпақ. Ойды ұйымдастыру. Ойлау туралы ойлау. Біз неге қол жеткіздік? Бұдан әрі не істеу керек?

Ойлау қалпағын кию, шешіп алу, өзгерту немесе жай ғана ойлауды білдіру үшін «қалпақ» деп атау арқылы біз бұл қалпақ көрсететін ерекше рөлді қабылдаймыз.

Түсті басып шығаруда негізгі түстер қағазға бөлек қолданылады. Бірақ, ақыр соңында, олардың барлығы араласып, түрлі-түсті баспа береді. «Алты қалпақ» әдісі ойлауға бірдей принципті қолдану болып табылады: бір уақытта ақыл-ойдың әртүрлі аспектілеріне назар аударуды үйренуге тырысу. Нәтижесінде, осы әртүрлі аспектілердің үйлесімі ойлауды толығымен береді. Әртүрлі түсті алты метафоралық қалпақ ойлаудың негізгі түрлерінің әрқайсысын білдіреді. Көбірек шляпалар ыңғайсыз және түсініксіз болар еді. Алты ойлау қалпағы бағалау және аналитикалық ойлауды толықтыратын креативті және сындарлы ойлауға арналған. Қалпақ ережелері :

1. Ойлау қалпағын кию арқылы біз осы қалпақ көрсететін рөлді аламыз.
2. Белгілі бір түсті шляпаны шешіп, біз ойлаудың бұл түрінен алшақтаймыз.
3. Бір қалпақты екіншісіне ауыстырған кезде, ойлаудың бірден ауысуы орын алады. Бұл әдіс адамды ренжітпей-ақ ойлар тізбегін ауыстыруға шақыруға

мүмкіндік береді. Біз айтылған ойларға қарсы емес, өзгертуді сұраймыз.

4. Пікіріңізді білдіру үшін сіз жай ғана қалпақшаны атай аласыз және сол арқылы ойлаудың қандай түрін қолдану керек екенін көрсете аласыз. Мысалы, сіз қара қалпақ киемін деп жай айту арқылы сіз идеяны ұсынған адамға шабуыл жасамай, оны талқылауға мүмкіндік аласыз.

Алты ойлау қалпағы:
Қызыл қалпақ. Эмоциялар. Қызыл түс отты білдіреді. Қызыл қалпақ эмоциялармен, интуициямен, сезімдермен және алдын ала ескертулермен байланысты. Бұл жерде ештеңені дәлелдеудің қажеті жоқ. Сіздің сезімдеріңіз бар, ал қызыл қалпақ сізге оларды білдіруге мүмкіндік береді.
Сары қалпақ. Артықшылықтары. Сары түс күн мен оптимизмді білдіреді. Сары қалпақ астында біз ұсыныстың артықшылықтары мен артықшылықтарын, келешегі мен ықтимал табыстарын табуға және жасырын ресурстарды анықтауға тырысамыз.

Қара қалпақ. Абайлаңыз. Қара қалпақ. Қара түс төрешінің шапанын еске түсіреді және сақтықты білдіреді. Қара қалпақ - бұл сын мен бағалау әдісі, ол кемшіліктер мен тәуекелдерді көрсетеді және бір нәрсенің неге орындалмауы мүмкін екенін айтады.

Жасыл қалпақ. Шығармашылық.. Жасыл түс өсімдіктерді, өсуді, энергияны, өмірді еске түсіреді. Жасыл қалпақ - бұл шығармашылықтың, идеяны қалыптастырудың, қордан тыс тәсілдер мен балама көзқарастардың режимі.

Ақ қалпақ. Ақпарат. Сұрақтар. Бізде қандай ақпарат бар? Бізге қандай ақпарат керек? Ақ қалпақ. Ақ түс қағазды білдіреді. Бұл режимде біз шешім қабылдау үшін бар немесе қажет ақпаратқа назар аударамыз: тек фактілер мен сандар.

Көк қалпақ. Ойды ұйымдастыру. Ойлау туралы ойлау. Біз неге қол жеткіздік? Бұдан әрі не істеу керек? Көк қалпақ. Пікірталастардың басында ойлау мәселесін қою және нәтижесінде нені алғымыз келетінін шешу үшін қолданылады. Бұл ойлау және оны басқару процесін бақылау режимі (мақсаттарды тұжырымдау, қорытындылау және т.б.).

Әдістің артықшылықтары:

1. Көріну, өңдеу және қолданудың қарапайымдылығы.
2. Жағдайды және оның шешімін бірнеше көзқараспен көре білу.
3. Эгоды ойлаудан арылтуға мүмкіндік береді. Көптеген адамдар үшін ойлау әрекеті абстрактілі, жалықтыратын және қызықсыз жұмыс. Алты қалпақ әдісі, керісінше, адамның баурап алуына және ақыл-ой әрекетін түрлі-түсті және қызықты етуге қабілетті. Сонымен қатар, алты түсті қалпақ - бұл өте есте қаларлық өрнек және директорлар кеңесінде де, балабақшаларда да қолдануға болатын оңай сіңімді және қолданылатын әдіс.
4. «6 қалпақ» әдісі маңыздылығын мойындайды және шешіммен жұмыс істеудің барлық аспектілеріне - фактілерге, эмоцияларға, оң және теріс жақтарына, тың идеяларды тудыруға назар аударады. Профильдік сарапшылардың кемшілігі - олар әрқашан бір қалпақта және дұрыс шешім

іздеу бұл ағындар бір-біріне кедергі жасайды. Ал «алты қалпақ» әдісі талқылауды дұрыс бағытта жүргізеді. Мысалы, артық сынға бейім қатысушыны бейтараптандыруға көмектеседі. Алты қалпақ техникасының қағидасын түсіне отырып, сыншы бұдан былай өз пікірімен ойды ерікті түрде өлтірмейді және өзінің жалындылығын сақтайды, өйткені ол жақында кара қалпақ киетін кезегі келетінін біледі.

5. Адам санасы өзінің тұтастығын және өзін-өзі қамтамасыз етуді қорғай отырып, көбінесе жаңаның бәрін табиғи емес және жалған нәрсе ретінде қабылдайды. Де Боно әдісін қолдана отырып, біз бұрын байыпты қабылдамаған нәрселер туралы пікірлерді қарастыра аламыз. Бұл жағдайға дұрыс немесе сәйкес шешім табу мүмкіндігін арттырады.

6. Бұл әдістемені пайдалана отырып, біз әңгімелесушімен келісімге келу мүмкіндігін аламыз, қатысушыдан ықылас танытуды және жеке қалауларынан алшақтатуды сұраймыз, оған әркімнің жетегіне ермеуге кеңес береміз, оның ой ағымын 180 градусқа бұрамыз немесе сіз жай ғана адамға «қайнатылған» нәрсенің бәрін білдіруге мүмкіндік бере аласыз. Осылайша, сіз адамға сөйлеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, ортақ шешім іздеуді жеңілдетесіз.

7. «6 қалпақ» әдісі әдетте ұялшақ және үнсіз адамдар болып табылатын тақырыптарды талқылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қатысушылардың қай-қайсысы да өз көзқарасын білдіре отырып, оның пікірі көпшіліктің пікіріне қайшы келуі мүмкін болғанына қарамастан, ыңғайсыздықты сезінбейді, өйткені ол бір түсті адамдардың атынан сөйлейді. қалпақ, өз атынан емес.

8. Бос сөзді болдырмайтын нақты анықталған жұмыс құрылымының арқасында ойлау неғұрлым шоғырланған, орынды және жемісті болады.

9. Алты қалпақ техникасын қолданғанда полярлық көзқарастар бір-біріне қайшы келмей, тату-тәтті өмір сүріп, бірін-бірі толықтырып отыруының нәтижесінде ерекше жаңашыл ойлар мен идеялар дүниеге келеді.

10. Алты ойлау қалпақтың тағы бір артықшылығы – бұл әдістің көмегімен зейінімізді басқаруды үйренеміз. Ақыр соңында, егер біздің санамыз бізбен болып жатқан оқиғаларға жауап беріп қана қоймай, бір нәрседен екіншісіне ауысуға дайын болса және сонымен бірге объектіні алты жағынан қарастыра алса, бұл біздің зейінімізді дамытады және оны айтарлықтай етеді. өткір.

11. Өз кітабында егжей-тегжейлі сипаттаған Эдвард де Бононың терең сеніміне сәйкес, алты ойлау қалпақ мидағы химиялық элементтердің тепе-теңдігіне (нейротрансмиттердің қатынасы) әсер ете алатын шартты рефлекторлық сигналдар ретінде қызмет етуге арналған.

Әдістің кемшіліктері :

1. Тиімді пайдалану дамыған қиял мен мұқият дайындықты қажет етеді.
2. Үлкен психологиялық стресс.
3. Ойлаудың 6 қалпақтың негізгі кемшілігі, бәлкім, тіпті кемшілігі де емес, күрделілігі алты қалпақ технологиясының өзі, яғни бұл әдісті меңгеру және оны пайдалы пайдалануды үйрену үшін біраз уақыт қажет.

Алты қалпақ техникасын пайдаланып есептерді жеке шешу оңайырақ, бірақ командада мұны істеу әлдеқайда қиын.

4. Егер сіз тікелей басшы болмасаңыз, кәсіпорында бұл әдісті бастау және оның барлық артықшылықтарын түсіндіру оңай шаруа емес. Отандық кәсіпорындардың көпшілігі компания жұмысына қандай да бір жаңалықтарды, атап айтқанда ұжымдық әдістерді, әсіресе жеке қатысуды талап ететін жаңалықты енгізуге дайын емес.

5. Бұл әдістің қажеттілігіне басшылықты сендіру қажеттілігінен басқа, оны ұжымның тікелей қабылдауының маңыздылығының сәті де бар. Біреу оны «балалық» деп санап, түрлі-түсті қалпақтарды киюден бас тартуы мүмкін (бірақ сізге шляпалар киюдің қажеті жоқ), мұны оның сайқымазақ емес деп түсіндіреді. Дегенмен, бұл жерде тағы да жүргізушінің (модератордың, яғни көк қалпақшаның) кәсіпқойлығына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Эдвард де Боно. Шесть шляп мышления. – Минск: Попурри, 2006. – 208 с.
2. [Метод «Шесть шляп мышления» Эдварда де Боно | Блог 4brain](#)
3. [Метод шести шляп \(b17.ru\)](#)
4. [6shlyap.pdf \(mskobr.ru\)](#)

Fresha Hemmati

hemmatifresha@gmail.com

Master Student of International Relations APA.KZ

**NO NATIONS CAN REACH THE PINNACLE OF SUCCESS
UNLESS ITS WOMEN STAND SIDE BY SIDE WITH THEM**

Women play an equal role in society as males. They are the backbone of a developing country. Women account for about half of the country's population, and they are entitled to equal status and rights in society.

A woman can do it all, from keeping the home safe and tidy to presenting good results at work. Their abilities should not be discounted because of their gender, and they should be given an equal chance to demonstrate their ability. Additionally, the full and equal participation of women in all aspects of society is a basic human right. Women and girls are underrepresented in many aspects around the world.

The visualizations that follow take a closer look at this gender inequality picture across time, illustrating how slow development is. The implications, which are rooted in patriarchal norms and traditions, are far-reaching, with severe effects on the personal, economic, and future well-being of women and girls, their families, and the community at general.

The two above paragraphs contain the general overview about the status of women all around the world, but by specifying the situation of women in some countries who were involved in civil war, the story will be more tragic.

Civil wars and revolutions are instruments that can be utilized by individuals seeking eagerly to bring a change to a country. However, when existing structures are radically converted from one form to another, such change comes at a high-cost for that society. Afghanistan as a third world country (0.498 rate of Human right index, 2022) is not an exception, where Afghan women paid the high cost for what went wrong with Afghanistan during this interminable war.

From 1996 to 2001, the Taliban held power in Afghanistan for the first time. They ruled in a violent and oppressive manner.

Television, radio, music, dancing, and leisure activities like kite flying were all disallowed. Non-Muslim cultural sites were demolished, notably the Buddha idols at Bamiyan. National landmarks and museums were defiled and attacked, and many of them being robbed and damaged during the civil war. In the meantime, many restrictions were imposed on Afghan women during the first Taliban's regime (Thomas & Collins, 2021).

Pakistan, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates were the only countries who recognized the Taliban regime in 1996.

The Taliban, on the other hand, used threats, fines, and on-the-spot beatings to compel women to wear the burqa in Afghanistan. Even displaying one's feet or ankles inadvertently was punishable. There were no exceptions. The clothing was

not allowed to be removed by a woman who felt violently vehicle sick. A woman's hand could not be seen when giving over money or receiving the purchase when paying for food in the market. Burqas were required to be worn by girls as young as eight or nine years old.

Women's plight in Afghanistan is well-known and unpleasant. The burqa in which they are imprisoned is a textile jail, but it is also a moral prison.

Women were severely restricted in their movement, even when dressed according to Taliban norms. Women were only allowed to leave the house if they were escorted by male relatives, else they risked Taliban retaliation. Women couldn't ride in public cabs without male relatives, and taxi drivers risked losing their licenses or being beaten if they picked up unaccompanied female clients. Women could only ride on special buses designated for them, which had thick curtains drawn over the windows so that no one on the street could see the women passengers.

If an Afghan married woman had discovered with an unrelated male, she would have been sentenced to death by stoning. The Taliban's perversion of justice also includes hasty killings, public amputations, and summary trials (Report on the Taliban's War Against Women, 2001).

Additionally, Taliban's law resulted in a lack of sufficient medical treatment for women, increasing suffering and fatality rates. Afghanistan had the second-highest rate of maternal death during childbirth in the world (WHO, 2000).

Inadequate medical care for females means inadequate medical care for Afghan children and a high mortality rate. Afghanistan has one of the highest child mortality rates in the world. Child mortality rate of Afghanistan during 2001 was 125.19 (UNICEF, 2001).

For all intents and purposes, the Taliban put a halt to girls' education. Girls beyond the age of eight have been barred from attending school since 1998. While home schooling was occasionally tolerated, it was more often suppressed. Last year, the Taliban imprisoned and later deported a female foreign aid worker who advocated for women's home labor and girls' home schools. Women were barred from studying at Kabul University by the Taliban.

The Taliban were assuring that women would continue to plunge deeper into poverty and misery as a result of these actions, ensuring that future generations of women would lack the skills required to function in a modern society (Fleming , 2005).

The Taliban encouraged families to marry their daughters early. According to Amnesty International, 80% of marriages were forced during the Taliban regime.

In 1997, the Taliban banned women from working in public. The imposed restrictions on women's employment not only negatively affected the lives of Afghan women, especially those with education or heads of households, but also the dismissal of female teachers in the country's education system, which left it short of staff.

No media channels were active during Taliban's regime in Afghanistan. It was forbidden to film any of Allah's creatures, even animals. According to a Talib

official who was questioned by a (Unknown Danish journalist, 1996), Islam forbids the use of media such as television, radio, and even tape recorders.

nonetheless, before 1996, Afghanistan used to have cinemas, television channels, and radio stations, but once the Taliban took power, they outlawed cinemas and destroyed television sets.

Those who were smuggling TVs and DVDs were imprisoned, even sports were banned. According to Ahmad Shah Masoud, (Afghan former military commander during the resistance against the Soviet occupation between 1979 and 1989), Taliban were totally unfamiliar with democracy.

Two Decades of Democracy in Afghanistan

In November 2001 when the Taliban's regime was on the verge of fall, the United Nations invites significant Afghan factions to a summit in Bonn, Germany, including the Northern Alliance and a party led by the former monarch (but not the Taliban). The groups sign the Bonn Agreement on December 5, 2001. In its 22nd article, the draft stated that Afghan citizens, both men and women, had equal rights and responsibilities under the law, and that it aimed to protect Afghan women's rights, which had been repeatedly violated by the Taliban regime, which frequently denied them access to basic health care and education.

Most of the Afghan women in large developed cities of the country remove their CHADARI, a large, predominantly blue veil and some still kept it as a traditional costume.

Although official figures are difficult to come by, female adult literacy has been increased considerably from 11.14% in 1979 to 32.11% in 2011 and afterwards it has been increased up to 56.25% in 2018 between age interwall of (15-24) (Economy, 2022).

The United States Agency for International Development (USAID) stated in July 2013 that it would invest \$216 million over five years to promote gender equity in national priority programs (Promote). Promote, an American aid project that was described as the world's largest program ever created just for female empowerment was a flop and a waste of taxpayers' money. According to USAID, promote built on prior investments in Afghan women's and girls' education. The purpose of the initiative is to better the lives of more than 75,000 young women from all walks of life.

In 2014, the USAID Mission for Afghanistan (USAID/Afghanistan) awarded three indefinite delivery/indefinite quantity contracts to Chemonics International Inc., Tetra Tech ARD, and Development Alternatives Inc. to implement Promote.

Following that, the agency issued task orders to the contractors for the four components of the program: Women's Leadership Development (WLD), Women in Government (WIG), Women in the Economy (WIE), and Musharikat, which focuses on women in civil society. Promote is USAID's greatest single investment in global women's advancement, according to the agency. The agency had disbursed \$89.7 million for the program as of April 18, 2018 (SIGAR, 2018)

Some women have started to carve out a career path for themselves. According to a 2009 poll by the Central Statistics Organization (CSO), women were

hired by the government at a substantially higher rate than men. By 2020, if the rate of female capacity building were being continued, women would have accounted for more than 40% of all employees.

Women worked in the police and army as well. British officers assisted in the establishment of a military training institution with the goal of teaching 100 female army officers each year.

Media channels as the cornerstone of democracy and a pillar of freedom of expression and cultural diversity started to be developed and raise their productivity. It nurtures education, continually invites people to explore beyond their living rooms and arouses curiosity. Besides, the research will elucidate about how Afghan women could raise over the very closed society and appear in TV shows and change the traditional pathway of Afghanistan towards democracy between 2001 to 2021.

543 media outlets tallied in Afghanistan at the mid-2021. 10,790 people were working in the Afghan media which 2,490 (23,07 %) of them were female employees (RSF, 2021). This was a considerable statistic in a country that was known as the second dangerous country for women in a survey of Global experts released on mid-2018 (Reuters, 2018)

but since the Taliban takeover for the second time in 15th August 2021, 40% of Afghan media have closed.

According to a survey done by Reporters Without Borders (RSF) and the Afghan Independent Journalists Association (AIJA), the Afghan media environment has changed dramatically since the Taliban assumed power. Since August 15, 231 media outlets have had to close out of 543, and almost 6,400 journalists have lost their employment. Four out of every five female journalists have lost their jobs as a result of the crisis (RSF, 2021).

Afghanistan was ranked 122nd out of 180 countries in the [World Press Freedom Index](#) that RSF published last April.

Coming to a very bold point, rape which is considered a serious sexual crime in Islam was allegedly being done by Taliban on 8 out of 40 women who was captured in Mazar-e-Sharif a medium sized city in Afghanistan. Protesting against Taliban has been named as the reason for why these 40 female protesters have been arrested by Taliban. The women who managed to survive the gang rape were murdered by their relatives. The fact that the ladies had been raped violated a social honor code called Pashtunwali, that prevents women from having sex outside of marriage.

On the other hand, The Taliban Administration in Afghanistan has announced that girls' high schools will be closed, right hours after they reopened for the first time in nearly seven months (ALJAZEERA, 2022)

Earlier they have announced that ladies can attend their classes in universities by wearing a fully covered body with preferably dark color clothes. Classes have been partitioned by curtains to male and female sides.

There are no women in the Taliban's newly named interim cabinet, and the new rulers lost no time in abolishing the country's Ministry of Women's Affairs.

Discussion and Conclusion:

Taliban who was known as a terroristic group are claiming that, they are implementing Sharia law in Afghanistan but referring to Islam, women have been known as half of the society, should be offered all opportunities which could enable them to develop their natural abilities, so that they will be able to actively contribute in the development of society It further stated that women should be allowed to develop to the highest levels of material, intellectual, and spiritual progress.

Islam has given women broad social, political, and economic rights, as well as rights to education and training and employment opportunities, in this framework. Islam established strong legal provisions to protect women's rights against male abuse. \$2 As a result, a Muslim woman has the following rights in theory.

Right of Education: In Islam, knowledge, its acquisition and application are a fundamental requirement for all Muslims to enable them to believe, think, and act according to the principles of the religion. Women have the equal right as men have in getting educated.

The Right to Self-Acquisition. This includes the ability to manage her own finances and property. She is free to purchase, sell, mortgage, lease, borrow, and lend, as well as sign contracts and legal documents.

Right to marriage by choice, right to inheritance, right of election and nomination to political posts, right of respect, right of work are the most obvious rights of women which has been declared by Holy Quran in Islam religion (Jawad, 1998).

Considering that we can find out that Taliban's ideology was built on extremist likewise pre-Islamic period in Saudi Arabia.

Pakistan as an Islamic neighbor of Afghanistan can be a considerable role model for Taliban to realize the women rights which is being observed in.

Pakistan, since its independence has formulated Laws to protect women and to give them security. The Constitution of Pakistan thus says: There shall be no discrimination on the basis of sex along. Steps shall be taken to ensure full participation of women in all spheres of national life. the state shall protect the marriage, the family, the mother and the child. Right of education, right of self-sufficiency and taking part in politics (Bhattacharya, 2014).

Benazir Bhutto the first Executive head of an Islamic country (Pakistan) can be a great example for regime of Taliban. The regime which had restricted women form access to their basic rights previously, and keep continuing their brutal actions against Afghan women.

References

Bhattacharya, S. (2014, January 1). STATUS OF WOMEN IN PAKISTAN. *JOURNAL OF THE RESEARCH SOCIETY OF PAKISTAN*, 51(1), 179-211.

ALJAZEERA. (2022). *The Taliban closes Afghan girls' schools hours after reopening*. ALJAZEERA. Retrieved 2022, from <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/23/taliban-orders-girls-schools-shut-hours-after->

УДК: 327.57

Автор – Калкманов А.Б. магистрант 2-курса, специальность –
«Международные отношения».

Международный университет «Астана», г.Нур-Султан
Электронный адрес - askar.askarov.1396@gmail.com, контактный
телефон - +7 707 922 08 90.

Научный руководитель – д.п.н. Лаумулин М.Т.

«ПРИОРИТЕТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА НА АФГАНСКОМ НАПРАВЛЕНИИ»

Внешнеполитическая стратегия Узбекистана на афганском треке предполагает развитие двух ключевых направлений, преследующих разные цели.

Первый приоритет – развитие политического сотрудничества и содействие в урегулировании афганского конфликта. По последнему вопросу Ташкент неоднократно выступал с рядом инициатив: предлагал диалог между правительством в Кабуле и вооруженной оппозицией в лице движения «Талибан»; выступал за развитие контактной группы «6+2», в состав которой входили Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Пакистан, Китай, Иран, России и США, представители Северного Альянса и движения «Талибан». В результате успешной реализации инициативы Узбекистана, в 1999 году подписана Ташкентская декларация об основополагающих принципах мирного разрешения конфликта в Афганистане. [4]

В ходе 50-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в 1995 г., была выдвинута инициатива о введении эмбарго на поставку вооружения в Афганистане. В 2001г. – инициатива о демилитаризации страны, в 2008 г. – расширение контактной группа «6+2», за счет дополнения представителем НАТО. Группа стала действовать под эгидой ООН.

В 2018 году проведена Ташкентская конференция по Афганистану, ставшая первой в своем роде посреднической инициативой среди центральноазиатских государств. По итогам конференции принята Ташкентская декларация по установлению мира в Афганистане.

В целом, при реализации миротворческих и посреднических инициатив, Ташкент, в первую очередь, руководствуется на своих национальных интересах, в частности создании основы для принятия мер по обеспечению трансграничной и региональной безопасности.

В период проведения операции международных сил содействия и безопасности НАТО «Несокрушимая свобода», Ташкент играл одну из ключевых ролей в оказании поддержки иностранной военной коалиции. Узбекистан предоставлял воздушное пространство и территорию для

⁴ Инициатива Президента Узбекистана И. А. Каримова о создании зоны, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, воплотилась в реальность. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://mfa.uz> Дата обращения – 15.03.2021г.

транзита невоенных грузов сил североатлантического альянса. Дал доступ к военным аэродромам в г. Термезе и Ханабаде.[5]

Однако главным приоритетным направлением Ташкента является развитие торгово-экономических отношений с Кабулом.

Сотрудничество между Узбекистаном и Афганистаном в данной сфере затрагивает реализацию крупных проектов в транспортно-логистической отрасли, энергетике, торговле и образовании.

Первым двусторонний договор – «О совместном ремонте, содержании и эксплуатации железнодорожно-автомобильного моста «Хайратон» на пограничном переходе «Галаба» (*Узбекистан*) – «Хайратон» (*Афганистан*)» протяженностью 816м., это единственная артерия, связывающая две страны.

С узбекской стороны находится Сурхандарьинская область, г. Термез, областной центр с населением 143 тыс. человек [6], где имеется хорошо развитая транспортная инфраструктура, с единственным в Центральной Азии речным портом, находящимся в г. Термезе на берегу р.Амударья. По другую сторону границы находится провинция Балх с центром в Мазари-Шарифе, второй по величине город после Кабула.[7]

Узбекистан реализовал около 10 проектов по строительству автодорожных мостов в основном, по восстановлению трассы Мазари-Шариф – Кабул. Узбекские специалисты участвовали в ремонте и помогли восстановить 11 мостов.

Развивается сотрудничество в сфере транспортировки грузов. Перевозки в Афганистан по «северному коридору» осуществляются двумя путями. Первый – через ЖД через станцию «Галаба» на станцию «Хайратон» и до станции Наибабад (*Мазари-Шариф*). Второй – смешанная перевозка через Термезский речной порт до речного порта Хайратон и обратно – по р.Амударья на баржах. Транспортировка грузов осуществляется или через речной порт Термез баржами или через ЖД ст. Галаба, что заранее согласуется с экспедиторами ГАЖК «Узбекистан темир йуллари» и агентами речного порта Термез в соответствии с существующими технологическими правилами на данном участке.

В декабре 2017 года подписано соглашение о строительстве ЖД «Термез–Мазари-Шариф–Шеберган–Герат–Кандагар», протяженность от Термеза до границы с Пакистаном составляет 1700 км. Согласно замыслу, реализация проекта значительно сократит путь из Центральной Азии к иранским морским портам Бандар-Аббас и Чахбахар, а также пакистанским Гвадар и Карачи. Появится возможность расширить потенциал внешней торговли и интегрироваться в мировую хозяйственную систему. Планировалось, что проект стоимостью 210 млн. долл., будет осваиваться Узбекистаном на финансовые средства американских компаний «Weidlinger

⁵ НАТО и Узбекистан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://нато.рф/ru> Дата обращения – 15.03.2021г.

⁶ Сурхандарьинская область. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org> Дата обращения – 15.03.2021г.

⁷ Клубок шелка: безграничные базары и приграничная торговля в Центральной Азии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://refdb.ru> Дата обращения – 15.03.2021г.

Associates» и «Central Asian Partners». Узбекистан выразил готовность инвестировать 500 млн. долл. из собственных средств. АО «Узбекистон темир йуллари», АО «Узавтотранс», АО «Урта Осие Транс», АО «Узтрейд» и АО «Узсаноатэкспорт» намеревались участвовать проекте.[8] Однако до настоящего времени, реализация до сих пор не стартовала.

В 2016 г. в г. Термез Сурхандарьинской области открыт логистический центр «Термез Карго Центр», оснащённый всеми необходимыми условиями и оборудованием для оказания широкого спектра услуг: таможенное оформление/очистку товаров, складирование/перегрузку/долгосрочное хранение грузов, автостоянка, автозаправочный и сервисный центр для транспортных средств, гостинично-рекреационный комплекс.

Логистический центр не имеет аналогов в регионе и создан для максимального удобства клиентов – транспортно-логистических компаний, занимающихся перевозками в направлении Афганистана.[9]

С 2002 года Узбекистан поставляет электроэнергию с учетом потребностей афганской стороны. Объем поставок увеличился с 62 миллионов квт/ч до 1,8 млрд. квт/ч по итогам 2017 года. В 2018 году поставки электроэнергии были доведены до 2 млрд. квт/ч. на сумму 153 млн. долл. С учетом потребности Афганистана Правительства двух стран подписали новое соглашение о строительстве ЛЭП «Сурхан – Пули-Хумри» в декабре 2017 года.

Новая ЛЭП мощностью 500 кВт протяженностью 260 км, позволит увеличить поставки электроэнергии на 70%. Стоимость проекта составляет 150 мил. долл., из них 32 млн. будут выделены Узбекистаном, 118 – Азиатским банком развития. Пропускная способность ЛЭП оценивается в 1000 МВт, что позволит экспортировать в сутки 24 миллиона квт/ч, и порядка 8 миллиардов квт/ч в год.

Акционерная компания «Узбектелеком» реализовала проекты по строительству международных линий связи в направлении «Термез-Хайратон». «Узбектелеком» и национальный оператор связи Афганистана «Afgan Telecom Corp» подписали соглашение о сотрудничестве в сфере взаимного предоставления телекоммуникационных услуг по волоконно-оптической линии связи (ВОЛС). Пропускная способность магистрали заложена на основе цифрового оборудования SDH уровня STM16 (2,5 Гбит/с), что обеспечит возможность организации прямой связи между Афганистаном и Узбекистаном для предоставления услуг международной телефонной связи и доступа к Интернету. Кроме того, это позволит Афганистану выйти на телекоммуникационные сети стран СНГ и Европы в перспективе. В марте 2008 г. Afgan Telecom приступила к строительству ВОЛС протяженностью 3,2 тыс. км, которая должна подключить Афганистан через страны

⁸ Афганистан остался на центральном месте во внешней политике Узбекистана в 2019 году. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://central.asia-news.com> Дата обращения – 15.03.2021г.

⁹ Республика Узбекистан. Логистический центр «Термез Карго Центр». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://airto-kr.com> Дата обращения – 15.03.2021г.

Центральной Азии, Пакистан и Иран к международной системе передачи данных, в частности, стать частью Трансазиатско-европейской ВОЛС.[10]

В 2017 г. в Термезском районе Сурхандарьи открылся образовательный центр по обучению афганских граждан при Министерстве высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан. В комплекс входят многоэтажный учебный корпус, общежитие на 110 мест, информационно-ресурсный центр, спортивный зал и спортивные площадки, столовая. Имеются лингафонные кабинеты, химическая и физическая лаборатории, а также лаборатория для изучения предметов, связанных с ЖД-транспортом. Информационно-ресурсный центр укомплектован учебными пособиями, художественной и общественно-политической литературой, художественными и документальными фильмами. В электронной библиотеке размещено более 700 электронных книг на латинице.

Первые 100 студентов образовательного центра приняты по направлению узбекского института языка и литературы. Они пройдут двухлетний курс обучения. Затем поступление в ВУЗы по специальностям, продолжительность обучения – 4 и 6 лет очно. Студентам, успешно освоившим программу по своей специальности, будет вручен соответствующий документ государственного образца.

Разработаны учебные планы по 17 направлениям высшего и 16 направлениям среднего-специального образования. Создана возможность доступа к «Системе электронного образования» через корпоративную сеть, благодаря чему ученые и специалисты любого ВУЗа могут проводить дистанционные занятия.

В будущем планируется расширить центр, построить летнюю столовую, пекарню, прачечную, дополнительное общежитие на 300 мест. Будет реконструирована учебно-производственная мастерская.[11]

На данный момент в Узбекистане функционирует свыше 100 предприятий с участием афганского капитала. В то же время в Афганистане создано 8 предприятий с участием резидентов Узбекистана. В Кабуле открыт торговый дом АО «Узпромэкспорт», в котором предусматривается создание постоянно действующей выставки продукции узбекских производителей «Сделано в Узбекистане».

Анализ политики Узбекистана показывает, что Ташкент – один из наиболее активных центральноазиатских игроков на афганском направлении. Его стратегия способствует эффективному участию страны в процессах, как на региональном уровне, так и в рамках двусторонних отношений. Узбекистан заинтересован в минимизации негативного влияния на страны региона, продолжает играть важную роль в решении военно-политического кризиса. В силу географических, геополитических и геоэкономических факторов, Узбекистан является одним из ключевых

¹⁰ "Узбектелеком" и Afgan Telecom подписали межоператорское соглашение. <http://lib.tssonline.ru> Дата обращения – 15.03.2021г.

¹¹ В Сурхандарье открылся учебный Центр для афганских граждан. <https://darakchi.uz/ru/42579> Дата обращения – 15.03.2021г.

игроков среди стран-соседей Афганистана в процессе урегулирования афганского кризиса. Без учета роли данного фактора международные проекты афганского урегулирования не могут быть реализованы в полной мере. Исходя из этого, Узбекистан выработал основные приоритетные направления в решении политических и экономических проблем Афганистана.

Список использованных источников:

1. Инициатива Президента Узбекистана И. А. Каримова о создании зоны, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, воплотилась в реальность. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://mfa.uz> Дата обращения – 15.03.2021г.
2. НАТО и Узбекистан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://нато.рф/ru> Дата обращения – 15.03.2021г.
3. Сурхандарьинская область. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org> Дата обращения – 15.03.2021г.
4. Клубок шелка: безграничные базары и приграничная торговля в Центральной Азии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://refdb.ru> Дата обращения – 15.03.2021г.¹
5. Афганистан остался на центральном месте во внешней политике Узбекистана в 2019 году. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://central.asia-news.com> Дата обращения – 15.03.2021г.
6. Республика Узбекистан. Логистический центр «Термез Карго Центр». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://airto-kr.com> Дата обращения – 15.03.2021г.
7. «Узбектелеком» и Afgan Telecom подписали межоператорское соглашение. <http://lib.tssonline.ru> Дата обращения – 15.03.2021г.
8. В Сурхандарье открылся учебный Центр для афганских граждан. <https://darakchi.uz/ru/42579> Дата обращения – 15.03.2021г.

УДК 339.74(574)

Адылов Руслан Талгатович, студент 2 курса, специальность 6В01601,
Умбетова Дариға Ерболқызы, студент 2 курса, специальность 6В01601,
Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Нурсултанова Лязат Нурбаевна,
д.и.н., проф. МУА.

КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЮВА

Культурная дипломатия имеет важное значение для развития отношений между государствами как на уровне официальных контактов, так и на уровне контактов между людьми. Так, в древние времена помимо государственных деятелей, торговцы, религиозные учителя, исследователи считались неформальными послами или культурными дипломатами своих земель. Точно так же культурная дипломатия в наше время практикуется посредством разнообразных культурных обменов, встреч делегаций различных секторов общества, спортивных соревнований и направлена на выстраивание межкультурного и межконфессионального понимания, способствующего социально экономическому процветанию и гармонии.

Индия на протяжении веков была могущественной в экономическом, военном и культурном отношении державой на карте единой Азии. Вторая мировая война и раздел Индии в 1947 г. привели к разрыву традиционных культурных, этнических и экономических связей между Индией и Юго-Восточной Азией, а последствия «холодной войны» в азиатском регионе привели к образованию двух отдельных региональных блоков силы – Южной Азии и Юго-Восточной Азии. Блок Юго-Восточной Азии быстро объединился в одностороннем порядке, сформировав в 1967 г. региональную интеграционную группу – Ассоциацию государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН). В настоящее время АСЕАН является одним из самых быстро растущих и экономически успешных интеграционных объединений, включающей 10 стран: Бруней, Камбоджу, Индонезию, Лаос, Малайзию, Мьянму, Филиппины, Сингапур, Таиланд и Вьетнам. В 2020 г. оценочный общий ВВП всех государств АСЕАН составил примерно 3,11 трлн долл. США, с населением, по данным на 2020 г., – 649 млн чел. Все это делает Ассоциацию привлекательной для сотрудничества, в частности, современная Индия, обладающая политическими амбициями выйти на глобальный уровень влияния, активно пытается развивать отношения с данной группой стран.

Стоит отметить, что активизация связей Индии с АСЕАН произошла в период, когда в стране происходили экономические реформы и внешнеполитическое переориентирование. Последнее происходило в рамках политики «Смотри на Восток», введенной в действие в 1990-х гг. премьер-министром Н. Рао в рамках Доктрины Гуджрала, предусматривавшей активизацию деятельности на обширном пространстве к востоку от Индии, главным образом посредством либерализации экономических связей и укрепления дипломатических отношений со странами Юго-Восточной Азии. Результатами данной политики стало получение Индией статуса отраслевого партнера АСЕАН в 1992 г., в 1996 г. – партнера по диалогу, и в 2002 г. – партнера на высшем уровне. В 2017 г. Индия и АСЕАН отметили 25-летие своего дипломатического партнерства, которое насчитывает 30 диалоговых механизмов между Индией и АСЕАН. Можно сказать, что расширение сотрудничества в сторону АСЕАН открыло путь Индии на глобальный уровень собственного восприятия и породило определенные политические амбиции.

Мощный символ взаимодействия Индии и АСЕАН выражается в ассимиляции мифологии и фольклора эпоса Рамаяны. Различные формы Рамаяны, распространенные в регионе ЮВА, (Рамакиен в Таиланде, Пха Лак Пха Лам в Лаосе, Яма Затддо в Мьянме, Какавин Рамаяна в Индонезии или Хикаят Сери Рама в Малайзии), свидетельствуют об исторической связи стран. А различные интерпретации Рамаяны через исполнительское искусство составляют общее материальное наследие государств. В рамках взаимодействия Индии и стран АСЕАН активно проводятся фестивали Рамаяны в Индии для демонстрации культурных интерпретаций Рамаяны в государствах ЮВА и Индии. Также демонстрируются сходства мудр (жестов рук) в танцевальных формах в ЮВА и Индии.

В 2014 г. Правительство Индии и Министерство культуры Индии инициировали проект «Маусам», в основе которого заложена идея о том, что именно морская торговля через Индийской океан, открытая жителями Инда, способствовала обмену религиями, культурами и технологиями. Слово «маусам» означает сезонные муссоны, которые моряки в древние времена использовали для быстрого пересечения Индийского океана, останавливаясь в Индии в ожидании нового сезона муссонов. Данный проект призван восстановить связи Индии, как исторического центра торговли культурного транзита разных стран, с партнерами в Индийском океане от Восточной Африки, вдоль Аравийского полуострова, мимо южного Ирана до основных стран Южной Азии, а оттуда до Шри-Ланки и Юго-Восточной Азии.

Проект направлен на дальнейшее развитие экономического, культурного, стратегического сотрудничества и взаимодействия в области безопасности с государствами региона, он предоставляет возможность для углубления отношений между Индией и странами АСЕАН. Некоторые из стран – Мьянма, Индонезия и Таиланд – граничат с восточной частью Индийского океана, Малайзия и Сингапур являются ключевыми заинтересованными сторонами проекта. Поэтому «Маусам» дополнит современный внешнеполитический курс в рамках политики «Действуй на Востоке».

В проекте «Маусам» отдельная роль отдается штату Орисса. Штат формирует политику в отношении религиозного и культурного туризма в качестве основного координационного центра с Юго-Восточной Азией. В контексте расширения политики «Действуй на Востоке» предусмотрено взаимодействие в сфере культурного обмена, искусства, ремесел и торговли, что укрепит связи Южной и Юго-Восточной Азии, в частности, и по древнему маршруту из Ориссы в ЮВА [1].

Казахстан и Вьетнам имеют гуманитарные связи на протяжении многих десятилетий. У народов двух стран свои традиции и обычаи, которые интересны другим культурам. 10-16 сентября 2012 г. в Казахстане прошли Дни культуры Вьетнама, а 11-14 июня 2013 г. в Ханое -Дни культуры Казахстана во Вьетнаме. В 2012 г. начал работу Центр науки и культуры имени Абая в Ханойском педагогическом университете. В контексте культурного взаимодействия нашим университетом в январе 2013 г. был открыт Центр культуры и науки имени Абая в Ханойском национальном педагогическом университете.

19 мая 2014 г. в КазНПУ имени Абая ко дню рождения первого президента Вьетнама Хо Ши Мина состоялась церемония открытия Вьетнамского центра культуры и образования.

2 февраля 2016 г. в Ханое состоялась встреча Посла Казахстана во Вьетнаме Жумаханова Б с Президентом Вьетнамского телевидения Чан Бинь Минем, в ходе которой вьетнамской стороной подписан и передан казахстанской стороне Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве между Республиканской телерадиокорпорацией «Казахстан» и Вьетнамским национальным телевидением (VietnamTelevision, VTV).

В области культуры интенсивно развивается сотрудничество между Казахстаном и Индонезией. Так, в 2013 г. прошли дни культуры Индонезии в Казахстане, в рамках которых в Астане состоялись гала-концерт с участием ведущих мастеров искусств Индонезии, фотовыставка, выставка тканевых изделий, экспозиция моды, а также показ индонезийских фильмов.

Проведение Дней культуры Республики Казахстан в Республике Индонезия несомненно вызвало огромный интерес индонезийского народа к казахской культуре и станет новым этапом в развитии казахстанско-индонезийских культурных связей.

Имеется стипендиальная программа «Дармасива Индонезия». По данной программе, в высших учебных заведениях Индонезии можно получить образование по направлениям – местное искусство, пение и рукоделие. Стипендиальная программа призвана укрепить культурные связи между двумя государствами. Все расходы по данной программе (проезд туда и обратно, общежитие, стипендия) оплачивает индонезийская сторона.

Между Казахстаном и Пакистаном развивается культурно-гуманитарное сотрудничество на основе Соглашения между Правительством РК и Правительством ИРП о сотрудничестве в области культуры, спорта и туризма от 1992 г., а также Соглашения между МОН РК и Министерством образования ИРП о сотрудничестве в области образования от 2001 г.

Гуманитарные контакты имеют особую значимость для двух народов. Они начались еще в начале 1990-х годов. Так, например, по приглашению Министерства культуры Пакистана 7 -15 октября 1994 г. казахстанская делегация в составе 15 человек принимала участие в первом Международном исламском фестивале религиозного искусства. На выставке были представлены 120 изделий прикладного искусства казахских мастеров, а также фотографии, книги-альбомы. Большим успехом пользовались выступления фольклорно-этнографического ансамбля «Алтынай». Казахстанская сборная по хоккею на траве принимала участие в товарищеских матчах с сильнейшими представителями высшей лиги Пакистана, национальная команда по академической гребле выступила в чемпионате Азии в Исламабаде, а пакистанская команда «Пи-Ай-Эй» играла в международном турнире (Алматы), посвященном памяти тренера Э.Ф. Айриха [2].

Гуманитарные контакты между Казахстаном и Индией развиваются динамично. Большую популярность у казахстанцев получили курсы индийского классического танца, которые этим центром были организованы. Кроме того, здесь проводятся бесплатные курсы по изучению хинди, а также занятия по йоге.

Выпущены на казахском языке эпические поэмы индийской литературы "Рамаяна" и "Махабхарата", опубликовали книгу буддистской философии "Дхаммапада" и избранные стихи поэта лауреата Нобелевской премии Рабиндраната Тагора. Все эти издания представлены в Национальной библиотеке в Алматы и в Центре изучения Индии, который мы открыли в Национальной академической библиотеке в Астане. Кроме того, Культурным центром спонсирован проект по выпуску музыкального сборника традиционной казахской и индийской музыки, над которым работали талантливые алматинские музыканты.

Особое внимание уделяется проведению фото- и художественных выставок. 19 октября 2006г. в Алматы проведена большая фотовыставка о Будде, где были представлены более 100 фотографий о его жизни и учении. Аналогичная выставка прошла и в Актобе.

В рамках казахстанско-индийских культурных связей в Индии открыт первый индийский профессиональный симфонический оркестр в Бомбее, который явился результатом тесного сотрудничества всемирно известного скрипача М. Бисенгалиева, его Западноказахстанского филармонического оркестра и бомбейского Национального центра искусств [3].

Фестиваль культуры Казахстана и Индии "Искусство прядения как образ жизни" состоялся 1-2 ноября 2018г. в Алматы и был посвящён юбилею Ганди и распространённому в обеих странах виду народного творчества - искусству прядения и ткачества, имеющему древние традиции в Казахстане и Индии. В рамках фестиваля были организованы: международная конференция, фотовыставка, экспозиция изделий ткачества.

В современной Индии существует культурное и религиозное многообразие, даже в зависимости от района страны. Южная, Северная и Северо-Восточная части имеют свои отличительные особенности, а практически все штаты выкроили свою собственную культурную нишу. Несмотря на это уникальное культурное разнообразие, вся страна едина как цивилизация из-за своей общей истории, тем самым сохраняя национальную самобытность.

Корейцы гордятся своей 500-летней историей. Республика Корея сегодня входит в десятку самых развитых стран мира и имеет свои бренды - Самсунг, Хундай, Дэу и др. Корея и корейцы внесли и вносят вклад в развитие человеческой цивилизации.

Солляль – корейский новый год Традиционно этот праздник отмечается в первый день лунного календаря. Выходные длятся три дня, и в это время принято наряжаться в ханбок, ездить к родителям или в родной город, отправляться на берег моря, чтобы встретить там первые лучи солнца. В Солляль дети поздравляют родителей, обязательно кланяясь в пол, а также человек становится на год старше.

В Корее существуют разные направления театрального искусства: драма, опера, балет, «чхангык». Лишь в Сеуле действует больше 80 театральных коллективов. Это большое достижение, ведь театр в Южной Корее в привычном понимании известен чуть больше столетия. Еще в XIX ст. путешествующие корейцы воспринимали спектакли как зарубежную экзотику. В Корее существуют разные направления театрального искусства: драма, опера, балет, «чхангык». Лишь в Сеуле действует больше 80 театральных коллективов. Это большое достижение, ведь театр в Южной Корее в привычном понимании известен чуть больше столетия. Еще в XIX ст.

путешествующие корейцы воспринимали спектакли как зарубежную экзотику.

13 июня 2018 года в здании Музея Библиотеки Елбасы состоялось открытие выставки корейской современной народной живописи «Минхва». Мероприятие организовано Библиотекой Елбасы совместно с Корейским культурным центром Посольства Республики Корея в Республике Казахстан при содействии Музея корейской народной живописи «Минхва» в рамках международного выставочного проекта Библиотеки «Диалог посредством культуры». Расцвет живописи «Минхва» начался в XVI-XVII вв. в период правления династии Чосон. Корейская народная живопись использовалась повсеместно и имела широкое практическое применение: в быту, в различных церемониях, к примеру, свадебных. В каждое изображение вкладывался особый образ и глубокий смысл.

Особый контекст сегодняшней выставке придает то, что корейцы являются одной из крупнейших этнических групп республики численностью порядка 100 тыс. человек. Представители данной этнической группы представлены в Мажилисе Республики Казахстан, активно работают в Ассамблее народа Казахстана. Отрадно отметить, что язык, культура корейского народа в полной мере интегрированы в современную языковую, культурную политику Казахстана. Очень популярно увлечение в среде нашей молодежи корейской культурой. Обращение к живописи «Минхва» неслучайно: корейская культура, в самых разных ее проявлениях, является одной из самых популярных в мире. Феномен этой популярности лежит в своеобразной истории и традициях корейского народа.

Музей корейской народной живописи «Минхва», являющийся центром сохранения и популяризации этого направления художественного творчества современной Кореи, принял активное участие в отборе материалов экспозиции. Специально на открытие выставки приехала большая делегация сотрудников Музея «Минхва» из Кореи. На выставке представлены работы трех художниц – признанных мастеров «Минхва»: Ю Сун-док, Ми Бон-ги, О Сон-а, чьи работы не раз выставлялись в США, Франции, Японии, Индии, Монголии и Корее [4].

Казахстан и Япония развивают не только торгово-экономические отношения, но и гуманитарные. Японские компании оказывают содействие в изучении японского языка, проводятся различные фестивали, конкурсы, выставки изобразительного искусства. Японский народ имеет многовековые традиции и обычаи, известные всему миру.

В крупных городах Японии регулярно выступают с концертами казахстанские музыканты и артисты. 29 июня 2007 г., например, в Токио состоялось балетное представление учащихся Алматинского хореографического училища им. А.В.Селезнева. Первое здание хореографического училища в Алма-Ате в 1930-е годы. В марте, августе и ноябре 2007 г. в городах Токио, Хиросима и Уцуномия, префектуры Точиги

состоялись выставки центрально-азиатских стран, цель которых – в ознакомлении жителей Японии с культурой, народным искусством, обычаями и традициями казахского народа. Были продемонстрированы образцы казахских национальных ремесел, организована фотовыставка о Казахстане. Культурно-гуманитарное сотрудничество между Астаной и Токио, следовательно между Казахстаном и Японией развиваются поступательно, по нарастающей. Только в 2015 г. были проведены такие мероприятия, как чайная церемония, набор фоторабот на тему «Япония глазами казахстанцев», концерт японского скрипача Кена Айсо, выставка кукол, показательное выступление борцов сумо, конкурс ораторского искусства на японском языке, вечер японского кино, прошедшие главным образом в Астане и Алматы [5].

На культуру и менталитет японцев большое влияние оказало изолированное территориальное положение страны, географические и климатические особенности, а также особые природные явления (частые землетрясения и тайфуны), что выразилось в своеобразном отношении японцев к природе как к живому созданию. Умение восхищаться сиюминутной красотой природы, как особенность национального характера японца, нашло выражение во многих видах искусств Японии.

На 1950—1960-е гг. приходится активное развитие японского кинематографа, они считаются его «золотым веком».

В 1950 г. было выпущено 215 фильмов, а в 1960 г. — уже 547 фильмов. В этот период появляются жанры исторического, политического кино, боевики и фантастика, по количеству выпущенных фильмов Япония занимала одно из первых мест в мире.

Японский сад символизирует совершенный мир земной природы, а иногда выступает олицетворением Вселенной. Характерными элементами его композиции являются искусственные горы и холмы, острова, ручьи и водопады, дорожки и участки песка или гравия, украшенные камнями необычных очертаний. Пейзаж сада формируется с помощью деревьев, кустарников, бамбука, злаков, красиво цветущих травянистых растений, а также мха. На территории сада могут также размещаться каменные фонари, беседки, чайные домики. Сезоны любования первым снегом, полной луной, цветением сливы или азалии, первыми ночными светлячками — неотъемлемая часть культуры Японии; как и традиционные искусства, на протяжении веков они воспитывали в людях внимание к течению жизни природы, умение видеть и восторгаться прекрасным в самых малых ее формах. Многим из этих явлений посвящены традиционные праздники — мацури, в переводе это слово означает «служение» или «почитание».

Цветы всегда занимали важное место в жизни японцев. Цветок сакуры они избрали своим национальным символом, хризантема всегда напоминала им об императорском величии, а полевая гвоздика олицетворяла хрупкую, но стойкую японскую женщину. Мастерство аранжировки цветов они возвели в ранг настоящего искусства, которое получило название икебана или кадо — «путь цветка». Цветочные композиции с давних времен выставляются в алтарях буддийских храмов и в домашних священных нишах токонома. Ведь сам Будда, согласно преданиям, передал знания своим ученикам с помощью одного лишь цветка, не прибегая к словам. «Один цветок лучше, чем сто, передает цветочность цветка» — для японца это не игра слов, а абсолютная истина. Какой-нибудь один цветок садового клематиса в старинной бронзовой вазе непременно тронет его сердце удивительным пересечением мгновенного и вечного в круговороте вещей: жизнь цветка, вмещающаяся в одно мгновение, и ваза, повидавшая много на своем веку, для которой и наша жизнь не дольше жизни цветка. Любят японцы и яркие пышные цветы, такие как пионы. Только в вазу они, скорее всего, поставят один нераспустившийся шарик бутона, и сердце их будет переполнять радостное предчувствие: наблюдая, как раскрывается один лепесток за другим, они становятся соучастниками великого откровения природы.

Сезоны любования первым снегом, полной луной, цветением сливы или азалии, первыми ночными светлячками — неотъемлемая часть культуры Японии; как и традиционные искусства, на протяжении веков они воспитывали в людях внимание к течению жизни природы, умение видеть и восторгаться прекрасным в самых малых ее формах. Многим из этих явлений посвящены традиционные праздники — мацури, в переводе это слово означает «служение» или «почитание»[6].

Список использованных источников:

1. Индия-АСЕАН: Культурный аспект взаимодействия, юго-восточная Азия: Актуальные проблемы развития 2021, Том II, № 2 (51). С. 297–308.
2. АП РК. Ф. 75Н. Оп.1 Д.1051. Л.42.
3. Мукерджи А.К. Индия и Казахстан: грани взаимодействия // Казахстан, 2006. №4
4. Впервые в Казахстане открылась выставка корейской живописи «МИНХВА».
5. МУРСАЛИМОВА М. : <https://e-history.kz/ru/news/show/5517/> .
6. Петров Д.. Япония. Искусство видеть.

Сиражет Мешіт, халықаралық қатынастар (MIR-2021) мамандығы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Дипломатия институтының магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Мажиденова Дарико Мағауияновна – Тарих ғылымдарының докторы, академик, профессор, ҚР дипломатиялық қызметінің еңбек сіңірген қызметкері.

КІШІГІРІМ БОЛСА ДА БАЙ, ДЕРБЕС ӘРІ АУҚАТТЫ ҚАТАР МЕМЛЕКЕТІ

2020 жылғы санаққа сәйкес Қатар Мемлекетінде 2,9 миллион адам өмір сүреді, оның ішінде Қатар азаматтарының саны 313 мың адам шамасын құрауда. Олардың айлық жалақысы әлемдегі ең жоғары көрсеткіштің біріне ие, яғни мемлекеттік қызметте істейтін қатарлық айына орта есеппен 8650 доллар алса, банк және мұнай саласында қызмет ететін қатарлық 6040 доллар алады және Қатар долларлық миллионерлер ең көп шоғырланған елдердің бірі болып саналады (*қатарлықтардың 14,3% долларлық миллионер*).

Әрбір қатарлық тегін жер телімін алуға және онда үй салу мақсатында пайызсыз несие ала алады. Қатар азаматы үшін су мен электр қуаты, білім (*барлық сатыда, сонымен қоса шет елде де*) және медициналық қызметтер алу (*шет елде емделу де*) мемлекет тарапынан өтеледі.

Осындай жоғары деңгейге жеткен Қатар бұдан 5 жыл бұрын өмірін түбегейлі өзгертуі мүмкін күрделі мәселеге тап болады. 2017 жылғы 5 маусымда Сауд Арабиясы Корольдігі, Біріккен Араб Әмірліктері, Бахрейн Корольдігі мен Мысыр Араб Республикасынан құралған «квартет» Қатарға бірқатар айыптаулар жасап, дипломатиялық өкілдіктерінің жұмысын үзілді-кесілді тоқтатып, құрлықтық, теңіз жолдары мен әуе кеңістігін жабу арқылы саяси-экономикалық блокада енгізеді.

Қатар өз кезегінде тағылған айыптаулармен келіспей, кішігірім мемлекет болса да өз қайсарлығын танытып, саяси-экономикалық қауіп-қатерді алдын алу үшін тиісті антикризистік іс-шараларды белсенді жүргізе бастайды.

Шектеулер енгізу барысында квартеттің ультиматумдары Қатарды тығырыққа әкеп соқтыратындай болып көрінген болатын. Алайда, Қатар билігінің алдын-ала қабылдаған үйлесімді қадамдары қауіп-қатерді айналып өтуге жол ашады.

Қатар аймақтағы ірі елдер болып саналатын Түркиямен және Иранмен жақындаса бастайды. Тәуелді өнімдер бойынша қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында альтернативті жолдар іздестірген Доха, өз қажеттіліктерінің басым бөлігін Түркиядан, Ираннан, Үндістаннан және т.б. елдерден импорттай бастайды. Олармен саяси-экономикалық, дипломатиялық және әскери ынтымақтастығын нығайтады.

Мысалға, блокада басталғанға дейін Қатар 60% шамасында дәрі-дәрмекті Сауд Арабиясы мен Әмірліктерден, 80% дейін сүт өнімдерін Сауд Арабиясынан импорттаған болатын. Осыған байланысты жедел түрде сүт өнімдерін өндіретін «Баланда» компаниясының ірге тасын құрып, 5 айдың ішінде елдегі сұраныстың 60 пайызына дейін қамтамасыз етіп, кейінірек толықтай, одан соң, тіптен көрші елдерге экспорттай бастады.

Осылайша, өлшеммен жасалған іс-әрекеттердің арқасында Қатар Мемлекетінің Әмірі шейх Тәмим бен Хамад Әл-Тәнидің билігі халық қолдауына бөленіп, өзге араб елдерімен де қатынастарын жақсартуға мүмкіндік береді.

Бауырлас елдер арасындағы туыстық қарым-қатынастар мен өзге де маңызды ішкі және сыртқы факторлардың болуына байланысты Қатармен өзара ынтымақтастықты қалпына келіту бойынша 2021 жылғы қаңтарда тараптар арасында Сауд Арабиясы Корольдігінің Әл-Ула қаласында «Әл-Ула» келісіміне қол қойылады.

Аталған келісімге қол қойылғаннан бері араб елдері арасында жоғары деңгейдегі өзара сапарлар жанданып, әуе қатынастар ашылды, экономикалық ынтымақтастықты қалпына келтіру бойынша әрекеттер жүргізіліп жатыр.

2021 жылғы маусымның ортасында Мысырдың Сыртқы істер министрі Самех Шукридің Дохаға жұмыс сапары өтті. Бұл мысырлық жоғарғы тұлғаның блокададан кейінгі Дохаға жасаған алғашқы сапары болды.

2021 жылғы тамыз айында Бағдад қаласында ирактық-француз бастамасымен Таяу Шығыстағы шиеленісті деэскалациялау бойынша аймақтық саммит барысында Қатар Мемлекетінің Әмірі шейх Тәмим бен Хамад Әл-Тәнидің Мысыр және Әмірліктердің жоғары басшыларымен блокададан кейінгі алғашқы екіжақты келіссөздер өтуі елеулі оқиға болды.

2022 жылғы қаңтар айының аяғында Қатар Мемлекетінің Әмірі шейх Тәмим бен Хамад Әл Тәнидің Америка Құрама Штаттарына жұмыс сапармен барып, АҚШ Президенті Дж.Байденмен және өзге де билік өкілдерімен кездесу барысында кең ауқымды мәселелерді талқылайды. Нақтырақ айтқанда, Ауғанстандағы ахуал, Иранмен ядролық келіссөздер болашағы, Таяу Шығыс мәселесі және энергетика тұрақтылығын қамтамасыз ету тәрізді аймақтық және халықаралық тақырыптар сөз болды.

Сирия дағдарысы мен Таяу Шығыс мәселесі (Палестина), Йемендегі, Судандағы, Ирактағы жағдайларды реттеуге белсене қатысып отырған ресми Доха өзінің халықаралық мәртебесін нығайтып келеді. Сондай-ақ, Қатардың бұл елдерге ауқымды көмек көрсетіп отырғанын атап өтуге болады.

Қатар Парсы шығанағындағы жартыарал болуына қарамастан, өзінің табиғи байлығы мен қол жеткізген экономикалық әлеуетінің арқасында араб және мұсылман елдеріне ауқымды қайырымдылық көрсетіп отырған әлемдегі ең ірі донорлардың қатарында тұрған мемлекет.

Бұрын Қатар қайырымдылық қорлары арқылы Иракқа бірқатар қаржылай және материалдық көмек көрсетті (50 млн. долл. шамасында). 2020

жылдың басында Қатар Әмірі шейх Тәммим бен Хамад Әл-Тәни Ирак инфрақұрылымын қалпына келтіруге 1 млрд. долларын бөлуге келісті.

Қатар аймақтағы жағдайға жіті көңіл бөледі. Осы ретте, Сирия дағдарысына байланысты шиеленіс басталған уақыттан бастап 2 млрд. жуық долл. көлемінде қаржылай көмек жасап, 50 мың сириялық азаматтарға пана беруде.

2020 жылы Қатар Әмірі Ливан халқын қолдауға арналған халықаралық бейнеконференцияға қатысып, 50 млн. долл. көлемінде қаражат бөлетіндігін айтты.

Сондай-ақ, Қатар Әмірі 10 мың иорданиялық азаматтарды жұмыспен қамтамасыз ететінін және ИХК әскери зейнетақы қорына 30 млн. доллар бөлетінін жариялады.

Жалпы, Қатар соңғы жылдары қайырымдылық қорлары арқылы 59 елге көмек ретінде, білім беру және денсаулық сақтау жобаларына жыл сайын 600 млн. долларын бөлген. Сондай-ақ, «Qatar Charity» қоры 50 елдегі 10 млн. жуық адамның пайдасына түрлі жобаларды іске асыруға 500 млн. долларын жұмсаған.

Осылайша, Қатардың сыртқы саясатындағы беделінің жоғарылауы мен ішкі жағдайындағы тұрақтылығы, сондай-ақ, экономикалық дербес ел ретінде танылуы және қауқары нашар елдерге жүйелі түрде қаржылай көмек беріп тұруына байланысты Доха АҚШ-тың Таяу Шығыстағы сыртқы саясатының басты ойыншысына айналып келе жатыр деуге әбден болады.

Бұған қоса, алдағы уақытта Қатардың 2022 әлемдік футбол чемпионатын өткізуі елдің танымалдылығы мен беделін одан әрі нығайта түседі деп болжамдауға болады. Мұндай ауқымды шараны өткізуге Қатар шамамен 200 млрд. долларын жұмсауда. Бұл халықаралық іс-шараға алдын ала болжам бойынша 1,5 миллион шетелдік жанкүйерлердің қатысуы жоспарлануда. Олар үшін заманауи технологиялармен жабдықталған 7 жаңа стадион салынып, 1-уі толық реконструкциядан өтті (*жалпы 8 стадион*). Жанкүйерлерді орналастыру үшін көптеген қонақ үйлер мен арнайы қалашықтар соғылды, оның ішінде тіптен су үстінде қалықтап тұратын 1001 бөлмеден тұратын 16 қонақ үй салынған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- [Qatar Population \(2022\) - Worldometer \(worldometers.info\)](https://www.worldometers.info/qatar-population/)
- *Государство Катар. Отражение во времени (И.П.Сенченко, Санкт-Петербург 2020 г.).*
- <https://www.qcharity.org/en/qa/about>
- <https://news.sky.com/story/qatar-2022-what-has-been-built-for-the-2022-world-cup-what-it-has-cost-in-lives-and-how-much-was-spent-on-construction-12496471#:~:text=Previous%20estimates%20of%20the%20total,official%20was%20around%20%24200bn.>

Әкімжан Ж.Т.

*Астана халықаралық университетінің
«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының I курс студенті*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

Ахмет Байтұрсынұлы - көрнекті ұлт қайраткері, қазақ тіл білімі және әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы, Алаш қозғалысының рухани көсемі, «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің белді мүшесі, аудармашы, көсемсөзші бола білген қайталанбас тұлға. Не себепті «Ахмет Байтұрсынұлын халық «ұлт ұстазы» деп атайды?», «Осындай дана әрі дара кісінің қазақ халқының тіл біліміне, қазақтың мәдениетіне, тарихына, ұлттың төл жазуына және тілдегі маңызды мәселелерге байланысы неде?» деген бірнеше сауалға жауап тауып көрелік.

Біріншіден, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын сауаттандыру үшін аянбай еңбек етті. Ресейдің отаршылдық саясаты кезінде патша үкіметі қанша қарсы болатынын біле тұра, жолында көп тосқауыл болатынын сезсе де, өз дегеніне жетуге тырысты. Қазақ халқының сауатын ашу үшін, саяси және мәдени оянуын мақсат етіп, үкіметтің тосын әрекетін қарапайым халыққа жеткізу үшін ұлттық рухты оятуда басты рөл атқаратын «Қазақ» атты газетін жарыққа шығарды. «Қазақ» газеті – 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жарыққа шығып, қоғамдық-саяси мәселені көтерген болатын. Жалпы, сол заманда да газет болмады емес, болды. Тек ол газаттегі жазбалар қазақтың мүддесін, халықтың құқығын кеңінен ашып жазбады. Ахмет Байтұрсынұлына сол заманда жүрегінде қазақ деген сөз ойып тұрып орын алған, ұлттың қамын жеген, еліне сүйіспеншілікпен берілген Ә.Бөкейханұлы мен М.Дулатұлылардың көмек қолын созған еңбегін ерекше атауға болады. Ахмет атамыз халықты қараңғылықтан шығарудың негізгі құралы газет екендігін түсінді. Оны «Қазақ» газетінің әрбір санынандағы мақалалар арқылы байқауға болады.

Екіншіден, қазақтың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметтерінің бірі- қазақ әліпбиін құрастыруы. Кезінде, патша заманында қазақ халқына қызмет еткен кирилл таңбасына бағынбай, жаңаша көзқарас қалыптастырғысы келіп, төтеден жол іздеген. Жаңа әліпби ойлап табу жолында көп ойланып, біраз тер төккен. Қазақ халқы тілінің тазалығын, даралығын өз қалпында сақтап қалуға, ұлт болмысын жоғалтпауға тырысқан. Көп ойлантқан сұраққа салмақты шешім қабылдады. Қазақ халқының дінімен, қанымен ұлтқа сіңіп, бойға тараған, исламның уағызы арқылы келген араб графикасын таңдады. Ғұлама осылайша ұзақ ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып келе жатқан араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдару идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады. «...Араб әліппесі қазақ арасына дінменен бірге таралған, сіңген, дінменен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа

әліппені алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң араб хари́флерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб хари́флерінің түрін тым бұзып өзгертуге болмаса, қалай амалын таппақ керек?» - деген сауал қойып, сол сұраққа өзі жауап іздейді [1]. Бұған дейін қолданылып келе жатқан араб жазу жүйесінің қандай кемшіліктері бар екенін айқындап, анықтап айтып берді. Ең әуелі, араб графикасында бір дыбысты жазу үшін бірнеше әріптер пайдаланылған. Екіншіден, белгілі бір сөзді немесе сөйлемді жазғанда оның тек дауыссыз дыбыстары ғана таңбаланды да, дауыстылары жазылмайды. Ал ондай сөздің немесе сөйлемнің мағынасын түсіну қиындық тудырды. Үшіншіден, әріптердің таза араб тілінде дыбысталуы мен айтылуын жаттаумен ұзақ уақыт кетіретін болды. Және соңғы, араб әліпбиінде дауысты дыбыстрды белгілейтін әріптер саны бар болғаны үшеу еді. Ал ол біздің тоғыз дауысты дыбысты таңбалайтын әріпі бар қазақ тілі үшін үш таңба жеткіліксіз болды. Аталған жазудың осындай кемшіліктері халықты сауаттандыру ісін баяулататынын түсінген ғалым 1910 жылдан бастап араб жазуын қазақ тіліне ыңғайластыруды қолға алып, оны 1912 жылы қолданысқа енгізді. Осы әліпби арқылы ғұлама қазақ халқының тез сауаттанып хат тануына, оқу-білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті.

Үшіншіден, сауатын ашпай қара көздері жәудіреген қазақ балаларын сауаттандыру үшін көп еңбек еткен қазақ жанашырлардың бірі әрі бірегейі-Ахмет Байтұрсынұлы реформаланған араб жазуы негізінде қазақ халқының мәдени дүниесінде зор өзгерістер әкеліп, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, баспа жұмысының жандануына ықпал етті. Осыған байланысты ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының пайдасы үшін жүргізілген жұмыстардың бірі - жаңа оқу құралдарын шығару болатын. Осы уақытта Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі мен әдебиетте сан-салалы зерттеу жұмыстарын зерттеумен ғана шектеліп қалмай, оқулықтар шығару мәселесіне де үлкен жауапкершілікпен қараған. Ғалым, ұстаз «Өмірдерегінде»: «...Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографикасын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтанарылтуға, ...термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым» деп баяндайды [2, 37-38 -б.]. Осы жұмыстарды, осы алға қойған мақсаттарды орындау барысында Ахмет Байтұрсынұлының бірнеше еңбегі жарық көреді. Атап атқанда: «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Сауат ашқыш», «Әліп-би», «Байаншы» және тағы басқа. А.Байтұрсынұлы жазуы дамымаған, жеке ана тілі қалыптаспаған ұлттың арта қалатындығын, жазу мен тілдің қоғамда қажеттілігін және адам өміріндегі маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отыратын. Сол қазақ ұлтының жазуының дамуы үшін, жеке тілінің қалыптасуы үшін, оқу-білімге деген көзқарастардың кеңеюі үшін біраз еңбектер, жұмыстар қалдырған болатын. Сондай кейбір атаулы еңбектеріне тоқтала кетсек:

Тіл-құрал. 1914 жылы Орынбор қаласында жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының жазған лингвистикалық оқулығы. Ғұлама тіл білімінің терминдерін ең бірінші құрастырып, қазақ тілінің даму деңгейін қалыптастырды. Мысалы: дыбыс және сөйлем жүйесін жүйелі зерделеп, сөз жүйесіне толық анықтама беріп, мағынасын аша алды. Бұл оқулық негізінен үш бөліктен тұрып, әр жылғы сыныптарға жеке-жеке жазылған. Ең алғашқы тіл танытқыш кітап: «Дыбыс жүйесі мен түрлері (1914 ж.)» фонетикаға арналған бөлім, екіншісі «Сөздің жүйесі мен түрлері (1914-1915жж.)» морфологияға арналған бөлім, үшіншісі «Сөйлем жүйесі мен түрлері (1923 ж.)» синтаксиске арналған бөлім. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» деп аталатын үш бөлімнен тұратын оқулығы әрқайсысы 6-7 реттен толықтырылып, қайта басылып отырған. Ғұлама осы оқулықтарды не себепті үш жылға бөлінгендігін түсіндіріп кеткен болатын. Бірінші жылы оқытылтын «Тіл-құрал» тіл білімінің бастауы, тірегі болатындықтан, мұғалімдерге немесе оқытушыларға алғашқы жылы нық үйрету керектілігін мықтап ескертеді. Ең бірінші басылымда әріптер, олар туралы ережелер, буындар, сөздің тұлғалары оқытылады. Оқулықтың тақырыптары күрделеніліп, қарапайымнан күрделіге қарай білім беру тәсілі сатылана қолданылып, оқулықтың екінші, үшінші жалғасы жарық көреді. Бұл Ахмет атамыз беріп кеткен анықтамалар сол уақыттың еншісіне байланып, сол дәуірмен бірге ескіріп, қолданыстан қалып қалған жоқ. Керісінше жыл өткен сайын дамып, тереңдете зерттеліп келеді. Бірақ, берілген анықтамалар өзгеріске ұшырасада, беретін мағынасы сол калпында сақталып қала берді.

Енді ғұламаның жекеленген қазақ тіліндегі атау-ұғымдардың даралығы мен мәнділігіне мән берсек. Қазақ халқына қазақ мектебінің негізін салған тұңғыш ұстаз Ыбырай Алтынсарин орыс тіліндегі «Имя существительное» дегенді «Нәрселердің атауы» деп аударса [3, 227-б.], ал А.Байтұрсынұлы оны «Зат есім» деп атайды. «...Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қар, жаңбыр, жел, су, сағым, кісі, мал, аң, құс. Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді зат есім дейміз. Зат туралы кім? не? деп сұраймыз. Кім? деп сұраймыз адам туралы. Не? деп сұраймыз басқа заттар туралы» [4, 48-б.]. Ал қазіргі таңда «Зат есімге» беріліп жүрген анықтама: «...Зат есім - заттың, құбылыстың атын білдіріп, кім? не? деген сұраққа жауап беретін сөз табы. Күнделікті өмірде кездесетін, әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұшырасатын әр алуан құбылыстар мен оқиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді де қамтиды» [5] Бұл жерден аңғаратын тағы бір маңызды тұжырым, уақыт өткен сайын берілген анықтама өзгеріске ұшырасада, негізін салған ғалымның берген тың ақпараты, ұзақ жылдар зерттеген қайталанбас жұмыстарының берер мағынасы өзгеріссіз қалды. Ал «Имя прилагательное», «Имя числительное» деген сөз таптарына тұңғыш ағартушы «Зат-мақлұқтың қасиеттерінің аттары», «Есеп аттары» деп балама берсе [3, 238,243-б.], кейін «Сын есім», «Сан есім» деген атау-ұғым береді [4, 162-б.]. Сын есім: «...Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: жақсы, жаман, биік, зор,

аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, қою, сұйық. Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер сын есімдердеп аталады. Сын есімнің сұрауы: қандай? Мәселен: жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк. Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап һәм өздері нәрсенің сынын көрсетеді» [4, 50-51-б.]. Сан есім: «...Нәрсенің санын сұрағанда неше? деп яки қанша? деп сұраймыз. Неше? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге, мәселен: неше кісі келеді?» – үш кісі келеді. Қанша? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге емес, ша-масын гана білуге, мәселен: «қанша күн жүресің?» – «үш-төрт күн жүремін»» [4, 51-52-б.]. Ал осы уақыттағы оқулықтарда кеңінен таралып, оқуға тілге жеңіл, санаға түсінуге оңай деп тапқан ғалымдардың анақтамасы: «...Сын есім - заттың түсін, сапасын, белгісін, күйін, салмағын, көлемін, иісін т.б. қасиеттерін білдіретін сөздер. Қазақ тілінде сын есімдердің сұрақтары – қандай? қай?» [6], «...Сан есім - заттың санын, мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін сөз табы. Сан есім жеке айтылғанда абстракт сандық ұғымдардың атауы болатындықтан, нақты мағыналары басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу кезінде, оларды сан жағынан анықтау барысында айқындалады» [7]. «Местоимение» деген орыс терминіне ұстаз «Ақыры өзгертілмейтін сөздер» деп аударса [3, 248-б.], кейін «Үстеу» дейді. Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толықтыру үшін үстеу болады. «...Мәселен, «әрең келдім» дегенде «әрең» демесе де келгендігі көрініп тұр, бірақ «әреңді» қосқанда келгендіктің үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» деген-де «әбден» демей де бітіргендік көрініп тұр, бірақ қалай бітіргендігі көрінбейді. «Бітірдінің» үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі көрінеді. «Дөп тиді» дегенде «дөп» деп айтпасақ та көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді» [4, 55-56-б.] Қазіргі уақытта бұлар қазақ тіліне еніп кеткен атау-ұғымдарды білдіретін пән сөздер. «...Үстеу заттың әр қилы қимылы мен ісінің (етістіктің) әр түрлі сындық, бейнелік, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік күй-жайлары мен сынның белгісін білдіретін сөз табы» [8].

Оқу құралы. 1912 жылы ең алғаш рет Орынборда басылып шыққан кітап болатын. Бұл оқулықтың беташары ретінде автор «Балалар, бұл жол басы даналыққа» - деп басталатын «Тарту», «Ер Сайын» атты ғибрат тақпақтарына алғыс сөз секілді етіп «Г.Н.Потанинге тарту» жыр шумақтарын алған болатын [9, 5 - б.]. Оқулықтың бірінші бетінің оң жағына Құран сөзін орналастырған. Ол сөз: «Би исми-иллаһи-рахмани-рахим». Одан әрі қазақ әріптері төте жазу жолы бойынша рет-ретімен беріліп отырады да, әрбір хариіптің тұсына таңбасы және сол таңбаның атауы жазылады. Ал төменгі жағында тәлім алушыға нұсқаулығы беріледі. Қазіргі таңдағы оқулықтардан ерекшелігі көлемді мәтіндер емес, қысқа әрі нұсқа оқушының түсінігіне сай сөйлемдер беріледі. Мысалы: туысқан-туған атаулары, тұрмысқа қажетті киім, мал мен хайуандар атаулары, үй саймандары, ыдыс-аяқ және ас-тағамдармен қатар, дене мүшелердің атаулары т.б. қамтылады. «Әліппе-астары» атты әліппеге жетекші оқу құралы 1924 жылы жарық көрген болатын. Ахмет Байтұрсынұлы

оқулықтарының бала сауатын ашудағы зор қызметін оның 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922, 1923, 1925 жылдары жиі басылып шығуынан аңғаруға болады. Бұл оқулық Ахмет Байтұрсынұлының есімі ақталғаннан кейін бірінші рет бүгінгі әріпке түсіріліп, ҰҒА-ның Тіл білімі институтының дайындауымен 1992 жылы алғаш рет жарық көрген «Тіл тағылымы» атты жинаққа енді [9, 33-47-б.].

Осының барлығын қорыта келгенде, санамалап түсіндірген мәліметіміз санаңызға келіп қонған болса, онда, не себепті Ахмет Байтұрсынұлын халық «Ұлт ұстазы» деп атайтындығын, осындай дана әрі дара кісінің қазақ халқының тіл біліміне, қазақтың мәдениетіне, тарихына, ұлттың төл жазуына және тілдегі маңызды мәселелерге байланысын толық ашып түсіндіре алдым деп ойлаймын.

Енді қазіргі қоғам үшін және ғұлама Ахмет атамыздың халқына қалдырған еңбектері үшін маңызды тағы бір тақырыпты көтергім келеді. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және де ұлт ұстазының 150 жылдық мерейтойы қарсаңында «Qazaqstan» ұлттық арнасы «Ахмет. Ұлт ұстазы» атты фильмді көрермен назарына ұсынды. Тәуелсіздік мерекесі күндері көрерменге жол тартқан танымы мен тағылымы мол фильм алты бөлімнен тұрады. Режиссері - Мұрат Есжан. Халықтың басынан өткен мұң-мұқтаждықты, білімсіздік пен сауатсыздықты көріп, біліп, сезіп жүрген Ахмет атамыз «*Әрбір қазақ баласы оқуға тиісті*» деген тұжырымға келіп, жас ұрпақты сауаттандыру жолында өз өмірі мен жастығын, болашағы мен өткенін қияды. Қарапайым қазақтың көзін ашу жолында талай құрбандыққа барады. Біздің пайдамызға шешілген әрбір оң іс үшін, осы заманда дамыған әрі сауатты халық үшін өз ұйқысын бөлді. Бір шаңырақ астында өмір сүріп жатқан Ахмет Байтұрсынұлының асыл жары да, баласы да халық үшін біраз әуреге түседі. Заңсыз деп есептейтін әрекеттер үшін патша үкіметінің қолшоқпарлары да өз үлестерін жібермей, әрбір шығарылған мақала үшін қоқаң-лоққы көрсетті. Жаңа атап өткен «Қазақ» газетінің болашағы үшін ғұлама түрмеге, қамауға да көнген болатын. Бақытты да тыныш өмір сүрулеріне қаншалықты кері әсерін тигізсе де, асыл жары «бұл істі қой» деудің орнына Ахмет атамызға өмір бойы қолдау білдірді. Дәл осындай сәтті біз фильммен Ахмет Байтұрсынұлының «сөйлем» терминін жасап жатқан тұстан, оны қолдаған әйелінің іс-әрекетінен аңғаруға болады. Жазушы Арман Әлменбет телехикая туралы өз ойында: «...Алдымен, Ахмет Байтұрсынұлының байыпты мінезі, мықты ішкі тегеуріні, ауыр тағдыры-өте сәтті ашылған. Ақтарып кеткен жұмыстарын көсетуден бөлек, Әлихан мен Міржақыптың Ахаңа деген құрметінен бастап, ең ақыр аяғында тергеушінің өзі сол кісіні қалай сыйлап кеткенін сәтімен бейнелеген. Әйелі екеуінің арасындағы трагедия, қосымша еріп отыратын кейіпкер Нұрилә, осы үшеуінің арасындағы сөзі аз, тебіренісі мол эпизодтар - фильмнің басынан аяғына дейін таралған» - деп, өте орынды тұжырым жасайды [6]. Біз болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы болғандықтан мектеп қабырғасынан да, жоғарғы оқу орындарынан да Ахмет атамыз туралы көп естідік және оқыдық. Мен бұл бейнежазбаны көре отырып

жан-дүнием үлкен қуанышқа бөленді. Себебі, қазіргі таңда кітап оқудан қашқан өскелең ұрпаққа баға жетпес дүние пайда болды. Осы бейнежазбаны көріп, түсіне білген адамның көкірегіне үлкен мақтаныш ұялататын телехикая бар. Жүрегі елі үшін езілетін, «мен-қазақпын» деген әрбір қаракөз қазақ балаларына осы фильмді көруді ұсынамын.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, Ахмет Байтұрсынұлы егемен елдің ұрпағы, халқының қамы үшін қаймықпай қарсылықтарға қасқайып тұра білген, ұлты үшін кеудесін отқа да, оққа да қиюға дайын, елі дегенде жүрегі жібіп, ұрпағы дегенде қаны тулайтын ұлы тұлға, ғұлама ғалым. Әрбір елім деп соққан жүрек Ахмет атамыздың ерен еңбегін елеп, жасаған жұмыстарын бағалап жүру керек деп ойлаймын. Ахмет Байтұрсынұлы өмірден өтсе де, ел жүрегінде елеулі орын алып, халық жадында өмір сүретін ұлт ұстазы, ұлт көсемі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) Қазақ №34, 16 қазан 1913.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013 ж. Т. VI: – 384- б.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994ж. – 288-б.
4. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал(қазақ тілі мен оқу–ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел– шежіре», – 2013.
- 5.https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D1%82_%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%BC
- 6.https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%8B%D0%BD_%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%BC
- 7.https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BD_%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%BC
8. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%AE%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%83>
- 9.Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөз – де жарияланған көсемсөздер). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. IV: –384 б.
10. <https://aikyn.kz/176521/ult-ustazy-ahmet-zhayly-birer-soz/amp/>

Ержан Арайлым Райымбеккызы, студентка 4 курса специальности 5В021000 «Иностранная филология: английский язык», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, satilkhanovam@bk.ru

Научный руководитель - Жумагулова Гульшат Копжановна, кандидат филологических наук, доцент

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧАРЛЬЗА ДИКЕНСА, НАПИСАННЫХ В ЖАНРЕ РОЖДЕСТВЕНСКОГО РАССКАЗА

Чарльз Диккенс справедливо считается первым писателем, который изобрел Рождественский жанр в Англии. Рождественские рассказы появились в творчестве Диккенса не случайно. Они возникали совершенно естественно, поэтому что эти истории соответствовали его внутренней логике художественного метода. Однако это не означает, что жанр рождественских рассказов не существовал до Диккенса в других странах, в несколько иной форме. Существование и появление этого жанра в эпоху романтизма в литературе обусловлено тем, что рождественские истории являются своего рода национальным культурным маркером, распространенным в разных европейских странах, своего рода волшебству, происходящему в рождественскую ночь. Для романтиков, как известно, ориентирующихся на использование фольклора в качестве материала; украшенная мистическими, мрачными, “балладными” тонами, рождественская национальная фантастика должна была быть вполне понятной.

Наверно поэтому литературное наследие одной европейской нации тесно перекликается с другими соседствующими на континенте и находятся в тесной взаимосвязи.

Реалистический тип рождественских рассказов Чарльза Диккенса разъясняет основы рождественской идеологии, не с теологической точки зрения “Рождества церкви”, а с точки зрения “религии сердца”, культе домашнего очага, часто с сентиментальными обывательско-религиозными элементами, однако, не составлявший неотъемлемого элемента его жанра.

Рождество - это время, когда все возобновляют утерянные связи с семьей и друзьями. Повзрослевшие дети, возвращаются в отчий дом, в семью чтобы у камина вспомнить забытые воспоминания о детстве. На Рождество все становятся моложе и любят друг друга.

Это время года доставляет огромное удовольствие, благодаря теплой и уютной семейной атмосфере у камина. Короткие пасмурные дни и темные ночи, пустынный пейзаж, покрытый снегом, заставляют людей плотнее собираться по домам и ценить простые радости членов семьи гораздо больше, чем обычно. Ярко-красное пламя, освещающее комнату, - это как искусственное солнце, освещающее лица и заставляющее их улыбаться всем,

кто только что пришел. Рождество – это время сердечного гостеприимства для всех, это время светских игр и развлечений. Как будто все двери и сердца широко открыты для самого искреннего веселья. На этом всеобщем празднике единства, говорит Ирвинг, исчезают все границы между разными социальными уровнями, поэтому крестьянин и сверстник подходят друг к другу, охваченные одинаковой радостью.

Сладкий шум песен доносится из старых дворянских усадеб, столы сервированы, украшены различными блюдами, сладостями и так далее. Но крестьянская хижина также украшена вечнозелеными ветвями, они приглашают прохожего в свои дома, чтобы согреться и сократить долгие зимние ночи, слушая старые легенды и рождественские истории.

Чарльз Диккенс описывает позитивное влияние рождественских праздников на общество.

Диккенс испытывал к Рождеству те же нежные чувства, рассматривал этот праздник как источник духовного примирения, силы, борющихся друг с другом, и возможности их примирения в других условиях, в условиях современного буржуазного общества: перенося увиденные им противоречия на реальные классовые обстоятельства, он ориентируется на действительно существующую борьбу и симпатизирует силам, которые действительно продвигаются вперед.

Истинный, реальный, демократический взгляд Диккенса на жизнь создает реалистическую и прогрессивную основу его творчества даже в его рождественских рассказах.

Четкая социальная направленность рождественской темы присуща более поздним произведениям Диккенса. Это стало возможным на том этапе развития Диккенса как писателя, когда реалистические нюансы его творчества стали преобладать над утопическими.

Три рождественских рассказа 1843, 1844 и 1845 годов «Рождественская песнь в прозе» – «A Christmas Carol», «Колокольный звон» – «[The Chimes](#)», «Сверчок у очага» – «[The Cricket on the Hearth](#)» свидетельствуют о зрелом мастерстве и вполне определенных взглядах автора на буржуазную действительность.

Эти сентиментальные истории о вовлечении всех людей в мир справедливости и взаимной поддержки являются основным отличительным признаком бедного человека в отличие от богатого человека, согласно философии Диккенса.

Рождественский вечер – это время, когда в мире социального неравенства и “устойчивой” несправедливости возможны неожиданные чудеса, перемены и примирения. В этот вечер безжалостные правила классовой борьбы и экономического неравенства внезапно перестают действовать с полной силой, и их результат – взаимная ненависть людей друг к другу – уступает место любви и братским чувствам. Это вечер (это может быть не только рождественский вечер, но и Новогодний вечер, как в “Курантах”), когда жестокость современного мира устраняется, и

человечество на мгновение становится счастливым обществом в аббатстве Телем.

“From the childhood till present day, - says idyll nephew of the non-idyll uncle Scrooge, - Christmas holiday appears to me as the day of joy, forgiving, goodwill, enjoyment, - only one day on the calendar when I deeply believe that all people, men and women, as if hide the closed hearts of themselves and accept the people from lower society, and even only for a day became friends with them, walking across to the “grave”, but not another type of men who move opposite ways” [1, p. 12].

Эти счастливые превращения, конечно, не могут происходить как обычная реальность, потому что Чарльз Диккенс не такой уж великий реалист. Диккенсу нужен целый арсенал фантастических сюжетов, для чего духи спускаются с небес и творят чудеса. Рождественская утопия Диккенса целиком состоит из фантастики и обнаруживает ее хрупкость и краткость. Несмотря на то, что это звучит парадоксально, степень фантастичности его рождественских рассказов является критерием реалистичности мировоззрения Диккенса.

В литературе XVIII века люди менялись, становились лучше, сочувствовали и становились благородными в результате психического воздействия хорошего примера, стечения обстоятельств. Антагонисты раскаиваются, сюжетная линия подводит их в конце концов к оптимистической кульминации, и для этого нет необходимости в других посторонних персонажах.

Роман XVIII века демонстрирует, положительное влияние общества, которое способно изолировать, нейтрализовать антагониста с помощью собственной силы, лишая его возможности противодействовать добру, даже если он не раскаялся или не раскаялся окончательно.

Такое содержание сюжета передает глубокую веру автора в буржуазное общество, где, несмотря на существование недостатков и несправедливости, находится сила и люди, которые готовы взять подавленную добродетель под свою защиту. Потому что среди угнетенных людей, также и среди сильных людей есть люди, которые заботятся о “законе и справедливости”.

Подобных персонажей все меньше и меньше в творчестве Чарльза Диккенса. Такие злодеи, как Квилп, Райдерхуд, Риго-Бландуар, Ури Гип или Ральф Никльби, автор жестоко и безжалостно наказывает их. Они погибают, не будучи прощены автором, который не верит, что они могут радикально измениться к лучшему в рамках реальности. Только Скрудж может измениться, потому что это происходит с ним в рождественскую ночь. Рождественские истории Чарльза Диккенса о добрых злодеях – это самые фантастические фантазии о невозможном, реализованные именно как невозможное. Эти проявления разумности весьма сомнительны невозможны в реальности. Именно поэтому общая радость и жизнерадостность сюжета постоянно сопровождаются оттенком сентиментальной грусти, как ссылка на то, что это всего лишь сказка. Забавные выдумки автора постоянно сопровождаются с грустными выдумки, которые всегда существуют в

реальной жизни, вопреки одной волшебной ночи, сочиненной самим писателем, в существование которой он сам верит наполовину.

И как темнота в комнатах, и на улицах способна превратить пламя камина ярче, так в рождественских рассказах Чарльза Диккенса, праздничная ночь волшебна и полна доброты, потому что только эта ночь в году способна принести перемены к лучшему. И не взирая на то, что бедняк в этот вечер празднует радостный праздник вместе с богачом, в будущем будет много мрачных будней и суровых испытаний, в которых исчезнут эти волшебные часы человеческого единения. Эта утопичность “счастливого Рождества”, его вымышленность постоянно ощущаются в рождественских рассказах Чарльза Диккенса и придают им своеобразный меланхоличный колорит.

Автор приписывает этой “отечественной” идеологии особый, всепобеждающий авторитет. Он ищет среди угнетателей современного капитализма средства, которые могли бы объединить бедняков с богачами, послужив им мостом из другого, мрачного мира.

Некоторых персонажей человека Диккенс хотел объявить такими же общими для всех людей, как гуманист прошлого века. Диккенс не может этого сделать в области широкого социального вопроса, потому что в XIX веке он уже возник и сформировался как классовая идеология. Вопросы общего мировоззрения, жизненной философии, совести или чести буржуа или бедняка будут определены у Диккенса совершенно по-разному, и автор подчеркнет это различие. Но какие-то нюансы сходства, какие-то возможности сближения он постарается найти во всех людях. Это вторично для общества, но, тем не менее, Диккенс использует это как основу своей утопии человеческого объединения. Эта основа – сентиментальная идеология семьи. Абстрактные “семейные” чувства могут быть объединяющей силой для всех людей. Богатый отец может понять своего бедного отца, потому что они оба – отцы. Богатый человек в свое время, вероятно, был маленьким затравленным мальчиком, и именно поэтому он способен внезапно растрогаться, когда встречает такого же маленького затравленного мальчика, как и он сам.

Рождественская песнь в прозе, Колокола и Сверчок на печи объединены своим настроением и схожестью композиций.

Они связаны также единством повествовательной интонации. Во всех трех историях, больше или меньше, появляется фигура рассказчика, сидящего у камина и обращающегося к своим слушателям, тоже сидящим там. Он как бы продолжает разговор, который затем постепенно перерастает в связное повествование, и таким образом, своим присутствием подчеркивает дух Рождества.

“The cattle started the first. Do not object that Mrs. Pirinbingle thinks differently. I know better. Let her repeat endlessly that she can not tell who began the first; but I say the cattle. I guess I should know? For the Holland clocks standing at the corner, the cattle began five minutes earlier than the cricket started its song”. [2, p. 1].

«Сверчок на печи» начинается так.

Рождественская песнь в прозе начинается с установления факта, что Марли был мертв, как дверной гвоздь.

“Let me, - go on. - it does not mean that I certainly know that there is nothing more dead than the door nail” – etc., with the sound of the friendly conversation with the listeners” [1, p. 12].

Колокола начинаются с описания ночного ветра, завывающего на стенах старой пустой церкви:

“Oh, Lord! Save us from it, - us, sitting around the fire. It has horrible sound, - of the midnight wind, howling in the church.

Oh! On the campanile! That is where he whistles and growls with the anger! – etc. “And so I am going to tell the story about such bells in such an old church”. [3, p. 1].

Постепенно голос рассказчика слабеет и исчезает, уступая свое место повествованию, и, однако, для того, чтобы появиться в конце рассказа. Таким образом, впечатление от истории у костра сохраняется до конца повествования.

Во многих историях рассказчик напоминает нам о своем присутствии, вмешиваясь в историю:

“As to my mind, I do not agree with Toby’s opinion about the bells, so I do not doubt that he had much time to think deeply about it and also develop it. I will stand for Toby, but I doubt that he stood at the doors of the church any day or any week. The matter is that Toby was messenger, and he was waiting for the order.” [3, p. 22].

В "Сверчке на печи", когда начинается разговор о Теклтоне, снова появляется рассказчик:

“Did I tell you that one eye of him is always widely opened and another almost closed; and the almost closed one was just more expressive? I suppose I did not”. [2, p. 16].

И время от времени в повествовании появляется не только личность рассказчика, но и вымысел слушателя, к которому он обращается:

“But as to the stuffing tobacco, Dot was the master of it; how dexterously she fired the rolled scrap of the paper when he needed to light the grape stalk, - that was an art, sir, real art”. [1, p. 41].

Однако появление вымышленного “рассказчика в огне” иногда прерывается реальным рассказчиком, автором Чарльзом Диккенсом.

Это один из немногочисленных примеров:

“Bright light spread all over the room, and curtains in the Scrooge’s room moved.

Curtains of his room, I say, were moved by the invisible hand. Not those curtains what was hung near his legs, and nor at his head, but the curtains before his face. The curtains of his bed were moved, and waking up Scrooge came to be face to face with the supernatural visitor, who moved the curtains: as close to him as I am close to you now, and me, near your elbow as the ghost!” [1, p. 27].

Тот человек, который сказал, что занавески были сдвинуты, – это вымышленный автор рассказа “рассказчик у камина”. Человек, который появляется рядом с читателем в образе призрака, – это сам Чарльз Диккенс. Оба рассказчика не мешают друг другу, и все эти переплетения интонаций приобретают новый лирико-юмористический оттенок. Однако это еще не все. Вымысел рассказчика означает и другое: с помощью вымысла подчеркивается, что рассказанные происшествя - это просто сказка, не более того. Несмотря на то, что там много грустных и даже ужасных вещей, так как та же история лжива, или историю со счастливым концом не следует принимать так близко к сердцу, слишком серьезно. Из-за этого рассказчик, прежде чем начать рассказывать историю, отпускает какую-нибудь шутку, которая никого не обидит.

Эта маленькая бытовая шутка, все же немного относящаяся к контексту повествования, дает людям уверенность и предчувствие счастливого конца. Например, в Рождественской песне это происходит следующим образом:

Mention about the funeral of Marley makes me return back to the beginning of my story. There was no doubt that Marley is dead. It should be comprehended because there will be no extraordinary thing in the occasion which I am going to tell. If we doubted that Hamlet's father was dead until the raising of the curtains, then his night walks under the burst of the eastern wind would not amaze us such as appearing of any other gentleman in the dark empty place, - for example in the cemetery of St. Peter [1, p. 2].

Или то же самое можно сказать и о Тоби в "Колоколах", когда автор описывает свои неудобства в работе посыльного и борьбу бедного Тоби с северным ветром:

“The wind, especially northern, was striking him with frenzy from the corner, as if purposely came from nowhere to slap in his face... his cane was vainly taken by him to fight with the bad weather. Soon, his weak legs began horribly shake, he was turning to the right, then to the left, he shivered, he bent but nothing helped him. He was terribly exhausted, tormented, hackneyed, he hardly stood on his legs that fortunately was not taken up and thrown down by the wind hundred times like the frogs, snails or other ugly creatures. [3, p. 35].

Герой, которого автор описывает с шутками, не может быть трагическим героем, и если за ним следует только несчастье, это напоминает нам о счастливом исходе истории.

Но не только повествовательная интонация придает рассказам Чарльза Диккенса особенно уютное, “домашнее” настроение. Отношение к явлениям мира, к жизни полностью соответствует этой интонации. Здесь описана особая форма мифа о доме, где действие и смерть подчинены воле Бога из “маленького мира”.

Все несчастные случаи оцениваются слушателями, сидящими вокруг камина. Для них нет ничего хуже, чем холодная зимняя ночь, резкий ветер, туман или слякоть. Идиллия Рождества состоит из обожествленной точки света во тьме ночи. Именно поэтому описание города перемещается от одного

источника света к другому: освещенные магазины, окна домов, фонари. Реальность разделена на две визуальные и резко ограниченные сферы – освещенную и затемненную, чтобы какая-то трактовка света располагалась в соответствии с этим принципом. Однако даже “большая природа” опускается в домашнюю среду соответствующими методами.

Гротескный юмор Чарльза Диккенса не разрушает правдоподобия происходящего. Подчеркнутая, обнаженная фантастичность рождественских историй (как юмористических, так и патетических), тем не менее, сохраняет у Диккенса видимость реализма.

Список использованных источников:

1. <http://www.dickens-online.info/a-christmas-carol.html>
2. <http://www.dickens-online.info/the-cricket-on-the-hearth.html>
3. <http://www.dickens-online.info/the-chimes.html>

Хаджибаева Муножат Мамиржановна, магистрант 1 курса, специальность 7М01701 Иностранный язык: два иностранных языка, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель-Амалбекова Марал Бимендиновна, кандидат филологических наук.

LANGUAGE REALITIES AS A VERBAL MANIFESTATION OF DISTINCTIVE FEATURES OF THE NATIONAL CULTURE

Annotation. The article deals with the study and translation of linguistic realities. The essence of the concept of reality is revealed from the point of view of different authors. The proposed material reflects the national and cultural specifics of the social and everyday realities of some countries, shows their connection with historical events, changes in public life. Variants and ways of translating a number of historical and modern realities that are of certain interest to both translators and readers are proposed. The issues of equivalent translation of the realities that entered the language at the end of the 20th century are discussed.

Key words: linguistic realities, national-cultural specifics, historical events, methods of translation, translation of realities.

ЯЗЫКОВЫЕ РЕАЛИИ КАК ВЕРБАЛЬНОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫХ ЧЕРТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения и перевода языковых реалий. Раскрывается сущность понятия реалии с точки зрения разных авторов. В предлагаемом материале отражена национально-культурная специфика социально-бытовых реалий некоторых стран, показана их связь с историческими событиями, изменениями в общественной жизни. Предложены варианты и способы перевода ряда исторических и современных реалий, представляющих определенный интерес как для переводчиков, так и для читателей. Обсуждаются вопросы эквивалентного перевода реалий, вошедших в язык в конце XX столетия.

Ключевые слова: языковые реалии, национально-культурная специфика, исторические события, способы перевода, перевод реалий.

ТІЛДІК ШЫНДЫҚТАР ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ЕРЕКШЕ БЕЛГІЛЕРІНІҢ ВЕРБАЛЬДЫ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада тілдік шындықтарды зерттеу және аудару мәселелері қарастырылған. Шындық түсінігінің мәні әр түрлі авторлардың көзқарасы тұрғысынан ашылады. Ұсынылып отырған материал кейбір елдердің әлеуметтік және тұрмыстық болмысының ұлттық-мәдени

ерекшеліктерін көрсетеді, олардың тарихи оқиғалармен, қоғамдық өмірдегі өзгерістермен байланысын айқындайды. Аудармашылар үшін де, оқырмандар үшін де белгілі бір қызығушылық тудыратын бірқатар тарихи және қазіргі шындықтарды аударудың нұсқалары мен жолдары ұсынылған. XX ғасырдың аяғында тілге енген бірқатар реалияларды эквивалентті аудару мәселелері талқыланады.

Кілтті сөздер: тілдік шындықтар, ұлттық-мәдени ерекшеліктер, тарихи оқиғалар, аударма әдістері, шындықтарды аудару.

Introduction. According to modern ideas, language is the most important sign of belonging of its speakers to a certain ethnic group. Nevertheless, on the one hand, it acts as the main factor of ethnic integration, on the other, it is also the main ethnodifferentiating feature of the ethnos. In this regard, cultural information encoded in linguistic units is not necessarily limited to the framework of one language and national-specific means of expression.

The components of culture bearing a national-specific coloring include traditions as stable elements of culture, as well as customs and rituals that perform the function of an unconscious introduction to the system of regulatory requirements prevailing in a given society; everyday life, everyday culture, closely related to traditions; everyday behavior (habits), mimic and pantomime codes used by some linguistic and cultural community; national worldviews reflecting the specifics of perception of the surrounding world, national peculiarities of thinking of carriers of some culture; art.

The ability to use the communicative functions of language in the most effective way forms what is called the culture of speech. The culture of speech characterizes the degree to which a person speaks a language and is able to realize its expressive capabilities in order to give his speech a form corresponding to its content and goals. There are two main factors in the culture of speech:

- 1) compliance with generally accepted language norms;
- 2) features of the individual style of speech.

Cultural speech should be correct, literate, literary. However, in real life, colloquial speech does not always correspond to these factors. There are various forms of deviation from correct speech, such as vernacular, jargon, etc. If following the norms of the literary language ensures the correctness of speech, then the improvement of individual style leads to speech mastery, to the development of the art of speech. High culture of speech implies not only its correctness, but also the ability to choose the most effective, most appropriate language tools for this situation.

The impact of culture on language is manifested in the originality of the communication process itself in different cultures, which affects some features of vocabulary and grammar, as well as in the peculiarities of the normative and stylistic way of language. In every culture, people's behavior is regulated by established ideas about what a person is supposed to do in typical situations. And although the social roles of the individual (passenger, buyer, seller, customer, boss, etc.) are standard to

varying degrees, behavior patterns are also determined by the cultural norms that have developed among the people. Speech is an essential component of role behavior. Each social role corresponds to a certain type of speech behavior, its own set of language tools. The speech behavior of a person is more or less determined by the cultural traditions of society. So, for different peoples, communication in situations of the same name (for example, a conversation between husband and wife, father and son, teacher and student, host and guest, boss and subordinate) proceeds in different stylistic tonality.

In the process of his development, a person more and more completely masters the language and culture of communication. A person who is in society is inclined to acquire the views, points of view and habits of those people with whom he is interested in communicating. He strives for a pattern formed in the minds of native speakers, tries to act according to the rules of the communicative roles of the speaker and listener. He tries to master oral and written forms of communication the way native speakers do. The speaker strives to observe the general line of speech behavior. The accepted norms and conventions of social life directly affect the nature of speech behavior. In any society, certain speech actions are allowed, others are not allowed. But, in any case, the speaker is trying not to offend another person, not to humiliate his dignity, but on the contrary, to express respect for him, to show goodwill.

The question of whether a language can be a reflection of culture occupies one of the central places in linguistics. The answer to it depends on how the problem of the ability of language to reflect reality, of which culture is a part, is solved. The values of one national community, which are absent from the other at all or differ significantly from them, constitute the national socio-cultural fund, which, one way or another, is reflected in the language. The study of the socio-cultural background and the vocabulary reflecting it seems necessary for a more complete and in-depth understanding of the original and reproduction of information about these values in translation using the language of another national culture [1].

V. S. Vinogradov calls socio-cultural information characteristic only of a certain nation or nationality and reflected in the language of this national community background information. The latter includes specific facts of history, features of the state structure and geographical environment of the national community, characteristic objects of material culture, folklore concepts – all that in the theory of translation is usually called realities.

Methodology. The study used methods of studying historical and scientific literature, comparative analysis, abstraction, generalization, refinement, as well as the inductive-deductive method.

Discussion. There are many classifications of realities depending on the attribute underlying them.

The Dictionary of Linguistic Terms by O. S. Akhmanova defines the term "reality" (Latin *realia* - "real", "real") as "1. various factors studied by external linguistics, such as the state structure of a given country, the history and culture of a given people, language contacts of native speakers of a given language, etc. from

the point of view of their reflection in a given language; 2. objects of material culture" [2].

Among the realities in linguistics are onomastic realities, which include: geographical names (toponyms), especially those with cultural and historical associations; anthroponyms - the names of historical figures, characters of fiction and folklore; the names of works of literature and art, historical facts and events in the life of the country, the names of state public institutions and many others.

The realities include words designated by the appellative vocabulary: geographical terms denoting the features of the natural geographical environment, flora and fauna; some words (including general terms) related to the state structure, socio-political life of the country, jurisprudence, military affairs, art, education system, production and industrial relations, everyday life, customs and traditions. Among the realities are also quotes, winged words and expressions (realities of the aphoristic level).

The social essence of language in society is manifested in its main directions of social evolution, in its functions, as well as in the history of language and the history of society as a whole. Language performs many different socially important functions, such as:

1. Communicative (exchange of information between people)
2. Cognitive (processing and storage of knowledge of the memory of society)
3. Integrative (revealing the deep meaning of language utterances)
4. Regulatory (language interaction with each other, organization of successful information exchange)
5. Contact-establishing (actual maintenance of communicative interaction)
6. Emotionally expressive (expression of one's emotions, feelings, moods, psychological attitudes, attitude towards communication partners and the subject of communication)
7. Aesthetic (creation of artistic works)
8. Magical (the use of *ya-zyk* in rituals)
9. Ethno-cultural (uniting representatives of this ethnic group as native speakers of the same language into a single whole)
10. Interlanguage (transmission of the message and facts of the language itself and speech acts on it; the history of the language is connected with the history of the people who are its native speakers)
11. Identifying (when language plays an extremely important role in the formation of a nation).

Thus, language helps to unite people and contributes to the further development of society. However, it is not only language that affects society, because the state of society also affects the state of language. The mutual influence of society and language is similar to the mutual influence of man and language. The smarter a person is, the richer his language is, the better he knows the language and feels it.

There are two states of society:

I) society is a set of individuals who mainly strive for absolute and possibly greater freedom;

II) the state of society, when social ties and relations are strongly developed, the human ties of people and society with nature, the spiritual and cultural world are very multifaceted.

In society I, the states of a person's connection with society and people in time tend to zero in general. In it, a person goes into his inner world and closes himself in it. A person is not interested in who lives next to him, what kind of family he has, is not interested in national culture and history. When absolute freedom is achieved, the world of external and internal connections and dependencies in society will absolutely degenerate.

It must be admitted that the more freedom there is in society, the more interpersonal connections and dependencies degenerate. With this degeneration, the need for communication will also degenerate, therefore, the language will degenerate.

In society II, the state of language processes has a completely different orientation. The richer the relations and connections of a person with society and the world as a whole, the richer the conceptual vocabulary of the language, its word-formation baggage, the thinner and more accurately it conveys the shades and features of relations, the more developed the morphology and phonetics of the language and the development of the national language as a whole.

If a society is more of an organism, rather than a formal education, then it has a more developed language in its expressive means and capabilities. The natural human need is expressed in penetration into natural environments, connections, laws and dependencies, but not freedom from these givens is the natural development of language, culture and civilization.

The researcher of the country-oriented vocabulary G. D. Tomakhin, who compared the American version of English and the Russian language and the cultures behind them, has the terms "denotative realities" and "connotative realities".

Denotative realities, according to G. D. Tomakhin's definition, are such facts of language that denote objects and phenomena characteristic of a given culture that have no correspondences in the comparable culture.

Connotative realities, in contrast to denotative ones, denote objects that are no different from similar objects of the compared cultures, but have received additional meanings in this culture and the language serving it, based on cultural and historical associations inherent only in this culture, for example, the Russian word finger corresponds to the English words finger, toe. To name this subject in English, it is necessary to clarify what is meant.

The vocabulary of any language forms a system due to the fact that each word and, accordingly, each concept occupies a certain place in it, outlined by relations to other words and concepts. The very nature of the isolation of specific links of the real world, their grouping, as well as transmission in another language depends on the availability of appropriate names in the language. And in this regard, in the

process of translation from one language to another, the so-called lacuna problem arises quite naturally and naturally.

Each language is unique according to its people, and it is possible to fully know it only if it is studied and compared with another language. Thinking, perception and human activity largely depend on ideas and are conditioned by language. A "vision of the world", "image of the world" or a picture of the world in linguistics is a representation of the world reflected in human consciousness. The totality of ideas about the world, contained in the meaning of different words and expressions of a given language, develops into a single system of views. The culture in which a person was brought up depends on his idea of the world. A person retains ethno-cultural properties, customs, customs, habits, behavior of his family. Ethnocultural means typical features that characterize a certain people. In comparison with other people, a person should feel the individual characteristics of his own people.

So, the concept of "realities" can be characterized as linguistic units denoting elements of a "foreign" culture, having a national, historical, local or everyday coloring, having no equivalents in other languages and cultures.

Specialists studying non-equivalent vocabulary put forward almost identical proposals for the translation of culture-specific words, they distinguish only preferences in their use. Thus, V. S. Vinogradov offers the following ways of translating words-realities: transcription (transliteration), hypohyperonymic translation, assimilation, periphrastic (descriptive, descriptive, explicative) translation and calcification [3]. G. D. Tomakhin puts forward an almost identical classification of translation methods, not singling out hypo-hyperonymic translation, but offering transformational or contextual translation. Z. G. Proshina believes that reality is mainly transmitted by transcription, transliteration and calculus. N. A. Fenenko does not offer new translation methods, but explains and justifies the choice of translation method depending on the type of reality, and therefore on the semantic and stylistic load that reality carries in the text.

N. A. Fenenko believes that the mechanism of translation from the "language of realities" is primarily associated with the establishment of equivalence of R - realities of both material and cultural concepts [4]. Such a connection is established by searching in English culture for a "one's own" denotation, which can be correlated with "someone else's" using its own means of nomination. The transfer of R - realities can be carried out by means of a likening translation aimed at searching in one's culture for a reality close to a foreign culture. The introduction of "one's own" reality instead of "someone else's" is typical, for example, for colloquial speech.

V. S. Vinogradov says that with this method of translation, the words being likened are called concepts subordinate to the generic concept, and not subordinate and subordinate concepts. For example, drugstore - pharmacy, afternoon - evening.

Among the difficulties encountered in translating realities, the following can be distinguished:

- the absence of a correspondence (equivalent) in the NJ due to the absence of an object (referent) designated by the reality of the native speakers of this language;

- the need, along with the objective meaning (semantics) of reality, to convey color (connotation)

- its national and historical coloring.

When choosing the most appropriate translation technique, it is necessary to take into account the way the author of the original text presents the reality and the means used by him to bring its semantic and connotative content to the reader's consciousness.

Conclusions. Any natural language is a historically developed sign system that forms the basis of the entire culture of the people speaking it, allowing for verbal communication, which is understood as linguistic communication, expressed in the exchange of thoughts, information, and emotional experiences of interlocutors.

Verbal communication forms the basis of the entire culture of any nation. In intercultural communication, language acts, first of all, as a means that is intended for mutual understanding of communication participants. However, each language has its own vision and perception of the world, so when native speakers of different languages communicate, situations of linguistic inconsistency arise.

Cultures differ depending on the meaning they attach to context and words. V. von Humboldt argued that language is a kind of "intermediate world located between the people and the objective world surrounding them." The history of the language is inseparable from the history of the people who speak it.

Summarizing the above, we can draw the following conclusions:

- realities are words and phrases naming objects, phenomena, objects characteristic of the life, everyday life, culture, social and historical development of one people and unfamiliar or alien to another people, expressing national and (or) temporal flavor, not having, as a rule, exact correspondences in another language and requiring a special approach when translating;

- realities are one of the classes of non-equivalent vocabulary;
- realities are characterized by flexibility: without losing their status, they can simultaneously belong to several lexical categories;
- many realities are expressions of connotative meanings;
- the main criterion for distinguishing a reality from other classes of lexical units is its national and (or) temporal coloring.

List of literature

1. K. A. Pksaykina. Linguistic realities [electronic resource]: URL: <https://study-english.info/article001.php> Date of application: 29.12.2021

2. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms. Moscow: KomKniga, 2007. 4th Ed.

3. Vinogradov V. S. Introduction to translation studies (general and lexical issues). Moscow: Ed. Institute of General Secondary Education RAO, 2001.

4. Fenenko N. A. The language of realities and the realities of language / edited by A. A. Kretova. Voronezh: VSU, 2001.

5. Geibel N. A. Linguoculturological aspect of foreign language vocabulary // Materials of the conference "Issues of linguistics and linguodidactics: concept, culture, competence": interuniversity collection of scientific papers / edited by G. G. Galich. Omsk: Omsk State University, 2004.

**Секция 9 АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ : ПРОБЛЕМЫ,
ПОИСКИ, РЕШЕНИЯ**

**ПОДСЕКЦИЯ 9.1 ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ
УДК 378.147**

**ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА
С ОРИЕНТАЦИЕЙ НА ЦИФРОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ**

Кожагулова Г.К., к.ф.н., профессор
Международного университета Астана, Нур-Султан, Казахстан
gaziza58@mail.ru

Изменения, происходящие в системе высшего образования, обусловлены не только социальной действительностью, но и социально-психологическими особенностями нового поколения студентов. Ученые говорят о проблеме совершенствования системы высшего образования с ориентацией на когнитивные и социально-психологические особенности современных студентов [1]. Мы, педагоги-практики, отмечаем, что каждое следующее поколение поступающих в высшие учебные заведения всё больше отличается от предыдущих. Увеличивается разрыв между профессорско-преподавательским составом и студентами, которые рождаются и живут в цифровой среде, проводят времени в виртуальном пространстве гораздо больше, чем в реальном. В этой ситуации традиционные технологии становятся менее эффективными. Вместе с тем, не все преподаватели готовы принимать особенности нового поколения, перестраиваться, не все свободно владеют информационными технологиями и готовы активно внедрять их в процесс преподавания дисциплин.

Сегодня интернет позволил молодым стать практически независимыми от взрослых, их родителей и педагогов в получении интересующих их знаний и сведений. Обучение должно опираться на особенности познавательной деятельности, ценности, стиль обучения современных студентов - представителей современного поколения Z [2]. Педагогу необходимо менять систему общения с представителями поколения Z, чтобы успешно взаимодействовать с ними.

В настоящее время роль преподавателя с традиционной меняется на роль тьютора, задача которого состоит в том, чтобы сопровождать студента в освоении дисциплины на основе объект-субъектного подхода, ориентируясь на его систему ценностей. Для того, чтобы найти правильные подходы нам необходимо признавать эти особенности, подстраиваться под них, а не пытаться подстраивать студентов под себя, обвиняя их в невнимательности, неспособности мыслить, отсутствии мотивации к обучению, увеличивая разрыв еще больше. Решением данной проблемы может стать специальная система обучения и повышения квалификации педагогов, позволяющих разобраться в психологических особенностях нового поколения; сформировать понимание необходимости изменения системы педагогических

действий, технологий преподавания и взаимодействия со студентами; освоить современные образовательные технологии и адаптировать их под свой предмет. Особое место в этом процессе отводится саморазвитию самого педагога, повышению своей компетентности не только в области преподаваемого предмета, но и в области педагогики и психологии. Анализ особенностей и отличительных характеристик нового поколения позволяет говорить об их классификации по свойствам личности [2].

Так, к одной группе можно отнести особенности, связанные с постоянным ожиданием похвалы и неумным стремлением к одобрению, соответствующему их ценностным ориентирам. В связи с этим, в работе со студентами необходимо не ограничиваться словесным поощрением, а поддерживать их виртуальный контент «лайками» и мгновенными положительно окрашенными сообщениями. Представителям нового поколения важно чувствовать заинтересованность в их эмоциональном состоянии. Для создания благоприятного фона в работе по визуализации информации необходимо придерживаться теплых тонов, сопровождать материалы яркими картинками, не обязательно графически правильно изображенными, но несущими положительные эмоции. Другую группу объединяют особенности подрастающего поколения, носящие когнитивный характер [2]. Ключевыми характеристиками успешного мультитаскинга, характеризующего современного студента, являются способность удерживать в голове информацию, которая нужна для осуществления текущей деятельности, скорость и точность обработки информации и произвольное внимание. Даже успешная многозадачность чревата снижением глубины переработки информации, более быстрым забыванием содержания выполняемых задач, увеличением временных затрат по сравнению с последовательным выполнением действий. Многозадачность и сокращение времени удержания произвольного внимания лежат в основе целесообразности использования ключевых фраз в начале занятия. Непродолжительная концентрация внимания нового поколения студентов позволяет говорить о создании микрокурсов для изучения. Удерживать внимание студентов на протяжении лекции позволяет визуализация представляемой информации: использование мультимедиа, видео, схем, рисунков, фото. Многие студенты достаточно сложно воспринимают информацию на слух, часть этой информации может оказаться утерянной или воспринятой неверно. Монолог, особенно длительный по времени и перегруженный информацией, быстро утомляет и может вызывать демотивирование студентов. Визуализация, обеспечивая наглядность, способствует более четкому восприятию, пониманию и запоминанию материала [2]. Еще одна группа представлена особенностями, основанными на уничтожении шаблонов и отсутствии авторитета к старшему поколению. Педагог высшей школы, не смотря на свою академичность и научную состоятельность, в ходе занятий должен находиться со студентами в одном мире. В данный временной период их должны объединять одни ценности,

общие взгляды в одном направлении [2]. Если студент больше доверяет социальным сетям, то и преподаватель должен находиться там. Он может представить материал в популярном для молодежи формате – небольших видеороликах, зарисовках. Этот контент может существовать параллельно с реальным проведением лекций и «жить» в виртуальном пространстве интернета на сайте или ресурсе организации, социальных сетях, к которому всегда может обратиться пользователь. В этом прослеживается еще одна из особенностей современного студенчества – жить, работать «здесь и сейчас», возможностью изучать материал в удобное для них время, независимо от преподавателя. Следующая группа особенностей нового поколения объединяет противоречивые характеристики владения информационными технологиями [2]. Современное поколение студентов постоянно находится в мире гаджетов и цифровых технологий, с другой, компьютерная грамотность находится лишь на пользовательском уровне. Часть студентов не обладает навыками форматирования текста, эстетического оформления электронного продукта, умением работать с цифровыми инструментами и сервисами, необходимыми для дальнейшей профессиональной деятельности или повседневной жизни [3]. Нам, педагогам, необходимо доступно показать, как использование того или иного цифрового ресурса позволит повысить уровень компетентности будущего специалиста. Для этого можно предлагать задания, связанные с применением многообразия инструментов, возможностью выполнения одного задания в разных редакторах с последующей возможностью их выбора [4].

Итак, в нашей статье мы рассмотрели актуальность учета особенностей в процессе организации образовательного процесса и их проявлениями в образовательном процессе, предложили возможные варианты трансформации традиционных форм обучения, внедрения информационных технологий с ориентацией на цифровое поколение, о модели социального взаимодействия со студентами, к созданию интерактивной и привлекательной образовательной среды. Понятие и принятие современных особенностей позволит сделать образовательный процесс более насыщенным, интерактивным, интересным и понятным современному студенту.

Список использованных источников:

1. Захарова В.А. Студенты поколения: Реальность и будущее // Научные труды Московского гуманитарного университета. – 2019. – № 4 с. – 47-55.
2. Кулакова А.Б. Поколение Z: теоретический аспект // Вопросы территориального развития. – 2018.
3. Сиверцев Е.Ю. Первая фраза текста. Её роль и происхождение // Манускрипт. – 2021. – №12-4
4. Шамис Е., Антипов А. Теория поколений. URL: <https://www.psyс>

УДК 378.147

РЕФЛЕКСИВНЫЙ ДИСКУРС КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

М.А Федорова

Кандидат педагогических наук, доцент, ФГБОУ ВО «Орловский государственный университет имени И.С.Тургенева», г.Орел, Россия, <https://orcid.org/0000-0003-3137-6409>. E-mail: 09011975m@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрена проблема формирования учебной самостоятельной деятельности студентов в контексте интегративно-рефлексивного подхода. Установлено, что учебная самостоятельная деятельность аккумулирует в себе рефлексивно-дидактический потенциал для профессионально-личностного становления и развития в процессе обучения в вузе. Определены возможности рефлексивного дискурса как способа реализации рефлексивно-дидактического потенциала учебной самостоятельной деятельности в процессе обучения.

Ключевые слова: Учебная самостоятельная деятельность, интегративно-рефлексивный подход, рефлексивно-дидактический потенциал, рефлексивный дискурс.

ANNOTATION

The article deals with the problem of the formation of students' independent learning activity in the context of the integrative-reflexive approach. It is established that educational independent activity accumulates a reflexive and didactic potential for professional and personal formation and development in the process of studying at a university. The possibilities of reflexive discourse as a way of realizing the reflexive-didactic potential of educational independent activity in the learning process are determined.

Keywords: Educational independent activity, integrative-reflexive approach, reflexive-didactic potential, reflexive discourse.

АННОТАЦИЯ

Мақалада интегративті-рефлексивті тәсіл контекстінде студенттердің өзіндік оқу іс-әрекетін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Оқу өзіндік қызметі университетте Оқу процесінде кәсіби және жеке қалыптасу және даму үшін рефлексивті-дидактикалық әлеуетті жинақтайтыны анықталды. Рефлексивті дискурстың мүмкіндіктері оқу процесінде өзіндік оқу іс-

әрекетінің рефлексивті-дидактикалық әлеуетін іске асыру әдісі ретінде анықталды.

Түйінді сөздер: өзіндік оқу іс-әрекеті, интегративті-рефлексивті тәсіл, рефлексивті-дидактикалық потенциал, рефлексивті дискурс.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития общества выдвигает на передний план личность как абсолютную ценность, источник общественного прогресса. Отчетливо проявилась зависимость социума от тех способностей и качеств личности, которые формирует и развивает образование в целом и высшее образование, в частности.

Сегодня на первый план выдвигается задача – не столько подготовить специалистов узкой квалификации, сколько сформировать у них такие характеристики, как способность приобретать новые знания и умения, творческая активность в принятии решений, широкая профессиональная ориентация. Условием, обеспечивающим решение этой задачи, является повышение качества учебной самостоятельной деятельности, профессиональное саморазвитие студента. Назревает необходимость в усилении роли самостоятельной деятельности студентов, в пересмотре подходов к ее организации и формированию в учебном процессе вуза, который должен строиться так, чтобы развивать умение учиться, формировать у студента способности к саморазвитию, самообразованию, творческому применению полученных знаний в процессе самореализации, способам адаптации к профессиональной деятельности в современном мире.

Существующая дидактическая теория самостоятельной деятельности уже не в состоянии быть теоретической базой современной практики образовательного процесса, в частности, в высшей школе. В то же время инновационная практика обучения в высшей школе испытывает потребность в разработке адекватного научного обеспечения формирования учебной самостоятельной деятельности студентов, соответствующего современным педагогическим реалиям.

Сказанное определяет необходимость исследования проблемы формирования учебной самостоятельной деятельности студентов, используя современный методологический инструментарий.

МЕТОДИКА И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

При написании статьи были использованы теоретические методы педагогического исследования, а именно: анализ, синтез, сравнение, обобщение, метод исследования причинных связей и др., которые позволили мысленно проникнуть в сущность изучаемого педагогического явления и переосмыслить его в новой образовательной реальности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Проблема формирования самостоятельной деятельности обучающихся для педагогической теории и образовательной практики не нова. Однако, ее изучение в контексте современных образовательных вызовов привело к новым трактовкам понятийно-смысловых, сущностных и структурно-процессуальных характеристик учебной самостоятельной деятельности.

Методологическим регулятивом исследования проблемы формирования учебной самостоятельной деятельности (УСД) студентов выступил интегративно-рефлексивный подход, основанный на теоретическом синтезе взаимодополняющих подходов: системного, личностно-деятельностного, компетентностного и рефлексивного.

Изучение УСД в контексте интегративно-рефлексивного подхода позволило установить, что ее философско-психологической основой выступает рефлексия [5]. Рефлексия в УСД осуществляется в процессе выполнения тех же рефлексивных действий, а именно «остановка – отстранение – фиксация – объективация» [3], но содержательное их наполнение происходит с учетом специфики данной деятельности. Поэтому структура процесса рефлексии в учебной самостоятельной деятельности на дидактическом языке принимает вид: «самоанализ – самооценка – самопроектирование – самореализация». Более того, процесс осуществления УСД предусматривает протекание основных типов рефлексии, а именно: личностного, интеллектуального (когнитивного), коммуникативного и кооперативного [4].

Учитывая сказанное, можно сформулировать определение УСД. *«Учебная самостоятельная деятельность представляет собой систему функциональных отношений между компонентами процесса обучения, определяющую способ рефлексивного воспроизводства образовательного ресурса дидактической среды, который обеспечивает формирование самостоятельно-деятельностной компетентности, обуславливающей становление, саморазвитие и самореализацию личности студента в процессе высшего образования»* [6, с.113].

УСД как педагогический феномен аккумулирует в себе рефлексивно-дидактический потенциал для профессионально-личностного становления и развития в процессе обучения в вузе.

Рефлексивно-дидактический потенциал учебной самостоятельной деятельности определяет ее возможность по привлечению рефлексивной сферы личности к процессу овладения содержанием профессионального образования для формирования самостоятельно-деятельностной компетентности, выступающей предпосылкой профессионально-компетентностного становления и развития студентов в вузе. Актуализация

рефлексивно-дидактического потенциала УСД студентов в процессе компетентностно-ориентированного обучения в вузе обеспечивает определение способа (средства) овладения содержанием профессионального образования в единстве и целостности его компонентов.

Сложность нового дидактического средства определяется необходимостью формирования и развития учебной самостоятельной деятельности одновременно в двух плоскостях: во внешней (дидактической) и во внутренней (рефлексивной). Следовательно, требуемое дидактическое средство должно интегрировать организационную сторону учебного процесса и внутренний потенциал личности обучающегося.

В качестве искомого средства формирования учебной самостоятельной деятельности в личностно ориентированном профессиональном образовании нами рассматривается *рефлексивный дискурс*, который обеспечивает диалог рефлексивной и дидактической плоскостей учебной самостоятельной деятельности в процессе ее формирования и развития в личностно ориентированном профессиональном образовании.

В настоящее время термин «дискурс» употребляется рядом авторов в различных значениях. Согласно Т.М. Николаевой важнейшие из них: 1) связный текст; 2) устно-разговорная форма текста; 3) диалог; 4) группа высказываний, связанных по смыслу; 5) речевое произведение как данность – письменная или устная [3].

В нашем исследовании мы опирались на понимание феномена дискурса, данное Т. ван Дейком. Он определяет дискурс как коммуникативное явление, вбирающее в себя все многообразие исторической эпохи, индивидуальных и социальных особенностей как коммуниканта, так и коммуникативной ситуации, в которой происходит общение. В дискурсе, согласно Т. ван Дейку, отражается менталитет и культура как национальная, всеобщая, так и индивидуальная, частная. Использование данного определения позволяет рассматривать участников общения не плоско, не как лишь простых производителей определенного числа реплик, а как личностей с накопленным опытом общения, со знаниями о мире, мнениями, установками и целями.

Однако, что же отличает рефлексивный дискурс от просто дискурса? Чтобы ответить на этот вопрос, нам необходимо определить роль рефлексии в процессе общения. Ранее мы подробно говорили о рефлексии как о механизме осмысления личностью себя и как об основе учебной самостоятельной деятельности студентов. Рассматривая же рефлексивность в контексте межличностного общения, мы должны принять во внимание тот факт, что теперь ключевым моментом является усвоение личностью иной, отличной от собственной, позиции другой личности. Здесь нам кажется интересной позиция В.А. Лефевра, который исходит из того, что помимо «способности встать в позицию «наблюдателя», «исследователя» или «контролера» по отношению к своим действиям, своим мыслям, у человека есть способность встать в позицию исследователя по отношению к другому «персонажу», его действиям и мыслям» [2]. Это значит, что можно говорить

не только о самопонимании, но и о понимании иного, не только о самооценке, но и об оценке иного, не только о самоинтерпретации, но и об интерпретации иного. Под «иным» мы понимаем все то, что объективно существует вне самого человека («вне меня»).

Рассмотренные выше особенности дискурса и рефлексии позволяют нам говорить, что при рефлексивном дискурсе происходит общение между равноправными личностями, имеющими определенный жизненный и профессиональный опыт, обладающими определенной культурной подготовкой, интеллектуальным уровнем, степенью образованности и определенными индивидуальными особенностями, то есть, используя более емкий термин, имеющими определенный *бэкграунд*. При этом бэкграунд личности будет оказывать влияние на начальное восприятие проблемы и на последующее ее обсуждение. Цель, которую преследует педагог при рефлексивном дискурсе, – это заставить студентов задуматься над проблемой и посмотреть на нее с разных точек зрения, попытаться понять эти точки зрения и сформировать свое отношение к ним. Также следует отметить, что общение в рамках рефлексивного дискурса не ограничивается, и не должно ограничиваться, лишь обменом мнений по схеме преподаватель – студенты. Оно включает схему студенты – студенты, согласно которой студенты имеют возможность комментировать ответы своих одноклассников, соглашаться, не соглашаться с ними, добавлять, уточнять, развивать их мысли. Такой вид общения позволяет студентам самим понять сущность обсуждаемой проблемы, а следовательно, самим оценить свои ответы; фасилицирует развитие мышления студентов, создает условия для раскрытия их способностей, то есть способствует развитию личности.

Таким образом, рефлексивный дискурс понимается нами как равноправное общение между личностями, обладающими определенным бэкграундом, направленное на глубокое понимание и рефлексивную интерпретацию обсуждаемой проблемы по средствам анализа различных точек зрения. Результатом такого общения должно стать формирование нового взгляда и отношения к проблеме, а также изменение концептуальной картины каждого отдельного субъекта, приводящее к расширению бэкграунда.

Дав определение рефлексивному дискурсу, необходимо выделить его этапы и раскрыть их потенциал для формирования учебной самостоятельной деятельности. Для этого нужно обратиться к модели рефлексии, предложенной В.А. Лефевром и к модели цикла учения Джона Херона (John Heron). Вначале нам бы хотелось рассмотреть модель цикла учения. В данной модели Дж. Херон выделяет четыре стадии, через которые проходит группа студентов при обучении. На первой *аффективной* стадии Дж. Херон исходит из того, что любой процесс научения начинается с определенного эмоционального резонанса по поводу нового предложенного материала. Таким резонансом чаще всего выступает чувство фрустрации по поводу нехватки знаний для выполнения какого-либо задания. Именно данное

чувство будет являться тем стимулом, который заставит студента начать активные поиски недостающих знаний.

Вторая, или *концептуальная*, стадия предполагает обмен мнениями, имеющимися знаниями друг с другом; поиски дополнительного материала; обсуждение и анализ.

На третьей, *визуальной*, стадии происходит переосмысление проделанной работы каждым отдельным участником, что приводит к формированию нового видения проблемы и ее решения.

Четвертая *практическая* стадия заключается в применении нового полученного знания на практике. Надо отметить, что практическое применение неизбежно приводит к новым противоречиям, которые должны быть разрешены тем же самым способом, что и предыдущие. Таким образом, цикл замкнулся, и он повторяется бесконечное множество раз.

Для нашего исследования, кроме цикла учения, необходимо рассмотреть и модель рефлексии. В.А. Лефевр впервые вводит понятие «уровень рефлексии». Согласно его теории, уровней рефлексии у человека может быть столько, сколько он может сделать шагов, при этом по-новому отражая на каждом последующем шаге содержание предыдущего. В.А. Лефевр создает графическую модель элементов системы рефлексии, которая позволяет системно вычленить уровни и внутренние взаимосвязи между элементами рефлексии.

Так, В.А. Лефевр выделяет следующие уровни: уровень субъекта, уровень образа субъекта (субъект наблюдает самого себя) и уровень модели (образ себя у образа себя), т.е. субъект видит себя наблюдающим за собой [2].

Отталкиваясь от модели рефлексии и модели цикла учения, а также, учитывая рассмотренную выше структуру процесса рефлексии в учебной самостоятельной деятельности, мы условно выделяем три этапа рефлексивного дискурса: рефлексивно-ориентировочный, рефлексивно-презентативный и рефлексивно-реализационный.

Данный этап учебной самостоятельной деятельности студентов представляет собой ни что иное, как вхождение в ситуацию разрыва («дизориентирующую ситуацию» по Д. Мизирову), в которой наблюдается несоответствие имеющегося субъектного опыта студента знаниям, необходимым для выполнения полученных учебных заданий. Для установления данного несоответствия студент проводит самоанализ и самооценку, на основании которых происходит осознание учебной проблемы и прогнозирование путей ее разрешения с использованием субъектного потенциала личности. Это подталкивает студента к необходимости пополнения имеющегося субъектного опыта путем прочтения рекомендуемой литературы и ее критического анализа для выработки собственного мнения по поводу решения установленной учебной проблемы, осуществляя тем самым самопроектирование учебных действий, ведущих к разрешению противоречия. Такая работа фасилирует размышление студентов по поводу прочитанного, а также способствует появлению у них эмоционального

отклика на усвоенную информацию, обеспечивая интеллектуальную (когнитивную) рефлексию. Таким образом, происходит *рефлексивно-ориентировочный* этап рефлексивного дискурса.

Рефлексивно-презентативный этап студентов наступает непосредственно на самом учебном занятии, когда они под руководством преподавателя презентуют свои идеи и мысли по поводу решения предложенного первичного списка учебных заданий, опираясь на информацию, полученную из прочитанного фрагмента текста. На данном этапе формируются диалогические отношения, развивается способность быть и осознавать себя субъектом общения, формируется опыт диалогического понимания предмета, обеспечивая тем самым реализацию коммуникативной, личностной и кооперативной типов рефлексии. Как результат, появляется новое видение проблемы, ставятся новые познавательные задачи, которые студенты вместе с преподавателем формулируют в виде учебного задания, пополняя, тем самым, перечень предложенных заданий.

В ходе обсуждения участниками дискурса домашних вопросов и вопросов, предложенных преподавателем, студенты активно участвуют в дискуссии, что приводит к формированию у них определенного отношения к высказываемым проблемам и к рождению новых идей, которые тут же выносятся на общее обсуждение. Так, наступает этап совместного проектирования способов выполнения данных вопросов (учебных заданий). Здесь происходит самореализация студентов в процессе их учебной деятельности.

Таким образом, результатом рефлексивно-презентативного этапа будет рефлексивное знание, определяющее пути решения познавательной проблемы в зависимости от учебной ситуации, в которую вовлечен студент. Выбор данных путей решения и их осуществление в новой ситуации представляет собой рефлексивно-реализационный этап рефлексивного дискурса, который в нашем случае наступает с момента получения заданий, связанных с прочтением нового фрагмента текста.

Рефлексивно-реализационный этап предполагает реализацию полученных на предыдущем этапе продуктов рефлексии на практике, а также анализ и оценку того, как новый продукт воспринимается и оценивается другими, что в конечном итоге приводит к новому рефлексивно-ориентировочному этапу.

Таким образом, в процессе рефлексивного дискурса происходит осуществление всех этапов учебной самостоятельной деятельности – самооценка, самоанализ, самопроектирование и самореализация – и всех типов рефлексии. Это позволяет констатировать, что рефлексивный дискурс имеет большой потенциал для формирования учебной самостоятельной деятельности обучающихся.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итог сказанному выше, следует отметить, что рассмотрение проблемы формирования учебной самостоятельной деятельности студентов в контексте интегративно-рефлексивного подхода не только позволяет вскрыть рефлексивно-дидактический потенциал учебной самостоятельной деятельности, но и определить средства его реализации. Одним из таких средств, как было отмечено в статье, выступает рефлексивный дискурс.

Литература

1. Иванов Д.А. Экспертиза в образовании: учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / Д.А.Иванов.– М.: Издательский центр «Академия», 2008.
2. Лефевр В.А. Формула человека: Контуры фундаментальной психологии. – М., 1991.
3. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста / Т.М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста; сост., общ. ред. и вступ. ст. Т.М. Николаевой. – М., 1978. – Вып. VIII. – С. 467 – 472.
4. Степанов С.Ю., Семенов И.Н., Новикова Е.Р. Типы и функции рефлексии в организации принятия решения оператором. – В кн.: Проблемы инженерной психологии. Вып.2. Л., 1984.
5. Федорова М.А. [Рефлексия как основа учебной самостоятельной деятельности студентов](#) // [Психолого-педагогический журнал Гаудеамус](#), 2017. Т. 16. № 1.– С. 21-26.
6. Федорова М.А. [Дидактическая концепция формирования учебной самостоятельной деятельности студентов в вузе](#): монография / М.А.Федорова. – Москва: Изд-ва ЮРАЙТ, 2020. –331.

References

1. Ivanov D. A. Expertise in education: textbook. manual for students. higher studies.
2. Lefevre V. A. The human formula: Contours of fundamental psychology. - M., 1991.
3. Nikolaeva T. M. A brief dictionary of terms of text linguistics / T. M. Nikolaeva / / New in foreign linguistics: Text Linguistics; comp., general ed. and the introductory article by T. M. Nikolaeva. - M., 1978. - Issue VIII. - pp. 467-472.
4. Stepanov S. Yu., Semenov I. N., Novikova E. R. Types and functions of reflection in the organization of decision-making by the operator. - In: Problems of Engineering Psychology. Vol.2. L., 1984.
5. Fedorova M. A. Reflection as the basis of educational independent activity of students // Psycho-pedagogical journal Gaudeamus, 2017. T. 16. No. 1.– S. 21-26.

6. Fedorova M. A. Didactic concept of the formation of self-educational activity of students in the University: monograph / M. A. Fedorova. - Moscow: YURAYT Publishing House, 2020. -331.

УДК 37.013

СТУПЕНИ ОБУЧЕНИЯ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ ЛИЧНОСТИ

Изделеуова А.Б. кандидат педагогических наук, доцент Международного Университета Астана (г. Нур-Султан, Казахстан)

Введение. Смена образовательной парадигмы со знаниевой на личностно-ориентированную в образовательном пространстве Казахстана требует пристального внимания исследователей к проблеме формирования и развития индивидуальной образовательной стратегии личности на всех ступенях системы образования. Во всем мире обучающихся называют в соответствии с характером той образовательной системы, в которой они учатся. Это так называемая культурно-историческая дифференциация, лежащая в основе социокультурной возрастной периодизации объективного бытия обучающегося. Она связана с характером деятельности ребенка в общественных институтах государства. Отсюда названия периодов по ступеням школьного и вузовского образования – дошкольный, школьный, студенческий.

Каждый возраст характеризуется, как отмечает Д. Б. Эльконин следующими показателями: определенной социальной ситуацией развития или той конкретной формой отношений, в которые вступает ребенок со взрослыми в данный период; основным, или ведущим, типом деятельности; основными психическими новообразованиями. Каждая ступень системы образования: дошкольная, школьная, вузовская вносит свой специфический вклад в развитие индивидуальной образовательной стратегии личности. Мы выделяем позитивные, помогающие человеку добиваться успешных результатов на основе всего многообразия личностного потенциала, и негативные, закрепляющие отрицательное отношение к обучению, мешающие развитию личности, образовательные стратегии. Критерием сформированности индивидуальной образовательной стратегии на каждом этапе обучения может, на наш взгляд, служить интегративное личностное образование «готовность». [1]

Говоря о современной тенденции включения дошкольного воспитания в качестве первого звена в единой системе непрерывного многоступенчатого

образования, следует подчеркнуть его особую значимость в развитии личности (Мухина В.С. и др.) и высокую степень результативности обучения в школе в зависимости от продуктивности деятельности детского дошкольного учреждения, которое призвано создать условия для развития любознательности, познавательных и творческих способностей ребёнка. Готовность к обучению, являющаяся результатом процесса дошкольного образования и началом формирования индивидуальной образовательной стратегии личности. Результативность системы достигается через осознание значимости дошкольникам: познавательных, нравственных и социальных мотивов обучения; учебно-познавательной, трудовой и коммуникативной видов деятельности; а также универсальных, специфических и контрольно-оценочных умений. Готовность к обучению как личностное образование способствует успешной адаптации к условиям обучения и способствует выстраиванию и развитию индивидуальной образовательной стратегии. [2]

Следующим важным этапом в развитии этой стратегии является *младший школьный возраст*, который в психолого-педагогической литературе обозначен как начало общественного бытия человека как субъекта деятельности. В начальной школе у младшего школьника формируются основные элементы ведущей в этот период учебной деятельности, необходимые учебные умения и навыки. В этот период, как указывают В. В. Давыдов [3], В. Я. Крутецкий [4], Н. Ф. Талызина [5] развиваются формы мышления, обеспечивающие в дальнейшем усвоение системы научных знаний, развитие научного, теоретического мышления. В этом возрасте начинается осознание себя как субъекта учения. Как отмечают А. Н. Леонтьев [6], Д. Б. Эльконин [1], В. В. Давыдов [3], учебная деятельность, включающая ребенка в процессе овладения новыми знаниями, умениями решать разнообразные задачи, радость учебного сотрудничества, принятия авторитета учителя, является ведущей в этот период развития.

Младший школьник, как субъект учебной деятельности сам развивается и формируется в ней, осваивая новые способы анализа, обобщения, классификации. Отношение к себе, к миру, к обществу, к другим людям формируется в учебной деятельности младшего школьника, но и, что самое главное, эти отношения и реализуются в основном через нее как отношение к содержанию, методам обучения, учителю, классу, школе и т.д. При оптимальной реализации целей данного этапа развития индивидуальной образовательной стратегии личности, эффективного использования учебного потенциала начального обучения формируется интегральное личностное образование – готовность к углубленному овладению знаниями, характеризующееся сформированным интересом к содержанию учебной деятельности, приобретению знаний; внутренней и внешней мотивацией к обучению; складыванием предпосылок самостоятельной ориентации в учебном материале; контрольно-оценочными умениями. Это способствует успешной адаптации к обучению на последующем этапе.

Подростковый возраст (11-15 лет), как подчеркивается в психолого-педагогической литературе, считается более трудным для обучения и воспитания, чем младший и старший возрасты. Это сложный переходный период от детства к взрослости, когда возникает центральное психическое личностное новообразование человека – «чувство взрослости». Ведущую роль в этот период начинает играть общение со сверстниками в контексте собственной деятельности подростка. Социальная активность подростка заключается в большой восприимчивости к усвоению норм, ценностей и способов поведения, которые существуют в мире взрослых. Отстаивая свою самостоятельность, подросток формирует и развивает на основе рефлексии свое самосознание, образ «Я», соотношения реального и идеального «Я». Учебная деятельность становится для подростка средством для обеспечения его индивидуальности. Именно в особенностях выбора средств, способов этой деятельности он утверждает себя. Стремление чем-то выделяется в учебной деятельности может усиливать познавательную мотивацию, если соотносится с самим содержанием учебной деятельности – ее предметом, средствами, способами решения учебных задач. Учебная мотивация как единство познавательной и мотивации достижения преломляется у подростка через призму узко лично-значимых и реально действующих мотивов группового, социального бытия. Социальная активность подростка направляется на усвоение норм, ценностей и способов поведения, что будучи представленным в содержании учебной деятельности и условиях ее организации, отвечает ее удовлетворению. Если в младшем школьном возрасте авторитет учителя является не менее значимым, чем авторитет семьи, то для подростка он становится не самоочевидным, весьма значительным является авторитет сверстников. Психолог А.Г. Ковалев справедливо пишет, что здесь речь идет не о кризисе возраста, а о кризисе отношений между подростком и взрослым, в частности учителями и воспитателями. Подросток как субъект учебной деятельности специфичен не только своей мотивацией, позицией, отношением, Я – концепцией, но и местом в жизни на отрезке непрерывного, многоступенчатого образования. Он для себя решает, прогнозирует форму продолжения этого образования, в зависимости от этого ориентируясь либо на ценности учения, либо на ценности трудовой деятельности, общественной занятости, межличностного взаимодействия. Это значительно повышает адаптивные возможности учащихся к обучению в старшем звене школы, совершенствует индивидуальную образовательную стратегию личности. [7]

Старший школьник (15-17 лет), как субъект учебной деятельности, – это человек, сделавший выбор (или подчинившийся выбору референтного для него окружения), продолжить учение. Именно это определяет его специфику как субъекта учебной деятельности. В этот период не только изменяется сама социальная ситуация (переход из средней школы в старшие классы, или смена типа учебного заведения – лицей, гимназия, колледж, училище), но, самое главное, актуализируется направленность выбора:

профессии, референтных групп людей, образа жизни. Соответственно, в этот период основное значение приобретает ценностно-ориентационная активность. Она связывается со стремлением к автономии, правом быть самим собой. Известный исследователь этого возраста И.С. Кон разграничивает поведенческую автономию (потребность и право юноши самостоятельно решать лично его касающиеся вопросы), эмоциональную автономию (потребность и право иметь собственные привязанности, выбираемые независимо от родителей), моральную и ценностную автономию (потребность и право на собственные взгляды и фактическое наличие таковых). Возникающая у старшеклассника потребность в самоопределении не только влияет на характер учебной деятельности старшеклассника, но иногда и определяет ее. Это относится, прежде всего, к выбору учебного заведения, классов с углубленной подготовкой или игнорированию предметов того или иного цикла. [8]

В учебной деятельности, наряду с внутренними познавательными мотивами освоения знаний в имеющих личностную смысловую ценность учебных предметах, появляются широкие социальные и узколичностные внешние мотивы, среди которых мотивы достижения занимают большое место. Учебная мотивация качественно меняется по структуре, т.к. сама учебная деятельность является для старшеклассника средством реализации жизненных планов будущего. Учебная деятельность старшеклассника включает элементы анализа, исследования, в общем контексте некоторой уже осознанной, либо осознаваемой как необходимости, профессиональной направленности, личностного самоопределения. Важнейшим психологическим новообразованием данного возраста является умение школьника составлять жизненные планы, искать средства их реализации, что и определяет специфику содержания учебной деятельности. Это завершающий этап созревания и формирования личности, когда наиболее полно выявляется ценностно-ориентационная деятельность школьника. На основе стремления к автономии у старшеклассника формируется полная структура самосознания, развивается личностная рефлексия, осознаются жизненные планы, перспективы, формируется уровень притязания. Старший школьник включается в новый тип ведущей деятельности – учебно-профессиональную, определяющую его индивидуальную образовательную стратегию. В качестве результата обучения на данном этапе формируется готовность к овладению профессиональными знаниями, характеризующаяся значимостью знаний и процесса овладения ими в системе ценностей личности; высокой внутренней мотивацией к учению; целенаправленной ориентацией на определенную образовательную и профессиональную области; сформированными способами самостоятельной учебной работы и самоконтроля. При ориентации на высшее образование, старшеклассник переходит в статус студента.

Как социальная группа *студенчество* характеризуется профессиональной направленностью, сформированностью отношения к

будущей профессии, которая суть следствие правильности профессионального выбора и адекватности и полноты представлений студента о выбранной профессии. Последнее включает знание тех требований, которые предъявляет профессия, и условий профессиональной деятельности. В социально-психологическом аспекте студенчество по сравнению с другими группами населения отличается наиболее высоким образовательным уровнем, наиболее активным потреблением культуры и высоким уровнем познавательной мотивации. Это период наиболее активного развития нравственных и эстетических чувств, становления и стабилизации характера, овладения полным комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, профессионально-трудовых и др. Преобразование мотивации, всей системы ценностных ориентаций, с одной стороны, интенсивное формирование специальных способностей в связи с профессионализацией – с другой, выделяют этот возраст в качестве центрального периода становления характера и интеллекта. Это время спортивных рекордов, начало художественных, технических и научных достижений.

Студенческий возраст – это пора сложнейшего структурирования интеллекта (которое очень индивидуально и вариативно). Большинство исследователей описывают процесс развития человека в этом возрасте как непрерывное нарастание функциональной работоспособности и продуктивности, динамики прогрессивного движения без каких-либо понижений и кризисов, даже без стабилизации функций. Учение, самообразование оказывается очень мощным постоянно действующим фактором, поддерживающим высокий уровень мыслительной активности человека, его интеллектуальной работоспособности. При этом мотивация достижения подчиняется познавательной и профессиональной мотивации. Как отмечают И. С. Кон [8], Б. Г. Ананьев [9], В. Т. Лисовский [10] характерной чертой личностного развития в этом возрасте является усиление сознательных мотивов поведения, укрепление таких качеств как целеустремленность, решительность, настойчивость, умение владеть собой. Самооценка осуществляется путем сравнения идеального «я» с реальным. Но идеальное «я» еще не выверено и может быть случайным, а реальное «я» еще всесторонне не оценено самой личностью. Это объективное противоречие в развитии личности молодого человека может вызвать у него внутреннюю неуверенность в себе и сопровождается иногда внешней агрессивностью, развязностью или чувством непонятности.

В целом же развитие личности студента как будущего специалиста с высшим образованием идет в ряде направлений: укрепляется убежденность, профессиональная направленность, развиваются необходимые способности; совершенствуются, «профессионализируются» психические процессы, состояние, опыт; повышаются чувство долга, ответственность за успех профессиональной деятельности, рельефнее выступает индивидуальность студента; растут притязания личности в области своей будущей профессии;

на основе интенсивной передачи социального и профессионального опыта и формирования нужных качеств растут общая зрелость и устойчивость личности; повышается удельный вес самовоспитания студента в формировании качеств, опыта, необходимых ему как будущему специалисту; крепнет профессиональная самостоятельность и готовность к будущей практической работе; становится устойчивой индивидуальная образовательная стратегия; формируется готовность к продолжению образования в течении всей жизни, характеризующаяся значимостью образования и профессионального самосовершенствования в системе ценностей личности; целенаправленной ориентацией на повышение профессионализма деятельности; высокой внутренней мотивацией на самообразование; владением личностью навыками самообразования и коррекции деятельности.

Таким образом, на каждой ступени образования, исходя из особенностей возраста обучающихся, изменений, происходящих в структуре их личности, психических новообразований, типа ведущей деятельности, особенностей организации учебного процесса на конкретной ступени образования нами определены цели и основное содержание каждого этапа системы многоступенчатого образования в развитие индивидуальной образовательной стратегии.

1 этап (дошкольный) – этап подготовки к формированию индивидуальной образовательной стратегии. Цель этапа: обогащение и упорядочивание чувственного опыта ребенка, развитие воображения, формирование произвольного внимания, смысловой памяти, формирование умственных действий. Основное содержание данного этапа – (посредством различных видов деятельности, при ведущей игровой) сформировать у дошкольника сложное интегративное личностное образование «готовность к обучению» в единстве ценностно-мотивационного, ценностно-деятельностного, оценочно-познавательного компонентов (через осознание значимости дошкольником познавательных, нравственных и социальных мотивов обучения, включение его в учебно-трудовую и коммуникативные виды деятельности, а также формирование универсальных, специфических и контрольно-оценочных умений.

2 этап (1-4 классы) – этап базового начального образования. *Цель:* формирование интереса к содержанию учебной деятельности, приобретению знаний, развитие форм мышления, обеспечивающих в дальнейшем усвоение систему научных знаний складывание предпосылок самостоятельной ориентации в учебном материале. Основное содержание этого этапа состоит в том, чтобы посредством учебной деятельности сформировать у учащихся способности для дальнейшего саморазвития, самообучения, самовоспитания.

3 этап (5-9 классы) – этап первично-дифференцированного обучения. *Цель:* формирование индивидуальных способностей к умению учиться, определение ориентиров на дальнейшее образование. Основное содержание

этого этапа: исходя из способностей и склонностей детей, организовать первичную дифференциацию обучения, дав возможность учащимся более полно выявить и укрепить свои познавательные интересы и определить собственное образовательное пространство, сформировать готовность и желание к продолжению образования.

4 этап (10-11/12 классы) – этап глубокой дифференциации в обучении.

Цель: развитие индивидуальных способностей учащихся, ориентация на выбор профессии. Основное содержание этапа: дальнейшее развитие индивидуальных способностей и склонностей учащихся через учебно-профессиональную деятельность, помощь им в актуализации профессиональных интересов, развитие навыков самообразования.

5 этап (высшая школа) – этап высшего профессионального образования.

Цель: развитие индивидуальных способностей и профессиональных интересов студентов, ориентация на самообразование и самосовершенствование. Основное содержание этого этапа интенсивное формирование специальных профессиональных способностей, творческого потенциала личности, ориентация на непрерывность образования в течение всей жизни.

6 этап (послевузовское образование) – этап пожизненного непрерывного образования с целью постоянного совершенствования своего профессионального и личностного потенциала, повышения адаптивности к социально-экономическим условиям деятельности и взаимодействия.

По нашему мнению, каждый этап многоступенчатой системы образования в развитии индивидуальной образовательной стратегии, завершается формированием интегративного личностного образования «готовность»: дошкольное образование формирует готовность к обучению; базовое начальное – готовность к углубленному овладению знаниями; первично-дифференцированное обучение (5-9 классы) – готовность к продолжению образования; дифференцированное и индивидуализированное обучение (10-11/12 классы) – готовность к овладению профессиональными знаниями; высшее профессиональное образование – готовность к продолжению образования в течении всей жизни.

Обзор литературы. На основе анализа теории и практики образования, исходя из особенностей возраста обучающихся определяются ступени образования детского возраста (дошкольная, школьная, вузовская) [1,8, 10]. Исходя из этого определяются цели и задачи каждого этапа непрерывного процесса обучения школьников [2, 3]. Знания об этих особенностях позволяет управлять процессом обучения и формировать индивидуальную образовательную стратегию развития личности обучающихся [4, 5]. Каждый этап многоступенчатой системы образования в развитии индивидуальной образовательной стратегии, завершается формированием интегративного личностного образования «готовность». [6, 7, 9]

Методология исследования. При написании статьи были

использованы теоретические методы педагогического исследования, а именно: анализ, синтез, сравнение, обобщение, метод исследования причинных связей и др., которые позволили мысленно проникнуть в сущность изучаемого педагогического явления и переосмыслить его в новой образовательной парадигме.

Результаты исследований и их обсуждение.

Проблема учета возрастных особенностей школьников и юношества для педагогической теории и образовательной практики не нова. Однако, ее изучение в контексте новой образовательной парадигме, привело к необходимости более глубокого определения сущности и значения в формировании индивидуальной образовательной стратегии обучающихся.

Заключение. Смена образовательной парадигмы со знаниевой на личностно-ориентированную в образовательном пространстве Казахстана, требует пристального внимания к проблеме формирования и развития индивидуальной образовательной стратегии личности на всех ступенях системы обучения.

Список использованных источников:

1. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детском возрасте. - М., 1995.
2. Мухина В. С. Детская психология.- М., 2005.
3. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. - М., 1986.
4. Крутецкий В. Я. Психология обучения и воспитания школьников. – М.,1996.
5. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний М., 2005.
6. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения – М.,1983 - Т.1
7. Ковалев А.Г. Личность воспитывает себя – М., 2001.
8. Кон И.С. Психология старшеклассника.- М., 2012.
9. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды /Под ред. А.А.Бодалева и др., М.,1980 –Т.1
10. Лисовский В. Т. Возрастные особенности школьников – Казань, 2011

УДК (371)

STEM ЖОБАЛАРЫН ЖАСАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ

Адамбаева Медалхан «7М01701 Шет тілі:екі шет тілі» 2-курс
магистранты

Астана халықаралық университеті. Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Adambayeva83@inbox.ru

Ғылыми жетекшісі: Г. К. Тлеужанова п.ғ.к, доцент, академик
Е.А.Букетов атындағы Қарағанды Университеті шет тілдер факультеті
деканы

Head of State Nursultan Nazarbayev in the article “Looking to the future: modernization of public consciousness” published in the newspaper "Egemen Qazaqstan", which caused a great resonance in our state and leads the way too many noble undertakings, speaks about the preservation of national consciousness, competitiveness, pragmatism, national identity of the XXI century, in connection with the triumph of knowledge. the technological revolution of the twenty-first century, noting that in the next decade, half of modern professions will disappear, stressed, that in the modern system of values, only the nation that puts education above all has success. In the era of globalization, every young person said: “What do I do for my state, what do I do, what do I make a profit?” we must always follow the principle [1].

The abbreviation STEM comes from the English words “science, technology, engineering, mathematics”. That is, this direction implies the development of an academic direction, combining science, technology, engineering and mathematics at the same time. The concept of "STEM" was first proposed by the American Bacteriologist R. Colwell in 1990. In the nineties in America there was a shortage of highly qualified personnel in high-tech companies that speak the language of this innovative technology. Therefore, a STEM approach has appeared in the field of education, considering natural and real science as a single whole. Today, the STEM approach is being implemented at the state level in countries focused on the development of their scientific and technical elite.

“For example, musicians abroad are trained not only to play music, but also to use computer programs to create musical works. Scientific creativity is nothing but imagination dressed in a strict suit” said physicist R. Feynman. In STEAM education, a creative direction is actively developing, including creative and artistic disciplines (industrial design, architecture and industrial aesthetics, etc.). Because the future based solely on science is unlikely to please anyone. But the future embodying the synthesis of science and art excites us right now. That is why today we need to think about how to educate the best representatives of the approaching future [2]. By the way, such thinkers as Chinese mathematicians-enlighteners of the XI century, as well as Leonardo da Vinci wrote about the need to combine science and art. Later, this opinion was held by many European philosophers and psychoanalysts. The changes that have taken place in Kazakhstan in the system of

advanced training have led to the process of designing and implementing a new model of education based on modern information and pedagogical technologies. Today, the emphasis is on creating favorable conditions for the formation of a highly educated, competitive personality with an ethical attitude to the world, a creative type of thinking, a developed worldview culture, while preserving its uniqueness, uniqueness, and giftedness in various fields science and art. To develop conceptual approaches to defining the new content of education, the key ideas of ethno-pedagogy, the positive experience of the domestic education system, the results of the experiment on the introduction of 12-year education, as well as international development trends in the school education system, the educational experience of countries that achieve good results in international studies PISA, TIMSS, PIRLS were studied in detail. High quality of educational services can be achieved only if there are teachers who are constantly improving their skills, who are mobile in responding to changes taking place in the educational space. And here an important role is played by the system of advanced training, the main purpose of which is the use of knowledge by a teacher as a means of solving urgent problems and tasks of education. The main function of this system is the development of the socio-cultural and intellectual potential of the teacher's personality, capable not only of apply new pedagogical knowledge and technologies, but also develop them.

It should be noted that the courses of the new format involve active teaching methods: benchmarking, World cafe, mental maps (Mind maps) Tony Buzen, PALS (Peer Assisted Learning Strategies), case study, "Open Space", also the work is carried out in the format of group training as an independent form of learning, when the knowledge gained in the group is composed of the previous experience of participants and reflection of group work to achieve the goals. It is very important that the implementation of new approaches in teaching and learning, a critical understanding of professional practice allow students to understand that any student can and should study independently, and the task of the teacher is to design the lesson in such a way that everyone can "move forward with their own speed", express themselves, feel their uniqueness. The teacher of the new formation should contribute to the creation in each school of a favorable psychological climate, an atmosphere of creative teaching staff, permeated with respect for the personality of the student, a high spirit of patriotism, the desire to motivate students to self-realization. It is necessary to give each student the opportunity to individually "live" a personal learning process, independently evaluate their achievements and "set the curriculum". Thus, the modern system of professional development in the Republic of Kazakhstan is designed to improve the professional competence and skills of teachers. Updating the content of secondary education in the system of advanced training leads to a growing content variability and level differentiation of implemented educational programs. The system of advanced training of the new format takes into account the entire modern complex of changes in education: the intensification of the educational process, socio-cultural and value reorientation of education, strengthening the potential of teaching staff [3].

The Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” states that “One of the main tasks of the education system is: the development of creative spiritual and power capabilities of the individual, the formation of the foundations of morality and a healthy lifestyle, the enrichment of her thinking through the creation of conditions for the development of individuality” [4]. On this basis, the essence of the pedagogical process in all educational organizations is determined by the integrity of teaching and upbringing. Special attention is paid to the adaptation of the younger generation in accordance with modern requirements, and sometimes to the prevention of world development, today changes are being made in the republic in the methodology of education, the mastery of three linguicism, the introduction of modern technologies. “We consider it important that in the Address of the Head of State N.A. Nazarbayev, special attention is paid to the problem of youth – the backbone of the country”. After all, the leading force in promoting the process of development of society is the youth. Today, the task before the pedagogical community as a whole is to educate the younger generation as a comprehensively developed citizen of our sovereign country. To do this, it is important to promote the development of research abilities by updating the educational process and widely applying new pedagogical teaching technologies. Project work carried out on the basis of creative works is of great importance in the development of research abilities and abilities of students.

In his poems and words of edification, the special significance of the great Abai in mastering knowledge and science by the younger generation is traced. After all, the great thinker perfectly understood, deeply understood that education and science are the precursors of civilization. And what do we see today in the issues of education and science that concern the great Abai? In his poem “I did not take into account that there is science in age”, the poet pays special attention to the need to study, to know science from a young age. After he comes of age, everything becomes too late. Flexible, adaptive, like a young spindle but, oddly enough, science convinces that the fight is quickly given. Modern pedagogy also emphasizes that adaptation to education and science should begin at an early age. The “thirty-second word” says that “Education is the first of all knowledge in order to learn science”. He describes that in order to know, you need to strive for knowledge, be passionate about science, firmly keep what you know, and, as a result, move forward. When studying science sets himself a true goal. I do not consider it necessary to get used to the dispute. The great thinker warned today's readers in advance that science loves accuracy, clarity, and egoism begins to argue, chooses a way to overcome. Poems and words of edification of the great Abai have a vital influence on the younger generation [5].

Robotics, design, programming, modeling, 3D design and much more - all this is now of interest to schoolchildren of the modern world. More complex skills and abilities to realize these interests require competencies. Thanks to the rapid development of technology, new specialties are emerging, STEM specialists, tomorrow the demand for professions is growing massively. In this regard, the secondary education system is of great importance today. One of the tasks of

students' research and project activities is the study of natural sciences, physical, mathematical and technical sciences, the implementation of scientific and technical creativity on the formation of creative computational thinking of student's influence.

Creativity- encourages students to independent research, search, and inference activities, encourages them to scientific search. Research is a search, cognitive activity in order to achieve a new product, result. A project is a plan, and as a result of this plan, the author should get something new: a product, an attitude, a model, a book, a movie, a script, etc. The project is a kind of research work. This is an opening from the creative side, individually and an opportunity to express yourself in a group. The project is an attempt aimed at solving an interesting problem, compiled by the participant himself. Design and research activities play an important role in the development of intelligence, personality of students. The ability to think critically, analyze, compare, classify, draw conclusions and build relationships with people, the ability to listen, see the views of others through independent study, project work of such important psychological competencies as the ability to accept, defend your point of view to be able.. Students in the classroom through games master the skills of public speaking, argumentation of their point of view, decision-making in various situations. [6].

“I never teach my students anything – I only create conditions for their learning”, said Albert Einstein. Robotics education in schools is a technology that is important and relevant today. The technology of these laws allows the student to understand knowledge, phenomena, meet the requirements of the time and allows him to find his place in modern life. Robotics is one of the new directions being introduced in educational institutions of Kazakhstan.

The interest of teachers teaching robotics is also very high. It is obvious that now they are improving their qualifications and participating in the development of a profession that is so necessary for the future. It is also interesting that the educational material for teachers of Kazakhstan is unique. In addition, they attribute robotics to creativity, not science. for children with a large number of teachers, robotics shows good results in some school subjects it considers possible. For example, you can get physics: with the help of a robotics course, you can easily understand how to use knowledge in this area in life. Teachers are involved in the educational process of children with interest, with enthusiasm. The programs used during classes are also clear and plays an important role. The interface of the program is clear and understandable, so it is understood not only by a qualified teacher, but also by any child. Children come to robotics classes with their ideas, considers all possibilities of their implementation. The task of teachers is to help them in this search and teach them not to be afraid of mistakes. The teachers leading the course note that robotics classes allowed them to get to know their students better, to evaluate their unique abilities, inclinations and style of thinking. It will also help you look at each child individually. Cooperates with the program of robotics courses, the directors of Kazakhstani schools believe that this will allow developing logic, improving motor skills and other abilities of students counts. And since the process is fascinating, children do not get bored. Another reason why learning

becomes more interesting is that solving problems requires not only practice, but also requires a creative approach [7].

High school, at this stage, the curriculum becomes more complex and requires careful independent preparation from students. Students carry out many projects where they can apply their knowledge from several scientific disciplines: they are engaged in the design and construction of buildings and bridges, conduct experiments in the school greenhouse, develop models of eco-friendly cars, program robots and so on. The program of study in high school is focused on the study of subjects in all their complexity and versatility. The school offers in-depth study of such academic subjects as “Algebra” and “Geometry”, “Physics”, “Biology”, “Chemistry”, as well as additional classes for university preparation. Great emphasis is placed on self-training and research activities. Our future is the embodiment of the synthesis of science and art. That is why teachers today need to think about how to educate the best representatives of the approaching future. All students: motivated to study these subjects, must have conceptual knowledge of STEM subjects, be fluent in problem solving skills and the ability to apply them, easily use information from long-term memory, build your career in the relevant fields.

STEM learning becomes most successful when students develop an interest in the content of subjects. This can happen not only in the classroom, but also through individualized and group extracurricular activities, as well as through additional training. It is important for us to identify teachers who have both deep knowledge of STEM subjects and expressed pedagogical abilities. To improve the STEM education system in schools, and to focus on the preparation of schoolchildren and their motivation. And I, in turn, came to the idea that I would reconsider the techniques and approaches of communication in the formation of pedagogical abilities in STEM education and more concretize my work on the methodological topic in this direction

References

1. Статья Президента Казахстана «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». 12.04.2017 г
2. Ахметова Г.М. Через повышение профессионального уровня педагогов - к новому качеству образования // Открытая школа. 2015. № 7. С. 3-6.
3. Горелова Т.Н. От инновационной деятельности в общеобразовательной школе- к совершенствованию профессионального образования: Методическое пособие. В 2 ч. Ч. 1. Опыт инновационной деятельности. Новосибирск: Издво НИПКиПРО, 2007. 276 с.
4. Закон Республики Казахстан "О знаниях". 2007 г.
5. Абай. Өлендер мен аудармалар 1,2 том. Алматы «Жазушы» 2005
6. Методические рекомендации по внедрению STEM-образования Астана, 2017. Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина

7. <https://yvision.kz/post/767838> Мектептердегі робототехника: оқытудың интерактивті әдісі
1. Stat'ya Prezidenta Kazakhstana «Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya». 12.04.2017 g
2. Akhmetova G.M. Cherez povysheniye professional'nogo urovnya pedagogov - novomu kachestvu obrazovaniya // Otkrytaya shkola. 2015. № 7. S. 3-6
3. Gorelova T.N. Ot innovatsionnoy deyatel'nosti v obshcheobrazovatel'noy shkole- k sovershenstvovaniyu professional'nogo obrazovaniya: Metodicheskoye posobiye. V 2 ch. CH. 1. Opyt innovatsionnoy deyatel'nosti. Novosibirsk: Izdvo NIPKiPRO, 2007. 276 s.
4. Zakon Respubliki Kazakhstan "O znaniyakh". 2007 g.
5. Abay. Öleñder men awdarmalar1,2 tom. Almatı «Jazwşı» 2005
6. Metodicheskiye rekomendatsii po vnedreniyu STEM-obrazovaniya Astana, 2017. Natsional'naya akademiya obrazovaniya im. Y. Altynsarina
7. <https://yvision.kz/post/767838> Robototekhnika v shkolakh: obucheniye interaktivnyy metod

ВОСПРИЯТИЕ БУЛЛИНГА ПЕДАГОГАМИ

Ерсаинова Надина Әділетқызы
Студент 3 курса, ОП 6В01503– Химия
Международный Университет Астана
Нур-Султан, Казахстан
научный руководитель: Алиева А.Я. PhD

Введение: Последнее десятилетие буллинг в школах стал широко известной темой во многих странах. Количество судебных тяжб по поводу издевательств постоянно растет. Участвовавшие случаи суицидов, травли, систематических оскорблений, драк и ссор между учениками диктует администрациям школ и педагогам прилагать все больше усилий для создания безопасной среды обучения. Однако решения можно найти только тогда, когда мы впервые поймем причину насилия. Педагоги во всем мире слишком часто не знают об элементах, создающих атмосферу насилия. Когда педагоги рассматривают издевательства, как нормальное поведение, связанное с развитием, и игнорируют случаи издевательства, как незначительные проблемы, становится труднее регулировать ненадлежащее поведение.

Олвеус[1] в исследованиях издевательств, определяет издевательства как дисбаланс сил, который должен быть повторяющимся действием и происходить регулярно с течением времени. Особое внимание уделяется фразе

«дисбаланс сил», которая просто означает, что слово «запугивание» нельзя использовать, когда ученики почти одинакового возраста, физически или психологически дерутся или спорят. Различить прямую физическую, прямословесную, косвенную, явную и относительную формы агрессии может быть сложно, потому что запугивание может принимать несколько форм одновременно[2]. Прямая вербальная агрессия может рассматриваться как «обидное поддразнивание, обзывание и присвоение недобрых прозвищ» и является одной из наиболее распространенных форм агрессии среди молодых людей [3]. Вербальное и физическое агрессивное поведение — это две характеристики явной агрессии, которые, как правило, предназначены для того, чтобы угрожать другому ученику или причинить ему вред; тогда как нанесение вреда отношениям ученика с другими — это форма относительной агрессии.

Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) было выявлено что 30% учащихся шестого-десятого классов были вовлечены в издевательства. Национальная образовательная ассоциация (NEA) сообщила, что «издевательства и насилие заставляют 160 тыс. напуганных детей пропускать один или несколько школьных дней каждый месяц» [5]. По оценкам, до одного миллиарда детей в возрасте от 2 до 17 лет стали жертвами той или иной формы насилия [6].

Каждый пятый казахстанский подросток от 11 до 15 лет становится жертвой или участником травли (буллинга). Такие данные приводятся в исследовании Национального центра общественного здравоохранения (НЦОЗ МЗ РК) по «Поведению детей школьного возраста в отношении здоровья» – Health behaviour in school-aged children (HBSC)[7].

В исследовании 2018 года после опроса казахстанских школьников выяснилось, что 17% подростков 11-15 лет подвергались буллингу/травле в школе один и более раз в месяц, чаще это городские школьники. К 15 годам

Таблица 1

распространенность буллинга снижается.

Участвовали в буллинге других людей в школе один и более раз в месяц 20% подростков 11-15 лет.

Исследования, проведенное Уитни и Смит показало, что когда над учеником издевались, то вмешивались только менее половины учителей. При этом вероятность вмешательства учителя в издевательства снижается по мере взросления учеников, а частота случаев издевательства увеличивается с возрастом – это тревожный знак[8].

Здесь имеет место недостаток осведомленности или понимания ситуации как издевательства. Феккес показал, что значительное количество учителей и родителей не знали, что над ребенком издеваются, для одноклассников этот показатель был ниже[9]. При этом учителя не разговаривали с хулиганами, только с детьми, над которыми издевались. Дети указывают на то, что словесное и психологическое издевательства более распространено, чем физическое, однако немногие учителя распознают эти инциденты или идентифицируют их как издевательства. Бултон, исследуя определения учителей и их отношение к издевательствам, обнаружил, что каждый четвертый учитель не считал обзывание, распространение слухов или социальную изоляцию издевательствами.

Хури-Кассабри утверждал, что во многих случаях школьный персонал не имеет возможности определить, кто являются жертвами и хулиганами. Таким образом, участие ученика в буллинге в любой роли связано с словесным или физическим наказанием со стороны учителей. В некоторых случаях учащиеся (насилыники или даже жертвы), воспринимаются как нарушители учебного процесса, что может повысить вероятность наказания.

Юн и Кербер исследовали отношение учителей через их реакцию на различные сценарии издевательства. Они обнаружили, что, когда учителя не знают о масштабах издевательства или когда они не считают деструктивное поведение серьезным, они проявляют пассивное отношение к издевательствам или делают это неэффективно. Поскольку нефизические акты издевательства легче скрыть, поэтому учителя должны знать о симптоматических проявлениях издевательства [10]. В исследовании Николаидеса, Тоды и Смита (2002) учителя-стажеры были достаточно точны в оценках частоты издевательства в школе и степени вмешательства учителей. Они не знали, что самооценка виктимизации снижается с возрастом. В дополнение к этому Бауман и Дель Рио использовали анкету для оценки знаний, взглядов и убеждений в отношении издевательства на выборке из 82 учителей-стажеров в США. У участников были некоторые точные знания, а также убеждения и отношения, которые не соответствовали бы эффективному поведению учителей по отношению к учащимся, вовлеченным в издевательства. Только 6% упомянули повторяющееся поведение, а 28% включили в свои определения дисбаланс сил[11].

Взгляды и убеждения учителей об издевательствах влияют на их действия или бездействие по борьбе с издевательствами. Холт и Киз (2004)

обнаружили, что 27% учителей согласились с утверждением: «Небольшое поддразнивание не повредит».

Педагогическая оценка поведения учащихся может быть предвзятой, так как педагоги также не имеют доступа ко многим контекстам взаимодействия со сверстниками и поэтому иногда могут неточно оценивать поведение своих учеников. Это может объяснить, почему исследования издевательств показали, что ученики и преподаватели по-разному относятся к издевательствам.

В сравнительном исследовании, проведенном О'Муром и Хиллери, было обнаружено, что преподаватели в Ирландии выявили только 24% от общего числа хулиганов, выявленных учащимися. Однако в более позднем исследовании было обнаружено, что 21% директоров начальной школы и 24% директоров второго уровня считали, что уровень издевательств среди учащихся были выше, чем уровни, о которых сообщили учащиеся. Исследования, проведенные в Италии, также показывают, что существует несоответствие между восприятием преподавателями и учениками уровня издевательств в итальянских школах.

Хотя учителя могут почувствовать, что они вмешиваются в ситуации запугивания, исследования показывают, что учителя перехватывают только около 15–18% случаев издевательств. Кроме того, дети часто не хотят сообщать учителям о хулиганском поведении из опасения, что учитель либо ничего не сделает, либо ухудшит ситуацию. Исследователи утверждают, что повышение осведомленности взрослых и их вмешательства необходимы для борьбы с изменяющейся динамикой издевательств в школах [12].

Дедусис-Уоллес и Шут исследовали влияние психолого-образовательных презентаций на восприятие учителей. После 45-минутной презентации, учителя сообщили о более глубоком понимании пагубных последствий косвенного запугивания, а также о повышенном восприятии серьезности ситуации. Более того, через 7 недель восприятие учителей оставалось на повышенном уровне.

Поскольку взгляды учителей и школьной администрации на издеательства и насилие в школе влияют на школьный климат и последующую безопасность учащихся, их коллективные усилия имеют решающее значение для успеха инициатив по буллингу. Хазлер, Миллер, Карни и Грин попросили учителей и школьный персонал оценить наличие издеательств. Опрошенные учителя считали, что физические угрозы и насилие более серьезны, чем словесные оскорбления, и с большей вероятностью оценили физическую агрессию как буллинг. Таким образом, учителя и школьный персонал не были хорошо подготовлены к выявлению издеательств в школах, и что необходимо повышенное профессиональное развитие, чтобы помочь как в распознавании издеательств, так и в их предотвращении.

Согласно Астор, успешные общешкольные программы вмешательства содержат несколько ключевых элементов, в том числе необходимость

повышения осведомленности и ответственности в отношении школьного буллинга, а также установление четких правил и руководящих принципов. Подготовка учителей и профессиональное развитие имеют важное значение для успешного выполнения любой программы. Биггс, Вернберг, Твемлоу, Фонаги и Дилл обнаружили, что на приверженность учителей программам влияет отношение и восприятие учителей. Отношение учителей было положительно коррелировано с полезностью программы в снижении уровня насилия и запугивания. Очевидно, что существует потребность в большем повышении квалификации учителей, связанных с предотвращением буллинга.

В ходе другого исследования было выявлено, что педагоги часто не могут эффективно сообщить о проблемах буллинга родителям вовлеченных сторон, пока они не поймут свою роль и не почувствуют, что у них есть соответствующие навыки. Бауман, Ригби и Хоппа обнаружили, что политика по борьбе с запугиванием снижает вероятность того, что издевательства будут проигнорированы, и увеличивают вероятность того, что педагоги, наблюдающие за происшествием, будут привлекать других взрослых, например, родителей. В школах, в которых действует политика по борьбе с запугиванием, учителя с большей вероятностью чувствуют себя увереннее. Результаты работы Дедусис-Уоллеса и Шута показали недостаточную подготовку преподавателей по этим вопросам. 86% опрошенных педагогов не проходили подготовку по борьбе с запугиванием, а 42 % работали в школах без политики противодействия запугиванию. Это подтверждает необходимость обучения и профессионального развития в этом вопросе для повышения самоэффективности педагогов [12].

Исследования Кокко и Пёрхёля показали, что 93% преподавателей и администраторов были заинтересованы в повышении квалификации в области предотвращения издевательства, 93,4 % считали, что предотвращение издевательства должно быть частью программы начальной школы, и 94,9 % - частью программы средней школы[13].

В нашем исследовании в заполнении онлайн-опроса участвовали учителя казахстанских средних школ - 30 классных руководителей и 32 учителей-предметников, ежедневно взаимодействующих с учениками.

Таблица 2

Варианты ответа	1	2	3	4	5
Ресурсы/ материалы в классе	13.3%	13.3%	26.7%	26.7%	20%
Оценка учащихся	13.3%	20%	20%	20%	26.7%
Буллинг	13.3%	26.7%	13.3%	6.7%	40%
Учебный план /планы уроков	33.3%	6.7%	6.7%	33.3%	20%

Наблюдения/оценки учителей	6.7%	6.7%	40%	13.3%	33.3%
----------------------------	------	------	-----	-------	-------

Приводятся некоторые ответы на вопросы.

Учителей попросили расположить по порядку следующие пять пунктов: ресурсы / материалы в классе; оценка учащихся; буллинг; учебный план /планы уроков; наблюдения/оценки учителей. А также использовать шкалу от 1 до 5, где 1 означал, что их наиболее беспокоит, а 5 -наименее. В таблице 2 показано ранжирование каждого пункта с указанием процента респондентов. На основании Таблицы 2 девять учителей (43%) определили учебный план /планы уроков, как главную по значимости проблему. Что интересно, буллинг был оценен большинством, как самая малозначимая проблема, 40% определили его как «5» по шкале оценок. Таким образом, учителей средних школ больше всего беспокоили их профессиональные обязанности в отношении обучения в классе.

На вопрос проходили ли они какую-либо подготовку по реагированию на буллинг с тех пор, как были приняты на работу – 93.3% опрошенных указали, что не проходили обучение в своей школе. Более того, на обучение было отведено до 1-2 часов в учебном году.

Интересный вопрос в этом разделе: «Используя приведенную ниже шкалу, ответьте на утверждение: «Я хотел бы больше обучения тому, как реагировать на буллинг». Затем респонденты записывали свои баллы по интервальной шкале в диапазоне от 0% до 100 %. Средний ответ составил 64.3%.

По ходу опроса было выявлено, что 6,7% респондентов подтвердили наличие политики борьбы с буллингом. Учителей, которые ответили «да», затем попросили ответить на несколько вопросов, касающихся знакомства, удовлетворенности, эффективности, последовательности и участия в разработке политики борьбы с запугиванием в их школе. Затем респонденты записывали свои баллы по интервальной шкале от 0 до 10 (Таблица 3)

Вопрос о политике противодействия буллингу	Таблица 3 Средний рейтинг
Насколько вы знакомы с школьной политикой борьбы с буллингом	5.8
Насколько вы удовлетворены политикой вашей школы по борьбе с издевательствами	6.0
Насколько эффективна политика вашей школы по борьбе с буллингом	7.4
Насколько последовательны вы в обеспечении соблюдения в вашей школе политике по борьбе с буллингом	8.5
Насколько вы участвовали в разработке политики в вашей школе по борьбе с буллингом	2.6

В связи с введением новых систем оценки, требований к учителям в отношении успешности тестов их учеников, учителя все больше становятся озабочены происходящим в их классах с академической точки зрения. Поэтому и в качестве главной проблемы учителя выбрали учебные планы.

Однако, несколько респондентов добавили свои комментарии, что различие между детским поведением и буллингом является важной частью работы с детьми средней школы. Это подтверждает, что буллинг вызывает беспокойство, но учителям по-прежнему трудно решать повседневные проблемы в дополнение к своим профессиональным обязанностям в качестве классных учителей. Все эмоции, связанные с буллингом (у жертвы, агрессора или зрителя) являются потенциально негативными и отрицательно влияют на поведение ребенка в классе, мотивацию и академическую успеваемость [14].

В исследовании с учениками 3-го и 4-го классов Труп-Гордон и Кунц (2010 г.) обнаружили, что дети, ставшие жертвами буллинга и имеющие плохие отношения с учителем, как правило, имеют более высокий риск плохого академического развития по сравнению с детьми, которые имеют прочные отношения со своим учителем.

Как указывает Ригби, учителя чувствуют ответственность за предотвращение буллинга в образовательной среде, но, с другой стороны, они не чувствуют себя хорошо подготовленными к эффективным действиям. Большинство учителей считали, что неправильные их действия еще больше усугубят ситуацию. Несколько учителей заявили, что в течение последнего учебного года они не проходили подготовку по реагированию на буллинг. Однако было несколько учителей, которые ответили, что они прошли как минимум один час обучения в течение учебного года - но согласились бы получить дополнительные часы [15].

Заключение. Буллинг, несомненно, очень сложно оценить; тем не менее, в рамках этой статьи было определено, что программы по борьбе с буллингом полезны для снижения и, возможно, предотвращения случаев буллинга. Для того чтобы педагоги могли понять свою роль в политике предотвращения буллинга, имеет необходимость обучения, профессионального развития и для повышения самоэффективности педагогов. Поскольку взгляды учителей и школьной администрации на издевательства и насилие в школе влияют на школьный климат и последующую безопасность учащихся, их коллективные усилия имеют решающее значение для успеха инициатив по издевательствам.

Список использованных источников:

1. Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Malden, MA: Blackwell Publishing. Petrosino
2. Nishioka, V., Coe, M., Burke, A., Hanita, M., & Sprague, J. (2011). Student-reported overt and relational aggression and victimization in grades 3-8. *Issues and Answers Report, REL 2011(114)*, 1-42

3. Psunder, M. (2010). The identification of teasing among students as an indispensable step towards reducing verbal aggression in schools. *Educational Studies*, 36(2), 217-228
4. Rimm, S. (2010). Bullying needs to stop. Retrieved from http://www.sylviarimm.com/article_bullying
5. Mental Health America (2011). Bullying and what to do about it. Retrieved from <http://www.nmha.org/go/bullying>
6. Ferrara, P., Franceschini, G., Villani, A. et al. (2019). Physical, psychological and social impact of school violence on children. *Ital J Pediatr*, 45, 76. doi: 10.1186/s13052-019-0669-z
7. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochti-kazhdyy-pyatyy-kazakhstanskiy-podrostok-stanovitsya-zhertvoy-travli>
8. Whitney, I. & Smith, P.K. (1993) A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35, 3–25.
9. Yoon, J. S., & Kerber, K. (2003). Bullying: Elementary teachers' attitudes and intervention strategies. *Research in Education* 69, 27–35
10. Fekkes, M., Pijpers, F. I. M. and Verloove-Vanhorick, S. P. (2005). Bullying: Who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior. *Health Education Research: Theory and Practice*, 20: 81-9
11. Siân, E. J. Bullying and Belonging: Teachers' Reports of School Aggression Siân / E. J. Siân, S,R Antony, G,Livingstonec Andrew. — Текст : непосредственный // *Frontline Learning Research*. — 2014. — № 3. — С. 66-69.
12. Bauman, S., & Del Rio, A. (2005). Knowledge and beliefs about bullying in schools: Comparing pre-service teachers in the United States and the United Kingdom. *School Psychology International*, 26(4), 428-442 doi: 10.1177/0143034305059019
13. Corene, d. W. Educators' perceptions on bullying prevention strategies / d. W. Corene. — Текст : непосредственный // *South African Journal of Education*. — 2014. — № 2. — С. .
14. TEACHER AND ADMINISTRATOR PERCEPTIONS OF BULLYING IN SCHOOLS / Kennedy, D. R. Tom, G. K. Ashley, M. Meline. — Текст : непосредственный // *International Journal of Education Policy & Leadership*. — 2012. — № 5. — С. 1-12.
15. Stewart, Waters,&Natalie An Investigation of Middle School Teachers' Perceptions on Bullying / Waters,&Natalie Stewart. — Текст : непосредственный // *Journal of Social Studies Education Research*. — 2017. — № 1. — С. 1-34.
16. Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС САБАҚ ФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Ахметова Аяжан Ғазизқызы

6B01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Соңғы уақытта оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының төмендеу қаупті анықталды. Дәстүрлі оқыту формаларын пайдалану балаларға оқу қызықсыз болды, оқыту процесінде оқушылардың өзін-өзі көрсету, өзін-өзі тану және өзін-өзі бекіту қажеттіліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік жоқ. Біріктірілген сабақ мұғалім ұсынған материалды енжар меңгеруге, оқушылардың қабілеттерін, бейімділігін, қызығушылықтарын ескерместен ережелерді меңгеруге бағытталған.

Дәстүрлі емес сабақ дегеніміз - бұл дәстүрлі емес құрылымы бар оқу сабақтарын импровизациялау. Мұндай сабақ оқытудың түрлі формаларының әдістері мен тәсілдерін қамтиды. Ол мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекетіне, бірлескен ізденіске, жаңа жұмыс түрлерін импровизациялауға негізделген.

Білімді меңгеруде белсенді тұлғаны қалыптастыру мүмкін емес. Мұнда көп нәрсе мұғалімнің шеберлігіне, оның оқу процесін ұйымдастыру шеберлігіне, оның шығармашылығына және оқытудың жаңа түрлері мен тәсілдерін үнемі іздестіруіне байланысты. Бағдарлама да, оқулық та, әдістемелік құрал да педагогқа дайын сабақ кестесін бере алмайды. Ол оқу шарттары мен оқушылардың құрамын ескере отырып, оны өзі құрастыруы тиіс. Мұғалім қандай да бір дәрежеде стандартты сабақтан алшақтап, назар аударатын жаңа нәрсе енгізу, оқушылардың қызметін жандандыру, оларды ойлауға, іздеуге, әрекет етуге мәжбүр ету керек.

Дәстүрлі емес сабақтардың бір ерекшелігі - баланың ойлау еркіндігінің шексіздігінде, өзін танытуға, даралануға, қиялдауға, шығармашылық еңбекке бейімделу мүмкіндігінің молдығында. Ғалымдар пікірінше шығармашылық ойлау жаңа пікірлер тудыруға жеткізеді. Қазіргі кезде шығармашылық ойлау аса маңызды, себебі авторитарлық шешім мезгілі өтті, вертикальдық ойлау, пікірлер мен міндеттер жоғарыдан берілу кезеңдері қалды, енді әркімнің еркін ойлауын, жеке шығармашылығын қажет ететін уақыт келді [1].

Дәстүрлі емес сабақтардың арасында жиі қолданылатындары: сабақтар - іскерлік немесе рөлдік ойындар, баспасөз – конференциялар, сабақтар-жарыстар, топтық жұмыс формалары бар сабақтар және т. б.

Бұл компьютерлік технологиялар мен жобалау әдістемесін, тестілеу мен

т.б. стандартты емес формаларды пайдалана отырып өткізген сабақтар болуы мүмкін.

Дәстүрлі емес сабақтардың мақсаты оқытудың жаңа әдістерін, формаларын, тәсілдері мен құралдарын пысықтау болып табылады. Бұл өз кезегінде педагогиканың негізгі заңы – оқытудың белсенділігі туралы Заңды іске асыруға әкеледі.

Мұндай сабақтар оқу және тәрбие процесінде ұжымдық жұмыс түрлерін пайдалану, пәнге қызығушылығын арттыру, өзіндік жұмыс дағдылары мен біліктерін дамыту, оқушылардың қызметін жандандыру, сабаққа дайындық кезінде оқушылар өздері қызықты материал іздеуге баулу, оқытудың практикалық, тәрбиелік, білім беру және дамыту мақсаттарын неғұрлым толық жүзеге асыру, мұғалім мен оқушылар арасындағы жаңа қатынастардың қалыптасуын көздейді.

Дәстүрлі емес сабақтардың кейбір түрлеріне тоқталайық [2].

Оқыту – білім беру жүйесіндегі аса маңызды іс-әрекет. Оқыту процесін неғұрлым жақсы түсінсек, оны дамытатын алғышарттарды жасауға да мүмкіндігіміз соғұрлым мол болмақ. Оқыту процесіне білім алу, дағдылар, тәсілдер, ұстанымдар, көзқарастар және мінез-құлықты қалыптастыру мен оларды жетілдіру жатады. Адамдар танымдық, лингвистикалық, әлеуметтік дағдыларды әртүрлі жолмен қалыптастыра алады. Қарапайым мысал келтіретін болсақ, балалар $2+2=?$ есебін шығарып, әріптерді айыра білуді, аяқ киімінің бауын байлап, басқа балалармен ойнауды үйренеді. Одан күрделірек деңгейге жеткен кезде күрделі теңдеулерді шешіп, курстық жұмысын жазады, түрлі жобаны топ болып бірлесе орындайды. Адамдар оқудың аса маңыздылығымен келіскенімен, оның себептерін, процесін, салдарларын түрліше түсіндіреді.

Теоретиктер, зерттеушілер мен практик мамандар үшін оқытудың ортақ анықтамасы жоқ. Дейл Шунк аталған еңбегінде: «Оқыту дегеніміз – қайталаулардың немесе тәжірибенің нәтижесінде адамның мінез-құлқы мен жүріс-тұрыс ерекшелігінде орын алатын, ұзақ уақытқа созылатын өзгеріс», – дейді.

Оқыту – жаңа бір нәрсені тануға, түсінуге бағытталады. Кез келген білімалушы білуге ұмтылады. Демек, Оқытудағы міндет – білім алушыға қоршаған орта мен құбылыстар туралы ақпарат меңгерту. Оқыту процесінде оқушылардың ақыл-ойы, танымы дамиды, іскерлігі, дағдысы қалыптасады. Білім – адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі, бәріміз білетіндей екі жақты процесс. Оқытуды анықтау үшін оның мынадай 3 түрлі критерийін жан-жақты талқылап көрелік. Бірінші критерий бойынша оқыту мінез құлықтағы өзгерісті білдіреді. Себебі адамдар немен айналысып жатқанын жарияламай-ақ, дағдыларды, білімді, көзқарастарды немесе мінез-құлықты қалыптастыра алады. Мұнда өзгеріс – оқыту процесіндегі негізгі қозғаушы күш десек болады. Адамдар қандай да бір іс-әрекетті басқаша жасағысы келген кезде оқып-үйрене бастайды, яғни оқыту күнделікті бір нәрсені жасай бергеннен жалыққан кездегі тамаша шешім. Өзге бір нәрсені оқып-үйрену,

тану арқылы сіз жалығу деген сезімнен құтыласыз. Сондай-ақ, оқыту түйсікке, яғни адамдардың айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым сияқты әрекетіне негізделеді. Екінші критерийге сәйкес, оқыту процесі уақыт өтсе де жалғаса береді. Алайда ұмытшақтыққа байланысты оқыту ұзаққа созылмауы да мүмкін. Осыған байланысты зерттеушілер «оқып-үйренді» деген анықтама беру үшін оқыту процесі қаншалықты ұзаққа созылуы керек деген мәселе төңірегінде бір шешімге келе алмай отыр. Дегенмен олардың көбі аз уақытқа созылған өзгерістерді (мысалы, бірнеше секунд) оқыту деуге болмайды деген пікірмен келіседі. Оқытудың үшінші критерийі тәжірибе арқылы қол жеткізуге болады (мысалы, қайталау, басқаларды бақылау). Алайда бұған балалардың есеюі арқылы анықталатын еңбектеу, қаз тұру сияқты мінез-құлық өзгерістерін жатқызуға болмайды. Қазіргі оқыту теориясы ерте кезден бастау алады. Зерттеушілерді толғандырып отырған сұрақтар мен мәселелер енді ғана пайда болған жоқ, керісінше, адамдардың өздерін, басқаларды және өздері өмір сүретін әлемді түсінуге деген талпынысынан туындап отыр. Сондықтын оқытуды түрлі ғылымдармен байланыста түсіндірген жөн. Ең алдымен оқыту философиямен тікелей байланысты. Себебі, оқыту білуден, сананың қабылдауынан бастау алады.

Ал біз қалай біле бастаймыз? Жаңа нәрсені қалай үйренеміз? Білімнің көзі неде? деген сұраққа жауап беру үшін сонау көне грек философтарының еңбегін айтпай кете алмаймыз. Білім санаға негізделеді ме, әлде сезімге негізделеді ме деген мәселе тұрғысынан ғылымда біраз таластар болғаны белгілі [3].

Сабақтың дәстүрлі емес түрлерін белсенді оқытудың бір түрі ретінде қарастыруға болады. Бұл оқытудың тиімділігін арттыру үшін оқытудың әр түрлі құралдары мен әдістерін пайдалана отырып, оқытудың барлық принциптерін практикада жүзеге асыру мүмкіндігі.

Оқытудың дәстүрлі емес формасын қолдану тәжірибесі

Дәстүрлі емес сабақ - ең алдымен оқушылардың қызығушылығын тудыратын дәстүрлі емес құрылымы, мазмұны және формалары бар, олардың оңтайлы дамуы мен тәрбиесіне ықпал ететін олардың шығармашылық потенциалын дамытуға ықпал ететін импровизацияланған оқу сабағы.

Оларға тән: танымдық қызметтің әртүрлі түрлерімен барынша қанығуы, бағдарламалы және проблемалық оқытуды пайдалану, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру, оқушылардың шамадан тыс жүктелуін жою

Іскерлік ойындарды қолданғанда мұғалім түрлі оқиғаларды бейнелеу үшін жағдайларды жасайды. Оқушы санын ішіне кіріп, рөлін ойнап, оқиғаның куәгері болып оқу материалын игереді. Іскерлік ойындар көбінесе жоғары сыныптарда, әсіресе мамандық таңдауға байланысты сабақтардағы оқиғаларды бейнелейді (мұғалім, инженер, дәрігер, заңдар т.б.)

Қазіргі оқушылар теледидарға бейім, сондықтан, соңғы жылдары оқыту процесінде түрлі теледидарлық ойындарды қолдауда мұғалім оқушылардың сабаққа дейін қызығушылықтарын арттырады, білім көлемін кеңейтеді. [4]

Дәстүрлі емес сабақтарды өткізудің кейбір формалары мен әдістерін

қарастырайық.

Өндіріс озаттарымен кездесу. Мұндай кездесулер, әдетте, мектептің өзінде өткізіледі. Оларды әдіскер немесе оқытушы ұйымдастырады. Зауыт мұндай іс-шараларды өткізу үшін өндіріс озаттары-инженерлер, шеберлер мен кадр жұмысшыларын бөледі. Олармен алдын ала қысқаша нұсқаулық жүргізіледі, онда кездесудің мақсаты, назар аудару қажет мәселелер және әңгімелесуді өткізу әдістемесі түсіндіріледі.

Әңгіме және кеңестер. Кәсіптік бағдар бойынша жұмыста топтық әңгімелесулер мен кәсіпорын туралы жеке кеңестер үлкен маңызға ие.

Оқу материалына контрасты ендірімелер. Бұл қабылдаудың оң әсерінің мәні оқылатын материалдың күрт контрастында оқушылардың айтарлықтай белсенділігін арттырудан тұрады.

Психологиялық және дидактикалық зерттеулерден оқу материалын меңгерудің көлемі мен сапасы сабақ барысында бірте-бірте төмендегені белгілі. Оқу жағдайының өзгеруі (жұмыс түрінің өзгеруі, еңбек нысанының өзгеруі, жаңа материалға көшу) оқушылардың назарын белсендіреді және оқытудың тиімділігін арттырады.

Өндіріс мамандарымен оқу сабақтарын өткізу. Оқу бағдарламасының жекелеген элементтері: машиналармен, станоктармен, құрал-саймандармен және бұйымдармен жұмыс істеу тәсілдерін, жеке бұйымдарды дайындау тәсілдерін меңгеру, зерттелетін объектілердің конструкциясымен, технологиялық процестермен және т.б. танысу - мұғалім мен өндіріс маманының бірлескен іс-әрекеті кезінде табысты іске асырылуы мүмкін. Оқыту барысын тиісті ұйымдастыру кезінде оқу процесіне жұмысшының қатысуы оқушылардың тиісті бейін бойынша еңбекке неғұрлым тиімді бағдарлануына ықпал ететін болады.

Өндіріс маманының қатысуы жоспарланған сабақтың барысын мұқият әзірлеу керек. Оның құрылымында маманның оқыту қызметінің орны мен мазмұнын нақты анықтау керек. [5]

Оқушылар үшін сабақтың дәстүрлі емес формалары - басқа психологиялық жағдайға көшу, бұл қарым-қатынастың басқа стилі жағымды эмоциялар, жаңа сапада өзін сезіну жаңа міндеттер мен жауапкершілікті білдіреді.

Педагог үшін сабақтың дәстүрлі емес түрі - бұл дербестік және өз еңбегіне мүлдем басқа көзқарас. Мұғалім оқушыларды құрайды, тәрбиелейді және дамытады. Ол оқушыларды сабаққа шабыттандырады, оны меңгеру процесін ұйымдастырады, мұғалім оқушылардың алға қарай жылжуын қамтамасыз ете отырып, сабақтың атмосферасын, оны меңгеруге жағдай жасайды.

Бүгінгі күні адамға тұлға ретінде - оның санасына, руханилығына, мәдениетіне, адамгершілігіне, сондай-ақ жоғары дамыған интеллектіне және зияткерлік әлеуетіне көп көңіл бөлінеді. Осыған сәйкес, орта мектепті ғылым негіздерін, жалпы мәдениетін, өз бетінше және икемді ойлау, өмірлік және кәсіби мәселелерді ынталы, шығармашылықпен шеше алатын, білімді

интеллектуалды тұлғаларды бітіретін өскелең ұрпақты дайындаудың аса маңызды қажеттілігі күмән тудырмайды. Мектептерде үнемі ізденістер жүргізілуге тиіс, оның мақсаты - оқытудың барлық кезеңдерінде оқушыларды білім беру, дамыту және тәрбиелеу жөніндегі жұмысты бірыңғай процеске қосуға мүмкіндік беретін жаңа формалар мен тәсілдерді табу.

Сабақтың дәстүрлі емес формалары сабақта жаңа материалды зерттеудің түрлі тәсілдерін қолдану арқылы оқушылардың үй тапсырмаларымен артық жүктелуін жою ісінде шексіз мүмкіндіктерден тұрады.

Қорытынды жасай отырып, дәстүрлі емес сабақ - білімнің, дамудың және тәрбиелеудің органикалық үйлесімі деп айтуға болады. Дәстүрлі емес сабақтар балаларға ұнайды, олар шығармашылық және ерекше, ең бастысы тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдаболова Д. Қазіргі кездегі оқытудың дәстүрлі емес түрлері.- Бастауыш мектеп.- 2018. - №3. – 25 б.
2. Дидактикалық талаптарға сай орындалатын дәстүрлі емес сабақтардың түрлері. [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі:
3. Айбекова П. Дәстүрлі емес сабақтар құрылымы және қалыптасқан жұмыс кестесі. – Тәрбие құралы. - 2019. - №9. – 71 б.
4. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы, 2000. -321б.
5. Мұхамбетова С.Қ. Педагогика.- Ақтөбе, 2002.

УДК 37.018.1

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СЕМЬИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Валеева Лейла Константиновна, студентка бакалавриата, 1 курс,
специальность 6В01701

Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан
Leila.valeeva03@gmail.com

Научный руководитель – Издеулова Акмарал Бакытжановна, кандидат педагогических наук, доцент

Семья является фундаментальной социальной ячейкой общества. От ее морального и физического здоровья зависит эффективность воспитания. Она связана кровными и родственными отношениями и объединяет супругов, детей и родителей, включающих одновременно два, три, а иногда и четыре поколения: папа, мама, их дети, бабушка и дедушка, внуки и правнуки.

Концепция семейной педагогики в различные исторические периоды и при различных общественных устройствах внешне оставались неизменными. Они включали формирование общечеловеческих ценностей и таких качеств,

как честность и честь, достоинство и благородство, любовь к людям и трудолюбие, умение быть благодарным за добро и т.д. [1]

Концепцию семейной педагогики мы встречаем в различных словесных изложениях. Смысл же ее был постоянно один и тот же: создание системы воспитания, обеспечивающей всестороннее и гармоничное развитие личности, сохранение и укрепление физического, нравственного и психического здоровья. Только такое семейное воспитание может сделать ребенка счастливым.

В настоящее время современная семья делится по следующим признакам. В зависимости от количества детей она делится на многодетные, малодетные, однодетные и бездетные. По своему составу семьи могут быть однопоколенные (только супруги), двухпоколенные (родители и дети), межпоколенные, в которых совместно проживают дети, их родители и родители родителей. Если в семье есть только один из родителей (мама или папа), семья называется неполной. Разновидностью неполной является внебрачная семья, где женщина рождает ребенка, не зарегистрировав брак. [2]

В педагогике существует классификация семей не только по составу, но и по характеру взаимоотношений в них. Ю.П. Азаров делит семьи на три типа: идеальная, средняя, негативная или скандально-раздражительная.

М.И. Буянов, пользуясь исследованиями социологов, называет такие типы семьи: гармоничная, распадающаяся, распавшаяся, неполная [3].

У педагогов-практиков деление семей принято на «благополучные» и «неблагополучные», хотя благополучие нередко носит только видимый характер и определяется по анкетным данным: есть ли родители, каково их образование, где работают, каково материальное положение в семье. Бесспорно, все эти показатели имеют определенное значение и влияние на семейное воспитание. Но часто так бывает, что за анкетным благополучием скрываются глубокие внутренние противоречия, раздирающие всю семью. Сплоченность и крепость ее существует только для показа. Это семьи псевдоблагополучные, псевдосолидарные [4].

Типичными трудностями и недостатками семейного воспитания являются: недостаточная педагогическая осведомленность родителей; нехватка времени для общения с детьми; недопонимание того, что дело не столько в материальном достатке, сколько в умелой организации жизни семьи, в наличии общих интересов и в желании содержательного общения. Осложняет дело одностороннее понимание родительской любви, подчас лишаящей ребенка инициативы, самостоятельности. Серьезные трудности в воспитании создает противоречие между образом жизни семьи и общественными идеалами, реальным укладом семейной жизни и нравственными представлениями [5].

Кроме того, на семью влияет и все изменения, происходящие в социально-экономической сфере. Но в отличие от других социальных коллективов семья не подвергается прямой перестройке. Процесс морального, психологического обновления семьи более длителен, более противоречив и

сложен. Утверждение новых отношений, новой морали в семье осуществляется более медленными темпами, чем в экономической области. Ведь в преобразовании семьи участвуют кроме основных социально-экономических факторов и другие факторы - биологические, психологические, демографические. Этим можно объяснить причину устойчивости и живучести старого в семейной психологии.

Поэтому особенностями развития современной семьи, по нашему мнению, являются:

- специфика социального уклада в городской и сельской семье;
- уровень образования, то есть выше образование родителей, тем более успешно учатся их дети в школе. Современные родители - это активно работающие люди, и воспитание детей чаще всего возлагается на дедушек и бабушек. Учителю, желающему разобраться в тонкостях семейного воспитания, необходимо иметь в виду данную особенность;

- происходящее в обществе расслоение населения по степени материального, которые определяют различия в семейном воспитании детей, характер взаимоотношений между родителями и детьми. В семье с большим материальным доходом при проявлении педагогической слепоты не исключены случаи пресыщения (излишняя ласка, задабривание, закармливание и пр.);

- идет процесс разукрупнения семьи - выделение молодой брачной семьи (так называемые семьи без дедушек и бабушек). Объективно процесс разукрупнения семьи может быть оценен как положительный - молодые супруги утверждают в своей семье отношения, выражающие их чувства, индивидуальность, их вкусы, интересы. Однако молодая семья испытывает на первых порах и известные трудности: бытовая неустроенность, осложнение с определением детей в детские сады и др.;

- уменьшение численности семьи, сокращение рождаемости детей. Причины сокращения рождаемости многообразны и сложны: занятость родителей на работе; недостаточная обеспеченность дошкольными учреждениями; рост материальных затрат на воспитание ребенка; большая перегрузка женщины-матери; неблагоприятные жилищные, бытовые условия семьи; эгоистическое стремление родителей «пожить для себя» и др.;

- увеличение числа разводов (за последние 10 лет казахстанцы заключили больше 1,5 млн браков, каждый третий из них распался) [6];

- увеличение числа одноподопечных семей. В одноподопечной семье у ребенка нет наставников - старших братьев и сестер, нет и подопечных, где он приобретает соответствующий опыт защитника, старшего. Ребенок становится центром семьи, которая отдает ему всю ласку, внимание, заботу;

- в связи с изменениями, происходящими в стране, нарождается новый тип семьи, принадлежащий к разряду «новые казахи». Это, как правило, высокообеспеченные и сверхобеспеченные семьи. Но именно в этих семьях родители постоянно испытывают страх за свое будущее, за свою жизнь и жизнь своих детей. Своеобразно складываются отношения в подобных семьях

между родителями. Жена, как правило, не работает, а «глава семейства» не торопится домой, предпочитая проводить досуг в кругу друзей. Именно в этих семьях фиксируют наивысший кризис в семейных отношениях, который чаще всего приводит к ее распаду. Таким образом, материально обеспеченная семья, в которой есть мать и отец, попадает в разряд «неблагополучных» для формирования личности ребенка.

Говоря о современной семье, нельзя не принять во внимание информационных технологий. Доступ к информации стал куда проще и быстрее, чем раньше. Теперь на родителей накладывается ответственность еще и за информационную безопасность ребенка, прививание ему критического мышления с целью недопущения распространения им личной информации в социальных сетях и ограждение его от дезинформации распространяемой ненадежными интернет-ресурсами. К тому же теперь неразвитость моральных норм и нравственности детей может транслироваться ими в интернете при общении с другими людьми или размещении собственного контента на каких-либо платформах. Родителям необходимо прививать информационную культуру ребенку вместе с морально-этническими нормами.

Помимо этого, при нехватке внимания со стороны родителей ребенок может попытаться найти источник общения в интернете, постепенно все больше погружаясь в виртуальный мир, восполняя дефицит. Со временем при таком образе жизни внутрисемейное общение становится для ребенка второстепенным, а значит – не таким важным. Упускается возможность заложить в него необходимые для существования в социуме нормы и ценности.

Наиболее распространенной формой существования современной семьи является нуклеарная семья (уменьшение количества человек в семье). Идет положительный процесс разукрупнения семьи, связанный с сепарацией молодоженов, стремящихся жить отдельно. 87 % населения развитых стран живет сегодня в нуклеарных семьях. В таких семьях приоритетом является не воспитание детей, а взаимоотношения между супругами.

Нуклеарные семьи обычно противопоставляются традиционным (патриархальным), в которых вместе живет несколько поколений. С психологической точки зрения сепарированные семьи обладают рядом преимуществ для воспитания детей: отсутствует угроза столкновения разных систем воспитания - дедушек и бабушек и молодых родителей; снижается количество конфликтов, связанных с разными взглядами на жизнь у представителей разных поколений; в нуклеарных семьях супруги чаще привязаны друг к другу эмоционально в сравнении с патриархальными, где нередко были случаи браков по договоренностям старших.

Разумеется, помимо этих преимуществ нуклеарная семья обладает рядом определенных недостатков, среди них: бедность, бытовая неустроенность, проблемы с определением детей в детские сады; снижение времени, которое ребенок проводит хотя бы с одним из родителей, связанное

с тем, что в современных семьях в большинстве случаев работают и мужчина, и женщина. В патриархальных семьях эти проблемы отходят на второй план, потому что молодые люди получают финансовую поддержку от старшего поколения.

С этими недостатками связана еще одна тенденция нуклеарных семей – увеличение количества однодетных семей. Согласно статистике, за 2015 год, в Казахстане около 998 тысяч семей с одним ребенком. [6]

Многие люди не хотят отказываться от удобной, свободной жизни в современных реалиях, жертвовать своим комфортом, временем, успехами в разных сферах ради ребенка. Женщин к тому же деторождение отвлекает от реализации себя на профессиональном уровне – необходимость все время проводить с ребенком в первые годы жизни затрудняет карьерный рост. Немаловажное влияние оказывают повышение требований к уровню воспитания, социализации, образованности ребенка и растущими ценами на содержание и обучение детей. Тем не менее с воспитательной точки зрения однодетные семьи куда хуже семей, в которых есть хотя бы два ребенка: однодетная семья создает препятствия для социализации ребенка, ведь у него почти полностью отсутствует опыт совместного труда. Ребенок не может приобрести опыт защитника младших, перенять знания старших. Если подметить еще и то, что семья в угоду прихотям единственного ребенка часто пренебрегает своими воспитательными обязанностями, станут понятны эгоизм, неразвитость умения работать в коллективе, равнодушие, инфантильность.

Еще одна особенность, характерная для современных нуклеарных семей это наличие префигуративной культуры, которая выражается в преобладание модели поведения, задаваемые младшим поколением, а не старшим. Это связано с быстрыми изменениями мира в настоящий момент и тем фактом, что современные дети успевают подстраиваться под все изменения. Посоветовавшись с ребенком, родитель может получить актуальные сведения о ситуации в мире.

И.Ф. Деменьтева пишет об этом так: «...сегодня наблюдается совершенно нетипичная в вековой практике взаимодействия поколений ситуация, при которой родители обращаются к несовершеннолетним детям за консультацией по жизненным вопросам, корректируя через детей свои представления о реальных ценностях современного общества». [7]

Подобная культура обесценивает опыт старших в глазах младших: приводит к падению их авторитета, соответственно, разрушает воспитательный потенциал семьи: ребенок становится более самостоятельным в выборе его собственной модели для подражания.

Таким образом воспитание в семьях XXI века основывается на рационализации, традиционные семейные ценности уступают место прагматичному взгляду на мир. Традиционная модель семьи почти полностью оказывается заменена современной нуклеарной семьей. Происходит

трансформация ролевых позиций внутри семьи, связанная с тем, что теперь работают оба супруга.

Основными качествами, которые закладываются в современных детей, оказываются самостоятельность, расчётливость, практичность – это негативно влияет на нравственность ребенка, но идеально вписывается в современные реалии. В обществе укрепляется префигуративная культура, поддерживаемая научно-техническим прогрессом и быстрым изменением современного мира, а также свободным доступом к информации. Дети с неразвитой нравственной базой получают возможность широко транслировать свои взгляды в семью и массы.

Список использованных источников:

1. Кан-Калик В.А. Семейная педагогика: раздумья о проблеме воспитания детей в семье. Грозный, 1987- 82 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития. Под общей ред. Реана А.А. СПб.: 2003. - 416 с.
3. Азаров Ю. П. Семейная педагогика. Воспитание ребенка в любви, свободе и творчестве. Издание: Эксмо.- 2015 – 140 с.
4. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки дет. психи-атра: Кн. для учителей и родителей.- М.: Просвещение, 1988.—207 с
5. Чечет В. В. Педагогика семейного воспитания. Мн., 1998.Сенько Т. В. Психология взаимодействия. Ч. 3. Личность в семейном социуме. Мн.:2000. - 288 с.
6. <https://informburo.kz/novosti/chislo-razvodov-v-kazahstane- uvelichivaetsya-s-kazhdym-godom.html>
7. Деменьтева И.Ф. Трансформация ценностных ориентаций в современной российской семье // Вестник РУДН, сер. Социология, 2004, № 5-6, с 150-160.

ҒТАМР 14.15.41

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Габдуллина Камила Мырзагалиевна, 7М01103 Педагогика және психология мамандығы 1 курс магистранті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
kamila120899@mail.ru

Ғылыми жетекші – Байменова Ботоғоз Серикбаевна, п.ғ.к., доцент

Кәсіптік білім беруді дамытудың қазіргі кезеңі цифрлық экономика мен цифрлық қоғамға көшудің жаһандық үрдістерінен туындаған цифрландыру процесімен сипатталады. Global Education Futures ұйымының «Кешенді қоғамға арналған білім» (2018) пікірінше, білім беруді цифрландыру

«болашағымызды қалыптастыратын мегатренд» болып табылады. Бүгінгі таңда цифрлық экономиканы құру және цифрлық білім беру Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының маңызды басымдықтары болып табылады [1].

2020 жылы бүкіл әлемді коронавирустық пандемия шарпыды, бір жылдан астам уақыт бойы әлемнің барлық елдері толық немесе ішінара карантиндік режимдерде өмір сүріп жатыр, қазіргі жағдайдың дамуы туралы нақты түсінік пен болжамдар әлі де жоқ. Ал бұл білім беру жүйесіне әсер етті, біріншіден, барлық дерлік білім беру мекемелері қашықтан форматқа көшіп, әп-сәтте бірдей білім беру цифрлық платформаларын пайдалануға тәуелді бола бастады, қашықтан технологиялар бойынша мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі жеткіліксіз екені анықталды. Мұғалімдер мен оқушылардың цифрлық сауаттылығы мен құзыреттілігін дамыту, оқу үдерісінде цифрлық платформалар мен онлайн қызметтерді оңтайлы пайдалану үшін олардың цифрлық технологиялар саласындағы біліктілігін арттырудың өзекті қажеттілігі бар [2].

21 ғасырдың басында болып жатқан білім берудің бағыты, мақсаттары мен мазмұнындағы елеулі өзгерістер барған сайын айқын көрінеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 1-бабына сәйкес, оны білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, азаматтардың материалдық және рухани әлеуметтік арттыру үшін адами капиталды дамытуға, барлығы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы тұрақты экономикалық өсуге бағыттау, бұл Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ерекше атап өтілген [3].

Бүгінде отандық білім беруді дамытудағы жаңа "тренд" ретінде цифрландыру ерекшеленеді. Ол қоғамның барлық салаларын қамтиды, жұмыс процестеріне, қарым-қатынасқа, адамдардың ойын-сауығына өзгерістер енгізеді, олардың көзқарастары мен өмір салтын өзгертеді. Бұл процесс жаһандық бола отырып, мұқият ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Цифрландыру – адамның өмірі мен кәсіби кеңістігін ұйымдастыру мен дамытуға жаңа көзқарас, дамудың мүлдем жаңа әлеуметтік жағдайы. Білім берудегі цифрландыру – білім беру субъектілері арасындағы қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің жаңа мүмкіндіктері мен жаңа формаларын қамтамасыз ететін жаңа парадигма; сапалы білім алудың тиімді құралы.

Өз кезегінде, білім беру процесінде заманауи цифрлық технологияларды кешенді қолдану білім беру сапасын арттыру, заманауи электрондық ресурстармен табысты жұмыс істеу, жаһандық технологиялық өзгерістер мен басқа да заманауи сын-қатерлер әлемінде өзінің кәсіби қызметін жүзеге асыруға дайын бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау үшін қажет.

Цифрлық әлем, интернет, желілік өзара іс – қимыл мүмкіндіктері, қашықтықтан білім беру-осының барлығы қазіргі заманғы білім беру жүйесін өзгертеді және одан әрі дамуға серпін береді. Бүгінде цифрландыру тренді іс жүзінде қызметтің барлық салаларында дамудың негізгі векторларының бірі

болып табылады. Білім беру жүйесі де ерекшелік емес. Барлық жерде, елде және әлемде "санға" бағдарланған жаңа тәсілдер енгізіле бастады.

Білім беру саласындағы цифрландыру XX ғасырдың 90-шы жылдарының аяғынан бастап әлемдік ғылыми ойдың назарын өзіне аударады [4, 5, 6, 7, 8]. Шетелдік авторлардың зерттеулері цифрландыру мен дамып келе жатқан Цифрлық мәдениеттің негізгі сипаттамаларын анықтауға тырысады. Білім беру жүйесінде заманауи экономиканың сұраныстарына сәйкес сандық технологияларды қолданудың артықшылықтары атап өтілді.

Қазақстан Республикасының үкіметі 2017 жылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын құрды, оның міндеті - Қазақстан экономикасының даму қарқынын жеделдету және халық өмірінің сапасын жақсарту, өйткені MOOC (Massive Open Online Courses - Жаппай ашық онлайн курстар) білім алуға қызығушылық танытқандар үшін қол жетімді, икемді электрондық оқыту курстарын ұсынады. Сондай-ақ Қазақстанда MOOC ұлттық платформасы бар, онда 15 жетекші жоғары оқу орны e-learning оқу материалдарын ұсыну арқылы жұмыс істейді [9; 10]. Сонымен қатар, оқыту мен оқу процесінде цифрлық технологияларды қолдануда болашақ мұғалімдерді құзыретті болуға дайындау да маңызды [11]. Білім сапасы төмен мұғалімдер адами ресурстарды дамыта алмайды [12]. Цифрлық технологиялар тұлғаны дамытуға көптеген мүмкіндіктер мен артықшылықтар ұсынады, сондықтан электронды оқу материалдары өзінің барлық мүмкіндіктеріне жетуі керек.

Электрондық оқыту синхронды және асинхронды оқыту болып бөлінеді. Синхронды электрондық оқыту - бұл мұғалім мен студент арасындағы желідегі сабақ. Екеуі де сабаққа онлайн режимінде қатысады. Синхронды оқыту - бұл білім берудің бір түрі. Оқыту бір уақытта, бірақ бір жерде болмайды. Бұл термин көбінесе теледидарлық, цифрлық және желілік оқыту түрінде қолданылады. Студенттер нақты уақыт режимінде желідегі оқытушылардан білім алады. Бұл шетел тілін ғаламтор арқылы үйренуге ең ыңғайлы, қайта қаралған және заманауи бағдарлама. Оқытушылар әлемнің түкпір- түкпірінен онлайн сабақ береді. Синхронды оқытудың басты артықшылығы – студенттер виртуалды ортада оқшауланғанын сезінбейді, олар оқу процесінде бір-бірімен байланысады. Яғни, бұл студенттің бақыланатын немесе бақылаусыз режимде оқуына байланысты болады.

Асинхронды оқыту – бұл білім берудің бір түрі. Оқыту бір жерде немесе бір уақытта бола бермейді. Бұл термин көбінесе цифрлық немесе электрондық оқытудың әртүрлі формаларында қолданылады, мұнда студенттер алдын-ала жазған видео-сабақтардан онлайн оқытушылардан сабақ алады. Студенттер барлық интернеттегі тапсырмаларды өздігінен орындайды. Білім жеке жеткізілмейді. Асинхронды оқыту студенттер мен оқытушылар арасында электрондық пошта алмасуды қамтитын әртүрлі білім беру өзара әрекеттерін қамтуы мүмкін; желідегі оқытушылар қызығушылық танытқан студенттер арасында оқу материалдары мен оқу нұсқаулықтарын ұйымдастырады. Асинхронды оқытуда дәстүрлі түрде мұғалім мен студенттің немесе

құрдастарынан оқудың өзара әрекеті арасында қамтамасыз етілетіндігін атап өту маңызды [13].

XX ғасырдың екінші жартысында танымдық психология мен миды зерттеуге (жүйке жүйелерін зерттеуге) әлдеқайда көп көңіл аударылып, нәтижесінде адамның таным процестері мен жасанды интеллект зерттеле бастады.

1956 жылдың жазында Джон Маккарти (John McCarthy) «оқытудың барлық аспектілерін немесе интеллекттің басқа ерекшеліктерін соншалықты дәл сипаттауға болатындай етіп машинаны имитациялауға болатындығы туралы болжамға сүйене отырып» екі айлық семинар ұйымдастырды [14]. Маккарти «Жасанды интеллект» (ЖИ) терминін енгізіп, оны «адамдар сияқты мақсаттарға жету қабілеті бар интеллектуалды машиналар жасау туралы ғылым және инженерия» деп қарастырды. Жасанды интеллект өнертабысы жоғары білім беру жүйесіне әр түрлі жолдармен жол ашуда. Жасанды интеллектіні академиялық тұрғыдан алғанда, білім беру мекемелерінде интернеттегі білім алушылардың санын көбейтуге көмектесу үшін, сонымен қатар жеке тұлғалық танымдық дамытудың жолын ашты.

Скиннер жасанды интеллекттің екі негізгі әсерін анықтады [15]:

- бұл дұрыс мінез-құлыққа әкеледі;
- студенттер тез дұрыс үйренуге бейімделеді.

Сондай-ақ мотивациялық әсер бар, егер студенттер сәтсіздікке ұшыраса немесе жетістікке жетсе, олар алаңдамайды. Бұл тиімді оқыту үшін ғана емес, сонымен қатар жоғары қызығушылық пен ынта тудырады. Жасанды интеллекттің тағы бір маңызды артықшылығы - студенттер өз қарқынымен оқи алады. Бүкіл сыныпты алға жылжытуға мәжбүр ететін дәстүрлі оқыту әдістермен, ақылды студенттер басқа студенттердің үлгеріп, оқу материалдарын меңгеруін бетпе-бет сабақтатарда күтіп уақыт жоғалтады. Баяу студенттер тым жылдам болуға мәжбүр болады. Бір күндік тапсырманы толығымен орындамай жатып, баяу студенттер екінші тапсырманы орындауға мәжбүр болады. Олар одан сайын артта қалып, көбіне оқудан мүлдем бас тартады немесе оқуға деген қызығушылықты жоғалтады. Бұл бәрімізге белгілі құбылыс. Машинамен оқитын студент өзі үшін ең тиімді қарқынмен оқиды.

Тағы бір зерттеу жұмысын Германияның Гейдельберг білім беру университеті жүргізуде. Сандық білім беру мектептерден емес, ЖОО-лардан басталуы керек. Осы себепті Гейдельберг білім беру университеті цифрландыру саласын ректоратта тікелей орталық міндет ретінде бекітіп, қазіргі құрылым мен даму жоспарында тиісті жұмыстар атқаруда. 2019 жылдың маусым айынан бастап университет Германиядағы мұғалімдердің білімін жетілдіретін алғашқы университет болды: «Цифрлы әлемде білім беру ғылымдарының стратегиясын» қабылдады. Мұндағы мақсат цифрландырудың білім беру жағдайында қалай қолданылатындығын зерттеу, оны оқытуды инновациялық тәсілмен жобалау және өз тәжірибесін қоғамға беру болып табылады. Қазіргі уақытта Ресейде қашықтық формат жоғары білім саласындағы жаңа нұсқа болып табылады. Оның танымалдылығы мен

өзектілігі бірқатар факторларға байланысты: Ресейдің аймақтарында Интернеттің болуына, қашықтықтан оқыту форматының университеттің орналасуына, Ресейдің саяси және экономикалық жағдайына және басқа факторларға байланысты. Қазіргі уақытта қашықтықтан оқыту сапасы туралы ақпарат жоқ. Қашықтықтан оқытудың тиімділігін 10-20 жылдан кейін өлшеуге болады. Ресейде оқытудың жаңа форматы мүмкіндіктер мен шектеулерді де ұсынады.

Қазақстанда қашықтықтан білім беру айрықша кең таралмаған, дегенмен соңғы он жыл бойы танымал болып келеді. Қазірдің өзінде Қазақстанның бірқатар жоғары оқу орындары қашықтықтан білім беруді ұсынып отыр.

Германиядағы сияқты, Қазақстанда да қашықтықтан білім беру жоғары оқу орындарында қол жетімді. Соңғы мәліметтерге сәйкес, Қазақстанда 71 университет қашықтықтан оқытуды ұсынады.

Бүгінгі таңда білім беруді цифрландыру туралы айтатын болсақ, бұл оқыту кезінде цифрлық медианы қолданудан басқа көп нәрсені меңзейді. Білімді өндіру және тарату, сондай-ақ университеттің жұмысын енді сандық медианы қолданбай елестетуге болмайды. Сондықтан, цифрлық медианы пайдалану кез-келген ғылыми білімнің өзегі. Пікірталастар ашық, қолжетімділік пен қатысу, дағдылар мен әдістер, дискурстар мен ғылыми фактілердің ғана емес, сонымен қатар қоғамның келіссөздері туралы болуы керек [16].

Гуманизмнің негізін қалаушы - Аунның зерттеуі бойынша, студенттер кәсіби адамдармен қатар ақылды машиналар жұмыс істейтін еңбек нарығында бәсекелестікке қарсы тұруға тәрбиеленеді. Аун гуманистерінің жаңа сауаттылығы - ақпараттық сауаттылық, технологиялық сауаттылық және адамның сауаттылығын зерттеді. Студенттерге үлкен мәліметтер ағымын басқару үшін ақпараттық сауаттылық қажет және олардың машиналары қалай жұмыс істейтінін білу үшін технологиялық сауаттылық қажет болады, бірақ адамның сауаттылығы адам ретінде жұмыс жасау үшін тұлғааралық байланыспен байланысты. Жаңа гуманитарлық сауаттылыққа негізделген жоғары білім студенттерді өмірге және өзгерістер арқылы жұмыс істеуге дайындай алады [17].

Цифрлық технологиялардың артықшылықтарымен қатар көптеген кемшіліктері де бар. Адамның интеллектісін жасанды интеллектпен салыстыру орынсыз, себебі машиналық интеллектті адамдар жасаған. Бағдарламалық жасақтамаға қол жеткізе алатын интеллект деңгейінде түбегейлі техникалық шектеулер жоқ. Жасанды интеллекттің шектеулігі интеграция қиындықтарымен және заманауи жүйелерді түсінбеуімен байланысты. Егер сіз сандық технологияны қолдануды шешсеңіз, жеке қауіпсіздікті де ескеруіңіз керек [18]. Сонымен қатар, жасанды интеллект тек бағдарламаланған нәрсені жасай алады. Әрине, ол мұны өте жақсы орындайды, бірақ нақты адамнан өзгешелігі - шешім қабылдай алмайды. Сонымен қатар, жасанды интеллект тек бағдарламаланған нәрсені жасай

алады. Алайда, ол нақты адам сияқты шешім қабылдай алмайды және машинада эмоцияны көрсету мүмкіндігі жоқ. Сонымен, цифрлық білім беруді жасаушылар бағдарламаланған қосымшалар туралы жаңа идеяны ұсынған кезде көп назар аударуы керек.

Жасанды интеллект соңғы жылдары орасан зор өзгеріске ұшырады. Егер сіз білім берудегі жасанды интеллекттің басталуынан бастап қазіргі уақытқа дейін қарасаңыз, техникалық тұрғыдан қарапайым бихевиористік бағдарланған оқыту бағдарламаларынан веб-класстар, мәліметтер қорымен байланыс және т.б. интерактивті оқыту мазмұнымен ұштасып жатыр.

Біз цифрлық дәуірде өмір сүріп жатырмыз. цифрлық технологияларды білім беру жүйесіне интеграциялау үшін білім беру қажет. Оның жағымсыз жақтарына қарағанда жағымды жақтары көп. Білім беру саласындағы зерттеушілер цифрлық технологияларды оқыту үдерісіне қалай енгізу туралы бірлескен күш-жігер жұмсауы керек. Табиғи тұрғыдан білім беру - бұл күрделі міндет және жеке адамның бір ғана күш-жігерін қажет етпейді. Бұл мақсатты және бірлескен жұмыс. Технология өте тез дамып келеді, бірақ адамдар оны дұрыс басқара алмай жатыр. Мұғалімдер оқыту мен оқу материалдарын бірлесіп, ашық және онлайн режимінде өз студенттері пайдалана алатындай етіп құруы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Образование для сложного общества: доклад Global Education Futures. – 2018. – URL: https://futuref.org/educationfutures_ru (дата обращения: 28.12.2018). – Текст: электронный.

2 Исабаева Д.Н. Абай атынбағы ҚазҰПУ-да педагогтың цифрлық сауаттылығын арттыру өзекті мәселесі // Педагогика және психология. – 2020. – № 3(44). – 270-271 бб. [Электронный ресурс]: URL: http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20201212114748.pdf (дата обращения: 05.02.2022).

3 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2020-2025 годы. – Нур-Султан, 2020.

4 Barglow R. The Crisis of the Self in the Age of Information: Computers, Dolphins and Dreams. London – N.Y.: Routledge, 1994. 227 p.

5 Horst H.A. New Media Technologies in Everyday Life // Horst H.A., Miller D. (eds.) Digital Anthropology. London: Berg, 2012. Pp. 61-79.

6 Miller D., Horst H.A. The Digital and the Human: A Prospectus for Digital Anthropology // Horst H.A., Miller D. (eds.) Digital Anthropology. London: Berg, 2012. Pp. 3-38.

7 Negroponte N. Being Digital, First Vintage Books. Available at: <http://governance40.com/wp-content/uploads/2018/12/Nicholas-Negroponte-Being-Digital-Vintage-1996.pdf> (accessed: 20.04.2020).

8 Smith A. Is There A Global Culture? // Intermedia. 1992. Vol. 20, no. 4-5. Pp. 11-12.

9 Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы: 2017 жылдың 12 желтоқсаны, №827 бекітілген // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>.

10 Dzhussubaliyeva D.M. Digital technologies in foreign language education as the necessary prerequisite for the training of modern specialists in the XXIst century // The Journal of Language Research and Teaching Practice. – 2018. – Vol. 2, №2. – P. 16-25.

11 Triyono B.M. et al. The Profile Improvement of Vocational School Teachers' Competencies // Vysshee obrazovanie v Rossii = Higher Education in Russia. – 2020. – Vol. 29, №2. – P. 151-158.

12 Luckin R., Cukurova M. Designing educational technologies in the age of AI: A learning sciences-driven approach // British Journal of Educational Technology. – 2019. – Vol. 50(6). – P. 2824-2838.

13 Asynchronous learning // <https://www.edglossary.org/asynchronous-learning/>. 18.03.2018.

14 McCarthy J., Hayes P.J. Some philosophical problems from the standpoint of artificial intelligence // In book: Readings in Artificial Intelligence. – Stanford, 1969. – P. 1-51.

15 Skinner B.F. Teaching Machines // Science. – 1958. – Vol. 128, №3330. – P. 969-977.

16 Касымова Г.К. E-learning білім беру жүйесі негізінде студенттердің танымдық құзыретін қалыптастыру. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. 40 бет.

17 Aoun J.E. Robot-Proof: Higher Education in the Age of Artificial Intelligence. – NY.; London: MIT Press, 2017. – 216 p.

18 Colton S. Possibilities and Limitations for AI: What Can't Machines Do? In book: Work in the Future. – London: Palgrave Macmillan, 2020. – P. 109-122.

ӘОЖ 37.03

МЕКТЕПТЕ КӨШБАСШЫ МҰҒАЛІМДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Досмағамбетова Салтанат Сейтжановна, басшы,
«Ш.Айманов атындағы жалпы орта білім беру мектеп - интернаты»,
Павлодар облысы, Қазақстан

Қоғамның өмірінде білім беру жүйесінің орны өте үлкен болғандықтан қазіргі заман талаптарына сай білім беру жүйесін дамытуға үлес қосу үшін мектеп саласында мұғалім – көшбасшы ретінде жұмыс жасау үшін ауыл мектеп жүйесіне өзгеріс енгізудегі алғашқы ізденістерді қарастырдым.

Соңғы кезде біздің қоғамда болып жатқан ауқымды өзгерістер білім саласында да біраз өзгерістердің туындауына себепші болып отыр. Қазақстанда жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда.

Бүкіл әлемдік білім беру – тәрбиелеу жүйелері, білім беру мекемелері тарихи дамуында өзіне көпжылдық жол салды. Қоғам мәдениетінің дамуы мен қоғамның сақталуына үлкен әсер тигізіп, өзінде барлық елдер мен халықтың социумында көптеген өзгерістерге ұшырап отырды. Мұнда тарих, білім беру мен білім алудың арасында байланысты байқаған Цицеронның сөзін мысал ретінде келтіруге болады: «Тарих – өткеннің куәгері, шындықтың жарығы, тірі естелік, өмірдің мұғалімі, ескінің хабаршысы» [1]. Сондықтан өзгеріп отыру менің ойымша, даму дегенді білдіреді.

А.П. Лиферовтың [2] айтуынша, әлемдік білім беру кеңістігі ұлттық білім беру жүйесінің әртүрлі типі мен деңгейін, мәдени дәстүрі мен философиялық негізін, мақсаты мен міндеті деңгейін өзінің сапалық жағдайымен біріктіреді. Сондықтан да қазіргі білім беру кеңістігін бір ағзада қалыптасқан әрбір білім беру жүйесіндегі әр түрлі сақталуы мен ауқымды тенденцияның болуын айтуға болады. Әлемде білім беру жүйесін өзара жақындасу және өзара әрекет ету белгілері бойынша аймақтық типтерге бөледі.

Әлемдегі озық білім жүйелерін мәдениет және әлеуметтік контекст жағынан қарағанда не біріктіреді және айырмашылығы неде? Үнемі оқушылардың білім сапасын жақсартуда қандай өзгеше құралдар қолданылады?

Мектеп жүйесін дамыту үшін көптеген жолдары бар, бірақ педагогикалық қоғамдастықта қайсысы тиімді екендігі жайлы ортақ ой жоқ. Аталып кеткен озық тәжірибе негізінде олар мектептегі білім берудегі бағдарламасынан гөрі басқарушы рөл ретінде үш фактор боп келеді:

1) мектепте жұмыс жасайтын мұғалімдік қасиеттері жоғары адамдардың болуы;

2) сабақ беру тиімділігін жоғарлату үшін үнемі арнайы мұғалімдердің кәсіби дайындықтарын өткізу;

3) сапалы білім алу үшін оқушыға жан - жақты жағдай жасау керек.

Барлық осы үш фактор елдердің мектеп мәдениетінің айырмашылығына қарамастан тәжірибелі жүйелерде жұмыс жасайды [3].

Бірінші фактор бойынша зерттеулер мұғалімнің жұмыс тиімділігі мәліметі бойынша сыныпта жоғары санатты мұғалімнің оқушылары санаты төмен мұғалімнің оқушыларынан үш есе тез дамыған [4]. Әрине бұны мұғалімнің жұмысының нәтижелігімен түсіндіруге болады. Жаман мұғалім балаға кері әсер етеді. Қазақ еліміздің ұлы педагогы Ыбырай Алтынсарин да айтып еді: «Мектептің жүрегі – мұғалім».

Озық мектептер жүйелері нақты үш ұстанымға негізделген:

- сабақ беруге мұғалімдік қасиеттері жоғары болатын адамдарды қатыстыру (білім беру жүйесінің сапасы жұмыс жасайтын мұғалімдердің сапасынан жоғары бола алмайды);

- осы адамдарды тиімді педагогқа айналдыру (оқушылардың нәтижесін жақсартудың жалғыз қиюы білім берудің сапасын жақсарту);
- жоғарғы санатты білім беру әр балаға қолжетімді болу үшін білім берудің жүйесі мен мекенді көмек көрсетудің жүйесін құрастыру (жүйенің жоғары нәтижелігіне жетуге жалғыз қию – оқушының деңгейінің көтеру).

Осы аталған ұстанымдар бойынша жұмыс жасау үшін мектептегі білім беру жүйесін жан – жақты өзгерту мен арттыру үшін қаржыландыру құрылымынан бастап, басқару құрылымы мен жұмыс жасау үшін ынталандыруға дейін тура келеді.

Елді басқару, оған көшбасшылық жасау талай ғұламаларды да ойландырып, толғандырған. Ертедегі грек, рим, қытай ойшылдары, орта ғасырдағы Әл-Фарабиден бастау алып бүгінге дейін өзекті болып келеді.

Көшбасшылықты зерттеген неміс ғалымы М.Герман көшбасшылықтың бес негізгі компонентін былай анықтайды: көшбасшы тұлғасы және оны шығару ерекшеліктері; топ сипаттамасы; көшбасшылық іске асырылатын мәнмәтіні; көшбасшы мен көмекшілердің нақты жағдайлардағы өзара әрекетінің нәтижесі.

Ал Н.Джоунс көшбасшылар типологиясын: көшбасшы – «делегат», көшбасшы – «сенімді тұлға», көшбасшы – «қызметші», көшбасшы – «кәсіпкер», - деп бөледі.

Кейбір зерттеушілер ұжымды басқарудың тиімді моделі ретінде «теңіз бесжұлдызын» ұсынады, мұнда барлығы бір орталыққа біріккен нақты көшбасшы жоқ, бірақ жекелеген мәселерді шешерде көшбасшы функциясын өз қолына алатындар табылады.

Ақпарат ағымның дамыған заманында ұжымдық іс- әрекетте жалғыз адамның үлкен жетістікке жете қоюы қиын. Қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін басшы ұжымның барлық мүшелерімен қарым – қатынаста болу керек. Көшбасшы оларды бір мақсатқа, бір мүддеге бағыттап, іске жұмылдыра білген жағдайда табысқа жете алады.

Көшбасшылық – жоғары ұйымдастыра білу мәдениетінің кілті. Бөлінген көшбасшылық арқылы басқару үлгісін пайдалана отырып ұжымда өзіне сыни көзбен қарап, өзін жетілдіруге және жауапкершіліктерін арттыруға жағдай тұғызу.

Мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру, оқушылардың білім сапасының деңгейін бақылап отыру, білім саласындағы жетістіктерден қалып қоймай, көшпен бірге ілесіп отыру үлкен ізденісті, қарқынды дамуды қажет етеді. Осы жерде бөлінген көшбасшылық жүйесі көмекке келеді. Ең негізгі қағидаты, мектеп ұжымындағы әркімнің лауазымдық міндеттерін нақты бөлу және оның орындалуын бақылап отырған жағдайда жұмыс нәтижесін береді. Ең маңыздысы, барлық деңгейдегі маман, мұғалім немесе қызметкер өз жұмысының шеңберінде көшбасшы бола білу. Басшының міндеті – сенімділік көрсетіп, лауазымдық міндетінің шеңберінде дербестік бере отырып, жауапкершілік жүктеу. Ральф Нейдер ойымен айтқанда: «Көшбасшының

бірінші міндеті – сонынан еретіндерді емес, өзі сияқты көшбасшыларды көбейту».

Нәтижелі көшбасшылар өздері де өседі және өзгенің де көшбасшылық қасиетінің дамуына мүмкіндік туғызады. Мектеп ұжымын басқаруда директор көшбасшылықтың бірнеше үлгісін пайдаланады, табысты мектепке жетуге кепілдік беретін басқарудың қатып қалған бірізді үлгісі жоқ. Нәтижелі көшбасшылық дағдысы – нақты жағдайда байланысты көшбасшылықтың тиімді үлгісін таңдау болып табылады.

«Басқарушы өзгермейтін ереже бойынша жүреді, көшбасшы қалыптасқан жағдайда байланысты дұрыс шешім қабылдайды» - деп Уоррен Беннис айтқандай ұжым мүддесіне байланысты шешім қабылдап отыру қажет.

Индустриялық заманға арналған мектеп директорының ролі ХХІ ғасырдың күрделі міндеттерін еңсеруге жеткілікті дәрежеге жетпеуіне байланысты алаңдаушылық туындауда, ал мектептер балалар мен жастарды осы міндеттерді шеше білуге дайындайды емес пе. Мектеп басшылары өзгеріс жүргізеді деп күтілетіні сияқты, мектеп көшбасшылығының ролін түсіну мен оны де өзгеруі керек. Болашақта мектепті басқарудың жоғары сапалы болуын қамтамасыз ету үшін сабақтастықты жоспарлаудың маңызы зор.

Жалпы жағдайдың жылдам өзгеріп тұруы мектептердің алдына бірқатар проблемалар қояды, бұларды шешу үшін мектеп басшылығы тиісті стратегиялар мен жүйе құруға тиіс:

Оқыту мен оқуды жақсарту қажет.

Мектептер балалар мен жастардың болашақта табысты болуын қамтамасыз ету үшін оқыту мен оқу стандарттарын арттырып отыруы қажет. Мектептердің басшылары мұғалімдердің уәжі мен қабілетіне ықпал жасай отырып және олар жұмыс істеп, оқып отырған орта мен ахуалға әсер етіп, мектеп үлгерімін арттыруда басты рөл атқарады. Мектеп басшылары өздерінің ықпалын ұлғайту үшін:

- мұғалімдердің нәтижелілігін бақылау мен бағалау;
- коучинг пен тәлімгерлікті басқару мен жүргізу;
- мұғалімдердің кәсіби дамуын жоспарлау;
- командалық жұмысты және бірлескен оқуды ұйымдастыру арқылы оқытушы көшбасшылықта неғұрлым белсенді рөл атқаруға тиіс.

Педагогиканы өзгерту

Қазіргі ақпараттық қоғамда табыспен өмір сүру үшін балалар мен жастар мән – жайды түсініп, тәуелсіздік алу мақсатында белсенді, сындарлы оқудың тиімді тәсілдеріне тартылуы қажет. Оқуды дербестендіру және даралау қажеттігі күн санап өсуде, олар оқушылардың әртүрлі топтарына инклюзивті және сезімталдықпен білім алуға мүмкіндік бере алады. Өз кезегінде, мектеп көшбасшыларына педагогикаға өзгеріс енгізу үшін жаңаша оқыту тәжірибесін жүргізуге мүмкіндік алу мақсатында педагогиканың жаңа нысандарын игеруге тура келеді. Оқыту үдерісінің басшысы ретінде директорлар үздіксіз кәсіби

дамытуды жетілдіру және оны күнделікті жұмыс барысында енгізу үшін тиімді тәжірибе қоғамдастықтарын құра алады.

Тәуелсіздік пен жауапкершілік орталықтарының орындары ауысуда

шешімдер қабылдауға және мұғалімдердің құрамын құру мен оны дамытуға жеткілікті дәрежеде тәуелсіздік беріліп, олардың міндетінің едәуір бөлігі оқушыларды оқыту барысын жақсартуға бағытталған жағдайда ғана олар оқушылардың үлгеріміне әсер ете алады. Соңғы кезде елдер шешім қабылдауды есепке алу жүйесімен барынша орталықтандырумен теңестіре отырып, мысалы, тестілерді стандарттау сияқты, шешім қабылдауды орталықсыздандыруға көшуде.

Саясат пен әдістеме ынтымақтастықта болуға тиіс

Үкіметтің мектептердегі ідістемені өзгертуге бағытталған саясаты оқыту үдерістерімен, мектептің жүйелерімен және басым міндеттерімен сәйкес келген жағдайда ғана нәтиже бере алады. Тиімді орындау мектеп басшыларының уәжі мен іс-қимылдарына байланысты. Мектеп саясатын айқындайтын тұлғалар мектеп басшыларын құрылымды құру мен дамыту мәселелеріне арналған мақсатты әрі үздіксіз диалогке тартуға тиіс. Реформаның жүргізілуі үшін өзіне жауапкершілік жүктелетінін сезінетін мектеп басшылары мұғалімдер мен оқушыларды өзгерістерді жүзеге асыру және қолдау үдерісіне тезірек тартады.

Мектептердің жағдайы күн сайын күрделенуде

Тез өзгеріп келе жатқан қоғамда мектептің мақсаты мен ол мақсатқа қол жеткізу жолдары әрқашан нақты айқындалмайды және тұрақты емес. Мектептерде көптеген өзгерістеп болып жатқандықтан, мектеп көшбасшылары мұғалімдер мен оқушыларға болып жатқан өзгерістерді тиімді еңсеруге мүмкіндік берулері керек. Жоғары жетістікке жеткен мектептердің басшыларын адамдар біледі, олармен әрдайым байланыста болып, оларға ата – аналар да, қоғамның басқа өкілдері де сенім артады. Олар бұл жұмысқа іскер адамдарды, спорт клубтарын, дәни топтар мен қоғамдық ұйымдарды тарта біліп, балалар мен жастардың жетістіктерін арттыруға ұмтылады.

Сондай-ақ басшылар оқуға мүмкіндік жасап, қолдау көрсетілуін қамтамасыз ету үшін қажетті ресурстармен және дағдылармен алмасу мақсатында басқа мектептердің және көшбасшыларымен ынтымақтастықта болады.

Озық білім беру жүйелерінде мектептің жүрегі – білікті, бақытты, шеберлі, білімді, жан-жақты, көшбасшы – оқушы мен мұғалім. Ал әлемдегі озық тәжірибені біздің мектеп көлемінде де қолдану керектігі сөзсіз, ол үшін мектеп гимназия болғандықтан, мұғалімдерді жұмысқа іріктеп қабылдау, мұғалімдерді мектеп шеңберінде, қоғамдастық желілер арқылы кәсіптік деңгейін жоғарлату үшін жаңа әдіс – тәсілдерді қолдану, мектептегі оқушының білім алудағы жанаша көзқарасын қалыптастыру керек. Сол себептен, Бірінші (ілгері), екінші деңгей Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курсына алған білім – білік негізінде

оқушы мен мұғалімнің көшбасшылық қасиеттерін дамыту арқылы оқудағы білімді бақылау үдерісіне өзгертулер енгізу қалай тиімді болады – деген даму жоспарын құрастыруды көздедік.

Мектептің басты мәселелері: аудан мектептері арасында төмен рейтингі, мектеп түлектерінің білімі нақты емес, мектепте аралас жеке автономиядағы және шектеулі кәсіби қоғам қалыптасқан, тиімді басқару жүйесінің болмауы, мұғалімнің кәсіби дамуы тұрақты, жүйелі емес, мектеп оқушыларының академиялық жетістіктерінің болмауы деп айттым. Мектеп рейтингісі қалай көтеруге болады? Оқушыларға қалай нақты білім береміз? Мектеп қоғамын қалай өзгерту керек? Мектеп мұғалімдерінің үздіксіз кәсіби дамуын қалай ұйымдастыру керек? Мектеп оқушыларының академиялық жетістіктерін қалай арттыруға болады, не арқылы? Міне осындай сұрақтардың жауабын қамтитын даму жоспарын құрастыру менің келесі қадамым болды.

Біздің тәжірибеміздің басты мақсаты: оқыту және тәлім-тәрбие тиімді болуы үшін біздің мектебімізде *Неге? Қалай? Не?* өзгерту керек деген сұрақтарға жауап табу. *Неге?* деген сұрақтың жауабы бастапқы мектептің мәселелерін зерттеу кезеңінде айқындалды. Оқу үдерісінің барлық қатысушыларының сауалнамасының нәтижесінде, біз оқушыларды бағалау жүйесін өзгертуді байқап көруді көздедік, яғни, оқушылардың қорытынды аттестациялау нәтижесіне және білім ынтасына бағалау түрлерінің өзгерісі ықпал ете ме?

Біз жобамызды *Қалай* жүзеге асыратын боламыз? Кез келген қызметте табысқа жетуі оқушыға позитивті әсерін тигізеді, сондықтан біз оқушының оқуға деген ынтасын және сыни тұрғыда ойлау қабілетін бағалау жүйесін өзгертуден бастаймыз деп шештік.

Шығармашылық топ құрастырып, оған II, III деңгейлік курс өткен мұғалімдерінен тұратын команданы фокус группа деп, әрі қарай барлық жұмысқа осы мұғалімдер тартылды. Біріншіден мектептің бастапқы жағдайын анықтау үшін сауалнамалар алып, коучинг №1 деп, тақырыбын «Мектепке өзгеріс керек пе?» тандап алдық, себебі осы коучингте топтық жұмыс негізінде мұғалімдердің ой – пікірлерін айту арқылы мектеп бейнесін алуға, өзгеріс жайлы қандай ойда екендігін, сонымен қатар Кембридждік бағдарлама бойынша оқып жатқан деңгейлік курстарда қандай жаңалық бар, оларды мектепте қолдануға бола ма, қалай қолданамыз деген сұрақтар арқылы мұғалімдердің өзгеріс туралы ойларын білгім келді. Әрі қарай коучер, коуч пен тәлім алушылармен бірігіп жұмыс жоспарларын құрастырып, табыс критерийлерді жазып, қалай жұмыс жасайтынымызды белгілеп алдық. Бір аптада бір рет сұхбаттасуға, егер қажеті болса қосымша кездесулерді жоспарлайтын болдық. Мектептің бастапқы жағдайын анықтаған соң, мектептің тақырыбы айқындалды. №1 коучинг 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте - Коучинг №1. Тақырыбы: «Мектеп - интернатына өзгеру керек пе?»

Мақсаты	Мұғалімдерге I, II, III деңгейлі курс жайлы мағлұмат беріп, оқыту мен оқудағы әдістер туралы салыстырмалы түрде айту, қай бағытта жұмыс жасаймыз деп, өзгерту жолдарын іздестіру. Мектептің кәсіби қоғамдастықтың типін анықтау.
Оқу нәтижесі	Курс жайлы мағлұмат алады. Оқыту мен оқудағы әдістерді өзгерту жолдарын іздестіріп, топта мектептің кәсіби қоғамдастық типін ажырата біле отырып, типін анықтайды..
Түйінді идеялар	1) Деңгейлік курс жайлы ақпарат мұғалімдердің оқытудағы жаңа әдіс – тәсілдері жайлы білімдерін кеңейтеді. 2)Топтық жұмыста өздері жұмыс жасау арқылы сабақта білім алу процесінде топтық жұмысты оқушылармен жұмыс жасауды үйренеді. 3) Сыни тұрғыдан ойлау арқылы, ой-пікірлерін айту, ортақ идеяға келу, шешім қабылдауға баулу. 4) Өзгеріс не үшін керек деген идеяға қатысушы болады. .

Қазіргі кездегі білім берудегі бағалау жүйесі дұрыс құрылмағаны жайлы көптеген ой-пікірлер айтылуда, әрине мұғалім болсақ, өзіміз де осы бағалау жүйесінің кемшіліктерін өте жақсы түсінеміз. Сондықтан бағалау жүйесіне өзгеріс енгізудің бірінші қадамдарын осылай бастадық, 2 кестеде ұсынылған.

2 кесте - Коучинг №2. Тақырыбы: «Бағалау түрлері. Критериалды бағалау»

Мақсаты:	Мұғалімдерге топтық жұмыс арқылы сын тұрғысынан ойлаудың «Миға шабуыл» атты әдісін қолдана отырып, оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалау түрлерін анықтамасын, ажыратуды білу.Критериалды бағалаудың негізі жайлы мәлімет беру..
Оқу нәтижесі	Ынтымақтастық пен топтағы бірлескен жұмысты ұйымдастыра алады. Топта жеке, жұппен, топтағы жұмыстар орындау арқылы критерий шығарып өз-өзін бағалауға үйренеді. Оқыту үшін бағалаудың жолдарын іздестіріп, оқушылардың оқуға ынтасын ашады. Критериалды бағалауды қалай өткізетіндігін біледі.
Түйінді идеялар	1) Ынтымақтастық пен топтағы жұмыстар оқытудағы кедергілерді жоюға ықпалын тигізеді. 2) Сабақтарда критерийлер жасау арқылы олардың өзін-өзі бағалауына мүмкіндік туғызады.

	3) Оқушының оқуға ынтасын арттыруда бағыт-бағдар беріп, тапсырмаларды түрлендіре отырып сабақ жүргізуге баулиды. 4) Мұғалімдердің өз-өзін өзгертуіне көмегін тигізеді.
--	---

3 кесте - Коучинг №3. Тақырыбы: «Жеті модуль идеялары»

Мақсаты:	Мұғалімдерге Кембридж бағдарламасының жеті модулінің идеясын өз бетімен білім алу арқылы түсіндіру. Бағалау жайлы бастапқы қолдану туралы сауалнама алу. Сын тұрғысынан ойлаудың әдісін қолдану арқылы мұғалімдерді топтық жұмыс жасауды оқушылармен жасауға ынталандыру.
Оқу нәтижелері	Топпен жұмыс істей білудің тиімділігін ұғындыру; Бірін-бірі сыйлай білуге, тыңдай білуге, бір-біріне сын айтып, оны дұрыс қабылдай білуге көмектеседі. Формативті бағалауды қолануды үйрену, сын тұрғысынан ойлау әдістерін тәжірибеде өздері қолдану арқылы тиімділігін сезеді.
Негізгі идея	Топтық жұмыс арқылы өз бетімен жаңа білімді қалай алуға болатындығы.

Екінші деңгей бағдарламасының жалпы мазмұнының бағыты – мұғалімнің күзиреттілігін жетілдіру және өз әріптестерінің кәсіби дамуына ықпал етуі үшін оның коучинг және тәлімгерлік тәжірибесін қалыптастыру сияқты өзара байланысты үдерістерге көңіл бөлу және коучинг пен тәлімгерлік арқылы жаңа тәсілдерді пәнге енгізу үшін жұмыс істеуге мүмкіндік беретін дағдыларды ұсынады.

Сын тұрғысынан ойлау - Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Бұл модуль оқушылардың да, мұғалімдердің де сын тұрғысынан ойлауды дамыту саналы және оймен көздейді. [5]

Джон Дьюи білім беру саласында осындай зерттеуді бастаған алғашқылардың бірі болды, ол оқушылардың ойлау дағдысын қалыптастырудың білім беру бағдарламасын тек оқушылар үшін ғана емес, қоғам үшін тиімді болуына бағыттау керек екендігін мойындатты. [5]

Сын тұрғысынан ойлау бақылау, тәжірибе, толғану және ой жүгірту нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуде қолданылатын әдіс болып табылады, сонымен қатар ол әрекет жасауға негіз, түрткі болуы мүмкін.

Коучинг сессия кездерінде мұғалімдер мынадай тапсырмаларды орындады: сын тұрғысынан ойлау тақырыбына байланысты өз білімдерін ортаға салып бір бірімен пікір алысты, ойларын постерге салып, оны қорғады.

Қорғау барысында мұғалімдер бұл модульдің оқу үдерісіндегі маңыздылығын, оқушылар ойлау арқылы алатын білімдері тиімді екенін атап кетті.

Клиенттер бұл модульдің маңыздылығын түсінуде өздерінің іс-тәжірибесінде қолдануда сабақтар көрсетуге ниетін білдірді. Мұғалімдер топпен жұмыс істеу арқылы бір – бірімен ой бөлісіп, тәжірибе алмасты. Өзара жолдастыққарым – қатынасты нығайтып, ынтымақтастығы артты.

Коуч - сессия барысында мұғалімдерде бұл бағдарлама негізінде күнделікті қысқа мерзімді сабақ жоспары мен орта мерзімді сабақ жоспардың құрылу ерекшеліктерін білгісі келетініне байланысты сұрақтар туындады. Сонымен қатар, дарынды және талантты балаларды оқыту тәжірибесі туралы ойлар талқылады.

Ұстаздардың: Коучинг сабақтардың өту барысында ұстаздардың қызығушылығының артуы, жаңашылдыққа деген бетбұрыс. Ұстаздар арасындағы бірінші коучингте байқалмаған ынтымақтастық орнатылды. Бұрын тек өз әдістемелік бірлестігімен ғана жұмыс істейтін ұстаздар, коучинг кезінде басқа пән мұғалімдерімен топтаса отырып жұмыс істеуі, тез ортақ шешімге келе алулары байқалды. Келесі коучинг тақырыптарын өздері ұсынып, критериалды бағалауды қалай сабақта қолдануға болады деген тақырыпты таңдады. Мектептің дамыту жоспарын іске асыру үшін үлес қосқан мұғалімдердің сабақтарда қолданатын әдіс-тәсілдері өзгеріп, жаңаша жұмыс жасауға бет бұрды. Аудандық семинар кезінде өткен ашық сабақтарында жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдануы, сергіту сәттері, топқа жаңаша бөлу, бағалау, сыни тұрғыдан ойлану, АКТ қолдануы, т.б.

Сонымен, мектепте өзгеріс байқалды ма сұрағына жауабым осындай: өзгеріс тиімді болғаны байқалды, оны мұғалімдердің ынтымақтастығы арқылы, басқаша ұйымдастырылған сабақтар арқылы, алған эмоцияларына қарай, кері байланыс арқылы, сауалнама қорытындысы арқылы деп ойлаймын. Менің ойымша бірінші оқу жылының коучинг сессияларының жұмысы қойылған мақсаттарына жетті деп. Оған осы жылғы көптеген мектеп – интернатының жетістіктері деп айтуға болады.

Сөйтіп мектеп басшылары көшбасшылықты дамыту арқылы жақсы оқыту мен оқуға қолайлы жағдай жасайтын сыныптар мен мектептерде оқу ахуалына атсалыса алады деп қорытындылаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лазарев В.С. Системное развитие школы., М.: Педагогическое общество России, 2002
2. Интеграция мирового образования – реальность третьего тысячелетия. Лиферов А.П., М., 1997- 56 бет.

3. Материалы к Программе повышения квалификации руководителей общеобразовательных организаций Республики Казахстан., Астана: Центр педагогического мастерства, 2013
4. М. Барбер, М. Муршед, Как добиться стабильно высокого качества обучения, баяндама, <http://kcpm.usoz.com/>.
5. Мұғалімге арналған нұсқаулық, бірінші (ілгері) деңгей, 2-ші басылым, «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012ж., 40-41 бет.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЯ

Еркінбекова Меруерт, студент 2 курса, специальность 7В01701,
Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель: Қапанова Айжан Қапанқызы, старший
преподаватель, магистр

Электронная почта: aizhan.kapanova@aiu.edu.kz

Yerkinbek99@mail.ru

Образование – ключ к успеху нашей страны, но в реальности так ли это? Проблем вокруг образовательной системы Казахстана накопилось очень много. **Одной из актуальных проблем процесса модернизации образования в Казахстане является недостаточная преемственность школьного и вузовского обучения. Преемственность образования «школа – вуз» – есть один из путей подготовки высококвалифицированных, востребованных специалистов и интеграции в мировое образовательное пространство.**

В настоящее время Казахстан признан мировым сообществом как государство с рыночной экономикой. За короткий исторический период обретения независимости Казахстан сделал прорыв в экономике, интегрируясь в мировую цивилизацию, используя новые прогрессивные технологии. Определены перспективы социально-экономического развития страны. В этом контексте возрастает роль и значение современной системы образования, человеческого капитала как критериев уровня общественного развития, составляющих основу нового уровня жизни общества и являющихся важнейшими факторами, базой экономической мощи и национальной безопасности страны. В свою очередь, преобразования в системе общественных отношений оказывают влияние на образование, требуют от него мобильности и адекватного ответа на реалии нового исторического этапа и должны соответствовать потребностям развития экономики в целом. Казахстанская система образования развивается в условиях устаревшей методологической базы образования, структуры и содержания, которые недостаточны для поэтапного её вхождения в мировое образовательное пространство. Современное состояние системы образования свидетельствует

о неполном охвате организованными программами дошкольного воспитания и обучения детей в возрасте от одного года до пяти лет. Содержание обучения в современной общеобразовательной школе остается фактологическим, государственные стандарты, основанные на предметном подходе, морально устарели. Отсутствует компетентный подход, ориентированный на индивидуальность ученика. Обучение в школе не дает ученику четко выраженной позитивной мотивации к выбору жизненного пути, интересов и перспектив. Только 30% старшеклассников осознанно выбирают профессиональную деятельность, соответствующую их способностям. Следовательно, 70% старшеклассников обладают низкой самооценкой и не подготовлены к самостоятельности в жизни. Кроме того, исследования ЮНЕСКО и результаты тестирования выпускников общеобразовательных школ последних пяти лет свидетельствуют об устойчивой тенденции снижения качества образования. В условиях недостаточной профориентации на старшей ступени среднего образования выпускники школ остаются невостребованными на рынке труда. Начальное и среднее профессиональное образование не в полной мере удовлетворяет потребности личности, общества и не могут решить проблему подготовки кадров, обусловленного новыми требованиями к уровню квалификации технических работников и специалистов среднего звена технического, обслуживающего и управленческого труда. Содержание образовательных программ начального и среднего профессионального образования по уровням квалификации не соответствует принципам, указанным в Рекомендациях о техническом и профессиональном образовании (ЮНЕСКО, 1974 год), критериям программ Международной стандартной классификации образования (МСКО, 1997 год). В системе высшего образования также стали нарастать отдельные негативные тенденции. Снижение требований к поступлению в вуз при отсутствии соответствующего современным требованиям интеллектуального, кадрового, материально-технического потенциала отдельных вузов и их многочисленных филиалов, привело к чрезмерному росту количества специалистов, что привело к перенасыщению рынка труда невостребованными кадрами. Этому способствовала массовая подготовка по узко профильным специальностям, ориентированным только на стабильные отрасли и потребителей.

На современном этапе структура системы образования в Казахстане включает следующие уровни:

- 1) дошкольное воспитание и обучение;
- 2) начальное образование;
- 3) основное среднее образование;
- 4) среднее образование;
- 5) послесреднее образование;
- 6) высшее образование;
- 7) послевузовское образование.

Каждый из уровней имеет свое целевое назначение. Отличительная особенность действующей структуры школы заключается в том, что после трех ступеней обучение на старшей ступени проводится по двум направлениям естественно-математическому и общественно-гуманитарному. Данная структура школы расширяет возможности вариативного образования путем создания различных типов и видов общеобразовательных учреждений

Новая социальная реальность требует качественного образования. Стратегической задачей государства на современном этапе является построение эффективного общества, основанного на интеллектуальном и духовно-нравственном потенциале нации. Глубинный смысл современного образования состоит в его гуманитарном характере. В центре находится человек со своими жизненными, экзистенциальными проблемами. Гуманитарный взгляд концентрируется на таких сущностных проявлениях человеческой природы, как ценности, личностные смыслы, свобода, ответственность, творчество.

Образовательная политика Казахстана, отражая общенациональные интересы в сфере образования и предьявляя их мировому сообществу, учитывает вместе с тем общитенденции мирового развития, обусловливающие необходимость модернизации в системе образования:

1. ускорение темпов развития общества, расширение возможностей политического социального выбора;

2. переход к постиндустриальному, информационному обществу, значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, в связи с чем особую важность приобретают формы коммуникабельности толерантности

3. возникновение и рост глобальных проблем, которые могут быть решены лишь в результате сотрудничества в рамках международного сообщества, что требует формирования современного мышления у молодого поколения;

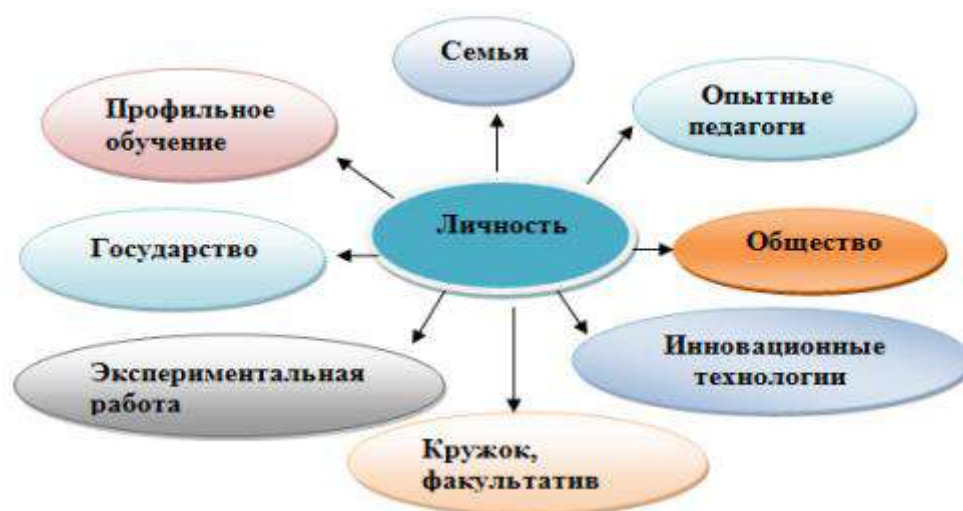
4. динамичное развитие экономики, рост конкуренции, сокращение сферы неквалифицированного и малоквалифицированного труда, глубокие структурные изменения в сфере занятости, определяющие постоянную потребность в повышении профессиональной квалификации и переподготовке работников, росте их мобильности;

5. возрастание роли человеческого капитала; человеческий фактор становится главным в определении будущего страны в новом тысячелетии.

Потому пришло понимание, что будущее современной цивилизации зависит не только от уровня технического прогресса и экономического роста. Оно все больше определяется ролью личности, готовой решать главные социально-экономические проблемы на благо и во имя человека. По данным ЮНЕСКО, одной из причин этого явления стала переоценка ценностей мировой цивилизации, в процессе которой общество подошло к осознанию необходимости воспитания человека культуры с планетарным мышлением,

способного активно участвовать в социальном прогрессе, изменяя себя и окружающую деятельность.

Основные факторы, формирующие личность:

Модернизация (от англ. Modern-современный) -изменение, усовершенствование. Поэтому к характерным чертам современного человека следует отнести:

- а) открытость по отношению к экспериментированию;
- б) расширение независимости от авторитетов;
- в) вера в науку;
- г) ориентация на мобильность;
- д) использование долговременного планирования;
- ж) активность в общественно-политической жизни.

Ведущим фактором в реализации глобальных задач является система школьного образования. По словам Андрю Барбюса: "Школа-это мастерская, где формируется мысль подрастающего поколения, надо крепко держать его в руках, если не хочешь выпустить из рук будущее".

Школа — в широком смысле этого слова — должна стать важнейшим фактором гуманизации общественно-экономических отношений, формировании новых жизненных установок личности. Развивающемуся обществу нужны современное образование, нравственные предприимчивые люди, которые могут самостоятельно принимать решения в ситуации выбора, способны к сотрудничеству, отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за судьбу страны. Потенциал образования должен быть в полной мере использован для консолидации общества, сохранении единого социо-культурного пространства страны, предложения этно-национальной напряженности и социальных конфликтов, равноправие национальных культур и различных конфессий.

В числе основных перспективных задач — улучшение качества образования и условий обучения на селе, переход школьников на обучения по

новым государственным стандартам, увеличение интеллектуальных школ в регионах, повышение статуса педагогов, обновление материально-технической базы, увеличение числа школ, имеющих доступ к скоростному широкополосному интернету. Необходимо пересмотреть состав учебных дисциплин, преподаваемых в школах, средних и высших учебных заведениях

Одним из решений является нацпроект «Качественное образование «Образованная нация» по поручению Главы государства, которая расширит доступ к получению качественного образования. В Национальном проекте «Качественное образование «Образованная нация» сохранена преемственность с Госпрограммой по вопросам, требующим незамедлительных решений и направленным на обеспечение потребности населения. В Нацпроекте нашли свое продолжение такие вопросы, как охват детей дошкольным воспитанием и обучением, сокращение разрыва в качестве обучения между городскими и сельскими школами, строительство школ для решения проблем дефицита ученических мест, создание безопасной и комфортной образовательной среды и др. В ходе разработки Нацпроект обсужден с представителями общественности, экспертами в области образования и отработан со всеми заинтересованными госорганами.

**Национальный проект
«Качественное образование для всех «Білімді ұлт»**

ГОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ 2021-2025	4 НАПРАВЛЕНИЯ	5 ЗАДАЧ	15 ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЕЗУЛЬТАТОВ	26 МЕРОПРИЯТИЙ
-------------------------------------	----------------------	----------------	-----------------------------------	-----------------------

НАПРАВЛЕНИЯ

I. Дошкольное воспитание и обучение	III. Техническое и профессиональное образование
II. Среднее образование	IV. Высшее и послевузовское образование

ЗАДАЧИ:

 <p>Обеспечение доступности и качества дошкольного воспитания и обучения</p>	 <p>Обеспечение доступным и качественным техническим и профессиональным образованием</p>
 <p>Повышение качества среднего образования: сокращение разрыва в качестве обучения между регионами, городскими и сельскими школами Казахстана (PISA)</p>	 <p>Повышение конкурентоспособности казахстанских вузов</p>
 <p>Обеспечение школ комфортной, безопасной и современной образовательной средой</p>	

Основные меры Национального проекта

Дошкольное воспитание и обучение

- ✓ Охват ДО от 3 до 6 лет - 100%
- ✓ Внедрение новой модели дошкольного воспитания и обучения

Среднее образование

- ✓ Строительство 1000 школ
- ✓ Реализация проекта «Цифровой учитель» для детей из социально уязвимых семей
- ✓ Модернизация 5000 сельских школ

Техническое и профессиональное образование

- ✓ Охват бесплатным ТПО
- ✓ Создание 20 центров компетенций
- ✓ Оснащение колледжей современной материально-технической базой

Высшее и послевузовское образование

- ✓ Создание 20 центров академического превосходства
- ✓ Создание 2 региональных вузов по опыту Назарбаев Университета
- ✓ Открытие 5 филиалов зарубежных вузов

Нацпроект состоит из четырех направлений, которые включают пять задач.

Первая задача - обеспечение доступности и качества дошкольного воспитания и обучения. Для выполнения этой задачи будет продолжена работа по развитию сети дошкольных организаций через размещение госзаказа путем ваучерного финансирования по принципу «деньги за ребенком». В результате к 2025 году охват детей дошкольным образованием в возрасте от 2 до 6 лет достигнет 95%, от 3 до 6 лет – 100%. Кроме того, в рамках поручения Главы государства во всех дошкольных организациях будет внедрена новая модель развития ребенка. Будет изменен государственный стандарт на основе принципа «обучение через игру» В рамках Нацпроекта будут приняты комплексные меры по снижению разрыва в качестве знаний школьников

Вторая задача Нацпроекта «Качественное образование «Образованная нация» - повышение качества среднего образования. В частности, сокращение разрыва в качестве обучения между регионами, городскими и сельскими школами (PISA). В рамках Нацпроекта будут приняты комплексные меры по снижению разрыва в качестве знаний учащихся. Запланировано участие обучающихся в PISA-based Test for Schools. По его результатам будут выявлены слабые стороны и разработаны методические рекомендации, направленные на повышение читательской, математической и естественно-научной грамотности обучающихся. В рамках Нацпроекта планируется переход на 12-летнее обучение. Будут внесены изменения в государственные общеобязательные стандарты образования, утверждены новые учебные планы и образовательные программы. Для восстановления пробелов в знаниях учащихся по поручению Главы государства будет реализован проект «Цифровой учитель». Кроме того, с этого года планируется размещение госзаказа на дополнительное образование. Этот процесс будет проходить на конкурсной основе и в частных организациях. Государственно-частное

партнерство поможет за короткий срок увеличить до 90% охват детей кружками и секциями без больших затрат. Нормативы по размещению госзаказа приняты, теперь местным исполнительным органам необходимо выделить средства на эти цели. В школах будут созданы безопасные и комфортные условия для обучения детей

Третья задача - обеспечение школ комфортной, безопасной и современной образовательной средой. Для сокращения дефицита ученических мест к 2025 году запланировано строительство 1000 школ. В результате ожидается ликвидация трехсменных и сокращение доли аварийных школ до 0,1%. К 2025 году будут модернизированы 5000 школ в малых городах, районных центрах и селах. В организациях образования будут созданы безопасные и комфортные условия для обучения детей. Будет проведен капитальный и комплексный текущий ремонт школ. В планах обеспечение организаций образования высокоскоростным интернетом, обновление школьной мебели, модернизация школьных библиотек и столовых. 90% школ будут оснащены предметными кабинетами, 100% школ обеспечены системой безопасного доступа, охраны и контроля. Все эти меры позволят создать благополучную среду для обучения школьников, реализовать потенциал каждого ученика и улучшить качество знаний детей. Для обеспечения психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями будет обновлен норматив из расчета 1 психолого-медико-педагогическая комиссия (ПМПК) на 50 тыс. детей. Для этого будут открыты 43 ПМПК. Кроме того, будет размещен государственный образовательный заказ на специальную психолого-педагогическую поддержку детей с ограниченными возможностями. К 2025 году 100% молодежи будут обеспечены бесплатным техническим и профессиональным образованием

Четвертая задача Нацпроекта - обеспечение доступным и качественным техническим и профессиональным образованием К 2025 году 100% молодежи будут обеспечены бесплатным техническим и профессиональным образованием по востребованным специальностям. В результате увеличения охвата ожидается снижение доли молодежи категории NEET. Продолжится работа по оснащению учебно-производственных мастерских колледжей современным оборудованием. На базе колледжей в рамках проекта «Жас маман» будут созданы 20 центров компетенций. Во всех колледжах будет внедрен демонстрационный экзамен по определению компетенции с учетом требований WorldSkills. В результате реализации Нацпроекта повысится конкурентоспособность казахстанских вузов

Пятая задача - повышение конкурентоспособности казахстанских вузов В рамках Нацпроекта будут созданы 20 центров академического превосходства (15 региональных и 5 педагогических вузов) и 2 передовых вуза по опыту Назарбаев Университета. Вместе с тем, до конца 2025 года планируется открытие 5 филиалов зарубежных вузов, что позволит сократить отток молодежи. Будут обеспечены непрерывное образование по развитию навыков и компетенций на базе предприятий, центров, а также поддержка и «апгрейд» выпускников

организаций технического и профессионального, высшего и послевузовского образования. В вузах будут созданы условия для функционирования исследовательской экосистемы.

Таким образом, пути решения современного образования — это масштабная программа государства, в рамках которой разработан и уже реализуется план конкретных мероприятий. Среди них выделим основные, относящиеся к общеобразовательной школе:

1. Обновление содержания образования и совершенствование механизмов контроля за его качеством.

2. Разработка и принятие государственных стандартов общего образования.

3. Развитие материально-технической базы школ, создание центров дистанционного обучения.

4. Подготовка, переподготовка и повышение квалификации учителей и руководителей школ.

5. Развитие школьной инфраструктуры.

Литература:

1. Абдыкаримов, Б. Некоторые вопросы модернизации профессионального образования в Казахстане // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. пед. 2005 № 3-С. 5–10.

2. Абдыманапов, С. А. Элитарный образовательный сектор — путь к интеграции и мировое академическое пространство // Социально-гуманитарные знания. — 2006 № 1 с. 223–238

3. Айсина, М. Образование-приоритет социальной политики государства // Успех. 2005. — № 4 С-4–5

4. Актаева, К. К. История школьного образования в Казахстане в работах советских исследователей (1917 г. Первая половина 80-х годов 20в.): Дис. Канд. пед. наук-Астана, 2000

5. Акулова, О., Писарева с., Пискунова Е., Трипицына А. Современная школа: опыт модернизации. Книга для учителя. /Под общ. ред. Тряпицыной А. Н. — СПб. Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005 г.

6. Послание Президента РК Назарбаева Н. А. 28.01.2012 г. Астана

7. Стратегия индустриально-инновационного развития РК на 2005–2015

8. Информационно-справочный материал к брифингу от октября 2021 г о нацпроекте «Качественное образование «Образованная нация»

ӘОЖ 378.1

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС –ӘРЕКЕТІНІҢ ІЛІМДІК МОДЕЛІ

Кәріпжанова Шұғыла Болатайқызы 1 курс магистранты

7М01103 – «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасы,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы,
Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к доцент Кожаяева Саним Кожаяевна.

Karipzhanova.shugyla@mail.ru

Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік жетістіктері, ең алдымен, олардың білім жүйесімен, азаматтардың білім деңгейімен анықталатыны белгілі. ХХІ ғасыр – жаһандық жаңалықтар мен білімнің дәуірлеу ғасыры, себебі, ол қазіргі кезде мемлекеттің тұрақты дамуын қамтамасыз етуде, сондай-ақ әлемдік рыноктағы, әлемдік қоғамдастықтағы орнын айқындап, халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін көтеруде айырықша маңызды роль атқарады. Қазақстан өз дамуында жаңа серпілістер жасауда. Еліміз әлемдегі бәсекеге барыншақа білетті 50 елдің қатарына енуі үшін білім сапасында да үлкен реформалар жүргізілуі тиіс. Бұл жөнінде Елбасы өзінің Қазақстан халқына жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылыққа білеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі. Біз геэкономикалық және қоғамдық жаңару қажеттілігіне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет» деп ерекше атап көрсетті. Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістің сатысында тұр. Оның үдемелі дамуы үшін шешуші тұлға ғылыми және техникалық білімді игереді, ойдың және рухани потенциалдың қалыптасуына ықпал етеді, үнемі өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделуін қамтамасыз етеді. Мұндай жағдайда қоғамның әр мүшесінің шығармашылық потенциалын жүзеге асыру қажеттілігі айтарлықтай артады. " Бұл әсіресе "Білім туралы" Заңда, Елбасымыздың "Болашақ", "Дарын" бағдарламаларында, "Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламаларында" қарастырылып өте айқын көріністапқан. Әрбір жеке тұлғаның шығармашылық потенциалын дамыту идеясы түбегейлі бет бұрыс пен әлеуметтік прогресті жылдам датудың бір шарты ретінде алынып, негізгі ой жемісі түрінде бүгінгі таңда жүзеге асуда.

Зерттеуші ғалымдардың еңбектері бұл күнде көп пәндіктер бес ғылым мәртебесіне ие болып отырған және өнімді зерттеу объектісі болып табылатын педагогикалық инновация ретінде білімнің жаңа тарауларының қалыптасуына мүмкіндік туғызды. Педагогикалық инновацияның ғылым ретінде дамуына К. Ангеловский, М.С. Бургин, В.И. Загвязинский, В.П. Кваша, М.В. Кларин, А.Ю. Козырева, Н.В. Коноплина, А.В. Лоренсов, В.Я. Ляудис, Е.П. Морозов, А.Я. Найн, П.И. Пидкасистый, С. Погров, Л.С. Подымова, М.М. Поташник, В.А. Слостенин, Ф.Ш. Терегулов, О.Г. Хомерики, Т.И. Шамова, Н.Р. Юсуфбекова және тағы басқа педагог-ғалымдардың еңбектері маңызды үлес қосты. Республикада бірінші болып педагогикалық инновацияның теориялық- әдістемелік мәселелерін зерттей бастаған Б.Р. Айтмамбетова, Ж. Әлжанова, И.В. Баранова, М.Ж. Жадрин, К. Құдайбергенова, Б.С. Құлчимбаева, С.Н. Лактионова, Н.А. Лебедева, Т.А. Линчевская, Р.М. Масырова, С.М. Назарбаева, Н.Н. Нұрахметов, Г.К. Нұрғалиева, Е.И. Соседова, Ш.Т. Таубаева сияқты және т.б. қазақстандық педагогтардың қызметін ерекше атап өту керек.

Бүгінгі білім берудің ұлттық жүйесін сақтап қалу үшін өскелең бәсекелестік жағдайда барлық оқыту-тәрбиелеу мекемелерінің үздіксіз дамуы мен қызметін жоғары дәрежеде жетілдіру қажеттілігі артып отыр. Қазір қолданылып отырған білім беру жүйесінің жаңа типтерінің пайда болуы мен оны соңғы жағдайға сәйкес өзгерту, оқытудың әдісі мен амалдары, үлгілері, мазмұнының жаңаруы өз кезегінде ғылыми идеялар мен психологиялық- педагогикалық теория негізінде жетілдірілген практикалық шешімдерге негізделуі керек. Арнайы әдебиеттерді сараптаудан көріп отырғанымыздай, инновациялық іс-әрекеттің педагогикалық мәні, оны қалыптастыру шарты мен мамандар дайындығына деген ықпалы толық ашылмаған, болашақ мектеп мұғалімдерінің инновациялық іс-әрекетке дайындығының ерекшелігі жете зерттелмеген. Көтеріліп отырған мәселенің теориялық жағынан толық жетілдірілмеуі, мөлшерлік базаның жетіспеушілігі, инновациялық іс-әрекетке студенттердің дайындықсыздығы, педагогтың шығармашылық потенциалын жүзеге асыру мен ашып көрсетуде қажетті жағдайдың болмауы себепші болып отыр. Сонымен қатар дамыған қоғамда мынандай заңдылықтар әрекет етеді: жаңашылдар мен жаңалық енгізушілер неғұрлым көп болса, соғұрлым шығармашылық бастамасы адам бойында айқын көрініс табады. Мақсатты түрде педагогикалық ұйымдасқан инновациялық іс-әрекетті қажет ететін жұмыста жоғарыда көрсетілгендердің барлығы ғылыми ойлаудың қажеттілігін айқындайды. Осыған байланысты төмендегідей қарама – қайшылықтар туындай бастайды: а) педагогикалық және психологиялық құбылыс ретіндегі инновациялық іс-әрекеттің жеткілікті зерттелмеуі мен педагогикалық шығармашылықта болашақ педагогтар дайындығын ғылымыландырудың қажеттілігі арасында; ә) болашақ педагогтар іс-әрекетінің қызметтің тиімділігін арттыру қажеттілігі мен практикалық даярлығына кепілдік беретін инновациялық іс-әрекетті ұйымдастырудың болмауы арасында; б) білім берудің жаңа практикасын жасаудың қажеттілігі мен мұғалімдердің оған жеткілікті кәсіби-педагогикалық даярлығының болмауы арасында; в) адам тұлғасы мен оның рухани-адамгершілік жаңа құндылықтарына бағытталған оқу пәндеріне қойылатын талаптар мен бұл талаптарды орындауға мол мүмкіндігі бар осы пәндер мұғалімдерінің инновациялық іс-әрекетке даярлығы арасында. Осы мәселелердің шешімін табу біздің зерттеу проблемамызды айқындап, мақала тақырыбын «Болашақ педагогтардың инновациялық іс-әрекетінің ілімдік моделі» деп алуымызға негіз болды.

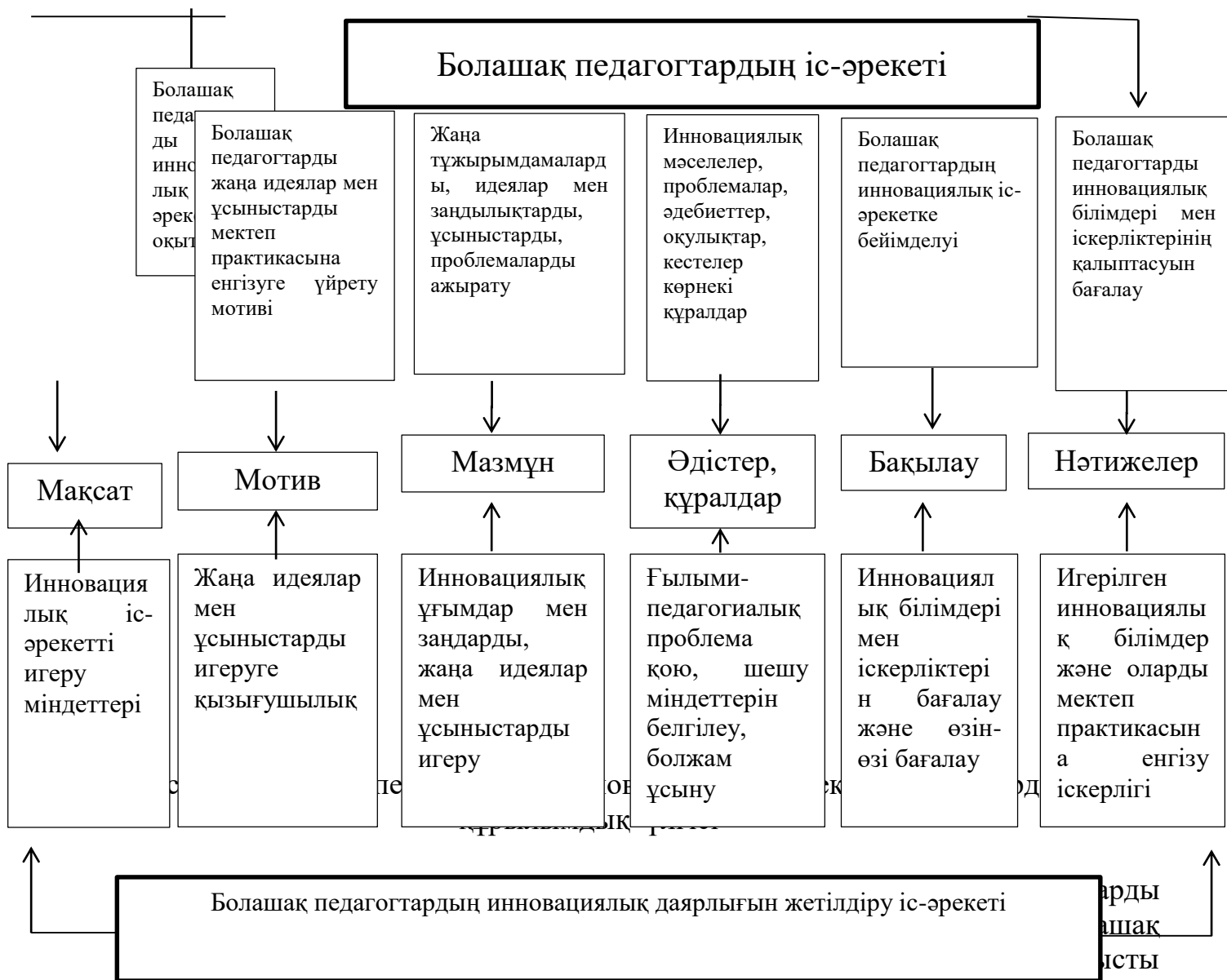
Инновация – қоғамның жаңа мұқтажына сәйкес жаңалықты енгізу құралын жасау, жаңалықты тарату, қолдану және жинақтау, сонымен қатар, өзінің өмірлік циклі өтетін әлеуметтік және заттық ортадағы берілген жаңалық пен ұштасқан өзгерістер үрдісі.

Инновациялы күрдіс – жаңалықтардың педагогикалық бірлестікпен меңгерілуі және тәжірибеде ғылыми тұрғыда тиімді қолданылуы. {1}

Инновациялық іс-әрекет – бұл педагогикалық ұжымарқылы іске асуға бағытталған күштердің шығармашылығы және өмір сүру үлгісі. Инновациялық іс-әрекет үлкен ғылыми көлемділігімен, мәселені шешудегі

анықайшықталған жаңалығымен сипатталады. {2} Біз болашақ педагогтардың инновациялық іс-әрекетін оның мектептегі оқытуымен және тәрбиелеуімен байланысты инновациялық мәселелерді (проблемаларды, міндеттерді) шешу ретінде қарастырып, берілген мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін инновациялық іс-әрекеттің бағдарлаушы бөлігі болып табылатын білімдерді педагогикалық инновациялық білімдердеп, ал орындаушы бөлігі болып табылатын іскерліктерді педагогикалық инновациялық іскерліктер деп атаймыз. Болашақ педагогтардың педагогикалық инновациялық іс-әрекетке даярлығының мазмұнын аталған білімдер мен іскерліктер құрайды. Жалпы білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бірғана мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттырулары қажет. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, қазір бірінші кезектегі үш мәселені: білім берудегі бет бұрыс жүйесіндегі инновациялық күш салу орнын, педагогикалық инновациялық іс-әрекеттің ерекшелігі мен мәнін, ондағы технологиялық құрылым орнын, сондай-ақ, нақты инновациялық жаңалықтар ашулардың байланысымен олардың қалыпты педагогикалық технология мен жүйеге айналуын қамтамасыз ететін жобаларды шешуді талап етеді. Педагогикалық инновация мемлекеттік білім ұйымдары жасап, жүзеге асырған емес, білім беру және ғылым жүйесінің ұйымдары мен қызметкерлері жасаған жаңалықтарды атауымызға болады. Инновациялық үрдістің құрылымы қандай болмақ? Инновациялы күрдіс идеялардың көрініс беруінен бастап, олардың жүзеге асуына дейінгі циклді қамтиды; бұл жарату үрдісі, жаңалықты тарату мен қолдану. Оның құрылымы инновациялық іс-әрекеттің ішкі заттық логикасымен анықталады. (жаңа Қағида бойынша, инновациялы күрдіс келесі сатылардан өтеді: пайда болуы 1) жаңа енгізулердің алғы шарттарының пайда болуы (жаңа мұқтаждықтар, идеялар); 2) жаңалықтың жасалуы; 3) оны қолданушылар ортасына тарату, жаңалықты пайдалану; 4) жаңалықты алу әдісін тарату (технологияны тираждау); 5) оған деген мұқтаждықты өтеу үшін оны кең түрде құру {3}. Қазіргі кездегі педагогикалық инновацияның маңызды міндеттерінің бірі жаңа енгізулерді топтастыру болып табылады да, онда тәжірибе саласындағы қызметкерлер үшін біліммынандай жағдайларда қажет: біріншіден, мектепті дамыту объектісін ұғынуда, екіншіден, игерілген жаңалықтың сипаттамасын анықтауда, үшіншіден, жаңалықтағы ерекшелік пен жалпыламалықты түсінуде, төртіншіден, жаңа енгізілген дүниені игеру технологиясын жетілдіру мен жаңа қажетті нәрсені таңдап алуда. Әр автор инновацияның өздеріне ұнаған типологиясын ұсынады. Қоғамдық және еңбек өмірінде белсенді субъект бола отырып, ересек адам оқытуда өзін дербес субъект ретінде көрсетеді. Ол үшін оқу үрдісі оның көзалдында өз бетінен білім алу мағынасына ие болады. Бұл іс-әрекетте ол ішкі түрткі бойынша қатысады. Онда адам өзін-өзі басқаруға және өзін-өзі реттеуге қабілетті болып шығады. Зерттеулерге сүйене және зерттеу жұмысының нәтижесін қолдана отырып біз, мұғалімдерді ақпараттың әр түрлі көздерін пайдалану мақсаттарын инновациялық іс-әрекетін жетілдіруге қатысты үш факторға топтастыруымызға болады: 1. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерден жаңа

идеялар мен ғылыми болжамдарды іздеу. 2. Жаңалыққа деген қызығушылығын ояту. 3. Әртүрлі мақсаттарды ақпараттардың бір ғана көзінің мамандықтың маңайына біріктіретін жалғыз фактор. Мұнда жаңа ғылыми идеялар іздеуге, жаңа практикалық ұсыныстар алуға ұмтылу сияқты мақсаттар, жаңаға қызығушылық және практикалық іс-әрекет үшін қажет жаңа деректік сияқты материалдар бірігеді. Шығармашылық тұлғаның ерекшелігі оның шығармашылық табиғатынан, мұғалімнің инновациялық іс-әрекеті ерекшелігінен, оның әлеуметтік бағытынан келіп шығады.

жүзеге асырылатын өзін-өзі басқаруы. Сонымен инновациялық іс әрекетке оқыту негізінде құрылған дидактикалық жүйеде болашақ педагогтың игеру кезеңдері берілген. Болашақ педагогтарлы инновациялық іс әрекетті игеруінің мынандай ортақ процессуалдық құрылымы бар: **мақсат-мотив-мазмұн-әдіс-құрал- бақылау- нәтиже**. Инновациялық пәлініан бұл буындардың мазмұны мен оларды жүзеге асыру тәсілдері ерекше сипатқа ие болады. Бұны біз

өзіміздің құрған «Болашақ педагогтардың инновациялық іс әрекетке оқыту үрдісінің» құрылымдық үлгісінен көруімізге болады (1-сурет)

Зерттеу жұмысымызда бір зерттеу проблемамызға, зерттеу нысаны мен пәніне және зерттеу міндеттерімізге, сондай-ақ ғылыми, болжамымызға сәйкес төмендегілерді анықтадық:

-Болашақ педагогтардың инновациялық іс -әрекетінің мәні мен құрылымы (берілген іс-әрекеттің өзіндік ерекшеліктері, оның бағдарлаушы бөлігі-инновациялық білімдер, орындаушылық бөлігі болып табылатын инновациялық іскерліктер, олардың жіктелуі, болашақ педагогтардың қалыптасуының критерийлері)

-Болашақ педагогтардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыруда немесе оларды белгілі іс-әрекетке жетілдірудің психологиялық негізі(ойлау әрекетін кезеңдеп қалыптастыру инновациялық іс әрекетке оқыту мүмкіндігі)

-Болашақ педагогтарды инновациялық іс әрекетке оқытудың дидактикалық негізі.

-Инновациялық іс-әрекеттің болашақ педагогтар іс-әрекетінде байқалу ерекшеліктерінің талдануы және қорытынды жасалуы.

Зерттеу жұмысымызға байланысты «Болашақ педагогтарды инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-тәжірибелік негізгі» атты арнайы курс дайындалып Л.Н.Гумилов атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқу үрдісіне ұсынбақпыз. Осы кезеңде инновациялық іс-әрекеттің құрылымдық-мазмұндық үлгісіндегі әдістемелік дайындық бөлігінде көрсетілген критерилерге сәйкес студенттерге инноватиканың негізгі жағдайларына арналған лекциялар курсы ұсынылады:

1) Білім берудегі жаңалықтардың мәні неде?

2) Инновациялық үрдіс кезеңдері немен анықталады?

3) Оларды қалай жіктеуге болады?

4) Қандай әдістерді қолдануға болады?

5) Инновациялық орта немен сипатталады?

6) Студенттердің жаңалықтарды ұйымдастыруға дайындығын қалай анықтауға болады? – деген сияқты сұрақтар тізбегі қарастырылады. Бұл студенттердің инноватиканың теориялық тәсілдерін игеруден кейін өзіндік жұмыстары үшін міндеттерді анықтауға мүмкіндік береді.

Ал семинар сабақтары инноватиканың алдыңғы қатарлы ойларын ұғыну, аналитикалық іскерлік пен концептуалды тәсілдерді білім берудегі инновацияның әр түрлі түрлерін оқу процесі негізінде қалыптастыруға жағдай жасайды. Семинар сабақтарында студенттер әр түрлі тұжырымдамаларды (топтық ойлау іс-әрекеті, дамыта оқыту, оқытудың ұжымдық әдісі т.б әдістерді) талдайды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Критерии готовности педагога к инновационной деятельности //

Материалы международной конференции «Профессиональное и техническое

образование XXI века». [29-30 мая 2001 г.] – Астана, «Фолиант», [2001. – 169-171 б.]

2. Инновациялық іс-әрекеттің жалпы сипаттамасы туралы // Вестник КазНПУ им. Абая. – [Серия «Педагогические науки». – 2004. - №3 (8).]

3. Структурно-содержательная модель инновационной деятельности учителя: Материалы международной научно-практической конференции «Качества образования проблемы оценки. Управления. Опыт.» - [Новосибирск: НГТУ, 1999. – с.140.]

ӘОЖ 37.022

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Турманова Жанагул Егембердиевна

Әлеуметтік ғылым магистрі, Педагогика кафедрасының аға оқытушысы
Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

Қыдырбаева Назира Куралтаевна

Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары
Қазыбек би атындағы №67 жалпы орта мектебі,
Түркістан облысы, Қазақстан

Кайкибаева Гүлмира Базарбаевна

Орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Қазыбек би атындағы №67 жалпы орта мектебі,
Түркістан облысы, Қазақстан

turmanova74@mail.ru, kydyrbaeva_nazira@mail.ru

Заманауи білім берудің өзекті мәселелерінің бірі критериалды бағалаудың педагогикалық алғышарттары жайында озық тәжірибелер мен ізденістер, шешімдер орын алуда. Дегенмен де бұл бағалау жүйесі педагогтар мен ата-аналарды бей-жай қалдырмағаны рас. «Неге баға қойылмайды?», «Бағалаусыз оқыту қағидасы?», «Критериалды бағалау?», «Критериймен бағалау қалай жүзеге асады?»... осы сияқты үздіксіз сауалдар мен пікірлер өзара талқылауға түсуде, шешімдерін табуда.

Қазіргі кезде білім беру жүйесіндегі реформалардың бірі деп білім алудағы деңгейін критериалды бағалау болып табылады. Күнделікті кездесетін жайттардың бірі баласының оқу әрекеті барысындағы тұлғалық ерекшеліктері, оның ішінде оқуға деген ықыласы, оқу үлгерімі, күнделікті оқу дағдылары, эмоционалдық жай-күйі үлкендерді алаңдатып жүргені жасырын емес. Оған себеп әрбір ата-ана өз баласының білімді, талантты, оқу

озаты болып келешекте толыққанды жетілген, табысты тұлға ретінде көреді. Бұл заңдылық, яғни әрбір баланың өскенде зиялы, бәсекеге қабілетті, табысты, жетістікке қолы жеткен, қоғамда өз орнын дұрыс қалыптастырған адам болуын армандайды. Осы арманының орындалуы үшін ата-ана барынша тырысып бағады. Бірақ бұл жағдай әрдайым үйлесімді дами бермейді. Кездескен кедергілер мен қиындықтарға ата-аналар өзіндік ой пікірлер мен тұжырымдар қалыптастырып, оған баланың өзіне қабілетсіз, оқуда жолы болмайтын біреу ретінде қарап, кейде педагогді, кейде қоғамды, сондай-ақ биліктегілерді кінәлап жатады. Бұл «педагог-ата-ана-бала» өзара қатынасының үйлесімді дамуына қиындықтар тудыруда. Ұсынып отырған ғылыми мақала осы аталған проблемаларды өз уақытында дұрыс шеше білуіне және алдын-алу шараларын ұйымдастыруына біршама бағыттар береді.

Мұндағы басты мақсатымыз білім алушылардың оқу әрекетінің жетістіктері мен сәтсіздіктерінің психологиялық себептері жайында және білім алудағы баланы бәсекеге қабілетті етіп тәрбиелеу жолдары туралы ақпараттар беріп, жас өскіннің оқудағы жетістіктері шынайы бағалануына үлес қосу және педагогикалық-психологиялық кедергілерді жою.

Жалпы айтқанда, бала тәрбиесіне гуманистік бағытта мән беру мен ата-ананың атқаратын міндеттеріне қолдау көрсету және қажетті жерде көмек беру барынша педагогикалық үрдіске енуі қажет.

Білім алушының дайындық деңгейін, білім алудағы жеке ілгерлеуін критерий арқылы бағалау білім алушының оқу мотивациясын ғана емес, білім беру үрдісінің сапасын көтеруге, оқу үдерісінің өз деңгейінде ұйымдастырылуына мүмкіндіктер береді. Бұл көмекші құралда педагогикалық тәжірибеге сүйене отырып әрбір теориялық ойды шынайы, күнделікті тіршілікке айналдыру арқылы баланың дамуына әсер ететін факторларға талдау жасалады. Баласының оқу үлгеріміне қатысты ата-ананың әрбірін мазалайтын, толғандыратын сұрақтарға жауап ретінде келесі алғышарттарды ұсынамыз.

Критериалды бағалау – бұл тәсіл, оның аясында бағалаудың және өзін-өзі бағалаудың түрлі тәсілдері, түрлері және әдістері қолданылады[1]. Критериалды бағалау кезінде:

- білім алушы оқытудың негізгі субъектісіне айналады;
- білім алушы бойындағы үрейленуді басады;
- педагогді «төрешілік» қызметінен босатып, ол кеңес беруші, маман, бағыттаушыға айналады.

Критериалды бағалау педагогтерге арналған қағидалар мен ұстанымдарды тұспалдайды:

1. Баға арқылы білім алушының өзі емес жасаған жұмысы ғана бағаланады;
2. Білім алушының жұмысы басқа білім алушылардың жұмыстарымен салыстырылады;

3. Нақты тапсырмалардың түрлілігі және жақсы орындалған тапсырманың анық және дұрыс сипаттамасының болуы;

4. Білім алушыларға өлшемдер алдын ала айтылады;

5. Білім алушы өзінің жетістік деңгейін өзі анықтап, өзін бағалай алатындай баға коюдың нақты алгоритмі әзірленуі керек. Өзін-өзі бағалау білім алушылардың өз жұмыстарын рефлексиялауды көздейді. Рефлексия-білім алушының тұлғалық дамуының, білім алушы ретінде дамуының қажетті құраушысының міндетті шарты болып табылады;

6. Өзін-өзі бағалауға ауысуға талпыну мақсатында, бағалау процесіне білім алушыларды қатыстыру;

7. Нені оқытты соны ғана бағалауға болады, сондықтан бағалау критерийлері – оқу мақсатының нақты көрінісі;

8. Пән бойынша жалпы оқу мақсаттары аталмыш пән бойынша білім алушылардың жетістіктерін бағалаудың критерийлері болып табылады және білім алушылардың жеке жұмыстары барысында анықталған нәтижелерін жалпылауға мүмкіндік туғызады.

Алдымен, критериалды бағалаудың артықшылықтары жайында айтқымыз келіп тұр:

1) Білім алушылардың оқу жетістіктерін нақты алдын-ала белгілі критерийлермен салыстыру мүмкіндігі көп.

2) белгілі-бір оқу материалының қаншалықты сәтті меңгергенін анықтай алады.

3) Баланың бойында практикалық (істей алушылық) дағдының қаншалықты қалыптасқанын анықтайды.

4) Білім алушының оқуға жалпы дайындығының деңгейін, әрбір деңгейдегі өзгерістерін бақылай алады.

5) Баланың танымдық аясындағы табыстары мен жетістіктерінің динамикасын тіркеп отырады.

6) Әр пәннің оқу мақсаттарын нақты белгілеп орындау нұсқалары ұсынылады.

7) Білім алушылардың мектептегі күзіреттіліктерін қалыптастыратын параметрлер белгілі болады.

8) Сабақ барсындағы жиынтық бағасы: безендіруі, мазмұны, регламент, сөйлеу шеберлігі және нақтылық параметрлерге негізделген.

Дәл қазіргі кезде білімнің кең көлемді цифрлық қорын жинаған білім алушылардың оқу әрекетін белсендіру танымдық әрекетке тәрбиелеудің міндеттерінің бірі болып табылады. Әрекет етуге бағыттаудың негізінде әрекет теориясы жатады. Оның негізі: «жеке тұлға әрекетте қалыптасады», бұл туралы Қытай даналығында «Маған айт – мен есте сақтап қаламын; маған көрсет – мен есімде сақтаймын; маған өзіме жасауға бер – мен үйренемін» делінген.

Өзіндік анықталған дарынды, білімді жас буын ғана егеменді еліміздің ертеңін зиялы етіп, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қоса алады. Сол себепті жалпы білім беру орындарында жоғары сынып білім

алушылары тәлімгерлері өздері берген білімді, оқу–тәрбие тәсілдері мен қойған бағалау өлшемдерінің тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оны әрі қарай өздерінің зерделі танымдық зерттеу іс-әрекетімен сабақтастырулары тиіс.

Демек, қазіргі заманда жоғары сынып білім алушыларының оқу–танымдық белсенділігін қалыптастырып арттыруды арнайы ұйымдастыру - бұл орта арнаулы оқу орындарында, дәлірек айтсақ жалпы білім беретін мекемелерінде оқу – тәрбие үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады. Мұны жүзеге асыру орта білім беру мекемелерінде білім алушылардың танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын оятып, ынталандыруға әсерін тигізетін оқу–тәрбие үрдісін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістері мен нысандарын іздестіруге өзекті, мәнді сипат береді. Білім алушының жеке тұлғасының өзіндік анықталуы мен дамуын зерттеу Қазақстандағы педагогика және психология саласындағы зерттеуші ғалым мамандардың назарын аударып отырған мәселелердің бірі. Өзіндік жұмыс, өз бетімен білім алу тәсілдері, дағдыларды қалыптастырудың тиімді жолдары отандық педагог-ғалымдар Н.Д.Хмель, М.А.Құдайқұлов, Т.С.Садықов, М.С.Молдабекова т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде қарастырылып педагогикалық тұрғыда талданған. Елімізде әлемдік білім беру кеңістігіне ену мен заман талабына орай білім беру сапасын жақсартуды жүзеге асыратын, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселесін субъективтілік тұрғыда қарап зерттеуді қажет етеді.

Жас білім алушылардың оқу-танымын белсендіру мәселелері қазіргі заманғы педагогикалық ғылым және практиканың аса өзекті мәселелерінің бірі. Оқу процесіндегі белсендіру принципін жүзеге асыру нақты бір мағынаға ие, өйткені оқыту және дамыту іс-әрекеттік сипатта болады және соның негізінде оқыту нәтижесі, білім алушылардың дамуы мен тәрбиесі белсенділік сипатына байланысты.

Алайда, қазіргі кезеңде жалпы білім беру мекемелерінде білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселесін субъективтілік тұрғыда қараудың арнайы педагогикалық зерттеулерінің жоқтың қасы. Алдымызда білім алушылардың өзін-өзі тәрбиелеуін теориялық және практикалық тұрғыда зерттеу қажеттігі тұр. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі қазіргі ғылыми әдебиеттерде танымдық белсенділікті арттыру мәселесін субъективтілік тұрғыда зерттеудің жеткіліксіз қарастырылмауы, танымдық белсенділік пен өзін-өзі тәрбиелеудің арасындағы байланыстың анықтамалық ғылыми негіздемесін жасауда баланың тұлғалық белсенділігін ескеру мен өзін-өзі тәрбиелеуді жүзеге асыру жүйесі арасындағы қарама-қайшылықтардың бар екені анық байқалады.

Осы қарама-қайшылықтардың шешімін іздестіруде зерттеудің проблемасын анықтадық: ол білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселесін субъективтілік тұрғыда қарауды педагогикалық процеспен жүзеге асыру үшін тиімді әдіс-тәсілдерді табу. Қазіргі білім берудің жаңа моделін құрудың, бәсекелестікке қабілетті тұлға тәрбиелеудің

алғышарттарын анықтау тұр.

Егер, білім алушы баланың оқу–танымдық белсенділігін арттыруда сыртқы факторлармен қоса ішкі факторлар да маңызды рөл атқаратынын ескеріп, әдіснамалық тұрғыда дәлелденіп, әдістемелік ұсыныстар жасалса, онда білім алушылардың тұлғалық бейімделуі және оқу-тәрбие үрдісінде жетістіктерге жетуі мен білім деңгейі арта түсіп, талаптары жоғарлай түсер еді, өйткені баланың белсенділігі мен өзін-өзі тәрбиелеу мәселелерінің кешенді талдамы білім беру жүйесінің сапасын арттыруға, жасөспірімдермен педагогикалық жұмыстарды жүргізуге негіз бола алады [2].

Оқу арқылы балаға қоғам өзінің ғасырлар бойы жинаған асыл мұрасын, дағды тәжірибесін берді. Сонымен бірге, жас буын оқу арқылы өзіне бұрынғылардың практикалық әрекетін, ғылым-білім жүйелерін меңгере отырып, өзін практикалық әрекетке бағыттайды. Білім меңгеру- ұзақ уақытты керек ететін күрделі процесс десек, соның ішінде оқу- білім алушының алдағы іс-әрекеті үшін білім, білік, дағдыларды мақсатты түрде меңгеру процесі. Мектеп жағдайында оқу оқытумен өзектес жүреді. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде оқу білім алушының ақыл-ой (байқау, оқу, тапсырма орындау, т.б.) жұмысының жиынтығын бейнелейді делінген.

Бұл сараптамалық жұмыста көптеген пікірлер ортаға салынған. Соның бірі: белсенділік – танымдықтың ерекшелігінің мәні неде екенін түсіну үшін, субъектінің санасында танымдық нақты әлемнің көрінісінің екі деңгейінің барын бірінен-бірі танымдық процестің жүріп отыру айырмашылығы бар екенін көрсеткен.

Танымдық белсенділіктің құрылымында жеке тұлғаның сапасы ретінде келесі компоненттер ерекшеленеді: оқу тапсырмаларын дайындауға әзірлік; өзіндік әрекетке ұмтылыс; тапсырма орындауға саналылық; оқытудың жүйелілігі; жекелік деңгейді көтеруге ұмтылыс т.б. Білім алушыларды оқыту мотивациясының тағы бір маңызды жағы белсенділікпен байланыста болады – бұл дербестік оқыту анықтамасымен байланысқан, әрекет құралдары, үлкендердің және педагогның көмегінсіз білім алушылардың өздерінің іске араласуы. Танымдық белсенділік пен білім алушылардың дербестігі ажырамайтын зат: белсенді білім алушылар, әднттегідей көбіне дербес,білім алушының жеткіліксіз жекелік белсенділігі оны басқалапрандан бірте-бірте дербестіктен айырады.

Кезінде Ж.Пиаже, белсенділік деген білім алушының іс-әрекеті мен пәнімен «қосылғандағы» дәрежесін анықтайды деп айтқан. Ол білім алушылардың белсенділігі дағды-біліктерін меңгеруіне бағытталған деген ойды айтады. Демек, белсенділік – бұл оқытушының белгілі мақсатқа ұмтылған әрекеті, мазмұнды, көлемді оқуды қолданылатын, шығармашылықты арттыратын, білімді меңгерудегі білім алушының өзіндік үйренуі, дағды мен шеберліктің қалыптасуы, оларды тәжірибеде қолдануға бағытталған. Бұл ой еңбегінің құлдырауынан және тоқтап қалуынан

сақтайтын, жігерлі, мақсатты бағытталған жүйе.

Танымдық белсенділік жеке тұлғаның әрекетінде қалыптасады. Білім алушылардың оқыту мотивациясының тағы бір маңызды жағы белсенділікпен байланысты болады – бұл дербестік, оқыту анықтамасымен байланысқан, әрекет құралдары, үлкендердің және педагогның көмегінсіз білім алушылардың өздерінің іске араласуы.

Л.П.Аристова танымдың белсенділікті қоршаған орта құбылыстары мен заттарына сәйкес субъектіде жаңару, өзгеру әрекетінің пайда болуы ретінде қарастырады. Л.П.Аристова, Б.П.Есипов, И.Я.Лернер, О.Я.Савченко, Т.И.Шамова белсенділік ұғымын неғұрлым кең ұғым деп есептейді. И.Я.Лернер белсенділікті ізденімпаздың шартына жатқызып, белсенді болмай, ізденімпаз бола алмайсың деген пікір айтады [3].

Т.Сабыров оқыту процесінде білім алушының оқу танымдық белсенділігі, негізінен, екі түрлі сипатта болатындығын айтты. Олар: сыртқы және ішкі белсенділік. Сыртқы белсенділік дегеніміз - білім алушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл-қозғалыстары, практикалық әрекеттері, педагогге зейін қойып қарауы т.б.). Бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін. Білім алушының ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Белсенділік жеке басқа тән, маңызды бір қасиет болып саналады. Бұл қасиетсіз адамның қандай да болсын жұмысы нәтижелі болуы мүмкін емес [4].

А.Ғ.Қазамағанбетовтың пікірінше, ізденімпаздық жеке тұлғаның белсенділігінің маңызды көрсеткіші, ал белсенділік- жеке тұлға әрекеттерінің көрсеткіші. Белсенділік ол танымдық, құқықтық, патриоттық, экологиялық болуы мүмкін [5].

Белсенділік адамға тән қасиет ретінде рухани қажеттілікті өтеп білім алушыда субъективті түрде ерекше қанағат сезімін тудырады. Ендеше, белсенділіктің бағытын анықтайтын мотив болғандықтан, оның мазмұндық жағы баланың қажетіне барып тіреледі деп санайды Ж.Т.Дәулетбекова [6].

Белсенділік адамның әрекетке қатынасын өзбетінше әрекет етуге дайын болудан үмтылыстан, алға қойылған мақсаттарға жету үшін оңтайлы жолдарды таңдай білуден көрініс табатын жеке тұлғаның сипаты ретінде айқындалады.

Оқыту үрдісі – бұл педагог мен білім алушылардың мақсатқа бағытталған өзара әрекеттердің барысында шәкірттердің білім алу міндеттерін шешу. Оқыту үрдісінде білім алушылардың ақыл-ойы дамиды, танымы, практикалық іскерлігі және дағдысы қалыптасады. Білім алушылар сабақта түрлі іс-әрекеттердің барысында дамиды, олардың ғылыми көзқарастары қалыптасады. Бұл оқу үрдісі. Оқу – бұл білім алушылар іс-әрекеттерінің, яғни объективтік әлемді танудың ерекше формасы.

Оқуға талпыну, яғни мотивация дегенді көпшілік көбіне ықылас деп атайды. Білім алушының оқуында мотивация негізгі рөл атқарады. Көпшіліктің айтуынша, білім алушылардың сабақ үлгерімінің материалды оқыту әдістемесінің кемістігінен емес, оқуға мотивацияның жоқтығынан.

Себебі, егер баланың оқуға деген талаптануы неғұрлым күшті келсе, ол соғұрлым оқуға барлық күшін салып, соны ойдағыдай меңгере алады.

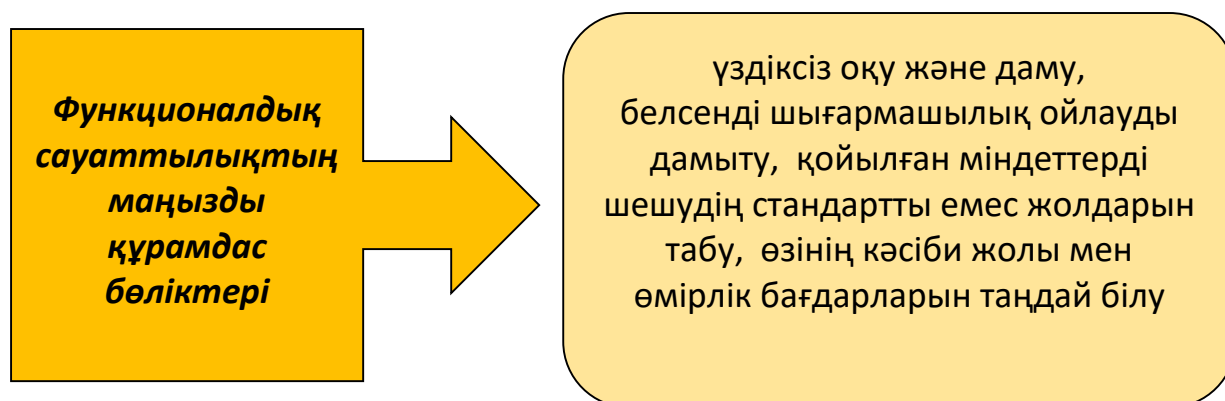
Білім алушының функционалдық сауаттылық әлеуеті - бұл білім алушының біріккен әр алуан деңгейдегі әрекеті мен дайындық аспектілерін, танымдық іс-әрекетке қатынасын білдіреді. Білім алушының функционалдық сауаттылығы мен білімділік әлеуеті өзіне жүктелген міндеттерді орындаудағы оқу үрдістің мәнін жеке тусінуі мен оқу мен тәрбие әрекетін үйлестіру мүмкіндігі ретінде қаралады.

Қазіргі әлемде табысты тұлғаға айналу үшін, жай сауатты болу ғана емес, функционалды сауатты болу қажет, яғни шынайы өмір жағдайларында түбегейлі білімді қолдана білу керек. «Функционалдық сауаттылық» термині 1956 жылы Уильям Грейдің ЮНЕСКО үшін «Оқу мен жазуға үйрету» зерттеуінде енгізілген болатын. Дегенмен функционалдық сауаттылықты дамыту жөніндегі мәселесі тек 1980 жылдары ақпараттық технологиялардың екпіндей дамуы кезеңінде маңыздылыққа ие болды [7].

Оқуға талпынудағы сыртқы факторларға балаға отбасы және мектеп тарапынан қойылатын талаптар жатады. Осының өзін оқуға байланысты мөлшерлер, яғни «нормалар» деп атайды. Баланың оқуға ықыласы, оқуда келешекте өзін «өмірге даярлаудың қымбат құралы» деп санауы да жатады.

Жалпы талпыну, яғни мотивация бір фактор емес, бірнеше факторлардың бірлесіп қызмет атқаруының нәтижесінде іске асып отырады.

Функционалдық сауаттылықтың маңызды құрамдас бөліктері төмендегі суретке сәйкес келеді.

Сурет 2. Функционалдық сауаттылықтың маңызды құрамдас бөліктері.

Жоғарыда аталған қасиеттер мен дағдыларды қалыптастыру көптеген факторларға, бірінші кезекте отбасына тәуелді болады. Қазіргі қоғамдағы отбасы баланың алғашқы әлеуметтену институты ретінде қарастырылады. Ата-аналық мүдде мен олардың баланың функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпалы балалардың академиялық жетістіктерін болжайтын барынша мәнді факторлар болып табылады.

Қазақстанда тұлға тәрбиесінің негізгі мақсаты – жан-жақты жетілген жаңа адамды қалыптастыру міндеттерін шешу жолында білім беру мен

тәрбиелеу ісін ажырамас біртұтас етіп ұштастырады. Жалпы білім беру мекемелерінің міндеті жасөспірім ұрпақты белгілі білім қорымен қаруландырумен шектелмейді, сонымен бірге жасөспірім ұрпақтың дүниеге көзқарасын, адамгершілік бейнесін, әдет–дағдыларын қалыптастырады. Жасөспірімнің интеллектісінің, мінез–кұлқының, әдет–дағдысының, олардың бүкіл табиғи және рухани бейнесінің неғұрлым жедел қалыптасуы білім беру мен тәрбиенің ұштастырылуына байланысты.

Кеңес дәуірінде білім алған ата-аналарда қалыптасқан ой стереотипі немесе біздің аға буын аға-әпкелеріміздің жаңаша білім берудегі өзгерістерді қабылдай алмайтын тұстары бар, яғни - «Біздің кездегі оқуды айтсаңшы...! Біздің заманымызда басқаша еді...! Ал қазіргі білім, қазіргі педагогтер ондай..., сондай...!» - деген с.с. ой-пікірлері біздің өсіп келе жатқан жас ұрпаққа кері әсерін беріп жатады, ал егер бұл ойларды басқаша, дәлірек айтқанда, өткен дәуірдің білім беру жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін саралап түсіндіріп берер болсақ, жүре келе балаларымызда жаңсақ әрі қате пікірлер орын алмас еді.

«Бала – педагог – ата-ана» өзара қарым-қатынасының үйлесімді даму факторлары бойынша балаларда кездесетін педагогикалық қиыншылықтар мен психологиялық кедергілерді жою және алдын алу шаралары бойынша ұсыныс ретінде нақтылайық:

-балаңыздың мектепке бейімделуінің және үйренуінің эмоционалды, интеллектуалды және әлеуметтік-психологиялық факторлары болатынын білгеніңіз дұрыс. Мұндағы эмоционалды дегеніміз - баланың мектепке қуана баруы, мектеп туралы ажарлана және жадырай әңгімелеуі; ал, интеллектуалды дегеніміз – баланың танымдық қызығулары, пәндер туралы қызыға айтуы, және кітаптар әлеміне тамсана қарауы, көп оқу мен білуге тырысуы; ал, әлеуметтік-психологиялық дегеніміз – балада мектептің педагогтері мен сыныптастары жайында жағымды ойларының қалыптасуы, жаңа достардың пайда болуы, құрбы–құрдастарымен ортақ өзара әрекеттестіктердің болуы. Егер осы аталған факторлар өз деңгейінде, өз арнасында болса уайымдауға себеп жоқ.

Сонымен, тәжірибелер көрсеткеніндей критериалды бағалаудың маңызыды артықшылықтары төмендегідей болып белгіленген:

- білім алушы баланың жеке тұлғасы емес, жасаған жұмысы бағаланады;
- баланың оқу жұмысы алдын-ала белгіленген критерийлер бойынша бағаланады;

-пән бойынша бағалау критерийлері нақты оқыту мақсаттарын айқындайды, сондықтан оқып-зерделенген материал бойынша ғана білім алушыларға баға қойылады;

- бала өзінің оқу жетістіктерінің деңгейін анықтау үшін және осы ақпараттарды жеткізу үшін білім алушыға нақты бағалау алгоритімі алдын-ала белгілі болады;

- білім алушының оқуға деген және өзін-өзі бағалауға ынтасы артады, рефлексия өз деңгейінде жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін енгізудің әдіснамалық және оқу-әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015ж.
2. Суртубаева Д.А. К вопросу о критериальном оценивании учебных достижений учащихся. –Астана. НЦПК «Өрлеу». 2014г. -215с.
3. Аристова Л.П. Активность учения школьников, М., 1986. -139с.
4. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. Алматы: Мектеп, 2008. -110 б.
5. Казмагамбетов А.Г. Научно-педагогические основы формирования системы оценочных притязаний старшеклассников в учебном процессе. Дисс. докт.пед.наук, Алматы, 2019, -232 б.
6. Дәулетбекова Ж.Т. Оқушылардың оқу мотивтері сапалы білім негізі. - Алматы, 2001. -170 б.
7. Журба Л.В., Котова Н.В., Мусина А.Д. Функционалдық сауаттылық: төменгі сынып оқушыларының тыңдалым және айтылым дағдыларын дамыту. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017ж. -157б.

ПОДСЕКЦИЯ 9.2 ПРОБЛЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ӘОЖ 159.99

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ

Абдрахманқызы Фазила

1 6В03103 Психология ББ 2 курс студенті

Астана Халықаралық Университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Сапарова Г. Т. әлеуметтік ғылымдарының
магистрі

Fazila.abdrakhman.30@mail.ru

Толеранттылық мәселесі көптеген ондаған жылдар бойы осы құбылыстың жаңа қырларын ашқан отандық және шетелдік ғалымдарды қызықтырды. Сондықтан қазіргі кезеңде толеранттылық көп өлшемді және көп өлшемді категория ретінде қарастырылады. Әр түрлі түсіндірілуі, осы ұғымдар. Мысалы, толеранттылық теориялық құрылым (В. А. Лекторский) немесе практикалық принцип (И. Йовел), психологиялық тұрақтылық (А. П. Цуканова), позитивті көзқарастар жүйесі (Н. М. Лебедева), жеке қасиеттер

кешені, жеке қасиеттер (И. Б. Гришпун), жеке және топтық құндылықтар жүйесі (Р.Р. Валитова, а. п. Садохин). Бірқатар авторлар (А.Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова) толеранттылықты эмпатияға, жеке қабылдауға, құрметтеуге, әлеуметтік қызығушылыққа негізделген әртүрлі әлеуметтік құбылыстарды сыни, негізделген түсінуде, екіншісіне жағымды көзқарастар жүйесінде көрінетін жеке қасиет ретінде түсіндіреді [1].

Сонымен, толеранттылық дегеніміз – басқа өмір салтына, мінез-құлқына, әдет-ғұрпына, сезімдеріне, пікірлеріне, идеяларына, сенімдеріне төзімділік. Осылайша, бұл сөздің кең мағынасында өзгеше ойлау бостандығымен байланысты және саяси салада өзін құрған емес, мейірімділік пен жеңілдік ұғымдарына жақын.

Бұл құбылыстың қазіргі өмірдегі маңыздылығы соншалық, 1995 жылы ЮНЕСКО толеранттылық қағидаттарының Декларациясын қабылдады, оның ішінде біздің әлем мәдениеттерінің бай алуан түрлілігін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну, өзін-өзі көрсету формалары мен адам даралығының көрінісі, әртүрліліктегі үйлесімділік, бейбітшілікке қол жеткізуге және соғыс мәдениетін әлемдік мәдениетке ауыстыруға ықпал ету [2, Б. 36]. Бұл декларацияда «толеранттылық – бұл бейбітшілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін және соғыс мәдениетінен бейбітшілік мәдениетіне жетелейтін нәрсе» - делінген. Сондай-ақ, 2003 жыл ЮНЕСКО-ға толеранттылық жылы деп жарияланды. Мұны түсіндіруге болады, өйткені әлемде болып жатқан оқиғалар көбінесе этносаралық, діни қақтығыстар, нәсілдік дискриминация сипатына ие [2, б. 61]. Төзімділік бізден қандай-да бір жолмен ерекшеленетін адамдармен қауымдастық құру және сақтау қабілетін білдіреді. Әрине, толеранттылық шекаралары бар екенін есте ұстаған жөн, яғни толеранттылық қарым-қатынастарды сенімдерге тамақтандыратын құндылықтарға рұқсат ету мен немқұрайлылықпен араластырмауға мүмкіндік беретін белгілі бір моральдық шектеулердің болуы. Әйтпесе, Г. К. Честертонның анықтамасымен келісуге тура келеді: «толеранттылық – бұл ештеңеге сенбейтін адамдардың қасиеті». Осылайша, толеранттылық мәселесін тәрбие проблемасына жатқызуға болады. Қарым-қатынас мәдениеті мәселесі мектептегі және жалпы қоғамдағы ең өткір мәселелердің бірі. Біз бәріміз әртүрлі екенімізді және басқа адамды сол қалпында қабылдау керектігін жақсы біле отырып, біз әрқашан дұрыс және барабар әрекет етпейміз. Бір-біріне шыдамды болу өте маңызды, бұл өте қиын. «БІнтымақтастық педагогикасы» және «толеранттылық» - бұл қазіргі мектепте қандай-да бір қайта құру мүмкін емес ұғымдар [1, 269].

Толеранттылыққа апаратын жол – бұл маңызды эмоционалды, интеллектуалдық еңбек және психикалық стресс, өйткені ол тек өзін, стереотиптерін, санасын өзгерту негізінде мүмкін болады».

Қазіргі ғалымдар толеранттылықтың жеті негізгі қағидасын анықтайды:

- Адамдарды қоспағанда, барлық адамның қадір-қасиетін құрметтеу.
- Айырмашылықтарды құрметтеу.
- Жеке бірегейлікті түсіну.
- Айырмашылықтардың басты белгісі ретінде комплементарлық.

- Өзара тәуелділік бірлескен іс-қимылдың негізі ретінде
- Әлем мәдениеті.
- Жадты сақтау.

Толеранттылық рухында тәрбиелеу жастардың бойында тәуелсіз ойлау, сыни ойлау және моральдық құндылықтарға негізделген пайымдаулар жасау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Толеранттылық – бұл этностар, әлеуметтік топтар арасындағы өзара түсіністік үшін, өзге мәдени, ұлттық, діни немесе әлеуметтік ортадағы адамдармен оң өзара іс-қимыл жасау үшін төзімділікке психологиялық дайындыққа негізделген жеке тұлғаның белсенді адамгершілік ұстанымы.

Жоғарыда айтқанымыздай, толеранттылық-бұл адамның әр түрлі әлемде өмір сүруге және сындарлы әрекет етуге дайындығы мен қабілеті. Оның дамуы отандық білім беру үшін стратегиялық маңызды мақсатқа айналуда, сондықтан бұл проблема соңғы жылдары психологияда да, педагогикада да танымал болды [2].

Толеранттылық ұғымының мәнін анықтау үшін бастапқы идеяларды тізімдейміз.

1. Толеранттылық дегеніміз – кез - келген факторлардың (ішкі немесе сыртқы) іс-әрекетінің механикалық нәтижесі емес; шынайы толеранттылық – бұл адамның саналы, мағыналы және жауапты таңдауының көрінісі, белгілі бір қатынастарды (экзистенциалды-гуманистік тәсіл) құру бойынша өз ұстанымы мен белсенділігі.

2. Толеранттылықтың психологиялық мазмұнын жеке қасиетке, сипаттамаға дейін азайтуға болмайды – бұл бірнеше «негізгі өлшемдері» бар күрделі, көп өлшемді және көп компонентті құбылыс (әртараптандыру тәсілі).

3. Толеранттылықтың күрделі «анатомиясында» оның психологиялық негізі мен негізгі өлшемі толеранттылықты жеке өлшеу болып табылады – құндылықтар, мағыналар, жеке көзқарастар (жеке көзқарас).

4. Толеранттылықтың барлық түрлері мен формаларының ішінде біз үшін адамның жалпы толеранттылығының негізі тұлғааралық толеранттылық болып табылады: толеранттылық қарым-қатынас пен тұлғааралық өзара әрекеттесудің ерекше тәсілі ретінде...басқалармен қарым-қатынас, тұлғааралық диалог (диалогтық тәсіл) ретінде.

5. Толыққанды толеранттылық – және, ең алдымен, өзінің жеке негізінде - тек сыртқы әсерлердің нәтижесі бола алмайды: толеранттылық дамып келе жатқанда қалыптаспайды; толеранттылықтың қалыптасуына көмектесу – бұл даму үшін жағдай жасау (фасилитативті тәсіл) [2].

Аталған тезистердің әрқайсысын қарастырыңыз.

1. Толеранттылыққа экзистенциалды-гуманистік көзқарас.

Толеранттылық әртүрлі философиялық және психологиялық көзқарастарда қарастырылады – бүгінгі таңда әдебиетте мінез-құлық (толеранттылық ең алдымен адамның ерекше мінез-құлқы ретінде қарастырылады) және когнитивті (толеранттылық өзінің негізінде білім мен ұтымды дәлелдерге ие болған кезде) тәсілдер басым. Экзистенциалды-гуманистік тұрғыдан алғанда,

толық, жетілген толеранттылық, әрине, саналы, мағыналы және жауапты. Мұндай толеранттылық автоматизмге, қарапайым стереотиптік әрекеттерге азайтылмайды – бұл құндылық пен өмірлік ұстаным, оны іске асыру әрбір нақты жағдайда белгілі бір мағынаға ие және толеранттылық субъектісінен осы мағынаны және жауапты шешімді іздеуді талап етеді. Экзистенциалды-гуманистік көзқарас адамның өзі жасаған кез-келген іс-әрекеттегі орны толмас рөлін мойындаудан туындайды. Әлеуметтік нормалардың, әлеуметтік мұраттардың, идеологиялық және кәсіби талаптардың және т. б. айқын және өте маңызды рөлі үшін. Әрбір нақты адамның өз іс-әрекеттерінде (және кейде-ең алдымен) өз мақсаттарына, құндылықтарына, басымдықтарына бағдарлауға деген ұмтылысы мен мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Осы ұстанымдардан толеранттылық мызғымас ереже немесе қолдануға дайын рецепт ретінде емес, адамның «өмірге құндылық-толеранттылық қатынасын» еркін және жауапты таңдауы ретінде түсініледі. Атап айтқанда, мұғалім үшін бұл толеранттылық – бұл кәсіби рөлдің немесе қарым-қатынас дағдысының талабы ғана емес, оның «болу тәсілінің» ерекше қасиеті екенін білдіреді [1, 301].

2. Толеранттылыққа диверсификациялық көзқарас.

Толеранттылық бойынша шетелдік және отандық жұмыстардың шолулары мынаны көрсетеді: толеранттылыққа бір мәнді анықтама беру, оны бір сипаттамаға дейін азайту ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тақырыпта локализациялау мүмкін емес. Тек «толеранттылықтың маңызды алғышарттары» - олардың әрқайсысы іргелі зерттеулердің бүкіл бағытын аша алады - кейбір авторлар бес немесе одан да көп, олардың ішінде: онтологиялық алғышарттар, эпистемологиялық, аксиологиялық, социологиялық, психологиялық және т. б. Егер сіз өзіңізді психологиялық аспектілермен шектеуге тырыссаңыз да, мұнда толеранттылық феномені тек бір жазықтықта болмайды – оның мазмұны гетерогенді және оны жеке меншікке, көрсеткішке, сипаттамаға дейін азайтуға болмайды ... толеранттылық – бұл күрделі, көп өлшемді және көп компонентті құбылыс [3]. Әртараптандырудың тағы бір аспектісі – толеранттылықтың психологиялық мазмұнының көп өлшемділігі мен гетерогенділігі. Бұл толеранттылықты тек бір ұғымға, тек бір өлшемге сүйене отырып толық сипаттау мүмкін емес дегенді білдіреді. Сонымен қатар, әр түрлі типологияларға, жіктеулерге және аналитикалық дайындыққа деген құштарлық коллекциялық көзқарастың, белгілер тізімінің жиналу қаупін арттырады. Сондықтан бәрін емес, тек оны зерттеу мен дамытудың басым бағыттары ретінде қарастыруға болатын тұлғааралық төзімділіктің негізгі, маңызды психологиялық өлшемдерін бөліп көрсету мағынасы бар.

– Толеранттылықтың танымдық компоненті – адамның күрделілігін, көп өлшемділігін – өмірлік шындықтың өзін де, оны қабылдаудың, түсінудің және әр түрлі адамдардың бағалауының өзгергіштігін, сондай-ақ өз идеяларының салыстырмалылығын, толық еместігін және субъективтілігін (кем дегенде ішінара) және оның әлем бейнесін тануы мен қабылдауы.

– Толеранттылықтың эмоционалды компоненті ерекше мәнге ие, өйткені коммуникативті жағдайдың осы өлшемінде әңгімелесушілер белгілі бір қауымдастықты табуға, адами байланыстардың үзілуін қалпына келтіруге мүмкіндік алады, бұл көптеген жолдармен адамдарды бір-біріне қатысты ажыратылған және төзімсіз етеді... сонымен қатар, эмпатия әңгімелесушілер арасындағы ықтимал келіспеушіліктерді өтеуге мүмкіндік береді (немесе, кем дегенде, жұмсартады). Танымдық немесе мінез-құлық жазықтықтары, олардың тұлғааралық қарама-қайшылық пен төзбеушілікке айналуына жол бермейді. Толыққанды эмпатия құнды емес және бұл мағынада оның толерантты [2, 178].

– Толеранттылықтың мінез-құлық компоненті «толеранттылықтың айсбергінің» көрінетін бөлігін қалдырады және дәстүрлі түрде диагноз қою кезінде де, жаттығу кезінде де ерекше назар аударады. Мінез-құлық төзімділігіне көптеген нақты дағдылар мен қабілеттер кіреді, олардың арасында: өз ұстанымын көзқарас ретінде қорғау және толерантты сөйлеу қабілеті (мен-сөздер және т. б.); басқалардың пікірлеріне толерантты қарауға дайын болу (басқа адамдардың пікірлері мен бағаларын олардың көзқарастарының көрінісі ретінде қабылдау, олардың өмір сүруге құқығы бар-өз көзқарастарымен сәйкессіздік дәрежесіне қарамастан); «әртүрлі ойшыл адамдардың өзара іс-қимылына» қабілеттілік және келісу қабілеті (ұстанымдарды келісу, ымыраға және консенсусқа қол жеткізу); шиеленісті және эксквизиттік жағдайлардағы толерантты мінез-құлық (көру нктелеріндегі айырмашылықтар, пікірлер немесе бағалаулар қақтығысы) [3, 158].

3. Толеранттылыққа диалогтық көзқарас.

Толеранттылықтың тұлғааралық деңгейі мұғалімнің жұмысында өте маңызды және дәл осы жерде, өкінішке орай, құрмет пен төзімділіктің айтарлықтай жетіспеушілігі байқалады. Күнделікті педагогикалық практикада әртүрлі дәрежедегі педагогикалық интолерантизмнің көріністерін жиі кездестіруге болады-баланың өз пікіріне немқұрайдылықтан бастап, оның ашық және қатал (пікірі) құнсыздануына, тіпті оқушының өзін дұрыс емес көзқарастар үшін қорлауына дейін. Тұлғааралық толеранттылықтың мәні – адамның өз шеңберінен тыс шығуға дайын болуы (кез-келген негізде басқалардан ерекшеленеді-ұлты, сенімі, әлеуметтік шығу тегі, жасы және т.б.) . Бұл өлшемде толеранттылықтың басты Ішкі шарты – бұл адамдар арасындағы айырмашылықтардың табиғи және сөзсіз екенін түсіну және осы айырмашылықтарды құрметтеуге дайын болу, сонымен қатар әр адамның құқықтары мен бостандықтарын тану, басқа адамдармен (басқа адамдармен) бірге өмір сүру.

Тұлғааралық толеранттылық психологиясын түсінуге деген көзқарас толеранттылықты дамыту бойынша педагогикалық, сонымен қатар зерттеу және диагностикалық, атап айтқанда білім берудегі толеранттылықты дамытудың гуманитарлық сараптамасы тұжырымдамасын құру үшін әртүрлі бағдарламаларды жасауға негіз бола алады [4]. Осылайша, толеранттылық

термині адамдармен қарым-қатынас орнатуға және сақтауға деген ұмтылыс пен қабілет ретінде түсіндіріледі. Төзімділік бізден қандай-да бір жолмен ерекшеленетін адамдармен қауымдастық құру және сақтау қабілетін білдіреді.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Бондырева, С. К. Толерантность. Введение в проблему / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. - М.: МОДЭК, МПСИ,
2. Гречко, П. К. Различия. От терпимости к культуре толерантности / П.К. Гречко. - М.: Издательство Российского Университета дружбы народов
3. Медушевский, Н. А. Основы толерантности и правовой культуры / Н.А. Медушевский. - М.: Ленанд,
4. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: Теория и практика: Сборник научно-методич. - Москва:

УДК 004.73

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Адгамова Карина Ирековна

студент 2 курса, ОП 6В03103 - Психология

Кокенова Диана Нурлановна

студент 2 курса, ОП 6В03103 - Психология

Международный университет Астана

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель: Бекова Ж.К. к. пс. н., доцент

На данный момент у общества активно развивается интерес к проблеме образовательного характера у особенных детей. Этому интересу способствовали такие международные организации, как ЮНЕСКО, ВОЗ, Ассоциация изучения умственной отсталости и т.д. Поддержка семьям с детьми обладающими особыми потребностями может быть разного характера. В таких странах как США и Австралия разработаны государственные программы «Раннего вмешательства», рассчитанные на оказание своевременной помощи семьям с момента рождения особенного ребенка. Эти программы нацелены на развитие двигательной системы, речь, формирование навыков самостоятельности и адаптации.

Инклюзия — это вовлечение, а также сопровождение детей с особыми потребностями в разных сферах жизни. Она дает детям возможность влиться в социум, раскрепоститься, найти друзей, получить образование и самое главное помогает повысить самооценку. Ребёнок чувствует себя под защитой за счет наблюдения специалистов, с помощью их он также проходит тот же

материал что и сверстники и благодаря этому ощущает себя частью коллектива. Он не боится пробовать новое, умеет адаптировать как себя, так и ситуации вокруг него, он имеет хорошую базу мягких навыков, которые в будущем ему пригодятся в университете, на работе, в незнакомых компаниях и т.д.

Инклюзивное образование – это предоставление обучения для всех категорий граждан, независимо от наличия или отсутствия у них ограниченных возможностей.

Инклюзивное образование может быть:

- Частичным
- Полным
- Внеурочным

Полное — это обучение, при котором дети с особыми потребностями, имеют возможность участвовать в общей системе образования. Благодаря этому формату могут принимать участие на занятиях, мероприятиях, кружках и т.д.

Частичное — это когда дети с особыми потребностями совмещают домашнее обучение по индивидуальному учебному плану с посещением общеобразовательного учреждения, количество часов и предметов определяется ПМПК (Психолого-медико-педагогическая консультация) по согласованию с родителями. Также дети могут посещать кружки, клубы, внеклассные мероприятия и т.д., если это не противоречит рекомендациям ПМПК.

Внеурочное- это когда дети несмотря на домашнее обучение имеют возможность посещать кружки, секции, социальные мероприятия и т.д [1].

Поддержка родителей и детей с особыми образовательными потребностями осуществляется также и в нашем городе Нур-Султан. Одним из таких специализированных учреждений является КГУ «Нұрлы жүрек» акимата города Нур-Султан.

Контингент воспитанников учреждения – это дети – сироты, инвалиды детства с особенностями развития.

Миссия учреждения: абилитация, адаптация, коррекция, недостатков умственного и физического развития детей с особенностями развития

Цель учреждения: создание максимально благоприятных условий для развития потенциальных возможностей детей с особыми потребностями и их социализация в общество.

Деятельность учреждения направлена на выполнение «стандарта оказания специальных социальных услуг в области социальной защиты населения».

Дети в учреждение поступают по направлению психолого-медико-педагогической комиссии (ПМПК). При поступлении в учреждение ребёнок проходит полную психолого–педагогическую диагностику. В настоящее время на полном государственном обеспечении в стационарном отделении содержатся дети-инвалиды от 3 до 18 лет. В учреждении имеется отделение

дневного пребывания и полустационарное отделение для подростков от 18 до 30 лет. Дети в группах находятся по ступеням развития: двигательной реабилитации, социальной адаптации, социально-бытовой ориентации и социально трудового обучения, где коррекционно-развивающая деятельность ведётся по индивидуальным программам развития ребёнка. С учётом его психологических, медицинских, социальных и педагогических проблем [2].

Организационно-педагогические условия коррекционно - образовательного и воспитательного процесса, созданные в учреждении, помогают в выборе оптимальных форм организации детской деятельности. Учебно-воспитательный процесс ведётся по коррекционно-образовательным программам. Большое внимание в учреждении уделяется привитию детям хозяйственно-бытовых навыков, социально-бытовой ориентировки. В полустационарном отделении проводится работа по формированию трудовых навыков и умений детей. В швейной, столярной мастерских, зимней оранжереи дети получают элементарные трудовые навыки, умение работать в коллективе, учиться видеть результат своего труда. Эти дети более чем кто-либо нуждается в признании собственной полноценности и значимости в окружающем мире. Они участники в городских, республиканских и международных мероприятиях [3].

Воспитанники являются участниками международных Олимпийских игр Специал Олимпикс. Они являются призёрами золотых, серебряных и бронзовых медалей. В странах: США, Канады, Ирландии, Японии, Италии, Китая, Польши Польши, Греции, Южной Кореи [4].

За годы существования учреждения в коллективе сложились традиции, которые способствуют не только улучшению адаптации детей в социуме, но и способствуют успешной интеграции их в общество.

Во многих развивающихся странах, согласно законодательству, каждый человек с особыми образовательными потребностями в возрасте 5-7 лет до 21 года проходит соответствующее для него обучение. Оно предоставляется в школах, специальных классах, реабилитационных центрах, кружках и т.д. Для родителей также организуются специальные мероприятия, консультации, клубы и т.д. нацеленные на помощь и поддержку в процессе воспитания.

В таких скандинавских странах, как например Норвегия, Швеция, Дания, Финляндия, для детей с особыми потребностями, находящимися в детских домах, организуются мероприятия продолжительностью до месяца. На этих мероприятиях воссоздается семейная атмосфера, которая положительно сказывается на детях.

На сегодняшний день проблема развития инклюзивного образования в России находится под пристальным вниманием не только родителей и педагогических сообществ, но и всей общественности. Как уже было упомянуто в данной работе, это связано со спецификой методик и неподготовленностью кадров, нехваткой специалистов.

Практика показывает, что развитие инклюзивного образования – процесс сложный, многогранный, затрагивающий научные, методологические

и административные ресурсы. Педагоги и администрация образовательных учреждений, принявшие идею инклюзии, особенно остро нуждаются в помощи по организации педагогического процесса, отработке механизма взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса, где центральной фигурой является ребенок. Инклюзивное пространство подразумевает открытость и доступность не только для детей, но и для взрослых.

В заключении следует отметить, что проблеме обучения детей с ограниченными возможностями здоровья государству следует уделять больше внимания, т.к. эти дети должны иметь равные права со здоровыми детьми, ведь среди них также есть способные, талантливые, одаренные дети. И одной из важных задач государства в целом и общества в частности помочь им «влиться» в общественную жизнь.

Список использованных источников:

1. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019. - 118с
2. Агавелян О.К. Общение детей с нарушениями умственного развития: Автореф. дис. докт. психол. наук. М., 1989.
3. Баряева Л.Б., Бгажнокова И.М., Бойков Д.И., Зарин А.П. Обучение детей с выраженным недоразвитием интеллекта: Программы, Методические рекомендации. Псков: ПОИПКРО, 1999, 406 с.
4. Российские и зарубежные исследования в области инклюзивного образования / под ред. В. Л. Рыскиной, Е. В. Самсоновой. – М.: ФОРУМ, 2012. – 208 с.

ӘОЖ 159.9.07

**ЖАҢА ДАҢУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ЖАҒДАЙЫ
(САУАЛНАМА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аманжол Бибінұр Махсұтқызы
6В03103 Психология ББ 2 курс студенті
Астана Халықаралық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Сапарова Г. Т. әлеуметтік ғылымдарының магистрі
Bibi.nur03@mail.ru

Қазіргі жаһандану заманында ұлттық құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді сақтап қалу күн тәртібіндегі өзекті мәселе болып отыр. Жаһанданудың кең таралуына кедергі жасайтын және өзіндік ерекшелігі бар ұлт ретінде танытатын бірден бір фактор – ұлттық өзіндік сана. Өзге құндылықтар, европаландыруға бағытталған әрекеттер рухани діндегі әлсіз, ұлттық идеясы жоқ, ұлттық құндылықтан жұрдай буынды қалыптастырады. Ал мықты ұлттық-рухани адамгершілік тәрбиеге сүйенетін ұлттық мәдениет ең алдымен ұлтқа қызмет жасайтын тұлғаны қалыптастырады.

Дүниежүзіндегі ғылым мен білім кеңістігінің пайда болуы, қалыптасу мен даму тарихы, оның әрбір кезеңдеріндегі анықталған тенденциялары халық санасының өркендеуінің, қоғамдық прогрессивтік қадамдардың оқу, ғылым үйренуге байланыстылығы мен жалпы білім саласының маңыздылығын дәлелдейді. Әр елдің интеллектуалдық, парасаттылық, мәдени қарым-қатынасы ғылым саласының дамуына, оның жаңаша даму мүмкіндіктеріне тікелей қатысты екендігін қазіргі ғылым мен білімнің эволюциясы, яғни даму тарихы айқындап отыр. Тәуелсіз еліміздің ғылымы мен білімінің даму стратегиясы ұлттық сипаттағы білім мен ұлттық тәрбие идеяларын негізге ала отырып, әлемдік білім кеңістігіне кірігуімен анықталады. Үшінші мыңжылдық жылнамасын ашып отырған бүгінгі жаңарған Қазақ елінің білім, ғылым саясатындағы өзекті мәселе – еліміздің экономикасы мен әлеуметтік саласының тұрақты дамуының басты факторларының бірі екендігі [1].

Әлем елдерін ғаламдық жаһандану үрдісі жайлап келе жатқан осындай бәсекенің заманында Қазақстанның әлемдік интеграциялық үдерістерден тыс қалуы әрине мүмкін емес жағдай. Сондай-ақ осы үдерістердің ең алдымен отандық білім мен ғылым саласына әсер етуі де заңдылық. Ендеше біздің Отандық білім мен ғылым ресурстарымыз да өркениетті елдермен қатарласуы керек, ал ғылымға деген жаппай ұмтылыс, жаһандану тұсындағы өміршең түсініктен туындайды. Себебі, оның жетістіктерінсіз қазірдің өзінде нарық жағдайына бейімделген, бәсекелестік қабілеті жоғары, тұрақты экономикаға қол жеткізу мүмкін емес [2].

Бүгінгі күндегі біздің мемлекетіміздегі тәуелсіздік қанжығасы бұл бізге берілген бақ қана емес, сонымен қатар бұл үлкен жауапкершілік. Әлеуметтік-саяси еркіндікке жеттік деп бей-жай, қамқорсыз жата берудің қажеті жоқ. Өйткені, ең бастысы бұл біздің сана тәуелсіздігіміз, ұлт ретінде өзін-өзі айқындау мәселесі. Әсіресе жаһандану жағдайында бұл көкейкесті мәселеге айналғандығы айқын. «Бүгінгі күні ата-бабаларымыз берік ұстанған дәстүрлі құндылықтардың шайқала бастағаны байқалады. Кей тұста «ерліктің» «ездікке» айналып бара жатқаны көрініс береді [3]. Ұл балалардың ұяндықпен қоса, ынжықтығы көбірек сияқты көрініп, алдыға түсіп кетіп жатыр. Ол күнделікті отбасылық өмірден де, қоғамдық өмірден де аңғарылады. Арзанқолдылық ғылым, әдебиет, өнер тәрізді «рухани» мәдениет салаларынан анық байқалады. Мұндай келеңсіз құбылыстарда құндылық қайдан болсын, рух қайдан болсын.

Тәуелсіздік алдық, мұны ең басты құндылық деп жүрміз. Халықаралық сахнаға таныла бастадық, оған шүкіршілік ету керек. Бірақ танылғанда қалай танылу керек. Даңғазалықпен емес, өз болмысымызға сай дара мінезбен, салмақтылықпен және орнықтылықпен. Тағы бір айта кететін мәселе, Қазақстанда жүріп жатқан ауқымды өзгерістерге байланысты педагог-психолог кадрларды даярлау кең құлашпен жүргізілуі тиіс. Себебі бүгінгі таңда адами құндылық маңызды болып отыр. Әлбетте, құндылық проблемасының ең басты өзегі — Адам. Адам үшін ең басты құндылық – өмір мәнін сезіне білу, өмірдің мәнін өз бойынан іздеп, өмірді рухани толықтыру. Адам өмірінің мәні - маңызды іс-әрекет, мақсат, мұрат, күш-қайрат және өмір сүру жолдарымен бағаланады. Адам мақсаты адамгершілік қасиеттер арқылы орындалып, рухани қасиеттер арқылы жүзеге асады. Демек, еліміздегі қоғамымызды ізгілендіру жағдайындағы ең басты мәселе - адамды құндылық ретінде бағалау. Құндылық – адамдық қасиеттің өлшемі, оның жақсылыққа талпынысы, өзге адамға жанашырлығы, айналадағы адамдарға қайтарымы, өмірді жақсартуға ұмтылысы, өмір сүру ізденісі, тіршіліктегі әр пенденің орны мен рухани-адамгершілік қасиеті [4].

Сананы тұрмыс билеген заманда, соңғы жылдары әлеуметтік-экономикалық, тұрмыстық себептерге байланысты отбасындағы кикілжіңдер мен ажырасу, өз-өзіне қол салу, зорлық-зомбылық, адамдар арасындағы депрессия сияқты келеңсіз құбылыстар белең алуда. Осыған байланысты адам факторы алдыңғы орынға шығып, психологиялық тұрғыдан көмек көрсетуді қамтамасыз ету мақсатында психолог мамандығының қажеттілігі сезіліп отыр. Дегенмен де осы жерде қазіргі таңда заманауи психолог маманы қандай болу керек деген заңды сұрақ туындайды. Психология мамандығын таңдаған әрбір маман жақсы маман болып қалыптасуы үшін еңбек пен білімді қатар алып жүруі керек. Өз кәсібінің білікті маманы, яғни жақсы психолог болып қалыптасу үшін әрбір істі шығармашылықпен, адамгершілікпен шешуді қажет ететін интуиция, тапқырлық, ізгілік сияқты қасиеттер болуы шарт. Соның негізінде өзгелердің жан дүниесін терең түсінетін немесе түсінуге ұмтылатын, өз ісінің шебері, адамның жан-дүниесінің емшісі – кәсіби психолог қалыптасады. Бүгінгі күн тұрғысынан алып қарайтын болсақ, психолог мамандығы ХХІ ғасырдың мамандығы деп нық сеніммен айтуға әбден болады. Себебі кез келген мекеме психологты қажет етеді. Ал болашақта әрбір отбасының ғана емес, әрбір адамның жеке психологы болады. Оған адамдардың арасындағы ізгілікті, адамгершілікті қарым қатынастың әлсіздігі, туыстық байланыстың әлсіздігі, жақын адамдардың бірін бірі түсінбеуі, отбасы мүшелерінің арасындағы ашық пікір-таластың болмауы және т.с.с факторлар әсер етеді. Осындай жағдайда адам өзінің ішкі жан дүниесін сыртқа шығарып, жанның дертінен айығу үшін психолог мамандығына жүгінеді. Яғни, психолог – адамның дара тұлғалық психикасын, жан дүниесін, сан алуан сезімін, мінез-құлқын зерттеу арқылы тұлғаның өзін өзі тануы мен проблеманың шешу жолдарына бағыттайды. Дәл

осы кезеңде «психология» мамандығы әлемдегі ең танымал мамандықтардың қатарына кіреді.

Сонымен қатар психология ғылымы қоғамның әр түрлі салаларында, атап айтар болсақ, білім беру, бизнес, жарнама, медицина, саясат, кәсіпорын және т.б. салаларда айтарлықтай орын алуда. Демек, бала бақшадан бастап ірі өнеркәсіп орындарында үлкен сұранысқа ие болады. Психологияның зерттеу пәні – адам психикасы екендігін ескерсек, психолог мамандығы заман талабынан туындап, алдағы уақытта үлкен сұранысқа ие болатындығына ешбір күмән келтіруге болмайды.

Қазіргі социумда психологиялық орталықтардың саны шектеулі. Өйткені, халықта сұраныс жоқ. Ал сұраныс болмаған жерде ұсыныс та болмайды. Соның ішінде қазақ ұлтының көпшілігі демей-ақ қояйық, бірақ та біразы психолог мамандығының кеңесін қажет етпейді. Оған бір жағынан, қазақи менталитет кедергі болса, екінші жағынан психологқа барып ақша төлегеннен гөрі, құрбыларына, достарына сырларын айтып, бөлісуді жөн көреді. Жалпы алғанда, жаһандану кезеңінде адамдардың арасындағы туыстық, достық, әріптестік байланыстың әлсіреуіне байланысты, адамдардың арасындағы депрессияның белең алуы жағдайында психолог мамандығының маңыздылығы мен қажеттілігі одан сайын айқындалып отыр.

Қазақстан Республикасының астанасы Нұр-Сұлтан қаласында «Социумда адамдар психолог мамандығымен және оның қызметімен қаншалықты таныс?» деген тақырыпта 18 бен 35 жас аралығындағы тұрғындардың арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға әртүрлі мамандық иелері қатысты. Респонденттерге қойылған «психолог кім?» деген алғашқы сұраққа жауап берушілердің бірқатары «психолог – адамның жан дүниесін зертейді, өзін өзі тануға, депрессиядан шығуға көмектеседі», - деп жауап берді. Келесі сұрақ «психолог маманына қай кезде жүгінуге болады?» деген сұрақ болды. Респонденттер бір ауыздан «қиын жағдайда, жан дүниенің құлазыған кезеңінде», - деп жауап берді. «Психологқа барғыңыз келе ме және қандай мәселемен?» деген сұраққа жауап берушілердің көпшілігі бір ауыздан «жоқ» деп кесіп айтты. «Жақсы психолог сіз үшін қандай болу керек?» деген сұраққа респонденттер «адамның жан дүниесін түсінетін тәжірибелі болу керек», - деп жауап берді.

Әлбетте, сауалнамадан байқағанымыздай, біздің қоғамда әлі де болса психолог мамандығы туралы толыққанды түсінік қалыптаспаған. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің көпшілігі психолог мамандығының қазіргі қоғам үшін қажеттілігін еш сезінбей отыр. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін

дәл қазіргі уақытта тұрғындардың арасында «психолог» термині мен мамандығы аясында ағартушылық-танымдық бағытта дөңгелек үстелдер мен кездесулер, мерзімді басылымдарда «психологиялық таным» айдарымен көпшілік-танымдық мақалалар мен мысал әңгімелер, теледидар беттерінде арнайы хабарлар ұйымдастырылса құба құп болар еді.

Сонымен психология – адамның жеке бірлік ретіндегі психикасын, өзінің сан алуан сезім, аффективтік, интеллектуалды, басқа да туа біткен функцияларымен бірге сыртқы ортамен өзара әрекетін зерттейтін ғылым, кей-кезде адам мінез құлығын зерттеу деп те анықталады. Қазіргі кезде біздің қоғамымыз үшін психологиялық қызмет өте қажет. Заманның талабы екендігі ақиқат. Мен адам жанын түсініп, демеу беру үшін, бағдар беру үшін осы мамандықт таңдадым.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев А.Н. Жаһандану және Қазақстанның орнықты дамуы. – Алматы, 2002. – 264 б.
2. Бейсенбаева А.А. Современные образовательные тенденции в Казахстане: глобализация, интеграция и гуманизация. – С. 168-169.
3. Байқадамова Г.С. Нарық жағдайындағы қоғамның психологиялық ахуалы // Қазақстан мектебі. 2001 ж. № 2 (36)
4. Ақажанова М.Қ. Ашық қоғам аясындағы Қазақстанның бірегейлену мәселесі // Ақиқат. 2004 ж. № 5

ӘОЖ 159.99

СТРЕСС ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КОПИНГ – СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Ауесбек Анель Рамазанқызы

Давлетова Айдана Маккамовна

6B01101 Педагогика және психология ББ 2 курс студенті

Астана Халықаралық Университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Сапарова Г. Т. әлеуметтік ғылымдар магистрі

auesbekanel@gmail.com

tallgirl02@mail.ru

Қазіргі қоғамның әлеуметтік – экономикалық және өндірістік жағдайындағы адамның өмірі мен қызметі оған қолайсыз экологиялық, әлеуметтік, кәсіби және басқа факторлардың әсерімен тығыз байланысты, ол теріс эмоциялардың пайда болуымен, дамуымен, күшті тәжірибелермен, сондай-ақ физикалық және психикалық функциялардың шамадан тыс

жүктелуімен бірге жүреді. Төтенше жағдайлардың әсерінен дамиды ең психикалық жағдай - бұл стресс. Стресс мәселесі – соңғы жылдары әртүрлі мамандықтар мен бағыттағы ғалымдардың күш-жігері шоғырланған ғылыми мәселе.

Психологияда бұл тұжырымдама мазасыздық, жанжал, эмоционалды күйзеліс, өзіндік «Мен» қаупі, күйзеліс, стресстік жағдай және т. б. ұғымдарын қамтиды, 20 ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейін стресстің теориялары мен модельдері қарқынды дамып келеді, әрқайсысы стресстің мәні, оның даму себептері, механизмдері туралы көзқарастарды түсіндіреді.

Бүгінгі таңда «стресс» сөзі танымалдық шыңында және оны көптеген ғалымдар зерттейді: психологтар, физиологтар, социологтар, дәрігерлер. Бірқатар зерттеулер оның жүрек-қан тамырлары жүйесінің ауруларын тудыратынын және тіпті рак клеткаларының пайда болуына әкелуі мүмкін екенін дәлелдейді. Басқалары психиканың мұндай сілкінісі невралгия мен депрессияға әкелуі мүмкін деп санайды. Қалай болғанда да, психологтар стресспен күресуге шақырады. Неден бастау керек және нақты не істеу керек, толығырақ талдауға тырысайық.

Стресс мәселесі – ерекше, ұстамды немесе мүлдем көрінбеуі мүмкін. Сонымен қатар, стресс кез - келген адамның қайғы - қасіреті мен сәтсіздігінің ең көп таралған себептерінің бірі болып табылады, өйткені қазіргі өмір салты үнемі асығыс, түрлі эмоциялар болып табылады. Ганс Селье одан қорқудың қажеті жоқ екенін, стресс адам өмірінің міндетті құрамдас бөлігі екенін атап өтті [1].

Ганс Селье өзінің «Қайғысыз күйзеліс» кітабында стрессті физикалық, химиялық және органикалық факторларға физиологиялық жауап ретінде қарастырды. Бұл реакциялар мынаны дәлелдейді:

1. Барлық биологиялық организмдердің ішкі тепе-теңдік күйін сақтаудың туа біткен механизмдері немесе олардың жүйелерінің жұмысының тепе-теңдігі сақталған. Сақтау ішкі тепе-теңдік гомеостаз процестерімен қамтамасыз етіледі. Гомеостазды сақтау дененің маңызды міндеті болып табылады [1, 49].

2. Стрессорлар, яғни күшті сыртқы тітіркендіргіштер, ішкі тепе-теңдікті бұзады. Организм кез-келген күйзеліске, жағымды немесе жағымсыз реакцияларға спецификалық емес түрде жауап береді. Бұл реакция қорғаныс және бейімделу болып табылады [1, 56].

3. Стресстің дамуы және оған бейімделу бірнеше кезеңнен өтеді. Курстың уақыты мен әр кезеңге өтуі организмнің қарсылық деңгейіне, стресстік әсер етудің қарқындылығы мен ұзақтығына байланысты (1-сурет) [1, 59].

Сурет 1. Ағзаның зақымдайтын факторларға қарсы тұрақтылығы

4. Ағзада стресстің алдын алу және жеңілдету үшін бейімделу мүмкіндіктерінің шектеулі қоры бар - олардың сарқылуы ауруға және өлімге әкелуі мүмкін. Г.Селье өз зерттеулерінің барлық нәтижелерін қорытындылап, стресстік жағдайдың дамуы үш кезеңнен өтеді деген қорытындыға келді, оны жалпы бейімделу синдромы деп атады [1;2].

Бірінші кезең стресстің алғашқы пайда болуымен көрінеді және мазасыздық кезеңі деп аталады. Бұл кезең үшін дененің қарсылық деңгейінің төмендеуі, кейбір соматикалық және вегетативті функциялардың бұзылуы тән. Содан кейін дене резервтерді жұмылдырады және қорғаныс процестерін өзін-өзі реттеу тетіктерін қамтиды. Егер қорғаныс реакциясы тиімді болса, мазасыздық азаяды және дене қалыпты белсенділікке оралады. Көптеген стресстер осы кезеңде шешіледі. Мұндай қысқа мерзімді стрессті - стресстің өткір реакциясы деп атауға болады [2].

Екінші кезең, қарсылық кезеңі, дененің қорғаныс реакцияларын сақтау қажет болған кезде, стресстік факторлардың ұзақ әсерінен пайда болады. Сыртқы жағдайларға адекватты функционалдық жүйелердің шиеленісуінің фонында бейімделу резервтерінің теңгерімді жұмсалуды байқалады.

Үшінші кезең - сарқылу кезеңі орын алады. Стресс факторларының шамадан тыс қарқынды және ұзақ әсер етуімен организмнің күресу кезеңінде қорғаныс және бейімделу механизмдерінің реттелуі бұзылады. Бейімделу резервтері айтарлықтай азаяды. Организмнің қарсылығы төмендейді, соның нәтижесінде функционалдық бұзылулар ғана емес, сонымен қатар организмдегі морфологиялық өзгерістер де болуы мүмкін [2, 104].

Стресстің дамуының осы үш фазасын ұзақ уақыт бойы байқауға болады. Адамның реакцияларының қарқындылығы стрессордың сипаттамаларына емес, әсер етуші фактордың жеке маңыздылығына байланысты [2, 189].

Эмоционалды стресс – бұл әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі. Бастапқыда табиғат ағзаны шабуыл режиміне тез ауыстырудың немесе қазіргі мегаполистің типтік тұрғынында қауіптен қашудың тиімді апаттық механизмі ретінде психосоматикалық проблемалардың қайнар көзіне айналды. Осыған байланысты адамның психологиялық денсаулығы адамның стресстік факторларды қаншалықты жеңе алатындығына тікелей байланысты деп айтуға болады. Стрессті жеңу белгілі бір бейімделу және қорғаныс механизмдерінің көмегімен жүзеге асырылады, олардың бірі – копинг стратегиясы мен жеңу механизмдері. (Murphy L., Lazarus R.S., Perrez M., Ellis A. және т.б.) [3].

Копинг механизмдері – бұл стрессті жеңу механизмдері (ағылш. coping-басқару). «Копинг» терминін алғаш рет Л. Мерфи (Murphy L.) 1962 жылы балалардың даму дағдарыстары тудыратын талаптарды жеңу жолдарын

зерттеуде қолданған. Оларға қиын жағдайды немесе проблеманы игеруге бағытталған адамның белсенді әрекеттері кірді. Кейіннен копинг тетіктерін түсіну психологиялық стрессті зерттеумен тығыз байланысты болды. Р. Лазарус (Lazarus R. S., 1966) копинг механизмдерін адамның психологиялық қауіп-қатер жағдайында, атап айтқанда ауруға бейімделу жағдайында физикалық, жеке және әлеуметтік әл-ауқатқа қауіп ретінде қабылдаған іс-қимыл стратегиясы ретінде анықтады [3, 87].

Копинг – (ағылш. «cope» – ж ену, төтеп беру) – бұл стресстің әсер ету кезеңінде адамға психоәлеуметтік бейімделуді сақтауға көмектесетін тұрақтандырушы фактор. Копинг стратегиялары – проблемалық жағдайда психологиялық тепе-теңдікті сақтайтын мінез-құлықтың бейімделгіш түрі. Саналы түрде дамыған және стресстік жағдайды жеңуге бағытталған психологиялық белсенділік пен мінез-құлық әдістері. Когнитивті психологтар Р.Лазарус пен С.Фолкманның (Лазарус Р., Фолкман С., 1984, 1987) еңбектеріне негізделген мінез-құлықты жеңу теориясында күресудің негізгі стратегиялары: проблеманы шешуді, әлеуметтік іздестіруді қолдауды және негізгі копинг - ресурстары: өзін-өзі түсіну, бақылау локусы, эмпатия, аффилиация және когнитивтік ресурстарды ажыратады. Мәселелерді шешу стратегиясы адамның проблеманы анықтау және балама шешімдерді табу, стресстік жағдайлардан тиімді күресу қабілетін көрсетеді, сол арқылы психикалық және физикалық денсаулықты сақтауға ықпал етеді [3, 254].

Әлеуметтік қолдауды іздеудің копинг-стратегиясы сізге қазіргі танымдық, эмоционалды және мінез-құлық жауаптарының көмегімен стресстік жағдайды сәтті жеңуге мүмкіндік береді. Копинг-стратегиясына қарсы тұру адамға эмоционалды стрессті, жағдайдың өзгеруіне дейін эмоционалды компонентті азайтуға мүмкіндік береді. Жеке адамның копинг-стратегиясын белсенді қолдануы табысқа жету мотивациясынан сәтсіздікке жол бермеу мотивациясының мінез-құлқындағы басымдық ретінде, сондай-ақ мүмкін болатын жеке тұлғалық қақтығыстардың белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін (Ялтон в.м., 1994) [4].

Эмоционалды күресу стратегиялары наразылық, ашулану, ауруға және оның салдарына қарсы тұру түрінде көрінеді; эмоционалды разряд - аурудан туындаған сезімдерге реакция, мысалы, жылау; оқшаулану – жағдайға сәйкес келетін сезімдерді басу, болдырмау; пассивті ынтымақтастық – жауапкершілікті психотерапевтке беру арқылы сенім; мойынсұну, фатализм, капитуляция; өзін-өзі айыптау, кінәні өзіне жүктеу; аурумен өмірдің шектелуіне байланысты ашулану, тітіркену тәжірибесі; өзін-өзі бақылауды сақтау - тепе-теңдік, өзін-өзі бақылау [4, 158].

Мінез-құлықпен күресу стратегиялары келесідей: алаңдаушылық – қандай да бір әрекетке бет бұру, жұмысқа кету; альтруизм – өз қажеттіліктерін екінші орынға ысырған кезде, басқаларға қамқорлық жасау; белсенді аулақ болу - емдеу процесінде «үңілу» аулақ болуға ұмтылу; өтемақы – өзіңіздің кейбір тілектеріңізді орындау, мысалы, өзіңізге бірдеңе сатып алу; сындарлы іс-әрекет – әлдебір көптен келе жатқан қажеттілікті қанағаттандыру, мысалы,

саяхаттау; жалғыздық - тыныштықта болу, өзің туралы ойлау; белсенді ынтымақтастық – диагностикалық және емдеу процесіне жауапты қатысу; эмоционалды қолдауды іздеу – тыңдауға, көмек пен түсіністікпен кездесуге ұмтылу (Карвасарский Б.Д., 2000) [5].

Р. Лазарустың теориясы бойынша стрессті жеңу ұғымы екі кезеңнен тұрады:

1) Бастапқы бағалау адамға бұл туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бастапқы бағалау ұғымында «Бұл Мен үшін нені білдіреді?» деген сұраққа жауап беру маңызды [5].

2) Қайталама когнитивтік бағалау негізгі болып саналады. «Бұл жағдайда мен не істей аламын?» деген сұрақ қолданылады [5].

Бағалау кезеңдері тәуелсіз және синхронды түрде жүруі мүмкін. Бастапқы және қайталама бағалаудың арақатынасының нәтижесі – ағзаның стресске реакциясын анықтау, сондай-ақ копинг – стратегиясын жүйелеу [5, 106].

Стресске ұшыраған кезде релаксация қабілеті маңызды рөл атқарады. Бұлшықет тонусына демалу, субъективті және психологиялық әсер ету мүмкіндігі қорқыныш пен ашу-ызадан туындаған толқуды жеңілдетудің маңызды шарты болып табылады. Бұл үшін Джекобсонның прогрессивті бұлшықет релаксациясы әдісі қолайлы, аутогендік жаттығулар мен медитация әдістері де кеңінен қолданылады. Ашуланудың бақыланбайтын көрінісін өзгерту үшін мінез-құлық және танымдық терапевтік әдістер жасалды. Ашуды өз бетімен басу мүмкіндігімен өзін-өзі растау тренингтері және әлеуметтік дайындыққа қол жеткізу әдістері көрсетілуі мүмкін [6].

Баяндамамызды қорытындыласақ, когнитивті ауыртпалықтар эмоциялармен де байланысты, дәлірек айтқанда, оларды тудырады және жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Сондықтан, дисфункционалды танымның өзгеруі немесе жоқ жерден функционалды танымдық реакциялардың пайда болуы стресс жағдайында мінез-құлықты жақсартуға бағытталған, әрі алдын-алу жаттығуларының міндетті компоненті болып табылады. Дисфункционалды стрессті жеңу депрессиялық пациенттерде жиі кездеседі. Стресске әсер ететін және мәселелердің шешімдері бола тұра, оны шешуге қабілетсіздік туындаған жағдайда, мысалы, әлеуметтік құзыреттілік тренингі, өзін-өзі растау тренингі немесе коммуникативті тренинг арқылы бақыланатын жағдайларға барабар әсер ету қабілетін арттыру қажет .

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Александров А.А. Аутотренинг: Справочник. – СПб.: Питер, 2007. – 272 с.
2. Бильданова В.Р., Шагивалеева Г.Р. Основы психической саморегуляции. Учебное пособие для студентов высш. Учеб. заведений. – 2-е изд., доп. – Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2009. – 116.

3. Дусказиева Ж.Г. Особенности защитно-совладающей системы у пациентов с вегето-сосудистой дистонией // Актуальные проблемы психологии и педагогики: Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием: 19 мая, 2011 г. / Под ред. В.Г. Печерского, Н.В. Зайцевой. – Саратов: Изд-во СГСЭУ, 2011. – С. 137-139.

4. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского – СПб.: Питер, 2000 [Электронный ресурс: <http://www.psyoffi.se.ru>].

5. Перре М., Бауман У. Клиническая психология. – СПб.: Питер, 2007 – 1312 с.

6. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден; пер. с англ. Т. Саушкиной. – 2-е изд. – СПб.: Речь, 2002. – 352 с.

УДК 159.99

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ СЕРИЙНОГО УБИЙЦЫ

Ахметқали Аяулым Мақсатқызы

Айдарова Әйгерім Айдосқызы

студент 2 курса, ОП 6В01101 - Педагогика и психология

Международный Университет Астана,

Нур – Султан, Казахстан.

Научный руководитель: Сапарова Г. Т. магистр социальных наук

akhmetkali.ayaulym@mail.ru

aydarova.aygerim@bk.ru

На протяжении веков истории о серийных убийцах украшали обложки газет и журналов. Знаменитые истории, такие как «Джек Потрошитель» и Эдвард «Эд» Гейн, которые повлияли на многие популярные фильмы, такие как «Психо» и «Молчание ягнят». Есть так много вопросов, связанных с этой темой, один из которых: Природа против воспитания? Как становятся серийными убийцами? На самом ли деле проблема исходит из детства? Или же ими становятся в последствии неправильной социализации? В конечном счете, можно ли это свести к научному объяснению? Теория Дарвина об эволюции определенных генетических признаков, в которых говорится что серийными убийцами не становятся, в последствии генетики более предрасположены к агрессивным действиям.

У многих серийных убийц нестабильное детство. У них есть чувство покинутости, и можно даже сказать, что у них расстройство привязанности.

Отсутствие дисциплины, любви и границ может объяснить, почему в более позднем возрасте они раздвигают правовые границы. Обычно они рациональны и расчетливы, что помогает им избегать плена до тех пор, пока они этого сами не захотят.

Серийные убийцы – глубоко печальные люди, неспособные радоваться и получать от жизни удовольствия. Главное в их печали то, что их никто не научил быть счастливыми [1].

Психические изменения, побуждающие человека стать убийцей, берут начало в уме. Фантазия убить — это идея, зародившаяся в уме, и первая жертва создает циклический механизм. Циклический механизм — это зависимость, и в мозгу он создает круговой психический процесс, который побуждает человека совершать больше убийств, чтобы удовлетворить свою фантазию. В уме созданные ментальные образы необходимо повторять. Основной двигатель, который побуждает мозг, — это творения воображения [2].

Например, если человек подвергся насилию и чувствует себя отвергнутым семьей или изолированным обществом, фантазия об убийстве займет его воображение. Образ убийства доставляет удовольствие человеку. Затем человек заменяет реальность своей жизни тем, что он вообразил, и это дает потенциальному убийце что-то новое, чтобы изменить свое прошлое [3, 112 стр]. Фантазия об убийстве кого-то дает ему или ей ошибочную возможность изменить свое прошлое и предвосхищает лучшее будущее. И дети, и взрослые, создавшие эту фантазию, способны убивать. Процесс воображения дает человеку удовлетворение, заменяющее его несчастливый жизненный опыт. Удовлетворение, происходящее от деятельности, не может быть получено ни от какого другого события, а только от убийства [2].

Серийный убийца планирует каждую деталь в фантазии. В воображении он выбирает жертву и способ совершения преступления. Далее он устанавливает связь с потерпевшим от преступления. Есть некоторые фантазии о сексуальных извращениях, поскольку большинство серийных убийц использовали парафилию при совершении убийства. Перед казнью преступник помещает себя в воображении, а затем выбирает методы, с помощью которых можно установить контроль и господство над жертвой во время казни [4].

Марвин Вольфганг и его коллеги убедительно доказали: жестокость по отношению к ребенку порождает в нем ответную жестокость. Его исследование лиц мужского пола, родившихся в Филадельфии в 1945 году, свидетельствует, что для тех индивидуумов, которые были в детстве жертвами жестокого обращения, существовала высокая вероятность стать жестокими в зрелом возрасте.

Возьмем к примеру Ричарда Рамиреса, которого прозвали «Ночным сталкером». На его счету более 40 жестоких преступлений в том числе убийства, изнасилования и кражи. Отец Рамиреса был склонен к приступам гнева, которые часто приводили к физическому насилию. От тяжелых кулаков мальчик убежал на кладбище, часто спал на могилах. Так же Ричард в

подростковом возрасте сблизился с братом, который был ветераном войны с посттравматическим стрессовым расстройством, он рассказывал ему как обезглавливал Вьетнамских женщин и показывал ему фотографии, а после этот брат на глазах Ричарда застрелил свою жену. Травма мозга, абьюз в семье, тесное общение с настоящим убийцей, присутствие при убийстве, +30 баллов на психопатическом тесте, из-за всех этих факторов у Ричарда не было даже шансов вырасти нормальным человеком.

Когда детьми пренебрегают, они не учатся любви, доверию, сочувствию и тому, как взаимодействовать с другими. В результате они могут не выучить их позже в жизни. Серийные убийцы, возможно, подвергались физическому или сексуальному насилию в детстве или были свидетелями жестокого обращения. Также у ребенка был отсутствующий родитель или родители. То, как ребенок был дисциплинирован, также может повлиять на этого ребенка.

Если ребенок растет в семье, где обычным явлением является насилие или любое другое жестокое обращение, как у Ричарда он найдет прибежище в воображении того, как он мог бы жить в других условиях или как они могли бы их изменить [2].

Серийный убийца-ребенок отличается от взрослого тем, что его или ее фантазии развиваются как механизмы защиты существующих травмирующих реальностей, которые он или она отрицает и не принимает. В случае со взрослым серийным убийцей он или она вновь переживает травматические переживания детства, но, поскольку они уже не являются жертвой, они становятся агрессорами.

Жительница Голландии 1987 году обратилась к врачам со странным запросом, все мужчины в ее семье убийцы и насильники и она боялась что ее потомки продолжат эту семейную традицию. Врачи взяли у ее родных анализ днк, и обнаружили у всех мутацию в гене MAO-A. Мутация прогрессирует только в случае жестокого обращения в детстве. В этом же году начались исследования мутации этого гена.

Вариация гена MAO-A имеется и у абсолютно нормальных людей. Моноаминоксидаза (MAO) регулирует в мозге количество серотонина, который откликается в том числе и за общественное поведение. MAO содержится в X-хромосоме и передается исключительно от матери. Дочь может унаследовать вторую X-хромосому через отца, однако эффект гена окажется слабее. Вероятно, следовательно большинство маньяков — мужчины [3].

В результате исследования крови испытуемых были выявлены два гена, отвечающих за агрессивное поведение. Все образцы имели один или оба вида гена CDH13 и так называемого гена воина MAO-A. Возможно, имеется еще десятки совпадающих генов, но их влияние, по словам исследователей, не так велико. Около 20% жителей нашей земли — носители хотя бы одного из двух вариантов генов агрессии. А обладатели двух вариантов этих генов в 13 раз чаще совершают тяжелые преступления.

«Ген война» участвует в выработке нейротрансмиттера дофамина — в сочетании с большими дозами алкоголя и наркотиков личность погружается в гормональную бурю агрессии. Химические вещества плюс генетическая склонность — и на выходе риск абсолютной неспособности контролировать свои действия.

В странах, где царит патриархальный уклад, есть шанс на появление цельных поколений детей, восприимчивых к насилию. Женщины этих народов скорее будут находиться в поиске сильных и властолюбивых партнеров, способных защищать. Но таким образом происходит исключительно концентрация генов насилия.

Трагедия прогнозируема, если ребенок — обладатель «гена война» становится долговременным очевидцем сцен насилия между взрослыми. Еще хуже — если подобные дети вовлечены в конфликты родителей. За работу принимается зеркальная нейронная система — предрасположенности в ДНК и созерцания жуткого, неоправданного акта хватит, чтобы спровоцировать катастрофу.

Неудачная генетика — это заряженный пистолет, а психологическая травма — это нажатия на спусковой крючок.

Но генетика и детская травма это всего лишь малая часть факторов которые влияют на формирование будущего серийного убийцы.

Так же наиболее распространенный аспект на развитие серийного убийцы влияет физическая травма мозга (черепно-мозговые или родовые травмы головы). По статистике 20% серийных убийц получали травму мозга в раннем возрасте.

Довольно много серийных убийц перенесли в детстве черепно-мозговые травмы. К примеру, Эрл Леонард Нельсон (печально признанный Человек-Горилла, убивший более двадцати женщин) в десятилетнем возрасте упал с велосипеда, налетев на троллейбус, и пролежал в бессознательном пребывании целую неделю. В конце концов он оправился, однако его поведение — и предварительно не совсем нормальное — стало еще более странным. Одна из общих черт почти во всех историях серийных убийц — тот факт, что, перенеся первую травму головы, они становились особенно подвержены дальнейшим физическим травмам. Например, серийному насильнику и убийце Бобби Джо Лонгу (осужден в 1984 году за девять убийств), очевидно, принадлежит рекорд по количеству черепно-мозговых травм. В пять лет он упал вниз головой с качелей. В шесть лет, катаясь на велосипеде, ударился в припаркованный пикап и ударился головой. Семилетним вторично упал вниз головой, теперь уже с пони. На этом травмы пока прекратились, но, когда Лонгу было уже двадцать с небольшим, приключился еще один несчастный случай: он упал с мотоцикла и ударился головой об асфальт с подобной силой, что шлем разбился вдребезги. Среди маньяков, испытавших черепно-мозговые травмы, самые ужасающие серийные убийцы — Джон Уэйн Гэйси, Ричард Спек, Чарльз Мэнсон и Генри Ли Лукас [4].

Одним из загадочных аспектов мышления серийных убийц является тот факт, что им, по—видимому, не хватает — или они могут подавлять - эмоциональные реакции, которые у других людей позволяют нам идентифицировать боль и страдания других людей как похожие на наши собственные, и сопереживать этим страданиям. Возможное объяснение этого дефицита было выявлено в недавнем исследовании визуализации головного мозга. Это показало, что у криминальных психопатов снижена связь между миндалиной — областью мозга, которая обрабатывает негативные стимулы и те, которые вызывают реакции страха, — и префронтальной корой, которая интерпретирует реакции миндалины. Когда связь между этими двумя областями низкая, обработка негативных стимулов в миндалине не приводит к каким-либо сильно ощущаемым негативным эмоциям. Это может объяснить, почему преступные психопаты не чувствуют вины за свои действия и не грустят, когда страдают их жертвы.

Тем не менее, серийные убийцы также, по-видимому, обладают усиленным эмоциональным импульсом, который приводит к стремлению причинять боль и убивать других людей. Это очевидное противоречие в эмоциональных реакциях все еще нуждается в объяснении на неврологическом уровне. В то же время мы не должны игнорировать социальные влияния как важные факторы в развитии таких противоречивых импульсов. Вполне возможно, что серийные убийцы каким-то образом научились рассматривать своих жертв исключительно как объект для надругательства или даже как совокупность несвязанных частей. Это может объяснить, почему некоторые убийцы занимаются сексом с мертвыми жертвами или даже превращают их тела в предметы обихода или украшения, но это не объясняет, почему они, похоже, так стремятся причинить боль и убить своих жертв. Одно из объяснений последнего явления заключается в том, что многие серийные убийцы - неуверенные в себе люди, которые чувствуют себя вынужденными убивать из-за болезненного страха быть отвергнутыми. Во многих случаях страх быть отвергнутым, по-видимому, является результатом того, что родители бросили его или подвергли жестокому обращению. Такой страх может заставить начинающего серийного убийцу захотеть устранить любые объекты своей привязанности. Они могут прийти к убеждению, что, уничтожив человека, которого они желают, они могут исключить возможность быть брошенными, униженными или иным образом обиженными, как это было в детстве.

Серийным убийцам также, по-видимому, не хватает чувства социальной совести. Благодаря родителям, братьям и сестрам, учителям, сверстникам и другим людям, которые влияют на нас, когда мы взрослеем, мы учимся отличать правильное от неправильного. Именно это удерживает нас от антисоциального поведения. И все же серийные убийцы, похоже, чувствуют, что они освобождены от самой важной социальной санкции из всех — не отнимать жизнь у другого человека. Например, Ричард Рамирес, которого СМИ назвали «Ночным сталкером», заявил на суде: «Вы меня не понимаете.

От вас этого и не ждут. Вы на это не способны. Я выше вашего опыта. Я по ту сторону добра и зла ... Я не верю в лицемерные, моралистические догмы этого так называемого цивилизованного общества».

В заключение мы выяснили что в формировании личности серийного убийцы влияют не один фактор. И каждый из этих факторов связан между собой. Так же выяснили что, часто у серийных убийц есть два или все три вида фактора изученных нами в научно-исследовательской работе. Страх смерти, который есть у нормальных людей, у серийных убийц отсутствует. Им нравится акт убийства, который доставляет им эмоциональное удовлетворение. Их привлекает убивать, так как они получают удовольствие от действия. Потребность начинается с ментальных фантазий, созданных одинокими людьми. Их биологическая предрасположенность мозга такова, что они не могут адаптироваться к травмирующим событиям или событиям, которые другие считают обычными жизненными проблемами. Они воспринимают события как угрозы и свою потребность реагировать на них и реализовывать свои мысленные фантазии. Психологическая предрасположенность к убийству усугубляется факторами окружающей среды, которые можно классифицировать как социальные, индивидуальные и реляционные. Факторы окружающей среды побуждают серийных убийц воплощать в жизнь свои фантазии, и одно повторяющееся убийство превращает человека в серийную убийцу.

Список использованных источников:

1. Дуглас Дж., / Я серийный убийца. Откровения великих маньяков / Дж. Дуглас, Марж. О., - Москва; Алгоритм, 2017, - 336 стр
2. Норрис Д., / Говорят серийные убийцы. Пять историй маньяков/ Дж. Норрис; [пер. с англ. О. Кутумина]. - Москва: Алгоритм, 2018, - 320 стр.
3. Корнилова, Е. В. Факторы формирования криминального поведения серийных сексуальных убийц / Е. В. Корнилова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 19 (309). — С. 315-318.
4. Алферов Ю.А., Черносвитов Е.В. Методика изучения особенностей характера осужденных в условиях ИТУ и вопросы воспитательной работы // Личность преступника и индивидуальное воздействие на них: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – С. 64 – 79.

ЖЕТКІНШЕКТІК КЕЗЕҢДЕГІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байзақ Аружан Қайратқызы
5B012300 Әлеуметтік педагогика және
өзін - өзі тану ББ 4 курс студенті
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
Ғылыми жетекші: Қожаева С. Қ. п.ғ.к.доцент

Жасөспірімдік кезеңге арналған көптеген теориялар бар. Биологиялық теориялар нақ өсудің биологиялық процестері басқаларының бәрінен басым болады деген оймен жасөспірімдікті алдымен ағза эволюциясының белгілі бір кезеңі деп қарайды. Психологиялық теориялар психологиялық эволюцияның заңдылықтарына, ішкі дүниесі мен өзін-өзі ұғынуға тән сипаттарына назар аударады. Психоаналитикалық теориялар жасөспірімдікті психосексуалдық дамудың белгілі бір кезеңі деп біледі. Көптеген теориялар жасөспірімдікті алдымен индивид немесе жеке адамның дамуы ретінде ішкі процесс тұрғысынан қарайды. Бірақ бұл даму әртүрлі әлеуметтік және мәдени ортада әркелкі болып өтіледі. Жасөспірімнің социологиялық теориялары оны алдымен әлеуметтендірудің белгілі бір кезеңі, - тәуелді балалықтан, ересектіктің дербестіктеріне жауапты іс-әрекетіне көшу деп қарайды. Бұл теорияларда адам менгеруіне тиісті әлеуметтік рөлдерге, оның бағалаушылық бағдарларының қалыптасуына, еңбек өміріне аяқ басумен байланысты проблемаға әлеуметтік проблемалардан шығарылады. Психологтар жасөспірімдік жас пен жастық шақ арасына шектеу қояды. Бірақ, хронологиялық шектеу барлық жағынан қиылыса бермейді. 11-13 жастағы баланы бозбала деп, 18-19 жастағы бозбаланы жасөспірім деп ешкім айтпайды. 14-15 пен 16-17 жас арасындағы кезең кей жағдайда балаң жасөспірімдік шақ деп анықталады, бір жағынан жеткіншек немесе жасөспірім арасы дейді. Жас кезеңдік онтогенез сызбасында қабылданған жас мәселесі физиологиялық және биологиялық жасөспірімдік жас ұл балалар үшін 13-16, қыз балалар үшін 12-15 жас, ал бозбалалық 17-21 жас және бойжеткен үшін 16-20 жас болып анықталған.

Д.Б.Эльконин 11-17 жасқа дейінгі кезеңді жасөспірім деп атап, оны кезеңдерге бөлді[1]:

1) Басқару қызметі 11-15 жасар (орта жастағы мектеп) Д.Б.Элькониннің айтуы бойынша оның пайдалы қызметтер жүйесіндегі қоғамдық қатынасы мынандай: қоғамдық ұйымдастыруда, спорт, колөнер жалпы орындалады.

2) 15-17 жас (жоғары мектеп жасы) кәсіби айқындалу негізгі іс-әрекет болып қарастырылады, осыған байланысты жоғарғы сынып оқушыларында арнайы танымдық және кәсіби қызығушылығын зерттеудегі шеберлігі өмір

жоспарын құруға қабілетті, өнегелі идеяларды шығаруы, өзін-өзі тани білуі қалыптасады. Л.И. Божович жоғары сыныптық жасты жасөспірімдер деп атайды. Ол өзінің барлық зейінін тұлғаның мотивациялық сферасына бөлді: жоғары сынып оқушыларының өмірдегі өзінің орнын анықтауы, ішкі ұстанымы, дүниетанымы және өзін-өзі тануы, моральдық санасы, танымдық іс-әрекетін әсері қалыптаса бастайды [2]. Профессор Петровскийдің басшылығымен шыққан «Педагогикалық және жас ерекшелік психология» оқу құралында жасөспірімдік кезеңіндегі шек 11-12 және 14-15 жас арасына қойылады, ал 14-15 және 17 жас арасы бозбалалық деп аталады [3]. Қазіргі уақытта жасөспірімдер жасы 11-ден 15-16 жасқа дейінгі жас ретінде анықталады. Л. С. Выготскийдің пікіріне сүйенсек, өтпелі кезең 2 үдерістен тұрады:

- Табиғи жыныстық жетілу, биологиялық даму процесі;
- Әлеуметтік қатынастар, тәрбие, әлеуметтену процесі. Бұл процесс өзара байланысты болғанымен, ол синхрондалмаған;
- Әр баланың дене және психологиялық дамуы әртүрлі жүреді (бір бала 14-15 жастан асқан, екіншісі одан жас);
- Тұлғаның биологиялық жүйелерінің ішкі тепе-теңсіздігі және психологиялық жақсаруы орын алады;
- Физикалық өсуге сәйкес келмейтін әлеуметтік өсім жүреді (әлеуметтік формацияның дамуы, мамандық алу, экономикалық тәуелсіздік және физикалық өзін-өзі жетілдіру азаматтық бағдарламаларға қарағанда жылдам жүреді) [4].

Жасөспірімдік кезенді зерттеуде Э.Шпрангер теориясының негізінде мәдени-психологиялық тұжырымдама жатыр. Ол жасөспірімдік кезеңнің 3 типін бөліп көрсеткен:

1. Аса дағдарысты;
2. Бірқалыпты;
3. Өзін-өзі қалыптастыруы мен тәрбиелеуі.

Эмоциялық құбылыс ретінде эмпатияның әрекет ету механизміне психологиялық көзқарасты психологтар Т.П.Гаврилова және Л.П.Стрелкова өз жұмыстарында қарастырған. Т.П.Гаврилова эмпатияны эмоциялы уайымдау формасы ретінде санайды. Бұл уайым индивидтің өткен тәжірибесімен байланысты, одан эмпатия әртүрлі белгіге және модальдікке не. Эмпатия адамның басқа адамдармен әрекет ету ситуациясында нақты ситуацияда пайда болады, бұл уайымда индивидтің құндылықтар жүйесі көрініс береді [4,19].

Эмпатия Гаврилова бойынша әртүрлі формада көрінеді: қарапайымнан аса күрделі интеллектуализацияланған жоғары формаларға дейін. Эмпатиялық уайымдауда танымдық процестер орын алады (ес, қабылдау, бағалау, қиялдау) және олар белгілі ерекшеліктерге не. Бұл ерекшелік индивидтің эмпатия объектісіне қатынасымен байланысты. Интеллектуализацияланған формаларына, сірә, автор когнитивті эмпатияны жатқызады. Т.П.Гаврилова эмпатияда бірлесе уайымдау кезеңдерін көрсетеді және тұрақты эмпатияға

анықтама береді. Бірлесе уайымдау және уайыммен бөлісу бірін-бірі толықтырып тұрады. Бірге уайымдау негізінде индивидтің жеке игіліктік қажеттілігі жатыр, ал ниет білдірудің негізінде басқа адам игілігі үшін қажеттілік бар. Бұл жағдай біз үшін өте өзекті, осы жерде өзін жақсы көрмей басқаларды жақсы көруге болмайтыны туралы Фромның идеясы ойға келеді. Эмпатия дегеніміз – гректің «patho» сөзінен шыққан (күшті терең сезім, қайғы-қасірет сезіміне жақын). Эмпатияның алғашқы түсініктері философиялық пәндер этика мен эстетикада басқа симпатия деген атқа ие болады. Ежелгі гректер эмпатия сөзіне космостық мән берген, заттардың рухани жалпылығын, адамдардың бір-біріне көңіл білдіруін атаған. XVII-XIX ғасырларда Смит Спенсер және Шопенгауэрдің философиялық-этикалық жүйесінде адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастарды реттейтін ар-ұят, әділеттілік, альтруизм сұрақтарына жауап беретін, эмпатия адам жаңының қасіреті ретінде қарастырылады. Эмпатияның жиі кездесетін 3 анықтамасы бар:

1. Басқа адамдардың сезімдері мен қажеттіліктерін түсіну.
2. Табиғатты, өнер объектісін, оқиғаны сезіну.
3. Психотерапевтің кәсібилік қасиеті.

Қазіргі кезде психологияда эмпатия феномені әлеуметтік психологтар мен психотерапевтердің басқа қызығушылықтарын тудырып отыр, әрине бұл бізге түсінікті, себебі: басқа адамдармен аффективті байланыс, адамдар мен топтың күйімен бөлісу өзекті бола түсуде. Эмпатия ең алдымен қарымқатынаста көрінеді. Тұлғааралық қарым-қатынаста көрінетін тұрақты эмпатия, индивидтің өзіне тән эмпатияны әртүрлі жағдайда бірдей көрсете білу қабілеті деуге болады. Басқаша айтқанда эмпатияның әртүрлі ситуацияда тұрақты көрінуі адамның өзімен-өзі бола алу қабілеті деп біз айта аламыз. Гаврилова өз жұмысының нәтижесінде маңызды әдіснамалық тұжырымдарға келеді:

А) Эмпатия күрделі функционалды ұйымдасуды көрсетеді, танымдық және эмоционалдық процестер өзара шартты құрайтын ортақтастық, өзекті қажеттіліктің дамуын және әрекетті жандандырушы, кезегінде солардың әсері негізінде дамиды.

Б) Эмпатияның дамуы эмоциялардың дамуы және олардың когнитивизациялану процесі ғана емес, сонымен қатар басқа адам пайдасы үшін ар-ұяттық мотивтердің қалыптасу процесі.

В) Эмпатия басқа адамдар уайымына жауап бере алу қабілеті ретінде индивидтің тұлға құрылымымен тығыз байланысты [5,109б]. Әйгілі психологтардың бірқатары эмпатияның көрінуінің жас ерекшеліктерімен байланысты екенін көрсетеді. Адамның есею, үлкен өмірлік және рухани тәжірибе жинауымен қатар, басқа адамдар пайдасы үшін мотивациясы өседі, эмоциялы уайымдауы интеллектуализацияланады, субъективті эгоистік позициясы объективизацияланады. Психологтар жасөспірімдік жаста эмпатияның карама-қайшылығына және тұрақсыздығына көңіл бөледі, бұл уақытта эмпатияның дамуында үлкен сензитивтілік көрінеді. Баланың жас

тұлға қалыптасуында ол маңызды болып табылады, индивидтің өзіндік «Меннің» басқалар арқылы өзіндік саналау және өзіндік анықтауының интенсивті процесі жүреді [6]. Американдық психолог С.Холлдың айтуынша, бала жас адамзат филогенезінің романтизм дәуірінде сәйкес келеді. Өзін және әлемді тану қалауымен қатар бұл категорияларды өзінің санасында сәйкестендіруге талаптануында жасөспірім көп жағдайда, қарама-қарсы рөлдерді өзіне өлшеп көреді. Шын уайымды қажетсіну өседі, оларды уайымдаудағы қабілеттілік эмпатияның әрі қарай даму динамикасының көп факторлық жиынына тәуелді, тұлғаның толығымен қалыптасуына әсер етеді. Негізгі анықтаушы орынды бұл процесте әлеуметтік-мәдени ситуация иеленеді. Эмпатия басқа адамды түсінудің ерекше әдісі ретінде анықталады. Н.Н.Обозов бойынша эмпатия 3 деңгейге ие:

Бірінші деңгей: иерархиялық құрылымдық-динамикалық модельдің негізінде өзінің қалпын өзгертусіз басқа адамның психикалық қалпын түсіну түрінде көрінетін *когнитивті эмпатия*.

Екінші деңгей: басқа адамның күйін тек қана түсіну түрінде ғана емес, сонымен қатар уайыммен бөлісу және оған ниет білдіруде, эмпатиялық жауап беруде көрінетін эмоциялы эмпатияның болуы. Эмпатияның бұл түрінде екі нұсқа болады. Біріншісі, қарапайым уайыммен бөлісумен байланысты, оның негізінде өзінің игілігіндегі қажеттілік болады. Екінші, өтпелі формасы эмоцияналдыдан әрекет ету эмпатиясына, ниет білдіруде көрінеді, оның негізінде басқа адам игілігіндегі қажеттілік болады.

Эмпатияның үшінші деңгейі - когнитивті, эмоциялы және жүріс-тұрыс компонентерін қосатын ең жоғары формасы. Ол толығымен тұлға аралық идентификацияны көрсетеді, тек қана қабылдай алатын және түсіне алатын болып қоймайды, сезімдік және әрекет етуші болады. Эмпатияның бұл деңгейінде нақты әрекеттер және қарым-қатынастағы жолдасына көмек көрсетуінде көрінеді. Эмпатияның 3 формасының арасында өзара күрделі тәуелділіктер бар. Ресейде және шетелдегі эксперименталды зерттеу нәтижелері, симпатия эмпатияның көрінуінің негізгі формасы екенін көрсетеді: ол адамдардың белгілі биосоциалды ерекшеліктерін ұқсату принципімен шарттыланады [7]. Егер, ұқсату қағидасы адамдарға көрінбесе, бұл сезімдердің индифферентілігі туралы айтады. Сәйкессіздік, әсіресе, қарама-қайшылық көрінсе, бұл когнитивті құрылымдағы дисгармонияға және антиэмпатияның пайда болуына әкеледі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, көп жағдайда тұлғааралық қатынастар ұқсату қағидасына негізделеді, кейбір жағдайда толықтыру қағидасына да. Соңғысы, мысалы, достарды, жолдастарды, болашақ жұбайын таңдаған кезде, адамдар бейсаналы түрде, ал кейде саналы түрде өздерінің өзара қажеттіліктерін қанағаттандыру қағидасы бойынша таңдайтынында көрінеді. Оның негізінде позитивті тұлғааралық қатынастар дамуы мүмкін. Мұғалім психологиялық танымдық процестерді қалыптастырудағы негізгі тұлға. Әрбір баланың психологиясын дамыту көп ойлануды, көп ізденуді қажет етеді. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынаста мұғалімнің негізгі жұмыс бағыттары:

1. Оқушының жеке дамуын бақылау оның еркін дамып, қабілеттерінің ашылуына, мінез-құлқының қалыптасуына тиімді жағдай жасау.

2. Оқушының ынтасын, қабілетін зерттеу, бағдар беру.

3. Оқушыларды қоғамдық құнды қатынастарға жетелейтін әрекеттің барлық түрлерін (жеке-дара, топтық, ұжымдық) ұйымдастыру.

4. Оқушылардың еркіндіктері мен құқықтарын сақтауға мүмкіндік жасау.

5. Сыныпта оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру. Алдымен, мінез-құлқында қиындығы бар оқушылардың дара ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру керек. Мысалы: белгілі психолог К.К.Платоновтың көзқарасы бойынша «жеке адамның психологиялық құрылымы» 4 бөліктен тұрады:

Біріншіден, оның темперамент, жыныс, жас ерекшеліктері, яғни биологиялық қасиеттері;

Екіншіден, оның даму барысының дербес ерекшеліктері, ерік, түйсіну, эмоция, қабылдау және ойлау т.б. жатады;

Үшіншіден, баланың әлеуметтік тәжірибесі, білім, әдет-дағдысы мен ептілігі;

Төртіншіден, оның жалпы адамгершілік қасиеттері, жеке бағыттылығы [7].

И.Деминайдың пікірі бойынша, оқушының мінез-құлқындағы қиындықтар өзінен-өзі пайда болмайды, ол жеке тұлғаның қалыптасуындағы ұзақ үрдістің ұйымдастырылмауынан пайда болады дейді. Мұғалімнің негізгі міндеті бала бойындағы қиындықтарды анықтап оларды түзету жолдарын дұрыс ұйымдастыра білу. Егер де, мұғалім өз жұмысына немқұрайлы қараса оқушылардан келесі қиындықтарды байқауға болады:

1. Оқушының қоршаған ортамен қарым-қатынасының бұзылуы;

2. Ерке балалар. Бұндай балалар көбінесе барлық жағдайы жасалған, үйдің ерке балаларында кездеседі;

3. Жағдайы толық жасалмаған, психикасының дамуында ауытқулар бар балалар, осының салаларынан сабаққа үлгермеушілігі пайда болады;

4. Отбасылық жағдайы мүлдем нашар, яғни, бала тәрбиесіне кері әсер етушілік маскүнем, бала тәрбиесіне көңіл бөлмейтін т.б. жағдайлардың әсері [7]. Е.Волкова және Гаспарова мінез-құлқында қиындығы бар оқушыларды мынандай топтарға бөледі:

А) сезім әрекетіне бой алдырғыш (эмоционалды) оқушылар (жылауық, кекшіл т.б.);

Ә) агрессивті;

Б) қыңыр, қырсық;

В) тынымсыз, белсенді бала.

Психологтар А.В.Запорожец, Е.Кошополева т.б. мінез-құлқында қиындығы бар оқушыларды 2 топқа бөліп қарастырады.

1. Өзін-өзі ұстай алмайтын, тез қозғалатын құрбыларымен жиі даудамайға түсетін оқушылар;

2. Тез ашуланатын балалар көп нәрсеге көңілі толмайды, біреуге ренжісе

көпке дейін есінде сақтайды. Бұл топтағы балалар қарым-қатынасты ұнатпайды. Оқушылардың осы 2 топтың қайсысына жататындығын анықтау үшін оларды, оқу үрдісі кезеңінде, үзіліс кезінде, қоғамдық жұмыстар жүргізіліп жатқан кезеңдерде мұқият бақылау керек [8]. Психолог Н.Д.Левитов ұсынған оқушының мінез-құлқының бір ерекшелігі – шыдамдылықтың қалай көрінетініне қысқаша бақылау жоспарын мысал ретінде келтіреміз:

1. Үзілістен кейін оқушы сыныпқа қалай кіреді және партаға қалай отырады?

2. Оқушының зейіні сабаққа бөлінген бе, ол басқа бір нәрсемен айналысып отырған жоқ па?

3. Одан сабақ сұрағанда, тақтаға шақырғанда, оқушы жинақы қалыпта ма?

4. Сөйлеп тұрғанда, оқушы өзін-өзі қалай ұстайды? Мінез-құлқында қиындығы бар оқушыларды анықтап, қиындықтар не себептен пайда болатынын төмендегі кесте арқылы көруге болады.

Қиындықтар түрлері 1 –кесте.

№	Мінез-құлқындағы қиындықтардың түрлері	Зерттеген психологтар	Мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болу себептері
1	Эмоциялық өріс (сезім әрекетіне бой алдырғыш); ашуланшақ, долы, өкпелегіш, өзіне көңілі толмаушылық, жылауық, т.б.	.Е.Кравцова, А.А.Нураунова В.В.Степанова	Жанұяның әлеуметтік тұрмысына байланысты (толық емес жанұя, жағдайы жоқ жанұя)
2	Еріктік өріс (ашушаң, қыңыр, сенімсіздік, қызғаншақтық, өтірік айту, өзімшілдік, т.б.)	А.В.Запорожец Л.С.Выготский	Жеке тұлғаның дамуында бірізді жүйенің болмауынан
3	Танымдық өрісінің бұзылуы. Бала дамуындағы өнімсіз әрекеттер, дұрыс ойлай алмау, т.б.	Л.С.Выготский Л.В.Занков А.Н.Леонтьев Л.А.Венгер	Психологиялық заңдылықтар бойынша жеке тұлғаның бойындағы қабілеттіліктерді байқап, дамыта алмаушылық

Бала психикасының көріністері оның мінезіне, темпераментіне, жеке даралық өзгешеліктеріне байланысты.

Мінез белгілерінің көпшілігі мынандай:

1. Эмоциялық (қызбалық, күштарлық, нәзіктік, жабырқаушылық жәнет.б.);

2. Моральдық (адалдық, көпшілдік, қоғамдық борышты сезіну, жауапкершілік, зейінділік т.б.);

3. Еріктік (шешімділік, табандылық, ерлік, өзін-өзі ұстау, байсалдылық, сенімділік, төзімділік т.б.) болып беріледі. Адамның эмоциялық қасиеттері тікелей темпераментпен байланысты болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Эльконин Д.Б. «Введение в психологию развития» - М., 1994.
2. Л.И.Божович "Личность и учение подростка". Психологическая и обрния. 1997. № 1.
3. Халитова І.Р. «Әлеуметтік педагогиканың өзекті мәселелері», Алматы, 2006.
4. Стрелкова "Агрессия и агрессивность личности". Вопр.псих. 1996, №5, с.3 18.
5. Т.П. Гаврилова «Личностные трудности и проблемы подростка» Психологическая наука и психология личности. - М.: МГУ, 1990. -367с.
6. Беличева С.А. "Основы превентивной психологии". - М.: Социальное здоровье России, 1993. -199с.
7. Беличева С.А. "Сложный мир подростка". - Свердловск: СреднеУрал.кн.изд-во, 1984. 129с.
8. Габреева Г. Ш. "Изучение эмоциональной напряженности" // Методические указания к лабораторным занятиям по психологии.- Казань.1986п.-124с.

ӘОЖ 159.99

БУЛЛИНГ – ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Еркін Айғаным Нұрдәулетқызы
Орынбек Арайлым Еркебекқызы
6В01101 Педагогика және психология ББ 2 курс студенті
Астана Халықаралық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Сапарова Г. Т. әлеуметтік ғылымдар магистрі
erkin.aiganym2003@mail.ru ,
aralyum.orynbek@inbox.ru

Буллинг – оны кездестірген адамдар үшін өте күрделі және жағымсыз тақырыптардың бірі. Соңғы мәліметтерге сәйкес, әрбір жасөспірім буллингпен агрессор, жәбірленуші, сырттан бақылаушы ретінде кезігеді. Буллинг қорқыныш, кінә, ұят, дәрменсіздік, өшпенділік, үмітсіздік сияқты

жағымсыз эмоциялармен байланысты, ең өкініштісі, бұл жағдайлар өте аз талқыланады.

Сонымен буллинг дегеніміз не?

Буллинг – күштердің теңсіздігі жағдайында болатын мақсатты агрессивті мінез-құлық. Оның негізгі сипаттамалары – ниеттілік, жүйелілік, күштің немесе биліктің теңсіздігі [1].

«Буллинг» сөзінің қазақ тіліндегі ең жақын аналогтары «қорлау» және «мазақ» болып табылады.

Буллингтің екі негізгі түрі бар.

Буллингтің психологиялық түрі қорқыту, келемеждеу, жала жабу, оқшаулау, физикалық агрессиясыз қорлау (бұзақылық) т.б.

Физикалық түрі – итеру, ұрып-соғу, басқа да зорлық-зомбылық әрекеттері, жәбірленушінің мүлкіне зиян келтіру және т.б., кейде қару қолдану болады.

Буллинг түрін таңдауға қатысушылардың жасы (балалардағы қорқыту жасөспірімдерге қарағанда жеңілірек) және жынысы (ерлер физикалық түрді, ал әйелдер психологиялық түрді пайдаланады) әсер етеді [2].

Соңғы кезде интернет буллингі (кибербуллинг) де пайда болды – интернет арқылы буллинг, электрондық пошта, SMS және т.б.

Ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының дерегі бойынша: Қазақстанда он бір мен он бес жасқа дейінгі әр бесінші оқушы сыныптастарынан қысым көреді екен, ал олардың үштен бірінен астамы буллинг жағдайлары туралы айтудан қорқады.

Әскердегі әлімжеттік да қорлаудың бір түрін білдіреді.

Буллинг әртүрлі формада болуы мүмкін:

- қауесет тарату;
- қауіп-қатер;
- физикалық немесе ауызша шабуыл;
- баланы топтан шығару;
- оқшаулау;
- балаға тікелей немесе жанама зиян келтіретін әрекеттер

Буллинг мыналарды қамтиды:

- біреуге зиян тигізуді қолдау;
- ең зиянды әрекет;
- жәбірлеуші мен жәбірленуші арасындағы күш тепе-теңдігінің бұзылуы;
- әділетсіз күш қолдану;
- жәбірлеушінің айқын ләззат алуы және жәбірленушінің қысымшылық сезімі.

Буллинг көріністері. Буллингтің тікелей түрінде – баланы ұрып-соғады, мазақтайды, оның заттарын бүлдіреді немесе ақшасын тартып алады, ол жанама түрінде – өсек тарату, оқшаулау, достықпен манипуляция («Егер сен онымен дос болсаң, біз сенімен дос болмаймыз»). Сондай-ақ сексуалдық сипаттағы түсініктемелер, қорқытулар, нәсілшілдік, лақап аттар да қолданылуы мүмкін.

Тікелей буллинг негізінен бастауыш мектепте кездеседі, ал жанама буллинг орта және жоғары сыныптарға ауысу кезінде ең жоғарғы деңгейге жетеді. Ұлдар қыздарға қарағанда буллингке жиі қатысады, олар физикалық қорлаудың құрбаны болады, ақшасы алынып, заттары алынады, қорқытады және бірдеңе жасауға мәжбүрлейді, ал қыздар көбінесе өсектің, әдепсіз сөздердің және ым-ишараның құрбаны болуы мүмкін [1, 156].

Жәбірленуші және қудалаушы. Буллинг жағдайына қатысушылардың үш негізгі рөлі бар – бұлар жәбірленуші, қудалаушы, куәгер. Рөлдер жағдайдан жағдайға, топтан топқа өзгеруі мүмкін. Оған қатысушылардың белгілі бір тұлғалық, мінез-құлықтық ерекшеліктері бар және рөлдермен байланысты бірқатар әлеуметтік тәуекелдерге ие.

Қудалау құрбандары сезімталдықпен, алаңдаушылықпен, жылауға бейімділікпен, физикалық әлсіздікпен, өзін-өзі бағалаудың төмендігімен сипатталады. Оларда әлеуметтік қолдау, достар аз, мұндай балалар үлкендермен уақыт өткізуді қалайды. Қудалау құрбанының мінез-құлқында проблемалары бар, өзіне теріс сенімдері, әлеуметтік қарым-қатынаста қиындықтары бар тұйық бала болады. Мұндай ерекшеліктер қорлаудың салдары ретінде де қалыптасуы мүмкін, бірақ олар оның алғышарттары ретінде әрекет ете алады, басқа балалар үшін бұл оның оңай құрбан болуы мүмкін екендігінің «белгілері» ретінде қабылданады [3].

Көптеген зерттеулер оқуда, зейінінде қиындықтары, гиперактивті, аутизм, қант диабеті, эпилепсия, дене салмағының бұзылуы, басқа да бұзылулары, созылмалы аурулары бар, әсіресе сыртқы келбетіне әсер ететін көрсетеді. Сонымен қатар, «тым әйелдік» (ұлдар үшін) және «тым еркектік» (қыздар үшін) ретінде қабылданатын, өзін лесбияндық, гей, бисексуал немесе трансгендер ретінде көрсететін жасөспірімдердің 82%-ы зорлық-зомбылыққа, физикалық шабуылдарға және қорқытуларға тап болады. Зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалар денсаулығындағы, оқудағы қиындықтарын өздерінің құрдастарына қарағанда үш есе қиынырақ бастан кешіреді. Осындай жағдайлардың нәтижесінде оларда «қоршаған орта қауіп-қатеріне өзі әсер ете алмайды» деген түсінік қалыптасады [4].

Типтік қудалаушы өзін көрсету үшін зорлық-зомбылықты қолдануға дайын деп сипаттауға болады. Басқа балаларды аңдумен айналысатын балалар жәбірленушіге дөрекілік көрсетіп, жанашырлық танытпайды, ересектерге агрессивті, оларға ережелерді сақтау қиынға соғады. Олар әлеуметтік дағдылары жоқ жалғыз болып көрінуі мүмкін, бірақ олар ондай емес: құрдастарына қарағанда аз депрессияға ұшырайды, мазасыз, көбінесе олардың арасында жоғары әлеуметтік мәртебеге ие, аз болса да достары бар.

Қорқытушылардың эмоционалды интеллектілері жоғары, басқа адамдардың эмоцияларын, психикалық күйлерін жақсы танып, балаларды сәтті басқарады. Қуғындаушылар арасындағы қорлаудың негізгі мотивтері – билікке мұқтаждық, басқаларға зиян келтіруден қанағаттану сезімі және марапаттау – материалдық (ақша, темекі, жәбірленушіден алынған басқа заттар) немесе психологиялық (бедел, әлеуметтік жағдай, т.б.). Мұндай мінез-

құлықтың олар үшін әдетке айналуының жағымсыз салдары – нашар оқу үлгерімі, сабаққа келмеу, ұрыс-керіс, ұрлық, бұзақылық, қару ұстау, ішімдікке құмарлық, темекі шегу.

Балалардың 3%-ға дейіні екі рөлді біріктіреді, олар бір мезгілде өзін агрессивті ұстайды және басқа балаларды өздеріне зиян келтіруге итермелейді немесе сыныптағы кейбір жағдайларды аңдып, ал басқаларында құрбанға айналады – «қудалаушылар, құрбандар» немесе «арандатушы құрбандар» деп аталады. Олар жиі көрсететін сипаттамаларға гипербелсенділік, импульсивтілік, ебедейсіздік, ашушандық, өзін-өзі бақылаудың нашарлығы, төмен әлеуметтік құзыреттілік, зейінді шоғырландыру мен оқуда қиындықтар, мазасыздық және депрессиялық белгілерінің болуы жатады. Мұндай балалардың саны аз болғанымен, мұғалімдерге олармен жұмыс істеу өте қиын және олар басқа балаларға қарағанда жанашырлық пен қолдауды аз алады. Сондықтан бұндай балаларға суицидтік пен аутоагрессивті мінез-құлық тән.

Бұзақылықтың куәгерлері. Қорқытуға қатысушылардың үшінші тобы – куәгерлер, дәл осы топ қатысушылардың көпшілігін қамтиды. Канадалық зерттеушілердің пікірінше, мектеп оқушыларының 68%-ы буллингтердің куәгері болған. Қызығы балалардың барлығы дерлік (бірақ үлкендерде жиірек) жәбірленушіге аяушылық сезімін білдіреді, бірақ олардың жартысынан азы ғана оған көмек көрсетуге тырысады. Болып жатқан жайт үшін куәгерлердің реакциясы өте маңызды: қорқытуға қосылу, мақұлдау (күлімсіреу, күлкі, т.б.) қуғындаушылар үшін сый ретінде қызмет етсе, ал қарсылық пен жәбірленушіні қолдау әрекеттері қуғындаушыны одан арғы зорлық-зомбылықтан ұстап тұрады. Куәгерлердің қорлауды тоқтату әрекеттері өз қауіпсіздігін және балалар ұжымындағы өз мәртебесін жоғалтудан қорқумен байланысты болатын ішкі жанжалға алып келеді. Қорқыту куәгерлері үшін жағымсыз салдар қоршаған ортан қауіпті деп қабылдап, қорқыныш, дәрменсіздік, өз әрекетсіздігі үшін ұят сезімін сезінеді және сонымен бірге агрессорға қосылуды қалайды, эмпатия жасау қабілетін азайтады.

Буллинг себептеріне тоқтала кетсек:

- көшбасшылық үшін күрес;
- әртүрлі субмәдениеттердің, құндылықтардың, көзқарастардың қақтығысы және оларға толерантты қарай алмау;
- агрессия;
- балада психикалық немесе физикалық кемістіктің болуы;
- өзін-өзі төмен бағалау;
- қызғаныш [5].

Буллинг тақырыбы тікелей құрбан балаға ғана емес, оның айналасындағы ересектерге де әсер етеді. Бірінші кезекте ата-аналар мен ұстаздарға.

Осы процестің әрбір қатысушысы үшін ақпарат беруді жөн көрдік.

Ата-аналар үшін:

Балалар мектепте қорлық көргенін, оларды қорқытқанын айта бермейді. Бұл туралы ересектер көпке дейін білмеуі мүмкін. Балаңыздың сабақта үлгермейтінін, оны күнде қорқытып, жан-жақты қорлайтынын қалай түсінуге

болады? Оның үндемейтінін және сізге ештеңе айтпайтынын қалай білуге болады? Бұл жағдайда мінез-құлықтың өзіне тән ерекшеліктері аздап көмектесуі мүмкін:

- Бала мектептен нашар көңіл-күймен оралады;
- Бала күнде мектепке баруға құлшынысы жоқ, сабақтарды өткізіп жіберуге тырысады немесе бұл туралы сізге айтпай сабақтан кетіп қалады;
- Баланың достары болмауы мүмкін, ол ешкіммен араласпайды және үнемі жалғыз болады;
- Баланың ұйқысы бұзылуы мүмкін, аутоагрессия белгілері (өзіне зиян келтіру) пайда болуы мүмкін, ол қатты ашушаң және жабық бола бастайды;
- Бала жалпы мектептік/сыныптық іс-шараларға қатысудан бас тартады;
- Бала мектеп өмірінен бірде-бір оқиғамен бөліспейді, сыныптастары, сабақтары туралы айтпайды;
- Балаңыздың мектептегі үлгерімі айтарлықтай төмендеуі мүмкін [9].

Егер сіздің балаңызда осы белгілердің кез келгені байқалса, бұл оның мектепте барлығы жақсы емес екендігінің белгісі болуы мүмкін. Бұны білу үшін алдымен баламен тікелей сөйлескен жөн. Егер ол бұл тақырыпты талқылаудан бас тартса, мектепке барып, бұл мәселені мұғалімдермен және мектеп психологымен талқылаған жөн, өйткені олар мектеп аумағында не болып жатқанын көре алады. Егер сіздің балаңыз шынымен қорқытудың құрбаны болса, оған көмектесуге бағытталған жұмысты дәйекті түрде бастаған жөн. Біз назар аудару керек ең маңызды тұстарды бөліп көрсеттік және оларды қолдануға кеңес береміз:

Елемеу. Егер сізге бала келіп, мектепте өзін қорлап жатыр деп айтса, оның сөздерін ескеру керек. Оған әрекет жасамай, «мән берме, бәрі өтеді» деп айтудың қажеті жоқ. Өкінішке орай, бұл өте жиі кездеседі. Көп жағдайда буллинг сырттан әсер еткенде ғана тоқтатылады. Ал бала сенім артқан үлкен кісінің сондай әрекеттері оған деген сенімді жояды. Қолдау болмағанын түсініп, қайғыға батады.

Баламен сөйлесіңіз. Бірден істеу керек ең маңызды нәрсе – онымен болып жатқан барлық нәрсені бейбіт, тыныш талқылау, мүмкіндігінше көбірек ақпаратты, себептерін, құқық бұзушылардың аты-жөнін білу. Балаға ол сізге сене алатынын, ересек адамның қасында болғанда, ол өз қорқытушыларынан қорықпауы керек екенін түсіндіру маңызды. Бұл жағдайда қауіпсіз орынның болуы өте маңызды. Сіз оны мектептен алып кетуді ұсына аласыз, бірақ оны «кішкентай» деп мазақтамайтындай бару маңызды.

Ашық ойлаңыз, бірақ үндемеңіз. Ата-аналардың мектепте басшылықпен немесе құқық бұзушылармен жаппай жанжалдар жол бермей, барынша сабырлы болғаны маңызды. Бұл тек жағдайды ауырлатуы мүмкін. Балаңызбен не болып жатқаны туралы ақпаратты мектеп директорына және сынып жетекшісіне жеткізу қажет. Егер қандай да бір айғақ (қорлау бейнелері, фото,

ұрып-соғу) дәлелі болса, мұның барлығы басшылыққа болып жатқан оқиғаның ауқымын түсіндіру үшін ұсыну керек.

Қызығушылық табыңыз. Балаға өзіне таңдауға спорт түрін (бокс, каратэ, кез келген жекпе-жек), өнер, музыка ұсыныңыз. Бұл жерде, ең алдымен, оның құқық бұзушылармен күресуге дайын болуы немесе бірдеңе істеуді білетіндігі туралы мақтану емес, физикалық тұрғыдан күшейе түсу немесе сурет салу/ойнау/жасау қабілетін дамыту арқылы оның өзін-өзі бағалауы артады. Сондай-ақ, ол қосымша сабақтарда жаңа достар табуы мүмкін.

Психологқа бару. Балалар психологына бірге барған жөн. Психолог балаға ғана емес, ересек адамға да ұсыныстар бере алады.

Бірден шешім жасау. Қорқыту мәселесінің жалғыз дұрыс шешімі баланы басқа мектепке ауыстыру болып табылады. Жаңа мектеп – жаңа орта, ол жақта мұндай мәселелер болмауы мүмкін. Бірақ бұл жерде психологтың әлі де баламен жұмыс істеуі маңызды, ол баланың психологиялық жарақатын емдейді және жаңа ортаға қосылуға көмектеседі.

Мұғалімдер үшін

Егер сіздің сыныбыңызда оқушыны қорлауға ұқсайтын жағдай туындаса, сіз бұған өте мұқият қарауыңыз тиіс. Бұл жағдайда ең алдымен не істеу керек?

Балалармен сөйлесу. Бүкіл сыныпты жинаңыз және мүмкіндігінше сабырлы және мейірімді түрде, қорлаудың дұрыс емес екенін барлығымен талқылаңыз. Зорлық-зомбылыққа ұшырайтындардың нені бастан кешіретіндері, не сезінетіндері туралы сөйлесіңіз. Агрессорлармен ұрысып қалмаңыз (олармен бөлек сөйлескеніңіз дұрыс), бірақ балалардың қойған барлық сұрақтарына жауап беріңіз. Жәбірленушінің және агрессорлардың рөлін ғана емес, сонымен қатар қорлауға куәгер болғандардың қандай әрекет ету керектігін түсіндіріңіз [6], [7].

Ата-анасымен сөйлесіңіз. Ата-аналар баласымен не болып жатқанын білуі керек. Ол өзі барып, оны мектепте қорқытып жатқанын айта бермейді. Қорқытудың көптеген құрбандары қатал репрессиялардан қорқады, өйткені бұзақылар оларға «біреуге айтсан, өлтіреміз» деп жиі айтады. Сол үшін балалар қорқытуға шыдап, тіпті ата-аналарына айтпай, үнсіз қалады. Жәбірленушінің ата-анасынан басқа, жәбірлеушілердің ата-аналарымен сөйлескен абзал. Өкінішке орай, олардың да балаларының не істеп жатқанын білмейтін жағдайлар жиі кездеседі.

Әркім білуі керек. Бұзақылық мәселесі мектеп психологына, мектеп директорына, барлық мұғалімдерге және сынып жетекшісіне белгілі болуы керек. Процеске қатысушылардың барлығын психологқа бағыттауға болады, сонда ол әрқайсысымен жеке сөйлесе алады. Сынып жетекшісі өз сыныбында, ал директор өз мектебінде болып жатқан оқиғалардан хабардар болуы керек [8].

Мен сенің досыңмын. Балаға өзінің жалғыз емес екенін түсінуі маңызды. Ал егер баланың үйінде оны қорғай алатын ата-анасы болса, онда мектепте мұндай қорғау болмайды. Сондықтан сіз оған оны қорғауға дайын ересек адам

екеніңізді, онымен сөйлесуге, проблемаларды талқылауға және соңында оны кудалаушылардан жасыруға болатынын айту маңызды. Мектепте мұндай ересек достың болуы балаға үлкен көмек береді және оған сенімділік береді.

Бала үшін

Егер сіз қорлаудың құрбаны болсаңыз және сыныптастарыңыздың агрессиясын сезінсеңіз, онда бұл жағдайда не істеу керек? Өкінішке орай, қорлауды емдейтін әмбебап кеңестер мен «ем» жоқ. Мұнда бәрі көптеген факторларға байланысты – агрессорлардың мотивтері, жәбірленушінің жеке басы, айналадағы жағдайлар.

Тәжірибе көрсеткендей, жәбірленушінің өзінің «қателігін» қандай да бір жолмен жақсартуға және өзгертуге тырысуы аз нәтиже береді, өйткені қорқыту әрқашан агрессордың көңіл көтеруге және өзін көрсетуге деген ұмтылысынан басталады. Ал жәбірленушінің өзгеруі көптеген жағдайда агрессорға әсер ете бермейді. Сондай-ақ жәбірленуші қарсы күрессе немесе жағдайды елемеуге тырысса, бұл оның жағдайын тек ауырлатып, құқық бұзушыларға одан әрі «қаттырақ соғуға» себеп береді.

Сонымен, сыныпта күнделікті агрессияға ұшырайтын адамға не істеу қажет? Бұндай жағдайда мәселені біршама жеңілдететін бірнеше ұсыныстар бар:

Құқық бұзушылармен сөйлесіңіз. Сізді ренжітетін адамдармен байланысуға тырысыңыз. Егер буллинг қандай да бір жанжалдан басталса, онда түсінбеушілік орын алуы мүмкін. Кейде әңгіме кейбір мәселелерді шешуге және агрессияны тоқтатуға көмектеседі.

Жарақаттар туралы білу керек! Егер сізді үнемі ұрып-соғып (немесе қандай да бір түрде физикалық/жыныстық тұрғыдан қорласа) және денеңізде көгерген жерлер, жарақаттар және т.б. пайда болса, оған үндемей қалмаңыз! Мүмкін болса, бұл жағдай ресми түрде жазылуы үшін мектептің медпунктіне, ауруханаға немесе жедел жәрдем бөліміне хабарласу керек.

Айтыңыз! Өзіңіз сенетін үлкен адамдармен сөйлесіңіз. Бұл ата-ана, мектеп мұғалімдері немесе психолог, мектептен тыс достар, туыстар болуы мүмкін. Қоңырау шалуға болатын арнайы қызметтер бар. Ересектер жағдайды өзгертуге көмектесе алады. Қандай да бір себептермен қорқыту туралы айтылған әрекетсіз қалуы мүмкін. Бұл жағдайда басқа біреумен сөйлескен жөн. Ең бастысы, бәрі шешімсіз қалмасын. Бұл туралы айтыңыз!

Психолог сенің досың. Мектеп психологына барудан қорықпаңыз. Бұл жерде ұят немесе күлкілі ештеңе жоқ. Мүмкін психолог мәселені шешудің нұсқаларын талқылауға және сізді тыңдауға көмектесуі мүмкін. Кейде бейтаныс адамға сіздің жүрегіңізде не бар, сізді не мазалайтыны туралы айту оңайырақ болады. Психологты жау ретінде қабылдамаңыз, керісінше оның сіздің досыңыз екенін және көмектескісі келетінін түсініңіз. Психологтар көбінесе осындай бақытсыздықтарды жеңуге көмектескісі келетіндіктен болады [9].

Мектептегі буллинктің қайғылы салдары болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн және біз оның алдын алу үшін бар күшімізді салуымыз керек. Бұл

жәбірленушінің өз-өзіне қол жұмсауы немесе агрессорлардың кек алуы, мектепте оқ ату және т.б. болуы мүмкін. Статистикалық мәліметтер бойынша, мектеп кезінде буллингтің құрбаны болған адамдардың шамамен 45%-ы ересек жаста депрессияға бейім болып келеді. Олар әртүрлі психикалық бұзылуларға тап болуы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін белсенділік танытып, барлығының мәселені шешуге атсалысуы керек.

Қорытындылай келсек, біздің бұл мақалаланы жазудағы мақсатымыз: «Буллинг әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде», - деген тақырыппен таныстыру, оның мәнін ашып, түсіндіру, буллинг жайлы ақпарат пен таныстыру, себеп салдарын түсіндіру, алдын алу жолдарын қарастыру. Біздің зерттеу жұмысымыздың барысында, біз «буллинг дегеніміз не?» - буллингтің түрлері қандай, себептері, алдын алу шаралары, қаншалықты біздің қоғамда буллинг ауқымды, «буллингке көбінесе қандай балалар ұшырайды?» деген сұрақтарды қарастырдық, және де біз осы жұмыс бойынша – «буллинг қаншалықты ауқымды, онымен күресудің қаншалықты маңызды екенін білуді мақсат етіп қойдық». Зерттеген жұмысымыздың барысында біз буллинг жайлы көп ақпарат білдік мысалы: буллинг біздің қоғамда кең таралған әсіресе жас өспірімдердің арасында, көбінесе отбасында мәселесі бар балалар буллингтің құрбаны болып келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Грибанов Д.Я. Проблемы буллинга в образовательной среде/ Д.Я. Грибанов// Актуальные вопросы психологии. – 2016. – № 3. – С. 33-40.
2. Исаева М.А. Гендерные и этнические различия в проявлениях агрессивности подростков/ М.А. Исаева. – М.: Аспект-пресс, 2015. – 170 с.
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться?
4. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг)// Детская и подростковая психотерапия/ под ред. Д.А. Лейна, Э. Миллера. – СПб: Питер, 2001. – С.240-274.
5. Соловьёв Д.Н. Использование потенциала первичного коллектива в профилактике буллинга среди школьников подросткового возраста: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Тюм. гос. ун-т. – Тюмень, 2015. – С. 24.
6. Соловьёв Д.Н. Модели профилактики буллинга среди школьников подросткового возраста/ Д.Н. Соловьёв// Наукоеведение. – 2014. – №3. – с.3- 13.
7. Фельдштейн, Д.И. Психология взросления: структур.-содерж. Характеристики процесса развития личности/ Д.И. Фельдштейн. – 2-е изд. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т: Флинта, 2004. – 670 с.
8. Цибуцинина, Ю.Н. Преодоление буллинга в начальных классах: выпускная квалификационная работа/ Ю.Н. Цибуцинина; науч. Руководитель Л.А. Павлова; Тюменский государственный университет. – Ишим: б.и., 2020. – 76 с.
9. Champion Kelly, Vernberg Eric, Shipman Kimberly. Nonbullying victims of bullies: Aggression, social skills, and friendship characteristics // Applied Developmental Psychology, 2003. – N 24. – P.535–551.

УДК 159.99

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ ВСТУПЛЕНИЯ В БРАК У ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ

Зирекова Асель Ондасынқызы
магистрант 1 курса, ОП 7М03103 Психология
Международный Университет Астана,
Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель - Бокенчина М.К. д.пс.н., профессор
zirekova.asel@mail.ru.

Социально-экономическая ситуация в настоящее время стремительно меняется, что приводит к значительным изменениям в характерных чертах современной семьи. Это, прежде всего, переход от патриархальности традиционной семейной модели к равенству и демократическим ценностям, маскулинизация и эмансипация женщин, тенденция к феминизации мужчин, новые формы семейных отношений и т.д. Эти преобразования объясняют интерес к исследованию различных характеристик современной семьи. В данном случае мы остановимся на сравнительном аспекте брачной мотивации представителей разных поколений, что представляет интерес для поиска путей достижения стабильности супружества. Семья, функционирующая оптимальным образом, - это семья, которая выполняет свои функции ответственно и дифференцированно, тем самым удовлетворяя потребность в росте и изменениях семьи в целом, а также каждого члена семьи. Мотивация брака может выступать условием успеха и гармонии семейных отношений.

Истоки научного наследия отечественных и зарубежных исследователей в семейной сфере восходят к философии Платона (диалоги “Нация”, “Законы”, “Пир”), Аристотеля (“Политика”), Плутарха (“Наставления для супругов”), И. Канта (“Метафизика морали”), Г. Гегель (“Философия религии”, “Философия права”), В.В. Розанов (“Семейный вопрос в России”). Позже точки зрения таких авторов, как Э. Берн, Э. Фромм, К.Г. Юнг, А. Адлер, И.С. Кон, А.С. Спиваковская, В.В. Бойко, А.А. Кроник, Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис, Г. Навайтис и многие другие были включены в область исследований семьи.

Исследование, непосредственно посвященное готовности молодых людей к браку, было проведено И.В. Дубровиной, Л.Ф. Филюковой, Н.Н. Обозовым, Т.М. Трапезниковой, А.Н. Волковой. Однако можно наблюдать отсутствие современных исследований по этой проблеме.

И.В. Дорно указывает, что происходящие изменения не всегда положительно влияют на успешность брака, снижают ценность семьи, и причины этого кроются в недостаточной зрелости восприятия молодыми людьми друг друга, будущей семьи, а также в несовпадении взглядов на брак в раннем возрасте и по прошествии времени [1].

По мнению авторов, существует ряд переменных, влияющих на восприятие гармонии в семейных отношениях, которые иногда в принципе не зависят от субъектов этих отношений. Таким образом, по мнению Л.Я. Гозмана, в зависимости от ситуации одна и та же характеристика человека может оцениваться положительно и отрицательно, и не существует абсолютно “плохих” или “хороших” характеристик. Критериями выбора супруга могут быть социально-демографические особенности или проверка собственных взглядов и мировоззрения. Однако на это указывает Н.И. Аджигихина, “...если мы убеждены в своих добродетелях, если мы знаем, что люди относятся к нам хорошо, сходство теряет для нас свое существенное значение” [2].

Существенным аспектом проблемы мотивации брака является исследование влияния свободы выбора партнера по браку на эмоциональные отношения в паре. Ценности, нормы и идеи, на основе которых индивид строит свое поведение, могут определить, являются ли контакты с этим человеком престижными или непрестижными, желательными или нежелательными. Л.Я. Гозман считает, что для того, чтобы выбор партнера был действительно свободным, необходимо не только отсутствие факторов давления. Должно быть достаточное количество контактов с потенциальными партнерами. Общество может либо поощрять, либо препятствовать таким контактам [3].

В этой перспективе представляют интерес данные Э.Г. Эйдемиллера и В. Юстицкиса, полученные в выборочной группе из 326 человек, а именно, что наиболее часто встречающимися мотивами вступления в брак являются бегство от родителей, чувство долга, желание убежать от одиночества и следование традиции. Последние места в этом рейтинге занимают любовь, престиж, стремление к материальному достатку и чувство мести [4]. Е.В. Волченкова выделяет биологические, социокультурные, экономические и психологические мотивы [1].

Исследуя мотивацию вступления в брак у представителей разных возрастов, А.Г. Харчев утверждает, что согласованность мотива вступления в брак положительно коррелирует с увеличением возраста супругов. При этом наибольшее сходство наблюдается в случаях, когда муж несколько старше жены, а наибольшее различие – когда жена старше мужа или когда муж намного старше жены [5].

Гипотеза. На основе обзора теоретических исследований мы предположили, что преобладающими мотивами супружеских отношений для представителей возрастной группы со средним возрастом 20 лет являются внешние мотивы (престижность отношений), избегание одиночества, а также личностные и прагматические ценности. Для представителей старшей

возрастной группы, средний возраст которых составляет 53 года, а средний стаж супружеских отношений - 28 лет, доминирующими мотивами брака являются духовные ценности, схожесть мировоззрения и жизненных целей.

Выборочная группа состояла из представителей двух возрастных групп:

1. Будущие молодожены, средний возраст которых составляет 20 лет, образование – диплом средней школы или степень бакалавра (группа 1).

2. Супружеские пары, средний возраст которых составляет 53 года, средний стаж супружеской жизни – 28 лет, образование – степень бакалавра или высшее образование (группа 2)[7].

Методы исследования. Для достижения поставленной цели мы использовали методику “Ролевые ожидания и притязания в браке” (А.Н. Волкова) и методику “Определение мотивации брака” (С.И. Голод)[6].

Анализ результатов методики “Ролевые ожидания и притязания в браке” показал, что наиболее значимыми для респондентов из обеих групп являются утверждения, характеризующие положительные стороны семьи.

Респонденты из 1-й группы независимо от пола выделяют в качестве наиболее значимой семейной ценности возможность удовлетворения важнейших эмоциональных и психологических потребностей: понимания, психологической поддержки (юноши - 90%, девушки – 96 %). Мнения респондентов из 2-й группы разделились: женщины считают, что главной семейной ценностью являются дети (84%), а мужчины на первом месте ставят семью как место, где человек может быть самим собой (84 %).

Для респондентов из группы 1 эти ценности занимают второе место: для молодоженов важно быть в семье тем человеком, которым они хотят быть (86 %), для девушек важен аспект рождения и воспитания детей (82 %). Супружеские пары со стажем брака более 28 лет ставят на второе место возможность и необходимость чувствовать взаимную поддержку и понимание в семье (82 % – женщины и 76 % – мужчины).

Интересным фактом является то, что семейную жизнь определяют как особую и монотонную работу 36 % юношей и 30% девушек, тогда как среди опытных супружеских пар таких ответов больше (48 % – мужчины и 54 % – женщины).

Будущие супруги, а также представители опытных семей считают, что семья в некотором роде влечет за собой потерю индивидуальности, а также представители молодого поколения более убеждены в этом, чем супруги с многолетним опытом брака. Но для обоих поколений женщины более убеждены в этом, чем мужчины (54 % – девушки, 44 % – юноши и 38 % – женщины, 34 % – мужчины).

Представители обеих групп выражают опасения по поводу психологического комфорта в семье. 66% девушек и 40% замужних женщин рассматривают семью как возможное уязвимое место в личной судьбе. Среди молодых мужчин 48% респондентов не исключают проявления недостатка внимания со стороны будущей жены, среди мужчин – 54 %.

Замужние женщины (64 %) чаще, чем девушки (50 %), считают, что семья является препятствием для самореализации человека, его карьеры. Молодые мужчины и мужчины (38 % и 30 % соответственно) смотрят на это несколько более оптимистично. Вероятно, это отклонение можно объяснить тем, что женщина не всегда может сделать выбор в пользу карьеры и личного успеха, взяв на себя бремя семейной работы и ухода за детьми.

Примечательно, что достаточно большая часть респондентов считает, что семья может сыграть значительную роль в достижении определенных целей (66 % девушек и 48 % юношей, 54 % женатых мужчин и 40 % замужних женщин). В таком случае число мужчин, согласных с этим утверждением, увеличивается с увеличением срока брака, и замужние женщины менее убеждены в этом, чем девушки.

В обеих группах важно рассматривать семейные отношения как решение проблемы одиночества. Так считают 56 % девушек и 72 % замужних женщин. С ними согласны 34 % юношей и 58 % мужчин.

Исследование мотивации вступления в брак показало различия между респондентами из этих групп.

Наиболее значимым мотивом для молодых людей является интимно-личный (60 %). Менее значимым является морально-психологический (10 %). Родительские и хозяйственно-бытовые мотивы значимы для 20% и 30 % молодых людей соответственно. Девушки объясняют необходимость семьи прежде всего рождением и воспитанием детей, самореализацией как матери (60 %). Морально-психологический мотив характерен для 40% девушек-респонденток, интимно-личный – для 20%. Менее значимым для них при создании семьи является хозяйственно-бытовой мотив (10 %).

Для супружеских пар с опытом наблюдается сближение позиций в отношении мотивов брака. В отличие от юношей из группы 1, где первое место занимает интимно-личный мотив, женатые мужчины считают финансовые условия наиболее важными для семейной жизни и ставят на первое место хозяйственно-бытовой мотив (50 %). Родительский мотив значим для 30 % респондентов, морально-психологический - для 20 %. Интересно, что интимно-личный мотив стал менее значимым для мужчин (10 %).

Для женщин приоритетом являются теплые семейные отношения, наличие психологически комфортной атмосферы, поэтому для них первостепенное значение имеет морально-психологический мотив вступления в брак (50 %). Вероятно, это связано с тем, что в отличие от девушек, чье предпочтение связано с родительским мотивом, женщины уже реализовали себя в роли матери. Так же, как и у мужчин, последнее место у женщин занимает интимно-личный мотив, на это указали только 10% женщин. Доля других мотивов распределяется следующим образом: родительские – 40%, хозяйственно-бытовые – 30%. Другими словами, и мужчины, и женщины единодушно отдают второе место родительскому мотиву.

Таким образом, анализ данных показал, что девушки, а также женщины, которые уже состоят в браке, не придают большого значения экономическим,

бытовым и интимно-личным мотивам вступления в брак, но считают более важными морально-психологические и родительские мотивы. Юноши и мужчины единодушно отмечают важность хозяйственно-бытового мотива, но расходятся во мнениях относительно значимости интимно-личного мотива, который значим для юношей, но практически не имеет значения для мужчин. Очевидно, что девушки и юноши демонстрируют несовпадение суждений в оценке значимых мотивов, тогда как мужчины и женщины демонстрируют большее единодушие, выражая свое мнение о значимости родительских и интимно-личных мотивов.

Заключение

1. Молодые респонденты и респонденты с опытом семейной жизни положительно относятся к браку, но девушки и женщины склонны считать семью препятствием для личного успеха, карьеры, тогда как практически все молодые люди и большинство мужчин с этим не согласны.

2. Создание семьи рассматривается как решение проблемы одиночества, более важной для испытуемых женщин, чем для мужчин.

3. Наиболее значимыми ожиданиями от брака для юношей являются реализация интимно-сексуальной ценности и сфера социальной активности, для девушек более значима ценность внешней привлекательности. Для юношей менее значимой является ценность личной идентификации, для девушек – ценность интимно-сексуальной сферы.

4. Для супружеских пар с опытом семейной жизни наибольшую ценность имеет сфера личной идентификации, для мужчин наименьшую ценность имеет визуальная привлекательность, для женщин – интимно-сексуальная сфера.

5. Гипотеза частично подтвердилась. Наиболее значимым мотивом вступления в брак для девушек является родительский мотив, для юношей – интимно-личный мотив. Наиболее значимым мотивом вступления в брак для мужчин является экономико-бытовой мотив, для женщин – морально-психологический мотив. Экспериментально доказано, что большее совпадение мотивации брака и представлений о семейных ценностях и ожиданиях от брака наблюдается у супружеских пар со стажем.

Список использованных источников:

1. Волченков, Ю.В. Классификация и характеристика брачных мотивов / Ю.В. Волченков // Социология и социальная работа. – Киров: Вятский государственный гуманитарный университет. – 2014. – №2 (34) - с. 31-36.

2. Гозман Л.Я., Аджгихина Н.И. Психология симпатий. – М.: “Знание”, 1988.

3. Гозман Л.Я., Алешина Ю.В. Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестник МГУ. – 1985. – №4.

4. Харчев А.Г. Исследование семьи на пороге нового этапа // “Социологические исследования”. – 1986. – №3.

5. Дорно И.В. Современный брак: проблемы и гармония. – М.: “Педагогика”, 1990.

6. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб.: Петрополис, 1998. – С. 272.

7. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: “Питер”, 1999.

ӘОЖ 159.913

**ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ
ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙІП КЕТУ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫ
АЛДЫН АЛУ**

Қабыл Айгерім Нұрланқызы

1 курс магистранты, 7М03103 Психология ББ,

Астана Халықаралық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нағымжанова К. М. п. ғ. д., профессор

kerim01.a@mail.ru

Күйіп кету синдромы (burnout syndrome) – бұл жұмыстағы созылмалы стресстің нәтижесінде пайда болатын эмоционалды, психикалық сарқылу, физикалық шаршау жағдайы. Бұл синдромның дамуы, ең алдымен, адамдарға (дәрігерлер, медбикелер, мұғалімдер, әлеуметтік қызметкерлер) көмек көрсету басым болатын «адам – адам» жүйесінің мамандықтарына тән. Күйіп қалу синдромы жұмыс орнындағы стрессті қолайсыз шешудің нәтижесі ретінде қарастырылады және жалпы бейімделу синдромының үшінші сатысына сәйкес келеді — сарқылу кезеңі.

Күйіп кету туралы алғашқы жұмыстар өткен ғасырдың 70-ші жылдары АҚШ-та пайда болды. «Эмоционалды күйіп кету» терминін 1974 жылы американдық психиатр Х.Дж. Фрейденбергер кәсіби көмек көрсету кезінде клиенттермен, эмоционалды жүктеме жағдайында науқастармен қарқынды және тығыз қарым-қатынаста болатын дені сау адамдардың психологиялық жағдайын сипаттау үшін енгізген [1].

Қазіргі уақытта бұл құбылысты сипаттайтын күйіп кету модельдерінің бірнеше тәсілдері бар: бір факторлы модель Pines, Aronson, 1988; екі факторлы модель Dierendonck, Schaufeli, Sixma 1994; үш факторлы модель К. Маслач және С. Джексон, В.В. Бойко, 1999, Е.П. Ильин, 2005, В.Е. Орел, 2001; төрт факторлы модель Firth, Mims, 1985, Iwanicki, Schwab, 1981; динамикалық модель Б. Перлман және Э.А. Хартман.

Эмоционалды күйіп кету синдромының (бұдан әрі - ЭКК) көптеген анықтамалары бар. Олардың негізгілерін қарастырайық.

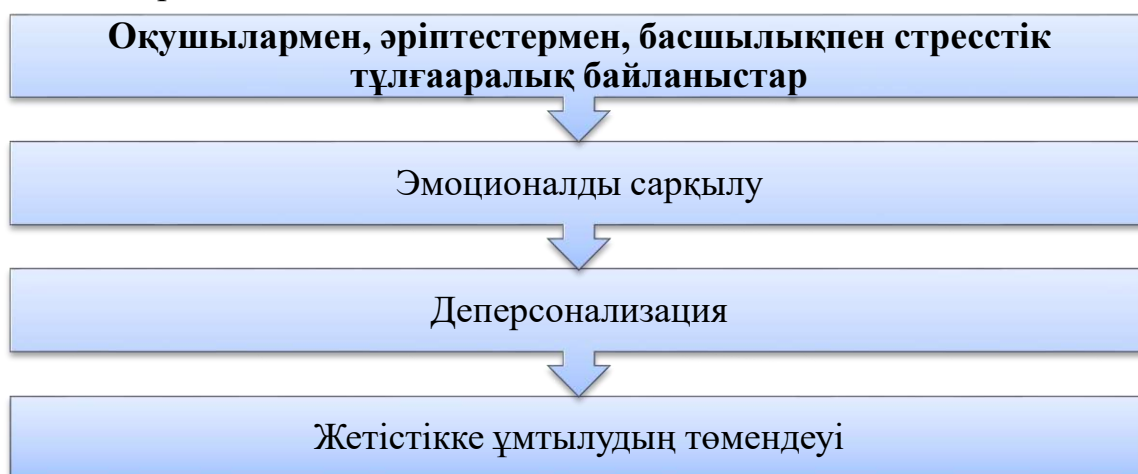
Клиникалық бағытталған бағыттың атасы бола отырып, Фрейденбергер ЭКК мәселесіне өзіндік өлшеу құралдары бар үш тәсілдің дамуына негіз болды [2]:

- Үш компонентті Maslach & Jackson моделі және MBI сауалнамасы. Осы модельге сәйкес эмоционалды күйзеліс тұлғааралық қарым-қатынастың кәсіби ұзақ мерзімді күйзелістеріне жауап ретінде қарастырылады және үш өлшемді құрылым ретінде ұсынылады (деперсонализация, эмоционалды сарқылу, жеке жетістіктердің төмендеуі).

- Pines моделі және «Күйіп кетуді өлшеу» сауалнамасы. Бұл тәсілге сәйкес ЭКК – эмоционалды шамадан тыс жүктеме жағдайында ұзақ уақыт болудан туындаған эмоционалдық, когнитивтік, физикалық шаршау жағдайы.

- Широм-Меламед моделі мен SMBQ сауалнамасы сонымен қатар ЭКК-ны күйіп кетудің өзегін құрайтын көп өлшемді құрылым (когнитивтік, физикалық шаршау, эмоционалдық шаршау) ретінде қарастырады.

К. Маслач ЭКК-дің даму моделін ұсынды. Бұл модель уақыт өте келе жану белгілерінің пайда болуының және көрінуінің себеп-салдарлық динамикасын көрсетеді:

Сурет 1. К. Маслачтың ЭКК-дің даму моделі.

Осыған ұқсас үлгілерді В.В. Бойко эмоционалды күйіп кету мәселесімен айналысқан алғашқы ресейлік зерттеушілердің бірі болды. Бойко эмоционалды күйіп кету адам өмірінің процесінде пайда болатынын көрсетеді. В.В. Бойко бойынша ЭКК синдромының даму динамикасы, үш фазаның тізбегі:

1. Кернеу фазасы: психотравматикалық жағдайларды бастан кешіру, өзіне қанағаттанбау, алаңдаушылық пен депрессия.

2. Резистенция фазасы: адекватты емес селективті эмоционалдық реакция, эмоционалдық және моральдық бағдарсыздық, кәсіби міндеттердің төмендеуі.

3. Сарқылу фазасы: эмоционалды жетіспеушілік, эмоционалды алшақтық, деперсонализация, психосоматикалық және психовегетативті бұзылулар.

С.В. Умняшкина және М.В. Агапова ЭКК жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі жүзеге асыру процестерінің бұзылуының салдары ретінде қарастырады. Авторлар өзін-өзі жүзеге асыруға бейімділігі әлсіз адамдар қарсылыққа, қоршаған ортаның қолайсыз факторларына және тұтастай алғанда бүкіл кәсіби жағдайға қарсы тұруға бейім болатынын, олар жұмысқа қанағаттануды сезінуді тоқтатады, кәсіби міндеттерін орындауда шығармашылық бола алмайды, бұл субъектіден және еңбек өнімінен айыруға әкеледі.

О.В. Крапивина психикалық шаршау синдромын жеке тұлғаның кәсіби деформациясының бір түрі ретінде қарастырады, ол еңбек факторларының психотравматикалық әсеріне жауап ретінде пайда болады және және эмоционалдық қайтарымды шектеуде, эмоционалдық шығындарды талап ететін еңбек міндеттерін азайтуда, қызмет пен оның субъектісінің құнсыздануында көрінеді [3].

Әдебиетте кейде ЭКК-дің «шамадан тыс жұмыс астениясы» деген ұғым кездеседі. Е.И. Ушакова, Г.К. Ушаков, И.Н. Илипаев шамадан тыс жұмыс пен астенияның дамуы ерік-жігердің ұзақ кезеңде шаршауынан және психикалық стресс жағдайында жұмыс істеуден бұрын болады деп есептейді [4].

ЭКК синдромын алдын алу үшін, ең алдымын күйіп кетудің белгілерін қарастыру қажет. К. Маслач эмоционалдық күйіп кету белгілерін шартты түрде келесі көрсеткіштерге бөледі [5]:

Физикалық көрсеткіштерге:

- шаршау;
- сарқылу сезімі;
- экологиялық көрсеткіштердің өзгеруіне бейімділік;
- астенизация;
- жиі бас ауруы, асқазан-ішек жолдарының бұзылуы;
- артық салмақ қосу немесе арықтауы;
- ентігу;
- ұйқысыздық.

Мінез-құлықтық және психологиялық көрсеткіштерге:

- жұмыс қиындап(өзі үшін), оны орындау қабілеті азаяды;
- маман(қызметкер, студент) жұмысқа/сабаққа ерте келеді және ұзақ қалады;
- жұмысқа/сабаққа кеш келеді және ерте кетеді;
- жұмысты үйге апарды;
- бейсаналық мазасыздану сезімі;
- жалығу сезімі;
- ынта деңгейінің төмендеуі;
- реніш сезімі;
- көңілсіздік сезімі;
- белгісіздікті, кінәні сезіну;
- сұраныстың жоқтығы сезімі;

- ашудың оңай пайда болуы;
- күдіктену сезімі;
- шешім қабылдай алмауы;
- әріптестерден алшақтау не алшақтауды қалау;
- өмір перспективаларына жалпы теріс көзқарас;
- алкогольге тәуелділік және/немесе нашақорлық.

ЭКК синдромын алдын алу үшін көптеген әдістер, ұсыныстар қолданылады. Мысалы, дәрігер Д. Лейктің психосоматикалық денсаулықты сақтау үшін пайдалы әдеттерді дамыту туралы ұсынысын қолдануға болады:

1. Дұрыс тамақтану әдеттері, бұл:
 - теңгерімді, дәруменге бай тағамдарды қабылдау;
 - рационға жемістер мен көкөністерді, көп мөлшердегі ірімшіктерді, әсіресе дәнді дақылдарды қосу;
 - майлы тағамдарды, өсімдік майларын және ақуыздарды шектеу;
 - көп мөлшерде таза суды ішу.
2. Көп қозғалып, аптасына үш рет 20-30 минут жаттығу жасау. Тұрақты жаттығулар стресстен туындаған химиялық заттарды кетіруге, релаксацияны тереңдетуге және ұйқыны жақсартуға көмектеседі. Кез келген физикалық жаттығулар немесе спорт, егер жүктеме өте жоғары болмаса, денеге пайдалы.
3. Дұрыс тыныс алу. Егер ол тегіс және терең, диафрагматикалық болса, онда ол тыныштандырады.
4. Физикалық, психикалық және эмоционалдық қарбаластықты төмендетуге бағытталған релаксация әдістерін меңгеру және оларды күнделікті қолдану.
5. Қызықты өмір сүру. Хоббиді, жан-жақты бейімділіктерді дамыту, жұмыспен шектелмеу, өмірде әртүрлі қызығушылықтарды табу.
6. Жұмыста үзіліс жасау және белсенді демалу, көбірек серуендеп, табиғатқа саяхаттарды ұйымдастыру.
7. Жаман әдеттерге «жоқ» деу.
8. Күні бойы позитивті көңіл-күйді сақтаудың жолдарын іздеу. Позитивті ойлау әдеттерін дамыту, жағымды көзқарастар мен тілектерді қалыптастыру.
9. Үйде, жұмыс орнында, аулада «бау-бақша» өсіру. Табиғатпен байланыс ұстау.
10. Үй жануары болса, онымен сөйлесу.
11. Өзіне күтім жасауға, музыка тыңдауға, сүйікті шоуларды, фильмдерді көруге, кітап оқуға уақыт табу.
12. Өз бойында татулық, сабырлық сезімдерін тәрбиелеу. Күңгірт ойлар мен жаман көңіл-күйдің жан тыныштығы мен әл-ауқатының бұзуына жол бермеу. Психикалық жағдайды өзін-өзі реттеудің әдістерін қолдану.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, ЭКК қоғам, жеке тұлға үшін қауіпті құбылыс ретінде қарастыру керек. Бұл синдром адамның өнімділігіне, физикалық және психологиялық әл-ауқатына теріс әсер ететін психикалық тәжірибелер мен мінез-құлық түрінде көрінеді. Күйіп кетуді алдын алу - бұл

синдромның және оның зардаптарының алдын алуға, диагностикалауға және онымен күресуге бағытталған процесс. ЭКК құбылысын зерттеу жаңа диагностикалық модельдерді жасауға және оны алдын алудың тиімді жолдарын жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен, психологиялық-педагогикалық зерттеулерде ЭКК бұл кәсіби қызметтегі стресстің тұрақты әсеріне ағзаның қорғаныс реакциясы. Синдром адамның психологиялық сарқылуына байланысты дамиды және көптеген белгілердің жиынтығы болып табылады. ЭКК фазаларда дамиды (В.В. Бойко бойынша) және оның құрылымында мазасыздық шиеленісімен, ағзаның өсіп келе жатқан стресске қарсы тұруымен, жүйке жүйесінің әлсіреуімен сипатталатын белгілер бар, бұл кейіннен адамның жалпы әл-ауқатының нашарлауына әкеледі. Әртүрлі тәсілдерді зерттей отырып, шетелдік психологиялық ғылымдағы жану синдромы туралы көптеген зерттеулерге және осы мәселені отандық психологияда ұсынуға қарамастан, күйіп кету факторлары мен осы синдромды тудыратын психологиялық механизмдер туралы мәселе жеткіліксіз зерттелген деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Frenzenberger H.J. Staff burn out //Journal of social sciences. 1974. 30/ P.159-165.

2. Jonsdottir I.H., Hagg D.A, Glise K., Ekman R.Monocyte chemotactic protein-1 (MCP-1) and growth factors called into question as markers of prolonged psychosocial stress. // PLoS One. – 2009.– Vol. 4(11) – pp. 56- 62.

3. Крапивина, О. В. Эмоциональное выгорание как форма профессиональной деформации у пенитенциарных служащих : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13/ Крапивина Ольга Валерьевна. - Тамбов, 2004. - 200 с.

4. Ушакова, Э. И. Об уровнях формирования стрессоров и стрессов – Труды Ленингр. науч.-иссл. Психоневрологического ин-та им. В.М. Бехтерева. Т.82 Эмоциональный стресс и пограничные нервнопсихич. расстройства /Э.И. Ушакова, Г.К. Ушаков, И.Н. Илипаев. – Л., 1997. – 456с.

5. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются / К. Маслач // Практикум по социальной психологии. — СПб.: Питер, 2001. — 234 с.

ӘОЖ 159.99

СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Қозыхан Жанеля Жетпісбайқызы

Джумабаева Жайнасын Осеньовна

6В01101– Педагогика және психология ББ 2 курс студенті

Астана халықаралық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі: Сапарова Г.Т. әлеуметтік ғылымдар магистрі
kozykhan.zhanelya@bk.ru
jainasin099@gmail.com

Өзін-өзі өлтіру – адам төзгісіз болып кеткен азаптан құтылуға тырысу. Өзін-өзі жек көру, үмітсіздік және оқшаулану сезімінің туындауы. Психологиялық ауырсынуды тоқтатуды қалайтынына қарамастан, суицидке бейім адамдардың көпшілігі өз өмірін қалай аяқтауға болатыны туралы терең ойлайды. Олар өз-өзіне қол жұмсаудың альтернативті нұсқасын қалайды, бірақ олар оны көрмейді. Әлемде әр минут сайын біреу қасақана өзін-өзі өлтіруге тырысады. Бұл әрекеттер күніне 60-70 рет сәтті аяқталады. Әлемде жылына 1 миллион астам аяқталған суицидтер тіркелген [1].

2021 жылы Қазақстанда 3922 суицид жағдайы тіркелді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының статистикасы бойынша суицидтер саны бойынша Қазақстан әлем халқы арасында 20-шы орында және 10-19 жас аралығында 10-шы орында тұр.

Ер адамдарға қарағанда әйел адамдар өзі-өзіне қол жұмсау ықтималдығы жоғары. Ер адамдар өздерін ату сияқты зорлық-зомбылық әдістерін таңдайды соның салдарынан ер адамдардың өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері өліммен ақталуы ықтимал.

Негізгі суицидтік қауіп факторы – депрессия. Басқа факторларға әлеуметтік факторлар (фрустрация және жоғалту) және тұлғалық бұзылулар (импульсивтілік және агрессия) жатады. Балалық шақтағы травматикалық тәжірибелер, әсіресе қираған үйдегі күйзеліс, ата-ананың қолайсыздығы және зорлық-зомбылық суицидке бейім адамдарда жиі кездеседі. Суицид кейде алкогольизм, абайсызда көлік жүргізу, агрессивті және қоғамға жат мінез-құлық сияқты аутодеструктивті мінез-құлық тізбегіндегі соңғы әрекет болып табылады. Көбінесе бір фактор (әдетте маңызды қарым-қатынастың бұзылуы) соңғы тамшыға айналады. Ауыр физикалық аурулар, әсіресе созылмалы және ауырсынуды бірге жүретін аурулар, егде жастағы адамдар арасындағы суицидтердің шамамен 20% -ында маңызды рөл атқарады.

Алкоголь мен есірткіні асыра пайдалану дезинфекция мен импульсивтілікті арттырып, көңіл-күйді нашарлатуы өлімге әкелуі комбинация болып табылады. Өз-өзіне қол жұмсауға әрекеттенген адамдардың шамамен 30% әрекетке дейін алкогольдік ішімдіктерді ішеді, ал олардың шамамен 1/2 бөлігі осы сәтте мас күйінде болған, маскүнемдер ішпесе де өз-өзіне қол жұмсайды. Кейбір шизофрениямен ауыратын адамдар, депрессияға байланысты өз-өзіне қол жұмсайды. Өзін-өзі өлтіру жолы біртүрлі және зорлық-зомбылық болуы мүмкін. Өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері жиі емес, бірақ олар шизофренияның басында пайда болатын психикалық бұзылыстың алғашқы белгісі болуы мүмкін.

Суицидтік әрекеттерге тұлғалық бұзылыстары бар адамдар бейім, әсіресе шекаралық немесе антисоциалды тұлғалық бұзылыстары бар эмоционалды түрде жетілмеген адамдар, өйткені олар фрустрацияға шыдамайды және стресске импульсивті түрде, зорлық-зомбылықпен және агрессиямен әрекет етеді. Басқаларға агрессия кейде суицидтік мінез-құлықпен көрінеді. Сирек жағдайларда бұрынғы ғашықтар немесе ерлі-зайыптылар суицидтік кісі өлтіруге қатысады, онда бір адам екіншісін өлтіреді, содан кейін өз-өзіне қол жұмсайды [2].

Қауіп факторлары және суицидтің ескерту белгілері:

- жеке және әлеуметтік факторлар;
- бұрынғы суицид әрекеттері;
- өз-өзіне қол жұмсаудың егжей-тегжейлі жоспарын жасау, жоспарды орындау бойынша шаралар қабылдау (қару, дәрі-дәрмек сатып алу), жоспарды ашуға қатысты сақтық шаралары;
- отбасында өзіне-өзі қол жұмсау немесе аффективтік бұзылулардың болуы;
- жұмыссыздық немесе қаржылық қиындықтар, әсіресе бұл экономикалық жағдайдың айтарлықтай төмендеуіне әкелсе;
- жақында ажырасу немесе жесірлік;
- туыстарының немесе достарының шынайы немесе қабылданатын нашар қарым-қатынасымен әлеуметтік оқшаулану.

Суицидтің әдістері:

- дәрілік заттармен улану;
- тұрмыстық химиялық заттармен улану;
- веналарды кесу және тілу;
- өліммен аяқталатын жол-көлік оқиғалары [3].

Әлеуметтанудағы суицидті алғашқы зерттеуші және қазіргі суицидологияның негізін салушы француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгеймді атауға болады, ол өзінің «Суицид» социологиялық зерттеуінде суицидтің әлеуметтік факторларына алғаш назар аударған. Э. Дюркгейм өз жұмысының басында-ақ өзіне-өзі қол жұмсауға анықтама береді, осылайша өз көзқарасының пәндік саласын нақты шектейді әр өлім суицид деп аталады, ол тікелей немесе жанама түрде жасаған оң немесе теріс әрекеттің нәтижесі болып табылады. Сондай-ақ, Э. Дюркгейм суицидтік әрекет категориясын енгізді: «Өзін-өзі өлтіру әрекеті – бұл толығымен біртекті әрекет, бірақ аяқталмаған». Одан әрі ол өзіне-өзі қол жұмсауға әсер ететін барлық факторларды ескеру керектігін әлеуметтік себептер бойынша және физиологиялық немесе психикалық ауытқуларға байланысты жасалған суицидтерді нақты ажыратады. Осыдан кейін Э. Дюркгейм статистикалық мәліметтерді талдайды, онда белгілі бір заңдылықтар байқалады:

1. Өзін-өзі өлтіру саны діни қоғамның интеграциялық дәрежесіне кері өзгереді.

2. Суицидтер саны отбасы қоғамының интеграциялану дәрежесіне кері өзгереді.

3. Суицидтердің саны саяси қоғамның интеграциялану дәрежесіне кері өзгереді.

Бұдан ол өз-өзіне қол жұмсау саны әлеуметтік интеграция дәрежесімен тікелей байланысты деген қорытындыға келеді. Осы құбылыстардың арасындағы кері корреляцияны тапқан Э. Дюркгейм суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін басқа да әлеуметтік фактілерді анықтауға тырысады. Осылайша, ол суицидтік мінез-құлық типологиясын жасайды, онда жеке адамға әсер ететін әртүрлі әлеуметтік фактілерді көрсетеді:

1. Өз-өзіне қол жұмсау. Әлеуметтік интеграция дәрежесі төмен және индивид әлеуметтік байланыстарды жоғалтқан жағдайда «шамадан тыс индивидуалдылық» нәтижесінде өзін-өзі өлтіру. Бұл жағдайдағы әлеуметтік байланыс индивид үшін тежеуші фактор болып табылады, ол әлсіреген кезде адам әлеуметтік контекстен «түсіп кетеді», өз өмірін суицидпен аяқтайды. Сонымен қатар, өзімшілдік бұл топты өз астына біріктіріп, суицидтің негізгі себебі болып табылады.

2. Альтруистік суицид. Шамадан тыс әлеуметтік интеграция нәтижесінде, жеке тұлғаның өзін ұжыммен толық сәйкестендіретін суицид. Супер-эгоның үстемдігі. Альтруистік суицид те бірнеше ішкі категорияларға бөлінеді:

Міндетті – абсолютті тәуелділік жағдайында қоғамның өзі жеке адамды әлеуметтік мақсаттар жолында өзін-өзі өлтіруге мәжбүрлейді.

Таңдау – адамның өз қуанышы мен жалпыға ортақ құрмет үшін қасақана және әлеуметтік мәжбүрлеусіз өз-өзіне қол жұмсауы.

Таза – өзін-өзі өлтіруді адам қоғамға, жеке адамға өз өмірінен бас тарта отырып, оны біртұтас әлеуметтік пайдаға құрбан ету тәсілі ретінде қарастырады.

Қазіргі интеграцияланған социологиялық теорияда.

3. Аномиялық суицид. Суицид қоғамның құндылықтар жүйесін жоғалтуымен және жаңа әлеуметтік құндылықтар әлі қалыптаспаған жағдайда байланысты. Дюркгейм қоғамның мұндай жағдайын аномия деп атайды және оны әлеуметтік жүйенің өзгеруімен немесе қоғамның басқа даму сатысына өтуімен байланыстырады. Осылайша, Эмиль Дюркгейм суицидтің үш түрін ажыратады және жіктейді, оларда суицидтің тек әлеуметтік себептерін көрсетеді [4].

Суицидті шешу жолдары:

1. Өз-өзіне қол жұмсауды шешуге көмектесу. Өз-өзіне қол жұмсаудың алдын алу тек достардың қамқорлығы мен қатысуынан ғана емес, сонымен бірге қауіп белгілерін тани білуден де тұрады. Сіздің оның принциптерін білуіңіз және осы ақпаратты иемдену ниетіңіз біреудің өмірін сақтап қалуы мүмкін. Оларды басқалармен бөлісу арқылы сіз көптеген суицидтердің алдын алатын мифтер мен қате түсініктерді жоққа шығара аласыз.

Ықтимал қауіп белгілерін ізденіс: өз-өзіне қол жұмсау қаупі, бұрын өзіне қол жұмсау әрекеттері, депрессия, адамның мінез-құлқындағы немесе жеке басындағы елеулі өзгерістер және ерік-жігерді түпкілікті мәлімдемеге

дайындық. Дәрменсіздік пен үмітсіздік белгілерін анықтаңыз және адамның жалғыз және оқшауланғанын анықтаңыз. Осы ескертулерден хабардар болған адамдар неғұрлым көп болса, соғұрлым өз-өзіне қол жұмсау өлімнің негізгі себептерінің тізімінен жойылып кетуі мүмкін.

2. Қамқорлық қарым-қатынас орнату. Өз-өзіне қол жұмсау сияқты күрделі мәселеге жан-жақты жауаптар жоқ. Бірақ егер сіз өзіңізді үмітсіз адамды сенімді түрде қабылдайтын жағдайға қойсаңыз, алға үлкен қадам жасай аласыз. Болашақта көп нәрсе сіздің қарым-қатынасыңыздың сапасына байланысты. Оларды тек сөзбен ғана емес, вербальды емес эмпатиямен де білдіру керек, мұндай жағдайларда моральдық емес, қолдау көрсету дұрысырақ. Мазасыз адам өзін-өзі бағалаудан және басқа тәжірибелерден зардап шекпей, оның сезімін түсінуге тырысуы керек. Өзін ешкімге керексіз, сүйіспеншіліксіз сезінетін адам үшін жанашыр адамның қамқорлығы мен қатысуы күшті ынталандыру болып табылады. Бұл шарасыз адамның оқшауланған жан дүниесіне енудің ең жақсы жолы.

3. Зейінді тыңдаушы болыңыз. Өзіне-өзі қол жұмсауға бейім адамдар әсіресе бөтендік сезімінен зардап шегеді. Осыған байланысты олар сіздің кеңесіңізді қабылдауға бейім емес. Көбірек олар өздерінің қайғы-қасіреттерін, көңіл-күйлерін және «менің өмір сүруге тұрарлық ештеңем жоқ» деген сөздерін талқылауы керек. Егер адам депрессияға ұшыраса, онымен сөйлескеннен гөрі, оны тыңдау керек. Егер адам сіздің ойларыңыз бен қажеттіліктеріңізге дереу жауап бермесе, сіз өзіңізді ренжітуіңіз, немесе ашулануыңыз мүмкін. Сізді ұнататын адамның суицидке бейім екенін түсіну көмекті қабылдамаудан, қажетсіздіктен, дәрменсіздіктен немесе пайдасыздықтан қорқады. Осыған қарамастан, бұл адамға үмітсіздіктен басқа нәрсеге назар аудару қиын екенін есте сақтаңыз. Ол аурудан құтылғысы келеді, бірақ емделу жолын таба алмайды. Егер біреу сізге өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлайтынын мойындаса, оны бұл айтқаны үшін айыптамаңыз. Мүмкіндігінше сабырлы және түсіністікпен қарауға тырысыңыз. Сіз «Мен сіздің ашықтығыңызды бағалаймын, өйткені сезімдеріңізді бөлісу үшін дәл қазір сізден үлкен батылдық қажет» деп айта аласыз. Адамның мұңын, кінәсін, қорқынышын немесе ашуын білдіретін сөздерді тыңдау арқылы сіз баға жетпес көмек көрсете аласыз. Кейде егер сіз онымен үнсіз отырсаңыз, бұл сіздің қызығушылық пен қамқорлық көзқарасыңыздың дәлелі болады.

4. Дауласпаңыз. Өз-өзіне қол жұмсау қаупімен бетпе-бет келгенде, достары мен туыстары жиі жауап береді: «Ойланыңыз, сіз басқа адамдарға қарағанда әлдеқайда жақсы өмір сүресіз, тағдырға алғыс айту керек». Бұл жауап одан әрі талқылауға бірден тосқауыл қояды мұндай ескертулер бақытсыз адамның одан сайын депрессиясын арттырады. Осылайша көмектескісі келетін жақын адамдар кері әсерге ықпал етеді. Сіз өзіңіздің отбасыңызға қандай бақытсыздықтар мен ұят әкелетінін түсінесіз бе?» деген тағы бір таныс ескертуді жиі кездестіруге болады. Бірақ, оның астарында дәл өз-өзіне қол жұмсауды қалайтын ой жатыр. Егер сіз өз-өзіне қол жұмсау туралы әңгімеге қатысса, ешқашан агрессия көрсетпеңіз және естігеніңізден

таң қалдырмауға тырысыңыз. Депрессияға ұшыраған адаммен пікірталасқа қатысу арқылы сіз дауды жоғалтып қана қоймай, оны жоғалта аласыз.

5. Сұрақтар қойыңыз. «Сіз өз-өзіне қол жұмсауды ойламайсыз деп үміттенемін?» сияқты жанама сұрақтарды қойсаңыз, олар сіз естігіңіз келетін жауапты білдіреді. Егер жақын адамыңыз: «Жоқ» деп жауап берсе, сіз суицидтік дағдарысты шешуге көмектесе алмайсыз. Дағдарыс жағдайына араласудың ең жақсы тәсілі – «Сіз өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлайсыз ба?» деген тікелей сұрақты мұқият қою. Егер ол адамда болмаса, мұндай ойға әкелмейді керісінше ол өзіне-өзі қол жұмсау туралы ойланып, ақыры өз тәжірибесіне мән беретін және осы тыйым салынған тақырыпты талқылауға келісетін адамды тапқан кезде, ол жиі жеңілдеп қалады және оған өз сезімін түсінуге мүмкіндік беріледі. Сіз алаңдататын жағдай туралы сабырлы және анық сұрауыңыз керек, мысалы: «Қашаннан бері сіз өз өміріңізді соншалықты үмітсіз деп санайсыз? Неліктен сізде бұл сезімдер бар деп ойлайсыз? Сіздің өміріңізді қалай аяқтау туралы нақты идеяларыңыз бар ма? Егер сіз бұрын өз-өзіне қол жұмсауды ойлаған болсаңыз, сізге не кедергі болды?»

6. Өз-өзіне қол жұмсау қаупін бағалаңыз. Ықтимал суицидтің ауырлығын анықтауға тырысыңыз. Өйткені, мұндай «мүмкіндік» туралы өткінші, анық емес ойлардан бастап, улану, биіктіктен секіру, атыс қаруы немесе арқан қолдану арқылы өзін-өзі өлтірудің әзірленген жоспарына дейін әртүрлі болуы мүмкін. Алкоголизм, нашақорлық, эмоционалдық бұзылу дәрежесі және мінез-құлықтың ұйымдаспауы, үмітсіздік пен дәрменсіздік сезімі сияқты басқа факторларды анықтау өте маңызды. Даусыз факт, суицид әдісі неғұрлым дамыған сайын оның ықтимал қаупі де жоғары болады. Жағдайдың ауырлығына күмәндану өте аз, мысалы, депрессияға ұшыраған жасөспірім біреуге өзінің сүйікті магнитофонын ашық түрде берсе, ол ешқашан қоштаспайды. Бұл жағдайда дәрі-дәрмекті, қаруды немесе пышақтарды тастау керек.

7. Өз-өзіне қол жұмсау қаупі жоғары жағдайда адамды жалғыз қалдырмаңыз. Онымен мүмкіндігінше ұзақ болыңыз немесе дағдарыс шешілгенше немесе көмек келгенше онымен бірге болуды сұраңыз. Сізге жедел жәрдем станциясына қоңырау шалу немесе емханаға бару қажет болуы мүмкін. Қолдау сізге белгілі бір жауапкершілік жүктейтінін есте сақтаңыз [5].

Қортындылай келе, Суицидтік мінез-құлықтың барлық себептерін тек психикалық бұзылуларға, соматикалық ауруға немесе жеке адам басынан өткерген қиын өмірлік жағдайға келтіруге болмайды. Дегенмен, көптеген зерттеулер өз-өзіне қол жұмсау және өзін-өзі өлтіру әрекеттері қаупін арттыратын факторларды анықтады. Мұндай факторлар мен жағдайлардың болуы әлі адамның суицидтік мінез-құлық моделін таңдауының қайтымсыздығын білдірмейтіні анық, бірақ олардың үйлесуі оның пайда болу қаупін арттырады. Сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік-психологиялық факторлар маңызды рөл атқаруы мүмкін, атап айтқанда, ата-ана мен бала серіктестік қарым-қатынасының бұзылуы, жалғыздық және т.б.

Әдебиетті зерттеу отандық және шетелдік авторлардың әлі күнге дейін суицидтік феноменнің мәні туралы біртұтас көзқарасы жоқ екенін көрсетті, дегенмен суицидтік мінез-құлық әртүрлі факторларға байланысты, әсіресе төтенше жағдайларда, әртүрлі мотивтермен және әртүрлі мақсаттармен. Бұл ретте, нақты адамның психологиялық ерекшеліктерін және ол тап болған жағдайды ескере отырып, өзіне-өзі қол жұмсаудың немесе өзіне қол жұмсаудың нақты фактісіне әкелетін сыртқы және ішкі жеке себептерді терең түсінуге болады, сонымен бірге берілген адам жататын әлеуметтік топтың жалпылама психологиялық сипаттамасы және оған сәйкес өзара әрекеттесу жағдайларының категориялары. Өз-өзіне қол жұмсау әрқашан үш құрамдас бөліктің нәтижесі болып табылады: жеке қасиеттер, себеп-салдарлық фактор және ықпал етуші фактор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Лиор Коэн. Суицидальное поведение [Электронный ресурс] // 2021. № 2 (19)
 - 2 Актуальные проблемы суицидологии. Под ред. А.Г. Амбрумовой. Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР. - М., 1981.
 - 3 «Ранняя диагностики терапия депрессий – важнейшие факторы профилактики суицидов у подростков» М. Г. Усов.
 - 4 Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. С-Пб.: Союз, 1998. – 493 с.
 - 5 « Профилактика суицидального поведения» Л. И. Адамова.
- УДК 159.99**

КОПИНГ - ПОВЕДЕНИЕ В СИТУАЦИИ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА СТУДЕНТОВ

Куразова Алия Муратбековна
студент 2 курса, ОП 6В03103 – Психология,
Калижанова Альбина Арманкызы
студент 2 курса, ОП 6В03103 – Психология,
Международный Университет Астана,
Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель: Бекова Ж.К. к.п.н., доцент

В наше время копинг - поведение в ситуации экзаменационного стресса студентов описывается как век стресса. Стратегии борьбы с источниками стресса, с которыми мы сталкиваемся в жизни, влияют на физические, психические и социальные переменные. Одним из важных переломных моментов в жизни молодежи является студенческий период. В студенческой жизни достаточно высоки факторы стресса, возникающие как от окружающей среды, так и от периода молодёжи.

В наше время, происходит много изменений во всех сферах жизни из-за быстрого развития технологий. Во время этой ситуации люди часто испытывают противоречие между подчинением или борьбой. Это противоречие приводит нас к наиболее часто употребляемому нами понятию «стресс».

Трудности студентов вуза: некомфортно в университете, академические проблемы, социальные проблемы, не заботятся об уроках, не заводят друзей, чувствуют себя одинокими, не развивают отношения с преподавателями, потрясения в экономической и социальной жизни, плохо себя чувствуют, недовольство своими поступками, нерешительность перед лицом событий, нежелание и равнодушие, неравномерность в семейных и эмоциональных отношениях, чувство несчастья и неудовлетворенности.

Когда для правильных методов ищутся решения и подходящие решения найдены, проблемы и стресс, которые они объединяют, будут сведены к минимуму, и студент сможет повысить качество и эффективность, которые он получил от университетской жизни.

Слово «стресс» начало занимать свое место в области психологии.

Есть три причины, по которым стресс замечателен в области психологии.

Во-первых, он встречается во многих терминах, таких как тревога, напряжение, конфликт, эмоциональный срыв, тяжелые внешние условия, фрустрация, самоугроза, возбуждение и тому подобное.

Во-вторых, это давало возможность исследовать физиологические симптомы, вызванные пережитыми психологическими событиями [1].

Наконец, это желание исследовать различные эффекты, которые не исследовались.

Уровень подготовки студентов к профессиональной деятельности зависит от особенностей эмоциональной сферы, от умения студентов во время экзаменационной сессии достичь хороших результатов и добиться успеха.

Экзамен как стресс - фактор занимает одно из первых мест среди различных причин, в жизни студентов вызывающе психическое напряжение. Экзаменационный стресс является наиболее распространенным стрессом, который студенты испытывают естественным образом.

Уровень этого стресса среди учащихся старших классов средней школы сравнительно высок, поскольку этот этап является наиболее важным этапом образования не только в Казахстане, но и в других странах, поскольку он определяет будущий путь учащихся. В экзаменационный период студенты испытывают стрессовое состояние, порожденное как самими экзаменами, так и боязнью получить плохие оценки и заведомо провалиться. Повышенный уровень стресса в экзаменационный период оказывает сильное влияние на психическое и соматическое здоровье, работоспособность, показатели познавательных, эмоциональных и физиологических процессов.

Эту проблему необходимо учитывать не только из-за высокого процента учащихся, которые ею страдают, но и потому, что она негативно влияет на успеваемость и самооценку.

Изучая теоретические и экспериментальные исследования можно выявить, что для совладания со стрессом каждый человек использует собственные копинг-стратегии, которые основываются на его личном опыте психологических резервах, ресурсах.

Термин «копинг» впервые был использован в 1962г. Л.Мёрфи. Исследуя поведение детей дошкольного возраста по преодолению требований, выдвигаемых кризисами развития, автор выделил врожденные и приобретенные формы поведения индивида в процессе приспособления стрессовой ситуации.

Согласно определению Л.Мёрфи, термин «копинг» означает «некую попытку создать новую ситуацию, будь она угрожающей, опасной, ставящей в неловкое положение, или радостной и благоприятной».

Термин «копинг» при этом понимается как стремление индивида решить определенную проблему, которое с одной стороны, является врожденной манерой поведения, как рефлекс или инстинкт, а с другой-приобретенной, дифференцированной формой поведения, т.е. владение собой, сдержанность, склонность к чему-либо.

Фактически Л.Мёрфи уже на начальном этапе изучения копинга обратил внимание на его связь с индивидуально - типологическими особенностями личности и предыдущим опытом преодоления, а также выделил две составляющие копинг-механизма — когнитивную и поведенческую

Существует множество исследований концепции стресса. При анализе определений, данных понятию стресса, видно, что авторы в большинстве своем не находят четкого определения. Понятие стресса получает новые определения параллельно с условиями и изменениями. Если рассматривать стресс как процесс, он состоит из многих измерений, от того, как мы оцениваем события, наши мысли, эмоции и поведение.

На самом деле стресс — это то, как человек воспринимает эти эффекты окружающей среды. Человек анализирует события, с которыми он сталкивается, принимая во внимание множество факторов. Он придает смысл событиям, которые он пережил. В результате этих оценок и в зависимости от среды он испытывает или не испытывает стресс. Стратегии выживания обычно делятся на две категории:

1. Копинг с упором на проблему;
2. Копинг с акцентом на эмоции.

Копинг, который фокусируется на проблеме, является более активной стратегией и включает рациональные ответы, ориентированные на информацию и запланированные действия против источников стресса.

Копинг с концентрацией на эмоциях, помимо того, что это пассивная стратегия, включает в себя устранение эмоций, возникающих против источников стресса [1].

Стресс вызывается обменом между человеком и окружающей средой. Как можно понять из определений, стресс возникает из-за того, что личность и среда как-то несовместимы. Таким образом, несомненно, что индивидуальная целостность является сложной и разрушительной [3].

Стресс определяется как понятие, которое включает в себя как стимул, поведение, так и взаимодействие между ними. Стресс становится проблемой только тогда, когда он ниже или выше положительного уровня. В то время как человек с положительным уровнем стресса может поддерживать свою производительность на самом высоком уровне; Стресс, испытываемый при отрицательном уровне стресса, либо слишком мал, либо слишком велик.

В обоих случаях наблюдаются связанные со стрессом тревога, гнев, депрессия, нарушение сна, напряженность в отношениях, изменение аппетита и т.д. Другими словами, негативные симптомы, связанные со стрессом, могут иметь множество вредных последствий как для общего состояния здоровья, так и для работоспособности человека.

Психическое здоровье вузовской молодежи является одной из важных составляющих социального здоровья. Эти проблемы, которые вызывают стресс у студентов вузов, не обязательно являются проблемами, требующими от студентов вспоминать свои университетские годы как плохой процесс.

Интересной на наш взгляд представляется расширенная классификация копинга, которую предложили американский исследователь Кавер и его сотрудники. По их мнению, наиболее адаптивными копинг-стратегиями являются те, которые направлены непосредственно на разрешение проблемной ситуации. К таким копинг-стратегиям авторы отнесли следующие [4]:

- 1) активный копинг - активные действия по устранению источника стресса;
- 2) планирование - планирование своих действий в отношении сложившейся проблемной ситуации;
- 3) поиск активной общественной поддержки-поиск помощи, совета у своего социального окружения;
- 4) положительное истолкование и рост - оценка ситуации с точки зрения ее положительных сторон и отношение к ней как к одному из эпизодов своего жизненного опыта;
- 5) принятие - признание реальности ситуации;

Эти проблемы, вызывающие стресс у студентов вузов, не обязательно являются проблемами, требующими от студентов воспоминаний о своих студенческих годах как о плохом процессе. Когда для этих проблем будут найдены правильные методы и время, проблемы и стресс, которые они вызывают, студент смогут повысить качество, которого он / она достиг в университетской жизни. Способность студента решать проблемы,

возникающие в университетской жизни, и справляться со стрессом будет формироваться в зависимости от желания студента, его личностного строения и привычек и будет различаться от студента к студенту. Причины источника стресса, стрессоры делятся на две группы:

- 1) предсказуемые
- 2) неожиданные стрессовые факторы.

Предсказуемые факторы стресса — это цели и ожидания, которые невозможно реализовать, а также стрессы, которые могут возникнуть в деловой жизни.

Неожиданными факторами стресса являются потеря близкого человека/родственника, несчастный случай и травмы, стихийные бедствия [3].

Предсказуемые и неожиданные факторы стресса можно объяснить следующим образом. Серьезные изменения, которые человек испытывает внезапно и неожиданно, вызывают у него сильный шок. Неожиданные стрессовые факторы создают у человека больше толчков, так как это происходит неожиданно для человека. Поэтому справиться с этими факторами сложнее.

Ежедневные стрессы: это простое напряжение, возникающие в течение дня. Оно возникает перед лицом различных событий или из-за противоречивых целей отдельных лиц. Стресс возрастает, когда требования не выполняются или попытки предотвращаются. Пробки, беспорядки в доме, бюрократическая перегрузка, подгоревшая еда, плачущий ребенок и т. д. — обычное дело [2].

Источники физического стресса.

Источниками стресса в этой группе являются внешние факторы, воздействующие на организм человека, что также включает взаимодействие с окружающей средой человека и вызывает у него значительный стресс. Это негативное воздействие болезни на человека, среда, в которой он работает, сильная жара или холод, чрезмерный шум. Эти вызывающие стресс эффекты нарушают гомеостатический баланс организма и заставляют человека беспокоиться. Неординарные ситуации, с которыми сталкивается человек, являются для него стрессовым опытом и внезапно нарушают текущий баланс. В частности, землетрясение и подобные тяжелые стихийные бедствия будут рассматриваться как серьезный фактор стресса; задержка помощи после землетрясения, неполучение людьми равноценной помощи, потеря родственников и многие другие подобные события также считаются стрессорами.

Студенты университетов изо всех сил пытаются сделать более четкие и надежные шаги на будущее, однако они сталкиваются с неприятными процессами из-за отсутствия возможностей и ограниченной доступности

Симптомы стресса:

Первый этап борьбы со стрессом заключается в выявлении признаков его существования.

Стресс часто развивается медленно, поэтому его трудно заметить. Хотя воздействие стресса на каждого человека различно, оно имеет и некоторые общие аспекты. Признаки стресса, которые люди видят на себе, можно увидеть и у других. Многие люди могут распознать симптомы стресса и начать использовать методы борьбы со ним.

Симптомы стресса часто переплетаются. Поэтому он очень сложный и симптомы стресса проявляются не у всех одинаково. Но иногда симптомы стихают или исчезают, а на смену им приходят другие.

Существуют различные классификации симптомов стресса. Но в целом исследователи собрали стресс под тремя основными рубриками. Это физические, поведенческие и психологические симптомы.

Физиологическим симптомом, обычно наблюдаемым у людей, подверженных стрессу, является одышка. Одышка — это состояние, которое напрямую влияет на сердечно-сосудистые заболевания. Он может носить характер, приводящий к инфаркту и инсульту. Этот дискомфорт обычно прогрессирует бессимптомно, а сужение дыхания может начаться с раннего возраста. Считается, что причиной этого состояния являются сосуды, несущие кровь к сердцу, и незначительные травмы, возникающие во время транспортировки.

Преподаватели должны хорошо понимать реакцию студентов на стресс и иметь четкую и точную информацию о ситуациях, когда стресс повышает эффективность. Чувство усталости, вызванное стрессом, может вызывать снижение, как производительности человека, так и организации, жизненные риски в зависимости от характера задачи и косвенно влиять на социальное и семейное окружение человека.

Согласно исследованиям, студенты подвергаются сильному стрессу во время сессии. Уровень стресса в этот момент достигает до 80 %. Что является высоким показателем, чем в обычные дни.

Наиболее явные причины, которые способствуют возникновению стресса, являются учебная нагрузка и личная жизнь. Стресс связанный с учебой в первую очередь это нехватка времени и неуверенность в своих знаниях.

Основные приемы снятия стресса у студентов является вкусная еда и сон, отдых с друзьями и близкими.

Самым эффективным методом борьбы со стрессом на учебе относится. пересмотр и изменение своего отношения к происходящему, избавление от волнений по поводу экзамена, найти способ для выхода негатива.

Исходя из всего этого, мы пришли к выводу, что студенты должны иметь возможность быть активными в социальной сфере, и должны быть организованы мероприятия для поощрения студентов в этих областях. Они могут сосредоточиться на таких вопросах, как мысли и убеждения, которые могут привести к стрессу, влияние того, как вы интерпретируете события, влияние пищевых привычек и диеты, важность и преимущества занятий спортом. Услуги психологической поддержки могут быть предложены в

университетах для решения проблем и использования стратегий для эффективной борьбы со стрессом. Студентам может быть оказана поддержка путем создания консультационной службы для каждого факультета. Следует организовать новые общественные мероприятия и обогатить существующие мероприятия. Возможности для студентов иметь доступ к ресурсам, о которых у них может быть информация, должны быть улучшены, семинары и конференции должны часто организовываться по этим темам.

Список использованных источников:

1. Фолкман С. и Лазарус Р. С. «Копинг как посредник эмоций» 1988. -466-475 с.
2. Журнал личности и социальной психологии Гринберг, Дж. С. 1993. - 496 с.
3. Комплексное управление стрессом. USA: WCB, Brown&Benchmark Basim H.N. 2009. - 459 с.
4. «Стресс и две карьерные пары» Купер и Р. Пейн 1967. - 544 с

УДК 159.9: [377:004]

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Палагута Анна Сергеевна
студент 1 курса, ОП 6В03103 – Психология
Международный Университет Астана,
Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель: Бекова Ж. К. к.пс.н., доцент
Palagytaanna69@gmail.com

Начало 2020 года снова заставило весь мир обратиться к вопросу цифровизации образования. Этот интерес связан с внушительным научно-техническим прогрессом в цифровой области, а также с появлением вирусной инфекции «COVID-19», которую в кратчайшие сроки признали пандемией. В связи с данным событием многие страны, в том числе и Казахстан, объявили карантин и полную самоизоляцию. При самоизоляции не подразумеваются очные занятия в учебных заведениях. Адекватным ответом системы образования на происходящие изменения и возникающие проблемы является широкий переход на дистанционные, электронные, цифровые технологии. На рынке образовательных услуг увеличивается число самых различных онлайн-программ.

По словам эксперта Татьяны Проскураковой, Казахстан, являющийся лидером в Центральной Азии, несмотря на свои старания овладеть “цифрой”, все еще отстает от мирового уровня. Для наглядности Проскуракова привела статистические данные за 2018 год. 82% учащихся восьмых классов три года назад не владели даже базовыми навыками компьютерной грамотности. Пандемия Covid-19 подтолкнула страну к тому, чтобы ускорить этот процесс. Век новых технологий дает немалые возможности преобразования устаревших программ, подходов, методов, затрагивающих все сферы жизни человека. С каждым годом веяние новшеств все больше охватывает нашу жизнь.

Цифровизация образования носит весьма противоречивый характер: с одной стороны, цифровизация подрывает унаследованную из прошлого методическую основу школы, которая доказала свою эффективность, но с другой, порождает доступность информации в различных ее формах (не только в текстовой, но и звуковой, визуальной).

Если судить объективно, изменения в нашем мире, обуславливаются не только развитием технологий, но ещё и развитием самого общества. В настоящее время практически все представители обучающихся как в школах, так и в высших образовательных организациях, являются представителями так называемого поколения Z. Кто-то говорит, что к ним относятся люди родившиеся с 1991, 1995 или вовсе с 2001 года. Отличия «Z» от своих предшественников связаны в первую очередь с тем, что это первое в истории поколение, которое целиком сформировалось в информационную эпоху и не заставшее мир без сетевых технологий. В связи с этим его также называют Digital Natives или Net Generation.

Поколение Z, или по-другому «цифровые аборигены», «быстро обучаются и также быстро обрабатывают информацию, мгновенно могут переключаться с одного вида деятельности на другой, а также действовать в условиях многозадачности. Владение информацией и возможность ее поиска способствует формированию у молодежи уверенности в себе, в своих силах, формирует точку зрения» [1]. «Цифровые аборигены» предпочитают информационные ресурсы сети Интернет, которые являются для них одним из наиболее важных источников социокультурного развития. Очевидно, что объем и характер получаемой «Z» информации и особенности работы с ней определяют психологические особенности представителей нового поколения, требующие изменения подходов к их обучению. Как заключают В. И. Блинов, И. С. Сергеев и Е. Ю. Есенина, «существенный разрыв между доцифровым и цифровым поколениями — факт, который необходимо учитывать в образовании» [2].

Американский психолог Шерри Постник-Гудвин так характеризует детей и подростков «цифрового поколения»: «Они предпочитают текстовое сообщение разговору. Они общаются в сети – часто с друзьями, с которыми никогда не виделись. Они редко бывают на улице, если только родители не организуют их досуг. Они не представляют себе жизни без мобильных

телефонов. Они никогда не видели мира, в котором не было высоких технологий или терроризма. Компьютеры они предпочитают книгам и во всём стремятся к немедленным результатам. Они выросли в эпоху экономической депрессии, и от них всеми ожидается лишь одно – быть успешными. Большинство из них очень быстро взрослеют, ведя себя значительно старше своих лет» [3]. Действительно, учитывая две параллельные реальности, «Z» не видит разницы в формах коммуникации. Даже скорее наоборот, предпочтение отдает виртуальному общению в социальных сетях.

Отмеченные тенденции отражают общепризнанный сегодня переход к цифровому образованию. Однако оценки масштаба и конечных перспектив цифровизации в данной сфере существенно разнятся. На одном полюсе находится представление о цифровом образовании как своеобразном эрзаце, суррогате, которое, как и, например, цифровая медицина, занимает достаточно узкую нишу соответствующих услуг только для бедных, неспособных оплатить полноценное «живое» образование. На противоположном полюсе выдвигается тезис, высказываемый, в том числе, и на официальном уровне, о целесообразности перевода вообще всего образования в бакалавриате на дистанционный формат. Как представляется, оценка возможности и степени цифровизации в каждом конкретном случае должна основываться на учете ее психологических эффектов, анализ которых и является целью настоящего исследования [4].

С появлением цифровизации было проведено несколько исследований, посвящённых психологическим аспектам цифрового образования. Так, например, Тарасова Н. А. пришла к выводу, что «новые возможности, открывающиеся в сфере обучения и образования, несомненны и очевидны. Однако полученные приобретения сочетаются со значительными потерями» [5]. В процессе обобщения этой и других проведённых исследований, можно выделить и охарактеризовать положительные и отрицательные аспекты цифрового образования с психологической точки зрения.

Так, к основным плюсам нам хотелось бы отнести:

1. Стирание пространственных и временных ограничений в плане получения образования. Большая доступность образования, понимаемая и как упрощение получения его для жителей глубинки или работающих людей, и как снижение его стоимости [5;6];

2. Массовизация образования, снижение частоты социального исключения из глобальной системы информационных сетей и тем самым решение проблемы информационного и образовательного неравенства, предоставление широких возможностей самореализации вне зависимости от социального или имущественного статуса, места проживания и т. п. [6];

3. Персонализация обучения, индивидуализированность выбираемой образовательной траектории — каждый обучающийся сам может определять темп изучения дисциплины и порядок ее освоения. Возможность асинхронности взаимодействия между преподавателем и студентом, которая

позволяет обучающемуся выбрать наиболее удобное время для изучения материала и выполнения заданий [5;6];

4. Более высокая интенсивность и, соответственно, результативность образования, связанная с возможностью использования сетевого взаимодействия, мультимедийного контента, тренажеров, симуляторов и т. п. Обеспечение благоприятных условий для самораскрытия и развития индивидуальных психологических ресурсов обучающихся, навыков рефлексии, целеполагания, самостоятельного мышления, инициативности и ответственности за выполняемую работу [5];

5. Оперативность диагностической, оценочной, рекомендательно-корректирующей обратной связи в процессе выполнения учебных заданий, возможность включенного оценивания не только преподавателем, но и другими субъектами образовательного процесса, доступность и прозрачность информации о качестве и результативности учебных действий, выступающие существенным мотивирующим фактором [2].

На ряду с множеством плюсов цифровизации образования, многие исследователи выделяют минусы, как побочный эффект:

1. Существует реальный риск деградации речи, а вместе с ней и мышления. Так как оно совершается в речи, которая в цифровом обучении сокращается до нажатия пользователем на буквы клавиатуры компьютера.

2. В цифровом обучении доведён до абсурда известный принцип индивидуализации. И в традиционном обучении он должен пониматься не как изоляция одного обучающегося от другого, тем более от педагога, а как развитие индивидуальности каждого через других. Недаром Л.С. Выготский ввел понятие «зона ближайшего развития»: то, что может делать ученик в сотрудничестве с педагогом (и другими учащимися, добавлю я), то на следующем шаге своего развития он может сделать это самостоятельно [3].

3. Многие исследователи отмечают, что при всё возрастающем уровне цифровизации общества и системы образования от человека требуется не владение необходимыми для жизни и профессиональной деятельности знаниями, а получение доступа к компьютерной системе, где находится нужная информация. Другой пример: водители, которые постоянно пользуются навигатором при движении по улицам большого города теряют способность ориентировки в пространстве. Всё это приводит к деградации функции памяти человека, восприятия, воображения, чего-то ещё [3].

4. Нарушение социальных контактов, снижение возможностей установления межличностных отношений, уменьшение социального круга, общий «регресс личного общения» вследствие ограничения непосредственного контакта с другими обучающимися, что может способствовать появлению депрессии и одиночества [5].

5. Снижение доверия к достоверности получаемой информации, сомнение в истинности излагаемых фактов, рост критичности и нигилизма среди молодежи вследствие информационной полифонии, альтернативности

источников знания и множественности транслируемых смыслов, а также в результате неполучения обучающимися авторитетного мнения преподавателя.

Проанализировав полученную информацию из проведенного исследования, появляется возможность выделить ряд существенных социальных и психологических аспектов цифрового образования. К примеру, Игнатова Н.Ю. в своей монографии выделяет следующие наиболее важные аспекты, характерные для высшего образования в нынешнюю цифровую эпоху [4]:

1. Сокращение дистанции и ускорение взаимодействия между участниками образовательного процесса;

2. «Непривязанность» образования к какому-либо месту, формирование «диффузного», утратившего четкие границы, действительно дистанционного образования;

3. Децентрализация образовательных центров, уменьшение значимости прежнего деления на столичное и провинциальное образование;

4. Глобализация и интернационализация образования, усиление конкуренции между вузами, между странами за образовательные ресурсы [6].

Отмеченные социальные эффекты цифровизации образования закономерно приводят и к определенным психологическим последствиям для субъектов образовательного процесса. Особенно важным в этом плане является изменение пространственно-временных характеристик их межличностного взаимодействия, «обезличивание» и виртуализация общения, связанные с использованием электронной образовательной коммуникации. Разумеется, «цифровое образование не отменяет необходимости общения между обучающимся и преподавателем. Даже если мы считаем, что наши студенты — цифровые аборигены и могут научиться использовать цифровые технологии самостоятельно, это не означает, что они смогут учиться без педагога» [4;6].

Таким образом, психологические эффекты цифрового образования достаточно неоднозначны, что свидетельствует о существовании определенных границ в возможности его применения [4].

Современный киберсоциум, находясь в состоянии интенсивного развития, непрерывно совершенствуясь, становится предпосылкой для формирования общества нового типа. На современном этапе развития наук, в том числе о человеке и обществе, технологий производства, культуры (интеллектуальной, технологической, социальной, духовной, информационной) и самого образования, назрела необходимость перехода к практико-ориентированному типу непрерывного образования с опорой на фундаментальное содержание наук и на неисчерпаемые возможности человека как субъекта общего и профессионального развития, в том числе посредством использования огромных возможностей цифровых средств обучения.

На основании этого можно сказать, что использование инновационных технологий в образовательной деятельности является необходимым условием для подготовки высококачественных специалистов. При этом важно помнить,

что в ходе использования инновационных технологий возникают новые риски для общества. Безусловно, необходимо учитывать их специфику, представленную научным анализом и имеющимся опытом практического преобразования современной образовательной среды.

Список использованных источников:

1. Кулакова А. Б. Поколение Z: теоретический аспект [Электронный ресурс] // Вопросы территориального развития. 2018. № 2 (42)
2. Блинов В. И., Сергеев И. С., Есенина Е. Ю. Основные идеи дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения. М., 2019. 24 с.
3. Вербицкий А.А. / Цифровое обучение: проблемы, риски и перспективы / А.А. Вербицкий // Электронный научно-публицистический журнал "Номо Cyberus". - 2019. - №1(6)
4. Яницкий М.С. Психологические аспекты цифрового образования /. М.С. Яницкий // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2019. – № 13 (17)
5. Тарасова Н. А. Психологические аспекты электронного обучения: оптимизация эффективности учебного и самообразовательного процессов: дис. ... канд. психол. наук. Тверь, 2014. 163 с.
6. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху. Нижний Тагил, 2017. 128 с.

УДК 612.821

ВЛИЯНИЕ ЭПИГЕНЕТИКИ НА ПСИХИКУ ЧЕЛОВЕКА

Ратушняк Милана Петровна
студент 2 курса, ОП 6В03103 – Психология
Медиева Инкар Суханкызы
студент 2 курса, ОП 6В03103 – Психология
Международный университет Астана,
Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Бекова Ж.К., к.п.с.н., доцент

За последние 20 лет в нейробиологии произошел прорыв в биологии и медицине, который стал частью постгеномной революции, которые, к сожалению, никак не реализованы в нашей практической психологии, отсутствует научно – популярная литература на эту тему. Важность изучения

данной проблемы, главные открытия, которые будут полезны для понимания того, что происходит с генетическим фоном людей, и как оно меняет нашу психику очевидна.

Эпигенетика сейчас является новой отраслью науки и предоставляет новые возможности в практической и научной психологии, и таким образом эта тема особенно актуальна в современном мире и вносит значительный вклад в развитие социальной, дифференциальной и др. областей психологии.

ДНК – это генетика, а закрытие или открытие гены – это эпигенетика. Пример: бабушка курит, и у её внуков будет сахарный диабет. Только бабушка будет ругать свою дочь за то, что та неправильно воспитывает детей, хотя ответственность будет лежать на ней самой. Совсем недавнее открытие: те гены, которые спасли блокадников в вашем городе, предопределяют ожирение и сахарный диабет у их внуков. Происходит закрытие определенных генов, что ведёт к изменению поведения и к изменению функционирования организма.

Эпигенетика - раздел генетики. Эпигенетика изучает наследуемые изменения активности генов во время роста и деления клеток, изменения синтеза белков, вызванных механизмами, не изменяющими последовательность нуклеотидов в ДНК [1].

Эпигенетика – относительно новая наука, напрямую связанная с генетикой. Ее называют одним из наиболее важных биологических открытий с момента обнаружения ДНК. Раньше считалось, что набор генов, с которым мы рождаемся, необратимо определяет нашу жизнь. Однако теперь известно, что гены можно «включать» и «выключать», а также добиться их большей или меньшей экспрессии под воздействием различных факторов образа жизни.” [2].

Сейчас наука говорит нам о том, что и на яйцеклетке-предшественнице, и на сперматоците могут отпечатываться события, которые потенциально способны повлиять на будущие поколения. Поскольку сперматозоиды отца продолжают развиваться на всем протяжении подросткового и зрелого возрастов, они все это время остаются восприимчивыми к травмирующим импринтам¹ вплоть до момента вашего зачатия [3]. Если верить появляющимся исследованиям, вероятные последствия такого явления на удивление обширны.

Здесь сложный ген–взаимодействия с окружающей средой (или генотип–взаимодействия с окружающей средой, G×E) служат для увеличения количества возможных контактов между нейронами, поскольку они оттачивают свои взрослые синаптические свойства и возбудимость. Многие слабые связи формируются с различными нейрональными мишенями; впоследствии они подвергаются ремоделированию², при котором большинство связей исчезают, а несколько стабильных связей остаются. Эти структурные изменения (или пластичность) могут иметь решающее значение для развития зрелых нейронных сетей, которые поддерживают эмоциональное, когнитивное и социальное поведение. Генерация различных морфологических, физиологических и поведенческих результатов из одного

генома в ответ на изменения в окружающей среде формирует основу для “фенотипической пластичности”, которая является фундаментальной для того, как организмы справляются с изменениями окружающей среды, ориентируются в настоящем мире и решают будущие проблемы.

Задача психологии состояла в том, чтобы интегрировать результаты генетики и экологических (социальных, биологических, химических) факторов, включая качество привязанностей младенцев и матерей, в изучение личности и наше понимание возникновения психических заболеваний. Эти исследования показали, что общие вариации последовательности ДНК и редкие мутации составляют лишь небольшую часть (1% -2%) от общего риска наследования черт личности и психических расстройств [4]. Кроме того, исследования, которые пытались изучить механизмы и условия, при которых изменение последовательности ДНК влияет на развитие и функцию мозга, были запутаны сложными причинно-следственными связями. Большая неучтенная наследуемость черт личности и психического здоровья предполагает, что задействованы дополнительные молекулярные и клеточные механизмы.

Идентичные близнецы являются прекрасным примером эпигенетики. Хотя они имеют точно такую же ДНК, их уникальный жизненный опыт заставит некоторые гены (а не другие) выражать себя. Вот почему со временем идентичные близнецы начинают выглядеть и вести себя по-разному.

Вот еще один пример, приходилось ли вам наблюдать роение пчел? Момент, когда целая колония куда-то движется. И в самом сердце этого живого торнадо – королева улья.

Чем она заслужила такой статус?

Приглядитесь к ней повнимательнее. У пчелиной матки, как у настоящей манекенщицы, большой рост и длинные ноги. Она изящнее других, ее вытянутое брюшко не покрыто волосками. У пчелиной королевы и жало устроено не как у всех – она может использовать его много раз подряд, в отличие от рабочих пчел, которые после первого же раза погибают. Ведь ей нужно защищать себя от своеобразных дворцовых переворотов, устраиваемых молодыми королевами. Матка может жить годами, а жизнь многочисленных рабочих пчел длится всего несколько недель. А еще она откладывает тысячи яиц в день, в то время как обо всех ее насущных потребностях заботятся стерильные пчелы.

Да уж, матку никак не назовешь обычной пчелой.

Было бы логично предположить, что матки генетически отличаются от прочих пчел, ведь они очень непохожи на остальных обитателей улья. Но если разобраться получше и посмотреть на всю ситуацию на уровне ДНК, мы увидим, что тут отличий нет. И матка, и ее рабочие могут быть потомками одних и тех же родителей и иметь абсолютно одинаковую ДНК. Однако их поведение, анатомия и физиология при этом кардинально разные.

Почему? А потому что личинки маток питаются лучше.

Вот и вся причина. Еда меняет экспрессию генов⁴. В данном случае, определенные гены включаются и выключаются. Подобные механизмы регуляции называют эпигенетическими. Когда пчелиное семейство решает, что пришло время выбрать новую королеву, оно отбирает несколько личинок-счастливиц и буквально купает их в маточном молочке. Это особая субстанция, богатая белками и аминокислотами, которую выделяют специальные железы во рту молодых рабочих пчел. В самом начале всем личинкам дают маточное молочко. Но будущим рабочим пчелкам – недолго. Молодых же «принцесс» кормят им до тех пор, пока из них не выйдет новой «императрицы» голубых кровей. И та молодая матка, которая убьет всех своих сестер-претенденток, и становится в итоге королевой улья. Ее гены ничем не отличаются от генов сородичей [5].

Дарвин и Фрейд заходят в бар. Там на двух барных стульчиках сидят двое мышей-алкоголиков — мама и сын — и хлещут джин из двух наперстков.

Мама-мышь подымает глаза и говорит:

- Эй, гении, расскажите мне, как мой сын дошел до такого жалкого состояния?

- Плохая наследственность, — отвечает Дарвин.

- Плохая материнская забота, — говорит Фрейд.

Есть много научных тематик, призвавших на помощь эпигенетику для объяснения тех или иных механизмов. Об этом подробно написано на «Биомолекуле». Здесь же пойдет речь об эпигенетике поведения. Интерес к этой области возник десять лет назад, когда было показано, как забота о потомстве у крыс влияет на стрессоустойчивость этого потомства [6].

Забота о детях начинается у крыс сразу после родов — они уделяют своему потомству много времени, кормят и чистят малышей. Однако в популяции крыс существуют индивидуальные различия в материнском поведении — некоторые матери не уделяют достаточно внимания уходу за детенышами. Было замечено, что у заботливых матерей потомство вырастает значительно менее боязливым и лучше обучается, в то время как дети равнодушных мамаш оказываются тревожными и труднее поддаются обучению. Оказалось, что материнское поведение в самом начале жизни детенышей (а именно в первую неделю после рождения, когда детеныши наиболее уязвимы) оказывает влияние на силу ответа гипоталамо-гипофизарной-надпочечниковой системы на стресс.

Группа ученых из США и Канады решила изучить пары однояйцевых, «одинаковых», близнецов в возрасте от 5 лет и старше. Кроме абсолютно одинаковой ДНК было и еще одно условие. Все близнецы, принявшие участие в исследовании, до этого момента не подвергались насилию со стороны сверстников.

После нескольких лет терпеливого ожидания для дальнейших исследований отобрали только те пары близнецов, в которых лишь один имел негативный опыт общения с другими детьми. И вновь проверив эпигенетику

ребят, ученые обнаружили, что в 12 лет у таких пар возникло огромное количество эпигенетических различий, которых в пятилетнем возрасте не было и в помине. Причем в основном изменения появились у тех из близнецов, кто подвергался насилию. И это значит, что жертвы грубости и хулиганства страдают не только морально и физически. У них еще и заметно меняется работа их генов. А значит, меняется работа их генов. А значит, меняется и их жизнь. Причем эти изменения, возможно, передаются последующим поколениям.

Их интересовало, в чем будут заключаться не только генетические, но и психологические отличия между такими близнецами. Чтобы это проверить, ребятам предложили пройти серию тестов. Там в основном были ситуационные задачи, требующие говорить на публику и считать в уме. Ведь именно этих двух родов деятельности большинство людей стараются избегать, потому что они вызывают стресс. Оказалось, что у тех близнецов из пары, над которыми в детстве издевались сверстники (и последовали соответствующие эпигенетические изменения), значительно меньше повышался уровень кортизола, когда они оказывались в сложных или неприятных ситуациях. Так что пережитое насилие не только выключило им ген SERT, но и снизило выделение кортизола в ответ на стрессовые ситуации.

Однако в итоге эпигенетические изменения, снижающие выделения кортизола, могут приводить к серьезным психиатрическим проблемам. Например, спровоцировать депрессию или алкоголизм. И как бы пугающе это ни звучало, такие эпигенетические изменения, по всей видимости, могут передаваться потомкам.

Исследователи детского развития, например, Мариан Бакерманс-Краненбург и Маринус ван Эйзенорн из Нидерландов, проанализировали данные долгосрочных когортных исследований, где за одними и теми же людьми наблюдали в течение длительного времени (в данном случае с детства). Испытуемые регулярно сдавали кровь на анализ и проходили опросы. Эти исследования показали связь между генами участников и факторами окружающей среды, такими как условия ухода и родительская чуткость. Считается, что взаимодействие генов со средой может быть опосредованным через привязанность к матери или другому опекуну. Определенные генетические маркеры могут оказывать эффект на уровень различных химических веществ, воздействующих на мозг и поведение. Эти биологические предикторы поведения, однако, поддаются влиянию окружения, в котором растет ребенок. Например, исследование воспитанников интернатов показало, что и у детей, живущих в интернате, и у испытуемых из контрольной группы, которые росли в более благоприятной среде приемной семьи, одна и та же вариация гена повышала вероятность нарушения привязанности к родителям. Наоборот, у детей, воспитывающихся в одинаковом окружении, разные биологические особенности приводили к разным результатам. Однако, каждый ребенок индивидуален, и даже дети из

одинакового окружения и с похожими биологическими особенностями могут развиваться по-разному [7].

Однако все это не означает, что мы генетически запрограммированные автоматы, чье поведение жестко запрограммировано с рождения. У нас, конечно, есть врожденные предрасположенности, но они обеспечивают только основу для нашего поведения. На самом деле мы запрограммированы учиться на опыте - то есть как мы адаптируемся к нашим конкретным обстоятельствам и как возникают наши модели поведения. Но это происходит через изменения в нашей нейроанатомии, а не в наших паттернах экспрессии генов.

И эти структуры не являются фиксированными. Перемены по-прежнему возможны. Мы все еще можем контролировать свое поведение. Мы можем работать над тем, чтобы отменить и изменить наши привычки. Мы можем в какой-то степени превзойти наши собственные подсознательные наклонности. Это требует самосознания, дисциплины и усилий.

Также, мы можем порекомендовать пройти бесплатный открытый Интернет-курс по эпигенетике. Также мы рекомендуем добавить в ваш рацион больше шпината, так как шпинат дает нашему телу едва заметный, но очень важный сигнал. И тело начинает работать по-другому. Совсем как маточное молочко, направляющее развитие пчелы в другое русло. Так что да, по всей видимости, когда мы едим шпинат, мы меняем экспрессию наших генов.

Список использованных источников:

1. Анастасия Берестяная. Эпигеном: параллельная реальность внутри клетки // Наука и жизнь. — 2017. — № 8. — С. 69.
2. «Это началось не с тебя. Как мы наследуем негативные сценарии нашей семьи и как остановить их влияние» - Марк Уолинн (2016). С 569
3. Thomas Verny, MD, and Pamela Weintraub, Nurturing the Unborn Child: A Nine-Month Program for Soothing, Stimulating, and Communicating with Your Baby (e-book) (New York: Open Road Media, 2014), in the chapter “Why the Program Works.”
4. Dick, Riley, & Kendler, 2010; Gershon, Alliey-Rodriguez, & Liu, 2011
5. Sharon Moalem. Inheritance: How Our Genes Change Our Lives — and Our Lives Change Our Genes. 110-113
6. Ian C G Weaver, Nadia Cervoni, Frances A Champagne, Ana C D'Alessio, Shakti Sharma, et. al.. (2004). Epigenetic programming by maternal behavior. Nat Neurosci. 7, 847-854;
7. Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E. and Wall, S.N., 2015. Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation/ Psychology Press, 136-139/

БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ТЕЖЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейсеке Ақберді

4 курс студенті 6В01102 – Педагогика және психология ББ

Еуразия гуманитарлық институты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі - Муликова А. С., әлеуметтік ғылымдар магистрі,
аға оқытушы

mulikova2201@mail.ru

Қазіргі таңда инклюзивті білім беруді жаңғырту басым түрде білім, білік, дағдыны қалыптастыруға ашық қоғамның жаңа жағдайындағы өмірге қажетті тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеуге көшуді талап етуде. Білім берудің басым мақсаты сыртқы әлеммен дұрыс қарым-қатынас жасауға, әлеуметтік орта тарапынан қолдау көрсете отырып, тәрбиелеуге және мүмкіндігінше өзін-өзі дамытуға дайын тұлғаны қалыптастыруды көздейді. Бұл мақсат оқытудың әрбір кезеңінде оның өзіндік ерекшеліктер мен ішкі құндылықтарын ескере отырып нақтыланады. Кіші мектеп жасындағы балалардың білім берудегі дербестігіне, бастамасы мен жауапкершілігіне қол жеткізу үшін баланың бақылау-бағалау дербестігі, яғни өз іс-әрекетін өз бетінше қадағалау, туындайтын қиындықтардың себептерін анықтау және барынша түзету, бейімдеу қабілеті болып табылады. Бұл дағдыларды қалыптастыру үшін бақылау-бағалау іс-әрекетіне елеулі өзгерістер енгізу, оның мақсаттарын қайта қарауды көздейді.

Осы орайда, сөз етпекші отырған мәселеміз дамуы кешеуілдеген балалардың психологиялық денсаулығы әлеуметтік, биологиялық, рухани психикалық дамуына негізделген. Жас дамуының динамикасын анықтайтын маңызды фактор уақытылы, яғни ерте және мектепке дейінгі жаста ұйымдастырылған түзету-педагогикалық көмек болып табылады. Аталған ПДТ нұсқалары бар балалар мамандандырылған мектептерде немесе жаппай мектептердегі түзету топтарына жіберілуі мүмкін.

Жалпы "психикалық дамудың кідірісі" терминіне түсініктеме берген Г.Е. Сухарева оны құбылыс ретінде ең алдымен, психикалық дамудың баяу қарқынымен, жетілмегендігімен, танымдық іс-әрекеттің өрескел бұзылуымен, құрылымы мен сандық көрсеткіштері олигофрениядан өзгеше, өтемақы мен кері даму тенденциясымен сипатталатынын атап өтті [1,396 б.].

Д. Б. Эльконин пайымдауынша, психикалық дамудың тежелуі (ПДТ) жеке психикалық функциялар (есте сақтау, зейін, ойлау, эмоционалды-еріктік сала) белгілі бір жастағы қабылданған психологиялық нормалардан өз дамуында артта қалған кезде психикалық қалыпты қарқынының бұзылуы [2, 219 б.].

А. В. Петровский психикалық дамудың тежелуін тудыруы мүмкін себептерді төмендегідей атап өткен, олар:

1) мидың қалыпты және уақытылы жетілуіне кедергі келтіретін биологиялық себептер;

2) басқалармен қарым-қатынастың жетіспеушілігі, бұл баланың қоғамдық тәжірибені игеруінің кешеуілдеуін тудырады;

3) балаға қоғамдық тәжірибені қолдан келгенше "беруге", ішкі психикалық іс-әрекеттерді уақытылы қалыптастыруға мүмкіндік беретін, жасына сәйкес келетін толыққанды қызметтің болмауы;

4) психикалық дамуға кедергі келтіретін әлеуметтік депривация [3. 191 б.].

Жоғарыда келтірілген жіктеудің үш тобы айқын әлеуметтік-психологиялық сипатқа ие екенін көруге болады. Психикалық дамудың тежелуі жеке қолайсыз фактордың да, өзара әрекеттесу процесінде пайда болатын факторлардың жиынтығына байланысты болуы мүмкін. Қалай болғанда да, мектеп жасына дейінгі балалардағы ПДТ - адамның психикалық үдерістер жиынтығын қамтитын күрделі құбылыс.

Нейропсихикалық даму қарқынының бұзылуын қарастырған С.Ғаббасов оның ерте жаста (3 жасқа дейін) анықталуы мүмкіндігін қарастырған [4, 204 б.].

Мидың ерте органикалық зақымдануының салдары немесе орталық жүйке жүйесінің функционалды жетілмегендігі баланың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін қиындататын бірқатар ауытқуларды тудырады, нәтижесінде жоғары психикалық функциялардың одан әрі дамуы үшін толық негіз қалыптаспайды. Өмірдің бірінші жылында нейропсихикалық даму қарқынының бұзылу көрсеткіштері төмендегідей:

- индикативті реакциялардың әлсіз көрінуінде, көру және есту концентрациясы баяулауында көрінетін индикативті белсенділік пен болжамды зерттеу қызметіне қажеттіліктің төмендеуі;

- "жандану кешенінің" кешеуілдеуі, ересектермен эмоционалды қарым-қатынаста белсенділіктің болмауы;

- сөйлеуге дейінгі кезеңдегі былдырлаудың, алғашқы сөздердің кешігіп пайда болуы, ересектердің қимылдарына, бет-әлпетіне және интонациясына деген реакцияның жетілмеуі;

- статикалық (тепе-теңдікпен байланысты) және локомотивтік (қозғалу қабілеті) функциялар қалыптасуының баяу қарқыны;

- қол моторикасын және визуалды-моторлы үйлестіруді дамытудың кешігуі.

Психомоторлық және сөйлеу дамуының аталған кемшіліктерінің ауырлығы орталық жүйке жүйесінің зақымдану дәрежесіне байланысты. Бала дамуындағы аталмыш мәселе, кей жағдайда қолайсыз әлеуметтік жағдайда тәрбиеленгенде, ерте сенсорлық және эмоционалды депрессиямен күрделене түсуі мүмкін.

ПДТ бар балалардың қалыпты дамып келе жатқанын құрдастарынан артта қалуын психолог-зерттеушілер В.И. Лубовский, Л.И. Переслени, И. Ю. Кулагина, Т.Д. Пускаева олардың ойлау процестерін талдау кезінде байқалатынын зерделеген. Артта қалу барлық негізгі ойлау операцияларының қалыптасуының жеткіліксіз жоғары деңгейімен сипатталады: талдау, жалпылау, абстракция, ауыстыру (Т.П. Артемьев, Т. А. Фотекова, Л.В. Кузнецова, Л. И. Переслени) [4-6].

Жалпы оқу қабілетінің қалыптасу деңгейлерін баланың интеллектуалды даму деңгейімен байланыстырған У. Ульяненкова сонымен қатар, ПДТ бар балаларда гиперактивтілік, импульсивтілік синдромдарының көрінісі, мазасыздық пен агрессия деңгейінің жоғарылауы байқалатынын айтады [5, 96 б.]. С. Г. Шевченко ПДТ бар балалардың сөйлеу дамуының ерекшеліктерін зерттей отырып, мұндай балалардағы сөйлеу ақаулары танымдық іс-әрекеттің жеткіліксіз қалыптасуы аясында айқын көрінеді деп есептейді [6].

ПДТ бар балаларда мотор сферасының дамуында ауытқулар байқалады: қозғалыстардың ерікті реттелуінің бұзылуы, еріксіз қозғалыстардың үйлестірілмеуі және анықтығы, ауысу және автоматтандыру қиындықтары бойынша бұл санаттағы балаларда қол мен саусақтар моторикасы ең көп зардап шегеді. Ауытқулар оқу іс-әрекетінде белгілі бір қиындықтар туғызады, әсіресе жазу, сурет салу және қол еңбегі дағдыларын игеруге теріс әсер етеді.

Қарастырылып отырған балалар санатының психикалық даму ерекшеліктерін талдау келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кіші мектеп жасындағы ПДТ бар балаларда жалпы және әсіресе ұсақ моториканың дамуында артта қалушылық байқалады. Негізінен қозғалыс техникасы мен қозғалтқыш қасиеттері (жылдамдық, ептілік, күш, дәлдік, үйлестіру) зардап шегеді, психомоториканың кемшіліктері анықталады. Өзіне-өзі қызмет көрсету дағдылары, бейнелеу іс-әрекетінде, модельдеуде, аппликацияда, құрастыруда техникалық дағдылар нашар қалыптасқан. Көптеген балалар қарындашты, щетканы қалай дұрыс ұстау керектігін білмейді, қысым күшін реттемейді, қайшыларды қолдану қиынға соғады. ПДТ бар балаларда моториканың өрескел бұзылуы жоқ, бірақ физикалық және даму деңгейі қалыпты дамып келе жатқан құрдастарға қарағанда төмен, графомоторлық дағдыларды қалыптастыру қиын.

Жоғарыда аталған балалар категориясымен түзету-педагогикалық процесті құрудағы қиындықтар құрамы жағынан полиморфты және гетерогенді болуымен байланысты. Әр баланың білім алу қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін анықтау үшін кешенді, әрі терең диагностикалық жүйелі жұмыстар қажет. Балалардың осы санатын оқыту және тәрбиелеу процесі тек тереңдетілген психологиялық-педагогикалық тексеру нәтижелерін ескере отырып құрылған жағдайда ғана тиімді болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сухарева, Г.Е. Том 3 : Клиника олигофрении : Клинические лекции по психиатрии детского возраста : в 3 томах / Г.Е. Сухарева. – Москва : Медицина, 1995.
2. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин; ред.-сост. Б. Д. Эльконин. — 4-е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 384 с.
3. Петровский А. В. Педагогикалық және жас ерекшелік психологиясы /А.В.Петровский. - Алматы, Білім, 1997. - 147 б.
4. Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері: монография /С. Ғаббасов. – Алматы.- 1998. - 210 б.
5. Ульенкова У.В. Дети с задержкой психического развития [Текст] / У.В. Ульенкова. Н. Новгород, 2004. - 230 с.
6. Шевченко С.Г. Коррекционно-развивающее обучение: Организационно-педагогические аспекты: Метод, пособие для учителей классов коррекционно-развивающего обучения [Текст] / С.Г Шевченко - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2009. - 136 с.

ӘОЖ 159.9.07

ГАДЖЕТТЕР МЕН ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНЕ ТӘУЕЛДІЛІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Станкулова Аружан Азаматқызы
6В03103 Психология ББ 2 курс студенті
Астана Халықаралық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Сапарова Г. Т. әлеуметтік ғылымдарының магистрі
Stankulovaa@mail.ru

Ең алғашқы әлеуметтік желі 200 мың жыл бұрын адамдардың тасқа сурет салуы арқылы бір-бірімен хабар алмасуынан туындады Бұл әлемдегі алғашқы Instagram болды десек те болады. Жазуды меңгерген адамдар хабаршылар мен көгершіндердің көмегімен хат алмаса бастады. Алайда оны күту тым көп уақытты алатын еді. Енді бұл операция ұялы телефон экранын бір рет басу арқылы орындалады. Сіз көптеген мысалдар келтіре аласыз және ұқсастықтар жасай аласыз, бірақ барлық әрекеттердің мақсаты бір нәтижеге жеткізіледі, бұл жайлылық.

Бастапқыда әлеуметтік желілерді құру идеясының өзі айтарлықтай қашықтықта орналасқан адамдарды біріктіруге бағытталған. Барлық адамдармен маңызды ақпарат алмасу, шығармашылық және ғылыми адамдарды жаңа ашылулар үшін біріктіру. Нәтижесінде біздің көретініміз

мысықтар, күлкілі суреттер және пайдасыз ақпарат. Қарым-қатынастың күрделілігінің салдары ретінде дүниеге келген әлеуметтік желілер ақпараттың шамадан тыс көп болуы мен орташа мүмкіндіктердің берілуіне байланысты уақыт өте келе 21-ғасырдың дертіне айналды. Сондықтан біз панацеяның орнына паллиативтік көмекті қолданамыз [1].

Қазіргі уақытта эволюцияның барлық кезеңдерінен өтіп, әлеуметтік желілер күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Ең алдымен көзімізді аша салысымен біз телефонды қолға алып, хабарландыруларды айналдыра бастаймыз, WhatsApp-тан Twitter-ге дейінгі барлық әлеуметтік желілерді тексереміз, оған кем дегенде бірнеше минут бөлеміз, атақты жұптың жаңа некесі немесе ажырасуы туралы ақпаратты алғаннан кейін келесі әрекеттерді есте сақтауға тырысамыз. Осылайша, күннің төрттен біріне жетпей, санамыз бен басымызды қоқыспен толтырып тастаймыз. Сонымен, біз күн өткен сайын ойлау қабілетімізді байқамай ақырындап жоғалтып жатырмыз, себебі әлеуметтік желілер біз үшін бұл қызметті атқаруда. Біз бірте-бірте басқалардың ойларын өзіміздікі деп айта бастаймыз, соңғы iPhone-ның қажеттілігі туралы ойлана бастаймыз, шетелде түсірілген фотосуреттерді мақтан ету немесе сәнді атрибуттарды көрсету арқылы басқаларды қызғанышпен қуантатынымызды елестете бастаймыз [2].

Британдық KENT университетінің әлеуметтік ғалымдары осылайша әлеуметтік желілер депрессия мен психологиялық бұзылулар тудыратынын анықтады. Сондай-ақ, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, орташа есеппен еліміздің бір азаматы күніне жалпы әлеуметтік желілерге уақыт көлемінде 5 сағат жұмсайды. Адамдарда мидың белсенділігі төмендейді, жоғары табысы бар идеалды атақты адамдардың фонында кемшілік кешендері пайда болады. Бұның барлығы адам денсаулығына кері әсерін беретіні хақ [3].

Адамзат радиобайланысты ашқаннан бері магниттік толқындардың қауіптілігі туралы сұрақ туындады. Оның зиянын зерттеуде көп жұмыстар атқарылды.

Осы тақырып аясында 16-30 жас аралығындағы еліміздің азаматтары арасында сауалнама жүргіздік (1-сурет). Сауалнамаға 37 адам қатысты. Сауалнама төмендегідей сұрақтардан құралды:

1. Сіз әлеуметтік желілерде барсыз ба? Бар болсаңыз қандай?
2. Әлеуметтік желідерде күніне қанша уақыт өткізесіз?
3. Адамдармен кездесу барысында ұялы телефонға қаншалықты көп көңіл аударасыз?
4. 1-жылға әлеуметтік желіден бас тарта алар ма едіңіз?

Жалпы экспериментке қатысқан 37 респонденттің барлығы, 100%-ы «Сіз әлеуметтік желілерде барсыз ба? Бар болсаңыз қандай?» - деген 1-сұрақ бойынша өздерінің қандайда бір әлеуметтік желілерде отыратынын айтты. Респонденттерді жастары бойынша жіктеу қарастыратын болсақ, 17-30 жастағылар «Instagam», «TikTok» желілерін жиі қолданса, 30-50 жастағы қатысушылар арасында «WhatsApp», «FaceBook» желілері жоғары сұранысқа ие екенін анықтадық.

«Әлеуметтік желідерде күніне қанша уақыт өткізесіз?» - деген 2-сұраққа берген жауаптары бойынша респонденттерті 3 санатқа жітей аламыз. 1-санаттағы респонденттер саны 5, ол қатысушылардың 14%-ы, олар әлеуметтік желіге бір күнде нақты уақыт жұмсамайды, тек қажет болған жағдайда ғана, жұмыс бабымен уақыт өткізетіндер. Ал респонденттердің 2-санаты, әлеуметтік желіде күніне 2 сағат және одан көп жұмсайтын қатысушылар, олардың саны 18. Қатысушылардың 3-санаты әлеуметтік желілерде 4 сағаттан көп уақыт жұмсайтындар. Олар қатысушылардың 38 %-ын (14 респондент) құрайды.

«Адамдармен кездесу барысында ұялы телефонға қаншалықты көп көңіл аударасыз?» - деген 3-сұрақ бойынша қатысушылардың 25 66%-ы кездескен жандарына, отырған ортасына байланысты екенін айтса, қалған 12 қатысушы, 32%-ы, үнемі алаңдайтынын жеткізді.

«1-жылға әлеуметтік желіден бас тарта алар ма едіңіз?» - 4-сұрақ бойынша респонденттердің барлығы да 1-жылға әлеуметтік желіден бас тарту – өте ұзақ екенін және ол уақыт бірнеше ай болса бас тарта алатындарын айтты.

Сурет 1. Эксперимент барысы

Осылайша, біздің қоғамымызда гаджеттер мен әлеуметтік желілерге тәуелділіктің белгілі бір деңгейі бар деп айта аламыз. Және де қоғамды әлеуметтік желіні пайдалы іс-әрекеттер үшін қолдануға, тайм-менеджментке кері әсер етпейтіндей аз уақыт бөлуге, интернет арқылы құнды ақпараттарды алып, қажетсізін филтрлеуге көмектесетін цифрлық сауаттылықты арттыруға шақырамыз.

Қазіргі уақытта дүниежүзілік интернет желісі – бұл адамның өмірінің осы кезеңінде жоқ пайдалы білім, таныстар, дағдыларды игерудің барлық мүмкіндігі. Желілерде ақша табудың көптеген нұсқалары бар. Мұның бәрі

бізге көмектесе. Адамның қай жерде және қай уақытта болғанына қарамастан (достармен бірге, үйде жалғыз болу немесе туыстарына бару), ол смартфон, планшет немесе компьютер болсын, өзінің гаджеттері арқылы бір бірімен байланыса да алады.

Шынайы әлемде адамдардың көпшілігі виртуалды шындыққа бой алдырады. Интернетке тәуелділіктің ең көп таралған түрі – бұл ойындар, өзгенің өмірін бақылау.

Көптеген адамдар алкогольмен, нашақорлықпен және темекі шегумен ғана күреседі деп ойлайды, және де интернетті мұндай тәуелділікке жатқызбайды, оны тек бос уақытында жағымды ойын-сауықпен уақыт өткізу деп санайды [4].

Егер адам телефонды үнемі өзімен бірге ұстаса (оны қолынан шығармай, қалтасында ұстаса), мезгіл-мезгіл қарап, тексеріп, оның аппараты шығарған кез-келген дыбысқа сүйеніп, бұл адам тәуелді деп сенімді түрде айтуға болады. Бұл жағдайда өзіңді бақылау өте қиын. Сонымен қатар, осы тәуелділіктен көзіміз зардап шегеді (шаршау және көру қабілетінің жоғалуы), арқа (дұрыс емес, бір қалыпта бірнеше сағат отыру – радикулитке дейін) және т.б [5].

Интернетке тәуелділікті кез-келген уақытта жоюға болады және жою қажет. Ол үшін желілерде өткізілетін уақытты шектеп, виртуалдылықты ауыстыру арқылы нақты әлемдегі уақытты көбейту керек: қарым-қатынас, кездесулер, істер, жұмыс, хобби және хобби, тамақ дайындау, спорт және тіпті кішкентай үй жануарларын сатып алу.

Біз ұялы телефондарды пайдаланудағы зиянның негізгі мәселелерін кішкентайдан үлкенге дейін тізіп, көптеген тармақтарды тізіп бере аламыз, бірақ ең аландататыны – тәуелділік. Кейде күннің көбірек уақытын виртуалды параллельде өткізіп, біз назар аударуды және айналамыздағы шындықты байқауды тоқтатамыз. Жайлылық біздің ойлау, әрекет ету қабілетімізді, қарапайым инстинктімізді жоюда. Қарнымыз ашқанда тамаққа тапсырыс береміз, А нүктесінен В нүктесіне жету керек кезде таксиге тапсырыс береміз, тоңазытқыш бұзылған, сантехник шақырамыз, егер жөндеу мүмкін болмаса, жаңасына тапсырыс береміз. Жоғарыда айтылған заттар соншалықты жаман және қорқынышты емес, егер де сіз осының барлығының шектен тыс қолданбай өлшеуін білсеңіз. Интернеттегі хат алмасуға қарағанда, тікелей байланысқа көбірек уақыт бөліңіз. Әлеуметтік желі кестесін орнатуды үйреніңіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Садыгова Т. С. Социально-психологические функции социальных сетей // Вектор науки ТГУ. - 2012. - №3 (10). - С. 192-194.

2. История социальных сетей.

URL:http://budiansky.ru/view_page.php?page=82&ID=5Бабаева Ю. Д., Войскунский А. Е.,

3. Смылова О. В. Интернет: воздействие на личность // Гуманитарные исследования в Интернете. М.: Можайск-Терра, 2000.

4. Давиденко Н.В. Программа психологической коррекции Интернет-зависимого поведения с использованием методов когнитивной психотерапии / Н.В. Давиденко, М.М. Аكوпова. // Актуальные проблемы психол. знания. – 2010. - № 3. - С. 62-66.

5. Чума XXI века - интернет-зависимость // Журн. практ. психолога. – 2010. - № 6. - С. 143-149.

ӘОЖ 37.015.31

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Талғатқызы Дана

1 курс студенті, 6В01101 – Педагогика және психология ББ

Астана Халықаралық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – Қасымбекова Г. К., педагогика және психология
ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

gaukhar.65@mail.ru

Білім беру саласындағы психологиялық қызмет жалпы білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Білім беру жүйесінде психологиялық қызмет мәселесі бойынша теориялар мен тәжірибелердің талдау сұрақтары қазірге дейін психологтардың еңбектерінде қарастырылып келеді. Қазақстандағы психологиялық қызмет жайлы зерттеулер республикалық баспасөзде және жеке туындыларда жарияланғанымен, әлі де мектеп, мектепке дейінгі мекемелерде аса қатты қолға алына қойған жоқ. Мәселен, жас балалардың күйзеліске, агрессияға, суицидке тез бой алдыру жайттары осыған дәлел болмақ. Аталған мәселелердің алдын алу мақсатында, алғаш рет жалпы білім беру жүйесінде психологиялық қызмет көрсету саласының іс жүзінде қолданылуы шетелдік тәжірибеден бастау алады. Ол, әсіресе, Америка психологтарының зерттеулерімен байланысты. Мектептегі психологиялық қызметтің негізгі міндеті арнайы бағдарламалар бойынша оқытылатын балаларды таңдауға арналған өлшеулер және тестілеу болды. Америка мектептерінде тестілеудің кең тәжірибесі ең алдымен ақыл-ой дарындылығының коэффициентін (IQ) анықтауға арналған тестер «гайденс» қызметінің дамуына негіз болды. Бұл тесттердің көмегімен балалардың ақыл-ой дәрежелері анықталып, қандай психологиялық көмекті қажет ететіндіктерін аңғарған [1.39-586.].

Мектептегі психологиялық қызметтің дамуына XX-ғасырдың 60-жылдардағы мектеп психологтерінің кәсіби ұжымының құрылуы және 1973 жылы Ұлыбританияның маңызды әкімшілік орталықтарының бірі Уэльсте өткен конференцияның ықпалы мол болды. Конференцияда мектеп психологиялық қызметінің міндеті мен рөлі этикалық және заңдық негіздері, мектеп психологының кәсіби мәселесі, мектеп психологының оқыту бағдарламасының мазмұны және т.б. сұрақтар қарастырылды [2.236.].

Кейіннен, 1980 жылы АҚШ-та мектеп психологтерінің ұлттық ассоциациясы ұйымдастырылып, психологиялық қызметтің мынадай деңгейлері көрсетілді.

Бірінші деңгей – арнайы оқытуды талап ететін оқушыларды тестілеу негізінде анықтау.

Екінші деңгей – арнайы оқытуды қажет ететін айқын оқу және мінез-құлық мәселелері бар оқушыларға бағытталады.

Үшінші деңгей – барлық оқушылар мен мектеп қызметкерлеріне психологиялық даму мәселелері бойынша психологиялық көмек көрсетіледі. Аталған ассоциациялардың көмегімен гипербелсенді, зейіні, сөйлеуі бұзылған, жеке бас, отбасысында шешілмеген мәселелері бар, мүмкіндіктері шектеулі, ақаулары бар балалармен жұмыс жүргізу басты назарға алынды [2.39-41б.].

Қазіргі таңда, психологиялық қызмет әлеуметтік ортаның барлық салаларында кеңінен тарап келе жатыр. Әлеуметтік орталарда бұл ұғымды жиі естігенімізбен, оның анықтамасын, мазмұнын көп адамдар түсіне қоймайды. Жалпы психологиялық қызмет дегеніміз не? Психологиялық қызметтің нақты анықтамасы жоқ, оның міндеттері мен оларды шешу жолдарын көрсететін екі жалпы анықтама бар. Біріншіден, психологиялық қызмет – бұл әртүрлі әлеуметтік салаларға психологиялық қолдау көрсету: денсаулық сақтау, білім беру, өндіріс, яғни психологиялық қызметтердің ерекше саласын құру. Нақтырақ айтқанда, "психологиялық қызмет" термині практикалық психологияның барлық саласын қамтиды. Екіншіден, психологиялық қызмет деп оған мұқтаж адамдарға білікті психологиялық көмек көрсетуге арналған әртүрлі әлеуметтік институттар мен ұйымдарда құрылған арнайы мекемелер жүйесін айтамыз. Білім беру жүйесінде, оның ішінде орта мектепте, осы қызметті ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері мен қиыншылықтары сан түрлі [3.47-58б.].

Білім беру жүйесінде психологиялық қызметтің негізгі мақсаты – балалардың психикалық және психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету [4]. Психологиялық денсаулық негізі онтогенездің барлық кезеңдерінде баланың толық психикалық дамуы болып табылады. Оның ішінде, баланың рухани дамуын, ішкі жайлылық, ішкі әлеміне назар аударуын, оның сезімдері мен қобалжуларын, қызығушылықтарын, өзіне, отбасына, жақындарына деген қарым-қатынасын атап айтуға болады. Аталмыш фактілерді негізге ала отырып, психологиялық қызметтің бірнеше негізгі міндеттері анықталады. Олар:

1. Балалармен жұмыс жасаған сәтте әр жастағы даму мүмкіндіктерін іске асыру.

2. Балалардың жеке ерекшеліктерін дамыту – қызығушылықтар, қабілеттер, бейімділіктер, сезімдер, қарым-қатынастар, өмір жоспарлары және т. б.

3. Баланың дамуына қолайлы психологиялық климат құру.

4. Балаларға да, олардың ата-аналарына да, тәрбиешілеріне де уақтылы психологиялық көмек пен қолдау көрсету.

Байқап отырғанымыздай, білім беру жүйесінде педагогикалық қызмет құрылымына қатысушыларға педагогикалық ұжым, ата-ана, мектепшілік ұйымдар жатады. Себебі, балаларға көрсетілген психологиялық қызметтің сапалы болуы айналасын қоршаған адамдарға да байланысты. Осыған сәйкес мектеп ұжымы қызметкерлеріне, ата-аналарға қызмет көрсету негізгі мақсат-міндеттер қатарына кіреді. Осылайша, өмірімізге психологиялық қызметтің енуінің арқасында адамдар онтогенездік даму сатысында болатын өзгерістерге төтеп бере алады [5.786.].

Психологиялық қызметтің дамуына үлестерін қосқан тұлғалар көп болды. Соның ішінде, әсіресе, психолог ғалымдар Г.С.Абрамова, Ю.Е.Алешина, А.А.Бодалев, Г.В.Бурменская, И.В.Дубровина, В.Н.Карандашев, А.Г.Лидерс, Е.И.Рогов, В.В.Столин кеңестік дәуірдегі және одан кейінгі уақыттағы психологиялық қызмет және оның бағыттарының бірі психологиялық кеңес берудің мазмұнын анықтап беруде үлкен үлестерін қосқан болатын. Әсіресе, қазіргі күнге дейін психологтар И.В.Дубровина мен Л.И.Прихожан жасаған «Положение о школьной психологической службе» деген еңбекке сүйене отырып көптеген мәселелердің мән-мағынасын ашып алуға мүмкіндік алып отыр. Қазіргі таңда аталмыш еңбекті С.Х.Бектенғалиева, Н.Қ.Ядгарованың «Бала бақшадағы психологиялық қызметті ұйымдастыру» әдістемелік құралы Л.К.Көмекбаеваның «Психологиялық қызметті ұйымдастыру», Т.Р.Нұрмұхамбетова «Тәжірибелік психология», Сұлтанова Ғ.Т. «Мектеп психологының жұмыс кітабы» әдістемелік көмекші құралдары толықтыруға мүмкіндік жасап жатыр. Бұл дегеніміз, психологиялық қызметтің кеңестік дәуірбен салыстырғанда біздің елімізде де дамып, қанат жайып келе жатқандығын білдіреді [5.896.].

Қазақстанның және әлемнің көптеген басқа мемлекеттерінің білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет ғылыми және психологиялық ғылымды қатар ала отырып, балаларды тәрбиелеу бағытында жұмыс істейді. Бұл салада педагог, психолог мамандарының үлкен жұмыстар атқарады. Олар баланың өмірімен байланысты мәселелерді, әсіресе, туылған сәттен бастап, кем дегенде мектепті бітіргенге дейін аралықтағы қиыншылықтарды шешуге қатысады. Сонымен қатар, балалардың психологиялық даму қорларын уақытылы анықтауда және оларды оқыту мен тәрбиелеуде психологиялық қызметке жүгінеміз. Мысалы, құрдастарынан артта қалған көптеген балалармен жұмыс жасау кезінде психолог дамудың кешігу себептерін уақытында анықтап, жоюы керек, ауытқуды жеңу психолог күзіреттілігінде. Сондай-ақ, дарынды

балалармен жұмыс жасау кезінде де психологтың алдында бейімділікті ерте анықтау және оларды жоғары дамыған қабілеттерге айналдыру міндеті тұрады [4.91б.]

Оқу орнында жұмыс істейтін практикалық психолог әртүрлі балалар мекемелерінде қолданылатын балаларды оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен әдістерін ғылыми-психологиялық тұрғыдан бағалап, әртүрлі жастағы балалардың дамуы туралы ғылыми деректерді ескере отырып, оларды жетілдіру бойынша ұсыныстар беруі керек. Осындай сараптамалардың көмегімен, баланың қандай психологиялық қызметті қажет ететінін, оның дамуында қандай өзгешіліктер бар екендігі жайлы ақпараттар алуға болады [3.91-104б.].

Сурет 1. Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет функциялары

Кесте 1. Білім берудің психологиялық қызметі жұмысының негізгі бағыттары

Өзекті бағыт	Профилактикалық бағыт	Перспективалы бағыт
Тәрбие мен оқыту бойынша, психикалық тұрғыда балалардың дамуында ауытқушылықтары болады. Әсіресе олардың мінез-құлық, қарым-қатынас, жеке тұлға болып қалыптасу барысындағы мәселелерді шешу бойынша. Қазіргі уақытта балабақшаларда, мектептерде, гимназияларда,	Психологиялық қызметтің өте маңызды бағыты. Бұл бағытта психолог кәсіби білім мен тәжірибеге сүйене отырып, баланың психикалық және жеке дамуындағы мүмкін болатын қолайсыздықты болдырмау, осы даму үшін мүмкіндігінше қолайлы психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау	Әр баланың даралығын дамытуға бағытталған. Даралық – бұл жеке-жеке адамның психологиялық ерекшелігі. Оның ерекшелігі барлық қасиеттері мен қатынастарында (Б.Г. Ананьев). Бұл бағыт баланың жеке басының даму мүмкіндіктерінің байлығы туралы теориялық ұстанымды жүзеге асырады және оның уақытылы және

лицейлерде және басқа да білім беру мекемелерінде мұндай проблемалар көп, сондықтан балаларға, оқушыларға, тәрбиешілерге, мұғалімдерге, ата-аналарға нақты көмек көрсету бүгінгі күннің маңызды міндеті болып табылады.	бойынша жұмыс жүргізуі. Бұл жұмыстың басты қиындығы-мұғалімдердің, ата-аналардың, жалпы қоғамның оның қажеттілігін түсінуге психологиялық тұрғыдан дайын еместігі.	толық психикалық және жеке дамуына бағытталған.
---	--	---

Жалпы алғанда, психологиялық қызметтің басты мақсатын академик В.В.Краевскийдің сөзімен түйіндесек: «Жанашырлық танытуға қабілетті, еркін гуманистік бағдарланған таңдауға, жеке зияткерлік күш-жігерге және саяси, экономикалық, кәсіби және мәдени өмірдегі тәуелсіз құзыретті және жауапты әрекетке дайын, өзін және басқаларды құрметтейтін, басқа мәдениеттер мен ұлттардың идеяларына шыдамды, пікірлерде тәуелсіз және басқа пікірлер мен күтпеген ойлар үшін ашық адамның қалыптасуына ықпал ету», - деп түсіндірген. Академиктің ойы психологиялық қызмет мақсатының іргетасы іспетті. Не дегенмен адамның дұрыс қалыптасуы ерте кезден бүгінгі таңға дейін өзекті мәселелердің бірі болып табылады [7.123-1386.].

Адамның дамуы біркелкі жүретін үдеріс емес. Оған оның жас ерекшелігі, қоршаған ортасы, табиғи факторлары әсер етеді. Соған байланысты психологиялық қызмет міндеттері баланың дамуы мен жасының өсуіне орай бірнеше сатыларға бөлінеді. Олар: мектепке дейінгі кезең (3-6 жас), бастауыш мектеп (6-11 жас), орта мектеп (11-15 жас), жоғарғы мектеп (15-18 жас).

Мектепке дейінгі кезең – сенсорлы сфера, сөздік қор, қиялдың дамуы, мектепке дайындықтың қамтамасыз етілуі сынды әрекеттерді қамтиды. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер біздің қоғамды алаңдататын бірқатар мәселелерге әкеп соқтырды. Қазіргі уақытта, Қазақстандағы ғылыми психологтардың зерттеулері бойынша, кіші мектеп жасындағы балалардың 40%-ына дейін ағзаның бейімдеу жүйелерінің бұзылу деңгейі жоғары.

Бастауыш мектеп кезеңі – мектепте оқуға дайындығын анықтау, мектепке бейімделуін қамтамасыз ету, оқу мотивациясын қалыптастыру, өз бетіншілік пен өзін-өзі ұйымдастырушылық, шығармашылық қасиеттерін дамыту. Бастауыш сынып оқушыларының жартысындағы иммундық жүйе шамадан тыс жүктеме және бейімделу режимінде жұмыс істейді. Соңғы 10 жыл ішінде бастауыш мектепте мектеп проблемаларына байланысты өзін төмен және сенімсіз сезінетін балалар саны бірнеше есе өсті. Мұның бәрі басқа себептермен қатар, проблемалық балалар мен жасөспірімдердің болжамды

өсуін білдіреді, олардың арасында суицидтік мінез-құлық проблемасы ерекше байқалады.

Орта мектеп кезеңі – негізгі мектепке ауысуды сүйемелдеу, оқудың жаңа шарттарына бейімделу, жеке, құнды-мағыналы шешімдерді шешуде өзін-өзі анықтау, дамытушылық жақтарына қолдау білдіру, жеке және әлеуметтік мәселелерін шешуге көмек беру, ата-анасымен, құрдастарымен конструктивті қатынас құруға көмек көрсету. Әр түрлі әлеуметтік институттар балалардың, жасөспірімдердің, жастардың мінез-құлқы мен қызметіне қойылатын талаптардың үйлесуі олардың әлеуметтік бағдарларының жоғалуына әкелетінін көрсеткен. Бұдан бөлек, олардың мінез-құлықтарында ауытқулар болған. Соның әсерінен өзіндік кемшілік сезімі, белгісіздік және бастаманың жетіспеушілігінің пайда болуына әкеліп соқтырады. Аталған қасиеттер бала дамуының тежелуіне ықпал етеді [8.67б.].

Жоғарғы мектеп кезеңі – бейінді бағдарлауға және кәсіби өзін-өзі анықтауға көмек көрсету, экзистенциалды мәселелерді шешуде қолдау көрсету, уақытша перспективаны және психоәлеуметтік құзыреттілікті дамыту. Толыққанды әлеуметтік даму, оң тәжірибе, жетістік және өзіне деген сенімділік мүмкіндіктері кешіктіріледі. Ең алдымен, қазіргі заманғы отбасы өз балаларының тағдырына әлеуметтік жауапты.

Қазіргі мектепке, жаңа әлеуметтік жағдай ретінде, көптеген балалар, олардың әлеуметтік қабатына қарамастан, шешілмеген жеке проблемалардың ауыртпалығымен келеді. Олар өздері сирек жоғалып кетеді және біртіндеп кешенді психологиялық көмек көрсетуді талап етеді. Осындай жағдайлардың алдын алып, балалар мен жасөспірімдерге психологиялық қызмет көрсетудің маңызы қазіргі таңда өте жоғары [8.129б.].

Баланың дұрыс дамуы сатысында мектеп психологіне жүктелер міндет ауыр. Ең бастысы психолог маман мектепті алға апарудың барлық жақтарын білуі шарт. Мектептегі психологиялық қызмет халық ағарту жүйесіндегі аса қажетті салалардың бірі. Психолог өзінің кәсіптік білімдеріне сүйене отырып, балаға даму деңгейін белгілейді; түрлі психологиялық ауытқушыларды дер кезінде аңғарып, оны түзету жолдарын тағайындайды; болуы мүмкін қиындықтардың алдын алу үшін психологиялық шаралар ұйымдастырады. Саналы ұрпақ – болашақтың кепілі. Сол себепті айналамызға, ең әуелі өзімізге кері әсерін тигізу мақсатында психологиялық қызметтерге жүгінеміз. Барынша ерте алдын алудың арқасында, баланың болашағының жарқын болуына кепілдік арта түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Практическая психология образования/Под ред. И.В. Дубровиной: Учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений. – М.: ТЦ «Сфера», 1997, 6-бет [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://clck.ru/TwUWv>

2. Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет көрсету мәселелері [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://articlekz.com/kk/article/17539>

3. Психологическая служба в системе образования [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://allrefrs.ru/5-24218.html>

4. Орта білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 желтоқсандағы № 528 Бұйрығы [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100007380>

5. Психологическая служба в современном образовании: Рабочая книга [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://clck.ru/emZLG>

6. Проблемы и пути развития психологической службы в образовательных учреждениях Казахстана [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://clck.ru/emrFG>

7. Structure of the psychological service in education [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://www.studocu.com/row/document/Ingumilyov-urasian-national-university/jurisprudence/structure-of-the-psychological-service-in-education/1570217>

8. Актуальные проблемы развития психологической службы в образовании [электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://infourok.ru/statya-na-temu-aktualnye-problemy-razvitiya-psiologicheskoy-sluzhby-v-obrazovanii-4579163.html>

УДК 159.99

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО БРАКА В КАЗАХСТАНЕ

Федина Вероника Алексеевна

студент 2 курса, ОП 6В03103 - Психология

Краузе Александра Викторовна

студент 2 курса, ОП 6В03103 - Психология

Международный Университет Астана,

Нур - Султан, Казахстан

Научный руководитель: Бекова Ж.К. к.п.н., доцент

Fedina.veronika27@mail.ru

Межэтническими браками сегодня трудно удивить, особенно в Казахстане – так сложилось исторически, что женихов и невест другой национальности находят как у себя на родине, так и за ее пределами. И количество таких союзов растет.

В прошлом, в советское время, следует отметить, что подобное явление имело место в таких республиках, как Украина, Беларусь и Латвия, но не в Казахской ССР. Потому что тогда у нас браки между представителями и представительницами титульного этноса и других народов составляли в общей массе заключающихся в Казахстане брачных союзов совершенно мизерное количество, тогда как у украинцев, белорусов и латышей доля этнически смешанных браков была очень высока. Русские, составлявшие вторую крупнейшую этническую группу в Украине, Беларуси и Латвии, были уже в то время в значительной мере ассоциированы с обществом тамошних коренных национальностей на уровне семейно-родственных отношений. В Казахстане такой картины не было. Здесь вплоть до недавнего времени две главные этнические группы - казахская и русско-славянская общины - жили достаточно обособленно. В позднюю советскую эпоху в Казахстане каждый пятый брак был этнически смешанным, и по этому показателю республика уступала только Латвии, где каждый четвертый брачный союз являлся-интернациональным. В Казахстане большая доля межэтнических браков имела мало отношения к практике создания семей казахами и, особенно, казашками. Такой высокий показатель получался за счет часто заключающихся брачных союзов между русскими, украинцами, немцами, татарами и белорусами.

Этнические психологические особенности весьма разнообразны. На психику представителей разных народов оказывают исторически значимое влияние самые разные по своему содержанию факторы: социально-экономические условия жизни, религиозная принадлежность, язык, межэтнический опыт общения, местные традиции, обычаи и привычки. Не существует двух этнических групп, где результат их комплексного воздействия был бы полностью аналогичным. Различные условия исторического бытия людей порождают различные черты их этнической психологии и, наоборот, близость этих условий приводит к психологическому сходству (но не их идентичности). Например, народы Кавказа живут почти в одинаковой среде, много общего в их историческом развитии, они поддерживали взаимные связи, оказывая влияние друг на друга. В ряде случаев они живут даже смешанно и все же, несмотря на это, имеют ярко выраженные различия в проявлении некоторых свойств у представителей определенного этноса [1].

Сообщается, что за январь-апрель 2019 года в стране зарегистрировано 47403 брака, из них 7637 браков, или 16,1%, заключены между представителями разных национальностей. Чаще всего лица казахской национальности заключают браки с представителями следующих национальностей: русской (1 788), татарской (445), уйгурской (386), узбекской (378), корейской (333).

А вот браки казашек с не казахами - это явление достаточно новое. Разумеется, казахские девушки и раньше, бывало, выходили замуж за не казахов. Но это были крайне редкие случаи. Особенно, если говорить о браках

с людьми другой культуры, религии и расы. Это обусловлено скорее религиозными установками.

Самым важным компонентом социально-психологической природы межнациональных браков выступает религия. Различия в веровании, в религиозном сознании и установках заложены в супружеских отношениях, и их проявления зависят от степени религиозности супругов, внутреннего состояния веры каждого из них, насколько она важна для них. Религиозный фактор является в некоторых ситуациях главенствующим показателем, что может даже помешать заключению брака [2].

До конца 19 века такой брак был почти всегда сопряжен с принятием одним из супругов религии другого. В 21 веке характеризующая широкие слои современного общества почти полная индифферентность к вопросам религии привела к значительному снижению процента таких переходов по отношению к абсолютным цифрам вступающих в смешанный брак.

Следует отметить, что случаи крушения семейной жизни и разводов сравнительно более часты среди вступивших в смешанный брак, чем среди эндогамных пар, особенно там, где число смешанных браков невелико [3]. Сравнительно низкая рождаемость среди смешанных пар является еще одним характерным последствием смешанного брака. Другая важная проблема — воспитание детей и выбор религии будущих детей, рожденных в смешанном браке. Воспитание детей, рожденных от смешанного брака, несомненно станет одним из факторов, определяющих демографическое развитие нации в будущем.

В этнически смешанных семьях с разными типами религиозной ориентации у супругов наблюдаются общие проблемы, нерешенность которых может привести к серьезным конфликтам. Среди них следует отметить наличие нерешенных вопросов относительно доминирования одним из супругов, реализации хозяйственно-бытовой функции — обычно имеют значения такие аспекты быта, как ежедневное соблюдение ритуалов и обычаев, кулинарных традиций, а также религиозных обрядов, которые обретают особенную важность не только во время всевозможных постов и больших религиозных праздников, но и во время организации и празднования свадьбы, при рождении и воспитании детей. То есть, при любых позитивно или негативно значимых событиях жизни.

Представлений об осуществлении родительских обязанностей супруга(и), рассогласование установок супругов на значимость внешней социальной активности, в том числе профессиональной, общественной, для стабильности брачно-семейных отношений. Между супругами, независимо от типа их религиозной ориентации, имеется неудовлетворенность в таких характеристиках общения супругов, как доверительность, взаимопонимание, эмоциональная поддержка.

Еще один минус касается тех, кто проживает в разных странах. В такой семье как минимум одному партнеру приходится столкнуться не только с новым менталитетом и укладом жизни, но и принципиально иной правовой

базой, организацией здравоохранения. Сложности у молодой семьи могут возникать на разных этапах жизни и становления, начиная с самого начала.

Противники межэтнических браков считают, что в таких семьях происходит размывание чистоты этноса и формирование.

Для благополучного брака в межнациональном браке важно нового общества, где этническая принадлежность уже не является ценностью [4] решить, в каком объеме каждый из супругов готов включиться в новую культуру.

Выделяют четыре типа интеграции, второй и третий являются самыми удачными для гармоничной семейной жизни:

- насаждение собственной культуры и полное игнорирование традиций супруга;
- отказ от своей культуры, полная интеграция в новую;
- частичная интеграция, принятие конкретных культурных аспектов;
- отказ и от своей, и от культуры супруга.

Достаточно вспомнить лидера «Алашорды» Алихана Букейханова и его главного идеолога Ахмета Байтурсынова. С их именами ассоциируется пробуждение казахского сознания в начале XX века. Последний к тому же является создателем первого в новой истории казахского алфавита на основе арабского письма. Тем не менее, оба они были женаты, нет, даже не на татарках, что в те времена нормально воспринималось исламизированным сознанием казахов, на женщинах русского происхождения. То же самое можно сказать о Мустафе Чокае, выдающемся поборнике казахского, туркестанского традиционализма. То есть для мужчин барьера в форме общественного неприятия смешанных браков не было. После Великой Отечественной войны женитьба на женщинах русско-славянского и европейского происхождения было вполне обычным явлением даже в самых отдаленных казахских аулах. То есть явление стало массовым. Дети, потомки от таких браков, в зависимости от воспитания и среды обитания в одних случаях становились самыми настоящими казахами, а в других - людьми русской, европейской культуры [5].

Казахская девушка, пожелавшая выйти замуж за не казаха (представители таких близкородственных народов, как киргизы, каракалпаки или ногайцы - не в счет), в принципе не могла рассчитывать на одобрение ни со стороны своей семьи, ни со стороны своей общины. Такая установка по большей части остается и в наше время. Она, конечно, могла настоять на своем. Но при этом девушка уходила в другой мир. Мир, в котором она выросла, оказывался как бы отрезанным от нее. Ибо традиции казахов были и есть таковы, что выданная замуж девушка как бы отдается другой стороне насовсем. Хорошо, если с этой стороной можно поддерживать определяемые сложившимися обычаями отношения. В противном случае эта казашка оказывается, как бы полностью отчужденной. А такая перспектива была способна охладить пыл даже самых отчаянных казахских девушек. Ибо, что бы там ни говорили о модернизации казахского общества, принадлежность

своей общине и необходимость считаться с ее традициями хотя бы в ключевых моментах жизни продолжает оставаться ключевым фактором, определяющим сознание и поведенческие стереотипы любого казаха.

На фоне привычного дисбаланса общего количества мужчин и женщин женитьба достаточно весомой части казахов на не казашках при невозможности для самих казашек последовать их примеру заметно усугубляла общее положение с категорией казахских девушек на выданье. И неудивительно было слышать, когда какой-нибудь парень заключал брак с девушкой другой национальности, разговоры типа: «Они (эти неказашки) отхватывают, как правило, лучших из казахских парней». Ситуация за небольшими изменениями оставалась без перемен вплоть до начала 90-х годов, когда пришло время государственной независимости и рыночных отношений. Казалось бы, теперь - особенно под влиянием последствий, имевших сравнительно недавно место декабрьских событий - наступит время закручивания гаек в сторону национальных и религиозных традиций. Так, как, к примеру, это происходит в большинстве традиционно мусульманских республик бывшего Советского Союза.

Проведя опрос среди населения города Нур-Султан, в котором участвовало 30 респондентов, 16 человек - выступили за межнациональные браки, они уверены, что все браки одинаковы, вне зависимости от того, одной национальности супруги, или разной. 8 человек - нейтрально, 6 человек – проголосовали против межнациональных браков. Они обусловили свой ответ-религией, не пониманием со стороны родителей и что они не хотят смешивать кровь.

Межэтнические браки – вещь сложная. Это не плохо и не хорошо. Плюс в том, что дети от таких супругов рождаются красивые, здоровые, способные, обычно билингвы, говорящие, как правило, на двух языках - матери и отца. Но подводных камней тоже немало. Иногда возникают проблемы с этнической идентичностью детей. Молодые люди разных национальностей, вступающие в брак, зачастую не предполагают, что каждому из них придется как-то совмещать, понимать и принимать традиции, обычаи и, по большому счету, систему ценностей другой этнической группы. Поэтому нередко возникают трения по разным поводам, начиная с того, как провести свадьбу, назвать ребенка и заканчивая выбором школы с тем или иным языком обучения. Словом, в межэтнических браках, как, собственно, и в любых других, есть и плюсы, и минусы. Но здесь они свои, и каждая пара, решающая создать такой союз, сама решает, готова ли она к такому браку.

Различия касаются только стратегий по ведению в конфликте. В данном случае межэтнические браки способствуют более гибкому применению различных стратегий в зависимости от ситуации. Реальную глубину проблем межэтнических семей трудно определить на основе опроса даже ста человек, поэтому работу в этом направлении следует продолжать.

Благополучие, гармоничность и прочность семьи зависит только от членов этой семьи: от умения прощать и забывать обиды, от терпимости и

терпения, открытости новому опыту и уважения, от теплоты и полноты чувств, доверия друг к другу, серьезного отношения к семье и партнеру, ответственности, обоюдной привязанности и любви.

В условиях XXI века огромное количество смешанных браков в такой стране, как Казахстан, который населяют самые разные этнические группы и который находится на стыке разных цивилизаций и культурно-расовых ареалов должно, видимо, рассматриваться как нормальное явление. Может, это и есть прообраз нашего будущего.

Список использованных источников:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: ИНФРА-М, 2014. - 416 с.
2. Анненкова Н. Этнические проблемы развития студенческой семьи. // Семья. 2013. № 1. С.129-134.
3. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология. М.: Аспект Пресс, 2014. - 271 с.
4. Болотоков В.Н., Кумыков А.М. Феномен наций и национально-психологические проблемы в социологии зарубежья. М.: Логос, 2015. - 261 с.
5. Джунусов М.С. О мере своеобразия национальных культур. // Социологические исследования. 2012. № 5. С.125-128.

ПОДСЕКЦИЯ 1.2 ПРОБЛЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ӘОЖ 373.3:81'342.5

ОҚУШЫНЫҢ СӨЙЛЕУ АППАРАТТАРЫН ДАМУ - БАЙЛАНЫСТЫРА СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗІ

Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы

6B01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сыныптарда балалар арасында сөйлеу барысында күрделі дыбыстарды бұрмалайтын немесе дұрыс дыбыстамайтын жағдайлар кездеседі. Дыбыстарды таза айту үшін дұрыс артикуляциялық моторика қажет, яғни сөйлеу аппараты мүшелерінің үйлестірілген қызметі. Егер артикуляциялық моторикада проблемалар болса, олар әрдайым дыбысты айтуға әсер етеді.

Сөйлесу кезінде біз жүзге жуық бұлшықеттерді, соның ішінде мойын, кеуде, бет, тіл, жұмсақ тандай бұлшықеттерін жұмыс істетеміз. Барлық осы бұлшықеттерді басқару үшін жаяу және жүгіруден гөрі нейрондар көбірек

қолданылады. Артикуляциялық гимнастика бұлшық еттері бар мүшелерге бағытталған: тіл, ерін (ауыздың дөңгелек бұлшықеті), мимикалық бұлшық еттер. Бірақ, ең алдымен, ол тілге арналған. Тіл - сөйлеудің негізгі органы, оның бұлшық еттерін дамыту және нығайту барлық дыбыстарды дәлірек және нақты айтуға көмектеседі.

Артикуляциялық аппарат-мүшелердің анатомиялық-физиологиялық жүйесі, оның ішінде көмей, дауыс қатпарлары, тіл, жұмсақ және қатты таңдай (орофаринс), жоғарғы және төменгі жақтың тістері, ерін, назофаринс және сөйлеу және дауыс дыбыстарын шығаруға қатысатын резонаторлық қуыстар. Сөйлеу аппараты - сөйлеу кезінде пайда болатын дыбысты шығаруға (және күшейтуге) арналған адам ағзасының мүшелерінің жиынтығы [1].

Туа біткен немесе ерте (7 жасқа дейін) алынған (жарақат) сипаттағы артикуляциялық аппарат құрылымындағы кез-келген бұзушылықтар әрдайым сөйлеуді қалыптастыру мен дамытуда қиындықтарға әкеледі. Артикуляциялық аппараттың кейінгі алынған ақаулары, әдетте, ауыр сөйлеу патологиясына әкелмейді, бірақ ауызша сөйлеудің сапасы мен жеке сипаттамаларына айтарлықтай әсер етуі мүмкін [2].

Көп жағдайда баланың толық сөйлем құрып анық сөйлемеуінің сөздік қорға ғана емес, сөйлеу аппараттарының дұрыс қалыптаспағанынан болады. Балалар мектепке келгенде жаңа ораға түседі, жаңа адамдармен танысады. Қоршаған ортадағы адамдардың іс-қимылын бақылайды, жаңа нәрсеге үйренеді. Осы істердің негізінде бала бойында сөйлеуге қатысты комплекстер пайда болуы мүмкін. Бұл фактор баланың оқу үлгеріміне, басқалармен қарым-қатынасына, психологиялық күйіне үлкен әсерін тигізеді. Жоғарыдағыдай мәселелер болмас үшін педагог балаларды қабылдаған күннен бастап осыған назар аударуы керек.

Бастауыш сынып мұғалімі оқу пәндерінің барлығын дерлік өзі ұйымдастырады, яғни, оқушыны барлық жағынан бақылып егер бала бойында белгілі бір ерекшеліктерді, оқу барысында қиындықтарды көрсе, онымен жұмыс жасауы керек. Мұғалім баламен жұмыс жасамас бұрын арнайы маманмен ақылдасып, ол мәселені сабақ үстінде жөндеуге болған жағдайда жұмыс жүргізуі керек.

Сондай жұмыстардың бірі артикуляциялық жаттығулар. Артикуляциялық жаттығу – бұл бұлшық ет пен сөйлеу аппаратын нығайтуға, сөйлеуге қатысатын ағзалардың күш, қимыл-қозғалыс және іс-әрекеттің дифференциациясын нығайтуға арналған жаттығулар жиыны [3]. Бастауыш сынып баланың дамуының негізгі баспалдақтарының бірі. Бастауыш сыныптан бала тілі нақты, байланыстыра сөйлеу алатын болса оның болашығынан үлкен үміт күтуге болады.

Бастауыш сынып оқушыларында кездесетін негізгі тіл кемістіктерінің бірі жеңіл түрдегі дислалия болып табылады. Дислалия - қалыпты есту және сөйлеу аппаратының сақталған инервациясы кезінде дыбысты айтудың бұзылуы [3].

Дислалияны жою бірнеше кезеңде жүзеге асырылады:

- Дайындық кезеңі сөйлеу аппараттарындағы ақауларды жоюды және сөйлеу моторикасын жақсарту бойынша жұмыстарды жүргізуді қамтиды. Баланы

дыбысты дұрыс айтуға дайындау үшін оның ауа ағынының дұрыс бағытын дамытып, ұсақ моториканы дамыту керек.

- Екінші кезеңде дыбыстарды айтудың бастапқы қабілеттерін қалыптастыру жүзеге асырылады. Біріншіден, маман баланы дыбысты окшауланған түрде айтуға үйретеді, содан кейін оны буынға бөліп айтып, сөйлемдерде және сөз тіркестерінде қайталау жұмыстары жүргізіледі.

- Соңғы кезеңдегі жұмыс құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынаста дамыған дыбыстарды қатесіз қолдануға бағытталған [4].

Дыбыстарды, дыбыстау кезіндегі қиындықтарды шешу алгоритімі мектепте жүргізілетін пәндермен әдістерге ұқсас екенін көруге болады. Осының көмегімен педагог сабақ барысында жұмыстар жүргізіп отырып баланың артикуляциялық аппаратын дамытып баланың байланыстыра сөйлеуіне ықпал ете алады. Дайындық кезеңінде оқушылармен артикуляциялық жаттығулар жасап, бейнелеу сабақтарында ұсақ моторикасын дамытады. Екінші кезең сабақ үстінде әсіресе «Әліппе» сабағында дыбыстарды айту, буынға бөлу бойынша жұмыстар жүргізеді. Соңғы кезең кез-келген оқу процесінде баланың сол дыбыстарды қолданатындай жаттығулар жүргізіп педагогикалық сөздік әдістерді қолдану негізінде жүреді. Былай қарасақ, әліппенің кезеңдерін ретімен дұрыс орнындасақ бала артикуляциясының дамуына бағытталған түрлі жұмыстардың жүргізілетінін көруге болады.

Мұғалім балалармен артикуляциялық және тіл дамыту жаттығуларын мына кезеңдерде қолдануына болады:

- Сабақ үстінде сергіту сәттерінде;
- Қоңырау уақытында балалармен ойын түрінде;
- Сабақты бастамас бұрын мақсатты түрде арнайы қолдану;
- Әліппе кезеңінде әріптерді жекелеп, буындап айту кезінде;
- Қазақ тілі, ана тілі, әдебиеттік оқу сабақтарында жаңылтпаш айту негізінде

т.б.

Сабақ үстінде сергіту сәттерін жүргізу. Сергіту сәттері оқушылардың сабақтан зерігіп кетпеулері үшін, денсаулығын нығайту үшін қолданылатын жұмыс түрі. Осы сабақ бөлімінде балалармен артикуляциялық жаттығуларды да жүргізуге болады. Сергіту сәтінде төмендегідей артикуляциялық жаттығуларды қолдануға болады.

«Инеше» - ауызды кең ашық. Тілді жіңішкертіп, ауыздан шығарып 10-15 секунд ұстап тұру керек.

«Жалпақ тіл» - ауызды ашып, ерінді жымыып ашып, жалпақ тілді астыңғы ерінге тигізіп, осы қалыпта (5-10-ға) ұзақ ұстап тұру. Жаттығуды орындау барысында қадағалау қажет: ерінді тым кең созбау керек, тілді көп алға шығармау керек, тіл тек астыңғы ерінді жауып тұру керек және тілдің екі жағы ауыздың екі шетіне тиіп тұруы керек.

«Төбешік» - ауыз сәл ашық. Тілдің екі бүйірі жоғары азу тістерге тиіп тұр. Тілдің ұшы алдыңғы, төменгі тістерге тірелген. Осы қалыпта 10-15 секунд ұстап тұру керек.

«Түтікше» - тілді жалпақ ете ауыз қуысында шығарып, тілдің бүйір жақтарын көтеретін түтікшеге үрлеу. Жаттығуды жайлап жасау керек.

«Кесе» - ауызды кең ашып, жалпақ тілді жоғары тіске қарай көтеріп, 10-15 секунд ұстап тұру керек. Бірақ тіл тіске тимеуі керек.

«Сағат» - тілді ауыз қуысынан шығарып жіңішкертіп ұстап, оңға, солға қимылдату керек. Осылай санап отырып 15-20 рет қайталау керек.

«Саңырау құлак» - ауызды кең ашып, тілді таңдайға жабыстырып ұстап тұру ұстау.

«Алтыбықан» - жіңішке тілді ауыздан шығарып, кезекпен мұрынға иекке қарай созу. Жаттығуды жасағанда ауыз ашық болу керек. Осылай 10-15 рет қайталау керек.

«Тәтті бал» - жалпақ тілді шағарып жоғары ерінді жалап, тілді ауыз қуысына тереңірек кіргізіп ұстау. (15 рет қайталау)

«Піл» - У дыбысын үнсіз айтқандай ерінді түтікше сияқты жасап алға қарай созу.

«Сылақшы» - ауыз кең ашық, тілдің ұшымен қатты таңдайды сылау. Бағытын өзгерте отырып, 10-15 рет қайталау.

«Сағат» - аузымызды ашып, жымиямыз. Тілдің ұшы кезекпен ауыздың сол немесе оң бұрышына тиеді. Жаттығу ырғақты, есеп бойынша орындалады. Иек қозғалмайды!

«Жел» - қалымызбен ақ парақты алып көз мөлшерінде ұстап, қағаз ұшын үрлеу. Дұрыс тыныс алуға назар аудару.

«Ат шауып келеді» - ауызды кең ашып тілді таңдайға жапсыру - айыру немесе таңдай қағу.

«Тоқылдақ» - тілдің ұшы үстіңгі азу тістердің артындағы қатты таңдайға тиеді, ауыз қуысынан шықпайды. Тілдің ұшын бүкпей, түзу ұстау керек. Астыңғы жақ пен еріннің қимылдауы қажет. Осы сияқты түрлі жаттығуларды педагог артикуляциялық аппаратты дамыту үшін қолдануы тиіс.

Қоңырау уақытында балалармен ойын түрінде. Қоңырау уақытында балалармен олардың эмоциаларын шығара алатындай, көңіл-күйлерін көтеретін ойындар ойнаған жақсы. Бастауыш сынып оқушысы ол әлі де ойын баласы сол себепті оған кез-келген нәрсені ойын арқылы жеткізсек бала түсінуіне әлдеқайда оңай болады.

Кім жылдам? ойыны.

Мақсаты: Дұрыс тыныс алуға жаттықтыру.

Құрал-жабдықтар: шарлар.

Шарты: оқушылар екі топқа бөлінеді. Әр топтан 3 оқушы шығады. 3 бала бір бірінен екі қадам алыс арақашықтықта тұрады. Балаларға шарлар беріледі сол шарды жерге түсірмей 3 рет үрлеп келесі ойыншыға жеткізу керек. Келесі дәл солай үшінші ойыншыға үрлейді. Бірінші болып мәреге допты жеткізген топ жеңімпаз болады. Ойынды ойыншыларды ауыстырып жалғастыруға болады.

«Арқан түйю»

Мақсаты: Балаларды аз қимылды ойын түрімен таныстыру. Ойын барысын түсіндіру. Сөздік қорын дамыту. Қызығушылықтарын арттыру. Ұлттық ойынды қастерлеуге тәрбиелеу.

Құрал-жабдықтар: қорап, арқан.

Шарты: Балалар шеңбер жасап тұрады. Қолында арқаны бар жүргізуші топ арасынан шығады да: - ойын бастайды –деп дауыстайды. Сонан соң арқанның түйілмеген басын ұстап шеңбер бойымен айналады, арқанды балалардың аяқтарының астынан жібереді, балалар арқан үстімен секіріп тұрады. Кімдекімнің аяғына арқан ілініп, секіре алмай қалса ол бала ойынды тоқтатып тапсырмалар қорабынан тапсырманы көзін жұмып алып орындауы керек. Ойын осылай жалғаса береді.

«Дауыста, атыңды айтам» ойыны

Мақсаты: балалар арасында достық қарым-қатынас орнату.

Шарты: Ойыншылар қол ұстасып дөңгелене шеңбер жасап орналасады. Көзі байлаулы бір ойыншы шеңбердің ортасында тұрады да, қолындағы таяғын шеңбер бойында тұрған ойыншылардың кез келгеніне ұсынып: «Дауыста, атыңды айтам», дейді. Таяқтың екінші ұшынан ұстаған ойыншы атын біліп қоймас үшін әдейі даусын өзгертіп өздері білетін өлеңнің бір шумағын айтады. (Ойыншылар белгілі бір бағытпен үнемі қозғалыста болады). Көзі байланған ойыншы бірінші таяқ ұсынған ойыншының атын дұрыс тапса, сол ойыншымен орын ауыстырады. Таба алмаса, таяғын екінші ойыншыға ұсынады, оны таба алмаса, келесіге ұсынады, осылайша үш ойыншының атын анықтай алмаса, ойыннан шығып қалады.

«Ұшақ ұшты!» ойыны.

Мақсаты: ұзақ, мақсатты дем шығаруды дамыту, еріннің бұлшық еттерін нығайту.

Құрал-жабдықтар: балалармен бірге жасалған қағаз ұшақтар.

Шарты. Ойын жарыс, жұп ретінде өткізіледі. Ұшақтар үстелдің шетіне қойылады. Оларға қарама-қарсы ойыншылар отырады. Ересек адамның сигналына сәйкес, олар қосымша дем шығармай, бір дем шығару кезінде ұшақты үстелде мүмкіндігінше алысқа жылжытулары керек.

«Кім ұзағырақ?» ойыны

Мақсаты: сөйлеу тынысын, дауыс күшін дамыту. Дауысты дыбыстарды дыбыстауға жаттықтыру.

Сипаттамасы. Ойын жұптық жарыс ретінде өткізіледі. Балалар бір-біріне қарайды.

Шарты: Мұғалімнің сигналы бойынша оқушылар бір уақытта мұрнымен терең дем алып, белгілі бір дауысты дыбысты бір нотада созып дауыстап айтады (А, О, Е, Ы, І, О, Ө, Ұ, Ү). Дыбысты қосымша дем шығармай ұзақ уақытқа созған оқушы жеңімпаз болып саналады.

«Ойна да, ойла» ойыны.

Мақсаты: Бала тілін дамыту. Сөздегі дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтыру.

Құрал-жабдықтар: әріптер жазылған карточкалар

Шарты: Оқушылар екі топқа бөлінеді. Бір топ сыныптың басында, ал екінші топ сыныптың соңында тұрады. Қай топ бірінші бастайтыны жеребе арқылы шешіледі. Бір бірден кезектесіп алдыға шығады қарсы тұрған топ қораптан кез-келген әріпті көрсетіп осы әріп сөздің ортасында, басында немесе соңында (қарсы топ таңдайды) тұратын бір сөз айтуын талап етеді. Бір балаға 30секунд беріледі. Сөзді тапса келесі бала алдына тұрады ойын қайталанады. Ең көп сөз айтып барлық ойыншылар қатысқан топ жеңімпаз болады.

«Тапшы, кімнің даусы?» - ойыны

Мақсаты: Балалардың тілін дамыту. Қозғалыс белсенділіктерін арттырып, сабаққа ынтасын ояту.

Шарты: Шеңберде тұрған ойыншылардың бәрі ортаға шығып көзін байлайды да, ойын басқарушы болады. Ал қалғаны:

«Секір секір» деген кім,

Білгіш болсаң таба ғой.

Тауып ал да, өзің кеп,

Сол орынды ала ғой, деген өлеңді айтып, шеңберді айнала жүгіреді.

«Секір секір» деген сөзді мұғалім белгілеген оқушы айтады. Балалар осыны айтып болған соң, ойын бастаушы көзін ашады да, «секір» деп айтқан баланы табуға тырысады. Тапса, айтқан бала ортаға шығады да, ойын басқарушы болады. Ойын осы ретпен жүргізіле береді.

Сабақты бастамас бұрын мақсатты түрде арнайы қолдану. Баланың сабаққа ынтасын оятуды мектепке кіргеннен сабақ басталмас бұрын қарастыру керек. Сол себептен балалармен сабақ басталмас бұрын түрлі жаттығулар жасау олардың көңіл-күйлерін көтеріп, күні бойғы эмоционалды күйіне әсер етеді. Осы тапсырмалардың ішіне артикуляцияны дамытатын жаттығуларды қоюға болады.

Артикуляциялық аппаратқа арналған жаттығуларды көбі түрлі дыбыстаулар, беттің әртүрлі гримассасының өзгертуден тұратын жаттығулар. Осының арқасында балалар сабақ алдында бір-бірінің, өздерінің жасаған істеріне күліп жағымды эмоцияларға беріледі. Осыған орай төмендегі тапсырмаларды орындауға болады.

1-жаттығу. Оқушы алдымен дауыссыз дыбыстарды айтады. Содан соң сол үш дыбыстың әрқайсысына берілген дауысты дыбыстарды қосып айтады.

- Г, Б, Д + И, Е, А, О, У, Ы

- К, П, Т + И, Е, А, О, У, Ы

- Ж, З, Д, Р + И, Е, А, О, У, Ы

2-жаттығу.

- М дыбысын айтыңыз (ерінді жауып тұрып)

- В дыбысын айтыңыз (жоғарғы ерінді көтеріп)

- З дыбысын айтыңыз (төменгі ерін төмен түсіріп)

- Р дыбысын айтыңыз (ауызды кең ашып)

3-жаттығу.

- жабық ерінді аузының бұрыштарына бір уақытта немесе кезекпен жағына, жоғарыға қарай тарту;

- ерінді алға қарай созу қайта бастапқы қалыпқа келтіру 5-6 рет жасау;

- ауызды ашып тілді шығарып 10-ға дейін санау.

Әліппе кезеңінде әріптерді жекелеп, буындап айту кезінде. Әліппе кезеңі - сауат ашудың негізгі де, жауапты кезеңі. Бұл мерзімде сауат ашудың басты мақсаты – оқу мен жазуды үйрету жүзеге асырылады. Бала осы кезде оқу, буынға бөлу, әріпті тану сияқты жаңа іс-әрекеттермен танысады. Осы бала үшін күрделі істі ұйымдастыру барысында жан-жақты дамытуға назар аудару керек. Оқушының бастапқы әріп танып сөздер құрауында қиындықтар болмау үшін тілін сөйлеу аппаратын тапсырмалар, жаттығулар арқылы дамыту керек.

1-тапсырма

А, Р, С, Д, Қ, Ы, Б, Е, Ё - дыбыстарын дауыс ырғағын төменнен өзгертіп отырып айту.

2-тапсырма.

Буынға бөліп, дауыстап оқы. А - ға, ба - ла, қа - ла, а - та, а - па, а - ла.

3-тапсырма.

Буындарды бір рет асықпай оқып шық. Содан соң жылдам 5 рет оқып шық.

Қа – ма - ра – де – са – бе – ке – те - му

Ха – ца – жы — фы - ны – қи – ту – па – ю - уа

За - ал- да – ап – та – жу - ча – ха - ру

4-тапсырма.

Көп нүктенің орнына тиісті әріпті қой.

ша....., қо....., та....., а...., қо.....,

Ба....., та....., жа....., жи...., қи...., си.....,

5-тапсырма

Ә мен Е дыбыстарына 4 сөзден жаз. Оларды буынға бөліп айт.

Қазақ тілі, ана тілі, әдебиеттік оқу сабақтарында жаңылтпаш айту негінде. Сөйлеу аппаратын дамытуда халық ауыз әдебиетінің шағын жанрының бірі жаңылтпаш та үлкен рөл атқарады. Жаңылтпаштар сөйлеу мүшелерінің бәрінің жұмысына ықпал етеді. Белгілі балалар ақыны Ә.Табылдиев «Жаңылтпаштар көбіне әрі тіл ширату, әрі дүние таныту, әрі білім беру, тәрбиелеу мақсатында жазылады...» дейді. Сабақ процесінде жаңылтпаштарды қолдану төмендегі міндеттерді шешуге әкеледі:

- әр дыбысты өту барысында оның акустика-артикуляциялық ерекшеліктерін ескере отырып дыбыстату;

- мұғалімнің түсіндірмесімен немесе сөздік жұмысын жүргізу нәтижесінде мағынасы айқындалған жаңа сөз, жаңа ұғымдармен баланың сөздік қорын молайту;

- бала сөйлеу аппараттарына күш түсіру арқылы сөйлеу аппаратын дамыту т.б.

Зерттеу жұмысы барысында эксперимент жұмысы жүргізілді. Эксперимент үшін 1 «А» және 1 «Ә» сыныптары алынды. Мақалада көрсетілген тапсырмалар эксперимент тобында жүргізіледі. Алынған нәтижелер екінші сыныппен салыстырылады.

1-кесте. Эксперимент нәтижесі

№	Көрсеткіштер	Бақылау сыныбы (1 «А»)		Эксперимент сыныбы (1 «Ә»)	
		Бақылау басы	Бақылау соңы	Экспермент басы	Эксперимент соңы
1	Оқушылардың әріптерді дұрыс дыбыстау	7%	8%	7%	10%
2	Сөйлеу аппараттарының шынығуы	10%	12%	9%	14%
3	Топтық жұмыстар барысындағы коммуникация	9%	10%	7%	11%
4	Сөздерді байланыстыра сөйлеу дағдысы	6%	8%	6%	13%

Эксперимент нәтижесін салыстыру жүргізілген жаттығу жұмыстарының тиімділігін білдіреді.

Мұғалім жұмысының әр бөлігінде, әр пәнде баланы дамытуға назар аудару керек. Сабақты ұйымдастырмас бұрын «Қалайша баланы дамыта аламын?», - деген сұрақ қойып отыруы тиіс. Дамыту, оқыту, тәрбиелеу әрдайым бірге жүретін процестер. Бірін ғана алсақ қойылған мақсаттың орындалуы мүмкін емес. Педагог алдындағы әр оқушы психологиялық, физиологиялық жағынан әр түрлі болып келеді. Осы жағдайда мұғалімнің парызы әр баланың ерекшелігін ескеріп, сапалы білім беріп, тәрбиелеп дамыту.

Бәріміз ойлап, анализ жасап, ұғынғанымызды тіл арқылы жеткіземіз. Ал, ол білім сыртқа шығып талқыға салынбаса оның есте қалуы екі талай. Бастауыш сынып оқушысы үшін түсінгенін жазба тіл арқылы емес ауызша тілмен баяндаған әлде қайда оңайырақ. Ауызша жеткізу үшін оның сөйлеу аппараты дұрыс жұмыс жасап, даму үстінде болуы керек. Мұғалім оны дамыту үшін алдымен өзі анық, таза сөйлеуі керек. Содан соң бала тілін дамытуға жұмыстар жүргізуге тиісті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған оқулық (Қ. Қ. Өмірбекованың редакциясымен) – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 495 бет

2. Трауготт Н. Н. Как помочь детям, которые плохо говорят. —СПб., 1994.

3. Теоретические основы логопедии. Дислалия: Краткий конспект лекций / Н.И. Болтакова,; Каз.федер.ун-т. –Казань, 2013. –69с

4. Татьяна Глушакова. Дислалия: что это такое? Причины, формы, особенности развития дислалии и методы ее устранения [Электрондық ресурс] – кол жеткізу режимі:

https://pedsovet.su/logoped/problemy/6336_dislalia_prichiny_i_lechenie

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ

Асилхан Ақмарал Сәкенқызы

«6В01301» Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Сөздік қор дегеніміз – тілде талай ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан, біз күнделікті өмірде қолданылып келе жатқан сөздер жиынтығы. Сөздік қорды дамытуға басты көмекші – тіл. Ал тілі дамыған баланың ойлау қабілеті, сана-сезімі, психологиялық үрдістер жетіледі. Баланың әр түрлі сөздер дамуы, оның жас ерекшелігіне байланысты:

– Үш-жеті жасқа дейін - мың сөз;

– Бастауыш сыныпты бітірген оқушылар сегіз-он бес мыңға дейін жаңа сөз үйренеді;

Күніне бес-сегіз жаңа сөз үйренеді, негізгі әдебиет жанрларымен танысады; өлең, әңгіме, мысал, мақал-мәтелдер, фразеологиялық сөз тіркестерін қолдану арқылы байланыстыра сөйлеуге үйренеді. Баланың тілін дамытуда мақсаттар қойылады. Сол мақсаттарды шешу үшін мыналарды қарастырамыз;

- Оқушылардың жаңадан меңгерген сөзі, сөз байлығының дәрежесі;

- Оқушыда сөз байлығын, сөз қорының аз болуының себептерін, ерекшеліктерін;

- Тілін байыту мен дамытуда әдіс-тәсілдерін алдын-ала анықтап белгілеу керек;

Сөздік жұмысын жүргізуге талаптар қойылады: мазмұнды сөйлеу, жүйелі сөйлеу, мәнерлі сөйлеу және дәл сөйлеу [1].

Тілдің мақсаттарынан кейін тілді байыту қажеттіліктері туындайды. Яғни, оқушының сөйлеумен тілін байытуға байланысты төмендегідей қажеттіліктер туындайды:

- Сөйлемді құрастыру, дұрыс қолдану арқылы ойын жүйелі айта білуге дағдыландыру;

- Сөйлемдегі сөздерді белгілі бір ойды білдіруге, дұрыс сөйлеуге жаттықтыру;

Сөздік жұмысының ең маңызды міндеті - оқушылардың ауызекі сөйлеуде қолданылатын сөздер қорын толықтыратын сөздерді белсенді ету; [2, 50].

Тілді байытудан кейін біз сөздік қорды дамытуға көшеміз. Сонымен, сөздік қорды дамыту үшін көркем шығарманың маңызы зор. Көркем шығарма арқылы оқушылар; жаңа сөздер үйренеді, сөздердің мағынасын терең түсінеді. Қазақ әдебиетінің ұлы А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, Ф.Оңғарсынова, Ш.Құдайбердиев, Н.Айтов, М.Әуезов, Б.Соқпақбаев, Ө.Тұрманжанов, Қадыр Мырза Әли, С.Торайғыров т.б. ақындардың шығармаларын қысқартып, үзіндіге бөліп оқушыларды оқыту арқылы, сөздік қорды дамыту. Осылай көркем шығарманы оқушыларға оқыта тұрып, сөздік қорды байытамыз. Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорды байыту үшін, ұстанымдарын қарастырамыз:

- сөздің балалардың күнделікті өмірмен байланыстырылуы;
- жаңа сөздің жеңілділігі;
- балалардың ұғымына қарай сөздің сай болуы;
- жаңа сөздерді тақырыптармен байланыстылығын таңдау;
- сөздердің мағынасын ескеру;
- сөздерді оқушылардың тәрбиесіне, қасиеттеріне сай алу [2, 55].

Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын дамытуда бағыт-бағдар беретін бастауыш сынып мұғалімі. Мұғалім оқушыларының, сөздік қорын дамытуда бағыт-бағдар беру үшін, төмендегі қойылған талаптарды ескерген дұрыс:

- 1) Оқушының деңгейіне байланыста тапсырма дайындау;
- 2) Бағдарлама талабына сәйкес, сабақты алдын ала жоспарлау.
- 3) Күнделікті өткізетін сабақтардың әр бөлігін жете ойластыру.
- 4) Уақытты үнемдеп, дәлдікпен пайдалана білу.
- 5) Сабақтың мазмұнына қарай жылжымалы кестемен жекелей жұмыс жүргізуге мән беру.
- 6) Күнделікті сабаққа қажетті көрнекілікті, слайд, үлестірмелі материалдарды, алдын – ала дайындап қою.
- 7) Баспадан жарық көрген педагогикалық еңбектерді үнемі қадағалау, сабақтың жоспарын алдын-ала құрау [2, 55].

Бастауыш мектепте сабақты сөздік қорды дамыту жұмыстары әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асады;

- сұрақ – жауап;
- көрсету;
- зерттеу;
- әңгімелесу;
- іздендіс;
- түсіндіру;

– түрлі шығармашылық тапсырмаларды орындату арқылы. Балалардың сөздік қорын дамытуда әдіс-тәсілдер бөлек, ойын, тапсырма, жаттығулардың орны - ерекше. Соның ішінде ойын баланың шын тіршілігі. Бала ойын адамы болғандықтан, біз балаға көптеген жаттығуларды ойын арқылы көрсетеміз. Бала ойын арқылы сөздер айтуға жалықпай, жаттығулар жасауға талпынып отырады. Ойын арқылы баланың тілі, таным белсенділігі кеңейеді. Бала

ойында өзін еркін ұстап, еш нәрсеге тәуелді болмайды. Еркіндік арқылы өскен баланың бәрін білгісі келетін талпынысы мен құлшынысы оянады, артады [3].

Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын дамытуға арналған тапсырмалар. (Әліппе оқулығын пайдаланып, тапсырмалар құрастырамыз).

1-тапсырма. Санжар – әдепті бала болу үшін төмендегі сөздерді қолдан.

Керек сөздер; ұқыпты, үлкенді құрметтеу, ұрысқақ, айтқанды тындамау, мейірімді, ұйымшыл, ақылды, жомарт, ешкімді сыйламайтын.

2-тапсырма. Суреттерге қарап А әрпінен басталатын сөздерді тап!.

Берілген суреттер

3-тапсырма. Кестенің бір жағына заттардың жалпылама атауы тұр, екінші жағына жалпылама атауына жататын заттарды жазып шық.

Жалпылама атауы. Жататын заттар.

Жеміс-жидектер

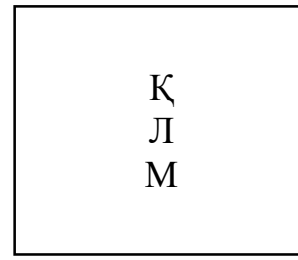
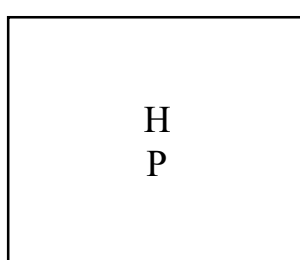
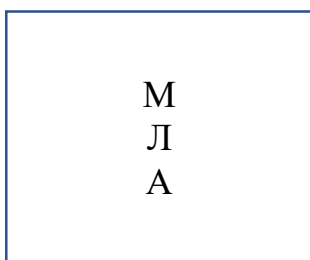
Қоршаған орта

Жиһаздар

Мектеп

Мінез-құлық

4-тапсырма. Қағазда тұрған әріптерден кездесетін сөздер тауып, айтамыз.

Қорытындылай келе, сөздік қорды дамыту бастауыш сыныпта өте өзекті мәселелерінің бірі. Сөздік қорды дамыту әр түрлі әдіс-тәсілдерге, ойындарға, жаттығуларға байланысты қалыптасады. Мұғалім бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын дамыту үшін берілген талаптарды орындай отырып, іске асыра білу керек. Бастауыш сынып баланың сөздік қоры қалыптасатын бастама, үйдегі ата-ана да, мұғалім де баланың сөздік қорын молайту үшін жұмыстар жүргізу керек. Сынып жетекшісі үшін алдында отырған шәкіртін әдемі де, әдеби сөйлеуге баули алуы үлкен жетістік деп білемін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Рауан, – 2016. 224 бет.

2. Буратова И., Әбдіғалиева Д. Бастауыш сынып оқушыларының оқу икемдігі мен машығын қалыптастыру. – Алматы: Мектеп, 1987.

3. Габдуалиева В.У. Тіл дамытуда қолданылатын грамматикалық жаттығулар. – Орал, 2015.

4. Суреттер;

<https://ru.m.wiktionary.org/wiki/%D0%B0%D0%BB%D0%BC%D0%B0>

<https://kairat.islam.kz/ru/post/aq-kiim-389/#gsc.tab=0>

<https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%B0%D1%82>

<https://massaget.kz/layfstayl/alemтанu/syrly-alem/52059/amp/>

<https://www.elana.kz/bal-arasy-zhojylsa-%D3%A9mir-s%D2%AFre-almajmyz/>

<https://anatili.kazgazeta.kz/news/58164>

ӘОЖ 373.3:159.922.7

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУШЫНЫҢ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Ачанова Айдана Қайыржанқызы

6В01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

«Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім.» - деген болатын Ахмет Байтұрсынов [1]. Бастауыш сынып мұғалімі оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оқушылардың болашағы мұғалімнің қызметіне байланысты. Оқыту процесі мұғалімнің оқушыға білімін жеткізу ғана емес, сонымен қатар мұғалім мен оқушының бірлесе атқаратын жұмысы.

Мектепке қадам басқан баланың өмірі көптеген өзгерістерге түседі. Олар не үшін оқу керек екенін түсіне бермейді. Кейін келе мектепке, жан-жағындағы құрдастарына, мұғалімге үйренісе бастайды. Осы кезде оқушыларда мектепке деген кері әсер туғызбау керек. Егер оқушының мектепке деген көз-қарасы дұрыс қалыптаспаса, келешекте оқуына кедергі болады. Сабакқа деген ниеті, ынтасы, қызығушылығы болмайды. Сондықтан

да бастауыш сынып мұғалімі сабақты барынша жан-жақты, қызықты етіп өткізуі керек. Бастауыш сынып оқушылары ойын әрекетінен оқу әрекетіне көшіп жатқандықтан, ойыннан түбегейлі қол үзген жоқ. Осыны ескере отырып оқу процесін ойын түрінде жүргізген өте тиімді. Бастауыш сынып оқушыларының сабаққа деген қызығушылығын арттырудың негізі мақтау, марапаттау болып келеді. Ең кішкентай жетістіктерді де мақтап, мадақтап отырған жөн. Мұғалімнің мақтауы оқушыда ерекше бір қуаныш тудырады, соның арқасында сабаққа деген күш-қуаты арта түседі.

Егер оқушы сабаққа қатыспай, оқушылармен қарым-қатынас жасамай, өзін өте тұйық ұстайтын болса, ол оқушымен әңгімелесу әдісін жүргізген жөн.

Әңгімелесу – қосымша ақпарат алуда педагог ғылымдармен, білім беру саласына еңбегі сіңген адамдармен алдын-ала күрделі мәселелерге байланысты, сұрақ-жауап түрінде әңгімелесу арқылы тиісті жауаптар алынып, жүйеленеді. Әңгімелесуде жауап берушінің ақпараттары тікелей жазылмай, сырласу жағдайында күдік туғызбайтындай түрде жүргізіледі, зерттеуші материалдарды есте сақтауға тырысады [2].

Әңгімелесу әдісі арқылы оқушы неге өзін басқалардан аулақ ұстап, оқушылармен араласпайтынын, неге сабаққа қатыспай, дайындықсыз келетінін біле аламыз.

Әңгімелесу мақсаты: оқушының сабаққа дайындықсыз келіп, өзін өте тұйық ұстау себебін анықтау.

Әңгімелесу барысы:

- Мұғалім ең алдымен оқушыға арналған сұрақтарды дайындап алады;
- Әңгіме өткізілетін тыныш орынды таңдап алады;
- Оқушыға қарама-қарсы отырып, бетпе-бет әңгімелеседі;
- Оқушыға ашуланып немесе қатты сөйлеуге болмайды, ол оқушының мұғалімге деген сенімін жоғалтады;
- Оқушының сөзін бөлмей, үндемей қалған кезде ғана сұрақ қойып немесе ойыңызды білуге болады;
- Оқушы айтқандарын бәрін мұқият тыңдап, келісіп отыру қажет;
- Әрқашан да оқушыға жылы жауап беріп, оны түсінетіндігіңізді жеткізу керек;
- Әңгіме соңында оқушы жауабын қорытындылай келе, мәселе неде екенін анықтап, оны шешу қажет.

Әңгімелесу сұрақтары:

1. Саған мектеп ұнады ма?
2. Саған мектептің қай жері ұнайды?
3. Сыныптастарыңның арасынан жақын дос таптың ба?
4. Сыныптастарың саған ұнайды ма?
5. Сыныптастарың саған көмектеседі ме? Әлде тиіседі ме?
6. Қай оқушымен дос болғың келеді?
7. Сыныптастарыңмен уақыт өткізген ұнайды ма?
8. Сабақтар саған қиын болып жатыр ма? Қандай сабақтар?
9. Қай пән саған ұнайды? Не үшін?

10. Қай пән саған ұнамайды? Не үшін?
11. Сенің ағаң, әпкең, інің не сіңілің бар ма? Бар болса олармен қандай қарым-қатынастасың?
12. Сен ата-анаңмен сырласасың ба?
13. Ата-анаңды сипаттап берші.
14. Қазіргі уақытта сені мазалап жүрген сұрақтар бар ма?
15. Ешкімге айта алмай жүрген ойларың бар ма?
16. Сен маған сенесің бе? Маған бір құпиянды айта алсың ба? Кейін мен де саған өз құпиямды айтамын.

Әңгімелесудің нәтижесі: Оқушы сұрақтарға жауап береді. Жауап негізінде мұғалім проблеманы анықтайды. Сол проблеманы негіздей отырып, жұмыс жүргізеді. Егер оқушыда үй жағдайында қиындықтар болса, онда ата-анасымен жұмыс жүргізу керек. Ал егер де оқушы өзі сыныптастарының алдында ашыла алмай, ұялып жүрсе, онда сынып болып бір жұмысты өткізген жөн.

Мұғалім сыныптық және сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырғанда, оның оқушыға берер пайдасын ескеруі керек. Әр жұмыс, әр оқу процесі оқушылармен күштеусіз, мәжбүрсіз өтетіндей етіп ұйымдастырылғаны жөн. Оқушылармен жұмыс жүргізгенде олардың жеке ерекшеліктерін ескеруді ұмытпау керек. Әрине ол үшін мұғалім оқытудың барлық әдістерін тиімді пайдалануы қажет. Қазір жиырма бірінші ғасыр болғандықтан, жаңа технологияларды пайдалану оқу процесін одан әрі өнімді қылдырды. Оқушылар үшін тек кітаппен және дәптермен жұмыс істеген қызықсыз, оларға жаңаша әдіспен сабақ оқытқан тиімді. Қазіргі кезде бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талаптар өте көп.

Бастауыш мектеп мұғаліміне қойлатын негізгі талап – педагогикалық қабілеттің болуы. Педагогикалық қабілеттер – бұл оқушылармен жұмыс істеуге, балаларға деген мейір, олармен қатынаста болудан ләззат ала білу бейімділігін танытушы тұлғалық сапалар. Қазіргі заманғы педагогикалық психологияда қабілеттердің төмендегідей маңызды топтары ажыратылған:

1. Ұйымдастырушылық. Мұғалімнің оқушыларды оқу-танымдық істерге тарту, міндеттерді бөлістіру, қызмет жоспарлау, орындалғандарға қорытынды жасау және т.б. ептіліктерінен көрінеді. Мысалы, мұғалімнің оқушыларға жаңа материалдарды естерінде сақтауға және оны практикада қолдануларына бағыттап, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруы.

2. Дидактикалық. Оқу материалдарын, көрнекі құралдарды, техникалық оқу жабдықтарын, жинақтау және дайындау; оқу мазмұнын түсінікті, анық, мәнерлі, нанымды және бірізді баяндау; оқушыларды өздерінің танымдық қызығулары мен рухани қажеттерін дамытуға ынталандыру, олардың оқу-танымдық белсенділігін және т.б. арттырып бару. Мысалы, оқушылардың оқуға деген ынтасын, қызығушылығын арттыру үшін сабаққа қажетті тиімді оқу материалдарын қолдану.

3. Түсінім. Мұғалімнің өз шәкірттерінің жан дүниесіне еніп, олардың көңіл-күй кейіпін шынайы бағалауға, психикалық ерекшеліктерін тани білуде

көрінетін ептіліктері. Мысалы, егер оқушының көңіл-күйі жоқ болып, сабақ бойы үндемей жүрсе, ол оқушымен жеке сөйлесу керек. Мүмкін оған басқа оқушылар қоқан-лоққы көрсетіп жүрген шығар немесе үй ішінде бір жағдайлар орын алуы мүмкін. Мұғалім оқушымен сөйлесіп, оны шешуге тырысуы қажет.

4. Қарым-қатынастық. Өз әріптестерімен, оқушылармен, олардың ата-аналарымен, оқу орны жетекшілерімен жақын іскерлік байланыстар түзуде көрінетін мұғалім ептіліктері. Мысалы, оқушылардың ата-аналарымен бірлесе жұмыстар, іс-шаралар атқару. Белгілі бір мейрамды мұғалім мен ата-аналар бірлесе атқаруы. Бұл олардың арасындағы байланысты жақындата түседі.

5. Ықпал таныту. Көңіл-күй, ерік әсерлері арқылы оқушыны билеу. Мысалы, сабақ үстінде оқушыларға жылы шыраймен байланысу. Оқушыларға қорқыту арқылы емес, жағымды жақпен ықпал ету.

6. Зерттеушілік. Педагогикалық жағдайлар мен үдерістерді шынайы танып, бағалау ептіліктерімен іске асырылатын қабілет. Мысалы, мұғалімнің өзіне баға беруі. Яғни, өз іс-әрекетін бағалау, сол арқылы өзінің әлсіз жақтарын жеңе білу.

7. Ғылыми-танымдық. Педагогика, психология, әдістеме салаларындағы ғылыми жаңалықтарды игере білу қабілеттерімен белгіленеді [3]. Мысалы, осы салалардан игерген жаңалықтарды сабақта тиімді қолдану. Әр сабаққа жаңаша іс-әрекеттерді, әдістерді енгізе білу.

Бұл айтылғандар оқушының білім алуына үлкен әсерін тигізеді. Осы қабілеттер қазіргі бастауыш сынып мұғалімінің бойынан табылуы керек.

Бастауыш сынып оқушылар бір-бірлеріне мүлдем ұқсамайды. Олардың мінезі, сөйлеулері, сабақты ұғынулары да әр түрлі. Кей оқушылар тез түсініп алады, кейбіреулері баяу, екі не үш рет түсіндірілгеннен кейін ғана ұғынады. Егер бала жақсы оқымаса да, өзіне деген сенімділікті жоғалпауы керек. Ол үшін мұғалім өзі үшін және оқушы үшін ұтымды кері байланыс жүргізген тиімді. Кері байланыс ешқашан да ұрыс, қисыммен өткізілмеуі керек.

Мұғалім оқу процесінде оқушыларға тек білім бермейді, сонымен қатар оқушылардың мінез-құлқын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Мұғалім ешқашан оқушыны басқа оқушылармен салыстырып, олардың алдында төмендетіп, кемсітпеуі керек. Себебі, бұл оқушыға кері әсерлер туғызады. Мұғалімнің оқушымен жүргізетін ең алғашқы және ең маңызды жұмысы – оқушылармен жақсы қарым-қатынас құру. Қарым-қатынас құруда мұғалім оқушылардың даму ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, қабілеттеріне басты назар аударғаны жөн. Мұғалімнің оқушыны танып білуі, оған көңіл бөлуі, көмектесуі, бірлескен іс-әрекеттер арқылы қарым-қатынас орнатуы маңызды. Бастауыш сынып мұғалімі барлық оқушыны бірдей көруі керек. Яғни, барлық оқушы ол үшін бір орында, оларды бөліп-жаруға болмайды. Мұғалім әрқашан да оқушыларға байланысты белгілі бір іс-әрекеттерді әділ шеше білу қажет. Оқушы ешқашанда өзін басқа оқушыдан төмен, не жоғары санамауы керек.

Оқушының жеке тұлғасының қалыптасуына оның құрбы-құрдастарының рөлі зор екенін білеміз. Сондықтанда мұғалім оқудан тыс

оқушының сыныптастармен қарым-қатынасын бақылап отыруы қажет. Олардың арасында ынтымақтастықты көбейту үшін, топтық, жұптық жұмыстарды жүргізген тиімді. Олар өзара бір-бірлерімен тереңірек танысып, бір-бірін сыйлап, тыңдауды, ортақ шешім қабылдауды үйренеді. Сонымен қоса, мұғалім оқушының үй ішінен де хабардар болуы керек. Әрине бастауыш сынып оқушысының тәрбие ортасы ол - отбасы болып келеді. Осыны ескере мұғалім ата-аналармен көптеген жұмыс түрлерін өткізген тиімді. Мысалы: ата-аналар жиналысы, ашық есік күні, пікірлесу сағаты, ана-аналарға арналған тест және сауалнамалар, ата-аналармен жек жұмыстар жүргізу және кеңестер беру.

Мұғалім мен оқушы әрқашан да өзара әрекетте болады. Оқушыларды оқытып, дамытып, тәрбиелейді, оларға қамқор болады. Кіші жастағы балалар сіңіріп алғыш келеді. Олардың үлгі алатын адамы – мұғалім. Сондықтанда бастауыш сынып мұғалімі барлық қырынан үлгі тұтуға тұралық болуы керек. Жүрісі, сөйлеуі, мінезі, қарым-қатынасы, көз қарасы, білімі жоғарғы сатыда болуы қажет. К.С. Станиславский оқушының жан дүниесін түсініп, жұмыс жасауды ұсынады. Сондай-ақ, мұғалімнің 4 түрін атап көрсетеді:

1-түріне белсенді, қиялы жақсы дамыған, әркез ізденушілікпен айналысатын мұғалім. Олар сабақты жаңа әдістемен өткізуге тырысады.

2-түріне белсенді емес, өз пәніне деген немқұрайлықпен қарайтын мұғалім.

3-түріне бір ізбен жүрмейтін мұғалім. Бірде сабақты қызықты, кейде жалқаушылық танытатын. Бұл мұғалім кітаптағы материалды қайталап, еш жаңалық енгізбейді.

4-түріне ешнәрсе, тіпті кітаппен де, ізденушілікпен айналыспайтын мұғалім түрі. Мұндай мұғалім тіпті болмау керек деген екен [1]. Әрине, бастауыш сынып мұғалім әмбебап болуы шарт. Тек кітаппен жұмыс істеп, жалқаулық танытатын мұғалім оқушыға толыққанды білім бере алмайды. Ол оқушыны жалықтарып, оқуға деген ынтасын жоғалтып жібереді. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі әр түрлі көрнекіліктерді, әдістерді қолданып, сабақты қызықты қылып өткізуі керек. Бастауыш сынып оқушының сабаққа деген ынтасы мұғалімнің оны жүргізуіне тікелей байланысты. Қазіргі дамыған уақытта мұғалімдер үшін сабақты жан-жақты қылып өткізуге мүмкіндіктер жетерлік. Егер де мұғалім шынмен қаласа сабақта көптеген әдістерді қолданып, оқушыларға білім, тәрбие беруге болады.

Бастауыш сынып мұғалімі оқушыны салауатты өмір салтына тәрбиелеп, жеке тұлғаның бойында адамгершілік құндылықтарын, адамгершілік мінез-құлқын қалыптастырып, қабілеттерін дамытады. Адамгершілік тәрбие мазмұнына оқушылардың бойында елжандық, ұжымшылдық, шыншылдық және тағы да басқа сапалық қасиеттерді қалыптастыру жатады.

Бастауыш сынып мұғалімінің құндылықтарының мәні кәсіби маман болудың негізінде жатыр. МакБер баяндамасында үздік мұғалімнің 4 кәсіби сипаты көрсетілген [4]:

1-кесте. Үздік мұғалімнің кәсіби сипаты.

Сипаты	Сипаттамасы	Мысалы	Оқушыға әсері
Сынақ пен қолдау	Әр оқушыға қолынан келгеннің бәрін жасауға және барлық оқушылардың жетістікке жетуіне міндеттеме алу.	«Ғарышкерлер күніне» арнап іс-шара ұйымдастырып, оқушыларды белсенді түрде қатыстырамыз. Іс-шараға барлық оқушылар қатысатындай етіп, әрқайсысына белгілі бір рөл беру керек. Мұғалім оқушыларға берілген міндеттерді қадағалап, қолдау көрсетеді.	Оқушылар түрлі іс-шараларға қатысып, жан-жақты болуды үйренеді.
Сенімділік	Тиімді бола алатынына және қиындықтарды еңсере алатынына деген сенім.	Сабақта топтық жұмыс жүргізеді. Топтық жұмыста оқушы өзіне және топ мүшелеріне деген сенімі оянады. Мұғалім оқушылардың барлығы топтық жұмысқа қатысуын, жұмыстың нәтижелі өтуін басқаруы керек.	Оқушыда өзіне деген сенім күшейе түседі. Себебі, белгілі бір кедергілер туындаса, мұғалімнен көмек ала алады. Бұндай мұғалімдер жаңашыл келеді. Өз сабағында жаңа әдістерді еңгізуге қорықпайды. Соған қатысты оқушы да жан-жақты болып өседі.
Сенім ұялату	Байыпты әрі әділ болу. Сөзінде тұру.	Оқушылармен бірге экскурсия жүргізеді. Оқушылар мұғалімге деген	Бұл сипаттағы мұғалімнің оқушысы әрқашан шындықты айтатын болады.

		сенімді сезінеді. Жатырқанбай, өз Мұғалім әр ойын айтып, оқушыны әрқашан әділ қадағалап, болуға тырысады. бірлесе бақылау Сонымен қоса, жүргізеді. мұғалімге деген сенімі көбейеді. Ашық, ештеңені жасырмай баяндап беруден қысылмайды.	
Басқаларға құрмет көрсету	Әр адамның өз орны бар, сондықтан әрбір адам құрметке лайық деген сенімде болу.	1 мамыр «Бірлік күні» қарсаңына орай тәрбие сағатын ұйымдастырады. Тәрбие сағатында оқушылар Қазақстан - көпұлтты мемлекет екенін және әр адамды сыйлап, тату-тәтті болу керек екінін түсінеді.	Сыйластықты, басқаларға құрмет көрсетуді үйренеді. Адамның жасына қарамай, барлық жанға құрмет көрсету керек екенін ұғады. Мұғалімнің барлық оқушыға сыйластықпен қарайтынын байқап, сондай болуға талпынады.

Үздік мұғалімге көбінесе мақсатына жетуді көздеу, адамдарды біріктіруге дайын болу және адал ниет сияқты көшбасшылық құндылықтар тән. Барлық оқушыны құрметтеуге лайықты тұлға ретінде қабылдау – оқытудың негізгі құндылықтарының бірі. Бұндай сипаттағы бастауыш сынып мұғалімі оқушыда сенім ұялатады. Оқушы мұғалімге сенетіп, сыйлайтын болады.

Бастауыш сынып мұғалімінің негізгі мақсаты – өз бетінше ойлап, шешім қабылдай білетін, кез-келген мәселені талдап, өз көз-қарасын дәлелдей алатын және өз ісіне жауапты болатын бастауыш сынып түлегін тәрбиелеу болып келеді. Оқушы тек мұғалімнің айтқанын ғана сіңірмейді, сонымен қатар оның іс-әрекетіне де назар аударады. Сондықтанда, өмірдегі бар жақсы қасиеттер мұғалімнің бойынан табылуы керек.

Мұғалім еңбегінің ерекшелігі оның объектісі мен нәтижесінде болып келеді. Негізгі объектісі ол – адам, ол жай ғана адам емес, оның денелік мәні емес, дамып келе жатқан адамның рухани ішкі өмірі. Адам - табиғаттың қайталанбас құбылысы. Мұғалім мамандығының тағы бір ерекшелігі - оның

балалармен әрдайым қатынаста болуы. Мұғалім білім беруші ғана деу қате, ол жоғары құлықты тұлға. Мұғалімнің бойында ар, намыс, мейірім деген сияқты қасиеттер болуы тиіс. Кез келген педагогтар оқушылар үшін де, ата-аналар үшін үлгі өнеге болуы қажет.

Осылайша, бастауыш сынып оқушысының жеке тұлғасын қалыптастыруда мұғалімнің рөлі орасан зор. Баланың қандай тұлға болып өсетініне мұғалімнің оны тәрбиелеуде қолданатын жұмыстарына байланысты. Мұғалімнің негізгі мақсаты – оқушыны барынша жан-жақты ету, белгілі бір қабілетін дамыту, адами қасиеттерді сіңіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жусупова Ж.А. Педагогикалық шеберлік: Оқулық. Алматы, 2011.- 316 бет
2. Ш.Т.Таубаева, Б.Т.Барсай, С.Н.Жиенбаева. Педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістері: оқулық. – Алматы: - 2018 – 300 б.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы: Оқу құралы: Алматы: «Нұр-пресс», 2007. – 413 бет
4. Григг Расселл. Бастауыш мектеп мұғалімі: шеберлікті шыңдау. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 600 бет.

УДК 373(091)

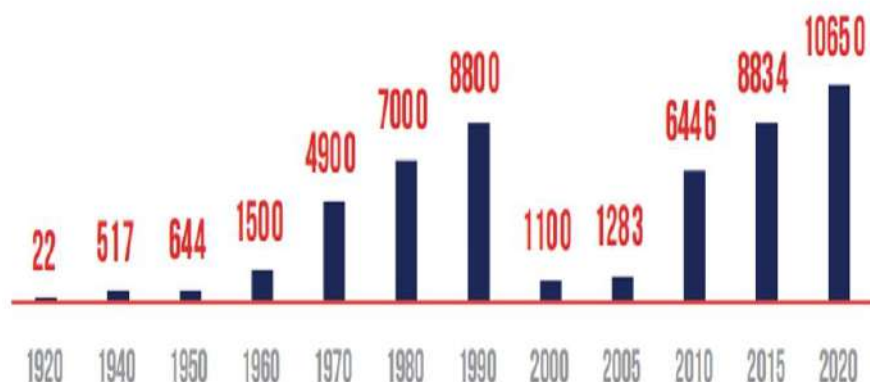
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ

Бактыбаева Джамия Аскарровна, 2 курс, специальность 6В01201,
Дошкольное образование и воспитание, Международный Университет
Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель - Сағалиева Жанар Каукарбековна, кандидат
педагогических наук, асс. профессор

На сегодняшний день Правительство Казахстана серьезно поставила вопрос о дошкольном образовании страны. При повышении финансирования и помощи частных организаций, число дошкольных организаций растет с каждым годом. Для того, что бы развивать дошкольное образование нужны новые подходы, новые, улучшенные методы обучения, которые способствуют обеспечению целостного развития детей, их личностному росту, а также раскрытию потенциала.

Рис. 1 Количество дошкольных организаций Казахстана по годам

За сто лет существования дошкольных организаций, Казахстан прошел множество этапов. Число государственных и частных детских садов увеличивалось с каждым годом. В 2010 году Правительством РК была запущена программа «Балапан», которая способствовала увеличению охвата детей в детских садах до 70% и была продолжена до 2014 года, с целью 100% охвата детей возрастом 5-6 лет к 2020 году, а так же созданию благоприятных и финансово-экономических условий для того, что бы решить проблему с дефицитом дошкольных учреждений. Программа «Балапан» нацелена на то, что бы каждый год система образования обновлялась за счет новых методик по обучению, для улучшения качества образования. Для детей дошкольного возраста программно-методические обновление ведется с каждым годом и имеет хороший успех.

Сегодня, дошкольных учреждениях создаются благоприятные условия для выявления Я – концепции у детей, а так же не мало важно то, что создается мотивация учиться, развивается понятие о внешнем и внутреннем мире. У ребенка при хороших взаимоотношениях со сверстниками и с воспитателем качественно развивается его эмоциональная и социальная компетентность.

Необходимо учитывать то, что основной вид деятельности дошкольников – игра. Игра является важным компонентом обучения социальным навыкам, необходимым для правильного развития дошкольника. На сегодняшний день все дошкольные учреждения РК оснащены различными дидактическими материалами для работы с детьми. Это говорит о том, что с каждым годом подход к детям меняется, применяются различные методики, для развития эмоционального и физического состояние ребенка. Министерство образования разработало новую модель дошкольного образования, внедрение которой началось в 2021-2022 учебном году. Новая модель позволит проводить обучение через игру и также предусматривает работу с родителями детей для вовлечения в процесс обучения. Для этого изменится государственный стандарт: от типовых учебных планов Казахстан перейдем к альтернативным.

В настоящее время Министерство РК проводят различные мероприятия по развитию детей раннего дошкольного возраста.

Активно ведется расширение яслей-садов, мини-центров с удобным, гибким графиком, частных и государственных детских учреждений. К тому же совсем недавно для детей открылись различные санаторные ясли и профилактории для матерей с детьми.

Обеспечению инновационных технологий для родителей уделяют так же огромное внимание. Это было создано для того, что бы родители были вовлечены в процесс обучения своих детей и умели так же, без помощи воспитателей и вне дошкольных учреждений находить к ним правильный подход. На сегодняшний день на просторах интернета появилось множество обучающих сайтов для родителей.

Важность дошкольного образования заключается в том, что в дошкольном возрасте дети не только исследуют окружающую среду, но и развивают навыки физической координации. Занятия, связанные с бегом, скалолазанием, плетением бисера, искусством и ремеслом, помогают развивать зрительно-моторную координацию, а также мелкую и крупную моторику.

Как однажды сказал Альберт Эйнштейн, «Игра — это высшая форма исследования» особенно подходит для детей дошкольного возраста, потому что они учатся находить ответы на свои многочисленные вопросы с помощью исследований, экспериментов и бесед во время управляемой и организованной игры, созданной взрослыми людьми. Этот опыт питает естественную любознательность молодых умов, и они всегда стремятся познать что-то новое

Сейчас так же важное значение придают символическому мышлению детей. Символическое мышление — важное когнитивное развитие, происходящее в дошкольном возрасте. Символическое мышление — это способность мысленно или символически представлять конкретные объекты, действия и события. Примерами могут служить притворная игра или воображаемая игровая деятельность, рисование или представление предметов и разговоры о предметах.

Большинство наших теоретиков детского развития также подчеркивали важность социального, поведенческого и когнитивного развития в раннем возрасте. Было проведено исследование, согласно которому, ранний возраст является положительным для эмоционального и в будущем он оказывает положительное влияние на развитие детей и их готовность учиться.

Ребенок, который испытывает радость от обучения, открытий и успешного выполнения соответствующих возрасту задач в юном возрасте, с большей вероятностью будет получать удовольствие от школы в более позднем возрасте и будет лучше успевать в учебе.

Исследователи раннего образования также показали важность дошкольного образования, заявив, что дети, которых обучают в раннем возрасте, обычно имеют улучшенные социальные навыки, меньше поведенческих проблем и более высокие оценки без особого внимания.

Уверенность в себе, приобретаемая путем обучения в игровой форме, способствует развитию личности ребенка.

Качественное дошкольное образование дает детям когнитивные, поведенческие и социальные навыки, которым они не могут научиться дома. Поэтому для формирования готовности к обучению ребенка ключевую роль играет дошкольное образование.

Список использованных источников:

1. Методические рекомендации по реализации новой модели дошкольного образования [электронный ресурс]Режим доступа: <http://irrd.kz/>

2. Проблемы дошкольного образования в Казахстане [электронный ресурс]

Режим доступа: <https://cabar.asia/ru/problemy-v-doshkolnom-obrazovanii-v-kazahstane>

3. Игибаева А.К. История педагогической мысли и образовательной системы Казахстана: Учебное пособие / А.К.Игибаева; ВКГУ. - Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С.Аманжолова, 2004. - с. [электронный ресурс] Режим доступа: <https://referatdb.ru/istoriya/54484/index.html>

4. <https://kz.kursiv.media/2021-03-11/v-kazahstane-izmenyat-doshkolnoe-obrazovanie/>. [электронный ресурс]

5. <https://mtrk.kz/ru/2022/02/03/Kakie-izmeneniya-v-sfere-obrazovaniya-o/> [электронный ресурс]

ӘӨЖ 373.3 Б 76

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ ӘРЕКЕТІН БЕЛСЕНДІРУ

Боранбаева Мөлдір Асқарқызы

«6В01301 Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші- Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сыныптың қазақ тілі сабағында топтық жұмыс әдістері оқу барысында маңызды рөл атқарады. Топқа бөліну әдістері. Жаңа бағыттар бойынша топтық тапсырмалар беру арқылы, баланың оқу процесін белсендіреді.

Топ– бұл ортақ мақсатқа жету үшін құрылған адамдар тобы. «Топтық жұмыс» термині-өзара іс-әрекет жасалып, соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге бағытталған іс-әрекеттің құрылымы.

Бастауыш білім — білім беру жүйесінің алғашқы сатысында меңгерілетін дағдылар мен ұғымдардың жиынтық атауы. Бастауыш білім беру сатысында оқушы әріп танып, жаза білуге, дұрыс, жатық оқуға, өз ойын ауызша, жазбаша жеткізе білуге, мазмұндауға үйренеді. Орта мектепте Бастауыш білім көлемі 1-4 сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай (7 - 11 жас) жасалған бағдарлама мазмұнына сай қалыптасады [1].

Қазақ тіліндегі топтық жұмыстың мақсат, міндет, нәтижесі.

Топтық жұмыстың мақсаты-оқыту мен оқу тәсілдері арқылы проблемаларды шешу тапсырмаларда орындау барысында оқушылар тобының бірлесіп жұмыс істеуі. Топтық жұмыс арқылы қызығушылығын арттыру; танымдық қабілеті дамыған, білімдерін өмірде жан-жақты қолдана білетін тұлға қалыптастыру.

Топта жұмыс жасау үшін: Жақсы тыңдап білу. Күшті жетекшілік қасиеттер. Тиімді байланыс орнату. Міндетті тең бөлісу. Бірігіп жұмыс жасауға ұмтылу. Алға қойылған мақсаттар мен міндеттер.

Топта жұмыс жасауда кездесетін кедергілер: Шамалы қарым - қатынас. Дұрыс тыңдап білмеу. Шамалы жетекшілік. Топқа тартылысы жоқ. Мақсатты дұрыс түсінбеу. Міндеттерді тең бөліспеу. Сәтті. Сәтсіз.

Топтық жұмыс жеке шешуге болатын тапсырмаларды емес, анағұрлым күрделі тапсырмаларды топ болып шешуді көздейді.

Міндетім: топтық жұмыс барысында өз көзқарастарын айтуға, оны қорғай білуге үйрету; екінші (негізгі) деңгей бағдарламасындағы ойлаудың жаңа тәсілдері мен оқу құралдарын қолдана отырып өз тәжірибеме өзгеріс енгізу.

Күтілетін нәтижесінде: топтық жұмыстары арқылы қызығушылықтары артады; танымдық қабілеттері дамиды; алған білімдерін өмірде жан-жақты қолдана біледі.

Топтық жұмысты ұйымдастырудың артықшылықтары:

Игеретін материалдардың көлемі мен оларды түсіну қажеттілігі артады

Жаппай оқытуға қарағанда, жаңа ұғымдарды, түсініктерді, дағдыларды қалыптастыруға аз уақыт жұмсалады.

- Оқушылардың өзара қарым-қатынасы жақсарады.

- Оқушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылықпен жұмыс істеуі артады.

- Өзіне сын көзбен қараушылық артады, сыныптастарымен жұмыс істеп үйренген оқушы өзінің қабілетін дұрыс бағалай біледі және жақсы бақылай алады. Өмірге қажетті дағдыларға үйренеді.

- Топтық жұмыстардың артықшылықтарымен қоса, кемшіліктерін айта кеткен жөн.

- Топтық жұмысты ұйымдастырудың кемшілігі:

- Топ мүшелерінің көп болуы

- Үлгерімі төмен оқушылардың көптің көлеңкесінде қалып қоюы.

- Бір топтың шуылының екінші топқа әсері.

- Берілген уақыт ішінде тапсырманы орындай үлгермеуі

- Шығармашылық жұмыс аяқсыз қалуы
- Бір топ жұмысты қорғап жатса, басқа топ мүшелері өз жұмыстарын аяқтап жатумен шұғылданады.
- Білім деңгейі бірдей оқушылар тобы бір топта жұмыс жасауы
- Жақсы оқитын оқушылардың үлгерімі төмен оқушылардан жоғары тұруы [2].

Топтық жұмыстың артықшылықтары мен кемшілігіне тоқталдық, әдістемесіне, оқу процесіне тоқталып кетсек.

Бастауыш сынып жасы – бұл айналадағы өзге әлемді баланың өз бойына сіңіре бастау, білім жинақтау, осыларды басымдылықпен игеру кезеңі болып табылады. Осы бір аса маңызды өмірлік функцияны табысты орындау баланың өзіне тән бейімділігінің осы жаста қалыптасуына қолайлы жағдай жасайды, яғни, ол мынадай бейімділіктер: адамның беделіне зор сеніммен қарауы, кездесетін барлық жағдайларды тез қабылдап, оған тез әсерленгіштігі, аңғал да ойын баласының қарым-қатынасы. Мұғалімдер бірінші сынып оқушыларының метатанымдық дағдыларын дамытуға ықпал ету үшін, өз іс – әрекеттерін жоспарлауда, оқушыларды қалай оқу керектігіне үйрену дағдыларын дамыту үшін жағдай жасауға үйренеді. Көбінесе, мұғалімдерде тілдік цикл пәндерінде бірінші сынып оқушыларында белсенді тыңдау, оқу дағдыларын дамытуға тапсырма таңдауда қиындықтар кездеседі, әрине [3]. Сол үшін де, оқыту мен оқуда жаңа тәсілдерді қолданады: сабақта топтық жұмыс істеу түрлерін тиімді қолдана бастайды. Мұғалімдер топтық жұмыс үшін тапсырмалар таңдайды, оқушылардың белгілі тапсырманы орындауға көбірек бағыттайды. Сондай-ақ, мұғалімдер 1-сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, топтық жұмыстар ұйымдастырады. Ұштастыра келе, топта оқушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу тілін дамыту мақсатында Б.Блумның сұрақ қою өлшемін жиі пайдаландым. Олар жеңілден ауырға, қарапайымнан терең ойлауға жетелейді. Осындай сұрақтар қойылған кезде, көшбасшылыққа бейім, озат оқушылар топтың басқа мүшелерімен ынтымақтастықта қарым-қатынас орнатып, шығармашылықпен жұмыс жасады. Топта оқушылардың сөздік қорын дамыту барысында топ мүшелері сөздіктерді жиі пайдаланады. Сабақта топтық жұмыстарды ұйымдастыру арқылы оқушылардың сабаққа белсенділігі, қызығушылығы артқанын байқауға болады.

Сабақ барысында топқа бөлуде маңызды болып табылады. Топқа бөлінудің тәсілдеріне тоқтала кетсем.

Топқа бөліну тәсілдері:

- Қазіргі әлеуметтік желілер бойынша. Мұғалім әртүрлі әлеуметтік желі аттарын атайды, оқушылар ұнайтын желіні таңдап, топқа бөлінеді. Мысалы: инстаграмм, тик-ток, в контакте, лайк және тағы басқа.

- Туған айлар бойынша. Оқушылардың қай айда туылғаны бойынша топқа бөлінеді.

- Түстер бойынша. Мұғалім 4, 5 түсті шар немесе басқа реквизит дайындайды, ұнаған түс таңдау арқылы топқа бөлінеді.

- Геймификация әдісі бойынша. Яғни барлығының аты-жөндері тізім ретінде жазылады. Компьютер автоматты түрде өзі топқа бөледі.

- Ұқсас ерекшеліктер арқылы топқа бөліну. Мұғалім оқушыларға қандай да болмасын бір ерекшелікті айтып (мысалы: жұлдызнамалық белгісі, шашының түсі, киімінің өлшемі, есімінің бас әрпі т.б.) сол бойынша топқа бөлуіне болады.

- Суреттер арқылы топқа бөліну. Оқушыларға түрлі суреттер таратылып (мысалы: гүл түрлері, жануарлар, құстар, жеміс-жидектер т.б.) суреттердің біркелкілігіне қарап үш-төрт адамнан бірігіп топ құрауларына болады.

- Әріптер арқылы топқа бөліну. Мұғалім оқушыларға әріптер айтып (А; Б; С; Д; төртке бөлу керек болса осы төрт әріпті қайталап барлық оқушыларға айта береді), есте сақтауларын сұрайды. А әрпі айтылғандар бір топ, Б әрпі бір топ, С әріптері бір топты, Д әріптері тағы бір топты құрайды. Осылайша төрт топқа бөлуге болады.

- Өз қалаулары бойынша топқа бөліну

- Мұғалім оқушыларға бүгін өз қалаулары бойынша үш немесе өзі жоспарлағандай төрт топқа топтасуларын сұрайды. Оқушылар өз еріктерімен топтасады. Жұбынды тап. Оқушылар адам аттары арқылы немесе қолғапшалар сыңарларының қиындылары, бірдей шарф не киім қиындылары т.б. арқылы жұптасады. Әр жұп бірге жұптық тапсырмалар орындайды.

Топқа бөлу әдістерімен танысқаннан кейін, топтық тапсырмаларға назар аударсақ. Топқа бөлудің геймификация әдісін айта кеттік, тапсырмаларына кезек берсек.

Геймификация әдісі бойынша 4 топтық тапсырма беріледі, бағдарлама сыныптағы интерактив тақта арқылы жүргізіледі. Әр топта 4 оқушыдан болады. Ойын соңында оқушылар топ бойынша бағаланады. Ең көп ұпай алған топ, 1-орын алады. Бұл тапсырмалар Microsoft PowerPoint арқылы жасалынды, яғни балаларға электронды тақта арқылы қосылып, жұмыс жасалады. Балалар тақтаға шығу арқылы топтық жұмыс жасайды.

1. Сөз таптарына арналған тапсырма, сөз таптарын алып, сұрақтарына қосу керек. Әр топ өз бетінше жұмыс жасап, бірінші болып аяқтаған топқа ұпай беріледі.

1^н неше? қанша? нешінші? нешеу?

2^н кім? кімдер? не? нелер?

3^н қандай? қай?

4^н не істеді? не қылды? қайтті?

Зат Есім

Сын Есім

Етістік

Сан есім

Активация Windows
Нова версия Windows
"Позитив"

Топтық жұмыс әдісі қолданылып, балалардың жылдамдығын, бірлескен жұмыстарын байқауға болады.

2. Сөйлем бірнеше сөздерден құралады. Сөйлем аяқталған ойды білдіреді. Айтылу сазына қарай үш түрі болады. Сөйлемнен соң не нүкте (.), не сұрау белгісі (?), не леп белгісі (!) қойылады. Берілген сызба бойынша әр топ 4 сөйлем құрастыру керек. Жылдамдық, сойлемді дұрыс құрау, қатесіз жазуға баса мән аударылады.

• _____?

• _____!

• _____.

Активация Windows
Нова версия Windows
"Позитив"

Оқушылардың өзара қарым-қатынасы жақсарады. Бір-бірлерінің қателерін түзеу арқылы, өзіне сын көзбен қараушылық артады, дұрыс жазуға бейімделеді.

3. Әр топ өзіне ұнаған 1 суретті таңдап, сол суретке байланысты ертегі құрастыру керек.

1.

2.

3.

4.

Сыныптастарымен жұмыс істеп үйренген оқушы өзінің қабілетін дұрыс бағалай біледі және жақсы бақылай алады. Өмірге қажетті дағдыларға үйренеді.

4. Әр топтан бір-бірден мүшелері жүгіріп келіп «С»-әріпінен басталатын 1 сөз жазады. Ол сөздер төмендегі заттардың атауы болсын.

1. Сұйық зат

2. Зат немесе құбылыс атауы

3. Дақыл атауы

4. Жеміс аты

5. Қарудың аты

6. Өсімдік атауы

7. Адам аты

Тапсырмалар соныңда, оқушылардың ойын біліп, ұнаған және ұнамаған жақтарын біліп алу маңызды. Осы тақырып бойынша өз ойымнан қорытындылай келсем.

Қорытындылай келе айтарым, әрбір сабақта топтық жұмыс арқылы бірлесе әрекеттенген тиімді екенін түсіндім. Бұл ұстанымды – құрастырылған білімнің басты идеяларының бірі. Осы бағытты ұстанған оқу/үйрену жобаларының барлығы да бірлескен әрекеттерді үйренудің негізі деп танимын. Адамның санасы тек қарым – қатынас әрекеттері ғана бізді жаңа түсінікке әкеледі, тек басқа адамдармен қарым – қатынаста ғана дамиды. Ал қарым – қатынас дегеніміз өзімізді басқаларға (олардың пікіріне, идеяларына,

көзқарасына, мінезіне) бейімдеу деген сөз. Топтық жұмысқа барлық дерлік оқушылар қатысады, өйткені берілген тапсырма бірлескен жұмыс арқылы ғана орындалуы тиіс. Әр оқушы идеяларды келтіру мен оларды талқылау, таңдау және шешім қабылдау ісіне белсенді қатысады: топтық жұмыста әрбір пікір мен көзқарас құнды. Топтық жұмыс оқушыларға сезім бірлескен жұмыстың қызықты әрі тартымды әрекет екендігін көрсетеді, оқушылардың жалпы еңбекке деген ынтасын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кобдикова Ж.У. Деңгейлеп саралап оқыту педагогикалық технологиясы талаптарына сәйкес өтетін сабақтардың үлгісі.-А., 2006-22 бет.
2. Коринев А.Д. Заманауи технологиялар.-М: INITI, 2005.- 452 бет.
3. Шпак Н.О. Жұмыстың жобалық түрін жүзеге асыруда оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту / Н.О.Шпак // Тәрбие психологиясы: мәселелері мен болашағы: Бірінші халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары – Мәскеу: Сезім, 2004.-670 бет.

ӘОЖ 373.3 Д 19

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Даулетхан Айдана Сәкенқызы

6B01301 «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Қазіргі қоғамда бала тәрбиесі мен сапалы білім беруге ерекше назар аударылып отыр. Бала тәрбиесіне тікелей әсер ететін факторлар - ауыз әдебиеті мен сөз өнері. Бастауыш сынып оқушыларының оқуға ынтасын ашатын шығарма түрі - ертегі. Ертегінің мәтіндері өте қолайлы және бастауыш сынып оқушыларына өте қызықты. Оқушылармен шығарманы оқығаннан бұрын дайындық әңгіме жүргізу керек, себебі өздері үшін таңсық, жаңа нәрсе болғандықтан балалар нақты ешнәрсені көзге елестете алмайтыны белгілі. Балаларға шығарманы мәнерлеп оқып беру, оларды да мәнерлеп оқуға дағдыландыру мұғалім міндеті. Мәнерлеп оқыған кезде, балалар үшін жаңа нәрсені таныстыру, түсіндіру, нақышына келтіріп сөйлеу, балаларды мәнерлеп оқуға тез дағдыландыруға жол ашады. Сонымен қатар, оқушы толық түсініп, әрі мәнерлеп оқыған сайын оқытудың да мәні артады. Мәнерлеп оқу әсіресе бастауыш сыныптар үшін мәні зор. Мәнерлеп оқуды игерген оқушы оқуды

жете меңгеруге бір табан жақын болады. Оқытудың шыңы оқушыларды мәнерлеп, сауатты оқуға үйрету деп санаймын.

Мәнерлеп оқу дегеніміз - қарапайым сөйлеу тіліне жақын еркін оқу [1, б]. Яғни, қарапайым сөйлеу, күнделікті өмірде, қарым-қатынас жасау кезінде, біз алуан түрлі екпінмен, дауыс ырғағымен, әр түрлі көңіл күймен айтатын сөздер. Себебі, адамдар күнделікті сөйлесу кезінде, әр түрлі хабарды жеткізу, көріп-білген кереметтерін суреттеу, қызықты оқиғаны айтып таң қалу сәттерінде адам әңгімесін өте шебер, әрі әсерлі жеткізеді және тыңдаушы үлкен әсер алады. Мәнерлеп оқу сөз өнері, сөзді дұрыс айту, сөзді дұрыс пайдалану сөз мәнері, сөз өнері, сөйлей алу мәдениеті.

Әдебиет - сөз өнері. Сөз өнері - тіл өнері. Қазақ «Өнер алды қызыл тіл». «Өнерлінің қолы алтын, өлеңшінің сөзі алтын», «Жігітке өнер де - өнер, өлең де - өнер» десе, қазақтың рухани мәдениетінің пірі Абай атамыз: «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы» деп, өлеңді сөз патшасына, ақынды ер данасына теңеді [4, 3]. Сөз өнері жалпы мағынасындағы жәй әдебиет емес, көркем әдебиет екенін тектен-тек деуге болмайды. Оның барлық эстетикалық байлығы әдеби шығарманың керемдігі арқылы ғана жасалады [2, 24]. Сонымен, сөз өнерінің бар байлығы әдеби шығармалардың көркемдігі мен оны жеткізу арқылы беріледі, сол себептен мәнерлеп оқу тікелей сөз өнері болып саналады деп білемін.

Мәнерлеп сөйлеуде басты рөл атқаратын тәсілдер – интонация, екпін, кідіріс, сөйлеу қарқыны (темп), дауыс күші, сөйлеу нақышы (тембр).

Мәнерлеп сөйлеуде басты рөл атқаратын тәсілдердің бірі – интонация. Қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымы, Құдайберген Жұбанов интонацияны «сөз сазы» деген. Интонация – сөйлеу кезінде, сөзімізде мәндік эмоциялық нақыштың болуы. Интонация мәнерлеп сөйлеушінің ішкі сезімін, ойын білдіретін көркем образы. Дауыстың реңкі кейде ызалы болып, кейде байсалды қырынан, кейде дөрекі көңіл-күймен, кейде қызба, ал кей кездерде назды, кейде тіпті күлдіргі болып шығуы осы интонациямен тікелей байланысты.

Кідіріс. Сөйлеген сөз немесе оқылатын мәтінде, өлеңде сөйлемдер бас-аяқсыз айтыла бермеуі керек. Сөз арасында үзілістер болуы шарт. Осындай сөйлемдегі, сөйлемдер арасындағы толасты кідіріс дейді.

Дауыс ырғағының кідірістері үшке бөлінеді. Олар: логикалық кідірістер, психологиялық кідірістер, грамматикалық кідірістер болып белінеді.

Логикалық кідіріс. Әрбір сөйлемде айтылатын ойға қазық болып, қалған сөздер соған байланысты болып тұратын жеке сөздер, сөз тіркестері бар. Ол сөздер басқа сөз табынан сәл көтеріңкілеу оқылып, тыңдаушы назарын өзіне аударады. Сөйлемдегі негізгі мағына - қай сөзге, қай сөз тіркесіне түсіп тұрғанын дауыс кідірісі арқылы жеткізуге болады. Ал сөйлеу кезінде қай сөзге мағыналық кідіріс жасалатын болса, сол сөз көтеріңкілеу айтылады [1, 8].

Психологиялық кідіріс. Мәтіннің мазмұн-мағынасына, ондағы қатысатын кейіпкердің іс-әрекетіне, оның көңіл-күйінің құбылуына байланысты оқылады. Мәтінге дұрыс психологиялық кідіріс жасалып

оқылғанда, тыңдаушы ерекше назар аударып, онан әрі не болатынын тағатсыз күтеді. Кейде шығарма кейіпкерімен қосыла қуанып, қосыла ренжиді. Психологиялық кідіріс мәтін мазмұнына лайықты жасалған жағдайда тыңдаушының алған әсері ұзаққа созылады [1, 8].

Грамматикалық кідіріс. Мәнерлеп оқуда көбірек қолданылатын, жиі ұшырайтын кідірістер - грамматикалық кідірістер немесе қалыпты дауыс ырғағы деп те аталады. Қазақ тілі синтаксисінде онға тарта тыныс белгілері бар. Тіліміздегі сөйлемдерді сауатты жазу - осы тыныс белгілерін дұрыс қоюға тікелей байланысты. Оқу кезінде де осы тыныс белгілерінің жеке-жеке мағыналарын түсініп, дұрыс оқу қажет. Оқу барысында сөйлемдегі сөздер арасына ешқандай тыныс белгілері қойылмаса да, сөз бен сөздің сөз тіркестерінің арасына қысқа кідіріс жасала береді [1, 9].

Мысалы, 3-сыныптың әдебиеттік оқу кітабының 2-бөлімінің, 97 бетінде келтірілген тапсырмаға назар аударайық.

Өлеңді тыңда.
Көл жағасында
Тау етегі көк кілем,
Балауса, раң – шөп кілең,
Өзен бойын жағалай
Өскен мынау қоғажай.
Талма түстің кезі нақ,
Шөлдеп қапты қозы-лақ.
Шөлдеп қапты қозы-лақ.
Қарайды үркіп үйректер,
Не нәрседен сезік ап?
Қашпа, үйректер, сезік ап,
Тимейді ғой қозы-лақ!

Зейнолла Шүкіров [6, 97].

Алдымен балалар өлеңнің аудиожазбасын немесе мұғалімнің оқығанын тыңдайды, содан кейін тиісті кідірісті жасап оқиды. Сонымен, кідіріс сөз арасында міндетті түрде болуы керек үзілістер. Үзілістер сөз мағынасына тікелей әсер етеді. Үтірден кейін кідіру, нүктеге баса назар аудару, сондай-ақ сызықшалы сөйлемде жасалуы керек паузалар міндетті түрде жасалып, сөз мағынасын дұрыс түсіндіре білу керек. Көтеріңкі айтылатын жерлер мен басыңқы айтылатын, оқылатын сөйлемдерде кідіріс аса маңызды рөл атқарады.

Екпін. Қазақ тілі лебізді – динамикалық тәсілдердің қатарында. Лебізді – динамикалық екпіннің үлкен ерекшелігі айтылған сөздегі бірнеше буындардың ішінен, бір буын ерекше, айрықша көтеріңкі дауыспен айтылады. Қазақ тілінде көбінесе екпін сөздің соңғы буынына түседі, содан соң сол екпін түскен буын созылыңқы тембрмен айтылады. Дегенмен, қазақ тілінде екпін қабылдамайтын да қосымшалар бар. Олар:

1. Етістіктің түбіріне жалғанатын, өтініш, тілек ұғымын тудыратын -шы, -ші, жұрнақтары екпін қабылдамайды.

2. Жіктік жалғаулары екпін қабылдамайды, олар: -ды, -ді, -ты, -ті, -мын, -мін

3. Есімдерге жалғанып, теңеулік ұғым тудыратын -тай, -тей, -дай, -дей, жұрнақтары да екпін қабылдамайды.

4. Болымсыз сөз тудыратын -па, -пе, -ба, -бе, -ма, -ме жалғаулары екпін қабылдамайды.

Қазақ тілінде әдетте екпін үш түрге бөлінеді: сөз екпіні, фразалық екпін, логикалық екпін. Сөйлеуде не болмаса мәтінді дауыстап оқығанда сөйлемдегі сөздер әр түрлі екпінмен айтыла бермей, сөз шумағы бір ғана екпінмен айтылуы мүмкін. Осындай бір екпін мен айтылған сөздер фразалық екпін деп аталады. Логикалық екпін кезінде сөйлемдегі айтылатын ойдың мәніне байланысты, бір сөз айрықша дараланып, ерекшеленіп айтылады. Сөйтіп, ол сөз ой екпініне ие болады. Мұндай екпінді логикалық деп атайды. Логикалық екпін қойылатын жағдайлар:

1. Сөйлем ішіндегі бір сөздің мағынасына ерекше көңіл бөлгенде қойылады.

2. Егер қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, онда логикалық екпінмен ерекшеленеді.

3. Сөйлемде қарама-қарсы мағына білдіретін сөздерге логикалық екпін қойылады.

4. Бастауышы да, баяндауышы да зат есімнен болған, жалаң сөйлемдерде ой екпіні баяндауышқа түседі.

Сөйлеу қарқыны (темп). Сөйлеу қарқыны – шығарма мазмұнына байланысты, шығарманың айтайын деген ойын, тыңдаушы адамға жеткізу және әр кейіпкердің өзіне тән ерекшеліктерін, айырмашылықтарын байқату үшін дауысты түрліше құбылту.

Дауыс күші. Бұл–дауыстың ашықтығы және дауысты игере білу, яғни ақырын сөйлеп тұрып, қатты сөйлеуге не болмаса керісінше, тіпті орташа қарқынмен, сөйлей білуге ауыса алу. Дауыс күші арқылы, оқушыға кейіпкердің іс-әрекетін, мінезін толық сипаттап беруге болады.

Сөйлеу нақышы (тембр). Сөйлеу нақышы – дауыстың эмоциялық бояуы. Сөйлеу нақышы айтылу мақсатына қарай үрейлі, қуанышты, өкінішті, таңдану, қапалы, жайдары, көңілді т.б. тұрғыда болу мүмкін. Оқылатын көркем шығарманың мазмұнына қарай мұғалім дауыс нақышын айқындай білуі керек. Мәнерлеп оқу кезінде, тек қана жоғарыда айтылған жағдайлар ғана емес, сонымен қатар тыныс белгілері де үлкен рөл атқарады. Тыныс белгілеріне дұрыс кідіріс жасау, тыныс белгілеріне назар аудару мәнерлеп оқуға қажетті тәсіл. Осыған орай, тыныс белгілеріне тоқталып өтейік.

Нүкте (.) хабарлы сөйлемнің аяқталғанын білдіретін грамматикалық белгі. Сөйлемді оқып жатып аяқталуына не болмаса нүктеге жақындағанда дауысты баяулатып, асықпай оқу керек, нүктеге келгенде барып кілт тоқтауға болмайды. Егерде нүктеге жасалатын кідіріс кілт, кенеттен жасалынса, жаңа сөйлем өзінің алдындағы сөйлемге қосақталып, сөйлем мағынасы сақталмай

қалады. Сол себепті, нүкте жай қойыла салатын шартты белгі ғана емес, мағыналық белгі.

Леп белгісі (!) - жазуда пайдалынатын тыныс белгілерінің бірі. Лепті сөйлемдер мағынасы жағынан баяндауыш формаларына байланысты әртүрлі болуы қалыпты. Лепті сөйлемде адамның ішкі сезімдерін білдіретін қаратпа, қыстырма, одағай сөздерінің қолданылуы арқылы да сөйлем мағынасы өзгеріске ұшырайды. Ол өзгеріс дауыс құбылысын өзгертіп оқу, сөйлеу кезінде айқындалады .

Көп нүкте де (...) сөйлем аяғына қойылатын белгі. Ол белгілі бір сөйлем аяғына қойылып, ойдың аяқталмағанын білдіреді. Сөйлемді оқып болған кезде, ерекше, белгісіз дауыс ырғағымен кідіріс жасалу керек, сонда тыңдаушы ойдың аяқталмағанын сезіп, ары қарай өзі топшылайды.

Үтір (,) сөйлем ішіндегі сөз арасында көп қолданылып, атқаратын қызметі үлкен тыныс белгі. Үтір:

- сөйлем ішіндегі бірыңғай мүшелерді ажыратып тұрады;
- оқшау сөздерді, қаратпа, қыстырма, одағайды ажыратады;
- оңашаланған айқындауышты ажыратып тұрады;
- құрмалас сөйлем болып тұрған жай ажыратады.

Сызықша - жай және құрмалас сөйлемдерде қолданылатын және бөлу-ажыратудың инвариантты семантикалық-синтаксистік мәнімен біріктірілген көп түрлі функцияларды атқаратын ұзын келбеу сызықша түріндегі тыныс белгісі [3].

Яғни, сызықша бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын, оңашаланған айқындауыш мүшенің екі жағынан, жалғаулықсыз салаластардың арасында, төл сөзден кейін автор сөзі тұрса, төл сөздің екі жағынан, бірыңғай мүшелерден кейін тұрған жалпылауыш сөздердің алдынан да, егер сонша, сондай, мынау деген сөздермен аяқталған тіркестерден кейін жеке сөйлем тұрса, осы сөздерден кейін қойылатын тыныс белгісі. Сонымен, тыныс белгілеріне баса назар аудару, мәнерлеп оқу кезіндегі басты міндет болып табылады. Тек қана тыныс белгілеріне ғана емес, сонымен қатар акустикаға да үлкен көңіл бөлінуі керек.

Акустика дыбыстағы мынадай белгілерді ажыратады: дыбыс ырғағы, дыбыс күші, дыбыс әуені, дыбыстың созылыңқылығы [5, 51].

1. Дыбыс ырғағы. Дыбыс ырғағы уақыт мөлшерінің (уақыт мөлшеріне, әдетте, секунд өлшем бірлігі алынады) ішіндегі дірілінің санына байланысты болады. Дірілінің саны неғұрлым көбейе берсе, дыбыстың ырғағы соғұрлым өсіп күшейе түседі, керісінше, дірілінің саны азайған сайын дыбыстың ырғағы солғындап, әлсірей береді. Адамның құлағы бір секунд ішінде 16-дан 20000-ға дейінгі дірілдің нәтижесінде пайда болған дыбысты қабылдап ести алады. Сөйлеу кезіндегі айтылатын дыбыстардың ырғағы фразалардың түрлеріне және олардың эмоциялық бояуы мен экспрессивті қызметіне қарай өзгеріп отырады [5, 51].

2. Дыбыс күші. Дыбыс күші дірілінің қарқынына байланысты болады. Егер дірілдің амплитудасы, яғни, қарқыны неғұрлым көбейе түссе, дыбыс күші

де соғұрлым ұлғайып, күшейе түседі. Сөйлегенде дыбыс күші екпінмен қарым-қатынасқа түседі. Дыбыс күшінің тілге, тілдің ішінде динамикалық екпініне немесе тілдерге қатысты атқаратын қызметі басым болады [5, 52].

3. Дыбыстың Дыбыстың созылыңқылығы. Дыбыстың созылыңқылығы дірілдер санымен қоса дыбыстың созылу уақытына байланысты [5, 52].

4. Дыбыс әуені. Дыбыс әуеніндегі мәселе дыбыс дірілінің түрлерімен байланысты. Дыбыс толқынын тудыратын дірілдің қозғалысы күрделі болады. Сөйлеу тілінде дауысты дыбыстар бір-бірінен әуені жағынан ажыратылады [5, 52].

Акустикадағы дыбыс белгілерімен таныстық, енді оларға мысал келтірсек.

Өленді тыңда. Сен де мәнерлеп оқуға жаттық.

Гүлдер
Гүлдер, гүлдер, көп гүлдер,
Қызыл гүлдер, көк гүлдер
Жайнар кезім келді деп
Қанаттарың желбіреп
Таңмен бірге оянып
Күн нұрына боянып
Көрік бердің далаға
Гүлдер гүлдер не түрлі
Құлпырдыда жетілді
Барлық дала өртеніп
Бара жатқан секілді
Өрт дегенім гүл екен
Отқа ұқсап тұр екен
Лүпіл қағып жүрегім
Үзіп алдым біреуін
Сыйлайын деп анама
Гүлдер гүлдер шоқ гүлдер
Қызыл гүлдер, көк гүлдер
Тұра берші ырғалып
Тұра берші нұрланып
Сол тұрғаның ұнайды
Құлпырғаның ұнайды
Ұқсап сәби балаға

Тұманбай Молдағалиев [6, 24].

Өлеңге сай ырғақты таңдап, мәнерлеп оқы.

Жеміс бағында
Бау-бақшаға сән-көрік:
Жүзім,
Шие,
Алма,

Өрік.
Бағбан ата жемісін
Қарай бердік таң болып.
Айтады ата елге сыр:
–Жемісінді жерге өсір.
Ерінбегін ешқашан,
Еңбек еткін көл-көсір...

Бейсебай Кірісбайұлы [6, 32].

Яғни, акустикалық белгілер де мәнерлеп оқуда, тыныс белгіден кем болмайтын, үлкен рөл атқарады. Дыбыс ырғағы, дыбыс күші, дыбыс созылыңқылығы, дыбыс әуені бұның барлығы мәнерлеп оқуға тікелей әсер ететін, мәнерлеп оқуға тікелей қатысты, мәнерлеп оқу қажет ететін нәрселер. Мәнерлеп оқу сөйлеу техникасын меңгермейінше мүмкін емес. Ол үшін дұрыс тыныс алу, жақсы дикция, дұрыс сөйлеу, сөйлеу қарқыны да маңызды рөл атқарады.

Сөйлеу қарқыны ырғақ қозғалыстардың, әрекеттер мен процестердің үдеткіші мен баяулауын модельдеуге мүмкіндік беретін маңызды экспрессивті құрал болып табылады. Сөйлеу қарқыны дұрыс пайдаланыла білсе, оқылатын сөз, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге әсерлілік, ойнақылық, бірқалыптылық сияқты сан түрлі сипатта құбылтуға мүмкіндік туғызады. Өзге де мәнерлегіш тәсілдермен өзара байланыста орындалып, бірін-бірі толықтырып, шығарма (өлең, мысал, әңгіме т.б.) мазмұнының тыңдарманға әсерлі жеткізілуіне мүмкіншілік жасайды [5, 72].

Мәнерлеп оқуға дағдыландыру үшін төменде келтірілген тапсырмаларға назар аударсақ.

1–тапсырма. Төмендегі мәтінді қалыпты қарқында оқыңыз. Қалыпты қарқынды сақтау үшін, ішіңізден қысқа кідіріс кезінде «1», орташа кідірісте «1, 2», ұзақ кідіріс жасалу керек кезде «1, 2, 3» деп санаңыз.

Бала 1 атасының бетіне 1, 2 таңдана қарады. 1, 2, 3

- Неге қарайсың? 1, 2, 3

- Сізге 1 өзім оқып 1, 2 бермеймін бе? 1, 2, 3

- Оқуын 1 оқып бересің, 1, 2 ал 1 сақтауын 1 өзім сақтаймын...1, 2, 3

- Ал, 1 менде тұрса қайтеді? 1, 2, 3

- Бұл 1 – өте қасиетті кітап қой 1, 2 балам. 1, 2, 3. Сенде тұрса, 1, 2

әркім ұстап, 1, 2 кірлетіп, 1 тоздырып тастауы мүмкін. 1, 2, 3

- Ой, 1 қызық екенсіз, 1, 2 ата! 1, 2, 3. Бізге бүгін 1, 2 осы кітап бойынша 1, 2 сабақ басталды. 1, 2 Ал, 1 сіз 1 «сақтап қоям» дейсіз...1, 2, 3

- Әрине, 1 оқуына болады.1, 2, 3 Тек 1 ықтияттап, 1 кітапты 1 тоздырмай ұстау керектігін 1, 2 айтып отырмын. 1, 2, 3

2–тапсырма. Берілген жаңылтпаштарды бір деммен оқып шығуға тырыс.

Хакім хат ашып отыр.

Хат ашып, шатасып отыр.

– Орал Оралдан оралды ма?

Оралдан Омар оралды ма?

– Орал, Омар, Арал, Марал,
Яғни, олар Оралдан оралды.

3–тапсырма. Өлеңді төмендегі жағдаяттарға сәйкес оқыңыз:

а) Сіз сабақта отырсыз, мұғалім кезекпен сұрап келе жатыр, сіздің кезегіңіз жақындап қалды, сізге оқып дайындалып алу үшін 2 минут уақыт бар.

б) Сіз ұйқыңыздан оянып, таңғы асыңызды ішіп алдыңыз, бүгін жексенбі, сіз ешқайда асықпайсыз.

Мұқағали Мақатаев

Үш бақытым

Ең бірінші бақытым – Халқым менің,

Соған берем ойымның алтын кенін.

Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын,

Қымбатырақ алтыннан нарқым менің.

Ал екінші бақытым – Тілім менің,

Тас жүректі тіліммен тілімдедім.

Кей – кейде дүниеден түңілсем де,

Қасиетті тілімнен түңілмедім.

Бақытым бар үшінші – Отан деген,

Құдай деген кім десе, Отан дер ем!

... Оты сөнген жалғанда жан барсың ба?

Ойланбай – ақ кел дағы от ал менен

4–тапсырма. Тырнақшаға алынған төл сөзді төмендегі қажетті қарқынмен оқыңыз:

а) Қыздар лагерьде асханасында кезекшілік атқарып жүрген. Кенет күтпеген жағдай орын алды. Аспазшыға маңызды қоңырау шалынып, сыртқа шығып кеткен. «Жайна апай! Қайдасыз?! Кеспе тасып, ет күйіп жатыр, тездетіп келіңізші!

Қорыта келгенде, мәнерлеп оқу дегеніміз – сөз өнерінің үлкен бір бөлігі. Балаларды мәнерлеп оқуға дағдыландыру үшін, алдымен мұғалімнің өзі мәнерлеп оқуға дағдыланған, сөз өнерін жақсы білетін болуы керек. Балаларға әрбір тыныс белгісіне назар аударуды үйретумен қатар, бағыныңқы және басыңқы айтылатын жерлерді де айтып, мәнерлеп оқуға дағдыландыруы керек. Шығарманы мәнерлеп оқу деңгейін үйренген оқушы шығарманың тұтас бітіміне ене отырып, кейіпкер бойындағы ізгілік, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерді тани бастайды. Мұның өзі баланы биік адамгершілікке үйретеді. Мұғалімнің алдындағы мақсат – шәкіртін өмірге бейім, ақылды, өз ойын анық жеткізе алатын, көпшілік алдында әдемі, мәнерлі, сөз өнерін пайдаланып сөйлей алатын тұлға тәрбиелеу. Баланы мәнерлеп оқуға баулу мұғалім еңбегінің еленгені деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәнерлеп оқу: көмекші оқу құралы/Сәнімкүл Желдербаева—Алматы: «Рауан» баспасы, 2013.—120 бет.

4. Райыс Ғ. Сөз өнері теориясы: Оқулық кітап. — Алматы: «Таңбалы» баспасы, 2010.—524 бет.

2. Қабдолов Зейнолла. Сөз өнері. — Алматы: «Санат», 2007. — 360 б.

6. Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық: 2 бөлімді. / Б.Т.Қабатай, Ү.К.Зейнетоллина, В.А.Қалиева. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 бет.

3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007.

5. Мәнерлеп оқу дағдыларын дамыту: Оқу құралы / Н.А.Ахат, Г.Н.Серкешбаева, А.Е.Бейсембина, Н.С.Казбекова. – Астана: «Кәсіпқор холдингі» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, 2018. — 149 бет.

ӘОЖ 373.3 Е 49

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБА ТІЛІН ДАМУ

Елтай Аяжан Бауржанқызы

6В01301 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сынып оқушыларының орфографиялық сауаттылығы - бұл тарихи даму барысында мектеп алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Орфография - (лат. orthographia, грек ὀρθός – дұрыс, γράφειν – жазу) – сөздерді дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы және оны қарастыратын тіл білімінің бір саласы. Орфография дыбыстарды (фонемаларды) әріппен таңбалауды, сөздерді, оның бөлшектерін бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазуды, бас әріптердің қолданылуын, тасымал тәртібін белгілейді. Орфография емле мағынасында да қолданылып, тыныс белгілерінің қойылу тәртібін де көрсетеді [1].

Орфографиялық шеберлік - бұл күрделі дағды. Ол ұзақ жаттығулар барысында жасалады және қарапайым дағдылар мен дағдыларға негізделеді, мысалы:

- 1) жазу шеберлігі;
- 2) сөзді фонетикалық жағынан талдай білу;
- 3) сөздің морфемалық құрамын белгілеу және тексеруді қажет ететін орфограмманы сөзден оқшаулау мүмкіндігі;
- 4) орфограмманы тиісті ережеге сәйкес келтіру мүмкіндігі.

Орфографиялық шеберлікті қалыптастырудағы ерекше рөл бастауыш сыныптарға тиесілі. Сондықтан мұғалім бастауыш сынып оқушыларын өз білімдерін дағдыларға айналдыруға үйрету керек.

Әлі күнге орфографиялық сауаттылық мәселесі шешілген жоқ және оны түпкілікті шешу мүмкін емес. Орфографиялық тұрғыдан дұрыс жазу емле деп аталатын дағды негізінде тіл құбылыстарын табу, тану қабілетін қамтиды, бұл жазушыға тоқтауға, ойлануға, қажет болған кезде өзін тексеруге көмектеседі. Өкінішке орай, барлық мұғалімдер мұның мағынасын біле бермейді. Сондықтан оқушылардың орфографиялық сауаттылығының төмендігінің ең көп таралған себебі - орфографиялық шеберліктің қалыптаспауы.

Жақсы дамыған сөйлеу дағдылары адамның тәрбиесі мен білімінің белгісі ретінде қабылданады және адамның әлеуметтік және кәсіби қызметінің сәттілігін анықтайды. Егер жазбаша мәтіндегі орфограммаларды анықтау және болжау қабілеті негізгі орфографиялық шеберлік екенін мойындайтын болсақ, онда оның сенімді негіздерін, ең алдымен, бастауыш сыныптарда қою керек. Сондықтан балалардың мектептегі алғашқы қадамдарынан бастап орфографиялық қырағылықты қалыптастыру бойынша жұмысты жүйелі түрде қалай құру керек деген сұрақ өзекті болып қала береді. Оны шешудің маңызды құрамдас бөлігі бастауыш сынып мұғалімінің сабақта тиісті жұмыстарды жүргізуге дайындығын қамтамасыз ету болып табылады. Біз сөйлегенде, оқығанда, жазғанда, радио тыңдағанда, кинотеатрда немесе теледидарда дыбыстық фильм көргенде, біз сөйлеу әрекетімен айналысамыз. Сөйлеу біздің ойларымызды қалыптастырады, оларды материалдық тұрғыдан қалыптастырады. Біздің өміріміздегі сөйлеудің рөлі зор, сөйлеу маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды. Сөйлеу актісінің мақсаты ақпарат, кейбір хабарламалар беру немесе алу болуы мүмкін. Сөйлеу алынған білімді жинақтау, сақтау және беру мақсаттарына қызмет етеді [2].

Оқушылардың орфографиялық дағдыларын қалыптастыру бойынша арнайы жұмыс әдістемесін анықтай отырып, мұғалім орфографиялық дағдылардың психологиялық сипатына негізделуі керек. Орфографиялық шеберлік ақыл-ой әрекеттері негізінде қалыптасады және адамның саналы әрекетінің автоматтандырылған компоненттері болып табылады. Мұндай дағды ұзақ жаттығулар кезінде жасалады және қарапайым Дағдылар мен дағдыларға негізделген, мысалы, жазу шеберлігі, сөздің фонемалық құрамын талдай білу, сөздегі морфемаларды ажырата білу, тексеру үшін қажет емлені табу. Орфографияны оқыту, ең алдымен, орфографиялық ережелерді зерттеуге негізделген. Сонымен қатар, ереже жазуды оқытуды ұйымдастыратындығын есте ұстаған жөн, бірақ ол әлі де дұрыс жазуға әкелмейді: жазу дағдыға айналуы үшін ұзақ жаттығулар арқылы бекітілуі керек.

Орфографиялық жаттығулардың рөлін «тәуелсіз жазу тәжірибесінде грамматикалық және орфографиялық ережелерді қолдану дағдыларын дамыту ретінде» анықтайды. Осы мақсатта арнайы емле жаттығулары қолданылады. Практикада қолдану дағдысын дамытатын арнайы орфографиялық жаттығуларға әдетте грамматикалық және орфографиялық тапсырмалармен

қиындатылған алдау түріндегі жаттығулар және әртүрлі диктанттар жатады. Барлық арнайы орфографиялық жаттығулар ауызша немесе жазбаша тілдік талдаумен бірге жүреді.

Жазуға байланысты жаттығу жұмыстары әр түрлі факторларға негізделеді: көру, қимыл факторларына негізделетін көшіріп жазу, есту арқылы қабылдауына сүйенетін мәтінді жазу (мұғалім оқып берген немесе оқушы оқыған мәтінді жазу. Бұған диктант, мазмұндама жұмыстарын алуға болады). Орфографиялық тапсырмалары бар жаттығулар: қалдырып кеткен әріптерді тауып жазу немесе түзетіп жазу және т.б. Қазақ тілі 2 сынып, 2 бөліміндегі 85 беттегі 39 жаттығуға назар аударсақ, көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, мәтінді көшіріп жазу керек (мысалы, «Мектеп... шахмат үйірме... бар. Біз сол үйірме... қатысамыз. Біз шахматтан болған жарыс... бірінші орын алдық»). Бұл жерде оқушылар сөзге тиісті қосымшасын тауып жазады. Келесі, 103 беттегі 80 жаттығуға келсек, сөздерді жұрнақ жалғау арқылы өзгертіп жазу керек (мысалы, «іс, орын, талап, көл, қобыз» сөздеріне керекті жұрнақтар: -шік, -шы, -кер, -дық, -ты). Мұндай жұмыс балалардың зейінін тілдік ұғымға аудартып, жазу дағдысын нығайта, жетілдіре түседі. Бұл - оқушыларды грамматикалық және орфографиялық құбылыстардың ара-қатынасын түсінуге, орфографиялық қиыншылықтарды таба білуге, басқалардың арасынан оқыған құбылыстарын таба білуге дағдыландырады.

Орфографиялық жаттығулар жүйесі туралы айтатын болсақ, бұл жаттығулардың тиісті реттілігін ғана емес, сонымен қатар олар үшін таңдалған дидактикалық материалдың сипатын да білдіреді. Орфографиялық жаттығулар жүйесінің өзегі оқушылардың оларды орындау кезіндегі Тәуелсіздік дәрежесі болып табылады. Бұл жағдайда сынып пен үй тапсырмасының байланысы ескерілуі керек. Әдетте үйде орындалатын алдау сияқты жаттығулар сыныпта басталған орфографиялық дағдыларды қалыптастыру бойынша жұмыстың жалғасы болып табылады, басқаша айтқанда, үйдегі жаттығулар - бұл орфографиялық дағдыларды дамытуға ықпал ететін орфографиялық жаттығулар жүйесінің құрамдас бөлігі. Сынып жұмысына келетін болсақ, әдетте диктанттардың келесі реттілігі белгіленеді: алдымен оқушылар ескерту диктанттарын жазады, содан кейін түсіндірме, таңдаулы, шығармашылық, еркін. Айта кету керек, шығармашылық және еркін диктанттар оқушылардың екі тапсырманы «біріктіру кезеңінен» өтуіне ықпал етеді: өз ойларын жазбаша түрде білдіру және орфографиялық нормаларды сақтау. Бұл олардың құндылығы. Жалпы, диктанттардың дәйектілігі, жоғарыда айтылғандай, оқушылардың тәуелсіздік деңгейімен анықталады. [3]

Оқушыларға ауызша орфографиялық талдауға мұқият болу үшін мұғалім диктант кезінде сөздерді жазбаша түрде жазар алдында тиісті орфограммаларды түсіндіруді ұсынады. Ескерту диктантын жүргізу кезінде жеке сөйлемді немесе бүкіл мәтінді жазбас бұрын, осы сөйлемге немесе

мәтінге кіретін сөздердегі белгілі бір орфограммаларды түсіндіру ауызша жүргізіледі.

Түсіндірме диктантын жүргізу кезінде орфограммаларды түсіндіру, яғни мәтінді жазғаннан кейін неге осылай және басқаша емес жазу керек екендігі туралы ойлау жүзеге асырылады. Барлық оқушыларға қажетті емле бар сөздердің тиісті грамматикалық-орфографиялық талдауын жасау үшін мұғалімдер жазбаша түрде талданған сөздердің емлесін түсіндіруді ұсынады. Бұл оқушылардың тәуелсіздігінің келесі кезеңі. Ескерту және түсіндірме диктанттар бір-бірін толықтырады. Олар мұғалімдердің балаларға ережені сөзбен, сөзді ережемен байланыстыра білуге үйрете алатындығына ықпал етеді. Бұл диктанттардың арасындағы айырмашылық оқушылардың тәуелсіздік деңгейінде. Таңдамалы диктант жұмыс қарқынын тездетеді, қажетті емлеге (немесе емлеге) назар аударуға көмектеседі. Сөздерді немесе сөз тіркестерін іріктеп жазу кезінде оқушылар тиісті орфограммаларды жазбаша немесе ауызша түсіндіреді.

«Диктантқа дайындық кезінде оқушылар ережелерге толық (үш кезеңді) талдау жүргізеді, бірақ жеңіл жағдайларда: әріптерді жібермей мәтін олардың көз алдында болады. Мәтінді диктантпен жазу кезінде оқушылар сонымен қатар жеңілдетілген жағдайларда орфографиялық талдау жүргізеді: олар көзбен қабылдаған мәтіннің алдын-ала орфографиялық талдауы болды» сонымен, біз көрнекі диктант деп атаймыз. Оны жазар алдында оқушылар мәтінге мұқият қарайды, өздігінен немесе мұғалімдердің басшылығымен сөздердің емлесін түсіндіреді, қажетті орфографиялық ережелерді қайталайды, содан кейін мұғалімнің диктантымен жазады. Ол көрнекі атауды алады, өйткені мұғалім диктантты визуалды қабылдауды ұйымдастырады. Бұл жағдайда ол оқушылардың визуалды жадына сүйенеді. Есту қабілеті - бұл жазбаша жаттығуды диктанттарға жатқызуға мүмкіндік беретін екінші, бірақ маңызды сәт. Оқушыларды мазмұндамалар мен диктанттарға дайындау барысында орфография бойынша жұмыс үйлесімді сөйлеуді дамыту бойынша жұмыспен қатар жүргізіледі. Оқушыларды келесі презентацияға немесе композицияға дайындай отырып, мұғалім бір жағынан соңғы презентацияда немесе эсседе жіберілген орфографиялық қателіктермен жұмысты, екінші жағынан, келесі презентацияда немесе эсседе орфографиялық қателіктердің алдын алу бойынша жұмысты ұйымдастырады. Оқушылардың жазбаша жұмыстарын талдауға арналған сабақта орфографиялық қателерді талдауға үлкен орын беріледі. Нәтижесінде орфографиялық жұмыс белгілі бір сынып оқушыларының нақты қиындықтарына байланысты белгілі бір жүйеде жүзеге асырылады. Сонымен, орфографиялық жаттығулар жүйесін анықтаған кезде мыналарды ескеру қажет:

- оқушылардың тәуелсіздік дәрежесі;
- көру, есту, сөйлеу моторикасының қатысуы;
- орфографиялық ережелерді қолданумен байланысты оқушылардың ақыл-ой жұмысының сипаты;

- зерттелетін орфограммалардың ерекшеліктері - зерттелетін орфографиялық ережелерді қолданудағы белгілі бір сынып оқушыларының нақты қиындықтары.

Қоғам орфографиялық сауатсыз жазуға қатты жауап береді және бұл түсінікті, өйткені жақсы сөйлейтін, оқитын және жазатын мектеп оқушылары барлық оқу пәндерін сәтті меңгеріп, жалпы орта білім мазмұнын оңай меңгеретіні анықталды. Оқушылардың артта қалуының, олардың нашар үлгерімінің, интеллектуалды дамуының жеткіліксіздігінің басты себептерінің бірі - қанағаттанарлықсыз дайындық, жеткіліксіз даму және сауатты ауызша және жазбаша сөйлеу.

Қарапайым сауаттылық деңгейі, оның ішінде орфографиялық сауаттылық біздің қоғамның идеялары тек ана тілі бойынша жалпы дайындықпен ғана емес, сонымен бірге өскелең ұрпақтың моральдық келбетімен, мәдениетімен де байланысты.

Емлені оқытудағы тіл білімі мен психологияның жетістіктерінің арқасында, ең алдымен, емле принциптері мен емле түрлеріне негізделген орфографиялық бірліктердің тілдік табиғатын ескеретін бағыт құрылды. Емлені оқыту орталығында ереже, оны қолдану, яғни емле мәселесін шешу қойылған. Бұл әдіс қисынды, бірақ ережелердің өздері мен оларды қолданудың грамматикалық шарттары туралы өте дәл білімді қажет етеді.

Орфографиялық сауатты жазуды қалыптастыру - мектепте шешілетін ең қиын міндеттердің бірі. Орфография әдістемесінде жүргізілген көптеген зерттеулерге қарамастан, жас оқушыларға емлені үйрету өте қиын. Жазу - бұл сөйлеу түрі, сондықтан хат арқылы адам өз ойларын білдіреді, жазу кезінде жазушы мен оқырман арасындағы байланыс ең дәл болуы керек. Егер ауызша сөйлеу кезінде интонация, кідірістер, ым-ишара, бет-әлпет және басқа құралдар мәлімдеменің дәлдігіне ықпал етсе, онда жазбаша сөйлеу кезінде емле бұл мәселені шешуге көп ықпал етеді. Емлені қолдану арқылы жазбаша тіл қалыптасады.

Бастауыш мектепте, мүмкін, оқушыдан орфографияның жазудағы ойды жеткізу құралы ретіндегі рөлін түсінуге және оған орфографиялық ережелердің ойды дәл жобалау үшін маңыздылығын көрсетуге болады. Балаларда орфографиялық шеберлікті қалыптастыру бойынша сабақтар тілге деген қызығушылық пен талғамды тәрбиелеуге ықпал етеді, сөйлеуде тілдік құралдарды саналы түрде қолдануға деген ұмтылысты дамытады. Оқу процесінің басқа жақтарына назар аудармай, орфографиялық шеберлікті қалыптастыру үшін сабақтарда уақыт бөлу керек.

Орфографиялық дағдыларды қалыптастыру үшін:

- оқушылардың орфографиялық жұмысының мотивациясын түсіну, өйткені орфографияның өзі мазмұны бойынша балалар үшін өте күрделі және тартымсыз;

- балаларға орфограммаларды көруге, ойлануға үйрету;

- орфографияны оқытуда оқушылардың логикалық ойлауын дамыту, өйткені тек осы жағдайда ғана балаларда орфографиялық есепті шешудің берік дағдысын қалыптастыруға болады;

- орфографиялық дағдыларды қалыптастыру кезінде орфографияны оқытудың әртүрлі формаларын, тәсілдері мен тәсілдерін қолдану.

Бұл мақсаттарды жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістерін қолдана отырып жүзеге асыруға болады: тірек сызбалары, ойын жаттығулары, проблемалық мәселені шешу, зерттелген емле, кестелер, карталар, дидактикалық ойындар үшін жадынамалар жасау. Орфографиялық дағдыларды қалыптастыру бойынша жұмысты сабақтың кез-келген кезеңінде жүргізуге болады. Тәжірибе көрсеткендей, орфографиялық оқу материалын балалар жақсы, күшті, оңай сіңіреді, егер оқулықтағы ережелер «құрғақ түрінде» берілмеген болса, бірақ жағдайды, ойын-сауықты жеңу арқылы.

Оқу процесіне осы көзқараспен есте сақтаудың үш түрі кіреді: визуалды, есту, жазу. Орфографиялық дағдыларды қалыптастыруға арналған жаттығулар орфографиялық нұсқаларды ескере отырып тандалатынын атап өткен жөн: оқушылар жазу кезінде кездесетін әдеттегі қиындықтарды ескере отырып. Мұның бәрі бастауыш сынып мұғалімінен орфографияны оқытудың теориялық негіздерін, жұмысқа деген қызығушылық пен шығармашылық көзқарасты міндетті түрде білуді талап етеді.

Орфография сөйлеуді дамытуда үлкен маңызға ие: онда тілдің байлығы, күші мен сұлулығы айқын көрінеді, сондықтан қазіргі мектептің ең жас буынынан бастап оқушылардың орфографиялық дағдыларын қалыптастыруға деген қызығушылықты арттыру қажет. Тілді бақылау балаларда тірі жауап табады. Олар тілдік мүмкіндіктердің нәзік ерекшеліктерін байқайды, қате бұрылыстарды тез табады, буын сұлулығының эстетикалық әсерін алады. Бастауыш сынып оқушыларының сөзге деген қызығушылығы ана тілін меңгерудің белсенді сипатымен түсіндіріледі. Сондықтан, оқудың бірінші күнінен бастап оқушылардың сөйлеу есту қабілетін дамытуға арналған жүйелі жаттығулар әдеби сөйлеуді одан әрі саналы түрде игеру деп аталатынды дамытуға ықпал етеді. [5]

Бастауыш сынып оқушыларының орфографиялық сауаттылығын жоғарыда сипатталған жұмыс түрлері арқылы дамыту жүйелі түрде жүргізілгені абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уәлиев Н., Алдашева А., Қазақ орфографиясындағы қиындықтар, А., 1988.
2. Әуелбаев Ш. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту методикасы. А., 1987.
3. Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. А., 1988.
4. Құрманова Н.Ж., Тойбазарова Н.А., Рахатова К. Бастауыш мектепте қазақ тілін дамыта оқыту, Ақтөбе, 2006.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ МӘНЕРЛЕП ОҚУ НЕГІЗДЕРІ

Құралбаева Айсұлу Тұрғанбекқызы

«6В01301 Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Біз барлығымыз, яғни балалар да түрлі шығармаларды оқытыны белгілі. Шығарманы оқыған кезде оның мағынасын түсініп, оқиғаларына бірге еніп отырамыз. Бірақ дауыстап оқу кезінде тек өзіміз ғана әсерленіп қоймай, тыңдаушының да жүрегіне жол тауып шығарма ішіне елітіп әкете білу керек. Сөз бен сөйлемді танып білген оқушы олардың мағынасын түсініп, дұрыс және шапшаң оқуға төселеді. Оқудың түрлі сапалары кездеседі, соның ішінде бастауыш сыныптағы мәнерлеп оқуды өз мақаламның тірегі етіп алуды жөн көрдім.

Мәнерлеп оқу - күнделікті сөйлеп жүрген тілге жақын етіп, еркін оқу. Біз күнделікті өмірде қарапайым тілмен сөйлесеміз, яғни, ойымызда қалай болса дәл солай тілге саламыз, оны түрлі эмоциямен безендіреміз. Кітаптан оқу мен сөйлеудің арасында алшақтық мол, мәнерлеп оқу осы екеуінің байланысы.

Мәнерлеп оқудың не екенімен таныссақ ол қашан пайда болғанына тоқталайық: мәнерлеп оқудан оқыту мен тәрбиелеудің жалпы жүйесіне енген алғашқы педагогикалық ұсыныстары XVII ғасырда пайда болды. Мектептер мен мектеп театрларында жартылай әнмен айтылатын оқулар болды.

Қазіргі кезде бастауыш сыныптағы мәнерлеп оқу тақырыбында жиі қолданылатын әдебиеттер қатарына Х.Қожахметованың “Мәнерлеп оқу” оқулығы және С.Желдербаеваның “Мәнерлеп оқу” көмекші құралдары жатады.

Шығарма мәнерлеп оқу үрдісінде оқып тұрған адамның жеке тәжірибесі мен әсерлерімен байланысты көптеген түрлі ассоциациялар арқылы беріледі. Ассоциациялар өзімен оқып тұрған адамның елестетуін алады және сонымен қатар осы елестетулерді шынайылықтан алшақ кетуге мүмкіндік бермейді. Айқын, әсер етуші көріністер мен ассоциациялар тек көру арқылы ғана емес, есту, иіс сезу, дәм сезу көріністерімен де байланысты. Белсенді қиялды дамыту үшін оқып тұрған адам автор ұсынған «жағдаяттарды» өзіне қабылдауы тиіс. Бұл тәсілді К.С.Станиславский өте тиімді және айқын деп есептеді.

Шығарманы мәнерлеп оқу негізгі мынадай төрт кезеңге бөлінеді:

1-кезең. Көркем шығарманы іштей оқып, сюжетіне назар аудару. Әрі қарай шығарманы талдау керек. Ол автордың айтайын деген ойын түсіну,

ондағы жазылып отырған оқиғаны, түрлі өмір құбылыстарын бөліп байыптау, кейіпкерлердің іс- әрекеті мен мінез-құлқын бағалау, шығарма не туралы жазылғанын әбден анықтап алып, оған деген өз көзқарасыңды білдіру керек.

2-кезең. Шығарманы оқу, әңгімелеу мақсатына да мән берген жөн.

3-кезең. Мәтінді бөлікке бөліп белгілеу, әр бөлікте берілген негізгі ой түйінін анықтау, бөліктерді тақырыппен атау, оқылу мақсатына сай шартты белгілерін қою қажет.

4-кезең. Мәнерлеп оқу алдында жаттығу үшін дауыстап оқу, көркемсөз оқу шеберлерінің орындауындағы әртүрлі жанрдағы шығармаларды тыңдап алып, содан соң диктофонға өзінің оқыған мәтінін жазып тыңдау, жіберген кемшіліктерін түзеу [2, 20].

Оқудың мәнерлі түрінде кідірістер үлкен орын алады. Кідіріс деп сөз түйдегі арасындағы не сөйлем араларындағы үзілісті айтады. Кідірістер: логикалық, психологиялық, грамматикалық кідірістер болып бөлінеді.

Логикалық кідіріс. Әрбір сөйлемде айтылатын ойға қазық болып қалған сөздер соған байланысты болып тұратын жеке сөздер, сөз тіркестері бар. Ол сөздер басқа сөз табынан сәл көтеріңкілеу оқылып, тыңдаушы назарын өзіне аударады. Сөйлемдегі негізгі мағына – қай сөзге, қай сөз тіркесіне түсіп тұрғанын дауыс кідірісі арқылы жеткізуге болады. Ал сөйлеу кезінде қай сөзге мағыналық кідіріс жасалатын болса, сол сөз көтеріңкілеу айтылады [1, 8].

Мысалы, 3-сыныптың “Әдебиеттік оқу” оқулығының 2-бөлімінің 57-бетіндегі “Құрманғазы” шығармасынан үзінді алсақ: “Ақмандай ешкімге артық көз тоқтатып қарамайтын ер мінезді, ерке...”

Бұл сөйлемде бастауыштан кейін тыныс белгісі қойылмаса да, оқығанда кішкене кідіріс жасалып оқылады және “ер мінезді, ерке” деген бірінғай мүшелерден кейін логикалық кідіріс жасалады.

Психологиялық кідіріс сөйлеушінің толғанысына тәуелді кідіріс. Бұл - көркем сөзді орындаушы хабарлап жатқан жайтына қандай көзқараста екендігіне, сөз төркіні мен сөздің астарына тікелей байланысты.

Мысалы, 3-сыныптың “Әдебиеттік оқу” оқулығының 2-бөлім, 20-бетіндегі “Аққұс туралы аңыз” шығармасын алар болсақ, шығармада автор сөзі бірқалыпты, дауыстың құбылуы тұрақты оқылады. Себебі, автор оқиғаны сырттай бақылаушы, баяндаушы. Шәмшінің сөзі баяу, сабырлы түрде оқылса, Қарақұстың сөздері қаһарлы үнмен, Аққұстың сөзі аянышты, жұмсақ үнмен ақырын оқылады. Психологиялық кідіріс кейіпкердің көңіл-күйіне қарай оқылады.

Грамматикалық кідіріс - әр түрлі тыныс белгілерге байланысты кідіріс. Әрбір тыныс белгіге кідіріс жасаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Хабарлы сөйлемнің соңында қойылатын нүктеге кілт тоқтамай, сөз соңындағы сөз немесе тіркес созылыңқырай оқылады. Сол сияқты бастауыштан кейін қойылатын сызықшаға арнайы тоқталып, кідіріс жасамаса, бастауыштың синтаксистік қызметі өзгеріп кетуі мүмкін [4, 32].

Мысалы, 3-сыныптың “Әдебиеттік оқу” оқулығының 2-бөлім, 26-бетіндегі “Қазақ биі шығармасынан үзінді алар болсақ: “Сонымен қатар маған

өз елімнің тұрмысын, тарихын, әдет-ғұрпын, дәстүрін зейін қойып үйрене білуімнің өте көп пайдасы тиді.” Бұл жерде әр үтірден кейін қысқа үзіліс, ал нүктеден кейін ұзағырақ үзіліс жасалады.

Бастауыш сынып оқушыларын мәнерлеп оқуға дайындықты бастау үшін ең алдымен сөйлеу техникасын үйрету, дыбыс шығару мүшелерін дұрыстап түсіндіру қажет.

Сөйлеу мәдениетімен қатар, сөйлеу техникасының да маңызы зор. Сөйлеу техникасы дегеніміз – әдемі үн, шыныққан дем, анық сөз. Сонымен қатар, мән-мағынамен байытылған сөйлеу техникасының өзі де – үлкен өнер.

Сөйлеу техникасы адамның ішкі жан дүниесін сөз құдіреті арқылы ашып, тек қана жаттап алу емес, терең оймен, үлкен сезіммен сезіну болып табылады [2, 34].

Сөйлеу техникасына: тыныс алу, дауыс пен дикция жатады.

Тыныс алу. Оқудың, сөйлеудің әсерлі де мәнерлі, құлаққа жағымды естілуі тек қана дұрыс, еркін дем алуға тікелей байланысты. Еркін дем алмаған жағдайда сөз анық естілмей, сөйлем мағынасы сақталмай, бір сөйлемнің аяғы екінші сөйлемнің басы қай жерден аяқталып, қай жерден басталғанын ажырату қиынға түседі. Сондықтан дем алу ерікті дем алу, еріксіз дем алу болып бөлінеді [1, 12].

Ерікті дем алғанда өкпеге кірген ауа көкірек және қабырғаның жоғарғы бөлігін көтеріп, кеуде қуысын бөліп тұратын парашют секілді бұлшық ет қозғалады. Сонда дұрыс, терең тыныс алу жүзеге асады.

Еріксіз дем алуды көбіне асығыстық кезінде кездестіреміз. Дем алуды басқара білген адам мәнерлеп оқуды да келістіріп оқи алады. Тыныс алуды жақсарту үшін өз кезегімен дұрыс тыныс алу жаттығуларын жасау пайдасын береді.

Бастауыш сынып оқушылары қатарына 7-10 жас аралығындағы балалар жатады. Баланы қызықтыру тәсілі – ойын. Тыныс алу жаттығуларын жасату үшін түрлі ойындарды пайдалануды жөн санаймын. Мысалы, сабынның көпіршіктерін, шарды үрлету, қағаз қиындыларын үрлету, майшам үрлету т.б. тыныс алумен байланысты қарапайым ойындар. Ең бастысы, мұндай жаттығуларды таза ауа бар жерде, яғни, желдетілген бөлмеде, далада орындаған дұрыс. Бұл жаттығалар тек тыныс алуды ғана емес, бронхтардың дренажды қызметін жақсартады, ал ол, тұмаурату кезінде пайдасын береді.

Дауыс. Жақсы реттелген дауыс көп нәрсеге қол жеткізуге мүмкіндік береді: мағынаның ең кішкентай реңктерін жеткізуге, эмоциялардың бүкіл ауқымын сезінуге және сезінуге. Сөйлеудің жағымды немесе жағымсыз, назар аударатын немесе керісінше, жиіркенішті болуы дәл дауыстың дыбысына байланысты болатыны даусыз [3, 10].

Сөйлеушінің дауыс ырғағына қарап оның жақсы не жаман, мейірімді немесе қатулы, ашық не суыққанды екендігін ажыратуға болады. Бұл – дауыстың құдіреті.

Әркім өз дыбыстау мүшелерінің құрылысы мен қызметін анықтап, оларға гигиеналық тұрғыдан күтім жасауы қажет.

Барлық адамның өзгеге ұқсамайтын өз дауысы болады және заңдылыққа байланысты бірде жоғары, бірде төмен немесе орташа болып құбылады. Оқу кезінде тек өз даусымен ғана емес, дауысты түрлі икемге сала білу мәнерлеп оқуда маңызды рөл атқарады. Оқылатын шығарманы алдын-ала жан-жақты талдап, дауысты қай жерде құбылту керектігін белгілеп алу әрқашан тиімді.

Дауыстың өзіндік сапалары – дауыстың күші, дауыстың тазалығы, дауыстың беріктігі, дауыстың икемділігі, тұрақтылығы мен шыдамдылығы [1, 17].

Мысалы, 3-сыныптың “Әдебиеттік оқу” оқулығының 2-бөлімінің 73-бетіндегі “Мәншүк” өлеңінде қаһар мен ыза, қан майдан бейнеледі. Өлеңді рухты леппен оқу керек. Өлең соғыс кезінде жауға қарсы бет алған қазақ қызы туралы. Шығармалардың мазмұнына қарай дауысты құбылтып, дұрыс қоя білу- сауаттылық. Оқушылардың тыңдалым дағдыларын дамыту мақсатында шығарманы аудио құрылғылар арқылы қызықтырып немесе видео материал арқылы көрсетуге де болады.

Дикция дегеніміз – дыбыстарды айта білу. Бұл дыбыстарды дұрыс, түсінікті және анық айту, барлық дыбыстардың айтылуындағы айқындылық дәрежесі, сөздердің дұрыс айтылу тәсілі. Дикция – сөйлеу мәдениетінің негізі, шешендік өнердегі міндетті шеберлік.

Дикция - белгілі бір сөздердің (және жалпы сөйлеу тілінің) айтылуының айқындылығы болса кейбір адамдарда «жаман дикция бар» деп айтады, бұл адамның дұрыс сөйлемейтінін (немесе оқитынын), сүрінетінін, анық сөйлемейтінін немесе кейбір әріптерді жұтып (айтатын), дөрекі сөйлескенде, ол ұсқынсыз сөйлейтіндігін білдіреді [5].

Дикцияны жақсарту үшін жаңылтпаштарды жиі айту тиімді. Жаңылтпаштарды алдымен баяу бастап, әрі қарай жылдамдық қосу қажет. Балалардың тілінде мүкістік, яки, әріптерді анық айтпау байқала бастаса қиналған әріпіне байланысты жаңылтпаш таңдап айтқызыған жөн. Жаттығуды жаңа сатыға көтеру үшін ауызға жаңғақ салып айту керек. Әлемнің танымал әртістері осы әдісті жиі пайдаланады деседі.

Тек жаңылтпашпен шектелмей басқа да дикцияны жетілдіруге арналған жаттығуларды ұсынамын:

1-жаттығу. Күніне бірнеше рет айнаның алдында шапшаң қимылмен астыңғы жақты төмен түсіріңіз. Бұл мәнерлеп оқу барысында ауыздың кең және еркін ашылуы үшін өте маңызды. Бұл жаттығу тістің арасынан сөйлеудің алдын алады.

2-жаттығу. Еріндеріңізді алға қарай сүйірлендіре отырып, солға, оңға, төмен, дөңгеленте айналдырып жаттығыңыз.

3-жаттығу. Бұл жаттығу көмейдің қозғалмалылығын дамытады. И және у дыбыстарын кезекпен баяу айтыңыз: и-у-и-у-и-у-и-у. 10 рет қайталаңыз.

Дикцияға байланысты балаларға арналған тапсырмалар:

1 – тапсырма:

Жаңылтпашты жоғары жылдамдықпен айтып үйрен, дұрыс оқы.

Райхан, раушан реңділес

Реңдестерім ренжіспес.

Раушанның райханы,

Райханның раушаны,

Рахатта реңсізденбе.

2 – тапсырма:

Жаңылтпашты тез оқығанда қай дыбыс өзгеріске ұшырайды, сөздің мағынасы өзгеруіне назар аудар.

Үйде неше шал отыр?

Көсе шал отыр.

Тақиясы шошайып

Шоқша сақалды шақша бас шал отыр.

Күнделікті сөйлеу мен көркем шығарманы, кез келген мәтіндерді оқуда, сөйлеп айтуда сөздердің дұрыс айтылып оқылуы мен естілуі екпін қоя білуге де байланысты. Өйткені, сөйлеу барысында сөздерді айтудағы бөлшектеніп шығатын ауа толқыны бірқалыпты айтылмай, сөз ішіндегі бір буын өзгелерге қарағанда күштірек немесе көтеріңкі айтылады. Осы көтеріңкі айтылатын буынды екпін түскен буын немесе екпін деп атайды. Барлық тілдегі сөздерге екпін түседі. Түркі тілдердегі екпін дауыс құйылысының қарқынымен айтылуына байланысты дем екпіні болып бөлінеді. Қазақ тілінің екпіні де осыған жатады. Дем екпіні тұрақты, тұрақсыз болып екіге бөлінеді. Тұрақты екпін қазақ тілі мен басқа тұқымдас тілдерде кездеседі [1, 46].

Дегенмен, қазақ тіліндегі қосымшалардың барлығы бірдей екпін қабылдай бермейді. Екпін қабылдамайтын қосымшаларға тоқталсақ:

- Жіктік жалғауы: -мын, -мін, -сың, -сің...

- Етістіктің болымсыздық мағына тудыратын жұрнақтары: -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе

- Есім сөздерге жалғанып теңеулік мағына тудыратын жұрнақтар: -дай, -дей, -тай, -тей

- Етістіктің түбіріне жалғанып өтініш мағынасын білдіретін жұрнақтар: -шы, -ші

Қазақ тіліндегі сөздерге қойылатын сөз екпіні әр сөздегі буын санына байланысты болса, тіркес екпіні немесе фразалық екпіндер - сөйлем ішіндегі сөздердің бір-бірімен байланысу тәсілдеріне байланысты қойыла тын синтаксистің нысаны. Сөйлемдегі сөздер жеке-жеке ұғымдарды білдірсе, сөз тіркесі олардың бір-бірімен грамматикалық қарым қатынасқа түсетінін білдіреді. Әрине, кез келген сөздер бір-біріне тіркесе салмайды, белгілі бір өзара мағыналық байланыста айтылған сөздер ғана сөз тіркесінің құрамына ене алады [1,58].

Мысалы, Мысалы: тәлім-тәрбие’, ата-ана’, оқу үші’н, сен ғой’, қырық шақты’, ән са’л, көк ала’, қыпша бе’л, Абай көшесі’ т.б.

Шығарма мәтініндегі әрбір сөйлем белгілі бір ойды хабарлап, сұрау мағынасында немесе сан алуан көңіл күй құбылысын білдіріп тұрады. Сол себепті айтылған сөйлемдегі ойдың мазмұн-мағынасына қарай сөйлемдегі бір сөзге мағыналық, яғни логикалық екпін түседі. Ол басқа сөздерге қарағанда

сәл ерекшелену оқылып тыңдаушы назарын сол сөздегі дауыс сазы арқылы аңғартады. Логикалық екпіннің қай сөзге түсіп тұрғаны контекстен сөз ыңғайына қарай анықталады. Ал сөйлеу тілінде сөйлеуші өзінің ойын жеткізу тәсіліне қарай логикалық екпінді қай сөзге қойғысы келсе сол сөзге қоя салады [1, 60].

Мысалы, Бүгін әкем ауылға кетті. Әкем ауылға бүгін кетті. Бүгін ауылға әкем кетті.

Ой екпініне байланысты тапсырмалар:

Тапсырма:

Әйтеке бидің шешендік сөзін түсініп оқып, ой екпіні түсіп тұрған сөзді тап.

Ағасы келсе, ардақтап атын байлағандай,

Қонағы келсе, құрметтеп жайлағандай.

Тындырымды інісі болса,

Қанат-құйрығы сай болып,

Ағаның алар тынысы болса,

Көңілі жай болып.

Інінің міндеті – басқару,

Ағаның реті – бас бағу емес пе?!

Серік Негимов. «Шешендік сөздер» кітабынан

Тембр (фр. timbre – кішкене қоңырау) – дыбыстың сапасы (оның “бояуы”, “характері”).

Дауыс тембрі - бұл дауыстың «бояулары» - анықтығы, сыңғыры, жұмсақтығы, жылылығы, т.б.

Дауыстың тембрлік реңіне қарай тыңдаушылар айтушының ойын әр түрлі түсінеді: Дауыстың алғашқы тембрін резонаторлардың көмегімен өзгертуге болады. Біз тембрді жағымды не жағымсыз, жұмсақ, темірдей, сықырлаған т.б. деп қабылдаймыз. Әр адамның даусының тембрі әр түрлі. Тембр тек адамның жасына қарай ғана емес, оның көңіл-күйіне, денсаулық жағдайына байланысты да өзгеріп отырады. Дауысына қарап адамның сау, науқас, тың не шаршағандығын, т.б. білуге болады.

Тембрді жақсарту үшін жаттығулар жасауға болады. Көмейдегі бұлшықеттерді босаңсудың ең оңай жолы - дұрыс есінеу. Бұл қарапайым жаттығуды күніне 5 минут жасау керек, сонда дауыстағы блоктар мен қысқыштардың қалай жоғалып кететіні байқалады.

Мелодия. Дауыс ырғағының бір бөлігі ретінде сөйлеу қалпының әуені де мәнерлеп оқу кезінде оқуға қойылатын талаптардың бірі ретінде қарастырылады. Сөйлеу қалпының әуені деп мәтінді оқу кезінде дауыс ырғағының бірде төмендеп, бірде көтеріліп мәтіннің мағынасына қарай құйылып отыруын айтамыз [1,65].

Мелодияға байланысты тапсырмалар:

1-тапсырма:

Дауыстың жоғары, төмен, орта қалпын сақтап оқы. Дауысыңды диктафонға басып, өзінді тексер.

Бала кезімде әжеммен қонаққа жиі баратынмын. Бір ғажабы, қай үйге қонаққа барсам да, ылғи құлақ жейтінмін.

– Әже, – дедім бір күні шыдай алмай, – маған неге құлақ ұстата береді?

Әжем маған мейірлене қарап, былай деді:

– Ата-бабанның дәстүрі солай. Үлкендердің жас балаға құлақ беретін себебі: жақсы сөзге құлағы түрік болсын. Айтқанды тыңдап өссін дегені.

«Наурыз: Жаңғырған салт-дәстүрлер» кітабынан

2-тапсырма:

Сөйлеу қалпының әуенін тексеру үшін өлең, тақпақ жаттап, оны диктафонға жазып тыңда. Осы тапсырманы бірнеше рет қайтала.

Байқалғандай мәнерлеп оқу тез ғана жасалынатын іс емес. Шығарманы нақышына келтіріп, тыңдаушыны сол шығармаға енгізіп жіберу – үлкен өнер. Мәнерлеп оқушыны көрген кезде көпшілік үшін бұл жұмыстың артында қаншама еңбек пен іздену, үйрену жатқанын түсіну қиын. Дегенмен, қорыта келе мәнерлі оқудың да оңай іс емес екенін ұғынуға болады. Әрбір буын мен әріпке мән беріліп, өз дауысыңның қай жерден қалай шығып жатқанын түсініп оны өзіңе бағындыру – мәнерлеп оқу.

Бастауыш сынып оқушысының қай деңгейде мәнерлеп оқуы мұғалімге тікелей байланысты. Балауызды қалай майыстырсаң солай иілетіні секілді бастауыш оқушысы да иілгіш. Егер мұғалім дұрыс жөн сілтесе ғана баладан жақсы нәтиже күтуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Желдербаева С. Мәнерлеп оқу: Көмекші оқу құралы. 2-басылым- Алматы “Рауан” баспасы, 2013, - 120 бет.

2. Мәнерлеп оқу дағдыларын дамыту: Оқу құралы / Н.А.Ахат, Г.Н.Серкешбаева, А.Е.Бейсембина, Н.С.Казбекова. – Астана: «Кәсіпқор» холдингі» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, 2018, - 149 бет.

3. Аннушкин В.И. Техника речи. Учебное пособие для студентов филологического факультета. М., Гос. ИРЯ им. А.С.Пушкина, 2011, - 43 бет.

4. Д.Х.Кушмурзина, К.Б.Шинбулатова. «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құрал / Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің баспасы, 2018. – 152 б.– Қостанай:

5. <https://melimde.com/dikciya-dris-sojleudi-basti-kilti-dikciya.html>

6. Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық: 2 бөлімді. /Қабатай Б.Т., Зейнетоллина Ү.К., Қалиева В.А. – Алматы: Атамұра, 2018. – 144 бет.

ӘОЖ 373.3 Қ 77

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Малгаздарова Жамал Естаевна, магистр
Сандыбаева Жулдыз Бибатыровна, магистр
Ақан Құрманов атындағы №17 мектеп-гимназиясы
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Бастауыш сыныпта тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Оқу сауаттылығы оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдылары арқылы іске асады. Оқу сауаттылығын белгілі тақырып төңірегінде сауатты оқу, оқи отырып оқыған мәтіні бойынша түсінгенін өз сөзімен әңгімелеу, өз ойын толық, анық жеткізе білу, тіл шеберлігін арттыру болмақ. Оқушылардың оқу сауаттылығын арттырумен қатар олардың жазу сауаттылығы да дамиды. Оқу сауаттылығын арттыру үшін ақын жазушылардың шығармаларын және оқулықты оқыту арқылы түрлі іс-шаралар ұйымдастырып, оқушыларды жиі қатыстыру арқылы сауаттылыққа тәрбиелеу маңызды. Оқу сауаттылығы арқылы жоғары, шығармашылық белсенділікке ұмтылған дарынды жеке тұлға қалыптастыра аламыз.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек кез-келген мемлекеттің әлеуметтік экономикалық дамуы сол елдің білім жүйесі мен азаматтарының білім дәрежесіне байланысты болады. Болашақ – білім мен ғылымға тәуелді болатыны айдан анық. Қазіргі жаһандану дәуірінде жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесі, еліміздің болашағы іспеттес. Еліміздің ертеңі болар сауатты ұрпақты тәрбиелеу әр ұстаздың басты мақсаты болмақ.

Жаңартылған білім берудің мүмкіндіктері – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, оқыту мен оқу процесінде әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану. Жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Сондықтан әр ұстаз осы жаңартылған білім беру жүйесі мен мүмкіндіктерін өз тәжірибесінде дұрыс қолдана отырып, оқу процесін тиімді ұйымдастыру арқылы сыни көзқарасы қалыптасқан, ой-өрісі, көзқарастары жүйелі дамыған, цифрлық сауаттылығы қалыптасқан бәсекеге қабілетті оқушы тәрбиелеу. Білім беру жүйесінде бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу барлық ұстаздардың алдына қойған мақсаты.

Әлемдегі құндылықтардың өзгеруі жаңа ғасырға жас ұрпақты дайындау міндетімен байланысты. Біздің қоғамға жаңа мағлұматтарды қабылдап қана қоймай, оны ойлана отырып, сыни талқылап, ой елегінен өткізе білетін оқушылар керек. Оқушы білімді дайын күйінде мұғалім түсіндірмесінен алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, оқу – танымдық үдерісінде «жаңалық» ашу, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде үйренеді, дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру, сыни

ойлауын дамыту, есте сақтау қабілетін артыру үшін жұмыс түрлерін тиімді ұйымдастыру керек. Функционалдық сауаттылық дегеніміз- адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, қазіргі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына сай, жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы.

Оқушылардың зияткерлік, дене, рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады. Демек, мектепте алған білімін өмірде тиімді пайдалана білуіне үйрету, оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру – сапалы қызмет кепілі болмақ. Оқу процесін жандандыру мақсатында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, тиімді оқытуда олардың ізденуін, танымын қалыптастыруға жол ашу. Оқытудың әдіс-тәсілдерін таңдап алу тиімді оқытуда табысқа жетуге негіз болады, әрі сабақтың сапасын барынша арттыруға мүмкіндік береді. Оқушыларға терең білім беру үшін мұғалім әдістердің тақырыпқа сай, оқу материалын тиімді меңгертуге ықпал тигізетіндей түрін таңдау керек және осы әдісті қолдану жолын өзі жақсы білуі керек деген ойдамын .

Бастауыш сыныпта оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру үшін мұғалімнің кәсіби-тұлғалық құзіреттілігін қалыптастыру маңызды. Оқыту мен оқу үрдісінде кәсіби құзіреттілігі жоғары мұғалім шығармашыл оқушыны қалыптастыра отырып, өзінің кәсібінде үздік нәтижелерге қол жеткізе алумен қатар, өзінің кәсіби мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыра алады.Ең бастысы оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білу, олардың функционалдық сауаттылығы мен танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал ету керек.

Функционалдық сауаттылық қазақ тілінің функционалды сипатын зерделеу арқылы қалыптасады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – бүгінгі күннің талабы. Функционалды сауаттылықпен қатар оқу сауаттылығы-оқушылардың жазба мәтіндерді түсінуі және қолдануы, мәтін барысында ой толғауы, жаңа білімді игерудегі әдіс-тәсілдерді қолдануы, әлеуметтік ортаға бейімделуі. Оқу сауаттылығының негізі-мәтінмен жұмысты толық қалыптастыру болып табылады. Қазақ тілі сабақтары тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым осы 4 дағдыларының ерекшеліктері арқылы іске асады. Сондықтан қазақ тілі сабағында осы дағдылар ерекшелігін ескеріп құру, оқу сауаттылығын арттыруда маңызды роль атқарады.

Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруда берілген әңгімелер мен мәтіндерді түсіне білуі, мәні мен мазмұнын түсініп тұжырым жасауы, алған білімдерін өмірде қолдана білуі, іс-әрекеттерін бағалауға негізделген. Оқу сауаттылығы жазба мәтіндерді түсіну, өз мақсатына жету үшін оның мазмұнын қолдану, қоғам өміріне белсене араласу үшін білімі мен мүмкіншіліктерді дамыту қабілеті болып саналады.

Қазақ тілі сабағында оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру үшін берілген тапсырмаларды сауатты оқи отырып, оқыған мәтін мен әңгімелердің мазмұнын тереңнен түсіну, оны жан-жақты талдау, өмірлік

жағдаяттарға сай дұрыс қолдана білуге үйрету. Мәтінді оқи отырып, оны өз сөзімен түсіндіре білуі, жазғанда қатесіз тұтас ойды аяқтап жазуы, көздеген мақсатына жетуі, сөз саптауы, өзіндік көзқарасын білдіруі. Оқырманның немесе тыңдарманның көз алдына мәтін мазмұнын тұтас елестетуі үшін жан-жақты ашып көрсетуі. Мәтінде баяндалған негізгі ойды толық түсіндіре білуі, оқи отырып мәтін мазмұнын өз қиялына елестете алу. Оқушылардың оқыған мәтінін қаншалықты түсінгенін не түсінбегенін сұрақтар қою арқылы анықтауға болады. Оқу сауаттылығын осылай дамыту, еліміздің жарқын болашағын қалайтын сауатты тұлға қалыптастырудың кепілі болмақ.

Мектеп- еліміздің халыққа білім беру жүйесінің – күрделі тармағы. Еліміздің жарқын болашағы – жастардың білімінде. Білім беру жүйесінде, оқыту мен оқу үрдісінде тиімді қолданылған инновациялық технологиялар арқылы оқушыны шығармашылыққа жетелеп, болашақта мамандық таңдауына, кәсіби өсуіне көп көмегін тигізеді. Мұғалімнің басты мақсаты – алдындағы оқушыларға таза білімнің өзін бере білу емес, бүгінгі алған білімін өмірлік қажеттіліктеріне сай пайдаға асыра білуге үйрету. Тұлғаның өзіндік дамуы өз білімі үшін өз жауапкершілігін көтеру оның «көптің бірі» немесе «көптің ең жақсысы» болуымен емес, өз тұлғасының мәнділігін, құндылығымен маңызды болып саналады.

Қоғамның сұранысын қанағаттандыру мұғалімнен жоғары мәдени адами құндылықтар мен сенімдердің қалыптасқан жүйесін, кәсіби белсенділік пен өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты талап етеді. Осыған байланысты мұғалім тұлғасын үнемі шыңдап отыру қажет. Міне, біліктілікті арттыру жүйесінің негізгі міндеті осыдан туындайды: ол маманның кәсіби құзіреттілігін тұлғалық қасиеттерімен үйлесімді дамыту болып табылады. Еркін әрі белсенді ойлауға, оқу тәрбие үрдісін моделдеуге, жаңа идеяларды өзі туындатып, іске асыруға қабілетті мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің деңгейін көтеру проблемасы- қазіргі әлеуметтік экономикалық жағдайға өзекті проблемалардың бірі болып табылады.

Біріншіден, кәсіби құзіретті мұғалім оқу тәрбие жұмысы барысында шығармашыл оқушыны қалыптастыруға жағымды ықпал ете алады, екіншіден, өзінің кәсібінде үздік нәтижелерге қол жеткізе алады, үшіншіден, өзінің кәсіби мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыра алады.

Ең бірінші қазақ тілі сабағында оқушылардың сауаттылығын арттыру үшін белгілі тақырыпта эссе жазудан бастаған жөн. Эссені жаза отырып оқушылардың жазу сауаттылығы артады. Қатесіз, тақырып мазмұнына сай жазуды үйренеді. Түрлі ертегілерді оқуды да қолға алу маңызды. Оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру барысында ертегі, әңгіме, мәтінді, үнсіз оқу, дауыстап оқу, кезекпен оқу, музыка әуенімен оқу, аудиодан тыңдау сияқты жұмыс түрлерін қолдану тиімді. Осындай әдіс арқылы оқу барысында оқушылардың есте сақтау қабілеті мен ой-өрісі, шығармашылығы, оқу жылдамдықтары дамиды. Көркем сөз шеберлігі, шешендік өнері, сөз саптау шеберлігі артады.

Өз тәжірибемізде тиімді әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып, оқушы мен мұғалім арасында байланыс орнатып, сабақ жоспарын құруда тиімді қолдана білдік. Нұрдаулет Ақышевтің «Нағыз әже қайда?» әңгімесін оқу барысында үнсіз оқу, дауыстап оқу, кезекпен оқу, музыка әуенімен оқу, аудиодан тыңдау. Бұл жерде оқу сауаттылығы жүзеге асады. «Буккросинг» жылжымалы кітапхана әдістемесі арқылы сыныпта оқырман бұрышын аштық. Оқушылардың оқуға тиісті кітаптарын, қызықты ертегілерді оқырман бұрышына қойып, әр үзілісте кітап оқып, оқыған кітаптарының мазмұнын, өзара талқылап, ой бөлісіп, кітаптар көрмесін ұйымдастырп отырдық. Оқыған кітаптарының мазмұнына сай суреттер салып мәнерлеп оқып, мүшайра өткізіп, сурет көрмесін ұйымдастырдық. Әр іс шара қорытындыланып, балаларды марапаттап отырдық. Ата – аналарды қатыстырдық.

Нұрдаулет Ақышевтің «Нағыз әже қайда?» тақырыбы бойынша мәтіннен түсінгенін «Топтастыру» стратегиясы арқылы оқушылар топтастырады. Кубизм стратегиясы арқылы оқыған мәтіннен не түсінгенін сұрақтарға жауап ретінде өз ойларын еркін жеткізе білді. Сабақ кезінде оқушы мен мұғалімнің арасында қатынастар нығайып, өз бетімен ізденуге, саралап нақты шешім қабылдауға, сыни ойлауға, өз ойын дәлелдеуге, шығармашылық белсенділікке ұмтылды. Оқушы өз бойынан өткізіп, топпен, жұппен, жеке орындаған жұмысы шығармашылыққа жетелейді.«Автор орындығы» оқушылардың қалауы бойынша ортаға автор болып бір оқушы шығып, үстелеге отырады. Оқыған мәтіннен оқып түсінгенін сұраққа жауап беру арқылы дәлелдейді. Оқушылар сұрақтарын қояды. Немесе тірек сөздер арқылы жазған шығарма, эссесін отырғызып оқыту. Бұл әдістерді қызығушылығын оятуда, үй тапсырмасын сұрауда, ой толғаныс кезеңінде де қолданып отырдық.

Тілдер мен әдебиеттік оқу сабағында оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін, жаңартылған білім мазмұнының мүмкіндіктерін тиімді қолдана отырып, оқушыларының білім сапасын арттырып, алған білім мен білік дағдыларын, өмірде қолдана білетін, оқыту мен оқу іс-әрекетінде тиімді әдіс-тәсілдерді терең меңгеріп, пікір - көзқарастары жүйелі дамыған, цифрлық сауаттылығы қалыптасқан, бәсекеге қабілетті, шығармашыл оқушы тәрбиелеуге өз үлесімді қосып келеміз. Өзгерістерге бейім, ой-өрісі кең, қиындықтан жол таба білетін, сыни ойлай алатын, өз бетінше шешім қабылдай білетін, бәсекеге қабілетті шығармашыл шәкірттеміз көп болсын.

Қазақ тілі және әдебиеттік оқу пәні бойынша шешен сөйлей білуге, тіл байлығының артуы үшін 100 кітап жобасында Қазақстан жазушыларының шығармаларын оқыту, оқыған шығармалары бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу тиімді. Мектепте мәнерлеп оқу сайысы, зияткерлік және интеллектуальдық сайыстар өткізіп, балалардың шығармашылығын, белсенділігін арттыру, бір-бірімен бәсекеге түсіру, жүйелі тапсырмалар арқылы бәсекеге қабілеттілігін дамытады.

Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» кітабын оқыту және фильмін көрсету, кітаптан оқу барысында үнсіз оқу, дауыстап оқу, кезекпен оқу, музыка әуенімен оқу, QR штрих код сканерден өткізіп оқу, kitap.kz

сайтынан оқу, аудиодан тыңдау. Бұл жерде цифрлық сауаттылық жүзеге асады. Оқушылардың оқылым дағдысы тиімді жүзеге асады. Сауатты оқуға, дауыс ырғағын сақтап оқуға үйренеді. Оқыған кітаптарының мазмұнына суреттер салу, қойылымды сахналау арқылы тіл байлығы артады.

Оқушылардың аудионы тыңдау арқылы есте сақтау қабілеті артады, мәтіннің мазмұнын толық түсінеді, өз ойымен айтуға дағдыланады. Мәтінді кезекпен оқу арқылы кім қалай оқығанын, дауыс ырғағына, сөйлемнің құрылымы мен байланысын сақтап оқығанын тыңдай отырып, өзі де кемшіліксіз оқуға тырысады. Оқушылардың оқылым дағдысы тиімді жүзеге асады. Оқыған кітаптарының мазмұнына суреттер салу және сахналық қойылымдар қою арқылы тіл байлығы артады.

Соның нәтижесінде оқушылар өзі үйреніп, ізденіп қана қоймай, жанындағы достарының сапалы білім алуына көмегін тигізді. Елімнің болашағы осындай бәсекеге қабілетті ұрпақтың қолында екенінің маңыздылығын түсіндік. Білімді ұрпақ қазақ елінің жарқын болашағын қалайды. Бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеудің басты маңыздылығы – еліміздің өсіп өркендеуі, гүлденуі жолында зор үлес қосады. Жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті, рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сеніміміз мол.

Қорыта айтқанда, оқыту мен оқу үрдісінде оқушылар шығармашылықпен жұмыс жасағанда ғана білім сапасы артады. Оқыту мен оқу үрдісінде алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізсеңіз, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу сауаттылығын дамытуға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, білім сапасының артатынын түсінеді. Ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын ұғынады. Оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді. Сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады. Жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті, рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сеніміміз мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жж дейінгі «Білім беруді дамыту бағдарламасы».
2. Қазақстан Республикасының білім беру ісін дамытудың 2005-2015 жж арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
3. Маркова А.К. Кәсіби құзіреттіліктің даму деңгейі /2009
4. Богаева И.Д. Педагогикалық қызметтегі кәсіби шеберлік// 2009
5. Қазақстан Республикасы жаңартылған білім берудің жалпыға міндетті стандарты. Нормативтік құжаттар, Астана 2016ж.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Менайдарова Айана Маратқызы

«БВ01301 Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сыныптағы қазақ тілі сабағының мақсаттарының бірі – оқушылардың жазу дағдыларын қалыптастырып, барынша дамыту.

Жазу – адам ой-пікірінің қағаз бетіне түсірілген сөз, әріп таңбалар жүйесі [1, 246].

Жазу – графикалық элементтерді пайдалана отырып, сөйлеу ақпаратын қашықтықта алмасуға болатын және оны уақытында бекітуге мүмкіндік беретін символдық сөйлеудегі жазу жүйесі.

Жазудың құрамына алфавит, графика және орфография (емле) енеді. Алфавит – стандартты символдар жиынтығына негізделген жазу түрі. Графика – дыбыстық сөйлеу элементтерін жазбаша жазу құралдарының жиынтығы. Графикаға әріптер мен тыныс белгілері жатады. Ал орфография жазуды белгілі бір нормаға келтірілген ережелер жиынтығы.

Жазу – оқу үшін де, кез келген қызмет саласы үшін де өте маңызды құрал. Тез әрі сауатты жазу, өз ойыңызды жеткізуге, адамдармен тіл табысуға көмектеседі. Жазу көптеген басқа дағдыларды біріктіреді: қалам немесе қарындашты ұстау, назар аудару, есте сақтау және әріптердің барлық пішіндерін қайта жасау, ойларды сөзбен тұжырымдау. Сондықтан да жазу дағдысын баланың мектеп табылдырығын аттанғаннан бастап үйреткізіп, дамытуымыз қажет.

Жазу оқумен, сөйлеумен, тыңдаумен тығыз байланысты екенін есте ұстаған жөн. Жазуды үйрету – бұл грамматика, орфография, пунктуация және каллиграфияны үйрету.

Қазіргі кезде қазақ тілі сабағының мақсаттарының бірі оқушы бойында жазу дағдысын қалыптастыру болса, білім бағдарламаларында меңгерілетін оқу дағдыларының бірі – жазылым дағдысы болып табылады.

Ф.Оразбаеваның айтуынша, «жазылым» термині «жазу» деген мағынаны емес «жаза білу», «ойыңды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді.

Жазылым дегеніміз – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен

формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет [2, 108].

Жазылымның әдістемелік ерекшелігі – графика мен орфографияны, жазу мен жазбаша сөйлемді жетік білудің, үйренудің амалдары мен жолдарын іздестіре отырып жазғызу, оқыту. Жазылым процесін тез әрі сауатты үйренудің ұтымды тәсілдерін пайдалану [2, 112].

Бастауыш сынып оқушылар бойында жазылым дағдысын дамыту туралы С.Рахметова, С.Қазыбаев, Г.Тұрдалиева, Р.Әміров, Г.Бегалиев және т.б. әдіскерлердің еңбектерінде көп жазылған. Аталған әдіскерлердің еңбектерін оқи отырып, біз баланың жазылым дағдысын дамытудың күрделі үрдіс екенің түсінеміз. Баланың жазылым дағдысын дамыту үшін әртүрлі жаттығуларды кезектестіріп, орфографиялық және орфоэпиялық, пунктуациялық ережелерін жақсылап түсіндіріп, оқушының сауатталығын дамытуымыз керек. Сонымен қатар, жазылым дағдысын дамыту үшін қажетті жағдайларды ұйымдастыруымыз керек: жазған сөздің мағынасы мен мәнін оқушы әбден түсіну керек; оқушыға сөздің орфографиялық, орфоэпиялық, грамматикалық ережесіне назар аудартуымыз керек; сөйлем мен сөзге үнемі талдау жұмыстарын жүргізуіміз керек; дыбыстық талдау мен сөз құрамына байланысты жаттығулар жұмысын жүргізуіміз керек; грамматикалық жаттығуларды орфографиялық жаттығулармен кезектестіруіміз керек; орфографиялық жаттығуларды шығармашылық жаттығулармен кезектестіруіміз керек.

Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында қазақ тілі пәні бойынша бастауыш сыныпты аяқтаған кезде жазылым дағдысы бойынша оқушының орфографиялық, грамматикалық және пунктуациялық нормаларды ескере отырып, баяндау (баяндаусыз) сипатындағы мәтіндерді құрастыру үшін тиісті лексикалық бірліктерді пайдалана алатын нәтижелері анықталды.

Қазақ тілі пәні бойынша орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (2-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасында жазылым дағдысындағы орфографиялық сауаттылығын қалыптастыру үшін мұғалімдер түрлі технологиялар мен әдіс-тәсілдерді қолдану керектігі ескертілген. Яғни, оларға зерттеушілік тәсілдеме (оқушылар «дұрыс жаздым ба, дұрыс жазбадым ба» тұрғысынан өз әрекетін талдауға үйренеді), әрікеттік тәсілдеме (оқушылар оқу әрекетінде меңгерген жаңа білімінің болашақта қажеттілігін түсінеді), дамыта оқыту (оқушылар өзінің іс-әрекетін жоспарлау және басқару жолын үйренеді), қызықтыра оқыту (оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін «оқыту үшін бағалау» арқылы қолдау жасау), оқушылардың оқу әрекетін жеке, топтық, ұжымдық формада ұйымдастыру (оқушылар бірін-бірі өзара оқытуға, бірін-бірі бағалауға, пікір алмасуға, т.б. үйренеді), саралай оқыту (оқушыларды деңгейіне, мүмкіндігіне қарай оқыту, қалыптастырушы баға арқылы қолдау) әдістері анықталды. Ал «Қазақ тілі» пәнінде жазылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілеріне сөздердің дұрыс жазылуын меңгертуге арналған жаттығулары, көшіріп жазу жаттығулары,

сөйлем мен мәтіндерді ойдан құрастырып жазу, есте сақтау арқылы жазу жаттығулары, өз ойлағаның шағын мәтін ретінде жазу және т.б. жаттығулар мысал ретінде берілген. «Қазақ тілі» пәнінде орфографиялық ережелерді сапалы, тиімді оқытуда қолайлы жағдай туғызу үшін дидактикалық материалдар мен сөздіктерді (орфографиялық, орфоэпиялық, түсіндірме және т.б.) қолдану қажет екені белгіленген. Жазылым дағдысының оқу мақсаттарына пунктуациялық, каллиграфиялық, грамматикалық, орфографиялық және орфоэпиялық нормаларды сақтау, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздерді, қазақ әріптері кездесетін сөздерді дұрыс жазу, жай сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілерін қолдану және т.б. жататыны анықталды.

Демек, жазылым дағдысын дамыту үшін ең алдымен сауатты жазуға (немесе орфографияға) дағдыландыруымыз керек.

Орфография – тілдегі сөздерді дұрыс қолдану және дұрыс жазу ережелерінің жүйесі [1, 640].

Орфография – сөздерді және сөйлеуді жазбаша түрде таңбалар арқылы пішімдеу ережелерінің жиынтығы. Орфография дыбыстарды әріптер арқылы таңбалауды, сөздерді, оның элементтерін бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазуды, бас әріптердің қолданылуын, тасымал тәртібін, біріккен және қос сөздердің жазылуын, сөздердің қысқарту мен олардың үйлестіру ережесін қарастырады.

С.Рахметова, Қ.Жұбанов, Н.Уәлиев, А.Алдашева және т.б. ғалымдар қазақ орфографиясындағы мәселелерін кеңінен қарастырды. Олардың зерттеулерінен оқушы бойында орфографиялық дағдылардың келесі түрлерінің қалыптасуына әсер етуіміз керек деген тұжырым жасауға болады:

1. Сөздің емлесін табу;
2. Орфографияны негіздеу;
3. Орфографиялық қателерді табу және түзету.

Сонымен қатар, С.Рахметова, Б.Құлмағамбетова, З.Бейсембайқызы және т.б. ғалымдардың қазақ тілі оқыту әдістемесін оқи отырып, бастауыш сынып оқушының орфографиялық дағдысын қалыптастыру үшін бастауыш сынып мұғалімі төмендегі шарттарды орындағаннан кейін ғана оқушы бойында орфографиялық дағдыны дамытуға болады деген тұжырым жасауға болады:

1. Мұғалімнің орфографиялық ережелерді білуі;
2. Мұғалімнің ережелерді қолдануды жеңілдету үшін орфографиялық талдау жасай білуі;
3. Мұғалімнің ережелерді қолдану алгоритмін білуі;
4. Ережелерді қолдануға машықтандыруға арналған жаттығулар жүйесінің болуы;
5. Орфографиялық ережесін қолдана білуге жаттықтыру жаттығуларының болуы;
6. Дидактикалық материалдың әртүрлілігін қолдануы;
7. Орфографиялық дағдыларды қалыптастыру мен сөйлеуді дамыту арасындағы байланысты ескеруі.

Мұғалім жоғарыда көрсетілген шарттарды орындағаннан кейін оқушы бойында орфографиялық дағдыны төменде көрсетілген кезеңдер арқылы қалыптастыра бастайды:

1. Оқу жағдайы орфографияны оқыту құралының қажеттілігін тудырады. Яғни, бастауыш сынып оқушыларын орфографиялық ережелерімен таныстыру үшін мұғалімдерге арналған оқу құралы болу керек. Осы оқу құралы арқылы мұғалім оқушыларға ереженің мәні мен мазмұның түсіндіреді.

2. Әрекет тәсілін іздеу. Ережелерге, нұсқауларға, өткен тәжірибесіне сүйену. Яғни, оқушы жаңа ережелерді біліп алып, сол ережеге сай тапсырманы орындауға дайын болады.

3. Ереже бойынша әрекетті орындау алгоритмін құрастыру. Яғни, мұғалім өткен ережеге сүйеніп, сол ережені бекіту мақсатында жаттығуларды дайындап, олардың орындау алгоритмін құрастырады.

4. Іс-әрекеттің өзін алгоритм бойынша, кезең-кезеңімен орындау. Яғни, оқушының алгоритм бойынша жеңіл жаттығудан күрделі жаттығу ауысып орындауын кезең-кезеңімен ұйымдастыру.

5. Алгоритмді бірте-бірте өзгерту және әрекетті азайту арқылы шарттар мен жағдайларды өзгерту кезінде алгоритм бойынша әрекеттерді қайталап, бірнеше рет орындау. Өткен ережені бекіту үшін оқушы орындаған жаттығулардың түрін, шартын өзгертіп, ұқсас жаттығуларды орындатқызу. Бұл әрекеттердің арқайсысынан автоматизм элементтерінің пайда болуына әкеледі. Одан кейін әрекетті қайталап орындау негізінде автоматтандырудың артуына ықпал ету керек.

6. Ережелерді қолданудан бірте-бірте бас тарта отырып, қатесіз жазудың автоматты түрде жазуға қол жеткізу. Яғни, оқушының ережелер мен нұсқаулардың көмегінің қатесіз автоматты түрде жазу нәтижесіне қол жеткізу.

Осылайша, оқушының орфографиялық сауаттылығын бірте-бірте қалыптастырып, дамыта аламыз. Ал орфографиялық сауаттылық дегеніміз – сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдерінің дұрыс жазу қабілеті.

Оқушы бойында орфографиялық сауаттылығын орфографиялық жаттығуларды орындатқызу арқылы дамытамыз.

Орфографиялық жаттығулар – оқушы бойында орфографиялық қателіктерді болдырмау үшін жасалатын жаттығулар. Ә.Исабаев өз еңбектерінде орфографиялық жаттығулардың келесі жұмыс түрлерін көрсеткен: көшіру, диктант, орфографиялық талдау. Сонымен қатар, орфографиялық жаттығуларға еркін (тәуелсіз) жазу (өз мысалдарыңызды, мазмұндамаңызды, шығарманы және т.б.), мәтінді түзету (қателерді түзету) жаттығулары да жатады.

Қазақ тілі оқулықтарында жазылым дағдысын дамыту үшін, орфографиялық сауаттылықты дамытатын әртүрлі жаттығулар берілген. Мысалы, 2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығында төмендегідей жаттығулар берілген:

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 1-бөліміндегі «Өзім туралы» тарауындағы 13 сабағының («Я әрпінің жазылуы» тақырыбындағы) 58-жаттығуы. Сөздердегі көп нүктенің орнына тиісті әріпті қойып жазып, оның себебін түсіндір.

Пи...з, дари..., Ұрки..., си..., зи...н [3, 29].

Осы жаттығуда оқушы йа дыбыстары естілген сөздердің жазылуында олардың орнына я әрпі жазу керектігін байқап, дұрыс жазуға дағдыланады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; Я әрпінің емлесін сақтап жазу. Осы жаттығуды орындаған кезде интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін пайдалануға болады. Оқушылар көп нүктенің орнына и, я, а әріптері мен иа, йа, ия буындарының ішінен қажеттісін флипчарттан жылжытып қоя алады. Егер қойып жатқан әріп дұрыс болмаса дыбыстық белгі беретін функцияны қосу арқылы я әрпі бар сөздердің дұрыс жазылуын оқушының еске сақтауына есере етуге болады.

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 1-бөліміндегі «Менің отбасым және достарым» тарауындағы 22 сабағының («Дауыссыз б мен п» тақырыбындағы) 18-жаттығуы. Берілген сөздерге ы, і әріптерінің тиістісін қосып жаз. П-ның өзгерті себебін түсіндір.

Мектеп, тәртіп, талап, сап, қолғап, шөп [3, 49].

Осы жаттығуда оқушы п дыбысына аяқталған сөзден кейін дауысты дыбыс келсе, п дыбысы б-ға айналатынының ескеріп, дұрыс жазуға дағдыланады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; дауыссыз п-б, қ-ғ, к-г дыбыстарының емлесін қолдану.

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 2-бөліміндегі «Дені саудың – жаны сау» тарауындағы 72 сабағының («Сөз құрамы. Түбір мен қосымша» тақырыптарындағы) 39-жаттығуы. Көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, мәтінді көшіріп жаз.

Мектеп... шахмат үйірме... бар. Біз сол үйірме... қатысамыз. Біз шахматтан болған жарыс... бірінші орын алдық [4, 20].

Осы жаттығуда оқушы көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, дұрыс, қатесіз жазуға дағдыланады. Бұл жаттығу грамматикалық және орфографиялық нормаларды сақтау мақсатымен құрастырылған.

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 2-бөліміндегі «Дені саудың – жаны сау» тарауындағы 74 сабағының («Сөз құрамы. Түбір мен қосымша» тақырыптарындағы) 47-жаттығуы. Өлеңді көшіріп жаз.

Су сергітер дененді,
Онымен дос болғайсың.
Судан кейін сен енді
Ісіңді оңай жалғайсың.

Ермек Өтетілеуұлы [4, 22]

Осы жаттығуда оқушы қатесіз жазуға дағдыланады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: каллиграфиялық, грамматикалық,

орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді дұрыс жазу.

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 2-бөліміндегі «Дені саудың – жаны сау» тарауындағы 80 сабағының («Жұрнақ пен жалғау» тақырыптарындағы) 80-жаттығуы. Сөздерді жұрнақ жалғау арқылы өзгертіп жаз.

Іс, орын, талап, көл, қобыз.

Керекті жұрнақтар: -шік, -шы, -кер, -дық, -ты [4, 33].

Осы жаттығуда оқушы сөздерге жұрнақ жалғап, жаңа сөздерді тудырып, дұрыс жазуға дағдыланады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау.

2 сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығының 2-бөліміндегі «Қоршаған орта» тарауындағы 117 сабағының («Сын есім» тақырыбындағы) 64-жаттығуы. Мәтінді қатесіз көшіріп жаз.

Сүт ағаштардың жемісі жеуге жарамсыз. Бірақ діңін кессе, сүтті шырын ағады. Шырыны майлы, тәтті және құнарлы.

«Хрестоматиядан» [4, 92].

Осы жаттығуда оқушы мәтінді қатесіз көшіріп, жазу дағдысын дамытады, себебі көшіру жаттығулары сөздің графикалық бейнесін есте сақтауға көмектеседі. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді дұрыс жазу.

Демек, 2 сыныптың «Қазақ тілі» оқулығында оқушы орфографиялық қателіктерді болдырмау үшін әртүрлі жаттығулар берілген.

Орфографиялық қабілетін дамытуға төмендегі жаттығулар да көмектеседі:

1. Мәтіндегі көп нүктенің орнына тиісті әріпті қойып, қатесіз көшіріп жаз.

Кітапхана

Мект...п кітапханас...нда қызықты кітап...ар көп. Оқушылар кітапхана...ан кітап оқи...ы. Мен суретт... кітаптарды оқи...ын. Кітапт... таза ұстау керек. Оны жыртуға болм...йды. Алған кіта...ымды мезгілі...де өткіземін. Айжан апай – кітапхана...ы. Ол кітап...ы көп оқиты... балаларды жақсы көреді.

2 сыныпқа арналған диктанттар жинағынан [5].

Бұл жаттығуда оқушы көп нүктенің орнына тиісті әріптерді қойып, қатесіз көшірудің арқасынан орфографиялық сауаттылығын дамытады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді дұрыс жазу.

2. Берілген мақал-мәтелдерді жатқа жаз.

Кітап – ғалым, тілсіз мұғалім.

Күш – білімде, білім - кітапта.

Кітап – білім бұлағы,

Білім – өнер шырағы.

Бұл жаттығу оқушылардың есте сақтау қабілеті мен қатесіз жазу қабілетін дамытуға көмектеседі. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: пунктуациялық, каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздерді дұрыс жазу.

3. Сөздегі әріптерді қажетті ретпен орналастырып, қатесіз жазып ал.

Мелсйө, азта, ұқарс, зілмег, пәрі, елкөйк

Бұл жаттығу оқушыны сөздерді дұрыс жазуға дағдыландырады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; қазақ әріптері кездесетін сөздерді дұрыс жазу.

4. Берілген сөздерді қатыстырып сөйлемдер құрап жаз.

Мектеп, ұстаз, той, аю, отбасы, сұхбат, талап.

Оқушы сөйлемдерді дұрыс құрап, өз ойын қатесіз жазуға дағдыланады. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: пунктуациялық, каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздерді дұрыс жазу; жай сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілерін қолдану.

5. Қате жазылған сөздерді тауып, мәтінді қатесіз көшір.

Көмек

Жамал мен Ажар қийар жинауға күмектесті. Түстен кейін аспанда булт қойулана түсті. Жанбыр құйып кетті. Олар жийулы қийарды бір жерге тасыды. Үстін жабты. Сөйтіп қийарды булінуден сақтап қалды. Қийар – пайдалы көкеніс.

2 сыныпқа арналған диктанттар жинағынан [5]

Мәтін интерактивті тақтада немесе электронды панельде шығып тұрады. Дұрыс жазылмаған сөздер жыпылықтайтын анимация түрінде болады. Бастапқы кезде оқушылар сол анимация көмегімен қандай сөздердің дұрыс жазылмағанын біліп отырады. Кейін оқушылар жаттығуға келе, қате жазылған сөздерді тексеру барысында анимацияны қосуға болады.

Бұл жаттығу оқушының орфографиялық сауаттылығын дамытуға көмектеседі. Берілген жаттығу келесі мақсаттарды жүзеге асырады: каллиграфиялық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды сақтау; бас әріптер мен кіші әріптердің биіктігін, енін, көлбеулігін

және олардың байланысын сақтап жазу; қазақ әріптері кездесетін сөздерді, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздерді дұрыс жазу.

Яғни, жоғарыда көрсетілген жаттығулар сияқты әртүрлі орфографиялық жаттығулар арқылы оқушының орфографиялық сауаттылығын дамытамыз.

Қорытылай келе, жазылым дағдысын дамыту үшін орфографиялық сауаттылығын қалыптастыру мектепте қазақ тілі оқытудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл міндеттің маңыздылығы мынаған байланысты: орфографиялық сауаттылық адамның жалпы тілдік мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады; жазбаша қарым-қатынаста ойды жеткізу мен өзара түсініктің дәлдігін қамтамасыз етеді. Оқушылардың орфографиялық сауаттылығы мәселесі қазақ тілін оқытудың негізгі мәселелерінің бірі болып қала береді. Жоғарыда сипатталғандай сандық сипаттағы тапсырмаларды қосу оқушылардың орфографиялық ережелерді қызығушылықпен меңгеруіне мүмкіндік береді. Оқушылардың грамматикалық білімді саналы түрде қолдануы мен ақыл-ойына, орфографиялық ережелеріне негізделген орфографиялық дағдыларды дамытудың маңызы ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / Жалпы редакцияны басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

2. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері: Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 147 б.

3. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. 1 бөлім / Ә.Е.Жұмабаева, Г.И.Уайсов, Г.Т.Сәдуақас. – Алматы: Атамұра, 2017. – 128 б.

4. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. 2 бөлім / Ә.Е.Жұмабаева, Г.И. Уайсов, Г.Т.Сәдуақас. – Алматы: Атамұра, 2017. – 128 б.

5. <https://infourok.ru/sinipa-arnalan-diktanttar-zhinai-575026.html>
ӘОЖ 373.3 Ө 44

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ

Өмірсерікова Аружан Әзілханқызы

6B01301 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Сөйлеу баланың өмірінде маңызды функцияларды атқаратындығын атап өткен жөн. Сөйлеудің көптеген функцияларын қалыптастыру баланы тілді, ана

тілінің фонетикасын, оның грамматикалық құрылымын, лексикасын, диалогтік сөйлеуді игеруге итермелейді. Сөйлеудің коммуникативті қызметінің сәтті қалыптасуы мен дамуы балалардың жетекші іс-әрекетінде жүзеге асады, ал кіші мектеп оқушысы үшін бұл оқу әрекеті болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің белсенді даму кезеңі, қалыптасу кезеңі, сонымен қатар сөйлеудің барлық аспектілерін, атап айтқанда лексикалық, фонетикалық, грамматикалық даму кезеңі болып саналады. Жеті жасында бала нақты тиімді дағдылар үшін қажетті ақыл-ой операцияларын игереді: себеп-салдар байланысын орнату, ойларды дәйекті түрде жеткізу, лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеуді қолдану [1].

Әдебиеттік оқу – бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы негізгі пәндердің бірі. Ол жалпы оқу дағдысын және мәтінмен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады, көркем әдебиетті оқуға деген қызығушылықты оятады және баланың жалпы дамуына, оның рухани-адамгершілік және эстетикалық тәрбиесіне ықпал етеді.

Әдебиеттік оқу келесі мақсаттарға жетуге бағытталған:

- бастауыш сынып оқушыларының білім беру жүйесіндегі негізгі дағды ретінде саналы, дұрыс, еркін және мәнерлеп оқуды меңгеру; әр түрлі мәтіндермен жұмыс істей білуді қамтамасыз ететін сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін жетілдіру; оқуға және кітапқа деген қызығушылықты дамыту;

- көркем шығармаларды оқу кезінде көркемдік-шығармашылық және танымдық қабілеттерін, эмоционалды жауаптылығын дамыту; сөзге эстетикалық қатынасты және көркем шығарманы түсіне білуді қалыптастыру;

- бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәжірибесін көркем әдебиет құралдарымен байыту; ізгілік, достық, шындық және жауапкершілік туралы моральдық идеяларды қалыптастыру; отандық мәдениетке және көпұлтты Қазақстан мен басқа елдердің халықтарының мәдениетіне деген қызығушылық пен құрметке тәрбиелеу. Әдебиеттік оқудың маңызды аспектісі-оқу дағдысын және оқушылардың сөйлеу әрекетінің басқа түрлерін қалыптастыру. Олар саналы және мәнерлі оқуды, өздеріне мәтін оқуды, к

«Әдебиеттік оқу» оқулықтарындағы түрлі оқу материалдарының мазмұнын, яғни мәтіндерді оқушылар дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін оқу сабақтарында көптеген жұмыстар жүргізіледі. Ол жұмыстар оқылатын материалдың сипатына, оқушының жасына, дайындығына, білімі мен дағдысына байланысты іріктеледі.

«Әдебиеттік оқу» пәнінде мәтінмен жұмыс жасау оқушылардың тілін дамытуда маңызды рөл атқарады, өйткені мәтін оқушыға білім береді, ой-өрісін, тілін дамытады.

а Мәтін - жүйелі, тұтас, тиянақты қалыптасқан және мағыналық жақтан рзара байланысқан сөйлемдердің бірізділігі, коммуникацияға қатысуға тән дәйемелік бірізділігі, жазу үлгісіндегі ауызша сөйлеу шығармашылығы [3].

а Мәтінмен жұмыс – әдебиеттік оқу мен қазақ тілін оқытуда үлкен орын

у

д

ы

,

алатын оқыту нысаны. Біріншіден, оқыту үдерісінде ұсынылатын материалдар көбінесе мәтіндер және екіншіден, жаттығулар тұтас мәтін түрінде беріледі. Мәтін – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты мұғалім мәтінмен жұмысты жүйелі жүргізгенде және оқушының сауатты оқу дағдысын қалыптастыра білгенде ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады. Мұғалім жұмыстың мазмұндылығын қамтамасыз ету мақсатында оқу мәтінін таңдаған кезде ақпараттық тартымды мәтіндерге басты назар аударады. Олар оқушы үшін өзекті ақпараттарға толы және оның сұраныстарына сәйкес болуы тиіс. Мәтіндер оқу бағдарламасының мазмұнына сүйеніп, пәнаралық байланысты қамтуы керек. Оқылымға кедергі келтіретін және оқушыларды қойылған сұрақтардың жауаптарын белсенді іздеуге бағыттамайтын кемшіліктер болмауы тиіс. Материалды таңдаған кезде мұғалім:

1. Мәтіндегі ақпараттың жеткіліктілігін;
2. Мәтінде келтірілген мәліметтердің нақтылығын;
3. Мәтіндегі тілдің дұрыстығын;
4. Белгілі бір нақты жағдайда өзге стильдік жеке немесе нормативті емес тілдік бірліктердің қолданылуының орнықтылығын;
5. Мазмұнның оқушының жасына сай болуын объективті бағалауы тиіс

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 10 мамырдағы № 199 бұйрығына 13-қосымша Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы бойынша мәтінмен жұмыс түрлеріне: шығарманың мазмұны бойынша берілген сұрақтарға жауап беру, шығарманың мазмұнын дайын жоспар бойынша немесе өз сөзімен мазмұндау, үзіндісін мазмұндау, сахналау, шығарманың тақырыбы және негізгі ойды анықтау, мәтіндегі негізгі ойды, оның басталуын, жалғасуын, шарықтау шегін, аяқталуын анықтау, мәтінді әңгімелеу, мәтін кейіпкерлерін атау, кейіпкердің сыртқы келбетін сипаттау, мәтін мазмұны бойынша сурет салу, және т.б. жұмыстар жатады [2].

Бастауыш сынып оқушыларының мәтінмен жұмыс арқылы тілдерін дамытуға арналған мынандай тәсілдер бар:

Жұптасып оқу/жұптасып қорытындылау. Бұл тәсіл ойлаудың бірнеше түрін дамытып, оқығанды тереңірек түсінуге көмектеседі. Осы тәсілге 4-сыныптың «Әдебиеттік оқу» оқулығы бойынша 94-беттегі 3 жаттығуды жатқызуға болады. Бұл тапсырмада оқушылар жұптасып, кезек-кезек мәтінді оқиды және мәтіннің мазмұны бойынша әңгімелейді.

«Суретті әңгімелеу» әдісі арқылы тілдік дағдыларды дамытуда оқушыларға берілген суреттің бір бөлігі бойынша әңгіме құратуға, оқиғаның басын және соңын болжату арқылы тапқызуға болады. Оқушыларға сурет көрсетіліп әңгімелетіледі. Сурет әңгіменің бір бөлігі екені ескертіледі. Оқушыларға суретте бейнеленген сәттің алдында не болғаны және кейін не болатынын болжатылады. Оқушылардың әңгімелерін тыңдағаннан кейін

әңгіменің толық нұсқасы оқып беріледі. Салыстыру жүргізеді. Негізгі ойды табу беріледі. Бұндай тапсырманы 4-сыныптың «Әдебиеттік оқу» оқулығындағы 14-16 беттерінде берілген «Ақдауыл хан» мәтінінде орындатуға болады, яғни оқушылар берілген сурет бойынша әңгіме құрайды және мәтіндегі оқиғаның аяқталуын болжайды.

Бастауыш сынып оқушыларының мәтін мазмұнын және идеясын терең түсінуде «Мәтінмен жұмыс» әдісін қолданудың маңызы зор. Тапсырманы орындау үшін оқушыларға кестемен жұмыс ұсынылады.

Мәтінді оқығанға дейін	Мәтінді оқу кезінде	Мәтінді оқығаннан кейін
------------------------	---------------------	-------------------------

Кестенің бірінші бөлігіне оқушылар шығарманың тақырыбымен, оның авторымен және ресурс көзі немесе осы мәтіннің суреттерімен (егер бар болған жағдайда) танысқаннан кейін пайда болған сұрақтарды жазады. Кестенің екінші бөлігін мәтінді тікелей оқу кезінде оқушылар жеке немесе жұпта толтырады. Кестенің үшінші бөлігінің сұрақтары бойынша оқушылар шағын топта жұмыс жасауға болады. Оқушылар алдын ала топта талқылап, бір тұжырымға келе отырып, сұрақтар құрастырады. Бұл тапсырмаға мысал ретінде 4-сыныптың «Әдебиеттік оқу» 1-бөлімінен, 55-беттегі «Ұшқан ұя» мәтінін беруге болады.

Мәтінмен жұмыс арқылы оқушылардың тілін дамыту үшін «Сұхбат жүргізу» әдісі өте тиімді. Мысалы, 4-сыныптың «Әдебиеттік оқу» 2-бөлімінен, 35-беттегі «Ақылды аспаз» ертегісіндегі патшаның аспазымен сұхбат жүргізуге тапсырма беруге болады. Оқушылар сұхбат барысында сұрақтар қойып, жауаптар жазады [6].

Оқуды игеру барысында бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті мәдениетінің деңгейі жоғарылайды: диалог құру, өз пікірін білдіру, сөйлеу міндетіне сәйкес монолог құру, мәтіндердің әртүрлі түрлерімен жұмыс істеу, оқулықтың анықтамалық аппаратын өз бетінше пайдалану, сөздіктерден, анықтамалық кітаптардан және энциклопедиялардан ақпарат табу дағдылары қалыптасады. Әрине, сөйлеу іс-әрекетінде ерекше рөл бастауыш мектепке тиесілі, өйткені бастауыш мектеп жасында баланың сөйлеу, ойлау және шығармашылық қабілеттері дамиды. Сөйлеуді дамыту-бастауыш мектептің негізгі мақсаты, өйткені оны игерусіз баланың қоғамда әлеуметтенуі мүмкін емес.

Педагогикалық іс-тәжірибе барысында 4-сынып оқушыларымен «Әдебиеттік оқу» сабағынан зерттеу жұмысы жүргізілді. Зерттеу жұмысы кезінде бастауыш сынып оқушыларынан сауалнама алған болатынмын. Сауалнама алу мақсатым балалардың сабақта, күнделікті өмірде өз ойларын дұрыс жеткізе алатындарына көз жеткізу болды. Сауалнамада «Кітап оқисың ба?», «Қандай жанрдағы кітап оқығанды ұнатасың?», «Сабақты үнемі түсінесің бе?», «Үйде қай тілде сөйлесесіңдер?» сынды сұрақтар қойылды.

«Кітап оқисың ба?» сұрағына оқушылардың тең жартысы оқитындарын айтса, жартысы кейде оқимыз деп жауап берді. 50%-ы фантастика жанрындағы, 20%-ы батырлар туралы, қалған 30%-ы кітап оқымаймыз деп жауап берді. Оқушылардың 75%-ы үйде қазақша сөйлесеміз десе, 25%-ы үйде орысша сөйлесетіндерін білдік. «Сабақты үнемі түсінесің бе?» сұрағына 70% -ы түсінеміз, ал 30% оқушылар толық түсінбейтіндерін жазған болатын, яғни үйде орысша сөйлесетін оқушылар сабақты кейде түсінбейтінін білдік. Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, сыныптың жартысынан көбіне үйде, қосымша көркем шығарма оқу кезінде қазақ тіліне көбірек көңіл бөліп, тілін шыңдауға кеңес берілді.

Мәтін бойынша тапсырмаларды пайдаланудың бірнеше тиімді жолын айқындап, тіл үйрету сабақтарында мәтінді, мәтін бойынша тапсырма түрлерін ұтымды пайдаланып, тиянақты нәтижеге қол жеткізуге болады. Қазіргі заман талабы бойынша әр оқушы сабақ кезінде жаңа білім қосып қана қоймай, соны өзі игеріп, талдап, пікір алмасу деңгейіне жетіп, даму үстінде болуын қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асмолов А.Г. Мектепте әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыру: әрекеттен ойға дейін. Тапсырмалар жүйесі: мұғалімге арналған нұсқаулық. - М.: Ағарту, 2017. – 159 б.

2. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 10 мамырдағы № 199 бұйрығына 13-қосымша.

3. Тіл білімі сөздігі /Ред. басқ. Э. Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 453 б.

4. Шалабай Б. Мәтін лингвистикасының негізгі мәселелері / Б. Шалабай, М. Ахметова. – Тілтаным, 2002.- 44-45 бб.

5. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы. – Астана, 2015, 9-12 б.

6. Әдебиеттік оқу. Оқулық. Жалпы білім беретін мектептің 4- сыныбына арналған оқулық. 1,2-бөлімдер. /З.Мүфтибекова, Ә.Рысқұлбекова. - Алматы: «Алматыкітап», 2019.

«ЖОБАЛАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚОЛДАНУ

Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы, Иса Сымбат Талғатқызы,
6В01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім
беру бағдарламасының 2 курс студенттері, Астана халықаралық
университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Сағалиева Жанар Каукербековна, педагогика
ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

XXI ғасыр мемлекетке стандартты емес шешімдер қабылдауға қабілетті, шығармашылық тұрғыдан ойлана алатын, өз ойын дәлелдей алатын жас ұрпақтың заманы. Қазіргі әлемдегі жетістік көбінесе адамның өз өмірін жоба ретінде ұйымдастыра алу қабілетімен анықталады: өз білімі мен қабілетін бағалай білу, қажетті ресурстарды тауып көздеген мақсатта жоспар құра отырып нақты іс-әрекеттер жасау, әр жасалған қадамға жоспар құрып нәтижелі болуына ықпал ету.

Әлемдегі білім берудегі өзгерістер мен қоғамдағы өзгерістер оқу процесіне жаңа көзқарасты талап етеді. Қазіргі өмір жағдайында білім, білік және дағды жиынтығын меңгеру жеткіліксіз, оларды үлкен көлемде алуға үйрену керек, нақты өмірде, нақты жағдайда қолдана білу керек.

Оқушыларды бәсекеге қабілетті, коммуникацияға түсіп, жеке ойын басқаларға ашық жеткізе алатын етіп тәрбиелеу бүгінгі педагогтің басты міндеттерінің бірі. Сол себептен дамып жатқан заманға ілігу үшін көзделген мақсаттарға жетудің жаңа әдіс тәсілдерін іздестіру керек. Бүгінде дәстүрлі оқыту арқылы білім беруді жалғастыру қоғамдағы мәселелерді шешіп, оқушылардың заманауи стандарттарға сай келуіне ықпалын тигізе алмайды. Бұл мәселеден инновациялық технологияларды қолдану арқылы ғана шыға аламыз. Инновациялық технологиялардың бірі «Жобалау» технологиясы.

XX ғасырдың жартысында педагогиканың прагматикалық негізінде жобаланған Джон Дьюидің жобалау технологиясы заманауи ақпараттық қоғамда ерекше орын алуда. Жобалау әдісі әлемдік педагогикада жаңалық емес: ол оқыту тәжірибесінде В.Килипатриктің «Жобалау әдісі» (1918), атты мақаласының жарыққа шықпай тұрған кезінде айтарлықтай ерте қолданыла бастады, бұл мақалада «шын жүректен іске асатын ойлар» анықтамасын берген болатын. Жобалау әдісі 1905 жылы атақты болатын. С.Т.Шацкийдің бастамасымен бір топ ресейлік педагогтармен бұл әдісті білім беру тәжірибесіне енгізу жұмыстары жүргізілген болатын. Революциядан кейін жобалау әдісі мектептерде Н.К.Крупскаяның жітік бақылауында қолданылды. 1931 жылы ЖКП ОК-нің үкімі бойынша жобалау әдісі кеңес мектептеріне жад нәрсе деп танылып, 80 жылдардың соңына дейін мүлдем қолданылмаған [2].

Жобалау технологиясы американдық және жапон мектептерінде кең таралған. Латын тілінен аударғанда «өз бетінше жол іздеу» деген мағынаны білдіреді. Жобалардың көп түрлері бар, бірақ білім беруде біреуі ғана қолданылады. Оқу-танымдық жоба – бұл нәтиже сапасына деген нақты талаптар, нақты ұйымдастыру, оқушылардың проблеманы шешудегі өзіндік ізденуі негізіндегі білім жүйесінің уақытқа шектелген, мақсатқа бағытталған өзгерісі. **Жоба** – мұғаліммен ұйымдастырылған және оқушымен өз бетінше проблема шешудегі жүзеге асырылған іс-әрекеттер жүйесі. Бастауыш сынып оқушыларының жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсаты оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу [1].

Міндеттері:

- Өз ойын еркін айтуға мүмкіндік жасай алатын орта туғызу.
- Оқушы жүрегіне жол табу арқылы сабақтардың әрбір сәтін қызықты, ұтымды өткізу. Оқушыларды тек берілген мәліметті тыңдаушы емес ізденуші, зерттеуші өз ойын еркін дәлелдей алатын, пікірін ортаға сала білетін жеке тұлғаны қалыптастыру.
- Оқушының бойындағы ынта-ықыласын жойып алмай, жеке дара қабілетінің дамуына мүмкіндік жасай отырып, қабілетін дамытып, шығармашылығын шыңдау.
- Оқытудың жобалау технологияларын қолдана отырып, жеке, жұпта, топта жұмыс істеу барысында мұғалім мен оқушының ынтымақтастығын қалыптастыру, оқушылардың ойына ерекше құрметпен қарау. Оқушыларды өзін-өзі қадағалай алатын, іс-әрекетін ретімен орындап, өзін - өзі жетілдіретін шығармашыл, ізденімпаз тұлға қалыптастыру.
- Оқушының тұлға ретінде қалыптасуына әсер ету;
- Ақыл-ойын және ерік пен сезім белсенділігін арттыру;
- Логикалық ойлау қабілеттерін арттыру;
- Оқушылардың танымдық қабілетін дамытып, қызығушылығын арттыру.
- Әртүрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып, әртүрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт-бағдар бере алады.
- Оқушының бойындағы қабілетін дамытып, шығармашылығын шыңдау.
- Оқушылардың өз жұмыстарын жаңашылдықпен ұйымдастыру тәжірбиесін талдау, оның тиімділігін анықтау, жеке тұлға тәрбиелеу.
- Оқушылардың жоба жұмыстарына талдау жасау, бағдар беру. Оқушыларды өзін - өзі жетілдіретін шығармашыл, ізденімпаз тұлға қалыптастыруымыз қажет.

Жобалау технологиясын педагогқа ең бастысы «жобаны іске қосуда» оқушылардың ең басынан жобалық салаға деген еркіндік пен

қызығушылықты қалыптастыруды ойластыру қажет. Бұл проблемалық жағдайының туындауы, оқушыларға өмірлік мәні бар кәсіби және тәжірибелік міндеттірін талқылауы, керемет белестер туралы әңгімелер, немесе атақты адамдардың кәсіби маңызы бар шешімдерді қабылдауға ат салысуға ұсыныс жасау және басқада болуы мүмкін. Басқа маңызды әдіс «ойлану жұлдызшасы» болып табылады. Оның негізі оқушы мен оқытушы арасындағы сұрақтардың құрастырылуында, яғни басты кезеңде сұрақтардың бірнеше бөлікке бөлінуі мен оқушының іс-әрекет жүйесін анықтайды. Теориялық және тәжірибелік сұрақтардың шешімдері басты қиыншылыққа жақындауына мүмкіндік туғызады. Негізінде жобалық сала – бұл «ойлану жұлдызшасы» жүйесіне, тәжірибелік және оқушыға тән танымдық іс-әрекеттің тән болуы. Жобалық жұмысты «миға шабу» әдісінің көмегінің іске асырылмайды, сабақ кезінде оқушының жеке өзі немесе топта мәселені шешуге іздеу жүргізеді, басты нұсқауларды таңдайды, қорғайды, өзінің көзқарасын дәлелдейді. Жобалық оқыту кезінде жұмыстың нәтижесін безендіру формасын таңдау маңызды. Бұған видеофильмдер, кітап, макет, журнал және т.б. жатады. Жобаны таныстыру түрі оның тақырыбымен, мақсатымен, мазмұнымен, автордың ортақ ойымен анықталады [4].

Жобамен жұмыс жасау барысында оқушы көптеген пәндік дағдыларды қалыптастырады:

- жобалау-міндеттерді түсіндіру, алдағы қызмет кезеңдерін жоспарлау, оның салдарын болжау;

- зерттеу-болжам жасау, себеп-салдар байланыстарын орнату, мәселені шешудің нұсқаларын іздеу;

- ақпараттық-қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу (энциклопедияларда, кітапхана каталогтары бойынша, интернетте), ересектерден (мұғалімнен, жоба жетекшісінен, маманнан) жетіспейтін ақпаратты іздеу, ақпаратты құрылымдау, басты ақпаратты бөлу;

- кооперативтер-жоба қатысушыларымен өзара әрекеттесу, жалпы мәселелерді шешуде топта өзара көмек көрсету, ымыраға келу шешімін іздеу;

- коммуникативті-басқаларды тыңдау және түсіну, диалогқа қатысу, сұрақтар қою, пікірталасқа қатысу, өз ойын білдіру;

- эксперименттік-жұмыс орнын ұйымдастыру, қажетті жабдықты таңдау, Материалдарды таңдау және дайындау, өз экспериментін жүргізу, оның барысын бақылау, параметрлерді өлшеу, нәтижелерді түсіну;

- рефлексивті-өз қызметін (оның барысы мен аралық нәтижелерін) ұғыну, өзін-өзі бағалауды жүзеге асыру;

- презентациялық-орындалған жұмыс туралы ауызша хабарлама құру, сөйлеу кезінде әр түрлі құралдарды таңдау, монологиялық сөйлеу дағдылары, жоспарланбаған сұрақтарға жауапта [3].

Жобамен жұмыс жасауды ұйымдастырудың негізгі шарттары:

- Мұғалімнің кәсібилігі, жобалық әдістеменің ерекшеліктерін білуі, жобалық іс-әрекет үдерісінде оқушылардың дамуының үлкен мүмкіншіліктерін білуі;

- Оқушыларды оқыту және олардың жобалау технологиясын игеруі (мақсатты, тапсырманы белгілей білуі, зерттеу затын көруі, болжамды белгілеуі, өзінің және жолдастарының іс-әрекетін жоспарлауы). Жоспарланған жұмысты нақты, жүйелі түрде орындай білу қабілеттілігі жобаның мақсатына жетудің, жобаны жасауға қатысатын оқушыларды дамытудың белгілі бір шарты болып табылады;

- Оқушылардың жоба жұмысына қатысуына ұмтылуы, пән бойынша білімдерді және жалпы оқытудың интеллектуалдық біліктерін белгіленген деңгейде меңгеруі;

- Мұғаліммен және жоба бойынша оқушылармен бірігіп бастаған жұмысты кезең бойынша оның аралық нәтижелерін мұғаліммен келісе отырып соңына дейін жеткізу керек.

Жобалық іс-әрекеттің әдістемесі:

- Проблеманы таңдау, оның нәтижесінің практикалық маңыздылығын негіздеу;

- Мақсатты және әр кезең бойынша тапсырмаларды анықтау;

- Жұмыстың көлемін, мақсатқа жетудің құралдары мен әдістерін, басқа заттармен байланысын, алдын-ала анықталған күрделілігін, барлық жұмысты кезеңдерге бөлуін анықтау;

- Болжамды құрастыру, ойды жүзеге асыру;

- Жобаны жүзеге асыруға орындаушыны немесе топты таңдау. Жобаның әр кезеңдегі міндеттерді қатысушыларға жалпыға бірдей тең құқылы бөлу;

- Жобаны жоспарлағанда оның жалпы моделін және оның құрылымын ойлап қою қажет.

Дидактикалық әдіс ретінде оқушылардың жобалау іс-әрекетінің негізгі компоненттерге болуға болады:

- әлеуметтік маңызды мәселенің болуы – зерттеушілік, ақпараттық, тәжірибелік (жобамен жұмыс істеу – берілген мәселенің шешімін табу);

- жобамен жұмыс барысында мәселенің шешімін табу іс-әрекетінің жоспарының бірінші кезеңіне іске асыру, басқа сөзбен айтқанда – жобаның өзін жобалау;

- ақпаратты іздеу іс-әрекеті міндетті түрде болуы, соңынан ол жобалау тобының қатысушыларымен өңделіп, ойды ұғынып көрсетіледі;

- жобамен жұмыс істеу нәтижесі ретінде маңызды өнімнің болуы (жобаның нәтижесі);

- жобамен жұмыс барысында соңғы кезеңінде өнімді көрсету және оның әлеуметтік маңыздылығымен таныстыру (презентация).

Жобалардың жіктеудің бірнеше амалдары бар. Оларды бес топқа бөліп көрсетуге болады.

Тәжірибелі-бейімделу жобасы жоба қатысушыларының немесе тапсырыс берушінің әлеуметтік қызығушылығына бағытталған. Өнім алдын-ала анықталып, топтың, оқу мекемесінің, қаланың, ауылдың өмірінде қолданыла алады.

Зерттеушілік жоба құрылымы бойынша ғылыми зерттеулерге ұқсас. Ол таңдалған тақырыптың өзектілігін, зерттеудің міндеттерін, болжамның ұсынылуын және ол тексерістен өтіп алынған нәтижелер талқылануын өз құрамына енгізу тиіс.

Ақпараттық жоба қандайда объект, құбылыс туралы ақпарат жинауға, және оны талдап, жалпылап кең аудиторияға таныстыру үшін бағытталған.

Шығармашылық жоба нәтижелерді дайындауға шамадан тыс еркін және дәстүрлі емес шешімдерге ие. Оларға театрлық қойылымдар, спорттық ойындар, бейнелеу немесе декоративті–қолданбалы өнерінің өнімдері, видеофильмдер және т.б. жатады.

Рөлдік жоба құрастыруы мен іске асыруы ең қиын болып келеді. Қатысу кезінде, жобалықтар өздеріне әдебиеттік немесе тарихи кейіпкерлерді, ойдан шығарған қаһармандардың рөлдерін алады. Жобаның нәтижесі соңына дейін ашық болып қалады [5].

Зерттеу барысында «Жобалау» технологиясымен жұмысты 4-бастауыш сыныптың «Дүниетану» пәнінің «Менің өлкемнің ауылшаруашылығы» сабағында «Қымыздың пайдасы» тақырыбында өткіздік [7].

Сынып: 4-сынып

Тақырыбы: «Қымыздың пайдасы»

Мақсаты: Жылқы сүтінің қымыздың пайдасын, түрлерін, ерекшеліктерін оқушылардың зерттеп ақпараттарды талдап, қорытынды жасай білуге дағдыландыру.

Міндеттері:

- Қымыз туралы кітаптардан, оқулықтармен, зерттеулермен танысу;
- Қымыздың түрлері, ерекшеліктері жайлы білімді тереңдету;
- Ғалым, доктор, профессор еңбегімен танысу;
- Топтық жұмыс жүргізіп, тақырыпты талдау.

Нысаны: жылқы сүті, қымыз

Пәні: дүниетану

Болжам: егер біз қымыз жайлы оқып білсек, онда қымыздың көптеген сырларын ашар едік.

Нәтижесі: іздену нәтижесінде қымыздың денсаулыққа пайдалы екенін, әртүрлі ауруларға емдік қасиеті бар екенін білеміз. Қандай сусынды жақсы көресің? - десе, көп бала кола, пепси,спрайтты атайды. Осы жұмыс арқылы қымызды бен шұбаттың пайдасын дәлелдеу.

Оқушылар түрлі түске боялған асықатды таңдау арқылы топтарға бөлінеді. Топтар бірігіп жұмыс жасайды. Бөлінген тақырыптар бойынша жұмыстар а3 қағазына сызба, класстер құру арқылы жасалады. Топтық жұмысқа 15-20 минут беріледі. Әр топтан екі оқушы шығып тақырыптарды қорғайды.

1-топ: Жылқының қасиеті- сүтінде. Мұғалім дайындаған ақпараттан керегін алып, тақырып бойынша мәлімет түртіп алу.

2-топ: Қымыздың адам ағзасына тигізер пайдасы. Интернет ресурс арқылы тақырыпты талдау. Қымыз -қазақтың ұлттық сусыны, оның пайдасы (infourok.ru)

3-топ: Қымыздың түрлері. М.Г.Курамшина «Қымыз» кітабынан қымыз түрлері туралы мәлімет іздеу.

4-топ: Қымызды ашыту әдістері. Видеоматериал негізінде мәліметті дайындау.

Пікірлер парағы: Барлық топ қорғап болғаннан кейін интерактивті тақтаға төмендегі кесте шығарылады. Оқушылар бір-бірінің жұмыстарын талдай отыра естерінде қалған, жаңа білген ақпараттарды жазып, қорытынды жасайды.

Жылқының қасиеті- сүтінде	Қымыздың адам ағзасына тигізер пайдасы	Қымыздың түрлері.	Қымызды ашыту әдістері
---------------------------	--	-------------------	------------------------

Зерттеу барысында оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылығы көрінде. Балалардың топтық жұмыстарды жүргізуі барысында коммуникацияға түсіп, тақырыптарды жан-жақты талдауы болды. Топтарға берілген ақпараттар әртүрлі болғандықтан балалар бір-бірінің қорғаған тақырыптарын мұқият тыңдап, қызығушылық танытып сұрақтар қойды.

Қорытындылайтын болсақ «Жобалау» технологиясын оқу процесінде қолдану балалардың тақырыпты еркін талдауына, бір-бірінің ойын тыңдап ортақ мақсатта жоспар құруына мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жексенбаева Ү.Б. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру – Алматы, 2006.
2. Дубова М.В. Организация проектной деятельности младших школьников. Практическое пособие для учителей начальных классов. - М. БАЛЛАС,2008
3. Землянская Е.Н. Учебные проекты младших школьников. //журнал “Начальная школа”, № 9, 2005. [[Электрондық ресурс](https://urok.1sept.ru/articles/501897)] – қол жеткізу режимі: <https://urok.1sept.ru/articles/501897>
4. Меренкова О.Ю. Научно-исследовательская работа в школе: в помощь учителю, классному руководителю. Методическое пособие. – М.: УЦ Перспектива, 2011. – 48с.
5. Порошина Светлана Алексеевна, учитель начальных классов Программа «Проектная и исследовательская деятельность младших школьников» [[Электрондық ресурс](https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/raznoe/2016/08/20/programmaproektnaya-i-issledovatelskaya-deyatelnost-mladshih)] – қол жеткізу режимі: <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/raznoe/2016/08/20/programmaproektnaya-i-issledovatelskaya-deyatelnost-mladshih>

6. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. Издательство «Учебная литература», 2004. – 80 с

7. Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық / Турмашева Б., Салиш С., Пугач В. – Алматы: Атамұра, 2019.

ӘОЖ 373.3:81'342.5

ОҚУШЫНЫҢ СӨЙЛЕУ АППАРАТТАРЫН ДАМУ - БАЙЛАНЫСТЫРА СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗІ

Сайлау Жұпар Баймағанбетқызы

БВ01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті,

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сыныптарда балалар арасында сөйлеу барысында күрделі дыбыстарды бұрмалайтын немесе дұрыс дыбыстамайтын жағдайлар кездеседі. Дыбыстарды таза айту үшін дұрыс артикуляциялық моторика қажет, яғни сөйлеу аппараты мүшелерінің үйлестірілген қызметі. Егер артикуляциялық моторикада проблемалар болса, олар әрдайым дыбысты айтуға әсер етеді.

Сөйлесу кезінде біз жүзге жуық бұлшықеттерді, соның ішінде мойын, кеуде, бет, тіл, жұмсақ тандай бұлшықеттерін жұмыс істетеміз. Барлық осы бұлшықеттерді басқару үшін жаяу және жүгіруден гөрі нейрондар көбірек қолданылады. Артикуляциялық гимнастика бұлшық еттері бар мүшелерге бағытталған: тіл, ерін (ауыздың дөңгелек бұлшықеті), мимикалық бұлшық еттер. Бірақ, ең алдымен, ол тілге арналған. Тіл - сөйлеудің негізгі органы, оның бұлшық еттерін дамыту және нығайту барлық дыбыстарды дәлірек және нақты айтуға көмектеседі.

Артикуляциялық аппарат-мүшелердің анатомиялық-физиологиялық жүйесі, оның ішінде көмей, дауыс қатпарлары, тіл, жұмсақ және қатты тандай (орофаринс), жоғарғы және төменгі жақтың тістері, ерін, назофаринс және сөйлеу және дауыс дыбыстарын шығаруға қатысатын резонаторлық қуыстар. Сөйлеу аппараты - сөйлеу кезінде пайда болатын дыбысты шығаруға (және күшейтуге) арналған адам ағзасының мүшелерінің жиынтығы [1].

Туа біткен немесе ерте (7 жасқа дейін) алынған (жарақат) сипаттағы артикуляциялық аппарат құрылымындағы кез-келген бұзушылықтар әрдайым сөйлеуді қалыптастыру мен дамытуда қиындықтарға әкеледі. Артикуляциялық аппараттың кейінгі алынған ақаулары, әдетте, ауыр сөйлеу патологиясына әкелмейді, бірақ ауызша сөйлеудің сапасы мен жеке сипаттамаларына айтарлықтай әсер етуі мүмкін [2].

Көп жағдайда баланың толық сөйлем құрып анық сөйлемеуінің сөздік қорға ғана емес, сөйлеу аппараттарының дұрыс қалыптаспағанынан болады. Балалар мектепке келгенде жаңа ораға түседі, жаңа адамдармен танысады. Қоршаған ортадағы адамдардың іс-қимылын бақылайды, жаңа нәрсеге үйренеді. Осы істердің негізінде бала бойында сөйлеуге қатысты комплекстер пайда болуы мүмкін. Бұл фактор баланың оқу үлгеріміне, басқалармен қарым-қатынасына, психологиялық күйіне үлкен әсерін тигізеді. Жоғарыдағыдай мәселелер болмас үшін педагог балаларды қабылдаған күннен бастап осыған назар аударуы керек.

Бастауыш сынып мұғалімі оқу пәндерінің барлығын дерлік өзі ұйымдастырады, яғни, оқушыны барлық жағынан бақылып егер бала бойында белгілі бір ерекшеліктерді, оқу барысында қиындықтарды көрсе, онымен жұмыс жасауы керек. Мұғалім баламен жұмыс жасамас бұрын арнайы маманмен ақылдасып, ол мәселені сабақ үстінде жөндеуге болған жағдайда жұмыс жүргізуі керек.

Сондай жұмыстардың бірі артикуляциялық жаттығулар. Артикуляциялық жаттығу – бұл бұлшық ет пен сөйлеу аппаратын нығайтуға, сөйлеуге қатысатын ағзалардың күш, қимыл-қозғалыс және іс-әрекеттің дифференциациясын нығайтуға арналған жаттығулар жиыны [3]. Бастауыш сынып баланың дамуының негізгі баспалдақтарының бірі. Бастауыш сыныптан бала тілі нақты, байланыстыра сөйлеу алатын болса оның болашағынан үлкен үміт күтуге болады.

Бастауыш сынып оқушыларында кездесетін негізгі тіл кемістіктерінің бірі жеңіл түрдегі дислалия болып табылады. Дислалия - қалыпты есту және сөйлеу аппаратының сақталған инервациясы кезінде дыбысты айтудың бұзылуы [3].

Дислалияны жою бірнеше кезеңде жүзеге асырылады:

- Дайындық кезеңі сөйлеу аппараттарындағы ақауларды жоюды және сөйлеу моторикасын жақсарту бойынша жұмыстарды жүргізуді қамтиды. Баланы дыбысты дұрыс айтуға дайындау үшін оның ауа ағынының дұрыс бағытын дамытып, ұсақ моториканы дамыту керек.

- Екінші кезеңде дыбыстарды айтудың бастапқы қабілеттерін қалыптастыру жүзеге асырылады. Біріншіден, маман баланы дыбысты оқшауланған түрде айтуға үйретеді, содан кейін оны буынға бөліп айтып, сөйлемдерде және сөз тіркестерінде қайталау жұмыстары жүргізіледі.

- Соңғы кезеңдегі жұмыс құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынаста дамыған дыбыстарды қатесіз қолдануға бағытталған [4].

Дыбыстарды, дыбыстау кезіндегі қиындықтарды шешу алгоритімі мектепте жүргізілетін пәндермен әдістерге ұқсас екенін көруге болады. Осының көмегімен педагог сабақ барысында жұмыстар жүргізіп отырып баланың артикуляциялық аппаратын дамытып баланың байланыстыра сөйлеуіне ықпал ете алады. Дайындық кезеңінде оқушылармен артикулциялық жаттығулар жасап, бейнелеу сабақтарында ұсақ моторикасын дамытады. Екінші кезең сабақ үстінде әсіресе «Әліппе» сабағында дыбыстарды айту, буынға бөлу бойынша жұмыстар жүргізеді. Соңғы кезең кез-келген оқу процесінде баланың сол дыбыстарды қолданатындай жаттығулар жүргізіп педагогикалық сөздік әдістерді қолдану

негізінде жүреді. Былай қарасақ, әліппенің кезеңдерін ретімен дұрыс орнындасақ бала артикуляциясының дамуына бағытталған түрлі жұмыстардың жүргізілетінін көруге болады.

Мұғалім балалармен артикуляциялық және тіл дамыту жаттығуларын мына кезеңдерде қолдануына болады:

- Сабақ үстінде сергіту сәттерінде;
- Қоңырау уақытында балалармен ойын түрінде;
- Сабақты бастамас бұрын мақсатты түрде арнайы қолдану;
- Әліппе кезеңінде әріптерді жекелеп, буындап айту кезінде;
- Қазақ тілі, ана тілі, әдебиеттік оқу сабақтарында жаңылтпаш айту негінде

т.б.

Сабақ үстінде сергіту сәттерін жүргізу. Сергіту сәттері оқушылардың сабақтан зерігіп кетпеулері үшін, денсаулығын нығайту үшін қолданылатын жұмыс түрі. Осы сабақ бөлімінде балалармен артикуляциялық жаттығуларды да жүргізуге болады. Сергіту сәтінде төмендегідей артикуляциялық жаттығуларды қолдануға болады.

«Инеше» - ауызды кең ашық. Тілді жіңішкертіп, ауыздан шығарып 10-15 секунд ұстап тұру керек.

«Жалпақ тіл» - ауызды ашып, ерінді жымыып ашып, жалпақ тілді астыңғы ерінге тигізіп, осы қалыпта (5-10-ға) ұзақ ұстап тұру. Жаттығуды орындау барысында қадағалау қажет: ерінді тым кең созбау керек, тілді көп алға шығармау керек, тіл тек астыңғы ерінді жауып тұру керек және тілдің екі жағы ауыздың екі шетіне тиіп тұруы керек.

«Төбешік» - ауыз сәл ашық. Тілдің екі бүйірі жоғары азу тістерге тиіп тұр. Тілдің ұшы алдыңғы, төменгі тістерге тірелген. Осы қалыпта 10-15 секунд ұстап тұру керек.

«Түтікше» - тілді жалпақ ете ауыз қуысында шығарып, тілдің бүйір жақтарын көтеретін түтікшеге үрлеу. Жаттығуды жайлап жасау керек.

«Кесе» - ауызды кең ашып, жалпақ тілді жоғары тіске қарай көтеріп, 10-15 секунд ұстап тұру керек. Бірақ тіл тіске тимеуі керек.

«Сағат» - тілді ауыз қуысынан шығарып жіңішкертіп ұстап, оңға, солға қимылдату керек. Осылай санап отырып 15-20 рет қайталау керек.

«Саңырау құлақ» - ауызды кең ашып, тілді таңдайға жабыстырып ұстап тұру ұстау.

«Алтыбықан» - жіңішке тілді ауыздан шығарып, кезекпен мұрынға иекке қарай созу. Жаттығуды жасағанда ауыз ашық болу керек. Осылай 10-15 рет қайталау керек.

«Тәтті бал» - жалпақ тілді шағарып жоғары ерінді жалап, тілді ауыз қуысына тереңірек кіргізіп ұстау. (15 рет қайталау)

«Піл» - У дыбысын үнсіз айтқандай ерінді түтікше сияқты жасап алға қарай созу.

«Сылақшы» - ауыз кең ашық, тілдің ұшымен қатты таңдайды сылау. Бағытын өзгерте отырып, 10-15 рет қайталау.

«Сағат» - аузымызды ашып, жымиямыз. Тілдің ұшы кезекпен ауыздың сол немесе оң бұрышына тиеді. Жаттығу ырғақты, есеп бойынша орындалады. Иек қозғалмайды!

«Жел» - қалымызбен ақ парақты алып көз мөлшерінде ұстап, қағаз ұшын үрлеу. Дұрыс тыныс алуға назар аудару.

«Ат шауып келеді» - ауызды кең ашып тілді таңдайға жапсыру - айыру немесе таңдай қағу.

«Тоқылдақ» - тілдің ұшы үстіңгі азу тістердің артындағы қатты таңдайға тиеді, ауыз қуысынан шықпайды. Тілдің ұшын бүкпей, тұзу ұстау керек. Астыңғы жақ пен еріннің қимылдауы қажет. Осы сияқты түрлі жаттығуларды педагог артикуляциялық аппаратты дамыту үшін қолдануы тиіс.

Қоңырау уақытында балалармен ойын түрінде. Қоңырау уақытында балалармен олардың эмоциаларын шығара алатындай, көңіл-күйлерін көтеретін ойындар ойнаған жақсы. Бастауыш сынып оқушысы ол әлі де ойын баласы сол себепті оған кез-келген нәрсені ойын арқылы жеткізсек бала түсінуіне әлдеқайда оңай болады.

Кім жылдам? ойыны.

Мақсаты: Дұрыс тыныс алуға жаттықтыру.

Құрал-жабдықтар: шарлар.

Шарты: оқушылар екі топқа бөлінеді. Әр топтан 3 оқушы шығады. 3 бала бір бірінен екі қадам алыс арақашықтықта тұрады. Балаларға шарлар беріледі сол шарды жерге түсірмей 3 рет үрлеп келесі ойыншыға жеткізу керек. Келесі дәл солай үшінші ойыншыға үрлейді. Бірінші болып мәреге допты жеткізген топ жеңімпаз болады. Ойынды ойыншыларды ауыстырып жалғастыруға болады.

«Арқан түю»

Мақсаты: Балаларды аз қимылды ойын түрімен таныстыру. Ойын барысын түсіндіру. Сөздік қорын дамыту. Қызығушылықтарын арттыру. Ұлттық ойынды қастерлеуге тәрбиелеу.

Құрал-жабдықтар: қорап, арқан.

Шарты: Балалар шеңбер жасап тұрады. Қолында арқаны бар жүргізуші топ арасынан шығады да: - ойын бастайды –деп дауыстайды. Сонан соң арқанның түйілмеген басын ұстап шеңбер бойымен айналады, арқанды балалардың аяқтарының астынан жібереді, балалар арқан үстімен секіріп тұрады. Кімде-кімнің аяғына арқан ілініп, секіре алмай қалса ол бала ойынды тоқтатып тапсырмалар қорабынан тапсырманы көзін жұмып алып орындауы керек. Ойын осылай жалғаса береді.

«Дауыста, атыңды айтам» ойыны

Мақсаты: балалар арасында достық қарым-қатынас орнату.

Шарты: Ойыншылар қол ұстасып дөңгелене шеңбер жасап орналасады. Көзі байлаулы бір ойыншы шеңбердің ортасында тұрады да, қолындағы таяғын шеңбер бойында тұрған ойыншылардың кез келгеніне ұсынып: «Дауыста, атыңды айтам», дейді. Таяқтың екінші ұшынан ұстаған ойыншы атын біліп қоймас үшін әдейі даусын өзгертіп өздері білетін өлеңнің бір шумағын айтады. (Ойыншылар белгілі бір бағытпен үнемі қозғалыста болады). Көзі байланған

ойыншы бірінші таяқ ұсынған ойыншының атын дұрыс тапса, сол ойыншымен орын ауыстырады. Таба алмаса, таяғын екінші ойыншыға ұсынады, оны таба алмаса, келесіге ұсынады, осылайша үш ойыншының атын анықтай алмаса, ойыннан шығып қалады.

«Ұшақ ұшты!» ойыны.

Мақсаты: ұзақ, мақсатты дем шығаруды дамыту, еріннің бұлшық еттерін нығайту.

Құрал-жабдықтар: балалармен бірге жасалған қағаз ұшақтар.

Шарты. Ойын жарыс, жұп ретінде өткізіледі. Ұшақтар үстелдің шетіне қойылады. Оларға қарама-қарсы ойыншылар отырады. Ересек адамның сигналына сәйкес, олар қосымша дем шығармай, бір дем шығару кезінде ұшақты үстелде мүмкіндігінше алысқа жылжытулары керек.

«Кім ұзағырақ?» ойыны

Мақсаты: сөйлеу тынысын, дауыс күшін дамыту. Дауысты дыбыстарды дыбыстауға жаттықтыру.

Сипаттамасы. Ойын жұптық жарыс ретінде өткізіледі. Балалар бір-біріне қарайды.

Шарты: Мұғалімнің сигналы бойынша оқушылар бір уақытта мұрнымен терең дем алып, белгілі бір дауысты дыбысты бір нотада созып дауыстап айтады (А, О, Е, Ы, І, О, Ө, Ұ, Ү). Дыбысты қосымша дем шығармай ұзақ уақытқа созған оқушы жеңімпаз болып саналады.

«Ойна да, ойла» ойыны.

Мақсаты: Бала тілін дамыту. Сөздегі дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтыру.

Құрал-жабдықтар: әріптер жазылған карточкалар

Шарты: Оқушылар екі топқа бөлінеді. Бір топ сыныптың басында, ал екінші топ сыныптың соңында тұрады. Қай топ бірінші бастайтыны жеребе арқылы шешіледі. Бір бірден кезектесіп алдыға шығады қарсы тұрған топ қораптан кез-келген әріпті көрсетіп осы әріп сөздің ортасында, басында немесе соңында (қарсы топ таңдайды) тұратын бір сөз айтуын талап етеді. Бір балаға 30секунд беріледі. Сөзді тапса келесі бала алдына тұрады ойын қайталанады. Ең көп сөз айтып барлық ойыншылар қатысқан топ жеңімпаз болады.

«Тапшы, кімнің даусы?» - ойыны

Мақсаты: Балалардың тілін дамыту. Қозғалыс белсенділіктерін арттырып, сабаққа ынтасын ояту.

Шарты: Шеңберде тұрған ойыншылардың бәрі ортаға шығып көзін байлайды да, ойын басқарушы болады. Ал қалғаны:

«Секір секір» деген кім,

Білгіш болсаң таба ғой.

Тауып ал да, өзің кеп,

Сол орынды ала ғой, деген өлеңді айтып, шеңберді айнала жүгіреді.

«Секір секір» деген сөзді мұғалім белгілеген оқушы айтады. Балалар осыны айтып болған соң, ойын бастаушы көзін ашады да, «секір» деп айтқан баланы

табуға тырысады. Тапса, айтқан бала ортаға шығады да, ойын басқарушы болады. Ойын осы ретпен жүргізіле береді.

Сабақты бастамас бұрын мақсатты түрде арнайы қолдану. Баланың сабаққа ынтасын оятуды мектепке кіргеннен сабақ басталмас бұрын қарастыру керек. Сол себептен балалармен сабақ басталмас бұрын түрлі жаттығулар жасау олардың көңіл-күйлерін көтеріп, күні бойғы эмоционалды күйіне әсер етеді. Осы тапсырмалардың ішіне артикуляцияны дамытатын жаттығуларды қоюға болады.

Артикуляциялық аппаратқа арналған жаттығуларды көбі түрлі дыбыстаулар, беттің әртүрлі гримассасының өзгертуден тұратын жаттығулар. Осының арқасында балалар сабақ алдында бір-бірінің, өздерінің жасаған істеріне күліп жағымды эмоцияларға беріледі. Осыған орай төмендегі тапсырмаларды орындауға болады.

1-жаттығу. Оқушы алдымен дауыссыз дыбыстарды айтады. Содан соң сол үш дыбыстың әрқайсысына берілген дауысты дыбыстарды қосып айтады.

- Г, Б, Д + И, Е, А, О, У, Ы
- К, П, Т + И, Е, А, О, У, Ы
- Ж, З, Д, Р + И, Е, А, О, У, Ы

2-жаттығу.

- М дыбысын айтыңыз (ерінді жауып тұрып)
- В дыбысын айтыңыз (жоғарғы ерінді көтеріп)
- З дыбысын айтыңыз (төменгі ерін төмен түсіріп)
- Р дыбысын айтыңыз (ауызды кең ашып)

3-жаттығу.

- жабық ерінді аузының бұрыштарына бір уақытта немесе кезекпен жағына, жоғарыға қарай тарту;

- ерінді алға қарай созу қайта бастапқы қалыпқа келтіру 5-6 рет жасау;
- ауызды ашып тілді шығарып 10-ға дейін санау.

Әліппе кезеңінде әріптерді жекелеп, буындап айту кезінде. Әліппе кезеңі - сауат ашудың негізгі де, жауапты кезеңі. Бұл мерзімде сауат ашудың басты мақсаты – оқу мен жазуды үйрету жүзеге асырылады. Бала осы кезде оқу, буынға бөлу, әріпті тану сияқты жаңа іс-әрекеттермен танысады. Осы бала үшін күрделі істі ұйымдастыру барысында жан-жақты дамытуға назар аудару керек. Оқушының бастапқы әріп танып сөздер құрауында қиындықтар болмау үшін тілін сөйлеу аппаратын тапсырмалар, жаттығулар арқылы дамыту керек.

1-тапсырма

А, Р, С, Д, Қ, Ы, Б, Е, Ё - дыбыстарын дауыс ырғағын төменнен өзгертіп отырып айту.

2-тапсырма.

Буынға бөліп, дауыстап оқы. А - ға, ба - ла, қа - ла, а - та, а - па, а - ла.

3-тапсырма.

Буындарды бір рет асықпай оқып шық. Содан соң жылдам 5 рет оқып шық.

Қа – ма - ра – де – са – бе – ке – те - му

Ха – ца – жы — фы - ны – қи – ту – па – ю - уа

За - ал- да – ап – та – жу - ча – ха - ру

4-тапсырма.

Көп нүктенің орнына тиісті әріпті қой.

ша....., қо....., та....., а..., қо.....,

Ба....., та....., жа....., жи..., қи..., си.....,

5-тапсырма

Э мен Е дыбыстарына 4 сөзден жаз. Оларды буынға бөліп айт.

Қазақ тілі, ана тілі, әдебиеттік оқу сабақтарында жаңылтпаш айту негінде. Сөйлеу аппараттарын дамытуда халық ауыз әдебиетінің шағын жанрының бірі жаңылтпаш та үлкен рөл атқарады. Жаңылтпаштар сөйлеу мүшелерінің бәрінің жұмысына ықпал етеді. Белгілі балалар ақыны Ә.Табылдиев «Жаңылтпаштар көбіне әрі тіл ширату, әрі дүние таныту, әрі білім беру, тәрбиелеу мақсатында жазылады...» дейді. Сабақ процесінде жаңылтпаштарды қолдану төмендегі міндеттерді шешуге әкеледі:

- әр дыбысты өту барысында оның акустика-артикуляциялық ерекшеліктерін ескере отырып дыбыстату;

- мұғалімнің түсіндірмесімен немесе сөздік жұмысын жүргізу нәтижесінде мағынасы айқындалған жаңа сөз, жаңа ұғымдармен баланың сөздік қорын молайту;

- бала сөйлеу аппараттарына күш түсіру арқылы сөйлеу апаратын дамыту т.б.

Зерттеу жұмысы барысында эксперимент жұмысы жүргізілді. Эксперимент үшін 1 «А» және 1 «Ә» сыныптары алынды. Мақалада көрсетілген тапсырмалар эксперимент тобында жүргізіледі. Алынған нәтижелер екінші сыныппен салыстырылады.

1-кесте. Эксперимент нәтижесі

№	Көрсеткіштер	Бақылау сыныбы (1 «А»)		Эксперимент сыныбы (1 «Ә»)	
		Бақылау басы	Бақылау соңы	Экспермен т басы	Эксперимент соңы
1	Оқушылардың әріптерді дұрыс дыбыстауы	7%	8%	7%	10%
2	Сөйлеу аппараттарының шынығуы	10%	12%	9%	14%
3	Топтық жұмыстар барысындағы коммуникация	9%	10%	7%	11%
4	Сөздерді байланыстыра сөйлеу дағдысы	6%	8%	6%	13%

Эксперимент нәтижесін салыстыру жүргізілген жаттығу жұмыстарының тиімділігін білдіреді.

Мұғалім жұмысының әр бөлігінде, әр пәнде баланы дамытуға назар аудару керек. Сабакты ұйымдастырмас бұрын «Қалайша баланы дамыта аламын?», - деген сұрақ қойып отыруы тиіс. Дамыту, оқыту, тәрбиелеу әрдайым бірге жүретін процестер. Бірін ғана алсақ қойылған мақсаттың орындалуы мүмкін емес. Педагог алдындағы әр оқушы психологиялық, физиологиялық жағынан әр түрлі болып келеді. Осы жағдайда мұғалімнің парызы әр баланың ерекшелігін ескеріп, сапалы білім беріп, тәрбиелеп дамыту.

Бәріміз ойлап, анализ жасап, ұғынғанымызды тіл арқылы жеткіземіз. Ал, ол білім сыртқа шығып талқыға салынбаса оның есте қалуы екі талай. Бастауыш сынып оқушысы үшін түсінгенін жазба тіл арқылы емес ауызша тілмен баяндаған әлде қайда оңайырақ. Ауызша жеткізу үшін оның сөйлеу аппараты дұрыс жұмыс жасап, даму үстінде болуы керек. Мұғалім оны дамыту үшін алдымен өзі анық, таза сөйлеуі керек. Содан соң бала тілін дамытуға жұмыстар жүргізуге тиісті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған оқулық (Қ. Қ. Өмірбекованың редакциясымен) – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 495 бет

2. Трауготт Н. Н. Как помочь детям, которые плохо говорят. —СПб., 1994.

3. Теоретические основы логопедии. Дислалия: Краткий конспект лекций / Н.И. Болтакова,; Каз.федер.ун-т. –Казань, 2013. –69с

4. Татьяна Глушакова. Дислалия: что это такое? Причины, формы, особенности развития дислалии и методы ее устранения [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі:

https://pedsovet.su/logoped/problemy/6336_dislalia_prichiny_i_lechenie

373.3:81'233

БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМЫТУ

Сайранбек Айдана

6В01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

«Мәдениетіміздің негізі – білім. Білім тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады» -деп мәдениеттің бастауы білім екенін, білімнің тілмен қаншалықты байланысып тұрғанын, тілдің қаншалықты маңызды екенін Халел Досмұхамедұлы бір сөзбен-ақ айтып кеткен еді [1].Тіл адам

санасының қалыптасуы мен дамуында жетекші рөл атқарады. Өз ойын білдіріп, сөйлесу, қарым-қатынас жасау тек адамға ғана тән. Сөйлеу адам өмірінде маңызды рөл атқарады. Бұл қарым-қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен ой алмасуы. Онсыз адамдар бірлескен іс-шараларды ұйымдастыра алмайды, өзара түсіністікке қол жеткізе алмайды. Олай болса оқушылардың сөйлеу тілін байланыстырып сөйлеумен қатар сөздік қорын дамыту ерекше рөл атқаратыны анық.

Байланыстырып сөйлеу тілі – өз алдына жалпы сөйлеу тілінің күрделі түрі болып табылады. Байланыстырып сөйлеу – тек қана сөйлемдердің тізбегі емес, ол сөйлемдердің бір-бірімен тиянақты, белгілі бір ретпен, кезектілікпен, мазмұны жинақы құрастырылған сөйлемдердің жүйесі. Бірақ, өз ана тілін білген адам, тек сөйлеп қана қоймайды, ол өз ойын байланыстырып сөйлеу тілі арқылы жеткізе біледі. Байланыстырып сөйлеу оқушылардың мектеп пәндерін меңгерудің тиімділігін анықтайды, қоғамдық өмірге белсенді және мағыналы қатысудың алғышарттарын жасайды.

Оқушылардың байланыстырып сөйлеуін дамыту күрделі, шығармашылық процесс. Сөйлеу дағдысының негіздері бастауыш мектепте қалыптасады: дәл осы жерде балалар алғаш рет әдеби тілмен, жазбаша сөйлеу нұсқасымен, сөйлеуді жетілдіру қажеттілігімен танысады. Сонымен қатар оқушылардың байланыстырып сөйлеуге үйрету барысында сөйлеуіне қойылатын негізгі талаптар: сөздің мазмұндылығы, дәлдігі, мәнерлілігі, айқындығы, дұрыстығы және т.б. болып табылады.

Оқу сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеуін дамытудың негізгі әдістері:

1. Артикуляциялық жаттығулар. Артикуляциялық жаттығулар айтылу кемшіліктерін жоюға және дыбыстар мен сөздердің дұрыс айтылуын қалыптастыруға бағытталған.

2. Сөздердің үйлесімділігін қалыптастыру. Ол грамматикалық қолдану мен құрылымға сәйкес келетін логикалық сөз тіркестерін құру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

3. Сөздік қорын дамыту. Балаларды жаңа, бұрын үйренген сөздерді қолдануға үйрету.

4. Сөйлемдерді дұрыс құрауға үйрету. Балалардың әртүрлі сөйлемдерді құру ережелерін игеруіне бағытталған.

5. Сөйлеуді қалыптастыру механизмдерін меңгеру. Балаларды өз ойларын жеткізу үшін сөйлемдерді тез, дұрыс және дәл құруға үйрету. Жұмыс ауызша да, жазбаша да жүргізіледі.

6. Ауызша сөйлеу дағдысы. Балаларға интонация, үзілістер және т.б. арқылы сөйлеудің эмоционалды түсінігі қалыптастырылады.

7. Мәтін құрауға үйрету. Мәтінді құрудың жоспарларымен және оның құрлымымен таныстыру.

Осылайша, оқушылардың байланыстырып сөйлеуі қалыптасады. Байланыстырып сөйлеуде оқушылардың сөздік қорын дамыту басты орын алады. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің негізі мектепке дейінгі

ұйымда қаланады. Ал мектепке аяқ басқан баланың сөздік қоры шамамен 3,5-4 мыңдай болады. Сөйлеу тілін дамыту «әліппе» пәнінен басталып «қазақ тілі» мен «әдебиеттік оқу» пәнімен жалғасады. Ал осы пәндерден қалыптасқан дағдылар басқа пәндердегі білімді меңгеруге негіз қалайды. Тіл дамыту жүйесінің негізін салған ғалым С.Рахметқызы «Сөздік қоры өте аз оқушылар арнайы бақылау жұмыстарында қатені де көп жібереді және сөйлем құрастыра алмайды. Оқушылар біршама жеткілікті сөздік қор жинау үшін күніне барлық сабақта 20-30 жаңа сөз үйренуге тиіс» - деп жазған [2].

Оқушылардың сөздік қорын қалыптастыру үшін бірқатар жаттығуларды қолдануға болады, соның ішінде оқушыларды жаңа сөздермен таныстыру және түсініксіз сөздердің мағынасын түсіндіру, бұрыннан белгілі сөздердің жаңа мағыналарын түсіндіру, синоним, антоним сөздермен жұмыс жасау және т.б. Тақырып бойынша жұмыс істеу кезінде суреттер көрсету, жұмбақтар жасыру, мақал-мәтелдер жаттатқызу сөздермен сөйлем құрастыру және ойын әдіс-тәсілдерін пайдаланудың пайдасы мол. Бұл тапсырмалар оқушыларға өз ойларын ауызша және жазбаша түрде еркін, дәл жеткізуге көмектеседі. Бұл оқушылардың сөздік қорын дамыту мақсатында байланыстырып сөйлеуге үйретудің бір жолы.

Оқушылардың байланыстырып сөйлеу арқылы оқушылардың сөздік қорын дамыту үшін түрлі тапсырмаларын, дидактикалық ойындарын, оқыту технологияларын қолдануға болады. Мұғалім сабақ үстінде осы әдістер мен технологияларды қолдана отырып пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Мен оқушылардың байланыстырып сөйлеу арқылы оқушылардың сөздік қорын дамыту бойынша бірнеше тапсырмалар үлгісін жасадым. Бұл тапсырмалардың мақсаты: оқушылардың байланыстырып сөйлеу тілін және сөздік қорын молайту.

1-тапсырма. Берілген сын есімдердің антонимін тауып жазыңдар және бірнеше сөзге сөйлем құрастырыңдар (2-сынып).

биік аласа

жақсы

батыл

мейрімді

ұзын

көп

ащы

2- тапсырма. Сурет бойынша мәтін құра және оған ат қой (3-сынып).

3-тапсырма. Берілген сөздерден байланыстырып сөйлем құрастыру (3-сынып).

Алма, ата-ана, дәптер, қарындаш, ағаш, жаз, көктем, батыр, мектеп, оқушы, үстел, мемлекет, ұстаз, жаңа жыл.

4-тапсырма. Еркін тақырып бойынша ертегі құрастыр. Ертегіге ат қой және кейіпкерлерін сипатта (4-сынып).

5-тапсырма. Берілген кесте бойынша сөз құрастырыңдар. Құрастырған төрт-бес сөзге сөйлем құраңдар. (3-сынып).

А	Т	А	Ә	Л
Н	Ә	К	Қ	А
С	Е	Н	М	Қ
А	Л	К	Ж	С

6-тапсырма. Берілген сөйлемнен байланысып тұрған сөз тіркесін табыңдар (2-сынып).

Мен кеше кітап оқыдым.

Айгүл жаңа көйлек сатып алды.

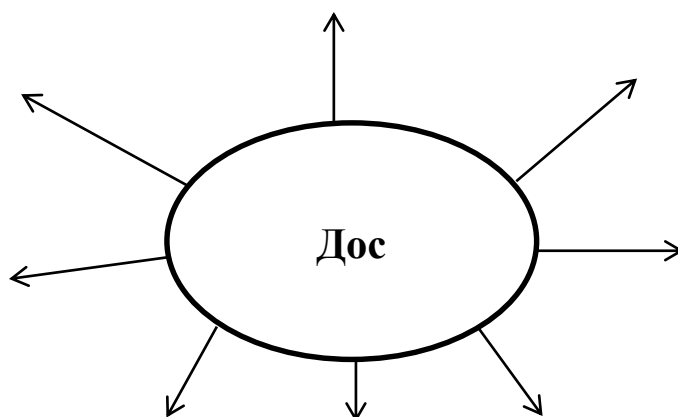
Арман футболды жақсы ойнайды.

Жандос сабаққа кешігіп келді.

7-тапсырма. «Өскенде кім боламын» тақырыбында шығарма жазу (3-сынып).

8-тапсырма. Дос қандай болу керек? Кластерді толтырыңдар. Өз достарыңды сипаттап жазыңдар (3-сынып).

Осылайша біз түрлі тапсырмалар бере отырып балалардың қызығушылықтарын арттырып, оқушылардың байланыстырып сөйлеу тілін және сөздік қорын молайта аламыз.

Осы тақырып бойынша 3-сынып оқушыларына сауалнама жүргізіледі. Бұл сауалнаманың мақсаты оқушылардың байланыстырып сөйлеуінің даму деңгейін және сонымен қатар жеке көзқарастарын анықтау.

№	Сауалнама сұрақтары	Иә	Жоқ	Жауап беруге қиналамын	Өз ойың
1	Сөйлеу барысында байланыстырып сөйлеуге назар аударасың ба?				
2	Байланыстырып сөйлеу саған қиындық тудырады ма?				
3	Қандай қиындық тудырады?				
4	Сөздік қорың жеткілікті деп ойлайсың ба?				
5	Сабақтан тыс қосымша сабаққа қатысар ма едің?				
6	Өз ойыңды анық жеткізе аласың ба?				
7	Шығарма жазу саған ұнай ма?				
8	Шығарма, мазмұндама жазу немесе сөйлем құрастыру саған қиын ба?				
9	Саған ойын технологиясын сабақта қолданған ұнай ма?				
10	Іс-шараларға қатысасың ба? (мәнерлеп оқу, шығарма жазу)				

11 Қазақ тілі немесе Әдебиеттік оқу пәндерінен сайыстар болғанын қалайсың ба?

Қорыта келе, бастауыш мектеп оқушыларының байланыстырып сөйлеу арқылы сөздік қорын дамыту қаншалықты маңызды екені белгілі. Олай болса «Тіл - өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем. Тілден тілдің кеңдігі болмағанымен, кемдігі жоқ» - деген қазақтың мақалы бекер айтылмағаны сөзсіз. Болашақ қазақ тіліміз қазіргі ұрпақтың қолында [3]. Біздің міндетіміз оқушыларға дұрыс бағыт бере отырып, оларды алға жетелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мақал-мәтелдер. <https://bilim-all.kz/quote/10853>
2. С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» - Алматы, Рауан, 2016. – 224 бет.
3. Тіл туралы мақал-мәтелдер. <https://bilim-all.kz/article/2047>

ӘОЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТАРДА ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Сенкибаева Алмагуль Толеугазиновна

А.Құрманов атындағы №17 мектеп-гимназиясының бастауыш сынып мұғалімі, педагогика ғылымының магистрі,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Бастауыш сыныптағы әрбір пәнде цифрлық ресурстарды қолдану тәжірибесі күннен күнге қолдану аясын кеңейте бастады. Бұған бір жағынан мұғалімнің сандық біліктілігін жетілдіруі себеп болса, екінші жағынан жаңа ұрпақтың сандық дәуірде өздерін еркін сезіну қажеттілігі себеп. Цифрлық білім беру ресурстары электрондық оқыту жүйесінің негізгі бір құрамды бөлігі.

Цифрлық білім беру ресурстары (бұдан әрі - ЦБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі болып табылады. Білім берудің жоғарғы сапасын қамтамасыз ету үшін, оқу үдерісінде өскелең ұрпақтың ЦБР белсенді қолдану, бүгінгі таңда берілген бағдарлама аясындағы педагогикалық қоғамдастықтың алдында өзекті мәселелердің бірі болып табылады [1].

Цифрлық білім беру ресурстарына оқу процесін ұйымдастыруға қажетті сандық формадағы фотосуреттер, көркем үзінділер, статикалық және

динамикалық модельдер, виртуальды нақтылық пен интерактивті модельдеудің объектілері, картографиялық материалдар, дыбыс жазбалары, таңбалық объектілер мен іскерлік графика, мәтіндік құжаттар мен басқа да оқу материалдары жатады.

Бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын топтық жұмыстарда пайдаланған тиімді. Оқу-тәрбие процесінде цифрлық білім беру ресурсын әртүрлі кезеңдерде қолдануға болады:

1. Электрондық құралды жаңа материалды түсіндіргенде немесе жаңа сабақты бекіткенде қолданған жағдайда анимациялық, бейне үзінділер, дыбыстық файлдар, графикалық кескіндерді көрсету сияқты ресурстарды пайдаланған дұрыс.

2. Оқушының өздік жұмыстарын ұйымдастыруға арналған ресурстарға үй тапсырмасы, өздік жұмыстар, жоба жұмыстары жатады. Оқушыға анимация, бейне, дыбыстық сүйемелдеу, интерактивті компоненттер, суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және қарапайым мәтіндер де пайдалы болуы мүмкін.

3. Белгілі бір тақырыпты немесе бөлімді бекіту барысында компьютерлік тестілеуді қолдануға болады.

4. Нақты бір пән бойынша ресурстардың қорын жасап, оларды мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы қолдануға болады.

5. Цифрлық білім беру ресурстарын әртүрлі топтық іс-әрекеттерде қолдану тиімді болады.

6. Бастауыш сыныптағы кейбір пәндерде интерактивті жаттықтырушы ретінде қолдануға болады.

Бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын қолданып өткізген сабақ оқушыларды қызықтырады, сабаққа деген ынтасын арттырады. Сондықтан да сабақты түрлендіріп, топқа бөліп, сайыс, ойын элементтерін, цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану арқылы өткізген өте абзал. Соның ішінде мен қазақ тілі сабағын өз іс-тәжірибемнен ала отырып, топтық жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы туралы ашып айтуды жөн көрдім. Мұғалімдер оқушылардың ынтасын арттыру үшін топтық жұмыстың тиімді екендігін біледі. Мұғалімдер топтық жұмыста оқушылардың өз бетінше білім алуына жағдай туғызады. Қазіргі жаңа педагогикалық технологияларды барынша меңгеріп, шығармашылық қабілеті жоғары оқушыларды оқыту мен тәрбилеу ісін дұрыс жолға қоя білуіміз керек. Сондықтан сабақ өткенде өзіндік жұмыс формасын өзгерте отырып, оқушылардың білім дәрежесін тексеру, жаттықтыру жолдарын іске асырған абзал. Өйткені, барлық оқушыларға берілген бірдей тапсырма бір оқушы тек жаттығу есебі болса, екінші біреу үшін ол белгісіз тапсырма болуы мүмкін. Ендеше олардың бір топтан екінші топқа орын ауыстыруына, үздіксіз алға ұмтылуына ықпал етіп отыру мұғалім шеберлігін талап етеді.

I топ. Табиғатынан ерекше дарынды оқушылар тобы. Топтағы оқушыларды әр деңгейлік оқытуда іс – әрекеттерді өз бетімен орындай алатындай дәрежеге және тез ойлай білуге бағытталады.

II топ. Үздік оқушылар тобы. Олардың толық бағдарлама бойынша білімі бар. Бастауыш не? Баяндауыш деген не? т.б. барлық тілдік ережелерді білетін оқушылар. Дарындыларға ұқсас, тек айырмашылығы: өз бетінше жаңа тұжырым жасай алмайды.

III топ. Жақсы оқитын оқушылар тобы. Бұлардың бағдарламалық материал бойынша білімдері бар, бірақ үнемі дәлелдеп, қортындылап, өз мысалдарын келтіре бермейді. Осы сияқты сынып оқушыларының білім деңгейіне байланысты топтар саны анықталады. Бұл топқа бөлудің бір сипаты. Ал, келесі топқа бөлу сайыс, жарыс сабақтарында кездеседі.

1. Оқушылардың білім деңгейлеріне қарай араластыра бөлу. Жақсы және өте жақсы оқитын оқушылар қалғандарына үйретуші бола алады.

2. Оқушылардың өз беттерімен ізденістері туындайды, қосымша оқулықтармен немесе өз оқулықтармен жүйелі жұмыс жүргізуге дағдыланады.

3. Өз білімі мен жолдастарының білімін саралай, бағалай білулеріне толығырақ мүмкіндік туады.

4. Бір біріне бар ынта-жігерлерімен көмектесуге, үйретуге бейім болады, үйрете жүріп өзі де үйренеді.

5. Оқушылардың бір біріне жолдастық, достық қарым-қатынастары арта түседі.

6. Топтық жарыстар кезінде ұйымдастарудың жөн-жобаларын үйренеді, ұйымдастырушылық қабілеті артады.

7. Бағалау жұмысын салыстырмалы түрде жүйелі жүргізе алады.

Әрине, сабаққа қойылатын қазіргі заман талаптары мұғалімнен зор шеберлікті қажет етеді. Мұғалім сабақ үрдісінде материалды дайын күйінде бермей, оқушы ізденісіне жол ашатындай әдіс-тәсілдерді таңдап алуы қажет. Сонда ғана оқушы шын мәнінде өзіндік ойлау қабілеті бар жеке тұлға болып қалыптасады. Әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беруде оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған инновациялық технологияны меңгеріп, жаңашыл әдіс-тәсілдерді пайдалануымыз қажет. Топқа аттар қою кезінде сабақ мазмұны ескеріледі. Мысалы: «Сөйлем мүшесі» тақырыбы болса, «Бастауыш» тобы, «Баяндауыш» тобы деген сияқты атауларды алуға болады. Әр оқушының таланты мен қабілеті бар. Сол қабілет пен мүмкіндіктерін біз, мұғалімдер дер кезінде байқап, қолайлы жағдай жасап, ашуымыз керек. Бұл біздің міндетіміз. Оқыту мен оқудың жаңа тәсілдері менің оқушыларымды басқа қырынан танытты. Оқушыларды жан-жақты ашуға, әрқайысысының мінез-құлқының ерекшелігін байқауға көмектесті. Әр сабақта топқа бөлудің алдында, ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыруға тырысамын. Топтасу барысында әр оқушы қамтылады.

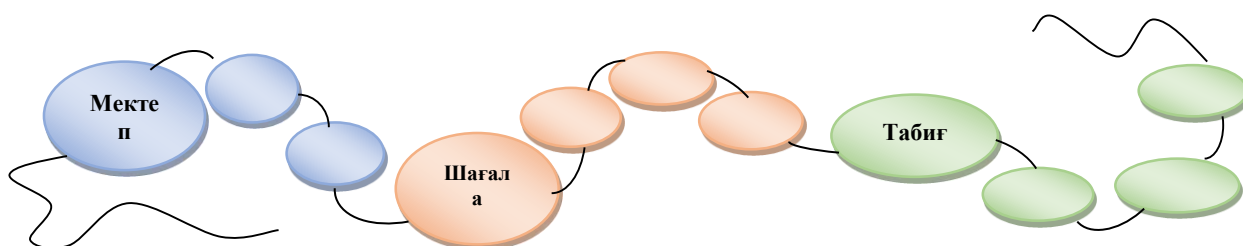
Топтық жұмыс әдісі мұғалімнің тарапынан мұқият дайындықты талап етеді. Мұндай сабақтың жоспары барлық егжей-тегжейіне дейін қаралуы керек. Мұғалім топтарға арналған негізгі және қосымша тапсырмаларды анық тұжырымдап, жұмысты қалай ұйымдастыру керектігін мұқият ойластыруы (топтың сыныптағы, тапсырманы орындау барысындағы құрылымы, жедел

бақылау түрлерін және т.б.), кедергілерді ескеруі керек. Мен топтарды әртүрлі деңгейдегі оқушылардан құрамын. Бастапқы кезде топтарға бірыңғай жақсы оқитын немесе бірыңғай нашар оқитын оқушылар түсуінің нәтижесінде жұмыстың өнімі мен ойлағандай мақсатқа жеткізбеді. Бірақ келе-келе бұл олқылықтарды ескере отырып, топтарды біркелкі жұмыс нәтижесін беретіндей етіп бөлуді үйрендім.

Топтық жұмыс барысында Лев Выгодскийдің ЖАДА-сы жақсы көрініс табады. Басқаларға көмек бере алатын оқушыларды сарапшы ретінде алып отырамын. Топқа бөлу – міндетті түрде тақырыппен байланысты болады. Топтарды құруда түрлі әдістерді қолдануға болады: суреттер, сандар, түстер арқылы, бойларымен тұрғызып, туған күндері, жастары бойынша есімдерінің әріптері арқылы, мозаика т.б. тәсілдер қолданамын.

Топтың ішінде тиімді жұмыс ұйымдастыру мақсатында тиімді диалогты негізге алған жөн. Мерсер мен Литлтон еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосады дегендей оқытудағы жаңа тәсілдерді сабағымда қолданып, оқушылардың ауызекі тілдерін дамыту үшін диалогтік әдісін қолданамын [2].

Интерактивті тақтаның функцияларын пайдалана отырып, буынға бөлу дағдыларын пысықтау мақсатында «Түрлі-түсті моншақтар» ойынтапсырмасын беруге болады. Берілген сөздерді буынға бөліп, буындарды кезекпен моншаққа жазып шығуы керек.

Оқушылар жұппен, топпен сұрақтар құрастырады. Менің байқағаным, бұл жұмысты олар қызыға орындайды. Бұл тапсырмада оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруін, идеяларын дәлелдеуге және қандай деңгейде екенін түсінуіме осы бірлескен сұхбат көмектесетініне көзім жетті [3]. Топ басшысы болуға үйренеді. Топтық жұмыстан кейін, оқушылар рефлексия. Кейде рефлексия ауызша да алынады. Сабақта не ұнады, қандай сәттерге көбірек көңіл бөлдіңдер деп сұрағанда, Томирис деген оқушым: «Біз топтық жұмыстарда бір-бірімізді толық тани түстік, ұйымшыл болуға үйрендік, сабақ қызықты өтті» деген жауабымен мені өте таң қалдырды. Оқушылар өз ойларын толық жеткізуге тырысады, жүйелі сөйлей білуге үйренеді, осыдан келіп сөздік қорлары көбейе түседі.

Өз сабақтарымда аудиоматериал ретінде «Даналық әліппесі» инновациялық сөйлейтін қалам кешеніндегі топтамалардағы батырлар жырынан, ертегілерден үзінді тыңдатамын. Сабақтың тақырыбымен үйлесетін, топпен жеке сергіту сәттерін ғаламтор желісіндегі бейне баяндар арқылы белсенді қимылдарды қайталатамын.

Оқыған мәтінді еске сақтау және байланыстырып сөйлеуге дағдаландыру үшін алдын ала түрлі сұрақтар жазылған флипчарт дайындап, топтарға орындауға беремін. Топ мүшелері бір бірімен ақылдаса отырып, дұрыс жауаптарды орналастыра алады.

БАТА		ТІЛЕК
	Қай кезде айтылады?	
	Кімдерге айтылады?	
	Не үшін айтылады?	

Бастауыш мектептің негізгі міндеті – жеке тұлғаны дамытып, оның алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, білімге деген сенімін нығайту, іскерлігі мен дүниетанымын қалыптастыру, оқуға деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру мен біліктілігін ұштап, жан-жақты дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Әрбір мұғалім өз сабақтарының қызықты, тартымды, есте қаларлықтай болғанын қалайды. Ал, цифрлық білім беру ресурстарын топтық жұмыстарда қолдану оқушылардың сандық сауаттылықтарын дамытатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абилхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану / А.Е. Абилхасимова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 14 (304). — С. 292-295.
2. А.Қ.Әлімов. Оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану. Алматы, 2012-448 бет.
3. Қазақстан Республикасының педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. «Мұғалімдерге арналған нұсқаулық». «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы.

УДК 373.3.02:81'23

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖҮЙЕЛІ СӨЙЛЕУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Шуйнши Хуралай

6B01302- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі оқу бағдарламасы 2курс студенті, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

«...Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз [1] » деп Ахмет Байтұрсынұлы атамыз «Қазақ» газетінің тұңғыш басылымында халыққа үндеу жасаған еді. Бұл мәселе қазіргі кезде де өте өзекті мәселе деп айтуға болады. Себебі тілді дамыту, жас ұрпақтың ана тілінде еркін сөйлеуі негізгі мәселелердің бірі. Оқушы үшін тіл – білім алудың ең негізгі көзі. Тіл арқылы қоршаған ортамен байланыс орнатады. Ал сол байланыс арқылы оның санасы, ақыл-ойы дамып, өмірге, айналасына деген көзқарасы қалыптасып дамиды.

Байланыстырып сөйлеу және байланыстырып жазу – сөйлеудің аса қажетті компоненттері. Бұл дағдыны қалыптастыру әр сабақ сайын бірте-бірте жүргізілетін күрделі процес болып табылады.

Қазіргі кезде бастауыш сынып оқушыларының байланыстыра сөйлеуін дамыту мәселесі өзекті. Бұл мәселенің бірнеше себептерін атап кетуге болады. Ең бірінші отбасындағы екі тілділік, яғни қазақша-орысша араластырып сөйлеу. Бұл баланың тілінің қалыптасуына үлкен әсер етеді. Бала қазақша сөйлегенде қазақ тілінің төл дыбыстарын дұрыс айта алмауы, жалғаулықтарды дұрыс жалғамай сөйлеуі мүмкін. Болмаса қазақша сөйлеуден, ойын айтудан қымсынып, тұйықталып кетеді. Сол себепті отбасының тигізер әсері басым. Сонымен қатар тілдік қарым-қатынастың аздығы. Күнделікті өмірде уақыттың басым бөлігін ұялы телефондар мен компьютерлерде ойын ойнаумен өткізуде өз әсерін тигізуде. Сол себепті оқушылардың ана тілінде еш кедергісіз, еркін сөйлей алуы үшін тіл сабақтарында арнайы жұмыстар жүргізілуі керек.

Осы мәселе бойынша мектеп мұғалімдеріне сауалнама жүргізілген еді. Қойылған сұрақтарға келісемін, ішінара келісемін, келіспеймін деп жауап беруі керек болды. Сауалнамаға 1-сынып 5 жетекші мұғалімі қатысты.

Сұрақтар	1-кесте. Сауалнама нәтижесі		
	Келісемін	Ішінара келісемін	Келіспеймін
Кейбір оқушылар ана тілінде еркін сөйлей алмайды.	5	0	0
Оқушылардың көпшілігінің сөздік қоры жеткіліксіз.	2	3	0
Қойылған сұраққа толық жауап бермейді.	1	4	0

Жалғауларды дұрыс жалғамайды.	0	4	1
Барлығы	8	11	1
Пайызы	40%	55%	5%

Сауалнама нәтижесі бойынша сауалнамаға қатысушылар қойылған сұрақтың 40% -ына толықтай келісетінін, 55%-ына ішінара келісетінін, ал қалған 5%-ына ғана келіспейтіні анықталды. Осы нәтижелерден байланыстырып сөйлеуді дамыту мәселесінің өзекті екенін анық байқауға болады. Сол себепті оқушының байланыстырып сөйлеуін дамыту үшін тиімді жолдарды қарастыру керек.

Оқушы белгілі бір білімді игеруі үшін сол пәнге, тақырыпқа деген қызығушылығы мен үйренуге деген ынтасы болуы керек. Ал балалар үшін ойынның алатын орны әрдайым бөлек. Ойын ойнай отырып, оқушыға білімді игеруге жағдай туғызу керек. Бастауыш сынып баласы әлі де ойын баласы болғандықтан, ойын арқылы білім беру тиімді болары анық.

Ал тіл дамыту үшін дидактикалық ойындарды таңдап алу орынды деп ойлаймын. Себебі дидактикалық ойындар баланың ойланып жауап беруін талап етеді. Ал оқушының жүйелі сөйлеуі үшін ең алдымен айтатын ойын жинақтап, сөз арқылы тыңдаушыға толық жеткізе алуы. Сондықтан ең бірінші оқушының ойлау қабілетін дамытуға басты назар аударуы керек. Бұл туралы Жүсіп Баласағұнның «ойлауы мен сөйлеуі қоса жетілген адам ғана жан-жақты жетілген адам» - деген ұлы сөзін тілге тиек етсек болады [2].

Педагогикада дидактикалық ойындарға былай анықтама береді: «дидактикалық ойындар дегеніміз балаларға белгілі бір білім беріп іскерлік пен дағдыны қалыптастыру мақсатын көздейтін іс-әрекет [3].» Дидактикалық ойындарды қолдану туралы педагогикада тереңінен қарастырылған. Атап айтатын болсақ, Алдабергенов А, Қайырбекова А, Ахметов С, Ахметов Н, Хайдаров Ж.С, Кларин М.В, Төлтаева Г, Әбселемова А тағы басқа ғалымдар дидактикалық ойындардың алатын орнын және оның түрлерін қолдану жолдарын көрсеткен.

Дидактикалық ойындардың үш түрі бар. Олар үстел үсті, заттармен ойналатын ойындар, сөздік ойындары. Бұлардың ішінде байланыстырып сөйлеуді дамытуда сөздік дидактикалық ойындарды қолдануға болады.

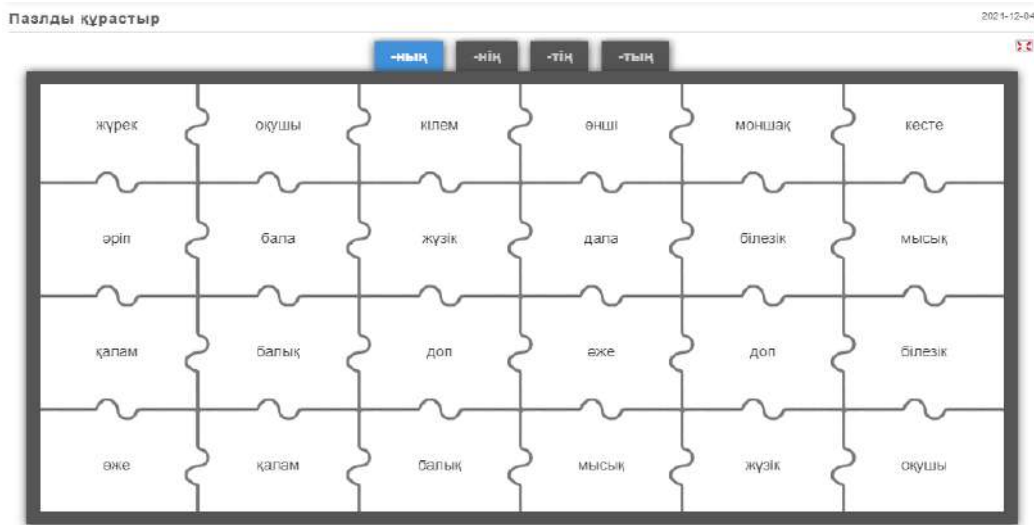
Оқушылардың назарын ойынға аудару үшін ойындарды түрлі бағдарламада түрлендіріп құрастыруға болады. Соның ішінде «Learning Apps» бағдарламасы арқылы бірнеше дидактикалық ойындар үлгісін құрастырдым. Ойындар барлық сыныппен интербелсенді тақта арқылы орындалады. Ал жеке тапсырма ретінде беру үшін тапсырма сілтемесін жіберу арқылы жүргізуге болады.

1-сурет. «Адасқан сөздер» ойыны

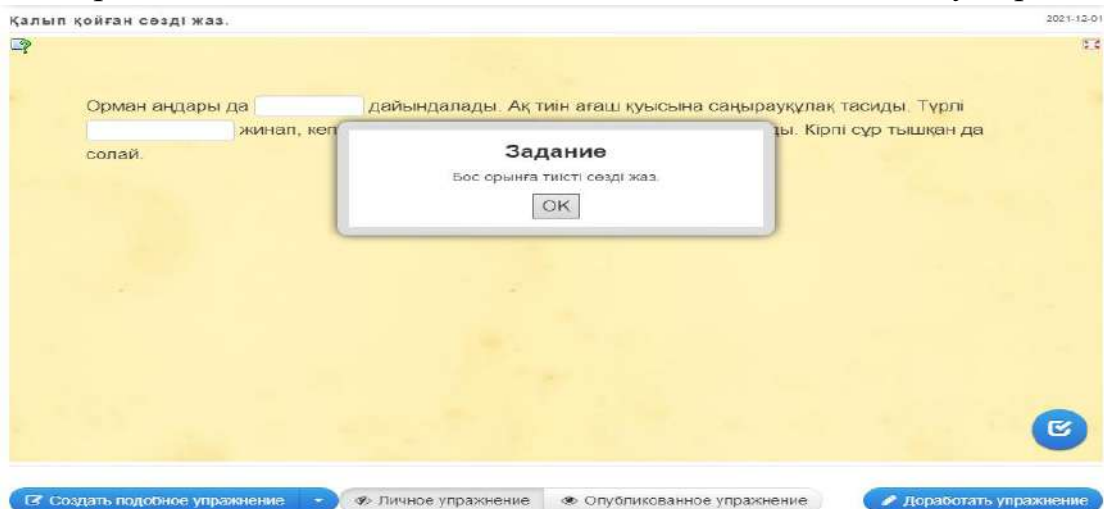
Бірінші «адасқан сөздер» ойыны. Бұл жерде берілген сөздерді ретімен орналастыру арқылы сөйлем құрау қажет. Шыққан сөйлемін оқыту керек. Сонымен қатар сөйлемнің бас әріппен басталып жазылатынын да ескеру керек. Құралған сөйлемнің дұрыс немесе бұрыс екенін тексеру белгісін басу арқылы көруге болады. Сөйлемді дұрыс құраса, жасыл түс жанады, ал дұрыс емес екенін қызыл түстің жанғанынан біле алады. Қызыл түс жанса, оны түзетіп, қайтадан орындауға мүмкіндік бар. Оқушылар өз қателерін көре отырып, түзетеді.

Келесі ойын «Пазлды құрастыр» ойыны. Бұл ойынды түрлі тақырыптарға құрастыруға болады. Мен жалғаулар тақырыбына мысал ретінде құрастырдым. Берілген жалғауды баса отырып, осы жалғау жалғанатын сөздерді табу керек. Бұл тапсырма арқылы оқушылар сөздердің жуан түбірге жуан жалғау, ал жіңішке түбірге жіңішке жалғау жалғанатыны туралы білімдерін бекітеді.

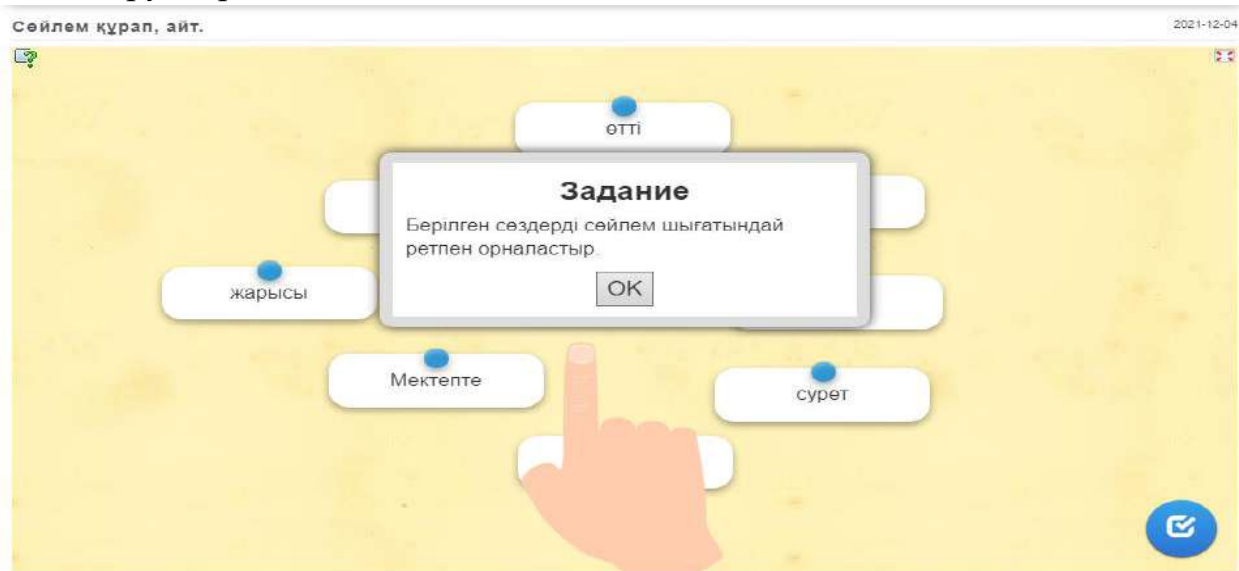
2-сурет. «Пазлды құрастыр»

«Қалып қойған сөзді жаз» ойынында мәтін бойынша сөйлемдерде жетіспейтін сөздерді табу керек. Бұл жерде оқушылардың ойлануына жағдай жасалады. Себебі сөйлем мағынасына сәйкес келетін сөзді таңдауы керек. Сөздерді қойып болған соң, шыққан мәтінді толықтай оқыту керек.

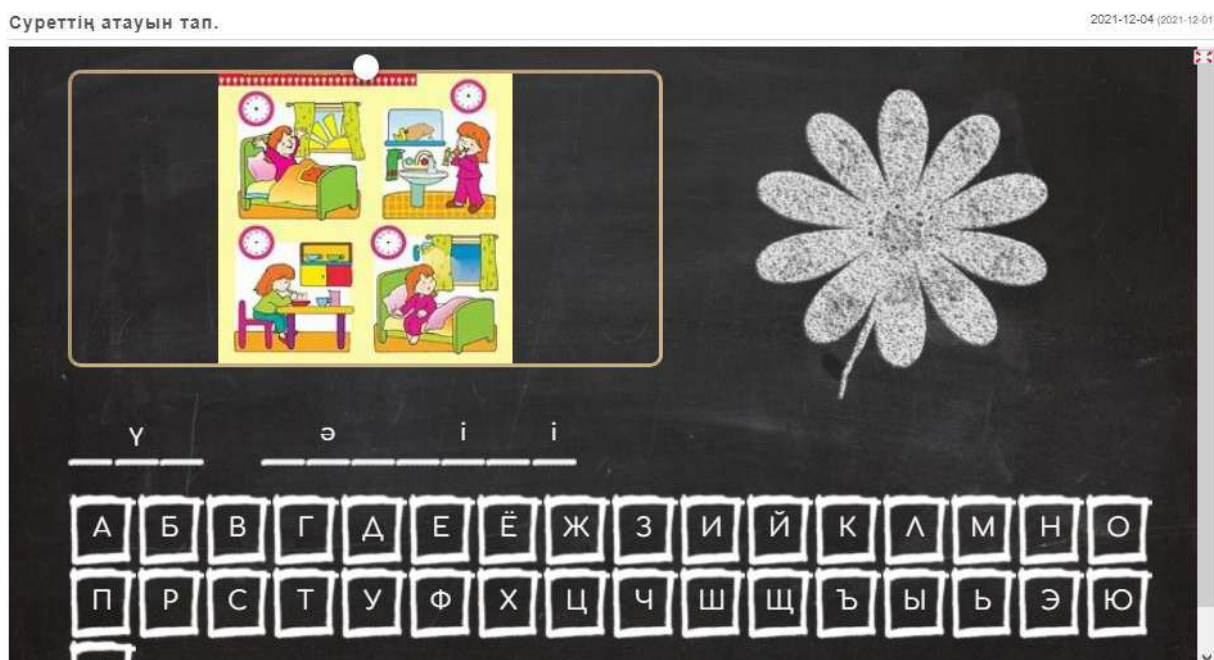
3-сурет. «Қалып қойған сөзді жаз»

«Сөйлем құрап, айт» ойынында әр жерде сөздер шашырап тұрады. Сол сөздерді ретімен орналастыру арқылы сөйлем құрап шығуы керек. Сөздердің дұрыс немесе бұрыс орналасқанын тексеру белгісін басу арқылы біледі. Осылайша сөздерді ретімен қойып, сөйлем құрап шығады. Шыққан сөйлемін оқып беруі керек.

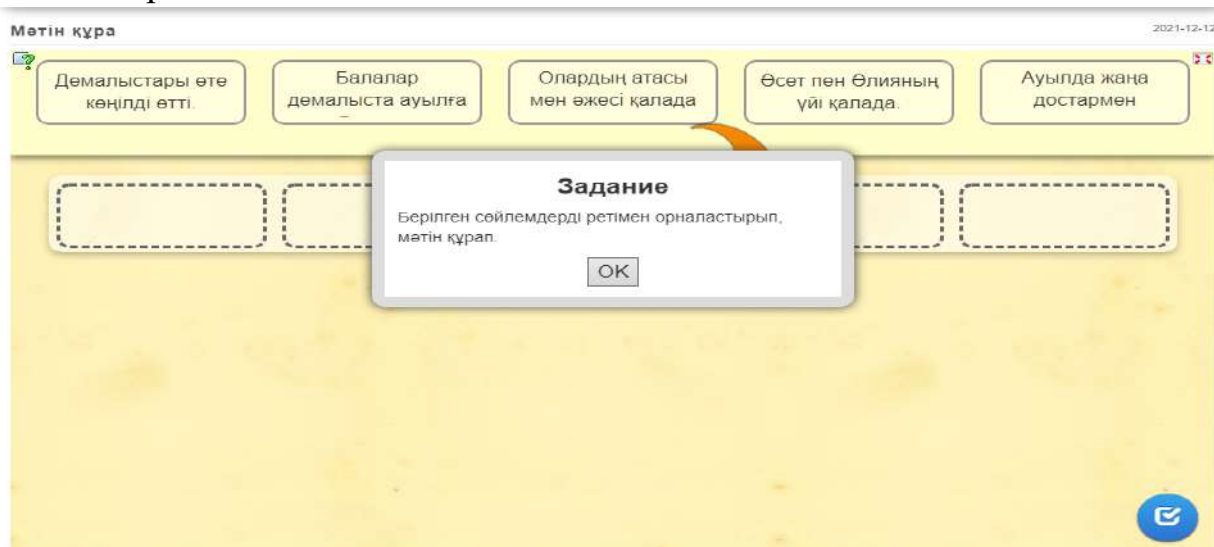
4-сурет. «Сөйлем құрап, айт»

«Суреттің атауын тап» ойыны. Бұл ойынды түрлі суреттерді, белгілерді қою арқылы ойнатуға болады. Белгілі бір сюжетті суретті қою арқылы балалардың ойлануына жағдай туғызу керек. Суретке қарай отырып, бір сөбен қалай аталатынын табуға тырысады. Өздерінің түрлі нұсқаларын жазу арқылы жауаптарының дұрыстығын тексере алады. Сәйкес әріптер ашылып отырады. Сол арқылы бала жауапқа бір қадам шақындайды.

5-сурет. Суреттің атауын тап

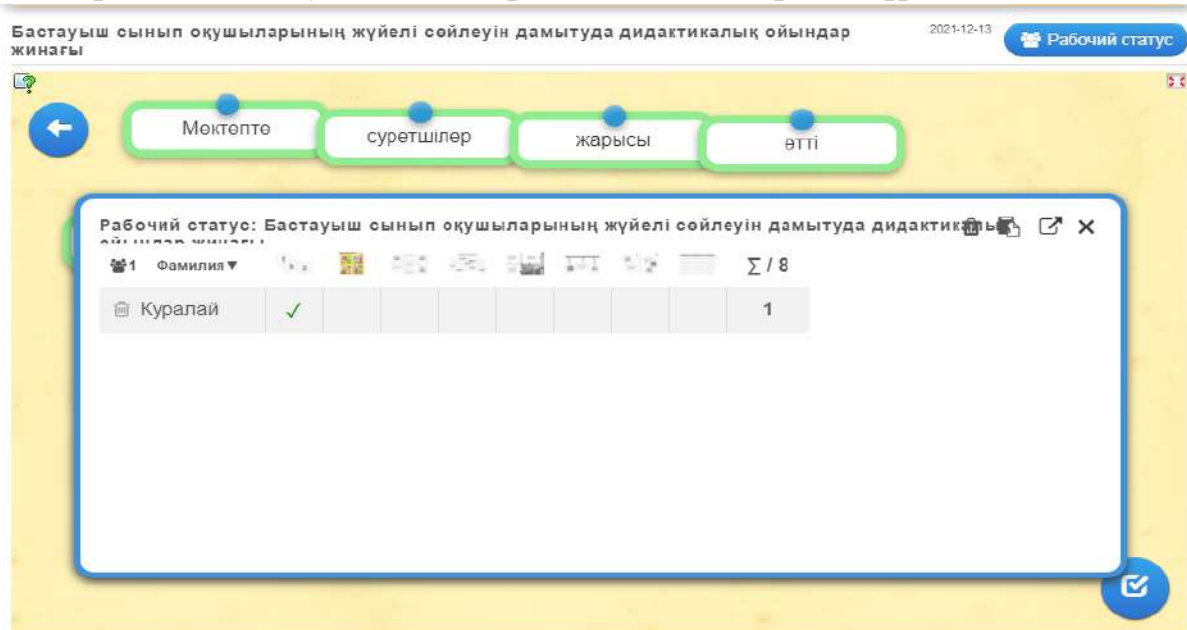
«Адасқан сөйлемдер ойыны» тапсырмасы. Бұл жерде сөйлемдер реті ауыстырылып беріледі. Оқушылар сөйлемдерді оқи отырып, мағынасына қарай, оқиғаның кезегімен орналастырады. Сөйтіп, мәтін құрайды. Осындай үлгідегі тапсырманы орындай отырып, оқушы ойын жүйелі жеткізу қабілетін жаттықтырады.

6-сурет. Адасқан сөйлемдер

Келтірілген мысалдағы тапсырмалардан жинақ құрастыруға болады. Жинақты сілтеме арқылы оқушыларға жіберіп, олардың орындау барысын

қадағалап отыруға мүмкіндік болады. Сабақ барысында интербелсенді тақтадан, ал үй тапсырмасы ретінде осы сілтеме арқылы беріп отыра алады. Тапсырманы қай оқушы қалай орындағаны да көрініп тұрады.

7-сурет. Ойындар жинағы

Келтірілген бірнеше мысалдар сияқты көптеген нұсқада сөздік ойындарын құрастыруға мүмкіндік бар. Бұл ойындардың артықшылығы балалар үйде отырып та орындай алуында. Ал мұғалімге автоматты түрде ұай оқушының қалай орындағаны туралы мәлімет автоматты түрде келіп отырады. Бұл мұғалімнің жұмысын біршама жеңілдетеді. Сол мүмкіндікті барынша тиімді пайдалану арқылы оқушылардың ойлауын дамыта отырып, жүйелі сөйлеуін қалыптастыра аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Елшежіре», – 2013.
2. Ахметов «Т.Жүсіп Баласағұнидің тәлім-тәрбиелік идеялары»: - Астана. 2013.
3. Педагогикалық терминдік-түсіндірмелі сөздік. – Алматы, 2007.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ DAҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ

Жакишева Салтанат Кенжегалиевна,
педагог-зерттеуші, бастауыш сынып мұғалімі
«№24 орта мектеп» КММ, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау және есептеу дағдыларын дамытуы – маңызды болып табылады, себебі қазіргі кезеңдегі мектеп математикасында әлі шешімдері табылмаған мәселелер аз емес. Соның бірі – оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту, кітапқа, оқуға, білім алуға деген құмарлықтарын арттыру. Осындай мәселелерді шешу мақсатында бастауыш сыныптан бастап логикалық есептерді шығару керектігі туындайды [1].

Бастауыш мектептің алдында тұрған негізгі мақсат – оқушыларға тек білім бере қоймай, сонымен бірге ойлау қабілетін дамыту, сабаққа деген қызығушылығын арттыру, оқуға ынтыласын көтеру. Бастауыш сыныпта алған білімдерді бала өз іс-әрекетінде қолдануға дағдыланады және осы кезеңде оқушының ойлауы нақты бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды [2].

Математика пәніне қосымша логикалық есептерді шешуді ұйымдастыру – математиканы оқыту процесін жетілдірудің тиімді құралы болып табылады. Ойлау – сұраққа жауап қайтарудан, мәселені шешуден, оның мәнісіне түсіне білуден жақсы байқалады. Ақыл – ойлау процесіндегі ұғымдылық пен тапқырлыққа байланысты қасиет. Ойлану үшін білім керек. Бірақ білім бардың бірдей ақылды болып келе бермейді. Ақылдылық білімді тәжірибе жүзінде дұрыс пайдалана, қорыта білумен байланысты. Ақылды болу үшін көп үйреніп, көп оқып, оны миға тоқып, көп білу қажет. Білім мен ақыл – егіз, ақылдылық қымбат қасиет, оны ерекше қадір тұтқан абзал. Ақылдың жақсы қасиетінің бірі – оның ұшқырлығы. Бұл мәселені тез шеше алу, ойға сергектік, белсенділік әкеледі. Бала тілі шықпай тұрған кезде де ойлай алады. Нәресте айналасындағы дүниені 1-сигнал жүйесінің қызметі арқылы танып біледі. Ойлаудың бұл түрі оның танымын онша кеңіте алмайды. Баланың тілі шығып, сөз арқылы үлкендермен қарым-қатынасқа түскенде ғана оны ойлау шеңбері кеңейетін болады. Ойлаудың негізгі принциптері мен амалдарын пайымдай білуі логикалық ойлауды дамытады, сондай-ақ басқа да ойлау дағдыларын дамытып, жетілдіруге көмектеседі [3].

Логикалық есептер зерделікке, қиялдауға, логикалық ойлауға, тапқырлыққа, байқампаздыққа, есепті шешу тәсілдерін меңгеруге тәрбиелейді. Логикалық есептер ойлауды дамытуға бағытталған тапсырмалар мен арнайы есептерді сабақтан тыс және математика сабағында жүйелі қолдану, бастауыш сынып оқушыларының математикалық көзқарастарын

кеңейтіп, оларды қоршаған шындықтың қарапайым заңдылықтарында сенімді бағдар табуға және математикалық білімдерді күнделікті өмірде белсенді пайдалануға мүмкіндік береді. Оқу материалдары оқушылардың математика пәніне деген қызығушылығын арттырып, шығармашылықпен жұмыс істеуге жетелейді. Оқушылардың логикалық есептерді шығару үшін тапқырлығы, ойлау шапшаңдығы, салыстыра білуі, есте сақтауы, бақылағыштық қабілеттерін және шыдамдылық қасиеттерін қалыптастырып дамыту үшін логикалық ойлау қабілетін жаттықтыратын есептерді шешіп үйренуі маңызды. 1 сыныптан бастап балалар логикалық есептерді, яғни жеңіл түрде берілген есептерді шешуі мүмкін. Бірінші сыныпта оқушылар санамақ, жаңылтпаш түрінде есептерді жақсы қабылдайды. Бірте – бірте ақыл ойды жетілдіруге көмектесетін есептерді шешуге әкеледі. Келесі сыныптарда есептерді күрделендіріп, сандық ребустарды, тапқырлыққа арналған есептерді, өлшеумен байланысты есептерді шығаруға дағдыланады. Осы арқылы баланың өзіндік көзқарасы қалыптасып, өзіне деген сенімі артады. Қазір балалар оқып жүрген «Алматыкітап» баспасы бойынша әр сабақта қалыптан тыс және қызықты жаттығулар, шығармашылық деңгейге арналған логикалық есептер, тапсырмалар беріледі.

Ол тапсырмалар негізінен балалардың логикалық ойлау қабілетін, ақыл-ойын дамытуды көздейді. Ондай жаттығуларды орындау барысында оқушылар мазмұнға сәйкес объектілерді бақылайды, байқайды, салыстырады, сондай-ақ әр алуан ақыл-ой іс-әрекеттерін орындайды, практикалық жұмыстар жүргізеді, зерделілік білдіреді, ізденеді, болжам айтады және оны негіздеп беруге немесе дәлелдеуге талпынады, математикаға деген қызығушылығын, ынта-ықыласын тудырады. Бұл жаттығулардың бәрі арнайы жүйе құрайды. Оларды орындай алмаған оқушыға білімінің көрсеткіші ретінде нашар баға қоймайды, ал оны орындаған оқушыны мадақтаған жөн. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандартына сәйкес, математикалық білімнің жаңа мазмұны біртекті емес және әр түрлі екі деңгейді қамтиды. Олар міндетті және мүмкін деңгейлер. Міндетті деңгейге бастауыш мектеп көлеміндегі берік игерілуі тиісті материалдар жатады. Ал, мүмкін деңгейге, мазмұны тұрғысынан алғанда, негізгі мәселемен үйлесетін, алайда оқушының математикалық ой-өрісін кеңейтуге бағытталатын, үйреншікті емес түрде ұсынылатын және де оны орындау шығармашылық іс-әрекетпен ұштасатын материалдар жатады. Мұның бәрі міндетті деңгейдің

материалымен кеңейте және тереңдете түсуге қызмет етеді, математиканың жүйелі курстарының аса маңызды тарауларын ілгеріде оқытып- үйретудің негізін қалайды. Сондай-ақ балалардың дамуына әсерін тигізеді және негізгі материалды терең меңгеруге көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушысы нені білуі тиіс және нені орындауы тиіс:

10, 100, 1000, 1000000 көлеміндегі сандарды ауызша санау, есептеу; жазбаша санау, есептеу; математикалық диктантты орындау; математикалық тілде сөйлеу; жоспарлау біліктілігі; жоспар бойынша әрекет ету; талдау; жинақтау; салыстыру; абстракциялау, модельдеу; алгоритмдік және графикалық мәдениетті сақтау, берік есептеу; өлшеу, өрнектеу; алгебра және геометриялық курсы, өз бетінше жұмыс жасау; ізденіске жетелейтін тапсырмалар; логикалық өлеңдерді жаттау; логикалық тапсырмалар орындау; математикалық ребустар шешу; сөзжұмбақтар табу; құрастыра алу; теңдеулерді шешу; теңдіктерді табу; теңсіздіктерді табу; логикалық есептерді шығару; логикалық тест сұрақтарына жауап беру.

Қандай да болмасын есеп үш мақсатты көздейді, олар: білімділік, дамытушылық, тәрбиелік.

Білімділік мақсаты:

Жалпы оқу икемі мен дағдыны пайдаланып, жаңа шешімдерді іздеу, қажетті нәтижеге жетудің ерекше тәсілдерін табу.

Дамытушылық мақсаты:

Есте сақтаудың түрлерін, қиял мен зейінді қалыптастыру және дамыту. Сөздермен, сөз тіркестерімен жұмыс істеу барысында тілін дамыту. Ойлау мен тіл бір-бірімен тығыз байланысты. Олар бірге пайда болады және бірге дамиды. Ойлау қызметі негізінде ойды дамыту, тексеру, салыстыру, жіктеу, ең бастысын белгілей алу, дәлелдеу, өз пікірін айту, жазып беру, өзгемен ақпарат алмасу және жауап бере алу. Қиялдау, елестету және шығармашылық ойлауын дамыту.

Тәрбиелік мақсаты:

Тұлғааралық қатынасын тәрбиелік жүйелері. Қоршаған ортаға оң көзқараспен қарауға ықпал етіп, дұрыс қарым-қатынас жасауға тәрбиелеу. Алған білімдерін күнделікті өмірде қолдана білуге үйрету, ізденімпаздыққа және өзінің даму деңгейіне сенімді болуға тәрбиелеу.

Балалардың ойлауын дамыту туралы М. Жұмабаев былай деген:

«Ойлауды өркендету жолдары. Ойлау –жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан мұғалім баланың ойлауын өркендеткенде, сақтықпен басқыштап іс істеу керек».

Логикалық жаттығуларды орындау – баланың ақыл-ойын, қиялын, ой ұшқырлығын дамытады. Бұл оқушылардың түрлі мазмұнды есептерді шығаруда, есептердің шартын құра білуге қалыптастырады. Бір есептің бірнеше шешімдерін табуға жетелейді.

Логикалық есептерді орындау арқылы оқушылардың бойында жауапкершілік, шапшаңдық, есте сақтау қабілеттері арта түседі.

Оқушының ойлау қабілетінің даму жолдарының алғы шарттарының бірі – қазіргі өркениетке ұмтылған қоғам талабына сәйкес Қазақстан Республикасының дамыған елдермен иық тіресіп тұруы үшін білімді, зерделі, өз бетімен іс-әрекет ете алатын шәкірттерді дайындау.

Астана қаласының Білім Басқармасы бастауыш сынып оқытушылардың арасында «Логика әлемі» атты есептер жинағының байқауын ұйымдастырған болатын. Жасалған жұмыс қалалық шығармашылық топ мүшелерінің алдынан өткен, қаралған, өңделген және логикалық есептер жинағы түрінде шыққан. Астана қаласының Білім Басқармасының әдіскері мен шығармашылық топ мүшелері қараған «Логика әлемі» есептер жинағын құрастыру байқауының нәтижесінде Білім Басқармасының алғыс хатымен марапатталып, есептер жинағы жарыққа шықты. Оның ішіне математикалық жұмбақтар, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, санамақтар, ребустар, есептер кірді. Мысалы:

Математикалық жұмбақтар

Он бір түйе, бес жылқы,
Екі сиыр, төрт ешкі.
Екі қоян, үш түлкі,
Болады сонда нешеуі?

Төрт қаз ұшып барады,
Биіктен төмен қарады.
Аяқ нешеу, бас нешеу,
Жауабын кім табады?

Математикалық мақал-мәтелдер

Аралдар бар,
Аралдарда жабайы маралдар бар,
Араларында жаралы маралдар бар.

Он қап,
Он қапты қақ,
Он қапты қақ та, қатта.

Математикалық есептер

Егер тырна бір аяғымен тұрса, 3 кг тартады, ал егер екі аяғымен тұрса, оның салмағы қанша болады?

Дорбадағы 10 асықты 10 бала алды. Сонда дорбада 1 асық қалды. Ол қалай?

Бақытжанның 4 ұлы бар, олардың әрқайсысының туған қарындасы бар. Бақытжанның неше баласы бар [4].

Осы жинақты негізге алынып, факультативтік курсының бағдарламасын құрастыруға ой келді.

Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін арттыру мақсатында «Логика әлемі» атты факультативтік курс ұйымдастырылды. Құрастырылған «Логика әлемі» факультативтік курстың бағдарламасы қалалық ғылыми-әдістемелік кеңесінде қаралсын деп ұсынылды.

«Логика әлемі» факультативтік курс бағдарламасы көп еңбектің, ізденушіліктің арқасында құрастырылды. Оқушыларға қосымша білім беру мақсатында математика пәнінен құрастырылған «Логика әлемі» қазіргі уақыт талабына сай, мазмұнды әрі нақты жасалған.

Бағдарламада арнайы курстың мақсаты, міндеттері, күтілетін нәтиже көрсетілген. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс, сабақта қолдануға болатын түрлі әдіс-тәсілдер ұсынылып берілді. Аталған курсқа күнтізбелік жоспары, бөлімдер атаулары мен әр бөлімге сағат саны қарастырылған.

«Логика әлемі» факультативтік курсы кұрастырғанда көптеген педагогтардың әдебиеттері зерттеліп, қолданылды. Арнайы курсқа оқу жылы бойына күнтізбелік жоспар жасалды. Мұғалімдердің уақытын тиімді қолдану мақсатында оқушылардың жұмысын тексерудегі жинақта логикалық есептердің жауаптары берілген. Курс мазмұны оқушылардың математикалық білімін, логикалық ойлауын арттыруымен қатар, жалпы жеке басының дамуына зор ықпалын тигізеді. 1-2 сыныптарға арналған логикалық тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес. Оқушылар күнделікті, болашақ өмірде шапшаң ойлау, дұрыс шешім тауып, өздігінен әрекет жасауға үйренеді.

Логиканы дамыту жеке тұлғаның:

- таным үрдісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылығына;
- өздігінен ізденушілік әрекет жасауға ынтасына;
- оқу-танымдық қызметтегі негізгі түйінді анықтау білігіне;
- игерілген білімді тасымалдау білуіне;
- өз іс-әрекетін бақылауына қажет.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғары деңгейі танымдық міндеттерді өздігінен шешуге ұтымды жолдарды қолдана білуімен, жаңаны білуге деген қызығушылығының жоғары болуымен және өз іс-әрекетін бақылап, бағалай білумен сипатталады. Орта деңгейде оқушы танымдық іс-әрекет деңгейін өздігінен орындауды оқытушының көмегін қажет етуімен сипатталады, төменгі деңгейде оқушы тапсырманы қайталумен шектеліп, оқытушының көмегімен орындалады.

Оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады.

Оқыту процесі шығармашылықпен ұйымдастырылса, онда оқушылардың білім дәрежесі өздерінің және ойлану әдістерін іздеуі арқылы қалыптасады.

Қалалық ғылыми-әдістемелік кеңесінің шешімі бойынша құрыстырылған.

«Логика әлемі» факультативтік курс тәжірибесі мектеп ішінде бастауыш сынып мұғалімдеріне таратылсын деген шешім қабылдады. Аталған курс

мектепте 5 жылға жуық уақыт 1-2 сыныпта факультатив сабағы ретінде жүргізіліп келеді. Әр бастауыш сынып мұғалімі мен оқушыларға арналған «Логика әлемі» атты логикалық есептер жинағы берілген, аптасына бір рет, 1-2 сыныптарға «Логика әлемі» атты факультатив жүргізіліп келеді. Алдағы уақытта енді «Логика әлемі» атты жұмыс дәптерін құрастыру деген жоспар бар.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының білім беру стандартында білім берудің басты міндеті логикалық ойлауды дамыту болып табылатындығы атап айтылған. Ал бастауыш сыныпта оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі. Сондықтан басқа пәнге қарағанда математика ойлау, есте сақтауын қажет етеді, қызығушылығы оянып, ой-өрісі дамып, білімдері бекіп, алған білімдерін анықтайды. Мұғалімнің басшылығымен балалар түрлі есептер мен тапсырмалар орындай отыра логикалық тәсілдерін қолдануды үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қорғанова Б.Ә. Логикалық тапсырмалар арқылы балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. <https://45minut.biz/>

2. Байменова А.Г. «Кіші мектеп жасындағы оқушылардың ойлау қабілетін дамытуда логикалық есептерді қолданудың маңызы». Баяндама. 2014 ж. <http://collegu.ucoz.ru/load/4-1-0-6068>

3. Байдалиев Д.Д. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамыту мәселелері. Edunews. Kz. – 2020 ж. <https://edunews.kz/sciense/1535-bastauysh-synyp-oushylaryny-logikalyy-oylau-abletn-damytu-mseleler.html>

4. Логика әлемі. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау және есептеу дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар жинағы (1-2-сыныптар). «Логика әлемі» жинағын құрастырушылар Астана қаласы Білім басқармасының әдіскері: Ж.Т.Нүсіпжан. Шығармашылық топ мүшелері: З.Т.Калиева, Ә.М.Аубакирова, М.С.Ерикбаева, М.Е.Жомартова. – 2013 – 39 бет.

ӘОЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ФУНКЦИОНАЛДЫ БІЛІМ НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Медерова Рабига Дуйсеновна, Торбекова Асель Канатбековна,
А.Құрманов атындағы №17 мектеп-гимназиясының бастауыш сынып
мұғалімдері, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Қандай сауаттылық болмасын бала бойындағы алғашқы білім баспалдағы бастауыш сыныпта қалыптасатынына өз тәжірибемізде көз жеткіздік. Еліміз үшін маңызды болып табылатын аталған стратегиялық міндетті шешу жағдайында тұлғаның ең басты функциялық сапалары белсенділік, шығармашыл тұрғыда ойлауға және шешім қабылдай алуға, кәсіби жолын тандай алуға қабілеттілік, өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады. Бұл функционалдық дағдылар мектеп қабырғасында қалыптасады. Ал, мектептегі білім негізі – бастауышта қалыптасатынын естен шығармаған дұрыс. Бастауыш мектеп – оқушыны тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Сондықтан да ұстазға жүктелетін міндет өте ауыр деген сөз үлкен жауапкершілікті жүктейді. Бүгін де оқушыларға әлемдік деңгейде өркениетті негізде білім мен тәрбие беру, ұлттық құндылықтарды жас ұрпақ бойына сіңіру ғаламдық мәні бар мәселеге айналып отыр. Тіпті бүгінгі қоғамның талабы, адам тәрбиесіне мазмұнмен қарауды талап етеді. Яғни, мектеп оқушыларын жан-жақты дамыған тұлға етіп тәрбиелеу міндеті тұр. Тәрбиесіз толыққанды тұлға тәрбиелеу мүмкін емес. Сондықтан мұнда бала бейнесі, адам бейнесі маңызды. Біз көбіне оқушының шынайы бейнесін емес, өзіміз қалаған бейнені оқушы идеалын көреміз. Баланы субъекті ретінде емес, объекті етіп көріп келдік. Тек соңғы жылдары ғана оған субъект ретінде мән берілуде және оның өзегі болып табылатын басты қасиеттері мен сапаларды айқындауға ұмтылыстар жасалып келеді [1].

Ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықтың төмендегідей негізгі механизмдерін бөліп көрсетеді. Ұлттық жоспардың жоғарыда аталған мақсат, міндеттерін жүзеге асыруда төмендегідей тетіктері (механизмдері) нақтыланып, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін білім беру жүйесінде басшылыққа алынады. Олар:

- білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);
- оқыту нысандары мен әдістері;
- білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі;
- мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;
- мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі);
- барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы;
- ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі [2].

Оның алғашқысы – оқыту методологиясы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту. Яғни мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖБС) жаңартудан бастау алуға тиіс. Ол үшін мұғалім білім алушының бойына алған білімін практикалық жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек. Олар: басқарушылық (проблеманы шешу

қабілеті); ақпараттық (өз бетінше ақпараттар көздері арқылы үнемі білімін көтеріп отыруы, сол арқылы танымдық қабілетін ұштау); коммуникативтік (үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын (шет) ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау); әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүрген ортада іс-әрекет жасай алу қабілеті); тұлғалық (өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға қажетті білім, білік, дағдыларды игеру, болашақ өзі таңдаған кәсібін өзі анықтау, оның қиыншылығы мен күрделілігіне төзімді болу); азаматтық (қазақ халқының салт-дәстүрі, тарихы, мәдениеті, ділі, тілін терең меңгеріп, Қазақстанның өсіп-өркендеуі жолындағы азаматтық парызын түсінуі); технологиялық (әр азамат өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы). Білім алушы осы аталған негізгі құзыреттіліктермен қатар пәндік құзыреттіліктерді (әр пәннің мазмұны арқылы) меңгеруі тиіс.

Бұл тұрғыда да біз, алаш арыстарының бірі Ж.Аймауытовтың мына бір қағидасын басшылыққа алсақ, функционалдық сауаттылықтың төртінші механизмі жүзеге асқан болар еді. Ағартушы: «Балаға ең қымбат, ең жылы, жақын нәрсе – туған жері, туған жерінің құбылыстарын білу балаға өте қызық. Мұндай оқыту жүйесі жергілікті өмірге, табиғатқа терең мазмұн беріп, оларды баланың санасында жандандырып, оларға баланың махаббатын арттырады, бала әлеумет тұрмысына, төңіректегі әлемге терең көзбен қарап үйреніп, жолығатын қиын мәселелерді оңай шешетін болады, бұрынғыдай мектептен шыққан соң, бала үйренген білімін ұмытып қалмайды, қайта білгенімен өмір жүзінде пайдаланатын болады [3].

Мұғалім мен оқушылар мақсатына жетуге бағдарланған арнайы ұйымдастырылған басқарылатын және бақыланатын өзара әрекет. Сондықтан оның өзіндік ерекшеліктері, жүйесі болуы заңды. Біз мектептің кешенді тәрбие жүйесіне сүйене отырып, өз бағыт-бағдарымызды айқындап жүйелі, нақты тәрбие жоспарын қарастырамыз.

Бұл жұмыс ең алдымен тәрбие жоспарын жасаудан басталады. Алдымен мұғалім құзіреттіліктерін саралай келе, оқушылармен субъектілік қатынас жүйесі жасалды.

Осыдан кейін осы жүйені іске асыру үшін жеке тұлға ретінде оқушылардың тәрбиелену мүмкіншіліктерінің жүйесі құрылды.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігін ескере отырып, сынып диагностикасы жүргізілді. Әр оқушының жағдайын зерттеп, ата-аналармен әңгіме, сауалнамалар жүргізе отырып, мектеп психологімен бірлесе қабылдауы, қиялы, зейіні, мінезі зерттелді. Сынып ұжымын қалыптастыру, қарым-қатынас орнату – күрделі және жауапты процесс. Бұл тұрғыда ең бастысы адамгершілік тәрбие жұмысын дұрыс жолға қою. Адамгершілік адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті, қарым-қатынасы, көзқарасы арқылы анықталады, әдептілік, мейірімділік, инабаттылық, қарапайымдылық сияқты адамгершілік құндылықтар шынайы болады, ол адамға тәуелді емес, солай болса да субъекті қатынас қалыптастырады. Адамгершілік – әлеуметтіліктің биік шыңы, адам ұрпағының негізін қалаушы [4].

Сабақта, сынып сағаттарында қолданылған стратегиялар оқушыларға өздерінің, бір-бірінің ой-пікірлеріне сын көзімен қарай отырып, жаңа, тың идеялар туындауына жол ашты. Сонымен бірге ерекше белсенділік пен шығармашылық шабыттың шарықтауы нәтижесінде олар еркіндік әлемінде еркін шарлағандай болды. Ал, қазіргі қоғамда ақыл-ойы ұшқыр, шығармашылық жағынан қабілетті, іскер және білімді адам керектігі — әр ұстаздан талап етіледі.

Белгілі педагог Ш.А.Амонашвили мұғалімнің оқушымен қарым-қатынасын зерттей келе, оны мағыналы басты шарттары мыналар деп санайды. Оқытудағы, тәрбиелеудегі жұмыстарды оқушылардың қызығуы тұрғысынан басқару, әрбір оқушының мүмкіндіктері мен болашағына үнемі сеніп отыру, оқушылардың ар-намысын құрметтеп отыру. Оқушы мен мұғалім арасындағы субъективті қарым-қатынас қалыптастыруда, ұстаздық әдеп, мәдениетіміз жоғары, өмірге жас ұрпақ тәрбиелеп шығаратын, жандүниесі бай, дүниетанымымыз кең болу керек [5].

Жалпы білім беретін мектептегі және мектептен тыс ұйымдардағы әртүрлі бағыттағы үйірмелер, секциялар желісін кеңейту есебінен балаларды қосымша білім берумен қамту ұлғайтылады. Басты назар ғылыми-зерттеу жобаларына, техникалық шығармашылыққа, өнертапқыштыққа, модельдеуге, нанотехнологияларға, робот техникасына, легожобалауға және т.б. аударылады [6].

Тұлғаның бейімділігін, қажеттілігін қанағаттандыруды, қызығушылығын, қабілетінің дамуын ескере отырып, білім беру ресурстарына (функционалдық сауаттылығына) қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін қосымша білім беру ұйымдары мен жалпы білім беретін мектептердің қызметін біріктіру қамтамасыз етіледі. Жалпы біріктіру тұлғаның кәсіптік тұрғыда өзін-өзі анықтауына және оқушыда шығармашылық және инновациялық қызметке деген қажеттілікті қалыптастыруға ықпал ететін болады.

Осындай білім мен тәрбиені жас ұрпақ бойына сіңіруде отбасының да рөлі зор. Отбасы балаға жастайынан адами құндылықтарын танытып, саналы және өнімді өмір сүруге бағдар беруге міндетті. PISA-2009 зерттеуі функционалдық сауаттылық деңгейіне ата-аналардың балаларды оқыту мен дамыту процесіне қатысуы оң әсер ететіндігін көрсетті. Сондықтан да ата-аналардың баланы жақсы тануына, оны түрлі жағдайда көре алуына, үлкендерге баланың жеке ерекшелігін танытуға, олардың қабілеттерін дамытуға, өмірлік құнды бағдарын қалыптастыруға, жағымсыз мінез-құлықтарынан арылтуға көмек беруге мүмкіндік беретін функционалдық сауаттылығын арттыру әдіснамасы әзірленеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші басылым.
2. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.

3. Бастауыш мектеп №6, 2004.
4. Мектептегі психология №5, 2008.
5. Амонашвили Ш.А. Өмір мектебі, 1961.
6. Білім беру мекемесіндегі мұғалім қызметінің ұйымдастырылу бағыттары. (Әдістемелік нұсқау) Валиева М.-Алматы: ОПҚБАЙ, 2012 ж.

ӘӨЖ 377.131.14:811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТИІМДІЛІГІ

Иса Сымбат Талғатқызы

6B01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасын 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші: Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және
психология магистрі

Қазіргі таңда оқу үрдісінде оқушыларды қарқынды, белсенді әрекетке қалай жігерлендіруге болады? - деген сұраққа жауап ретінде оқытудың ұйымдастыру формасының бірі «топтық жұмыс» түрін айта аламыз.

Қазақ тілі пәнін оқытуда қолданылатын оқыту әдістерінің бірі-оқушылардың оқу әрекетін топтық формада ұйымдастыру болып табылады. Топтық технологияны пайдалану жаңа педагогикалық технологиялардың әртүрлі бағыттарының ішіндегі ең қолайлы әдістердің бірі болып табылады [1].

Алдымен, топтық жұмыс сабақ барысында қолдануға тиімді әрі оқу үрдісіне оңай болып келеді. Сонымен қатар, топтық жұмыс барлық оқушылардың тақырыпты сәтті игеруін ғана емес, сонымен қатар оқушылардың адамгершілік, зияткерлік дамуын, бір-біріне деген ізгі-ниетін, тәуелсіздігін, қарым-қатынас дағдыларын, басқаларға көмектесуге деген ұмтылысын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, топтық жұмыс барысында оқушылардың есте сақтау қабілеті мен ақпаратты өңдеу, қорытындылау, қайталау сияқты механикалық процесстер жүріп отырады.

Топтық жұмыс үш негізгі міндетті шешеді:

1) тікелей оқу жағдайымен байланысты нақты танымдық: яғни, берілген тақырыпқа сай білімді жеңіл әрі тез қабылдау.

2) коммуникативтік-дамытушылық барысында топ ішінде негізгі қарым-қатынас дағдылары қалыптасады: тілдік қарым-қатынас дамиды.

3) әлеуметтік-бағдарлық, бұл жеке адамның қоғамдастыққа қажетті азаматтық қасиеттерді тәрбиелейтін сипаты: бір-бірін силау, тыңдай білу, көмек қолын созу секілді қасиеттерге тәрбиелейді.

Топтық жұмысты жүргізудің артықшылықтары:

- оқушылар арасында тиімді қарым-қатынас, тыңдай білу, басқаның көзқарасына сыйлау, жанжалдарды шеше білу, ортақ мақсатқа жету үшін бірлесіп жұмыс істей білу сияқты дағдыларды қалыптастыру;

- өзін-өзі бағалауды тәрбиелеу;
- сыныптағы достықты нығайту, мектепке деген көзқарасты өзгерту;
- оқу қызметінде жарыстың болмауы;
- білім алушылардың өзара көмек құндылығына көз жеткізуі;
- менен сұрап қалады деген қорқыныш болмайды, топ болып жауап береді;
- өзгелерге ойын жеткізу үшін өз шешімін дәлелдеп үйренеді;
- топтық жұмыста бос отыратын оқушы болмайды [2].

Топтық жұмысты ұйымдастырудың кемшілігі :

- топ мүшелерінің көп болуы;
- енжар балалардың көптің көлеңесінде қалып қоюы;
- бір топтың шуылының екінші топқа әсері;
- берілген уақыт ішінде тапсырманы орындап үлгермеуі, асығыстық;
- бір топ жұмысты қорғап жатса, басқа топ мүшелері өз жұмыстарын аяқтап жатумен шұғылдануы;
- білім деңгейі шамалас оқушылар тобы бір топқа;
- сыныпта жақсы оқитын оқушылардың нашар үлгеретін оқушылардан жоғары тұруы;

Педагог ғалымдардың зерттеулері бойынша топпен жұмыс жүргізудің екі түрі практикада зерттелді. Олар:

1. Бірыңғай топтық жұмыс – барлық топ бірдей тапсырма орындайды.

2. Сараланған топтық жұмыс – әр топ әр түрлі тапсырмалар орындайды.

Эстондық ғалым Х.И. Лийметс ұсынған топтық жұмыстың мынандай принциптеріне сүйенген жөн:

- оқушылар 3 немесе 6 адамнан топ болуы керек.
- әр топ бірыңғай тапсырмаларды немесе сараланған тапсырмаларды алып жұмыс жасайды.
- топ ішінде «көшбасшы», «спикер», «сарапшы», «уақыт бақылаушы» жұмыстарын бөліп алады.
- берілген тапсырмаларды жасау арқылы бір топтағы оқушылар өзара пікір алмасады, бір-бірін бағалайды [2].

Қазақ тілі сабағында топтық жұмыс арқылы бірлесе әрекеттенген тиімді. Мұнда біреудің жұмыстан тыс қалуы екіталай: барлығы да қызу әрекетте болады, барлығы да жұмыстың қорытынды нәтижесіне өз үлесін қосады. Тіпті үлгерімі төмен оқушылар да өз үлгерімін жақсартуға тырысады. Қиын тақырыптарды оқушыларды топқа бөлу арқылы өткізу олардың бір-біріне түсіндіруі, қайталап отыруы арқылы оңай тақырыпқа айналады. Топтық жұмыс барысында оқушылар өздерін еркін ұстап, өз ойларын анық жеткізе алады.

Қазақ тілі сабағында оқушылардың тақырыпты түсінуіне қол жеткізу үшін сұрақтың екі түрін: төмен дәрежелі және жоғары дәрежелі сұрақтарды қоя білу керек. Б.Блум таксономиясы бойынша білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау кезеңдерімен тапсырмалар ұсынып отыру тиімді.

Топтық жұмыс элементтерін оқу жылының алғашқы күндерінен бастап енгізе бастау керек. Мектепте өткен бірнеше аптадан соң оқушылардың көпшілігі ұялшақтығы мен абыржуын жеңе алады. Балалар бір партада отырған соң қасындағы парталас көршілерінің мінез-құлқын жайменен бақылай бастайды. Сөзі жарасқан немесе мақсаттары сәйкес келетін сыныптастарымен араласа бастайды. Алғашқы кезеңдерде балалардың бір бөлігінде оларға тән емес белгілер көріне бастайды (бірінде шектен тыс тұйықтық, екіншілерінде әдепсіздік, үшіншілерінде еріншектік т.б.). Бірақ балалармен өзара қарым-қатынасты орнату кезінде әр оқушының шын мәнінде өзінің дара ерекшеліктері көрінеді.

Топтық жұмыс танымдық белсенділігін арттыруға және өзара бақылау бір-біріне көмек қалыптастыруға ықпал етеді. Мысалы, 2-сыныпта «У дыбысының дауысты және дауыссыз болып айтылуы» тақырыбын өткенде: сол жақта отырған оқушылар «у» дыбысының дауысты, ал оң жақта отырған оқушылар дауыссыз тұрған сөздерді табуы керек [3].

Топтық жұмыс барысында элементтері қызықты болатындай тапсырмаларды таңдауға тырысамыз. Мысалы: «Балалар, Айшаға көмек керек. Ол бір қолында тек «и» дыбысынан жасалған сөздерді, ал екінші қолында «й» дыбысынан жасалған сөздерді ұстап әкеле жатып құлап, барлық сөздерді шашып алды. Айшаға көмектесуіміз керек». Сөздер ауызша оқылады: ай, киім, қайыс, мейіз, қиын, жиын, мойын, ит, әшекей, би.

Біз балаларға топпен жұмыс істеуді ұсынамыз. Біреуі «и» дыбысымен жасалған сөздері, екіншісі «й» дыбысымен жасалған сөздері табады, ал үшіншісі сөздерді бөліп, дәптерге жазып отырады. Осылайша бірлескен жұмыстың арқасында тапсырманы орындау оңайға түседі.

Қазақ тілі сабақтарында топтық жұмыстарды пайдалану сабақты қызықты, әрі түсінікті өткізуге көмектеседі. Топтық жұмыстың арқасында жаңа тақырыпты түсіну қиындық тудырмайды.

Топтық жұмысты ұйымдастырсақ:

- ең алдымен тақырыпты хабарлап, түсінік береміз. Мысалы, 3-сынып, «Тура және ауыспалы сөздер»;

- оқушыларды түрлі-түсті карточкалар арқылы топқа бөліп, топтың атын, топ басшысын өзара сайлайды;

- «Миға шабуыл» әдісі арқылы балалардың тақырып жайлы ойларын анықтаймыз;

- «Сөздер шеруі». Тақырып бойынша тура және ауыспалы шамамен 10-12 сөз ватман парағына әртүрлі түспен және әртүрлі тәсілмен жазылады. Оқушылар әр қайсысы жеке сөздерді оқып, есте сақтауға тырысады. Тақтадағы ватман алынады. Оқушылар топтасып парақ бетіне әр сөздің ауыспалы және тура мағынасын бөліп жазады, топтар бір-бірін тексереді,

түзетеді, толықтырады. Топқа қайтып береді, топ мүшелері түпнұсқамен салыстырады.

- Әр топқа сөз қималары таратылады, сөз тіркесін құрау тапсырылады. Уақыт аяқталған соң ортадан топ мүшесі тұрып құрастырған сөз тіркестерін оқиды. Басқа топтар мұқият тыңдап, қатесі болса түзейді.

- Әр топқа мәтін жазылған карточкалар таратылады. Оқушылар тура және ауыспалы мағынадағы сөздерді тауып, қорғау керек.

- Соңында, «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы сабақты қорытындылап, мұғалім озық болған топты жариялайды.

Топтық жұмыстың әдеттегі оқу түрінен артықшылығын анықтау үшін сыныпта «жаппай бақылау» ұйымдастырылды:

Жаппай бақылаудың атауы	«Топтық жұмыс және әдеттегі оқыту түрінен артықшылығы»	
Тақырыптың өзектілігі	Топтық жұмысты ұйымдастырудың қолайлылығы;	
Зерттеу объектісі	Сабақ үстіндегі оқушылардың таным іс-әрекеті, зейіні, білімі, қарым-қатынасы;	
Зерттеу пәні	Оқушылардың тиімді білім алуы;	
Бақылаудың мақсаты	Топтық жұмыстың оқушыларға тиімділігін анықтау;	
Міндеттері	<ul style="list-style-type: none"> - Оқыту процесіне топтық жұмысты белсенді енгізу; - Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мақсатында топтық жұмысты қолданудың орындылығы туралы жүргізілген зерттеулер бойынша қорытынды жасау; 	
Гипотеза	Топтық технологияны пайдалану жаңа педагогикалық технологиялардың әртүрлі бағыттарының ішіндегі ең қолайлы әдістердің бірі;	
Кезеңдері	<ul style="list-style-type: none"> - Алдымен әдеттегі сабақта, сосын топтық жұмыстағы оқушылардың іс-әрекетін бақылау; - Нәтижелерді талдау; 	
	Әдеттегі сабақта (топтық жұмыссыз) оқушылардың іс-әрекеті:	Топтық жұмыстағы оқушылардың іс-әрекеті:
	<ul style="list-style-type: none"> - оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі төмен; - тек үлгерімі жоғары оқушылар белсенділік көрсетті; 	<ul style="list-style-type: none"> - сабаққа белсене қатысты; - топтық жұмыста қолы бос оқушы болған жоқ;

	- әр бала жеке жұмыс жасағандықтан, тапсырманы орындауға уақыт жетіспеушілігі туындады; - сабаққа дайын емес немесе үлгермеген оқушының жүзінен сенімсіздіктің байқалуы;	- әр оқушы өз көзқарасын ортаға салудың арқасында, тапсырманы орындау қиындық туғызбады; - ортада тиімді қарым-қатынас орнап, бір мақсатқа жету үшін, бірлесіп жұмыс жасай алды; - бір-бірін тыңдай білу, көмек қолын созу секілді құндылықтарды байқадым;
Бақылау нәтижелері	- Топтық жұмысты ұйымдастыруда оқушылар арасында тиімді қарым-қатынас қалыптасты; - сыныптағы үлгерімі төмен оқушылар сабаққа белсене қатысты; - Оқушылардың шығармашылық белсенділігі артып, ақпаратты тез қабылдап, талдай білді;	
Қорытынды	Гипотеза расталды, топтық жұмыстар оқу процесін жандандыру және қарқындатудың негізгі құралы.	

Қорытындылай келе, оқушыларды кіші мектеп жасынан бастап, топтық жұмыс арқылы оқытқанда оқушылардың білімге талпынысы артады, әр оқушы өзін жеке, керекті тұлға ретінде сезінеді және өз үлесін қосуға талпынатынды. Топтағы бір-біріне көмегі, қолдауы, бірлескен жұмыстары өз нәтижесін тез береді. Бір рет айтылғанға қарағанда бірнеше адамның айтқаны есінде бала есінде тез жатталады. Топтық технология оқушының белсенділігін арттыруда бірден-бір көмекші құрал. Сонымен қатар оқушылардың қазақ тілі пәнінен білім сапасының артуына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, таңдау курстарының және факультативтердің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 266 бұйрығы.

2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

3. Жұмабаева Ә.Е. т.б. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. 2 бөлімді/Ә.Е.Жұмабаева, Г.И.Уайсова, Г.Т.Сәдуақас. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 бет.

ӘӨЖ 373.3 А 13

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ СӨЗ БАЙЛЫҒЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУДЕГІ ОРНЫ

Абденгина Алмагүл Жоломанқызы

6B01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бұл мақалада бастауыш сынып балаларына арналған байланыстырып сөйлеу, оқушылардың қай тұста меңгерулеріне байланысты мәселе туу мүмкіндігі ескеріліп, оны шешу жолдары, түрлері мен ұғымдары жөнінде пікірлерге шолу жасаған. Сонымен қатар, балаларға байланыстырып сөйлеуге қатысты тапсырмалар мен ұсыныстар көрсетілді. Осы әдістерді пайдалана отырып, білім алушылардың сөздік қорларын ғана емес, ойлау қабілеттерін арттыратыны қаралды. Бастауыш сынып мұғалімдеріне тәжірибе жүзінде қолдануға керекті әдіс-тәсілдер мен мәліметтер анықталды. Жылдар бойы бізге жеткен еңбектер мен пайымдаулар сақталуымен келесі ұрпаққа берілуіне әсер ететін жүйе ретінде көрсетілген.

Баланы ойлау мен сөйлеуге үйрету негізі бастауыш сыныптарда қалыптасады. Сөйлеу арқылы адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Ал сөйлеу барысында ойды жүйелі жеткізе білудің мәні зор. Сол себепті бастауыш сыныптан бастап оқушылардың тілін дамытуға, байланыстырып сөйлеуін жетілдіруге баса мән аударылады. Алғаш мектеп табалдырығын аттаған балаларды бірден байланыстырып сөйлету мүмкін емес, баланы ең алдымен дыбыс, сөз, сөйлем сияқты қарапайымнан күрделі бағытқа қарай бағыттаған жөн.

Бастауыш сынып оқушылары сөзді айтқанымен мағынасын дұрыс түсіне алмай жатады. Бұл баланың білім алуда едәуір қиыншылықтарды тудырып, берілген білімді ұзақ уақытта түсінуімен байланысты болып табылады. Оқушылар осындай мәселеге тап болған кезде оқуға деген ынталары қашып, білім алуға деген құлшыныстары төмендеуі мүмкін.

Ең күрделі анықтамаларда «байланыстырып сөйлеу» аспектілерінің ерекшеліктеріне сүйене отырып, белгілі бір мағыналарды білдіреді, осы тұста С. Рахметованың айтуынша «Байланыстырып сөйлеу дегеніміз - логика мен грамматиканың заңы бойынша құрылған, белгілі бір тақырыпта аяқталған ойды білдіретін және өзара байланысты азды-көпті бөліктерден тұратын тұтастық» [1, 181].

Академик В.В. Виноградов сөзге мынадай анықтама береді:

Сөз дегеніміз - фонема болатын дыбыстардың белгілі бір жүйеде дыбысталуы мен мағыналық бірлікте болуы [2, 37].

Ағартушы А. Байтұрсынов 3-ші «Тіл танытқыш» кітабында:

Сөйлем дегеніміз - сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кімде болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне-бірінің қырын келтіріп, қиындастырады. Қыры келетін сөздер тұрған күйінде алса да қиындаса қалады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз [1, 179].

Сөз байлығы – оралымды тілге қойылар талаптың бірі. Айтушының сөзі тыңдарман қауымға тартымды болуы үшін сөз байлығы жақсы, сөздік қоры мол болуы тиіс. Адамдар сөйлегенде бос қайталауларға бой алдырып, сөз жұтандығын танытады, тілдің коммуникациялық сапасын күрт төмендетіп жібереді. Әрбір айтылған сөздің салмақты болғаны жөн. Құр бос ауаға айтылған сөздің еш қадірі жоқ. Ол айтушының сөз байлығының төмендігін көрсетеді. Әдемі сөйлеуді, дұрыс сөйлеуді тіл мәдениетін үйрену арқылы жетілдіруге болады. Сөздік қорын молайту үшін кітапты көбірек оқу керек, аса көрнекті қаламгерлерден, тіл нақышы келісті сөз зергерлерінен үйрену керек [3].

Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында көрсетілгендей: «Тіл және әдебиет» білім беру саласындағы пәндердің мазмұнында Қазақстанның ұлт мәдениеттерінің бірлігі мен әртүрлілігі, ұлттық сана-сезімнің негізі ретінде мемлекеттік тіл туралы түсініктерін қалыптастыруға, сөйлеу әрекетінің төрт түрі бойынша дағдыларды дамытуға бағытталған коммуникативтік тәсілді қолдану көзделеді. Тілдік пәндердің мазмұны ойын және танымдық іс-әрекеттер арқылы білім алушылардың бойында тілдерді үйренуге деген қызығушылығы мен оң қатынасын дамытуға, сондай-ақ ақпарат алмасу, тілдік материал ретінде мәтінмен жұмыс істей білу, фразалар мен сөз орамдарының мәнін түсіну және оларды нақты жағдайлар кезінде қолдану үшін бастапқы коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған [4].

Ағартушы А. Байтұрсынов бірінші жылдық «Тіл құралда» қазақ сөзінің түбірі өзгертілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді; екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқы тысқары, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады. «Құлақ» деген сөзге «дың» деген жалғау қоссақ «құлақдың» болады. Тұлғасы өзгерілді мағынасы өзгерілген жоқ, «Құлақдың»

дегенде бастың мүшесінің атын көрсетеді. Егерде «құлақ» деген сөзге «шын» деген жалғау қоссақ «құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгертіледі. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді; «құлақшын». Болған соң басқа киетін кімнің атын көрсетіп тұр. Міне сондықтан «дың» тысқарғы, «шын» ішкергі жалғау болады. Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден сөз тудырызып, көбейтіп, тілді байыту үшін қажет деп санайды [5, 17].

Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде байланыстырып сөйлеуді қарастыра отырып, мұғалімдерге ұсыныстар жазған. Мысалы, М.Жұмабаев «Ана тілі бастауыш мектепте» деген еңбегінде «оқушыны байланыстырып сөйлеуге дағдыландыратын жаттығулар жүйесін әр оқу жылына сәйкестендіріп, 1-2 сыныпта көргені бойынша өзінің алған әсерін айту, 3-4 сыныпта болған оқиға жайлы немесе белгілі бір тақырып бойынша әңгіме құрастыруға үйрету керек» - деп бағыт берген.

М.Жұмабаев баланың ауызша байланыстырып сөйлеуін жетілдірудің мынадай әдіс-тәсілдерін ұсынады:

- а) сахналау;
- ә) сурет бойынша әңгіме;
- б) әңгіменің бір бөлімін алып тастап айта білу;
- в) даяр әңгімені өз жанынан толтыра білу;
- г) хат жаза білу;
- ғ) бір белгілі әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айта білу

т.б. [1, 180]. 1

М. Жұмабаевтың берген ұсынысын мұғалім сабақ уақытында қолдана алады. Мысалы, 4-сынып қазақ тілі 1-бөлімін алсақ:

Ердос

Ердостың атасы – шолпан. Бірде атасының қызуы көтеріліп, жатып қалды. Адамның қызуы көтерілген кезде дәрігер шақыру керек. Шашқан шөпті лезде тауысқан қойлар маңырай бастады. Атасының тынышы кетті.

Ауырғанына қарамай, киініп сыртқа шықты. Қорада мал да, ерттеулі ат та жоқ. Ол өсіп тұрған гүлді үзіп алды. Қарт алысқа көз салды. Малды өріске айдап бара жатқан немересін көрді. Ол Ердос еді [6, 11].

Тапсырма:

1. Әңгімені қалай өзгертер едің?
2. Соңын қалай аяқтар едің?
3. Елдостың орнында болсаң не істер едің?

Дескриптор

Білім алушы

- Әңгіме құрастырып айтады;
- Сұрақтарға жауап бере отырып, ойланып айтады;
- Сөйлемдерді толық байланыстыра сөйлейді.

Бастауыш сынып оқушылары әдебиеттік оқу сабақтарында жазбаша жұмыстарды орындау және сөздерді байланыстырып сөйлеуге үйрену арқылы

тілдің мағыналық, құрылымдық ерекшелігін тануда, көркемдік бейнелілігін ұғынуға, сөздік қорының кеңеюіне мүмкіндік алады. Жазбаша байланыстырып сөйлеу әрекетінде оқушы сөйлемнің мәніне, мағынасына көңіл аудара отырып, ойлау әрекеті мен пайымдауы арқылы санасынан өткізеді де, өз ойын байланыстырып, жүйелі жазудың нәтижесінде жазбаша тілдік қатынасын жүзеге асырады. Баланың мектепке келгенге дейінгі өзі игерген ауызша сөйлеуімен салыстырғанда, тілдік қатынастың күрделі түрі жазбаша сөйлеуге үйрету белгілі бір жасанды дағды негізінде қалыптасады [7, 112].

Ғ.Бегалиев «Бастауыш мектепте қазақ тілі методикасының мәселелері» деген еңбегінде жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретуді қалай ұйымдастыру керек деген сұрақ қоя отырып, «бұл жөнінде қойылатын бірінші мақсат бір оқиға, құбылыс, я зат туралы өз ойын айтып (яки жазып) білдіруге дағдыландыру керек» деп жазады.

Сонымен бірге оқушыларды жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің мынадай түрлерін ұсынды:

- Тақырыбы белгіленіп, басы басталған шығарманы аяқтау;
- Аяғы ғана айтылған шығарманы толықтырып жазу;
- Сурет бойынша шығарма жазу;
- Табиғат құбылыстарын байқау нәтижесінде шығарма;
- Жазу қателерін оқушылардың өздеріне түзеттіру;

- Көрген-білгені туралы шығарма [1, 180].

Ғ.Бегалиевтің ұсынған түрлерінің біріне мысал келтірсек, 4-сыныптың 1-бөлімінен:

Қант пен Тас

Кішкентай Болаттың қолындағы бір шақпақ Қант байқаусызда жерге түсіп кетті де, домалап барып, сонадай жерде жатқан Тасқа соғылды.

- Шекең ауырды ма?-деді Тас масаттанып. - Өзің келіп соғылдың ғой.
- Ауырған жоқ,- деді Қант ақырын ғана. - Мен байқаусызда саған соқтығып қалдым. Соған да мақтанасың ба?!

- Мақтанбағанда ше! Бұдан бұлай байқап жүр. Менің дегенімнің шойындай қатты екенін біліп қой.

- Оның несін айтасың ? - дейді Қант. - Әркімде бір қасиет бар. Сен қатты болсаң, мен тәттімін.

- Ендеше, білсең, айта қойшы, - дейді Тас, - қатты жақсы ма, тәтті жақсы ма?!

Бұл екеуінің сөзін тыңдап тұрған Болаттың атасы күліп жіберді де:

- Негізінен тәтті жақсы. Бірақ реті келгенде қаттының да қажеті бар,- деді [6, 46].

Тапсырма:

Мәтіннің соңын дәптерге өз ойыңмен аяқтап жаз.

1. Қатты жақсы ма, тәтті жақсы ма?
2. болаттың атасының орнында болсаң не айтар едің?
3. Әңгіменің соңына ойыңды жаз?

Дискриптор

Білім алушы

- Сұрақтарға жауап бере отырып, әңгіменің соңын дәптерлеріне жазады;

- Мәтінмен танысады;

- Жазбаша байланыстырып сөйлеулерін байыта түседі.

Ахмет Байтұрсынов - бастауыш мектепте оқыту мен қазақша сауат ашу мәселесін көтерген ірі ғалым. Әдістеме (Қызылорда, 1928 ж.), «Қай әдіс жақсы» (Мақала, «Жаңа мектеп», 1927ж., №11-12), және т.б. құнды еңбектер жазды.

А.Байтұрсынов «Тіл жұмсар» еңбегін «сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын кітап» деп түсіндірген. Ғалымның айтуынша, «бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен тәжірибелі білімнің ұзақ жолды қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек кезінде білімін кешікпей алып отыру үшін балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзетіп отыру», - деп ой қорытындылауы балаға білімді практикалық жолмен берудің тиімділігін, балаға дара тұлға ретінде бағалап, оның қабілетімен, білім деңгейімен санасу қажеттілігін, яғни ізгілендіру принциптерінің мәнін көрсетеді. Соңғы жылдары педагогика парадигма ретінде айтылып жүрген оқыту үрдісіндегі субъект-субъект қатынасының бастау көзінің ұлы ғалымның осы пікірімен ұштасып жатқандығын атап айту дұрыс. Бүгінгі қоғамдағы, оның ішіндегі білім беру жүйесіндегі демократиялық тенденцияның өріс алуында ғалымның бұл тұжырымы берік орнығуы орынды [8, 22].

Әдіскер ғалым Т.М.Әбдікәрімованың «Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі» деген еңбегі. Еңбекте мәтін құраудың теориясы мен әдістемелік негіздері сөз болады. Мәтінді талдау арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеттерін арттырып өз бетінше жұмыс істеудің әдістемелік жолдары көрсетілген.

Осы еңбегінде ғалым мәтіннің коммуникативті белгілері мыналар деп көрсетті:

- коммуникативтік қызмет белгілері;

- жағдаят жайының белгісі;

- тақырыптық белгісі.

Сонымен қатар оқу мәтіндерін іріктеу кезінде оқулықтың мәтіндемесі ретінде мына негізгі факторларды ескеру қажеттігін айтады:

- қоршаған ортаның шынайы жағдайы;

- коммуникативтік тақырып;

- жанрлық-стилистикалық фактор.

Мәтіннің коммуникативті белгілері, оларды іріктеудің негізгі факторлары мәтіннің түрін саралауға, типологиясын құруға көмектеседі.

Одан әрі автор бастауыш мектепте мәтін арқылы ауызша тіл дамытудың мынадай жолдарын көрсетеді:

- оқылым арқылы оқушы тілін дамыту;
- мәтіннің оқушы сөздік қорын байытуы;
- айтылым және тыңдалым әрекеті арқылы тіл дамыту;
- мәтіндердегі көркем сөздер мен көркем ой үзінділері арқылы байланыстырып сөйлеуге үйрету;
- суретпен жұмыс жүргізу арқылы шығармашылықты дамыту.

Ә.Жұмабаеваның «Тіл дамыту әдістемесі» атты еңбегінде сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының ғылыми теориялық негіздеріне талдау жасалып, осы кезеңдегі тіл дамыту әдістемесі баяндалған.

Автор осы еңбегінде сауат ашу кезеңінде өтілетін әрбір дыбыс пен әріпке қатысты тіл дамытуға арналған тапсырмаларды ұтымды таңдап алған. Мысалы, «А дыбысы мен әріпі» тақырыбындағы «Алма» суретіне:

Бақта өсті көп алма,
Көк қой әлі,
Көп алма. (Ө.Ақыпбеков)

Тапсырма:

1) Алма сөздерінің мағынасын түсіндір. (алма-жеміс, алма-қимылдық атау.)

«Аю» суретіне:

Жұмбақ
Тәтті іздеп жортады,
Аң бар балды қалаған.
Үп-үлкен боп қорқады,
Кіп-кішкене арадан. (С.Оспанов)

Тапсырма:

1) Жұмбақтың шешуін тап (аю).
2) Мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздерді тап (үп-үлкен - кіп-кішкене)

3) «Жортады» сөзіне мағынасы жақын сөздерді ата (кезеді, жүреді).

4) «Қалаған» сөзін қандай сөзбен ауыстыруға болады? (ұнатқан).

5) Аузы жоқ, тісі бар,
Тындырар ісі бар. (Ара)

Жұмбақ шешуіндегі «ара» мен жоғардыдағы «араны» салыстыр [1, 52-53].

Жоғарыда келтірілген жұмыс түрлері шәкірттердің сөздік қорларын байытып, ойлауын және байланыстырып сөйлеулерін жетілдіретіні сөзсіз.

Р.Сыздықованың түйген ойларының қай-қайсысы болсын тіл үйренушіге де, оқытушыға да пайдалы: «Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында, лексикада, грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стилдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолдану түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды». Сөйлесімге деген қажеттілік оқытушы тарапынан да, оқушы тарапынан да бірдей болу

қажет. Және қатып қалған қалыпты емес, мүмкіндігінше тілдік қарым-қатынасқа итермелейтін еркін болғаны абзал деп өз пікірін айтып мұғалімдерге үлгі келтіріп атап өткен. Оқытушы оқушыны сөзге тарту үшін сөйлесуге түрліше қадам жасайды. Ол:

- Кеше үйде боласың ба? - десе оқушы:

- Жоқ, болмаймын, - деп, диалогты бірден үзе салуы мүмкін.

Ал егер:

- Кешке не істейсің? Мен сенің кешке уақытыңның қалай болатынын білгім келеді, - десеңіз, ол:

- Мен кешке футболға барамын. «Уақытыңыз болса, бірге барайық» немесе «Маған айтар тапсырмаңыз бар ма?» т.б. деуі мүмкін. Осындайдан бастап өз-өзінен туындап жатқан сөйлесудің үлгілері пайда болады [9, 39-40].

Байланыстырып сөйлеуге үйретудің сыртқы жағдайларымен қатар, ауызша тілдесудің ішкі жағдайларға қатысты қажеттілігі де маңызды рөл атқарады. Мұғалім оқыту барысында олардың барлығын ескеріп отыруы маңызды.

Сонымен, бастауыш сыныпта байланыстырып сөйлеу - балалардың тек сөйлеуі ғана емес, сонымен қоса жазбаша байланыстырып сөйлеулеріне де тікелей қатысты. Бұл жұмыс түрлерін мұғалім тиімді әрі оқушылардың қызығушылықтары мен шамаларына лайықтап берген маңызды. Ғалымдардың зерттеліп жазған еңбектерінің байланыстырып сөйлеуге берген ұсынымдарын қолдана отырып, оқыту барысында тәжірибе жүргізген тиімді екені анық. Бастауыш сыныптағы оқушылар оқуға, жазуға, сөздердің мағыналарын түсінуге, қызықты тапсырма орындауға үйрене отырып, сөз байлықтарының негізі қалыптасады деп айтуға болады. Бұл жұмыс түрлері тек сөздік қорларын ғана байытып қоймай, ойлау қабілеттеріне тікелей әсер етеді. Байланыстырып сөйлеу баланың ойлауын жүйелі түрде жеткізе білуімен тікелей байланысты деп ойлаймын. Осыған байланысты тіл дамытуға, байланыстырып сөйлеуге жетілдіру мәселесі қай кезеңде болмасын өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаева Ә.Е, Уайсова Г.И Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. - Қарағанды, «Medet Group» ЖШС, 2019, 234 бет.

2. А.Е.Жұмабаева. Сауат ашу кезеңіндегі тіл дамыту мен әдістемесі. Монография. - Қарағанды, «Medet Group» ЖШС, 2019 - 116 бет.

3. Уәли Н., Қыдырбаев. Қазақ тілі: Сөз мәдениеті. - Алматы:"Мектеп" баспасы, 2006.

4. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 1 қарашада № 17669 болып тіркелді.

5. А.Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы, - Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2017 - 752 бет.

6. Жұмабаева Ә.Е. т.б. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық. 2 бөлімді/ Ә.Е.Жұмабаева, Г.И.Уайсова, Г.Т.Сәдуақас,- Алматы: Атамұра, 2019 - 144 бет.

7. «Қазіргі қазақ тілі және оқыту әдістемесі» / Б.М.Жамекова, К.С.Мусина, А.А.Жолдасова, Н.К.Бекишева / - Астана: «Кәсіпқор Холдингі» комерциялық емес акционерлік қоғамы, 2018ж.

8. Ізғұттынова Р.О. Мектептің бастауыш сатысында қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту әдістемесі./ Оқу құралы / Алматы: 168 бет.

9. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы.- Алматы: Print-S, 2005 - 170 б.

ӘОЖ 373.3 С 16

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЖЫЛДАМДЫҒЫН АРТТЫРУ

Салимова Айдана Куанышевна

БВ01301 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Астана халықаралық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін оқу орындарындағы бастауыш сынып оқушылары үшін білімдік процестің дамымалы мүмкіндігіне елеулі маңыз беріледі. Сынып оқушысының тұлғасы дамуының ерекшелігін оның оқудағы жетістігі, оқу іс-әрекетінің компоненттерін меңгеруі, жалпы оқу біліктілігі мен дағдыларының қалыптасу деңгейі анықтайды.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдысын қалыптастыру – осы сатыдағы білім мазмұнының құрамдас бөлігі.

Бұл міндет бастауыш сыныптағы «Әліппе», «Қазақ тілі», «Әдебиеттік оқу» пәндері арқылы жүзеге асады.

Жылдам оқу – мәтіндегі сөздерді қалай болса, солай бастырмалатып, сөздердің ара жігін айырмай оқу емес. Бұл - оқығанды түсінетіндей қалыптағы жылдамдықпен оқу [1].

Жылдам оқуға балаларды 1-сыныптан бастап баулу керек. Себебі, оқу жылдамдығы төмен бала өз сыныптастарына қарағанда үй жұмысын жасауға көп уақыт жұмсайды, яғни тапсырмаларды оқып түсіну үшін уақыты көп кетеді. Содан кейін оның оқуға деген ынтасы болмай, өзіне сенуден қалады.

Нәтижесінде баланың оқу көрсеткіштері төмендейді. Содан кейін оқуға мүлдем құлқы болмайды. Сол себептен де 1-сыныптан бастап балаларды жылдам оқуға баулу қажет.

Оқу шапшаңдығының міндетті деңгейі [2]:

Сыныптар	I жартыжылдық соңы	II жартыжылдық соңы
2	40-45 сөз	50-55 сөз
3	55-60 сөз	65-70 сөз
4	70-75 сөз	80-90 сөз

Кітап оқыған кезде оқуға ыңтайлы отырыстар қажет. Жұмсақ орындыққа арқаны тигізіп, қиғаштай отырып, аяқты еденге қою керек. Мойынға күш түспеуі тиіс. Орындаққа отырған кезде екі шынтақты үстелге қою керек. Кітапты алдыға қою керек, ал тіреуіш болса, тіпті жақсы.

Жылдам оқуға жаттықтыру жұмысы барлық сабақтарда да іске асырылып отырады. Дегенмен жылдам оқу дағдыларын бекіту үшін арнаулы уақыт бөлу қажет. Мұндай арнаулы жұмыстың түрлерінен мыналарды атауға болады:

Көз бен кітаптың арасындағы қашықтықты дұрыс сақтау; тексті алдын ала іштей оқып шығу; шамамен қандай жылдамдықпен оқылуы тиіс екенін мұғалімнің өзі оқып көрсетуі; сыныпта барлық оқушыға бір текст беріп, оны командамен бір мезгілде бастап оқытып, бір мезгілде аяқтау (әркім келген жерін белгілейді. [3])

Мен А.Құрманов атындағы №17 гимназия мектебінде педагогикалық іс-тәжірибеден өттім. Іс-тәжірибеден өту барысында 2 «А» сыныбынан шағын сауалнама түрлерін жүргіздім. Және оқушылардың бұл сауалнамадан алған нәтижелерін жаздым. Оқушыларға арналған сауалнама сұрақтары:

1. Кітап оқуды жақсы көресің бе?
А) Иә
В) Жоқ
2. Кітап оқуға қанша уақыт жұмсайсың?
А) 5-10 минут
В) 15-20 минут
3. Оқу жылдамдығын қандай?
А) жақсы
В) төмен

Бірінші сауалнама нәтижесі бойынша оқушылардың 30% пайызы «иә» деді. Ал қалған 70% «жоқ» деді. Екінші сауалнама нәтижесі бойынша оқушылардың 60% «5-10 минут», ал қалған 40% «15-20 минут» деді. Үшінші сауалнама нәтижесі бойынша 40% «жақсы», 60% «төмен» деп жауап берді.

Педагогикалық іс-тәжірибе барысында «Ана тілі» сабағынан оқушылардың оқу жылдамдығын тексердім. Нәтижесі бойынша оқушылардың 60% - ның оқу жылдамдығы төмен болды.

Оқушылардың оқу жылдамдығын тексеру мақсатында сауалнама жүргіздім. Сауалнама нәтижесі бойынша, оқушылардың оқу жылдамдығы,

кітап оқуға деген талпынысы төмен болды. Демек, бастауыш сыныптан бастап оқушыларды кітап оқуға баулу қажет, оқу жылдамдығын арттыру қажет.

Оқушының оқу жылдамдығын арттырудағы мақсат:

Бастауыш сынып оқушысының оқу жылдамдығын тежейтін қиындықтар мен кедергілерді анықтау және жою, оқылым жіне жазылым дағдыларын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеу арқылы айтылым, балалар әдебиетінің, озық үлгідегі шығармаларын жүйелі оқыту арқылы оқылым дағдыларын, оқырмандық мәдениетке баулу.

Аталған мақсатқа төмендегідей міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі:

- оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыру;
- ауызша және жазбаша байланыстырып сөйлеу тілін дамыту;
- шығармашылық қабілетін дамыту;
- көркем шығармаларды оқуға сүйіспеншілігін арттыру;
- әріптерді тастамай түгел оқу;
- әріптердің орнын ауыстырмау;
- артық әріп қоспау;
- басқа әріппен алмастырмау.

Жылдам оқуға қойылатын талаптар:

- тыңдаушыға жететін ақпараттың түсінікті болуы;
- әрбір сөз бен дыбыстың анық айтылып, құлаққа жағымды болып естілуі;
- сөйлем құрылымдарын еркін меңгеру;
- дауыс ырғағы – интонацияның сөйлеу мазмұнына сай болуы;
- мәтін жолдарын тұтас, еркін көру және көздің алға жылжуын қадағалау.

Саналы түрде түсініп оқу – жылдам оқуға қарама-қарсы құбылыс. Түсініп оқу дағдысын меңгермеген оқушы білім негіздерін жете қабылдай алмайды, содан өздігінен ғылым-білімді игере алмайды.

Бастауыш сыныпта балалардың кітаппен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырудың тіл дамыту үшін пайдасы зор. Мұндай дағдыны қалыптастыру үшін мұғалім:

- балалардың дұрыс айтқандарын мадақтап, қателерін түзетумен қатар олардың назарын сол кітаптың мұқабасына, ішіндегі суреттеріне назар аударып отырады;

- көрнекті құралдарды, сюжетті суреттерді оқыған шығармаға байланыты кейбір жекелеген заттардың суреттерін қолданады;

- шығармадағы қиын сөздерді оқушыларға түсіндіріп отырады;

- балалардың оқыған кітаптарынан қаншалықты жаңа білім алғандарын үнемі бақылап отыруы тиіс. Сонымен қатар кітап оқу нәтижесінде балалар қандай сөздерді жиі, қайсысын сирек қолданатындықтарын да басты назарда ұстауы қажетті нұсқау, ақыл-кеңес беріп отыруы керек.

Тіл дамыту әдістемесінің ғылыми негізін зерттеген С.Рахметова тіл дамытуға «балалардың сөздігін байытуға, мағынасын түсініп, сол сөздерді дәл

қолдана білуге, өз ойларын, пікірін екінші біреуге жеке сөйлемдер арқылы, логикалық, композициялық тұтастығын сақтай отырып, жүйелі түрде әңгімелеу арқылы ауызша, жазбаша дұрыс білдіруге, яғни, нәрсенің жайын-күйін, түрін, ісін сөзбен келістіріп айтып беруге үйрету жұмысын айтамыз» деп анықтама береді. Оны мынадай үш құрамдас бөліктерге бөлген: 1) оқушылардың сөздік қорын дамыту; 2) сөз тіркесі, сөйлеммен жұмыс жүргізу; 3) байланыстырып сөйлеуге үйрету [4].

Дұрыс оқу негіздері алғашқы оқу-жазуға үйрету кезінде-ақ қалана бастайды. Осы кезде мұғалім әрбір жеке сөзді балаларға жеке әріптеп оқытпай, буындап оқуға жаттықтырғаны жөн. Бірақ мұнда балаларды сөздің сыртқы түрін ғана меңгеріп, мағынасын жаңылыс ұғынудан немесе тіпті түсінбей оқудан сақтандыру керек. Егер бала буындап оқуда қателессе, дереу түзетіп, оған қиын тиген сөздерге талдау жасап отырудың дұрыс оқуға дағдылану үшін пайдасы зор.

Жоғарыда айтып кеткендей, жылдам оқуға бастауыш сыныптан бастап дағдыландыру қажет. Ол үшін осындай тапсырма үлгілерін қолдануға болады:

Оқы:

А-нау – а-сау жыл-қы. Анау – а-сық-тар. Са-ра, са-на.

Балаларға әріп таныта отырып, қосымша топшалармен жұмыс жүргізуге болады. Яғни бұл тапсырмада «С» әрпімен танысады.

Бастауыш сынып оқушыларын жылдам оқуға баулу үшін әр түрлі тапсырмалармен жұмыс жасау қажет. Мысалы, 1-сыныптың «Ана тілі» оқулығындағы «Әліпби» тақырыбындағы төртінші тақырып бойынша осындай тапсырма үлгісі бар:

Құм...ра, түлк..., көл...ңке, к...міс, жүз...м, бұрғ..., қ...дық. [5]

Келесі әдіс – «Буындап оқыту» әдісі. Буындармен ойын ұйымдастыру, оқушыға күн сайын бірнеше буындарды тізбекпен көрсете отырып оқыту пайдалы. Бұл тапсырма өткен әріптерді қайталау бойынша:

а	та	ай	на
ма			ша
ба			ла

Сабақта осындай тапсырма үлгілерін көбірек пайдалансақ, соғұрлым сабақ қызықты өтеді. Артта қалған, жасық, оқуға ынтасыз балалар осындай сабақ түрі арқылы қызығушылықтары артып, оқу үлгерімі жақсарады, жылдам оқуға дағдыланады.

Жылдам оқу, дұрыс оқу, түсініп оқу бір-бірімен тығыз байланысты. Сөзді дұрыс, түсініп, белгілі бір қарқынмен оқығанда ғана жылдам оқу талабы орындалды деуге болады.

Мысалы, 1 сыныптың ІІ жарты жылдығында оқу жылдамдығын тексеруге «Инелік пен құмырсқалар» мәтінін алуға болады.

Күзде құмырсқалардың жинаған бидайлары су болып қалады. Олар оны кептіреді. Аш инелік құмырсқалардан тамақ сұрайды. Құмырсқалар одан:

«Жазда неге азық жинамадың?» - деп сұрайды. Сонда инелік былай депті: «Қол тимеді, ән шырқаумен болдым». Құмырсқалар таң қалып: «Жазда ән шырқасаң, қыста би биле», деп жауап береді.

Барлық сөз саны: 44

Оқуға кеткен уақыт: _____

Минутына оқылған сөз саны: _____

Тест:

1. Күзде құмырсқалар бидайларын не істейді?

А) кептіреді

В) жинайды

2. Аш инелік құмырсқалардан не сұрады?

А) ән шырқауды

В) тамақ

3. «Жазда неге азық жинамадың?» деген сұраққа инелік қалай жауап берді?

А) қол тимеді, ән шырқаумен болдым

В) қол тимеді, би биледім

Балалар алдымен мәтінді жылдам оқиды. Берілген тапсырманы орындайды. Бұл тапсырма арқылы оқушылар жылдам оқуға дағдыланады.

Жылдам оқуға оқушыларды күнде оқыту арқылы ғана дағдыландыруға болады.

Қорытындылай келе, оқу – бұл жаңа білімді игеру үшін қажет дағды. Оқуды үйренбеген оқушы әрі қарай білімді игере алмайды және оны іс жүзінде қолдана алмайды, өйткені бастауышта білім беру жүйесі оқушылардың өздік жұмысы арқылы іске асады, оған ең алдымен кітаппен жұмыс жасау кіреді. «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнін жоқ» деген.

Жылдам оқуға баулуды бастауыш сыныптан бастап дағдыландыру керек. Бастауыш сынып оқушыларымен оқулықтағы мәтіндермен, мәтін бойынша тапсырмалармен көп жұмыс жасау керек. Қосымша тапсырмалар беріп, оқу үлгерімі нашар оқушыларды алға тарту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазіргі қазақ тілі және оқыту әдістемесі» / Б.Ж.Жамекова, К.С.Мусина, А.А.Жолдасова, Н.К.Бекишева / - Астана: «Кәсіпқор Холдинг» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, 2018 ж.

2. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, таңдау курстарының және факультативтердің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 17 қазандағы № 576 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 19 қарашада № 17757 болып тіркелді

3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. Педагогикалық училище оқушыларына арналған оқу құралы. – Алматы: Рауан, 2016. - 224 бет.

4. Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Қарағанды, «Medet Group» ЖШС, 2019, 234 бет.

5. Ана тілі. Жалпы білім беретін мектептің 1-сыныбына арналған оқулық/Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т., Бесірова А.С – Алматы: Атамұра, 2021. – 144 бет.

6. Жануарлар туралы ертегілер, / Алматы, «Аруна Ltd» ЖШС, 2010 жыл.

ӘОЖ 373.3 А 95

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

Ахмет Мақпал Кенжебекқызы

БВ01301 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Астана халықаралық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сынып оқушыларының сөз байлығын молайту, сөз тіркестерін, сөйлемдерді дұрыс түсініп, дұрыс құрай білу, сөздердің орфоэпиялық нормаларын сақтауға баулу, сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асады.

«Тіл және әдебиет» білім беру саласындағы пәндердің мазмұнында Қазақстанның ұлт мәдениеттерінің бірлігі мен әртүрлілігі, ұлттық сана-сезімнің негізі ретінде мемлекеттік тіл туралы түсініктерін қалыптастыруға, сөйлеу әрекетінің төрт түрі бойынша дағдыларды дамытуға бағытталған коммуникативтік тәсілді қолдану көзделеді. Тілдік пәндердің мазмұны ойын және танымдық іс-әрекеттер арқылы білім алушылардың бойында тілдерді үйренуге деген қызығушылығы мен оң қатынасын дамытуға, сондай-ақ ақпарат алмасу, тілдік материал ретінде мәтінмен жұмыс істей білу, фразалар мен сөз орамдарының мәнін түсіну және оларды нақты жағдайлар кезінде қолдану үшін бастапқы коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған [1].

Сөйлеу, тіл дамыту мәселелері А.Байтұрсынов, С.Рахметова, Ш.Әуелбаев, Т.Әбдікәрімова еңбектерінде қарастырылған. Қазіргі таңда оқу бағдарламаларында, оқулықтарда тіл дамытуға айрықша көңіл бөлінген.

Сөйлеу әрекеті психология ғылымындағы өзекті мәселелер қатарына жатады. Осыған орай сөйлеу әрекетінің атқаратын қызметі ғылыми тұрғыдан 3 салаға бөлінеді:

1. Сөйлеудің коммуникативтік қызметі. Тілдік қатынас нәтижесінде оқушылар тілдесіп, бір-бірімен түсініседі. Мысалы: 2-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығының 47-бетінде 13- жаттығу берілген. Тапсырма: Өнегелі отбасы мәтіні тыңда. Досыңнан оның отбасы туралы сұхбат ал. Бұл жаттығуда оқушылар бір-бірімен тілдесіп өзара сұхбат құрады.

2. Сөйлеудің сигнификативтік қызметі. Бұл қызмет бойынша сөйлеуді оқушылар бір-бірін белгілер мен таңбалар арқылы түсінетін болады. Мысалы, қауіпті жағдай туғанда берілген белгі, ымишаралары.

3. Сөйлеудің экспрессивті қызметі - әр алған хабарлар мен жәй-жапсарлардың мәнерлі сөзбен, құлаққа жағымды үнмен, дауыс ырғағымен адамның жан-дүниесін тебіrentіп, өзгелерге жеткізу тәсілі .

Мысалы: 3-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығының 55-бетінде 32- жаттығу берілген. Тапсырма: Өлеңді мәнерлеп оқы.

Ғылым таппай мақтанба,

Орын таппай баптанба,

Құмарланып шаттанба,

Ойнап босқа күлуге.

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеніз.

Бастауыш мектептерде жүргізілетін сөйлеу, тіл дамыту жұмыстары негізінен мынандай мақсаттарды көздейді:

1. Оқушылардың ойлау қабілеті мен тілін, дүниетанымын дамыту, әр нәрсені салыстыра отырып, оларды ажырата білу, өз беттерімен қорытынды жасай білу.

2. Оқушылардың қазақ әдеби тіл нормасына сай өз сезімін, ойын дұрыс айтып және жазып бере алатындай дәрежеге жетуі тиіс.

3. Қазақ тіл ғылымының зерттеу жұмысының негізінде оқушылардың жазу тілін дамытуға, сөйлеу шеберліктерін жақсартуға септігі тиетін жұмыстарды, әсіресе мазмұндамамен шығарма жазу жұмыстарының оңай да тиімді жолдарын іріктеп ұсынып, оларды орындау.

4. Тіл дамыту жұмыстары арқылы балаларды адамгершілікке тәрбиелеу.

5. Оқушыларды ана тілін сүйуге, оның алтын қорын, тамаша сырлы, көркем де нәзік сөз байлығын қолдана білуге тәрбиелеу [2].

Сөйлеу мәдениеті дегеніміз – қоғамдық даму үдерісінде қалыптасқан әдеби тілдің ауызша және жазбаша нормаларын меңгеріп, дидактасудың түрлі жағдайларында сөз қолданудың мақсаттары мен мазмұнын іріктей ала отырып, ойды тиянақты жеткізу ережелерінің жиынтығы.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, өз ойларын жеткізіп айту, еркін сөйлеу дағдыларын, сөздік қорларын дамыта отырып, көркем сөйлеу дағдыларын жетілдіру мұғалім алдындағы басты мәселе болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің дамуы әрдайым педагогикалық басшылықты қажет етіп отырады. Сөйлеу тілі мен сөздік қоры

молая бастаған сайын бала айналадағы адамдармен белсенді түрде сөздік қарым-қатынас жасайды. Бала тілін дамытуда ертегі, аңыз-әңгімелер, жаңылтпаштар, мақал-мәтелдер, жұмбақтардың тигізер ықпалы зор. Балаға жаңылтпаш үйретіп, оны айтқызу сөзді дұрыс сөйлеуге, кейбір тілі келмей, бұзып айтатын дыбыстарды анық айтуға жаттықтырады. Ал жұмбақтар айтқызу баланы тапқырлыққа үйретіп, ой-өрісі мен ойлау қабілетін одан әрі дамытады. Мақал-мәтелдерді пайдаланудың әдіс-тәсілдері көп. Оларды сыныпта, сыныптан тыс оқуда пайдалануға болады.

Мысалы: 3-сынып «Қазақ тілі» оқулығының 73-бетінде 8-жаттығу берілген. Тапсырма: Ұйқасын тауып оқы. Осындай жаттығулар арқылы оқушылардың сөйлеу қабілеттерін одан әрі дамытуға болады.

Тауда жүрген тарғыл аң,
Ол қайратты қабы...*.

Ошанова О.Ж. «Сөйлеу мәдениетінің негіздері» еңбегінде нақты бір жағдайда және алға қойған мақсатқа жетуді көздеп, сол жолда дұрыс тіл табысып, адресатқа жақсы әсер етуге қажетті мінездер жиынтығын сөйлеу мәдениетіне жатқызды. Олар:

1) Сөздік қордың молдығы әрі әр алуандығы. Кез келген тілдің байлығы оның сөздік қорының молдығы мен бағаланады, сонымен қатар сөздің мағыналық түрленуі мен әрлілігі де тіл байлығының көрсеткіші болып табылады. Мысалы: 2-сыныптың «Әдебиеттік оқу» оқулығының 45-бетінде 1-жаттығу берілген. Тапсырма: Қазыбек бидің сөзін жатқа айт:

Құт-берекең - атаң қымбат.
Аймалайтын анаң қымбат,
Мейірімді апаң қымбат.

2) Тіл тазалығы. Сөйлеу мәдениетінің қажетті шарттарының бірі- тіл тазалығы. Бұл дегеніміз сөйлеуші адамның сөзінде артық сөздердің болмауы.

3) Тіл көркемдігі немесе айшықтылығы. Тіл көркемдігі: Сөйлеуші тыңдаушының ойына ғана емес, сезіміне, елестету қабілетіне әсер етуі керек. Мысалы: 2-сыныптың «Әдебиеттік оқу» оқулығының 113-бетінде 3- жаттығу берілген. Тапсырма: Өлеңді мәнерлеп түсініп оқы.

Он алтыншы желтоқсан –
Тәуелсіздік алған күн.
Ерекше боп мәңгілік
Ел жадында қалған күн.

4) Тіл түсініктілігі немесе айқындылығы. Тіл түсініктілігі дегеніміз– сөз мағынасының түсінікті болуы, ол үшін терминдер, шет елдегі сөздер, диалектикалық сөздер, жаргондар, архаизмдер, кәсіби сөздерді өз жөнімен қолдану, ретсіз сөз арасын былғамау.

Мысалы: 3-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығының 55-бетінде 30- жаттығу берілген. Тапсырма: Тыйым сөздерді қатесін түзеп, көшіріп жаз.

Босағада тұрма көк шөпті жұлма малды теппе ақты төкпе.

5) Тіл дәлдігі мен дұрыстығы. Тіл дәлдігі дегеніміз- тіл заңдылықтарын жақсы білу, нақты әрі айқын ойлай білу, сөздерді орынды қолдана білу.

Мысалы: 3-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығының 38-бетінде 5-жаттығу берілген. Тапсырма: Түсініп оқы. 5 түрлі атәбзелін және олардың қызметін ата.

б) Сөз дұрыстығы. Сөз дұрыстығы - әдеби тілдің қалыптасқан нормасын сақтау, оның ішінде сөздің дұрыс айтылу заңдылықтарын орындау.

Мысалы: 2- сынып «Қазақ тілі» оқулығының 97-бетінде 1-жаттығу берілген. Тапсырма: Сөздерден төрт сөйлем құрап жаз. Тиісті тыныс белгілерін қой.

1. па, алыс, мектеп, оқитын, сен.

2. әдепті, баладар, қандай.

3. ат қоюға, мәтінге, болады.

4. баласы, аюдың, не.

7) Сөз мағыналылығы мен әсерлілігі- Сөздің әсерлілігі сөйлеушінің дауысына, сөйлеу мәнеріне, сөздерді дұрыс таңдап ала білуіне байланысты. Сөздің тура мағынасында қолданумен бірге оны суреттеп, бейнелеп, ауыстырып айту. Мысалы: қуанды дегеннен де «көзі жайнап, жүзі бал-бұл жанды» деген әсерлі болары сөзсіз.

8) Сөзді сәтімен айта білу қабілеті. Сөйлеу мәдениетінің негізі әдеби тіл болып табылады. Ол ұлттық ана тілдің ең жоғарғы көрсеткішін құрайды. Бұл мәдениеттің, әдебиеттің, білім берудің, бұқаралық ақпарат құралдарының бірі [3].

Адамның айтқан қандай сөзі де белгілі бір мазмұнды білдіреді және сөйлеушінің, жазушының осы мазмұнға қатынасын көрсетеді. Мұнан туатын қорытынды: сөйлеу ойды білдіріп, іштегі сезімді сыртқа шығарады. Сөйлеудің бұл сипаты – оның мәнерлілігі.

Сыздық Р. «Тіл мәдениеті және оның проблемалары» атты еңбегінде, күнделікті қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетінің негізгі қағидаларын – төмендегідей түрде көрсетеді.

1. Орфоэпия заңдылықтарын сақтап, сөзді орынды қолдану.

2. Қолды сермеуге, қатты күлуге, мәнсіз майысуға, аса қатты сөйлеуге немесе міңгірлеуге болмайды.

3. Өзің туралы айта беру, барлық сөзді өзіңнен бастау – әдепсіздік, білмейтін нәрсе туралы айтудың қажеті жоқ.

4. Қатты сөйлеп тұрған адамға қатты жауап берудің қажеті жоқ, байыппен сөйлеу керек.

Сөйлеу, тілдік амалдар, тіл мәдениеті туралы сөз етсек, адамның тіл амалдарын пайдалану арқылы пікірін, ойын білдіруін – сөйлеу деп атайды. Сөйлеуге адамның анатомиялық мүшелері қатысады, алайда ол адамның психикалық қабілетіне, қоғамдық тәжірибесіне тығыз байланысты. Сөйлеу үшін жасалған тілдік амалдар ұзақ уақыт бойы адамдардың пікір алысу тәжірибесі негізінде қалыптасты. Тілдік амалдар – сөз тудыру, сөйлем құрау ережелері. Олар – көпшілікке ортақ, объективті категориялар. Соның нәтижесінде тіл – жұрттың бәріне бірдей түсінікті қатынас құралы. Сөйлеудің әр коммуникативтік жағдайына сәйкес ыңғайланған стилі болады. Тіл мәдениеті – тіл білімінің әдеби тілінің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу

тілімен қарым-қатынасын зерттейді. Тіл мәдениетінің тілдің басқа салаларынан айырмашылығы оның күнделікті өмірде тілдің қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен жақсы қарым-қатынаста болуы. Тіл мәдениеті қамтитын тілдік норманың 3 түрі:

1. Тілдік норма (лексика, сөз жасамдық, грамматика, дыбысталу нормасы).

2. Этика – сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері).

3. Коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынасының тиімділік қағидалары) [4].

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас құралдарының ішіндегі өмірде кең қолданылатыны және аса маңыздысы – тіл мәдениеті. Тіл мәдениеті деп әдеби тілдің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу тілімен қарым-қатынасын зерттейтін тіл білімінің саласын айтамыз.

А. Жапбаров тіл мәдениетінің жоғары болуына мынадай талаптар қояды:

- сөздің жүйелі, анық, түсінікті болуы;

- сөздің тілдегі орфоэпиялық, грамматикалық, лексикалық нормаларға сай дұрыс құрылуы;

- сөздердің қажет еткенде бейнелі, көркем, эмоциялы болуы;

- сөздердің тыңдаушы немесе оқушының жағдайына, ортаның қажеттілігіне сай болуы [5].

Мысалы: 3-сынып «Қазақ тілі» оқулығының 104-бетіндегі 24-жаттығу берілген. Тапсырма: Мақалады оқып мағынасын түсіндір.

Қаһарлы ел қамал бұзады.

Оқушылардың тілін дамытудың бір жолы ол - көрнекілік пен ойын. Ойын арқылы түрлі тілдік жағдай туғызып, балалардың түрлі тақырыпта сөйлеуіне жағдай жасауға болады. Ойын кезінде баланың сөйлеуге ынтасы артады, көңіл-күйі өседі, сөйлеуге белсенді қатысады. Ойын баланың сана-сезіміне де әсер етіп, тәрбиелік мақсатын да орындайды. Оқушылардың сабаққа ынталы қатысып, жаңа сабақтарды жете меңгеруі сабақтың қызықты да әсерлі өткізілуіне байланысты. Сабақта қолданылатын түрлі көрнекіліктер оқушыларды әртүрлі ойлау әрекетіне бейімдейді. Түсіндірілген материалды саналы түрде меңгеруге ықпал жасайды. Көптеген мұғалімдердің байқауы бойынша бастауыш сынып оқушыларының жаттығуларды түсінбеуі, олардың тілінің дамуының жетіспеушілігінің себебі болып отыр. Жаңа сөздермен жұмыс тіл дамыту барысында ерекше орын алады. Оқушы әр сабақ барысында белгілі бір мөлшерде жаңа сөздерді меңгеруі тиіс. Сөйтіп, оқушылардың сөздік қоры молаяды. Сабақ барысында сөздерді жеке дара емес, белгілі бір жағдайға байланысты тақырып аясында қолдануға мүмкіндік жасалуы тиіс. Ахмет Байтұрсынұлының: «Тіл дамыту мәселесі тек қана грамматика заңдарына үйреніп, не болмаса, сөздерді балаға үйретіп қана емес, сөзді тіршілігінде көрсету барысында ғана шешуге болады», – деген тұжырымы бұған дәлел бола алады. Сөйлеу тілі мен сөздік қоры молая бастаған сайын

бала айналадағы адамдармен, балалармен белсенді түрде сөздік қарым-қатынас жасайды [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығына 2-қосымша.

2. С.С.Сейтенова. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың теориясы мен әдістемесі: оқу құралы/Сейтенова С.С. – Алматы: ТОО «Лантар Трейд», 2018.- 273 бет.

3. Ошанова О.Ж. Сөйлеу мәдениетінің негіздері: оқу құралы. – Өңд.,толықт. 2 – басылым. – Алматы:Қазақ университеті, 2012, - 184 бет.

4. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана: Елорда,2001.- 230 б.

5. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту негіздері.- Алматы: Қазақ университеті, 1991 .- 156 б.

6. Байтұрсынұлы А.Тіл тағылымы. Алматы, 1989.

ӘОЖ 159.953.4:373

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН МНЕМОТЕХНИКА ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ДАМУ

Мелихова Марина Анатольевна

6В01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекшісі - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Байланыстырып сөйлеуге үйретуде сөздік-тапсырмалар орындату, белгілі тақырып бойынша әңгіме құрастыру, өз қиялынан әңгіме, ертегі құрау, сурет бойынша әңгіме құрастыру керек. Баланың сөйлеу тілін жетілдіруде ойын-жаттығулар мен дидактикалық материалдар, сюжетті рольдік ойындардың маңызы зор.

Сонымен қатар таныс ертегіні немесе өзінің оқиғасын баяндап айтқызуға, ертегінің мультфильмін көрсетіп, мазмұнын сұрау, ертегіні сахналау, мнемотехниканы қолдануға болады.

«Мнемотехника» немесе «мнемоника» грек тілінен аударғанда, «есте сақтау өнері» деп аталады. «Мнемотехника» тәсілі балаларға өте тиімді, есте сақтау қабілетін дамытып қана қоймай, балалардың көркем шығармаға деген

қызығушылық сезімін арттырады, логикалық ойлау қабілетін дамыту үшін мәтіннің мағынасын ашады.

Мақсаты: Мнемотехниканы қолдану нұсқалары арқылы балалардың ой-өрісін дамытуға, қиялын шарықтатуға, тіл байлығын молайтуға, адамгершілікке, тапқырлыққа, шапшаңдыққа баулу.

Міндеті: Балаларды мнемокестелер арқылы ертегіге, әңгімелерге сүйіспеншіліктерін ояту, қиялдарын қанаттандыру, ұлттық рухты бойларына сіңіру.

Мнемотехника ассоциативтік ойды, көру және есту қабілетін, қиялын, байланыстырып сөйлеуін дамытуға көмектеседі.

Мнемотехниканы қолдану кездері:

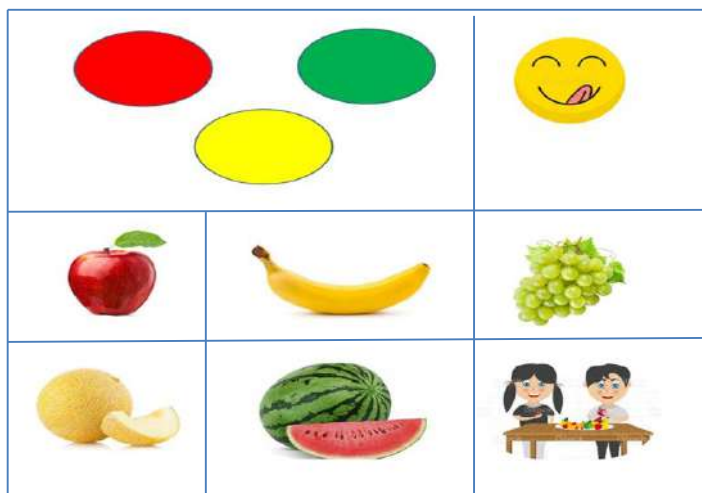
- Өлең жаттауда;
- Көркем әдебиетті мазмұндауда;
- Әңгіме құруға үйретуде;
- Сипаттауда;
- Жұмбақ жасыру және шешуде;
- Жаңылтпаштарды жаттауда [1].

Осылардың әрқайсысын өзімнің шығармашылығымнан мысал ретінде түсіндіретін болсам:

Өлең жаттауда:

Қызыл, жасыл, сары тағы әртүрлі,
Жесең дәмі үйіреді тіліңді.

Алма, банан, жүзім, қауын, қарбызды,
Қарындасым бүгін тағы алғызды.

Оқушылар осы суреттерге қарап, өлеңді есте сақтап, аз уақыт ішінде жаттап алуға мүмкіндік алады. Оқушыларға өлеңдерді әдеттегіден қарағанда, осындай мнемокестемен жаттаған қызығырақ әрі оңайырақ.

Көркем әдебиетті мазмұндауда:

«Жаз мезгілі» ертегісін мазмұндау.

Жаз мезгілі

Ертеде жаз, күз, қыс және көктем деген төрт ағайынды жыл мезгілдері болыпты. Олар кезектесіп бір жылдың он екі айын үш айдан бөліп алып басқарып, билігін жүргізетін. Күз болған кезде, қыс, көктем, жаз өз кезегін

күтіп отыратын. Осылайша кезек айналып әр біреуіне жыл сайын өзгеріссіз келіп кетіп отырған екен. Осымен тағы бір кезекті жылы күз өтіп қыс билікті қолына алды, кейін көктем де келіп жетті. Көктемге басқарған қатты ұнап қалады, сөйтіп көктем жаздың бір айын иеленіп алуды жөн көріп, жазға кезегін бермей қояды. Сонда жаз мезгілі қатты ашуланып, өзінің бар күшін салып, күннің ыстығымен барлық қалған қарды ерітіп, жылғалардан ағып жатқан суларды кептіріп тастап көктем мезгілін тоқтатып тастайды. Содан бері көктем барлық жыл мезгілдерінен қарағанда ертерек аяқталып қалатын болған екен.

Осындай мнемокестелерге қарап отырып, оқушыларға көркем әдебиетті мазмұндау әлде қайда оңайрақ болып табылады. Суреттерге қарау арқылы оқушылар қиялдарына ерік беріп, ертегіні өз бетінше құрастырып айта алады. Сол арқылы байланыстырып сөйлеу тілі де дамиды.

Әңгіме құруға үйретуде:

«Қыс» тақырыбына әңгіме құрау.

Төмендегі сияқты мнемокестеге қарап оқушылар қысқаша әңгіме құрастыра алады және сол арқылы оқушылардың ой-өрісі дами түседі, тіл байлығы молаяды.

Қыс мезгілі де келіп жетті. Айнала аппақ қарға оранды. Бәріміз жылы киімдерімізді киіп алдық. Балалар аққала жасап ойнап жатыр. Шаңғы, шана, конькилерімізді шығара бастадық. Сырғанақта сырғанап, мұз айдынында конькимен жарысып ойнадық.

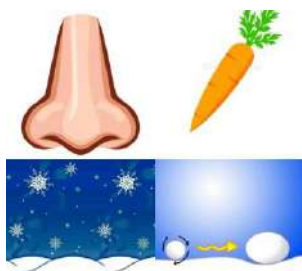
Сипаттауда:

Мнемокестелерді қолдана отырып, балалар топырақты, суды, ауаны, күнді т.б. зерттейді. Мысалы, күннің көзі сары түсті, шар тәрізді, шуақтарын шашып тұрады, жарық пен жылудың көзі. Осылайша барлық өлі табиғатты осылай өзіне тән сапасын, қасиетін сипаттап шығады. Мнемокесте арқылы оқушы қарап отырып, затты зерттейді, сол зат жайлы баяндап береді.

Жұмбақ жасыру және шешуде:
 Мұрны сәбіз ақ қардан,
 Дөңгелетіп жасалған.

(Аққала)

Осындай мнемокесте арқылы оқушылар жұмбақтың шешуін әдеттегіден жылдамдық табады. Себебі, оқушыларда көру, елестету арқылы ойлау қабілеті жақсы дамыған.

Жаңылтпаштарды жаттауда:

Бала, бала, балалар,
 Қала бағын аралар.
 Бала барар қалаға,
 Қала ұнады балаға.

Жаңылтпаш жаттауда да оқушылар мнемокестеге қарау арқылы ғана жаттап ала алады. Көз алдарына осы кестені елестету арқылы жаңылтпашты есте сақтап қалады.

Мнемокестенің мазмұны - ол графикалық немесе жартылай графикалық кейіпкерлердің бейнесінің және табиғат құбылысының кейбір іс-әрекетінің басты мазмұнды әңгіменің сюжеті [2].

Мнемотехниканың негізгі «күпиясы» өте қарапайым әрі белгілі. Адам өзінің қиялында бірнеше визуалды бейнелерді біріктірген кезде, ми бұл байланысты бекітеді. Болашақта, осы бір-бірімен байланысқан суреттердің бір бейнесін еске түсіргенде, ми бұрын қосылған барлық суреттерді еске түсіреді, және сол арқылы оқушылар сөз, сөйлемдер құрастырып шығарады. Бұл механизмді пайдаланып телефон нөмірін, тарихи күнді немесе бүкіл хронологиялық кестені де есте сақтауға болады [3].

Сонымен қатар, дидактикалық ойындарға мнемотехника тәсілін кірістіріп, баланың байланыстырып сөйлеу тілін дамытуға болады. Мысалы:

Тақырыбы: «Жалғастыр.»

Мақсаты: Балалардың мамандықтарды дұрыс атап берулерін қалыптастыру, мұғалім сұрағына сұрағына дұрыс, ойланып жауап беруге баулу.

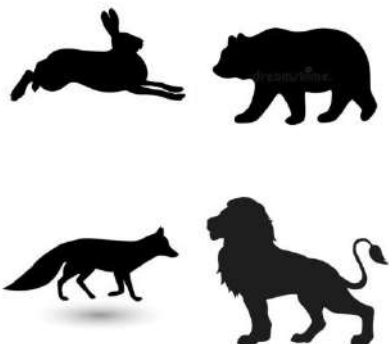
Шарты: Мұғалім «Құрылысшы мекеме салады, ал, мұғалім ше? Бала ары қарай жалғастыруы керек. Аспазшы тамақ пісіреді, ал, өрт сөндіруші ше?» Оқушы мұғалімнің сұрағаны жауап береді және әр мамандық бойынша қысқаша әңгімелеп беріп отырады. Осылайша ойын жалғаса береді.

Тақырыбы: «Тас тіріл»

Мақсаты: Балалардың ақыл - ойын дамыту, байланыстыра сөйлеуге үйрету, өз ойларын дұрыс жеткізе білуге баулу.

Шарты: Мұғалім балаларға әртүрлі аңдардың силуэттерін мнемокестеме көмегімен көрсетеді. Ал, балалар силуэттерге сүйене отырып, қандай жануар екенін тауып, әңгімелеп берулері керек [4].

Осылайша, мнемотехникамен жұмыс істеудің бірнеше түрімен бастауыш сынып оқушылары танысқаннан кейін, педагогикалық зерттеудің әдісін пайдалану арқылы оқушылардан төмендегідей сауалнама жүргізуге болады.

САУАЛНАМА

Құрметті оқушы!

Сауалнама жабық түрде. Аты-жөніңіз беймәлім болғандықтан ашық түрде жауап беруіңізге толық болады. Әр сұрақты мұқият оқы, жауап нұсқаларымен танысқаннан кейін, керектісін таңдап алып қорша.

Сыныбың _____

1). Саған сабақтарда мнемотехника тәсілін қолданып жұмыс жасаған ұнайды ма?

1. Ия, ұнайды

2. Жоқ, ұнамайды Себебі: _____

2). Мнемотехниканы қай кезде қолданған көбірек ұнайды?

1. Өлең жаттауда

2. Көркем әдебиетті мазмұндауда

3. Әңгіме құруға үйретуде

4. Сипаттауда

5. Жұмбақ жасыру және шешуде

6. Жаңылтпаштарды жаттауда

7. Мүлдем ұнамайды

3). Мнемотехникамен жұмыс жасау қиындық туғызады ма?

1. Ия, суреттермен жұмыс жасауға қиналамын

2. Жоқ, керісінше мәліметтерді қабылдау оңайға түседі

4). Мнемотехниканы тәсілін ары қарай сабақтарда қолдануды жалғастырған келеді ме?

1. Ия, сабақ қызықты өтеді

2. Жоқ, сабақта көп уақытты алады

5). Мұғалімнің мнемотехника тәсілін қаншалықты жиі қолданғанын қалайсың?

1. Мейлінше жиі

2. Өте сирек
3. Мүлдем қолданғанын қаламаймын

Сауалнамаға қатысқаның үшін рахмет!

Сауалнама өткеннен кейін қорытынды шығарамыз:

Мнемотехника тәсілін тиімді деп есептейтін оқушылар саны – 21.

Мнемотехника тәсілін тиімсіз деп есептейтін оқушылар саны – 4.

Қорытынды нәтижесін ескере отырып, ары қарай мнемотехника тәсілін сабақтарда қолданған қаншалықты дұрыс екенін көре аламыз.

Қорыта айтқанда, бастауыш сынып оқушыларына мнемотехника тәсілі өте тиімді, оңай, әрі қызықты тәсіл деп айта аламыз. Мнемокестелерге қарап оқушылар өз ойларын еркін жеткізуге дағдыланады. Байланыстырып сөйлеу тілдері ғана емес, сонымен қатар есте сақтау қабілеттері де дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мнемотехника мақсаты, міндеттері, қолдану кездері // Интернет.
2. Мнемотехниканың мазмұны / <https://rcdo.kz/publ/1515-mnemotehnika-balalardy-tln-damytu-shn-tabysty-ds.html>
3. Мнемотехника. Запоминание на основе визуального мышления / [Зиганов Марат Александрович, Козаренко Владимир Алексеевич, 2000](#)
4. Дидактикалық ойындар / <https://infourok.ru/balalardi-baylanistira-syleuin-damituda-tanibilim-arttiruda-mnemotehnikani-oldanu-distemelik-ral-681337.html>

ӘОЖ 373.3 Е 79

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Есенбекова Аружан Бекболатқизи

БВ01301 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Кез келген мектеп оқушысын бастауыш сыныптан өзіндік пікірін, қорытындысын айта алуға, айналасындағы өзгерістерге сын көзбен қарауға, шешім қабылдауға үйрету қажет. Әрбір оқушы мектепке келген сәттен бастап жаңа қабілеттері ашыла бастайды. Оны танып білу үшін әр оқушының қабілет деңгейі әр алуан болатынын ескеру керек. Қабілетін анықтау үшін психологиялық тесттер, тапсырмалар қолдануға болады. Сонымен қатар, шығармашылық жұмыс қабілеттерін олардың өз беттерімен меңгерген

білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын пайдалана отырып айқындай аламыз. Бұл қасиеттер – оқушының шығармашылығы арқылы келетініні белгілі. Ендеше оқушыларды шығармашылыққа баулуды алғаш мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап-ақ қолға алу керек. Оқушының шығармашық іс-әрекетіне жағдай жасау дегеніміз – оқушыны терең ойлай білуге, өз ойын толық жеткізуге үйрету. Шығармашылығын оқытудың ең басты мақсаты - балаға білім беріп қана қоймай, оны шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту. Оқушылардың шығармашылыққа деген қызығушылығын ояту, өз тіліне сүйіспеншілігін қалыптастыру. Оқушының шығармашылықпен айналысуына ең алдымен ата-анасы, қоршаған ортасы, білім алып жатқан мектебі қолайлы жағдай туғызуы керек [1, 2].

Оқушының шығармашылық қабілетіне қай қасиеттерін жатқызуға болады?

1. Біліктілік - оқушылар жаңа ақпаратты тез қағып алып, өз беттерінше тақырып бойынша жұмыс, логикалық тапсырмалар орындай алуы.

2. Зейінділік - өз ойын жинақтай алуы. Сабақта отырып бейтаныс дыбыстарға, адамдарға назар аудармауы. Зейінін тұрақты ұстай алуы.

3. Ой толғанысы - ол оқушы алдымен өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға бере білуі. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алу қабілеті.

4. Сөздік қорының бай болуы - оқушы өз сөздік қорынан эссе жаза алуы, өлең құрастыруы, белгілі бір тақырып аясында шығарма жазуы.

5. Жақсы жады - оқушының сабақта өтілген ақпараттарды есте сақтап қалуы. Өлең, шығармаларды лезде жаттап алуы.

6. Өз қиялын суреттей алуы - қиялындағы мәселені қағаз бетіне суреттей алуы, жанды көрініс арқылы шешуге тырысуы. Мысалы: өздігінен жаза алатын қаламдарды қиялдау арқылы сыза алуы.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын дамытудағы мұғалімнің міндеті: ең алдымен шығармашылық бағыт-бағдар беріп отыру, баланы жан-жақты дамытып, қабілеттерін аша білу. Шығармашылықпен оқушының жеке өзі ғана емес, сыныптағы барлық оқушылар қатысуы үшін мүмкіндік жасауы керек. Мысалы: бір тақырып бойынша топ арасында пікір сайыстар өткізу, әр топ өз ойын дәлелдеуі. Әр сабақта өтілген тақырып бойынша оқушы өз ойын айтуы, көзқарасын білдіруі, шығарманы өз бетінше талдауы бұл - шығармашылық қабілетті арттырудың жолдары. Шығармашылық қабілетті дамытуды мұғалім ең алдымен, қарапайым нәрселерді суреттеп, әңгімелеу арқылы үйретіп бастауы керек. Мысалы оқушыға күнделікті өмірде өзі жасап жүрген жұмыстары туралы, сыныптағы қызық оқиғаларды баяндата білуі, өз көзқарасын, ойын, әңгімелей білуге үйрету керек.

Оқушылардың шығармашылыққа деген қызығушылығын, ынтасын ояту үшін сабақтарды қандай жолдармен өткізуге болады?

- Ең алдымен сабақ барысында кең көлемде көрнекі және техника құралдарын тиімді пайдалана білу. Мысалы: дидактикалық материалдарды, интерактивті тақтаны.

- Сабақты түрлендіріп өткізу. Мысалы:

- тақырып бойынша суреттер салғызу, ауызша сипаттату;
- сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
- сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету [2, 4].

Әдебиеттік оқу пәнінен шығармашылық қабілетін дамытуға арналған әдіс-тәсілдер:

1) Арнаулы бір тақырыпта пікірталас тудыру. Мысалы: «Үлгілі оқушы» деген қандай болу керек? Топ немесе сынып арасында пікірталас тудыру. Әр оқушының жеке ойын білу.

2) Мәтін бойынша мақалдар құрастыру. Мысалы: «Ер еңбекте сыналады» мәтініне байланысты мақал: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» [3, 112].

3) Өз ойынан әңгіме құрау, оны бөліктерге бөлу, ат қойғызу. Мысалы: оқушының күн тәртібіне байланысты тақырыпта әңгіме құрату. Оған жоспар құрып, бөліктерге бөлу, әңгімеге тақырып қою.

4) Қиялдау арқылы сурет салғызу. Мысалы: балаларға «Менің болашақ мамандығымды қалай елестетемін» деген тақырыпқа сурет салғызу.

5) Мәтін кейіпкерлеріне мінездеме беру; Мысалы: «Қамқорлық» шығармасындағы Жантас пен Қожаға мінездеме беру. Олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын табу [3, 20].

6) Ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамытуға арналған өлең шумақтарын құрастыру. Мысалы: үлгі ретінде дайын өлең жолдарының 2-3 қатарын беру, дайын ұқсас тіркестерді ұсыну арқылы.

7) Мәтін, ертегі, әңгімені өз бетінше аяқтау. Мысалы: «Мысық пен тышқандар» ертегісін оқушылар топпен былай аяқтады: Жас тышқандар мысықтардың ұсынынсынан бас тартып, олардың жемтігі болудан аман қалды. Осылайша жас тышқандар кәрі тышқанның сөзінен шықпайтын болды [4, 67].

8) Суреттерге қарап жұмбақ құрастырту. Мысалы: төрт түліктің суреттері арқылы үй жануарларына байланысты жұмбақтар құрастыру. Мысалы: қой, сиыр, түйе, жылқыға байланысты.

9) Рөлге бөліп оқыту. Мысалы: «Терек пен қабығы» өлеңін оқушыларға рөлдерге бөліп оқыту [4, 26].

10) Образға кіру: диалог, ертегі. Мысалы: оқушыларға «Жүзім жегісі келген қасқыр» ертегісін диалогтарға бөліп оқыту. Ертегідегі аш қасқыр образын сомдату [4, 33].

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын дамытуға арналған тапсырмалар: (анаграмма, сөзжұмбақ, ребус, қиялын суреттеу, өз ойларыңнан сөйлем, мәтіндер құрастыру, ребустар шешу, ертегі кейіпкерлеріне мінездеме, диалог құрастыру).

Тапсырмалар.

1-тапсырма. Төмендегі суретке зер салып қара.

Суретші баланың жіберген қателіктерін тап.

Суретке қарап мәтін құра.

Суретте қандай құстарды көріп тұрсың? [3, 25].

2-тапсырма «Қамқорлық» әңгімесін Венн диаграммасы арқылы ұқсастықтары, айырмашылықтары, ортақ қасиеттерін толтыру [3, 21].

Жантас	Қожа
Мейірімсіз	Қайырымды.
Қатыгез.	Мейірімді.
Жаман	Қамқор.
Әдепсіз.	Жақсы.
Ешкімі аямайды.	Әдепті.
Балапанды азаптайды.	Жаны ашитын

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына берілген сөздерді пайдаланып, өлеңді толықтыр. Тіркес сөздер: қадірлі, балам, мейірлі, сыйлай.

Ана деген,

..... гөр, балам анаңды!

Ата деген,

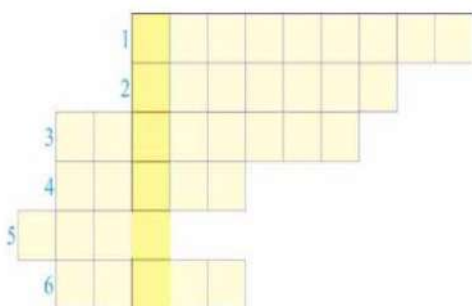
Сыйлай гөр,..... атаңды! [4, 56].

4-тапсырма.

Сөзжұмбақ шешу. Кел, балалар, оқылық өлеңін есіңе түсір.

Оны жазған кім?

Сөзжұмбақты дұрыс шешсең, сарғыш түсті торкөздерден есімі шығады [4, 49].

1. Оқығанды көңілге ... тоқылық.
2. Кел, ..., оқылық.
3. ..., балалар.
4. Шамнан ... жағылар.
5. ... көйлек үстіңде.
6. Қартайғанда мал

5-тапсырма

Сурет бойынша сұрақтарға жауап бер.

- Суреттен нені көріп тұрсың?
- Жылдың қай мезгілі бейнеленген?
- Құмырсқаның киімі қандай? Шегірткенің ше?
- Шегірткенің көңіл күйін сипатта.
- Суретке қарап, мәтін құрастыр.
- Мәтінге байланысты нақыл сөздер құрастыр.

Бастауыш сыныптың кез келген пәні оқушылардың шығармашылық қабілетіне әсер етеді. Әр бала өзінше талантты да қабілетті. Ал, сол қабілеттерін аша білетін адам - ұстазы болуы керек. Бүгінгі күннің мұғалімі – шығармашылық адамы. Адамның балалық шағында яғни, бастауыш кезінде шығармашылыққа деген қызығушылығы мен қажеттіліктері өте күшті болады. Әрі тез дамиды. Сондықтан да бұл тақырыпта мұғалімнің алар орны үлкен.

Бастауыш сынып оқушыларында эмоция сезімі басым болып келеді. Олар барлық жаңалықтарға, жаңа ойыншықтарға қуанып, әрі болмашы затқа тез ренжиді. Бұл дегеніміз балалар білімді губка сияқты өзіне тез сіңіреді. Олардың психикасы өте икемді және сезімтал болып келеді. Балалардың ақыл-ойының ең белсенді құралы - бұл бейне. Бала естігенін емес, көзімен көргенін көбірек есте сақтайды. Яғни, мұғалімде баланың шығармашылығын қабілеттердің тиімді дамыту үшін дерлік барлық мүмкіндіктер бар. Мұғалім қанша көп ізденісте болса, балаларға соншалықты сапалы білім бере алады деген сөз. Ендеше мұғалімде әрдайым энергия жоғары әрі көңіл-күйін әрдайым жоғары ұстаса, сонда сабақ беру сапасы арта түсіп, еңбегі күннен күнге жанады [2].

Демек, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту үшін мұғалімнен көп еңбек талап етіледі. Шығармашылықпен айналысуы үшін тек қана мұғалім емес, ең алдымен ата анасы, білім алып жатқан мектебі, қоршаған ортасының да ықпалы зор. Мұғалімнің міндеті шығармашылық бағыт-бағдар беріп отыру. Шығармашылықпен жеке дара оқушы емес, сыныптағы барлық оқушылар айналысу үшін мүмкіндік керек. Мұғалім өз сабағын шығармашылықпен өткізе алса, өзінің білімін сарқып жұмсаса, үнемі ізденіс үстінде болса, шәкірттері шығармашыл, ізденімпаз тұлға болып қалыптасуы күмәнсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту Б.А. Тұрғынбаева Алматы, 1999 ж.
2. Жанпейісова М.М «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде»// Алматы, 2002.
3. Б.Т.Қабатай, Ү.К.Зейнетоллина, В.А.Қалиева Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық 1 бөлімді. Алматы: Атамұра, 2018. – 128 бет.
4. Б.Т.Қабатай, Ү.К.Зейнетоллина, В.А.Қалиева. Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық: 2 бөлімді. Алматы: Атамұра, 2018. – 128 бет.
3. Г.Нұрахметов. Шығармашылық жұмыстар – оқушының қозғаушы күші. /Бастауыш мектеп/ № 2-2006

ПОДСЕКЦИЯ 9.3 МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА КӨРНЕКІЛІК ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Мамедәлі Аида Рахметханқызы

БВ01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының
1 курс студенті, Астана халықаралық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және
психология магистрі

Бұрынғы заманнан ата-бабаларымыз өз балаларының болашағы үшін балаларының жастайынан оқу мен білімге құштарлықтарын арттырып оқытып, тәрбиелеу мақсатында қызықты ойындар мен түрлі логикалық ойлауды қажет ететін есептер шешуге үйреткен. Логикалық есептер шығаруға үйрету балалардың ой-қиялдарын дамытып, математикаға деген қызығушылықтарын арттырады. Балалардың логикалық ойлауын дамыту үшін логикалық және қызықты математикалық есептерді шешу қажет.

Логика - дұрыс ойлау заңдары мен формалары туралы философиялық ғылым [1].

Ой қорыту түрлері және әдістері туралы ілім Ертедегі Шығыста (Қытай, Үнді) пайда болды. Кейін грек ойшылдары ары қарай дамытты. Математика ғылымы ішіндегі математикалық логиканың ғылыми бағыты қарқынды даму үстінде. Оның ғылыми нәтижелері кибернетикада, информатикада, басқару теориясында, гуманитарлық ғылымдарда қолданыс табууда. Кез келген мемлекеттің экономикасының табыстылығы сол елдің басқару элитасының іскерлігіне және білім, ғылым және өндірістегі адамдардың интеллектуалды деңгейіне тікелей байланысты.

«Логикалық ойлау – логикалық сөйлеудің негізі, ал мұны - логикалық сөйлеуді ұстаз дамытуға тиіс», -деп көрсетті К.Д.Ушинский [2].

Логикалық тапсырмалар қарапайымнан басталып, біртіндеп қиындап балалардың танымдық қызметін жақсартады. Логикалық, яғни қызықты есептерді шығару да шығармашылық жұмыс істеуді керек етеді. Ең бастысы шығармашылықпен жұмыс істеген адамның өзіне және өз ісіне деген сенімі, жауапкершілігі артады, іскерлік дағдысы қалыптасады. Міне, соның ішінде адамды тез ойлай білуге, аңғарымпаздыққа, ой ұшқырлығына жетелейтін логикалық есептердің орны ерекше.

Математикалық логиканы білмейінше, оны ойдағыдай меңгеру қиын. Өйткені бүгінгі күні ғылым мен техниканың қарыштап дамуы ол адамның ойлау қабілетінің ең ірі жетістіктері болып табылуда.

Арнайы формуланы қолдануға келмейтін әрқайсысына өзінше талдау жасауды қажет ететін есептерді логикалық есептер дейміз. Логикалық есептерді шешу:

- Жылдам шешім қабылдауға жетелейді;
- Ой өрісін, ойлауын кеңейтеді;
- Тиімді де, ұтымды шешу жолдарын табуға үйретеді;
- Математикалық біліммен қатар күнделікті өмірмен байланыстың болу қажет екенін көрсетеді.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін алдымен, есеп-жаттығуларды мазмұнды талдай білу іскерліктерін қалыптастыру керек. Екіншіден, сызба, графиктік модель, тірек сызбалар бойынша есеп объектілерінің арасындағы байланыстарды түсініп қабылдауына бағыт беруіміз тиіс. Сонда ғана математика ғылымына ерекше қызығушылығы бар оқушының логикалық ойлау деңгейі кеңейеді. Оқу үрдісінде осындай іс-әрекеттер жүзеге асып, нәтижесінде шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де, ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын жеке тұлға қалыптасады. Математиканы оқыту арқылы мәселені талдай білуге, нақтылауға, ұғымдарды анықтауға, ой қорытулар жасауға, дәлелдеуге тағы басқа іс жүзінде қадам сайын логикалық білім беріледі. Математиканың өмірмен байланысы анық. Миды жаттықтыру үшін адамға математиканы үйрену, есеп шығару, математиканың бүкіл заңдарын басқа ғылымдарды оқығанда пайдаланады. Біздің өміріміздегінің бәрі бір-бірімен тығыз байланысты. Тіршілік құбылыстарын бір-бірінен бөліп зерттеуге болмайды.

Математика сабақтарында көрнекілікті қолдану оқушылардың белсенділігін арттырады, көрнекі құралды пайдалана отырып, мұғалімнің жетегімен, оқушылар өздігінен оңай қорытындылар жасай алады, есепті тез шығара алады. Есеп шығаруда көрнекіліктер әр түрлі мақсаттар мен пайдаланылады: жаңа материалды таныстыру үшін, білімдері, біліктерін, дағдыларын бекіту үшін, материалдың қаншалықты игерілгенін тексеру бекіту үшін.

Математика сабақтарында есеп шығарғанда көрнекілікті дұрыс пайдалану айқын кеңістік және санды түсініктердің, мазмұнды ұғымдардың қалыптасуына көмектеседі, оқушылардың логикалық ойлау, нақтылы құбылыстарды дараластыру және талдау негізінде, тұжырымдауларға келулеріне көмектеседі. Математика сабақтарында көрнекілік принципін жүзеге асыра отырып, бір жағынан оқушылардың қабылдауына сүйенсе, ал екінші жағынан олардың түсініктеріне (ұғынуына) сүйенеді. Бірінші жағдайда көрнекі құралдар қажет, екінші жағдайда көрнекі құралдарды қолданбауға болады. Мұнда балалардың бұрынғы тәжірибесін, олардың бұрыннан жинақтаған түсініктерін белсенділікпен жұмылдыру қажет болады. Мысалы, балаларды үшбұрышпен таныстыра отырып, мұғалім сондай формалы фигуралардың негізгі белгілерін (3 бұрышы, 3 төбесі, 3 қабырғасы) көрсететін модельдерін пайдаланады. Сонымен бірге мұғалім балалардың қандай нәрселердің формасы үшбұрыш тәріздес екенін естеріне түсіреді. Сөйтіп математиканы оқытуда оқушылардың тікелей қабылдауы мен түсініктері үйлестіріле пайдаланылады.

Математика сабағында көрнекілік принципі дұрыс орындалса, онда оқыту процесінде тікелей сезуден абстрактілі ойлауға көшу ережесі орындалады. Тек тікелей сезім мүшелеріне әсер ететін көрнекілік (зат, модель, сызба, т.б.) арқылы оқушы дерексіз ойлануды үйренеді, материалды түсініп, қызығып оқиды.

1-сыныптың математика оқулығында әр тақырып бойынша логикалық ойлауды, тапқырлықты талап ететін тапсырмалар «Сен зерттеушісің» деп беріледі. Бұл тапсырмаларды орындау үшін оқушыларға көрнекілік әдісінің түрі иллюстрация әдісін қолдануға болады.

Иллюстрация әдісін қолдана отырып, оның көрсетілу әдісіне көп мән беру керек. Көрнекті құралдың дидактикалық ерекшелігін, оның танымдық процестегі ролі мен орнын ойластырып алу керек. Мұғалімнің алдына қойған мәселесі - иллюстрациялық материалдың оптималды көлемін анықтап алу. Иллюстрация алдын-ала дайындалады. Берілетін фотография, диаграммалар, таблицалар мақсатты түрде қолданылады. Қазіргі мектептерде иллюстрацияны пайдалану үшін экранды техникалық құралдар кеңінен қолданылуда. Мысалы 1-сынып математика оқулығында берілген «Сен зерттеушісің» логикалық тапсырмаларына тоқталсақ, оқулықтың 9-бетінде:

1) Саяхатшылар пойыздың терезесінен мынадай көріністерді көрді. Әр жағдайда сағат қай уақытты көрсетуі мүмкін? Бұл тапсырманы орындау үшін көрнекілік ретінде таң сәрі кезді, таңғы сәтті, түс кезін, кеш батқан сәт бейнеленген суреттерді интербелсенді тақтадан оқушыларға көрсетіп, тапсырманы орындатуға болады, сол арқылы оқушылар 4 уақыт сәттерін көреді, және де сағатқа қарап қай уақыт аралығы қай суретке сай екендігін анықтайды.

2) Үйшіктерде жасыл төртбұрыш, қызыл дөңгелек, сары үшбұрыш тұрады. Сары үшбұрыш пен қызыл дөңгелек терезесі бар үйшіктерде, ал қызыл дөңгелек пен жасыл төртбұрыш -биік шатыры бар үйшіктерде тұрады. Әр фигура қардай үйшіктерде тұрады? Оқушыларға осы 3 түрлі үйді көрсету қажет, ондағы 3 үйдің 2 үйінің терезесі үлкен, ал 2 үйінің шатыры биік болу қажет, бұл үйлерді көркем еңбек сабағында түрлі-түсті қима қағаздардан оқушылардың өздеріне жасатып, математика сабағында қолдансақ, оқушылар үйлердің қандай ұқсастықтары мен айырмашылықтарын дереу ажыратады, сол бойынша сары үшбұрыш, қызыл дөңгелек пен жасыл төртбұрышты тиісті үйге жабыстыратын болады [3].

Бейне әдіс білімді игертіп қана қоймай, оны бақылауда, бекітуде, қайталауда, қортындылауда, жүйелеуде және барлық дидактикалық қызметті кеңінен атқарады.

Берілген әдіс ақпаратты көрнекілікте қабылдауға негізделген, индуктивті түрде, жеке дедуктивтік жолдармен білімді игеру, оқушылардың түрлі деңгейдегі танымдылық және өздік жұмыс жүргізу белсенділігі, таным процесін басқарудың түрлі тәсілін қолдануды қарастырады.

Математика сабақтарында көрнекілікті дұрыс пайдалану айқын кеңістікті және санды түсініктердің, мазмұнды ұғымдардың қалыптасуына

көмектеседі, оқушылардың логикалық ойлау және сөйлеу қабілетін дамытады. Нақтылы құбылыстарды қарастыру және талдау негізінде, кейін практикада қолданылатын, тұжырымдарға келулеріне көмектеседі.

Ойлау есептер шығармашылық қабілетін дамыта түседі. Тапсырманы орындау барысында оқушылар өз бетімен ізденеді, еске сақтауын кеңейтеді, байқағыштығын қалыптастырады. Оқушының өзіндік пікір айтып, оны қорғай білуіне мүмкіндік жасалады. Теориялық білімдерін кеңейтіп, оны тәжірибеде қолданылуына ықпал етеді. Сондай ақ интеллектуалдық деңгейін көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Р.Ысқақова, Т.Ғабитов. Логика. Алматы: Раритет.- 2004-232 бет.
2. Горячева И.А. Учебные книги К.Д.Ушинского как образец педагогической классики. 3-е изд., испр. и доп. – Екатеринбург: Издательство «Артефакт», 2020. – 304 с.
3. Математика. Жалпы білім беретін мектептің 1-сынып оқушыларына арналған оқулық. 2-бөлім. /Ә.Б.Ақпаева, Л.А.Лебедева, М.Ж.Мыңжасарова, Т.В.Лихобабенко. Алматы кітап-2021-152 бет.

ӘОЖ 51(072)

ҚҰРАМЫНДА ПАРАМЕТР БАР ТЕҢДЕУЛЕР МЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Бекет Перизат Нұрланқызы

7М01511 «Математика» мамандығының 1 курс магистранты,
Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Аниязов Альмир Аскарлович, ф.-м.ғ.к.

Параметрлік теңдеулер (теңсіздіктер) – айнымалылардың тәуелділігі параметр деп аталатын қосымша мән арқылы көрсетілген кезде қолданылатын көрініс түрі.

Параметрі бар теңдеулер (теңсіздіктерді) шешу – оның көмегімен параметрдің әр мәні үшін тиісті теңдеудің түбірлерінің жиынтығын көрсетудің көмегімен сәйкестікті орнатуды білдіреді.

Параметр латын әліпбиінің алғашқы әріптерімен көрсетіледі: $a, b, c, d, \dots, k, l, m, n$, ал белгісіздер x, y, z әріптерімен көрсетіледі.

Бірдей параметрлері бар екі теңдеу (теңсіздік) өзара тең болады, егер:
а) параметрдің бірдей мәнінде шешімдері бірдей болса,

б) бірінші теңдеудің (теңсіздіктің) әрбір шешімі екіншісінің шешімі болса немесе керісінше екінші теңдеудің (теңсіздіктің) әрбір шешімі біріншісінің шешімі болса.

Параметрлі теңдеулер мен теңсіздік деп құрамында белгісіз x -пен қатар қандай да бір (кез-келген) әріппен белгіленген саны бар теңдеуді (теңсіздікті) айтамыз.

$$ax^2 + 2x + a = 0 \quad (1)$$

теңдеуін қарастырайық. x -белгісіз, a -қандай да бір (белгілі, кез-келген) сан. (1) теңдеу қандай да бір теңдеулер шоғын көрсетеді. Мысалы, $a = 0$ онда $2x = 0$, ал $a = 1$, онда $x^2 + 2x + 1 = 0$ т.с.с. теңдеулерді аламыз.

Мұндай теңдеулерді шешу дегеніміз, a -параметрінің әрбір мәні үшін түбірін табу.

Параметрлі теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудің негізгі әдісі тармақтау әдісі болып табылады. Тармақтау әдісінің жалпы мазмұны төмендегідей:

1. Теңдеудің түрі параметрдің мәніне байланысты ма, соны анықтау қажет. Егер байланысты болса теңдеу әрбір жағдай үшін жеке қарастырылады.

2. Теңдеулерді шешу процессі кезінде қандай да бір амалдарды орындау барысында параметрдің қандай мәндерінде, осы амалдарды орындау мүмкін емес немесе параметрдің қандай мәндерінде әртүрлі шешімге әкеледі, сол анықталады. Осы мәселені анықтап алып екі жағдай қарастырылады:

- белгіленген амалдар орындалады және толық орындалған шешімге әкеледі.

- белгіленген амалдар орындала алмайтын жағдайлар.

Мысал қарастырайық:

$$(a^2 - 3a)x = a^2 - 9 \quad (2)$$

теңдеуін алайық.

Бұл теңдеу a -параметрінің барлық мәндерінде сызықтық теңдеу болады. Теңдеуді шешу үшін оның екі жағында x -тің коэффициентіне бөлу керек. Бірақ бұл коэффициент a параметрінің кейбір мәндерінде нольге тең болуы мүмкін. Онда бөлу амалы орындалмай қалады. Ендеше екі жағдайды бөлек қарастырамыз.

1) $a^2 - 3a \neq 0$ 2) $a^2 - 3a = 0$ $a^2 - 3a = 0$ егер $a = 0$ және $a = 3$

1. $a \neq 0$ және $a \neq 3$ онда $a^2 - 3a \neq 0$. (2) теңдеудің екі жағын да $a^2 - 3a$ бөліп $x = \frac{a^2 - 9}{a^2 - 3a}$ немесе $x = \frac{a + 3}{a}$ аламыз.

2. $a = 0$ (2) теңдеудің түрі $0x = -9$. Бұл теңдеудің шешімі жоқ.

3. $a = 0$ (2) теңдеудің түрі $0x = 0$. Бұл теңдеудің түбірлері барлық нақты сандар.

Жауабы: Егер $a \neq 0, a \neq 3$, онда $x = \frac{a + 3}{a}$

Егер $a = 0$, түбірлері жоқ.

Егер $a = 3$, онда x кез-келген сан. $x \in \mathbb{R}$

Құрамында параметр бар теңдеулер мен теңсіздіктер математикалық мәдениет пен логикалық ойлауды қалыптастыруда маңызды рөл ойнайды. Параметрмен берілген есептерді шешу білімді жалпылауды жоғары қолдану мен жүйелеуді, стандартты емес жағдайды қолдануды, сонымен қатар шығармашылық белсенділікті талап етеді. Есептердің әртүрлілігі математикалық модельдердің әртүрлілігіне тең.

Осы тақырыпты зерттей отырып, келесідей қорытынды жасай аламыз. Параметр – кез-келген мәндерді қабылдай алатын әріп. Теңдеу шешімдерінің құрылымы параметр мәндеріне байланысты, осы тәуелділіктің белгілі бір аспектілерін әр нақты есепте анықталуы керек. Ол үшін әр нақты функцияның қасиеттерін ескере отырып, әртүрлі формалар мен шешімдерді қолдану қажет.

Бірқатар теңдеулер формулалар бойынша шешілетіні белгілі. Бұл сызықтық, квадраттық, кубтық теңдеулер. Басқа теңдеулерді шешу үшін айнымалыны алмастыру әдісі немесе көпмүшеге жіктеу әдісі қолданылады. Бұл әдістер күрделі теңдеулерді ұтымды шешуге мүмкіндік береді, кейде бұл әдістер теңдеуді шешудің жалғыз әдісі болып табылады.

Бұл әдістерді игеру үшін стандартты әдістерді, түрлендірулерді, көптеген теориялық материалдарды білу керек және одан әрі шешуге арналған берік дағдыларға ие болу керек.

Берілген тақырыпты зерттей келе құрамында параметрі бар теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуде нақты құрылым жоқ деген қорытындыға келдік.

Белгілі бір функция мен оның қасиеттерін талдай отырып, шешудің формалары мен әдістері әр тапсырма үшін жеке анықталады. Сондықтан шешімнің барысы сызықтық немесе квадраттық функцияның түрімен анықталады. Математикалық түрлендірулер арқылы рационалды және иррационал теңдеулер сызықтық немесе квадрат шешуге дейін келеді. Тек иррационалды жағдайда сыртқы түбірлер туралы ұмытпай, тексеру міндетті түрде жасалынуы керек.

Параметрді шығару белгілі бір функцияға әкелетін болса, графикалық әдіс өте ыңғайлы болып саналады, яғни $a = \text{const}$ нақты көрсетілген жағдайда.

Теңдеулерді шешуден алынған алгоритмдер математика сабақтарында және факультатив сабақтарда сыналды. Оларды қолдану есепті шешуге кететін уақытты едәуір қысқартты.

Құрамында параметр бар теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудің әдістерін зерттеу барысында біз білімімізді толықтырдық:

- жаңа ғылыми ұғымдармен таныстық;
- мектеп бағдарламасынан тыс әдістермен таныстық;
- білімімізді тереңдеттік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Фалилеева М.В. Первые шаги в решении уравнений и неравенств с параметром. Учебное пособие, 2014.

2. Есенжолов Е.Қ. Теңдеу мен теңсіздіктерді шешудің айрықша тәсілдері. Оқу құралы, Семей, 1998.

3. Кожухов С.К. Уравнения и неравенства с параметром. Учебно-методическое пособие, 2013.

ӘОЖ 51(072)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ САБАҚТАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ STEM БІЛІМ БЕРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ

ЕГИЗБАЙ БАХЫТЖАН

7M01511 «Математика» мамандығының 1 курс магистранты,
Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Аниядов Альмир Аскарлович, ф.-м.ғ.к.

Заманауи цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жылдам қарқынмен өтуіне байланысты «STEM» білім беру маңызды және өзекті мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру ұйымдарының цифрлық инфрақұрылымын (сымсыз коммуникациялар, бұлтты технологиялар, микросерверлер, компьютерлер мен перифериялық жабдықтар, жергілікті желі, кеңжамақты интернетке қол жеткізу және т.б.) дамыту жұмысы жалғастырылады. Мектептер химия, биология, физика пәндері кабинеттерімен, STEM-кабинеттермен жарақтандырылады, - деп атап көрсетілген [1].

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – ғылым, технологиялар, инженерия және математика ұғымын білдіреді. STEM негізінде бұл түсініктің жаңа нұсқалары пайда болды, солардың ішінде анағұрлым кең таралғаны STEAM (ғылым, технологиялар, инженерия, өнер және математика) және STREM (ғылым, технологиялар, робототехника, инженерия және математика) болды. Қазіргі уақытта STEM әлемдік білім берудің басты трендтерінің бірі болып табылады [2].

STEM – оқытудың біріктірілген тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контекстінде зерттеледі. Мұндай тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEM-сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнату [3]. STEM жаратылыстану пәндерінің проблемалық сұрақтарын ғылыми тұрғыдан инженерлік жобалау және математикалық сипаттау арқылы білім алуға, сыни ойлау дағдыларын дамытуға, жаңа технологияларды игеруге байланысты болашақ кәсіптің іргетасын қалыптастыруға көмектеседі. Зертханалық практикум физика, химия, биология т.б. және т.б. басқа пәндерді

STEM оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. STEMзертханаларының мақсаты — теориялық материал бойынша алынған білімді тереңдету, әртүрлі шамаларды өлшеудің әдістемелерімен танысу, әртүрлі құралдардың жұмыстарын зерттеу, тәжірибелік мәліметтерді жинау және өңдеу технологияларын үйрену, инженерлік графика және дизайн жасау дағдыларын дамыту [3].

Жаратылыстану пәндеріне қатысты STEM технологиясын келесі бағыттарда қолданған тиімді болып саналады:

- Макроәлемде өтіп жатқан табиғи құбылыстарды зерттеуге; мұнда реалды өмірдегі әртүрлі нысандардың, құрылыстардың, құралдар мен жабдықтардың (ракета, машина, әуе, су кемелері, зауыттар мен фабрикалар үлгілері, кез-келген өндірістің инженерлік технологиясы, физикалық, химиялық, биологиялық құбылыстар) прототиптерін жасап шығару. Оларға STEM технологияның құрылымдау (конструирование), технологиялық модельдеу сынды түрлері жатады.

- Нақты әлемдегі үдерістерді компьютерлік, ақпараттық-бағдарламалық тұрғыдан жасақталған, STEM технологияларының озық түрлерінің (математикалық модельдеу, инженерлік графика, дизайн жасау, сандық зертханалар) көмегімен бақылап, зерттеп, қандай-да бір өнімдер жасауға болады.

Мұғалім оқушыны тек қана мектептің бағдарламасымен шектеліп қалдырмай, теориялық білімдерін практикалық жұмыстармен, өмірмен байланыстыра білуге үйрету керек. Осындай әдіс – тәсілдерді түрлендіріп, жүйелі түрде пайдаланып мұғалімнің шәкірттері өз бетімен жұмыс істеуге тез үйренеді. Америкалық педагог-математик Д.Пойа: «алгебра мен геометрияны білу деген не? Бұл есептерді шығара білу, онда да стандарттық есептерді ғана емес, ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, өзіндік болмысты, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару», - деген болатын.

Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, пән аралық байланысты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. Соның ішінде кіріктірілген білім беру бағдарламасы туралы зерттеу жұмысты баяндайын.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында математика пәнінің берілу жайы да өзгеше. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі. Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған.

Орта мектепке табиғат құбылыстарын қарастыру ғылыми пәндерді оқыту арқылы іске асырылады. Ол пәндердің әрқайсысы негізінен болмыстың (объектінің) бірі ғана қырын сипаттайды. Шынымен де, бізді қоршаған әлемді терең танып - білу оның құбылыстарын тек бөлшектеу әдісі әлем бейнесінің

біртұтастығын айқындамайды, яғни болмысты бұлайша саралап жіктеп қарастыру жеткіліксіз болады. Сондықтан жинақталған білімдерді синтез жасау қажеттілігі туады, және бұл кезде оқушы әрбір құбылысты немесе фактіні әрқилы көзқараспен көріп, әртекті білімдердің арасындағы бар болатын өзара байланыстарын түсіне бастайды. Білімдердің осындай интеграциясының дидактикалық құралдарының бірі - жүйелі және мақсатты түрде іске асырылатын пәнаралық байланыстар.

Пәнаралық байланыстар проблемасын ескеру оқыту процесінде соншалықты жаңалық емес. Кезінде Я.А.Коменскийдің өзі: «Бәрін, байланыстары барланыста оқыту» - деп көрсеткен болатын және пәнаралық байланыстар - оқытудың жүйелілігінің бір шарты деп санаған.

Пәндердің арасындағы байланыстардың маңыздылығы туралы А.Дистервег, К.Д.Ушинский, И.Г.Песталоцци, Л.Н.Толстой және т.б. ескерткен.

Педагогтар және психологтар Дж.Брунер, В.В.Давыдов, И.Д.Зверев, В.Н.Максимова, В.Н.Федорова және т.б. өз еңбектерінде оқытудағы пәнаралық байланыстар проблемасын қарастырды. Мысалы, Д.Ж. Брунер, В.В.Давыдов, М.Н.Скаткин және т.б. өз еңбектерінде оқу материалын оқыту барысында дүниетанымдық сипаттағы негізгі идеялардың маңызды роль атқаратынын көрсетеді. Кейінге жылдары пәнаралық байланыстар әртүрлі аспектілерде қарастырылды: білімді меңгеру, білікті және дағдыларды қалыптастыру тиімділігін арттыратын дидактикалық құрал ретінде; оқыту принциптерін, ең алдымен ғылымилық принципін іске асыру құралы ретінде; оқулық іс-әрекетінде оқушылардың танымдық белсенділігін және өзін-өзі басқаруды дамытудың, олардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру шарты ретінде және т.б. [4].

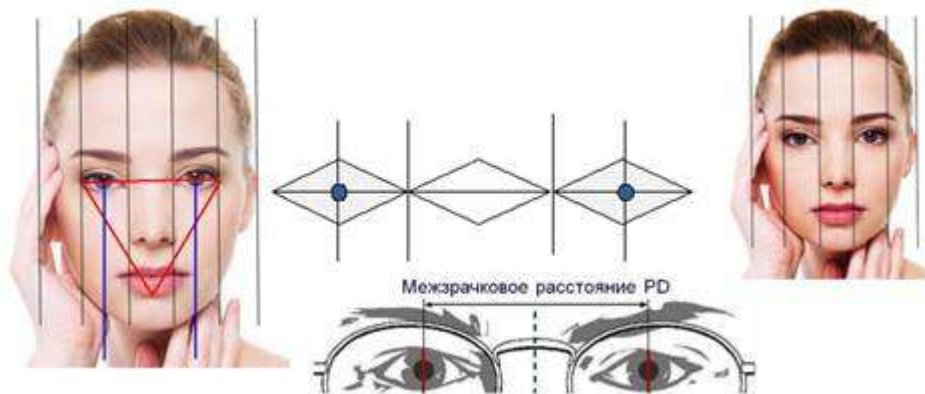
Геометриялық салулардың өндірісте, тұрмыстық, зергерлік бұйымдарда, сәулет өнерінде, қару-жарақ, ер-тұрман, жасау-жабдықтарында қажеттілігі теориялық материалдардың нақты іс-әрекет кезінде қолданылатындығын көрсетеді.

Салу есебі сызу пәнімен өзара тығыз байланыста. Сызу сабағында оқушылар геометриялық фигураларды салудың кейбір әдістерін нақты практикалық істерінде пайдаланады. Ал геометрия сабағында, әсіресе стереометрия курсына, сызудың талаптарын қанағаттандыру тіптен қажет (көрінетін, көрінбейтін сызықтар, олардың ені, түрі, т.т.б.).

Орта мектепте 7-8 сыныптардағы геометрия сабақтарында геометриялық салуларды тек мектеп тақтасы мен дәптерлерде ғана орындаумен шектелмей, модельдерде, жоспарларда және т.б. орындау керек.

Мысал: "Бет пропорциялары" кешенді тапсырмасы. Мәтінді оқып, 1-2 тапсырмаларды орындаңыз [5].

Беттің дұрыс (симметриялы) пропорциялары бар ересектердің көпшілігінде олардың ішкі бұрыштары арасындағы алшақтық көздің еніне тең, яғни 3,5 см.

1. Аралық қашықтық PD анықтама бұл бір оқушының ортасынан екінші оқушының ортасына дейін миллиметрмен өлшенетін көздің қарашықтары (көздің ортасы) арасындағы қашықтық. Бұл қашықтық дәрігер тағайындаған рецепт бойынша көзілдірік өндірісінде маңызды. Көптеген ересектерде бет әлпеті дұрыс болатын PD аралық қашықтықты есептеңіз.
2. Көркемсурет мектебінде оқушыларға беттің эскизін дұрыс пропорциялармен салу тапсырмасы берілді. Мұғалім бет эскизіндегі көздер мен еріннің орналасуы туралы кеңес берді: "Егер сіз көздің сыртқы бұрыштарының нүктелері мен төменгі еріннің ортаңғы нүктесін сызықтармен қоссаңыз, сіз тең жақты үшбұрыш аласыз". Егер эскизде көздің ішкі бұрыштары арасындағы қашықтық 3,5 см болса, көз сызығынан төменгі еріннің жиегінің ортасына дейінгі қашықтықты есептеңіз. Осы қашықтықтың мәні орналасқан сандық аралықты таңдап, сәйкес келмейтін аралықты әкеліңіз.

- (7;8)
- (8;9)
- (9;10)
- (10;11)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы» Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы, Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. 2015ж.
2. McComas, W.F. (2014). STEM: Science, Technology, Engineering, and Mathematics. In: McComas, W.F. (eds) The Language of Science Education. SensePublishers, Rotterdam. https://doi.org/10.1007/978-94-6209-497-0_92.
3. Tsupro, N., Kohler, R., & Hallinen, J. (2009). STEM education: A project to identify the missing components. Intermediate Unit 1: Center for STEM

Education and Leonard Gelfand Center for Service Learning and Outreach, Carnegie Mellon University, Pennsylvania.

4. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық, 2016

5. Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения, 2012ж

ӘОЖ 512.54

sl_2 ТҰРҒЫЗЫЛҒАН ПУАССОН АЛГЕБРАСЫНЫҢ АВТОМОРФИЗМДЕРІ

ЕГИЗЕК БАХБОЛАТ

7M01509 «Математика» мамандығының 2 курс магистранты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,

Нұр-сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Науразбекова Алтынгүль Сериковна, PhD, Алгебра және геометрия кафедрасының доценті.

$x \cdot y$ (көбейту) және $\{x, y\}$ (Пуассон жақшасы) екі бисызықты амалы анықталған k өрісінде тұрғызылған векторлық кеңістік берілсін. Егер (A, \cdot) ассоциативті-коммутативті алгебра болса, ал $(A, \{, \})$ Ли алгебрасы болса және A келесі тепе-теңдікті (Лейбниц тепе-теңдігі)

$$\{x, y \cdot z\} = y \cdot \{x, z\} + \{x, y\} \cdot z$$

канағаттандырса, онда A алгебрасы Пуассон алгебрасы деп аталады.

Пуассон алгебрасының негізгі екі класы бар.

Мысал 1. Айталық, P_n - симплетикалық Пуассон алгебрасы болсын. Яғни әрбір n үшін

$$\{x_i, y_j\} = \delta_{ij}, \{x_i, x_j\} = 0, \{y_i, y_j\} = 0,$$

ереже арқылы Пуассон жақшасы анықталған $k[x_1, y_1, \dots, x_n, y_n]$ көпмүшеліктер алгебрасы болады, мұндағы δ_{ij} -Кронекер символы және $1 \leq i, j \leq n$.

Мысал 2. Айталық, $PS(g)$ - симметриялы Пуассон алгебрасы, ал $g = e_1, e_2, \dots, e_m, \dots$ сызықты базисі бар Ли алгебрасы болсын. Онда барлық i, j үшін

$$\{e_i, e_j\} = [e_i, e_j]$$

Түрінде Пуассон жақшасы анықталған $k[e_1, e_2, \dots, e_m, \dots]$ көпмүшеліктер алгебрасы Пуассон алгебрасы болады және g алгебрасының симметриялық Пуассон алгебрасы деп аталады. Мұндағы $[x, y]$ - g Ли алгебрасындағы көбейту.

Ескерту 1. Егер g ретінде $sl_2(k)$ алгебрасын алсақ, онда $PS(sl_2(k)) - sl_2(k)$ алгебрасының үштуындаушылы көпмүшеліктер алгебрасында Пуассон алгебрасы болады.

Айталық, k - сипаттамасы нөлге тең өріс, ал $k[x, y, z]$ - үш айнымалылы көпмүшеліктер алгебрасы болсын. $C - k[x, y, z]$ алгебрасының қандай да бір элементі және $C \square k$ болсын.

$$\text{Лемма 1. } k[x, y, z] \text{ алгебрасында } \{x, y\} = \frac{\partial C}{\partial z}, \{y, z\} = \frac{\partial C}{\partial x}, \{x, z\} = \frac{\partial C}{\partial y}$$

теңдіктері орындалатын жалғыз Пуассон құрылымы табылады.

Бұл Пуассон жақшасын $\{x, y\}$ арқылы, оған сәйкес Пуассон алгебрасын $P_C[x, y, z]$ арқылы белгілейік. Бұл жақшаны $\{u, v\} = J(u, v, C(x, y, z))$ арқылы жазуға болады, мұндағы $J(u, v, C(x, y, z))$ - Якобиан, яғни Якоби матрицасына сәйкес анықтауыш.

Мысал 3. $sl_2(k)$ алгебрасын қарастырайық. Бізге $e = e_{12}, f = e_{21}, h = e_{11} - e_{22}$ - $sl_2(k)$ алгебрасының базисі болатыны белгілі. Олай болса,

$$\{e, f\} = h, \{f, h\} = 2f, \{h, e\} = 2e$$

орындалады.

Айталық, $C = \frac{1}{2}h^2 + \frac{2}{1}ef$ болсын. $P_C[e, f, h]$ - $sl_2(k)$ алгебрасының симметриялық Пуассон алгебрасы болатынын тексеру қиын емес. Бұдан былай, $P_C[e, f, h]$ алгебрасын P арқылы белгілейміз.

Кез-келген A Пуассон алгебрасының $Z(A)$ центрі әрбір $b \in A$ үшін $\{a, b\} = 0$ шартын қанағаттандыратын барлық $a \in A$ элементтерінің жиыны ретінде анықталады. $Z(A)$ центрінің элементтері Казимир элементтері деп аталады.

Лемма 2. $[1] Z(P) = k[C]$.

Лемма 3. P алгебрасында келесі теңдік орындалады

$$\begin{aligned} & \{e^{a_1} f^{b_1} h^{c_1}, e^{a_2} f^{b_2} h^{c_2}\} = \\ & = (a_1 b_2 - a_2 b_1) e^{a_1+a_2-1} f^{b_1+b_2-1} h^{c_1+c_2+1} \\ & + 2(a_2 c_1 - a_1 c_2 + b_1 c_2 - b_2 c_1) e^{a_1+a_2} f^{b_1+b_2} h^{c_1+c_2-1}. \end{aligned}$$

$Aut P$ арқылы P алгебрасының автоморфизмдер тобын белгілейік. P алгебрасының $k[C]$ болғандықтан ϕ автоморфизмінің $k[C]$ дағы шенелуі $k[C]$ -ның автоморфизмі болады, сондықтан да $\phi(C) = k_1 C + k_2$, мұндағы $k_1, k_2 \in k$ және $k_1 \neq 0$.

$g \in P$ болсын. Онда \bar{g} және \tilde{g} арқылы \deg стандартты функциясына қатысты g элементінің сәйкесінше үлкен және кіші бөлігін белгілейміз.

Лемма 4. Айталық, $\phi \in Aut P$ болсын. Онда ϕ -дің барлық константалық бөліктері нөлге тең және $\phi(C) = k_1 C$.

Лемма 5. Айталық, $g = \sum_{i=0}^n (\alpha_i h + \beta_i) C^i$ болсын, мұнда барлық i үшін $\alpha_i, \beta_i \in K[e, f]$. Олай болса, $\{g, e\} = 0$ болады сонда және тек қана сонда егер $\beta_i \in k[e]$ және $\alpha_i = 0$ болса ғана.

Лемма 6. Айталық, $g = \sum_{i=0}^n (\alpha_i h + \beta_i) C^i$ болсын, мұнда барлық i үшін $\alpha_i, \beta_i \in K[e, f]$. $\{g, e\} = \sum_{i=0}^s \gamma_i C^i$, мұнда $\gamma_i \in k[x]$, $\gamma_s \neq 0$ орындалады сонда және сонда, егер $n=s$, $\gamma_i \in k[e]e$, $\alpha_i = \gamma_i/2e$ және барлық i үшін $\beta_i \in k[e]$ болғанда.

Тұжырым 1. Айталық, $\phi(e) = e$ теңдігі орындалатын $\phi \in AutP$ болсын. Онда

$$\begin{aligned}\phi(f) &= f + \left(\sum_{i=1}^n \delta_i e^{i-1}\right)h - \left(\sum_{i=1}^n \delta_i e^{i-1}\right)^2 e, \\ \phi(h) &= h - 2\left(\sum_{i=1}^n \delta_i e^{i-1}\right)e, \\ \phi(C) &= C\end{aligned}$$

орындалады.

Тұжырым 2. $\phi(f) = f$ орындалатын $\phi \in AutP$ болсын. Онда

$$\begin{aligned}\phi(e) &= e - \left(\sum_{i=1}^n \delta_i f^{i-1}\right)h - \left(\sum_{i=1}^n \delta_i f^{i-1}\right)^2 f, \\ \phi(h) &= h + 2\left(\sum_{i=1}^n \delta_i f^{i-1}\right)f,\end{aligned}$$

мұндағы $\delta_i \in k(C)$, $\phi(C) = C$ теңдіктері орындалады.

Тұжырым 3. $\phi \in AutP$ автоморфизмі $\phi(h) = h$ шартын қанағаттандырсын. Онда $\phi(e) = \alpha e$, $\phi(f) = \beta f$ және $\phi(C) = C$ теңдіктері орындалады, мұндағы $\alpha, \beta \in k$ және $\alpha\beta = 1$.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. A. Joseph, A wild automorphism of $Usl(2)$. Math. Proc. Cambridge Philos. Soc. 80 (1976), no. 1, 61–65.
2. J. Dixmier, Enveloping algebras. Revised reprint of the 1977 translation. Graduate Studies in Mathematics, 11. American Mathematical Society, Providence, RI, 1996.
3. J. Dixmier, Quotients simples de l'algèbre enveloppante de sl_2 . (French) J. Algebra 24 (1973), 551–564.
4. L. Makar-Limanov, On groups of automorphisms of a class of surfaces. Israel J. of Math., 69, (1990), 250-256.

ӘОЖ 51(072)

PBL НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ

БАДАМБЕКОВА ШЫНАРАЙ ШАРХАНҚЫЗЫ

7М01511 «Математика» мамандығының 1-курс магистранты,
Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
Ғылыми жетекшісі – Аниязов Альмир Аскарлович, ф.-м.ғ.к.

Қарапайым дифференциалдық теңдеулер курсы барлық дерлік бакалавриаттың өзегіне кіреді: математика, физика, химия, геология, инженер-механика, т.б. Себебі дифференциалдық теңдеулер табиғат құбылыстарын зерттегенде, физика және техника, химия және биология мәселелерін шешкенде, эволюциялық процесті анықтайтын шамалар арасындағы тәуелділік, көбіне, шамалар мен олардың өзгеру жылдамдықтары арасындағы байланыс түрінде, яғни белгісіз функциялар мен туындыларын (дифференциалдарын) байланыстыратын теңдеу ретінде алынады. Яғни өмірде көп кездеседі. Мысалы, айнымалылары ажыратылатын қарапайым дифференциалдық теңдеу теңіз деңгейінен биіктігіне байланысты атмосфералық қысымның өзгеру процесін де, радийдің түсу процесін де, тұрғындар санының өзгеру процесін де, суыту процесін де және т.б. сипаттайды.

Дифференциалдық теңдеулерді оқу қиял ойдың дамуына нәр береді, оқушыларға дифференциалдық теңдеулердің абстрактілігі табиғат құбылыстарын математикалық модельдер көмегімен оқып білудің құралы болып табылады.

Бұл баяндамада дифференциалдық теңдеулер тақырыбын қолдану аясын толық түсінуге тырысу мақсатында инженер мамандығындағы студенттерге тек теориялық білім берумен ғана шектеліп қалмай, жоба негізінде білім беру (PBL-Project Based Learning) әдістемесі ұсынылып отыр.

Жоба негізінде білім беру – нақты өмірлік тапсырмаларды зерттеу, бақылау арқылы оқыту әдісі. Бұл процесс – теориялық білімнің практикамен бекітілуі болып табылады.

PBL-дің артықшылықтары:

- Студенттер қазіргі таңда керек «негізгі дағдыларды» меңгереді: 4C: critical thinking – сыни тұрғыдан ойлау, communication – байланыс, collaboration – ынтымақтастық, creativity – шығармашылық;
- Тәжірибе жасау арқылы оқушының есінде мәңгі қалады;
- Жауапкершілік, топпен жұмыс жасау деңгейі артады;
- Тәжірибе өмірден алынады;
- Көптеген оқушыны қамтиды;
- Ашық сұрақ – open-ended question, т.б.

Қарапайым дифференциалдық модельдерді құру процесінде зерттеліп жатқан есептің табиғатына қатысты ғылым заңдарын білу маңызды және алдыңғы мәнге ие. Мысалға механикада бұл Ньютонның заңдары, ал электрлік тізбектік теориясында – Кирхгоф заңдары, химиялық реакциялардың жылдамдығы теориясында – салмақтың эсер ету заңы және т.б.

Дифференциалдық теңдеулердің пәнаралық байланысы өте зор. Осыған байланысты бұл жобаны тек математика бағытындағы мамандар ғана емес, физика, инженер мұғалімдерімен бірігіп жасаса да болады. Соған сәйкес студенттерді де математика, физика, инженер, механикадан бір-біреуден таңдап, белгілі бір топтарға бөлуге болады. Әр топқа тақырып беріледі

(тақырып қайталана берсе болады), сол тақырып бойынша жоспар құрып, студенттер өзара жауапкершілікті бөлісіп алады. Әр топтың бағыттап отыратын жетекшісі (мұғалімдер) болады. Жобаның ұзақтығы – 1-2 ай болуы мүмкін. Ең соңында арнайы күн белгілеп білім көрмесі ұйымдастырылады. Бұл жерге басқа факультеттің мамандарын, деканат, ректорды шақыруға болады. Көрмеде студенттер жасаған макеттерін, сызбаларын, стендтерін, модельдерін, т.б. көрсету арқылы жобаны қорғайды және оның тиімділігі талқыланады.

Бұл жұмыста қарапайым дифференциалдық теңдеулерді үйрету үшін қабылданған әдістеме қарастырылады, бірінші ретті теңдеулер, екінші ретті сызықтық теңдеулер, т.б. сияқты дәстүрлі тақырыптар қамтылған. Негізгі мақсат, идея, ой – дифференциалдық теңдеулердің өмірдегі модельдеу қолданбалары туралы.

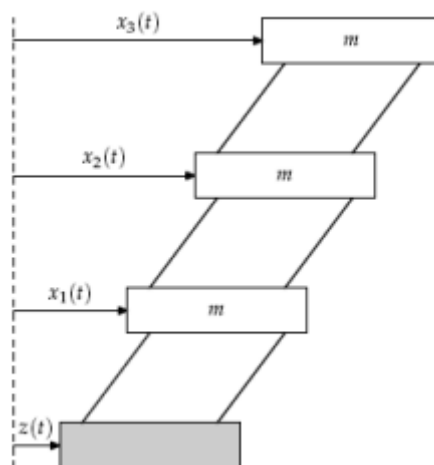
Кесте 1. Студенттердің PBL тақырыптарына сай бөлінуі

Топ	Адам саны	Мамандық	Тақырып
1	4	Математика, физика, инженерия, механика	3 қабатты ғимараттың жер сілкінісі кезіндегі тербелісі
2	4	Математика, физика, инженерия, механика	Үштік қозғалысты маятник
3	4	Математика, физика, инженерия, механика	Чуа тізбегінің талдауы

Қосымша: Жобалардың мысалдары

1. 3 қабатты ғимараттың жер сілкінісі кезіндегі тербелісі

Бұл жобада сіз жер сілкінісі кезіндегі 3 қабатты ғимараттың тербелістерін зерттейсіз. 1-суретте берілген ғимараттың әрбір қабатының массасы m -ға тең.

1-сурет. Жердің қозғалысы, 3 қабатты ғимарат

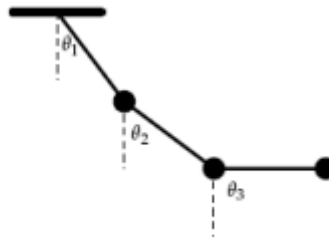
Ғимараттың тербелісін келесі сызықтық теңдеулер жүйесі арқылы сипаттауға болады:

$$\begin{aligned} mx_1'' + \gamma x_1' + 2kx_1 - kx_2 &= -mz'' \\ mx_2'' + \gamma x_2' - kx_1 + 2kx_2 - kx_3 &= -mz'' \\ mx_3'' + \gamma x_3' - kx_2 + kx_3 &= -mz'' \end{aligned}$$

мұндағы γ және k тұрақтылар және олар сәйкесінше ғимараттың демпферлік және бүйірлік ығысу күштерін көрстеді. Егер сіз осы жобада жұмыс істеуді таңдасаңыз, сіз бірнеше түрлі жағдайларда жүйенің тербелісін зерттейсіз.

2. Үштік қозғалысты маятник

Бұл жобада сіз үштік маятниктің қозғалысын зерттейсіз. 2-суретте үштік маятник көрсетілген, Әрбір буынның ұзындығы l және массасы m .

2-сурет. Үштік маятник

Маятниктің қозғалыстарын төмендегідей сызықтық емес теңдеулер жүйесі арқылы сипаттауға болады

$$\begin{aligned} \tau_1 &= 3ml^2\theta_1'' + 2ml^2 \cos(\theta_1 - \theta_2)\theta_2'' + ml^2 \cos(\theta_1 - \theta_3)\theta_3'' \\ &\quad + 2ml^2 \sin(\theta_1 - \theta_2)(\theta_2')^2 + ml^2 \sin(\theta_1 - \theta_3)(\theta_3')^2 + 3mgl \sin \theta_1 \\ \tau_2 &= 2ml^2 \cos(\theta_1 - \theta_2)\theta_1'' + 2ml^2\theta_2'' + ml^2 \cos(\theta_2 - \theta_3)\theta_3'' \\ &\quad - 2ml^2 \sin(\theta_1 - \theta_2)(\theta_1')^2 + ml^2 \sin(\theta_2 - \theta_3)(\theta_3')^2 + 2mgl \sin \theta_2 \\ \tau_3 &= ml^2 \cos(\theta_1 - \theta_3)\theta_1'' + ml^2 \cos(\theta_2 - \theta_3)\theta_2'' + ml^2\theta_3'' \\ &\quad - ml^2 \sin(\theta_1 - \theta_3)(\theta_1')^2 - ml^2 \sin(\theta_2 - \theta_3)(\theta_2')^2 + mgl \sin \theta_3 \end{aligned}$$

мұндағы τ_1, τ_2, τ_3 әр буынға әсер ететін сыртқы күштер. Егер сіз осы жобада жұмыс істеуді таңдасаңыз, жүйенің қозғалыстарын зерттейсіз. Ескерту: Бұл сызықтық емес жүйе екенін ескеріңіз.

Дифференциалдық теңдеулер мен олардың әдістерін оқып үйрену біз өмір сүретін әлемді тану үшін тағы бір құралды береді, яғни нақты физикалық кеңістік туралы бейнелік және ғылыми түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал осыны тәжірибеде байқау PBL арқылы жүзеге аспақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Taskin Padir, Kimberly O. Muller, Collette Coullard, Teaching differential equations in a diverse classroom. American Society for Engineering Education, 2008

2. <https://emirsaba.org/1-2016-pedagogicheskij-vestnik-kazakhstan.html?page=7>

3. Жәутіков О.А. Дифференциалдық теңдеулердің қолданылуы туралы әңгіме. - Алматы: Ғылым, 1986.

ӘОЖ 517.3

ҚАЙТАЛАНАТЫН ИНТЕГРАЛДЫҢ ТЕҢ БОЛМАЙ ҚАЛАТЫН МЫСАЛЫ ТУРАЛЫ

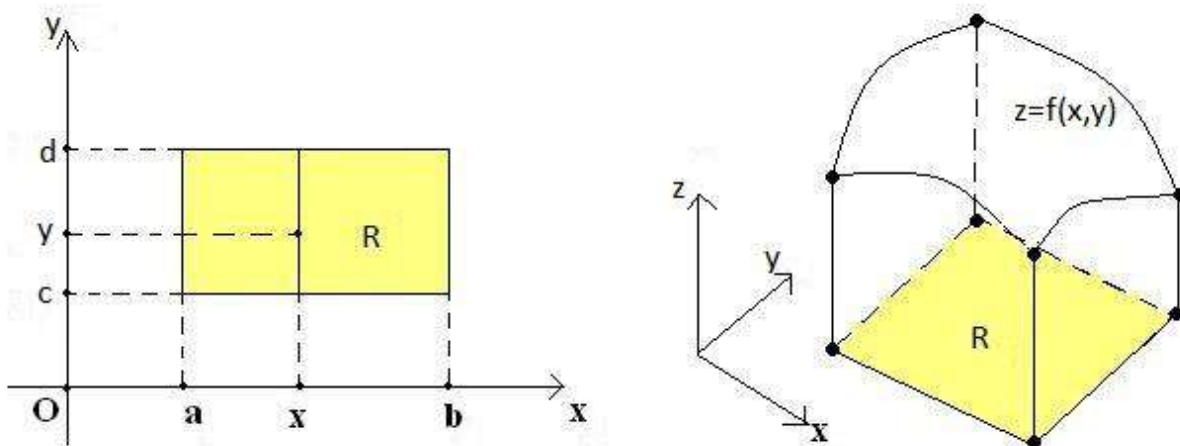
БАЛТАБАЕВ АЙДАР МУРАТОВИЧ

6B01506 «Математика» мамандығының 2-курс студенті,
Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Анияров Альмир Аскарлович, ф.-м.ғ.к.

Тік төртбұрыш $R[a, b; c, d]$ облысында анықталған екі айнымалының функциясы $f(x, y)$ берілсін және ол осы R облысында үзіліссіз болсын. $f(x, y)$ функцияның осы облыста алынған қос және қайталанған интегралдары құрылатыны [1, 2] белгілі:

$$\iint_{(R)} f(x, y) dx dy, \quad \int_a^b dx \int_c^d f(x, y) dy,$$

$f(x; y)$ – интеграл астындағы функция, ал $f(x; y)dx \square y$ интеграл астындағы өрнек, интеграл астындағы функцияның анықталу облысы. Анықталған қос интеграл, ол Риман интегралы және оның мәні сан екенін білеміз [1, 2]. Негізгі ескеретін жағдай қос интегралдың мәні ол цилиндродтың көлемі (1 суретті қараңыз) болады, сонда тек сонда ғана егер интеграл астындағы функция шенелген R облысында теріс емес мән қабылдаса.

1-сурет. Табаны тік төртбұрыш болатын цилиндрод.

Тік төртбұрыш облыс бойынша алынған қос интегралды есептеп шығару тәсілі төмендегі теорема арқылы іс жүзіне асады.

Теорема [1]. Егер жоғарыдағы екі интеграл бар болатын болса, онда олар өзара бір-бірімен тең, яғни

$$\iint_{(R)} f(x, y) dx dy = \int_a^b dx \int_c^d f(x, y) dy \quad (1)$$

Сонымен қатар, бұл теоремада x пен y -тің орындарын ауыстыруға болады, яғни қос интегралды келесі теңдік ретінде жаза аламыз

$$\iint_{(R)} f(x, y) dx dy = \int_c^d dy \int_a^b f(x, y) dx \quad (2)$$

Сонда келесі тең болатынын байқаймыз

$$\int_a^b dx \int_c^d f(x, y) dy = \int_c^d dy \int_a^b f(x, y) dx \quad (3)$$

Енді (3) теңдікке қайшы келетін мысал қарастырайық.

Айталық,

$$f(x, y) = \begin{cases} y^{-2} & \text{егер } 0 < x < y < 1 \\ -x^{-2}, & \text{егер } 0 < y < x < 1, \\ 0, & \text{квадраттың басқа нүктелерінде} \\ & 0 \leq x \leq 1, \quad 0 \leq y \leq 1. \end{cases}$$

Аталып отырған интеграл Риман мағынасында бар болғанымен де, $\int_0^1 dx \int_0^1 f(x, y) dy = \int_0^1 dy \int_0^1 f(x, y) dx$ теңдігі орындалмайды [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жәутіков О. А. Математикалық анализ курсы, – А.: «Экономик» баспасы, 2014. – 832 б.
2. Ильин В.А., Позняк Э.Г. Основы математического анализа: В 2-х ч. Часть II. – М.: ФизМатЛит, 2002. – 464 с.
3. Гелбаум Б., Олмстед Дж. Контрпримеры в анализе, М.: Мир, 1967. – 252 с.

ӘОЖ 51(072)

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ТЕОРЕМАЛАРДЫ ДӘЛЕЛДЕУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

БАХЫТБЕК АЙДАНА, БОЛАТ МАЖИТ

6B01506 «Математика» мамандығының 2-курс студенттері,
Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Нуримов Бауыржан Серикбаевич, PhD

Математиканы оқып үйрену негізінен ҮШ тәсілінен тұрады:

- Ұғымды қалыптастыру мен оны терең танымдық дәрежеге жеткізу
- Математикалық тұжырымдамаларды, теоремаларды дәлелдей білу
- Есеп шығаруда, практикалық іс-әрекеттерде қолдана білу

Бұлардың ішінде ең маңыздысы ұғымдарды қалыптастыру болып табылады. Егер осы тәсілді жақсы біліп, оны қолдана білсек қалған екі тәсіл бізге оңай болып келеді. Ұғымдарды қалыптастыру үлкен психологиялық-педагогикалық негізге сүйенеді. Ұғым дегеніміз объективті дүниенің мәнді белгілерінің адам санасында бейнеленуі. Сондықтан адам санасында қалай бейнеленсе солай ғылым болады. Кез келген ғылымның негізі ұғымдар жүйесінен тұрады. [2]

Енді ұғымдар жүйесін қалай қалыптастыру әдістемесі тоқталайық:

Математика ғылымы, басқа ғылымдар сияқты бізді қоршаған дүниені, табиғи және қоғамдық құбылыстарды, олардың ерекше қасиеттерін зерттейді. Мысалы, геометрия курсында заттардың басқа қасиеттеріне көңіл аудармай (түсі, массасы, қаттылығы, т.б.) олардың формалары мен өлшемдерін қарастырамыз. Сондықтан геометрияда «зат» деген сөздің орнына «геометриялық фигура» деген сөз қолданылады. Сәуле, түзу, бұрыш, дөңгелек, шаршы - бұлардың барлығы геометриялық фигуралар. Олар жалпылама ұғымдар. «Сан» және «шама» сияқты маңызды ұғымдар да абстракциялау (жалпылау) нәтижесі болып табылады. Жалпы, кез келген математикалық объектілер - бізді қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстардың басқа қасиеттерінің ішінен сандық және кеңістік қасиеттерін бөліп алу нәтижесі. Ендеше, математикалық объектілер геометриялық фигуралар, сандар, т.б. шындық дүниеде жоқ. Олардың барлығы қоғамның даму тарихы барысында пайда болып, адамның тек қиялында өмір сүреді. [1]

Объектінің өзара байланысты барлық негізгі қасиеттерінің жиынтығын осы объект туралы ұғымның мазмұны деп атайды. [1]

Жалпы ұғымның көлемі дегеніміз - бір ғана сөзбен, терминмен белгіленетін барлық объектілердің жиынтығы. [1] Сонымен, кез келген ұғым аталу терминімен, көлемімен және мазмұнымен сипатталады екен.

Ұғымның мазмұны мен көлемінің арасында мынадай байланыс бар:

Ұғымның көлемі неғұрлым «артық» болса, оның мазмұны соғұрлым «аз» болады. Мысалы, «тік бұрышты үшбұрыш» ұғымының көлемі «үшбұрыш» ұғымының көлемінен «кіші», өйткені, алғашқы ұғымның көлеміне барлық үш бұрыш тар кірмейді, тек тік бұрышты үшбұрыштар ғана кіреді. Бірақ «тік бұрышты үшбұрыш» ұғымының, мазмұны «үшбұрыш» ұғымының мазмұнынан «артық», яғни кеңірек. Өйткені тік бұрышты үшбұрыш барлық үшбұрыштарға тән қасиеттермен қоса, өзіне ғана тән қосымша қасиеттерге математикалық түрде математикалық ұғымдарға өте бай. 1- сыныптың өзінде оқушылар «цифр», «сан», «қосылғыш», «қосындының мәні», «кесінді», т.б. ұғымдармен танысады. Сынып жоғарылаған сайын мұндай ұғымдардың саны артып, кеңейе береді. Ендеше,

болашақ бастауыш сынып мұғалімі ұғым туралы жоғарыда баяндалған мәселелерді білуге міндетті.[1]

Қандай бір математикалық объект ұғымының мазмұны осы объектінің көптеген негізгі қасиеттерін қамтиды. Дегенмен, объект берілген ұғымның көлемінде болатындығын тағайындау үшін, (яғни объектіні танып-білу үшін) оның кейбір негізгі қасиеттерінің; бар-жоғын тексеру қажет. Объектіні танып-білу үшін жеткілікті болатын объектінің негізгі қасиеттері осы объект туралы ұғымның, анықтамасы деп аталады.

Жалпы, анықтама дегеніміз - ұғымның мазмұнын ашылатын логикалық операция. Ұғымды анықтау жолдары әр түрлі. Алдымен оларды айқын және айқын емес деп бөлуге болады. Айқын анықтамалар екі ұғымның дәлме-дәл келетін теңдігі формасында болады. Айқын емес анықтамаларда екі ұғымның дәлме-дәл келу формасы болмайды. Мұндай анықтамалардың мысалы ретінде контекстуалды және остенсивті анықтамаларды айтуға болады. Контекстуалды анықтамаларда жаңа ұғымның мазмұны мәтіннің үзіндісі арқылы ашылады, яғни нақты жағдайда енгізілетін ұғымның мағынасын сипаттайтын контекст арқылы ашылады. [1]

Ұғымның анықтамасына қойылатын талаптар

Айқын анықтамалардың дұрыстығына баға беру үшін ұғымды анықтау ережелерін білген дұрыс. Бастауыш курс математикасындағы анықтамалардың көпшілігі тегі және түрлік айырмашылығы бойынша беріледі. Бұл тәсілмен ұғымды анықтау кезінде мынадай бірнеше талаптарды сақтау керек:

1. Анықталушы және анықтаушы ұғымдар бір-бірімен өлшемдес болуы керек. Мысал ретінде «тіктөртбұрыш» пен «төртбұрыштың» анықтамаларын алуға болады.
2. Анықтама беру ережелері тұйыққа тірелуге тиым салуы керек, яғни ұғымды оның езі арқылы немесе өз кезегінде сол арқылы анықталатын басқа бір ұғыммен анықтауға. Мысалы, көбейту амалын көбейтінді арқылы немесе көбейтіндіні көбейту амалы арқылы.
3. Анықтамада ұғымның көлеміне тиісті объектіні - бір мәнді ерекшелеуге мүмкіндік беретін барлық қасиеттер көрсетілуі тиіс. Мысалы, сыбайлас бұрыштардың анықтамасы былай деп беріледі: «Сыбайлас бұрыштар деп - қосындысы 180° болатын бұрыштарды айтады ». Бұл анықтама сыбайлас бұрыштарды басқа бұрыштардан айыра білуге жеткіліксіз.
4. Анықтамада басы артық ештеңе болмауы тиіс, яғни көпсөзділік болмауы керек. Мысалы, тіктөртбұрыштың анықтамасында артық сөздер кездеседі.
5. Кейбір ұғымдардың мүмкін болатын анықтамаларының бірін таңдау кезінде қайсы анықтама жеңіл, табиғи немесе әрі қарай теорияны құру мақсатына сәйкес болатындығы басшылыққа алынуы керек. Мысал ретінде параллелограмның анықтамаларын салыстыруға болады.
6. Анықталушы ұғым өмірде бар болуы қажет. Сонда ғана анықтама логикалық тұрғыдан алғанда дұрыс болады. Мысалы: «Доғал бұрышты үшбұрыш деп - барлық бұрыштары доғал үшбұрышты айтады». Бұл анықтама

жоғарыда аталған талапқа сай емес. Өйткені барлық бұрыштары доғал болатын үшбұрыш жоқ. [1]

Мектеп оқушыларын теоремаларды дәлелдеуге үйрету әдістемелері.

Дәлелдеу арқылы логикалық әрекет түсіндіріледі, оның барысында пайымдаудың ақиқаты ақиқат деп саналатын басқа пікірлердің көмегімен дәлелденеді.

Ғасырлар тәжірибесі дәлелдеу дұрыс ойлаудың ең маңызды қасиеттерінің бірі екендігіне, бұл шынайы білімге жетелейтініне адамдардың көзін жеткізді. Дәлелдеу тек математикада қолданылмайды. Сол себепті дәлелдеумен айналысатын тұтас бір ғылым пайда болды. Бұл ғылым – логика. Онда дәлелдеу белгілі бір теореманың нақты мазмұнынан абстракцияланып, абстракттілі түрде қарастырылады және кез келген дәлелдеуге қолданылатын кейбір жалпы ұсыныстар береді. Дегенмен, барлық жерде қолданысқа ие болатын универсалды(әмбебап) дәлелдеу әдісі жоқ.

Кез келген дәлелде логика үш құрамдас бөлікті белгілейді(ерекшелейді? Выделяет):

- 1) Тезис - ақиқаттығын анықтау талап етілетін үкім;
- 2) Аргумент - ақиқаттығы белгілі және тезистің ақиқаттығына немесе жалғандығына негіздеме ретінде берілуі мүмкін үкім;
- 3) демонстрация – логикалық пайымдау, оның барысында
- 4) дәлелдер, тезистің ақиқаттығы немесе жалғандығы шығарылады, сонымен қатар дәлелдеуде қолданылатын логикалық ережелер жиынтығы.

Дәлелдемелерді жүргізу бойынша ол: дедуктивті әдіс, математикалық индукция, синтетикалық әдіс, кері жору әдісі сияқты әдістемелер түрлері көп. Ал егер дәлелдеу әдістемелеріне келетін болсақ ол тура және жанама болып бөлінеді.

Егер тезистің ақиқаты ақиқат аргументтен тікелей шығарылса, дәлелдеме тура деп аталады.

Егер тезистің ақиқаты тезиске қайшы келетін пікірдің ақиқаттығын теріске шығару арқылы дәлелденсе, дәлелдеме жанама (тура емес) деп аталады. Жанама дәлелдемелерге келесі жаиады:

- 1) Қарама-қайшылықпен дәлелдеу
- 2) Бөлу дәлелдемелері

Дәлелдеу дизъюнктивтік деп аталады, егер бұл дәлелдеменің тезисі «Т - не P_1 , не P_2 , ..., немесе P_n » түріндегі дизъюнктивтік ұсыныс болса, бұл жерде әртүрлі жағдайлардың саны n ақырлы және кемінде екеу болады. Дәлелдеуді қажет ететіннен басқа P_i , пайымдауларының барлығын дәйекті түрде алып тастасақ, теореманың дәлелін аламыз. Мектеп математика курсынан теорема мысалға келтірейік, мұнда тура және дизъюнктивтік дәлелдер қолданылады.

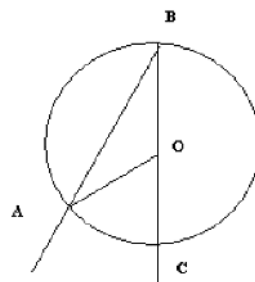
Мысал:

ТЕОРЕМА. Іштей сызылған бұрыштың мәні, сыбайлас доғаның жартысына тең.

Дәлелдеу. $\angle ABC$ бұрышы іштей сызылған деп алайық. Мүмкін 3 жағдайды қарастырайық:

- 1) Шеңбер центрі – O нүктесі – BC бетінде жатыр
- 2) O нүктесі ABC бұрышы ішінде
- 3) O нүктесі ABC бұрышының сыртында

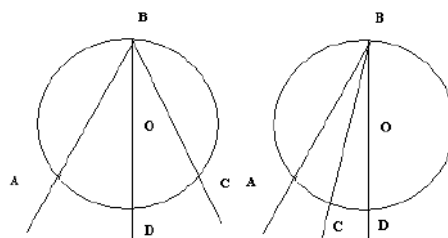
Бірінші жағдайда AO түзуін жүргіземіз. Онда $\angle AOC$ ABO үшбұрышы үшін ішкі бұрыш болып табылады. Бұдан бөлек, $\triangle ABO$ тең бүйірлі болып табылады. Бұдан $\angle ABC = \frac{1}{2} \angle AOC = \frac{1}{2} \angle AC$.

Келесі жағдайда, шеңберді D нүктесінде қиылысатын BO сәулесін жүргіземіз. Онда $\angle ABC = \angle ABD + \angle DBC = \frac{1}{2}(\angle AD + \angle DC) = \frac{1}{2} \angle AC$.

Үшінші жағдайда да BD сәулесін жүргіземіз. Онда $\angle ABC = \angle ABC - \angle ABD - \angle CBD = \frac{1}{2}(\angle AD - \angle DC) = \frac{1}{2} \angle AC$.

Бұл теореманы дәлелдеуде шеңбер центрінің берілген іштей сызылған бұрышқа қатысты орналасуының барлық мүмкін үш жағдайы қарастырылғанын және әрбір жағдайдың қатаң негізделетінін көруге болады.

Ал әдістеме түріне дедуктивті әдісті жатқызуға болады.

Егер дәлелдеуде әрқайсысы жалпыдан жекенің қорытындысы болып табылатын дедуктивті силлогизмдер тізбегі болса, дәлелдеме дедуктивті деп аталады.

Дәлелдеулерде силлогизмдерді қалай анық ажыратуға болатынын мысалдар арқылы көрсетейік.

Мысал:

Теорема. Егер төртбұрыштың қарама-қарсы қабырғалар тең болса, онда мұндай төртбұрыш параллелограмм болады.

Дәлелдеу. AC диагоналын сызайық.

1-нші силлогизм.

(Негізгі алғышарт) Егер бір үшбұрыштың үш қабырғасы сәйкесінше екінші үшбұрыштың үш қабырғасына тең болса, онда мұндай үшбұрыштар сәйкес болады.

(Кіші алғышарт) AC – ABC және SDA үшбұрыштарының ортақ қабырғасы; $AB = CD, BC = DA$ (шарт бойынша).

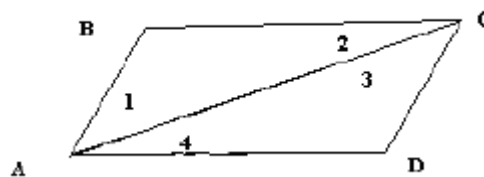
(Қорытынды) $\triangle ABC = \triangle CDA$.

2-нші силлогизм.

(Н. а) Тең үшбұрыштардың сәйкес бұрыштар тең болады.

(К. а.)

$\angle 1$ және $\angle 3$, $\angle 2$ және $\angle 4$ ABC және CDA тең үшбұрыштарында, сәйкес бұрыштар болып табылады.

(Қорытынды) $\angle 1 = \angle 3$, $\angle 2 = \angle 4$.

3-нші силлогизм.

(Н. а) Егер екі түзудің үштен бір бөлігінің қиылысында ішкі көлденең жатқан бұрыштар тең болса, онда бұл екі түзу параллель болады.

(К. а.) $\angle 1$ және $\angle 3$, бір біріне тең және AB , CD түзулерінле көлденең жатып AC түзуімен кесілген; $\angle 2$ және $\angle 4$, бір біріне тең және CB , AD түзулерінле көлденең жатып AC түзуімен кесілген бұрыштар.

(Қорытынды) $AB \parallel CD$ және $BC \parallel AD$.

4-ші силлогизм.

(Н. а) Қарама-қарсы қабырғалары параллель болатын төртбұрышты параллелограмм деп атайды.

(К. а.) $ABCD$ төртбұрышында $AB \parallel CD$ және $BC \parallel AD$.

(Қорытынды) $ABCD$ - параллелограм.

Дәлелдеуді үйрету

Мектептегі математика курсына теоремалардың дәлелдеулерін оқу кезінде екі мақсат көзделеді. Оның біріншісі – оқушылардың оқып жатқан теоремаларын жақсы меңгеруін қамтамасыз ету болса, екіншісі – әртүрлі теоремаларды өз бетінше дәлелдеуге үйрету. Бұл теоремаларды зерттеуге қойылатын маңызды талапты білдіреді, яғни мұғалім теоремалардың барлық дәлелдемелерін дайын түрде ұсынбайды және студенттерден дайын дәлелдемелерді есте сақтауды талап етпейді.

Қорытындылай келе, ереже бойынша, теоремаларды дәлелдегеннен кейін есептерді шешуде тек теоремалардың тұжырымдары қолданылатынын атап өтеміз. Бұл студенттерді теоремадағы ең маңызды нәрсе оны тұжырымдау, ал қалғандарының барлығын меңгермей қалуы мүмкін деген ойға жетелейді. Өкінішке орай, негізгі математикалық бағдарлама студенттерді осылай белсендірек ойлауға итермелейді. Сондықтан кейде сол немесе басқа теореманы дәлелдеуді қайталау керек, ал математика сабағында есептерді шығарғанда, оқушылар мектеп курсының шеңберінен шығатын материалды қолдануға тырысқанда (әсіресе стандартты емес есептерді шығарғанда) олардан осы теоремаларды саналы түрде қолдануды талап етеді, яғни осылайша мектеп оқушылары да осы теоремалардың дәлелдерін келтіреді. Бұл, әсіресе, жоғары оқу орындарына түсуге дайындық жүріп жатқан орта мектепте өте маңызды, мұнда түсу емтихандары мектеп бағдарламасынан тыс барлық фактілерді дәлелдеуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Төлегенов Ө. Ш. Математиканың бастауыш курсының теориялық негіздері, Оқулық.-Астана:Фолиант, 2007 — 332 б.
2. Рахымбек Д. Математиканы оқыту әдістемесі. Ұғымды қалыптастыру

ӘОЖ 517.1

БЕРНУЛЛИ ТЕҢСІЗДІГІ

Хавазматова Малика Адхамжанова

6В01506 «Математика» мамандығының 3-курс студенті,
Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші - Хырхынбай Жамал, педагогика ғылымдарының
кандидаты

Біз бүкіл мектеп курсында тепе тең түрлендірулер мен теңсіздіктерді шешумен айналысамыз. Теңсіздіктерді графикалық және аналитикалық жолмен шешуге болады. Кез келген теңсіздікті шешу үшін белгілі бір әрекеттер алгоритмі бар, сондықтан бұл тапсырма шығармашылық көзқарасты қажет етпейтін механикалық әрекет болып табылады.

Керісінше, теңсіздіктерді дәлелдеу бейресми, басқаша айтқанда, нұсқалық тәсілді қажет етеді. Сондықтан теңсіздіктерді дәлелдеу ең қызықты болып табылады. Математика да көптеген классикалық теңсіздіктер бар, соның ішінде, мысалы, Чебышев, Бернулли және басқалары. Сонымен жиі кездесетін тамаша теңсіздіктер: Коши, Коши-Буняковский, Бернулли, Чебышев теңсіздіктері [1]. Бернулли теңсіздігінің ерекшеліктеріне тоқталайық.

Бернулли теңсіздігі:

1) $x > -1$ болғанда, $(1+x)^n \geq 1+nx$, мұндағы n - натурал сан

2) $(1+x)^a \geq 1+ax$, мұнда $0 < a < 1$

3) $(1+x)^a \geq 1+ax$, мұнда $a \leq 0$

Дәлелдеу: 1). Математикалық индукция әдісімен дәлелдейік:

1.) $n=1$ үшін теңсіздікті тексерейік, яғни $(1+x)^1 \geq 1+x$ екені дұрыс.

2) $n=1$ -нен $n=k$ -ге дейінгі аралықта теңсіздік үшін дұрыс деп есептейміз, яғни $(1+x)^k \geq 1+kx$

3) теңсіздіктің $n=k+1$ - үшін де ақиқат болатынын дәлелдеп көрейік, яғни $(1+x)^{k+1} \geq 1+(k+1)x$ теңсіздікті.

Ол үшін теңсіздік 2) $(1+x)$ көбейтеміз. Сонда

$$(1+x)^{k+1} \geq (1+kx)(1+x) = 1+(k+1)x+kx^2 \geq 1+(k+1)x$$

осыдан,

$$(1+x)^{k+1} \geq 1+(k+1)x$$

болады, дәлелденді [2].

Дәлелдеу: 2). Функцияны экстремум үшін зерттеу әдісін қолданайық,

$$f(x) = (1+x)^\alpha - 1 - \alpha x$$

онда $f'(x) = \alpha(1+x)^{\alpha-1} - \alpha = 0$, ал $x=0$ мүмкін болатын экстремум нүктесі. Ол үшін «1 кестеге сәйкес» көмекші кестені құрайық:

Кесте – 1. Көмекші кесте

x	(-1;0)	0	(0;+∞)
f'(x)	+	0	-
f(x)	өспелі	max - 0	кемімелі

Сонымен $f(0)$ - барлық x үшін $f(x)$ - функцияның max болады, сондықтан $f(0) \leq f(x)$. $f(0) = 0 \geq (1+x)^\alpha - 1 - \alpha x$, $(1+x)^\alpha \leq 1 + \alpha x$.

Дәлелдеу: 3). Бұл жағдайда «2 кестеге сәйкес» келесідей болады

Кесте – 2. Көмекші кесте

x	(-1;0)	0	(0;+∞)
f'(x)	+	0	-
f(x)	кемімелі	min - 0	өспелі

Сонымен $f(0)$ - $f(x)$ - функцияның min болады, сондықтан $f(0) \leq f(x)$ барлық x үшін $(1+x)^\alpha \geq 1 + \alpha x$

Мысал. Егер $h > -1$ және h болса, онда

$$(1+h)^n > 1+nh$$

Теңсіздігі әрбір $n \geq 2$ натурал саны үшін орындалатындығын дәлелденіз.

Дәлелдеуі: Егер $n=1$ болса, онда $1+h > 1+h$ жалған теңсіздігін аламын. Сондықтан $n \geq 2$ үшін дәлелдеу керек.

Егер $n=2$ болса, онда $(1+k)^2 = 1+2h+h^2 > 1+2h$, яғни теңсіздік ақиқат болады.

Енді $n=k \geq 2$ болғанда $(1+h)^k > 1+kh$ теңсіздігі орындалады деп есептеп, оның $n=k+1$ үшін орындалатынын көрсетелік.

Ол үшін $(1+h)^k > 1+kh$ теңсіздігі мүшелеп $(1+h) > 0$ екі мүшесіне көбейтеміз.

Онда

$$(1+h)^{k+1} > (1+kh)(1+h) = 1+kh+h+kh^2 > 1+(k+1)h$$

теңсіздігін немесе

$$(1+h)^{k+1} > 1+(1+k)h$$

теңсіздігін аламыз.

Осыдан теорема бойынша Бернулли теңсіздігі кез-келген $n \geq 2$ натурал саны үшін орындалады.

3-мысал. $\left(1 + \frac{2}{3n-2}\right) \leq 3^{\frac{1}{n}} \leq \left(1 + \frac{2}{n}\right)$ Дәлелденіз.

Берілген: $x = \frac{2}{n}, x = -\frac{2}{3n}$

Бернулли теңсіздігі: $(1+x)^n \geq 1+nx$

$$\left(1 - \frac{2}{3n}\right)^n \geq 1 + n\left(-\frac{2}{3n}\right)$$

$$\left(\frac{3n-2}{3n}\right)^n \geq \frac{1}{3}$$

$$\frac{3n-2}{3n} \leq 3^{\frac{1}{3}}$$

$$\frac{3n}{3n-2} \leq 3^{\frac{1}{n}}$$

$$\frac{3n-2+2}{3n-2} = \frac{3n-2}{3n-2} + \frac{2}{3n-2} = 1 + \frac{2}{3n-2} \leq 3^{\frac{1}{n}}$$

Теңсіздіктің сол жағы дәлелденді. Енді оң жағына келсек:

$$\left(1 - \frac{2}{3n}\right)^n \geq 1 + n \cdot \frac{2}{n}$$

$$\left(1 + \frac{2}{n}\right)^n \geq 1 + n \cdot \frac{2}{n}$$

$$\left(1 - \frac{2}{3n}\right)^n \geq 3$$

$$1 + \frac{2}{3n} \geq 3^{\frac{1}{n}}$$

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Антонова, Н. Неравенство Коши о среднем арифметическом и геометрическом // Математика. 2012. № 20. С. 236-241.
2. Ильясов, М.Н. Неравенства: Учебное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2013. 88 с.
3. Седракян Н.М., Авоян, А.М. Неравенства методы доказательства. М.: Физматлит, 2002. 256 с.

4. Петров Ф.В., Кохась К.П., Берлов С.Л. и др. Задачи Санкт-Петербургской олимпиады школьников по математике. СПб.: Невский диалект, 2007. 236 с.

УДК 517.1

НЕРАВЕНСТВО ЮНГА

ИБАДУЛЛИНА АНАРА АЙДАРОВНА

студент бакалавриата 3 курса, специальность 6В01506, Международный
Университет Астана, Нур-Султан,
Казахстан.

Научный руководитель – Хырхынбай Жамал, кандидат педагогических наук

Неравенство Юнга в математике – элементарное неравенство, используемое в доказательстве неравенства Гёльдера. Является частным случаем более общего неравенства Юнга - Фенхеля.

Определение. Числа p и q называются сопряженными показателями, если они удовлетворяют условиям $1 < p, q < \infty$, $\frac{1}{p} + \frac{1}{q} = 1$

Теорема. (Неравенство Юнга). Пусть p и q - сопряженные показатели, числа a и b неотрицательны. Тогда справедливо следующее неравенство:

$$ab \leq \frac{a^p}{p} + \frac{b^q}{q}.$$

Доказательство 1. Заметим, что для сопряженных показателей справедливы следующие соотношения:

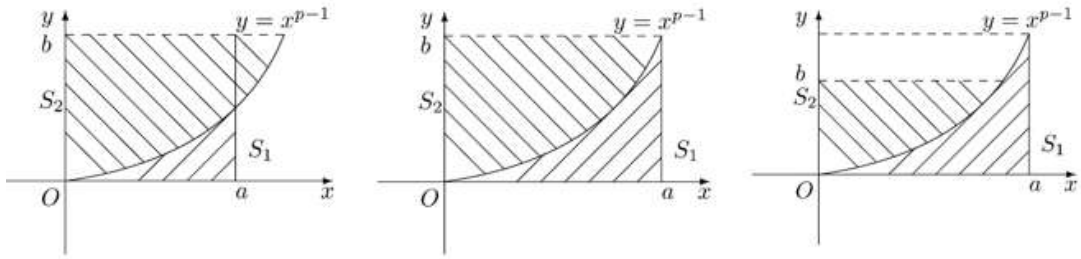
$$\frac{1}{q} = 1 - \frac{1}{p} = \frac{p-1}{p}, \quad q-1 = \frac{p}{p-1} - 1 = \frac{1}{p-1}$$

Очевидно, что если хотя бы одно из чисел a или b обращается в ноль, то неравенство выполняется. Пусть $a > 0$, $b > 0$.

На плоскости (x, y) рассмотрим кривую $y = x^{p-1}$ или, что то же,

$$x = \frac{1}{y^{p-1}} = y^{q-1}.$$

Возможны три случая: 1) $b > a^{p-1}$; 2) $b = a^{p-1}$; 3) $b < a^{p-1}$.

Через S_1 обозначим площадь криволинейного треугольника, ограниченного кривой $y = x^{p-1}$, осью Ox и прямой $x = a$, а через S_2 - кривой $x = y^{q-1}$, осью Oy и прямой $y = b$. Тогда

$$S_1 = \int_0^a x^{p-1} dx = \frac{a^p}{p}, \quad S_2 = \int_0^b y^{q-1} dy = \frac{b^q}{q}$$

Очевидно, что для всех рассматриваемых случаев сумма площадей S_1 и S_2 не меньше площади прямоугольника со сторонами a и b :

$$S_1 + S_2 \geq ab, \text{ что и доказывает неравенство Юнга.}$$

Замечание 1.1. Неравенство (1.1) обращается в равенство тогда и только тогда, когда $a^p = b^q$.

Действительно,

$$S_1 + S_2 = ab \iff b = ap^{-1} \iff bq = aq(p-1) \iff bq = ap.$$

Доказательство 2.1. Делаем замены $a^p = u$, $b^q = v$, $\frac{1}{p} = x$, $\frac{1}{q} = y$, тогда неравенство Юнга $ab \leq \frac{a^p}{p} + \frac{b^q}{q}$ принимает вид $xu + yv \geq u^x v^y$ при $x + y = 1$.

Пусть p, q - рациональные, тогда x, y - рациональные. Приведём их к общему знаменателю, т.е. $x = \frac{k}{n}$, $y = \frac{m}{n}$, $k + m = n$.

Тогда по неравенству Коши получим

$$xu + yv = \frac{ku}{n} + \frac{mv}{n} = \frac{ku + mv}{n} = \frac{u + u + \dots + u + v + v + \dots + v}{n} \geq (u^k v^m)^{\frac{1}{n}} = u^x v^y.$$

Если x и y - иррациональные, то существуют последовательности рациональных чисел $\{x_n\}$ и $\{y_n\}$, что $x = \lim x_n$, $y = \lim y_n$. По доказанному имеем $x_n u + y_n v \geq u^{x_n} v^{y_n}$. Переходя к пределу, в этом неравенстве получим $xu + yv \geq u^x v^y$.

Доказательство 2.2. Доказательства $xu + yv \geq u^x v^y$ при $x + y = 1$.

Введем функцию $f(x) = xu + (1-x)v - u^x v^{1-x}$. Надо доказать, что $f(x) \geq 0$ при $0 < x < 1$. Так как $f(0) = 0$, $f(1) = 0$, то $f'(x) = 0$ имеет решение по теореме Лагранжа.

$$f'(x) = u - v - u^x v^{1-x} \ln u + u^x v^{1-x} \ln \left(\frac{u}{v}\right) = 0, \frac{u-v}{\ln\left(\frac{u}{v}\right)} = \left(v \left(\frac{u}{v}\right)\right)^{x_0}, \frac{\frac{u}{v}-1}{\ln\frac{u}{v}} = \frac{u^{x_0}}{v}, \text{ где } x_0 - \text{ решение уравнения } f'(x)=0.$$

Пусть $u > v$ при

$$0 < x < x_0, \text{ или } \left(\frac{u}{v}\right)^x < \left(\frac{u}{v}\right)^{x_0} = \frac{\frac{u}{v}-1}{\ln\frac{u}{v}} \quad \left(\frac{u}{v}\right)^x \ln\frac{u}{v} < \frac{u}{v} - 1$$

Тогда,

$$f'(x) = v \left(\frac{u}{v} - 1 - \left(\frac{u}{v}\right)^x \ln\frac{u}{v} \right) > v \left(\frac{u}{v} - 1 - \left(\frac{u}{v} - 1\right) \right) = 0,$$

аналогично получим, что при $x_0 < x < 1$ $f'(x) < 0$. Составляем таблицу исследования функции:

x	$(0, x_0)$	x_0	$(x_0, 1)$
$f'(x)$	+	0	-
$f(x)$	возрастает	Max	убывает

Значит $f(x) \geq f(0) = 0$.

Доказательство 3. Применяем неравенство Йенсена. Введем функцию $f(x) = \ln x$ - выпуклая функция, т. к. $f''(x) < 0$.

Тогда,

$$p_1 f(x_1) + p_2 f(x_2) \leq f(p_1 x_1 + p_2 x_2).$$

Полагая $p_1 = x, p_2 = y, x_1 = u, x_2 = v$, получим $x \ln u + y \ln v \leq \ln(xu + yv)$ или $\ln u^x v^y \leq \ln(xu + yv), u^x v^y \leq xu + yv$.

Список использованных источников

1. Седракян, Н.М., Авоян, А.М. Неравенства методы доказательства. М.: Физматлит, 2002. 256 с.
2. Ильясов, М.Н. Неравенства: Учебное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2013. 88 с.

РОЛЬ ЦИФРОВОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ЦВЕТА В РОБОТОТЕХНИКЕ И ПРОГРАММИРОВАНИИ РОБОТОВ

Шакирова Н.У., Алданов Е.С.

Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы

Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы

Темп цифровизации и роботизации общества задает людям все больше задач, решать которых требует больших усилий. Автоматы и роботы берут на себя не только физическую нагрузку, но и интеллектуальную.

Целью этой работы является сделать акцент на значимость цифрового моделирования цвета в программировании роботов. Цвета, как элемент графической информации должны изучаться углубленно, чтобы не сбивать робота или другого исполнителя с толку.

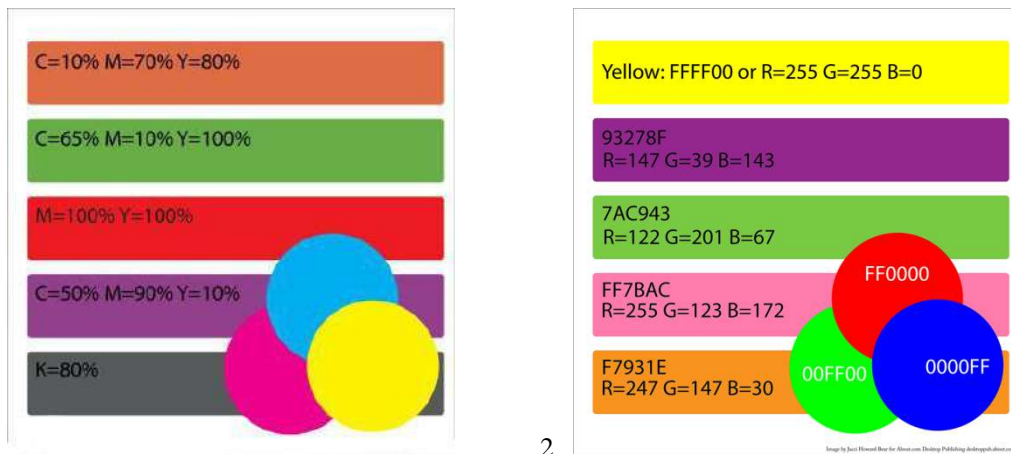
Актуальность работы: восприятие, правильная интерпретация цветов и цветовых тонов актуально наравне с другими форматами информации, на фоне развития цифровых технологий.

Задачи: Внедрить понятия отражения света и образование цвета в поурочные планы раздела цифровой грамотности. Понимать цвета как полноценную информацию, которую следует воспринимать и интерпретировать правильно, чтобы не допускать искажение информации.

Три модели, которые чаще всех используются при разработке LEGO роботов, это модель RGB – цветовая модель, цвета которых получается отражением света от поверхности объекта, RYB – цветовая модель, цвета которых образуются поглощением света и модель CMYK – цветовая модель природных красителей.

В школьных программах робототехники LEGO роботы распознают восемь цветов, и в роботах отсутствует режим переключения из одной цветовой модели в другую как в графических редакторах. Причинами заблуждения и ошибок LEGO роботов в распознавании цвета именно из-за разности цветовых моделей. Робот воспринимает цвет в виде цифровых двоичных или шестнадцатиричных кодов, где представлен соотношение базовых, основных образующих цветов.

При изучении цветового датчика в разделе робототехники мы проходим в школе принцип работы цветового датчика и его режимы, то есть как робот определяет конкретный цвет, яркость цветового света, и яркость света. Но бывает моменты, когда робот не распознает определенный цвет объекта. Это объясняется тем, что при программировании робота используется цифровые цвета, то есть цвета по модели RGB, а внешние объекты, цвета которых должен распознавать робот, окрашиваются красками. При окраске материалов применяется цветовой модель CMYK. Процентное соотношение базовых цветов при получении дополнительных цифровых и природных цветов, указаны на рисунке (рис.1). [1].

1
2
Рис.1. Процентное соотношение базовых цветов разных моделей при получении дополнительных цифровых и природных цветов. 1. Процентное соотношение базовых цветов модели СМУК; 2. Процентное соотношение базовых цветов модели RGB.

Эти модели сильно отличаются друг от друга количеством спектров различных оттенков и наличием доминанты. В качестве доминанты выступает чёрный цвет. То есть, если мы в цифровой среде смешиваем красный и зелёный получаем жёлтый цвет, то природными красками смесь этих двух цветов получится коричневой, как «подсолнухи» Ван Гога, который со временем из жёлтого превращается в коричневой. На рисунке внизу представлен смешение зеленого и красного цветов (рис.2).

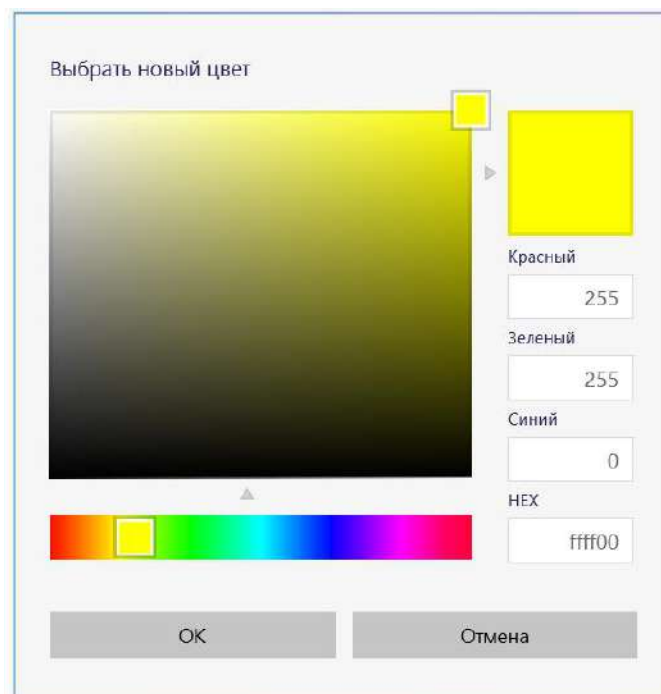

Рис.2. Образование жёлтого цвета путем смешивания красного и зелёного в простом графическом редакторе Paint 3D.

Проблема искажения цветов при распечатке в графических редакторах решается настройкой режимов. То есть в редакторах можно распечатать в

режиме CMYK, чтобы приблизить экранные и напечатанные на бумаге цвета. Есть другие способы, где с помощью дополнительных корректировок свойства цвета можно сохранить оригинальный цвет из цифровых устройств. Но у цветового датчика Lego Mindstorms EV3 робота нет такого режима, что и приводят к искажению графической информации для робота и тем самым неправильной интерпретации роботами. И роботы сбиваются с толку. Внизу на рисунке (рис.3) представлен три модели цвета RGB – модель цветов в цифровых устройствах, CMYK – модель цветов искусственных красок, RYB – модель природных цветов, полученных поглощением, соответственно.[2]

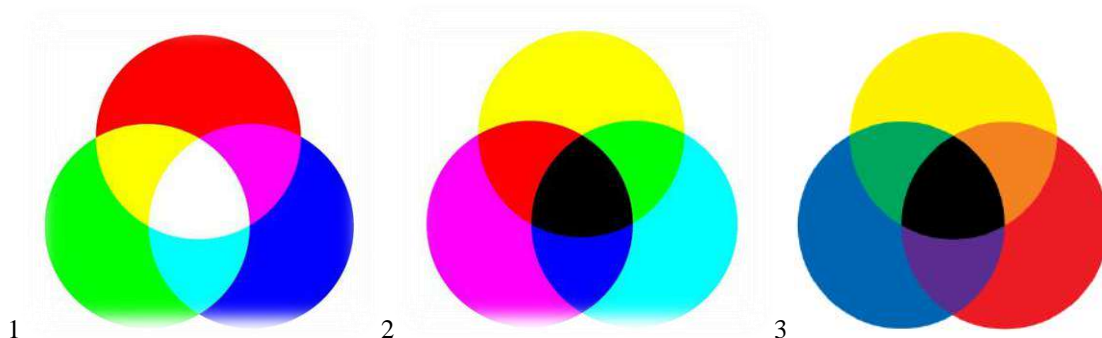

Рис.3. Цветовые модели, которые используются в робототехнике.
1. Цветовой модель RGB; 2. Цветовой модель CMYK; 3. Цветовой модель RYB.

Для публикации изображения в Интернете используется не вся цветовая палитра, состоящая из 16 млн цветов, как в режиме RGB, а только 256 цветов. Этот режим называется «Индексированные цвета» (Indexed Color). На работу с такими изображениями налагается ряд ограничений. К ним не могут быть применены фильтры, некоторые команды тоновой и цветовой коррекции, недоступны все операции со слоями.

С изображением, скачанным из Интернета (как правило в формате GIF) очень часто возникает следующая ситуация. Нарисовать в нем что-либо получится только цветом, отличным от выбранного. Это объясняется тем, что выбранный цвет выходит за рамки цветовой палитры индексированного изображения, то есть выбранного цвета нет в файле. В результате происходит замена выбранного в палитре цвета на ближайший похожий цвет из цветовой таблицы. Поэтому перед редактированием такого изображения необходимо перевести его в модель RGB.[2]

На оттенок дополнительных цветов влияет не только процентное соотношение базовых цветов, но и глубина каждого цвета. Поэтому, определение оттенков цвета таким образом не достаточно для точной передачи. В полиграфии активно используется система CIELAB, который базируется на нелинейных преобразованиях пространства XYZ и основана на системе Манселла (рис.4). Она предназначена для оценки малых цветовых различий в субтрактивном синтезе цвета. [3].

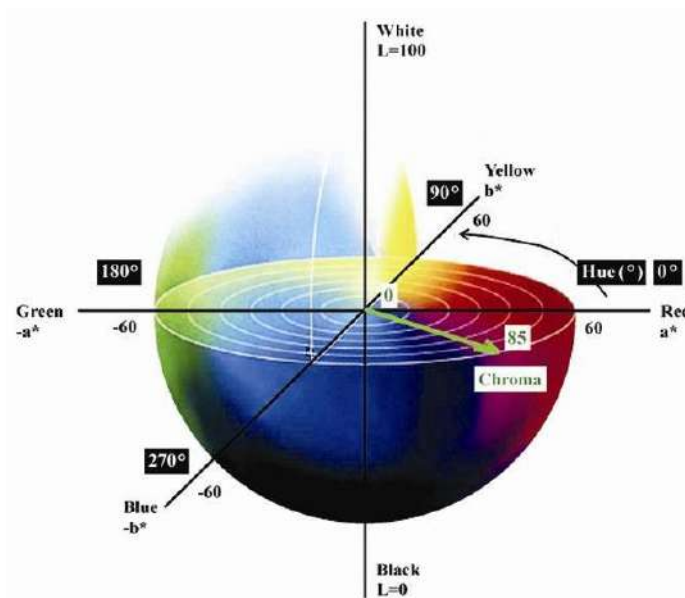

Рис.4. Цветовой модель Cielab

В системе Cielab цвета определяются с помощью координат, при этом глубина оттенка представлена в виде аппликаты Z, это дает более точную передачу оттенков цвета по сравнению с другими моделями цвета.

Список использованных источников

1. <https://sveres.ru/articles/prepress/chto-takoe-cmyk-chetyryekhtsvetnaya-avtotipiya-cyan-magenta-yellow-key-color-cmyk-i-rgb.html> (қарастырылған мерзімі 19.12.2021 ж).
2. <http://www.bhv.ru/books/book.php?id=190413> (қарастырылған мерзімі 03.04.2021 ж).
3. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_41417800_42811715.pdf (қарастырылған мерзімі 11.03.2021).
4. <https://comhub.ru/tablitza-html-tsvetov-kody-i-nazvaniya/> (қарастырылған мерзімі 17.02.2021).
5. https://www.researchgate.net/figure/CIE-Lab-L-a-and-b-color-space_fig5_328675252 (қарастырылған мерзімі 26.02.2022).

УДК 53(076)

ХАРАКТЕР РАСПРЕДЕЛЕНИЯ МОЛЕКУЛ ИДЕАЛЬНОГО ГАЗА ПО СКОРОСТЯМ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ ТЕМПЕРАТУРАХ

Жақан Әміржан Қайыржанұлы

E-mail: Amirzhan.03@bk.ru

Студент 2- го курса высшей школы образования Международного университета Астана, Казахстан, г. Нур-Султан
Научный руководитель – к.ф.-м.н., PhD Нуркенов С.А.

В работе с помощью функции распределения молекул идеального газа определены зависимости $f(v)$ для газов (C_2 , N_2 , O_2) в интервале температур $T=300$ К, 500 К, 700 К, а также получены зависимости скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) в интервале от 0 до 700 (К) для различных газов. Определено, что с увеличением температуры наиболее вероятная скорость увеличивается, то есть максимум функции $f(v)$ сдвигается вправо при этом $T_3 > T_2 > T_1$ кривая распределения $f(v)$ уменьшается, и становится более полой. Характер распределения молекул газа по скоростям для каждого газа зависит от рода газа (m) и от параметра состояния (T , K). Предложенный подход к определению характера распределения Максвелла $f(v)$ от температур (T , K) для различных газов (C_2 , N_2 , O_2), а также зависимость скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) в интервале температур может быть полезным как преподавателям, читающим молекулярную физику и термодинамику в курсе общей физики в вузе, так и студентам и всем интересующимся физикой.

Ключевые слова: молекула идеального газа, функция распределения Максвелла, концентрация, условие нормировки, вероятность.

Введение

Для наглядного и качественного освоения студентами вопросов «Статистические распределения и функции распределения вероятности, функции распределения Максвелла» требуется детальное изучение основ теории вероятности и знаний математического аппарата.

В рамках классической модели идеального газа в работе [1] предложен один из подходов к изучению темы: «Физическая модель идеального газа и распределение Максвелла по скоростям молекул».

В работе [2] рассмотрено распределение Максвелла и парадоксы классической физики. Представлен обобщённый опыт противоречий в обосновании

статистической физики для систем, подчиняющихся законам классической физики.

В работе [3] проанализированы методические возможности и примеры практической реализации использования метода пространственного распределения частиц, имеющих разные скорости, за счет влияния силы тяжести на дальности их полета при изучении распределения Максвелла. Доказана методическая необходимость сочетания натурального эксперимента с исследованием соответствующей физической модели на компьютере.

В данной работе приводится описание распределений молекул идеального газа в зависимости от рода газа (m) и от параметра состояния (T, K).

Цель работы: с учетом анализа литературных данных определить зависимость функции распределения Максвелла $f(v)$ от температур (T, K) для различных идеальных газов (C_2, N_2, O_2), а также зависимость скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) для газов в интервале температур от 0 до 700 K.

Задачи: Изучить модель идеального газа по данным литературы и распределение молекул по скоростям; Показать зависимость функции распределения молекул идеального газа от температур (T, K) для трех различных газов (C_2, N_2, O_2); С использованием дифференциально-интегральных исчислений вывести формулы для скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) и определить их зависимости для различных газов и температур (T, K); Оценить изменение функции распределения молекул идеального газа при различных (m, T).

Результаты исследований

Для качественного изучения студентами вузов темы функции распределения Максвелла, с целью наглядного представления характера распределения молекул идеального газа по скоростям в зависимости от рода газа (m) и от параметра состояния (T, K), были построены зависимости функций распределения Максвелла $f(v)$ от температур (T, K) для трех различных идеальных газов (C_2, N_2, O_2).

На рисунке 1 были построены зависимости функции распределения Максвелла $f(v)$ для газа (N_2) при различных температурах (300 K, 500 K, 700 K). С ростом температуры наиболее вероятная скорость увеличивается, то есть максимум функции $f(v)$ сдвигается вправо (рис. 1) причем $T_3 > T_2 > T_1$.

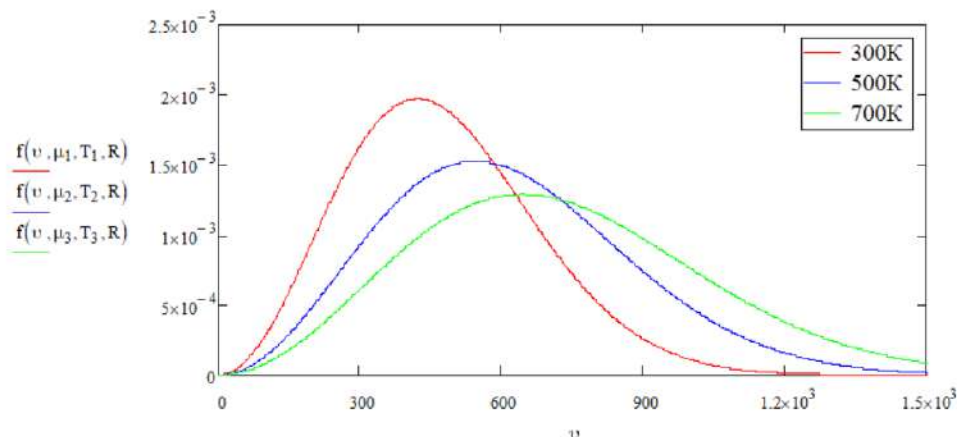

Рисунок 1– Зависимость функции распределения Максвелла $f(v)$ для идеального газа (N_2) при различных температурах (300 К, 500 К, 700 К)

На рисунке 1 видно, что $f(v)$ уменьшается, то есть кривая становится более полой. Так же деформируется кривая, если температура постоянна, но масса молекул уменьшается. Напомним, что при любых деформациях функции распределения $f(v)$ площадь под кривыми постоянна и равна единице:

$$\int_0^{\infty} f(v) dv = 1$$

поэтому важно знать, как будет изменяться положение максимума кривой: $f(v) \sim (m/T)^{1/2}$, кроме того $v \sim (T/m)^{1/2}$. Закон распределения молекул по скоростям (v , м/с) справедливы только для газа, находящегося в равновесном состоянии, и выполняется тем лучше, чем больше участвуют молекул.

Таблица 1 – значения скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) для различных газов при температуре $T=300$ К

Газ	T, К	$v_{вер}$, м/с	$\langle v_{кв} \rangle$, м/с	$\langle v \rangle$, м/с
He	300	1116,5	1367,4	1260,1
CH ₄		558,2	683,7	630,1
NH ₃		541,6	663,3	611,2
C ₂		455,8	558,2	514,4
N ₂		422,0	516,8	476,3
O ₂		394,7	483,4	445,5
CO ₂		336,6	412,3	379,9

С использованием данных величин, были построены зависимости скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) для газов (N_2 , O_2) в интервале от 0 до температур 700 К.

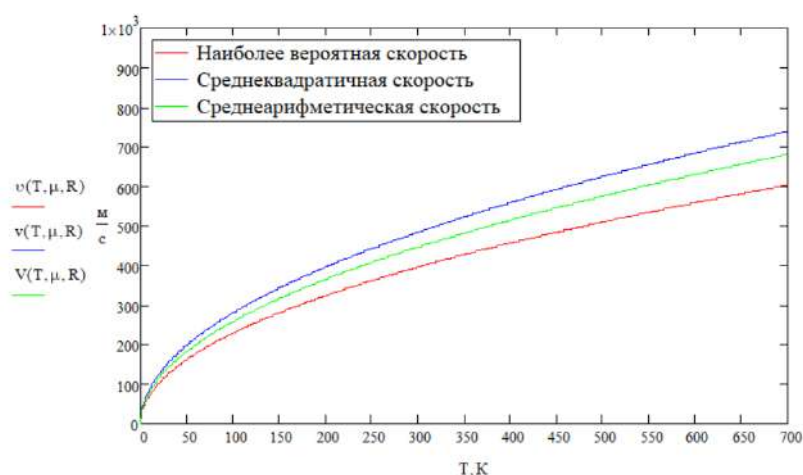

Рисунок 2 - Зависимость скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) для газа (O_2) в интервале температур от 0 до 700 К.

Видны, изменения соответствующих значений скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) для различных газов в зависимости температур (T , К). При этом соотношение скоростей равны: $\frac{\langle v \rangle}{v_{\text{вер}}} =$

$$1,13; \frac{\langle v_{\text{кв}} \rangle}{v_{\text{вер}}} = 1,22$$

Заключение. По итогам проведенных исследований, с помощью функции распределения молекул идеального газа определены зависимости $f(v)$ для газов (C_2 , N_2 , O_2) в интервале температур $T=300$ К, 500 К, 700 К, а также получены зависимости скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) в интервале от 0 до 700 (К) для различных газов. Определено, что с увеличением температуры наиболее вероятная скорость увеличивается, то есть максимум функции $f(v)$ сдвигается вправо при этом $T_3 > T_2 > T_1$ кривая распределения $f(v)$ уменьшается, и становится более полой. Характер распределения молекул газа по скоростям для каждого газа зависит от рода газа (m) и от параметра состояния (T , К). Предложенный подход к определению характера распределения Максвелла $f(v)$ от температур (T , К) для различных газов (C_2 , N_2 , O_2), а также зависимость скоростей (наиболее вероятной, средней, среднеквадратичной) в интервале температур может быть полезным как преподавателям, читающим молекулярную физику и термодинамику в курсе общей физики в вузе, так и студентам и всем интересующимся физикой.

Список использованных источников

1. Доброхотов Э. В. Один из подходов к изучению темы «Физическая модель идеального газа и распределение Максвелла по скоростям молекул». Наука и Школа № 4'2015 стр. 186-190.
2. Кравченко Н.С., Ревинская О.Г. Изучение распределения Максвелла с помощью компьютерной модели в натурном эксперименте. Открытое образование. 2014 (1(102):12-18. [https://doi.org/10.21686/1818-4243-2014-1\(102-12-18\)](https://doi.org/10.21686/1818-4243-2014-1(102-12-18))).
3. Московский С.Б. Распределение Максвелла и парадоксы классической статистики. <https://cyberleninka.ru/article/n/raspredelenie-maksvella-i-paradoksy-klassicheskoy-statistiki/viewer> стр. 125-129.
4. Sivukhin D. V. Obshchiy kurs fiziki. Moscow: Fizmatlit MFTI, 2005. Vol. 2. Termodinamika i molekulyarnaya fizika. 544 p.
5. Matveev A. N. Kurs obshchey fiziki. In 5 vol. Moscow: Vysshaya shkola, 1981. Vol. 2. Molekulyarnaya fizika. 400 p.
6. Irodov I. E. Fizika makrosistem. Osnovnye zakony. Moscow: BINOM. Laboratoriya znaniy, 2001. 198 p.

ӘОК 61+575(06)

БАС МИЫНДАҒЫ ОБЫРҒА КОРПУСКУЛЯРЛЫҚ ТЕРАПИЯ ӘСЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Омаров Мәди Жумабекұлы, медициналық физика мамандығының 1 курс магистранты, Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ, Сатпаева, 2 көшесі
Ғылыми кеңесшілер: ф.-м.ғ.к., Гиниятова Ш.Г., PhD Нуркенов С.А.

Қатерлі ісік дүние жүзінде өлімнің басты себептерінің бірі болып табылады. 2018 жылы әлемде қатерлі ісіктен 18,1 миллион жаңа жағдай тіркеліп, 9,6 миллион адам қайтыс болды. 2030 жылға қарай қатерлі ісікке шалдыққандардың саны жылына 23,6 миллионға жетеді деп күтілуде. 2018 жылы Қазақстанда қатерлі ісіктің 32 228 жаңа жағдайы анықталып, 14 369 адам осы дерттен қайтыс болды [1].

Бұл зерттеудің мақсаты – бас миындағы обырға корпускулярлық терапияның тиімділігін талдау.

Жұмыс барысында емдеудің тиімділігі бойынша әдебиеттік талдау жүргізу, сонымен қатар ісіктің үш өлшемді бейнесін немесе төрт өлшемді кескінін алу үшін компьютерлік томографияны жоспарлау және жүргізу мәселелерін зерттеу жоспарлануда. ішкі ағзалардың қозғалысын есепке алу, науқастың денесінің, сау мүшелерінің, зақымдалған тіндердің, экспозицияның

және т.б. контурларын есепке алатын көлемді модель жасау, сонымен қатар зерттеулерге қатысу.

Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан ұлттық скринингтік бағдарлама қатерлі ісіктерді ерте кезеңде анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы ядролық физика технологияларының қуатты дамуы, сондай-ақ Нұр-Сұлтанда әртүрлі салалардағы ғылыми орталықтардың шоғырлануы Қазақстанның астанасын ядролық медицинаның ірі аймақтық орталығына (алдынала анықтау диагностикасы) айналдыру туралы айтуға мүмкіндік береді. және жеделдеткіштер мен озық технологияларды қолдану арқылы терапия (емдеу) [1-2]. 2010 жылдан бастап Қазақстанда алғаш рет позитронды-эмиссиялық томография әдісі арқылы онкологиялық ауруларды ерте диагностикалау әдістері қолданыла бастады. Осы зерттеулердің арқасында ерте кезеңде әртүрлі «неоплазмалар» анықталады. Бүгінде бұл мындаған адамдардың өмірін сақтап қалды. ПЭТ клиникалық маңыздылығының маңыздылығы мынада: бұл әдіс онкологиялық ауруларды ерте диагностикалауға мүмкіндік береді және органдар мен тіндердің функционалдық жағдайы мен өміршеңдігін бағалайды, метастаздарды ерте диагностикалауды және онкологиядағы патологиялық процесті жалпылауды жүзеге асырады. ПЭТ әдісі қатерлі ісіктердің, қатерсіз ісіктердің және ісік емес аурулардың сенімді дифференциалды диагностикасына, ісік процесінің аймақтық және қашықтағы көлемін дәл анықтауға, емдеудің тиімділігін объективті бағалауға, қайталануларды ерте анықтауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні бұл қатерлі ісік диагностикасының ең ақпараттық әдістерінің бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, ^{18}F -FDG негізіндегі позитронды-эмиссиялық томография әдістері, сондай-ақ $^{99\text{m}}\text{Tc}$ қолданатын бір фотонды эмиссиялық томография сәтті енгізілді және қолданылды, радиоизотоптарды (ІВА-18) өндіру үшін жеделдеткіштер, сондай-ақ радиоактивті сәулеленуге арналған орталықтар бар. «Үміт» томотерапия және ядролық медицина орталығында орналасқан қатерлі ісіктерді емдеу, сонымен қатар ұлттық нейрохирургия орталығындағы гамма-пышақ.

Томотерапия әдісі [2-7] – терапияны қамтамасыз ететін, бағытталған сәулелік сәулелермен қажетті аймақты үздіксіз зондтайтын, екілік көп жапырақты коллиматормен айналмалы жабудың спиральды томографын біріктіруге негізделген сәулелік терапия әдісі. сәулелену қарқындылығын дәлірек модуляциялау кезінде ісік 360^0 айналыммен барлық бағытта сәулеленеді және көптеген қабаттарға бөлінеді. Кірістірілген бейнелеу құрылғысы ісік тінінің орнын анықтайды және тексереді, содан кейін ол сау тіндер мен мүшелерге әсерін барынша азайта отырып, жоғары дәлдіктегі сәулеленуге ұшырайды.

Емдеу әдісі Гамма-нож – ісіктерді, мидың тамырлы және функционалдық ауруларын емдеуге арналған радиохирургиялық бөлімше. Жұмыс принципі ^{192}Ir кобальт-60 көзінен радиоактивті сәулелену

пайдаланылады, олардың сәулелері патологиялық ошақ аймағында біріктіріліп, біріктіріледі. Олар ісік жасушаларының ДНҚ-сын бұзады [8].

Табыстың жартысы - ерте диагностика. Екінші жартысы емдеу технологиялары, хирургиялық және емдік. Қазақстандық медициналық орталықтарды жоғары технологиялық құрал-жабдықтармен жарақтандыру ауруды ерте кезеңде дәл анықтауға және заманауи әдістерді қолдану арқылы тиімді емдеуді жүргізуге мүмкіндік береді.

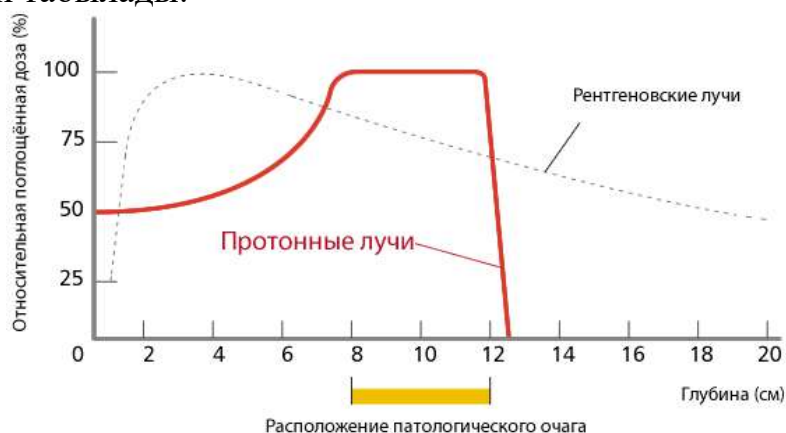
Корпускулярлық сәулелік терапия - циклотронды, синхротронды үдеткіштерді, протондарды немесе көміртегі иондарын қолдану арқылы 60-тан 80% -ға дейін жарық жылдамдығына дейін үдететін және ісік локализациясының орнына жіберілетін сәулеленуді қолданатын емдеу әдісі.

Протондық терапия әдісі сутегі ядроларын (протондарды) жеделдету және оларға жоғары энергия беру арқылы өндірілетін протон сәулелерін пайдаланады. Протондық сәулелердің физикалық қасиеттеріне байланысты протон терапиясы ағзаға аз жүктемемен және жанама әсерлердің ең аз санымен сипатталатын жоғары тиімді әдіс ретінде назар аударады [9-13].

Протон терапиясы патологиялық фокусқа мақсатты әсер етеді.

Рентген сәулелері және басқа иондаушы сәулелер дененің бетіне жақын тіндерде максималды энергияны шығарады. Науқастың денесіне еніп, энергия сәулелену кезінде тіндерде таралады, содан кейін патологиялық ошақтан өтіп, денеден шығады. Нәтижесінде, осы уақытқа дейін патологиялық ошақтың артында орналасқан сау тіндер мен мүшелердің зақымдануын болдырмау мүмкін болмады.

Дегенмен, протондық сәулелер «максималды энергияны шығару және берілген тереңдікте тоқтау» физикалық қасиетіне ие. Егер протондық сәулелермен сәулелену параметрлері патологиялық ошақтың тереңдігіне сәйкес қойылса, патологиялық ошаққа жеткен сәтте олар денеге әрі қарай енбей, максималды энергия мөлшерін шығарумен тежеледі. Әрбір науқас үшін оңтайлы сәулеленуді есептеу ісікті дәл «алып тастауға» мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әдістің артықшылығы сау тіндерге зиянды әсерді азайту болып табылады.

Томотерапия онкологиялық ауруларды емдеуде нақты серпіліс болып табылады, ал кейбір жағдайларда томотерапия мүлдем алмастырылмайды. Бұл әдіс пайда болғаннан кейін, өте қатерлі ісік ісіктері бар болса да, табысты

күрестің мүмкіндіктері едәуір өсті, ал патология орталықтары оларға арналған радиоактивті сәулелену дозаларын толық алады және сау органдар сақталады және іс жүзінде зардап шекпейді. Радиациялық дозаның ең жоғары дәлдігі метастазалы органдарды емдеу үшін томотерапияны пайдалануға мүмкіндік береді. Егер терапия алдындағы кезеңде үлкен аймақты басып алған ішкі ісікке терапевтік шабуыл жасау үшін ұзақ және ауыр сәулелену сеанстары талап етілсе, томотерапияның пайда болуымен емдеу немесе емдеуде айтарлықтай прогресс әлдеқайда қысқа мерзімде мүмкін болады. Тұтас терапия тұтас бір сессия барысында тұтастықты қамтуы мүмкін

Ісіктердің, содан кейін дәрігерлер сеанстан кейін ісіктердің мөлшерін және орнын өзгертудегі ең жақсы ньюанстарды қадағалай алады.

Томотерапия сәулелік терапияның болашағы деп аталады, себебі бүгінгі күні онкологиялық ауруларды емдеудің ең тиімді әдісі болып табылады, әртүрлі ісікпен әртүрлі локализациямен күресуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

- 1 <https://onco.kz/o-rake/ponimanie-raka/statistika-raka/>
- 2 https://www.pmrc.tsukuba.ac.jp/ru/brochure/pdfs/brochure_ru.pdf
- 3 https://www.pmrc.tsukuba.ac.jp/ru/about_proton_therapy/pm.html
- 4 <http://www.medical-express.ru/branches/oncologiya/tomoterapiya>
- 5 <https://tomocenter.com.ua/chitat/staty/pochemu-tomoterapiya-tomotherapy-eto-proryv-vborbe-s-onkologiyey>
- 6 <https://www accuray.com/> <http://belmedsnab.by/novosti/Oborudovanie-Bolnichnogo-kompleksa-tomoterapii-i-yadernoymeditsiny---Ymit>
- 7 http://belmedsnab.by/upload/files/Product_Baseline_TomoTherapy.pdf
- 8 <https://neuroclinic.kz/about/news/pervyy-v-tsentralnoy-azii-gamma-nozh-ustanovlen-v-natsionalnom-tsentre-neyrokhirurgii-rk/>
9. <https://allasia.su/articles/tomoterapiya-novoe-slovo-v-luchevoj-terapii/>
10. <http://www.eastsiderad.com/treatment-technologies/intensity-modulated-radiation-therapyimrt/>
11. <http://www.medical-express.ru/branches/oncologiya/tomoterapiya>
12. http://belmedsnab.by/upload/files/TomoTherapy_Product_presentation.pdf
13. <http://wincancer.ru/onkologiya/tomotherapy.html>

УДК 538.971

ПЕРВОПРИНЦИПНЫЕ РАСЧЕТЫ ПОГЛОЩЕНИЯ CO₂ НА ПОВЕРХНОСТИ (10¹⁰) ZnO

Раскалиев Арлен Нурланулы – магистрант 2 курса, специальность 7М07140, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Усеинов Абай Бахытжанович, PhD.

Аннотация. Газовые сенсоры на основе наноструктурированного оксида цинка (ZnO) (наностержни/нанопроволоки) обеспечивают возможность высокочувствительного и селективного обнаружения широкого спектра различных молекул газа и биомолекул в режиме реального времени. Механизм взаимодействия CO₂ с поверхностью (10 $\bar{1}$ 0) ZnO является сложным и требует детального изучения механизма адсорбции на атомном уровне. В данной работе мы смоделировали адсорбцию молекулы CO₂ на поверхности оксида цинка с использованием гибридного метода теории функционала плотности в приближении линейных комбинаций атомных орбиталей (LCAO). Все вычисления выполнялись с помощью программного кода CRYSTAL. Показано, что тридентатная конфигурация является наиболее энергетически благоприятной, энергия связи молекулы слабо зависит от покрытия поверхности. Бидентатная структура молекулы также энергетически благоприятна, что хорошо согласуется с различными экспериментальными данными по энергии адсорбции и с выводами NEXAFS. Наличие собственных дефектов на поверхности, таких как кислородная вакансия, приводит к небольшому снижению энергии связи. Полученные результаты объясняются по наблюдаемым данным эксперимента NEXAFS и гипотетическому образованию нового соединения H₂CO на поверхности.

Ключевые слова: оксид цинка, методы DFT, энергия связи, адсорбция молекулы, диоксид углерода, кислородная вакансия, газовые сенсоры.

Введение. Разработка газовых сенсоров с высоким диапазоном чувствительности (несколько атомов/молекул на миллион атомов кристалла (ppm)) и расширенной функциональностью продолжает вызывать большой интерес. Газовые сенсоры на основе наноструктурированного оксида цинка (ZnO) (наностержни/нанопроволоки) обеспечивают возможность высокочувствительного и селективного обнаружения широкого спектра различных молекул газа и биомолекул в режиме реального времени. Работа такого газового сенсора зависит от электрохимической природы молекулы газа и основана на изменении проводимости канала нанопроволоки полевого транзистора (Field Effect Transistor – FET) из-за высокой химической активности наноструктур. Кроме того, из-за большой разницы в соотношении поверхности к объему наноструктуры, чувствительность детектирования биогазовых сенсоров полевых транзисторов может быть увеличена для обнаружения небольшого количества молекул путем обнаружения небольших изменений в электропроводимости, вызванных адсорбцией биомолекулы на канале наностержней. Все экспериментальные результаты показывают, что нанопроволоки ZnO, благодаря своей большой площади поверхности, обладают потенциалом для обнаружения большого количества различных газов [1–3]. Неполярная (10 $\bar{1}$ 0) поверхность ZnO однозначно считается способной активировать CO₂ за счет образования поверхностного карбоната [4–6]. Однако все еще существует дискуссия о конфигурации связи молекулы

CO₂ с неполярной плоскостью. Используя спектры тонкой структуры на ближнем краю рентгеновской адсорбции, Davis с сотр. [7] предположил, что CO₂ связан с оксидной подложкой через бидентатную связь. Однако недавние теоретические исследования противоречат этой идее. Например, расчеты ONIOM [8] показали структуру адсорбции монодентата, в то время как расчеты с использованием методов теории функционала плотности [9] показали, что тридентатная форма адсорбции является наиболее стабильной геометрией связывания. Ранее опубликованные энергии связи CO₂ с поверхностью также расходятся. Согласно изотермам адсорбции типа Фрейндлиха, Notan с сотр. [10] обнаружили, что энергия адсорбции для CO₂ над поверхностью (10 $\bar{1}$ 0) ZnO с различными значениями концентрации лежит в интервале от -1.45 до -0.67 эВ. В той же работе они еще больше сузили диапазон от -1.04 до -0.83 эВ, используя метод температурно-программируемой десорбции (the temperature programmed desorption – TPD). После этого в другом TPD-эксперименте, Waugh с сотр. [11], [12] дали гораздо более сильные энергии адсорбции (от -1.59 до -1.13 эВ). Опять же, соответствующие теоретические значения, оцененные в работах [8] и [9], -0.7-0.07 эВ, на удивление значительно слабее экспериментальных данных [10-12].

Из вышесказанного можно сделать вывод, что механизм взаимодействия CO₂ с поверхностью (10 $\bar{1}$ 0) ZnO является сложным, требующим более детального рассмотрения. В связи с этим возникает необходимость детального изучения механизма адсорбции на атомном уровне. В настоящей работе представлены результаты компьютерного моделирования электронных свойств тонкой пленки ZnO с адсорбированной молекулой CO₂ с использованием квантово-механического метода первых принципов в сравнении с имеющимися экспериментальными результатами. Целью нашей работы является точное описание процесса адсорбции/десорбции молекулы на поверхности, определение электронных свойств и степени реакционной способности поверхности в зависимости от концентрации примеси, влияния собственных дефектов на сорбцию и возможности образования новых молекулярных комплексов.

Методы исследования. Для решения задачи перераспределения заряда и поверхностной энергии были проведены расчеты первых принципов с использованием базисного набора в виде линейных комбинаций атомных орбиталей (the linear combinations of atomic orbitals – LCAO) в сочетании с гибридным обменно-корреляционным функционалом PBE0 [13]. Все вычисления выполняются с помощью программного кода CRYSTAL. Этот код выполняет расчеты электронной структуры кристаллических систем с использованием методов Хартри-Фока, теории функционала плотности (density functional theory – DFT) и различных гибридных приближений DFT в сочетании с базисными наборами локальных гауссовых функций для периодических (3D, 2D, 1D) систем. Он зарекомендовал себя как надежный инструмент для описания различных свойств широкого спектра современных материалов. Для описания атомных орбиталей неприводимых атомов были

выбраны следующие базисные наборы функций типа Гаусса: для ZnO 8-411d1G [15] для кислорода и 86-411d31G [15] для цинка, а для CO₂ 6-21G* [16] для атома углерода и 6-31d1 [17] для атома кислорода. Для процедуры SCF были выбраны точности 10⁻⁷, 10⁻⁷, 10⁻⁷, 10⁻⁷, 10⁻¹⁴ для расчетов кулоновского перекрытия, кулоновского проникновения, обменного перекрытия, первого обменного псевдо-перекрытия и второго обменного псевдо-перекрытия интегралов соответственно. Эффективные атомные заряды на чистых и с примесными поверхностями были рассчитаны с использованием популяционного анализа Малликена [18].

Для моделирования адсорбции диоксида углерода на поверхности ZnO (10 $\bar{1}$ 0) была смоделирована периодическая модель атомной пленки (пластина) конечной толщины вдоль оси z (5 слоев) и протяженной вдоль осей x и y в виде 3×2. Интегрирование взаимного пространства в модели атомной плиты было выполнено с помощью сетки Пак-Монкхорста 4×4×1 [19].

Мы рассмотрели несколько геометрических конфигураций адсорбированной молекулы CO₂ (рис. 1 a, b, c, d, e, f). Концентрация адсорбата составляла 1/12 (8 ат. %). Концентрацию примеси CO₂ рассчитывали как отношение числа молекул к общему числу атомов первого слоя плиты. Для экономии времени вычислений и учета малой релаксации нижних слоев сляба расчеты проводились с частичной оптимизацией геометрии - оптимизировались положения атомов только верхних четырех атомных слоев и молекулы адсорбата, а пятый слой был зафиксирован как в объеме кристалла.

Энергию адсорбции CO₂ рассчитывали по следующему выражению:

$$E_{ad} = E_{ads/sub} - E_{ads} - E_{sub} \quad (1)$$

где $E_{ads/sub}$ и E_{sub} - полная энергия плиты с адсорбированной молекулой CO₂ и чистой плитой соответственно, а E_{ads} - полная энергия изолированной молекулы в основном состоянии. Из (1) следует, что адсорбция имеет место только в том случае, когда энергия адсорбции E_{ad} отрицательна.

Обратите внимание, что во время адсорбции CO₂ на поверхности нижележащего оксида происходят три изменения, а именно: структурные перестройки двух партнеров и их взаимодействие. Соответственно, чтобы получить более глубокое представление о процессе адсорбции, мы применили следующую схему, аналогичную той, которая была впервые предложена Raybaud и соав. [20], чтобы разложить энергию адсорбции на вклады деформации и взаимодействия. Энергию деформации для адсорбата, $E_{def}^{CO_2}$, оценивали по:

$$E_{def}^{CO_2} = E_{ads'} - E_{ads} \quad (2)$$

где $E_{ads'}$ - энергия фрагмента адсорбата с деформированной геометрической структурой, принятой в адсорбционном комплексе. По-видимому, параметр $E_{def}^{CO_2}$, можно рассматривать как меру степени активации поверхностной молекулы CO_2 . Аналогичным образом была рассчитана энергия деформации подложки E_{def}^{sub} . Энергия взаимодействия между двумя партнерами определяется как

$$E_{int} = E_{ads/sub} - E_{ads'} - E_{sub'} \quad (3)$$

где $E_{sub'}$ - энергия поверхностной части и была определена аналогично $E_{ads'}$. Объединение формул (1), (2), (3) выражение для энергии адсорбции будет состоять из E_{int} и двух энергий деформации:

$$E_{ad} = E_{int} + E_{def}^{CO_2} + E_{def}^{sub} \quad (4)$$

Энергия связи молекулы в поверхностной вакансии была рассчитана следующим образом:

$$E_{ad} = E_{ads/sub} - E_{sub} - E_{ads}^{CO} \quad (5)$$

где E_{ads}^{CO} - это полная энергия молекулы CO .

Из этих уравнений очевидно, что энергия адсорбции является адекватным балансом между тремя конкурирующими членами. Из-за негативного влияния, которое вклад взаимодействия обычно оказывает на энергию адсорбции, взаимодействие адсорбата с подложкой является движущей силой любого процесса адсорбции. Следует отметить, что энергия, вырабатываемая поверхностью для образования адсорбатной связи, может в очень большой степени уравниваться электронной и структурной релаксацией всей системы. В этой ситуации возможно, что значение конечной измеренной энергии хемосорбции близко напоминает типичные значения энергий физической адсорбции (от -0.43 до -0.09 эВ).

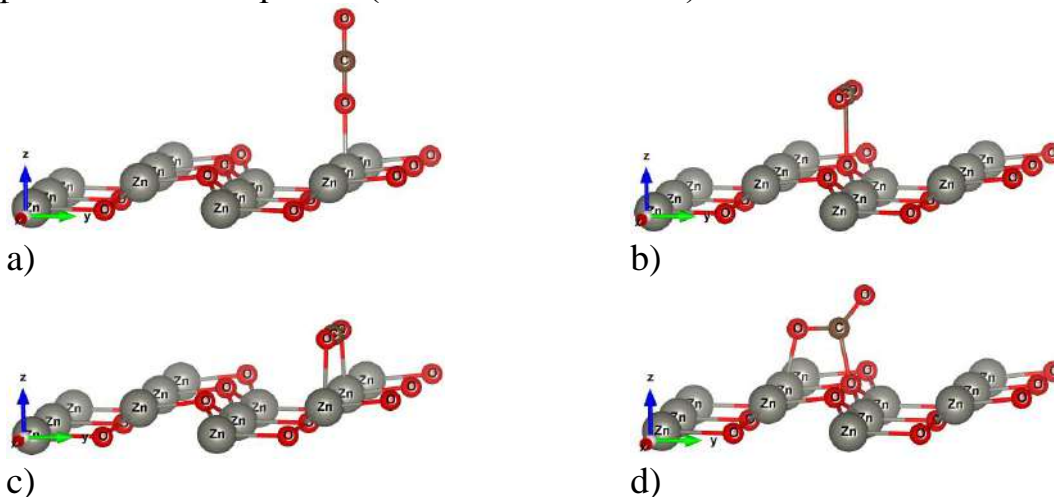

Рисунок 1 - Модели поверхности $(10\bar{1}0)$ ZnO с CO_2 в различных конфигурациях: (a) монодентат-1; (b) монодентат-2; (c) бидентат-1; (d) бидентат-2; (e) тридентат; (f) в вакансии. Для простоты показаны только два верхних слоя плиты. Средние красные шары - атомы O, а большие серые шары - атомы Zn, средние коричневые шары - атомы C.

Для подтверждения достоверности использованного метода расчета мы провели расчеты параметров решетки (a , c , u), запрещенной зоны (E_g) и объемного модуля (B) объемного образца ZnO со структурой вюрцита, которые приведены в таблице 1 вместе с аналогичными расчетными и экспериментальными данными. Интегрирование зоны Бриллюэна во взаимном пространстве для примитивной элементарной ячейки ZnO выполняется по схеме Пак-Монкхорста с сеткой $6 \times 6 \times 4$ k -точек. Полученные параметры решетки несколько завышены по сравнению с экспериментальными данными ($\approx 1\%$). Ошибка в оценке ширины полосы пропускания составила $\approx 3.6\%$, что намного меньше, чем ошибка в стандартных расчетах GGA (Generalized Gradient Approximation – Обобщенное градиентное приближение) (0.74 эВ) [21]. Таким образом, полученные данные хорошо согласуются с экспериментом и принимаются в качестве исходного приближения при исследовании адсорбции CO_2 .

Таблица 1- Основные свойства ZnO

Рассчитанные параметры решетки (a, c) Рассчитанная запрещенная зона (E_g) Рассчитанный модуль упругости (B)	РВЕ0 (в данной работе)	GGA[21]	LDA+U[22]	Экс.[22]
$a, \text{Å}$	3.274	3.28	3.148	3.249
$c, \text{Å}$	5.267	5.29	5.07	5.187
u	0.382	-	0.379	0.381
$E_g, \text{эВ}$	3.57	0.74	1.51	3.43
$B, \text{ГПа}$	153	-	-	143[23]

Результаты и их обсуждение. Результаты расчетов энергии адсорбции E_{ads} , эффективных ионных зарядов q_{eff} , расстояний d и углов α между поверхностью и молекулой, а также расстояния между атомами молекулы и угла изгиба молекулы (O_1-O_2) представлены в таблице 2. После релаксации атомы на поверхности и в молекуле перемещаются относительно друг друга, что приводит к структурным изменениям как на поверхности, так и в молекуле. Среди всех рассмотренных конфигураций мы обнаружили, что режим связывания тридентата является наиболее энергетически благоприятным, что согласуется с предыдущими расчетами [9]. Удивительно, но для бидентатного режима также было получено хорошее согласие с результатами экспериментальных энергий связи - Notan и соав., от -1.45 до -0.67 эВ [10], Waugh и соав. от -1.59 до -1.13 эВ [11]. Ранее процессы адсорбции CO_2 на поверхности других оксидов были изучены Ramis и соав. [24] с помощью спектроскопических методов. Они показали, что бидентатные или тридентатные изогнутые моды CO_2 преобладают (гораздо более прочные связи с поверхностью) над линейными видами при более высоких температурах.

В конфигурации тридентата два атома O во фрагменте молекулы имеют почти эквивалентную связь с ближайшими атомами Zn, причем вновь образованные расстояния связи 2.05 и 2.17 Å. Внутренние связи C=O CO_2 удлинились при адсорбции с начального значения 1.16 Å до 1.26-1.24 Å, что на 0.12-0.14 Å короче, чем внешняя связь C-O. Хемосорбированная молекула имеет изогнутую структуру O=C=O с углом около 130°. Для бидентатного режима также наблюдается выраженная релаксация, как и для конфигурации трезубца; однако из-за несколько большего перераспределения заряда расстояние между атомами молекулы значительно отличается (1.97 / 2.76 Å). Молекула не создает дополнительной химической связи, и ее конец смещается выше от поверхности.

Таблица 2 - Результаты расчетов

	монодентат -1	монодентат -2	бидентат- 1	бидентат-2	тридента т
E_{ads} (эВ)	-0.56	-0.31	-0.36	-1.3	-1.64
$q_{eff}(O_1/C/O_2)$, e	-0.59/+1.2/- 0.52	-0.56/+1.1/- 0.56	- 0.54/+1.2/ -0.54	- 0.65/+0.92/ -0.69	- 0.67/+0.9/ -0.66
$d(C-O_{surf})$, Å	-	2.81	-	1.41	1.38
$d/(Zn_{surf}-O_1/Zn_{surf}-O_2)$, Å	2.26/-	-	2.49/2.49	1.97/2.76	2.05/2.17
α , °	68.49	0	0	-	-

$d(O_1=C=O_2)$, Å	1.16/1.17	1.16/1.16	1.16/1.16	1.22/1.27	1.26/1.25
$\angle(O_1-O_2)$, °	177	171	-	130	130

Энергия связи для тридентатной связи CO_2 на $ZnO(10\bar{1}0)$ составляла -1.64 эВ. Это значение близко к верхнему пределу энергии связи CO_2 из экспериментов TPD [11], [12], которая колеблется от -1.59 до -1.13 эВ. Однако это значение превышает диапазон энергий, полученных в других экспериментах - хемосорбции Notan и соав., от -1.45 до -0.67 эВ, извлеченные из изотерм адсорбции, а также из измерений TPD, которые дают от -1.04 до -0.83 эВ. Причиной расхождения в результатах может быть то, что конфигурация трезубца начинает возникать и эффективно накапливаться при температурах выше, чем режим бидентата, который стабилен при комнатной температуре. Итак, измерения TPD, выполненные Guovea и соав. [25] показывают, что CO_2 остается на поверхности ZnO при температурах выше $450^\circ C$ и отжигается при температурах до $800^\circ C$. Как следует из таблицы 1, сильная структурная перестройка поверхности и молекул в конфигурации трезубца означает, что он появляется при более высоких температурах, что приводит к более стабильной карбонатной структуре.

Мы также изучили влияние собственных поверхностных вакансий на стабильность адсорбированного CO_2 на поверхности $ZnO(10\bar{1}0)$ с использованием моделей поверхности с покрытием $1/12$ и сеткой k-точек $(4 \times 4 \times 1)$ (рис. 1f). На бездефектной поверхности энергия адсорбции на молекуле CO_2 практически совпадает с энергией адсорбции для покрытия $1/24$, что указывает на то, что снижение концентрации почти не влияет на энергию адсорбции. С другой стороны, на дефектной поверхности с одной кислородной вакансией мы обнаружили, что даже если свободный участок захватывает молекулу CO_2 , происходит небольшое увеличение энергии системы, что приводит к снижению энергии связи CO_2 до -0.68 эВ и к большему отклонению от значений TPD (-1.59-1.13 эВ). После того, как CO_2 был захвачен вакансией, молекула CO остается на поверхности.

На рис. 2 показаны PDOS для всех рассмотренных конфигураций CO_2 . Адсорбция приводит к образованию уровней молекулярной энергии в пределах запрещенной зоны ZnO . Первые три слабо связанные молекулярные конфигурации создают уровни в области от -5 до -6 эВ, вызванные орбиталями CO_2 2p, сопровождающиеся уменьшением химической связи ближайших атомов Zn и O. В отличие от этого другие конфигурации показывают перекрытие орбиталей CO_2 2p и O_{surf} 2p в широком диапазоне энергий (от -1 до -8 эВ). Это указывает на сильную ионную связь. В отличие от бидентатной структуры (d), тридентатная структура (e) демонстрирует значительное взаимодействие (энергетические уровни около -6 эВ) между орбиталями Zn_{surf} 4s и CO_2 2p из-за химической связи поверхностных атомов Zn и атомов O в молекуле.

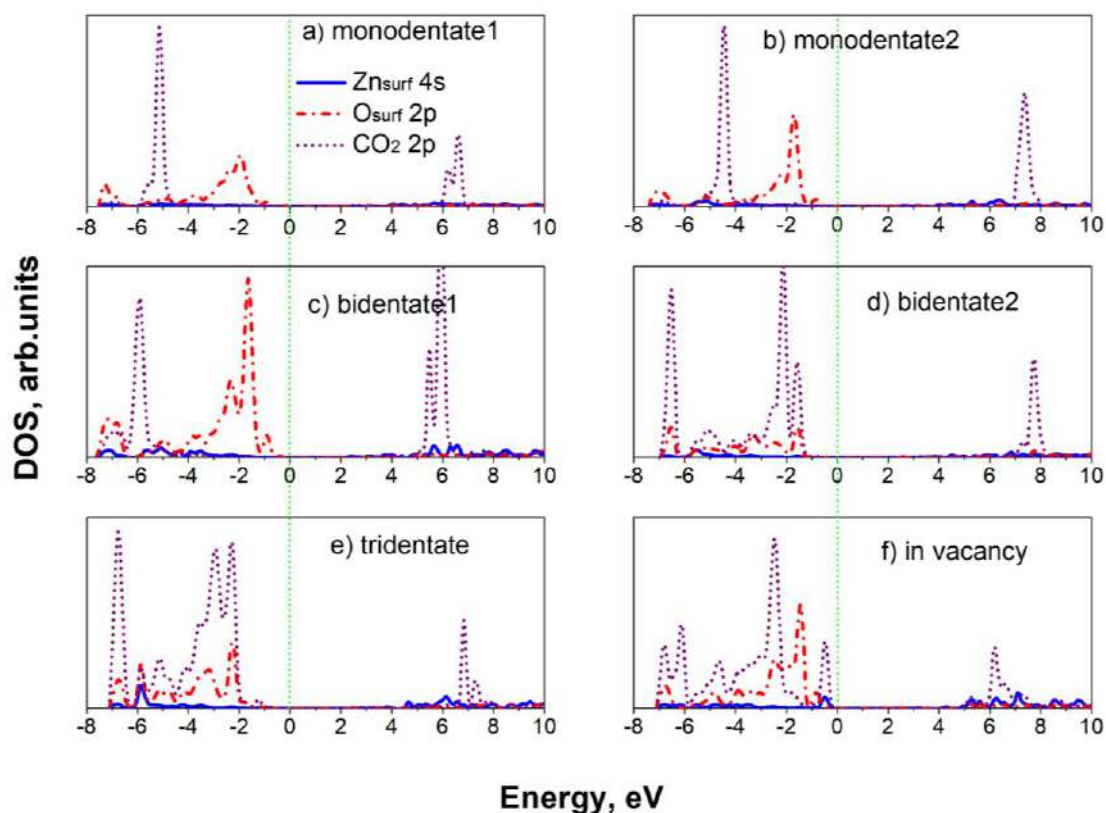

Рисунок 2 - Прогнозируемая плотность состояний (Projected density of states- PDOS) для молекулы CO_2 в различных конфигурациях, как показано на рис. 1. Уровень Ферми (EF) обозначен вертикальной пунктирной линией при 0 эВ.

Следует подчеркнуть, что на реальной поверхности ZnO ($10\bar{1}0$) CO_2 может вступать в реакцию с поверхностными атомами H, образуя промежуточные продукты, такие как H_2CO [26], [27]. Некоторые из поверхностных промежуточных видов, скорее всего, приводят к пикам TPD, сосредоточенным при высоких температурах между 390 и 560 K [11], [26]. Однако Во и его коллеги [11], [12] приписали эти пики адсорбированному CO_2 на поверхности и таким образом получили энергии адсорбции CO_2 из этих данных TPD. Так, в работе Тана и др. [28] была рассчитана энергия связи молекулы H_2CO с поверхностью, которая составила -1.25 эВ на основе результатов анализа [27], [29]. Они показали, что прогнозируемая температура максимума пика десорбции для адсорбированной H_2CO на неполярной поверхности, 425 K действительно лежит в диапазоне температур пика десорбции CO_2 , заявленном этими авторами (т.е. 390-560 K). Поэтому не исключено, что в эксперименте наблюдается десорбция H_2CO .

Заключение. В данной работе мы смоделировали адсорбцию молекулы CO_2 на поверхности оксида цинка с использованием гибридного метода теории функционала плотности в приближении линейных комбинаций атомных орбиталей (LCAO). Согласно нашим результатам, наиболее выгодной конфигурацией адсорбции CO_2 является тридентатная, хотя мы не исключаем возможных “промежуточных” состояний с другими

конфигурациями. Эти результаты согласуются с другими теоретическими исследованиями [9], [28]. Бидентатная структура молекулы также энергетически благоприятна, что хорошо согласуется с различными экспериментальными данными по энергии адсорбции и с выводами NEXAFS. На основании полученных результатов и результатов исследования адсорбции CO₂ на других оксидных поверхностях делается вывод о том, что структура трезубца начинает проявляться и накапливаться при высоких температурах в виде карбонатов. Увеличение покрытия молекулы не изменяет энергию адсорбции, а поверхностные вакансии только уменьшают ее. Возможным объяснением наблюдаемых результатов по адсорбции CO₂ может быть образование на поверхности нового химического продукта в результате взаимодействия CO₂, например, с адсорбированным H₂, с образованием H₂CO. Рассчитанная Tang и соав. энергия образования H₂CO, а также температура его десорбции хорошо согласуются с наблюдаемыми экспериментальными данными, которые предварительно приписываются CO₂. Это говорит о том, что в эксперименте возможно наличие H₂CO или других водородсодержащих соединений, а не CO₂, что должно быть подтверждено экспериментально.

Благодарность

Данная работа выполнена в рамках проекта грантового финансирования AP08856540 «Прозрачные керамики на основе оксида галлия: выбор составов и новые материалы для ядерной энергетики и оптоэлектроники».

Список использованных источников:

- 1 Cho P.S., Kim K.W., Lee J.H. NO₂ sensing characteristics of ZnO nanorods prepared by hydrothermal method // J. Electroceramics. – 2006. – Т. 17. - № 2. - С. 975-978. doi: 10.1007/S10832-006-8146-7.
- 2 Devi G.S., Subrahmanyam V.B., Gadkari S.C., Gupta S.K. NH₃ gas sensing properties of nanocrystalline ZnO based thick films // Anal. Chim. Acta. – 2006. – Т. 568. - № 1–2. - С. 41-46. doi: 10.1016/J.ACA.2006.02.040.
- 3 Gong H., Hu J.Q., Wang J.H., Ong C.H., Zhu F.R. Nano-crystalline Cu-doped ZnO thin film gas sensor for CO // Sensors Actuators B Chem. – 2006. – Т.115. - № 1. - С. 247–251. doi: 10.1016/J.SNB.2005.09.008.
- 4 Esken D., Noei H., Wang Y. ZnO@ZIF-8: stabilization of quantum confined ZnO nanoparticles by a zinc methylimidazolate framework and their surface structural characterization probed by CO₂ adsorption // J. Mater. Chem. – 2011. –Т. 21. - № 16. - С. 5907–5915. doi: 10.1039/C1JM10091B.
- 5 Noei H., Wöll C., Muhler M., Wang Y. Activation of carbon dioxide on ZnO nanoparticles studied by vibrational spectroscopy // J. Phys. Chem. C. – 2011. – Т. 115. - № 4. - С. 908-914. doi: 10.1021/JP102751T.
- 6 Saussey J., Lavalley J.C., Bovet C. Infrared study of CO₂ adsorption on ZnO. Adsorption sites // J. Chem. Soc. Faraday Trans. 1 Phys. Chem. Condens. Phases. – 1982. – Т. 78. - № 5. - С. 1457-1463. doi: 10.1039/F19827801457.
- 7 Davis R., Walsh J.F., Muryn C.A., Thornton G., Dhanak V.R., Prince K.C.

- The orientation of formate and carbonate on ZnO(101̄00) // *Surf. Sci.* – 1993. – T.298. - № 1. - C. 196-202. doi: 10.1016/0039-6028(93)90073-S.
- 8 Martins L., Longo J.B., Elson R.S., Espinoza V.A., Taft C.A. The interaction of H₂, CO, CO₂, H₂O and NH₃ on ZnO surfaces: an Oniom Study // *Chem. Phys. Lett.* – 2004. – T.400. - № 4–6. - P. 481–486. doi: 10.1016/J.CPLETT.2004.10.150.
 - 9 Wang Y., Kováčik R. CO₂ Activation by ZnO through the Formation of an Unusual Tridentate Surface Carbonate // *Angew. Chemie Int. Ed.* – 2007. – T. 46. - № 29. - P. 5624–5627. doi: 10.1002/ANIE.200700564.
 - 10 Hotan W., Göpel W., Haul R. Interaction of CO₂ and CO with nonpolar zinc oxide surfaces // *Surf. Sci.* – 1979. – T. 83. - №. 1. - C. 162–180. doi: 10.1016/0039-6028(79)90486-2.
 - 11 Bowker M., Houghton H., Waugh K. C. Mechanism and kinetics of methanol synthesis on zinc oxide // *J. Chem. Soc. Faraday Trans. 1 Phys. Chem. Condens. Phases.* – 1981. – T. 77. - № 12. - P. 3023–3036. doi: 10.1039/F19817703023.
 - 12 Bowker M., Houghton H., Waugh K.C., Giddings T., Green M. Crystal plane dependence of adsorption and reaction on zinc oxide // *J. Catal.* – 1983. – T. 84. - № 1. - P. 252–255. doi: 10.1016/0021-9517(83)90105-7.
 - 13 Perdew J.P., Burke K., Ernzerhof M. Generalized Gradient Approximation Made Simple // *Phys. Rev. Lett.* – 1996. – T. 77. - № 18. - C. 3865. doi: 10.1103/PhysRevLett.77.3865.
 - 14 Dovesi R., Saunders V.R., Roetti C., Orlando R., Zicovich-Wilson C.M., Pascale F., Civalieri B., Doll K., Harrison N.M., Bush I.J., D'Arco P., Llunell M. CRYSTAL14 User's Manual University of Torino, Italy. [Электрон. ресурс] – URL: <http://www.crystal.unito.it> (дата обращения: 20.01.2019).
 - 15 Jaffe J.E., Hess A.C. Hartree-Fock study of phase changes in ZnO at high pressure // *Phys. Rev. B.* – 1993. – T. 48. - № 11. - P. 7903. doi: 10.1103/PhysRevB.48.7903.
 - 16 Catti M., Pavese A., Dovesi R., Saunders V.R. Static lattice and electron properties of ZnO // *Phys. Rev. B.* – 1993. – T. 47. - № 15. - C. 9189. doi: 10.1103/PhysRevB.47.9189.
 - 17 Gatti C., Saunders V.R., Roetti C. Crystal field effects on the topological properties of the electron density in molecular crystals: The case of urea // *J. Chem. Phys.* – 1993. – T. 101. - № 12. - P. 10686. doi: 10.1063/1.467882.
 - 18 Mulliken R.S. Electronic Population Analysis on LCAO–MO Molecular Wave Functions. I // *J. Chem. Phys.* – 2004. – T. 23. - № 10. - C. 1833. doi: 10.1063/1.1740588.
 - 19 Monkhorst H.J., Pack J.D. Special points for Brillouin-zone integrations // *Phys. Rev. B.* – 1976. – T. 13. - № 12. - P. 5188. doi: 10.1103/PhysRevB.13.5188.
 - 20 Valero M.C., Raybaud P., Sautet P. Interplay between molecular adsorption and metal–support interaction for small supported metal clusters: CO and C₂H₄ adsorption on Pd₄/γ-Al₂O₃ // *J. Catal.* – 2007. – T. 247. - № 2. - P. 339–

355. doi: 10.1016/J.JCAT.2007.02.014.
- 21 Oba F., Togo A., Tanaka I., Paier J., Kresse G. Defect energetics in ZnO: A hybrid Hartree-Fock density functional study // *Phys. Rev. B - Condens. Matter Mater. Phys.* – 2008. – Т. 77. - № 24. - P. 245202. doi: 10.1103/PHYSREVB.77.245202/FIGURES/3/MEDIUM.
- 22 Janotti A., Van De Walle C.G. Native point defects in ZnO // *Phys. Rev. B - Condens. Matter Mater. Phys.* – 2007. – Т. 76. - № 16. - P. 165202. doi:10.1103/PHYSREVB.76.165202/FIGURES/13/MEDIUM.
- 23 Karzel H., Potzel W., Köfferlein M., Schiessl W., Steiner M., Hiller U., Kalvius G., Mitchell D., Das, T. Lattice dynamics and hyperfine interactions in ZnO and ZnSe at high external pressures // *Phys. Rev. B.* – 1996. – Т. 53. - № 17. - P. 11425. doi: 10.1103/PhysRevB.53.11425.
- 24 Ramis G., Busca G., Lorenzelli V. Low-temperature CO₂ adsorption on metal oxides: spectroscopic characterization of some weakly adsorbed species // *Mater. Chem. Phys.* – 1991. – Т. 29. - № 1–4. - P. 425–435. doi: 10.1016/0254-0584(91)90037-U.
- 25 Gouvêa D., Ushakov S.V., Navrotsky A. Energetics of CO₂ and H₂O adsorption on zinc oxide // *Langmuir.* – 2014. – Т. 30. - № 30. - P. 9091–9097. doi: 10.1021/LA500743U/SUPPL_FILE/LA500743U_SI_001.PDF.
- 26 Xia X., Strunk J., Busser W., D’Alnoncourt R.N., Muhler M. Probing the Surface Heterogeneity of Polycrystalline Zinc Oxide by Static Adsorption Microcalorimetry. 1. The Influence of the Thermal Pretreatment on the Adsorption of Carbon Dioxide // *J. Phys. Chem. C.* – 2008. – Т. 112. - № 29. - P. 10938–10942. doi: 10.1021/JP8007464.
- 27 Edwards J.F., Schrader G.L. Infrared spectroscopy of copper/zinc oxide catalysts for the water-gas shift reaction and methanol synthesis // *J. Phys. Chem.* – 2002. – Т. 88. - № 23. - P. 5620–5624. doi: 10.1021/J150667A032.
- 28 Tang Q.L., Luo Q.H. Adsorption of CO₂ at ZnO: A Surface Structure Effect from DFT+U Calculations // *J. Phys. Chem. C.* – 2013. – Т. 117. - № 44. - P. 22954–22966. doi: 10.1021/JP407970A.
- 29 Redhead P.A. Thermal desorption of gases // *Vacuum.* – 1976. – Т. 12. - № 4. - P. 203–211. doi: 10.1016/0042-207X(62)90978-8.

ӘОЖ 372.853

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗ БЕТІМЕН ЖҰМЫСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ LESSON STUDY-ДІҢ РӨЛІ

Оразалиев Сағынтай Қыдырқожаұлы, 7М01502 – Физика мамандығы 1 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий Технологиялар және Инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – п.ф.к., профессор. Туркменбаев А.Б

Егеменді еліміздің алғышарттары өркениетті елдер қатарына көтерілуді міндет етсе, өркениетке жету үшін жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаны өсіруде ұстаздар қауымының алдына жаңа міндеттер қойылып отыр. Сол білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді өз тәжірибесіне енгізіп отырады. Осы тұста оқушыға сапалы білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастырылуын талап етеді. Ол мұғалімнің кәсіби құзыреттілігімен тікелей байланысты [2, 12-б.]. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі — оның жан-жақты білімінен, ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Білім сапасы –басты көрсеткіш десек, сол білім сапасын арттыру мақсатында қолданылатын түрлі әдіс-тәсілдерді атап көрсетуге болады. Сондай тәсілдердің бірі - білім кеңістігінде кеңінен танымал жапондық Lesson Study тәсілі.

Lesson Study - мұғалімдер тәжірибесі саласындағы білімді жетілдіруге бағытталған ынтымақтастық педагогикалық тәсіл. Lesson Study - оқушылардың білімдерін көтеру мақсатында өткізіледі

Lesson Study – бұл сыныптағы іс-әрекеттегі зерттеу жұмысының ерекше түрі, ол мұғалімдер топтарының Lesson Study –ді бірлесіп жоспарлауын, оқуын, қадағалауын және талдауын көздейді.

Қазіргі кезде оқыту әдістемесін жетілдіру, оқушылардың бастауыш және орта мектептегі негізгі пәндер бойынша білім деңгейін арттыру, сондай-ақ тұжырымды педагогикалық тәсілдерді жасау мақсатында Жапониямен қатар Сингапур, Гонконг, Қытай, АҚШ, Ұлыбритания, Швеция және Канадада ойдағыдай қолданылады. Lesson Study сыныпты зерттеу нысандарының бірі болып табылады, бұл тәсіл 1870-ші жылдары Жапонияда тәжірибені жақсарту мен жетілдіру мақсатында пайда болған. Lesson Study тәсілі Макота Йошида Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбританияда жаңа тәсілдің таныстырылымын жасағаннан кейін, Жапониядан тыс жерлерде 2007 жылдан бастап танымал бола бастады. Аталған елдердің зерттеушілері жапондық ғалымдардың халықаралық зерттеу аясында көрсетілген академиялық жоғары жетістіктеріне ықылас танытты. Йошида бұл жетістік Lesson Study-дің жапон мектептерінде кеңінен қолданылуынан болып отыр дегенді алға тартады. Сондықтан қазіргі кезде Шығыс Азияның бірқатар елдерінде Lesson Study мұғалімдердің педагогикалық білімдері мен тәжірибесін дамытуға арналған тиімді құрал ретінде белсенді енгізіліп жатыр. Рефлексия Lesson Study-дің құрамдас бөлшектерінің бірі болып табылады деп айтуға болады. Соған қарамастан, Lesson Study тәсілін енгізу жөніндегі қызметті кәсіби деп атау үшін белгілі қағидаттар мен тәжірибелік амал-шаралар сақталуы керек. Нақты айтқанда, Lesson Study мұғалімдерді оқыту және олардың тәжірибесін дамытудағы ынтымақтастық тәсілі болып табылады және де іс-әрекеттегі зерттеу сияқты бірқатар циклдерді қамтиды. Lesson Study-де ең бастысы «сабақты зерттеу» немесе «сабақты зерделеу» үдерісі болып табылады. Бұл үдеріс барысында оқу сапасын арттыру үшін белгілі бір тәсілді

қалай дамытуға болатындығын анықтау мақсатында бір топ мұғалім бірлесіп оқушылардың оқу үдерісін зерделейді. Lesson Study-дің түйінді сипаты креативтілік және ғылыми дәлдік болып табылады. Креативтілікті оқытудың жаңа тәсілдерін әзірлеу мақсатында бірлесе жұмыс істейтін мұғалімдердің істерінен көруге болады, ал ғылыми дәлдік жаңа тәсілдің тиімділігін көрсететін оқушының оқуы туралы деректер жинауды көздейді. Зерттеу жүргізетін топ әдетте кемінде үш мұғалімнен тұрады, бұл тәжірибесі мен білімдері бір-біріне жайлы әсер ететін фактор болып есептеледі. Топ мұғалімдері көп жағдайда бір мектепте жұмыс істейді, бірақ тәжірибені жақсарту мақсатында бірлесе жұмыс істеу үшін басқа мектептердің мұғалімдері де тартылуы мүмкін. Кейде топты кәсіби ұйымдастыру үшін белгілі бір тәсілдерді немесе оқу бағдарламаларының аспектілерін пайдалану саласында мол жұмыс тәжірибесі бар, тиісті дайындықтан өткен мұғалімдер арнайы шақырылуы мүмкін. Зерттеу барысында барлық топ мүшелері толық көлемде және бірдей дәрежеде үдеріске тартылады. Тек бір мұғалім ғана сабақ беретіндігіне қарамастан, зерттеу үшін бүкіл топ өзіне жауапкершілік алады және оқыту мен сабаққа берілген кез келген баға жеке мұғалімге емес, тұтастай барлық топтың жұмысына қатысты беріледі. Lesson Study тәсілінің тағы бір демократиялық ерекшелігі – мұғалім зерттеу барысында жинақтаған білімімен педагог қауыммен кеңінен бөлісетіндігінде. Lesson Study тәсілін іске асыру барысы Lesson Study тәсілі бастапқы кезеңде оны бірлесіп егжей-тегжейлі жоспарлауды көздейді. Содан соң топтың бір мүшесі зерттеу сабағын өткізеді, ал қалған мүшелері - қадағалайды. Зерттеу сабағы аяқталғаннан кейін бүкіл топ мүшелері бірден оқушылардың оқу үдерісіне қатысты барлық нәтижелерін жүйелейді және талдайды, содан кейін Lesson Study-дің анағұрлым тиімді болуын қамтамасыз ету үшін оқу үдерісінде алынған нәтижелерді есепке ала отырып, жұмысты бірлесе қайта жоспарлайды. Lesson Study үдерісінде бірталай уақыт бойы қалыптасқан және орныққан мынадай бірқатар қадамдар бар:

- Lesson Study тобы өзара келісе отырып, оның жұмысының нәтижелілігін қамтамасыз ететін ережелер жүйесін жасайды, үдеріс барысында барлық мүшелер бір-бірімен сыйластық қарым-қатынаста болады.
- Топ зерттеудің түйінді идеяларын келісіп алады, ол әдетте сұрақ түрінде келіп, нені, кімді оқытуды анықтайды, мәселен, «Өздерінің оқуын жақсарту үшін Х-ті Ү-тің мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға қалай үйрете аламыз?» деген сияқты.
- Топ мүшелері түйінді идеяларды зерттеуге қатысты жауап іздеу үшін әдебиеттерді зерделеп, жоспарлау кезінде оларды қолдану үшін нәтижелерін қорытады.
- Топ қандай сынып және қандай үш «бақылаудағы оқушы» назарға алынатынын, сондай-ақ қандай сыныптар оқу үлгерімі жоғары, орта және төмен сыныптар болып саналатынын шешеді.
- Топ зерттеу сабағын жоспарлайды, жоспарда «бақылаудағы оқушылардың» сабақта өтілетін материалды игеруіне ерекше мән беріледі.

- Бір мұғалім зерттеу сабағын жүргізеді, осы уақытта басқалары – «бақылаудағы үш оқушыны» басты назарға алып, сабақты қадағалайды және қажет деген жерлерін белгілеп, түртіп алып отырады.

- Мұғалімдер осы зерттеу сабағы туралы олардың пікірін түсіну үшін бірнеше оқушымен сұхбат жүргізеді.

- Топ зерттеу сабағы аяқталысымен бірден талқылау жүргізеді. Талқылау белгіленген құрылым бойынша жүреді: жоспарлау үдерісінде жасалған алдын ала болжамдарды салыстыра отырып, «бақылаудағы оқушылардың» оқуын қадағалау және болған айырмашылықтардың себебін белгілеу; сыныптың тұтастай оқытылуы; зерттеу сабағының барысы және оқыту үдерісі; белгіленген және зерделенген негізге сәйкес келесі зерттеу сабағының мақсатын белгілеу.

- топпен бірлесіп келесі Lesson Study-ді жоспарлау.

Lesson Study топтамасынан кейін (ереже бойынша үш немесе одан көп сабақ) топ оқыту тәсілі мен оқу бағдарламаларына енгізілетін және көпшілікке таратылатын өзгерістерді келіседі.

1. Lesson study – дің басты мақсаты оқушыларға білім алуға көмектесу, топ мүшелерінің кәсіби дамуына ықпал ету Lesson study – дің басты мақсаты.

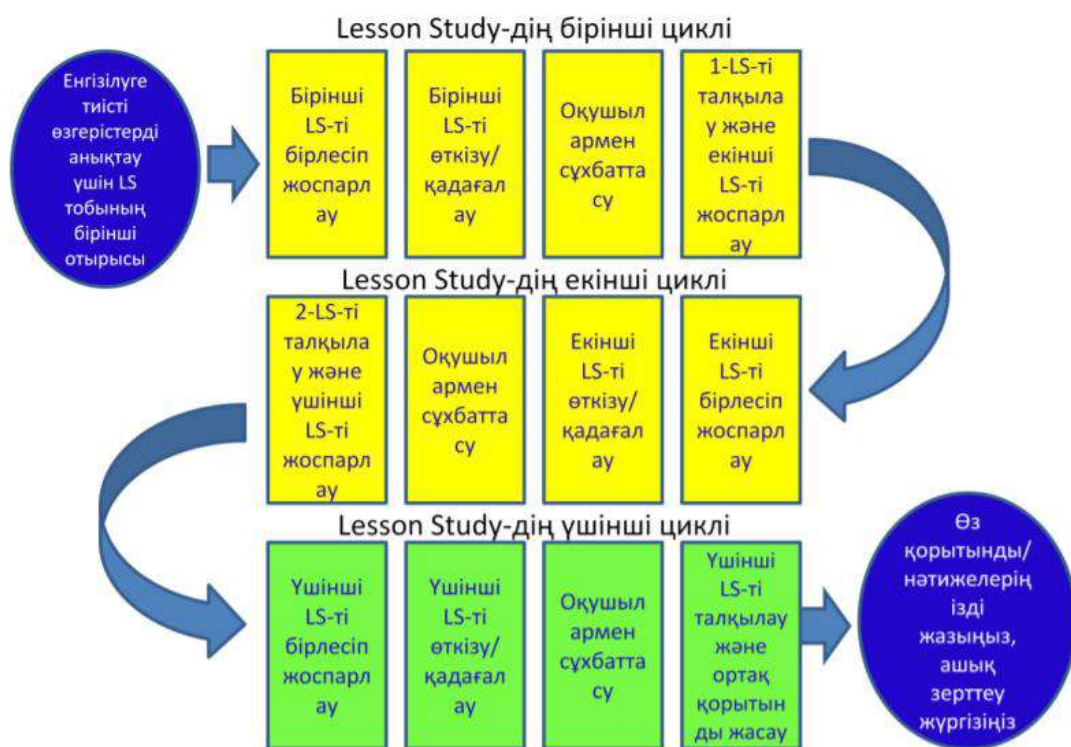
2. Lesson study – дің ерекшеліктері. Жеке оқушылардың қажеттіліктеріне қарап оқыту. Мұғалімдермен біріге отырып жұмыс істеу.

3. Мұғалімдердің зерттеуі. Оқытудағы жаңашылдықты бағалау. Іс – әрекеттегі зерттеу кәсіби жұмыстың кейбір аспектілерін жақсартады. Кейс – стади- сыныптағы оқыту мен оқуды зерттеуді қарастырады.

4. LS қағидаттары Бірлескен жоспар. LS Өткізу/қадағалау, талдау.

5. Нәтижеде Lesson Study тәжірибелік білімді әріптестерімен бөліседі, әріптестер бір –біріне көмектеседі, оқушылардың маңызды білім алуына жағдай туады.

Демек, бұл тәсілдің мүмкіндігі мол, тиімділігі жақсы екеніне көзімізді жеткізу үшін мектептегі тәжірибе кезінде өз мектебімізге өзгерту енгізу барысында осы тәсілді пайдаланып көруді мектепті дамыту жоспарының бір аптасына кірістірген еді. Оның нәтижесі қандай болды, кім өткізді? –деген сұрақтарға былай деп жауап берер едім.

1-сурет. Lesson Study циклі (Дереккөз: Бемлекем университеті, «Оқыту мен оқудағы шеберлік орталығының» оқу құралы: Lesson Study, Dudley, P. (2011))

Lesson Study тәжірибелі мұғалімдермен қатар, еңбек жолын жаңа бастаған мамандарға да кәсіби жетілуге көмектеседі. Себебі бірлесіп жоспарлау, бірлесіп қадағалау, бірлесіп талдау арқылы біз оқыту туралы бірлескен пікір қалыптастырамыз. Бұл жағдайда біз оқыту аспектілерін өзіміздің ұстанымымыз тұрғысынан ғана емес, Lesson Study дайындаған әріптестеріміздің көзімен де қарастырамыз, соның нәтижесінде біз Lesson Study барысында бақылаған нақты сабақты өзіміздің жоспарлаған сабағымызбен салыстырамыз. Бұл біздерге өзіміз әдетте мән бермейтін, елемейтін, әдетте «шеттетіп тастайтын» немесе болжамды білім ретінде сақталып қалатын нәрселерді аңғаруымызға түрткі болады. Lesson Study тәсілін пайдаланатын көптеген адамдардың айтуынша, зерттелетін жекелеген оқушылардың оқудағы қажеттіліктері мен мінез-құлықтарына назар аударып, сол арқылы олар туралы көбірек біле отырып, біз өз оқушыларымыздың әрбіреуін анағұрлым жақсы тани бастаймыз. Демек, мықты және нашар оқушылардың аралығындағы «орташа» сыныпты оқытуға қарағанда, Lesson Study мұғалімге өз жұмысын болмашы ақпаратпен шамадан тыс жүктемей, барлығынан хабардар болып, өмір бойғы тәжірибесінде әрбір оқушының қажеттілігін ескеріп отыруға мүмкіндік береді.

Lesson Study тобына көмек көрсету үшін озат мұғалімдер мен кеңесшілерді шақыруға болады. Олар:

- Lesson Study басталмастан бұрын мектепте басқа мұғалімдерге әдістемені көрсете алады.
- Lesson Study үдерісін жоспарлау және оған өз ойлары мен ұсыныстарын енгізу барысында Lesson Study тобына қосыла алады.

- Lesson Study тобымен бірлесіп, олар дайындаған Lesson Study-ді талқылап, педагогикалық әдісті әзірлеу тәсілдері туралы ұсыныс енгізе алады.

- (Тиісті құзыр берілген) бақылаушы ретінде Lesson Study-ге және оқушылар пікіртеріміне қатысып, сабақ қорытындыларын талқылауға атсалыса алады.

Жетекші пән мұғалімдері өздері Lesson Study цикліне қатысып, мектепте көшбасшы болатын болса, олар да осы сияқты рөлді атқара алады. Мұғалімдер оқытудың белгілі бір тәсілдерін қолданатындығын растайтын портфолио құру немесе кәсіби/ғылыми біліктілік алу мақсатында осы әдісті қолданған жағдайда Lesson Study тәсіліне деген қызығушылық артып, оның құндылығы кеңінен мойындалар еді. Сіздің топ оқушылардың білім алуы мен жетілуіне әсер ететін тәжірибе ойлап тауып, әрі оны басқаларға қызықты болады деп ойласаңыздар, тәжірибелік зерттеу ретінде оны төмендегі сайтқа жүктеңіз: www.lessonstudy.co.uk Бұл вебсайт сыныптар мен мектептерде өзінің тиімділігін бір жерде көрсеткен және басқа жерлерде де ықпал ете алатындығын дәлелдеген тәжірибені жетілдіруші практик мамандарға көмек көрсету үшін әзірленген.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1. Пит Дадли. (2011). How Lesson Study orchestrates key features of teacher knowledge and teacher learning to create profound changes in professional practice [Кәсіби тәжірибеде түбегейлі өзгеріс жүргізу үшін Lesson Study мұғалімнің білімі мен дағдыларының негізгі мазмұнын қалай анықтайды]. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Tokyo.
2. Trends in International Mathematics and Science Study. (1999). TIMSS 1999 assessment results [1999 жылғы математика мен жаратылыстану білімінің сапасын бағалау жөніндегі халықаралық зерттеудің бағалау нәтижелері]. Retrieved June 4, 2010, from <http://nces.ed.gov/timss/>
3. Пит Дадли, Lesson Study: нұсқаулық.

УДК 620.22-022.532

ПОИАНИЛИН – ПОЛИМЕТАКРИЛАТ НАНОКОМПОЗИТТЕРІНІҢ ЖЫЛУӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Әбдіғапар Әлен Әділұлы, 1 курс магистранты, 7M07140 - Наноматериалдар және нанотехнологиялар мамандығы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.
Ғылыми жетекшісі – Сатаева Г.Е х.ғ.к (PhD)., доцент

Өткізгіш және оқшаулағыш полимерлі матрица негізіндегі полимер нанокөміртектері электрооптикалық және сенсорлық құрылғыларда – икемді дисплейлерде, панельдерде, органикалық жарық шығаратын диодтарда, қоршаған ортаны бақылауға арналған сезімтал пленкаларда қолданылатын функционалдық материалдардың перспективалы жаңа буыны болып табылады [1,2].

PANI сәтті пайдалануға қатысты негізгі мәселелер механикалық қасиетінің нашарлығы және сулы және органикалық еріткіштерде төмен ерігіштігі болып табылады. Полиметилметакрилат (PMMA) сияқты термопластикалық полимерлермен араластыру PANI механикалық қасиетін және өңдеуге қабілеттілігін жақсарту үшін қолданылады [4,6]. PMMA оптоэлектроника, сенсорлар және «ақылды терезе» қолданбалары үшін маңызды болып табылатын көрінетін спектрлік диапазондағы жоғары мөлдір қабілетіне байланысты диэлектрлік матрица ретінде таңдалады [7].

Кесте 1. PANI композиттерінің PMMA-PANI нанокомпозиттерінің меншікті өткізгіштігіне әсері[13]

PANI көл. үл. %	0	1	2	4	10	20	100
$\sigma_{293}, \text{Om}^{-1} \cdot \text{m}^{-1}$	10^{-14}	$7.03 \cdot 10^{-6}$	$8.12 \cdot 10^{-5}$	$5.28 \cdot 10^{-5}$	$2.76 \cdot 10^{-6}$	$2.16 \cdot 10^{-6}$	$3.6 \cdot 10^{-7}$

PANI-PMMA композиттері PMMA хост матрицасының ішіндегі полианилиннің [6,8] коллоидты дисперсиясы болып табылады деп есептеледі. Мұндай полимерлі композиттердегі электрөткізгіштіктің кең диапазонда PANI аз мөлшерімен басқаруға болатыны анықталды (1-кесте). Өткізгіштіктің PANI мазмұнына тәуелділігінің сипаты камфорсульфон қышқылымен легирленген поливинилхлорид/полианилин [6] қоспасы үшін 0,8–1,0% көл. үл. диапазонында өте төмен «бір қосу шегі» бар перколяция пішініне өте ұқсас. PANI мөлшері 2 көл. үл% жоғарылағанда, PMMA-PANI композиттерінің σ мәндері шамалы ғана төмендейді, ал PANI σ -мәні 10 және 20% көл. үл. арасындағы шаманың бір ретке дерлік төмендейді (1-кестені қараңыз). Өткізгіштіктің мұндай әрекетін композиттердің механикалық беріктігінің төмендеуімен түсіндіруге болады, олардың микроқаттылығының төмендеуімен расталады (2-кесте).

Кесте 2. PMMA-PANI нанокомпозиттерінің микроқаттылығы және термомеханикалық сипаттамалары[13]

PANI wt.%	Шыны ауысу температурасы, T_g, K	Ағын температурасы, T_f, K	Микроқаттылық, $F_{\infty} \cdot 10^{-8}, \text{H}/\text{m}^2$
0	383	412	2.05±0.10
1	381	414	1.87±0.10
2	379	420	1.88±0.10
4	382	425	1.81±0.10
10	384	428	1.83±0.10

PANI нанобөлшектерінің PMMA матрицасына әсері шыны ауысу температурасының (T_g) төмен PANI үлесінде 1-ден 4К-ге дейін төмендеуінен (2-кесте) және жоғары үлесінде артуынан тұрады.

T_g жоғарылауы да, азаюы да матрица мен бөлшектердің өзара әрекеттесуінен туындады [8,11]. Осындай өзара әрекеттесу нәтижесінде композиттердің микроқаттылығының біршама төмендеуі байқалады (F_∞ мәні $2,05 \cdot 10^8$ -ден $1,83 \cdot 10^8$ Н/м²-ге дейін өзгереді) (2-кесте). Мұндай өзгерістер PMMA-PANI композиттері үшін шыны ауысу температурасының концентрацияға тәуелділігіне жақсы сәйкес келеді (2-кесте).

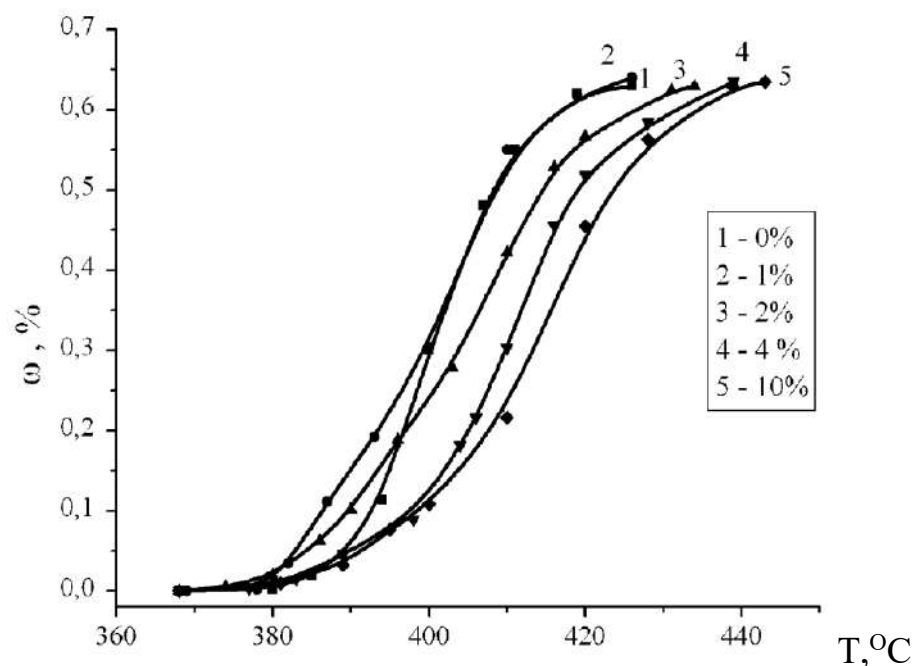
PMMA-PANI композиттері үшін перколяцияның өте төмен шегі негізгі полимердің ішіндегі диэлектрлік матрицада өткізгіш тор жұмысының пайда болуына байланысты деп болжанды [9]. Екінші жағынан, диэлектрлік полимер матрицасы байланысқан полимердің электронды құрылымына әсер етуі және поляронды тасымалдаушылардың концентрациясына сәйкес жұпталмаған спиндердің популяциясын өзгертуі мүмкін [5]. PANI концентрациясы 2% көл.үл. -дан жоғары болса, PMMA-PANI композиттеріндегі меншікті өткізгіштік мәні PMMA матрицасы жоқ қышқылмен легирленген PANI үшін бірден асады (1-кесте).

Б.Вессинг пен әріптестер [4] көрсеткендей, құрамында 40% PANI(CSA) бар PMMA бар d,l-камфорлы сульфон қышқылымен (CSA) қоспаланған PANI термолықдалған композиттеріндегі өткізгіштік араласпаған PANI-мен салыстырғанда жоғары болуы мүмкін (CSA). Ұсынылғандай, мұндай құбылыстың ықтимал себебі балқу температурасына жақын PMMA функционалдық топтарымен PANI қосымша легирлеуі болуы мүмкін.

Өткізгіш полимер нанобөлшектерінің диэлектрлік полимер матрицасының қасиеттеріне, әсіресе оның термомеханикалық сипаттамаларына әсері көп зерттелмеген. Бұл бейорганикалық толтырғыштардың (наносаз, нанотүтікшелер, коллоидты кремний қос тотығы) полимер нанокомпозиттерінің шыныға өту температурасына (T_g) әсері ғылыми көздерде жиі сипатталған [8]. Алынған PMMA-PANI композиттеріндегі төмен «перколяция шегін» ескере отырып, олардың механикалық және термомеханикалық қасиеттері PANI құрамындағы 1-10% көл.үл. кезінде зерттелінген.

Тізбек басқа фазаның бірнеше нанометрінде болғанда полимердің шыны ауысуына оның ортасы әсер етеді [8]. 1-суреттен көрініп тұрғандай, әртүрлі PANI мазмұнындағы PMMA және композиттер үшін термомеханикалық қисықтардың жалпы пішіні ұқсас.

PMMA-PANI композиттері үшін ағын температурасы бос PMMA матрицасымен салыстырғанда PANI мазмұнының жоғарылауымен айтарлықтай туындайды (1-сурет, 2-кесте). Зерттелетін композиттердегі PANI қоршаған орта температурасында PMMA макротізбектерімен әрекеттесетін «белсенді» толтырғыш ретінде әрекет етеді, бұл араласпаған PMMA-мен салыстырғанда композиттердің ағынының жоғары температурасына әкеледі.

Сурет 1. Өртүрлі PANI мазмұнындағы PMMA-PANI композиттері үшін салыстырмалы деформацияның температураға тәуелділігі[13]

Полианилин жоғары өткізгіштікке негізінен күшті протонды қышқылдарды қоспа ретінде пайдаланған жағдайда қол жеткізетіні белгілі[11]. Бұл полимерде ықтимал заряд тасымалдаушылар ретінде оң полярондар (катион-радикалдар) қарастырылады. Жұпталмаған спиндер азот атомдарында локализацияланады, ал оң заряд полимер магистралінің конъюгацияланған пи-электрондық жүйесі бойымен делокализацияланады [12]. ESR зерттеуінде [5,9] PMMA матрицасы ESR сигналының желінің еніне (ΔH_{pp}) айтарлықтай әсер ететіні анықталды: ол 3,5 Oe (PANI) 8,3 Oe (PMMA-10%PANI) дейін кеңейеді.). Бұл композиттердің өткізгіштігін арттырудың ықтимал себептерінің бірі болуы мүмкін PMMA диэлектрлік полимер матрицасы әсер еткен PANI-дағы заряд тасымалдаушылардың күштірек локализациясын растайды.

Екінші жағынан, PMMA-PANI композиттеріндегі өткізгіштіктің жоғарылауы біріншілік қышқылмен легирленген PANI-ның «екінші реттік қоспасынан» туындауы мүмкін [12]. Мұндай сұйылту PANI (CSA) құрамындағы кейбір еріткіштердің (m-крезол, N,N-метил пирролидон) әсерінен өтетіндіктен, PANI макротізбек конформациясының «ықшам катушқадан» «ұзартылған орамға» өзгеруіне әкеледі [12]. PANI катушқасының конформациясының түзуленуін тудыратын PMMA-PANI қоспаларындағы "екінші" қоспа өткізгіштік осындай әсер етеді деп саналады.

Қорытынды

Алынған нәтижелер құрамдастардың өзара әрекеттесу композиттердің түзілу процесінде жүреді және PMMA диэлектрлік матрицасы мен PANI өткізгіш полимер негізіндегі полимерлі композиттерде қоршаған орта

температурасында маңызды болады деп болжауға мүмкіндік береді. PANI нанобөлшектерінің PMMA макротізбектерімен күшті әрекеттесуі композиттік ағын температурасын 412-ден 428К-ге дейін арттырады. Бұл әсер PMMA эфирінің функционалдық тобымен PANI имин азотының кейбір қосымша қоспаларымен байланысты болуы мүмкін. Мұндай сұйылту араласпаған PANI-мен салыстырғанда композитте жоғары электр өткізгіштікке әкеледі. Термомеханикалық өлшеулердің нәтижелері бойынша алынған композиттер өткізгіш және термопластикалық өңдеуге жарамды, олар антистатикалық экрандар, электроникаға арналған элементтер және т.б. алу үшін қолданылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

14. D. Mecerreyes, R. Marcilla, E. Ochoteco // *Electrochimica Acta*. 49. 2004, P. 3555.
15. M. Matsuguchi, A. Okamoto, Y. Sakai // *Sensors and Actuators B* 94., 2003 P. 46.
16. T. Liu, B. Christian, B. Chu // *Progress in Polymer Science* 28, 2003 P. 5.
17. D Srinivasan, T.S. Natarajan, G. Rangajaran, S.V. Bhat, B. Wessing // *Solid State Communications* 110, 1999, P. 503.
18. O.I. Aksimentyeva, O.I. Konopelnyk, V.V. Yurkiv, G.V. Martiniuk, V.A.Shapovalov // *Molecular Crystals and Liquid Crystals* 468 , 2007, P. 309.
19. H. Namazi, R. Kabiri, A. Entezami // *European Polymer Journal* 38, 2002, P. 771.
20. F. Carpi, D. De. Rossi // *Optics & Laser Technology*. 38, 2006, P. 292.
21. D.R. Paul, L.M. Robeson // *Polymer*. 49, 2008, P. 3187.
22. O. I. Aksimentyeva, B.R. Tsizh, O.I. Konopelnyk, A.M. Ukrainets, V.A. Shapovaov, *Nanosystems and Nanotechnology* 5, 2007, P. 269.
23. A.M. Ukrainets, O.I. Aksimentyeva, O.I. Konopelnyk, G.V. Martynuk and O.M. Yevchuk // *Voprosy Khimii I Khimicheskikh Technologii* 3, 2004, P. 132.
24. A. MacDiarmid // *Current Applied Physics* 1, 2001, P. 269.
25. A.G. MacDiarmid, A.J. Epshtein // *Synthetic Metals* 69, 1995, P. 85.
26. O. Aksimentyeva, O.I. Konopelnyk, I. Opaynych, B. Tsizh // *Interaction of components and conductivity in polyaniline – Polymethylmethacrylate nanocomposites*, 2010, P 3-4.

НАНОКОМПОЗИТТІ ПОЛИМЕРЛІ ҮЛДІРЛЕРДІҢ СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ТАЛДАУ

Сыздыкова Жанерке Ерболовна

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 7М07140 -
«Наноматериалдар және нанотехнологиялар» мамандығының 1 курс
магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
zhanerkesyzdykova@gmail.com

Ғылыми жетекшісі – Г. Е. Сатаева, х.ғ.к. (PhD), доцент

Мақалада нанокөмпозиттік полимерлі үлдірлердің спектрофотометриялық қасиеттері талдалынған. Көмпозиттік пленкалар полиакрилонитрилді матрицада пирролды (Py), N-метилпирролды (NMPy) және N-фенилпирролды (NPhPy) цериймен (IV) тотықтырғыш полимерлеу арқылы жасалды.

PNPhPy-PAN (полиакрилонитрил) көмпозиттік үлдірлері ең жоғары диэлектрлік өткізгіштігін, айнымалы ток өткізгіштігін көрсетті.

Өткізгіш полимерлер - энергияны сақтау, микроэлектроника, тоқыма, датчиктер, электролюминесценция және электромагниттік кедергілерден қорғайтын жаңа қосымшаларға жол ашатын материалдардың жаңа класы болып табылады.

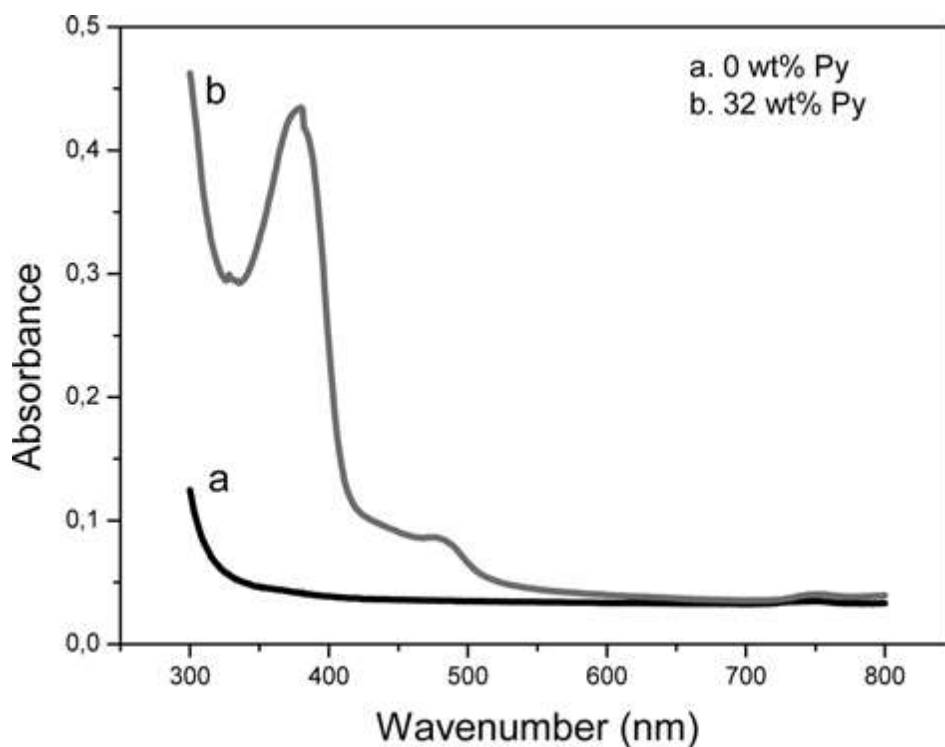
Өткізгіш полимерлердің маңызды ерекшелігі делокализацияланған молекулалық орбиталь жолақтарын қамтамасыз ету болып табылады, оның ішінде жолақтың толтырылу дәрежесін бақылау арқылы жартылай өткізгіштер мен металдардың толық спектріне қол жеткізуге болады [1,2].

Өткізгіш полимерлер арасында полипиррол (PPy) ол жоғары өткізгіштігінің, тотығу қасиеттерінің, экологиялық тұрақтылығының және әртүрлі жағдайларда электрохимиялық және химиялық әдістермен үлдір немесе ұнтақ түрінде алудың қарапайымдылығының арқасында үлкен назар аударды [3,4].

Соңғы жылдары жаңа қасиеттері мен қолдану салалары бар тоқыма бұйымдарын жасауға көп көңіл бөлінді. Осындай қасиеттердің бірі-тоқыма электр өткізгіштігі.

Себебі, электростатикалық және электромагниттік кедергілер адамның өмір салтының өзгеруіне және өнеркәсіптік технологиялардың күрделенуіне байланысты жиі кездеседі.

1-суретте метанол мен PPy-PAN композициялық үлдірінен алынған ультракүлгін көрінетін PPy спектрлері көрсетілген.

Сурет 1. Метанол мен PPy-PAN композициялық үлдірінен алынған ультракүлгін көрінетін PPy спектрлері

УК-спектрофотометриялық талдау үшін 32 мас.% пиррол, ұсақ тілімдерін бөліп алып және бөлме температурасында PPy алу үшін метанолмен екі күндей уақыт араластырылды. Осы кезеңнен кейін қара-жасыл ерітінді алынды, УК көрінуімен тәжірибе жасау үшін қолданылған. Бұл кезде ешқандай шың болмаған кезде байқалмады PPy, Py қатысуымен екі шың алынды (сурет 1).

Спектр максималды сіңіруді көрсетті (λ_{max}) шамамен 475 нм (2,6 эВ) және бұл π - π -ге байланысты* полипирролдың ауысуы. Алдыңғы зерттеулерде PPy және/немесе олигомерлер ультракүлгін көрінетін спектрлерде 470 нм-де байқалды. Онда π - π * p(NMPy) ауысуы (λ_{max}) 446 нм (2,78 эВ) кезінде максималды сіңіру қабілетін көрсетті [5,6].

Матрицадағы пиррол үшін CN созылу діріл шыңы қарқындылығы композиттік пленкалар тотығу полимеризациясынан кейін азаяды. Бұл нәтиже конъюгацияны білдіреді, полимерлер Pan CN тобымен әрекеттесе алады - тізбектер. Өткізгіштік қасиеті температураның жоғарылауымен артады. Жоғарылаған кезде диэлектрлік тұрақтылықтың жоғарылауы төменгі жиіліктегі температура композиттердегі зарядтардың термиялық белсендірілген тасымалымен байланысты болуы мүмкін.

Диэлектрлік шығындар графигі айтарлықтай релаксация шыңдарын көрсетпейді, біздің зерттеуімізде қолданылатын жиілік диапазоны. Композиттік пленкалардың беткі морфологиясы нақты байланысты пирролдың туындылары. Температура 100°C жеткенде Tan delta жоғары жиіліктерге көшті. Pnrhpy-PAN композициялық пленка диэлектрлік тұрақтылықтың ең жоғары мәндерін көрсетіп, айнымалы ток және tan

дельтасының электр өткізгіштігі; осылайша олар конденсаторлар мен конденсаторларды ажырататын электромагниттік кедергілерден қорғайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. S. K. Dhawan, N. Singh, and S. Venkatachalam, *Synthetic Met.*, 261 (2002) , 129 p.
2. E. Hakansson, A. Amiet, and A. Kaynak, *Synthetic Met.*, 156, 917 (2006).
3. X. Ping, H. Xijiang, Z. Bin, H. M. Nathan, J. Sea-Ho, and W. Hsing-Lin, *Polymer*, 2624 (2009) , 50 p.
4. F. Li, D. Tingyang, and L. Yun, *Synthetic Met.*, 2101 (2009), 159 p.
5. A. S. Sarac and G. Sonmez, *Polym. Int.*, 594 (2002), 51 p.
6. A. S. Sarac, E. Dogru, M. Ates, and E. A. Parlak, *Turk J. Chem.*, 401 (2006), 30 p.

ПОДСЕКЦИЯ 9. 5 АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ В ОБРАЗОВАНИИ БУДУЩЕГО И ЭФФЕКТИВНЫЕ ПРАКТИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

UDC 378.147:004.853

FOREIGN LANGUAGE DISTANCE LEARNING: SOME PRINCIPLES AND FEATURES

Begimova Aktoty, 1st year Master Student,
7M01701 Foreign language: two foreign languages,
Astana International university, Nur – Sultan, Kazakhstan
Scientific supervisor – Yeskindirova M.Zh.

The relevance of the study is primarily due to the entry of the world community into the era of computerization, the development of communication tools that require education to be a continuous process and last throughout human's life. Ongoing processes of globalization in the sphere of politics, economy, culture and social life gradually erase the boundaries between societies and states, connecting elements. Changes increasing in the world give a special susceptibility knowledge of a foreign language. Today everyone felt in specialists who are more strongly felt not only competent in the field of professional activity, but also possess at least English language. All this can affect the system of training specialists in higher educational institutions. With the advancement of information technology, this task

has become much easier to solve. Various online schools, websites, platforms allow students to acquire knowledge remotely, at a convenient time according to individual needs.

It is important to know that 2020 has become special. The coronavirus (COVID-19) pandemic dictates its own rules of existence. Entering into lockdown is strongly affected the educational process. Distance learning has become the main form of education. This form is different from the forms we used to full-time or part-time learning, as it involves its own ways of interaction between the teacher and learners. However like any other forms, distance learning has the same component: goals, content, methods and means. Striving to master foreign languages and new quarantine measures have led to significant growth in online education. This area has become more topical than ever and attractive for research.

The relevance of this study is as follows:

- Changes taking place in the world space give special importance of foreign language proficiency.
- Identification of the features of foreign language distance learning can become foundation for further description of social processes that take place in society.
- Insufficient scientific development of this topic due to the fact that at the moment we have a small amount of statistical data on the foreign language distance learning market. This market is developing rapidly and it is becoming difficult to fix changes.

The problematic situation of this study that distance learning foreign languages is a relatively new form of education and the lack of methodology for identifying features of distance learning which in turn does not allow researchers to fully study this subject.

During the organization of distance learning, foreign language teaching is one of the most difficult processes to organize, due to both the specifics of the subject and the peculiarities of the methodology of teaching a foreign language. Distance learning, with all the complexity of its organization, can not only preserve all the traditional components inherent in the educational process (goals, content, methods, organizational forms of students' work, teaching tools), but also contribute to increasing the motivation of students to learn a foreign language, differentiation of the educational process depending on the individual needs and difficulties of students in the subject. With a conscious approach of the teacher to the planning and organization of the educational process, distance learning can become one of the effective and useful forms of foreign language teaching.

Taking into account the different conditions of the organization of distance learning, a foreign language teacher is recommended to consider two main forms of organization of the educational process that can be used in general education organizations, depending on the stability of the Internet connection:

- conducting classes using ICT;
- various forms of organization of independent work of students.

Another form of distance learning can be online classes. Distance learning is an exciting process, fraught with a lot of new and unexplored in the case of the correct approach of the teacher to the planning and organization of the educational process using information and communication technologies [1].

One of the possible options for conducting a training session is that the teacher and students are removed from each other, but at the same time use the lesson previously posted on the Internet. Students watch a video tutorial posted by a teacher on the YouTube video hosting site or sent to students using a messenger, and then perform tasks to understand the educational material. One of the most convenient programs for conducting classes online with the presence of all students during the broadcast is Zoom.

Here is the algorithm of an online lesson

- To determine the topic of the online lesson and highlight the main learning elements.
- To determine the type of the online lesson (learning a new topic, repetition, deepening, control, etc.).
- To choose the most optimal model the online lesson in terms of technical and technological features. The choice of the online lesson model is carried out taking into account the level of ICT competence of students and the availability of necessary technical means. To do this, it is recommended to conduct a survey of students in advance.
- To prepare instructions for students on learning and completing tasks based on the analysis of the results of the level of ICT competence of students.
- To determine the form of the online lesson (webinar, web quest, seminar, conference, etc.).
- To structure educational elements, choosing the form of their presentation to students (text, graphic, media, drawings, tables, slides, etc.).
- To prepare a glossary on the subject of the online lesson.
- To develop control tasks for each educational element of the lesson, select an assessment system and form criteria for evaluating students' responses.
- To select a list of references and hyperlinks to Internet resources (annotated list of the best sites on this topic, sites of electronic libraries and electronic stores) and hyperlinks to internal and external sources of information on the Internet for each module.
- To determine the time and duration of the online lesson, based on the age category of students.
- To choose the method of delivery of educational material and informational training materials.
- To program the teaching elements of the lesson for presentation on the Internet, if the lesson is posted on the website.
- To provide experiment of the lesson: testing the lesson, including on different screen resolutions and in different browsers.
- To modernize the lesson based on the results of trial operation.
- To conduct the lesson.

- To analyze the lesson, the possibilities of the achieved goals and difficulties for students and for the teacher.
- To correct the mistakes of the online lesson.

At the same time, the possibility of combining these forms and the alternate use of each of them, depending on the purpose of mastering the educational material and the specific conditions of the educational organization, is not excluded.

So, in the conditions of impossibility to provide a stable Internet connection at the teacher's workplace or at home, students are recommended to organize independent work. In this situation, it will be useful for the teacher to make a schedule for sending assignments to students by e-mail or using available messengers (WhatsApp, Viber, Facebook Messenger, Skype, ICQ, Google Hangouts) and deadlines for students to complete assignments, then send out the schedule and educational material to students with the possibility of downloading and performing them [2]. For this purpose, the use of cloud data storage is also suitable, which allows to place educational materials on disk or in the cloud, linked to the teacher's e-mail, with the ability to access them by link or indicating the e-addresses of students.

The use of cloud data storage allows the teacher to save time on sending materials due to the fact that all posted materials are immediately available to download to students when they log in to the storage [3].

Students can also upload completed assignments to the repository for checking and correcting the teacher. For the organization of independent work of students in learning a foreign language and in the presence of a stable Internet connection, such electronic educational resources as educational websites and interactive educational platforms are suitable many of which have opened free access to all their resources.

References

1. Заочинский М.С., Николаева Е.К., Самарова И.А. Теория и практика дистанционного обучения [Электронный ресурс] // Наука без границ. 2017. № 6 (11). С. 148-151.
URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_29437638_20043923.pdf (дата обращения: 31.03.2022)
2. Василиженко М.В. Технология дистанционного обучения английскому языку в вузе: из опыта работы // Современная высшая школа: инновационный аспект. 2021. № 13 - 1 (51). С. 93-104
3. Коряковцева Н.Ф., Щукин А.Н. Современная образовательная среда и преподавание иностранных языков [Электронный ресурс] // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. 2018. № 4 (808). С. 11-18.
URL: http://www.vestnik-mslu.ru/Vest/4_808.pdf (дата обращения: 25.31.2022).

**THE CASE STUDY AS A MODERN METHOD OF TEACHING
ENGLISH**

Zholdassova Symbat Nurlybekkyzy, 1st year Master Student,
7M01701 Foreign language: two foreign languages,
Astana International university, Nur – Sultan, Kazakhstan
Scientific supervisor – Yeskindirova M.Zh., PhD

One of the modern teaching methods is the case method. It helps not only to bring variety to classes, but also allows students to develop communication skills in a foreign language. Case-based learning method is learning by action. The case is a description of a specific real situation, prepared according to a certain format and designed to teach students to analyze different types of information, generalize it, formulate problem skills and develop possible solutions to it.

Situational methodology in recent years has become one of the most effective teaching methods. Thus, the relevance of this article is due to the widespread use of the case method in various fields, including in the field of teaching foreign languages. The conditions of foreign language communication in the modern world, when a foreign language is a means of communication, cognition, receipt and accumulation of information, have predetermined the need for proficiency in all types of speech activity - Medvedeva A.V., Bizhova I.A., 2017.

This method promotes the development of speaking and listening comprehension of speech in a given foreign language, as well as reading and writing. The purpose of the article is to prove that the active use of the case method contributes to the formation of students' communicative competence, since the case method is an effective technology in teaching English. This method makes the learning process more effective and has a positive effect on the development of all types of speech activity.

This technology has been considered in the works of such authors as S.M. Guziekova, S.K. Khachak, P.A. Omarova, N.L. Titova. According to their research, the case method is a teaching technique that uses a description of real (economic, social and business) situations. The most acceptable definition is given by such authors as E.A. Mikhailova, O.V. Khasanova, A.S. Sazonova: "The case method can be considered as a synergetic technology. Its essence lies in the preparation of procedures for immersing the group in the situation, the formation of the effects of multiplying knowledge, inner insight, and the exchange of discoveries."

The method was first applied at Harvard Business School in 1924 by Harvard Business School teachers. Descriptions of the problem situation of a real organization were used, further, it was necessary to find solutions to it independently and collectively [1, p. 108]. So, students jointly analyzed the situation, developed its solutions, discussed them and chose the best. The activity of the teacher when using the case method can be divided into two stages:

First, there is a complex extracurricular creative work to create a case and questions to it, for further analysis. Then, during the lesson, the teacher makes introductory remarks before discussing the case, during the discussion supports the business mood in the audience, evaluates the contribution of students to the analysis of the situation and their work [2]. The general tone, interest and focus of the whole lesson depends on how the discussion of the case begins. At the end of the discussion, the results are summarized. In order for the lesson to be effective, it is necessary to think over a discussion plan, it should be planned in time and controlled by the teacher. To start discussing the case, students are asked questions that the teacher has prepared in advance. It is also important to consider the possible reaction of the audience, so the teacher can control the course of the lesson. With the help of the case method, students' own opinion on a particular problem is formed, for this purpose a topic in English is used. The case contains information that you need to analyze, express your idea and form a conclusion in English [5, p. 95]. In this way, students use their knowledge of English.

The case method takes the form of a game, since this technology implies the active participation of students. By actively interacting with each other, you can achieve results, the teacher only manages the process. This is how students form the necessary professional competencies, develop professionally necessary skills and abilities, and model future real situations [4, p. 52].

The case is a role-playing system. Due to the high concentration of roles, the case technology takes the form of a game, and at the same time provides for mental, analytical activity. The case method and the game can be combined, for example, if the game has a description of a situation that needs to be played [6]. By combining these two methods, the educational process acquires creative potential. M.I. Makhmutov refers the case method to the technology of problem-based learning, it is based on the ideas of the American psychologist, philosopher and educator John Dewey. T.V. Kudryavtsev, I.Ya. Lerner, A.M. Matyushkin, M.I. Makhmutov, V. Okon, M.N. Skatkin and others took an active part in the development of the fundamental provisions of the concept of problem-based learning.

Problem-based learning involves organizing classes where the teacher develops a situation that students must solve on their own. During the search for a solution, there is a creative mastery of knowledge, skills, and the development of analytical abilities. Thus, motivation for further training is created [3].

According to the classification, the case method refers to active teaching methods, since they imply the interaction of students with each other, their active activity in the classroom. Such teaching methods suggest a more democratic atmosphere, a manifestation of creativity when performing tasks.

According to Yu.N. Emelyanov, it is not the methods that are active, it is the training that is active. It ceases to be reproductive in nature and turns into an arbitrary internally determined activity of students to develop and transform their own experience and competence. The founders of the ideas of activation include Ya.A. Komensky, Zh.-Zh. Russo, I.G. Pestalozzi, K.D. Ushinsky, also psychologists B.G. Ananyev, L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, B.F. Lomov, S.L. Rubinstein.

The case method refers to active teaching methods, respectively, affects the increase of cognitive activity of students. Thus, the case method is a new one in teaching English. Through the use of case studies in the classroom, students are immersed in a certain situation for further solution and discussion. Thus, they develop all kinds of speech activity.

The main task of the case is to analyze the situation, unite the efforts of all participants, their collective work. The peculiarity of the technology of the case method is that it provides mental activity, research, analytical. Also, a certain problem is solved in the group, thereby students become more active, show cognitive interest. The case method is called the method of analyzing specific situations. It is one of the effective methods that helps to organize active cognitive activity of students, affects the ability to analyze tasks. When students face a certain situation, they need to identify the problem in it, its essence and express their attitude to it. The case method motivates students to study English.

In the process of analyzing the case, the teacher monitors and monitors the behavior of students in the classroom, the main position is occupied by students, as they take an active part in the discussion. Since the case method is unconventional, a lot of emphasis is placed on the creative component, it takes the form of a game, which helps to increase motivation to learn the language and effective teaching of English and at the same time the development of speech activity.

References:

1. Belyaev V.I. Pedagogy A.S. Makarenko: traditions and innovation. M., 2000. 222 p.
2. Vaisburd M.L., Ariyan M.A. Situational role as a methodological concept // Foreign languages at school. 1984. No. 5. p. 23.
3. Guziekova S.M. "Innovative approaches in the methodology of teaching foreign languages" // Bulletin of the Adygea State University. Series 3: Pedagogy and Psychology. 2013. No. 2 (117). pp. 68-71.
4. Gurevich A.M. Role-playing games and cases in business trainings. St. Petersburg: Speech, 2004. 140 p.
5. Selevko G.K. Modern educational technologies: a textbook. M.: National education, 1998. 256 p.
6. Shamis V.A. Active methods of teaching at the university // Siberian Trade and Economic Journal. 2011. No. 14. pp. 136-144.

**ETHNOGRAPHY OF EMI POLICY AND PRACTICE IN THE MULTILINGUAL
CONTEXT OF KAZAKHSTAN**

Кажигалиева Айгерим Бекетовна, докторант PhD 3 курса,
Назарбаев Университет, г.Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель – Syed Manan, Associate professor
Lynne Parmenter, professor.

Globalization has evidently accelerated a shift towards internationalization of higher education institutions (Kilpatrick, 2011; Lasagabaster, Doiz, Sierra, 2012; Dumanig, Symaco, 2020; Knight, 2015; Shohamy, 2013). The use of English Medium Instruction (EMI henceforth) also happens to be an integral component of this shift (Macaro, Curle, Pun, An, & Dearden, 2018; Macaro, Hultgren, Kirkpatrick, & Lasagabaster, 2019). As a result, there has been a steady increase in the number of academic programs and courses on offer in the EMI including Kazakhstan, where a large number of universities have switched towards EMI policy. This also includes private universities. The shift towards EMI has apparently profound implications for policy and teaching practices especially in the way institutions formulate EMI policies, the way teachers as implementers interpret these policies, and most critically, the manner in which they manage English and local/native languages and negotiate local linguistic resources. Evidence suggests that English-only policy is overemphasized at the expense of the native/local languages of the students, thus underestimating the potential of the local multilingual resources as pedagogical resources (Doiz et al. 2012; Kilpatrick, 2011). As a result of overemphasizing English as the only medium of classroom interactions, many students with low English proficiency find it challenging to engage actively and meaningfully in their day-to-day academic works/assignments.

The main reasons cited for heavy emphasis on English language are largely rooted in the beliefs and cognitions of the stakeholders in general, and teachers in particular about language teaching and learning. In this backdrop, the present study seeks to conduct a study in one EMI private university in the city of Nursultan to explore the beliefs/cognitions of the stakeholders and observe classroom practices to examine how teachers manage languages and negotiate different languages. The study applies Ethnography of Language Policy and Planning (ELPP) approach. It is a relatively new approach towards the study of language policy and practices, enabling researchers to examine multiple layers of policies and practices, and study the role of multiple actors especially, local actors involved in enacting, resisting, and appropriating policy in the classrooms (Hornberger & Johnson, 2007; Hornberger, Tapia, Hanks, Dueñas, & Lee, 2018; McCarty, 2011; Menken & Garcia, 2010; Ricento & Hornberger, 1996). This approach is also termed as ‘integrative and dynamic approach’ to Language Policy and Planning research.

LiE policies: The International and the Kazakhstani context

Globalization has changed the policy of higher education institutions towards the process of internationalization (Kilpatrick, 2011; Lasagabaster, Doiz, Sierra, 2012; Manan, Dumanig, Symaco, 2020; Knight, 2015; Shohamy, 2013). Internationalization of higher education and the use of the English language as a lingua franca in academia forces educational institutions to introduce EMI (English medium instruction) programs.

This is since most of the universities are competing for students' fees to attract international students into educational institutions. As a result, there is an increase in the number of courses delivered by faculty members in English. This shift to internationalization should not be underestimated as it promotes the English-only policy at the expense of other existing languages as well as it might demise multilingualism by overemphasizing English (Doiz et al. 2012; Kilpatrick, 2011). First of all, students and faculty members might be forced to use English which is not their first language (Shohamy, 2013). They also might not have enough proficiency in the English language. On top of that, this could also cause a serious threat to individuals because the process of internationalization in higher education will disseminate EMI (English medium of instruction) policy.

Due to the dominance of the English-speaking countries and the need to compete in the global arena, the role of the English language policy in education has tremendously increased. In the Republic of Kazakhstan, the policy of internationalization has affected various aspects of the higher education system such as the concepts of language in education policy, English medium of instruction (EMI), employability, academic mobility, international research, staff mobility, internationalization of institutions (Maudarbekova, Kashkinbayeva, 2014; Tamtam, Gallagher, Olabi, Naher, 2012). EMI plays a vital role in the process of internationalization in universities (Doiz, Lasagabaster, & Sierra, 2013; Phillipson, 2006). The English language policy plays the dominant role. English is not just a foreign language, but the most widespread language used in academia across the world (Crystal, 2003; Crystal, 2009; Macaro, 2018).

EMI across contexts

According to statistics, around 5000 English-medium programs are available throughout non-Anglophone Europe in 2013 (Brenn-White & Faethe, 2013). The expanding international student market helps to explain why nations and institutions are looking for new ways to recruit more students (Verbik & Lasanowski, 2007). Another key factor is that the Bologna Process established a new master's level admission point for both European and foreign students into most European higher education institutions. The English-medium programs have become one of the most essential calling cards for European, CIS, Asian institutions aiming to improve their worldwide reputation (Brenn-White & van Rest, 2010, p.20).

Universities are looking for fresh recruits as competition grows, and English programs are a strong appeal. While the number of English-medium programs offered by European universities has increased dramatically, their rapid implementation raises several concerns, including the teachers' linguistic competence to deliver courses in English; (ii) the students' comprehension of content

knowledge; and (iii) the potential negative impact of English-medium instruction on program quality (Doiz, Lasagabaste, & Sierra, 2011).

For many educators, English is a second language, and giving a lecture in English poses a variety of challenges. In addition to worries about an instructor's language competency, research shows that faculty members spend more time preparing for classes and delivering them in English (Hellekjr, 2007). Because they find it difficult to teach in a foreign language, many have to modify course materials. To conduct classes in small groups in English is easier as they are more likely to communicate in their language and seek explanations in their L1. Furthermore, there is evidence that students in English-medium programs may struggle to learn from the English language classes (Hellekjr, 2010). Students may have difficulty reading English materials and textbooks, presenting presentations in English, and taking tests in English (Hellekjr, 2007, Manan, David 2019, Goodman, Tastanbek, 2021). A fundamental shortcoming in English-medium education might be a lack of effective language assistance from the institution (Hellekjr, 2003, 2007).

Teaching and studying a foreign language may be difficult, which raises concerns about quality and equality. As Hughes (2008) points out, a curriculum may be of exceptionally high quality, yet it may be inaccessible to a varied student population with very different expectations and linguistic skills. The issue then becomes, where should the modifications be made? Should a student adapt to the institution, or should the institution adapt to a student? What impact will these developments have on the academic community (Hughes, 2008)? When the university's "elite" are educated in a language different than their L1, questions of equality emerge (Hughes, 2008, p.127).

A few studies have also shown indications of a misalignment between policy and classroom practice. Although the department maintained an English-only policy, observations from the classroom indicated instances of dependence on the local Norwegian language, according to Ljosland's in-depth case study of an Industrial Ecology program at a Norwegian university (2011). Ljosland also noticed that some classes were delivered entirely in English, while others developed in smaller group discussions, prompting faculty members to answer in English and Norwegian to aid learning whereas some faculty members were not using the students' L1. If programs are advertised as English-only yet include a mix of languages on-site, this might be a worry for foreign students and vice versa could be a danger to local students who will not be able to use L1 in the classroom.

Similar difficulties in the classroom were discovered in Evans and Morrison's longitudinal study of Hong Kong Polytechnic University. Two campus surveys and 137 semi-structured interviews were used to compile their research. Between 2000 and 2010, they investigated patterns of in-class and out-of-class language use at an English-medium university in Hong Kong to identify the difficulties that the University's primarily Cantonese-speaking students face when listening to and speaking English in lectures and seminars. Evans and Morrison discovered mixed language usage in small-group contexts such as seminars and tutorials, as well as in practical group-based activities such as laboratory sessions and workshops, similar

to Ljosland. Because of their lack of trust in their English proficiency, students reported that they would wait until breaks to talk to instructors in Cantonese rather than engaging in class discussions in English. This raises the issue of whether the growth of English-medium programs outpaced the development of support systems for the Cantonese-speaking community.

The Kazakhstani system of education

The Republic of Kazakhstan has undergone some changes in the field of the education system. Following the strategic goals of the country outlined in the former president's address Nursultan Nazarbayev, the government launched in Higher Education some policy documents aimed at developing the trilingual education policy. These set of policy documents such as the State program for educational development for 2011-2020, the State program of developing and functioning languages for the years 2011-2020, the State program of developing and functioning languages for the years 2020-2025, Road map of trilingual education development for 2015-2020 to promote the development of the trilingual education in Kazakhstan.

Kazakhstani higher education institutions implement the trilingual policy with 3 languages as a medium of instruction. Therefore, to understand the importance of this policy, it is vital to look at the prerequisites of the trilingual policy. The ex-President Nazarbayev launched Higher Education an initiative which is called the "Trinity of languages". The ex-President's statement is of utmost importance which states, "Kazakhstan should be seen around the world as a highly educated country, with a population use three languages" (Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nazarbayev, to the People of Kazakhstan", 2007). The President supports a strong political value to outline an image of the citizens of Kazakhstan. Therefore, this discussion delineates a general picture of the importance of trilingual policy implementation in Kazakhstan.

EMI policy in Higher Education

Firstly, it is important to understand what trilingual education in Kazakhstan is. Mehisto et al. (2014) state that trilingual policy implies the use of three languages in the educational institutions (Russian, Kazakh, and English) as media of instruction. The first so-called 'germs' of trilingual education policy are EMI and universities with trilingual programs (Kazinform, 2016). Smagulova, Mazhitaeva, and Tuleuova (2012) highlight the important role of English as this foreign language aimed at achieving the future competitiveness of the country. Likewise, Sadybekova (2013) mentions the important role of English by giving some information on the Kazakhstani progress in teaching languages. What she highlights is that English is along with linguistic and ethnic diversity, English education is another important characteristic of multilingual Kazakhstan. Hence, language education policy is an important feature of the development of Kazakhstan. These include linguistic and ethnic diversity; EMI programs are important since they maintain and develop human capital and the competitiveness of the country. The range of research related to the theme of the current Ph.D. research study in Kazakhstani is scarce and limited. Although, there are some studies (Akynova, Zharkynbekova, Agmanova, Aimoldina, and Dalbergenova, 2014; Alishariyeva, 2014) that address language

education practices in EMI universities, including codeswitching, translanguaging, and separate multilingualism used by the Kazakhstani students.

Akynova et al. (2014) use classroom observation to explore learners (who studied through Kazakh, Russian, and learned English as a foreign language) and found out that they tend to codeswitch from Russian to English or from Kazakh to English. As the students said, the reason was that they think that English is a popular language, and, therefore used English utterances in either Kazakh or Russian speech. Thus, code-switching is practiced by some students in Kazakhstan to make their speech sound modern and impressive. The divergence practice of separate multilingualism is also used by some students in Kazakhstan. In particular, the research by Alishariyeva (2014) analyzed language use among doctoral students at one Kazakhstani university. What the study revealed is that students mostly speak Kazakh, Russian and English, as well as some other languages. The findings show that the usage of one or the other language is determined by a certain context, e.g., work, home environment, educational environment.

To summarize, the studies conducted in the Kazakhstani context reveal the main characteristics of multilingualism in Kazakhstan. Also, some studies touch upon language communication practices that are used by university students; these practices include both convergence (code-switching) and divergence (separate multilingualism) communication practices. Although EMI has become a growing phenomenon in higher education, there is no research on the actual classroom practice in EMI and the stakeholder's actual beliefs and views.

References

- Alishariyeva, A. N., Ibrayeva, Z. K., & Protassova, E. Y. LANGUAGE CHOICE AMONG THE ALMATY STUDENTS.
- Doiz, A., Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (Eds.). (2012). *English-medium instruction at universities: Global challenges*. Toronto, Canada: Multilingual Matters.
- Dumanig, F. P., & Symaco, L. P. (2020). Internationalisation of higher education in Malaysia and the Philippines: A comparative analysis of mission and vision statements of selected universities. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1-13.
- Hornberger, N. H., & Johnson, D. C. (2007). Slicing the onion ethnographically: Layers and spaces in multilingual language education policy and practice. *Tesol Quarterly*, 41(3), 509-532.
- Hornberger, N. H., Tapia, A. A., Hanks, D. H., Dueñas, F. K., & Lee, S. (2018). Ethnography of language planning and policy. *Language Teaching*, 51(2), 152-186.
- Kirkpatrick, A. (2011). English as a medium of instruction in Asian education (from primary to tertiary): Implications for local languages and local scholarship. *Applied Linguistics Review*, 2, 99–120. doi:10.1515/9783110239331.99
- Macaro, E. (2018). *English medium instruction*. Oxford University Press.

- Macaro, E., Curle, S., Pun, J., An, J., & Dearden, J. (2018). A systematic review of English medium instruction in higher education. *Language Teaching*, 51(1), 36-76.
- Macaro, E., Hultgren, A. K., Kirkpatrick, A., & Lasagabaster, D. (2019). English medium instruction: Global views and countries in focus: Introduction to the symposium held at the Department of Education, University of Oxford on Wednesday 4 November 2015. *Language Teaching*, 52(2), 231-248.
- Manan, S. A., Dumanig, F. P., & David, M. K. (2017). The English-medium fever in Pakistan: Analyzing policy, perceptions and practices through additive bi/multilingual education lens. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 20(6), 736-752.
- Maudarbekova, B., & Kashkinbayeva, Z. (2014). Internationalization of higher education in Kazakhstan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 4092-4097.
- May, S. (2014). Disciplinary Divides, Knowledge Construction, and the Multilingual Turn. In S. May (Ed.), *The Multilingual Turn: Implications for SLA, TESOL, and Bilingual Education* (pp. 7-31). New York: Routledge
- Menken, K., & Garcia, O. (2010). Stirring the Onion: Educators and the Dynamics of Language Education Policies (Looking Ahead). In K. Menken & O. Garcia (Eds.), *Negotiating Language Policies in Schools: Educators as Policymaker* (pp. 249-261). New York: Routledge
- Nazarbayev, N. (2007, February 28). A new Kazakhstan in a new world: Address by the president of the Republic of Kazakhstan Mr. Nursultan Nazarbayev to the Republic of Kazakhstan.. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g. Accessed 24 July 2019.
- Phillipson, R. (2006). English, a cuckoo in the European higher education nest of languages? *European Journal of English Studies*, 10(01), 13-32.
- Sadybekova, S. I. (2013). Introduction of multilingual education in institutions of higher Education in Kazakhstan: Problems and prospects. In *Lifelong learning: Continuous education for sustainable development: Proceedings of the 11th International Conference* (pp. 137-140).
- Shohamy, E. (2013). The discourse of language testing as a tool for shaping national, global, and transnational identities. *Language and intercultural communication*, 13(2), 225-236.
- Mazhitaeva, S., Smagulova, G., & Tuleuova, B. (2012). Multilingual education as one of priority directions of educational system development in the Republic of Kazakhstan. *European Researcher*, (11-1), 1864-1867.
- Tamtam, A., Gallagher, F., Olabi, A. G., & Naher, S. (2011). Higher education in Libya, system under stress. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 29, 742-751.

УДК 378.147:004.853

**EFFECTIVENESS OF THE USE OF INFORMATION AND
COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN LEARNING OF THE
ENGLISH LANGUAGE**

Nurmaganbet Aruzhan Talgatkyzy, 1st year Student of master's degree,
6B01701 Foreign language: two foreign languages,
Astana International university, Nur – Sultan, Kazakhstan
Scientific supervisor – Yeskindirova M.Zh.

For Humanity, the XXI century will be a century of new technologies, and the implementation of these new technologies will be overestimation, implementation, assimilation and improvement are in the hands of today's school teachers. It should be remembered that the key to this faith is in the hands of qualified and educated teachers. The desire to achieve a new level and quality of knowledge using advanced achievements in the field of information and Communication Technologies is one of the goals set.

The XXI century is the century of new technologies and informatization. The entire industry began to be computerized. At the same time, the younger generation, which will be the future of our country, should have a deep knowledge of computers. The development of information and Communication Technologies is part of Education.

English is the language of renewal. It has gone from a simple subject to a basic element of the modern education system. Therefore, it is important to know English well, to be able to speak the language well, to follow the path of renewal [1,43].

In this regard, there are many methods that allow you to effectively teach modern English. In accordance with the requirements of the time, teaching a foreign language using new technologies is one of the main requirements of our time. Interactive learning technology is a collective, self-sufficient organization of the learning process based on the interaction of all participants, which is impossible without the participation of the student in the educational process.

The development of information and Communication Technologies is part of Education. In recent years, as the time goes on, daily lessons have become a computer, an electronic textbook. the use of interactive whiteboards has a significant effect. The education system is implemented through electronic communication, information exchange, the internet, e-mail, teleconference, and online classes. Due to the close communication with each student through the computer network, the training was given a special attention and attention was paid to each student. It determines the individual level of students and allows them to take individual measures.

Currently, it is very effective to use new information technologies as a means of increasing students' interest in the English language. Introduction and application of new information technologies, in an intellectually developed information environment, it can be useful for the formation of a person who is able to act well.

In the process of learning a language, it is quite possible to form the skills of writing, listening, understanding, and speaking using new technologies [2].

The possibilities of new technologies allow students to understand that they are successfully used in the study of educational programs, as well as in the study of languages, which contribute to the development of creative activity, increasing interest in the subject, creating the best conditions for learning listening and speaking skills, as a result of which they receive high-quality education.

The main purpose of this work is the effective use of computer networks and Multimedia - electronic tools in a foreign language lesson, in particular, the presentation in an English lesson and in - depth use of multimedia-electronic tools in the school and in the educational process.

It is very popular to increase the interest of knowledge in the subject of English, to master new information technologies, to use various methods and practices that I consider necessary for knowledge and use in my lessons. In my lesson "grammar of the English language for schoolchildren", electronic textbooks "Enjoy english", the British Council, You Tube quiz "lessons of the English language 4you", www.lyriko.com , learning.app.com , I use online school, kahut platforms.

“English grammar for pupils “You Tube”English lessons4you " will help you explain English grammar and phonetics in a simple and effective way [3,127].

When using a computer, multimedia and electronic textbooks, and an interactive whiteboard in an English lesson:

- teaches you to read vocabulary;
- speech rhythm;
- dialogue, monologue and role-playing games;
- subscription skills are formed;
- explains grammatical structures and helps students remember.

The great opportunities of ICT will surprise students, inspiring. At the same time, it is convenient to explain and master new materials using ICT; it provides great opportunities for effective presentation of the material and discussion of it among students in the group.

The electronic textbook allows you to copy the selected message. The most necessary feature of an electronic textbook is audio messages. Through the electronic textbook, you can listen to various images, videos, sound and music. I make the most of my time using it in the classroom.

Only when the number of tasks aimed at creativity and self-realization increases will we be able to prepare fully mature representatives of the younger generation, who can express their opinion, prove it, have their own vision of life, are constantly in search, can contribute to the development of society, are awake, inquisitive, engaged in independent creative work. Let the educated youth of Kazakhstan take a special place among the advanced countries of the world.

Types of innovative learning: problem-based learning, distance learning, research training, project method, social partnership, etc.

Innovative types of training also include interactive methods that contribute to the qualitative assimilation of new material. These include:

- exercises-creativity;
- group tasks;
- educational, role-playing, business games, imitation;
- lessons-excursions;
- lessons-meetings with creative people and specialists;
- classes aimed at creative development lessons-performances, making films, publishing newspapers;
- use of video materials, internet, visibility;
- solving complex issues and problems using the methods of "decision tree", "brainstorming".

The main goal of innovative educational technologies is to prepare a person for life in an ever-changing world. The goal of innovation activity is a qualitative change in the student's personality compared to the traditional system.

Scientific and technical society and its self-development ability is considered as the main factor in the face of universal competition. At the same time, the space program implemented in Kazakhstan will become a powerful and effective driving force for each integration process in the economy. Information technology is a symbol of the “progress” of the economy and the entire society and the state. It is not an exaggeration to say that all the most important spheres of life of our civilizational development are now directly related to information technologies and developments. The main factors of modern economic growth are innovation in the fields of microelectronics, digital and Information Systems, Software, Communications and communications, etc. Everyone knows that technologies are happening. Informatization of the educational process is aimed at improving the efficiency and quality of all levels of the educational process, implementing the goals of developing training using new innovative technologies, individual-oriented training. Today, the main task facing education workers is to update the content of education through new technologies [4,167].

It is impossible to become a competent, versatile specialist without mastering advanced training technologies in the field of modern education. A new approach, a new attitude to all aspects of the educational sphere (new transition to the basic curriculum, improvement of the content of Education, Transition to educational and methodological complexes, etc.), formation of a new mindset. Now in traditional education, students are focused only on mastering a certain set of subject knowledge, skills and abilities, paying attention to the development of their personality, formation as a person. Innovation-achieving the goal of introducing new concepts, curricula and programs, types, methods, tools of teaching and upbringing into the pedagogical process. The goal of innovative schools is the comprehensive development of the individual. Information and communication skills of teachers in modern informatization of modern society. In the field of application of technology, one of the main tasks has become to raise. In the law of the Republic of Kazakhstan

on education: "It is necessary to create conditions for mastering educational programs – one of the main tasks of the education system." One of them is the computer, which is a didactic and teaching tool in the process of informatization of Education. Therefore, in any field of Education, multimedia e-learning tools are used to teach all subjects. The XXI century is the era of the information society, the era of technological culture, an era of careful attention to the surrounding world, human health, and professional culture.

In the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, the main goal of education is defined as follows: "the main goals of education in Kazakhstan are the goal is to adapt the education system to the new socio-economic environment. The successful economy of the future will be those who invest in education, skills and abilities of the population. Education should be understood not only as a cost of social benefits, but also as an economic investment. Knowledge-based economy and society, lifelong learning - competitiveness and application of new technologies ways to improve social unity, equal opportunities and quality of life, " defining the importance of developing education for the development of modern society and the state, it imposes several tasks on the development of knowledge. Therefore, in recent years, the issue of modernization of the country's education system has been constantly on the agenda, including the issue of terms of study, the development of educational standards and new programs based on new technologies, textbooks, which are being analyzed at all levels. These changes in the field of Secondary Education have also had an impact on the system of pedagogical education, and pedagogical educational institutions are moving to consider the results of education from this point of view. Today, many modernizations are being carried out in the field of Education [5, 246].

A new education system has been created in the Republic and is aimed at entering the world educational space. This is due to significant changes in the theory of pedagogy and the process of educational education: the content of education is being updated, a new approach, a different attitude, a different mentality is emerging. Innovative technologies in the field of Education the goal is to prepare students for everyday life. Such training is based on implementation in accordance with the capabilities of students. Improving the educational process to the appropriate level, we believe that this is the direction of systematic guidance of teachers, managers, and teaching staff. Based on the use of interactive tools, we can say that the school will systematically improve the quality of teaching natural science subjects and informatization of Education. The use of interactive tools in the educational process, including in practical classes, depends on the teacher's personal upbringing, creative search. Interactive tools allow us to transform the organization of the form of learning, introduce new elements into traditional methods of learning.

Pedagogical innovative technology-the content of the technique of implementing the educational process, achieving success in the planned learning process and is aimed at pedagogical theory, methodology, and planning of the teacher's educational activities. New information technologies are the process of preparing information in the field of education and transmitting it to the student.

Features of the new pedagogical technology – comprehensive development of a growing personality. Development of innovative knowledge, making changes, bringing new pedagogical ideas and innovations to life. The former student is only a listener, a performer, and the current student is a person who is looking for self-knowledge we must pay special attention to what is happening.

To develop a student's creative abilities, the following conditions must be met:

1. early development of creative abilities;
2. creating conditions for creative activity of students;
3. be in a state of systematic creative activity;
4. achieving the highest level of thinking ability;

The basis of high-quality education is to provide students with knowledge that they will not find in the book, using comprehensive information materials, visual aids and effective technologies, methods and techniques. Therefore, in order for modern education to be high-quality, it is necessary that the teacher has a comprehensive academic education, as well as a sincere love for the profession, creativity, and unbridled moral qualities of the child. Therefore, we include the knowledge and skills of a teacher, the system of knowledge in relation to their profession, work skills, culture, psychological qualities, communication style, pedagogical ethics, behavior, etc. Speaking about the professional competence of a teacher in a new format:

- High level of fundamental and integrated knowledge, i.e. pedagogy, theory and methodology of Education, didactics, methods of conducting disciplines in accordance with the curriculum, in-depth knowledge provided to students through these disciplines development;

- Acquisition of consolidated skills, skills, abilities-didactic, cognitive, communicative, research, creative, the ability to develop their knowledge, the ability to connect theory and practice, diagnostic activities, engage in scientific research activities;

- Mastering innovative technologies-the school teacher must fully master the existing innovative technologies in order to effectively organize the entire pedagogical process through his creative activities. It is necessary to make a contribution to the introduction of new innovative technologies in scientific research;

- A new approach to professional and pedagogical qualities – avoiding the long-established principle of "what the teacher says is always true", the teacher should not only be a distributor of information, but also an assistant in the formation of the student's personality, regardless of the level of development of the student, respect for his personality, mutual actions, activities, assistance, and joy in the success of the student. Try to get to know the student more deeply, love their profession;

- Professional, creative activity in the implementation of pedagogical tasks-mastering the system of knowledge necessary for students, using knowledge and skills in the process of solving pedagogical tasks;

- Creative skills-demonstrate the ability and ability of the teacher to think creatively in various situations encountered in the educational process.

It is true that education and upbringing in school, which forms and develops the literacy of the younger generation, has its own impact on the formation of the future individual. Therefore, the educational institution itself, even in it, has a certain influence on the hardening of the population, from the leadership to the ordinary guard. It should be remembered that the behavior, speech and behavior of teachers at school are also consistent with the student's education.

The implementation of general education reforms in the country requires changes in the pedagogical theory and practice of the teacher, first of all, of course, improving the pedagogical skills of the teacher, which determine the general and spiritual culture of students.

In conclusion, I would like to note that it is so important to remember the golden words of the great teacher D. K. Ushinsky: "A child is not a vessel that needs to be filled, but a torch that needs to be lit." Innovations contribute to this entirely. After all, the goal of every teacher is to educate a person who is ready to work for the benefit of society with full dedication and reverence for the very process of creation.

References

1. Зайцев В.С. Интерактивные технологии обучения студентов и магистрантов в современном вузе: учебное пособие. – Челябинск. – 2017. – 85 с.
2. Ахметова Г., Мурзалинова А. «Преимущества и перспективы STEM образования» // «Білімді ел - Образованная страна» 2017 г.
3. Коджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования. - Москва: Академия, 2003. – 256 с.
4. Рогова Г. В. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва: Просвещение, 1991. – 287 с.
5. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков.— Москва: Высшая школа, 1981. – 373 с.

CONTROL OF THE FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF UNIVERSITY STUDENTS

Sankubayeva Akerke Burikyzy, 2nd year Master Student,
7M01719 Foreign language: two foreign languages,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Scientific supervisor - Yeskindirova M. Zh.

The problems of determining and evaluating the standard of education, the degree of formation of foreign language communicative competence, and therefore the level of proficiency in sorts of speech activity are among the central ones within the methodology of teaching foreign languages. In Russian methodological science, the key concept reflecting these aspects and mixing various approaches to their solution is that the concept of "control", interpreted as a component of the tutorial process aimed toward "determining the extent of data, skills and skills of the scholar and formulating on this basis an assessment for a particular section of the program, course or period of study" [1, p. 84].

Control is important within the educational process to possess an accurate idea of how far students have progressed within the implementation of the program, how they need mastered the language material, how they need mastered the talents of oral speech, reading and writing.

As L. V. Shipitso notes, the formation of communicative competence is administered in foreign language lessons throughout the whole learning process, while control is traditionally administered at a specially designated time [2]. A transparent organization of the control process is important so as to gauge the most important number of scholars within the shortest possible time in compliance with the standards of quality and objectivity of results.

The degree of proficiency in a foreign language is determined by the level of formation of foreign language communicative competence. The following components of communicative competence are distinguished:

– linguistic competence as knowledge of vocabulary units and possession of certain formal rules by which vocabulary units are transformed into meaningful utterances, the ability of the student to construct grammatically correct forms and syntactic constructions, as well as semantic segments in speech organized in accordance with the norms of a foreign language and used in the meaning in which they are used by native speakers in an isolated positions.

– sociolinguistic competence as knowledge and skills to use and transform language forms in accordance with the communication situation, as the ability and readiness of an individual for intercultural dialogue as a participant and mediator;

– discursive competence as the ability to understand and achieve coherence in individual statements in meaningful communicative models, to use a certain strategy for the construction and interpretation of the text;

– socio-cultural competence as a certain degree of familiarity of students with the national-cultural specifics of foreign language speech behavior, with those elements of the socio-cultural context that are relevant for the generation and perception of speech from the point of view of native speakers;

– social competence as the desire and ability to enter into a communicative act with a communication partner, which is conditioned by the presence of needs, motives, a certain attitude towards the communicant, as well as one's own self-esteem;

– strategic competence as the ability of a student to compensate by special means for the lack of knowledge of the language, as well as speech and social experience of communication in a foreign language environment.

The most promising direction within the methodological literature is recognized as testing, which allows systematizing the knowledge of scholars, identifying their potential and determining the causes of difficulties. The undeniable advantage of testing is that the reduction of both the emotional stress of the test takers and therefore the time to see the results.

Communicative and competence-based approaches in modern education determine the aim of teaching foreign languages, namely the formation and development of foreign language communicative competence. At an equivalent time, the matter of selecting an adequate sort of control over the formation of foreign language communicative competence becomes particularly relevant.

Foreign language communicative competence is that the ability and willingness to speak during a foreign language and is realized in its use. During this regard, alongside the task of selecting the shape of control of students' direct participation in communication during a foreign language, the task of determining the standards for assessing the extent of formation of foreign language communicative competence is actualized.

Currently, two sorts of speech tests became the foremost widespread – within the sort of a role-playing game and an interview. It should be noted that within the theory of language testing, a test is taken into account as a way of control consisting of a task or a series of tasks and involving the measurement of the results of its implementation. At an equivalent time, they're divided into objective and subjective [3]. The test a priori "strives" for objectivity, since it's developed in accordance with the established requirements and is tested for effectiveness, the most characteristics of which are validity and reliability.

The interaction of communicants doesn't always mean that understanding and communication have taken place. The shortage of formation of foreign language communicative competence results in an informative failure, misunderstanding between partners in speech interaction.

The main differences between speech tests within the sort of interviews and role-playing games from other means of checking expressive oral speech are as follows: 1) lack of hints, explanations; 2) strict regulation of time; 3) evaluation consistent with pre-created rating scales; 4) implementation of the principle of communicative partnership; 5) audio and video of the testing procedure. it's

impossible to exclude other ways of checking the extent of formation of foreign language communicative competence, however, the effectiveness of their use is subject to additional research.

As is understood, the event of students' communicative competence during university training is administered in three main stages, namely: communicative diagnostic, communicative-activity and communicative-reflexive. The communicative and diagnostic stage, which corresponds to the I-th course of study, is characterized by the utilization of diagnostic tests so as to spot the extent of formation of foreign language communicative skills, communicative competence generally. At the communicative-activity stage, which covers all courses of study, planning and organization of students' training is administered with a stress on communicative activity. The communicative-reflexive stage, which takes place within the last year of study, is characterized by self-improvement, reflection, self-diagnosis of the extent of formation of foreign language communicative competence (including the widespread use of communicative tests for self-control), correction [4; 5].

Comprehensive testing of the extent of formation of foreign language communicative competence implies, although implicitly, also checking the knowledge of idioms, taboos, socio-cultural realities, grammatical structure, stylistic features, formulas of politeness and etiquette, pronunciation and intonation specifics, etc. of the language being studied. Therefore, it's necessary to make level criteria-oriented tests for every sort of speech activity - speaking, listening, reading and writing. The extent of formation of foreign language communicative competence may be a characteristic of the personality of the test subject and is decided counting on the tasks and therefore the stage of coaching.

To control the extent of formation of foreign language communicative competence, the utilization of criteria-oriented tests is assumed. The specificity of such tests is that they're developed without taking under consideration the fabric tested, because these aren't achievement tests or diagnostic tests [6]. Achievement tests, for instance, are focused only on controlling the assimilation of the fabric passed and demonstrate a rise or decrease within the knowledge of the themes over a particular period of your time or a course of study.

There is a six-level scale developed by order of the Council of Europe and utilized in international exams to assess the extent of foreign language proficiency. In our opinion, these levels are often correlated with the initial, intermediate and advanced stages of coaching. The extent approach to the control of the formation of foreign language communicative competence makes it possible not only to work out the achieved level of foreign language proficiency, but also to spot the compliance of domestic programs with international standards.

There are two main approaches to the compilation of tests: criterion-oriented and norm-oriented. The communicative tests are often criterion-oriented. During this case, the individual student's test results are compared with pre-established criteria. A communicative test also can be norm-oriented if we attempt to match the individual results of the topic with the results of other test takers [4; 5].

The communicative interview test is meant to work out the extent of formation of foreign language communicative competence in oral speech. It's conducted consistent with a clearly prescribed scenario, during which incentives are offered for a response from the test taker, which are employed by the examiner conducting this interview. Verbal or nonverbal reactions of the test subject allow you to assess the extent of formation of the power to speak during a foreign language orally, to interact in verbal interaction with the interlocutor. The scenario includes both verbal and nonverbal elements (questions, diagrams, photographs, pictures, etc.). Tests of this type offer the topic to unravel a specific communicative task that needs him to transmit or receive information. The rating scales for assessing the power to talk a far off language include criteria like vocabulary, accuracy, fluency, connectivity, etc. the foremost important advantage of such an oral test over other methods of monitoring the formation of foreign language communicative competence in speaking is that the ability to get more objective measurements, which is achieved by a carefully developed procedure that ensures the validity and reliability of the tools employed by the examiner.

When determining the constructive validity, we inevitably face the matter of selecting the underlying model of language proficiency, in our case, communicative competence. This is often thanks to the very fact that the question regarding its constituent components is controversial. There are many models of foreign language communicative competence. Thus, L. F. Bachman points out the subsequent components of foreign language communicative competence: textual, grammatical, organizational and pragmatic [3]. Ya. A. van Eck includes linguistic, sociolinguistic, discursive, strategic, socio-cultural and social competencies within the communicative competence [7]. I. L. Bim defines linguistic, thematic, socio-cultural, compensatory and academic competencies within the model of foreign language communicative competence proposed by her [8; 9].

For a college student, the power to understand foreign language communicative competence during a professional context is vital. During this regard, the topic content of the control should take under consideration the professional specifics of scholars.

So, within the context of the communicative and personality-oriented paradigm of foreign language training in education, the foremost adequate and effective means of controlling the extent of proficiency in communicative speaking skills may be a scientifically based, validated and reliable oral communicative test within the sort of an interview.

Summarizing the above, we will conclude that the selection of a specific sort of control depends on the goal, its objects and therefore the stage of coaching. Communicative control is meant to supply a chance to watch the dynamics of the event of foreign language communicative competence at a separate stage of coaching, in certain sorts of speech activity and to form an objective assessment. It's the right choice of the thing of control which will determine the standards for assessing the extent of formation of foreign language communicative competence. The objectivity of the test control contributes to the event of motivation,

independence, and responsibility of the students' personality, which meets modern requirements for education.

REFERENCES:

1. Азимов Э. Г. Словарь методических терминов: теория и практика преподавания языков. СПб.: Златоуст, 2009. 472 с.
2. Шипицо Л. В. Контроль устной речи: монография; МГУ им. М. В. Ломоносова. М., 1995. 88 с.
3. Bachman L. F., Palmer A. S. The Construct Validation of the FCE Oral Interview // *learning* . 1981. Vol. 31. P. 67-87.
4. Гром Е. Н. Содержание и формы контроля уровня сформированности иноязычной коммуникативной компетенции у учащихся 10-11 классов школ с углубленным изучением иностранного языка: дисс. канд. пед. наук. М., 1999. 315 с.
5. Колесникова И. Л., Долгина О. А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. СПб.: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ, 2001. 223 с.
6. Цатурова И. А. Функции теста как средства контроля // Проблема контроля при обучении иностранным языкам в вузе (Языковые тесты: теория и практика): межвуз. науч. сб. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1984. С. 3-7.
7. Van Ek J. A. Objectives for Foreign learning. Strasbourg: Council of Europe Press, 1986. Vol. 1. Scope. 89 p.
8. Бим И. Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского): учебное пособие. Обнинск: Титул, 2001. 48 с.
9. Бим И. Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы: проблемы и перспективы. М.: Просвещение, 2007. 168 с.

УДК (81-133)
**ЧТО ТАКОЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ?
ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

Долгушина Лионелла Витальевна,
бакалавриат 2 курс, специальность 6В02301,
Международный Университет Астана, г. Нур-Султан, Казахстан.
Научный руководитель – к.ф.н., доцент Амренова А.С.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена разбору художественного стиля, его основных отличительных свойств, в рамках сравнения с научно-популярным стилем.

С целью наглядного обзора теоретических основ были проанализированы примеры из романа «Война и мир» Л.Н.Толстого[1] и «Большой российской энциклопедии» за авторством С.А.Баландина[2].

Статья будет интересной и познавательной для обучающихся филологических специальностей, а также, всем интересующимся языками и литературой.

Введение

В данной работе объясняется, что такое художественный текст и его основные признаки, а также приводится сравнительный анализ художественного и научно-публицистического стилей на примерах. **Актуальность** этой статьи в том, что начинающим филологам необходимо точно понимать, что представляет собой художественный текст и знать его отличительные черты, научиться определять стиль для дальнейшего анализа или работы с материалом. Основная **цель статьи** состоит в том, чтобы простым и понятным языком объяснить, что такое художественный текст, выделить его главные черты и на примере показать разницу между двумя стилями: художественным и научно-публицистическим.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие **задачи**:

1. Рассмотреть теоретические положения по классификации стилей, в частности, рассмотреть художественный стиль.
2. Выявить отличительные характеристики х и н-п. стилей;
3. Провести практический анализ примеров литературы на предмет распознавания стиля.

Объектом статьи является художественный стиль.

Предметом статьи является стратегия распознавания отличительных свойств худ. стиля.

Методы, применяемые в статье – теоретическая выборка, анализ, синтез.

Если говорить в общем, в рамках имеющейся когнитивной структуры, художественный текст, как правило, имеет вымышленную основу, то есть

является плодом воображения автора. И хотя текст частично пересекается с реальностью, но все же мир и история, представленные автором, лишь косвенно касаются действительности и служат лишь опорой для реалистичности сюжета. Также отличительной чертой художественного текста можно назвать исключительный, поэтический слог, полный витиеватых оборотов: олицетворения, метафор и прочих выразительных средств лексики. Исходя из этого, можно выявить эстетическую функцию художественного текста, благодаря которой данный стиль и выделяется. Он не только несет информацию, но и эстетически воздействует на читателя при помощи различных художественных образов. Также стоит отметить другую функцию художественного текста – воздействующую. Именно она оказывает влияние на чувства читателя, заставляя его испытывать различные эмоции, необходимые автору.

Аналізу художественного стиля посвящены множество работ, которые активно используются в учебном процессе на занятиях по литературе в школе и на введении в языкознание, теории литературы, переводе художественного текста в ВУЗе на факультете филологии и переводоведения и могут служить пособиями для анализа художественного текста. Можно выделить несколько из них: «Филологический анализ текста» Н.А.Николиной [3], «Структура художественного текста» Ю.М.Лотмана [4].

Разберем что такое художественный стиль, основываясь на различные источники. В «Словаре литературоведческих терминов» С.П.Белокурова [5] указано, что «художественный стиль – это разновидность литературного языка: один из книжных стилей речи, являющийся инструментом художественного творчества и сочетающий в себе языковые средства всех других стилей речи. Однако в Х. с. эти изобразительные средства выступают в измененной роли: целью их использования становится создание художественного образа, эстетическое и эмоциональное воздействие на читателя.». Из этого понимаем, что основная задача текста – передача образов и идеи автора. Как говорили О.В.Закирова и Р.Х.Тиригулова в своей работе «Филологический анализ текста» [6]: «В основе художественного текста лежит образ. Образность художественного текста создается за счет взаимодействия языковых единиц разных уровней (звуковых, лексических, морфологических, синтаксических), реализованных в тексте.». Именно это, в нашем понимании, отличает художественный текст от других.

Теперь же самостоятельно разберем основные признаки художественного текста и его отличительные черты на примере. Для сравнительного анализа возьмем знаменитый отрывок описания дуба из романа Л.Н.Толстого «Война и мир» (2 том. 3 часть. 1 глава) [1] и определение дуба из «Большой российской энциклопедии» за авторством С.А.Баландина [2].

Вот описание из произведения: «На краю дороги стоял дуб. Вероятно, в десять раз старше берез, составлявших лес, он был в десять раз толще, и в два раза выше каждой березы. Это был огромный, в два обхвата дуб, с

обломанными, давно, видно, суками и с обломанной корой, заросшей старыми болячками. С огромными своими неуклюже, несимметрично растопыренными корявыми руками и пальцами, он старым, сердитым и презрительным уродом стоял между улыбающимися березами. Только он один не хотел подчиняться обаянию весны и не хотел видеть ни весны, ни солнца.»

В данном отрывке дуб олицетворяется с человеком: старым, злым и уродливым. Дереву приписаны человеческие характеристики, будто у него есть личность. Толстой наделил дуб характером, при прочтении отрывка в голове складывается образ ворчливого, упрямого старика («...он старым, сердитым и презрительным уродом стоял...»). Даже окружающие дерево березы имеют свой характер («...улыбающимися березами...»). Как уже было упомянуто до этого, одним из критериев художественного текста является использование выразительных средств лексики для описания окружения и объектов. В данном отрывке использовались следующие тропы: олицетворение, символ, метафоры и т.д.

Разберем несколько из них. «Улыбающимися березами». Это яркий пример олицетворения. Олицетворение – это наделение неодушевленных предметов свойствами одушевленного. Этот троп также является противопоставлением образу дуба.

«С огромными своими неуклюже, несимметрично растопыренными корявыми руками и пальцами, он старым, сердитым и презрительным уродом стоял...». Данное описание является метафорой, сравнивая дуб с уродливым и сердитым стариком с корявыми руками. Метафора – это скрытое сравнение, перенесение свойств одного предмета или явления на основании общих признаков.

В самом романе дуб являлся символом медленно возрождающейся жизни. Символ – это многозначное иносказание, изображающее отвлечённое понятие или явление через похожий конкретный образ.

Теперь рассмотрим отрывок определения дуба в «Большой российской энциклопедии». «ДУБ (*Quercus*), род однодомных листопадных и вечнозелёных деревьев и кустарников сем. буковых. Стволы Д. обычно обладают трещиноватой, редко почти гладкой корой. Наиболее интенсивный рост в высоту – в 20–80 лет, а впоследствии происходит преим. утолщение ствола и ветвей. Обычно достигает 400–500-летнего возраста, но отд. особи живут 1000 и более лет, достигая 4 м в диаметре. Плодоносит с 40–60 лет (обильно через каждые 4–8 лет); зацветает одновременно с распусканием листьев. Размножается прикорневой порослью и желудями, распространяемыми гл. обр. грызунами и птицами (преим. сойками). Относительно теневынослив, зимостоек и засухоустойчив.»

Сразу видны различия в сравнении с описанием дуба в романе Л.Н.Толстого. Несмотря на то, что объект описания один и тот же, определение из энциклопедии сухое и рациональное. Обилие специфических терминов, отсутствие образных средств, множество чисел. Все это основные признаки научного стиля, чья основная задача передавать факты.

Далее, углубимся в анализ и выявление специфических черт художественного и научно-публицистического стилей на основе представленных примеров.

Анализ показывает, что можно выделить небольшие сходства. Например, оба текста несут определенную информацию, но способы донесения этой информации сильно разнятся. Если художественный текст доносит иносказательно, с помощью различных выразительных средств лексики, то научный текст доносит напрямую, через факты, числа. В вышеуказанных примерах оба текста описывают дуб, но в отрывке Льва Толстого приведено не просто описание дуба, оно связано с произведением и одним из героев романа, передает его настроение и личность. А в выдержке из энциклопедии расписано подробное описание дуба как ботанический вид, с использованием только сухих фактов. Таким образом, несмотря на схожую задачу, художественный текст, скорее пользуется описанием не только для расписывания окружения, предметов и героев, но и для передачи идеи, настроения и характеров героев.

Если говорить о стороннем впечатлении, то на меня, как на читателя, вышеуказанные отрывки произвели очень разный эффект. Первый воздействовал на мое воображение, заставив представить меня ту картину, которую хотел передать автор. На себе я прочувствовала воздействующую и эстетическую функции художественного стиля. Второй же отрывок преподносил подробную информацию, но это была информация без какого-либо эмоционального воздействия.

Заключение

Разобрав и сравнив оба текста, выделили основные признаки художественного и научно-публицистического стилей. Оба текста несут информацию, но художественный текст передает скорее образы, чем подробную информацию. Он несет идею, мораль и за счет различных литературных тропов и обилия прилагательных красочно описывает выдуманный автором мир и героев. Текст воздействует на читателя, заставляя его чувствовать то, что нужно автору, рассказывает историю. Научно-публицистический стиль также передает информацию и идею, но делает это с помощью терминов и отличается строгостью. Художественный текст – это особый способ передавать информацию и рассказывать историю. Он доказывает, что не обязательно напрямую выражать мысль, чтобы читатель ее понял. Использование таких средств, как метафора и олицетворение, показывает умение человека понимать представления и мнение стороннего с помощью очевидных и не очень ассоциаций. Также подключается воображение, благодаря которому образ рисуется сам в голове читателя, что и необходимо автору.

Список использованных источников:

1. Роман: «Война и мир». Автор: Л.Н.Толстой (2 том, 3 часть, 1 глава)
2. [<https://bigenc.ru/biology/text/1969337>] (Большая российская энциклопедия. Автор: С.Н.Баландин)
3. Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений: «Филологический анализ текста». 2003. Автор: Н.А.Николина (256 с.)
4. Книга: «Структура художественного текста». 1970. Автор: Ю.М.Лотман
5. [<https://rus-literary-criticism.slovaronline.com/>](Словарь литературоведческих терминов. 2005. Автор: С.П. Белокурова.)
6. Конспект лекций: «Филологический анализ текста». Авторы: О.В.Закирова и Р.Х.Тиригулова (стр.9)

УДК 37.03

КИНЕЗИОЛОГИЯ-ПУТЬ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ УСВОЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ И ФОКУСА НА УРОКАХ

Тулюпова Гаухарья Сериковна, студент 3 курса, специальность 6В01701, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – Амренова Асель Сагиндыковна, доцент ПИ

Актуальность данной статьи заключается в том, что проблема концентрации, активности, памяти и фокуса может идентифицироваться как высокочастотная проблема в учебных заведениях, также есть необходимость говорить о высокой социальной значимости данных проблем. Многие учащиеся имеют нормальный или высокий интеллект, однако, как правило, плохо учатся. Помимо технических трудностей, связанных с обучением, часто поводом для обращения к специалистам являются плохая успеваемость, концентрация, отвлекаемость, плохое усвоение материала и ухудшение памяти, соответственно, существует необходимость ознакомить и повысить популярность упражнений для мозга.

Цель данной статьи представлена в рассмотрении различных видов кинезиологических упражнений и установлении их ассистирующей роли в развитии межполушарного взаимодействия, интеллекта, улучшение ритмики организма (активности мозга), развитие самоконтроля, памяти, внимания на уроках в школе.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- Ознакомиться с научными трудами по теме исследования;

- Изучить существующие виды упражнений в рамках здоровьесберегающей технологии;
- Апробировать кинезиологические упражнения с учащимися школы;
- Систематизировать упражнения кинезиологии с точки зрения их эффективности;
- Попытаться представить новые техники для улучшения успеваемости учащихся.

При написании статьи применялись методы теоретической выборки, наблюдения, эксперимента.

Объект исследования: кинезиологические упражнения

Предмет исследования: условия формирования благоприятной учебной среды на уроках с помощью кинезиологических упражнений.

Кинезиология - это наука, которая изучает в комплексном, системном единстве различные составляющие проявления целостной информационной и биофизической структуры двигательной функции. Двигательная функция - одна из важнейших функций организма. В процессе эволюции организм человека как открытая, но относительно обособленная биологическая система приобрел способность к активным движениям благодаря наличию эффективных механизмов обмена энергией, веществом и информацией с окружающей средой. Характер и закономерности организации этих движений во многом определяют те проявления жизнедеятельности его организма, которые принято объединять под общим понятием “двигательная функция человека”. Состояние двигательной функции отражает способность конкретной биологической системы улавливать, накапливать и преобразовывать различные виды энергии, вещества и информации. Эта способность может быть измерена и изучена путем объективного исследования механических движений и других физических проявлений биологической системы организма. [1]

Научные исследования в области психологии и нейрофизиологии выявили, что определенные физические движения оказывают влияние на развитие интеллекта человека. Американскими психологами Полом и Гейлом Деннисон была разработана программа Нейрогимнастики в 1970-х годах в Калифорнии для обучения неуспевающих в Центре группового обучения. Доктор Деннисон разработал систему быстрых, простых движений, приносящих пользу каждому обучающемуся. В этом эксперименте принимали участие 19 учеников специальной школы. Каждый выполнял упражнения по 10-15 минут ежедневно. Результаты этого эксперимента были таковы, что их успеваемость за год повысилась на 50 %. В России гимнастика мозга появилась в 1988 г. Сейчас ее активно используют в учреждениях психологической помощи в 15 крупных городах. Все педагоги, использующие кинезиологическую практику, отмечают необыкновенные успехи у людей разных возрастов. [2]

При несформированности межполушарного взаимодействия не происходит полноценного обмена информацией между правым и левым полушариями, каждое из которых постигает внешний мир по-своему. Такое разделение функций обеспечивает взаимную дополняемость работы полушарий. Для совместной работы обоих полушарий требуется их функциональная связь.

Самый благоприятный период для интеллектуального развития – это возраст до 10 лет, когда кора больших полушарий еще окончательно не сформирована. Развитие межполушарного взаимодействия является основой интеллектуального развития ребенка. [3]

Гимнастика мозга состоит из простых упражнений, которые используются, чтобы повысить навык целостного развития мозга. Эти упражнения облегчают все виды обучения и особенно эффективны для оптимизации интеллектуальных процессов и повышения умственной работоспособности. Упражнения улучшают мыслительную деятельность, синхронизируют работу полушарий, способствуют запоминанию, повышают устойчивость внимания, помогают восстановлению речевых функций, облегчают процессы чтения и письма. Под влиянием кинезиологических тренировок в организме происходят положительные структурные изменения. Сила, равновесие, подвижность, пластичность нервных процессов осуществляется на более высоком уровне. Совершенствуется регулирующая и координирующая роль нервной системы.

Гимнастика мозга позволяет выявить скрытые способности человека и расширить границы возможности деятельности его мозга. Особенно актуально применение кинезиологических упражнений у детей с проблемами в развитии. Кинезиологические упражнения полезны не только детям с правополушарным, но и с левополушарным типом. Благодаря двигательным упражнениям происходит компенсация левого полушария и активизация межполушарного взаимодействия, что способствует детской стрессоустойчивости при обучении в школе. Занятия направлены на гармонизацию работы головного мозга и устранение дезадаптации в процессе обучения. [2]

Способов тренировки мозга существует великое множество. Вот лишь некоторые из тех, которые можно использовать в работе:

- Pease and ok.левой рукой нужно показать знак «Мира», а другой рукой знак «Ок», и поменять быстро. Для эффективности следует сделать 8 раз.
- Conductor.левой рукой нужно сделать движения вверх-вниз 8 раз, далее правой рукой надо рисовать треугольник 8 раз, каждый уголок это один раз. И потом все это совместить, получаются движения, как у дирижера.
- Ухо-нос.левой рукой возьмитесь за кончик носа, а правой рукой – за противоположное ухо. Одновременно отпустите ухо и нос, хлопните в ладоши, поменяйте положение рук «с точностью до наоборот».
- Зеркальное рисование.
- Колечко.[4]

В этом году, в рамках проведения педагогической практики в школе, нам выдалась возможность апробировать кинезиологические упражнения на уроках и выявить особенности их применения и степень эффективности.

На уроках были проведены эксперименты с использованием упражнений Peace and ok, Conductor, Ухо-нос. В результате можно утверждать, что учащиеся любого возраста мгновенно «просыпаются», повышается настроение, снижается усталость, повышается фокус и эффективность, улучшается восприятие и понимание сложных тем после упражнений. Возраст учащихся был от 11-52 лет .

Было замечено, что эти упражнения кому-то давались легко, а кому-то нет. Рекомендуется начинать урок с маленькой разминки в виде упражнения «ухо-нос». Оно идеально для разминки, подготавливает детей к уроку и помогает в школьные будни справиться стрессом. Так как это были в основном первые и последние уроки по расписанию, учащиеся после выполнения упражнений были полны энтузиазма и готовы к восприятию информации. Эти упражнения здорово помогли настроиться на нужный лад и избавиться от головной боли. Нужно иметь ввиду, что упражнения необходимо всегда чем-нибудь усложнять. Например, можно добавить к упражнению «ухо-нос», постукивания ногой или вообще заменить другим, более сложным упражнением.

После упражнения «ухо-нос», можно попробовать «peace and ok». Это упражнение сложное, его следует выполнять когда учащиеся уставшие или же под конец урока, чтобы закрепить изучение. Было отмечено, что упражнение дается легче детям и подросткам, нежели взрослым. В том случае, если все упражнения уже испробованы, можно приступить к упражнению «дирижер» или «conductor». Самое сложное из всех. Его можно испробовать только тогда, когда у учащихся будет определенный уровень подготовки. Под конец урока, дети были довольны результатом, так как они запомнили 70%-80% новых слов на английском языке и усвоение грамматики было довольно отличным, ввиду того что улучшился фокус и мышление.

Фотографии с уроков с использованием кинезиологических упражнений:

Нам свойственно учиться через движение и в моменты, когда при изучении чего-то нового и трудного происходит демотивация, кинезиологические упражнения могут весьма эффективно помочь взбодриться и развить когнитивные аспекты нашего мозга. После проведения этих упражнений на онлайн и офлайн уроках было выявлено ряд преимуществ:

- Никаких подручных средств
- Экономия времени, буквально 1-3 минуты на упражнения
- Интересные и разнообразные
- Подходит для любого возраста
- Помогает «проснуться»
- Улучшается внимание
- Поднимается настроение
- Развивает мышление
- Улучшает межполушарные взаимодействия
- Снижает утомляемость

Недостатки:

- При выполнении упражнений в первый раз, могут возникнуть сложности из-за того, что межполушарные взаимодействия не развиты в хорошей степени.

В заключение следует сказать, что успешное обучение начинается с осознания дисбаланса. Этот факт, устанавливаемый экспериментально, сопровождается созданием соответствующего ассоциативного ряда и выработкой новых путей для достижения равновесия, что позволяет не только справиться с конкретной проблемой, но и приобрести навыки, которые будут необходимы для решения дальнейших задач.

Список использованных источников:

1. Лапутин, А. Н. (2007). Кинезиология учение о двигательной функции организма человека. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, (10), 3-6.

2. Середина Т. Ю. (2017). Кинезиологические упражнения как средство развития мозга у младших школьников
3. Кадникова, Т. Н. (2016). Кинезиологические упражнения.
4. Кириченко, Л. Н. (2017). Гимнастика мозга. In Научные исследования: теория, методика и практика (pp. 118-120).

УДК 811 Т66

IDIOMES DE FRANÇAIS ИДИОМЫ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Тлеужан Аяжан Сабыржанкызы
ayazhantleuzhan@gmail.com
Винтоняк Арина Валерьевна
av.vintonyak@gmail.com

Студенты 3 курса, специальность 6В01705,
Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Ахмедина Б.К.

abk_2510@mail.ru

Аннотация. Идиомы есть во всех языках, и, пожалуй, они являются одним из самых интересных языковых явлений. Главная цель этой статьи-подробнее ознакомиться с их историей, происхождением, структурой и основными значениями. Более того, в этой статье мы обсуждаем о различиях между идиомами русского и французского языков. Идиомы французского языка образуются различными способами, которые мы будем обсуждать. Невозможно понять идиомы языка без базовых знаний о культуре, ведь у каждого народа они разные, и образуются в зависимости от соответствующих жизненных ситуаций.

Annotation. Les Idiomes sont dans toutes les langues et, peut-être, ils sont l'un des phénomènes linguistiques les plus intéressants. L'objectif principal de cet article est de se familiariser davantage avec leur histoire, leurs origines, leur structure et leurs significations principales. De plus, dans cet article, nous discutons des différences entre les idiomes du russe et du français. Les idiomes de la langue française sont formés de différentes manières dont nous discuterons. Il est impossible de comprendre les idiomes de la langue sans une connaissance de base de la culture, car chaque peuple les a différents et sont formés en fonction des situations de vie appropriées.

Mots - clés: phraséologie, des phrases, des comparaisons, des expressions

Введение

Идиома - это лингвистический термин, обозначающий выражение, используемое как единое целое. Идиому перевести, конечно же, возможно, но изучающему этот язык как иностранный будет трудно понять, о чем идет речь,

потому что значение идиомы не вытекает из значения ее слов. Его нельзя разложить, разделить на части, потому что он потеряет свой смысл. Оксфордский словарь определяет идиомы как "группу слов, установленную с помощью использования как имеющую значение, не подлежащее вычитанию из значения отдельных слов».

Например, давайте посмотрим на предложение «читать между строк». Эта фраза на самом деле не означает, что книги можно читать между строк. Это относится к поиску скрытого смысла.

Быть синим цветком – быть сентиментальным.

Идет дождь из кошек и собак - сильный дождь.

Introduction

Un idiomе est un terme linguistique désignant une expression utilisée comme un tout. Il est possible de traduire un idiomе, bien sûr, mais celui qui étudie cette langue en tant qu'étranger aura du mal à comprendre de quoi il s'agit, car la signification de l'idiomе ne découle pas de la signification de ses mots. Il ne peut pas être décomposé, divisé en parties, parce qu'il perdra son sens. Oxford Dictionary définit les idiomes comme "un groupe de mots établi par l'usage comme ayant une signification non déductible de celle des mots individuels".

Par exemple, regardons la phrase « Lire entre les lignes ». Cette phrase ne signifie pas réellement qu'on peut lire les livres entre les lignes. Cela fait référence à de retrouve le sens caché.

Etre fleur bleue – etre sentimental.

Il pleut des chats et des chiens - fortes pluies.

Основная часть

Источники происхождения идиоматических единиц как французского, так и других языков разнообразны. Их образы взяты из самых различных сфер материальной, культурной и общественно-экономической жизни народа. В них отражены его история, быт и культура, его дух и образ мышления. Фразеологизмы справедливо считаются одними из наиболее ярких проявлений национально-культурной специфики языка.

Идиомы французского языка образуются различными способами:

-образное сравнение: "Идти быстрее, чем музыка»

Быть слишком торопливым, неаккуратным.

Еще одно выражение, относящееся к середине девятнадцатого века : движение быстрее, чем скрипки, поскольку скрипки считаются самыми быстрыми инструментами в оркестре, и для соблюдения меры их скорость должна гармонировать с скоростью других инструментов. Оба выражения являются синонимами и выражают действия, совершенные поспешно и вопреки здравому смыслу.

-метафорическое переосмысление: une bonne tête – разумный, серьезный человек

Corps

Les sources d'origine des unités idiomatiques du français et des autres langues sont diverses. Leurs images sont tirées de diverses sphères de la vie matérielle, culturelle et socio-économique du peuple. Ils reflètent son histoire, sa vie et sa culture, son esprit et sa façon de penser. Les phraséologismes sont à juste titre considérés comme l'une des manifestations les plus frappantes de la spécificité nationale et culturelle de la langue.

Les idiomes de la langue française sont formés de différentes manières:

- **comparaison figurative:** "Aller plus vite que la musique»

Être trop pressé, bâclé.

Une autre expression datant du milieu du XIXe siècle : le mouvement est plus rapide que les violons, car les violons sont considérés comme les instruments les plus rapides d'un orchestre et, pour respecter la mesure, leur vitesse doit être en harmonie avec celle des autres instruments. Les deux expressions sont synonymes et expriment des actes commis à la hâte et contre le bon sens.

- **réinterprétation métaphorique:** une bonne tête est une personne raisonnable et sérieuse.

1. *Rouler quelqu'un dans la farine*

Cette phrase signifiant tromper quelqu'un est née en 1867, où les acteurs se poudraient le visage de farine pour cacher la vérité au public. Aujourd'hui, avec ou sans farine, on peut encore se rouler. Une alternative à cette expression en russe est « accrocher des noilles aux oreilles de quelqu'un » («Вешать лапшу на уши»).

Обвалить кого - то в муке - Облапошить

Эта фраза, означающая обмануть кого-то, родилась в 1867 году, когда актеры пудрили себе лицо мукой, чтобы скрыть правду от публики. Сегодня, с мукой или без нее, мы все еще можем «обвалить кого-то». Альтернатива этому выражению в русском языке - «Вешать лапшу на уши».

2. *Être la bonne poire*

Tout le monde aime manger une poire mûre parce qu'elle est très molle et juteuse. Sa chair fond tellement qu'on a envie de le « dévorer ». Chez les humains, celui qui est un peu naïf, celui qui se laisse « manger », comme cette poire trop mûre est vite qualifié de « bonne poire ». Une telle personne est très gentille. Mais sa gentillesse et ses bonnes moeurs deviennent l'objet de ridicule.

Быть хорошей грушей – быть наивным, очень добрым

Всем нравится есть спелую грушу, потому что она очень мягкая и сочная. Ее плоть так тает, что хочется ее «пожирать». Среди людей тот, кто немного наивен, тот, кто позволяет себя «есть», как эта перезревшая груша, является "Хорошей грушей". Такой человек очень добрый. Но его доброта и добрые нравы становятся предметом насмешек.

3. *Prendre la mouche*

Celui qui « prendre la mouche » se met en colère soudainement : il se fâche, s'empporte sans que l'on sache toujours quelle mouche l'a piqué. Est-ce une remarque qui l'a vexé, une attitude, un petit rien qui l'aura fait bondir ?

Quand on cherche quelque chose de irritable, on pense à une mouche. En Russe nous dirions « Fâché comme un chien ». (Злой как собака)

Словить муху – резко стать злым

Тот, кто «ловит муху», внезапно приходит в ярость : он злится, выходит из себя, не зная, какая муха его укусила. Было ли это замечание, которое его оскорбило, отношение, мелочь, которая заставила его разозлиться? Когда вы ищете что-то раздражительное, вы думаете о мухе. По-русски мы бы сказали, что вы «злой как собака».

4. *Rire comme une baleine*

Les baleines, qui survivent malgré l'extermination de leur espèce, ont peu de raisons de rire au fond des océans. Peut-être ont-ils d'autres préoccupations. Mais alors à quoi sert cette expression ? A cause du rire, de la bouche pervertie et béante de ceux qui rient à tue-tête. On dit "comme une baleine", à cause de la taille du mammifère marin, notamment sa bouche, qui peut atteindre plus d'un mètre. Quand on le voit, on imagine un rire énorme, tonitruant, débridé. Quand nous rions si fort, nous semblent « meurons de rire », alors on peut dire un russe. (умирать со смеху)

Смеяться, как кит – сильно смеяться

У китов, которые выживают, несмотря на истребление их видов, мало поводов для смеха на дне океана. Возможно, у них есть другие проблемы. Но почему тогда именно такое выражение? Из-за смеха и широко раскрытых ртов тех, кто смеется без умолку. Говорят "как у кита" из-за размера морского млекопитающего, особенно его рта, который может достигать более метра. Когда мы видим это, мы представляем себе огромный, громкий, необузданный смех. Когда мы так громко смеемся, нам кажется, что мы «умираем со смеху», именно так мы можем сказать по-русски.

5. *L'amour coup de foudre*

Imaginez que vous voyiez une personne et que vous lui « craquiez » soudainement. Dans cet homme, vous avez tout aimé. Coup de foudre le même rapide et immediate. Un petit éclair peut embraser toute une forêt. Quand on tombe amoureux à la première rencontre, les sentiments s'enflamment aussi. C'est ainsi que les français expriment de manière inhabituelle, et les russes l'appelleraient l'amour à première vue. (любовь с первого взгляда)

Любовь как удар молнии - любовь с первого взгляда

Представьте, что вы видите человека и внезапно «влюбляетесь» в него. В этом человеке вам все понравилось. Любовь с первого взгляда такая же резкая и быстрая. Небольшая вспышка молнии может спалить весь лес. Когда вы влюбляетесь при первой встрече, чувства тоже вспыхивают. Вот таким необычным образом французы выражаются, а русские назвали бы это любовью с первого взгляда.

6. *Avoir une mémoire d'éléphant*

Posséder une très bonne mémoire. Les éléphants sont célèbres pour leur excellente mémoire. Ils peuvent parcourir de très longues distances, puis les mémoriser. Ils sont également capables de reconnaître les gens et de se souvenir des années plus tard

Иметь память слона-Иметь очень хорошую память.

Слоны славятся отличной памятью. Они могут преодолевать очень большие расстояния, а затем запоминать их. Они также способны распознавать людей и помнить годы спустя.

7. Prendre ses jambes à son cou

S'enfuir; Courir très vite. Née en 1618 sous la forme "prendre les jambes sur son col", cette expression signifiait alors que l'on décidait de partir en voyage. La forme et le sens modernes "prendre ses jambes à son cou" indiquent une fuite rapide, une course où ces deux parties du corps seraient alignées grâce à la vitesse avec laquelle on partirait.

Прижать ноги к его шее-Побег

Родившаяся в 1618 году в форме "взять ноги на себя", эта фраза означала, что мы решили отправиться в путешествие. Современная форма и смысл "прижать ноги к шее" указывают на быстрое бегство, гонку, в которой эти две части тела будут выровнены благодаря скорости, с которой вы уйдете.

8. Retourner sa veste

Changer d'avis en fonction des opportunités. L'expression naît grâce à Charles-Emmanuel de Savoie, qui voulait à tout prix être Roi, de France ou d'Espagne. Il portait une casaque réversible aux couleurs de chacun des pays, indiquant le camp qu'il défendait, en fonction de ses intérêts.

Вернуть куртку-Изменить свое мнение в зависимости от возможностей.

Это выражение возникло благодаря Шарлю Эммануэлю Савойскому, который хотел любой ценой стать королем Франции или Испании. На нем была двусторонняя накидка цвета каждой страны с указанием лагеря, который он защищал, исходя из своих интересов.

9. Être assis entre deux chaises

Être dans une situation délicate, être tiraillé entre deux situations. Expression très imagée qui fait référence à la sensation d'inconfort que l'on ressent lorsque l'on s'assoit entre deux chaises.

Сидеть между двумя стульями-Находясь в неловкой ситуации, разрываясь между двумя ситуациями.

Очень образное выражение, которое относится к ощущению дискомфорта, которое вы испытываете, когда сидите между двумя стульями.

10. Être à ramasser à la petite cuiller

Etre dans un mauvais état physique. Cette expression utilise l'image d'une personne qui est tellement fatiguée ou blessée qu'elle doit être ramassée à la petite cuiller, comme désagrégée ou mise en pièces.

Быть подхваченным с маленькой ложечки-Быть в плохом физическом состоянии.

Это выражение использует образ человека, который настолько устал или ранен, что его нужно собрать по маленькой ложке, разложить или разложить по кусочкам.

Заключение

Идиоматические выражения – это важная часть нашей жизни и речи, поэтому их знание на французском языке обязательно, если мы хотим достойно на нем разговаривать. Идиомы можно назвать ключом к владению языка – аккуратно и точно ими могут пользоваться только носители языка. Ведь как мы уже узнали эти необычные фразы никак не могут быть разделены, а значит, дословно и прямо переводиться.

Тематика идиом затрагивает многие сферы французской жизни. В их истории лежат характерные для народа события, виды деятельности, элементы природы. Как мы заметили, многие из них связаны с творчеством, актерским мастерством, кулинарией или музыкой.

Conclusion

Les expressions idiomatiques sont une partie importante de notre vie et de notre discours, c'est pourquoi leur connaissance du français est indispensable si nous voulons y parler dignement. Les idiomes peuvent être appelés la clé de la maîtrise de la langue – ils ne peuvent être utilisés avec précision que par des locuteurs natifs. Après tout, comme nous l'avons déjà appris, ces phrases inhabituelles ne peuvent pas être séparées, ce qui signifie qu'elles sont traduites littéralement et directement.

Le thème des idiomes touche de nombreux domaines de la vie française. Dans leur histoire se trouvent les événements caractéristiques du peuple, les activités, les éléments de la nature. Comme nous l'avons remarqué, beaucoup d'entre eux sont liés à la créativité, au théâtre, à la cuisine ou à la musique.

Référence:

1. F. Gremaud, *J'ai un mot sur la langue*, Mirascan, 2001
2. C. Duneton, *Le Bouquet des expressions imageés*, Le Seuil, 1990
3. A. Ray, *Dictionnaire historique de la langue française*, Le Robert, 1998
4. P. Vigerie, *La Symphonie animale*, Larousse, Larousse, 1991

ӘОЖ 372.811.111.1(574)

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КӨРКЕМ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖҮЙЕЛІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТУ

Назарова Аксая Нурлановна, 7M01701 мамандығы 1 курс магистранты,
Астана Халықаралық университеті, Нұрсұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Амалбекова Марал Бимендиевна, филология
ғылымдарының докторы, доцент

Көркем әдебиет тілі әдеби тілдің ең жақсы қасиеттерін, оның таусылмайтын өміршеңдігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін, бейнелі құралдардың таңғажайып байлығын, ойдың әртүрлі реңктерін білдірудегі

икемділік пен дәлдікті толық және айқын бейнелейді. Көркем мәтін - ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативті қабілеттерін дамытуға, олардың сөз сезімдерін тәрбиелеуге бағытталған сөйлеу ортасын құру құралдарының бірі. Мәтіннің мазмұнымен жұмыс көбінесе бейнелі қабылдаудың кемшіліктерін түзетуге, балалардың сөздік қорын белсенді етуге, монологиялық сөйлеудің бұзылуын белгілі бір дәрежеде жоюға, ауызша ойлау жүйесін жетілдіруге көмектеседі. Мәтіндер оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып таңдалуы керек.

Мұғалім сабақта көркем мәтінмен жұмыс жүйесі туралы ойлануы керек. Тілдік бірліктерді талдаумен қатар сөйлеу түрлерін (баяндау, сипаттау, пайымдау), мәтін жататын стильді көрсету, мәдени сөйлеу дағдыларын қалыптастыру көзделеді. Қазіргі кезеңде «тілді еркін меңгеру» деген не және оған жету жолдары туралы сұрақтарға жауаптар ізделуде. Мұғалім жүйелі сөйлеудің барлық аспектілері бойынша жұмыс істеуі керек, бірақ бұл дағдыларды оқыту грамматикалық материалды зерттеудегі сияқты ана тілі сабақтарында да жүргізілуі керек. Ағылшын тілінде сөйлемейтін оқушылардың ағылшын тілінде жүйелі сөйлеу көркем мәтіндерді қолдана отырып дамытудың негізгі міндеті - тілдік іс-әрекеттің жоғары формасында үйлесімді сөйлеу кезінде ағылшын тілін қолданудың берік дағдыларын қалыптастыру. [1]

Оқушыларға ағылшын тілі арқылы өз ойларын білдіруге үйрету нені білдіреді?

Бұл оларға контекстке сәйкес келетін сөздерді дұрыс таңдауға; сөз тіркестері мен сөйлемдерді дұрыс құру; айтылған ойға сәйкес әртүрлі құрылымдарды пайдалану; сөйлемдерді дәйекті сөйлеу ағымында дұрыс байланыстыруды үйретуді білдіреді.

Мәтінмен жұмыс (мәтіндік қызмет) оқушылардың сөйлеу тілін дамыту құралына айналуда көмек беретін бірнеше тәсілдер бар.

Сабақта көркем мәтіндермен жұмыс білім алушылардың шығармашылық белсенділігін жандандырады және олардың пәнге деген қызығушылығын сабақты өткізудің дәстүрлі емес нысандары арттырады: сабақ-пікірталас; сабақ-практикум; сабақ-зерттеу; сабақ-ойын; кіріктірілген сабақтар.

Оқушылармен мәтін талдау барысында толық аударуды көздемеген жөн. Ең алдымен, берілген көркем мәтіннің атауына мән беріп, оқушылармен мазмұны туралы жалпы ойлармен танысып алу қажет. Пікірталас немесе ойлар алмасу кезінде оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуға болады.

Осылайша, мәтінмен жұмыс істеу осындай сөйлеу мәселелерін шешуге мүмкіндік береді:

- мәтінді көруге, естуге және сезінуге үйрету;
- оқушының сөйлеу жадын көркем образ жасаудың жаңа тәсілдерімен толықтыру;
- эстетикалық талғамды қалыптастыру;
- шығармашылық үшін жағдай жасау, бейнелі ойлауды дамыту;

- қарым-қатынасты үйрету, коммуникативті тұлғаны қалыптастыру.

Көркем мәтінге жүгінген кезде оқушылардың аналитикалық және өнімді іс-әрекетінің ерекшелігін анықтай отырып, оқу процесі туралы айтатын болсақта, бұл шығармашылық әрекет және оның құрылымы кез-келген шығармашылық процестің құрылымына сәйкес келетінін есте ұстаған жөн. Оқу ауызша-логикалық және бейнелі-эмоционалды жадтың дамуына ықпал етеді.

Тілді үйренудің себебі - басқа адамдар түсіне алатындай іс жүзінде қолдана білу. Осылайша, оны қолданудың ең көп таралған тәсілі - ауызекі сөйлеу. Урдың айтуынша, шет тілі мұғалімдерінің көпшілігі ауызекі сөйлеу шет тілін үйренуде маңызды рөл атқаратындығымен келіседі. Мектеп және мектеп мұғалімдері грамматика аса үлкен назар береді, осыған қарамастан көптеген оқушылардың шет тілінде ауызша сөйлеуге қызығушылықтары мол. Екінші жағынан, біздің тәжірибеміз көрсеткендей, мұғалімдер жиі сұрақ қояды, бірақ көптеген студенттердің жауап беру құштарлығы өте төмен. Әрине, мұғалім оқушыларды сөйлеуге мәжбүрлей алмайды, бірақ ол олардың әңгімеге қатысуын ұйымдастыра алады. Студенттерге тезірек және көп сөйлеуге мүмкіндіктер берілуі керек. Көркем әдебиетпен жұмыс жасау кезінде мұғалімнің көптеген мүмкіндіктері бар екені анық. [2]

Ағылшын тілін еркін білдіру тұрғысынан қанағаттанарлық деп атауға болмайтын қазақ оқушылары үшін жаңа әдеби шығарманы оқып, танысудың алғашқы әрекеті өте күрделі және шешуші болуы мүмкін. Оқушылар мәтінге қорқыныш (шет тілінен бұрын), қызығушылық (мәтінде не бар) және толқу (белгісіздікпен танысудан) араласуы мүмкін. Мұғалімнің рөлі жазбаша емтихан тапсыру үшін ағылшын тілін үйренетін оқушылар үшін қорқынышты тілдік кедергілерге ие саланы жеңе алатын көмекші болуы керек. Сондықтан оларға ауызша дағдыларын дамытуға көмектесу үшін, атап айтқанда, сыныптағы мұғалім мәтіндегі ләззат пен көңілділікке сендіре отырып, шытырман оқиғаға толы сезімін ояту арқылы көп нәрсеге қол жеткізеді.

1. «Сюжеттік ойындар» әдісі - оқушылар мұғалім саусағын жылжытқан кезде оқиғаны айтады. Мұғалім басқа оқушыны көрсеткенде, ол оқиғаны ойлап табуды жалғастырады. Мұғалім шектеулерді қоя алады, мысалы, белгілі бір лексиканы немесе уақытты қолдана отырып, сөйлемдердің санын анықтай алады.

2. «Теледидар немесе радио сұхбат» әдісі - мұғалім сұхбат беруші ретінде әрекет етеді, ал студенттер оқиғалар, басқа кейіпкерлер немесе олардың пікірлері туралы сұрақ қоятын сұхбаттаушы ретінде әрекет етеді. Кейіпкерлер кітаптан, әңгімеден, романнан таңдалады.

3. «Кейіпкерді сипатта» әдісі - оқушылар кітаптан кейіпкердің бейнесін алады. Олардың міндеті - оны басқа студенттер бұл кейіпкердің кім екенін болжай алатындай етіп егжей-тегжейлі сипаттау (дене, киім, бет әлпеті, тән белгілері).

4. «Бұл не туралы?» әдісі - студенттер бейнежазбадағы оқиғаны ешқандай дауыссыз қарайды. Олардан сюжетті көргендерінен болжай отырып, оқиғаны қайталауды сұрайды.

5. «Қарама-қайшылықтар» әдісі - оқушылар екі кейіпкерді таңдап, оларды салыстыруға тырысады (мысалы, Питер Пэн және Капитан Крюк).

Кейбір тапсырмалар дизайн бойынша өте күрделі болып көрінуі мүмкін, бірақ олардың көпшілігін бейімдеуге, кеңейтуге немесе жақсартуға болады. Оларды таңдау және қолдану мұғалімге, оның тәжірибесі мен шығармашылығына, сондай-ақ оқушылар және олардың шығармашылығына байланысты.

Неліктен қысқаша туындыларды алған жөн? Біріншіден, біз алып отырған орта буын оқушыларына шет тілінде қысқаша мәтіндерді оқыған абзал. Екіншіден, қысқа әңгімелер сонымен қатар тақырыпқа және идеяға ықшам және қысылған - бұл қызығушылықты ояту үшін пайдалы. Олар сюжеттік желінің әр түрлі түсіндірмелерін ұсына отырып, ашық пікірталас ұсына алады. Олар «Бұдан кейін не болады?» деген қызығушылықтан туындаған қосымша зерттеулерді ынталандырады. Болжау жаттығуларының көмегімен кейіпкерлер мен оқиғалар өмірге келіп, оқушылардың санасында өмір сүре бастайды. Оларды түсіндіру және талқылау дағдыларын, сондай-ақ сөйлеу дағдыларын мен стратегияларын дамытуға әкеледі. Осыған орай, біз ағылшын тілі сабағында 6 сынып оқушыларымен американдық жазушы Лаймен Фрэнк Баумның «Оз әлемінің таңғажайып сиқыршысы» қысқаша берілген бөлігін алып, оқушыларға ұсындық. [3]

Көркем мәтінді оқудан бұрын, біз мәтін ішінде кездесетін күрделі, таныс емес сөздерді алдын ала қарастырдық. Бақылай отырып, балалардың 30%-ы берілген күрделі сөздерді білетін болып шықты. Сөздерді қарастырып болғаннан кейін, осы мәтінге арналған арнайы бейнежазбаны қарадық. Бейнежазбада берілген көркем мәтін мультфильм ретінде көрсетілді. Мәтінді оқып болғаннан соң, біз толығымен аударуды көздемедік, керісінше балалар мәтіннен не түсінгендерін жалпылама қазақ тілінде айтып берді. Сөйлеу тілдерін дамыту үшін оқылған мәтін арқылы «Кейіпкерді сипатта» әдісін қолдандық. Бірінші жасаған бақылаудан кейін, балаларға ойларын толық қатесіз жеткізу қиын болды, бірақ екінші рет күрделі сөздерді естеріне сақтап, сөйлемді дұрыс құрастырып, монолог ретінде ойларын еркін жеткізді. Біздің орындаған тәжірибемізді зерттей келе, келесі қорытындыларға келдік:

1. Балалармен көркем мәтіндерді көбірек оқып талдаған жөн.
2. Мәтін балалардың жас және тілді білу деңгейлеріне сәйкес таңдалу керек.
3. Мәтінді толығымен, әр сөзін аударуды көздемеу.

Жалпы қорытындылай келе, көркем әдебиетті оқу процесінде қосымша материал ретінде қолдана отырып, мұғалімдер оқушылардың нақты тілде сөйлейтініне, оқитынына және жұмыс істейтініне сенімді бола алатындығын атап өткен жөн. Оқулықтардағы қысқа мәтіндер әдетте жеңілдетілген немесе өзгертілген болып табылады, бұл оқу процесіне теріс әсер етуі мүмкін. Тек

оқулықтармен жұмыс істеу балаларды көркем, күрделі мәтіндермен күресуге, жаңа идеяларды түсінуге, қабылдауға қабілетсіз етеді. Олар нақты өмірде қолданылатын және тек оқу үшін ғана арналған нақты тілмен таныс болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сөйлеу тілінің дамуының теориялық негіздері [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: <https://dereksiz.org/sojleu-tilini-damuini-teoriyali-negizderi.html?page=5>
2. A Course in language teaching: Practice and theory. Ur, P. Cambridge: Cambridge University Press. 1996. - 375p.
3. The Wonderful Wizard of Oz. L. Frank Baum. George M. Hill Company. 1900. – 272p.

UDC 371.315

DIGITAL PRODUCTIVITY TOOLS FOR ENGAGING STUDENTS IN ENGLISH LEARNING ACTIVITIES

Turmanova Assem Meiramovna

Master student of the first year, specialty code 7M1701, foreign language: two foreign languages, Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Scientific director – Dukembay Gulzhannat Nazymbekkyzy, candidate of philology, Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

dukenbai_gn@mail.ru

We made a step to the third millennia, which principally asks for the new and different requirements in preparing new specialists. They should have special way of thinking, enterprise, the ability to make serious decisions, knowing three or more languages.

Globalization processes, intensive development of the communication, the internet, distance learning which is in the educational system now are taking place among the modern jobs and workers. Therefore, learning foreign languages defined as the inseparable part in the humanitarization of the education. [1]

For the students of these days the qualities which are based on the logic, intuition and creativity. Furthermore, the rational and creative thinking, reflection, fast reaction to the situation, sense of purpose, the ability to take decisions in the difficult life situations, competitiveness. Competitiveness depicts the specialist's qualities, abilities and skills such as health, intelligence, productive work, punctuality, creativity, discipline, communication skills and etc. [2]

Mastering a foreign language is necessary both in everyday life and at work: connections with foreign partners, business trips abroad, equipping production with

imported stuff, business correspondence, computers. Whatever one does, everything requires the knowledge of, at least, primary English.

Language, whether native or foreign, serves as a means of communication, allowing people to interact with each other, to influence each other in the natural conditions of social life.

Much of the success of the work depends on teaching methods. A huge variety of activities of teachers and students in the classroom are teaching methods. [3]

In recent years, more and more attention of the pedagogical science of practice has been attracted by teaching methods, which, in terms of their content and methods of implementation are impossible without a high level of external and internal activity of students. They are commonly referred active to as learning methods.

Of these methods, the most common are the didactic games. Didactic games are collective, purposeful, educational, activity, when each participant and the team as a whole are united by the solution of the main task and focuses their behavior on winning. A game organized for the purpose of learning can be called a learning game. [4]

In the context of training skilled workers and specialists, games which conducted digitally are widely used. Their goal is the formation and development of specific skills to act in well – defined situations. Students learn to quickly analyze given production conditions, make optimal decisions, and solve situational problems.

Problem based learning is an active method. Students are faced with educational, life and non – production situations. Active methods also include extracurricular activities: holding, competitions, Olympiads and quizzes, press conferences, for example, holding a week of natural science disciplines.

Conducting a competition for the best reader, identifying the correct pronunciation and general expressiveness of speech. Competition for the best simultaneous interpreter, which makes it possible to identify the meaning of speech by ear. The competition for each best translator-referent is the ability to understand a foreign language text when reading. The competition for the best storyteller makes it possible to reveal the ability to build a coherent statement. The competition for the best interlocutor reveals the ability conduct a dialogue, exchange remarks.

The quiz can be carried out at any stage of learning a foreign language. Its subject may be regional knowledge. The circle of simultaneous colloquial speech is a huge orientation field for the activity of the teacher, where you can use the techniques that are inherent in intensive methods. This is also capable of creating an atmosphere conducive to communication. [5]

The processes of renewal in the field of teaching foreign languages in the name of a temporary school, create a situation in which teachers are given the right and opportunity to independently choose teaching aids and other teaching aids. The modern teacher refuses ready – made methodological “recipes” that strictly regulate the activity in the framework of a specific methodological system, in favor of analyzing the current situation of teaching the foreign languages. [6]

The use of Internet technologies in teaching a foreign language not only helps in the formation of speaking skills, in teaching vocabulary and grammar. More and more relevant and important is the use of information and communication technologies in the process of teaching a foreign language, as the main way to develop independent cognitive activity of students. Not only new technical means play a role here, but also new forms and methods of teaching, a new approach to the learning process, associated primarily with the mental operations of analysis, synthesis, abstraction, identification, comparison, comparison, verbal and semantic forecasting. [7]

Let's start with the limitless opportunities provided by online resources on the Internet. Like in English class and outside the educational institution, with the help of various Internet resources and digital tools, one can form the skills and abilities of reading and written speech of students; replenish vocabulary reserve, to form a stable motivation for learning English. As an informational system, the Internet offers its users a variety of information and resources: e-mail; video conferencing, publishing one's own information, creating and posting on the web home page, various digital platforms, podcasts, social networks.

Among the various advantages, the first and the main advantage is to provide teacher with a large number of learning resources through the Internet. But with such a huge the amount of content (authentic resources and materials) available to the educator, choosing the right materials online is critical to effective and efficient learning.

There are authentic resources and websites where you can find databases of prepared lesson plans, ideas and handouts for regular use.

For learners, there are many online platforms that offer free language tuition. Some provide access to native speakers, teachers and specialists. Such communities encourage language learning through interaction. Thus, it is possible practice your communication with people around the world through comments on practical exercises, lessons with feedback, text or video chats, etc.

For example, on a free website Nonstopenglish there is the opportunity to practice English grammar and vocabulary through interactive tests, and you can also receive free interactive tests by email. Learning English with these online tests is really motivating. New tests are added every week. And the Lingualeo website offers various audio and video materials (films, dialogues, texts, clips).

There are also paid sites for native language teachers who specialize in on helping students improve their spoken English. Some digital online courses are created by collecting information about student, his interests, needs, current level and objectives of language learning. After each lesson, a detailed report is sent containing lesson materials, feedback, new vocabulary and corrections, pronunciation tips and self-study materials. [8]

Recently, a variety of cloud-based tools have become indispensable for teachers and students, such as Google Docs (a free online office that includes text, a spreadsheet and presentation service, and an online file-sharing cloud storage service developed by Google.

Google Classroom is a free service for schools, non-profit organizations and anyone with a personal Google account. It allows students and it is easy for teachers to connect both inside educational institution and beyond. Google Classroom saves time and paper, and makes it easy to create classes, distribute assignments, communicate and organize. In fact, Google Classroom allows teachers to organize a standard educational process via the Internet:

create classes for learning and add students to them;
send assignments to students and organize thematic discussions;
the student receives the task through the service
performs it online in Google Docs and attaches the completed work to the task;
all documents are saved on Google
Disk in a structured way in directories, and then the student does not have to worry about that he forgot his work at home, etc.;
the list of completed works is updated in real time in the teacher's panel in order to so that he can check the work, put an appropriate assessment and write a comment;
there is a function for organizing individual lessons

Table 1. Google classroom's functions. [9]

The list of digital platforms is extensive and constantly growing. Great interest among teachers call platforms that allow you to organize online learning, create your own virtual audience, add new students and communicate with them in individual or group format.

Attention must be paid to the application some digital tools that may be useful for educators interested in using innovative technologies language teaching in order to empower, increase learning potential and develop the level of computer literacy of students.

Innovation and functionality this digital tool is attracted as teacher (this is the development of students' skills listening, writing, reading and speaking, and creative abilities), and the student (the opportunity to express himself, share his observations and thoughts).

<p>the search for authentic listening texts that really meet the needs, interests and levels of students can be very complex, but the Internet has a huge selection of podcast content that is also free and easily accessible;</p>	<p>podcasting tools allow the teacher to create his own audio materials that are suitable for his students, and texts specially designed in accordance with the content of the educational material and textbook;</p>
<p>Podcasting tools give students the ability to create audio texts that they can be shared with the teacher, with each other, or with the online environment. This allows students use language freely and creatively, and listen, evaluate and improve their work;</p>	<p>it is often difficult to listen to students in overcrowded classroom and fully appreciate, how well they speak, but once the student has recorded the podcast, the instructor can listen to it and properly evaluate.</p>

Table 2. Podcasts.

In conclusion, it should be noted that all the above digital tools are integral technical means English language teaching that solve complex problems of foreign language education. Skills and abilities developed through the latest technologies, go beyond the limits of foreign language competence even within the framework of the linguistic aspect. The Internet develops the social and psychological qualities of students: their confidence in themselves and their ability to work in a team; creates a favorable atmosphere for learning, acting as a means of an interactive approach except. Moreover, the use of various digital tools in teaching demonstrates the mobility of the modern education system as a whole, its adaptive nature, i.e. timely adaptation to innovative technologies. [9]

In this study, the greatest interest represents a socially interactive stage of learning foreign languages. In the context of this stage, it becomes possible to move from a descriptive study realities of a foreign language to independent modeling of the essential properties of the objects under study with the help of games and the construction of additional reality.

Today, for higher education, the task of applying digital educational technologies for modeling professional research activities. Social learning contributes to the formation of such a learning system that allows you to implement the principles of learning foreign languages described above and apply them throughout life, constructing an individual learning trajectory.

Thus, the main direction of development modern system of education and teaching foreign languages, in particular, is a systemic integration of digital technologies into educational process. The presented evolutionary analysis of existing approaches to the issue of digitalization of the study foreign languages is the methodological basis of the present study.

The traditional use of digital communication technologies involves the creation of an artificial foreign language environment and the stimulation of independent speech activity of students. Digital learning technologies are designed for auditory, visual and visual-auditory perception of information. In the context of this study, under digital communication technologies we understand educational products posted on the Internet and aimed at creating conditions for an artificial foreign language environment, the result of which is an independent communicative product. According to the classification of audiovisual teaching aids according to some scientists digital communicative technologies are screen-sound learning tools that demonstrate the process of real communications.

The didactic value of these communicative learning technologies lies in high information richness, in the rationalization of the presentation of educational material, in the demonstration of the studied phenomena in dynamics and in the illustration of the reality of a foreign language context.

At the present stage of development of education, digital communication technologies can be classified based on various criteria. Consider possible classifications.

According to the source of information, phonograms are distinguished (audio products) and video products. According to the carrier of information, authentic and non-authentic are distinguished - specially created products. According to the speed of presentation of information, fast, medium and slow innovative audiovisual means are distinguished. Based on the presented classifications, it is possible to organize the selection of relevant digital products, taking into account the stage of teaching a foreign language.

Asynchronous communication tools are digital communication tools that provide the possibility of communication with a time delay (forums, and audio and e-mail, websites, blogs, etc.).

In the process of the gradual formation of a foreign language communicative competence through digital communication technologies, it is advisable to use the following types of tasks:

- reading aloud;
- expressing your opinion about the content audio and video recordings;
- discussion of the content of created communication products;
- creating an oral diary;
- presentation of the results of the group product;
- oral summarizing of the written text;
- role-playing games.

It should be emphasized that digital communication technologies have a number of advantages in relation to the communicative attitude towards language learning. Communication products created in the process of using digital communication technologies become available not only for use in the classroom, but also for a global audience.

This factor largely determines the motivating function of digital technologies in learning a foreign language. In an effort to be heard all over the world, a modern

student is more attentive to both the external and internal side of a foreign language speech. Digital technologies allow the teacher to implement the principle of differentiation by organizing work in microgroups in accordance with the levels of students.

However, it should be noted that the process of forming a foreign language communicative competence can be associated with a number of objective difficulties, hindering the solution of communication problems in the process of working with digital communication technologies:

- conditions for the perception of foreign speech;
- perception of linguistic form;
- content of audio and video text;
- form of presentation of audio and video material;
- perception of a certain type of speech activity and type of utterance;
- the level of formation of sociolinguistic and sociocultural competence.

Many of these difficulties can be leveled with the help of preparatory exercises before listening to or viewing digital content. Thus, new digital technologies have great potential both in the field of education in general, and for teaching a foreign language in particular.

Taking all of the above into account, one can conclude that today the means of digital communication technologies as media carriers of information are an integral technical means of teaching a foreign language solve complex problems of foreign language education. [10]

Conclusions of the study and prospects for further research in this area. The theoretical significance of the study lies in clarifying the concept digital communication technologies as educational products posted on the Internet and aimed at creating conditions for an artificial foreign language environment, the result of which is an independent communicative product. The presented classification of digital communication technologies makes it possible to introduce them into the process of teaching a foreign language at any stage of the formation of foreign language communicative competence. The introduction of digital communication technologies in the process of teaching a foreign language contributes to the formation of competencies in all types of educational activities:

The practical significance of the study is in the developed methodology for the formation foreign language communicative competence using digital communication technologies, in a proven set of tasks.

Thus, we can note that the introduction digital communication technologies in the process of teaching a foreign language forms students professional IT skills.

By participating in the creation of their own communication products in English, students get the opportunity for self-realization and professional identification, as well as the opportunity to improve their English language proficiency for professional purposes.

The value of using digital communication technologies in the process of forming a foreign language communicative competence necessitates the

modernization of the entire system of language education in higher educational institutions. Advantages modern technologies are reflected in the formation internal motivation of students to independent learning a foreign language and, as a result, more formed skills of foreign language communicative competence.

Bibliography:

1. Azimov E.G. Internet na urokah angliiskogo yazika, Inostrannye yazyki v shkole – 2001. - №1. – p. 45-50.
2. Vladimirova L.P. Internet na urokah inostrannogo yazyka – 2002. - №3. – p. 33-41
3. Peachey, N. Tech Tools for Teachers / N. Peachey. – URL: <http://www.onestopenglish.com/methodology/tech-toolsfor-teachers/> (accessed: 05.04.2022). – Text : electronic
4. Google Classroom –online class for effective learning. – URL: <http://www.web2me.ru/google/classroom/> (accessed: 05.04.2023). – Text: electronic.
5. Verma R., Verma P., Verma M. Technological innovations and teaching English at school level // International Journal of Engineering Inventions. – Volume 1. – Issue 1 (August 2012). – P. 42-46.
6. Kulikova I.V. Informacionnye tehnologii kak component uchebnogo processa na primere obucheniya inostrannym yazikam // 21st century. – 2017. - №5. – p. 163-168
7. Siemens G. Connectivism: Learning as Network Creation. – e-Learning Space.org website. – <http://www.elearnspace.org/Articles/networks.htm> [March 2019]
8. Sysoyev P.V. Podkasty v obuchenii inostrannomu yaziku // Yazik I cultura. – 2014. - №2. – p. 190-200
9. Sukhanova A.S. Podkasty v obuchenii audirovaniyu // Novaciya – 2016. – p. 70-72
10. Elukhina N.V. Inostranniy yazik v shkole – 1991. - №4. – p. 22-24.

ӘОЖ 811.512.122:821.0

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

Әкімжан Жанна Төлегенқызы,

6В01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Әуелбекова Ақмаржан Өсемханқызы, филология ғылымдарының кандидаты.

Ахмет Байтұрсынұлы - көрнекті ұлт қайраткері, қазақ тіл білімі және әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы, Алаш қозғалысының рухани көсемі, «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің белді мүшесі, аудармашы, көсемсөзші бола білген қайталанбас тұлға. Не себепті «Ахмет Байтұрсынұлын халық «ұлт ұстазы» деп атайды?», «Осындай дана әрі дара кісінің қазақ халқының тіл біліміне, қазақтың мәдениетіне, тарихына, ұлттың төл жазуына және тілдегі маңызды мәселелерге байланысы неде?» деген бірнеше сауалға жауап тауып көрелік.

Біріншіден, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын сауаттандыру үшін аянбай еңбек етті. Ресейдің отаршылдық саясаты кезінде патша үкіметі қанша қарсы болатынын біле тұра, жолында көп тосқауыл болатынын сезсе де, өз дегеніне жетуге тырысты. Қазақ халқының сауатын ашу үшін, саяси және мәдени оянуын мақсат етіп, үкіметтің тосын әрекетін қарапайым халыққа жеткізу үшін ұлттық рухты оятуда басты рөл атқаратын «Қазақ» атты газетін жарыққа шығарды. «Қазақ» газеті – 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жарыққа шығып, қоғамдық-саяси мәселені көтерген болатын. Жалпы, сол заманда да газет болмады емес, болды. Тек ол газаттегі жазбалар қазақтың мүддесін, халықтың құқығын кеңінен ашып жазбады. Ахмет Байтұрсынұлына сол заманда жүрегінде қазақ деген сөз ойып тұрып орын алған, ұлттың қамын жеген, еліне сүйіспеншілікпен берілген Ә.Бөкейханұлы мен М.Дулатұлылардың көмек қолын созған еңбегін ерекше атауға болады. Ахмет атамыз халықты қараңғылықтан шығарудың негізгі құралы газет екендігін түсінді. Оны «Қазақ» газетінің әрбір санынандағы мақалалар арқылы байқауға болады.

Екіншіден, қазақтың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметтерінің бірі- қазақ әліпбиін құрастыруы. Кезінде, патша заманында қазақ халқына қызмет еткен кирилл таңбасына бағынбай, жаңаша көзқарас қалыптастырғысы келіп, төтеден жол іздеген. Жаңа әліпби ойлап табу жолында көп ойланып, біраз тер төккен. Қазақ халқы тілінің тазалығын, даралығын өз қалпында сақтап қалуға, ұлт болмысын жоғалтпауға тырысқан. Көп ойлантқан сұраққа салмақты шешім қабылдады. Қазақ халқының дінімен, қанымен ұлтқа сіңіп, бойға

тараған, исламның уағызы арқылы келген араб графикасын таңдады. Ғұлама осылайша ұзақ ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып келе жатқан араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдару идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады. *«...Араб әліппесі қазақ арасына дінменен бірге таралған, сіңген, дінменен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа әліппені алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң араб харифлерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харифлерінің түрін тым бұзып өзгертуге болмаса, қалай амалын таппақ керек?»* - деген сауал қойып, сол сұраққа өзі жауап іздейді [1]. Бұған дейін қолданылып келе жатқан араб жазу жүйесінің қандай кемшіліктері бар екенін айқындап, анықтап айтып берді. Ең әуелі, араб графикасында бір дыбысты жазу үшін бірнеше әріптер пайдаланылған. Екіншіден, белгілі бір сөзді немесе сөйлемді жазғанда оның тек дауыссыз дыбыстары ғана таңбаланды да, дауыстылары жазылмайды. Ал ондай сөздің немесе сөйлемнің мағынасын түсіну қиындық тудырды. Үшіншіден, әріптердің таза араб тілінде дыбысталуы мен айтылуын жаттаумен ұзақ уақыт кетіретін болды. Және соңғы, араб әліпбиінде дауысты дыбыстарды белгілейтін әріптер саны бар болғаны үшеу еді. Ал ол біздің тоғыз дауысты дыбысты таңбалайтын әріпі бар қазақ тілі үшін үш таңба жеткіліксіз болды. Аталған жазудың осындай кемшіліктері халықты сауаттандыру ісін баяулататынын түсінген ғалым 1910 жылдан бастап араб жазуын қазақ тіліне ыңғайластыруды қолға алып, оны 1912 жылы қолданысқа енгізді. Осы әліпби арқылы ғұлама қазақ халқының тез сауаттанып хат тануына, оқу-білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті.

Үшіншіден, сауатын ашпай қара көздері жәудіреген қазақ балаларын сауаттандыру үшін көп еңбек еткен қазақ жанашырлардың бірі әрі бірегейі-Ахмет Байтұрсынұлы реформаланған араб жазуы негізінде қазақ халқының мәдени дүниесінде зор өзгерістер әкеліп, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, баспа жұмысының жандануына ықпал етті. Осыған байланысты ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының пайдасы үшін жүргізілген жұмыстардың бірі - жаңа оқу құралдарын шығару болатын. Осы уақытта Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі мен әдебиетте сан-салалы зерттеу жұмыстарын зерттеумен ғана шектеліп қалмай, оқулықтар шығару мәселесіне де үлкен жауапкершілікпен қараған. Ғалым, ұстаз «Өмірдерегінде»: «...Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографикасын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтанарылтуға, ...термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым» деп баяндайды [2, 37-38 -б.]. Осы жұмыстарды, осы алға қойған мақсаттарды орындау барысында Ахмет Байтұрсынұлының бірнеше еңбегі жарық көреді. Атап атқанда: «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Сауат ашқыш», «Әліп-би», «Байаншы» және тағы басқа. А.Байтұрсынұлы жазуы дамымаған, жеке ана тілі қалыптаспаған ұлттың арта қалатындығын, жазу мен тілдің қоғамда қажеттілігін және адам өміріндегі

маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отыратын. Сол қазақ ұлтының жазуының дамуы үшін, жеке тілінің қалыптасуы үшін, оқу-білімге деген көзқарастардың кеңеюі үшін біраз еңбектер, жұмыстар қалдырған болатын. Сондай кейбір атаулы еңбектеріне тоқтала кетсек:

Тіл-құрал. 1914 жылы Орынбор қаласында жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының жазған лингвистикалық оқулығы. Ғұлама тіл білімінің терминдерін ең бірінші құрастырып, қазақ тілінің даму деңгейін қалыптастырды. Мысалы: дыбыс және сөйлем жүйесін жүйелі зерделеп, сөз жүйесіне толық анықтама беріп, мағынасын аша алды. Бұл оқулық негізінен үш бөліктен тұрып, әр жылғы сыныптарға жеке-жеке жазылған. Ең алғашқы тіл танытқыш кітап: «Дыбыс жүйесі мен түрлері (1914 ж.)» фонетикаға арналған бөлім, екіншісі «Сөздің жүйесі мен түрлері (1914-1915жж.)» морфологияға арналған бөлім, үшіншісі «Сөйлем жүйесі мен түрлері (1923 ж.)» синтаксиске арналған бөлім. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» деп аталатын үш бөлімнен тұратын оқулығы әрқайсысы 6-7 реттен толықтырылып, қайта басылып отырған. Ғұлама осы оқулықтарды не себепті үш жылға бөлінгендігін түсіндіріп кеткен болатын. Бірінші жылы оқытылтын «Тіл-құрал» тіл білімінің бастауы, тірегі болатындықтан, мұғалімдерге немесе оқытушыларға алғашқы жылы нық үйрету керектілігін мықтап ескертеді. Ең бірінші басылымда әріптер, олар туралы ережелер, буындар, сөздің тұлғалары оқытылады. Оқулықтың тақырыптары күрделеніліп, қарапайымнан күрделіге қарай білім беру тәсілі сатылана қолданылып, оқулықтың екінші, үшінші жалғасы жарық көреді. Бұл Ахмет атамыз беріп кеткен анықтамалар сол уақыттың еншісіне байланып, сол дәуірмен бірге ескіріп, қолданыстан қалып қалған жоқ. Керісінше жыл өткен сайын дамып, тереңдете зерттеліп келеді. Бірақ, берілген анықтамалар өзгеріске ұшырасада, беретін мағынасы сол калпында сақталып қала берді.

Енді ғұламаның жекеленген қазақ тіліндегі атау-ұғымдардың даралығы мен мәнділігіне мән берсек. Қазақ халқына қазақ мектебінің негізін салған тұңғыш ұстаз Ыбырай Алтынсарин орыс тіліндегі «Имя существительное» дегенді «Нәрселердің атауы» деп аударса [3, 227-б.], ал А.Байтұрсынұлы оны «Зат есім» деп атайды. «...Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қар, жаңбыр, жел, су, сағым, кісі, мал, аң, құс. Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді зат есім дейміз. Зат туралы кім? не? деп сұраймыз. Кім? деп сұраймыз адам туралы. Не? деп сұраймыз басқа заттар туралы» [4, 48-б.]. Ал қазіргі таңда «Зат есімге» беріліп жүрген анықтама: «...Зат есім - заттың, құбылыстың атын білдіріп, кім? не? деген сұраққа жауап беретін сөз табы. Күнделікті өмірде кездесетін, әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұшырасатын әр алуан құбылыстар мен оқиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді де қамтиды» [5] Бұл жерден аңғаратын тағы бір маңызды тұжырым, уақыт өткен сайын берілген анықтама өзгеріске ұшырасада, негізін салған ғалымның берген тың ақпараты, ұзақ жылдар зерттеген қайталанбас жұмыстарының берер мағынасы өзгеріссіз қалды. Ал «Имя прилагательно»,

«Имя числительное» деген сөз таптарына тұңғыш ағартушы «Зат-мақлұқтың қасиеттерінің аттары», «Есеп аттары» деп балама берсе [3, 238,243-б.], кейін «Сын есім», «Сан есім» деген атау-ұғым береді [4, 162-б.]. Сын есім: «...Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, қою, сұйық. Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер сын есімдердеп аталады. Сын есімнің сұрауы: қандай? Мәселен: жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк. Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап һәм өздері нәрсенің сынын көрсетеді» [4, 50-51-б.]. Сан есім: «...Нәрсенің санын сұрағанда неше? деп яки қанша? деп сұраймыз. Неше? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге, мәселен: неше кісі келеді?» – үш кісі келеді. Қанша? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге емес, ша-масын ғана білуге, мәселен: «қанша күн жүресің?» – «үш-төрт күн жүремін»» [4, 51-52-б.]. Ал осы уақыттағы оқулықтарда кеңінен таралып, оқуға тілге жеңіл, санаға түсінуге оңай деп тапқан ғалымдардың анақтамасы: «...Сын есім - заттың түсін, сапасын, белгісін, күйін, салмағын, көлемін, иісін т.б. қасиеттерін білдіретін сөздер. Қазақ тілінде сын есімдердің сұрақтары – қандай? қай?», «...Сан есім - заттың санын, мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін сөз табы. Сан есім жеке айтылғанда абстракт сандық ұғымдардың атауы болатындықтан, нақты мағыналары басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу кезінде, оларды сан жағынан анықтау барысында айқындалады». «Местоимение» деген орыс терминіне ұстаз «Ақыры өзгертілмейтін сөздер» деп аударса [3, 248-б.], кейін «Үстеу» дейді. Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толықтыру үшін үстеу болады. «...Мәселен, «әрең келдім» дегенде «әрең» демесе де келгендігі көрініп тұр, бірақ «әреңді» қосқанда келгендіктің үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» деген-де «әбден» демей де бітіргендік көрініп тұр, бірақ қалай бітіргендігі көрінбейді. «Бітірдінің» үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі көрінеді. «Дөп тиді» дегенде «дөп» деп айтпасақ та көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді» [4, 55-56-б.] Қазіргі уақытта бұлар қазақ тіліне еніп кеткен атау-ұғымдарды білдіретін пән сөздер. «...Үстеу заттың әр қилы қимылы мен ісінің (етістіктің) әр түрлі сындық, бейнелік, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік күй-жайлары мен сынның белгісін білдіретін сөз табы» .

Оқу құралы. 1912 жылы ең алғаш рет Орынборда басылып шыққан кітап болатын. Бұл оқулықтың беташары ретінде автор «Балалар, бұл жол басы даналыққа» - деп басталатын «Тарту», «Ер Сайын» атты ғибрат тақпақтарына алғыс сөз секілді етіп «Г.Н.Потанинге тарту» жыр шумақтарын алған болатын [5, 5 - б.]. Оқулықтың бірінші бетінің оң жағына Құран сөзін орналастырған. Ол сөз: «Би исми-иллаһи-рахмани-рахим». Одан әрі қазақ әріптері төте жазу жолы бойынша рет-ретімен беріліп отырады да, әрбір харіптің тұсына таңбасы және сол таңбаның атауы жазылады. Ал төменгі жағында тәлім алушыға нұсқаулығы беріледі. Қазіргі таңдағы оқулықтардан ерекшелігі көлемді мәтіндер емес, қысқа әрі нұсқа оқушының түсінігіне сай сөйлемдер беріледі.

Мысалы: туысқан-туған атаулары, тұрмысқа қажетті киім, мал мен хайуандар атаулары, үй саймандары, ыдыс-аяқ және ас-тағамдармен қатар, дене мүшелердің атаулары т.б. қамтылады. «Әліппе-астары» атты әліппеге жетекші оқу құралы 1924 жылы жарық көрген болатын. Ахмет Байтұрсынұлы оқулықтарының бала сауатын ашудағы зор қызметін оның 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922, 1923, 1925 жылдары жиі басылып шығуынан аңғаруға болады. Бұл оқулық Ахмет Байтұрсынұлының есімі ақталғаннан кейін бірінші рет бүгінгі әріпке түсіріліп, ҰҒА-ның Тіл білімі институтының дайындауымен 1992 жылы алғаш рет жарық көрген «Тіл тағылымы» атты жинаққа енді [5, 33-47-б.].

Осының барлығын қорыта келгенде, санамалап түсіндірген мәліметіміз санаңызға келіп қонған болса, онда, не себепті Ахмет Байтұрсынұлын халық «Ұлт ұстазы» деп атайтындығын, осындай дана әрі дара кісінің қазақ халқының тіл біліміне, қазақтың мәдениетіне, тарихына, ұлттың төл жазуына және тілдегі маңызды мәселелерге байланысын толық ашып түсіндіре алдым деп ойлаймын.

Енді қазіргі қоғам үшін және ғұлама Ахмет атамыздың халқына қалдырған еңбектері үшін маңызды тағы бір тақырыпты көтергім келеді. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және де ұлт ұстазының 150 жылдық мерейтойы қарсаңында «Qazaqstan» ұлттық арнасы «Ахмет.Ұлт ұстазы» атты фильмді көрермен назарына ұсынды. Тәуелсіздік мерекесі күндері көрерменге жол тартқан танымы мен тағылымы мол фильм алты бөлімнен тұрады. Режиссері - Мұрат Есжан. Халықтың басынан өткен мұң-мұқтаждықты, білімсіздік пен сауатсыздықты көріп, біліп, сезіп жүрген Ахмет атамыз «*Әрбір қазақ баласы оқуға тиісті*» деген тұжырымға келіп, жас ұрпақты сауаттандыру жолында өз өмірі мен жастығын, болашағы мен өткенін қияды. Қарапайым қазақтың көзін ашу жолында талай құрбандыққа барады. Біздің пайдамызға шешілген әрбір оң іс үшін, осы заманда дамыған әрі сауатты халық үшін өз ұйқысын бөлді. Бір шаңырақ астында өмір сүріп жатқан Ахмет Байтұрсынұлының асыл жары да, баласы да халық үшін біраз әуреге түседі. Заңсыз деп есептейтін әрекеттер үшін патша үкіметінің қолшоқпарлары да өз үлестерін жібермей, әрбір шығарылған мақала үшін қоқаң-лоққы көрсетті. Жаңа атап өткен «Қазақ» газетінің болашағы үшін ғұлама түрмеге, қамауға да көнген болатын. Бақытты да тыныш өмір сүрулеріне қаншалықты кері әсерін тигізсе де, асыл жары «бұл істі қой» деудің орнына Ахмет атамызға өмір бойы қолдау білдірді. Дәл осындай сәтті біз фильммен Ахмет Байтұрсынұлының «сөйлем» терминін жасап жатқан тұстан, оны қолдаған әйелінің іс-әрекетінен аңғаруға болады. Жазушы Арман Әлменбет телехикая туралы өз ойында: «...Алдымен, Ахмет Байтұрсынұлының байыпты мінезі, мықты ішкі тегеуріні, ауыр тағдыры-өте сәтті ашылған. Ақтарып кеткен жұмыстарын көсетуден бөлек, Әлихан мен Міржақыптың Ахаңа деген құрметінен бастап, ең ақыр аяғында тергеушінің өзі сол кісіні қалай сыйлап кеткенін сәтімен бейнелеген. Әйелі екеуінің арасындағы трагедия, қосымша еріп отыратын кейіпкер Нұрилә, осы үшеуінің арасындағы сөзі аз, тебіренісі мол эпизодтар -

фильмнің басынан аяғына дейін таралған» - деп, өте орынды тұжырым жасайды. Біз болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы болғандықтан мектеп қабырғасынан да, жоғарғы оқу орындарынан да Ахмет атамыз туралы көп естідік және оқыдық. Мен бұл бейнежазбаны көре отырып жан-дүнием үлкен қуанышқа бөленді. Себебі, қазіргі таңда кітап оқудан қашқан өскелең ұрпаққа баға жетпес дүние пайда болды. Осы бейнежазбаны көріп, түсіне білген адамның көкірегіне үлкен мақтаныш ұялататын телехикая бар. Жүрегі елі үшін езілетін, «мен-қазақпын» деген әрбір қаракөз қазақ балаларына осы фильмді көруді ұсынамын.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, Ахмет Байтұрсынұлы егемен елдің ұрпағы, халқының қамы үшін қаймықпай қарсылықтарға қасқайып тұра білген, ұлты үшін кеудесін отқа да, оққа да қиюға дайын, елі дегенде жүрегі жібіп, ұрпағы дегенде қаны тулайтын ұлы тұлға, ғұлама ғалым. Әрбір елім деп соққан жүрек Ахмет атамыздың ерен еңбегін елеп, жасаған жұмыстарын бағалап жүру керек деп ойлаймын. Ахмет Байтұрсынұлы өмірден өтсе де, ел жүрегінде елеулі орын алып, халық жадында өмір сүретін ұлт ұстазы, ұлт көсемі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) Қазақ №34, 16 қазан 1913.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013 ж. Т. VI: – 384- б.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994ж. – 288-б.
4. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөз – де жарияланған көсемсөздер). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. IV: –384 б.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Кенжебекова Гүлім Болатқызы,
6B01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.
Ғылыми жетекші – Әуелбекова Ақмаржан Өсемханқызы, филология ғылымдарының кандидаты.

Ахмет Байтұрсынұлы - ұлы ұстаз, ғалым, ақын, аудармашы, қоғам қайраткері, этнограф, фольклорист, ұлттық жазудың реформаторы, «Қазақ» газетінің редакторы, «Алашорда» үкіметінің мүшесі. Қазақ тіл білімі мен әдебиет теориясы және әдебиеттану ғылымының негізін салушы. Қазақ әліппесін жасаушы. Алғашқы оқу құралдарының авторы. Ұлт ұстазының көп қырын осылай көркем түрде тізбектеп атай беруге болады. Оның қазақ тіл біліміне сіңірген еңбегі орасан зор және біздер үшін баға жетпес асыл мұра.

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы, Жангелді өңірі Ақкөл ауылында дүниеге келген. Атасы Шошақ Ахмет туылғанда ауыл ақсақалдарынан бата алып, азан шақырып атын қойған. Ахмет - намысшыл ердің ұрпағы. Келешегі үшін тер төккен Ахмет атамыздың ұлтжанды болып өсуіне әкесі Байтұрсынның ықпалы зор. Ауылдастары мен тумаластарының арасында беделді, әділетті кісі болған. Үкіметтің әлсіздігіне келіспеген Байтұрсын мен оның ағайындары сол кездегі уезд басшысын соққыға жығып, 1886 жылы Байтұрсын 15 жылға Сібірге жер аударылады. Әкесінің жазықсыз жазалануы бала Ахметтің санасына ауыр соққы болады. Осы жағдай төмендегі өлең жолдарында айтылады:

Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма, оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай, не бетіммен көрге барам?[1, 101-б.].

Ахмет атамыз бала күннен ұлтының қараңғылықта, зорлық-зомбылықта жүргенін көріп, жұртын бұл зардан қалай құтқарамын деп көңіліне ой ұялатады. Ал оның жолын білімнен іздеді. Жастайынан оқу-білімге құштар болған Ахмет атамыз ауыл адамдарынан сауатын ашады. Кейін әкесінің інісі Ерғазы Ахметті 1886-1891 жылдары Торғай облысындағы 2 сыныптық орыс-қазақ училищесіне оқуға береді. 1891-1895 жылы Орынбордағы 4 жылдық мұғалімдер даярлайтын мектепте білім алады. Дара тұлға алғашқы ұстаздық жолын Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде екі сыныптық мектептерден бастап, Қарқаралыда мектеп меңгеруші болып қызмет жасайды.

Ахмет Байтұрсынұлы қатардағы ұстаз болып қана қалмай, елжанды ұлы тұлғамыз беделді ұлт зиялысына айналады. Қоғамда болып жатқан

жағдайларға, әлеуметтік өмірге де үңіледі. Көп кітаптар оқып, ізденісте болады. Ұлтына сапалы білім беру жолдарын қарастырады. Түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлейді. Өзінің зерделі білімімен, кемеңгерлігінің арқасында елдің құрметіне ие болады.

Аталған мақаламызда Ахмет атамыздың қазақ тілін меңгерту әдістемесінің негізін салушы ғалым-әдіскер екендігі туралы ой қозғаймыз.

Ұлт ұстазы өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетінде жариялаған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі»-деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыс көрсетеді [2, 3-б.].

Осы мақсатта ұлтының сауатын ашуға 1910 жылдан бастап оқу материалдарын жинап «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліп-би. Жаңа құрал» тағы да басқа қазіргі күнге дейін өзінің әдістемелік тұрғыда өз мәнін жоймаған бағалы еңбектерін қалдырған.

«Әліпби. Жаңа құрал»

Ахмет атамыз 1926 жылы Қызылордада 116 беттік «Әліпби. Жаңа құрал» атты еңбегін жазып шығарады. Әліппе «суретті әліппе» түрінде басылып шықты. Кітапта 128 сурет көрсетілген.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларына арнап арнайы жұмбақтар, мақал-мәтелдер, өлеңдер түрлі ойындар мен тапсырмалар қарастырылған.

Аталмыш еңбекте арабша жазу арқылы сөздер оңай оқылып, қазақша сөздерді қиындататын әріптерді буынға бөліп оқыту әдісі емес, әріппен сөздерді буынға бөлмей оқу әдістерін қолданылған. Осындай күрделі оқыту әдістерін қолданған Ахмет атамыздың жаңашыл көзқарасты ұстаз екендігін көре аламыз.

Ұлы ұстаз әр баланың оқу деңгейіне қарап, оқыту кезінде тапсырмаларға түрлі мысалдар, жаңылпаштар қолданған. Мысалы: «о» әріп өткеннен кейін «Зор Ораз, Ор Ораз, Ораз орар, аз орар», «Т» әріпін өткеннен кейін « Астан ас асат, Асаттар ас асатыр. Асат, аз асат» секілді тағыда басқа әріптерге де тура осындай мысалдармен көрсеткен [3, 38-б.].

Бұл оқулықты шығарушыдан берген алғыс сөзіне шығарушы «төте оқу» яғни, дыбыс негізі туралы анықтама береді. Сонымен қатар сөзді «тұтас оқу» әдісі туралы да айтады. Оқулықтағы көркем мәтіндерде қысқа, бірақ маңызды ақпараттар беріледі. Әр мәтін соңында тапсырмалар беріледі де, «Сауалдар», «Жұмбақтар», және «Ойландар! Ойнаңдар!» атты арнайы айдармен, тәрбиелік мәні зор ата-баба этикалық тәрбиесімен топтастырылған шағын мәтіндер берілген [3, 6-б.].

Бүгінгі күні біздің іні-сінілдеріміздің оқуға күрделі әліппелерден, Ахмет атамыз жазып берген аз сөзді, көлемі жұқа бірақ түсінуге жеңіл, мағынасы терең кітаптың мектептерде оқылғаны дұрыс болар еді.

«Тіл жұмсар» атты еңбегінде Ахмет атамыз практикалық грамматика әдістерін айқындап көрсетіп берген. Осы еңбегінде «Тіл адамның адамдық

белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді.

Біздің заманымыз - жазу заманы, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден арық дәрежеге жеткен заман...» [3, 295-б.].

«Тіл жұмсар» үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап, бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады.

Бұл айтылған «Тіл – құралдан» «Тіл жұмсардың» негізгі басқалығы мұнан өзге де бала шамасына шағындағандықтан туған басқалықтар бар. Оларды мұнда түгендеудің қажеті жоқ, өйткені «Тіл жұмсармен» үйреткенде, әрқайсысы өзінің орны-орнында көрінбекші. Мұнда тек басты-бастыларын ғана көрсете өтсек болады [3, 296-б.].

Ғұлама ұстаз әріптен басқа жазуда қолданатын белгілерге де анықтама беріп өткен.

«Сүгіретке қарап біреу олай, біреу былай деп атайтын еді. Мұнда соларға ат қойылды. Мұндағы ат тек сүгіретіне қарай емес, жұмсалатын орнына қарай қойылады.»

Тыныстық – дауыстың тынатын жеріне қойылатын белгі.

Жапсарлық (,) – дауыс тынбай, тек сөз арасы көбірек ашы-ла айтылатын жерге қойылатын белгі. Сөз арасының олай ашылуы көбінесе сөйлемдер қосылған жапсарлық жерінде болады.

Қосарлық (-) – сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі.

Тастарлық (–) – жазбай тасталған сөздің орнына қойылатын белгі.

Дәлдеулік (« ») – бұлжытпай дәлдеп жазып көрсетерлік жерде қойылатын белгі [3, 295-б.].

Бұлардан басқа «Тіл жұмсарда» екпіндік /V/, еместік /X/ деген белгілер бар. Олар балалар оқуға төселгенше, сөздерді айырғанша уақытша қолдан тұтынатын белгі (баспада олар болмайды).

«Тіл жұмсар» әдістемесінің екі бөлімі шыққан. I бөлімінде көбінесе әріптер мен әріп белгілерін түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем бөлшектерін жаза білу тапсырмалары қолданылған. Және дәйекші керек қылмайтын дыбыстардың әріптерін білу, сөздің жекелік, көптік түрлерін тану, көбінесе айтылатын сұрау сөздермен танысу, жеңіл сұрақтарға жауап жаза білу, жеңіл бүркеулерді (.) аша білу сынды тақырыптар қарастырылған.

«Тіл жұмсардың» II бөлімінде I бөлімдегілердің көбі қайта келеді. Бірақ олар пысықтау ретінде емес, андағы білімдерді тереңдетіп, аудандарын кеңейтіп білдіру ретінде келеді. Оның үстіне жаңадан сөйлемдердің түрлерін тану, сөздердің, дыбыстардың негізгі түрлерін тану,

орын талғайтын дыбыстармен танысу, сыбайлас дыбыстардың бір-біріне ететін әсерлерімен танысу, дауыс екпінін тану кіреді. Бұл бөлімде істеу жүзінде байқаумен алған білім жұмсау жүзінде іске асып, бақылау мен жұмсау екеуі теңбе-тең бірдей жүріп отырады.

Ахмет Байтұрсынұлы осылайша сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1- кітабында осылайша анықтама беріп өткен [3, 297-б.].

«**Баяншы**» қазақ мұғалімдері үшін жазылған әдістемелік еңбек. Ахмет атамыз аталмыш еңбекте қазақ тілінің дыбыстары, олардың жазылу белгілері жайлы жазған.

Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: $\text{!}(a)$, $\text{ә}(o)$, $\text{ұ}(y)$, $\text{ы}(ы)$, $\text{и}(e)$. Дауыссыз дыбыстар мынау: $\text{б}(b)$, $\text{п}(p)$, $\text{т}(t)$, $\text{ж}(j)$, $\text{ш}(s)$, $\text{д}(d)$, $\text{р}(r)$, $\text{з}(z)$, $\text{с}(c)$, $\text{ғ}(g)$, $\text{қ}(k)$, $\text{к}(k)$, $\text{г}(g)$, $\text{ң}(n)$, $\text{л}(l)$, $\text{м}(m)$, $\text{н}(n)$. Жарты дауысты дыбыстар: ў шолақ (y), һ әм шолақ $\text{й}(y)$. Бұл дыбыстардың ішінде « k » һ әм « g » ылғи жуан айтылады. « K », « g », һ әм « e » ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һ әр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы, үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы: – $\text{ت}(t)$, $\text{س}(c)$, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын « k » мен « g »-ны қосқанда, дайым жіңішке айтыла-тын « k », « g », « e »-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек. Араб әліппесінде 43-ке жететін харіп жоқ [3, 281-б.]. Өзге әліппелерді қазақ қабыл алмайды. Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге жайылған. Дінмен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппе алдыру – қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харіптерінде түрін тым бұзып жіберсек, халық тағы қабылдамайды. Араб харіптері қазақ дыбыстарына жетпесе, түрін тым өзгертіп бұзуға болмаса, қалай амалын таппақ керек. Мұның амалы менің ойымша мынау: дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар һ әм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде [3, 295-б.]. Дәл осылай Ахмет атамыз жазуға реформа жасау арқылы қазақтың «төте жазуын» жасаған. Яғни араб жазуы негізінде, қазақтың әліпбиін жасап шығарды.

Ұлы Ахмет ұстазымыз тек балалардың сауатын ашып қана қоймай, қазақ тілін меңгертудің негізін салушы ғалым-әдіскер екендігі жайлы ой қозғадық.

Ұлт көсемінің ерен еңбегі жөнінде халық жазушысы Әбіш Кекілбай: «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға. Бәлкім, біреулерге бұл орынсыз тамсану боп көрінер. Оған дейін де бұл далада Фараби, Иасауи, Қорқыт, Асан қайғы, Ыбырай, Шоқан, Абайлар да өтті ғой десер. Ол рас. Бірақ, Ахмет Байтұрсынұлы оларға ұқсайды да, ұқсамайды да. Ұқсайтыны: ол да аталмыш алыптар сияқты, ұлттық дамуымыздың үрдісі мен қарқыны қалған дүниедегі даму үрдісі мен қарқынына сәйкес келмей кенде қалып, көрер көзге тығырыққа тірелген халқына адастырмас жол іздеді. Ұқсамайтыны: Ахмет Байтұрсынұлы ондай жол Қорқыт пен Асан Қайғыдай үйреншікті

үрдісті аман сақтап қалатындай жаңа қоныс іздеумен табылады деп түсінбеді; Фараби мен Иасауидей өз тұсындағы кең жайылған антикалық немесе исламдық дүниетанымға уақтылы көшу арқылы барлық мәселені шешуге болады деп ұқпады; Абай, Шоқан, Ыбырайлардай теңдікке жетудің жолында тек ағартушылықпен шектелгісі келмеді. Ешқандай атланттардың иығына шықпай-ақ, бұрынғылардың көздеріне іліге қоймаған соны көкжиектерге көз жеткізе білген, көрген», елі үшін ерен еңбек еткен Ер» дей келе, күрескердің ұлт мүддесіне жасаған жұмыстарын бүгінгі ұрпақтың жетесіне кірпіш қалағандай шегелеп берді [3, 4-б.].

Ахмет Байтұрсынұлының ұлты үшін сіңірген еңбектері тарихта, қалам тартқан барлық ғылым саласы тарихында мәңгілік қалары сөзсіз. Өз халқын оқу-білімге шақырудан тынбады. Ұйқыда жатқан қазақ жұртын оятамын деп көп еңбек етті. Халқының азаттығы мен теңдігі, еркін елінің қалыптасуы, төл тілін сақтап қалуы жолында, жанқиярлықпен отаршылдыққа қарсы күресті. Сол жолда құрбан болды. Мына өлең жолдарынан ұлт көсемінің өмірлік ұстанымын көруге болады:

Адамдық диқаншысы - қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім
Көңілін көтеруге құл халықтың [1, 150-б.]

Ерен ер қиын-қыстау заманда елім, жерім, қазағым деп жанын берді. Біздерге, жас ұрпаққа рухани азық етуіміз үшін көп еңбектерін жазып қалдырды, оны қасық қанымыз қалғанша сақтауға, жеткізген байлықтарынан нәр алуға міндеттіміз. Ұлтының қамын ойлап көштен қалмасын деп жанталасып, халықтың жоғын жоқтайтын азаматтар тарихта күнде туыла бермейді. Міне, біз -осындай асыл тұлғаның ұрпағымыз, осындай байлықтың иесіміз.

Ахмет атамыздың ұрпағы болмады деп өкінуге келмейді, оның ұрпағы тіл мен әдебиет, баға жетпес мұрасы деп қарастырсақ, сол тілде сөйлеп жүрген, сол мұрадан рухани нәр алып жүрген сіз бен біз - Ахмет атамыздың ұрпағымыз. Осындай ұлы тұлғаның өмірі, еңбектері жайлы зерттеулерді бір мақала аясына сыйғызу мүмкін емес. Әйтсе де, Ахмет атамыз армандаған тәуелсіз елдің ұрпағы, біздер, қай жерде жүрсек те, қандай жағдайда да жүрсек те ұлт көсемінің жанымен, арымен жазылған асыл мұрасын, жанқиярлық еңбегін келер ұрпаққа жеткіземіз және көзіміздің қарашығындай сақтаймыз. Сонда ғана Ұлттың Ұлы Ұстазы аруағы алдындағы перзенттік арызымыз таза болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: –384 б.
2. <https://bilimdiler.kz/gilim/10071-aza-gazet-eldkt-zharshysy.html> [Ақпарат режимі 10.04.22.](#)

3. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. III: –384 б.

ӘОЖ 811.512.122 (072) X 67

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДА СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІН ДАМУ (ТЫҢДАЛЫМ, АЙТЫЛЫМ)

Хожаева Гулмаржан Жетибаевна

6B01302 «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші - Нургазиева Нургуль Мырзабековна, педагогика және психология магистрі

Бастауыш сыныптағы қазақ тілі пәндерінде сөйлеу әрекетінің түрлерін дамыту үшін оқушыларының оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыру маңызды.

Тыңдалым деген терминнің білдіретін мағынасы – есту арқылы түсіну. Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғымды білдіреді [1].

Тыңдалым түрлеріне жатады:

- Әңгімелесу (диалог);

- Әңгімелер (оқиға);

3. Хабарландыру;

4. Әндер;

5. Нұсқау;

6. Лекция;

7. Жарнама және т.б.

Тыңдалым дағдылары бірнеше ішкі дағдылардан тұрады:

Мазмұнын түсіну үшін тыңдау – жалпы мазмұнын, идеясын түсіну үшін тыңдау.

Нақты ақпараттарды алу үшін тыңдау - тыңдалымдағы қажетті ақпараттарды алу үшін тыңдау. Мысалы, теміржол вокзалында өзіңізге қажет уақытты немесе пойызды білу үшін сол ақпаратты ғана тыңдайсыз, басқа ақпаратты қажет қылмайсыз.

Детальді түрде тыңдау - әрбір сөздің мағынасын түсіну үшін әрбір сөзін зер салып тыңдау, түсіну. Мысалы, маңызды жаңалықтарды айтып жатырған кезде оны дұрыс түсіну үшін әрбір сөзін мұқият тыңдап шығасыз.

Сөйлеушінің қарым-қатынасын анықтау үшін тыңдау – сөйлеушінің көңіл-күйін не айтқысы келіп отырғанын түсіну үшін тыңдау.

Интенсивті тыңдалым – сөйлеу барысындағы сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпқа арналған сөздерді талқылау үшін тыңдау. Мұндағы мақсат – оқушылардың тілді дұрыс қолдана білудегі білімін арттыру. Мысалы, белгілі бір грамматикалық тақырыптарды өткен кезде тыңдалымды пайдалану, бірақ бұл жерде басқа дағдыларды араластырмайсыз.

Экстенсивті тыңдалым - үлкен көлемді мақала немесе шығармаларды (роман, әңгіме) тыңдау. Тыңдалымға арналған сабақ жүйесінің мысалы:

1. Тыңдалым алдындағы тапсырма: тақырыпты таныстыру; тыңдалымдағы маңызды сөздерді үйрету; тақырыпқа қатысты сұрақтар құра отырып, сол тақырыптағы оқушы білімін қозғау.

2. Тыңдалым тапсырмасы: әртүрлі тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар тобы; олар жалпы мазмұнын түсінуден бастап, детальді түсінуге бағытталады.

3. Тыңдалымнан кейінгі тапсырма: тыңдалымдағы тақырып туралы сұрақтардан тұрады және ол сұрақтарға өз көзқарастарын білдіре отырып, тәжірибелерімен байланыстыра отырып жауап берулері тиіс. Сонымен қатар сұрақтар жауап беру барысында тыңдалымдағы сөздерді пайдалана алатындай құрылу керек [2].

Тыңдалым мен айтылымды бір-бірінсіз елестету мүмкін емес, өйткені ақпаратты қабылдау оның айтылуына, тіл үйренушінің өнімді еңбегі айтылған ақпаратты ұғуына байланысты.

Айтылым - тілді қабылдап үйренуден гөрі оны қолдану, сөйлеу көрініс тауып отырады. Айтылым дегеніміз - өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану.

Сөйлесу барысында сөздерді дыбыстау, сұрақтарға жауап беру, интонацияны қолдану, бірнәрсені түсінбеген жағдайда түсіндіріп беруді өтіну, сөйлеген сөзін бақылау және өзін-өзі түзетіп отыру, пікірталасқа қатысу, жест, мимиканы қолдану, оқиғаларды баяндап беру, ақпаратты сұрау немесе айту, оқиғаларды баяндап беру сияқты кейбір әрекеттерді жиі қолданамыз. Айтылым әртүрлі ішкі дағдыларды қамтиды.

Айтылымның ішкі дағдылары мынадай:

1. Грамматиканы, сөздерді және қарым-қатынасқа түсу функцияларын (қарым-қатынасқа түсу себебі мен мақсаты, мысалы: сәлемдесу, кеңес беру, кешірім сұрау, т.б.) қолдана білу;

2. Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдана білу;

3. Сөздерді дыбыс үндестігінің ерекшелігіне сай айта білу;

4. Вербальді емес тілді қолдана білу (ым-ишара, мимика);

5. Мәтін түрлерін (жаранама, хат, мақала) жаза білу;

6. Ауызша флуенттілік (нормаға сай жылдамдықта, аздаған кідіріспен, қайталаулармен өзін-өзі түзете отырып сөйлесе білу және дыбыс үндестігін табиғи түрде қолдана білу);

7. Интерактивті стратегияларды (сөйлесу барысында адамдарды қызықтырып, тілдесуге тартудың жолдарын білу) пайдалана білу [2].

Айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушысының оқушылардың сөйлеуін тыңдауы, естігенінің мәнісін түсінуі, сұраққа дұрыс және нақты жауап беруі, сөз мағынасын түсінуі, сөзді жұмсалу орнына және мағынасына қарай қолдана білуі, сыныптастарымен тілдесуде сөйлеу мәдениетін сақтай отырып, өзі туралы айта алуға көңіл бөлінеді.

Бастауыш сынып оқушыларына алдымен айтылым дағдыларының көп бөлігін жаттықтыру барысында бақылауға алынған практика әдісі қолданылады. Ол жаттығуларға сөздерді дауыстап айту, қайталау және сөздерді жаттап айту (есте сақтау) сияқты әдістер жатады. Бұл оқушыларға сөздерді, олардың дыбысталуын, грамматиканы айтылым барысында сауатты қолдануға көмегін тигізеді.

Тыңдалым дағдысы негізгі ойды түсіну, ақпаратты анықтау, тәжірибеде қолдану деңгейіне бағытталса, айтылым дағдысы – тапсырмалар тақырыпқа қатысты ойын білдіру, өз көзқарасын дәлелдеу, шешім шығару, қорытынды пікір жасау туралы түсінік пен біліктілік деңгейіне бағытталады.

Оқушылардың сөйлеу әрекетінің түрлерін меңгеру жетістігі олардың әрқайсысын сабақта жаттығулар жасату арқылы көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі: мақалалар, зерттеулер.-Алматы: Ан-Арыс, 2009. – 368 бет.

2. Құлмағамбетова А. Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары, оқу-әдістемелік құрал. – «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы Білім беру бағдарламалары орталығы. - 2014. - 54 б.

ӘОЖ:373.167(075,3):821.51

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫ АУДАРМАСЫНДАҒЫ «ҚАРА» КОНЦЕПТІСІ

Жолдыбаев Ислам Қойшыбайұлы, 1 курс студенті, 6В02201 Тарих мамандығы, «Астана» халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Сейсекенова Айнаш Байкенжеқызы, ф.ғ.к., доцент

Біз Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының Белинда Кук аударған ағылшын нұсқасындағы «қара» сөзінің аударылуына назар аудартқымыз келеді. Себебі зерттеу нысанына айналып отырған Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы аудармасындағы «қара» тілдік бірлігінің 57 рет кездесетініне назар аудара отырып, оның тіл арқылы көрінетін танымдық

ерекшелігіне тоқталуды жөн санадық. Осыған байланысты қазақ мәдениетінің тарихында «қара» сөзінің лингвомәдени бірлік ретінде түркі дүниесінен бері келе жатқан ежелгі әмбебап семантикалық ұғымға ие екеніне шолу жасадық. Түркілердің тарихы мен топонимикасында «қара» – «ұлы», «үлкен», «жеңілмейтін» дегенді білдіреді. Бұған қараханидтер империясы, Қаракұм, Қарабұлақ, қарақалпақ сынды атаулардың өзі куә болады.

Академик А.Н. Кононовтың түркі тілдеріндегі түр-түс атаулары туралы зерттеген еңбегінде қара түс келесі мағынаны білдіреді: 1) қара, қараңғы, дүлей, қатал, қайғылы, бақытсыз; 2) мал, көпшілік, халық, әскер; 3) құрғақ жер, жер; 4) жота, төбе, биік төбе [1].

Ә. Марғұлан түстер символында қара түстің қазақтар түсінігінде «жер» ұғымын бергені туралы айтқан болатын [2, 25].

Қазақтың ұлттық сұлулық эталоны саналатын «қара» түсінің әдеміліктің белгісі ретінде Қарашаш, Қарагөз сынды кісі аттарынан көрінсе, этномәдени тұрғыдан жағымды мәнге ие: «қара бұқара», «қара шаңырақ», «қара домбыра», «қара шал», «қара бала», «қара жер», «қара өлең», «қарасөз», «қара алтын», «қара домалақ», «қара жон», «қара көбейту», «қара қазан», «қара нар», «қара орман», «қара нөпір», «қара торы», «қара тұяқ», «қара тіл» сынды тіркестері арқылы белгілі болған «қара» тілдік бірліктері тілімізде ежелден қолданылады.

Қазақ халқының мәдениетінде қара түс – бұл қос мағыналы, оған тән оң және теріс мәні бар тілдік бірлік. Семантикасындағы қара мәндер бұл түстің құнарлы топырақпен, жермен байланысты болды.

Зерттеуіміздегі қарастырғалы отырған Ілияс жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының ағылшын тіліндегі аудармасындағы «қара» сөзінің берілу сипатына тоқталмас бұрын, жалпы ағылшын тілінде «қара» тілдік бірлігінің мағыналық ерекшелігіне тоқтала кетелік.

Қарастырғалы отырған концепт ағылшын мәдениетінде мағыналық тұрғыдан сыртқы ұқсастықтары болғанымен, шын мәнінде қазақ мәдениетінің концепт жүйесімен бара-бар деп айтуға келмейді. Бұлай болуы – әр халыққа тән әлемнің тілдік бейнесі әр түрлі болуына, мәдени құбылыстары мен әлемді қабылдаудағы әр түрлі түсініктеріне байланысты. Бұл әсіресе аударманы салыстыру барысында нақты көрінеді. Қазақша «қара» мен ағылшынша «black» тілдік бірліктерінің мағыналық жүйесі ішінара ғана сәйкес келеді. Мысалы, ағылшынша «black» әр түрлі сөз тіркестерімен беріліп, қазақ тіліне нақтылы жағдайда не туралы айтылуына байланысты әр басқа мағына береді. Осы ретте біз ағылшынша «black» сөзін ағылшын тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің көмегімен қарастырып көрелік.

С. Терминасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» атты еңбегінде қара түстің ағылшынтілді әлемнің мәдени бейнесіндегі символикасы туралы мынадай тұрақты тіркестер қолданылады: «Black sheep (сөзбе-сөз: қара қой, «шіріген жұмыртқа» мағынасында) black market (қара базар), blackmail (сөзбе-сөз: қара пошта, бопсалау мағынасында), Black Gehenna (қараңғы тамұқ), black soul (қара ниет) деген тіркестердің бәрінде

black сөзі қазаға, өлімге қатысты пайдаланылып тұр» дей келе, «қара» сөзімен берілген барлық тұрақты тіркестердің жағымсыз коннотацияға ие екенін айтады. Бұл ағылшын тіліндегі нәсілшілдіктің сарқыншағы екенін айта келіп, зерттеуші адамға байланысты «black man» тіркесіне әзәзәзіл, жын, ібіліс деген жағымсыз коннотацияны таңуы – ағылшындардың ғасырлар бойы қара түске африкалық қара нәсілді таңып келу белгісі болуынан деп қарайды [3, 89 б.]. Black Monday (қаралы дүйсенбі) деген тіркес ағылшын теңізшілерінің арасында бүгінгі күнге дейін нанымдар болып сақталған. Мысалы, христиандар дүйсенбі күнін ауыр күн деп санайтын болса, теңізшілер үшін бұл күн бақытсыз күн деп саналады. Дүйсенбі күні ешқандай жаңа іс-шара бастауға болмайды, ал алыс сапарларға шығу тіптен қауіпті деп сенген. Осы күні сапарға шыққандар ешқашан қайтып оралмайды, олар суға кетеді, қатты желге тап болады немесе хабарсыз жоғалады деген сенімдері нық болған. Дүйсенбі күнінің теңізшілер үшін бақытсыз саналуы ағылшын флотының тәртіпке байланысты арнайы заңы бойынша тәртіп бұзушылар дүйсенбі күні таңертең жазалануға тиісті деген тарау енгізілуіне әкелді. Содан бастап, экзекуция күніне байланысты ағылшын флоттарында «black Monday» (қаралы дүйсенбі) деген тұрақты тіркес пайда болды [4]. М. Д. Абжапарова ағылшын тіліндегі «карамен» қатысты адамның жағымсыз көңіл күйін беретін келесі тіркестерді мысалға алады: *Black looks, black as sin* (бұлттай тұнжырау), *black dog* (көңіл-күйдің бұзылуы), *to look black* (қап-қара боп түтігу) [5.].

Ілияс Жансүгіров поэмасындағы «Қара күш» атты тұтас бір бөлім «қара» концептісінің мағыналық квинтэссенциясын бейнелейді.

«Құлагер» поэмасын талдауда «Қара» концептісі «қара» – «қара жер», «қара» – түс, бояу», «Қара – қарайып көрінген зат, заттың нобайы, мөлшері». т.с.с. когнитивті модельдермен қоса, жағымсыз коннотация үстейтін зұлымдық, көріксіздік, уайым-қайғы, әділетсіздік, топастық, қызғаныш т.б. стереотиптік бейнелері арқылы көрінеді.

«Қара – жалғыздық» когнитивті моделі. Жалғыздықтан «ішінде өрті жанып», уайым-қайғыға бату.

«Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр,
Дүниеден аулақтанған дабыр – дүбір,
Қара шал қайыңды отыр көлеңкелеп,
Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр. [6, 276 б.]

In those mountains, in those days there was one soul,
isolated from the maelstrom of the world,
an ageing man in the shade of a birch,
a dried-up skull hanging from a branch [7, 32 б.].

Шумақ тұтасымен контекстуалды аударма тәсілімен аударылған. «Қара шал» «an ageing man» - «қартайған адам» деп түсіндіру тәсілімен аударылған. Себебі, егер де аудармашы «қара шал» тіркесін ағылшын тіліне тікелей «black old man» деп аударған болса, «афро-американдық шал кісі» деген мағынаны берер еді. С. Тер-Минасова «Тіл және мәдениетаралық коммуникация»

еңбегінде ағылшын тілінде «black» сөзінің адам деген мағынаны білдіретін «man» сөзімен тіркесі адал, әдепті, тәрбиелі деген мағынаны білдіретін ак нәсілге қарама – қарсы жағымсыз мәнде әзәзіл, жын, ібіліс дегенді білдіретінін айтады. Автор осы туралы келесі мысалды келтіреді: «Rich as Croesus and as wicked as the black man below (J. Meredith) /Крез секілді бай, ібілістей ашулы (Дж. Мередит)/» [3, 89-90 б.]. Ал қазақ тілінде «қара шал» – халықтық реңкті беретін «қазақ қариясы». «Қара шал» ұлттық эталон қызметіндегі тіркес. Бұл «қара домбыра», «қара өлең», «қара сөз», «қара шаңырақ» деген сынды киелі, көненің көзі, қария, ата дегенді білдіреді.

«Қара – ессіз, қорқынышты, соқыр қара күш иесі» когнитивті моделі. Бұл «Балуан бәйге», «Күрес» атты бөлімде «Қараның» дене күші ретінде Сағынайдың асында күрескен балуан бейнесінде берілген. Бұл екі бөлімде «қара» тілдік бірлігі әр түрлі тіркестер және жеке сөз болып 29 рет кездеседі. Солардың ішінде тек бір ғана «қара жер» тіркесінен басқа жерде «қара» балуанның дене бітімі мен іс-әрекетін сипаттау түрінде берілген. Олар келесідей сөз тіркестері мен тармақтарда көрінеді: «қара», «мықты қара», «жықты қара», «түкті қара», «тықты қара», «түкті қара», «күпті қара», «шөкті қара», «үңгір қара», «зор қара», «күз қара», «алып қара», «қара сақал», «қара бура», «қара балуан», «өгіз қара», «қара көкпар», «жүнді қара», «жынды қара», «қылды қара», «дәу қара» т.с.с., себебі бұл тіркестер осы екі бөлімде қайталанып келіп отырады. Осылардың ішінен бір шумақтың мысалында ағылшынша аударылу сапасына талдау жасалды:

«Бұл асқан алып еді, мықты **қара**,
Талқандап таудай дәуді жықты **қара**.
Шошытып бар жігітке мысық болып,
Тышқан қып іннен інге тықты **қара**» [6, 308 б.]

He was a strongman – **Mighty Black** they called him.
Crushed a fighter big as a mountain before,
now he frightened all men around him,
a cat forcing mice to run from one hole to another [7, 87 б.].

Біріншіден, аудармашы «қараны» субстантивтендіріп, **Mighty Black**, яғни жалқы есіммен беруі сәтті шыққан. «**Mighty Black**» – «ессіз, соқыр, күшті қараның» баламасы ретінде бейнеленген. Қалған тармақтарда аудармашы «black» сөзін түпнұсқадағыдай көп қолданбаған. Оған себеп – ағылшындарда «қараны» адамға байланысты қара нәсілдіні білдіру үшін қолдануы болса керек. С. Терминасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» кітабында white man тіркесі адал, әдепті, тәрбиелі деген мағына үстесе, black man тіркесіне әзәзіл, жын, ібіліс деген жағымсыз коннотация үстелгенін кейбір шығармалардың үзінділер келтіру арқылы дәлелдегенін жоғарыда «қара шал» тіркесін талдауда айттып кеттік [3]. Осы black сөзінің адамға байланысты қолданылуы «Political correctness» атты қозғалыстың пайда болуына әкелгені белгілі. Сол себептен Белинда Кук қара балуанды неліктен **Mighty Black** (Күшті қара) деп атағанын поэмада былайша өлеңмен түсіндіріп өтеді: «His

skin is almost black» – сөзбе - сөз аударсақ: «оның денесі тұтастай қара еді» болып шығады. Өйткені түпнұсқада бұлай түсіндірілмейді. Алайда аудармашы Қараны әрі қарай денесі қап-қара болу себепті «Mighty Black» – «Күшті қара деп атаған», яғни «Mighty Black they called him» деп түсіндіріп береді. Автордың бұлай түсіндіруі ағылшын тілді оқырманға оның қара нәсілді болуынан емес, денесінің қара болуынан «осылай қара аталды» дегенді қосуға тура келген. Содан кейін барып қана аудармашы «қара» сөзіне қатысты түпнұсқадағы тіркестерді келесі шумақтарда қолдана бастайды. Олар: «hairy black» (жүнді қара) , «black as a cave» (үңгір қара), «body» (қара), «dark giant» (күз қара), «the dark» (қара), «blackbeard» (қара сақал), «blackatleth» (қара бура), «black bull» (өгіз қара), «black one» (қара), «like black whirls» (қара ұршықтай) деген тіркестер. Түпнұсқадағы «Балуан бәйге», «Күрес» атты бөлімде кездесетін 29 «қараның» аудармада 10-ы ғана black сөзімен сөзбе-сөз аударылу жағдайлары кездеседі. «Желкілдеп **қара** сақал шудадайын», - деген жолдардағы ақын теңеудің дәстүрлі -дайын, -дейін жұрнақтары арқылы жасалатын тәсілін ағылшынша «like» – «секілді» пішіндегі теңеулермен «Blackbeard sways like like camel’s wool» деп қолданады. Жалпы алғанда бұл бөлімдерде аудармада мағына ауытқуы мүлде кездеспейді. Дәл баламаларымен барабар аударылған.

Сөйтіп, «қара» концептісін талдау арқылы концепт дегеніміз – этномәдени санада бейнеленген, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін қысқа, әрі терең танымдық ақиқат болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары туралы сансыз жылдар, ғасырлар бейнесін көрсететін сөздік құрылым екендігі дәлелденді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. [Кононов А.Н. Тюркологический сборник 1975. СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ. - М, 1978. - 479 с.
2. Маргулан А. Х. Казахское народное творчество / А.Х. Маргулан. -Т. 1. - 191 с.
3. Терминасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы, 2018. -320 б.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Black_Monday. Ақпарат режимі 15.04.22.
5. Абжапарова М. Д. Человек в цветовой картине мира: белое и черное //Вестник КазНУ Серия Филологическая. Алматы, 2011. Том 2. 132 № 2 (2011). - С. 33-37.
6. Жансүгіров І. Құлагер. Өлеңдер мен поэмалар. –Аламы.-2003. 360 б.
7. Ilias Jansugurov. Kulager. Translated by Belinda Cooke. Astana/Almaty. 2018 – 160 p.

ӘОЖ 811.512.122:821.0

КОНЦЕПТ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ УАҚЫТТЫ ӨЛШЕУ ҚАҒИДАЛАРЫ

Балатаева Сания Мерфиқызы,

6B01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Ғылыми жетекші – Әуелбекова Ақмаржан Өсемханқызы, филология ғылымдарының кандидаты.

Лингвистика ғылымында «концепт» термині кей жағдайда «грамматикалық немесе семантикалық категория» мағынасында түсіндіріліп жүр. Жалпы концепт мәселесі-лингвистика мен философияның бір-біріне деген өзара ықпалының күшеюінің негізінде туындаған тілдік құбылыс. Оның лингвистикалық мазмұнға ие бола бастағанын тілдің мағыналық жағын талдауда көптеген құнды ескі де жаңа танымдық ақпараттардың пайда болуымен тікелей сабақтастыру керек.

Лингвистикадағы концептіге қатысы бар мәселе-«ұғым» және «ұғымдық категория». Ұғымдық категориялар жеке сөздерден гөрі жалпы сөздердің ірі топтарына қатысты мағыналық бөліктер ретінде қарастырылып жүр. Ұғымдық категория грамматикалық категорияға қарағанда сөздің айшықты көрінісіне тәуелсіз қарастырылады. Демек мұндай ерекшеліктер грамматикалық категориялардың граммемасы, мазмұнды және көмекші сөз әрі синтаксистік құрылым арқылы көрініс табады. Ұғымдық категориялар-әлем тілдеріне түгелдей дерлік қатысы бар әмбебап құбылыс.

Концепт-сөздің мағыналық толығының негізгі нүктесі әрі дамудың ең соңғы шегі. Мәдени таңба ретіндегі сөз мағыналарының даму нәтижесіндегі алғашқы мағына-соңғы нүкте, яғни қазіргі мәдениеттегі қатары молайған ұғым концепт бола алады [1, 37-38-39].

«Концепт» және «ұғым» терминдері бір жағынан сөздің мазмұн межесінің түрлі даму кезеңін бейнелесе, екінші жағынан оның әр түрлі қызметін көрсетеді. «Концепт» «ұғымнан» тек қана сөздің таяныш боларлық ментальды түсінігімен қатар әмбебап мәдени түсінік ретінде де ажыратылады [2, 39].

Алайда зерттеуші А.Ислам: «Концептің ұғымнан басты айырмашылығы Концептің ұғымнан басты айырмашылығы –ұғымда энциклопедиялық ақпарат беріледі егер ұғым ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық прагматикалық мәдени ақпаратты да білдіреді, оған тән басты бөлігі – оның мәдени реңкте болуы, сондықтан ол ереженің ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады», - дейді.

Р.Р.Әмірбекова концепті танытатын қағидалар ретінде төмендегілерді анықтайды:

–концепт ақиқат дүниенің құндылықтарын танытады;

- концепт құрылымы санада ақиқат дүниенің мазмұнын беруде стереотиптік танымды және стереотиптік емес танымды таңбалайды;
- концепт тіл арқылы көрініс табады;
- концепт тұлғаның мәдени деңгейін көрсетеді;
- әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын айқындайды.
- тұлғаның өзіндік танымдық стилін айқындайды.
- концепт білімді тарату, сақтау және өңдеудің негізгі бірлігі;
- концепт адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі;
- концепт белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы-дейді [1, 38-39].

Ғаламның тілдік бейнесіне концептілердің қатысын түсіндіруде жан-жақты білім мен ой қуатының күштілігі қажет. Әлемдік ойлауда концептіні, оның ғылым тілінде термин ретінде қолданылуына қатысты әр түрлі пікірлер бар. Ойлау мен тілдің, тіл мен танымның, тіл мен сананың бірлігі тілдің кулмулятивтік қызметі үдерісіндегі семантикалық өзгерістердің сипатына жаңа бір қырынан қарауға, концептілік мәнге ие доминантты жасау үдерісінде, тілдік ойлаудың дамуы мен қалыптасуының табиғи механизмі ретінде қарастыруға болады. Ойымызды түйіндей келгенде концептінің зерттелуінің ұзаққа созылған тарихының жер жүзі ғалымдарының концепт жөніндегі ой-пікірлері бір-бірімен үндес, кейде қарама-қайшылықты, қызғылықты, алуан түрлі екендігіне көз жеткізуге болады.

Әлемдік ғылымда концептінің зерттелуінің ұзаққа созылған тарихының қалыптасуы, бүгінгі күнге дейін аталған тақырыпта сан алуан көзқарастағы ғылыми еңбектердің өмірге келуі бұл құбылыстың күрделілігін дәлелдей түседі. Сонымен қатар концептінің өзіне тән феноменіне жалаң әрі біржақты қарауға болмайды. Концепт терминінің мағынасын түсінуге таза лингвистикалық тұрғыдан келсек, оның мазмұнын толық түсіне алмаймыз. Сондықтан концептіге лингвистикалық, логикалық, когнитологиялық, философиялық негізде сабақтастру керек.

Концепт адамның терең ойлауы мен ой қуатының күштілігі арқылы пайда болады. Концептілерде алғашқы адам ойлауының ескі қалдықтары бөлінбей көмескіленіп сақталады. Демек, адам ойы дамып, тіл күрделенген сайын концептілердің де аясы кеңейе түседі. Сонымен концепт-абстрактілі және конкретті ұғымдардың мән-мағынасының ұғынықты болуын қамтамасыз ететін танымдық бірлік. Концепт адамзат баласының өмір сүру тәжірибесін суреттей отырып, жан-жақты қалыптасып, өзгертуге бейімделіп, логикалық жағынан динамикалық құрылымда келеді. Концептінің негізінде сөздің ұлттық танымдық көне де жаңа мағыналары уәжделіп және жинақы жұмыр болып беріледі. Осы орайда уәжділіктің тамырын концептінің бойынан іздеу қажет. Сөздің ішкі мағыналық құрылымы сол сөздің сыртқы болмысымен өзара сабақтас. «Ішкі құрылым үшін ол берілген сөздің барлық мағыналық көрсеткіштерінің үлгісі ретінде қызмет етеді» Сонымен қатар «концепт-сөздің барлық мағынасына ортақ ұғым». Концепт тек концептілік мәнге ие доминант деп танылған сөздердің бойына адамның танымдық дүниесіндегі білімдер

жүйесінің түгелге дерлік жинақталған мағынасы ғана емес, ол-тілдік құбылыс [1,37-38-40-41].

Зерттеуші М.А.Күштаева: «Концептіні адам дүние танымындағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивті бірлік ретінде қарасыра келе, адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері бейнеленген жеке атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі, концепт терминін «рухани мәдениеттің тірек сөздері» мағынасында ғана түсінбейміз, себебі тірек сөз концепт сөзіне емес «мәдени концепт» тіркесіне балама ретінде қолданылады», - дегенді айтады.

Көшпенділер өзінің ұлан-ғайыр даласында осы уақыт өлшемдерінің тұспалымен арақашықтықты байланыстыра қарағын. Мәселен, сүт пісірім, ет асым, шай қайнатым сияқты уақыт өлшемдерінің негізінде бір нүктеден екінші нүктеге қанша ара-қашықтық жүргенін шамалап, жобалап отырған. Осыған орай, халық танымында осы атаулармен байланысты сүт пісірім жер, ет асым жер, күндік жер, сәскелік жер, арқан бойы, құрық бойы, тұсау бойы, найза бойы сияқты тіркесімдер қалыптасқан.

Бие сауым жер, ет пісірім жер шамамен 2 сағатқа жуық уақыттай жүретін арақашықтық), сүт пісірім жер (15-20 минуттай жүрген арақашықтық) сияқты тұрақты тіркестер жер сөзімен тіркесе арақашықтықты, уақыт сөзімен тіркесіп келсе, уақыт мөлшерін көрсететін болған.

Сондай-ақ, халықтың қарапайым тұрмыс-тіршілігіндегі қолданылатын заттар (арқан, тұсау, найза, құрық, қамшы) мен көмекші есімнің тіркесуінен жасалған тіркесімдер басқа сөзбен тіркесу қабілетіне орай, кейде ұзындықты, кейде биіктікті білдірген. Бұл тіркестердің контекстік қолданылу ерекшелігіне сәйкес ұзындықты немесе уақытты меңзеп тұрғанын контекстік мағынасынан ажыратуымызға болады. Мысалы: арқан бойы жердің, тұсау бойы төтелігі бар мақалындағы тіркесімдердің ұзындық мағынасында қолданылып тұрғанын, күн арқан бойы көтеріліп, ала бұлтты шарлап жүр дегенде уақыт мағынасында жұмсалғанын аңғарамыз.

Бұдан біз көрсетілген тіл бірліктерінің уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты екенін байқаймыз. Қазақ халқының мұндай этномәдени дүниетанымынан уақыт өлшемі арқылы қанша шақырым жер жүргенін анықтағанына қарағанда, уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажырата отрып, оларды біртұтас жүйе ретінде қараған деп ой қорытындылаймыз. Халық өмірінің мәдени бірлігі ретінде танылатын бұл ежелгі өлшемдік межелер, сол ұжым мүшелерінің уақыт пен кеңістікті бір-бірімен тығыз байланыста түсінгендігінен хабар береді.

Жалпы уақыт пен кеңістіктегі кездескен нысандардың сипатын алғаш ата-бабаларымыз табиғи күйінде ұғынып-түсінген, қоршаған орта мен табиғат құбылыстарындағы түрлі факторларды күнделікті өмір сүру жағдайымен етене байланыста қараған. Таңның атуы мен күннің батуы, судың сууы мен мұздің қатуы, көктің шығуы мен қурауы, заттың ұзындығы мен қысқалығы, жолдың, жайылымның, мекеннің алыстығы мен жақындығы, бір нәрсенің екіншісінен биіктігі немесе аласалығы, судың тереңдігі мен таяздығын, ауырлығы мен

жеңілдігін өзінің күнделікті шаруашылығында атқарған нысандарымен анықтап, өлшеп, межелеп, сырын ұғып тани білген. Дами келе бұл құбылыстар уақыт және кеңістік өлшемдеріне айналған [1, 7-13-14].

Әрине, мәселенің мәні халық санасында уақыт пен кеңістіктің тұтасып жататынын аңғарып, оған мысал келтірумен ғана шектелуде емес. Мәселенің мәні, айғақ-дерекке жүгіне отырып халықтық таным-түсініктің тарихи өрісін парықтауда болса керек. Осы ретте, қазақ тіліндегі «ұзақ» сөзінің әрі уақытқа, әрі кеңістікке қатысты екенін аңғарысымен-ақ, мұны байырғы сананың жаңғырығы ретінде қарап, уақыт пен кеңістік категориялары халық санасында әлі абстракцияланып үлгермеген, яғни халық уақыт пен кеңістік туралы дифференцияланған таным-түсінік деңгейіне көтерілмеген деп тұжырым жасай салуға болады. Алайда, мұндай ойтұжырым өмір шындығына аналог болмас еді [1, 195-196].

Жалпы, уақыт өлшемінің жүйесін шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа, табиғаттың циклдары бойынша пайда болған өлшемдерді жатқызуға болады. Мысалы, күн, ай, мезгіл, жыл. Бұл топ барлық халықтардың иерархиялық құрылымына енеді. Сондықтан универсалды деп аталады. Екінші топқа, әлеуметтік факторлардың ықпалымен анықталған уақыт өлшемі жатады.

Қазақ халқы уақытты анықтауда бай тәжірибе жинақтады. Оны қолданудың сәті мен жолдарын, соған лайықты сөз өрнектерін ойластыра білді. Мысалы, тәулікті бөлудің шаруашылыққа сай реті мен ыңғайын де келтіре білді:

«Ет асым {пісірім}. Халықтық уақыт өлшемі: шамамен бір тамақ пісіретін уақыт (2-3 сағат).

Сүт пісірім уақыт. Халықтық өлшем .

Шай қайнатым уақыт арасында {ішінде} Уақыт өлшемі, бір шай қайнар мезгіл.

Бие сауымдай уақыт. Биенің екі сауымының арасы, бір сағат шамасындағы мезгіл (1,5 сағат)

Бір асым. Бір рет асуға келетін еттің шамасы, мөлшері. (Қазақ тілінде, қала берді, жалпы түркі тілінде, осы тектес өлшем мәнді сөздер бар: бір асым, бір қайнатым, бір салым т.б. Бұлар «бір» сөзі қатысқанда үнемі –ім(м) қосымшасымен келеді). Қой қасқырға : «Өзің де мал танығыш едің ғой , қарны кампиған, бұты тыртиған аузында тісі жоқ, бір асым еті жоқ, тұла бойы шандыр мені қайтесің? »-депті.

Уақыт өлшемі жөнінде Аристотель: «Табиғаттағы ең құпия нәрсе, ешкімнің әміріне көнбейтін , қалай пайда болғаны белгісіз», -деген. Соған қарамастан, көне замандардағы ғалымдар күн мен түннің алмасуын , планеталардың қозғалысын бақылап, уақыттың есебін шығару үшін үш өлшемнің шартын қолдануға тырысқан. Бұл арада олардың үш өлшемі –Күн , Жер және Айдың қозғалыстарына байланысты болатын.

Мысалы, қазақ халқы тәулік атауларын намаз атауларымен де атаған:

Таң намазы-«таң» сөзі араб тілінде де, парсы тілінде де , түркі тілінде де «таң» деген мағынаны білдіреді, яғни таң атып келе жатқанда, күн шықпай тұрғанда , күн шығар алдында , сағат төрт кезінде оқылатын намаз.

Бесін намазы-парсы тілінде де, араб тілінде де «сәске түс» деген мағынаны білдіреді. Түс ауып, күн еңкейген мезгілді бесін деп атайды.

Ұлы бесін - бесін намазын оқитын кез, түс ауған шақ. Кіші бесін-ұлы бесін мен намаздыгер арасындағы мезгіл. Құлама бесін-күн еңкейген кез.

Екінді намаз-араб, парсы, түрік тілдерінде күн батар алды дегенді білдіреді. Түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы, сағат алты кезінде оқылатын намаз.

Намаздыгер-күн еңкейіп, ұясына кіруге таянған кез.

Ақшам намаз-араб, парсы, түрік тілдерінде қараңғы түсті, ымырт үйірілді, деген мағынаны білдіреді. Күн батқанда , сағат тоғызда оқылады.

Құтпан намаз-(яшық, жанның намазы деп те атайды). Ұйықтар алдында, түн ауған кезде, сағат он бірде оқылатын намаз.

Сонымен, уақыт концептісін зерттеу арқылы қазақ халқының тарихи, діни, табиғи және әлеуметтік-тұрмыстық ерекшеліктері мен дүниетанымы , ойлау менталитеті, өмір сүру ортасы жайында мағлұмат алуға болады деп айтуға болады.

Қазақтың тарихи өмірі мыңдаған жылдар бойы көшпенділікпен өткені белгілі. Сондықтан қазақтың халық күнтізбесі, оған байланысты өмір тәжірибесі осы көшпенділік, әсіресе, мал шаруашылығымен тікелей байланысты. Малшы қауым деген алаң-елеңмен тұрып, кешкісін жамыраған жұлдыз санап ұйқыға батып, күн мен түннің алмасуының , Ай мен Күннің тұтылуының күәсі болып, табиғаттың алуан сырлы құбылыстарымен бетпе-бет ұшырасып, найзағай жарқылдағанда «сүбхан алласын» үйіріп , күн күркіресе шөмішін қағып, тасқын боларын күн бұрын сезіп сақтана білген, бір сөзбен айтқанда, табиғатқа ең бір етене жақын, онымен сырлас, тағдырлас болған жандар. Мал соңынан еріп, еркін дала кезген әрбір қазақ өз алдына бір-бір барометр. Қазақ жан-дүниесінде уақытты осы бір түйсік барометрмен қалыптасқан табиғи көзімталдығымен өлшейді, бұл өлшемнің өмірімен дөп келуіне қазаққа малы көмектеседі: сауыны келгенде биелер желіге, сиырлар кермеге келсе, жылқы дауыл болатын жаққа артын бере жайылады. Көшкін келерде, немесе, сел боларда сиыры мөңіреп, иті қыңсылайды.

Қазақтың қыс қыстау, жаз жайлауы, ас-суы, киер киімі, жатар орны, мінер көлік, тұрмыс-тұрағыныңөзі сол табиғат айналымының негізіне құрылады. Табиғаттың келер күндерін өз жан-дүниесінің барометрімен алдынала болжап, ахуал айналымына орай дұрыс ұйымдастырсаң табиғатпен тай-таласып өмір сүре аласың, ал үлестіре алмасаң бір жұтта тып-типыл боласың . Бұл көшпенділер үшін табиғаттың қатаң заңы .

Көшпелді мал шаруашылығының кіндігі болып келген қазақ ұлтының жыл қайыру, уақыт айыру ісін жауаптанған өзіндік жұлдызшы-есепшілері болды. Қазақ жұлдызшы-есепшілері жазда шыжыған ыстық болса, қыста аяз келерін, қаңтарда аяз тұрса ақпанда жылылық жалғасатынын есептеп, айдың

шұғыл өзгертін тұстарын белгілеп, халықты алдын-ала құлағдар болдырып отырған.

Қазақ кешті «сары жұлдызбен», түн қараңғысын «жеті қарақшы» немесе «жеті қартпен», таңды «таң Шолпанмен» пайымдайды. Көшпенділер қойды қыста сары жұлдыздың тууымен қоралап таң ертең күннің арқан бойы көтерілуімен өргізген. Қазақ жұлдызшылары күннің ұзару және қысқару құбылыстарын мұқият қадағалап, уақытты халықтың күн сағатымен немесе құбылыстың көлеңкесінің көлемімен өлшеген. Қазақ: күн тоқсанда төрт адым, қаңтарда қарға адым, ақпанда ат адым ұзарады, шілдеде шіл адым қысқарады дейді екен.

Уақыт деген кешегі, бүгінгі, ертеңінің үзілмес жалғасы, бірін-бірінен немесе біреуін екеуінен бөліп қарасаң тарих естелігі, ертеңгілік үміт бүгінгіден үзіліп қалады. Ертеңгіні алдын-ала болжау адам баласының қолынан келе бермейді, бірақ өмірде оны алдын-ала ойластырып, шындықтың көзін ашқандарға ұрпағын апанға жығып кеткендер де жоқ емес. Әрине, қазақ та өзінің және ұрпағының келешегін ойлаған. Асанқайғы, Ақтанберді, Абай, Ақытжанның өлеңдері, Абылайдан алған сөз, Қасымханнан қалған сөз, Жәнібек айтқан жанды сөз-осының барлығы қазақтың келешегі, бүгінгі біздер үшін өткеннің бүгінгі жалғасы. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» деген сөз қазақ жан-дүниесіндегі уақыт және келешек есебінен туса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асқар Л.О. –Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары//Алматы:2005
2. Күштаева М. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны» – Алматы: 2002.